ΒΡΑΒΕΙΟΝ Α΄.

ΑΘΗΝΑ

ΚΥΠΡΙΑΔΟΥ

ΔΟΚΙΜΙΟΝ

ΠΕΡΙ ΤΟΥ

ΔΙΩΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

ΤΩΝ

Αρχαιων Ελληνων

ΥΠΟ ΤΗΝ ΣΚΕΠΗΝ ΤΗΣ ΣΕΠΤΗΣ ΑΝΑΣΣΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΟΛΓΑΣ

ΡΟΔΟΚΑΝΑΚΕΙΟΝ

Ελληνικον Παρθεναγωγειον

Σχολ. έτος 1877 — 78

ΤΑΞΙΣ Δ΄ Εξητική.

ΒΡΑΒΕΙΟΝ Α΄ ΒΑΘΜΟΥ

Αθηνᾶ Κυριάδου

Ὁ Πρόεδρος

Δ. Π. Βρεττακάκης

Ἡ Διευθύντρια

Ἐ. Κυριαλίδου

Οἱ Ἔφοροι

Δ. Κ. Σκυλάκος

Ν. Βαλαώρας

ΔΟΚΙΜΙΟΝ

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ.

ΔΟΚΙΜΙΟΝ

περὶ τοῦ

ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

τῶν

ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ.

Κατὰ τὰς πηγὰς καὶ τὰ δοκιμώτερα τῶν βοηθημάτων ἐκπονηθὲν

ὑπὸ

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ ΒΟΥΛΟΔΗΜΟΥ

διδασκάλου τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων.

ΕΚΔΙΔΟΝΤΟΣ

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΒΟΥΤΖΙΝΑ.

ΤΟΜΟΣ Α.'

ΕΝ ΟΔΗΣΣΩι.

Τύποις Λ. Νίτσε.

1875.

SISMANOGLIO

Дозволено цензурою. Одесса, 12-го августа 1874 года.

ΘΕΟΔΩΡΩι ΠΑΥΛΟΥ

ΡΟΔΟΚΑΝΑΚΗι

ΠΡΩΤΩι ΙΣΟΒΙΩι ΠΡΟΕΔΡΩι

ΤΗΣ ΕΝ ΟΔΗΣΣΩι ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ

ΜΕΓΑΛΩι ΕΥΕΡΓΕΤΗι ΑΥΤΗΣ ΤΕ

ΚΑΙ ΣΥΜΠΑΝΤΟΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ

ΤΑΞΙΑΡΧΗι ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΣΤΑΥΡΟΥ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ

ΙΠΠΟΤΗι ΤΗΣ ΑΓ. ΑΝΝΗΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΣΤΑΝΙΣΛΑΟΥ

ΤΩΝ ΑΓ. ΜΑΥΡΙΚΙΟΥ ΚΑΙ ΛΑΖΑΡΟΥ

κ. τ. λ., κ. τ. λ.

ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΤΕ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΗΣ ΕΥΓΝΩΜΟΣΥΝΗΣ ΕΝΕΚΕΝ

ΑΝΑΤΙΘΗΣΙΝ

Ο ΦΙΛΟΠΟΝΗΣΑΣ.

SISMANOGLIO

Ἐν βιβλίῳ, ἐπαγγελλομένῳ τὴν ἔκθεσιν τῶν πατρίων ἠθῶν καὶ προωρισμένῳ πρὸς ὠφέλειαν τῆς τε σπουδαζούσης νεότητος καὶ πάσης τάξεως Ἑλλήνων, ἤθελον νομίσει, χρηστὲ καὶ ἀξιάγαστε πολῖτα τῆς μεγάλης πατρίδος Ἑλλάδος ΘΕΟΔΩΡΕ, ἔλλειψίν μου μεγάλην, ἐὰν μὴ εἰπέμην καὶ ἐγὼ τῷ πατρίῳ ἔθει, καθ' ὃ ἦ τε ἄδολος ἔκρασις τῆς ἰδιωτικῆς εὐγνωμοσύνης ἐπεβάλλετο ἑκάστῳ μέλει τῆς κοινωνίας ὡς ἱερὸν καθῆκον καὶ ἡ πάνδημος διεκδίκησις αὐτῆς ἐνεχαράττετο ἀνεξιτήλοις γράμμασιν ἐν ἀϊδίοις στήλαις καὶ ἐνεσαρκοῦτο ἐν τοῖς ἀθανάτοις ἔργοις τῆς ἀμιμήτου προγονικῆς γλυπτικῆς.

Ἐν ἐλλείψει πάσης τοιαύτης διαρκοῦς ἐκδηλώσεως, ἅτε μὴ ἔχων ἄλλον πλοῦτον ἢ τὴν ἐπίπονον καὶ εὐσυνείδητον ὑπερεικοσαετῆ ἐν τῇ ἐνταῦθα ἑλληνικῇ Σχολῇ διδασκαλίαν μου, ἵνα σοὶ ἐκράσω καὶ ἐγὼ ὡς Ἕλλην τὴν εὐγνωμοσύνην μου, ἐφιλοτιμήθην ἐν ταῖς φθαρταῖς ταύταις δέλτοις, «τιθεὶς πρόσωπον τηλαυγὲς ἀρχομένου ἔργου» νὰ κοσμήσω τὸ πόνημά μου διὰ τοῦ δημοριλοῦς καὶ περιφανοῦς ὀνόματός σου. Διότι διὰ τῶν πραγμάτων αὐτῶν, ἄνευ παντὸς λυρισμοῦ ἑρμηνευομένων, ἀπέδειξας, ὅτι ὡς πολίτης καὶ ἔμπορος τῆς μερικῆς ταύτης κοινότητος προήγαγες πᾶν, ὅ τι φιλάνθρωπον, γενναῖον καὶ ἀληθοῦς ὠφελείας πάροχον ἐτελέσθη κατὰ τὸ μακρὸν διάστημα τῆς ἰδιωτικῆς, ἐμπορικῆς καὶ δημοσίας πολι-

τείας σου· εὐηργέτησας τὴν πόλιν τῆς παροικίας σου, καὶ ἡ πόλις σὲ ἐτίμησεν, ἀναδείξασά σε κληρονομικῶς ἔγκριτον πολίτην τῆς ὁμοδόξου Ῥωσσίας· εὐηργέτησας τὴν Ἑλλάδα καὶ ἠξίωσας θαυμάζεσθαι ὑπ' αὐτῆς ἐπ' ἀρετῇ καὶ ἡ Ἑλλὰς σὲ ἐθαύμασεν, ἐπισήμως μὲν ἀναδείξασά σε Ταξιάρχην τοῦ Μεγαλοσταύρου τοῦ Σωτῆρος, ἀδιαλείπτως δὲ καὶ πανδήμως ἐπαινοῦσά σε διὰ ποιητῶν καὶ ῥητόρων καὶ ἐπιστημόνων ἐν τοῖς δημοτελέσι καὶ σεμνοτάτοις θιάσοις ὡς ἱδρυτὴν τοῦ φιλολογικοῦ Ῥοδοκανακείου ἀγῶνος, ὡς δωρητὴν πλουσίας βοτανικῆς συλλογῆς, ὡς μεγαλόψυχον χορηγὸν ἐν χαλεπαῖς ἀνάγκαις τῆς πασχούσης πατρίδος· ἐνεπιστεύθης ὑπὸ ξένων κρατῶν τὴν προξενίαν καὶ προστασίαν ποικίλων ἐμπορικῶν καὶ ἀλληλεθνῶν συμφερόντων, καὶ, διακριθεὶς ἐν τούτοις, προήχθης ὑπὸ τῆς Ἰταλικῆς κυβερνήσεως εἰς τοὺς ἱππότας τοῦ παρασήμου τοῦ Ἁγ. Μαυρικίου καὶ Λαζάρου, ὡς καὶ τοῦ παρασήμου τοῦ Ἁγ. Ἰωσὴφ τῆς ἀπφκισμένης Γουϊάνης· ἐκλήθης ὑπὸ τῆς ψήφου τῶν ὁμοδόξων ἀδελφῶν Ῥώσσων εἰς διαφόρους ἐπιμελείας τῶν κοινῶν, καὶ, συνετῶς καὶ ἐντίμως διοικήσας τὰ ἐμπιστευθέντα ἔργα, ἐτιμήθης ὑπὸ τῆς κραταιᾶς αὐτοκρατορικῆς κυβερνήσεως, προαχθεὶς εἰς τοὺς ἱππότας τῶν ῥωσσικῶν παρασήμων τῆς Ἁγ. Ἄννης καὶ Ἁγ. Στανισλάου· ἐκλήθης πολλάκις ὑπὸ τῆς ἐλευθέρας ψήφου τῶν ὁμογενῶν σου εἰς τὴν ἐπιμέλειαν τῶν κοινῶν, καὶ ἀείποτε ἀνεδείχθης πρόμαχος καὶ προαγωγεὺς παντὸς σωτηρίου θεσμοῦ καὶ ἔργου, προστατεύσας μετ' ἀκραιφνοῦς ζήλου τῶν συμφερόντων τῆς γνησίας ἐθνικῆς παιδείας κατὰ τὰς ἐπανειλημμένας ἐφορείας σου, ὡς μαρτυροῦσιν αἱ ἀρελεῖς, ἀλλ' ἀψευδεῖς

τοῦ παρελθόντος τῆς Σχολῆς δέλτοι, διακοσμήσας πάντα τὰ ἀναγόμενα εἰς τὸν ἱερὸν ναὸν καὶ τὴν λατρείαν διὰ τῆς συνετῆς καὶ δραστηρίας μερίμνης σου, συμβιβάσας τὰ πρώην διεστῶτα διὰ τῆς κοινωνικῆς συνέσεως καὶ τῆς μειλιχίου ἀφροφροσύνης σου, καὶ αὐτοπροαιρέτως χορηγήσας μεγαλόδωρον χορηγίαν πρὸς ἀνέγερσιν τοῦ ἐπωνύμου σου Ῥοδοκανακείου Παρθεναγωγείου, ἔνθα τῷ ὄντι ἐσπούδασας καὶ σὺ «καταρτίσασθαι τὸν ἀδολώτατον τῶν αἴνων ἐκ στόματος νηπίων».

Τὸ δὲ κεφάλαιον πάντων, ἔπραξας πάσας ταύτας τὰς ἀγαθοεργίας σου ἐν τῷ εὐθετωτάτῳ καιρῷ· διότι ὑπάρχει καὶ περὶ τὴν διανομὴν τῶν εὐεργεσιῶν εὐτυχής τις εὐβουλία, ἀνυψοῦσα τὴν ἀξίαν αὐτῶν. Σύμπαν τὸ παρελθόν σου, ἀγαθὲ γέρον, σοὶ ἐνέπνευσε καὶ τὴν βουλὴν νὰ γευθῇς κατὰ τὰς γηραιάς σου ἡμέρας τῆς ἀληθεστάτης τῶν ἐπιγείων ἡδονῶν καὶ εὐδαιμονιῶν, τοῦ ἐκ τῆς καιριωτάτης εὐεργεσίας ἡδίστου καρποῦ· καὶ τῷ ὄντι ἐπειράθης, ὅτι γλυκύτατα εἶναι τὰ δάκρυα τὰ ἐκπηγάζοντα ἐκ τῆς τελεσθείσης εὐεργεσίας καὶ τῆς ἀπολαύσεως τῶν λάβρων ἐκδηλώσεων τῆς πανδήμου εὐγνωμοσύνης. Ἐμφορηθεὶς δὲ σὺ αὐτὸς τῆς ἡδονῆς ταύτης, κατέστησας συγκοινωνοὺς αὐτῆς καὶ τοὺς οἰκείους σου· διότι καὶ ἡ ἀγαθὴ σύμβιός σου καὶ ὁ ἀντάξιος κληρονόμος τῶν ἀρετῶν καὶ ἀγαθῶν σου Περικλῆς, ὁ ἀληθὴς στέφανος τοῦ γήρως ἀμφοτέρων ὑμῶν, ἐκ βάθους καρδίας συμμεριζόμενοι ἐπικροτοῦσιν εἰς τὰς γενναίας σου δωρεάς.

Διὸ ἐπίτρεψον νὰ περατώσω καὶ ἐγὼ τὴν κατάλεξιν τούτων τῶν τρανῶν ἀληθειῶν διὰ τῆς πανδήμου εὐχῆς νὰ ζῇς ἐπὶ μήκιστον ἐπ' ἀγαθῷ τῆς πατρίδος,

ἃς καὶ διὰ τῆς ἰδιαιτέρας μου νὰ χρησιμεύσῃ ὁπωσοῦν καὶ ἡ βίβλος μου ἡ διανύσουσα τὴν ὁδὸν αὐτῆς ὑπὸ τὸν αἴσιον οἰωνὸν τόσον δημοφιλοῦς ὀνόματος πρὸς διαδήλωσιν τῶν εὐεργεσιῶν σου εἰς ὅσον οἷόν τε πλειοτέρους καί, εἰ δυνατόν, πρὸς τὸν δι' αὐτῶν τούτων κεντρισμὸν τῶν δυναμένων εἰς παραπλησίας ἀγαθοεργίας.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ ΒΟΥΛΟΔΗΜΟΣ.

Ἔγραφον ἐν Ὀδησσῷ
τῇ 31ῃ Δεκεμβρίου 1874.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.

„Εἰ μὲν ἔστι τις οἰκειότης πρὸς ἀλλήλους τοῖς λόγοις, προὔργου ἂν ἡμῖν αὐτῶν ἡ γνῶσις γένοιτο· εἰ δὲ μή, ἀλλὰ τό γε παράλληλα θέντας καταμαθεῖν τὸ διάφορον οὐ μικρὸν εἰς βεβαίωσιν τοῦ βελτίονος".

Βασ. Μεγ. Παραίν. ΣΤ'

Ἐπεχείρησα φιλοπονῆσαι σύντομον καὶ περιληπτικὴν ὅσον ἔνεστι πραγματείαν περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, οὐχὶ μόνον διότι ἄξιον προσοχῆς καὶ ἱστορικῆς μελέτης ἡ ἐξέτασις τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου ἔθνους τοσαῦτα προαγαγόντος διανοητικά, ἠθικά, πολιτικὰ καὶ πρακτικὰ φαινόμενα, ἐξευγενίσαντος τὴν ἀνθρωπότητα τήν τε σύγχρονον καὶ τὴν μεταγενεστέραν καὶ διὰ τῶν ποικίλων καὶ λαμπρῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ ἐκπλήξαντος συγχρόνους τε καὶ μεταγενεστέρους, ἀλλὰ καὶ διότι πέποιθα ὅτι ἡ σπουδὴ αὐτοῦ διατελεῖ μία τῶν ἀπαραιτήτων ἀναγκῶν διὰ πάντας τοὺς νῦν ἐλευθερίου ἀγωγῆς ἀντιποιουμένους Ἕλληνας.

Δύο δὲ μάλιστά εἰσιν αἱ αἰτίαι αἱ καθιστῶσαι σκοπιμωτάτην ταύτην τὴν σπουδὴν καὶ ἀναπόδραστον ὑπὲρ τοῦ νέου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ τὴν ἀνάγκην αὐτῆς. Πρῶτον διότι μένει ἀδύνατος ἡ ἐξήγησις τῆς πολιτικῆς ἱστορίας καὶ παντὸς τοῦ δημοσίου καὶ ὑψηλοτέρου πνευματικοῦ βίου τῶν εὐκλεῶν τέκνων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος· πασίγνωστον ὅτι ὁ ἰδιωτικὸς βίος, στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ διαρκοῦς καὶ ἀναλλοιώτου ἔθους, προπαρασκευάζει τὸν δημόσιον ἄνδρα καὶ φιλόπατριν πολίτην, τὸν μέγαν καὶ ἐμπειροπόλεμον στρατηγὸν τὸν πρόμαχον τῆς πατρίου ἐλευθερίας, τὸν ἐμπνεόμενον ὑπὸ τῶν ἰδεῶν τοῦ περιέχοντος καὶ ἔπειτα θαυμασίως ἐπιδρῶντα εἰς τὴν μεταρσίωσιν καὶ τὸν ἐξευγενισμὸν τοῦ φρονήματος τῶν ὁμοφύλων δαιμόνιον καλλιτέχνην. Ἀλλ' ἐνταῦθα συμβαίνει ἡμῖν τὸ ἀτοπώτατον τῶν πραγμάτων· μανθάνομεν περὶ τῶν ἀνδραγαθημάτων τῶν μεγάλων τῆς ἀρχαιότητος ἀνδρῶν, στρατηγῶν τε καὶ στρατιωτῶν, περὶ τῆς οἱονεὶ ἐξ ἀπροόπτου ἐμφανίσεως ἐξησκημένων καὶ τελείων ἀνδρῶν ἐπὶ τῆς μεγάλης σκηνῆς τοῦ δημοσίου καὶ πολιτικοῦ βίου, καὶ ἀρκούμεθα κεχηνότες

πρὸς τὸ μεγαλεῖον αὐτῶν, ἀμεριμνοῦντες ὅλως περὶ τοῦ πῶς ἀνετρέφοντο καὶ προηλείφοντο ἐν τῷ ἰδιωτικῷ σταδίῳ, ἐν τίνι γειτονίᾳ καὶ περιστοιχίσει προσώπων καὶ πραγμάτων ἔζων ὡς ἰδιῶται οἱ παῖδες καὶ οἱ ἔτι πρεσβύτεροι τὴν ἡλικίαν καὶ τηλικαῦτα κατορθώσαντες πολῖται, ἢ ποῖόν τι καταφύγιον καὶ ποῖαι ἀνάπαυλαι ὑπεδέχοντο αὐτοὺς μετὰ τοὺς καθ' ἑκάστην δημοσίους αὐτῶν ἀγῶνας. Ἆράγε οὐδὲν διδακτικὸν καὶ λυσιτελὲς μάθημα διὰ τοὺς ἰδιώτας, πολίτας καὶ δημοσίους ἄνδρας τῶν ἡμετέρων χρόνων ἔμελλε περιέχειν ἡ ἐξέτασις τοιούτων ζητημάτων, τοσοῦτον ἁπτομένων αὐτῆς τῆς οὐσίας τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἀπαραμίλλων ἐν τοιαύταις σφαίραις ἀρχαίων Ἑλλήνων;

Δευτέρα δὲ αἰτία, δι' ἣν θεωροῦμεν ἀναπόφευκτον δι' ἕκαστον Ἕλληνα τὴν τοιαύτην σπουδήν, ὑπάρχει ἡ μεγάλη ὠφέλεια ἡ δυναμένη προκύψαι αὐτῷ ἐκ τοιαύτης μελέτης περὶ τὴν σπουδήν, ἐκμάθησιν καὶ ἀκριβῆ κατάληψιν τῆς τε ἰδίας γλώσσης καὶ τῆς ἀρχαίας δοκίμου, ἐνδόξου καὶ τοσοῦτον ἐξευγενιζούσης τὸ πνευματικὸν καὶ ἠθικὸν τοῦ ἀνθρώπου φιλολογίας. Διότι πέποιθα καὶ παρακαλῶ ἕκαστον εἰς τοιαύτην πεποίθησιν ὅτι ἡ ἁπλῶς μηχανικὴ καὶ ἐπὶ τέλους καταπονητικὴ καὶ ἀηδεστάτη καταντῶσα σπουδὴ τοῦ γράμματος, τῶν τύπων καὶ ξηρῶν καὶ κενῶν νοῦ φράσεων, εἰς οἱονδήποτε βαθμὸν τελειοποιήσεως καὶ ἂν φθάσῃ, διαμένει ὅλως ἀνεπαρκὴς πρὸς τὴν τελείαν ἐκμάθησιν τῆς ἰδίας γλώσσης, ἣ πάντως διατελεῖ οὖσα οὐδὲν ἄλλο ἢ ἑλληνικὴ διαβιώσασα τοσούτους αἰῶνας καὶ ὑποστᾶσα αἰκίας καὶ ἀσχημίας, ἃς ἀποτρίβει ἀφ' ἑαυτῆς ἀδιαλείπτως κατὰ τὸν παρόντα χρόνον, ἵνα ἀναφανῇ εἰς τὸν κόσμον ὑπὸ μορφὴν καὶ εὐπρέπειαν εὐγενοῦς κόρης εὐγενεστάτης καὶ χαριεστάτης μητρός.

Ἡ σημασία τῆς πραγματικῆς σπουδῆς τοῦ ἀρχαίου βίου τῶν Ἑλλήνων διαμένει τοσαύτη, ὥστε κατὰ μέγιστον μέρος αἴρονται οἱ μέχρι τοῦδε ἀνυπέρβλητοι φραγμοὶ καὶ τῶν κωλυμάτων αἰρομένων ἀσφαλῶς πατοῦνται τὰ ὅρια πρῶτον καὶ ἔπειτα αἱ ἀμοιβαῖαι ἐπικράτειαι τῆς ἀρχαίας καὶ νέας ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ φιλολογίας μετ' ἀμοιβαίας συνεννοήσεως καὶ ἁρμονίας. Διότι ἡ δι' ἡμᾶς τοὺς νεωτέρους Ἕλληνας δυσκολία τῆς ἀρχαίας γλώσσης συνίσταται οὐχὶ εἰς τὴν πληθὺν καὶ ἀνωμαλίαν τῶν γραμματικῶν τύπων, οὐδὲ εἰς τὴν πολύπλοκον ὑφὴν τοῦ λόγου καὶ τὴν ποικιλίαν τῶν φράσεων, ἀλλὰ πρὸ πάντων εἰς τὴν ἔκθεσιν πραγμάτων, ἐθῶν, ἰδεῶν καὶ ἐν γένει εἰπεῖν πολιτισμοῦ, ἐκ πλείστου καὶ παλαιοτάτου χρόνου παυσαμένων τοῦ ὑπάρχειν, εἰς τὴν συχνὴν χρῆσιν καὶ τὸν ἄπειρον πλοῦτον εἰκόνων καὶ μεταφορῶν, εἰλημμένων ἐκ τοῦ καθ' ἑκάστην βίου καὶ τῶν περιστοιχούντων αὐτὸν πραγμάτων καὶ ἀσχολιῶν. Κατὰ ταῦτα ἡ σπουδὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης προσφυέστατα ἠδύνατο ἐξομοιωθῆναι πρὸς τὴν σπουδὴν τοῦ βίου καὶ τῆς σημασίας τῶν παντοίων φαινομένων ἁπάσης τῆς ἐνεργείας ἔθνους τινός, οὐχὶ κατὰ χρόνον, ἀλλὰ μόνον κατὰ τόπον λίαν ἀπομεμακρυσμένου ἀφ' ἡμῶν καὶ ἐν ἀγνώστοις ἡμῖν χώραις διαβιοῦντος, οἷον ἐν ταῖς δυτικαῖς ἀκταῖς τῆς Ἀμερικῆς ἢ ἐν τῷ κέντρῳ τῆς

βαρβάρου Ἀσίας ἢ τῷ τῆς ἀγρίας Ἀφρικῆς, οὗτινος οὐδὲν ἄλλο γινώσκομεν ἢ τινας γραμματικοὺς καὶ γλωσσικοὺς τύπους καί τινα γλωσσικὰ ὅλως ἄσχετα ἡμῖν ἀποσπάσματα, ἐν τοῖς παιδικοῖς σχολείοις ἀναγινωσκόμενα, ἄνευ ἐθνολογικῶν περιγραφῶν καὶ πλήρων καὶ λεπτομερῶν ἐκθέσεων εἰδημόνων καὶ ἀξιοχρέων περιηγητῶν. Ἡ μόνη διαφορὰ συνίσταται ἐν τούτῳ, ὅτι ἀντὶ περιηγήσεως συγχρόνου ἢ ἀναγνώσεως περιηγήσεων τοιούτων εἰς χώρας προσιτὰς τῇ ἀνθρωπίνῃ περιεργίᾳ, ὀφείλομεν διαβραμεῖν πάσας τὰς σφαίρας τοῦ ἑλληνικοῦ βίου καὶ πολιτισμοῦ ἐν χώραις ἀπροσίτοις ἄλλως ἢ διὰ πνευματικῆς περιηγήσεως ἢ ἐξετάσεως τῶν γλωσσικῶν προϊόντων αὐτῶν τῶν αὐτοπτῶν μαρτύρων καὶ αὐτουργῶν τῶν περὶ ἑαυτῶν μαρτυρούντων ἄνευ οἱασδήποτε ἰδιοτελοῦς τάσεως καὶ οἱασδήποτε ὑλικῆς ἐπηρείας.

Τῆς δὲ νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης ἡ πρὸς τὴν τελειότητα καὶ καλλονὴν τῆς ἀρχαίας βαθμιαία προσέγγισις, ἥτις βεβαίως σήμερον οὐδαμῶς ἀμφισβητητέα διά τε τὴν φυσικὴν ἐνδελεχῆ πρόοδον πάντων τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων (ἥτις ἐκληπτέα ἐνταῦθα κατὰ τὴν ἡμετέραν ἐκδοχὴν ὡς ἀληθὴς πρόοδος καὶ οὐχὶ ὡς ὀπισθοδρόμησις) καὶ διὰ τὸ μέχρι τοῦδε τετελεσμένον γεγονὸς τῆς μεγάλης καὶ δραστηρίας πρὸς τὰ πρόσω ἤτοι τελειότερα κινήσεως αὐτῆς, οὐδαμῶς συνίσταται εἰς μόνην τὴν ἀποσκοράκισιν τῶν παραφθαρέντων καὶ δῆθεν καταχρηστικῶς κειμένων γλωσσικῶν τύπων, ῥημάτων καὶ μορίων, οὐδ' εἰς μόνην τὴν ἀντικατάστασιν τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἀντιστοιχούντων, τῶν γνησίων ἐκείνων καὶ ἀδιαφθόρων καὶ ὅλως ἀττικὸν θύμον καὶ ἀττικοὺς ἅλας πνεόντων ῥημάτων καὶ μορίων, οὔτε εἰς τὴν χρῆσιν φρασειδίων τινῶν ἀκατανοήτων τοῖς πλείστοις, οἵαν πολλοὶ ἐπετήδευσαν, οὔτε εἰς τὴν κατὰ πρόχειρα λεξικὰ ἐξελληνίζοντα ἐπὶ τὸ ἀρχαιοτροπώτερον ἰταλικάς, γαλλικὰς ἢ τουρκικὰς καὶ ἀλβανικὰς καὶ παραπλησίας λέξεις καὶ ῥήματα ἀντικατάστασιν ἀρχαϊκῶν λέξεων ἐκθαμβουμένων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, διότι χρησιμεύουσιν ὡς ὄργανα ὅλως ἀνελλήνων καὶ ἀδοκίμων ἰδεῶν καὶ πραγμάτων ἐν τῇ παραστάσει εἴτε ἑλληνικοῦ ἔθους καὶ βίου εἴτε καὶ μὴ ἀδιαφόρως. Ἡ γνησία ἐξελλήνισις καὶ καθ' ἑλληνικὰς ἰδέας τελειοποίησις τῆς ἡμετέρας γλώσσης συνίσταται μᾶλλον εἰς τὴν ἀπομίμησιν καὶ πιστὴν ἀποτύπωσιν τοῦ πνεύματος, τῆς χάριτος, τῆς κυριολεξίας, τῆς σώφρονος καὶ προσφυοῦς μεταφορᾶς, τῆς ζωηρᾶς καὶ ἀνθηρᾶς εἰκόνος καὶ ἐπὶ πᾶσι τῆς παραστάσεως καλῶν, γενναίων καὶ μετὰ τοῦ σώφρονος μεγάλων ἰδεῶν καὶ πραγμάτων.

Κατηγορήθη πολλάκις καὶ πολλαχῶς ὑπὸ πολλῶν ἡμετέρων ἡ παροῦσα κατάστασις ἢ μᾶλλον ἡ παροῦσα τάσις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ὁτὲ μὲν ὡς χυδαιολογοῦσα, ὁτὲ δὲ ὡς ἀρχαΐζουσα καὶ ἀποβάλλουσα οὕτως ἐντελῶς τὸν κύριον αὐτῆς σκοπόν, τὴν πρὸς ἄλλους ἢ μᾶλλον τοὺς πολλοὺς εὔληπτον μετάδοσιν τῶν διανοημάτων τοῦ λέγοντος καὶ γράφοντος, ἢ ἐπὶ τέλους ὡς μακαρονίζουσα τὸ δὴ λεγόμενον, ἤτοι ὡς ἐνίοτε μὲν ἀνατρέχουσα πρὸς τὰ ἀγνὰ καὶ διαυγῆ νάματα τῆς ἀρχαίας καλλιεπείας, ἐνίοτε δὲ κυλιομένη εἰς τὸν

βόρβορον βαρβάρου καὶ χυδαίας ἐκφράσεως βαρβάρων καὶ χυδαίων διανοημάτων καὶ αἰσθημάτων ἄνευ ὁμοιογενείας, κανονικότητος καὶ φιλοκαλίας. Ἀλλά, φαίνεταί μοι, ἡμεῖς σήμερον ἀφέντες κατὰ μέρος τὴν ἀπηρχαιωμένην καὶ τετριμμένην διαμάχην περὶ κοινῆς καὶ χυδαίας ἢ ἀρχαϊκῆς καὶ ἑλληνιζούσης γλώσσης, καὶ μὴ ἀκολουθοῦντες ἀποκλειστικῶς ἰδιόρρυθμα συστήματα τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων λογίων τοῦ ἡμετέρου ἔθνους, αἰσθανόμεθα μόνον τὴν φυσικὴν ἀνάγκην τοῦ ὁρμᾶσθαι ἐκ τῆς παρούσης πάντοτε καταστάσεως τῆς γλώσσης καὶ τελειοποιεῖσθαι ἀείποτε σπεύδοντες πρὸς τὰ πρόσω, μηδαμῶς ἀποναρκούμενοι ἐν τῇ φιλολογικῇ ἐνεργείᾳ ἡμῶν ὑπὸ τῆς ἀπελπιστικῆς ἰδέας τῆς στασιμότητος, τοῦ μὴ περαιτέρω, ἥπερ ἐπὶ παντὸς ἀνθρωπίνου ἔργου συνεπάγεται τὴν τριβὴν καὶ διαφθοράν, ἀλλὰ τοὐναντίον πλήρεις ὄντες τῆς γενναίας ἀποφάσεως τοῦ ποιεῖν ἀδιαλείπτως νέον τι βῆμα ἐν τῇ γλωσσικῇ προόδῳ, ἀπηλλαγμένοι δὲ τοῦ φόβου, μὴ ἐμπέσωμεν εἰς μακαρονισμόν, διότι δανειζόμεθα ἐκ τῆς ἀρχαίας γλώσσης τὸ πνεῦμα αὐτῆς καὶ τὴν κανονικήν, εὔρυθμον καὶ προσφυεστάτην ἔκφρασιν αὐτοῦ καὶ τὸν κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φιλοκαλίαν καλλωπισμὸν καὶ περικόσμησιν τῶν ἐκ τοῦ νεωτέρου κόσμου ἑκάστοτε ὑποκειμένων ἡμῖν πραγμάτων.

Αἱ χθὲς καὶ πρώην κατὰ τῆς παρούσης φιλολογικῆς καταστάσεως τῆς γλώσσης κατηγορίαι, αἳ καὶ σήμερον ἔτι ὑπὸ πολλῶν πιστῶν θιασωτῶν παντὸς στασίμου, παλαιοῦ καὶ φέροντος, ὡς διατείνονται, τὸν πῖνον καὶ τὴν πολιὰν τῆς γεραρᾶς ἀρχαιότητος καὶ παραδόσεως, ὑποτρέφονται καὶ διαιδίδονται, ἐγένοντο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐν μέρει δὲ καὶ δικαίως, διὰ τὴν προεκτεθεῖσαν ἄγνοιαν τοῦ ὄντως ἑλληνισμοῦ, ἤτοι τοῦ ἑλληνικοῦ βίου καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Μᾶλλον δὲ εἰπεῖν ἐγένετο περὶ τὴν τοιαύτην κατάκρισιν τῶν παρόντων σύγχυσις ζητημάτων καὶ ἀσάφεια καταλλήλων γνωρισμάτων καὶ κριτηρίων. Διότι ἐν παντὶ εἴδει φράσεως καὶ λόγου, ἀρχαΐζοντος ἢ νεολογικωτέρου, ἀττικίζοντος ἢ χυδαΐζοντος, τὸ κακὸν προέρχεται ἐκ συγχύσεως πραγμάτων καὶ καταχρήσεως ὅρων. Κατ' ὀρθὸν λόγον δύναται ὁ νεώτερος Ἕλλην γράφειν ἁπλούστατα καὶ χυδαιολογικώτατα καὶ ὅμως μένειν ἀκατάληπτος, ἐὰν μὴ λέγῃ σκάφην τὴν ὄντως σκάφην καὶ σῦκα τὰ ὄντως σῦκα, ἀλλ' ἐν παντὶ βήματι ἀκυρολεκτῇ, διότι ἴσως ἐν τῇ μεγάλῃ αὐτοῦ σπουδῇ πρὸς ἐκμάθησιν λέξεών τινων καὶ φράσεων καὶ πρὸς τὴν ἐπιπόλαιον μόνον ἐπιφάνειαν τοῦ ξένου πολιτισμοῦ παρημέλησε τοῦ πνεύματος καὶ τῆς οὐσίας τοῦ ἑλληνικοῦ βίου, ὅπως πρὸς ταῦτα παραβάλλῃ καὶ κατὰ ταῦτα σταθμίζῃ καὶ τὰ τοῦ νεωτέρου εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Πάλιν δὲ δύναται γράφειν εὐληπτότατα τοῖς πᾶσι, καίτοι ἑλληνίζων, ὁ κατὰ φυσικὴν ἀλληλουχίαν καὶ συνέπειαν καὶ ἐν πλήρει γνώσει τῶν πραγμάτων γράφων περὶ οἱασδήποτε ὑποθέσεως· οὐδέποτε πάλιν κατακριθήσεται ὡς γαλλίζων ἢ ἰταλίζων ἢ γερμανίζων ἢ ὅλως ξενίζων περὶ τὴν γλῶσσαν ὁ τὰς προσφυεῖς μεταφορὰς καὶ εἰκόνας ἐγκατασπείρων ἐν τῷ λόγῳ αὐτοῦ διὰ τὴν τυχοῦσαν ἄγνοιαν τῶν κατακρινόντων περὶ τοῦ τόπου καὶ

τρόπου, ὅθεν καὶ καθ' ὃν ἐλήφθησαν αἱ μεταφοραὶ καὶ εἰκόνες, ἢ διότι ἴσως οἱ ἀναγνῶσται αὐτοῦ ἔτυχον ἀναγνόντες τὰ τοιαῦτα ἐφάπαξ ἢ τὸ πρῶτον ἐν γαλλικοῖς, ἰταλικοῖς ἢ ξένοις συγγράμμασι· διότι καὶ τὰ νεώτερα ἔθνη κατὰ μέγα μέρος ἐκ τοῦ πλουσίου θησαυροῦ τοῦ ἑλληνικοῦ βίου, τῆς ἑλληνικῆς τέχνης καὶ γλώσσης, τῆς πιστῆς ἀποτυπώσεως τοὺ ἐν ἐκείνοις καλοῦ, ἠρύσαντο ἢ ἀναλόγως πρὸς ἐκεῖνα ἐμόρφωσαν τὰς πλείστας καὶ ὡραιοτάτας καὶ ἐμφαντικωτάτας φράσεις καὶ εἰκόνας καὶ μεταφορὰς αὐτῶν. Ἀλλ' ἔτι μᾶλλον δύναται ἐξακολουθεῖν, ἣν ἔλαβεν ἐκ τῆς πραγματικῆς σπουδῆς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ βίου ῥύμην καὶ τάσιν καὶ ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ γλώσσῃ, διαπλάττων θαῤῥούντως κατὰ γνησίως ἑλληνικὰ πρότυπα νέας φράσεις, ζωηρὰς εἰκόνας καὶ ἐπιτυχεῖς μεταφοράς, προσαρμόζων προσφυέστερον πρὸς τὴν πολλαπλῆν τελειοποίησιν τῶν περὶ ἡμᾶς τὴν ὅλως ἑλληνικὴν τάσιν τοῦ διανοεῖσθαι καὶ γράφειν, ἣν ἐκ τῆς σπουδῆς τοῦ ἑλληνικοῦ βίου προσεκτήσατο.

Ἄλλως δὲ καὶ ἐνταῦθα ἐφαρμοστέον τὴν γνησίαν ἰδέαν τῆς σώφρονος ἐλευθερίας, ἂν οὐχὶ περὶ τὴν δοκοῦσαν ἐκλογὴν τοῦ εἴδους τοῦ γράφειν, τοὐλάχιστον περὶ τὴν ἐλευθέραν καὶ ἀκώλυτον συζήτησιν καὶ τὸν ἐλεύθερον διαγωνισμὸν ἐν τῷ γράφειν, διότι οὕτω πιθανῶς ἀποδοθήσεται τὸ ἔπαθλον τῷ νικητῇ τοιούτου ἀγῶνος. Κατὰ τὸν ἡμέτερον ΙΘ' αἰῶνα, οὗ ὡς μεγίστη δόξα καὶ τιμὴ ἀνομολογεῖται τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθέρας ζητήσεως, ὃν οὐδαμῶς ἄλλως δύναταί τις χαρακτηρίσαι κάλλιον, ἢ ἀποκαλῶν αὐτὸν αἰῶνα ἂν οὐχὶ γενικῆς κατὰ πάντα τὰ εἴδη τοῦ βίου καὶ τοῦ διανοεῖσθαι ἐλευθερίας, ἀλλὰ πάντως αἰῶνα τελεσφόρου πάλης τούτου τοῦ πνεύματος τῆς ἐλευθερίας κατὰ τῶν παντοίων προσκομμάτων, ἅτινα προγενέστεροι αἰῶνες ἐπεσώρευσαν εἰς τὴν πορείαν τοῦ ἡμετέρου πολιτισμοῦ, — ὀφείλομεν ἐφαρμόσαι τὴν αὐτὴν σώφρονα ἐλευθερίαν καὶ περὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς γλώσσης καὶ φιλολογίας ἡμῶν, ἢ τοὐλάχιστον ὀφείλομεν ἀπεκδύεσθαι εἰς τὴν πάλην ἐκείνην συνεχῶς καὶ θαῤῥούντως. Αὕτη ἡ πάλη ἀνεδείχθη μέχρι τοῦδε νικηφόρος γενικώτερον ἢ μερικώτερον ἐν πλείστοις ὑψηλοτέροις ζητήμασι τοῖς ἀνθρωπίνης κοινωνίας· ἐν τοῖς περὶ ἐλευθέρας συνειδήσεως, περὶ ἀνοχῆς διαφόρων θρησκευτικῶν καὶ φιλοσοφικῶν δογμάτων, περὶ ἐλευθέρας διδασκαλίας καὶ δημοσιογραφίας καὶ ἄλλης ἐπιστημονικῆς ἐνεργείας, περὶ ἐλευθέρας ἐμπορίας, περὶ ἐλευθέρου διαγωνισμοῦ, περὶ ἐλευθέρου ἀστικοῦ βίου, περὶ ἐλευθέρας αὐταρχίας καὶ αὐτονομίας. Τοῦτο τὸ μεγαλουργὸν πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας, ἥτις πανταχοῦ θεωρητέα ὡς μήτηρ πασῶν τῶν ἀρετῶν καὶ πάσης προόδου, ὀφείλει ἐπικρατεῖν καὶ ἐν τῇ διαπλάσει καὶ ἀναπτύξει τῆς νέας ἑλληνικῆς ἡμῶν γλώσσης καὶ φιλολογίας, ἥτις ὀφείλει εἶναι πάντως ἑλληνική, ἀλλ' ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὰς νῦν ἀνάγκας τοῦ ἑλληνισμοῦ. Οὗτος δέ, ἑδραζόμενος ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ οὐχὶ καθ' ὕλην μόνον, ἀλλὰ καὶ κατ' εἶδος καὶ δύναμιν, ὀφείλει συγκραθῆναι μετὰ πάντων τῶν στοιχείων πάντων τῶν νεωτέρων πολιτισμῶν, τῆς χριστιανικῆς ἀρετῆς καὶ

ἀγάπης, τῆς ἀναπτύξεως τῆς βιομηχανίας, τῆς θαυμασίας τελειοποιήσεως καὶ ἐκπληκτικῆς τὴν ποσότητα, ποιότητα καὶ δύναμιν αὐξήσεως τῶν ἐφευρέσεων καὶ ἀνακαλύψεων καὶ τῶν καθιδρυμάτων, δι' ὧν πρὸ πάντων ἀποδεικνύεται ἡ εὐγενὴς ἀξία καὶ ὁ ὑψηλὸς προορισμὸς τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἡ ἀδιάλειπτος τάσις καὶ προσέγγισις πρὸς τὴν τελειοτάτην καὶ ἀνέφικτον αὐτοῦ εἰκόνα, τὴν ἀπόλυτον τοῦ ὑψίστου ὄντος παντογνωσίαν, παντοδυναμίαν καὶ ἐλευθερίαν. Ἀλλ' ἐνταῦθα μὴ ἐξαφανισθῇ ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν ἡ καθαρὰ καὶ γνησία ἔννοια τῆς λέξεως ἐλευθερίας κατὰ πάντα τὰ εἴδη τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, μηδὲ συγχυσθῇ αὕτη μετὰ τῆς ἀκρασίας καὶ ἀκολασίας τῆς πάντα χαλινὸν ἀποπτυούσης. Καὶ ἐνταῦθα δηλαδὴ ἡ ἀληθὴς ἐλευθερία προϋποτίθησι γνῶσιν ἐντελῆ πάντων τῶν διεπόντων αὐτὴν νόμων, πάντων τῶν ὁρίων τῆς ἐνεργείας αὐτῆς, ἅπερ οὐχὶ ἄνευ κινδύνου καὶ ζημίας ἑαυτῆς δύναται ὑπερπηδῆσαι, πάσης τῆς ἐπιτεταμμένης αὐτῇ συνετῆς χρήσεως τῶν δικαιωμάτων αὐτῆς, ὡς καὶ τῆς ἐκπληρώσεως πάντων τῶν καθηκόντων αὐτῆς, συνελόντι εἰπεῖν, ὀφείλει εἶναι ἐλευθερία ὑποβεβλημένη εἰς τὸ σωτήριον κράτος λογικῶν καὶ ἠθικῶν νόμων, διότι ἀπόλυτος ἐλευθερία πανταχοῦ ἀπόλυτος δουλεία. Πρὸς ταῦτα πάντα χρεία προετοιμασίας· οὐδεμία δὲ τοιαύτη σκοπιμωτέρα, ἢ ἡ εἰλικρινὴς ἱστορικὴ τοῦ παρελθόντος ἐξέτασις. Καὶ ταῦτα μὲν ἐπὶ τὸ γενικώτερον.

Ἐὰν δὲ νῦν ἔλθωμεν εἰς τὴν μερικὴν ὠφέλειαν, ἤτοι τὴν ἑλληνικὴν καθ' ἑλληνικοὺς κανόνας καὶ τύπους ὀνοματοθεσίαν τῶν περιστοιχούντων ἡμᾶς ἀψύχων καὶ ἐμψύχων, ἐργαλείων, σκευῶν, ὀργάνων ἢ μηχανῶν, πτηνῶν, ζώων, ἰχθύων, τεχνῶν καὶ ἐπιτηδευμάτων, τεχνιτῶν καὶ πάντων τῶν τοιούτων, ἡ ἐκ τοιαύτης σπουδῆς προκύπτουσα ὠφέλεια ὑπάρχει καταφανεστάτη, εἰ μὴ ἐντελὴς καὶ γενική. Τῷ ὄντι τίς δύναται ἀρνηθῆναι τὸν ἀδιεξίτητον λαβύρινθον, τὸ ἀδιόρατον χάος, ἐν ᾧ κινεῖται ἡ ἡμετέρα ζῶσα καὶ ὁμιλουμένη γλῶσσα μεταξὺ τῶν ξένων καὶ βαρβάρων λέξεων καὶ τῆς ἀτόπου καὶ μονομεροῦς καὶ καταχρηστικῆς χρήσεως τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν (αἴθουσα, φιάλη, δεσποσύνη κ. τ. τ.), ἢ τῆς διὰ ξενοφώνων ὀνομάτων ἀντικαταστάσεως αὐτῶν (παναίριον, ἐπεύχιον κ. τ. τ.); — Ἀλλ' ὁμολογητέον ὅτι οὐδαμῶς ὑπάρχει καί τις ἐπίτομος πανάκεια τούτων· διότι καὶ αὐτὴ ἡ τελειοτάτη περὶ τοῦ ἑλληνικοῦ βίου πραγματεία, καὶ αὐτὴ ἡ εὔρυθμος καὶ ἁρμονικὴ συγχώνευσις πάντων τῶν γλωσσικῶν προϊόντων τοῦ ἀρχαίου βίου εἰς κανονικὸν σύνολον τελείας εἰκόνος δι' ὅλων τῶν αἰσθήσεων καὶ ἀντιλήψεων ἐπενεργούσης οὐδέποτε καταδείξει τελεσφόρως πάντα τὰ τοιαῦτα καὶ τὰς ὀνομασίας αὐτῶν διὰ πολλοὺς λόγους· διὸ μὴ ἀπατηθῇ τις, ὅτι ἀναγνοὺς μικρὸν ἢ μέγα δοκίμιον περὶ τοιούτων ζητημάτων, συνεπλήρωσεν ἤδη ἐντελῶς τὸ ὀνοματολόγιον τῶν γνησίων ὅρων τῶν ἀναγκαιούντων αὐτῷ πραγμάτων· ἀλλ' ἕκαστος τοὐλάχιστον δύναται ἔχειν τὴν πεποίθησιν ὅτι κατεῖδεν ὁπωσοῦν, πάντας τοὺς τρόπους, καθ' οὓς ἡ πλαστικὴ καὶ πλουσία φαντασία τῶν Ἑλλήνων οὐ μόνον ἐδημιούργησε πάντα τὰ τοῦ βίου καὶ τῆς τέχνης ἀναγκαῖα, ἀλλὰ καὶ τὴν

ὀνοματοθεσίαν αὐτῶν ἐκανόνισεν, ἀλλὰ καὶ τὴν περαιτέρω τάσιν αὐτῆς ὥρισεν.

Ἀλλὰ τί δικαιοῦνται οἱ ἀναγνῶσται ἀπαιτεῖν ἐκ πονήματος ἀξιοῦντος διδασκαλίαν περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων; — Βεβαίως τὸ συμπεριλαβεῖν ἐν στενοῖς ὁρίοις ἅπαντα τὰ φαινόμενα τοῦ τοιούτου βίου καθ' ὅλας αὐτῶν τὰς λεπτομερείας καὶ τὴν ἁπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἔκτασιν αὐτοῦ, πάντα τὰ ἰδιωτικὰ ἱδρύματα, πάντας τοὺς χαρακτηρισμοὺς σώματος καὶ πνεύματος, πάσας τὰς ἰδέας τεχνικάς, φιλολογικάς, νομικάς, τὰς ἐπικρατούσας καὶ διεπούσας τὸν ἰδιωτικὸν βίον τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, καταντᾷ ἔργον ἐπιπονώτατον καὶ ἀτεχνῶς γιγάντειον, εἰ μὴ πάντη ἀνέφικτον· διότι πρὸς τοῦτο χρεία ἀναλῦσαι καὶ συγχωνεῦσαι ἐν μιᾷ πραγματείᾳ πάντα τὰ λεκτικὰ προϊόντα τῶν ἀρχαίων· ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἐγίνετο τοῦτο ἐπὶ ὅλων τῶν σωζομένων, τὸ ἔργον ἔμελλεν εἶναι πάντως ἀνεπαρκές, ἅτε δὴ ἐκλιπόντων εἰς τὸ παντελὲς πολλῶν γραπτῶν καὶ τεχνικῶν μνημείων. Βεβαίως, ἐὰν τοῦτο ἦν φυσικῶς καὶ λογικῶς δυνατὸν καὶ ἀπαραίτητον πρὸς γνῶσιν τοῦ ἀρχαίου βίου, τὸ καθ' ἡμᾶς ἐπεθυμοῦμεν δοῦναι ἑκάστῳ δικαίαν ἀφορμήν, ὅπως εἴπῃ περὶ τοιούτου πονήματος, ὅτι οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ἢ πιστὴ ἀντιγραφὴ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ἐν δέοντι γενομένη. Ἀλλ' οὔτε χρεία τούτου οὔτε δυνατὸν τὸ ἔργον· καὶ κάλλιον παντὸς ἄλλου καταδεικνύει τὸ ἀτόπημα τοιαύτης ὑπερλεπτομεροῦς καὶ ἀδιεξόδου ἐκθέσεως τὸ παράδειγμα τῶν ἀρχαιοτέρων ἐγκυκλοπαιδειογράφων ἢ θησαυρογράφων τῆς ἑσπερίας Εὐρώπης, Μεουρσίου, ἢ Γρονοβίου κ. τ. τ., ἢ τὸ τοῦ σεβασμιωτάτου ῥωμαίου ἐπισκόπου Βαϊάρδου, ὃν ὁ πολυμαθὴς καὶ εὐφυὴς Βαρθελεμῦς ἀναφέρει πρὸς ἀποτροπὴν ἑκάστου ἀπὸ τῆς μιμήσεως αὐτοῦ. Ὁ Βαϊάρδος οὗτος ἦν ἀπέραντος καὶ ἀκάματος συνεραν ιστὴς καὶ καλλιεργήσας πάντα τὰ εἴδη τῶν φιλολογιῶν ἐναπέθηκεν ἐν τῇ κεφαλῇ αὐτοῦ τεράστιον, ἀλλὰ καὶ ἀδιάμορφον καὶ συγκεχυμένον σωρὸν γνώσεων. Οὗτος ἐπροοιμίασε διὰ τοῦ ἐν ἑνὶ τόμῳ εἰς 4ον γενικοῦ καταλόγου τῶν ἐν Πορτίκῳ διατηρουμένων μνημείων· καὶ ἐπειδὴ αἱ παραστήσουσαι αὐτὰ εἰκόνες ἐβράδυνον, ἔλαβε τὴν ἄδειαν τοῦ προτάξαι τοῦ μεγάλου ὑπομνήματος αὐτοῦ πρόλογον περὶ τῆς ἐποχῆς, τῶν συνεπειῶν καὶ τῆς ὠφελείας τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ἡρακλείου· ἐδημοσίευσε δὲ τὴν ἀρχὴν ἐν ἑπτὰ τόμοις εἰς 4ον μὴ θιγὼν τοῦ θέματος αὐτοῦ. Καὶ ἰδοὺ πῶς. Ὁ ἐξηγητὴς τῶν μνημείων ὀφείλει καταδεῖξαι τὰς διαστάσεις αὐτῶν· ἀλλὰ διὰ τίνων μέτρων; Ἐντεῦθεν μακρὰ ἐκδρομὴ περὶ τῶν μέτρων τῶν Ἀσσυρίων, Βαβυλωνίων, Περσῶν, Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων. Ἐπειδὴ τὰ μνημεῖα ἐξωρύχθησαν ἐκ τῶν ἐρειπίων τοῦ Ἡρακλείου, αὕτη δὲ ἡ πόλις ἦν συνώνυμος πολλῶν ἄλλων, διὰ τοῦτο ἀνάγκη πραγματευθῆναι περὶ ὅλων τῶν Ἡρακλείων καὶ Ἡρακλειῶν· διὸ νέα ἐκδρομὴ εἰς τὴν ἐπικράτειαν τῆς ἀρχαίας γεωγραφίας. Ἐπειδὴ δὲ τὸ Ἡράκλειον ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους, ἦσαν δὲ γνωστοὶ πολλοὶ ἥρωες ὑπὸ τοῦτο τὸ ὄνομα, ὁ Τύριος, ὁ Αἰγύπτιος, ὁ Ἕλλην κ. λ., ἔπρεπεν ἀκολουθῆσαι αὐτοὺς κατὰ τὰς ἐκδρομὰς αὐτῶν καὶ προσδιορίσαι, τίνι τούτων ὤφειλε τὴν ἵδρυσιν αὐτοῦ τὸ προκείμενον Ἡράκλειον·

ἐντεῦθεν νέα ἐκδρομὴ εἰς τὴν ἐπικράτειαν τῆς μυθολογίας. Πρόδηλον ὅτι τοιαῦται ἔρευναι εὐκόλως ἠδύναντο ὁδηγῆσαι τὸν συγγραφέα μέχρι τοῦ δωδεκάτου τόμου, ἀλλ' ἀτυχῶς προσεκλήθη ὅπως καταπαύσῃ ἐν μέσῳ σταδίῳ τοιαύτην δολιχοδρομίαν. Οὕτω διὰ τοῦ συνειρμοῦ πλανᾶται ἀπὸ συγγενοῦς εἰς συγγενῆ ἔννοιαν ὁ τῆς πολυμαθίης τῆς νόον οὐ διδασκούσης ἀντιποιούμενος, καὶ ἐπιθυμεῖ γράφειν ἀτελευτήτως de omni re scibili et de quibusdam aliis.

Ἐκ τῶν προηγουμένων ἐξάγεται ὅτι ἀπαιτεῖται ἐν τῇ παρούσῃ πραγματείᾳ ἡ καταλληλοτάτη μέθοδος, ἥτις ὁρίζεται τὸ μὲν ἐξ αὐτῆς τῆς ὕλης καὶ τῆς προθέσεως τοῦ πονήματος, τὸ δὲ ἐκ τοῦ εἴδους τῶν ἀναγνωστῶν, πρὸς οὓς ἀπευθύνεται.

Καὶ τὴν μὲν ὕλην ἀρυόμεθα ἐκ τῶν πηγῶν. Πηγὰς δὲ ἐννοοῦμεν ἐνταῦθα πάντα τὰ γραπτὰ μνημεῖα τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας, εἴτε γεννήματα τῆς πλαστικῆς φαντασίας εἰσίν, εἴτε ἐκθέσεις τοῦ πραγματικοῦ γεγονότος· ἑπομένως πάντα τὰ εἴδη τῶν ποιημάτων, τῆς ἐπικῆς καὶ διδακτικῆς ποιήσεως, Ὅμηρον, Ἡσίοδον, Θέογνιν, Σόλωνα, τῆς λυρικῆς ἢ μελικῆς ποιήσεως, Πίνδαρον, Σιμωνίδην, Ἀρχίλοχον, Ἀνακρέοντα κ. λ., τῆς δραματικῆς ποιήσεως, τραγῳδίας τε καὶ κωμῳδίας, ἤτοι Αἰσχύλον, Σοφοκλέα, Εὐριπίδην, Ἀριστοφάνην καὶ λείψανα κωμικῶν, ἔτι δὲ τῆς λογίας ποιήσεως τῶν Ἀλεξανδρινῶν, Καλλίμαχον, Ἀπολλώνιον, Θεόκριτον καὶ λοιποὺς βουκολικούς, Νόννον καὶ τοὺς παντοίους ἐπιγραμματογράφους· εἶτα πάντα τὰ εἴδη τῆς πεζογραφίας, ἱστοριογράφους, Ἡρόδοτον, Θουκυδίδην, Ξενοφῶντα, Πολύβιον, Διόδωρον, Πλούταρχον κ. λ., φιλοσόφους, Πλάτωνα καὶ Ξενοφῶντα καὶ Ἀριστοτέλην, ῥήτορας, Λυσίαν, Ἰσοκράτην, Δημοσθένην, Ἰσαῖον, Αἰσχίνην καὶ Λυκοῦργον, καὶ νόμους καὶ ψηφίσματα καὶ ἀλλοῖα παρὰ τούτοις πειστήρια, ἔτι δὲ γεωγράφους, οἷον Στράβωνα, ἐν οἷς κατατακτέον καὶ τὸν συγγραφέα τῆς περιηγήσεως Παυσανίαν καὶ Στέφανον τὸν Βυζάντιον τὸν ἐθνογράφον, φυσιογράφους, Ἀριστοτέλην καὶ Θεόφραστον, καὶ τὴν χορείαν τῶν ἀττικιστῶν σοφιστῶν, Λουκιανόν, Δίωνα Χρυσόστομον, Φιλόστρατον, Ἀλκίφρονα καὶ Λόγγον, καὶ τὴν φορὰν τῶν παντὸς εἴδους γραμματικῶν, μυθογράφων, ἀρχαιολόγων, ἀτθιδογράφων, σχολιαστῶν, λεξικογράφων, ὀνοματολόγων, παροιμιογράφων, Ἀπολλόδωρον καὶ Ὑγῖνον, Φιλόχορον καὶ Δικαίαρχον, Ἀρίσταρχον καὶ Δίδυμον καὶ Εὐστάθιον, Ἡσύχιον καὶ Σουΐδαν καὶ ἐτυμολόγους, Πολυδεύκην καὶ Φρύνιχον κ. λ. Τούτοις προσθετέον καὶ τοὺς ἀμέσους καὶ ἀπροκαταλήπτους μάρτυρας, τὰ νομίσματα καὶ τὰς ἐπιγραφάς. Πάντες οὗτοι τὸ μέρος αὐτῶν παρέχουσι πολύτιμον ὕλην πρὸς χαρακτηρισμὸν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ σχετικῶς πλήρεις τὰς περὶ τῶν ἀρχαίων ἠθῶν εἰδήσεις· ἀλλ' ἕκαστος ἑρμηνευτέος κατὰ τὸν ἰδιάζοντα τῷ εἴδει τῆς συγγραφῆς αὐτοῦ τρόπον καὶ τὴν ἰδιάζουσαν αὐτῷ πρόθεσιν· διότι πάντα τὰ φιλολογικὰ προϊόντα οἱουδήποτε ἔθνους εἰσὶν ἡ ἄμεσος ἢ ἔμμεσος ἔκφρασις τοῦ πληροῦντος αὐτὸ βίου. Ἐκ πάντων τούτων ἠρυσάμεθα οὐχὶ φειδωλῶς

καὶ γλίσχρως, ἀλλ' ἀφθόνως, ἂν οὐχὶ κατὰ κόρον, προσπαθοῦντες συγχρόνως διατηρῆσαι καὶ τὴν ἰδιάζουσαν χροιὰν τοῦ τε συγγραφέως καὶ τῶν ὑποκειμένων πραγμάτων, καὶ συναρμόζοντες τὰς μαρτυρίας καίπερ ἀπωτέρω κειμένας πρὸς τὰ ἑκάστοτε ἐκτιθέμενα, μὴ νοθεύοντες δὲ καὶ οἱονεὶ εἰς προκρούστειον κλίνην παραβιαζόμενοι αὐτάς. Πρὸς τοῦτο δὲ νομίζομεν ὅτι οὐδαμῶς ἀρκεῖ ἡ ἐπὶ τῇ προθέσει ταύτῃ κατὰ πρῶτον ἐπιχειρουμένη ἔρευνα καὶ συλλογὴ τῶν ἀρκουσῶν καὶ οἰκείων μαρτυριῶν, ἀλλὰ καὶ προηγουμένη ταύτης τῆς ἐργασίας γνῶσις καὶ κατοχὴ τοῦ τε πραγματικοῦ καὶ τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ γράμματος τῶν προϊόντων τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας δι' ἐπανειλημμένης ἀναγνώσεως καὶ ἐκ παίδων ἐξοικείωσις μετ' αὐτῆς καὶ οἱονεὶ παιδομαθία. Ὡς πολύτιμοι πηγαὶ θεωρητέα καὶ τὰ ἄφωνα τεχνικὰ μνημεῖα, εἴτε τὰ ἐν τοῖς τόποις τῆς ἀρχικῆς ἱδρύσεως αὐτῶν μέχρι τοῦδε διασωζόμενα, εἴτε τὰ ἐν ταῖς μεγαλοπρεπέσιν οἰκοδομαῖς τῶν μουσείων φιλοξενούμενα καὶ ἐκτεθειμένα, εἴτε ἐν ταῖς πολυτελέσι συλλογαῖς τῶν μουσείων ἀπεικονισμένα καὶ ἐκδεδομένα, εἴτε ἐν ἁπλοῖς καταλόγοις ἀπηριθμημένα καὶ περιγεγραμμένα ὑπ' εἰδημόνων.

Οὐχὶ δὲ μικρὰν δυσχέρειαν παρέσχεν ἡμῖν τὸ ζήτημα τοῦ προσδιορισμοῦ καὶ τῆς ἐκλογῆς τῶν ἀναγνωστῶν, πρὸς οὓς ὀφείλομεν ἀποτείνεσθαι· διότι ἐν τῇ ἀοριστίᾳ τοῦ κύκλου καὶ τοῦ εἴδους τῶν ἀναγνωστῶν ἀποτυγχάνει οἱονδήποτε πόνημα· διότι πᾶν τοιοῦτον φέρει πανταχοῦ, μάλιστα δὲ ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἔθνει, τὴν φύσιν ἐπιστολῆς, καὶ μάλιστα ἐμπορικῆς ἐγκυκλίου, σκοπούσης οὐχὶ μόνον ὅπως γένηται καταληπτὴ τοῖς ἀναγνώσταις, ἀλλὰ καὶ ὅπως προκαλέσῃ εἰς ἐπιχειρήσεις καὶ παραγάγῃ ἀμοιβαίαν ὠφέλειαν. Διὸ ἐπὶ πολὺ ἐβιστάσαμεν, τίνας προτιμητέον, τοὺς εἰδικοὺς καὶ ἐπιστήμονας, πρὸς οὓς ὠφείλομεν ὑποβαλεῖν νέον τι πόρισμα κριτικῶν ἐρευνῶν, ἢ τοὺς πρὸς ἐπιστήμην σπεύδοντας μαθητὰς ἢ γενικῶς πάντας τοὺς φιλομαθεῖς καὶ λογίους· πρὸς τοὺς πρώτους ἐνομίσαμεν περιττόν, διότι οὐχὶ νέα, ἀλλὰ κεκτημένα ἤδη καὶ βεβασανισμένα πολλαχῶς πορίσματα παρέχομεν ἐνταῦθα· πρὸς δὲ τοὺς δευτέρους οὐχὶ μόνον ὠφέλιμον ἀλλὰ καὶ ἀπαραίτητον· διὸ καὶ τὸ εἶδος τοῦ πονήματος καὶ ἡ μέθοδος αὐτοῦ ἐπετηδεύθη θημωδεστέρα, ἀποτινάξασα τὸν λόγιον ἐσμὸν τῶν ἐπιστημονικῶν παραπομπῶν καὶ συμπαραθέσεων καὶ ἄλλων τοιούτων συμπυκνώσεων. Ἐπεθυμοῦμεν τὸ εἶδος τοῦτο ἔτι θημωδέστερον πρὸς ἱκανοποίησιν καὶ ὠφέλειαν πλειόνων (εἰ καὶ ἐκ συστήματος ἀποστρεφόμεθα ὁμῶς ἄϊδι πᾶν τὸ ἀγυρτικώτερον ἢ γοητικώτερον καὶ καπηλικώτερον)· ἀλλ' ἐν ᾗ εὑρέθημεν ἀντινομίᾳ ἐπεζητήσαμεν ὅ τι ἦν δυνατὸν ἡμῖν· διότι πρὸς τὸν τοιοῦτον σκοπὸν ἡμῶν φαίνονται ἀντιφάσκοντα· α') ἡ συχνὴ χρῆσις διεξοδικῶν χωρίων ποιητῶν τε καὶ πεζογράφων καὶ ἐκ τῶν δυσκολωτέρων, β') ἡ ἐξέλασις συνηθεστάτων λέξεων καὶ μορίων τῆς κοινῆς καὶ τετριμμένης διαλέκτου καὶ γ') ἡ κατακορὴς συμπαράθεσις ὀνομαστικῶν ὅρων ἄνευ πολλῶν ἑρμηνειῶν. Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον μάλιστα φόβος, μή τις τῶν καθ' ἡμᾶς ἀνέβην καὶ εὐώνως εὐφυῶν, σκανδαλιζόμενος ὑπὸ τῆς

ὑπερλεπτομεροῦς καταλογῆς διαφόρων πτηνῶν, ἰχθύων, ἀνθέων, δένδρων, μετάλλων, ὑποδημάτων, ποτηρίων καὶ ἄλλων, ἀναφωνήσῃ, ὅ τι πρὸς τὴν εὐχὴν τοῦ ἱερέως τῆς Νεφελοκοκκυγίας, ἀνεφώνησεν ὁ παλαιὸς εὐφυής, ὁ Ἀριστοφάνειος Πεισθέταιρος· διότι εὐχομένου τούτου τοῖς Νεφελοκοκκυγιεῦσιν «ὑγίειαν καὶ σωτηρίαν αὐτοῖσι καὶ Χίοισι καὶ ἥρωσι καὶ ὄρνισι καὶ ἡρώων παισί, πορφυρίωνι καὶ πελεκᾶντι καὶ πελεκίνῳ καὶ φλέξιδι καὶ τέτρακι καὶ ταῶνι καὶ ἐλεᾷ καὶ βασκᾷ καὶ ἐλασᾷ καὶ ἐρωδιῷ καὶ καταράκτῃ καὶ μελαγκορύφῳ καὶ αἰγιθάλλῳ», ὁ Πεισθέταιρος ἀναβοᾷ αὐτῷ: «παῦ' ἐς κόρακας· παῦσαι καλῶν ἰού, ἰού· ἐπὶ ποῖον, ὦ κακόδαιμον, ἱερεῖον καλεῖς ἁλιαέτους καὶ γῦπας; οὐχ ὁρᾷς ὅτι ἰκτῖνος εἷς ἂν τοῦτο γ' οἴχοιθ' ἁρπάσας; ἄπελθ' ἀφ' ἡμῶν καὶ σὺ καὶ τὰ στέμματα· ἐγὼ γὰρ αὐτὸς τουτογὶ θύσω μόνος» (Ὄρν. 878—894). Ἀλλ' ἡμεῖς προϋπεδείξαμεν ὅτι προεθέμεθα ἑλκύσαι καὶ ἄκοντας, ἐν μέρει δὲ καὶ ἐκθαμβουμένους καὶ δυσχεραίνοντας τοὺς πολλοὺς τῶν ἀναγνωστῶν τοὐλάχιστον εἰς μερικὴν καὶ τὴν μόνην ἴσως παρ' αὐτῶν ἐπίσκεψιν τῶν προϊόντων τῆς ἐνδόξου ἑλληνικῆς φιλολογίας· ὥστε μετὰ τοιαύτην αἰτιολογίαν «οὐ φροντὶς Ἱπποκλείδῃ» περὶ τῶν τοιούτων εἰρώνων ἐπικριτῶν.

Τὸ παρὸν πόνημα ἔρχεται κατόπιν παντοίων καὶ σπουδαίων περὶ τοιαύτης ὕλης συγγραμμάτων, προδιαγραψάντων καὶ ὑποδειξάντων τὰς δυνατὰς μεθόδους καὶ ἐν μέρει πραγματοποιησάντων αὐτὰς κατὰ τὴν ἐπεξεργασίαν τῆς ὕλης. Εἰσὶ δὲ ταῦτα ἢ γενικαὶ ἐκθέσεις σύμπαντος τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ βίου, ἢ διεξοδικαὶ καὶ λεπτομερεῖς μονογραφίαι, ἢ εἰδικὰ πονήματα τὸν αὐτὸν προτιθέμενα ἡμῖν σκοπόν· διὸ παραλείποντες τὰ τῶν προγενεστέρων ἀρχαιότερα πονήματα ἢ συνερανίσματα, μετ' ἴσης ἐπιδείξεως καὶ ἀκρισίας γενόμενα, ὧν καὶ ἡ ἁπλῆ μνεία ἔμελλεν ἀπαγαγεῖν ἡμᾶς πόρρω, μνημονεύοντες δὲ μόνον ὡς πρωτοτόκων καὶ ὡς ἀφοσιούμενοι τῶν τεραστίων ἔργων τοῦ Ἰ. Μεουρσίου (1) καὶ Γρονοβίου (2), — κρίνομεν ἀναγκαῖον προσθεῖναι τὰ ἀπολύτως ἀρκοῦντα περὶ τῶν δοκιμωτέρων νέων πονημάτων, ἅπερ καὶ ἔχουσι στενὴν σχέσιν μετὰ τοῦ παρόντος πονήματος.

Καὶ πρῶτος ἔρχεται ὁ πολυμαθὴς Γάλλος **Barthélemy**, ἐκδοὺς τὴν ὑπ' αὐτοῦ συνταχθεῖσαν «Περιήγησιν τοῦ νέου Ἀναχάρσιδος», (3) ἧς ἤρξατο τῷ **1757** ἔτει καὶ ἐξετύπωσε τὸ πρῶτον ἐν **1788**, ἔνθα ἐπεχείρησεν ἐμπεριλαβεῖν ἐν περιωρισμένῳ διαστήματι, ἐν Περιηγήσει εἰς Ἑλλάδα ἐπὶ Φιλίππου, πᾶν ὅ τι ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία παρέχει ἡμῖν σπουδαῖον καὶ ἀπείρους λεπτομερείας, ἀναφερομένας εἰς τὰς ἐπιστήμας, τὰς τέχνας, τὴν θρησκείαν, τὰ ἤθη, τὰ ἔθιμα κ. τ. λ., ἅπερ οὐδαμῶς ἀναδέχεται οὐδὲ πραγματεύεται ἡ ἱστορία. Τὴν μέθοδον αὐτοῦ ὑποδεικνύει αὐτὸς λέγων ὅτι ἀνέγνω πρῶτον τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, καὶ ἐπανέλαβε τὴν ἀνάγνωσιν αὐτῶν, σημειῶν ἐν σχεδίοις πάντα τὰ χαρακτηριστικὰ χωρία τὰ δυνάμενα διασαφῆσαι τὰ πολιτεύματα, τὰ ἤθη καὶ νόμιμα τῶν λαῶν, τὰς γνώμας τῶν φιλοσόφων κ. τ. τ. Πρὶν ἢ πραγματευθῇ ὁριστικῶς ὑπόθεσίν τινα, παρέβαλλε τὰ ἀποσπάσματα μετὰ τῶν πρωτοτύπων, εἶτα συνεβουλεύετο τοὺς νεωτέρους κριτικοὺς τοὺς ἐπεξεργασθέντας τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν εἴτε ἐν πάσῃ ἐκτάσει, εἴτε ἐν μέρει. Ἐὰν οὗτοι ἀνέφερον χωρία, διαφυγόντα τὰς ἐρεύνας αὐτοῦ, ἀλλὰ δυνάμενα χρησιμεῦσαι αὐτῷ, ἐφρόντιζε συλλέγειν αὐτὰ παραβάλλων πρὸς τὰ πρωτότυπα, ἐν διαφωνίᾳ ἑρμηνείας ἀνέτρεχε πάλιν πρὸς τὰς πηγάς, τὰς δὲ προσφυεῖς ἰδέας καὶ παρατηρήσεις αὐτῶν μετεχειρίζετο εὐκαίρως, ποιούμενος μνείαν τῶν συλλαβόντων αὐτάς. Ἡ δὲ οἰκονομία τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ ἔχει ὧδε· εἰσάγει ἐν αὐτῷ Σκύθην τινά, ὀνόματι Ἀνάχαρσιν, ἐρχόμενον εἰς Ἑλλάδα ὀλίγα ἔτι μετὰ τὴν γέννησιν τοῦ Ἀλεξάνδρου, καὶ ἐξ Ἀθηνῶν, ἔνθα διέτριβε σταθερῶς, ἐπιχειροῦντα πολλὰς περιηγήσεις εἰς τὰς ὁμόρους πόλεις, παρατηροῦντα πανταχοῦ τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα τῶν λαῶν, παριστάμενον εἰς τὰς ἑορτὰς αὐτῶν, σπουδάζοντα τὸ εἶδος τῶν πολιτευμάτων αὐτῶν, ἐνίοτε δαπανῶντα τὴν σχολὴν αὐτοῦ εἰς ἐρεύνας περὶ τῆς προόδου τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἄλλοτε συνδιαλεγόμενον μετὰ τῶν τότε μεγάλων ἀνδρῶν, ἐπανερχόμενον δὲ εἰς Σκυθίαν, ὅτε εἶδε τὴν Ἑλλάδα δεδουλωμένην ὑπὸ τοῦ Φιλίππου, καὶ τακτοποιοῦντα ἐκεῖ τὰς παρατηρήσεις τῶν περιηγήσεων αὐτοῦ, προτάττοντα δὲ εἰσαγωγὴν περὶ τῶν προγενεστέρων ἀξιομνημονεύτων ἐν Ἑλλάδι συμβάντων. Περὶ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ σχεδίου αὐτοῦ ὁ **Barthélemy** ἀπήντησε διάφορα κωλύματα, ὧν τὰ μὲν ὑποδεικνύει αὐτός, ἔνθα λέγει ὅτι οὐδαμῶς ἔμελλεν ἐπιχειρῆσαι τῷ ἔργῳ, ἐὰν συνεβουλεύετο τὰς δυνάμεις αὐτοῦ μᾶλλον ἢ τὸ θάρρος, ὅτι ἐν ἐπιθεωρήσει ἀπέῤῥιψε πολλὰς λεπτομερείας, ἴσως δ' ὤφειλε καὶ πλείονας, τὰ δὲ κατέδειξεν ἡ μεταγενεστέρα κριτική· διότι, εἰ καὶ εὐθὺς ἐν τῇ γεννήσει αὐτοῦ καὶ ἐπὶ πολὺν χρόνον ὕστερον τὸ σύγγραμμα ἐπεδοκιμάσθη καὶ ἠδοκίμησεν, ἀλλ' ὅμως αἱ ἐκθέσεις αὐτοῦ κρίνονται ὡς κεκαλλωπισμέναι διὰ τῆς στιλβηδόνος γαλλικῆς κομψότητος, καὶ οὐχὶ μόνον ὀλίγον ἀρέσκουσι τῷ γνόντι τοὺς Ἕλληνας διὰ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ πολλάκις καὶ προσκρούουσιν αὐτῷ· τὰ πρόσωπα αὐτοῦ ὁμοιάζουσιν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀρχαίοις ἀνδριάσι περιβεβλημένοις γαλλικὸν ἐπίσημον ἱμάτιον καὶ φοροῦσι χειρίδας καὶ ὀδοντωτὰς τραχηλιάς· εἰσὶ κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ διαδόχου αὐτοῦ **Becker** «εἰκόνες τοῦ **Le-Brun** ἢ **Coypel**, ἐν αἷς ἡ ἰδιάζουσα ἰδέα τοῦ καλλιτέχνου ἐξήλειψε πάντα χαρακτῆρα τοῦ ἀρχαίου τόνου, ἡ δὲ εὐφυὴς ἐπεξεργασία τοῦ καθ' ἕκαστον οὐδαμῶς ἀποζημιοῖ διὰ τὴν ἀποτυχοῦσαν ἔκφρασιν τοῦ συνόλου». Ἰδίως σημειωτέον ἐνταῦθα τὴν ὀπωσοῦν ἐπιπόλαιον καὶ ἄνευ κριτικῆς ἐπεξεργασίας

(1) Johannis Meursii Opera. 12 voll. in-folio ὑπὸ J. Lamius. Florent. 1741—63.

(2) Thesaurus antiquitatum Graecarum, contextus et designatus ab Jacobo Gronovio. Lugduni Bat. 1694 — 1702. 13 Τόμ. εἰς φύλλον, καὶ ἔτι J. Poleni, Supplementum thesauri utriusque. Venet. 1735. fol.

(3) Voyage du jeune Anacharsis par Barthélemy.

περιγραφὴν τῆς ἑλληνικῆς οἰκίας, εἰ καὶ πρῶτος αὐτὸς ἐκ τῶν περιγραψάντων ἑλληνικὴν οἰκίαν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν τὰς μαρτυρίας Ἑλλήνων συγγραφέων, ἐκχωρήσας τῆς ὁδοῦ τῆς πεπατημένης ὑπὸ τῶν πρὸ αὐτοῦ ἀναφερομένων μόνον εἰς τὸν Ῥωμαῖον Οὐϊτρούβιον. Μνημονευτέον ἔτι καὶ τῆς περὶ εὐνούχων παρακολουθούντων τὰς ἐξερχομένας γυναῖκας ἀπάτης. Ἐπίσης κατ' ἐμὴν γνώμην ἀρκούντως χαρακτηρίζει τὸν ὑπὸ Barthélemy ἐκγαλλισμὸν τῶν Ἑλλήνων ἡ περὶ γεωργίας κατὰ Ξενοφῶντα ἐγκωμιαστικὴ ἔκθεσις αὐτοῦ. Ποῦ ἡ ἀρρενωπὸς παράστασις τοῦ ἀγροτικοῦ βίου καὶ τῶν μετὰ τοὺς πόνους τέρψεων καὶ ἡδονῶν αὐτοῦ, καὶ ποῦ ἡ παρὰ τῷ Βαρθελεμείῳ Ἀναχάρσιδι ἐκθηλυντικὴ εἰκὼν τῆς σκιατροφίας καὶ ῥαστώνης; Ἀναφέρεται μὲν καὶ παρὰ Ξενοφῶντι σκιὰ καὶ ἄνεσις, ἀλλ' ἀπεικονίζεται συνάμα καὶ τὸ ἀρρενωπὸν τῆς περιγραφῆς ἐν τῷ πόνῳ, τῷ ψύχει, τῷ καύσωνι κ. τ. τ. Ὡσαύτως ἐλαφρότερον καὶ κατὰ τοὺς Γάλλους ἐπιπολαιότερον περιγράφονται αἱ ἀγροτικαὶ ἐργασίαι, ἔνθα γίνεται μόνον ἀπομίμησις τῆς ὁμηρικῆς περιγραφῆς· ἄλλως ἄριστα ἔχουσιν αἱ ἐπὶ τῆς ἀμπελουργίας παρατηρήσεις τῆς πείρας.

Κατὰ νεωτέρους χρόνους, ὅτε ἡ ἀρχαιομάθεια ἐστρατολόγησεν ἐν τῇ σοφῇ Γερμανίᾳ ἐπιστήμονας καὶ ἀκαμάτους σκαπανεῖς, ἀνεφάνησαν ἐν αὐτῇ σπουδαιότατα καὶ κριτικώτατα συγγράμματα, προτιθέμενα τὴν περιγραφὴν ἢ σύμπαντος τοῦ ἑλληνικοῦ βίου ἢ ἑνὸς ἰδιαιτέρου φύλου ἢ καὶ μιᾶς πόλεως καὶ χώρας κατὰ πάσας τὰς διευθύνσεις αὐτοῦ, ἐν οἷς ἐγένετο μνεία καὶ περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων. Ἐν τούτοις μνημονευτέον τῆς ὑπὸ Wachsmuth ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας (1), τῶν Δωριέων τοῦ Müller (2) καὶ τῆς ὑπὸ τοῦ A. Böckh «Πολιτικῆς οἰκονομίας τῶν Ἀθηναίων» (3). Ἀλλ' ἐν τῷ πρώτῳ τούτων τῶν συγγραμμάτων τὸ ἐκτεταμένον αὐτοῦ σχέδιον εὐλόγως παρεχώρησεν ὀλίγην θέσιν πρὸς ἀκριβεστέρας ἐκθέσεις· διότι μόνον μετὰ πλήρη σύνοψιν καὶ παραβολὴν τοῦ διασωθέντος ὑλικοῦ καὶ μετὰ ὥριμον μελέτην τῶν λεπτομερειῶν τοῦ ἔθους γίνεται δυνατὴ ἡ διαγραφὴ σαφοῦς εἰκόνος τοῦ βίου καὶ πολλάκις καταδεικνύεται ὅτι θεωρίαι, κατ' ἐπιφάνειαν ἀρκούντως στηριζόμεναι ὑπὸ μαρτυριῶν, γίνονται ἀμφίβολοι δι' ἄλλων ἢ καὶ ἄντικρυς ἀναιροῦνται, ἐν δὲ τῇ γενικωτέρᾳ μονογραφίᾳ τοῦ Müller ἡ εὐσυνείδητος φιλοπονία τοῦ συγγραφέως κολάζεται ὑπὸ τοῦ πρὸς τὸ περιγραφόμενον φῦλον ἐνθουσιασμοῦ αὐτοῦ, ἡ δὲ τοῦ κριτικωτάτου καὶ δαιμονίου A. Böckh συγγραφὴ διατελεῖ πρό-

(1) Hellenische Alterthumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staats von Wilhelm Wachsmuth. 1826—30. 2e Aufl. 1846. Halle. II Bde.

(2) Ot. Müller's Die Dorier, vier Bücher. Breslau, 1824. 2e Aufl. von F. W. Schneidewin. 1844. II Bde. 8.

(3) Die Staatshaushaltung der Athener, von August Böckh. III Bde. 8. Berlin. 2e Aufl. I καὶ II Τομ. 1851, III Τομ. 1 Aufl. 1841.

τυπος ἐν τῷ εἴδει, διαχαράξασα τὴν ἀληθῆ καὶ ἀκριβεστάτην ὁδὸν πρὸς ἔρευναν καὶ διασάφησιν τοῦ ἀρχαίου βίου, καὶ τῷ ὄντι ἐκ τοῦ προτύπου ἐργαστηρίου τούτου ἐξέθορον ὡς ἐκ Δουρείου ἵππου τοσοῦτοι ἀριστεῖς ἐν τῇ κριτικῇ ἀρχαιομαθείᾳ. Ἀλλ' ἰδίως μνημονευτέον ἐνταῦθα καί τινων ἄλλων εἰδικῶν συγγραφῶν ἢ μονογραφιῶν, οἷον τῶν ποικίλων τοῦ Böttiger τῶν ἐν τοῖς πονηματίοις αὐτοῦ ἐκδοθέντων (1), ἐν οἷς τὰ σπουδαιότατα εἰσὶ τὰ περὶ ἱματισμοῦ. Πολλὰ τῶν ἄλλων πονηματίων αὐτοῦ ἀνήκουσιν εἰς χρόνους, καθ' οὓς ποικίλοι περισπασμοὶ ἐκώλυον τὸν ἄλλως εὐσυνείδητον καὶ εὐλαβῆ συγγραφέα ἀπὸ τοῦ ἀναβραμεῖν εἰς τὰς πηγάς, καὶ καθ' οὓς ἐνόμιζε τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἱκανὴν ἤδη κεκτημένον αὐθεντίαν, ὅπως παρέχῃ ἀξίαν καὶ κούφοις ἐρανίσμασιν· ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς ἀρχαιοτέροις ὑπάρχουσι πλεῖστα, ἅπερ κατὰ τρόπον ἐπιπόλαιον, λελογισμένον πρὸς ἄνεσιν καὶ ψυχαγωγίαν ἀναγνωστῶν ἐφημερίδων τοῦ συρμοῦ καὶ ἡμερολογίων, πραγματεύονται τὰ μηδαμινώτατα καὶ εὐτελέστατα τῶν ζητημάτων, οἷον ἂν αἱ Ἑλληνίδες εἶχον ἀνάγκην ῥινομάκτρων κ. τ. Διὸ καὶ ὑπό τινος ἀπεκλήθη «ἀρχαιοτήτων καπηλεῖον». Σημειωτέον ὅτι καὶ αὐτὸς πολλαχοῦ τῶν συγγραμματίων αὐτοῦ προσπαθεῖ ἀποτρίψαι ἀφ' ἑαυτοῦ τὴν ἰδέαν ὅτι ἐν αὐτοῖς δύναταί τις εὑρεῖν παντοῖα ὡς ἐν καπηλείῳ ἀρχαιοτήτων, καὶ ὅμως ὅσῳ συχνότερον ἀναφέρει τοῦτο, τόσῳ μᾶλλον ἐμπίπτει εἰς αὐτὸ ἕνεκα τῆς ἀπαραιτήτου ἀνάγκης τοῦ λεπτολογεῖν ἐν τοῖς τοιούτοις. Ἰδίως ἐν πολλοῖς ἐξελέγχεται ὁ Böttiger παρανοῶν, παρεξηγῶν ἢ λησμονῶν. — Μετὰ πλείονος σπουδαιότητος, ἀλλὰ καὶ μετὰ πλείονος μεροληψίας καὶ ἐνθουσιασμοῦ ἐπραγματεύθη περί τινων μερῶν τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ὁ ἰδίως ἐκ τῆς ἀνθολογίας τῶν ἐπιγραμμάτων κλεϊσθεὶς Jacobs ἐν εὐφυεστάτοις συγγραμματίοις (2) ἰδίως ἐν τόμῳ 3 καὶ 4 περὶ ἀνατροφῆς ἐν τῷ λόγῳ «περὶ τῆς πρὸς τὴν ἠθικότητα ἀνατροφῆς τῶν Ἑλλήνων», καὶ περὶ τῆς καταστάσεως τῶν γυναικῶν ἐν ταῖς αὐτοῦ «Συμβολαῖς πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ γυναικείου φύλου». Τὸ πρῶτον πόνημα μετὰ τῶν παραρτημάτων αὐτοῦ περὶ παιδεραστίας καὶ ἄλλων παραπλησίων ἀντικειμένων ἐστὶν ἐνθουσιώδης ἀπολογία, ἐκθαμβοῦσα διὰ τῆς περὶ ἠθικῆς τάσεως τῶν Ἑλλήνων συνηγορίας· καὶ ἡ δευτέρα πραγματεία, ᾗ προσήρτηται χαρακτηριστικὴ τῶν Ἑλληνίδων ἑταιρῶν, φέρει ὅλως ἀπολογητικὸν χαρακτῆρα. Ἀλλ' ὑφίστανται κατὰ δυστυχίαν πολλοὶ πικροὶ λόγοι, καταδεικνύοντες τὸ ὑπολανθάνον ἐλάττωμα· καὶ ὡς ὁ βιογράφος ὀφείλει ἀποφεύγειν τὴν ἀποθέωσιν τοῦ βιογραφουμένου, οὕτω καὶ ὁ

(1) C. A. Böttiger, Kleine Schriften archäologischen und antiquarischen Inhalts, gesammelt und herausgegeben von Julius Sillig. III Bde. 2e Aufl. 1850. Leipzig.

(2) Friedrich Jacobs, Vermischte Schriften. 8 Bde. Gotha καὶ Leipzig. 1823—1844.

μέλλων περιγράφειν τὸν βίον καὶ τὰ ἤθιμα ἤθνους οἱουδήποτε οὐδαμῶς ὀφείλει διαφωτίζειν μόνον τὰ συντείνοντα πρὸς δόξαν αὐτοῦ, παραβλέπων τὰς προσυπαρχούσας κηλίδας ἢ καλλύνων καὶ ψιμυθιῶν αὐτάς. Ἐὰν ὁ **Jacobs** ἔδειξεν ὑπερβολικὴν αἰσιοδοξίαν, τὴν ἐναντίαν ὁδὸν τῆς ἀπαισιοδοξίας ἐβάδισεν ὁ **Limburg Brouwer** (1), ὅστις, δικαίως χαρακτηρίζων μετ' αὐστηρότητος πολλὰ ἀναμφίλεκτα ἐλαττώματα τῶν Ἑλλήνων, φαντάζεται ὅτι ἀνευρίσκει τοιαῦτα πολλάκις καὶ ἐκεῖ, ὅπου οὐδαμῶς ὑπάρχουσιν.

Ἔρχεται μετὰ ταῦτα τὸ ἐποχὴν ποιῆσαν σύγγραμμα τοῦ **W. A. Becker**, ὁ Χαρικλῆς (2), τὸ ἰδίως εἰς τὸν ἰδιωτικὸν βίον τῶν Ἑλλήνων ἀναφερόμενον. Ὁ εὐσυνείδητος, εὐφυὴς καὶ ἔμπειρος συγγραφεύς, ἅτε δὴ οὐχὶ μόνον ἀρχαιολόγος δεινός, ἀλλὰ καὶ ἐκδοὺς δύο ἔτη πρότερον ὅμοιον σύγγραμμα εἰς τὸν ἰδιωτικὸν βίον τῶν Ῥωμαίων ἀναφερόμενον, ἠρύσατο ὅλην τὴν πρὸς τὴν ἐργασίαν αὐτοῦ ὕλην ἀμέσως ἐκ τῶν πηγῶν, ἃς διῆλθεν ἐπανειλημμένως, λαμβάνων πρὸ ὀφθαλμῶν ἁπλῶς τὸ ἔθος τοῦ καθ' ἑκάστην βίου, διελθών, ὡς λέγει, τὴν διὰ συμπάσης τῆς χώρας τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας δολιχοδρομίαν. Ὡς πρὸς τὴν ἐκτίμησιν τῶν πηγῶν φρονεῖ ὅτι, ἐν ᾧ πάντες οἱ ἱστορικοὶ καὶ ἰδίως οἱ μεταγενέστεροι παρέχουσι πολυτίμους εἰδήσεις, παρὰ πᾶσαν τὴν ἀφθονίαν τῶν γραμματικῶν, καὶ ἡ ἐλαχίστη εἴδησις ἐκ συγγραφέων κρειττόνων χρόνων ἦν αὐτῷ προτιμοτέρα, ἢ αἱ ῥηταὶ ἐξηγήσεις ἐκείνων, αἵτινες ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον γενικεύονται ἐκ γνωστῶν τοιούτων χωρίων ἢ καὶ παρέχονται ὑπὸ τὴν ἐπιῤῥοὴν μεταγενεστέρου ἔθους. Ἀλλὰ πολὺ σπουδαιότατοι κατ' αὐτὸν οἱ ἀττικοὶ ῥήτορες, ἐπειδὴ παρὰ τούτοις ὁ βίος προκύπτει ἀφ' ἑαυτοῦ μετ' ἀληθείας καὶ φυσικῆς χροιᾶς τοιαύτης, ὥστε οὐδὲν αὐτῆς ἀφαιροῦσιν οὔτε ἡ ὑψηλὴ καὶ ποιητικὴ ἰδέα τραγικοῦ ἢ λυρικοῦ ποιητοῦ, οὔτε ἡ σκωπτικὴ καὶ φορτικὴ περιγραφὴ κωμικοῦ, οὔτε αἱ φαντασίαι ἰδανικοῦ φιλοσόφου, οὔτε ἐπὶ τέλους αἱ πραγματικαὶ σκέψεις ἐμπείρου τῆς πολιτικῆς ἱστορικοῦ. Καὶ ἐθεώρησε μὲν εἰκότως τὸ κῦρος τῶν μεταγενεστέρων συγγραφέων μᾶλλον περιωρισμένον, καὶ ἐν γένει ἐστάθμισε πανταχοῦ τὰς περιστάσεις, ἐν αἷς παρέχεται εἴδησίς τις, ἀλλ' οὐδένα ἔχει λόγον, ὅπως δυσπιστῇ ἐν γένει πρὸς τὴν μαρτυρίαν αὐτῶν, καὶ φρονεῖ ὅτι ἐν γένει, καὶ ἐὰν ἡ διαφθορὰ τοῦ ἔθους καταφαίνηται προφανῶς, ἀλλ' ὅμως ἀνευρίσκει τις εὐκόλως ὅτι πάντα τὰ κυριώτατα γνωρίσματα αὐτοῦ διαμένουσι καὶ παρ' ἐκείνοις. Ἐκτὸς τῶν συγγραφέων συνεβουλεύθη καὶ τὰ τεχνικὰ μνημεῖα, ἰδίως τὰ ἐπὶ ἀγγείων, ὧν αἱ παραστάσεις ἔχουσι πλεῖον

(1) Histoire de la civilisation morale et religieuse des Grecs. Groningue. 1833—1842. 8 voll. in-8°.

(2) Charikles. Bilder altgriechischer Sitte, zur genaueren Kenntniss des griechischen Privatlebens entworfen von W. A. Becker. Leipzig, 1848. 8. καὶ ἐν B' ἐκδόσει ὑπὸ K. F. Hermann. III Bde. Leipzig. 1854.

καὶ ἀρχαιότερον τὸ κῦρος. Ὡς πρὸς δὲ τὸ εἶδος τῆς συγγραφῆς αὐτὴ ἡ περιγραφομένη ὑπόθεσις ἐνεποίησεν αὐτῷ τὴν ἰδέαν τοῦ ἐκλέξαι τὰ κυριώτερα φαινόμενα τοῦ βίου καὶ ἐκθεῖναι αὐτὰ ἐν ὡρισμέναις σκηναῖς καὶ εἰκόσι, καὶ ἔπειτα παραρτῆσαι ἐν παρεκβολαῖς καὶ οἱονεὶ ἐκδρομαῖς τὴν ἀπέραντον ποικιλίαν τῶν διαφόρων χαρακτηριστικῶν τοῦ ἔθους. Ἐν αὐταῖς δὲ ταῖς σκηναῖς, ἃς θεωρεῖ ὡς τὸ δυσχερέστερον μέρος τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ὧν τὸν χρόνον ἔθηκεν ἐπίτηδες ἐν ἐποχῇ παρακμῆς τοῦ πολιτικοῦ βίου, ἵνα καταφανῇ προφανέστερον ὁ ἰδιωτικός, αἳ φέρουσι χροιὰν μυθιστορήματος μετὰ κωμικωτέρου χαρακτῆρος, οὐχὶ δὲ καὶ μετ' ἀκριβοῦς ἑνότητος, ὁ συγγραφεὺς ἤθελεν ἐκθεῖναι τῷ ὄντι ζωηρὰν εἰκόνα τοῦ ἀρχαίου βίου, καὶ οὐχὶ ἁπλῶς ἀνατομικοὺς καὶ ὀστεολογικοὺς πίνακας, παριστῶντας μέχρι τῆς ἐσχάτης ἀκριβείας πάντα τὰ ὀστᾶ, τοὺς μυῶνας, τὰ ἀγγεῖα, νεῦρα καὶ ἄρθρα, ἐσκόπει ἀναπαραγαγεῖν κατὰ τὸ δυνατὸν τὸν ἀρχαῖον βίον καὶ ἐκθεῖναι τοῖς ἀναγνώσταις οἱονεὶ πανόραμά τι αὐτοῦ. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἐπεξεργασίαν τῆς ὕλης ἐν ταῖς διεξοδικαῖς παρεκβολαῖς ἔθετο ὡς νόμον τὸ ἐξαίρειν τὰς σπουδαιοτάτας μαρτυρίας καὶ ταύτας κατὰ τὸ δυνατὸν αὐτολεξεί, καὶ ταύτην τὴν μέθοδον ἀνευρίσκει σκοπιμωτέραν πρὸς τὸ πεῖσαι ἕκαστον ἀναγνώστην περὶ τῆς ὀρθότητος ἢ μὴ τῶν πορισμάτων. Προετίμησε δὲ ἐν πᾶσι τὸ περιγράψαι κατ' ἐξοχὴν τὸ ἀττικὸν ἔθος, ὡς μᾶλλον ἐγνωσμένον καὶ μαρτυρούμενον, καὶ ὡς ἀντιπροσωπεῦον ἄριστα τὸν γνήσιον ἑλληνισμόν, μὴ παραλείπων ἀμνημόνευτον καὶ τὸ δωρικὸν ἔθος καὶ τὰς κυριωτέρας τοπικὰς διαφοράς. Τὸ πόνημα τοῦ **Becker** δικαίως ἐξετιμήθη καὶ ἔλαβεν εὐρεῖαν διάδοσιν καὶ ἀναγνώστας, ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ αὐτοῦ ἐκδόσει τῇ διεξαχθείσῃ ὑπὸ τοῦ K. Φ. Ἑρμάννου (1854) ἐγένοντο αἱ προσήκουσαι μεταποιήσεις καὶ προσθῆκαι, ἐν αἷς ἐξεμεταλλεύθησαν αἱ πρόσοδοι, ἃς μετὰ τὴν πρώτην ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου ἐποιήσατο ἡ ἀρχαιογνωσία.

Εὐθὺς μετὰ τοῦτο ἐδημοσιεύθη τὸ τοῦ Ἄγγλου **J. A. St.-John** διεξοδικὸν ἐν τρισὶ τόμοις πόνημα (1), ἐν ᾧ ἐκτίθενται μὲν τὰ τῶν ἀρχαίων ὑπὸ τὸ πρίσμα ὑπὲρ τὸ δέον σημερινῶν ἰδεῶν, ἀλλὰ κατὰ τὸν πρακτικώτερον νοῦν τῶν ὁμοεθνῶν αὐτοῦ, καὶ ἰδίως κατώρθωσε πραγματευθῆναι πρακτικώτερον καὶ ἀκριβέστερον τὰ τοῦ καθ' ἑκάστην βίου καὶ τῆς ἐπιμιξίας, ἢ χαρακτηρίσαι ἀπροκαταλήπτως τὸ ἐθνικὸν ἔθος. Διὸ ἄξια μελέτης μετά τινος ἐπεξεργασίας καὶ ἀποχωρισμοῦ τῶν περιττῶν καὶ πλημμελῶς ἐχόντων τὰ ἐν τοῖς τοιούτοις κεφαλαίοις πορίσματα τῶν ἐπιμελῶν ἐρευνῶν αὐτοῦ. Ὁ συγγραφεὺς φρονεῖ ὅτι τὸ ἔργον τῆς περιγραφῆς τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων καθίσταται δύσκολον καὶ ἐπὶ συγχρόνου ἔθνους, παρ' ᾧ δυνατὸν παρατηρῆσαι ἐν πλήρει ἐνεργείᾳ πᾶσαν τὴν ὑλικὴν κίνησιν τοῦ κοινωνικοῦ βίου· ἀλλ' ἡ δυσκολία αὐξάνει ἐπὶ πλεῖ-

(1) The history of the manners and customs of ancient Greece. London. 1842.

στον, ὅταν πρὸς τοῖς κωλύμασι τοῖς καὶ ἐν εὐνοϊκωτάταις περιπτώσεσι κατ' ἀνάγκην ἐμφράττουσι πᾶσαν εἴσοδον εἰς τὸν ἐνδότερον βίον ἔθνους τινὸς προστεθῶσι καὶ τὰ προκύπτοντα ἐκ τῆς χρονικῆς ἀποστάσεως τοῦ ἐξεταζομένου ἔθνους, τὸ γλίσχρον καὶ ἀντιφατικὸν τῶν μεταδιδομένων ἡμῖν εἰδήσεων, καὶ ἴσως μάλιστα πάντων τὸ πρίσμα τῶν προλήψεων, δι' οὗ συνήθως βλέπομεν πάντα τὰ ὁπωσδήποτε διαφέροντα τῶν ἡμετέρων ἠθῶν καὶ ἐθίμων. Οὐχ ἧττον νομίζει καὶ οὗτος ὅτι δυνατὸν ἀναπλάσαι τὸν σκελετὸν τῆς ἀρχαιότητος· «δυνάμεθα, λέγει, ἐνδῦσαι τὰ ὀστᾶ διὰ νεύρων καὶ μυῶν, περιβαλεῖν αὐτὰ διὰ σαρκῶν καὶ δέρματος καὶ ἐπιχρῶσαι τὸ σύνολον διὰ χρωμάτων, ὥστε φαίνεσθαι ζῶν, ἀλλ' εἰ ἀδυνατοῦμεν καταβιβάσαι ἄνωθεν καὶ οὐράνιον πῦρ, ἵνα περικαλλύνῃ ταύτην τὴν ὑπερφυῶς ὡραίαν εἰκόνα, τοῦτο ὑπερβαίνει τὰς δυνάμεις ἡμῶν». Καταδεικνύει τὴν σπουδαιότητα ταύτης τῆς ἐξετάσεως, ἥτις περιστρέφεται περὶ τὰ ἔθιμα καὶ τὴν ἠθικὴν κατάστασιν λαοῦ ἀπαραμίλλου ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ἐμπεριέχοντος ἐν τῇ σμικρότητι αὐτοῦ τὸ σπέρματα μεγίστων καὶ σπουδαιοτάτων συμβάντων· ἡ δύναμις τῶν Ἑλλήνων, γενομένη μεγάλη καὶ ἐκπληκτικὴ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς αὐτῶν, προήρχετο καθ' ὁλοκληρίαν ἐκ τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτῆρος καὶ τοῦ πνεύματος τῶν ἐθῶν αὐτῶν· ἦν ἡ δύναμις τῆς διανοίας· ἦσαν πραγματικῶς ὁ ἥλιος καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, καὶ ἠκτινοβόλουν μακρὰν εἰς τὸ περὶ αὐτοὺς σκότος τὰς ζωογόνους ἐκείνας ἀκτῖνας, αἵτινες, ἀνανακλώμεναι ἀπὸ χώρας εἰς χώραν, ἔκτοτε περιέλαμψαν τὸν κόσμον. Ἰδίως δὲ περὶ τῆς σπουδαιότητος τῆς αὐτοτελοῦς ἐξετάσεως τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου προσεπάγει· «προεθέμην καταδεῖξαι κατὰ τὸ δυνατὸν τὴν ἐσωτερικὴν οἰκονομίαν ἑλληνικῆς οἰκογενείας, τὰς τέχνας, ἀναπαύλας, εὐμαρείας, τὰς εἰς τὸν ἰδιωτικὸν βίον ἀναφερομένας καθιδρύσεις, καὶ ἐκεῖνα τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα, ἅπερ παρεῖχον ἰδιάζοντα χαρακτῆρα καὶ χροιὰν εἰς τὸν καθ' ἑκάστην βίον τῶν Ἑλλήνων. Διότι ἐν πάσαις ταῖς ἐρεύναις μου ταῖς περιστρεφομέναις περὶ τὴν φύσιν καὶ τὰς αἰτίας ἐκείνων τῶν ἀρχαίων θεσμῶν, οἵτινες ἐπὶ τόσους αἰῶνας ἀπετέλεσαν τὴν δόξαν καὶ εὐτυχίαν τοῦ εὐφυεστάτου ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἔθνους, ἐφείλκυσαν ἰδιαιτέρως τὴν προσοχήν μου αἱ περιστάσεις τοῦ ἰδιωτικοῦ αὐτοῦ βίου, ἐξ οὗ ὡς ἐκ πολυχεύμονος πηγῆς μοὶ ἐφάνη ἐκπηγάζουσα πᾶσα ἡ δημοσία εὐημερία καὶ λαμπρότης αὐτοῦ. Τῷ ὄντι ἡ μεγάλη πηγὴ τῆς εὐδαιμονίας καὶ δυνάμεως ἔθνους τινὸς πάντως κεῖται περὶ τὴν οἰκιακὴν ἑστίαν. Ἐκεῖ, εἴπερ που καὶ ἄλλοθι, σπείρονται καὶ ἐπὶ πολλὰ ἔτη καλλιεργοῦνται καὶ περιθάλπονται πᾶσαι αἱ ἀρεταί, αἵτινες μετέπειτα θάλλουσι δημοσίᾳ καὶ ἀποτελοῦσι τὸ κάλλιστον κόσμημα τῆς πολιτείας. Οἱ ἄνδρες πανταχοῦ εἰσιν ἀκριβῶς, οἷοι διεμορφώθησαν ὑπὸ τῶν μητέρων αὐτῶν. Ἐὰν ἐκεῖναι ὑπῆρξαν δουλόφρονες, μικρόφρονες, ἀμαθεῖς καὶ δυστυχεῖς, καὶ οὗτοι ἀποβαίνουσι τοιοῦτοι. Τὸ οἰκιακὸν παράδειγμα, ὅσον καὶ ἂν ᾖ μικρὸν καὶ ἄσημον, ἐναπομάττει τὴν ἑαυτοῦ εἰκόνα ἐν τῇ πόλει. Ἐντεῦθεν, ὅ τι κατ' ἰδίαν ὑπάρχει ταπεινὸν καὶ μικρόν, οὐδέποτε οὐδὲ συναπτόμενον μετὰ παρακειμένης

σμικρότητος δύναται ἀποβῆναι δημοσία μέγα, οὐδὲ προαγαγεῖν εἰς ἐκείνους τοὺς ἡρωϊκοὺς ἀγῶνας, εἰς ἐκείνας τὰς εὐγενεῖς αὐταπαρνησίας τὰς ἀνυψούσας τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν εἰς σφαῖραν, ἔνθα φαίνεται ὅτι ἐξικνεῖται καὶ μετέχει πως τοῦ θείου». Θαυμαστὴς ὢν δικαίῳ τῷ λόγῳ τῆς ἀττικῆς πολιτείας καὶ τῶν Ἀθηνῶν, ἐξαίρει τούτων τὸν βίον καὶ τὰ ἔθιμα, καὶ ἐν ἓξ βιβλίοις διεξέρχεται Α') εἰσαγωγικὰ περὶ τῆς χώρας καὶ τῶν κατοίκων. Β') Περὶ ἀνατροφῆς. Γ') Περὶ γυναικῶν. Δ') Περὶ ἰδιωτικῶν ἀσχολιῶν. Ε') Περὶ ἀγροτικοῦ βίου. ΣΤ') Περὶ ἐμπορίας καὶ βιομηχανίας. Καὶ ταῦτα μὲν ὁ πρακτικώτερος Ἄγγλος.

Μετὰ τοῦτον ἔρχεται τὸ ὄντως μνημεῖον ἐπιστημονικῆς εὐσυνειδησίας καὶ ἀρχαιολογικῆς ἀκριβείας, τὸ τοῦ **K. Fr. Hermann** ἐγχειρίδιον τῶν ἑλληνικῶν ἰδιωτικῶν ἀρχαιοτήτων (1), τὸ ἀποτελοῦν τὸ τρίτον μέρος τοῦ περὶ τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων ἢ ἀρχαιολογιῶν πονήματος αὐτοῦ, εἰ καὶ συστηματικώτερον ἔπρεπεν εἶναι τὸ πρῶτον κατὰ τὴν ὁμολογίαν αὐτοῦ τοῦ συγγραφέως. Τὸ βιβλίον προτίθεται εἶναι μᾶλλον συστηματικός τις ὁδηγὸς καὶ οἱονεὶ μίτος πρὸς διέξοδον διὰ τοῦ πολυπληθοῦς ὑλικοῦ καὶ σκολιοῦ λαβυρίνθου τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων, ἕκαστον αὐτοῦ κεφάλαιον ἠδύνατο δοῦναι ἀφορμὴν εἰς εὐμεγέθη εἰδικὴν πραγματείαν, καὶ προτείνεται ὡς οὐδὲν ἄλλο ἢ σκελετός, παρέχων μὲν στερρότητα καὶ συνάρθρωσιν εἰς τὰς ὀγκώδεις σάρκας καὶ ἀφθόνους φλέβας τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὀργανισμοῦ, αἵτινες ἐν μείζοσι πονήμασι πολλάκις ἔτι κυμαίνονται ἄνω καὶ κάτω ἐν λίαν ῥευστῇ καταστάσει, ἀλλὰ χρήζων καὶ περιβολῆς, καταλειπομένης τῇ ἰδιαιτέρᾳ αὐτενεργείᾳ τοῦ ἀναγνώστου ἢ τοῦ πραγματευομένου αὐτάς. Συνεβουλεύθη καὶ οὗτος τοὺς ἐν τῇ ἐργασίᾳ ταύτῃ προκατόχους αὐτοῦ, ἀλλ' ἐφ' ὅσον ἐστηρίζοντο ἐπὶ τῶν πηγῶν καὶ παρεῖχον τὴν ἐγγύησιν τούτων, ὡς καὶ αὐτὸς οὗτος παρέλαβεν ἐν τῷ ἰσχνῷ καὶ δογματικῷ αὐτοῦ κειμένῳ γνώμας, στηριζομένας ἐπὶ ἀναμφισβητήτων μαρτυριῶν καὶ ἀποδείξεων, ἐπαρκῶς ἐκτιθεμένων ἐν σημειώσεσιν. Εἰ καὶ συνεβουλεύθη καὶ τὰ τεχνικὰ μνημεῖα καὶ πολλάκις παρέπεμψεν εἰς αὐτά, ἀλλ' ὅμως πλείονα σημασίαν ἀπένειμεν ἰδίως ταῖς τῶν συγγραφέων μαρτυρίαις, αἵτινες ἐνταῦθα πρὸ πάντων ἐν τῇ σπουδῇ καὶ τῷ χαρακτηρισμῷ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου ἀποβαίνουσιν ἀναγκαιόταται διὰ τὴν ποικίλην συνυφὴν τῶν φαινομένων αὐτοῦ. Ὁμολογεῖ μὲν ὅτι ὀλίγη νέα ὕλη προσελήφθη ὑπ' αὐτοῦ καὶ ὅτι μείζων ἴσως ἀξία ὑπάρχει ἐν τῷ πονήματι, καθ' ὅσα ἀπεχώρισεν ἀπ' αὐτοῦ, ἢ καθ' ὅσα συνέλεξεν, ἀλλὰ νομίζει ἐκτιμητέαν τὴν διάταξιν τῶν συλλεχθέντων, καθ' ὅσον ἠρύσατο τὰς κατηγορίας καὶ τὰς ἐπόψεις τῆς διαιρέσεως καὶ συστηματοποιήσεως τὸ κατὰ δύναμιν ἐκ τῆς πραγματικῶς προκειμένης ὕλης καὶ οὕτως ἠδυνήθη συν-

(1) Karl Friedrich Hermann's Lehrbuch der griechischen Privatalterthümer. Heidelberg. 1852.

ἅψαι εἰς ὀργανικὸν ὅλον ἐν μικρῷ χώρῳ πλῆθος λεπτομερειῶν ἄλλως διεσπασμένων. Ἐκτιμῶν προσηκόντως τὰ τῶν προγενεστέρων αὐτοῦ πονήματα, ἀναγνωρίζει αὐτὰ συνάμα ὡς συμπλήρωσιν τοῦ ἰδίου.

Δύο ἔτι πονήματα περίπου σύγχρονα τοῦ μνησθέντος διαφωτίζουσιν ἀρκούντως ἑκάτερον ἐκ τῆς ἐπόψεως αὐτοῦ τὸν ἀρχαῖον βίον. Εἰσὶ δὲ ταῦτα ἡ τοῦ Γουσταύου Κλέμμου Ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀρχαίας πρὸ Χριστοῦ Εὐρώπης (1) καὶ «τὰ ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ Ὀδυσσείᾳ πραγματικά», ὑπὸ J. B. Friedreichs (2). Ὁ μὲν πρῶτος μετὰ τῆς αὐτῆς συμπεπυκνωμένης ἀλλὰ καὶ περιεκτικῆς βραχυλογίας, ὡς καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις τόμοις τοῦ σπουδαίου συγγράμματος αὐτοῦ, ἐξετάζει τὴν σωματικὴν διάπλασιν, τὰς τροφάς, τὸν ἱματισμόν, τὰς οἰκίας, τὰ ὀχήματα ἢ διοχητικὰ μέσα, τὸν οἰκιακὸν βίον, τὴν ἐκπαίδευσιν, τὸν ἐνταφιασμόν, τὴν κτηνοτροφίαν, τὴν γεωργίαν, τὰ ἐπιτηδεύματα καὶ τὴν ἐμπορίαν τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἐν ἐλλείψει πολλῶν λεπτομερειῶν διαχέει ἐκ τῆς γενικωτέρας ταύτης ἐπόψεως νέον φῶς εἴς τινα χαρακτηριστικά· ὁ δὲ δεύτερος ἀντικαθιστᾷ μὲν τοὺς ἀρχαιοτέρους περὶ Ὁμήρου ἀρχαιολογοῦντας καὶ ἰδίως τὸν Terpstra καθ' ὕλην καὶ μέθοδον, ἀλλ' ἔχει καὶ τὰς ἐλλείψεις αὐτοῦ.

Πάντες οἱ μέχρι τοῦδε καταλεχθέντες γενικοὶ ἢ μερικοὶ συγγραφεῖς τοῦ ἀρχαίου ἰδιωτικοῦ βίου περιωρίσθησαν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον εἰς τὴν διὰ λόγου περιγραφὴν τοῦ τε ἤθους καὶ τῶν πραγμάτων, ἰδίως δὲ μόνος ὁ Κ. Φ. Ἑρμάννος ἔκρινεν ἀναγκαίαν τὴν εἰς τὰ ἔργα τῆς πλαστικῆς συχνοτέραν παραπομπὴν πρὸς συμπλήρωσιν καὶ αἰσθητὴν παράστασιν τῶν παραδιδομένων εἰδήσεων, καὶ κατέστησε τοὺς ἀρχαιολογοῦντας ἀναγνώστας ὅσον ἔδει προσεκτικοὺς εἰς ἐκείνην τὴν ἀνεξάντλητον πηγὴν ἀρχαιολογικῆς γνώσεως καὶ ἐρεύνης, παρασχὼν οὕτω καὶ αὐτοῖς τοῖς εἰδικοῖς ἐρευνηταῖς καὶ ἑρμηνευταῖς τῶν ἀρχαίων καλλιτεχνημάτων ἀρκετὰς νύξεις, ἃς καὶ θεωρεῖ ὡς τόκον ἀποτιμενον ὑπ' αὐτοῦ τῇ ἱστορίᾳ τῆς τέχνης ἀντὶ τοῦ ἐξ αὐτῆς δανεισθέντος κεφαλαίου.

Ἀλλ' ὁ K. F. Hermann συνέστησε μόνον ἐπιμόνως τὴν ἀνάγκην τῆς χρήσεως τῶν τεχνικῶν μνημείων καὶ παρέπεμψεν εἰς αὐτά, μὴ ἀναλαβὼν αὐτὸς τὴν παράθεσιν αὐτῶν καὶ κρίνων αὐτὴν περιττήν, διότι πρὸ αὐτοῦ ὑπῆρχον σπουδαῖαι ὑπὸ τοιαύτην ἔποψιν δημοσιεύσεις, αἱ ὑπὸ Θ. Πανόφκα «Εἰκόνες ἀρχαίου βίου» (3). Περιστρέφονται δὲ οἱ 20 πίνακες, ὁ μὲν 1 εἰς τὴν ἀνα-

(1) Gustav Klemm's Culturgeschichte des alten vorchristlichen Europa. Leipzig, 1850. 8.

(2) Realien in der Iliade und Odyssee, von J. B. Friedreichs. Erlangen. (1e Aufl. 1851) 2e Aufl. 1856. 4.

(3) Theodor Panofka. Bilder antiken Lebens mit 20 Figurentafeln. Berlin. 1843.

τροφήν, ὁ 2 εἰς τοὺς γυμναστικοὺς ἀγῶνας, ὁ 3 εἰς τὸν δρόμον, ὁ 4 εἰς τὴν μουσικήν, ὁ 5 εἰς τὴν θήραν, ὁ 6 εἰς τὸν πόλεμον, ὁ 7 εἰς τὴν ἰατρικήν, ὁ 8 εἰς τὴν πλαστικήν, ὁ 9 εἰς τὴν ὄρχησιν, ὁ 10 εἰς τὰς παιδιάς, ὁ 11 εἰς τὸν γάμον, ὁ 12 εἰς τὸ συμπόσιον, ὁ 13 εἰς τὰς θυσίας, ὁ 14 εἰς τὸν ἀγροτικὸν βίον, ὁ 15 εἰς τὸν ναυτικὸν βίον, ὁ 16 εἰς τὴν ἐμπορίαν καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα, ὁ 17 εἰς τὸν οἰκιακὸν βίον, ὁ 18 καὶ 19 εἰς τὸν βίον τῶν γυναικῶν, καὶ ὁ 20 εἰς τὴν τελευτήν, μετ' εὐσυνόπτων περιγραφῶν τῶν κατ' ἐκλογὴν λαμβανομένων μνημείων καὶ παραπομπῶν εἰς τὰ διάφορα μουσεῖα, ἐκδοθέντα ἢ καὶ ἀνέκδοτα. Ἄλλη πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν τείνουσα δημοσίευσις τοῦ αὐτοῦ φέρει τὴν ἐπιγραφὴν Griechinnen und Griechen nach Antiken, 1844. 4. Τὸν αὐτὸν προτίθενται σκοπὸν καὶ τὰ τοῦ E. Gerhard Vasenbilder griechischen Alltagslebens. Berlin. 1852.

Ἀλλὰ καὶ μετὰ τούτους ἀνέλαβον ὅπως παραστήσωσιν αἰσθητῶς δι' ἀρχαίων εἰκόνων τὸν βίον τῶν Ἑλλήνων ὁ E. Guhl καὶ W. Koner, ἐκδόντες «Βίον Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων», ἐκτεθειμένον κατ' ἀρχαῖα ἔργα τῆς πλαστικῆς, μετὰ 528 παρεμβεβλημένων τῷ κειμένῳ ξυλογραφημάτων, ὧν 317 ἀναφέρονται εἰς τὴν τέχνην καὶ τὸν βίον τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων (1). Ὁ μὲν πρῶτος τῶν συνεργατῶν, εἰδικὸς ἱστορικὸς τῆς τέχνης, ἀνέλαβε τὴν διὰ λόγου καὶ γραφίδος παράστασιν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων, ὁ δὲ δεύτερος, μᾶλλον ἀρχαιολόγος, τὴν διὰ μνημείων τῆς τέχνης παράστασιν τῶν κυριωτέρων φαινομένων τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου, ἔνθα προέθετο τὴν ὀρθὴν καὶ περιωρισμένην ἐκλογὴν καὶ χρῆσιν τῶν πολλῶν μνημείων τῶν ἀφορώντων ἕνα ἕκαστον κλάδον τῆς ποικίλης πραγματευτέας ὕλης, εἰ καὶ πολλάκις ὑπάρχει προφανῶς ἀντίφασις μεταξὺ τῶν εἰκονικῶν καὶ ἱστορικῶν μαρτυριῶν, εἰ καὶ πολλάκις πάλιν λείπουσιν εἰκονικαὶ παραστάσεις τῶν διὰ λόγου περιγραφομένων. Ἰδίως ἐπραγματεύθησαν ἐντελέστερον τὰ περὶ ὀνομάτων καὶ διαφόρων εἰδῶν ἀγγείων, πολλὰ ζητήματα τοῦ ἱματισμοῦ, τῶν μουσικῶν ὀργάνων καὶ πολεμικῶν ὅπλων καὶ σκευῶν. Ἐν ἑκάστῃ περιγραφῇ ἐξέλεξαν τὰ προσφυέστερα μνημεῖα, παραλείποντες ἄλλα ἀντιφατικὰ ἢ ὁπωσοῦν διάφορόν τι παριστῶντα.

Ἐκ πάντων τούτων ἠρυσάμεθα ἐπ' εὐκαιρίας κατὰ τὴν φανεῖσαν ἡμῖν ἀρίστην ἐκλογὴν τὰ δέοντα, μὴ ἀφέντες ἀνερεύνητα καὶ ἄδρεπτα μηδὲ τὰ πολυμαθῆ πονήματα ἄλλων δοκίμων κριτικῶν, τὸ πρότυπον ἀρχαιολογικῆς ἐρεύνης καὶ κρίσεως πόνημα τοῦ πατριάρχου τῶν ἀρχαιολόγων, τοῦ μακαρίτου A. Böckh, περὶ πολιτικῆς οἰκονομίας τῶν Ἀθηναίων, καὶ τὸ περιώνυμον διὰ τὴν ἔκτασιν καὶ παντοίαν ἀνάπτυξιν ἱστορικὸν ἔργον τοῦ νεωτέρου μεγάλου

(1) Das Leben der Griechen und Römer nach antiken Bildwerken dargestellt von Ernst Guhl und Wilh. Koner, mit 528 in den Text eingedruckten Holzschnitten. Berlin. 1862.

τῆς Ἑλλάδος ἱστοριογράφου G. Grote, τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος ἐν τῇ γερμανικῇ μεταφράσει τοῦ Meissner, ὡς ὑπ' ἄλλην ἔποψιν μεγάλην ἐπορίσθημεν ὠφέλειαν ἐκ τοῦ περὶ ἑλληνικῆς φιλολογίας σχεδιάσματος τοῦ μετ' ἀνατομικῆς σμίλης ἀνατέμνοντος τὸν ἐσώτατον ὀργανισμὸν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ βίου, τοῦ βαθυνουστάτου G. Bernhardy (1), ἰδίως τοῦ περὶ ἐσωτερικῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας. Διότι ἐν τῇ ἐπεξεργασίᾳ ἑκάστου προκειμένου ζητήματος ἐνομίσαμεν ἀναγκαῖον ἐκλέξαι τὰ κυριώτερα πορίσματα τῶν ἐρευνῶν τῶν ἄλλων, ἔχοντες ἐν ταύτῃ τῇ ἐπιπόνῳ περιπλανήσει ἡμῶν ὁδηγὸν πρὸς ἀναγωγὴν εἰς τὴν οἰκείαν χώραν καὶ ὡς πολιτὸν ἀστέρα τὸ συστηματικὸν ἐγχειρίδιον τοῦ K. F. Hermann. Ἄλλα βοηθήματα, ἐξ ὧν ἠρυσάμεθα μερικάς τινας εἰδήσεις, μνημονεύονται ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ, εἰ καὶ ἐπειράθημεν εἶναι φειδωλοὶ περὶ τὰς παραπομπὰς καὶ ἀκριβεῖς μνείας τῶν διαφόρων πονημάτων, οὐχὶ ἵνα φανῶμεν ὅθεν κεκοσμημένοι ἀλλοτρίοις πτεροῖς, διότι οὐδεμίαν ἀπαίτησιν πολυμαθείας ἔχομεν, ὁμολογοῦντες ὅτι πάντα ἐλάβομεν δεδοκιμασμένα παρ' ἄλλων ἱκανωτέρων ἡμῶν καὶ εὐχόμενοι ἀνομολογηθῆναι τοῦτο καὶ παρ' ἄλλων, ἀλλὰ διότι ἐπιθυμοῦμεν μόνον ἀναδειχθῆναι ὠφέλιμοι τοῖς ὁμογενέσιν ἀναγνώσταις διὰ τῆς ἐξεγέρσεως καθευδόντων ζητημάτων καὶ διὰ τῆς φιλοπονίας τοῦ συλλέγειν τὰ ἑκάστοτε ὠφέλιμα παρ' οἱουδήποτε, δοκιμάζοντες ἀείποτε τὰ παρατιθέμενα καὶ ἀκούοντες ἑκάστοτε ἄλλων μῦθον, οἳ ἡμῶν φέρτεροί εἰσιν. Καταλείπομεν δὲ τῇ σώφρονι καὶ νηφαλίῳ κριτικῇ τὴν κατάδειξιν, ἂν ἐπεχειρήσαμεν ἔργῳ ποθουμένῳ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ φιλολογίᾳ, ἂν καθ' ὕλην καὶ εἶδος προεθέμεθά τι ἰδιαίτερον, καὶ ἂν ἐπετύχομεν ἢ ἀπετύχομεν τούτου.

Τῷ ὄντι παρ' ἡμῖν ὀλίγα τινὰ καὶ γλίσχρα ἐδημοσιεύθησαν πρωτότυπα ἢ μεταφράσματα, ἀναφερόμενα εἰς τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν. Ἐξ ἀρχαιοτέρων χρόνων μερικαὶ ἢ γενικαὶ τοιαῦται δημοσιεύσεις εἰσὶν ἡ Περιήγησις τοῦ νέου Ἀναχάρσιδος εἰς τὴν Ἑλλάδα παρὰ τοῦ Ἀββᾶ Βαρθολομαίου· μετενεχθεῖσα ἐκ τῆς Γαλλικῆς εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς διάλεκτον καὶ τύποις ἐκδοθεῖσα μὲ τοὺς ἀνήκοντας αὐτῇ πίνακας παρὰ τοῦ Ῥωσσικοῦ ἐπωνυμ. Συμβούλου Χρυσοβέργη Κουροπαλάτου τοῦ ἐξ Ἀγχιάλου. Ἐν Βιέννῃ 1819—1820. Τομ. 7 εἰς 8-ον (μεταφρασταὶ τούτου ἀναφέρονται ὁ ἐκ Κοζάνης Γεώργιος Σακελλάριος, ὁ Θετταλὸς Ῥήγας καὶ Γεώργιος ὁ Βεντότης). Εἶτα ἡ ὑπὸ Ἀθανασίου τοῦ Σταγειρίτου Ὠγυγία ἢ ἀρχαιολογία, περιέχουσα τῶν ἀρχαιοτάτων ἐθνῶν ἢ τῶν δύο πρώτων αἰώνων τοῦ ἀδήλου καὶ ἡρωϊκοῦ τὴν ἱστορίαν, τὰς κοσμογονίας, θεογονίας, τὴν ἀρχὴν καὶ πρόοδον τῆς εἰδωλολατρείας καὶ πάσης κτιστολατρείας, τὰς ἱεροπραξίας, ἱεροσκοπίας· μυθολογίαν πληρεστάτην τῶν θεῶν καὶ ἡρώων

(1) Grundriss der griechischen Literatur. III Bde. II Bearbeitung. Halle. 1852, 1856, 1859.

κατὰ γενεαλογίαν σαφηνιζομένην διὰ τῆς ἱστορίας καὶ ἀλληγορίας, τὰς τελετάς, τοὺς ἀγῶνας, τὰ μαντεῖα καὶ πάντα τὰ συμβεβηκότα καὶ ἔθιμα πρὸς γνῶσιν τῆς ἀρχαιολογίας καὶ κατάληψιν τῶν ποιητῶν καὶ συγγραφέων. Ἐν Βιέννῃ 1815—1820 Τομ. 5 εἰς 8-ον. — Πρὸ τούτων ἦσαν ἐκδεδομέναι αἱ καθ' Ὅμηρον ἀρχαιότητες καὶ αἱ Κερκυραϊκαὶ ἀρχαιολογίαι ἐκ τῆς Λατινίδος ἐπὶ τὴν Ἑλληνίδα φωνὴν ἀντιμετακληθεῖσαι ὑπὸ Ε. Α. τοῦ Β. παρὰ δὲ τῶν Ζωσιμάδων αὐταδέλφων Α. καὶ Ν. καὶ Ζ. καὶ Μ. φιλοτίμῳ δαπάνῃ τύποις ἐκδοθεῖσαι ἐπὶ τῷ διανεμηθῆναι δωρεὰν τοῖς φιλολόγοις καὶ τῇ ἀρτισυστάτῳ αἰσίῳ τε καὶ ὀλβιοδαίμονι Ἑπτανήσῳ Ἰωνικῇ Πολιτοκρατίᾳ ὑπερήδιστα καὶ πανευγνωμόνως ἀνατιθέμεναι· ἐν Μόσχᾳ· 1804· εἰς 8-ον. — Μετὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος ἐποθεῖτο ἐπὶ πολὺ καὶ ἐπιτορμώτατον περὶ τούτων πόνημα· μόνον δὲ ἐν νεωτέροις χρόνοις ἐξεδόθησαν τὸ ὑπὸ Ἀθ. Ῥουσοπούλου ἐξελληνισθὲν καὶ πολλαχῶς ἐπεξειργασμένον ἐγχειρίδιον τοῦ Δανοῦ Βόγεσεν («Ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας ἐγχειρίδιον πρὸς χρῆσιν τῶν γυμνασίων, τοῦτο μὲν ἐξελληνισθέν, τοῦτο δὲ ἐκ τῶν πηγῶν συνταχθὲν καὶ ἐκδοθὲν ὑπὸ Ἀθανασίου Σ. Ῥουσοπούλου, ἐν Πάτραις 1855 καὶ αὖθις ἐν Ἀθήναις) καὶ τὸ τοῦ Βενιζέλου ἐγχειρίδιον περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὅπερ ἐξ ἀκοῆς μόνον γινώσκομεν. Καὶ ταῦτα μέν εἰσιν εἰδικώτερα. Τούτοις προσθετέα τὰ ἄλλως θίγοντα πολλῶν ζητημάτων τοῦ ἀρχαίου πολιτικοῦ ἢ τεχνικοῦ βίου, 1) τὰ ἑλληνικά, ἤτοι περιγραφὴ γεωγραφική, ἱστορική, ἀρχαιολογικὴ καὶ στατιστικὴ τῆς ἀρχαίας καὶ νέας Ἑλλάδος ὑπὸ Ἰακώβου Ρ' Ραγκαβῆ. 3 Τομ. ἐν Ἀθήναις· 1853 — 1854. 2) ἡ ἱστορία τῆς ἀρχαίας καλλιτεχνίας ὑπὸ Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆ, ἐν Ἀθήναις· 1865—1866. Τομ. 2. καὶ ἐπὶ πᾶσιν 3) ἡ ὑπὸ Κ. Παπαρρηγοπούλου Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἡ χάριν τῶν πολλῶν συνταχθεῖσα (ἐν Ἀθήναις· 1865, 1867, 1868, 1871 καὶ 1874· Τομ. 5), ἐν ᾗ ἀπὸ τῆς οἰκείας αὐτῇ γενικῆς ἐπόψεως τῆς πολιτικῆς ἱστορίας ἐκτίθενται πολλοὶ χαρακτηρισμοὶ καὶ λύσεις ζητημάτων, ἀναφερομένων εἰς τὸν βίον τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ ἔθνους. Πάντα ταῦτα ἦσαν καὶ εἰσὶν ὡς πρὸς τὸν χρόνον τῆς δημοσιεύσεως καὶ τὴν εἰδικότητα τῆς προθέσεως κατάλληλα πονήματα, ἀλλ' ἐπειδὴ τὰ μὲν ἀρχαιότερα ὑπόκεινται εἰς πολλὰς κατά τε τὴν ὕλην καὶ τὸ λεκτικὸν ἐλλείψεις, τὰ δὲ νεώτερα εἰσὶ μὲν ἐπιδοκιμαστέα, ἀλλ' ἀφίστανται τῆς εἰδικότητος ἢ τῆς ἐκτάσεως τοῦ παρόντος πονήματος, παραλείπομεν τὸν ὡς πρὸς ἐκεῖνα προσδιορισμὸν τοῦ παρόντος, καθ' ὅσον πᾶσα περαιτέρω μακρολογία ἔμελλεν ἀπαγαγεῖν ἡμᾶς λίαν μακράν, ἄλλως τε καὶ μὴ προτιθεμένους εἰδικῶς ἱστορικὴν καὶ κριτικὴν περὶ τούτων πραγματείαν.

Ἀλλ' ὁποιονδήποτε καὶ ἂν κριθῇ τὸ παρὸν πόνημα καὶ ὁποιανδήποτε καὶ ἂν ἔλαβεν ἀφορμήν, πρὸ πολλοῦ ἑτοιμασθὲν καὶ πολλάκις ἐπιθεωρηθέν, κατέκειτο μεταξὺ τῶν λοιπῶν γραπτῶν ἐργασιῶν ἡμῶν καὶ ἔμελλεν ἴσως κατακεῖσθαι ἐπὶ πολὺν χρόνον παρὰ τὴν ἐπανειλημμένην ἔκκλησιν πρὸς τοὺς ὁμογενεῖς, ἐὰν μὴ ἀνελάμβανεν ἄνευ πάσης ἰδιοτελείας ὁ φιλόμουσος Κύριος

Ἐμμανουὴλ Γ. Βουτζινᾶς τὸν κίνδυνον τῆς πρὸς ἐκτύπωσιν αὐτοῦ δαπάνης, ὥστε εὐτυχῆ λογίζεται ἑαυτὸν ὁ ἐκπονήσας, ἐὰν μὴ ζημιωθῇ καὶ οὕτως εὑρεθῇ ἀπέναντι τοῦ ἐκδότου καὶ ὑλικῶς ὑπόχρεως. Διὸ θράττομαι τῆς εὐκαιρίας, ὅπως ἐκφράσω αὐτῷ δημοσίᾳ τὴν εὐγνωμοσύνην μου, δι' ἣν ἔδωκεν ἐνθάρρυνσιν πρὸς τὴν ἐν τῇ καλλιεργείᾳ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐπιμονὴν ἐμοὶ τῷ ἐλαχίστῳ ἐν τοῖς μύσταις αὐτῶν.

Ἐπὶ τέλους παρακαλεῖται ὁ λόγιος ἀναγνώστης, ὅπως φανῇ ἐπιεικὴς πρὸς τὰ παρεισφρήσαντα, ἀλλὰ μὴ καταλεγόμενα μηδὲ διορθούμενα ἐνταῦθα, περὶ τόνον καὶ πνεῦμα καὶ γράμμα καὶ στίξιν παροράματα, ἅπερ ἀπέβησαν ἀναπόφευκτα ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ τῆς ἐκτυπώσεως παρὰ πᾶσαν τὴν ἀξιέπαινον ἐπιμέλειαν τοῦ τυπογράφου καὶ στοιχειοθέτου καὶ παρὰ πᾶσαν τὴν προσπάθειαν τοῦ ἀναλαβόντος τὴν διόρθωσιν, ὅπως μὴ ἀπολειφθῇ πολὺ τῆς ὀξυδερκείας τοῦ Λυγκέως.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ ΒΟΥΛΟΔΗΜΟΣ.

Ἔγραφον ἐν Ὀδησσῷ, τῇ 20 ῇ Ἰουνίου 1875.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΧΩΡΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ.

ΕΚΤΑΣΙΣ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΧΩΡΑΣ.

§ 1. Ἐκ παντὸς ἐν γένει τοῦ βίου καὶ πάντων τῶν κλάδων τῆς διανοητικῆς ἐνεργείας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καταφαίνεται ὅτι τοῦτο ἀνεπτύχθη μᾶλλον κατ' ἐπίτασιν ἢ κατ' ἔκτασιν καὶ ἔφθασεν εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς ἀναπτύξεως αὐτοῦ ἐξ ἐλαχίστων ὡς πρὸς αὐτὴν ἀφορμῶν. Ταύτην τὴν χαρακτηριστικὴν ἰδιότητα καὶ συνάμα ἀθάνατον δόξαν σύμπαντος τοῦ βίου καὶ τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ ἀνευρίσκομεν ἔν τε τῇ ἀρχῇ τῆς ἐθνικῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ, ὅτε, ὁρμώμενον ἀπὸ μικροτάτων ἀφορμῶν ὡς πρὸς τὰς ἄλλων ἐθνῶν, ἀπέκτησε πρῶτον ἐν τῇ περιωρισμένῃ χώρᾳ καὶ δυνάμει αὐτοῦ πλεῖστα καὶ μέγιστα προτερήματα, πρὸ πάντων φιλοπονίαν, φιλοκαλίαν καὶ ἀτομικὴν ἐλευθερίαν, προτερήματα, ἃ μεγάλαι καὶ εὐρεῖαι ἐπικράτειαι οὐδὲ μετὰ πολλῶν αἰώνων διαρκῆ καὶ συμπαγῆ βίον ἠδυνήθησαν ἀποκτῆσαι, — ἔν τε τῇ ἁπλουστάτῃ καὶ φυσικωτάτῃ καὶ ἐπὶ τῆς αὐτῆς ταύτης ἀτομικῆς ἀνεξαρτησίας ἀπὸ ἀσιατικοῦ δεσποτισμοῦ καὶ δεισιδαιμονίας στηριζομένῃ διοργανώσει τῶν πολιτειῶν αὐτοῦ, αἳ μετὰ τοιαύτην ἐσωτερικὴν ἐπίτασιν

δυνάμεως διέπραξαν τηλικαῦτα κατορθώματα ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς, — ἔν τε τῇ ἀφελεστάτῃ καὶ φυσικωτάτῃ δημιουργίᾳ καὶ διατάξει τῶν ἀθανάτων αὐτοῦ ποιημάτων, ἃ καὶ τὸ πάλαι καὶ σήμερον μετὰ τοσούτων αἰώνων παρέλευσιν ἰσχυρότατα καὶ ἀνεξαλείπτως ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τῶν συνετῶν καὶ ἀπροκαταλήπτων ἀναγνωστῶν πάσης τάξεως, — ἔν τε τοῖς τεχνουργήμασιν αὐτοῦ, ἐν οἷς ἐναπέμαξε τὴν ἐσωτερικὴν γαλήνην αὐτοῦ καὶ ἃ λίαν συγκινοῦσι καὶ κατακηλοῦσι πᾶσαν φιλόκαλον ψυχήν, καὶ ἰδίως ἐν τοῖς ἀριστουργήμασι τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ γλυπτικῆς αὐτοῦ, ἃ διέθεσε καὶ διεκόσμησε μετ' ἴσης εὐγενείας καὶ ἁπλότητος, μετ' ἴσης κομψότητος καὶ φυσικῆς ἀφελείας, — καὶ ἐν τῇ παντοίᾳ διανοητικῇ καὶ ἠθικῇ καὶ πρακτικῇ ἐνεργείᾳ αὐτοῦ, ἣν συνώδευεν ἀναποσπάστως μετὰ τοῦ καλοῦ καὶ ἐλευθέρου μετριότης καὶ φειδώ. Ἐν πᾶσιν ἀπεμιμήθη τὴν ἐλευθέραν καὶ δαιμονίαν ἐνέργειαν τῆς φύσεως, ἧς τέκνον ἄμεσον ἐγεννήθη καὶ ἀνεπτύχθη, καὶ διὰ ταύτην τὴν ἐντελῆ καὶ ἄμεμπτον σύγκρασιν ὕψους καὶ ἀφελείας, μεγαλείου καὶ σωφροσύνης, φέρει καὶ τὸ ἀληθινώτατον γνώρισμα τῆς μεγαλοφυΐας καὶ τοῦ δαιμονίου πνεύματος. Οὕτως ἐσωτερικῶς καὶ πνευματικῶς ἀναπτυχθέν, ἔφθασεν εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς δόξης καὶ δυνάμεως αὐτοῦ, καὶ ὀψέποτε καὶ μόνον μετὰ τὴν τοιαύτην συμπλήρωσιν τῆς ἀναπτύξεως αὐτοῦ ἐποιήσατο χρῆσιν τούτων τῶν κεκτημένων θαυμαστῶν πλεονεκτημάτων καὶ ἐπὶ μείζονα ἔκτασιν. Ταῦτα τὰ περὶ τοῦ φυσικοῦ καὶ ἠθικοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους παρατηρούμενα ἰσχύουσι καὶ περὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐκτάσεως καὶ εὐρύτητος τοῦ ἐδάφους, ὅ ἐγένετο ἔνδοξον θέατρον ἐκείνης τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ἀναπτύξεως.

§ 2. Ἡ ἑλληνικὴ χώρα ἀείποτε διετέλεσεν οὖσα τόσον δυσανάλογος πρὸς τὴν λαμπρὰν καὶ ἐπίσημον θέσιν, ἣν οἱ κάτοικοι αὐτῆς κατέκτησαν ἐν τῇ παγκοσμίῳ ἱστορίᾳ, ὥστε προσφυῶς δυνατὸν εἰπεῖν ὅτι οὐδέποτε μικροτέρα χώρα ἔσχε μείζονα σημασίαν ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπότητος συμπάσης. Ἀληθεύει μὲν ὅτι καὶ τὸ ῥωμαϊκὸν κράτος ὡρμήθη ἀπὸ ἀσημοτέρων καὶ μικροτέρων ἀρχῶν, ἀλλ' ὅμως τοῦτο εὐθὺς ἐν ἀρχῇ διὰ τῶν διαδοχικῶν κατακτήσεων αὐτοῦ, ἃς τόσον συνετὴ καὶ τοῦ χρησίμου στοχαστικὴ πολιτικὴ ὁτὲ μὲν

ἐπηύξανεν, ὁτὲ δὲ δι' ἀδαμαντίνων δεσμῶν περιέβαλλε καὶ διετήρει, διὰ τῶν στρατιωτικῶν ἢ ὑπατικῶν ὁδῶν καὶ τῶν στρατιωτικῶν ἀποικιῶν καὶ ἰσοπολιτειῶν, ὁτὲ δὲ πρὸς τὰς δυσχερεῖς περιστάσεις διέκοπτε καὶ παρητεῖτο, προέβη κατὰ μικρὸν, ἀλλ' ἐπιμόνως καὶ ἀδιαλείπτως, εἰς δύναμιν καὶ ἔκτασιν, ἣ μόνον παρέσχεν αὐτῷ τοὺς διαρκεῖς τρόπους καὶ πόρους, δι' ὧν ἀνυψώθη εἰς τὸ ὕστερον μεγαλεῖον αὐτοῦ. Ἐν ᾧ λοιπὸν ἡ ἡγεμονία τοῦ ῥωμαϊκοῦ λαοῦ ἀπὸ τῆς ὀχυρᾶς καὶ κεντρικῆς θέσεως, ἣν τὸ Λάτιον εἶχεν ἐν τῇ πόλει Ῥώμῃ, ἐξετάθη κατὰ μικρὸν πρὸς πᾶσαν διεύθυνσιν ἐν στενοῖς μὲν σχετικῶς ὁρίοις, ἀλλὰ πάντοτε σταθερῷ τῷ βήματι βαίνουσα καὶ μονίμως ἑδραιουμένη, ὅπου ἔβαινε, εἴτε διὰ θεμελιώσεως ὀχυρῶν πόλεων ἢ ἀποικιῶν μετὰ ἐξηρτημένου συμμαχικοῦ δικαίου, εἴτε δὶ ἐκρωμαίσεως τῆς κατακτωμένης χώρας, — ἐν Ἑλλάδι τοιαύτη ἡγεμονὶς καὶ δορυκτήτειρα κοινότης, οἵα ἡ Ῥώμη, τοιαύτη κατακτητικὴ πολιτική, οἵα ἡ τῆς Ῥώμης, οὐδέποτε ὑπῆρξε. Τοὐναντίον μάλιστα ἡ Ἑλλὰς κατὰ τοὺς πρώτους ἤδη χρόνους τῆς ἱστορίας αὐτῆς φαίνεται ὅτι μᾶλλον ἠλαττώθη καὶ περιωρίσθη ἢ ἐπεξετάθη κατὰ τὰ ὅρια αὐτῆς. Διότι ἐκ τῆς ἀναμφιλέκτως ἑλληνικῆς χώρας τῆς διαιρουμένης εἰς τρία μεγάλα φυσικὰ τμήματα, τὸ τῆς βορείου Ἑλλάδος, περιέχον Ἤπειρον καὶ Θεσσαλίαν, τὸ τῆς μέσης Ἑλλάδος, τῆς νῦν ἰδίως στερεᾶς Ἑλλάδος, καὶ τὸ τῆς Πελοποννήσου, ἐξαιρουμένων τῶν πολυπληθῶν ἑλληνικῶν νήσων, πολλαὶ χῶραι ἀπεμονώθησαν κατὰ μικρὸν ἀπὸ τῆς συναφείας καὶ συγκοινωνίας τοῦ ἄλλου Ἑλληνικοῦ· καὶ ἡ μὲν Ἤπειρος, ἡ κοιτὶς καὶ ὁ πρῶτος σταθμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ (Δωδώνη, Διὸς μαντεῖον, Γραικοί, Ἕλλοι, Σελλοί *), πανταχοῦ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας παρὰ τὴν κοινὴν ἀδελφικὴν καταγωγήν, τὴν ἀδελφὴν γλῶσσαν καὶ τὰς ἑλληνικὰς δυναστείας αὐτῆς, κρίνεται ἐκτὸς μικρῶν ἐξαιρέσεων

*) Ἀριστ. Μετεωρ. Α' 14 «καὶ γὰρ οὗτος (ὁ ἐπὶ Δευκαλίωνος κατακλυσμὸς) περὶ τὸν ἑλληνικὸν ἐγένετο μάλιστα τόπον καὶ τούτου περὶ τὴν Ἑλλάδα τὴν ἀρχαίαν· αὕτη δ' ἔστιν ἡ περὶ Δωδώνην καὶ τὸν Ἀχελῷον· οὗτος γὰρ πολλαχοῦ τὸ ῥεῦμα μεταβέβληκεν· ᾤκουν γὰρ οἱ Σελλοὶ ἐντοῦθα καὶ οἱ καλούμενοι τότε μὲν Γραικοί, νῦν δὲ Ἕλληνες».

ὡς ἀπόσπαστον μέρος τοῦ ὅλου ἑλληνικοῦ σώματος, τὸ μὲν καθὸ ὑποκύψασα ἐν μέρει εἰς βάρβαρα ἔθνη, ἀλλ' ὅμως οὐχὶ πάντῃ διάφορα τοῦ ἀρχαίου πελασγικοῦ φύλου, τὸ δὲ καθὸ λαβοῦσα καί τινας ὁμοίους ἡμιέλληνας βαρβάρους κατοίκους, κατ' ἀρχὰς μὲν ὅλως ἀπολιτίστους, εἶτα δὲ ἐπιμιχθέντας μετὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ κατὰ μικρὸν ἐξελληνισθέντας, τὸ δὲ ὡς μὴ παρακολουθήσασα τὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ λοιποῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ὃ μετὰ ταῦτα, εὐμοιρῆσαν ἰδιαιτέρων εὐνοϊκῶν περιστάσεων, προώδευσεν ἐν πᾶσι. Τὸ αὐτὸ συνέβη περίπου καὶ εἰς τὸν δεύτερον σταθμὸν τοῦ ἑλληνισμοῦ, τὴν Θεσσαλίαν. Καὶ ἡ Αἰτωλία δὲ καὶ Ἀκαρνανία καὶ ἡ κατὰ ταῦτα τὰ μέρη ἤπειρος ταὐτὰ ἔπαθον, ὡς διατηρήσασαι τὸν παλαιὸν ἄπολιν καὶ ληστρικὸν βίον καὶ ἐν αὐτῇ τῇ συγχρόνῳ ἀκμῇ τοῦ ἀλλαχοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τὴν χαρακτηριστικὴν τῆς βαρβαρότητος συνήθειαν τοῦ πάντοτε ὁπλοφορεῖν, καὶ διὰ τοῦτο βάρβαροι ὑπὸ τὴν σημασίαν τοῦ ἀπολίτιστοι καὶ οὐχὶ τὴν τοῦ ἀνέλληνες ἐκαλοῦντο καὶ αἱ χῶραι αὐταὶ καὶ οἱ κάτοικοι αὐτῶν ὑπὸ πάντων σχεδὸν τῶν Ἑλλήνων ἱστορικῶν· Καὶ αἱ ἑλληνικαὶ δὲ ἀποικίαι, δι' ὧν ποτε ἐπὶ πολὺ ἦν ἐξηπλωμένον τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα καὶ ὁ ἑλληνισμός, ἢ προϊόντος τοῦ χρόνου ἀπερρόφήθησαν ὑπὸ κατακτητικῶν ἐθνῶν καὶ ἐξηφανίσθησαν, οἷον συνέβη ἰδίως ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἑλλάδι, ἤτοι ταῖς ἐν τῇ μεσημβρινῇ Ἰταλίᾳ ἑλληνικαῖς ἀποικίαις, αἳ σχεδὸν πᾶσαι, ἀλλάξασαι γλῶσσαν καὶ βίον καὶ ἐπιτηδεύματα ἐξεβαρβαρώθησαν, — ἢ τοὐλάχιστον ἔλαβον ὅλως ἰδιάζουσαν καὶ διάφορον τῆς ἄλλης Ἑλλάδος ἀνάπτυξιν, καὶ ἡ ἀλλοία πρὸς τὴν μητρόπολιν αὐτῶν σχέσις τόσον ἐχαλαρώθη, ὥστε ἐάν, ποιούμενοι λόγον περὶ τῆς ἕδρας καὶ τοῦ θεάτρου ἑλληνικοῦ δημοσίου ἢ ἰδιωτικοῦ βίου, ἀναφέρωμεν ἐνίοτε καὶ περὶ τοῦ ἐν ταῖς ἀποικίαις, τοῦτο γίνεται, ἵνα συμπεριλάβωμεν ἐν πλήρει εἰκόνι πάσας τὰς ποικιλίας καὶ παραλλαγὰς τοῦ ἁπανταχοῦ ἑλληνικοῦ βίου, ὡς καὶ τὰς μεταποιήσεις, ἃς ἐν τῇ μετὰ τῶν βαρβάρων συναφείᾳ ὑπέστησαν ἢ μετέδωκαν οἱ Ἕλληνες, ἀλλὰ μόνον καὶ κατ' ἐξοχὴν ἡ μητρόπολις, ἡ ἰδίως Ἑλλάς, θεωρητέα ἡ κυρία σκηνὴ τοῦ ἑλληνικοῦ βίου.

§ 3. Ἡ Ἑλλὰς λοιπόν, οὕτω περιωρισμένη, ἐμπεριλαμβανο-

μένων καὶ τῶν παρακειμένων αὐτῇ νήσων, ἀλλ' ἀποκλειομένης τῆς Ἠπείρου, ἔχει κατὰ τὰς ἀκριβεστέρας τῶν καταμετρήσεων ἐπιφάνειαν μέχρι 1050 τετραγωνικῶν γερμανικῶν μιλίων. Ἀλλὰ ταύτην τὴν μικρὰν ἔκτασιν αὐτῆς ἀντεστάθμιζε τὸ πάλαι μόνον ἡ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς αὐτῆς ἐπικρατοῦσα πολυανθρωπία. Τοὐλάχιστον κατὰ τὴν ἔνδοξον περίοδον αὐτῆς, ἣν θετέον μεταξὺ τῶν Περσικῶν πολέμων καὶ τῆς ἀνεγέρσεως τῆς μακεδονικῆς δυνάμεως καὶ ἡγεμονίας, οἱ μάχιμοι ἄνδρες τῆς Ἑλλάδος δύνανται ἀριθμηθῆναι εἰς 200000 καὶ ἐπέκεινα, ὡς ἰδίως ἐξάγεται τοῦτο ἐκ τοῦ ἐν Πλαταιαῖς ἑλληνικοῦ στρατεύματος. Κατὰ ταῦτα μόνον οἱ ἐλεύθεροι κάτοικοι αὐτῆς ἠδύναντο συμποσοῦσθαι εἰς 1500000· τούτοις προσθετέον μετὰ ταῦτα ἀνάλογον ἀριθμὸν δούλων, ὧν τὸν ἀριθμὸν δυνατὸν εὑρεῖν εὐκόλως ἐκ τούτου, ὅτι μόνον ἡ Ἀττικὴ κατ' ἀξιόπιστον μαρτυρίαν λέγεται ὅτι, γενομένης ἀπογραφῆς ἔτι κατὰ τοὺς χρόνους Δημητρίου τοῦ Φαληρέως, εὑρέθη ἀριθμοῦσα ἐπὶ 150000 περίπου ἐλευθέρων ἀνδρῶν 400000 δούλους, ἡ δὲ Κόρινθος εἶχε κατὰ τὴν μεγίστην ἀκμὴν αὐτῆς 460000, ἡ δὲ Αἴγινα μάλιστα καὶ 470000· ὥστε ὁ σύνολος ἀριθμὸς τῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος λογιστέος εἰς 4500000 μέχρι 5000000 ἄνευ ὑπερβολῆς, οἵαν τινὲς τῶν νεωτέρων ὑπώπτευσαν, ἀλλὰ μᾶλλον καὶ μετ' ἐκπτώσεώς τινος *).

§ 4. Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος μόνον μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς πολιτικῆς αὐτοῦ ἀνεξαρτησίας ἠλαττώθη μετ' ἐκπληκτικῆς ταχύ-

---

*) Ὁ St-John λέγει (A', σ. 69) ὅτι ὡς πρὸς τὰ ἀναφερόμενα περὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Αἰγίνης οἱ ὑπὸ τῶν σοφωτέρων ἀρχαιολόγων ἐπιδοκιμαζόμενοι ὑπολογισμοὶ καταντῶσι μέχρι τοῦ ἀπιστεύτου παράδοξοι. Ὁ Müller καὶ ὁ Bœckh οἱ ἄλλοτε καὶ ἐνίοτε λίαν ἀκαίρως ἐπιδεικνύοντες σκεπτικισμὸν ἀδιστάκτως παραδέχονται τὴν διήγησιν τοῦ Ἀθηναίου, ἀποδίδοντος τοῖς Αἰγινήταις 470000 δούλων. Τούτοις προστίθησιν ὁ πρῶτος πληθυσμὸν ἐλευθέρων 40000, συμποσοῦντα τὸ ὅλον τῶν κατοίκων περίπου εἰς ἥμισυ ἑκατομμύριον, ἤτοι 12457 ἐν ἑνὶ τετραγωνικῷ μιλίῳ. Ὁ Clinton, κατανοήσας τὸ ἄτοπον τούτου τοῦ ὑπολογισμοῦ, προτείνει τὴν ἀνάγνωσιν 70000, ὅπερ παρέχει πληθυσμὸν κατὰ λόγον 2682 ἐν ἑνὶ τετραγωνικῷ μιλίῳ. Ὁ αὐτὸς St.-John παραδέχεται μετ' ἄλλων κριτικῶν ὅτι τὸ χωρίον τοῦ Ἀθηναίου ἐστὶ παρεφθαρμένον καὶ, τούτου ὄντος ἀληθοῦς, μένει ὁ κατ' ἀναλογίαν προσδιορισμὸς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Αἰγίνης, ὃς, ὑποτιθέμενος ἐπίσης πυκνός, ὡς ὁ τῶν Ἀθηνῶν, φαίνεται ὅτι ἀνέβαινεν εἴς τε πλέον τῶν 30000 ψυχῶν.

τητος καὶ συνεχωνεύθη οὕτως, ὥστε οὐδὲ τὴν μικρὰν χώραν αὐτοῦ ἐπήρκει ἔτι ὅπως πληρώσῃ ἐντελῶς, μεγάλαι δ' ἐκτάσεις αὐτῆς ἔκειντο ἀτεχνῶς ἔρημοι. Ὁ Πολύβιος ἤδη κατὰ τὴν δευτέραν πρὸ Χριστοῦ ἑκατονταετηρίδα σημειοῖ ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ ἐπέσχε τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν ἀπαιδία καὶ συλλήβδην ὀλιγανθρωπία, δι' ἣν αἵ τε πόλεις ἐξηρημώθησαν καὶ ἀφορίαν εἶναι συνέβαινε, καίτοι (προστίθησιν) οὔτε πόλεμοι συνεχεῖς ἔσχον τὴν Ἑλλάδα, οὔτε λοιμικαὶ περιστάσεις. Βεβαίως τὴν αἰτίαν τοιαύτης ἐρημώσεως ἀναζητητέον οὐχὶ ἐν ταῖς συγχρόνοις τοῦ Πολυβίου, ἀλλ' ἐν ταῖς ἀμέσως πρὸ αὐτοῦ καὶ ἔτι μακρότερον προηγηθείσαις περιστάσεσιν, ἐν αἷς ἀδιαλείπτως διετέλει ἡ Ἑλλὰς ἀπὸ τοῦ ὀλεθριωτάτου ἐμφυλίου πολέμου, τοῦ Πελοποννησιακοῦ, καὶ τῶν κατ' αὐτὸν καὶ μετ' αὐτὸν ἐν πάσῃ πόλει τῆς Ἑλλάδος ἀναφυεισῶν ἀλληλοσφαγιῶν καὶ αἱματοχυσιῶν. Μετὰ μίαν δὲ ἄλλην ἑκατονταετηρίδα ἔγραφεν ὁ Στράβων ὅτι ἐπ' αὐτοῦ ἔρημος ἡ πλείστη χώρα ἐγεγένητο καὶ αἱ κατοικίαι καὶ μάλιστα αἱ πόλεις ἦσαν ἠφανισμέναι. Περὶ τῆς Ἀρκαδίας ἰδίως ὁ Στράβων νομίζει ὅτι οὐ χρὴ μακρολογεῖν· «αἵ τε γὰρ πόλεις ὑπὸ τῶν συνεχῶν πολέμων ἠφανίσθησαν, ἔνδοξοι γενόμεναι πρότερον, τήν τε χώραν οἱ γεωργήσαντες ἐκλελοίπασιν ἐξ ἐκείνων ἔτι τῶν χρόνων, ἐξ ὧν εἰς τὴν προσαγορευθεῖσαν Μεγαλόπολιν αἱ πλεῖσται (38 τὸν ἀριθμὸν) συνῳκίσθησαν. Νυνὶ δὲ καὶ αὐτὴ ἡ Μεγαλόπολις πέπονθε τὸ τοῦ κωμικοῦ, καὶ «ἐρημία μεγάλη'στιν ἡ Μεγάλη πόλις» (Η', § 1). Ποῖαι δέ τινες ἐφαίνοντο αἱ ἐλάσσονες πόλεις, τοῦτο μαρτυρεῖ ὁ Παυσανίας, περιγράφων τὴν πόλιν τῆς Φωκίδος Πανοπέα, ἣν οὐδὲ τοῦ ὀνόματος πόλεως κρίνει ἀξίαν· «εἴ γε ὀνομάσαι τις πόλιν καὶ τούτους, οἷς γε οὐκ ἀρχεῖα, οὐ γυμνάσιόν ἐστιν, οὐ θέατρον, οὐκ ἀγορὰν ἔχουσιν, οὐχ ὕδωρ κατερχόμενον εἰς κρήνην, ἀλλ' ἐν στέγαις κοίλαις κατὰ τὰς καλύβας μάλιστα τὰς ἐν τοῖς ὄρεσιν ἐνταῦθα οἰκοῦσιν ἐπὶ χαράδρᾳ» (Γ', 4). Ἐν δὲ τῇ Λακωνίᾳ ἡ Σπάρτη μόνη κατὰ τὰ Μηδικὰ ἠρίθμει ἄνευ τῶν περιοίκων καὶ τῶν εἰλώτων 8000 πολεμιστὰς κατὰ τὴν μαρτυρίαν αὐτοῦ τοῦ παρὰ Ξέρξῃ φυγάδος βασιλέως τῆς Σπάρτης Δημαράτου, ἀποκριθέντος εἰς τὴν περὶ πληθυσμοῦ τῶν Λακεδαιμονίων ἐρώτησιν

τοῦ Ξέρξου, «πλῆθος μὲν πάντων τῶν Λακεδαιμονίων πολὺ καὶ πόλεις πολλαί· ἔστιν ἐν τῇ Λακεδαίμονι Σπάρτῃ, πόλις ἀνδρῶν ὀκτακισχιλίων μάλιστα· καὶ οὗτοι πάντες εἰσὶν ὁμοῖοι τοῖσι ἐνθάδε μαχεσαμένοισι· οἵ γε μὲν ἄλλοι Λακεδαιμόνιοι τούτοισι μὲν οὐκ ὁμοῖοι, ἀγαθοὶ δέ» (Ἡρόδ. Ζ', 234). Ἐν τῇ αὐτῇ Λακεδαίμονι κατὰ τὸ 250 π. Χ. μόλις ὑπελείποντο 700 οἰκογένειαι· καὶ ὁ μὲν Ἀριστοτέλης σημειοῖ περὶ ταύτης τῆς παρακμῆς καὶ ἐκπτώσεως τῆς Σπάρτης ὅτι, δυναμένης τῆς χώρας χιλίους ἱππεῖς τρέφειν καὶ πεντακοσίους καὶ ὁπλίτας τρισμυρίους, οὐδὲ χίλιοι τὸ πλῆθος ἦσαν· μίαν γὰρ πληγὴν οὐχ ὑπηνέγκατο ἡ πόλις, ἀλλ' ἀπώλετο διὰ τὴν ὀλιγανθρωπίαν, ὁ δὲ Πλούταρχος καὶ τὸν ἀριθμὸν καὶ τὴν κατάστασιν τῶν ὑπολειφθέντων ἀκριβέστερον διορίζει· «ὑπελείφθησαν οὖν ἑπτακοσίων οὐ πλείονες Σπαρτιᾶται, καὶ τούτων ἴσως ἑκατὸν ἦσαν οἱ γῆν κεκτημένοι καὶ κλῆρον· ὁ δ' ἄλλος ὄχλος ἄπορος καὶ ἄτιμος ἐν τῇ πόλει παρεκάθητο, τοὺς μὲν ἔξωθεν πολέμους ἀργῶς καὶ ἀπροθύμως ἀμυνόμενος, ἀεὶ δέ τινα καιρὸν ἐπιτηρῶν μεταβολῆς καὶ μεταστάσεως τῶν παρόντων» (Ἄγις Ε'). Καὶ ὁ Στράβων δὲ λέγει περὶ τῆς Λακωνικῆς ὅτι αὕτη τὸ πάλαι εὐανδροῦσα καὶ ἑκατόμπολις οὖσα, ἐπ' αὐτοῦ ἐλειπάνδρει, ὡς ἔχουσα ἔξω τῆς Σπάρτης περὶ τὰς τριάκοντα τὸν ἀριθμὸν πολίχνας· τὴν δὲ Μεσσηνίαν παρίστησιν ὁ αὐτὸς ἐκλελειμμένην τὴν πλείστην καὶ διὰ τοῦτο ἀπαλλάττουσαν αὐτὸν τῆς ἀνάγκης τοῦ μακρολογεῖν. Ἡ Βοιωτία ἐπὶ Ὀκταυίου Αὐγούστου εἶχεν ἔτι δύο πόλεις, τὰς Θεσπιὰς καὶ τὴν Τάναγραν, ἐν ᾧ ἐν Θήβαις μόνῃ ἡ ἀκρόπολις κατῳκεῖτο, διότι οἱ Θηβαῖοι, κακωθέντες ὑπὸ τῶν διαδοχικῶν πολέμων, καὶ τῶν Μακεδόνων ἐπιθεμένων τοῖς Ἕλλησιν ὑπὸ τῶν αὐτῶν τούτων καὶ ἀπέβαλον τὴν πόλιν κατασκαφεῖσαν καὶ ἀνέλαβον ἀνακτισθεῖσαν· ἐξ ἐκείνου δ' ἠδη πράττοντες ἐνδεέστερον ἀεὶ μέχρις εἰς ἡμᾶς, λέγει ὁ Στράβων, οὐδὲ κώμης ἀξιολόγου τύπον σώζουσι· καὶ ἄλλαι δὲ πόλεις ἀνάλογον ἔχουσι πλὴν Τανάγρας καὶ Θεσπιῶν· αὗται δὲ ἱκανῶς συμμένουσι πρὸς ἐκείνας κρινόμεναι· καὶ περὶ τῶν Θεσπιῶν λέγει ὁ αὐτὸς ὅτι νυνὶ μόνη αὕτη ἡ πόλις συνέστηκε τῶν Βοιωτικῶν πόλεων καὶ Τάναγρα, τῶν δ' ἄλλων ἐρείπια καὶ ὀνόματα λέλειπται, αἱ δὲ Θῆβαι αἱ ποτὲ

ἀξιωθεῖσαι προστῆναι τοῦ Ἑλληνικοῦ, αἱ μὲν ἠρήμωνται πανώλεθροι, τὸ δὲ ὄνομα τῶν Θηβῶν εἰς ἀκρόπολιν μόνην καὶ οἰκήτορας κατα-βέβηκεν οὐ πολλούς. Ὁ αὐτὸς Καῖσαρ Αὔγουστος συνήγαγεν εἰς μίαν μόνην ἀποικίαν καὶ συνῴκισεν εἰς μίαν πόλιν τὴν ἐπὶ τῆς νίκης αὐτοῦ κληθεῖσαν Νικόπολιν σχεδὸν ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας, ὧν ἔβλεπε τὰς πόλεις ἐκλελειμ-μένας, καὶ ὧν οἱ κάτοικοι ἦσαν ἀνάστατοι καὶ ἡ γῆ πᾶσα σχεδὸν ἠρημωμένη. Ἐν Χαλκίδι τῆς Εὐβοίας τὸ ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς πόλεως διάστημα ἐξήρκει πρὸς παραγωγὴν ὅλου τοῦ σίτου, οὗ ἔχρῃζον οἱ κάτοικοι πρὸς διατροφὴν αὐτῶν, τῆς δὲ ἄλλης χώρας σχεδὸν τὰ δύο τρίτα ἦσαν ἔρημα δι' ἀμέλειαν καὶ ὀλιγανθρωπίαν, ὥστε καὶ ὁ παρὰ Δίωνι τῷ Χρυσοστόμῳ (Z', σ. 106) ἐπιεικὴς ἀνὴρ παρήνει ἀπονέμειν δωρεὰς καὶ προνόμια τοῖς ἐργαζομένοις τὴν ἔρημον καὶ ἀργὸν μένουσαν δημοσίαν γῆν· «ἐπεὶ νῦν γε (λέγει) καὶ τὰ πρὸ τῶν πυλῶν ἄγρια παντελῶς ἐστι καὶ αἰσχρὰ δεινῶς, ὥσπερ ἐν ἐρημίᾳ τῇ βαθυτάτῃ, οὐχ ὡς προάστειον πόλεως· τὰ δέ γε ἐντὸς τείχους σπείρεται τὰ πλεῖστα καὶ κατανέμεται· οὐκοῦν ἄξιον, ἔφη, θαυμάσαι τῶν ῥητόρων, ὅτι τοὺς μὲν ἐπὶ τῷ Καφηρεῖ φιλεργοῦντας ἐν τοῖς ἐσχάτοις τῆς Εὐβοίας συκοφαντοῦσι, τοὺς δὲ τὸ γυμνάσιον γεωργοῦντας καὶ τὴν ἀγορὰν κατανέμοντας οὐδὲν οἴονται ποιεῖν δεινόν· βλέπετε γὰρ αὐτοὶ δήπουθεν ὅτι τὸ γυμνάσιον ὑμῖν ἄρουραν πεποιήκασιν, ὥστε τὸν Ἡρακλέα καὶ ἄλλους ἀνδριάντας συχνοὺς ὑπὸ τοῦ θέρους ἀποκεκρύφθαι τοὺς μὲν ἡρώων, τοὺς δὲ Θεῶν· καὶ ὅτι καθ' ἡμέραν τὰ τοῦ ῥήτορος τούτου πρόβατα ἔωθεν εἰς τὴν ἀγορὰν ἐμβάλλει καὶ κατανέμεται τὰ περὶ τὸ βουλευτήριον καὶ τὰ ἀρχεῖα· ὥστε τοὺς πρώτους ἐπι-δημήσαντας ξένους τοὺς μὲν καταγελᾶν τῆς πόλεως, τοὺς δὲ οἰκτείρειν αὐτήν». Ἐν ᾧ δὲ ὁ Ἀχαϊκὸς ἔτι δεσμὸς κατὰ τὸν Πολύβιον ἠδυνήθη στεῖλαι εἰς ἐκστρατείαν μάχιμον δύναμιν 40000 ἀνδρῶν, ὁ Πλούταρχος λογίζεται αὐτὴν κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ διὰ σύμπασαν τῆς Ἑλλάδα τὸ μέγιστον εἰς 3000 ἄνδρας, ὅσους μία μόνη πόλις ἄλλοτε, ἡ τῶν Μεγαρέων, εἶχεν ἐκπέμψασα εἰς Πλαταιάς, κατὰ συνέπειαν τῆς κοινῆς ὀλιγανδρίας, ἣν αἱ πρότεραι στάσεις καὶ οἱ πόλεμοι περὶ πᾶσαν ὁμοῦ τὴν οἰκουμένην ἀπειρ-

γάσαντο, ἧς ὅμως ἡ Ἑλλὰς μετέσχε πλεῖστον μέρος. Ὁ περιηγη-τὴς Παυσανίας κατὰ τὰ μέσα τῆς δευτέρας μ. Χ. ἑκατονταετηρίδος σχεδὸν ἀδιακόπως ἀπαντᾷ καὶ ἀναφέρει ἡμῖν μόνον ἐρείπια ἄλλοτε λαμπρῶν καὶ ἀκμαζουσῶν πόλεων καὶ πολιχνῶν, καὶ ἀλλαχοῦ εὑρίσκει παντελῆ ἐρημίαν καὶ μόνα τὰ ὀνόματα σωζόμενα. Καὶ οὕτως ὑπὸ τὸν αὐτὸν πένθιμον τόνον ἐξακολουθοῦσι λαλοῦντες περὶ ὀλιγανδοίας καὶ ἐξερημώσεως τῆς Ἑλλάδος καὶ μεταγενέστεροι Ῥωμαῖοι καὶ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, πενθοῦντες μετὰ ὑπερβολικῶν φωνασκιῶν τὴν ἐρήμωσιν τῆς κλεινῆς χώρας καὶ νομίζοντες ὅτι μόνον ἡ σκιὰ τῆς πάλαι ἐνδόξου Ἑλλάδος σώζεται (Fuit Græ-cia; nunc stat magni nominis umbra)».

§ 5. Ἀλλ' ὅμως καὶ μετὰ ταύτην τὴν συχνάκις ἀναφερο-μένην καὶ θρηνουμένην ὀλιγανθρωπίαν καὶ λειψανδρίαν, ἣν μετ' ἀπιστεύτου ὑπερβολῆς περιστῶσι φθάνουσαν μέχρι παντελοῦς ἐξ-ερημώσεως, καὶ μετὰ τὰς συχνὰς μεταγενεστέρας βαρβαρικὰς ἐπιδρομὰς καὶ λεηλασίας καὶ ἀνδραποδισμούς, ἐν οἷς μετ' ἀριθμη-τικῆς δὴ ἀκριβείας ἢ κυρίως μετὰ ῥητορικῆς φωνασκίας πολλάκις καὶ μέχρι τοῦ τελευταίου ἀνδρὸς ὑπολογίζονται τὴν ἐξόντωσιν τῶν κατοίκων διαφόρων πόλεων καὶ χωρῶν ἑλληνικῶν, οὐδέποτ' ἐξέλιπεν ἐντελῶς, ἀλλὰ καὶ μέχρις ἡμῶν διαρκεῖ ἡ ἑλληνικὴ φυλὴ ἐν ταύταις ταῖς πάλαι ἑλληνικαῖς χώραις, καὶ οὐδεὶς δύναται ἀποφαίνεσθαι συμφώνως πρὸς τὴν ἱστορίαν καὶ εὐσυνειδήτως τὴν παράτολμον γνώμην ὅτι ἡ φυλὴ τῶν Ἑλλήνων ἐξωντώθη ἐκ τοῦ προσώπου τῆς Εὐρώπης. Αἱ πολυθρύλητοι σλαβικαὶ καὶ ἀλβα-νικαὶ ἐποικήσεις, ὑφ' ὧν νεώτεροί τινες ἱστορικοὶ διατείνονται ὅτι παντάπασιν ἐξεδιώχθη καὶ ἐξηφανίσθη ἢ ἀπερρόφήθη ἡ ἑλληνικὴ φυλή, περιορίζονται μόνον εἴς τινα μέρη τῆς χώρας, ἐν δὲ ταῖς ὀρειναῖς χώραις καὶ ἐν ταῖς πλείσταις τῶν νήσων εὑρίσκεται ἔτι πάντοτε γενεὰ ἀνθρώπων, ὑπομιμνήσκουσα ἡμῖν ζωηρῶς τοὺς ἐνδόξους προγόνους αὐτῆς οὐ μόνον διὰ τῆς γλώσσης, τούτου τοῦ καθ' Ἡρόδοτον κατ' ἐξοχὴν γνωρίσματος καὶ τοῦ πάλαι ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ διὰ τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς καὶ διαπλάσεως τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ, διὰ τῆς εὐφυΐας, τῆς φαντασίας καὶ τῶν ἄλλων διανοητικῶν δυνάμεων καὶ διὰ τῶν ἠθῶν αὐτῆς, ἐν

οἷς πιστότατα διασώζονται καὶ τὰ προτερήματα καὶ τὰ ἐλαττώματα τῶν προγόνων. Ἀλλὰ καὶ αὐταὶ αἱ ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἐποικήσασαι καὶ μετὰ τῶν Ἑλλήνων κατοίκων ἀναμιχθεῖσαι ξέναι φυλαὶ οὐχὶ μόνον οὔτ' ἐξώντωσαν οὔτ' ἀπερρόφησαν τὴν ἑλληνικὴν φυλήν, ἀλλὰ καὶ ὑπῆρξαν ἐντελῶς ἀνίσχυροι, ὅπως ἀντιστῶσι πρὸς τὴν ἐκπολιτιστικὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τὴν παντελῆ μετὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐξομοίωσιν αὐτῶν. Διότι ἄπειροι τοπικαὶ καὶ ἱστορικαὶ ἀναμνήσεις, ἡ ἐπίδρασις τῆς ἑλληνικῆς γῆς καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ οὐρανοῦ, ἡ οὐδέποτε παντελῶς διακοπεῖσα παράδοσις τῆς προγενεστέρας λαμπρότητος καὶ δόξης ἡ ἀείποτε ἀναζωογονήσασα καὶ ἐμψυχώσασα τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς ἡμέραις τῶν ἐσχάτων δυστυχιῶν αὐτοῦ, — πάντα ταῦτα συνετέλεσαν ἰσχυρῶς, ὅπως ἐξελληνισθῶσιν ἐντελῶς οἱαδήποτ' ἔθνη ἐπώκησάν ποτε εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος, καὶ ἑπομένως κατὰ τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα, κατὰ τὸν φυσικὸν καὶ πνευματικὸν χαρακτῆρα, κατὰ τὰ προτερήματα καὶ ἐλαττώματα, κατὰ τὴν περὶ τὰς τέχνας φιλοκαλίαν καὶ τὴν περὶ πάσας τὰς πράξεις φιλοτιμίαν, κατὰ τὸν ἐπιχειρηματικὸν καὶ ἐπήβολον νοῦν, κατὰ τὴν ἰσχυρὰν καὶ ἀκάθεκτον τάσιν πρὸς τὴν ἀπὸ τῶν δεσμῶν τῆς ἀσιατικῆς δεισιδαιμονίας καὶ δουλοφροσύνης χειραφέτησιν, τέλος κατὰ τὴν γλῶσσαν, ἧς πᾶς ἀμιγὴς ξενισμῶν ἰδιωτισμὸς φέρει γνήσιον τὸν τοῦ ἑλληνισμοῦ χαρακτῆρα, οἱ νῦν Ἕλληνες, ὅπου γῆς καὶ ἂν ὦσιν, εἰσὶ καὶ δικαίως κρίνονται γνήσιοι κατ' ἀδιάκοπον σειρὰν διαδοχῆς ἀπόγονοι τῶν πάλαι ποτὲ ἐνδόξων προγόνων αὐτῶν.

§ 6. Ἐν γένει σημειωτέον ἐνταῦθα ὅτι τὸ χθὲς καὶ πρώην πολυθρύλητον ζήτημα, τὸ περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν νέων Ἑλλήνων, ὅπερ ἀπὸ καθαρῶς ἱστορικοῦ, οἷον ὤφειλε διαμεῖναι, εὐθὺς ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς ἀνακινήσεως αὐτοῦ ἐξέπεσεν εἰς ἐμπαθὲς πολιτικὸν ζήτημα, σήμερον θεωρητέον ὡς ἀργὸν ζήτημα. Διότι, ἐὰν σκοπὸς αὐτοῦ ἦν τὸ ἀποδεῖξαι ὅτι οἱ νῦν Ἕλληνες εἰσὶν ἀπ' εὐθείας καὶ κατ' ἀδιάσπαστον γενεαλογικὴν σειρὰν ἀπόγονοι οἱ μὲν τοῦ Θεμιστοκλέους, ἢ Περικλέους, ἢ τοῦ Λεωνίδα καὶ Ἐπαμεινώνδα, οἱ δὲ τοῦ Φειδίου ἢ Πραξιτέλους κ. τ. τ., — ἢ τοὐναντίον ὅτι οὐδεὶς τῶν νῦν Ἑλλήνων φέρει ἑλληνικὸν αἷμα

κυκλοφοροῦν ἐν ταῖς φλεψίν, κατ' ἀμφοτέρας ταύτας τὰς ὑποθέσεις ἐξοκέλλει εἰς τὰς ἀτοπωτάτας παραδοξολογίας. Ἐὰν δὲ σκοπὸς αὐτοῦ ἦν ἄλλος, τὸ ἀποδεῖξαι ὅτι ἡ ἑλληνικὴ φυλὴ ἔμεινεν οὐχὶ ἀμιγὴς ἑτεροφύλων στοιχείων καὶ ὅτι εἰς τὰ αἵματα αὐτῆς ἐνεκεντρίσθη μὴ γνήσιον ἑλληνικὸν αἷμα, τότε τοῦτο οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ἢ ὁ ἀναλλοίωτος νόμος τῆς ἐπὶ αἰῶνας διατηρήσεως καὶ ἀνανεώσεως οἱουδήποτε ἔθνους, καὶ ἑπομένως τότε οὐδεμία χρεία τοῦ καταναλῶσαι τόσην ἔρευναν καὶ πολυμάθειαν πρὸς ἀπόδειξιν τῶν στοιχειωδεστάτων ἐθνογραφικῶν γνώσεων, ἃς εὐκόλως ἀρύεταί τις καὶ ἐκ τῆς ἐθνογραφίας τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ φύλου, οἵαν ἡμεῖς παραλείπομεν ἐνταῦθα, ὡς ἀπάγουσαν τοῦ σκοποῦ ἡμῶν, ἀλλ' εὑρίσκει τις μεθοδικῶς ἐκτεθειμένην ἐν παντὶ ἱστορικῷ περὶ Ἑλλάδος πονήματι (βλέπε ἰδίως K. F. Hermann ἐν πολιτικαῖς ἀρχαιότησι, καὶ St.-John, The history of the manners and customs of ancient Greece. London. 1842. Vol. 1, p. 3—28), — καὶ ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ σχηματισμοῦ τῶν νέων εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν κατὰ πᾶσαν τὴν Εὐρώπην. Ὡς δὲ ἐκινήθη τὸ ζήτημα μᾶλλον χάριν πολιτικοῦ σκοποῦ κατὰ τὴν ἀνάστασιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἵν' ἀποσβεσθῇ ὁ ὑπὲρ τῶν ἀγωνιζομένων καὶ πασχόντων Ἑλλήνων μέγας ζῆλος καὶ ἐνθουσιασμὸς τῶν φιλελλήνων εὐρωπαίων ἰδιωτῶν τε καὶ κυβερνήσεων, καὶ ὡς πάλιν τότε ἔδωκεν ἀφορμὴν τοῖς τελευταίοις, ὅπως ὑπερμαχήσωσι τῶν Ἑλλήνων ὡς ἀπογόνων τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ, καὶ ἑπομένως ἐκρίθη ἀναπόσπαστον τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος ζήτημα, — οὕτω καὶ ἐσχάτως τοιοῦτον ἐκρίθη ὑπὸ τοῦ κριτικωτάτου τῶν ἱστοριογράφων τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως Γερβίνου, ὑφ' οὗ καὶ ἐξετέθησαν τὰ καιριώτατα καὶ κεφαλαιωδέστερα περὶ τούτου (ἴδε Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts Τομ. Ε', σ. 104—113).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ.

ΓΕΩΛΟΓΙΚΗ ΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ.

§ 1. Ἀναμφιβόλως καὶ νῦν ἔτι ὑπάρχει τὸ αὐτὸ ἔδαφος καὶ τὸ αὐτὸ κλίμα, ὑφ' ὧν τὴν ἐπίδρασιν ἔζη ἐν τῇ ἀρχαιότητι ὁ ἑλληνικὸς κόσμος. Τινὲς τῶν νεωτέρων ξένων φυσιολόγων τῶν ὑπὸ τοιαύτην ἔποψιν σπουδασάντων τὴν ἀρχαιότητα καὶ παραβαλόντων πρὸς ἐκείνην τὴν ἐνεστῶσαν γεωλογικὴν καὶ κλιματικὴν κατάστασιν τῆς Ἑλλάδος ἀπεπειράθησαν ἀποδεῖξαι καὶ περὶ τῆς φυτείας τῆς χώρας καὶ περὶ τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ προϊόντων αὐτῆς τὴν αὐτὴν ἐλάττωσιν καὶ μεταβολήν, ὁποίαν ἄλλοι διατείνονται περὶ ἐξαφανισμοῦ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ φύλου καὶ περὶ τῆς καταγωγῆς καὶ τοῦ φυσικοῦ καὶ πνευματικοῦ χαρακτῆρος τῶν νῦν κατοίκων αὐτῆς. Ἀλλὰ πάντες οἱ ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους πατήσαντες καὶ ἑλληνικὸν πνεύσαντες ἀέρα καὶ γραφικῆς θέας ἑλληνικῶν χωρῶν ἀπολαύσαντες, συνελόντι εἰπεῖν πάντες οἱ ἐν Ἑλλάδι διαζῶντες νεώτεροι Ἕλληνες, ἐν παντὶ βήματι καὶ ἐν πάσῃ φυσικῇ καὶ ἀτμοσφαιρικῇ καταστάσει, συγκρίνοντες καὶ αὐτὰ τὰ ἐλάχιστα φυσικὰ προϊόντα καὶ ἀτμοσφαιρικὰ φαινόμενα, ἀνευρίσκουσι γνησίαν καὶ πιστοτάτην τὴν εἰκόνα τῆς ἑλληνικῆς φύσεως, οἵαν ἀναγινώσκομεν καὶ πολλαχῶς εὑρίσκομεν διαγεγραμμένην καὶ παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι τῆς ἀρχαιότητος. Καὶ οἱ πλεῖστοι δὲ τῶν νεωτέρων περιηγητῶν, εἴτε οἱ ἀπροκαταλήπτως καὶ ἀνεξαρτήτως παρατηρήσαντες καὶ κρίναντες τὴν ἑλληνικὴν χώραν, εἴτε

τῶν πολιτειῶν; Καὶ ταῦτα μέν, ὡς προεῖπον, εἰσὶ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Ἐκ δὲ τῶν ἀποικιῶν τίς ᾠκίσθη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἐν Ἀσίᾳ, Θράκῃ, Ἰταλίᾳ, Σικελίᾳ, Λιβύῃ, μόνης μιᾶς τῆς Μαγνησίας ἐξαιρουμένης, μὴ προσκλυζομένη ὑπὸ τοῦ θαλασσίου κύματος; Οὕτως ἐν ταῖς χώραις τῶν βαρβάρων φαίνεται ὥς τι παρυφασμένον κράσπεδον ἡ παραλία τῆς Ἑλλάδος»*). — Τῷ ὄντι ἡ ἰδίως Ἑλλὰς ἀπετέλει κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους μικρὸν μόνον τμῆμα τοῦ ὅλου ἑλληνικοῦ κόσμου· διότι ὑπῆρχον πολυάριθμοι νῆσοι καὶ ἔτι πολυαριθμότεραι ἀποικίαι ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ἠπείρων, πᾶσαι αὗται ὡς ἀνεξάρτητοι, ξέναι καὶ οἱονεὶ ἐπήλυδες, κείμεναι ἐν διαφόροις ἐπικαίροις τόποις τῆς παραλίας παρὰ τὸν Εὔξεινον Πόντον, τὸ Αἰγαῖον πέλαγος, τὴν Μεσόγειον θάλασσαν καὶ τὸν Ἀδριατικὸν κόλπον καὶ ἀφεστηκυῖαι ἀλλήλων κατὰ τὴν μεγίστην σχεδὸν αὐτῶν ἀπόστασιν τοσοῦτον, ὅσον τὸ ἀπὸ Τραπεζοῦντος μέχρι Μασσαλίας διάστημα. Τὸ ὄνομα Ἑλλὰς περιελάμβανε πάσας ταύτας τὰς διαφόρους πόλεις καὶ τὰς περιφερείας αὐτῶν, αἳ οὐδεμίαν συνάφειαν πρὸς ἀλλήλας εἶχον· πᾶσαι αὗται ἐσεμνύνοντο ἐπὶ τῇ καταγωγῇ, τῷ ὀνόματι, τῇ θρησκείᾳ καὶ τοῖς μυθικοῖς προγόνοις τῶν Ἑλλήνων. Ἐπειδὴ δὲ ἡ μόνη μετ' ἀλλήλων συγκοινωνία αὐτῶν διενηργεῖτο διὰ θαλάσσης, διὰ τοῦτο καὶ ὡς πρὸς τὴν ἰδίως Ἑλλάδα ἀποκλειστικῶς ἦν καὶ κατὰ τοῦτον τὸν λόγον ἡ θάλασσα σπουδαία, ὡς ἡ μόνη δίοδος πρός τε τὴν μεταβίβασιν ἰδεῶν καὶ βελτιώσεων, καὶ πρὸς διατήρησιν κοινωνικῶν, πολιτικῶν, θρησκευτικῶν καὶ φιλολογικῶν συμπαθειῶν πρὸς πάντα ταῦτα τὰ ἐξωτικὰ μέλη τῆς ἑλληνικῆς ὁμάδος.

§ 6. Ἀλλ' ἡ τόσον κατάλληλος πρὸς τοὺς σκοποὺς τοῦ καθ'

*) Quod de Corintho dixi, id haud scio an liceat de cuncta Graecia verissime dicere. Nam et ipsa Peloponnesus fere tota in mari est; nec praeter Phliuntios ulli sunt, quorum agri non contingant mare, et extra Peloponnesum Aenianes et Dores et Dolopes soli absunt ab mari. Quid dicam insulas Graeciae, quae fluctibus cinctae natant paene ipsae simul cum civitatum institutis et moribus? Atque haec quidem, ut supra dixi, veteris sunt Graeciae. Coloniarum vero quae est deducta a Grajis in Asiam, Thraciam, Italiam, Siciliam, Africam, praeter unam Magnesiam, quam unda non alluat? Ita barbarorum agris quasi adtexta quaedam videtur ora esse Graeciae (de Rep. II. 2—2).

ἑκάστην βίου καὶ τὴν ὑλικὴν εὐδαιμονίαν γειτονία τῆς θαλάσσης ψέγεται ὑπὸ Πλάτωνος καὶ ἄλλων φιλοσόφων· νομοθέται καὶ φιλόσοφοι συνῃσθάνοντο βαθέως τὴν μεταξὺ μεσογείου καὶ παραθαλασσίου πόλεως διαφοράν· καὶ ἐν μὲν τῇ πρώτῃ ἀνεύρισκον ἁπλότητα καὶ ὁμοιομορφίαν βίου καὶ διαίτης, φιλόστοργον καὶ τρυφερὰν προσήλωσιν εἰς τὰ ἀρχαῖα ἤθη καὶ ἀποστροφὴν πρὸς τοὺς νεωτερισμοὺς καὶ τὰ ἐξωτερικὰ ἤθη, λίαν ἰσχυρὰν ἀποκλειστικὴν συμπάθειαν καὶ στενὸν θέατρον πραγμάτων καὶ ἰδεῶν, — ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ μεταβολὴν καὶ νεωτερισμὸν αἰσθημάτων, αὐξάνουσαν φαντασίαν, ἀνοχὴν καὶ ἔγκαιρον προτίμησιν ἐξωτερικῶν καὶ ἀλλοδαπῶν ἠθῶν, μείζονα δραστηριότητα καὶ ἐνέργειαν τοῦ ἰδιώτου καὶ ἀνάλογον τούτων εὐμεταβλησίαν καταστάσεως. Αὕτη δὲ ἡ διαφορὰ σαφῶς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν πολλῶν συγκρίσεων, αἳ ἐγίνοντο μεταξὺ τῶν Ἀθηνῶν τοῦ Περικλέους καὶ τῶν τῆς προγενεστέρας ἐποχῆς μέχρι τοῦ Σόλωνος Ἀθηνῶν. Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης ἐνδιατρίβουσιν ἀμφότεροι ἐν τούτῳ μετ' ἐμφάσεως, καὶ ἰδίως ὁ πρῶτος, οὗ ἡ μεγαλοφυία συνέλαβε τὸ εὐρὺ σχέδιον τοῦ διαγράψαι τὴν ὅλην πρόοδον τῆς ἀτομικῆς διανοίας καὶ τῶν ἀτομικῶν αἰσθημάτων ἐν τῇ ἰδανικῇ πολιτείᾳ αὐτοῦ καὶ τοῦ στερεῶσαι αὐτὴν ἐν τῇ ἀσκήσει, — οὗτος, λέγομεν, κρίνει τὴν μετὰ τῆς θαλάσσης συγκοινωνίαν, ὅσον ὀλίγον καὶ ἂν ὑπερβαίνῃ καὶ τὰ στενότατα ὅρια, φθοροποιὰν διὰ τὸ τελεσφόρον καὶ διαρκὲς οἱασδήποτε συνετῆς παιδείας καὶ ἀνατροφῆς. Ἰδοὺ τί περὶ τοιαύτης ἐπιθαλαττιδίου πόλεως λέγει ὁ Πλάτων (Νομ. Δ', σ. 704 Δ. κ. ἑ.) «εἰ μὲν ἐπιθαλαττία τε ἔμελλεν εἶναι (ἡ πόλις) καὶ εὐλίμενος καὶ μὴ πάμφορος ἀλλ' ἐπιδεὴς πολλῶν, μεγάλου τινὸς ἔδει σωτῆρός τε αὐτῇ καὶ νομοθετῶν θείων τινῶν, εἰ μὴ πολλά τε ἔμελλεν ἤθη καὶ ποικίλα καὶ φαῦλα ἕξειν τοιαύτη φύσει γενομένη· νῦν δὲ παραμύθιον ἔχει τὸ τῶν ὀγδοήκοντα σταδίων (καθ' ὅσα περίπου ὀφείλει ἀπέχειν τῆς θαλάσσης ἡ πόλις)· ἐγγύτερον μέντοι τοῦ δέοντος κεῖται τῆς θαλάσσης, σχεδὸν ὅσον εὐλιμενωτέραν αὐτὴν φῂς εἶναι· ὅμως δὲ ἀγαπητὸν καὶ τοῦτο· πρόσοικος γὰρ θάλαττα χώρᾳ τὸ μὲν παρ' ἑκάστην ἡμέραν ἡδύ, μάλα γε μὴν ὄντως ἁλμυρὸν καὶ πικρὸν γειτόνημα (κατὰ τὸν λυρικὸν Ἀλκμᾶνα). Ἐμ-

πορίας γὰρ καὶ χρηματισμοῦ διὰ καπηλείας ἐμπιπλᾶσα αὐτήν, ἤθη παλίμβολα καὶ ἄπιστα ταῖς ψυχαῖς ἐντίκτουσα, αὐτήν τε πρὸς αὑτὴν τὴν πόλιν ἄπιστον καὶ ἄφιλον ποιεῖ καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ὡσαύτως· παραμύθιον δὲ δὴ πρὸς ταῦτα καὶ τὸ πάμφορος εἶναι κέκτηται· τραχεῖα δὲ οὖσα δῆλον ὡς οὐκ ἂν πολύφορός τε εἴη καὶ πάμφορος ἅμα· τοῦτο γὰρ ἔχουσα, πολλὴν ἐξαγωγὴν ἂν παρεχομένη, νομίσματος ἀργυροῦ καὶ χρυσοῦ πάλιν ἀντεπίμπλατ' ἄν, οὗ μεῖζον κακόν, ὡς ἔπος εἰπεῖν, πόλει ἀνθ' ἑνὸς ἓν οὐδὲν ἂν νίγνοιτο εἰς γενναίων καὶ δικαίων ἠθῶν κτῆσιν». Περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς θαλάσσης εἰς τὰ ἤθη τῶν κατοίκων παραθαλασσίου πόλεως καὶ τῶν ἄλλων ὠφελειῶν αὐτῆς παραβλητέον καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, λέγοντα (Πολιτ. Ζ', 5—6)· «περὶ δὲ τῆς πρὸς τὴν θάλατταν κοινωνίας, πότερον ὠφέλιμος ταῖς εὐνομουμέναις πόλεσιν ἢ βλαβερά, πολλοὶ τυγχάνουσιν ἀμφισβητοῦντες. Τό τε γὰρ ἐπιξενοῦσθαι τινὰς ἐν ἄλλοις τεθραμμένους νόμοις, ἀσύμφορον εἶναι φασὶ πρὸς τὴν εὐνομίαν καὶ τὴν πολυανθρωπίαν· γίγνεσθαι μὲν γὰρ ἐκ τοῦ χρῆσθαι τῇ θαλάττῃ διαπέμποντας καὶ δεχομένους ἐμπόρων πλῆθος, ὑπεναντίον δ' εἶναι πρὸς τὸ πολιτεύεσθαι καλῶς. Ὅτι μὲν οὖν, εἰ ταῦτα μὴ συμβαίνει, βέλτιον καὶ πρὸς ἀσφάλειαν καὶ πρὸς εὐπορίαν τῶν ἀναγκαίων μετέχειν τὴν πόλιν καὶ τὴν χώραν τῆς θαλάττης, οὐκ ἄδηλον. Καὶ γὰρ πρὸς τὸ ῥᾷον φέρειν τοὺς πολέμους εὐβοηθήτους εἶναι δεῖ κατ' ἀμφότερα τοὺς σωθησομένους, καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν· καὶ πρὸς τὸ βλάψαι τοὺς ἐπιτιθεμένους, εἰ μή κατ' ἄμφω δυνατόν, ἀλλὰ κατὰ θάτερον ὑπάρξει μᾶλλον ἀμφοτέρων μετέχουσιν· ὅσα τ' ἂν μὴ τυγχάνῃ παρ' αὐτοῖς ὄντα, δέξασθαι ταῦτα καὶ τὰ πλεονάζοντα τῶν γιγνομένων ἐκπέμψασθαι τῶν ἀναγκαίων ἐστίν. Αὐτῇ γὰρ ἐμπορικήν, ἀλλ' οὐ τοῖς ἄλλοις δεῖ εἶναι τὴν πόλιν. Οἱ δὲ παρέχοντες σφᾶς αὐτοὺς πᾶσιν ἀγορὰν προσόδου χάριν ταῦτα πράττουσιν· ἣν δὲ μὴ δεῖ πόλιν τοιαύτης μετέχειν πλεονεξίας, οὐδ' ἐμπόριον δεῖ κεκτῆσθαι τοιοῦτον. Ἐπεὶ δὲ καὶ νῦν ὁρῶμεν πολλαῖς ὑπάρχειν καὶ χώραις καὶ πόλεσιν ἐπίνεια καὶ λιμένας εὐφυῶς κείμενα πρὸς τὴν πόλιν, ὥστε μήτε τὸ αὐτὸ νέμειν ἄστυ, μήτε πόρρω λίαν, ἀλλὰ κρατεῖσθαι τείχεσι καὶ τοι-

οὑτοις ἄλλοις ἐρύμασι, φανερὸν ὡς, εἰ μὲν ἀγαθόν τι συμβαίνει γίγνεσθαι διὰ τῆς κοινωνίας αὐτῶν, ὑπάρξει τῇ πόλει τοῦτο τὸ ἀγαθόν· εἰ δέ τι βλαβερόν, φυλάξασθαι ῥᾴδιον τοῖς νόμοις, φράζοντας καὶ διορίζοντας, τίνας οὐ δεῖ καὶ τίνας ἐπιμίσγεσθαι δεῖ πρὸς ἀλλήλους». Συνῳδὰ τῷ Πλάτωνι παρατηρεῖ περὶ πάσης παραλίου πόλεως καὶ ὁ Κικέρων, λαμβάνων ἀφορμὴν ἐκ τῆς θέσεως τῆς Ῥώμης, λέγων· «ὁ ἔξοχος καὶ προορατικὸς ἀνὴρ (ὁ Ῥωμύλος) συνεῖδεν ὅτι αἱ παράλιοι θέσεις οὐκ εἰσὶ καταλληλόταται ταῖς ἐπ' ἐλπίδι μακροχρονιότητος καὶ ἀρχῆς κτιζομέναις πόλεσι. Πρῶτον διότι αἱ παράλιοι πόλεις εἰσὶν ἐκτεθειμέναι οὐχὶ μόνον εἰς πολλούς, ἀλλὰ καὶ εἰς τυφλοὺς καὶ ἀπροσδοκήτους κινδύνους. Ὑπάρχει δὲ ταῖς παραθαλασσίοις πόλεσι καί τις διαφθορὰ καὶ διαστροφὴ ἠθῶν. Διότι ἐπιμίγνυνται μετὰ νέων διαλέκτων καὶ ἰδεῶν καὶ εἰσάγονται ἔξωθεν οὐχὶ μόνον ἐμπορεύματα, ἀλλὰ καὶ ἤθη ἀλλοδαπά· ὥστε οὐδὲν τῶν πατρίων δύναται διαμένειν ἀκέραιον. Ἀλλὰ καὶ οἱ κατοικοῦντες ταύτας τὰς πόλεις οὐδέποτ' ἐμμένουσι σταθερῶς ἐν ταῖς ἑστίαις αὑτῶν, ἀλλ' ἁρπάζονται ἀεί ποτε ἀπώτερον τοῦ οἴκου ὑπὸ πτεροέσσης ἐλπίδος καὶ διανοίας, ἀλλὰ καὶ μένοντες τῷ σώματι, τῇ διανοίᾳ ὅμως ἀποδημοῦσι καὶ περιπλανῶνται. Ἔτι δὲ καὶ πολλαὶ ἀφορμαὶ πρὸς τρυφήν, ὀλέθριαι ταῖς πόλεσι, παρέχονται ὑπὸ τῆς θαλάσσης, ἃ λαμβανόμεναι ἢ εἰσαγόμεναι, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ τερπνὴ θέσις ἔχει πολλὰ ἃ πολυτελῆ ἢ ἄπονα θέλγητρα ἐπιθυμιῶν» *). Διὸ καὶ ὁ Στράβων (Η', 9) λέγει· «καὶ

*) De Rep. II, 3 καὶ 4: «Sed hoc vir excellenti providentia (Romulus) sensit ac vidit, non esse opportunissimos situs maritimos urbibus iis, quae ad spem diuturnitatis conderentur atque imperii. Primum enim quod essent urbes maritimae non solum multis periculis oppositae sed etiam cœcis. Est autem maritimis urbibus etiam quaedam corruptela ac demutatio morum; admiscentur enim novis sermonibus ac disciplinis, et importantur non merces solum adventitiae, sed etiam mores; ut nihil possit in patriis institutis manere integrum. Jam qui incolunt eas urbes, non haerent in suis sedibus, sed volucri semper spe et cogitatione rapiuntur a domo longius, atque etiam, cum manent corpore, animo tamen excurrunt et vagantur. — Multa etiam ad luxuriam invitamenta perniciosa civitatibus suppeditantur mari, quae vel capiuntur vel importantur, atque habet etiam amoenitas ipsa vel sumtuosas vel desidiosas illecebras multas cupiditatum etc».

Πλάτων δὲ ἐν τῇ πολιτείᾳ τὴν θάλατταν ὡς πονηροδιδάσκαλον φεύγειν οἴεται δεῖν ὅτι πορρώτατω τοὺς εὖ πολιτευομένους καὶ μὴ οἰκεῖν ἐπ' αὐτῇ». Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς εἰς τὸν βίον καὶ τὸν χαρακτῆρα τῶν κατοίκων ἐπιῤῥοῆς τῆς παρακειμένης θαλάσσης.

§ 8. Ἀλλὰ πρὶν ἢ ἔτι περιγράψωμεν τὰ φυσικὰ προϊόντα τῆς ἑλληνικῆς χώρας, κρίνομεν ἀναγκαῖον πρὸς κατανόησιν τῆς ἐπιδράσεως, ἣν οἱ ἄνεμοι ἐξήσκουν ἐπί τε τῆς ἀτμοσφαίρας καὶ τῆς φυτείας καὶ ὀπώρας, ὡς καὶ ἐπὶ τῆς ναυτιλίας, ἐκθεῖναι διὰ βραχέων περί τε τῶν διαφόρων ἀνέμων καὶ τῶν θέσεων καὶ ὀνομάτων αὐτῶν, καὶ περὶ τῶν κατ' ἐξοχὴν ἐν Ἑλλάδι πνεόντων: Κύριοι ἄνεμοι ἀναφέρονται παρ' Ἀριστοτέλει (Μετεωρολ. Β', 6), ἀρχῆς γινομένης ἐξ ἄρκτου, κατὰ σειρὰν οἵδε· Βορέας ἢ Ἀπαρκτίας, εἶτα ὡς μεσάζοντες ἄνεμοι ὁ Μέσης καὶ ὁ Καικίας, εἶτα ὁ Ἀπηλιώτης, εἶτα ὡς μεσάζοντες ὁ Εὖρος ἢ Εὐρόνοτος καὶ ὁ Φοινικίας, εἶτα ὁ Νότος καὶ μετ' αὐτὸν ὁ μεσάζων Λίψ, εἶτα ὁ Ζέφυρος καὶ μετ' αὐτὸν οἱ μεσάζοντες μέχρι τοῦ Βορέου Ἀργέστης (ἄλλως ὀνομαζόμενος ὁ αὐτὸς καὶ Ὀλυμπίας καὶ Σκίρων) καὶ Θρασκίας. Κατατάττονται δὲ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ὡς τρεῖς βόρειοι ἄνεμοι ὁ Θρασκίας, ὁ Βορέας ἢ Ἀπαρκτίας καὶ ὁ Μέσης, μένοντος τοῦ Καικίου κοινοῦ ἀνέμου, ὡς ἀνατολικοὶ ὁ Ἀπηλιώτης καὶ ὁ Εὖρος, μένοντος τοῦ Φοινικίου κοινοῦ μεταξὺ Ἀπηλιώτου καὶ Νότου, ὡς νότιοι ὁ Νότος καὶ ὁ Λίψ καὶ ὡς δυτικοὶ ὁ Ζέφυρος καὶ ὁ Ἀργέστης. Οἱ δὲ χρόνοι, καθ' οὓς ἔπνεον διαδοχικῶς οὗτοι οἱ ἄνεμοι ἰδίως διὰ τὴν Ἑλλάδα, εἶχον οὕτως· περὶ τὴν ἐαρινὴν ἰσημερίαν ἔπνεον ὁ Καικίας καὶ ὅλως τὰ ἐπέκεινα τροπῆς θερινῆς, περὶ τὴν μετοπωρινὴν ἰσημερίαν λίβες, περὶ δὲ τροπὰς θερινὰς μὲν ὁ Ζέφυρος, χειμερινὰς δὲ ὁ Εὖρος. Ἐπέπιπτον δὲ μετὰ μεγίστης σφοδρότητος καὶ κατέπαυον τοὺς ἄλλους ἀνέμους Ἀπαρκτίαι καὶ Θρασκίαι καὶ Ἀργέσται, οἵ, ἐγγύτατα ἀλλήλων ὄντες καὶ πνέοντες πολλοὶ καὶ ἰσχυρότατοι, ἦσαν καὶ οἱ αἰθριώτατοι τῶν ἀνέμων· ὅθεν καὶ ἡ προμνησθεῖσα διαύγεια τοῦ ἑλληνικοῦ ἀέρος. Οὗτοι οἱ βορειοδυτικοὶ ἄνεμοι ἐλάμβανον κατ' ἐξοχὴν καὶ τὴν ἰδιαιτέραν ἐπωνυμίαν τῶν ἐτησίων. Οὗτοι οἱ ἐτησίαι ἔπνεον καθ' ὅλην

τὴν διάρκειαν τῶν κυνικῶν καυμάτων, ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς ἐπιτολῆς τοῦ Κυνὸς ἢ Σειρίου, καὶ ἀνέψυχον κατὰ τὸ αὐτὸ χρονικὸν διάστημα καὶ χώραν καὶ κατοίκους· ἤρχοντο δὲ τότε σχεδὸν τακτικῶς τὴν πρωΐαν καὶ ἐκόπαζον περὶ τὴν ἑσπέραν, καὶ κατηυνάζοντο σχεδὸν καθ' ὁλοκληρίαν τὴν νύκτα· διὸ καὶ παρὰ τοῖς ναύταις ἐκαλοῦντο ὑπναλέοι ἢ νυσταλέοι καὶ ἀβρόβιοι *) καὶ τοὐναντίον παροιμιῶδες σχεδὸν κατήντησε τό, «οὔποτε νυκτερινὸς βορέας τρίτον ἵκετο φέγγος». Ἐπωνομάσθησαν δ' οὗτοι οἱ ἄνεμοι ἐτησίαι τὸ πρῶτον ἐπιθετικῶς, ὡς ἐτήσιοι περιοδικῶς πνέοντες ἄνεμοι, ἀλλὰ καὶ ῥητῶς ὑπὸ τοῦτον τὸν τύπον ἐτήσιοι βορέαι ἀναφέρονται ὑπ' Ἀριστοτέλους, καὶ παρὰ Πλινίῳ Aquilones Etesiae καὶ παρὰ Λουκρητίῳ ἐτήσια πνεύματα βορεῶν (Etesia flabra aquilonum). Πάλιν δὲ μᾶλλον μετ' ἐπιθετικῆς σημασίας ὀνομάζονται δι' ἄλλας χώρας καὶ ἄλλοι ἄνεμοι διάφοροι τῶν βορείων, ὡς ὁ Εὖρος διὰ τὴν μεταξὺ Ἰβηρίας καὶ Σαρδοῦς θάλασσαν· καὶ ὁ Στράβων ἐτησίας ὀνομάζει τοὺς ὀμβροφόρους νότους τοὺς καθ' ἕκαστον ἔτος πνέοντας κατὰ τὰς Ἰνδίας· διὸ καὶ γενικώτερον παρ' Αὔλῳ Γελλίῳ ὀνομάζονται ἐτησίαι καὶ πρόδρομοι οἱ ἄνεμοι οἱ πνέοντες καθ' ὡρισμένην ἐποχὴν τοῦ ἔτους, ὅταν ἀνατέλλῃ ὁ Κύων, ὁτὲ μὲν ἐκ τοῦ ἑνός, ὁτὲ δ' ἐκ τοῦ ἄλλου μέρους τοῦ οὐρανοῦ **). Ἐκ δὲ τῶν ἄλλων ἀνέμων ἐχαρακτηρίζοντο καὶ ἦσαν ὁ μὲν Καικίας οὐχὶ αἴθριος, ἀλλ' ἀτεχνῶς νεφεληγερέτης, ὡς πάντοτε κάμπτων εἰς ἑαυτὸν κατ' Ἀριστοτέλη, καὶ διὰ τοῦτο ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν παροιμίαν «ἕλκων ἐφ' ἑαυτὸν ὥστε Καικίας νέφος»· ὑγροὶ δὲ ὁ Λίψ καὶ ὁ Εὖρος μετὰ τοῦ Καικίου· ξηροὶ δὲ ὁ Ἀργέστης καὶ ὁ Εὖρος, ὧν ὁ τελευταῖος ἤρχετο μὲν ξηρός, ἐτελεύτα δὲ ὑδατώδης· ψυχρότατοι δὲ καὶ νιφετώδεις ὁ Μέσης καὶ Ἀπαρκτίας, χαλαζώδεις δὲ ὁ Ἀπαρκτίας καὶ Θρασκίας καὶ Ἀργέστης, καυματώδεις δὲ ὁ Νότος καὶ ὁ Ζέφυρος καὶ ὁ

*) „Atque Etesiae ob hoc *somniculosi* a nautis et *delicati* vocantur, quod mane nesciunt surgere“ (Σενέκ. Φυσ. Ζητ. V, 11).

**) „Etesiae et prodromi certo tempore anni, cum canis oritur, ex alia *atque alia* coeli parte spirant“ (N. A. II, 12).

Εὖρος, ὡς ἐκ τῆς Λιβύης καὶ Αἰγύπτου μεταφέροντες τὰ καύματα· ἐκτὸς δὲ τοῦ σφόδρα νεφοῦντος τὸν οὐρανὸν Καικίου ἐκάλυπτεν αὐτὸν ἀραιοτέροις νέφεσι καὶ ὁ Λίψ. Οἱ δὲ προμνησθέντες αἴθριοι ἄνεμοι, ἤτοι ὁ Ἀπαρκτίας, ὁ Θρασκίας καὶ ὁ Ἀργέστης, ἦσαν οἱ αὐτοί, καὶ πρὸς τούτοις ὁ Μέσης, ἀστραπώδεις καὶ ἐκνεφίαι ἤτοι θυελλώδεις. Ἰδίως δὲ σημειωτέον ἔτι ὅτι ὁ μὲν Νότος ἤρχετο πάντοτε μικρὸς καὶ ἐτελεύτα σφοδρότερος, ἐν ᾧ τἀνάπαλιν συνέβαινε περὶ τὸν βορέαν· διὸ καὶ ἡ παροιμία ἡ λέγουσα εὖ πλεῖν «ἀρχομένου τε Νότου καὶ λήγοντος βορέαο». Καὶ ἔπνεον μὲν οἱ ἐτησίαι μετὰ σφοδρότητος δι' ὅλου τοῦ θέρους καθ' ὅλον τὸ Αἰγαῖον πέλαγος, ἀλλὰ μετ' ἰδιαζούσης ἐπικινδύνου ὁρμῆς ἐπέπνεον λάβροι κατὰ τρία μέρη — ὑπὸ τὸν Καφηρέα, τὸ μεσημβρινὸν ἀκρωτήριον τῆς Εὐβοίας, οὗ πέραν ἦσαν τὰ λεγόμενα Κοῖλα τῆς Εὐβοίας, «ὅπου κατενεχθεῖσα ναῦς οὐκ ἂν ἔτι σωθείη», περὶ τὸ ἀκρωτήριον Μαλέαν, καὶ ἐν τῷ στενῷ πορθμῷ τῷ μεταξὺ τῶν νήσων Τήνου, Μυκόνου καὶ Δήλου. Φοβεροὶ ἐπίσης καθίστανται τοῖς νῦν Ἕλλησι ναυτικοῖς οἱ περὶ τὸν Ἄθω ἄνεμοι καὶ τὰ ἐκεῖ ῥεύματα, ὥστε φαίνεται ὅτι καὶ ἡ διώρυξ, ἣν διὰ τοῦ ἰσθμοῦ διώρυξεν ὁ Ξέρξης, ἦν ἀρκούντως δεδικαιολογημένη. Κατὰ δὲ τὴν νῆσον Τένεδον παρετηρήθη ὅτι πνέουσι βόρειοι ἄνεμοι καὶ ἐπὶ ἐννέα μῆνας.

§ 8. Περὶ δὲ τῶν προϊόντων τῆς ἑλληνικῆς χώρας, ἅτινα ὑπὸ τῆς ἀνθρωπίνης χειρὸς ἐκαλλιεργοῦντο καὶ ἐξημερογενίζοντο καὶ μετεποιοῦντο, ἔσται λόγος καὶ κατωτέρω· ἐνταῦθα δὲ ἀρκεῖ ἐπιστῆσαι τὴν προσοχὴν ἡμῶν εἰς τὸ γενικώτερον τοῦτο, ὅτι αὐτὴ ἡ φύσις ἦν εὐνοϊκὴ πρὸς παραγωγὴν καὶ προαγωγὴν προϊόντων καὶ φυτῶν τινων ἀνεξαρτήτως τῆς ἐπιμελείας τῶν ἀνθρωπίνων χειρῶν. Οὕτως οὐχὶ σπάνια τὰ παραδείγματα τῆς αὐτομάτου παραγωγῆς καὶ αὐξήσεως σίτου, καὶ ὅσον αὐτὸ τὸ ἔδαφος τῆς Ἑλλάδος ὑπῆρχεν ὀλίγον εὐνοϊκὸν ἐν πολλοῖς τόποις πρὸς γεωργίαν, τόσον ἀπ' ἐναντίας ὑπεβοήθει καὶ προῆγεν αὐτὴν τὸ κλίμα· καὶ ὑψηλὰ ὄρη ἀναφέρονται ἐνίοτε, ἀλλὰ καὶ σήμερον πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἀπαντῶσι, κεκαλυμμένα ὑπὸ σίτου. Περιηγηταί τινες μάλιστα παρετήρησαν σῖτον, φυόμενον ὑπὸ τὰ ἐρείπια πολλῶν πόλεων,

ὅπου ἐφαίνετο ὅτι ἦν ἀδύνατος τῷ ἀρότρῳ ἡ ἀροτρίασις, ἢ ἡ αὔξησις νέων βλαστημάτων. Πρὸς δὲ τούτοις ἡ φύσις παρῆγεν ἄφθονον τὴν ὀρῦν τὴν φέρουσαν τὰς ἐδωδίμους βαλάνους, δι' ὧν ὡς ἐλέγετο, διετρέφοντο πρὸ τῆς εὑρέσεως τῆς καλλιεργείας τοῦ σίτου οἱ ἀρχαιότατοι τῆς Ἑλλάδος κάτοικοι καὶ ἰδίως οἱ περίφημοι ἕνεκα τοῦ χρησμοῦ γενόμενοι βαλανηφάγοι Ἀρκάδες· «πολλοὶ ἐν Ἀρκαδίῃ βαλανηφάγοι ἄνδρες ἔασιν, οἵ σ' ἀποκωλύσρουσιν». Καὶ τῷ ὄντι οἱ ἐξετάσαντες περὶ τῆς δυνάμεως τῶν διαφόρων τροφῶν εὗρον ὅτι αἱ βάλανοι τρέφουσιν ὁμοίως πολλοῖς τῶν σκληρῶν ἐδεσμάτων. Πολλοὶ ὅμως, παραδεχόμενοι τὴν θρεπτικὴν δύναμιν τῆς ὀρυΐνης βαλάνου, μάλιστα ἑνὸς εἴδους αὐτῆς τῆς παραγομένης ὑπὸ τῆς φηγοῦ, καὶ κατὰ δεύτερον λόγον ὑπὸ τῆς ἡμερίδος ἐπικαλουμένης ὀρυός, ἀμφιβάλλουσιν εἰ δύνανται ἢ ἠδύναντο ἄνθρωποι διατρέφεσθαι ἀπὸ μόνης τῆς βαλάνου ταύτης, καὶ ἐπειράθησαν ἀποδεῖξαι ὅτι ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν βαλάνους ἐσήμαινον πιθανῶς τὰ παρ' ἡμῖν κάστανα ὡς μεταχειριζομένων τῶν Ἑλλήνων τοῦτο τὸ ὄνομα γενικώτερον διὰ πολλὰ εἴδη καρποῦ ὁμοίων βαλάνῳ. Πάντως ὅμως διὰ ταύτην τὴν θρεπτικὴν ἰδιότητα τῆς βαλάνου πολλοὶ φαίνονται ὅτι κατατάττουσιν αὐτὴν οὐχὶ ἐν τοῖς ἀκάρποις, ἀλλ' ἐν τοῖς καρπίμοις δένδροις· διεκρίνοντο δὲ ταύτης τῆς ὀρυὸς τέσσαρα ἢ πέντε εἴδη· ἡμερὶς (ἢ ἐτυμόδρυς), αἰγίλωψ, πλατύφυλλος φηγός, ἁλίφλοιος (ἢ εὐθύφλοιος καὶ κοίλη)· οὐχὶ δὲ ὅλων τῶν εἰδῶν τῆς ὀρυὸς αἱ βάλανοι ἦσαν καὶ ἐδώδιμοι, ἀλλὰ μόναι ἡ πρὸ πάντων αἱ τῆς φηγοῦ βάλανοι· «κάρπιμα μὲν πάντα, γλυκύτατα δὲ τὰ τῆς φηγοῦ» (Θεοφρ. Ἱ. Φ. Γ', 8). Ἐν ξηροτέροις δὲ καὶ ψιλοτέροις τόποις καὶ ὑπωρείαις ἐφύοντο αὐτόματα διάφορα οὐχὶ βαθύῤῥιζα, ἀλλ' ἐπιπολαιόῤῥιζα φυτά, ἐν οἷς πρὸ πάντων ἡ ἐλαία ἢ τὸ ἐλαιόδενδρον καὶ ἡ ἀγριελαία, ἡ ἐπικαλουμένη κότινος, φυόμενα ἰδίως ἐν ἀφθονίᾳ κατὰ τὴν Ἀττικήν, ἧς τὸ λεπτόγεων πολλαχόθεν γνωστόν, καὶ ἣ παρεῖχον τῇ χώρᾳ ἐξαίρετον κόσμον διὰ τῶν λευκῶν αὐτῶν ἀνθέων καὶ τοῦ ἀειθαλοῦς φυλλώματος (αὐλῶνες ἐλαιοκομώμενοι), ἢ ἐπεδαψίλευον τοῖς κατοίκοις ἄφθονον διατροφήν, καὶ πλοῦτον δὲ ἐνίοτε. διά τε τοῦ καρποῦ αὐτοῦ τῆς ἐλαίας καὶ διὰ τοῦ ἐξ αὐτῶν ἐκπιεζομένου ἐλαίου. Ἐκ

δὲ τῶν ἐπιπολαιορρίζων τούτων καὶ θαμνοειδῶν δένδρων τῶν μὴ βαθέως ῥιζοβολούντων καὶ ἐπικρατούντων ἐν χώραις λεπτογείοις καὶ ὁμοίαις τῇ Ἀττικῇ ἀναφέρομεν ἐνταῦθα τὴν θαλασσίαν πίτυν, τὴν ὀρῦν τὴν νάννον, τὴν κόμαρον, τὴν ἑλληνικὴν κέδρον, τὴν κερατίαν, τὴν δάφνην, τὴν μαστιχοφόρον σχῖνον ἢ τερέβινθον ἢ καὶ τέρμινθον, τὴν κολοιτέαν, ἢ κολουτέαν, τὴν μυρσίνην τὴν φίλην τῶν συμποσίων· ἐν ὑγροῖς δὲ τόποις, ἤτοι ἐν ἕλεσι, λίμναις καὶ ποταμοῖς, καί τινα ἔνυδρα ἢ ἕλεια φυτά, οἷον τὴν αἴγειρον τήν τε μέλαιναν καὶ τὴν λευκὴν τὴν ἄλλως λεγομένην καὶ παρ' ἡμῖν λεύκην, καὶ ἰδίως ἐν Βοιωτίᾳ, ἣ διὰ τοῦτο καὶ κατ' ἐξοχὴν αἰγειροφόρος καλεῖται, ἐξαιρέτους πλατάνους καὶ πλῆθος ῥοδοδαφνῶν ἢ νηρίων, ἄγνους καὶ ἰτέας. Ὡς δὲ ἐπὶ ὑψηλῶν ὀροπεδίων καὶ μετεώρων πλευρῶν ὀρέων καὶ ἐπὶ ῥάχεων ἐφύοντο ποικιλώτατα εἴδη ἀρωματικῶν βοτανῶν, οἷον τὸ θύμον, ἡ θύμβρα, τὸ ὀρίγανον, (ἡ ὀρίγανος) κ. τ. τ., οὕτω καὶ ἐν εὐανθέσι καὶ πολυχρόοις λειμῶσι παντοδαπὰ εἴδη εὐωδῶν ἀνθέων, ὧν τὸν κόσμον πλουσιοπαρόχως ἐπεδαψίλευεν ἡ φύσις καὶ τῇ ὄψει καὶ τῇ ποιήσει, οἷον ῥόδα, κρίνα, ἴα (λευκὰ, λευκόϊα καὶ μέλανα), κρόκος, λωτός, νάρκισσος, ὑάκινθος, θρυαλλὶς ἢ λυχνίς, σισυμβρία ἢ σισύμβριον, ἔρπυλλον (ἢ ἕρπυλος), ἀνεμῶναι, μήκωνες, λείρια, λευκάνθεμα, ἀδίαντον ἄνθος, ἀμάραντον καὶ ἀμάρακος, καὶ τούτου εἶδος σάμψυχον, Διὸς ἄνθος, φλόξ, ἑλένιον, ἴφυον, ἡμεροκαλλές, σινάνθη, ἶρις, στρούθιον, ἑλίχρυσος, κάλυξ, χρυσάνθεμον, βούφθαλμον, βοάνθεμον, χελιδόνιον (ὡς ἅμα χελιδόνι ἀνθοῦν), καὶ τὰ τοιαῦτα. Περὶ δὲ τῶν κηπευομένων ἐκ τούτων ἔσται λόγος καὶ κατωτέρω.

§ 9. Ὁπωροφόρα δὲ ἢ ἰδίως κάρπιμα δένδρα ἀναφέρονται ἄφθονα ἐν τῇ Ἑλλάδι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὡς καὶ καθ' ἡμᾶς ἀπαντῶσιν. Ἐκτὸς τῆς ἐλαίας, τῆς ἀμπέλου καὶ τῆς συκῆς ἐφύοντο μηλέαι παντοῖαι, ἄπιοι καὶ ὄγχναι ἢ ὄχναι, καὶ ἀχράδες (ἢ ἀγριάπιοι), ῥοιαὶ αἵ τε ἥμεροι καὶ γλυκείας φέρουσαι ῥόας καὶ αἱ ἄγριοι καὶ ὀξεινὰς παράγουσαι ῥόας καὶ διὰ τοῦ ἄνθους βαλαυστίου ἐπικοσμούμεναι, κοκκύμηλοι ἢ κοκκυμηλέαι, αἱ φέρουσαι τὰ κοκκύμηλα τὰ μετέπειτα ὀνομασθέντα δαμάσκηνα ἐκ τῆς πόλεως

Δαμασκοῦ, ἐν ᾗ «πλεῖστον ἐστὶ τὸ κοκκύμηλον καὶ κάλλιστα γεωργεῖται», (ὧν ἰδιαίτεραι ὀνομασίαι ἢ διάφορα εἴδη ἀναφέρονται βράβυλα, ἦλα, μάδρυα καὶ σποδιαί), κῶνοι (κωνοφόροι ἢ στροβιλοφόροι πίτυς), ἀμυγδαλαῖ, αἱ φέρουσαι ἀμυγδάλας, ὧν περιφημότεραι ἦσαν αἱ Νάξιαι, καρύαι, συκάμινοι, φέρουσαι λευκὰ καὶ μέλανα συκάμινα, κέρασοι, περὶ ὧν ἀμφίβολον ἂν αὐταὶ ἐπωνομάσθησαν οὕτως ἀπὸ τῆς πόλεως Κερασοῦντος, ὅθεν μετεκομίσθησαν, ἢ αὐταὶ ἔδωκαν καὶ τὸ ὄνομα ταύτῃ τῇ πόλει, ὡς ἐχούσῃ ἀφθονίαν κεράσων, κρανίαι, κόμαροι, φέρουσαι μιμαίκυλα, μεσπίλαι ἢ μέσπιλοι, φέρουσαι μέσπιλα, ναὶ ὄαι, φέρουσαι ὄα, καστανέαι, φέρουσα τὰ καστανικὰ ἐπιλεγόμενα κάρυα, καὶ ἐκ τῶν μηλεῶν ἡ μηδικὴ ἢ περσικὴ μηλέα, ἡ φέρουσα τὰ περσικὰ μῆλα (τὰ ῥοδάκινα) καὶ ἡ κυδώνιος μηλέα, ἡ φέρουσα τὰ κυδώνια μῆλα, κ. τ. λ. Φοίνικες ἦσαν μὲν καὶ ἐν Ἑλλάδι, ἀλλ' ἕφερον φοινικοβαλάνους ἀτελεῖς καὶ ἀπέπτους καὶ μὴ ἐδωδίμους. — Πάντα τὰ ὀπωρικὰ περιελαμβάνοντο ὑπὸ τὰ γενικὰ ὀνόματα ἀκρόδρυα καὶ ὀπώρα· φαίνεται δὲ ὅτι μόνον καταχρηστικῶς ἡ λέξις ἀκρόδρυα περιλαμβάνει πάντας τοὺς ἐδωδίμους καρποὺς δένδρων· διότι ἀκριβέστεροι συγγραφεῖς διακρίνουσιν ἀκρόδρυα (ἢ κάρυα) καὶ ὀπώραν (ἢ μῆλα), σημαίνοντες διὰ μὲν τῶν πρώτων κελυφώδεις καρπούς, διὰ δὲ τῶν δευτέρων πυρηνώδεις. «Ὀρφεὺς ἀκρόδρυα πᾶσαν ὀπώραν καλεῖ. Γαληνὸς δὲ καὶ οἱ τὰ φυτουργικὰ συνταξάμενοι ἀκρόδρυά φασι τὰ σκέπην ἔχοντα (τὰ κελυφώδη), οἷον ῥοίας, κάρυα, ἀμυγδάλας καὶ εἴτι ὅμοιον, ὀπώρας δὲ τὰ ἀσκεπῆ, ὡς μῆλα, ἄπιους, καὶ τὰ ὅμοια (τὰ πυρηνώδη)». — Τινὰ τούτων τῶν ὀπωρικῶν, ὡς τὰ κεράσια, τὰ δαμάσκηνα, τὰ μηδικὰ μῆλα, ἢ τὰ περσικὰ καὶ τὰ τοιαῦτα ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν ὀνομάτων αὐτῶν ὅτι εἰσήχθησαν μεταγενεστέρως καὶ ἐνεκλιματίσθησαν ἐν Ἑλλάδι ἐξ ἀνατολικῶν ἢ μεσημβρινῶν χωρῶν, ἄλλα δέ εἰσιν ἀναμφισβητήτως ἐγχώρια καὶ ἀρχαῖα, οἷον τὸ ἀττικὸν σῦκον καὶ ἡ ἀργεία ἄπιος, ἃ μάλιστα συγκαταλέγονται καὶ μετ' αὐτῆς τῆς ἀρχαιοτάτης τῶν προσελήνων καὶ βαλανηφάγων Ἀρκάδων βαλάνου.

§ 10. Ἀλλὰ καὶ δένδρα παρέχοντα ξυλικὴν κατάλληλον πρὸς ἄλλας χρείας τοῦ βίου ὑπῆρχον ἐν Ἑλλάδι· ἐκ τούτων δὲ

ἰδίως αἱ ἐλάται καὶ αἱ πίτυς ἦσαν χρήσιμοι πρὸς ναυπηγίαν καὶ οἰκοδομήν· πρὸς τοὺς αὐτοὺς δὲ σκοποὺς καὶ ἰδίως πρὸς κατασκευὴν διαφόρων σκευῶν πλοίου καὶ ἄλλων ἦσαν καὶ ἡ κέδρος καὶ ἄρκευθος, ἡ φίλυρα, ἡ σφένδαμνος, ἡ ζυγία, ἡ μίλος ἢ σμίλαξ, ἡ πρῖνος, πηδός, ὀξύη, συκάμινος, μελία, πτελέα, πλάτανος, ἀνδράχνη, καρύα (ἡ Εὐβοϊκή), πύξος, τέρμινθος, φιλύκη, ἀφάρκη, κήλαστρος, μύα, δάφνη, ἰτέα, κότινος. Ἀλλὰ τὴν στερεωτέραν ναυπηγήσιμον ξυλικὴν εἰσῆγον κυρίως ἔξωθεν· διότι περὶ τῶν Ἀθηναίων ἰδίως, τοῦ ναυτικωτέρου λαοῦ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, γινώσκομεν ὅτι, στερούμενοι τῆς ἀναγκαίας ναυπηγησίμου ξυλικῆς, ἔφερον αὐτὴν διὰ θαλάσσης ἐκ τῶν ἀκτῶν τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ ἐκ Μακεδονίας· ἄλλως δὲ ἡ ἐξαγωγὴ τῆς ναυπηγησίμου ξυλικῆς ἦν ἀπηγορευμένη πάντοτε μὲν καὶ ἀπολύτως ἐν τῇ Ἀττικῇ, ὑπό τινας δὲ ὅρους ἐν ἄλλαις χώραις, ἐχούσαις ἀφθονίαν αὐτῆς, οἷον ἐν τῇ Μακεδονίᾳ καὶ πρὸ πάντων ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἀλεξάνδρου. Καὶ ἀλλοία δὲ οἰκοδομικὴ ξυλικὴ εἰσήγετο ἔξωθεν διὰ θαλάσσης, ὡς καὶ οἱ ἀναγκαῖοι διὰ τὰ ἐν Ἀττικῇ μεταλλεῖα πάσσαλοι καὶ δοκοί. Καύσιμα δὲ ξύλα φαίνεται ὅτι ὑπῆρχον ἐν ἀφθονίᾳ, ὡς ἐν Ἀθήναις οἱ Ἀχαρνεῖς ἔκαιον ἄνθρακας ἐκ ξύλων φηγοῦ. Ἀλλὰ σήμερον πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος αἱ ὀρειναὶ χῶραι εἰσὶν ἐπί τινα βαθμὸν ἔρημοι καὶ γεγυμνωμέναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δασῶν καὶ ἄλλης χρησίμου φυτείας· ἀλλ' εὐκόλως δυνάμεθα εἰκάσαι ὅτι ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἦσαν μᾶλλον σύνδενδροι καὶ δασώδεις· ἀλλὰ καὶ νῦν ἔτι ἡ Αἰτωλία καὶ Ἀκαρνανία παρέχουσι πολλὴν οἰκοδομικὴν ξυλικήν, καὶ εἰσὶ δασώδεις, ἀρκούντως ἐπίρρυτοι καὶ κεκαλυμμέναι ὑπ' ἀγαθῆς γῆς, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Ἀττικὴν καὶ τὰ πλεῖστα μέρη τῆς ὀρεινῆς Πελοποννήσου.

§ 11. Πλουσίαν δὲ καὶ ποικίλην νομὴν εὕρισκον τὰ ποίμνια πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐπ' αὐτῶν τῶν ὀρεινοτάτων χωρῶν, ὡς καὶ νῦν ἔτι, ἐν καιρῷ θέρους, ὅτε αἱ πεδιάδες ἦσαν σχεδὸν καθ' ὁλοκληρίαν κεκαυμέναι ὑπὸ τοῦ ἡλίου. Γνωστὸν τὸ ἔθος, ὅπερ οἱ νεώτεροι Ἕλληνες ἔχουσι, τοῦ καταβιβάζειν τὰ ποίμνια ἀπὸ τῶν ὀρεινῶν χωρῶν εἰς τὰς πεδιάδας καὶ ἀναβιβάζειν πάλιν ἐκ τούτων εἰς τὰ ὄρη, ὡς ἀπήτει ἑκάστοτε ἡ ὥρα τοῦ

ἔτους. Ἀλλ' ἐννοεῖται ὅτι καὶ πρὸς χορτασμὸν αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ἰδίως τοῦ πτωχοῦ καὶ ἐξ ἀνάγκης λιτοβίου, ἐξήρκει ἡ γῆ διά τινων αὐτομάτων ἢ αὐτοφυῶν ῥιζῶν καὶ λαχανικῶν καὶ ὀσπρίων, ἐξ ὧν ἀναφέρονται συχνάκις ἐν τῷ ἀρχαίῳ βίῳ καὶ τῇ ἀρχαίᾳ κωμωδίᾳ συμφώνως τῷ νῦν βίῳ καὶ τῇ νῦν διαίτῃ τῶν πτωχῶν Ἑλλήνων ὁ θύμος ἢ τὸ θύμον, τὸ κάρδαμον, τὰ κρόμυα, τὰ σκόροδα, βολβοί, ῥαφανῖδες καὶ ῥάπεις, γογγυλίδες, διάφορα λάχανα, κράμβαι, σικυοί, θέρμοι, κύαμοι, ἐρέβινθοι, λάθυροι, ἄρακος, μύκητες, σόγχοι, ἀκαλήφη ἢ κνίδη καὶ ἄλλα παντοῖα ἄγρια ἢ ἀρουραῖα καὶ εὐτελῆ λαχανικά. Ἀλλὰ καὶ τὰ κυριώτερα τῶν ἄλλων πρὸς τὸ ζῆν ἐπιτηδείων παρῆγε κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον ἄφθονα ἡ γῆ, ἢ αὐτοφυῆ, ἢ καλλιεργούμενα καὶ μεταποιούμενα ὑπὸ τῆς γεωργίας. Οὕτως αὐτὴ ἡ Ἀττικὴ, ἧς ἀνωτέρῳ ἐσημειώσαμεν τὸ πετρῶδες καὶ λεπτόγειον, ἦν οὐχὶ τόσον ἀκατάλληλος πρὸς γεωργίαν, ὡς ὑπὸ πολλῶν νομίζεται· διότι οὐδεμία μὲν σπορὰ καὶ καλλιέργεια ἐτελεσφόρει ἐν βραχώδεσι τόποις, ἀλλὰ καὶ ἡ λυπροτάτη γῆ αὐτῆς παρῆγε τοὐλάχιστον κριθήν, καὶ ῥητῶς ἀναφέρεται ὑπὸ Θεοφράστου ὅτι ἡ Ἀττικὴ ἦν κριθοφόρος ἀρίστη. Ἐπειδὴ δὲ κριθὴν παρῆγε καλὴν καὶ ἄφθονον, σῖτον δὲ οὐδαμῶς ἢ πολὺ δυσκόλως, διὰ τοῦτο καὶ ἔτρωγον συνηθέστερον κρίθινον ἄρτον ἐξ ἀλφίτων, ἢ ἐξ ἀλεύρων σίτου. Ἐπίσης τὴν αὐτὴν ἀφορίαν σίτου καὶ μείζονα εὐφορίαν κριθῆς ἐν Ἀττικῇ δεικνύει καὶ ἡ γνωστὴ ἡμῖν σολώνειος διάταξις, καθ' ἣν οἱ ἔχοντες σίτησιν ἐν τῷ Πρυτανείῳ ἐγεύοντο συνήθως καθ' ἑκάστην κριθίνους πλακοῦντας, ἄρτον δ' ἐκ σίτου μόνον ἐν ἑορταῖς. Ἐν τῇ αὐτῇ Ἀττικῇ τὸ ἥπιον καὶ γλυκὺ τοῦ κλίματος ἔφερε μὲν τοὺς εὐγενεστέρους τῶν καρπῶν εἰς πρωϊμωτέραν ὡρίμανσιν, ἀλλὰ καὶ διετήρει αὐτοὺς ὀψιαίτερον τῆς ὥρας ἢ ἀλλαχοῦ. Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἡ γεωργία συνεβάλλετο τὸ καθ' ἑαυτὴν εἰς ἐπαύξησιν καὶ βελτίωσιν τῶν προϊόντων ἑκάστης χώρας, καθ' ὅσον μάλιστα ἐν Ἑλλάδι ἡ γεωργία πολλαχῶς ἐξετιμᾶτο καὶ ὡς φυσικώτατος καὶ δικαιότατος πορισμός, ὑπὸ φιλοσόφων καὶ νομοθετῶν συνιστώμενος, καὶ ὡς παρέχουσα σῶμα καὶ ψυχὴν ἀνδρεῖα καὶ ἐπιτήδεια πρὸς τὸν πόλεμον, καὶ ὡς παρέχουσα μετὰ πολλῶν ἄλλων πλεονεκτημάτων

καὶ ἀπείρους εὐγενεῖς καὶ ἐλευθερίους ἡδονὰς καὶ ἀναπαύλας, — διὰ τοῦτο ἐν πολλοῖς τόποις ὁ ἀγρὸς διέτρεφεν ἀρκούντως τὸν ἰδιοκτήτην καὶ φιλόπονον γεωργόν, ἐν δὲ καιροῖς σιτοδείας καὶ ἐπλούτιζεν αὐτόν.

§ 12. Ἄλλα ὁπωσοῦν λόγου ἄξια προϊόντα ἦσαν ἐν διαφόροις τόποις τῆς Ἑλλάδος οἶνος, ἐλαῖαι καὶ ἔλαιον, σῦκα καὶ μέλι· καὶ περὶ μὲν τῶν διαφόρων ἑλληνικῶν οἴνων καὶ τῶν τόπων τῆς παραγωγῆς αὐτῶν γενήσεται ἀλλαχοῦ λόγος· ἔλαιον δὲ καὶ σῦκα καὶ μέλι ἦσαν ἐξαίρετα ἐν Ἀττικῇ, ἔνθα καὶ κατεβάλλετο ἰδιαιτέρα φροντὶς περὶ αὐτῶν· διότι ἦν ἀπηγορευμένον τὸ ἐξορύττεσθαι ἐλαιόδενδρον, πλὴν διὰ δημοτελεῖς ἑορτὰς ἢ διά κηδείαν τινά, ἢ πρὸς ἄλλην τινὰ ἰδίαν χρῆσιν, ἀλλὰ καὶ τότε οὐχὶ ἐπέκεινα τῶν δύο κατ' ἔτος. Τὰ δὲ σῦκα κατ' ἐξοχὴν ἐνομίζοντο ἐξαίρετον πλεονέκτημα τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν ὁμόρων τόπων· τόσον δὲ περισπούδαστοι ἦσαν αὗται αἱ ὀπῶραι παρ' Ἕλλησιν, ὥστε ὁ Ἡρόδοτος, περιγράφων τὰ τῶν Περσῶν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ τῶν Ἑλλήνων, λέγει περὶ τῶν πρώτων ὅτι «οὐ σῦκα ἔχουσι τρώγειν, οὐδ' ἄλλο ἀγαθὸν οὐδέν». Ἰδίως δὲ ἐξαίρετα ἦσαν τὰ τῶν Ἀθηνῶν σῦκα ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν ἀττικαὶ ἰσχάδες, ὧν ἦσαν διάφορα εἴδη καὶ διάφοροι ἐπωνυμίαι· διότι αἱ ἀττικαὶ ἰσχάδες ἐκαλοῦντο καὶ χελιδόνιοι ἰσχάδες καὶ ἁπλῶς χελιδόνες, καὶ ἄλλαι ἀμφαρίστεφ, φιβάλεφ, βασίλεφ, κορώνεφ, καὶ πρόκριδες καὶ ὄξαλοι. Τὰ αὐτὰ προϊόντα, ἔλαιον καὶ ἰσχάδες, ἐχρησίμευον καὶ πρὸς ἐξαγωγὴν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς χώρας εἰς ξένους τόπους· γνωστὴ ἡ ἐντύπωσις, ἣν λέγεται ὅτι παρήγαγον ἐν τῇ Περσικῇ αὐλῇ αἱ ξηραὶ ἀττικαὶ ἰσχάδες. «Ἀττικὰς ἰσχάδας οὐκ ἂν ἔφη (ὁ Ξέρξης) φαγεῖν ὠνίους κομισθείσας, ἀλλ' ὅταν τὴν φέρουσαν κτήσηται χώραν». Ὑπετέθη μὲν ὑπὸ Πλουτάρχου ὅτι ἐν Ἀττικῇ ἦν ἀπηγορευμένη ἡ ἐξαγωγὴ ἀμφοτέρων τούτων τῶν προϊόντων καὶ ὅτι ἀρὰ μάλιστα ἀπηγγέλλετο ὑπὸ τοῦ ἄρχοντος κατὰ τοῦ παραβάτου τῆς τοιαύτης διατάξεως, ἢ ἐπεβάλλετο αὐτῷ ζημία ἑκατὸν δραχμῶν, — ἀλλ' ἐκτὸς μικρῶν περιορισμῶν ἀποδεικνύεται καὶ διὰ παραδειγμάτων γενομένης ἐξαγωγῆς καὶ διὰ διατάξεων ἐναντίων τῆς προμνησθείσης ὅτι ἡ ἐξαγωγὴ τούτων ἐπετρέπετο.

Ἰδίως δὲ ἡ ἀπαγόρευσις τῆς ἐξαγωγῆς τῶν σύκων φαίνεται ὅτι ἐπλάσθη ὑπὸ μεταγενεστέρων σχολιαστῶν καὶ γραμματικῶν πρὸς εὐχερεστέραν ἐξήγησιν τοῦ ὀνόματος συκοφάντης *).

§ 13. Ἐκτὸς τοῦ ἐλαίου καὶ τῶν σύκων καὶ τῶν παντοδαπῶν οἴνων ἐφύοντο πρὸς τούτοις ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν μέρει ἐξήγοντο ἐξ αὐτῆς καὶ διάφοροι φαρμακώδεις ἢ φαρμακευτικαὶ βοτάναι, αἱ μὲν ἰαματικὴν ἔχουσαι δύναμιν, αἱ δὲ δηλητηριώδη. Μάλιστα δὲ ἰδιαίτεροί τινες τόποι τῆς Ἑλλάδος ἦσαν κατ' ἐξοχὴν περιώνυμοι ἐπί τισι τούτων». Τῶν περὶ τὴν Ἑλλάδα τόπων (λέγει ὁ Θεόφραστος ἐν Ἱστορίᾳ Φυτῶν Θ', 15) φαρμακωδέστατον τό τε Πήλιον τὸ ἐν Θετταλίᾳ καὶ τὸ Τελέθριον τὸ ἐν Εὐβοίᾳ καὶ ὁ Παρνασσός, ἔτι δὲ καὶ ἡ Ἀρκαδία καὶ ἡ Λακωνική· καὶ γὰρ αὗται φαρμακώδεις ἀμφότεραι· δι' ὃ καὶ οἵ γε Ἀρκάδες εἰώθασιν ἀντὶ τοῦ φαρμακοποτεῖν γαλακτοποτεῖν περὶ τὸ ἔαρ, ὅταν οἱ ὀποὶ μάλιστα τῶν τοιούτων φύλλων ἀκμάζωσιν.... φύεται δὲ παρ' αὐτοῖς ὅ τε ἑλλέβορος ἀμφότερος καὶ ὁ λευκὸς καὶ μέλας, ἔτι δὲ δαῦκον δαφνοειδὲς κροκόεν, καὶ ἣν ἐκεῖνοι μὲν ῥάφανον ἀγρίαν καλοῦσι, τῶν δ' ἰατρῶν τινες κεράϊν, καὶ ἣν οἱ μὲν ἀλθαίαν, ἐκεῖνοι δὲ μαλάχην ἀγρίαν, καὶ ἡ ἀριστολοχία καὶ τὸ σέσελι καὶ τὸ ἱπποσέλινον καὶ τὸ πευκέδανον, καὶ ἡ ἡράκλεια καὶ ὁ στρύχνος ἀμφότερος ὅ τε φοινικοῦν ἔχων τὸν καρπὸν καὶ ὁ μέλανα· φύεται δὲ καὶ ὁ σίκυος ὁ ἄγριος, ἐξ οὗ τὸ ἐλατήριον συντίθεται, καὶ ὁ τιθύμαλλος, ἐξ οὗ τὸ ἱπποφαές· ἄριστον δὲ τοῦτο

*) Πιθανωτάτη φαίνεται ἡ γνώμη τῶν μὴ παραδεχομένων ἀπαγόρευσιν ἐξαγωγῆς σύκων καὶ ὅτι ὄντως ἐγίνετο ψευδὴς καταμήνυσις ἐπὶ ὄνῳ λαθραίᾳ ἐξαγωγῇ τούτων. Οὕτοι ὀρθότερον νομίζουσιν ὅτι ἐν καιρῷ πάλαι ποτὲ συμβάσης σιτοδείας ἁφηρπάγησαν ὑπὸ πεινα λέων χειρῶν οἱ καρποὶ τῶν ἱερῶν συκῶν, καὶ ἀφ' οὗ ἐπανῆλθον εὐτυχέστεροι χρόνοι, ἐγένοντο ἀγωγαὶ κατὰ τοιαύτης ὄνῳ ἱεροσυλίας, ὡς ἠδύναντο κινηθῆναι βαρεῖαι ἀγωγαὶ καὶ κατὰ τῶν ἐπιβαλόντων χεῖρα ἐπὶ τῆς ἱερᾶς ἐλαίας (ἴδε λόγον Λυσίου περὶ μορίας ἢ ἱερᾶς ἐλαίας). Φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ ποταπὸν τοῦ ὀνόματος τοῦ συκοφάντου προῆλθε καὶ ἐκ τούτου ὅτι διὰ τὸ αὐστηρὸν τῶν ποινῶν τῶν ἐπιβαλλομένων τοῖς ὑποκλέπταις οἱ καταμηνυταὶ τοιούτων μικρῶν, ἀλλὰ βαρύτατα τιμωρουμένων πλημμελημάτων, οἷα ἡ ὑπεξαίρεσις σύκων, ἐνομίζοντο ποταποὶ καὶ κακοήθεις. «Atticos quondam juvenes solitos ajunt in hortos irrumpere ficosque deligere. Quam ob causam lege est constitutum, ut qui id fecisset capite truncaretur; quam poenam qui prosequerentur ob parvola detrimenta, sycophantas appellatos». Festus.

περὶ Τεγέαν κἀκεῖνο μάλιστα σπουδάζεται· φύεται δ' ἐκεῖ ἐπὶ πλέον· πλεῖστον δὲ καὶ κάλλιστον φύεται περὶ τὴν Κλειτορίαν· ἡ δὲ πανάκεια γίνεται κατὰ τὸ πετραῖον περὶ Ψωφίδα καὶ πλείστη καὶ ἀρίστη· τὸ δὲ μῶλυ περὶ Φενεόν καὶ ἐν τῇ Κυλλήνῃ· φασὶ δ' εἶναι καὶ ὅμοιον ᾧ Ὅμηρος εἴρηκε (Ὀδυσσ. Κ, 304—306 «ῥίζῃ μὲν μέλαν ἔσκε (τὸ φάρμακον), γάλακτι δὲ εἴκελον ἄνθος· μῶλυ δέ μιν καλέουσι θεοί· χαλεπὸν δὲ τ' ὀρύσσειν ἀνδράσι γε θνητοῖσι»), τὴν μὲν ῥίζαν ἔχον στρογγύλην προσεμφερῆ κρομύῳ, τὸ δὲ φύλλον ὅμοιον σκίλλῃ· χρῆσθαι δὲ αὐτῷ πρός τε τὰ ἀλεξιφάρμακα καὶ τὰς μαγείας· οὐ μὴν ὀρύττειν γ' εἶναι χαλεπὸν ὡς Ὅμηρός φησιν· τὸ δὲ κώνειον ἄριστον περὶ Σοῦσα καὶ ἐν τοῖς ψυχροτάτοις τόποις· γίνεται δὲ καὶ ἐν τῇ Λακωνικῇ τὰ πολλὰ τούτων· καὶ γὰρ αὕτη πολυφάρμακος· ἐν Ἀχαΐᾳ δὲ ἥ τε τραγάκανθα πολλὴ καὶ οὐδὲν χείρων, ὡς οἴονται, τῆς Κρητικῆς, ἀλλὰ καὶ τῇ ὄψει καλλίων, καὶ δαῦκον περὶ τὴν Πατραϊκὴν διαφέρον· τοῦτο δὲ θερμαντικὸν φύσει, ῥίζαν δὲ ἔχει μέλαιναν· φύεται δὲ τὰ πολλὰ τούτων καὶ ἐν τῷ Παρνασσῷ καὶ περὶ τὸ Τελέθριον· καὶ ταῦτα μὲν κοινὰ πλειόνων χώρων. Τὸ δὲ δίκταμνον ἴδιον τῆς Κρήτης, θαυμαστὸν δὲ τῇ δυνάμει καὶ πρὸς πλείω χρήσιμον..... φασὶ δέ τινες ὅλως τῶν φύλλων καὶ τῶν ὀροδάμνων καὶ ἁπλῶς τῶν ὑπὲρ γῆς τὰ ἐν Κρήτῃ διαφέρειν, τῶν δὲ ἄλλων τῶν γε πλείστων τὰ ἐν τῷ Παρνασσῷ». Ἰδίως δὲ ἡ ἐν Φωκίδι Ἀντίκυρα ἦν περίφημος διὰ τὸν ἑλλέβορον· ὁ Παυσανίας λέγει (1', 36, 4) «τὰ ὄρη τὰ ὑπὲρ τὴν Ἀντίκυραν πετρώδη τε ἄγαν ἐστί, καὶ ἐν αὐτοῖς φύεται μάλιστα ὁ ἑλλέβορος· ὁ μὲν αὐτοῦ μέλας χωρεῖται ἀνθρώποις καὶ ἔστι γαστρὶ καθάρσιον, ὁ δὲ ἕτερος ὁ λευκὸς δι' ἐμέτου καθαίρειν πέφυκε· τὸ δὲ φάρμακον τὸ εἰς τὴν κάθαρσιν ἡ τοῦ ἑλλεβόρου ῥίζα ἐστίν». Ὁ δὲ Στράβων λέγει ὅτι αὐτόθι φύεται ὁ ἑλλέβορος ὁ ἀστεῖος καὶ σκευάζεται βέλτιον· καὶ διὰ τοῦτο ἀπεδήμουν ἐκεῖ πολλοὶ καθάρσεως καὶ θεραπείας χάριν. Τὰ διάφορα δὲ εἴδη τούτου καὶ τὰς διαφόρους αὐτοῦ δυνάμεις περιγράφει ὁ Θεόφραστος (Ἱστ. Φυτ. Θ', 10)· «Ὁ δὲ ἑλλέβορος, ὅ τε μέλας καὶ ὁ λευκός, ὥσπερ ὁμώνυμοι φαίνονται, περὶ δὲ τῆς ὄψεως διαφωνοῦσιν· οἱ μὲν γὰρ ὁμοίους εἶναι πλὴν τῷ χρώ-

μευόντων τὸ μὲν πρὸς διασκέδασιν, τὸ δὲ πρὸς θεραπείαν διαφόρων νοσημάτων, ὡς ἐν Ἠλιδι μνημονεύει πηγῆς, ἐν ᾗ οἱ λουόμενοι εὕρισκον ἴασιν καμάτων καὶ ἀλγημάτων παντοίων· ὡσαύτως καὶ ἐν Φιγαλίᾳ. Παρὰ τὰ Μέθανα, ἐρυμνὸν χωρίον καὶ χερσονησίζον μεταξὺ Τροιζῆνος καὶ Ἐπιδαύρου, ἦσαν θερμὰ λουτρά, ἀναφανέντα μεταγενέστερον μετὰ προηγουμένην ἀνάζεσιν πολλοῦ πυρὸς ἐκ τῆς γῆς. Ἔτι μεγαλοπρεπῆ καὶ τερπνὰ λουτρὰ ἀναφέρονται παρὰ τῷ αὐτῷ συγγραφεῖ καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος ἐν ἑλληνικαῖς πόλεσι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῇ Λεβέδῳ καὶ τῇ Τέῳ· καὶ οἱ μὲν Λεβέδιοι εἶχον θερμὰ λουτρὰ ἐν τῇ γῇ ἐπὶ τῇ θαλάσσῃ, ἃ ἦσαν θαῦμα ἀνθρώποις ἅμα καὶ ὠφέλεια, οἱ δὲ Τήϊοι εἶχον λουτρὰ ἐπὶ τῇ ἄκρᾳ, τὰ μὲν ἐπὶ τῷ κλύδωνι ἐν πέτρας χηραμῷ, τὰ δὲ καὶ εἰς ἐπίδειξιν πλούτου πεποιημένα (Ζ', 5, 5 καὶ 3, 2). Ἐν τοῖς ἀριστοτελείοις προβλήμασιν εἰσὶ τεθειμένα (ΚΔ', 16—19) διάφορα ἐφεξῆς ζητήματα περὶ τῶν θερμῶν καὶ ἁλμυρῶν ὑδάτων, ἅτινα καίτοι περὶ ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδος λουτρῶν πραγματευόμενα, παραθετέον ἐνταῦθα καὶ διὰ τὴν περιέργειαν, ἣν ἐκίνουν τὰ τοιαῦτα φαινόμενα, καὶ διὰ τὴν κατὰ τὰς ἀρχαίας δόξαν λύσιν τῶν τοιούτων· «διὰ τί τὰ ἐν Μαγνησίᾳ καὶ ἐν Ἀταρνεῖ θερμὰ πότιμά ἐστιν; — ἢ διότι ἐμβάλλει ὕδωρ πλεῖον ἀπορρέοντι τῷ θερμῷ, οὗ ἡ μὲν ἁλμυρότης ἀφανίζεται, ἡ δὲ θερμότης διαμένει»; εἶτα περὶ τῶν ἐν Μαγνησίᾳ· «Διὰ τί ἐν Μαγνησίᾳ τὰ θερμὰ τοῦ μὲν θερμὰ εἶναι ἐπαύσατο, ἁλμυρὸν δ' ἦν τὸ ὕδωρ; Ἢ πλεῖον ἐπεχύθη ἅμα ψυχρὸν ἐπὶ τὰς πηγὰς ἀλλότριον, καὶ ἐναπέσβεσε τὴν θερμότητα; ἡ δὲ γῆ ἁλμυρὰ μὲν ἦν, θερμὴ δ' οὔ, διὰ τὸ πλῆθος τοῦ ὕδατος τοῦ ἐμβάλλοντος· Ὅμοιον οὖν συνέβη τῷ διὰ τῆς τέφρας ὕδατι ἠθουμένῳ· καὶ γὰρ τοῦτο διὰ θέρμης ἠθούμενον ἐκείνην μὲν καταψύχει, καὶ αὐτὸ ψυχρὸν γίνεται, ἁλμυρόν τε καὶ πικρὸν διὰ τὴν τέφραν ἐστίν. Ἐπεὶ δὲ τὸ προσιὸν ἠλλοτριωμένον ἐστί, δι' ἄλλην αἰτίαν ἐκράτησεν ἡ θερμότης ἐνοῦσα ἐν τῇ γῇ τῆς ψυχρότητος τοῦ ὕδατος δι' ὀλιγότητα, καὶ ἐγένετο πάλιν θερμά». Καὶ τὸ ἔτι γενικώτερον περὶ πάντων τῶν λουτρῶν· «διὰ τί τὰ ὅλα (ἴσως διορθωτέον πολλὰ) τῶν θερμῶν ὑδάτων ἁλμυρά; Ἢ διότι τὰ πολλὰ διὰ γῆς ἠθεῖται στυπτηριώδους (δηλοῖ δ' ἡ ὀσμὴ αὐτῶν), κεκαυμένης δέ;

ματι μόνον διαφέρειν τὴν ῥίζαν, τοῦ μὲν λευκήν, τοῦ δὲ μέλαιναν· οἱ δὲ τοῦ μὲν μέλανος τὸ φύλλον δαφνῶδες, τοῦ δὲ λευκοῦ πρασῶδες, τὰς δὲ ῥίζας ὁμοίας πλὴν τῶν χρωμάτων· οἱ δ' οὖν ὁμοίους λέγοντες τοιάνδε φασὶν εἶναι τὴν μορφήν· καυλὸν μὲν ἀνθερικώδη βραχὺν σφόδρα, φύλλον δὲ πλατύσχιστον, παρόμοιον σφόδρα τῷ τοῦ νάρθηκος, μῆκος δ' ἔχον, εὐθὺ δ' ἐκ τῆς ῥίζης ἠρτημένον καὶ ἐπιγειόφυλλον· πολύῤῥιζον δ' εὖ μάλα ταῖς λεπταῖς καὶ χρησίμοις· ἀναιρεῖν δὲ τὸν μὲν μέλανα καὶ ἵππους καὶ βοῦς καὶ ὗς, δι' ὃ καὶ οὐδὲν νέμεσθαι τούτων· τὸν δὲ λευκὸν νέμεσθαι τὰ πρόβατα καὶ ἐκ τούτου πρῶτον συνοφθῆναι τὴν δύναμιν καθαιρομένων ἐκείνων· ὡραῖος δὲ μετοπώρου, τοῦ δ' ἦρος ἄωρος, ἀλλὰ πρὸς τὴν πυλαίαν οἱ ἐκ τῆς Οἴτης συλλέγουσι· πλεῖστος γὰρ ἐνταῦθα φύεται καὶ ἄριστος· μοναχοῦ δὲ φύεται τῆς Οἴτης περὶ τὴν Πυράν... φύεται δὲ ὁ μὲν μέλας πανταχοῦ· καὶ γὰρ ἐν τῇ Βοιωτίᾳ καὶ ἐν Εὐβοίᾳ καὶ παρ' ἄλλοις πολλοῖς· ἄριστος δὲ ὁ ἐκ τοῦ Ἑλικῶνος, καὶ ὅλως τὸ ὄρος εὐφάρμακον· ὁ δὲ λευκὸς ὀλιγαχοῦ· βέλτιστοι δὲ καὶ οἷς χρῶνται μάλιστα τέτταρες, ὁ Οἰταῖος, ὁ Ποντικός, ὁ Ἐλεάτης, ὁ Μαλιώτης· ἄριστος δὲ πάντων καὶ τούτων καὶ τῶν ἄλλων ὁ Οἰταῖος, ὁ δὲ Παρνάσσιος καὶ ὁ Αἰτωλικὸς (γίνεται γὰρ καὶ ἐνταῦθα καὶ πολλοὶ καὶ ὠνοῦνται καὶ πωλοῦσιν οὐκ εἰδότες) σκληροὶ καὶ ἄγαν περισκελεῖς... καλοῦσι δὲ τὸν μέλανά τινες ἔκτομον μελαμπόδιον, ὡς ἐκείνου πρῶτον τεμόντος καὶ ἀνευρόντος· καθαίρουσι δὲ καὶ οἰκίας αὐτῷ καὶ πρόβατα συνεπάδοντές τινα ἐπῳδὴν καὶ εἰς ἄλλα δὲ πλείω χρῶνται». Διὰ τὰς πολλὰς ταύτας καθαρτικὰς δυνάμεις τοῦ ἑλλεβόρου καὶ παροιμιώδες κατήντησε τὸ ἑλλεβορίζεσθαι ἐπὶ καθάρσεως ἀπὸ πνευματικῆς ἀσθενείας. — Ὡσαύτως ἐν Λοκρίδι ἐφύετο ἄρθονος ὁ ἀσφόδελος, ὃς διὰ τὴν βαρεῖαν αὐτοῦ ὀσμὴν ἐνομίζετο ὅτι ἔδωκε καὶ τὴν ἐπωνυμίαν τοῖς κατοίκοις ταύτης τῆς χώρας, Λοκροῖς Ὀζόλαις ἐπικληθεῖσιν· ὁ αὐτὸς ἐφύετο καὶ ἐν τῇ προσεχεῖ χώρᾳ, τῇ Φωκίδι· ἀνέκαθεν δ' ἐνομίζετο ὡς ἄνθος τῶν ὑποχθονίων καὶ τοῦ βασιλείου τῶν σκιῶν· γνωστὸς ἐκ τοῦ Ὁμήρου ὁ ἀσφοδελὸς λειμών, «ἔνθα τε ναίουσι ψυχαί, εἴδωλα καμόντων». ἔτι δὲ γνωστὸν καὶ τὸ ἔθος τοῦ φυτεύειν ἀσφόδελον

ἡ δὲ τέφρα πάντων ἁλμυρὰ καὶ θείου ὄζει· διὸ καὶ συγκάει οὕτως, ὥσπερ ὁ κεραυνός. Πολλὰ οὖν θερμά ἐστιν ἀπὸ ἐπισημάνσεως κεραυνῶν». Τέλος ὑπ' ἄλλην ἔποψιν αἱ θερμαὶ πηγαί, ἰδίως καὶ μᾶλλον πάντων τῶν ἄλλων ὑδάτων, ἐθεωροῦντο ἱεραί, καὶ μάλιστα ἓν τῶν μνησθέντων ἀριστοτελείων προβλημάτων πειρᾶται λῦσαι καὶ τοῦτο τὸ ζήτημα, «διὰ τί τὰ θερμὰ λουτρὰ ἱερά; Ἢ ὅτι ἀπὸ τῶν ἱερωτάτων γίνονται, θείου καὶ κεραυνοῦ»; Τὰ αὐτὰ θερμὰ ὕδατα ἐκαλοῦντο, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐρρέθη, Ἡράκλεια λουτρά, διότι ἐμυθεύετο ὅτι δῆθεν οἱ θεοὶ ἀνέδωκαν αὐτὰ ἀπὸ τῆς γῆς πρὸς ἀναψυχὴν τοῦ Ἡρακλέους κατὰ τὰς ἐπιπόνους ἀποδημίας αὐτοῦ· τούτων δὲ πρῶτα φαίνεται ὅτι ὠνομάσθησαν οὕτω τὰ ἐν Θερμοπύλαις, ἔνθα καὶ βωμὸς Ἡρακλέους ἦν ἱδρυμένος· οὐδέποτε δὲ ψυχρὰ ὕδατα ὠνομάζοντο Ἡράκλεια· διὸ καὶ παρ' Ἀριστοφάνει (Νεφελ. 1051) σοφιστικώτερον καταχρῆται τῇ λέξει ὁ ἄδικος λόγος πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἀρετῆς τῆς θερμολουσίας, «ποῦ ψυχρὰ δῆτα πώποτ' εἶδες Ἡράκλεια λουτρά»; Ἰδίως δὲ καὶ ἁρμοδιώτερον περὶ τῆς ἰαματικῆς δυνάμεως τούτων τῶν ὑδάτων, ἥτις ἦν τὸ μὲν ἴασις ὀξέων καὶ χρονίων νοσημάτων, τὸ δὲ ἐνδυνάμωσις ἀσθενικοῦ καὶ ἠτονημένου σώματος, ἔγραψαν ἤδη καὶ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἰατροί, ὡς ὁ Ἀρεταῖος ὁ Καππαδόκης καὶ Παῦλος ὁ Αἰγινήτης.

§ 8. Μετὰ τῆς ἀναδόσεως θερμῶν ἰαματικῶν καὶ μεταλλικῶν ὑδάτων συνέχονται φυσικῶς καὶ ἄλλαι ἐνέργειαι ὑπογείου πυρός, περὶ ὧν οὐχὶ μόνον ἡ μυθολογικὴ παράδοσις, ἀλλὰ καὶ ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἐγίνωσκε παντοίας διηγήσεις. Εἶχον δ' αὗται αἱ ἡφαίστειοι ἐνέργειαι, αἳ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους φαίνονται ἐλαττωθεῖσαι καὶ νῦν σχεδὸν παντάπασι κατ' ἐκεῖνα τὰ μέρη ἐξέλιπον, τὴν κυρίαν αὐτῶν ἕδραν ἐν ταῖς νήσοις τοῦ Αἰγαίου πελάγους, καὶ ἰδίως ἐν Λήμνῳ, ἐν ᾗ καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς ἔτι χρόνους ὑπῆρχεν ἐν ἐνεργείᾳ τὸ πυρίπνουν ὄρος Μόσυχλος, καὶ ἐν ᾗ διὰ τοῦτο ἐτίθετο καὶ τὸ κύριον ἐργαστήριον καὶ ἀγαπητὸν ἐνδιαίτημα τοῦ χωλοῦ θεοῦ τοῦ πυρὸς καὶ τῆς μεταλλουργίας. Διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν νῆσοι τινές, ἐν μυθικοῖς χρόνοις ἀναφερόμεναι, ἐξηλείφθησαν ἀπὸ τοῦ προσώπου τῶν ὑδάτων, ὡς ἡ ἐγγὺς τῆς Λήμνου Χρύση ἡ περίφημος διὰ τὴν

συμφορὰν τοῦ Φιλοκτήτου καὶ πολλὰ πράγματα δοῦσα τοῖς φιλολόγοις κατεπόθη ὑπὸ κλύδωνος (Παυσαν. Η', 33)· καὶ ἐν Πελοποννήσῳ δὲ ἡ Ἀχαϊκὴ πόλις Ἑλίκη κατεκλύσθη ὁλόκληρος ὑπὸ τοῦ πελάγους καὶ ἐγένετο διὰ μιᾶς ἀφανὴς καὶ αὐτὴ καὶ τὸ ἔδαφος αὐτῆς ἐκ τρομεροῦ σεισμοῦ καὶ ἐκ τῆς ὁρμῆς τοῦ ἐντεῦθεν ἐξαρθέντος πελάγους, ὃ ἀναδραμὸν συγχρόνως περιεκύκλωσε καὶ κατεκάλυψεν αὐτὴν οὕτως, ὥστε ἐκ τοῦ ἐν αὐτῇ ἄλσους τοῦ Ποσειδῶνος μόνον αἱ κορυφαὶ τῶν δένδρων ἐφαίνοντο, καὶ μέχρι τῶν χρόνων ἔτι τοῦ Παυσανίου ἐδεικνύοντο τὰ ἐρείπια αὐτῆς ἐντὸς τῆς θαλάσσης, βεβλαμμένα ὑπὸ τῆς ἅλμης. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ σεισμοῦ κατεστράφη συγχρόνως καὶ ἡ πόλις Βοῦρα ἐκ χάσματος καὶ πάντες οἱ κάτοικοι αὐτῆς ἐξωλοθρεύθησαν δύο ἔτη πρὸ τῶν Λευκτρικῶν. — Ἄλλαι δὲ πάλιν νῆσοι τὸ μὲν ἐν μυθικοῖς χρόνοις, τὸ δὲ καὶ ἐν ἱστορικοῖς, λέγεται ὅτι ἀνέκυψαν ἐκ τῶν ὑδάτων· ἀλλὰ καὶ νῦν ἔτι ὁ γρανιτικὸς σχηματισμὸς τῆς Δήλου, Ῥηνείας καὶ Μυκόνου, ὡς καὶ ἡ ὅλως ἡφαίστειος ἰδιότης καὶ γένεσις τῆς ἡφαιστειογενοῦς καὶ πολυσείστου νήσου Θήρας, ἐπίσης καὶ τῆς Μήλου καὶ Κιμώλου, ὧν τελευταίων εἰσὶ γνωστότατα τὰ ἡφαίστεια προϊόντα, ἡ στυπτηρία, ἡ νιτροποιὸς γῆ καὶ ἡ κιμωλία γῆ, — καὶ νῦν, λέγομεν, τὰ τοιαῦτα ἡφαίστεια φαινόμενα παρέχουσιν ἡμῖν παρόδοξον ἀντίθεσιν πρὸς τὰς λοιπὰς Κυκλάδας, οὔσας οὐδὲν ἄλλο ἢ συνέχειαν τῆς στερεᾶς Ἑλλάδος. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ στερεά, καὶ ἰδίως ἡ Πελοπόννησος, παρέχει σποράδην στρώματα θείου καὶ ἄλλα ὅμοια ἡφαίστεια φαινόμενα, ἃ φανερῶς προέρχονται ἐξ ἐνεργειῶν ὑπογείου πυρός· τοιοῦτον ἐπὶ παραδείγματος ἦν ἡ δυσοσμία ἢ βαρεῖα ὀσμή, ἣν παρεῖχεν ὁ Ἄνιγρος ποταμός, καὶ ἡ ἰαματικὴ παντοίων λειχήνων δύναμις τῶν λουτρῶν αὐτοῦ. Προφανῶς εἰς τὰς αὐτὰς αἰτίας ἀποδοτέοι καὶ οἱ συχνοὶ σεισμοὶ οἱ ἐπανειλημμένως καὶ δεινῶς μαστίσαντες καὶ ἔτι μαστίζοντες τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τοῦ ἀμνημονεύτου σεισμοῦ, ὃς ἐπήνεγκε τὴν διάῤῥηξιν τῶν Τεμπῶν καὶ τὴν ἀποξήρανσιν τῶν πρότερον λιμναζουσῶν, μετὰ δὲ ταῦτα τερπνοτάτων καὶ εὐφορωτάτων πεδιάδων τῆς Θεσσαλίας, καὶ ἄλλων προϊστορικῶν σεισμῶν, ὧν τὰ ἀποτελέσματα μόνον διεσώθησαν, μέχρι τῶν τελευταίων σεισμῶν τῶν

ἐξαφανισάντων καθ' ἡμᾶς τὴν Κόρινθον, τὸ Αἴγιον καὶ τὴν Ῥόδον. Ἐκ τούτων ἔπασχεν ἰδίως ἡ Πελοπόννησος, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐρρέθη, καὶ πρὸ πασῶν τῶν χωρῶν αὐτῆς αἱ δύο μεσημβριναί, ἡ Λακωνικὴ καὶ ἡ Μεσσηνία, ὧν ἡ πρώτη καὶ εὔσεισος διὰ τοῦτο ἐπεκλήθη, ἴσως δὲ διὰ τὸ αὐτὸ τοῦτο ἐπωνομάσθη παρὰ ποιηταῖς καὶ καιετάεσσα, διότι οἱ ἀπὸ τῶν σεισμῶν διανοιγόμενοι ῥωγμοὶ ἐλέγοντο καιετοὶ καὶ κῶοι· αὐτόθι δὲ καὶ κορυφαί τινες τοῦ Ταϋγέτου μνημονεύονται ἀποῤῥαγεῖσαι ἕνεκα σεισμοῦ. Διὰ τοὺς αὐτοὺς σεισμοὺς καὶ πολλαὶ ἑλληνικαὶ νῆσοι ἀπεσπάσθησαν ἀπὸ τῶν παρακειμένων ἠπείρων ἢ καὶ νήσων, ὡς δεικνύει τοῦτο ἡ ἁρμονικὴ καὶ συμμετρικὴ διάπλασις τῶν ἀντικειμένων αἰγιαλῶν καὶ ἡ συνέχεια τῶν αὐτῶν πετρωμάτων, καὶ πολλοὶ θαλάσσιοι πόροι σχηματισθέντες διεχώρισαν τὸ πάλαι συνεχομένας ἠπείρους, περὶ ὧν καὶ μυθικαὶ παραδόσεις μαρτυροῦσι (Βόσπορος κ. ἀ.) Διεξοδικώτερον ὑπὸ φυσικὴν καὶ ἱστορικὴν ἔποψιν πραγματεύονται περὶ σεισμῶν, καὶ τίς ἡ φύσις αὐτῶν, καὶ διὰ τίνα αἰτίαν γίνονται καὶ περὶ τῶν ἄλλων τῶν συμβαινόντων περὶ αὐτοὺς ὅ τε Ἀριστοτέλης ἐν Μετεωρολογικοῖς (Β', 7 καὶ 8) καὶ κατ' αὐτὰ ὁ Πλίνιος (Φυσ. Ἱστορ. Β. 81—86), καὶ ἱστορικώτερον περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι Διόδωρος ὁ Σικελιώτης (ΙΣ', 48 καὶ 49) καὶ Παυσανίας (Ζ', 24).

§ 9. Ἄλλως ἡ ἑλληνικὴ χώρα ἦν ἀρκούντως ἐξησφαλισμένη διὰ τοῦ ὀρεινοῦ σχηματισμοῦ αὐτῆς ἀπὸ τῶν καταστρεπτικῶν ἐπηρειῶν τῆς φύσεως· καὶ ὅπου δὲ ἐπηπειλοῦντο πλημμύραι, πρωΐμως ἤδη ἡ ἀνθρωπίνη χεὶρ ἐπήνεγκε θεραπείαν διὰ πολλῶν τεχνητῶν προφυλάξεων, αἵ νῦν εἰσι δυσδιάκριτοι ἀπὸ τῶν φυσικῶν σχηματισμῶν τοῦ ἐδάφους. Διότι τὰ πλεῖστα σχεδὸν τῶν ταπεινοτέρων μερῶν τῆς Ἑλλάδος διὰ τὴν πανταχόθεν ὑπ' ὀρέων ἀπόκλεισιν αὐτῶν εὐκόλως λιμνάζουσιν, ὡς μὴ εὑρισκόντων τῶν ἀπὸ τῶν ὀρέων ἄνωθεν καταπεμπομένων εἰς τὰς κοιλάδας ὑδάτων εὔκολον ἢ μηδεμίαν ἐκροὴν ἢ κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους ἢ ὑπὸ τὴν γῆν διὰ τῶν χασμάτων καὶ διαῤῥωγῶν τῶν ὀρέων. Διὸ τὰ συῤῥέοντα εἰς τοιαύτας κοιλάδας ὕδατα καὶ εὐκόλως σχηματίζοντα λίμνας καὶ ἕλη εὑρίσκονται πολλαχοῦ τῆς ἑλληνικῆς χώρας. Καὶ

ἐν μὲν τῇ Θεσσαλίᾳ ἀπαντῶσιν ἡμῖν αἱ λίμναι Νεσσωνὶς καὶ Βοιβηΐς, ἐν δὲ τῇ Αἰτωλίᾳ μεταξὺ τοῦ Ἀχελώου καὶ Εὐήνου ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Στράβωνος ἡ λίμνη Τριχωνὶς, καὶ ἄλλαι ἔτι πολλαὶ λίμναι καὶ ἕλη καλύπτουσιν οὐκ εὐκαταφρόνητον ἔκτασιν γῆς ἐνταῦθα· ἐν Βοιωτίᾳ εὑρηνται αἱ λίμναι Ἑλίκη καὶ Ἅρμη καὶ ἡ κυριωτάτη πασῶν Κωπαΐς, ἣ σχηματίζεται κυρίως ὑπὸ τοῦ ποταμοῦ Κηφισσοῦ καὶ παρεμποδίζεται ἀπὸ τῆς μετὰ τοῦ Εὐρίπου ἑνώσεως αὐτῆς ὑπὸ τοῦ παρεγκειμένου ὀροπεδίου Πτώου, καὶ παρέχει ἡμῖν τρανὸν παράδειγμα τῶν ὑπογείων διεξόδων, ἃς εὗρεν ἢ ἐξεβιάσατο τὸ ὕδωρ, ἵνα ὑπεκρεύσῃ κατὰ τὴν ἀντικειμένην πλευρὰν τοῦ ὄρους καὶ ἔπειτα ἐκβάλῃ εἰς τὸν πορθμόν. Αἱ τοιαῦται ὑπόγειοι διέξοδοι τῶν λιμναίων ὑδάτων ἐκαλοῦντο τὸ πάλαι, ὡς καὶ νῦν, καταβόθραι· αἱ δὲ τῆς Κωπαΐδος σώζονται ἔτι καὶ νῦν, ἀλλ' ἡμίχωστοι. Ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ αὐταὶ ἐν φυσικῇ καταστάσει οὐδέποτ' ἦσαν ἐντελῶς ἐπαρκεῖς πρὸς ἀποχέτευσιν τῶν πλημμυρούντων καὶ λιμναζόντων ὑδάτων τοῦ Κηφισσοῦ, φαίνεται ὅτι καὶ ἡ τέχνη ἐπεχείρησε κατασκευάσαι τεχνητὴν ὑπόγειον διώρυγα, διήκουσαν δι' ὅλου τοῦ πάχους τοῦ βράχου καὶ ἔχουσαν κατὰ διαστήματα καθέτους ὀπάς, ἵνα εἰσέρχηται ἄνωθεν ἀὴρ καὶ καθαίρηται, ὁσάκις ἦν ἀνάγκη, ἡ ὁδὸς τοῦ ῥοῦ τοῦ ποταμοῦ. Αὕτη ἡ ὑπόγειος διώρυξ μένει μέχρι τοῦ νῦν ἐν τῶν περιεργοτάτων λειψάνων τῆς ἀρχαιότητος, διότι ὑποτίθεται ἀρξαμένη ἀπὸ τῆς εὐδαίμονος ἐποχῆς τοῦ ἀρχαίου Ὀρχομενοῦ εὐθὺς πρὸ τῆς προσλήψεως αὐτοῦ ἐν τῇ Βοιωτικῇ συμμαχίᾳ καὶ πρὸ τῆς ὑπεροχῆς τῶν Θηβῶν, ἀλλὰ διαμένει ἐμπεφραγμένη καὶ ἄχρηστος, ἀποβυσθεῖσα ἴσως ποτὲ ὑπ' ἐχθρικῆς χειρός, εἰ καὶ ἀνέθετό ποτε Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας μηχανικῷ τινι ἐκ Χαλκίδος, τῷ Κράτητι, τὴν ἐξ ὑπαρχῆς διόρυξιν ταύτης τῆς σύριγγος, ὅπερ σχέδιον ἔμεινεν ἀνεκτέλεστον διὰ τὸν πρόωρον θάνατον τοῦ Ἀλεξάνδρου. — Ἀλλ' αἱ καταβόθραι τῆς Κωπαΐδος πρόκεινται ἡμῖν παράδειγμα τοῦ συχνοτάτου ἐν Ἑλλάδι φαινομένου, ὅτι δηλαδὴ καὶ ἄλλαι λίμναι καὶ ποταμοὶ εὑρίσκουσιν ὑπογείους διεξόδους διὰ κοιλοτήτων, εὑρισκομένων ἐν τοῖς τιτανωτοῖς στρώμασι, καὶ παρατείνουσι μάλιστα τὸν ἀφανῆ ῥοῦν αὐτῶν ἐπ' ἀρκετὴν ἔκτασιν, πρὶν ἢ ἀναβλύσωσι πάλιν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν

τῆς γῆς. Οὕτως ἐν Ἀρκαδίᾳ ἰδίως, τῇ κεντρικῇ χώρᾳ τῆς Πελοποννήσου, τῇ ἀποτελούσῃ οἱονεὶ ἀμφίβληστρον κοιλάδων ἐντελῶς ἀποκεκλεισμένων, ἀφ' ὧν τὸ ὕδωρ μόνον διὰ τῶν ὀρέων ὑπογείως δύναται ἐκρέειν, — εὑρίσκομεν διάφορα ἀξιοσημείωτα παραδείγματα ὑπογείου συγκοινωνίας ὑδάτων κατὰ τὸν Ἀλφειόν, τὸν Ἐρασῖνον καὶ τὸν Λάδωνα, ἐν οἷς ὑπῆρχον τοιαῦτα κοιλώματα, βέρεθρα καὶ παρὰ τοῖς Ἀρκάσι ζέρεθρα καλούμενα, ἄλλοτε μὲν τυφλὰ ὄντα κατ' ἀρχὰς καὶ μὴ ἔχοντα ἔκρυσιν καὶ μεταγενεστέρως εὑρόντα τοιαύτην, ἄλλοτε δὲ τἀνάπαλιν κατ' ἀρχὰς μὲν ἀνοικτὰ ὄντα, μετὰ δὲ ταῦτα συμπεσόντα ἐκ σεισμοῦ. Καὶ περὶ τὸν Εὐρώταν ταὐτά. Ὁ Ἐρατοσθένης (παρὰ Στράβωνι Η', 8, 4) λέγει ἄλλως πως περὶ τῶν αὐτῶν φαινομένων ὅτι περὶ Φενεὸν ὁ Ἀνίας καλούμενος ποταμὸς λιμνάζει τὰ πρὸς τῆς πόλεως, καταδύεται δ' εἴς τινας ἰσθμούς, οἳ καλοῦνται ζέρεθρα· τούτων δ' ἐμφραχθέντων, ἔσθ' ὅτε ὑπεκχεῖται τὸ ὕδωρ εἰς τὰ πεδία· πάλιν δ' ἀναστομουμένων, ἄθρουν ἐκ τῶν πεδίων ἐκπεσόν, εἰς τὸν Λάδωνα καὶ τὸν Ἀλφειὸν ἐμβάλλει, ὥστε καὶ τῆς Ὀλυμπίας ποτὲ κλυσθῆναι τὴν γῆν, τὴν δὲ λίμνην συσταλῆναι· ὁ δὲ περὶ τὴν Στύμφαλον ῥέων Ἐρασῖνος, ὑποδὺς εἰς τὸ ὄρος, ἐν τῇ Ἀργείᾳ πάλιν ἀνεφάνη· διὸ δὴ καὶ ὁ Ἰφικράτης, πολιορκῶν τὴν Στύμφαλον καὶ μηδὲν περαίνων, ἐπεχείρησε τὴν κατάδυσιν ἀποφράξαι, σπόγγους πορισάμενος πολλούς». Αὕτη ἡ στασιμότης τῶν ὑδάτων καὶ ὁ σχηματισμὸς λιμνῶν καὶ ἑλῶν ἐπέφερεν εἰς τὴν Ἑλλάδα πολλὰ καὶ βλαβερὰ ἀποτελέσματα, ἀλληγορικῶς ἀπεικονιζόμενα ἐν διαφόροις μυθικαῖς παραδόσεσιν, οἷα πρὸ πάντων ἡ ἐν Πυθοῖ ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος τόξευσις τοῦ ἐμφωλεύοντος ἰοβόλου δράκοντος, πολὺ πιθανῶς παριστῶσα τὴν διὰ τῆς θερμότητος τοῦ ἡλίου ἀποξήρανσιν τῶν ὑπαρχόντων ἐκεῖ ἑλῶν καὶ νοσηρῶν ἀναθυμιάσεων. Ἄλλο δὲ πάλιν ἀντίθετόν πως φαινόμενον ἐν Ἑλλάδι ἦν ἡ σπάνις πηγαίων ὑδάτων καὶ μεγάλων καὶ ἀεννάων ποταμῶν· διότι ἐν Ἑλλάδι αἱ βροχαὶ κατὰ μὲν τοὺς φθινοπωρινοὺς καὶ χειμερινοὺς μῆνας καταπίπτουσι συχναὶ καὶ ῥαγδαῖαι, ὀλίγαι δὲ ἢ οὐδαμῶς τὸ θέρος, καὶ διότι ὁ γυμνὸς τιτανίτης τῶν πολυαρίθμων ὀρέων οὔτ' ἐκμυζᾷ τὰ ὕδατα τῶν βροχῶν, οὔτε διατηρεῖ

ἰκμάδα, ὥστε ἡ βροχὴ ἀπορρέει πάλιν ἐξ αὐτῶν ἐπίσης ταχέως, ὡς καὶ καταπίπτει ῥαγδαία καὶ ὁρμητικὴ ἐκ τῆς ἀτμοσφαίρας. Οἱ δὲ πλεῖστοι τῶν ποταμῶν τῆς Ἑλλάδος ἦσαν καὶ εἰσὶν ἔτι ὁρμητικοὶ χείμαῤῥοι κατὰ τὸ ἔαρ, ξηραίνονται δὲ πρὸ τοῦ τέλους ἤδη αὐτοῦ· περίεργον δὲ καὶ τὸ παρατηρούμενον τοῦτο ὅτι μόνη σχεδὸν ἐκ τῶν ἄλλων γλωσσῶν ἡ ἑλληνικὴ ἔχει καὶ εἰδικὴν λέξιν, κατάλληλον πρὸς τὸ ἰδιάζον τῆς διαπλάσεως τοῦ ἐδάφους αὐτῆς, σημαίνουσαν δὲ τὸ τοιοῦτον εἶδος τῶν ὁρμητικῶν οἱονεὶ χειμερινῶν ῥευμάτων, ὡς ἰδιάζον καὶ ἀποκλειστικὸν φαινόμενον τῆς ἑλληνικῆς χώρας. Διὰ τὴν τοιαύτην σπάνιν πηγῶν καὶ ποταμῶν ἀεννάων εὐκόλως ἐπήρχετο καὶ ἔλλειψις ποτίμου ὕδατος κατὰ τὰ θερμὰ θέρη, καὶ αὕτη ἡ ἀνυδρία παρεστάθη συμβολικῶς καὶ ἐν πολυαρίθμοις μύθοις καὶ θρησκευτικαῖς τελεταῖς καὶ λατρείαις ἐπιχωρίοις. Οὕτω τὸ καὶ ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου ἤδη καλούμενον πολυδίψιον Ἄργος ἔπασχε τοιαύτην ἀνυδρίαν, καὶ ἡ παράδοσις ἀνέφερεν ὅτι ὁ Ποσειδῶν ἀφεῖλε ποτὲ ἅπαν τὸ ὕδωρ ταύτης τῆς χώρας. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἡ αὐτὴ γῆ τοῦ Ἄργους καλεῖται διψία χθὼν παρ' Εὐριπίδῃ καὶ ἄνυδρος παρ' Ἡσιόδῳ, καὶ ἀσώδης χέρσος παρ' Αἰσχύλῳ ὡς ξηρὰ καὶ ἀμμώδης, καὶ ὑπὸ Παυσανίου λέγεται ὅτι τοῦ θέρους τὰ ῥεύματα τῶν Ἀργείων εἰσὶν αὖα πλὴν τῶν ἐν Λέρνῃ. Ἐκ τούτων πάντων ἀποδεικνύεται ὅτι καὶ ἡ ὁμηρικὴ ἔκφρασις πολυδίψιον Ἄργος κακῶς ἡρμηνεύθη πολυπόθητον Ἄργος διὰ τὸν δῆθεν πολὺν παρελθόντα χρόνον ἀπουσίας ἀπ' αὐτοῦ καὶ τὸν ἕνεκα τούτου πόθον αὐτοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ.

ΚΛΙΜΑ ΚΑΙ ΠΡΟΙΟΝΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΧΩΡΑΣ.

§ 1. Καὶ τοιοῦτος μὲν ἦν ὁ γεωλογικὸς καὶ φυσικὸς σχηματισμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους· ὅθεν εὐκόλως ἐννοεῖται ὅτι κατὰ τοῦτο ἡ φύσις προσηνέχθη πρὸς τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ὡς ζηλότυπος καὶ δυσμενὴς μητρυιά, καταστήσασα τὴν ἑλληνικὴν χώραν ποῦ μὲν ὀρεινὴν καὶ πετρώδη, καὶ ἐπομένως ἰσχνήν, λυπρόγεων καὶ ἄγονον, ποῦ δὲ ἑλώδη καὶ ἐν γένει ἐστερημένην τακτικῆς ἀρδεύσεως καὶ ποτίμων ἢ ἄλλως χρησίμων ὑδάτων, μὴ ἐπιτρέπουσα συνεχῆ κατὰ τόπον καὶ χρόνον καλλιέργειαν καὶ προαγωγὴν πάντων τῶν φυσικῶν προϊόντων τῶν ἀναγκαίων πρὸς συντήρησιν καὶ εὐζωΐαν τῶν κατοίκων. Ἀλλ' αὐτὴ αὕτη ἡ φυσικὴ ἔλλειψις τῆς χώρας ἐμπεριεῖχε καὶ τὰ πρῶτα σπέρματα καὶ τὴν διηνεκῆ τροφὴν πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους· διότι οἱ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος ἕνεκα τούτου ἦσαν ἠναγκασμένοι ὑποβάλλειν ἑαυτοὺς εἰς συνεχῆ καὶ τακτικὴν ἐργασίαν καὶ εἰς συντόνους καὶ ἀτρύτους πόνους πρὸς συντήρησιν τῆς ἑαυτῶν ὑπάρξεως καὶ πρὸς βελτίωσιν τῆς πρωτογόνου καὶ στοιχειώδους διαίτης αὐτῶν, καὶ τοῦτο ἦν μία τῶν κυριωτέρων αἰτιῶν, αἵτινες ἀνέπτυξαν τὴν φυσικὴν εὐφυΐαν καὶ ἀγχίνοιαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, καὶ ἀνέδειξαν αὐτὸ δραστηριώτερον καὶ ἐφευρετικώτερον καὶ βιομηχανικώτερον τῶν ἄλλων ἐθνῶν, προήγαγον τέχνας, τάς τε βιομηχανικὰς καὶ βαναύσους πρὸς θεραπείαν τῶν ἀναγκῶν τοῦ

καθ' ἑκάστην βίου, καὶ τὰς ἐλευθερίους ἢ ὡραίας πρὸς καλλωπισμὸν καὶ φαίδρυνσιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ εὐγενεστέρου πνευματικοῦ βίου, διέπλασαν καὶ ἐτελειοποίησαν ἐπιστήμας καὶ φιλοσοφίαν. Ἡ πενία καὶ ἄλλως πάντως κατεργάζεται τέχνας, ἀλλ' ἡ λυπρότης καὶ πενία τοῦ ἐδάφους καθίστησιν ἐφευρετικώτατον καὶ δραστηριώτατον καὶ τὸν νωθρότατον νοῦν, ἐν ᾧ ἐκ τοὐναντίου ἡ παχύγεως καὶ ἀπόνως σχεδὸν ἐπιδαψιλεύουσα τἀγαθὰ τοῖς ἐνοικοῦσιν αὐτὴν χώρα ἀμβλύνει καὶ ἀποκοιμίζει καὶ τὴν συντονωτάτην δραστηριότητα καὶ τὴν λεπτοτάτην ἀγχίνοιαν καὶ εὐφυΐαν. Διὸ οἱ Ἕλληνες οἱ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον κάτοικοι πετρῶν καὶ βράχων καὶ ὀρέων ὄντες ἐξ ἀνάγκης κατεγίνοντο περὶ τὴν βιομηχανίαν καὶ τὴν ἄλλην βιωτικὴν σύνεσιν, ἣ ἐπεδίδοντο εἰς τὸν δημόσιον βίον καὶ τὰ τῆς πολιτείας, ὅπως διὰ τῆς ἀναπτύξεως καὶ βεβαιώσεως τῆς εὐνομίας, προόδου καὶ δυνάμεως καὶ δόξης αὐτῆς, συνευδαιμονήσωσι καὶ αὐτοὶ καὶ μεγαλυνθῶσι μετ' αὐτῆς, καὶ ἠδύναντο πάντες λέγειν περὶ ἑαυτῶν τὸ περὶ τῶν Σπαρτιατῶν ἰδίως λεγόμενον ὅτι «πάτριόν ἐστιν ἡμῖν ἐκ τῶν πόνων τὰς ἀρετὰς κτᾶσθαι», καὶ πρὸς τούτοις ὤφειλον ὑπομιμνήσκεσθαι ὅτι «οὐ δίκαιον, ἃ τῇ ἀπορίᾳ ἐκτήθη, τῇ περιουσίᾳ ἀπολέσθαι». Ἐν Ἑλλάδι ἔτι πρὸ πάσης ἄλλης χώρας ἠδύνατο ἐπινοηθῆναι καὶ ῥιζωθῆναι βαθέως καὶ παρὰ πᾶσι τὸ χρυσοῦν γνωμικὸν «ὁ πόνος εὐκλείας πατὴρ ἔφυ».

§ 2. Ἀλλὰ τὰ προμνησθέντα περὶ τῆς γεωλογικῆς μορφώσεως τῆς Ἑλλάδος οὐδαμῶς ἰσχύουσι καὶ περὶ τοῦ κλίματος αὐτῆς· διότι τὸ κλίμα καὶ ἡ ἀλλοία ἐξωτερικὴ καὶ σχετικὴ θέσις τῆς ἑλληνικῆς χώρας εἶχον σπάνια, μοναδικὰ καὶ ἀνεκτίμητα προτερήματα, ἃ δικαίως νομίζονται τὸ ἀντίῤῥοπον τρόπον τινὰ τῆς γεωλογικῆς καὶ φυσικῆς πενίας τῆς χώρας. Πρὸς τὸν ἡμέτερον σκοπόν, τὴν ὅσον ἔνεστι λεπτομερεστέραν καὶ ἀκριβεστέραν γνῶσιν τῶν ἠθῶν, τοῦ χαρακτῆρος καὶ τοῦ, οὕτως εἰπεῖν, οἰκιακοῦ βίου τῶν κατοίκων τῆς ἑλληνικῆς χώρας, ὡς ὑπ' ἄλλην ἔποψιν πρὸς τὴν γνῶσιν τῆς φιλολογικῆς παραγωγικότητος τῶν διαφόρων ἑλληνικῶν φύλων καὶ χωρῶν, διαφέρει ἡμῖν οὐχὶ ἡ πλήρης ἐξέτασις καὶ λεπτομερὴς περιγραφὴ τῆς κατὰ μέρη γεωλογικῆς συνθέσεως τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς γεωγραφικῆς ποικιλίας καὶ διαδοχῆς

ὀρεινῶν χωρῶν, παραλιῶν, κοιλάδων, πεδιάδων καὶ νήσων, ἃς ἐν ἀφθόνῳ ποικιλίᾳ παρέχει ἡμῖν τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος, ἀλλὰ τοὐναντίον καὶ κατ' ἐξοχὴν ἡ περὶ τοῦ κλίματος καὶ τῆς καταστάσεως τῆς ἀτμοσφαίρας, ἡ περὶ τῶν προϊόντων καὶ τῶν ἄλλων φυσικῶν ἰδιοτήτων γενικὴ ἔρευνα. Διότι δυνατὸν εἰπεῖν ὅτι πραγματικῶς ἐν τῇ μορφῇ καὶ τῇ φυσιογνωμίᾳ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἐν γένει εὑρίσκεται καὶ συμφωνία τις, ἢ μᾶλλον ἡ πρώτη ἀφορμὴ πρὸς τὸν ἀκραιφνῆ ἑλληνισμὸν τῆς κανονικότητος καὶ τοῦ ἰδιαιτέρου χαρακτῆρος τὸν ἐν τοῖς τεχνουργήμασι τῶν πάλαι δαιμονίων κατοίκων αὐτῆς θαυμαζόμενον, ἀλλ' οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἐπιχωριάζοντα καὶ ἀμίμητον. Πολλαχῶς καὶ κατὰ κόρον μάλιστα ἐπηνέθη ἡ ἀρίστη σύγκρασις, ἡ ἔγκαιρος καὶ κατάλληλος διαδοχὴ καὶ ἡ κανονικὴ διαρκεια τῶν διαφόρων ὡρῶν τοῦ ἔτους. Ὁ Ἡρόδοτος ἐν γένει μὲν περὶ τῆς Ἑλλάδος συμπάσης λέγει ὅτι «ἡ Ἑλλὰς τὰς ὥρας πολλόν τι κάλλιστα κεκραμένας ἔλαχε», ἰδίως δὲ περὶ τῶν Ἰώνων ὅτι «οἱ Ἴωνες οὗτοι τοῦ μὲν οὐρανοῦ καὶ τῶν ὡρέων ἐν τῷ καλλίστῳ ἐτύγχανον ἱδρυσάμενοι πόλιας πάντων ἀνθρώπων τῶν ἡμεῖς ἴδμεν». Ὅπερ δὲ ὁ Ἀριστείδης (Παναθ. σ. 100) λέγει ἰδίως περὶ τῆς Ἀττικῆς ὅτι τὸ κλίμα αὐτῆς ἀπεμάκρυνε πᾶν. εἴ τι βλαβερὸν, καὶ μετεῖχε παντὸς ἀγαθοῦ, τῆς τοῦ ἀέρος συγκράσεως μεταξὺ καύσωνος καὶ ψύχους οἱονεὶ ταλαντευομένης,— δύναται ῥηθῆναι ἐν γένει περὶ συμπάσης τῆς Ἑλλάδος ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἄλλας χώρας, ὧν μεταξὺ κεῖται. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν δύνανται ἐφαρμοσθῆναι γενικῶς ἐπὶ Ἑλλάδος καὶ τὰ ὑπὸ Πλάτωνος καὶ Εὐριπίδου περὶ Ἀθηνῶν καὶ Ἀττικῆς λεγόμενα· καὶ ὁ μὲν Πλάτων (ἐν Τιμαίῳ σ. 24. C. D.) λέγει ὅτι ἡ σοφία τῆς Θεοῦ, τῆς Παλλάδος Ἀθηνᾶς, ἐξελέξατο ὡς ἐνδιαίτημα τοῦ ἐκλεκτοῦ αὐτῆς λαοῦ τόπον, «τὴν εὐκρασίαν τῶν ὡρῶν ἐν αὐτῷ κατιδοῦσα, ὅτι φρονιμωτάτους ἄνδρας οἴσοι· ἅτ' οὖν φιλοπόλεμός τε καὶ φιλόσοφος Θεὸς οὖσα, τὸν προσφερεστάτους αὐτῇ μέλλοντα οἴσειν τόπον ἄνδρας, τοῦτον ἐκλεξαμένη, πρῶτον κατῴκισεν»· τὸ δὲ ὡραιότατον ἀπόσπασμα τοῦ Εὐριπίδου τίθησιν εἰς τὸ στόμα τῶν Ἀθηναίων, «οὐρανὸν ὑπὲρ γῆς ἔχομεν εὖ συγκεκραμένον, ἵν' οὔτ' ἄγαν πῦρ οὔτε χεῖμα συμπιτνεῖ· ἃ δ' Ἑλλὰς Ἀσία τε

κάλλιστα τρέφει, γῆς τῆςδε δέλεαρ ἔχοντες οὐ θηρεύομεν» (οὕτω διορθοῦνται ὑπό τινων τὰ τελευταῖα «ἃ δ' Ἑλλὰς Ἀσία τε τρέφει κάλλιστα τῆς γε δέλεαρ ἔχοντες συνθηρεύομεν»). Αἱ δ' ὀλίγαι ἐξαιρέσεις ταύτης τῆς εὐκρασίας τῶν ὡρῶν καὶ τοῦ κλίματος, αἱ κατὰ τόπους παρατηρούμεναι διαφοραὶ καὶ ἀνωμαλίαι, ἃς ἀρχαιότεροι καὶ νεώτεροι μαρτυροῦσι καὶ παρετήρησαν, καὶ ὧν τινας μέλλομεν περιγράψειν ἐν τοῖς ἔπειτα, οὐδαμῶς ἀναιροῦσι ταύτην τὴν περὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κλίματος ἐκφρασθεῖσαν ἀλήθειαν, οὐδ' ἐξασθενοῦσι τὴν γενικὴν σημασίαν καὶ ἔκτασιν τοῦ φαινομένου, ἀλλὰ μόνον χρησιμεύουσι πολλάκις πρὸς φυσικὴν ἐξήγησιν τῆς κατὰ τόπους διαφορᾶς τοῦ βίου τῶν διαφόρων φύλων ὡς καὶ τῆς ἄλλης διανοητικῆς μορφώσεως καὶ φιλολογικῆς καὶ τεχνικῆς παραγωγικότητος αὐτῶν.

§ 3. Ἐν γένει δὲ μένει βέβαιον καὶ ἀναμφίλεκτον ὅτι ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς Ἑλλάδος ἦν καὶ ἔστι διαυγεστέρα, καθαρωτέρα, ἐλαφροτέρα καὶ ἐλαστικωτέρα ἢ ἐν πάσῃ ἄλλῃ χώρᾳ τοῦ ἡμετέρου ἡμισφαιρίου. Καθαρὸς καὶ γαλήνιος ἀὴρ προϋφίλαττε τοὺς κατοίκους τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀπὸ τῆς χαυνώσεως καὶ μαλθακότητος τῶν μεσημβρινῶν καὶ ἀπὸ τοῦ τραχέος καὶ ἀκατεργάστου τῶν βορείων βαρβάρων· ἡ κατὰ Πίνδαρον λαμπροτάτα αἰθὴρ ἀνταναπλᾶται ἐπὶ τοῦ λαμπροῦ κυανόχρου χρώματος τοῦ ἑλληνικοῦ ἀρχιπελάγους καὶ τρανῶς ἀπέδειξε παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ὅτι ἔχει μεγίστην σημασίαν καὶ εἰσδύει βαθέως εἰς τὴν καρδίαν, ἐὰν ὁ οὐρανὸς ἱλαρῶς προσμειδιᾷ πρὸς τοὺς πρὸς αὐτὸν ἀνατεινομένους ὀφθαλμοὺς ἔθνους τινός. Ἡ ὑπὸ τῶν περιοδικῶν ἀνέμων, τῶν τε ἐτησίων καὶ τῶν ἄλλων τῶν τακτικῶς καὶ ἀλλεπαλλήλως κατὰ διαφόρους ὥρας τοῦ ἔτους ἐν ἀρχαίοις καὶ νεωτέροις χρόνοις πνεόντων, ἀείποτε καθαρὰ διατηρουμένη ἀτμόσφαιρα ἀνύψου τὴν καρδίαν τῶν Ἑλλήνων εἰς φαιδρὰ καὶ ἐλεύθερα αἰσθήματα· ἰδίως τὰς νύκτας ὑπάρχει ἐν τῷ ἀέρι αἰθρία καὶ διαύγεια τοιαύτη, ὥστε φαίνεται ὅτι παρέχει πρόσθετον λάμψιν καὶ μέγεθος εἰς τὰ ἄστρα καὶ τὴν σελήνην· τότε αἱ κορυφαὶ τῶν ὀρέων τῆς Ἑλλάδος, ὡς ἐὰν ἐξέλειπε τὸ μεσολαβοῦν ἀχανὲς διάστημα, φαίνονται οἱονεὶ συγχεόμεναι μετὰ τῶν ἀστερισμῶν, οἵτινες ἀποστίλβοντες εἰσὶ κατὰ συστήματα δια-

τεταγμένοι ἐν τοῖς πέρασι τοῦ ὁρίζοντος· ἐν Ἑλλάδι ὁ νυκτερινὸς ἀὴρ ἀναψύχει, μὴ συνεπαγόμενος ὅμως καὶ τὴν βλαβερὰν καὶ ἐπικίνδυνον ἐπήρειαν τὴν παρακολουθοῦσαν τὰς ἀνατολικὰς νύκτας. Ἐκ τούτου καί τι θέλγητρον γραφικῆς ἀποχρώσεως τῆς ἀτμοσφαίρας ὑπερύψου τὸ βλέμμα ὑπὲρ τὴν σφαῖραν τοῦ κοινοῦ καὶ ἐξήγειρε τὴν φαντασίαν. Τίς ζῶν καὶ νῦν ἐν Ἑλλάδι ἀγνοεῖ, οἵα τις ἡ ὁμηρικὴ ῥοδοδάκτυλος ἠώς; ὁμοίως οὐχὶ μόνον ποιητικῆς φαντασίας πλάσμα, ἀλλὰ καὶ πραγματικοῦ ἐν Ἑλλάδι φαινομένου ἀπεικόνισμα, ἦν καὶ ἔστι τὸ πορφύρεον κῦμα, καὶ ὁ οἶνοψ καὶ ἰοειδὴς πόντος καὶ ἡ πορφυροειδὴς θάλασσα τοῦ Εὐριπίδου. Μία τῶν κυριωτέρων αἰτιῶν ταύτης τῆς καθαρότητος καὶ διαυγείας τῆς ἀτμοσφαίρας τῆς Ἑλλάδος ἐστὶν ἡ μεγάλη ἐπικράτησις τοῦ βορρᾶ, ὃς ἢ οὐδαμῶς ἢ ὀλίγους συνεπάγεται ἀτμούς, ἀλλὰ συσσωρεύει τὰ νέφη καὶ συνδιώκει αὐτὰ ἀπὸ τῆς ξηρᾶς πρὸς τὴν Μεσόγειον. Ὁ δὲ λόγος, δι' ὃν τόσον συχνάκις ἐπικρατεῖ οὗτος ὁ ἄνεμος, ἀναζητητέος ἐν τῇ γεωγραφικῇ διαμορφώσει τοῦ τόπου, ὃς οὐδαμῶς ἀποχωρίζεται, ὡς ἡ Ἰταλία, ἀπὸ τῆς λοιπῆς ἠπείρου διὰ σειρᾶς ἀλπείων ὀρέων ἱκανῆς τὸ ὕψος καὶ δυναμένης προφυλάξαι αὐτὸν ἀπὸ τῶν ψυχρῶν πνευμάτων, ἀλλὰ κεῖται ἀνοικτὸς ὡς μετέωρον ἀλώνιον, κατὰ τὴν ἐπιτυχῆ παρομοίωσιν τινὸς τῶν νεωτέρων, καθαριστέον καὶ λικνιστέον κατὰ πᾶσαν διεύθυνσιν ὑπὸ τῶν ἀνέμων, οἳ πολλάκις εἰσὶ τόσον σφοδροί, ὥστε οὐδὲν δένδρον δύναται φθάσαι εἰς μέγα ὕψος, ἐν ᾧ τὰ σειριῶντα ἢ κωλυόμενα περὶ τὴν αὔξησιν αὐτῶν δένδρα ῥίπτουσι πάντας τοὺς κλάδους αὐτῶν πρὸς μίαν διεύθυνσιν, καὶ αἱ ἄμπελοι ἢ τὰ κλήματα καὶ ἄλλοι ἀναρρίχητικοὶ θάμνοι ἀνέρπουσι καὶ ἀναρριχῶνται κατὰ τοὺς ἀποτόμους τοίχους τῶν βράχων. Ἐν δὲ τοῖς προμνησθεῖσι πλεονεκτήμασι τοῦ κλίματος καὶ τῆς ἀτμοσφαίρας ἀνεύρισκον ἤδη καὶ αὐτοὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες μίαν τῶν κυριωτέρων αἰτιῶν τῆς ὑπὲρ πάντας τοὺς ὁμόρους λαοὺς ὑπεροχῆς, ἧς δικαίως ἀντεποιοῦντο. Τοιοῦτον παραλληλισμὸν τῶν Ἑλλήνων πρὸς ἄλλα ἔθνη καὶ ἀναγνώρισιν τῆς ὑπὲρ ἐκεῖνα ὑπεροχῆς τούτων ἐποιήσαντο οἱ δύο πρώτιστοι τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων. Ὁ μὲν Πλάτων (Πολιτ. Δ. σ. 435, Ε.) λέγει· «γελοῖον ἂν εἴη, εἴτις οἰηθείη τὸ θυμοειδὲς

μὴ ἐκ τῶν ἰδιωτῶν ἐν ταῖς πόλεσιν ἐγγεγονέναι, οἳ δὴ καὶ ἔχουσι ταύτην τὴν αἰτίαν (ἤτοι οἳ καὶ λέγονται εἶναι τοιοῦτοι), οἷον οἱ κατὰ τὴν Θρᾴκην τε καὶ Σκυθικὴν καὶ σχεδόν τι κατὰ τὸν ἄνω τόπον· ἢ τὸ φιλομαθὲς (τὸ λογιστικόν), ὃ δὴ περὶ τὸν παρ' ἡμῖν μάλιστ' ἄν τις αἰτιάσαιτο τόπον· ἢ τὸ φιλοχρήματον, ὃ περὶ τοὺς Φοίνικας εἶναι καὶ τοὺς κατὰ Αἴγυπτον φαίη τις ἂν οὐχ ἥκιστα». Ἐν δὲ τῇ ὑπὸ τὸ τοῦ Πλάτωνος ὄνομα φερομένῃ Ἐπινομίδι λέγεται (σ. 987. Δ. Ε.)· «τόδε γε μὴν διανοηθῆναι χρὴ πάντ' ἄνδρα Ἕλληνα, ὡς τόπον ἔχομεν τὸν τῶν Ἑλλήνων πρὸς ἀρετὴν ἐν τοῖς σχεδὸν ἄριστον· τὸ δ' ἐπαινετὸν αὐτοῦ χρὴ λέγειν, ὅτι μέσος ἂν εἴη χειμώνων τε καὶ τῆς θερινῆς φύσεως... λάβωμεν δέ, ὡς ὅ τι περ ἂν Ἕλληνες βαρβάρων παραλάβωσι κάλλιον τοῦτο εἰς τέλος ἀπεργάζονται». Ὁ δὲ Ἀριστοτέλης (Πολιτ. Ζ', 6, 7) μετὰ φυσιολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς βαθυνοίας παρατηρεῖ ὅτι «τὰ μὲν ἐν τοῖς ψυχροῖς τόποις ἔθνη καὶ τὰ περὶ τὴν Εὐρώπην θυμοῦ μέν ἐστι πλήρη, διανοίας δὲ ἐνδεέστερα καὶ τέχνης· διόπερ ἐλεύθερα μὲν διατελεῖ μᾶλλον, ἀπολίτευτα δὲ καὶ τῶν πλησίον ἄρχειν οὐ δυνάμενα· τὰ δὲ περὶ τὴν Ἀσίαν διανοητικὰ μὲν καὶ τεχνικὰ τὴν ψυχήν, ἄθυμα δέ· διόπερ ἀρχόμενα καὶ δουλεύοντα διατελεῖ· τὸ δὲ τῶν Ἑλλήνων γένος, ὥσπερ μεσεύει κατὰ τοὺς τόπους, οὕτως ἀμφοῖν μετέχει· καὶ γὰρ ἔνθυμον καὶ διανοητικόν ἐστι· διόπερ ἐλεύθερόν τε διατελεῖ καὶ βέλτιστα πολιτευόμενον καὶ δυνάμενον ἄρχειν πάντων, μιᾶς τυγχάνον πολιτείας· τὴν δ' αὐτὴν ἔχει διαφορὰν καὶ τὰ τῶν Ἑλλήνων ἔθνη πρὸς ἄλληλα· τὰ μὲν γὰρ ἔχει τὴν φύσιν μονόκωλον, τὰ δ' εὖ κέκραται πρὸς ἀμφοτέρας τὰς δυνάμεις ταύτας».

§ 4. Ἄλλο ἰδιάζον χαρακτηριστικὸν τῆς ἑλληνικῆς χώρας διατελεῖ ἡ μεγάλη προσέγγισις τῆς θαλάσσης καὶ ἡ πανταχόθεν ὑπὸ τῶν θαλασσίων ὑδάτων περιστοίχησις αὐτῆς, ἣ παρεῖχεν αὐτῇ ἀνυπολόγιστα πλεονεκτήματα. Ἐν ᾧ τὸ εὐτυχὲς κλίμα τῆς μεσογαίας συνεπήγετο τοσαύτας ἠθικὰς συνεπείας καὶ προῆγε καὶ ὑπέθαλπε πᾶν προϊόν, εἰς οὗτινος τὴν καλλιέργειαν καὶ ἐπίδοσιν ἦν προσφυὴς ἑκάστη χώρα τῆς Ἑλλάδος, ἡ θάλασσα ἡ περικλύζουσα μέγιστον μέρος τῆς περιφερείας αὐτῆς καὶ σχηματίζουσα

δυσανάλογον τῷ ὄντι ὡς πρὸς τὰς ἄλλας διαστάσεις τῆς χώρας καὶ ἐκπληκτικὴν ἔκτασιν παραλίων, ἡ ἐντέμνουσα ἐν τῷ φυσικῷ κρασπέδῳ τῆς ἑλληνικῆς κυματοκλύστου χλαμύδος ἀπείρους καὶ βαθείας ἐντομὰς πολυβαθῶν καὶ εὐόρμων λιμένων καὶ ἄλλων ἀσφαλῶν καὶ ἀγχιβαθῶν ὅρμων, — ἡ θάλασσα, λέγομεν, προὐκάλει τοὺς κατοίκους τῆς χώρας εἰς μεμακρυσμένας θαλασσοπορίας καὶ παντοίας ὑπερθαλασσίους ἐπιχειρήσεις ἐμπορίας, ἐποικισμῶν, ἐκστρατειῶν, καὶ παρεῖχεν εὐχερῆ καὶ ἀσφαλῆ ἔξοδον τῶν προϊόντων τῆς φύσεως καὶ τῶν εὐγενῶν ἔργων τῆς βιομηχανίας αὐτῆς, ἐπίσης δὲ καὶ εὔπορον εἰσαγωγὴν τοῦ ἀναγκαίου σίτου καὶ ἄλλων ξενικῶν φυσικῶν προϊόντων ἐκ τῶν κατὰ χώρας ἀναγκαίων. — Ἐπειδὴ δὲ ἡ γειτονία τῆς θαλάσσης εἶχε πάντοτε μεγάλην εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὡς ἔσχε καὶ ἔχει ἐπὶ τοῦ τῶν ἀπογόνων ἐκείνων, οὓς ἄλλως τε καὶ ἔθνος ναυτῶν ἀπεκάλεσαν οἱ νῦν ἐσπέριοι Εὐρωπαῖοι, διὰ τοῦτο ἐξεταστέον ἐνταῦθα λεπτομερέστερόν πως καὶ τὴν φύσιν τῶν παραλίων τῆς Ἑλλάδος καὶ τὰς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις συγγραφεῦσιν ἀπαντώσας περὶ τούτου μαρτυρίας καὶ σκέψεις. Ὅσον δυσχερὴς ἦν ἡ διὰ ξηρᾶς μετάβασις καὶ μετακομιδὴ πραγμάτων ἀπὸ τόπου εἰς τόπον ἐν Ἑλλάδι διὰ τὴν ἕνεκα τῶν ὀρέων ἀπομόνωσιν ἀπ' ἀλλήλων ἑκάστου τμήματος τῆς ἑλληνικῆς χώρας, τόσον εὔκολος ἦν ἡ ἐκ θαλάσσης συγκοινωνία μεταξὺ τῶν διαφόρων χωρῶν ἕνεκα τῆς προμνησθείσης μεγάλης ἐκτάσεως τῆς παραλίας καὶ τοῦ εὐπροσίτου τοῖς πανταχόθεν προσπλέουσι παντὸς σχεδὸν τῆς ἀκτῆς αὐτῆς σημείου. Αἱ εἰσοχαὶ καὶ ἐξοχαὶ τῆς γραμμῆς τῶν ἑλληνικῶν παραλίων πρὸς οὐδὲν ἄλλο δύνανται παραβληθῆναι ὡς πρὸς τὴν σημαντικὴν καὶ θαυμαστὴν πληθὺν αὐτῶν, ἢ πρὸς τὰ πολυειδῆ ὑψώματα καὶ κοιλώματα τὰ χαρακτηρίζοντα πανταχοῦ τὴν μεσόγειον ἐπιφάνειαν αὐτῆς. Κατὰ τὰς κρίσεις μάλιστα τῶν ἀρχαίων εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς προσκειμένης θαλάσσης ὀφείλεται καὶ ὁ σχηματισμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους ἢ τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ. Ὁ μὲν Πλίνιος λέγει περὶ τῆς Πελοποννήσου, ὅτι σύμπασα ἐξαίρεται εἰς ὄρη, οἱονεὶ ζυγοστατούσης τῆς φύσεως τὰς τῶν θαλασσῶν ἐπι-

ὁρμὰς *) διὸ καὶ ὁ Στράβων καλεῖ αὐτὴν σχεδόν τι καὶ ἀκρόπολιν πάσης τῆς Ἑλλάδος, αὐτῆς τῆς θέσεως τῶν τόπων ὑπογραφούσης τὴν ἡγεμονίαν ταύτην, ἐπειδὴ ἦν διαπεποικιλμένη κόλποις τε καὶ ἄκραις πολλαῖς καὶ χερρονήσοις μεγάλαις· διὸ καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων τὸ σχῆμα τῆς Πελοποννήσου πρὸ πάντων ἕνεκα τῶν τριῶν μεσημβρινῶν κόλπων αὐτῆς παρεβάλλετο πρὸς φύλλον πλατάνου, καὶ «ἔστιν ἡ Πελοπόννησος ἐοικυῖα φύλλῳ πλατάνου τὸ σχῆμα», λέγει ὁ Στράβων. Αἱ δὲ περὶ Εὐρώπης παρατηρήσεις τοῦ αὐτοῦ Στράβωνος περὶ τῆς μεγάλης ὑπεροχῆς αὐτῆς ὡς πρὸς τὰς εἰσοχὰς τῆς παραλίας καὶ τὴν βαθεῖαν ἐντὸς τῆς χώρας εἰσχώρησιν τῶν θαλασσίων ὑδάτων, ἔνθα λέγει ὅτι «ἡ Εὐρώπη πολυσχημονεστάτη πασῶν ἐστιν», ἐφαρμόζονται ἀκριβέστερον ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος, ἢ ἐπὶ πάσης ἄλλης χώρας, εἰ καὶ οὐδαμῶς ἀναφέρει ἐκεῖ ῥητῶς τὰς ἀκτὰς τῆς Ἑλλάδος. Ἠδυνάμεθα μάλιστα ἀντιγράψαι ἁπλῶς, ἐφαρμόζοντες ἀκριβέστερον ἐπὶ Ἑλλάδος, τὸ ὑπὸ τοῦ Τακίτου περὶ τῆς Βρεταννίας λεγόμενον «ὅτι οὐδαμοῦ ἡ θάλασσα καταλαμβάνει εὐρύτερον χῶρον, οὐδὲ περιορίζεται μέχρι τῆς ἀκτῆς, ἀλλ' εἰσρέει ἔνδον τῆς χώρας καὶ περιβάλλει αὐτὴν καὶ παρενείρεται καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς ἀκρωρείαις καὶ τοῖς ὄρεσιν» **). — Ἐκτὸς δὲ τῆς Πελοποννήσου ὁ Παγασητικὸς κόλπος πρὸς τὰ ἀνατολικὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος καὶ ὁ Ἀμβρακικὸς πρὸς τὰ δυτικὰ μετὰ τῶν στενῶν εἰσπλων καὶ τῆς οὐκ εὐκαταφρονήτου ἐκτάσεως αὐτῶν ἰσοδυναμοῦσι μεσογείοις λίμναις· καὶ ὁ μὲν Ξενοφῶν μετ' ἐπαίνων ἀναφέρει ὅτι διττὴ θάλασσα περικλύζει τηλικοῦτον μέρος τῆς Ἀττικῆς, ὁ δ' Ἔφορος ὅτι τριττὴ θάλασσα καθιστᾷ τὴν Βοιωτίαν προσιτὴν καὶ ἐκ δυσμῶν καὶ ἐκ βορρᾶ καὶ ἐκ νότου, ὁ δ' Εὔριπος τῆς Εὐβοίας παρέχει τῇ ἀκτοπλοΐᾳ μακρὰν ἔκτασιν αἰ-

*) Universa autem (Peloponnesus) velut pensante aequorum incursus natura, in montes extollitur. (Φ. Ἱ. Δ', 6).

**) „Nusquam latius dominari mare ... nec litore tenus accrescere aut resorberi, sed influere penitus atque ambire, et jugis etiam ac montibus inseri velut in suo“ (Ἀγρικ. 10).

γιαλῶν ἑκατέρωθεν αὐτοῦ. Οἱ ἀξιολογώτατοι τῶν ἑλληνικῶν κόλπων, ὁ Κορινθιακὸς καὶ ὁ Σαρωνικός, προσκλύζουσι τὰς βορείους καὶ βορειανατολικὰς ἀκτὰς τῆς Πελοποννήσου καὶ χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ τοῦ στενοῦ ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου· ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τούτου τοῦ ἰσθμοῦ, κρινομένου ἐμποδίου τῆς θαλασσίας συγκοινωνίας, ὡς καὶ ἐπὶ ἄλλων τινῶν ἰσθμῶν τῆς ἑλληνικῆς γῆς, ὑπερενεωλκοῦντο τὰ μικρότερα τῶν πλοίων εἰς τὴν ἀντιπέραν θάλασσαν διὰ τοῦ καλουμένου διολκου.

§ 5. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐξάγεται ὅτι οὐδὲν μέρος τῆς ἰδίως Ἑλλάδος ὑπῆρχεν, ὅπερ ἠδύνατό τις εὑρεῖν κείμενον ἐκτὸς τῆς παραλίας καὶ τῆς μεγάλης ὁδοῦ τῆς θαλάσσης· μόνοι οἱ Ἀρκάδες ἦσαν τὸ μέγα τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους τὸ μὴ ἔχον παντάπασι λιμένα· τούτοις προσθετέον καὶ τὴν Δωρικὴν τετράπολιν καὶ τοὺς ὀρεινοὺς κατοίκους τῆς Πίνδου καὶ Τυμφρηστοῦ. Τόσον δὲ ἐκρίνετο ἀχώριστον παρεπόμενον πάσης ἑλληνικῆς χώρας ἡ θάλασσα καὶ οἱ ἐν αὐτῇ λιμένες καὶ ἐπίνεια, ὥστε ὁ Περίπλους τοῦ Σκύλακος, ὃς καταλέγει πᾶν τμῆμα τῆς ἑλληνικῆς χώρας ὡς συγκοινωνοῦν τῇ παραλίᾳ, νομίζει ὅτι ὀφείλει ἀναφέρειν καὶ τῆς Ἀρκαδίας παραλίαν, τὴν περὶ τὸ Ἠλειακὸν Λέπραιον, δώδεκα μιλίων τὴν ἔκτασιν· ἀλλὰ βεβαίως ἡ παραλία αὕτη ἀναφέρεται ὡς ἀρκαδικὴ διὰ τὸν εὐλογοφανῆ λόγον ὅτι κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους τὸ Λέπραιον, ἀπεσπασμένον ἀπὸ τῆς ἡγεμονίας τῶν Ἠλείων, ἦν συνδεδεμένον συμμαχίᾳ μετὰ τῶν Ἀρκάδων. — Ὁ Κικέρων μετ' ἐμφάσεως ἀναφέρει καὶ τὸ γενικῶς ἐκ τῆς θαλάσσης εὐπρόσιτον τῶν ἑλληνίδων πόλεων καὶ τὰς ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτῆρος συνεπείας ταύτης τῆς περιστάσεως. «Ὅπερ εἶπον (λέγει) περὶ Κορίνθου, ἀγνοῶ εἰ δυνατὸν εἰπεῖν ἀληθέστατα περὶ συμπάσης τῆς Ἑλλάδος. Διότι καὶ αὐτὴ ἡ Πελοπόννησος σχεδὸν ἅπασα ἐστὶν ἐν τῇ θαλάσσῃ· οὐδ' ὑπάρχουσί τινες τῶν Πελοποννησίων ἐκτὸς τῶν Φλιασίων, ὧν ἡ χώρα οὐ παράκειται τῇ θαλάσσῃ· καὶ ἐκτὸς δὲ τῆς Πελοποννήσου μόνοι οἱ Αἰνιᾶνες καὶ Δωριεῖς καὶ Δόλοπες ἀπέχουσι τῆς θαλάσσης. Τί δὲ εἴπω περὶ τῶν νήσων τῆς Ἑλλάδος, αἵτινες περιεζωσμέναι ὑπὸ τῶν κυμάτων ἐπιπλέουσι σχεδὸν καὶ αὐταὶ μετὰ τῶν θεσμῶν καὶ ἠθῶν

τῶν πολιτειῶν; Καὶ ταῦτα μέν, ὡς προεῖπον, εἰσὶ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Ἐκ δὲ τῶν ἀποικιῶν τίς ᾠκίσθη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἐν Ἀσίᾳ, Θρᾴκῃ, Ἰταλίᾳ, Σικελίᾳ, Λιβύῃ, μόνης μιᾶς τῆς Μαγνησίας ἐξαιρουμένης, μὴ προσκλυζομένη ὑπὸ τοῦ θαλασσίου κύματος; Οὕτως ἐν ταῖς χώραις τῶν βαρβάρων φαίνεται ὥς τι παρυφασμένον κράσπεδον ἡ παραλία τῆς Ἑλλάδος»*). — Τῷ ὄντι ἡ ἰδίως Ἑλλὰς ἀπετέλει κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους μικρὸν μόνον τμῆμα τοῦ ὅλου ἑλληνικοῦ κόσμου· διότι ὑπῆρχον πολυάριθμοι νῆσοι καὶ ἔτι πολυαριθμότεραι ἀποικίαι ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ἠπείρων, πᾶσαι αὗται ὡς ἀνεξάρτητοι, ξέναι καὶ οἱονεὶ ἐπήλυδες, κείμεναι ἐν διαφόροις ἐπικαίροις τόποις τῆς παραλίας παρὰ τὸν Εὔξεινον Πόντον, τὸ Αἰγαῖον πέλαγος, τὴν Μεσόγειον θάλασσαν καὶ τὸν Ἀδριατικὸν κόλπον καὶ ἀφεστηκυῖαι ἀλλήλων κατὰ τὴν μεγίστην σχεδὸν αὐτῶν ἀπόστασιν τοσοῦτον, ὅσον τὸ ἀπὸ Τραπεζοῦντος μέχρι Μασσαλίας διάστημα. Τὸ ὄνομα Ἑλλὰς περιελάμβανε πάσας ταύτας τὰς διαφόρους πόλεις καὶ τὰς περιφερείας αὐτῶν, αἳ οὐδεμίαν συνάφειαν πρὸς ἀλλήλας εἶχον· πᾶσαι αὗται ἐσεμνύνοντο ἐπὶ τῇ καταγωγῇ, τῷ ὀνόματι, τῇ θρησκείᾳ καὶ τοῖς μυθικοῖς προγόνοις τῶν Ἑλλήνων. Ἐπειδὴ δὲ ἡ μόνη μετ' ἀλλήλων συγκοινωνία αὐτῶν διενηργεῖτο διὰ θαλάσσης, διὰ τοῦτο καὶ ὡς πρὸς τὴν ἰδίως Ἑλλάδα ἀποκλειστικῶς ἦν καὶ κατὰ τοῦτον τὸν λόγον ἡ θάλασσα σπουδαία, ὡς ἡ μόνη δίοδος πρός τε τὴν μεταβίβασιν ἰδεῶν καὶ βελτιώσεων, καὶ πρὸς διατήρησιν κοινωνικῶν, πολιτικῶν, θρησκευτικῶν καὶ φιλολογικῶν συμπαθειῶν πρὸς πάντα ταῦτα τὰ ἐξωτικὰ μέλη τῆς ἑλληνικῆς ὁμάδος.

§ 6. Ἀλλ' ἡ τόσον κατάλληλος πρὸς τοὺς σκοποὺς τοῦ καθ'

*) Quod de Corintho dixi, id haud scio an liceat de cuncta Graecia verissime dicere. Nam et ipsa Peloponnesus fere tota in mari est; nec praeter Phliuntios ulli sunt, quorum agri non contingant mare, et extra Peloponnesum Aenianes et Dores et Dolopes soli absunt ab mari. Quid dicam insulas Graeciae, quae fluctibus cinctae natant paene ipsae simul cum civitatum institutis et moribus? Atque haec quidem, ut supra dixi, veteris sunt Graeciae. Coloniarum vero quae est deducta a Grajis in Asiam, Thraciam, Italiam, Siciliam, Africam, praeter unam Magnesiam, quam unda non alluat? Ita barbarorum agris quasi adtexta quaedam videtur ora esse Graeciae (de Rep. II. 2—2).

ἑκάστην βίου καὶ τὴν ὑλικὴν εὐδαιμονίαν γειτονία τῆς θαλάσσης ψέγεται ὑπὸ Πλάτωνος καὶ ἄλλων φιλοσόφων· νομοθέται καὶ φιλόσοφοι συνηισθάνοντο βαθέως τὴν μεταξὺ μεσογείου καὶ παραθαλασσίου πόλεως διαφοράν· καὶ ἐν μὲν τῇ πρώτῃ ἀνεύρισκον ἁπλότητα καὶ ὁμοιομορφίαν βίου καὶ διαίτης, φιλόστοργον καὶ τρυφερὰν προσήλωσιν εἰς τὰ ἀρχαῖα ἤθη καὶ ἀποστροφὴν πρὸς τοὺς νεωτερισμοὺς καὶ τὰ ἐξωτερικὰ ἤθη, λίαν ἰσχυρὰν ἀποκλειστικὴν συμπάθειαν καὶ στενὸν θέατρον πραγμάτων καὶ ἰδεῶν, — ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ μεταβολὴν καὶ νεωτερισμὸν αἰσθημάτων, αὐξάνουσαν φαντασίαν, ἀνοχὴν καὶ ἔγκαιρον προτίμησιν ἐξωτερικῶν καὶ ἀλλοδαπῶν ἠθῶν, μείζονα δραστηριότητα καὶ ἐνέργειαν τοῦ ἰδιώτου καὶ ἀνάλογον τούτων εὐμεταβλησίαν καταστάσεως. Αὕτη δὲ ἡ διαφορὰ σαφῶς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν πολλῶν συγκρίσεων, αἳ ἐγίνοντο μεταξὺ τῶν Ἀθηνῶν τοῦ Περικλέους καὶ τῶν τῆς προγενεστέρας ἐποχῆς μέχρι τοῦ Σόλωνος Ἀθηνῶν. Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης ἐνδιατρίβουσιν ἀμφότεροι ἐν τούτῳ μετ' ἐμφάσεως, καὶ ἰδίως ὁ πρῶτος, οὗ ἡ μεγαλοφυΐα συνέλαβε τὸ εὐρὺ σχέδιον τοῦ διαγράψαι τὴν ὅλην πρόοδον τῆς ἀτομικῆς διανοίας καὶ τῶν ἀτομικῶν αἰσθημάτων ἐν τῇ ἰδανικῇ πολιτείᾳ αὐτοῦ καὶ τοῦ στερεῶσαι αὐτὴν ἐν τῇ ἀσκήσει, — οὗτος, λέγομεν, κρίνει τὴν μετὰ τῆς θαλάσσης συγκοινωνίαν, ὅσον ὀλίγον καὶ ἂν ὑπερβαίνῃ καὶ τὰ στενότατα ὅρια, φθοροποιὰν διὰ τὸ τελεσφόρον καὶ διαρκὲς οἱασδήποτε συνετῆς παιδείας καὶ ἀνατροφῆς. Ἰδοὺ τί περὶ τοιαύτης ἐπιθαλαττιδίου πόλεως λέγει ὁ Πλάτων (Νομ. Δ', σ. 704 Δ. κ. ἑ.) «εἰ μὲν ἐπιθαλαττία τε ἔμελλεν εἶναι (ἡ πόλις) καὶ εὐλίμενος καὶ μὴ πάμφορος ἀλλ' ἐπιδεὴς πολλῶν, μεγάλου τινὸς ἔδει σωτῆρός τε αὐτῇ καὶ νομοθετῶν θείων τινῶν, εἰ μὴ πολλά τε ἔμελλεν ἤθη καὶ ποικίλα καὶ ψαῦλα ἕξειν τοιαύτη φύσει γενομένη· νῦν δὲ παραμύθιον ἔχει τὸ τῶν ὀγδοήκοντα σταδίων (καθ' ὅσα περίπου ὀφείλει ἀπέχειν τῆς θαλάσσης ἡ πόλις)· ἐγγύτερον μέντοι τοῦ δέοντος κεῖται τῆς θαλάσσης, σχεδὸν ὅσον εὐλιμενωτέραν αὐτὴν φῆς εἶναι· ὅμως δὲ ἀγαπητὸν καὶ τοῦτο· πρόσοικος γὰρ θάλαττα χώρᾳ τὸ μὲν παρ' ἑκάστην ἡμέραν ἡδύ, μάλα γε μὴν ὄντως ἁλμυρὸν καὶ πικρὸν γειτόνημα (κατὰ τὸν λυρικὸν Ἀλκμᾶνα). Ἐμ-

πορίας γὰρ καὶ χρηματισμοῦ διὰ καπηλείας ἐμπιπλᾶσα αὐτήν, ἤθη παλίμβολα καὶ ἄπιστα ταῖς ψυχαῖς ἐντίκτουσα, αὐτήν τε πρὸς αὑτὴν τὴν πόλιν ἄπιστον καὶ ἄφιλον ποιεῖ καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ὡσαύτως· παραμύθιον δὲ δὴ πρὸς ταῦτα καὶ τὸ πάμφορος εἶναι κέκτηται· τραχεῖα δὲ οὖσα δῆλον ὡς οὐκ ἂν πολύφορός τε εἴη καὶ πάμφορος ἅμα· τοῦτο γὰρ ἔχουσα, πολλὴν ἐξαγωγὴν ἂν παρεχομένη, νομίσματος ἀργυροῦ καὶ χρυσοῦ πάλιν ἀντεπίμπλατ' ἄν, οὗ μεῖζον κακόν, ὡς ἔπος εἰπεῖν, πόλει ἀνθ' ἑνὸς ἓν οὐδὲν ἂν γίγνοιτο εἰς γενναίων καὶ δικαίων ἠθῶν κτῆσιν». Περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς θαλάσσης εἰς τὰ ἤθη τῶν κατοίκων παραθαλασσίου πόλεως καὶ τῶν ἄλλων ὠφελειῶν αὐτῆς παραβλητέον καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, λέγοντα (Πολιτ. Ζ', 5—6)· «περὶ δὲ τῆς πρὸς τὴν θάλατταν κοινωνίας, πότερον ὠφέλιμος ταῖς εὐνομουμέναις πόλεσιν ἢ βλαβερά, πολλοὶ τυγχάνουσιν ἀμφισβητοῦντες. Τό τε γὰρ ἐπιξενοῦσθαι τινὰς ἐν ἄλλοις τεθραμμένους νόμοις, ἀσύμφορον εἶναι φασὶ πρὸς τὴν εὐνομίαν καὶ τὴν πολυανθρωπίαν· γίγνεσθαι μὲν γὰρ ἐκ τοῦ χρῆσθαι τῇ θαλάττῃ διαπέμποντας καὶ δεχομένους ἐμπόρων πλῆθος, ὑπεναντίον δ' εἶναι πρὸς τὸ πολιτεύεσθαι καλῶς. Ὅτι μὲν οὖν, εἰ ταῦτα μὴ συμβαίνει, βέλτιον καὶ πρὸς ἀσφάλειαν καὶ πρὸς εὐπορίαν τῶν ἀναγκαίων μετέχειν τὴν πόλιν καὶ τὴν χώραν τῆς θαλάττης, οὐκ ἄδηλον. Καὶ γὰρ πρὸς τὸ ῥᾷον φέρειν τοὺς πολέμους εὐβοηθήτους εἶναι δεῖ κατ' ἀμφότερα τοὺς σωθησομένους, καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν· καὶ πρὸς τὸ βλάψαι τοὺς ἐπιτιθεμένους, εἰ μὴ κατ' ἄμφω δυνατόν, ἀλλὰ κατὰ θάτερον ὑπάρξει μᾶλλον ἀμφοτέρων μετέχουσιν· ὅσα τ' ἂν μὴ τυγχάνῃ παρ' αὐτοῖς ὄντα, δέξασθαι ταῦτα καὶ τὰ πλεονάζοντα τῶν γιγνομένων ἐκπέμψασθαι τῶν ἀναγκαίων ἐστίν. Αὐτῇ γὰρ ἐμπορικήν, ἀλλ' οὐ τοῖς ἄλλοις δεῖ εἶναι τὴν πόλιν. Οἱ δὲ παρέχοντες σφᾶς αὐτοὺς πᾶσιν ἀγορὰν προσόδου χάριν ταῦτα πράττουσιν· ἣν δὲ μὴ δεῖ πόλιν τοιαύτης μετέχειν πλεονεξίας, οὐδ' ἐμπόριον δεῖ κεκτῆσθαι τοιοῦτον. Ἐπεὶ δὲ καὶ νῦν ὁρῶμεν πολλαῖς ὑπάρχειν καὶ χώραις καὶ πόλεσιν ἐπίνεια καὶ λιμένας εὐφυῶς κείμενα πρὸς τὴν πόλιν, ὥστε μήτε τὸ αὐτὸ νέμειν ἄστυ, μήτε πόρρω λίαν, ἀλλὰ κρατεῖσθαι τείχεσι καὶ τοι-

οὑτοις ἄλλοις ἐρύμασι, φανερὸν ὡς, εἰ μὲν ἀγαθόν τι συμβαίνει γίγνεσθαι διὰ τῆς κοινωνίας αὐτῶν, ὑπάρξει τῇ πόλει τοῦτο τὸ ἀγαθόν· εἰ δέ τι βλαβερόν, φυλάξασθαι ῥᾴδιον τοῖς νόμοις, φράζοντας καὶ διορίζοντας, τίνας οὐ δεῖ καὶ τίνας ἐπιμίσγεσθαι δεῖ πρὸς ἀλλήλους». Συνῳδὰ τῷ Πλάτωνι παρατηρεῖ περὶ πάσης παραλίου πόλεως καὶ ὁ Κικέρων, λαμβάνων ἀφορμὴν ἐκ τῆς θέσεως τῆς Ῥώμης, λέγων· «ὁ ἔξοχος καὶ προορατικὸς ἀνὴρ (ὁ Ῥωμύλος) συνεῖδεν ὅτι αἱ παράλιοι θέσεις οὐκ εἰσὶ καταλληλόταται ταῖς ἐπ' ἐλπίδι μακροχρονιότητος καὶ ἀρχῆς κτιζομέναις πόλεσι. Πρῶτον διότι αἱ παράλιοι πόλεις εἰσὶν ἐκτεθειμέναι οὐχὶ μόνον εἰς πολλούς, ἀλλὰ καὶ εἰς τυφλοὺς καὶ ἀπροσδοκήτους κινδύνους. Ὑπάρχει δὲ ταῖς παραθαλασσίοις πόλεσι καί τις διαφθορὰ καὶ διαστροφὴ ἠθῶν. Διότι ἐπιμίγνυνται μετὰ νέων διαλέκτων καὶ ἰδεῶν καὶ εἰσάγονται ἔξωθεν οὐχὶ μόνον ἐμπορεύματα, ἀλλὰ καὶ ἤθη ἀλλοδαπά· ὥστε οὐδὲν τῶν πατρίων δύναται διαμένειν ἀκέραιον. Ἀλλὰ καὶ οἱ κατοικοῦντες ταύτας τὰς πόλεις οὐδέποτ' ἐμμένουσι σταθερῶς ἐν ταῖς ἑστίαις αὑτῶν, ἀλλ' ἁρπάζονται ἀεί ποτε ἀπώτερον τοῦ οἴκου ὑπὸ πτεροέσσης ἐλπίδος καὶ διανοίας, ἀλλὰ καὶ μένοντες τῷ σώματι, τῇ διανοίᾳ ὅμως ἀποδημοῦσι καὶ περιπλανῶνται. Ἔτι δὲ καὶ πολλαὶ ἀφορμαὶ πρὸς τρυφήν, ὀλέθριαι ταῖς πόλεσι, παρέχονται ὑπὸ τῆς θαλάσσης, ἃ λαμβανόμεναι ἢ εἰσαγόμεναι, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ τερπνὴ θέσις ἔχει πολλὰ ἢ πολυτελῆ ἢ ἄπονα θέλγητρα ἐπιθυμιῶν» *). Διὸ καὶ ὁ Στράβων (Η', 9) λέγει· «καὶ

*) De Rep. II, 3 καὶ 4: «Sed hoc vir excellenti providentia (Romulus) sensit ac vidit, non esse opportunissimos situs maritimos urbibus iis, quae ad spem diuturnitatis conderentur atque imperii. Primum enim quod essent urbes maritimae non solum multis periculis opposítae sed etiam cœcis. Est autem maritimis urbibus etiam quaedam corruptela ac demutatio morum; admiscentur enim novis sermonibus ac disciplinis, et importantur non merces solum adventitiae, sed etiam mores; ut nihil possit in patriis institutis manere integrum. Jam qui incolunt eas urbes, non haerent in suis sedibus, sed volucri semper spe et cogitatione rapiuntur a domo longius, atque etiam, cum manent corpore, animo tamen excurrunt et vagantur. — Multa etiam ad luxuriam invitamenta perniciosa civitatibus suppeditantur mari, quae vel capiuntur vel importantur, atque habet etiam amoenitas ipsa vel sumtuosas vel desidiosas illecebras multas cupiditatum etc».

Πλάτων δὲ ἐν τῇ πολιτείᾳ τὴν θάλατταν ὡς πονηροδιδάσκαλον φεύγειν οἴεται δεῖν ὅτι πορρωτάτω τοὺς εὖ πολιτευομένους καὶ μὴ οἰκεῖν ἐπ' αὐτῇ». Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς εἰς τὸν βίον καὶ τὸν χαρακτῆρα τῶν κατοίκων ἐπιῤῥοῆς τῆς παρακειμένης θαλάσσης.

§ 8. Ἀλλὰ πρὶν ἢ ἔτι περιγράψωμεν τὰ φυσικὰ προϊόντα τῆς ἑλληνικῆς χώρας, κρίνομεν ἀναγκαῖον πρὸς κατανόησιν τῆς ἐπιδράσεως, ἣν οἱ ἄνεμοι ἐξήσκουν ἐπί τε τῆς ἀτμοσφαίρας καὶ τῆς φυτείας καὶ ὀπώρας, ὡς καὶ ἐπὶ τῆς ναυτιλίας, ἐκθεῖναι διὰ βραχέων περί τε τῶν διαφόρων ἀνέμων καὶ τῶν θέσεων καὶ ὀνομάτων αὐτῶν, καὶ περὶ τῶν κατ' ἐξοχὴν ἐν Ἑλλάδι πνεόντων. Κύριοι ἄνεμοι ἀναφέρονται παρ' Ἀριστοτέλει (Μετεωρολ. Β', 6), ἀρχῆς γινομένης ἐξ ἄρκτου, κατὰ σειρὰν οἵδε· Βορέας ἢ Ἀπαρκτίας, εἶτα ὡς μεσάζοντες ἄνεμοι ὁ Μέσης καὶ ὁ Καικίας, εἶτα ὁ Ἀπηλιώτης, εἶτα ὡς μεσάζοντες ὁ Εὖρος ἢ Εὐρόνοτος καὶ ὁ Φοινικίας, εἶτα ὁ Νότος καὶ μετ' αὐτὸν ὁ μεσάζων Λίψ, εἶτα ὁ Ζέφυρος καὶ μετ' αὐτὸν οἱ μεσάζοντες μέχρι τοῦ Βορέου Ἀργέστης (ἄλλως ὀνομαζόμενος ὁ αὐτὸς καὶ Ὀλυμπίας καὶ Σκίρων) καὶ Θρασκίας. Κατατάττονται δὲ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ὡς τρεῖς βόρειοι ἄνεμοι ὁ Θρασκίας, ὁ Βορέας ἢ Ἀπαρκτίας καὶ ὁ Μέσης, μένοντος τοῦ Καικίου κοινοῦ ἀνέμου, ὡς ἀνατολικοὶ ὁ Ἀπηλιώτης καὶ ὁ Εὖρος, μένοντος τοῦ Φοινικίου κοινοῦ μεταξὺ Ἀπηλιώτου καὶ Νότου, ὡς νότιοι ὁ Νότος καὶ ὁ Λὶψ καὶ ὡς δυτικοὶ ὁ Ζέφυρος καὶ ὁ Ἀργέστης. Οἱ δὲ χρόνοι, καθ' οὓς ἔπνεον διαδοχικῶς οὗτοι οἱ ἄνεμοι ἰδίως διὰ τὴν Ἑλλάδα, εἶχον οὕτως· περὶ τὴν ἐαρινὴν ἰσημερίαν ἔπνεον ὁ Καικίας καὶ ὅλως τὰ ἐπέκεινα τροπῆς θερινῆς, περὶ τὴν μετοπωρινὴν ἰσημερίαν λίβες, περὶ δὲ τροπὰς θερινὰς μὲν ὁ Ζέφυρος, χειμερινὰς δὲ ὁ Εὖρος. Ἐπέπιπτον δὲ μετὰ μεγίστης σφοδρότητος καὶ κατέπαυον τοὺς ἄλλους ἀνέμους Ἀπαρκτίαι καὶ Θρασκίαι καὶ Ἀργέσται, οἳ, ἐγγύτατα ἀλλήλων ὄντες καὶ πνέοντες πολλοὶ καὶ ἰσχυρότατοι, ἦσαν καὶ οἱ αἰθριώτατοι τῶν ἀνέμων· ὅθεν καὶ ἡ προμνησθεῖσα διαύγεια τοῦ ἑλληνικοῦ ἀέρος. Οὗτοι οἱ βορειοδυτικοὶ ἄνεμοι ἐλάμβανον κατ' ἐξοχὴν καὶ τὴν ἰδιαιτέραν ἐπωνυμίαν τῶν ἐτησίων. Οὗτοι οἱ ἐτησίαι ἔπνεον καθ' ὅλην

τὴν διάρκειαν τῶν κυνικῶν καυμάτων, ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς ἐπιτολῆς τοῦ Κυνὸς ἢ Σειρίου, καὶ ἀνέψυχον κατὰ τὸ αὐτὸ χρονικὸν διάστημα καὶ χώραν καὶ κατοίκους· ἤρχοντο δὲ τότε σχεδὸν τακτικῶς τὴν πρωΐαν καὶ ἐκόπαζον περὶ τὴν ἑσπέραν, καὶ κατηυνάζοντο σχεδὸν καθ' ὁλοκληρίαν τὴν νύκτα· διὸ καὶ παρὰ τοῖς ναύταις ἐκαλοῦντο ὑπναλέοι ἢ νυσταλέοι καὶ ἀβρόβιοι*) καὶ τοὐναντίον παροιμιῶδες σχεδὸν κατήντησε τό, «οὔποτε νυκτερινὸς βορέας τρίτον ἵκετο φέγγος». Ἐπωνομάσθησαν δ' οὗτοι οἱ ἄνεμοι ἐτησίαι τὸ πρῶτον ἐπιθετικῶς, ὡς ἐτήσιοι περιοδικῶς πνέοντες ἄνεμοι, ἀλλὰ καὶ ῥητῶς ὑπὸ τοῦτον τὸν τύπον ἐτήσιοι βορέαι ἀναφέρονται ὑπ' Ἀριστοτέλους, καὶ παρὰ Πλινίῳ Aquilones Etesiae καὶ παρὰ Λουκρητίῳ ἐτήσια πνεύματα βορεῶν (Etesia flabra aquilonum). Πάλιν δὲ μᾶλλον μετ' ἐπιθετικῆς σημασίας ὀνομάζονται δι' ἄλλας χώρας καὶ ἄλλοι ἄνεμοι διάφοροι τῶν βορείων, ὡς ὁ Εὖρος διὰ τὴν μεταξὺ Ἰβηρίας καὶ Σαρδοῦς θάλασσαν· καὶ ὁ Στράβων ἐτησίας ὀνομάζει τοὺς ὀμβροφόρους νότους τοὺς καθ' ἕκαστον ἔτος πνέοντας κατὰ τὰς Ἰνδίας· διὸ καὶ γενικώτερον παρ' Αὔλῳ Γελλίῳ ὀνομάζονται ἐτησίαι καὶ πρόδρομοι οἱ ἄνεμοι οἱ πνέοντες καθ' ὡρισμένην ἐποχὴν τοῦ ἔτους, ὅταν ἀνατέλλῃ ὁ Κύων, ὁτὲ μὲν ἐκ τοῦ ἑνός, ὁτὲ δ' ἐκ τοῦ ἄλλου μέρους τοῦ οὐρανοῦ**). Ἐκ δὲ τῶν ἄλλων ἀνέμων ἐχαρακτηρίζοντο καὶ ἦσαν ὁ μὲν Καικίας οὐχὶ αἴθριος, ἀλλ' ἀτεχνῶς νεφεληγερέτης, ὡς πάντοτε κάμπτων εἰς ἑαυτὸν κατ' Ἀριστοτέλη, καὶ διὰ τοῦτο ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν παροιμίαν «ἕλκων ἐφ' ἑαυτὸν ὥστε Καικίας νέφος»· ὑγροὶ δὲ ὁ Λίψ καὶ ὁ Εὖρος μετὰ τοῦ Καικίου· ξηροὶ δὲ ὁ Ἀργέστης καὶ ὁ Εὖρος, ὧν ὁ τελευταῖος ἤρχετο μὲν ξηρός, ἐτελεύτα δὲ ὑδατώδης· ψυχρότατοι δὲ καὶ νιφετώδεις ὁ Μέσης καὶ Ἀπαρκτίας, χαλαζώδεις δὲ ὁ Ἀπαρκτίας καὶ Θρασκίας καὶ Ἀργέστης, καυματώδεις δὲ ὁ Νότος καὶ ὁ Ζέφυρος καὶ ὁ

*) „Atque Etesiae ob hoc *somniculosi* a nautis et *delicati* vocantur, quod mane nesciunt surgere“ (Σενέκ. Φυσ. Ζητ. V, II).

**) „Etesiae et prodromi certo tempore anni, cum canis oritur, ex alia *atque alia* coeli parte spirant“ (N. A. II, 12).

Εὖρος, ὡς ἐκ τῆς Λιβύης καὶ Αἰγύπτου μεταφέροντες τὰ καύματα· ἐκτὸς δὲ τοῦ σφόδρα νεφοῦντος τὸν οὐρανὸν Καικίου ἐκάλυπτεν αὐτὸν ἀραιοτέροις νέφεσι καὶ ὁ Λίψ. Οἱ δὲ προμνησθέντες αἴθριοι ἄνεμοι, ἤτοι ὁ Ἀπαρκτίας, ὁ Θρασκίας καὶ ὁ Ἀργέστης, ἦσαν οἱ αὐτοί, καὶ πρὸς τούτοις ὁ Μέσης, ἀστραπώδεις καὶ ἐκνεφίαι ἤτοι θυελλώδεις. Ἰδίως δὲ σημειωτέον ἔτι ὅτι ὁ μὲν Νότος ἤρχετο πάντοτε μικρὸς καὶ ἐτελεύτα σφοδρότερος, ἐν ᾧ τἀνάπαλιν συνέβαινε περὶ τὸν βορέαν· διὸ καὶ ἡ παροιμία ἡ λέγουσα εὖ πλεῖν «ἀρχομένου τε Νότου καὶ λήγοντος βορέαο». Καὶ ἔπνεον μὲν οἱ ἐτησίαι μετὰ σφοδρότητος δι' ὅλου τοῦ θέρους καθ' ὅλον τὸ Αἰγαῖον πέλαγος, ἀλλὰ μετ' ἰδιαζούσης ἐπικινδύνου ὁρμῆς ἐπέπνεον λάβροι κατὰ τρία μέρη — ὑπὸ τὸν Καφηρέα, τὸ μεσημβρινὸν ἀκρωτήριον τῆς Εὐβοίας, οὗ πέραν ἦσαν τὰ λεγόμενα Κοῖλα τῆς Εὐβοίας, «ὅπου κατενεχθεῖσα ναῦς οὐκ ἂν ἔτι σωθείη», περὶ τὸ ἀκρωτήριον Μαλέαν, καὶ ἐν τῷ στενῷ πορθμῷ τῷ μεταξὺ τῶν νήσων Τήνου, Μυκόνου καὶ Δήλου. Φοβεροὶ ἐπίσης καθίστανται τοῖς νῦν Ἕλλησι ναυτικοῖς οἱ περὶ τὸν Ἄθω ἄνεμοι καὶ τὰ ἐκεῖ ῥεύματα, ὥστε φαίνεται ὅτι καὶ ἡ διώρυξ, ἣν διὰ τοῦ ἰσθμοῦ διώρυξεν ὁ Ξέρξης, ἦν ἀρκούντως δεδικαιολογημένη. Κατὰ δὲ τὴν νῆσον Τένεδον παρετηρήθη ὅτι πνέουσι βόρειοι ἄνεμοι καὶ ἐπὶ ἐννέα μῆνας.

§ 8. Περὶ δὲ τῶν προϊόντων τῆς ἑλληνικῆς χώρας, ἅτινα ὑπὸ τῆς ἀνθρωπίνης χειρὸς ἐκαλλιεργοῦντο καὶ ἐξηυγενίζοντο καὶ μετεποιοῦντο, ἔσται λόγος καὶ κατωτέρω· ἐνταῦθα δὲ ἀρκεῖ ἐπιστῆσαι τὴν προσοχὴν ἡμῶν εἰς τὸ γενικώτερον τοῦτο, ὅτι αὐτὴ ἡ φύσις ἦν εὐνοϊκὴ πρὸς παραγωγὴν καὶ προαγωγὴν προϊόντων καὶ φυτῶν τινων ἀνεξαρτήτως τῆς ἐπιμελείας τῶν ἀνθρωπίνων χειρῶν. Οὕτως οὐχὶ σπάνια τὰ παραδείγματα τῆς αὐτομάτου παραγωγῆς καὶ αὐξήσεως σίτου, καὶ ὅσον αὐτὸ τὸ ἔδαφος τῆς Ἑλλάδος ὑπῆρχεν ὀλίγον εὐνοϊκὸν ἐν πολλοῖς τόποις πρὸς γεωργίαν, τόσον ἀπ' ἐναντίας ὑπεβοήθει καὶ προῆγεν αὐτὴν τὸ κλίμα· καὶ ὑψηλὰ ὄρη ἀναφέρονται ἐνίοτε, ἀλλὰ καὶ σήμερον πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἀπαντῶσι, κεκαλυμμένα ὑπὸ σίτου. Περιηγηταί τινες μάλιστα παρετήρησαν σῖτον, φυόμενον ὑπὸ τὰ ἐρείπια πολλῶν πόλεων,

ὅπου ἐφαίνετο ὅτι ἦν ἀδύνατος τῷ ἀρότρῳ ἡ ἀροτρίασις, ἢ ἡ αὔξησις νέων βλαστημάτων. Πρὸς δὲ τούτοις ἡ φύσις παρῆγεν ἄφθονον τὴν δρῦν τὴν φέρουσαν τὰς ἐδωδίμους βαλάνους, δι' ὧν ὡς ἐλέγετο, διετρέφοντο πρὸ τῆς εὑρέσεως τῆς καλλιεργείας τοῦ σίτου οἱ ἀρχαιότατοι τῆς Ἑλλάδος κάτοικοι καὶ ἰδίως οἱ περίφημοι ἕνεκα τοῦ χρησμοῦ γενόμενοι βαλανηφάγοι Ἀρκάδες· «πολλοὶ ἐν Ἀρκαδίῃ βαλανηφάγοι ἄνδρες ἔασιν, οἵ σ' ἀποκωλύσουσιν». Καὶ τῷ ὄντι οἱ ἐξετάσαντες περὶ τῆς δυνάμεως τῶν διαφόρων τροφῶν εὗρον ὅτι αἱ βάλανοι τρέφουσιν ὁμοίως πολλοῖς τῶν σκληρῶν ἑδεσμάτων. Πολλοὶ ὅμως, παραδεχόμενοι τὴν θρεπτικὴν δύναμιν τῆς δρυΐνης βαλάνου, μάλιστα ἑνὸς εἴδους αὐτῆς τῆς παραγομένης ὑπὸ τῆς φηγοῦ, καὶ κατὰ δεύτερον λόγον ὑπὸ τῆς ἡμερίδος ἐπικαλουμένης δρυός, ἀμφιβάλλουσιν εἰ δύνανται ἢ ἠδύναντο ἄνθρωποι διατρέφεσθαι ἀπὸ μόνης τῆς βαλάνου ταύτης, καὶ ἐπειράθησαν ἀποδεῖξαι ὅτι ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν βαλάνους ἐσήμαινον πιθανῶς τὰ παρ' ἡμῖν κάστανα ὡς μεταχειριζομένων τῶν Ἑλλήνων τοῦτο τὸ ὄνομα γενικώτερον διὰ πολλὰ εἴδη καρποῦ ὁμοίων βαλάνῳ. Πάντως ὅμως διὰ ταύτην τὴν θρεπτικὴν ἰδιότητα τῆς βαλάνου πολλοὶ φαίνονται ὅτι κατατάττουσιν αὐτὴν οὐχὶ ἐν τοῖς ἀκάρποις, ἀλλ' ἐν τοῖς καρπίμοις δένδροις· διεκρίνοντο δὲ ταύτης τῆς δρυὸς τέσσαρα ἢ πέντε εἴδη· ἡμερὶς (ἢ ἐτυμόδρυς), αἰγίλωψ, πλατύφυλλος φηγός, ἁλίφλοιος (ἢ εὐθύφλοιος καὶ κοίλη)· οὐχὶ δὲ ὅλων τῶν εἰδῶν τῆς δρυὸς αἱ βάλανοι ἦσαν καὶ ἐδώδιμοι, ἀλλὰ μόναι ἡ πρὸ πάντων αἱ τῆς φηγοῦ βάλανοι· «κάρπιμα μὲν πάντα, γλυκύτατα δὲ τὰ τῆς φηγοῦ» (Θεοφρ. Ἱ. Φ. Γ', 8). Ἐν ξηροτέροις δὲ καὶ ψιλοτέροις τόποις καὶ ὑπωρείαις ἐφύοντο αὐτόματα διάφορα οὐχὶ βαθύῤῥιζα, ἀλλ' ἐπιπολαιόῤῥιζα φυτά, ἐν οἷς πρὸ πάντων ἡ ἐλαία ἢ τὸ ἐλαιόδενδρον καὶ ἡ ἀγριελαία, ἡ ἐπικαλουμένη κότινος, φυόμενα ἰδίως ἐν ἀφθονίᾳ κατὰ τὴν Ἀττικήν, ἧς τὸ λεπτόγεων πολλαχόθεν γνωστόν, καὶ ἣ παρεῖχον τῇ χώρᾳ ἐξαίρετον κόσμον διὰ τῶν λευκῶν αὐτῶν ἀνθέων καὶ τοῦ ἀειθαλοῦς φυλλώματος (αὐλῶνες ἐλαιοκομώμενοι), ἢ ἐπεδαψίλευον τοῖς κατοίκοις ἄφθονον διατροφήν, καὶ πλοῦτον δὲ ἐνίοτε, διά τε τοῦ καρποῦ αὐτοῦ τῆς ἐλαίας καὶ διὰ τοῦ ἐξ αὐτῶν ἐκπιεζομένου ἐλαίου. Ἐκ

δὲ τῶν ἐπιπολαιορῥίζων τούτων καὶ θαμνοειδῶν δένδρων τῶν μὴ βαθέως ῥιζοβολούντων καὶ ἐπικρατούντων ἐν χώραις λεπτογείοις καὶ ὁμοίαις τῇ Ἀττικῇ ἀναφέρομεν ἐνταῦθα τὴν θαλασσίαν πίτυν, τὴν δρῦν τὴν νάννον, τὴν κόμαρον, τὴν ἑλληνικὴν κέδρον, τὴν κερατίαν, τὴν δάφνην, τὴν μαστιχοφόρον σχῖνον ἢ τερέβινθον ἢ καὶ τέρμινθον, τὴν κολοιτέαν, ἢ κολουτέαν, τὴν μυρσίνην τὴν φίλην τῶν συμποσίων· ἐν ὑγροῖς δὲ τόποις, ἤτοι ἐν ἕλεσι, λίμναις καὶ ποταμοῖς, καί τινα ἔνυδρα ἢ ἕλεια φυτά, οἷον τὴν αἴγειρον τήν τε μέλαιναν καὶ τὴν λευκὴν τὴν ἄλλως λεγομένην καὶ παρ' ἡμῖν λεύκην, καὶ ἰδίως ἐν Βοιωτίᾳ, ἣ διὰ τοῦτο καὶ κατ' ἐξοχὴν αἰγειροφόρος καλεῖται, ἐξαιρέτους πλατάνους καὶ πλῆθος ῥοδοδαφνῶν ἢ νηρίων, ἄγνους καὶ ἰτέας. Ὡς δὲ ἐπὶ ὑψηλῶν ὀροπεδίων καὶ μετεώρων πλευρῶν ὀρέων καὶ ἐπὶ ῥάχεων ἐφύοντο ποικιλώτατα εἴδη ἀρωματικῶν βοτανῶν, οἷον τὸ θύμον, ἡ θύμβρα, τὸ ὀρίγανον, (ἡ ὀρίγανος) κ. τ. τ., οὕτω καὶ ἐν εὐανθέσι καὶ πολυχρόοις λειμῶσι παντοδαπὰ εἴδη εὐωδῶν ἀνθέων, ὧν τὸν κόσμον πλουσιοπαρόχως ἐπεδαψίλευεν ἡ φύσις καὶ τῇ ὄψει καὶ τῇ ποιήσει, οἷον ῥόδα, κρίνα, ἴα (λευκὰ, λευκόϊα καὶ μέλανα), κρόκος, λωτός, νάρκισσος, ὑάκινθος, θρυαλλὶς ἢ λυχνίς, σισυμβρία ἢ σισύμβριον, ἕρπυλλον (ἢ ἕρπυλος), ἀνεμῶναι, μήκωνες, λείρια, λευκάνθεμα, ἀδίαντον ἄνθος, ἀμάραντον καὶ ἀμάρακος, καὶ τούτου εἶδος σάμψυχον, Διὸς ἄνθος, φλόξ, ἑλένιον, ἴφυον, ἡμεροκαλλές, σινάνθη, ἶρις, στρούθιον, ἑλίχρυσος, κάλχη, χρυσάνθεμον, βούφθαλμον, βοάνθεμον, χελιδόνιον (ὡς ἅμα χελιδόνι ἀνθοῦν), καὶ τὰ τοιαῦτα. Περὶ δὲ τῶν κηπευομένων ἐκ τούτων ἔσται λόγος καὶ κατωτέρω.

§ 9. Ὀπωροφόρα δὲ ἢ ἰδίως κάρπιμα δένδρα ἀναφέρονται ἄφθονα ἐν τῇ Ἑλλάδι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὡς καὶ καθ' ἡμᾶς ἁπαντῶσιν. Ἐκτὸς τῆς ἐλαίας, τῆς ἀμπέλου καὶ τῆς συκῆς ἐφύοντο μηλέαι παντοῖαι, ἄπιοι καὶ ὄγχναι ἢ ὄχναι, καὶ ἀχράδες (ἢ ἀγριάπιοι), ῥοιαὶ αἵ τε ἥμεροι καὶ γλυκείας φέρουσαι ῥόας καὶ αἱ ἄγριοι καὶ ὀξεινὰς παράγουσαι ῥόας καὶ διὰ τοῦ ἄνθους βαλαυστίου ἐπικοσμούμεναι, κοκκύμηλοι ἢ κοκκυμηλέαι, αἱ φέρουσαι τὰ κοκκύμηλα τὰ μετέπειτα ὀνομασθέντα δαμάσκηνα ἐκ τῆς πόλεως

Δαμασκοῦ, ἐν ᾗ «πλεῖστον ἐστὶ τὸ κοκκύμηλον καὶ κάλλιστα γεωργεῖται», (ὧν ἰδιαίτεραι ὀνομασίαι ἢ διάφορα εἴδη ἀναφέρονται βράβυλα, ἥλα, μάδρυα καὶ σποδιαί), κῶνοι (κωνοφόροι ἢ στροβιλοφόροι πίτυς), ἀμυγδαλαῖ, αἱ φέρουσαι ἀμυγδάλας, ὧν περιφημότεραι ἦσαν αἱ Νάξιαι, καρύαι, συκάμινοι, φέρουσαι λευκὰ καὶ μέλανα συκάμινα, κέρασοι, περὶ ὧν ἀμφίβολον ἂν αὐταὶ ἐπωνομάσθησαν οὕτως ἀπὸ τῆς πόλεως Κερασοῦντος, ὅθεν μετεκομίσθησαν, ἢ αὐταὶ ἔδωκαν καὶ τὸ ὄνομα ταύτῃ τῇ πόλει, ὡς ἐχούσῃ ἀφθονίαν κεράσων, κρανίαι, κόμαροι, φέρουσαι μιμαίκυλα, μεσπίλαι ἢ μέσπιλοι, φέρουσαι μέσπιλα, καὶ ὄαι, φέρουσαι ὄα, καστανέαι, φέρουσα τὰ καστανάικα ἐπιλεγόμενα κάρυα, καὶ ἐκ τῶν μηλεῶν ἡ μηδικὴ ἢ περσικὴ μηλέα, ἡ φέρουσα τὰ περσικὰ μῆλα (τὰ ῥοδάκινα) καὶ ἡ κυδώνιος μηλέα, ἡ φέρουσα τὰ κυδώνια μῆλα, κ. τ. λ. Φοίνικες ἦσαν μὲν καὶ ἐν Ἑλλάδι, ἀλλ' ἔφερον φοινικοβαλάνους ἀτελεῖς καὶ ἀπέπτους καὶ μὴ ἐδωδίμους. — Πάντα τὰ ὀπωρικὰ περιελαμβάνοντο ὑπὸ τὰ γενικὰ ὀνόματα ἀκρόδρυα καὶ ὀπώρα· φαίνεται δὲ ὅτι μόνον καταχρηστικῶς ἡ λέξις ἀκρόδρυα περιλαμβάνει πάντας τοὺς ἐδωδίμους καρποὺς δένδρων· διότι ἀκριβέστεροι συγγραφεῖς διακρίνουσιν ἀκρόδρυα (ἢ κάρυα) καὶ ὀπώραν (ἢ μῆλα), σημαίνοντες διὰ μὲν τῶν πρώτων κελυφώδεις καρπούς, διὰ δὲ τῶν δευτέρων πυρηνώδεις. «Ὀρφεὺς ἀκρόδρυα πᾶσαν ὀπώραν καλεῖ. Γαληνὸς δὲ καὶ οἱ τὰ φυτουργικὰ συνταξάμενοι ἀκρόδρυά φασι τὰ σκέπην ἔχοντα (τὰ κελυφώδη), οἷον ῥοίας, κάρυα, ἀμυγδάλας καὶ εἴτι ὅμοιον, ὀπώρας δὲ τὰ ἀσκεπῆ, ὡς μῆλα, ἄπιους, καὶ τὰ ὅμοια (τὰ πυρηνώδη)». — Τινὰ τούτων τῶν ὀπωρικῶν, ὡς τὰ κεράσια, τὰ δαμάσκηνα, τὰ μηδικὰ μῆλα, ἢ τὰ περσικὰ καὶ τὰ τοιαῦτα ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν ὀνομάτων αὐτῶν ὅτι εἰσήχθησαν μεταγενεστέρως καὶ ἐνεκλιματίσθησαν ἐν Ἑλλάδι ἐξ ἀνατολικῶν ἢ μεσημβρινῶν χωρῶν, ἄλλα δέ εἰσιν ἀναμφισβητήτως ἐγχώρια καὶ ἀρχαῖα, οἷον τὸ ἀττικὸν σῦκον καὶ ἡ ἀργεία ἄπιος, ἃ μάλιστα συγκαταλέγονται καὶ μετ' αὐτῆς τῆς ἀρχαιοτάτης τῶν προσελήνων καὶ βαλανηφάγων Ἀρκάδων βαλάνου.

§ 10. Ἀλλὰ καὶ δένδρα παρέχοντα ξυλικὴν κατάλληλον πρὸς ἄλλας χρείας τοῦ βίου ὑπῆρχον ἐν Ἑλλάδι· ἐκ τούτων δὲ

ἰδίως αἱ ἐλάται καὶ αἱ πίτυς ἦσαν χρήσιμοι πρὸς ναυπηγίαν καὶ οἰκοδομήν· πρὸς τοὺς αὐτοὺς δὲ σκοποὺς καὶ ἰδίως πρὸς κατασκευὴν διαφόρων σκευῶν πλοίου καὶ ἄλλων ἦσαν καὶ ἡ κέδρος καὶ ἄρκευθος, ἡ φίλυρα, ἡ σφένδαμνος, ἡ ζυγία, ἡ μίλος ἢ σμίλαξ, ἡ πρῖνος, πηδός, ὀξύη, συκάμινος, μελία, πτελέα, πλάτανος, ἀνδράχνη, καρύα (ἡ Εὐβοϊκή), πύξος, τέρμινθος, φιλύκη, ἀφάρκη, κήλαστρος, μύα, δάφνη, ἰτέα, κότινος. Ἀλλὰ τὴν στερεωτέραν ναυπηγήσιμον ξυλικὴν εἰσῆγον κυρίως ἔξωθεν· διότι περὶ τῶν Ἀθηναίων ἰδίως, τοῦ ναυτικωτέρου λαοῦ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, γινώσκομεν ὅτι, στερούμενοι τῆς ἀναγκαίας ναυπηγησίμου ξυλικῆς, ἔφερον αὐτὴν διὰ θαλάσσης ἐκ τῶν ἀκτῶν τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ ἐκ Μακεδονίας· ἄλλως δὲ ἡ ἐξαγωγὴ τῆς ναυπηγησίμου ξυλικῆς ἦν ἀπηγορευμένη πάντοτε μὲν καὶ ἀπολύτως ἐν τῇ Ἀττικῇ, ὑπό τινας δὲ ὅρους ἐν ἄλλαις χώραις, ἐχούσαις ἀφθονίαν αὐτῆς, οἷον ἐν τῇ Μακεδονίᾳ καὶ πρὸ πάντων ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἀλεξάνδρου. Καὶ ἀλλοία δὲ οἰκοδομικὴ ξυλικὴ εἰσήγετο ἔξωθεν διὰ θαλάσσης, ὡς καὶ οἱ ἀναγκαῖοι διὰ τὰ ἐν Ἀττικῇ μεταλλεῖα πάσσαλοι καὶ δοκοί. Καύσιμα δὲ ξύλα φαίνεται ὅτι ὑπῆρχον ἐν ἀφθονίᾳ, ὡς ἐν Ἀθήναις οἱ Ἀχαρνεῖς ἔκαιον ἄνθρακας ἐκ ξύλων φηγοῦ. Ἀλλὰ σήμερον πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος αἱ ὀρειναὶ χῶραι εἰσὶν ἐπί τινα βαθμὸν ἔρημοι καὶ γεγυμνωμέναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δασῶν καὶ ἄλλης χρησίμου φυτείας· ἀλλ' εὐκόλως δυνάμεθα εἰκάσαι ὅτι ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἦσαν μᾶλλον σύνδενδροι καὶ δασώδεις· ἀλλὰ καὶ νῦν ἔτι ἡ Αἰτωλία καὶ Ἀκαρνανία παρέχουσι πολλὴν οἰκοδομικὴν ξυλικήν, καὶ εἰσὶ δασώδεις, ἀρκούντως ἐπίρρυτοι καὶ κεκαλυμμέναι ὑπ' ἀγαθῆς γῆς, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Ἀττικὴν καὶ τὰ πλεῖστα μέρη τῆς ὀρεινῆς Πελοποννήσου.

§ 11. Πλουσίαν δὲ καὶ ποικίλην νομὴν εὕρισκον τὰ ποίμνια πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐπ' αὐτῶν τῶν ὀρεινοτάτων χωρῶν, ὡς καὶ νῦν ἔτι, ἐν καιρῷ θέρους, ὅτε αἱ πεδιάδες ἦσαν σχεδὸν καθ' ὁλοκληρίαν κεκαυμέναι ὑπὸ τοῦ ἡλίου. Γνωστὸν τὸ ἔθος, ὅπερ οἱ νεώτεροι Ἕλληνες ἔχουσι, του καταβιβάζειν τὰ ποίμνια ἀπὸ τῶν ὀρεινῶν χωρῶν εἰς τὰς πεδιάδας καὶ ἀναβιβάζειν πάλιν ἐκ τούτων εἰς τὰ ὄρη, ὡς ἀπήτει ἑκάστοτε ἡ ὥρα τοῦ

ἔτους. Ἀλλ' ἐννοεῖται ὅτι καὶ πρὸς χορτασμὸν αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ἰδίως τοῦ πτωχοῦ καὶ ἐξ ἀνάγκης λιτοβίου, ἐξήρκει ἡ γῆ διά τινων αὐτομάτων ἢ αὐτοφυῶν ῥιζῶν καὶ λαχανικῶν καὶ ὀσπρίων, ἐξ ὧν ἀναφέρονται συχνάκις ἐν τῷ ἀρχαίῳ βίῳ καὶ τῇ ἀρχαίᾳ κωμωδίᾳ συμφώνως τῷ νῦν βίῳ καὶ τῇ νῦν διαίτῃ τῶν πτωχῶν Ἑλλήνων ὁ θύμος ἢ τὸ θύμον, τὸ κάρδαμον, τὰ κρόμυα, τὰ σκόροδα, βολβοί, ῥαφανῖδες καὶ ῥάπεις, γογγυλίδες, διάφορα λάχανα, κράμβαι, σικυοί, θέρμοι, κύαμοι, ἐρέβινθοι, λάθυροι, ἄρακος, μύκητες, σόγχοι, ἀκαλήφη ἢ κνίδη καὶ ἄλλα παντοῖα ἄγρια ἢ ἀρουραῖα καὶ εὐτελῆ λαχανικά. Ἀλλὰ καὶ τὰ κυριώτερα τῶν ἄλλων πρὸς τὸ ζῆν ἐπιτηδείων παρῆγε κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον ἄφθονα ἡ γῆ, ἢ αὐτοφυῆ, ἢ καλλιεργούμενα καὶ μεταποιούμενα ὑπὸ τῆς γεωργίας. Οὕτως αὐτὴ ἡ Ἀττικὴ, ἧς ἀνωτέρῳ ἐσημειώσαμεν τὸ πετρῶδες καὶ λεπτόγειον, ἣν οὐχὶ τόσον ἀκατάλληλος πρὸς γεωργίαν, ὡς ὑπὸ πολλῶν νομίζεται· διότι οὐδεμία μὲν σπορὰ καὶ καλλιέργεια ἐτελεσφόρει ἐν βραχώδεσι τόποις, ἀλλὰ καὶ ἡ λυπροτάτη γῆ αὐτῆς παρῆγε τοὐλάχιστον κριθήν, καὶ ῥητῶς ἀναφέρεται ὑπὸ Θεοφράστου ὅτι ἡ Ἀττικὴ ἦν κριθοφόρος ἀρίστη. Ἐπειδὴ δὲ κριθὴν παρῆγε καλὴν καὶ ἄφθονον, σῖτον δὲ οὐδαμῶς ἢ πολὺ δυσκόλως, διὰ τοῦτο καὶ ἔτρωγον συνηθέστερον κρίθινον ἄρτον ἐξ ἀλφίτων, ἢ ἐξ ἀλεύρων σίτου. Ἐπίσης τὴν αὐτὴν ἀφορίαν σίτου καὶ μείζονα εὐφορίαν κριθῆς ἐν Ἀττικῇ δεικνύει καὶ ἡ γνωστὴ ἡμῖν σολώνειος διάταξις, καθ' ἣν οἱ ἔχοντες σίτησιν ἐν τῷ Πρυτανείῳ ἐγεύοντο συνήθως καθ' ἑκάστην κριθίνους πλακοῦντας, ἄρτον δ' ἐκ σίτου μόνον ἐν ἑορταῖς. Ἐν τῇ αὐτῇ Ἀττικῇ τὸ ἤπιον καὶ γλυκὺ τοῦ κλίματος ἔφερε μὲν τοὺς εὐγενεστέρους τῶν καρπῶν εἰς πρωϊμωτέραν ὡρίμανσιν, ἀλλὰ καὶ διετήρει αὐτοὺς ὀψιαίτερον τῆς ὥρας ἢ ἀλλαχοῦ. Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἡ γεωργία συνεβάλλετο τὸ καθ' ἑαυτὴν εἰς ἐπαύξησιν καὶ βελτίωσιν τῶν προϊόντων ἑκάστης χώρας, καθ' ὅσον μάλιστα ἐν Ἑλλάδι ἡ γεωργία πολλαχῶς ἐξετιμᾶτο καὶ ὡς φυσικώτατος καὶ δικαιότατος πορισμός, ὑπὸ φιλοσόφων καὶ νομοθετῶν συνιστώμενος, καὶ ὡς παρέχουσα σῶμα καὶ ψυχὴν ἀνδρεῖα καὶ ἐπιτήδεια πρὸς τὸν πόλεμον, καὶ ὡς παρέχουσα μετὰ πολλῶν ἄλλων πλεονεκτημάτων

καὶ ἀπείρους εὐγενεῖς καὶ ἐλευθερίους ἡδονὰς καὶ ἀναπαύλας, — διὰ τοῦτο ἐν πολλοῖς τόποις ὁ ἀγρὸς διέτρεφεν ἀρκούντως τὸν ἰδιοκτήτην καὶ φιλόπονον γεωργόν, ἐν δὲ καιροῖς σιτοδείας καὶ ἐπλούτιζεν αὐτόν.

§ 12. Ἄλλα ὁπωσοῦν λόγου ἄξια προϊόντα ἦσαν ἐν διαφόροις τόποις τῆς Ἑλλάδος οἶνος, ἐλαῖαι καὶ ἔλαιον, σῦκα καὶ μέλι· καὶ περὶ μὲν τῶν διαφόρων ἑλληνικῶν οἴνων καὶ τῶν τόπων τῆς παραγωγῆς αὐτῶν γενήσεται ἀλλαχοῦ λόγος· ἔλαιον δὲ καὶ σῦκα καὶ μέλι ἦσαν ἐξαίρετα ἐν Ἀττικῇ, ἔνθα καὶ κατεβάλλετο ἰδιαιτέρα φροντὶς περὶ αὐτῶν· διότι ἦν ἀπηγορευμένον τὸ ἐξορύττεσθαι ἐλαιόδενδρον, πλὴν διὰ δημοτελεῖς ἑορτὰς ἢ διὰ κηδείαν τινά, ἢ πρὸς ἄλλην τινὰ ἰδίαν χρῆσιν, ἀλλὰ καὶ τότε οὐχὶ ἐπέκεινα τῶν δύο κατ' ἔτος. Τὰ δὲ σῦκα κατ' ἐξοχὴν ἐνομίζοντο ἐξαίρετον πλεονέκτημα τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν ὁμόρων τόπων· τόσον δὲ περισπούδαστοι ἦσαν αὗται αἱ ὀπῶραι παρ' Ἕλλησιν, ὥστε ὁ Ἡρόδοτος, περιγράφων τὰ τῶν Περσῶν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ τῶν Ἑλλήνων, λέγει περὶ τῶν πρώτων ὅτι «οὐ σῦκα ἔχουσι τρώγειν, οὐδ' ἄλλο ἀγαθὸν οὐδέν». Ἰδίως δὲ ἐξαίρετα ἦσαν τὰ τῶν Ἀθηνῶν σῦκα ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν ἀττικαὶ ἰσχάδες, ὧν ἦσαν διάφορα εἴδη καὶ διάφοροι ἐπωνυμίαι· διότι αἱ ἀττικαὶ ἰσχάδες ἐκαλοῦντο καὶ χελιδόνιοι ἰσχάδες καὶ ἁπλῶς χελιδόνες, καὶ ἄλλαι ἀμφαρίστεφ, φιβάλεφ, βασίλεφ, κορώνεφ, καὶ πρόκριδες καὶ ὄξαλοι. Τὰ αὐτὰ προϊόντα, ἔλαιον καὶ ἰσχάδες, ἐχρησίμευον καὶ πρὸς ἐξαγωγὴν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς χώρας εἰς ξένους τόπους· γνωστὴ ἡ ἐντύπωσις, ἣν λέγεται ὅτι παρήγαγον ἐν τῇ Περσικῇ αὐλῇ αἱ ξηραὶ ἀττικαὶ ἰσχάδες. «Ἀττικὰς ἰσχάδας οὐκ ἂν ἔφη (ὁ Ξέρξης) φαγεῖν ὠνίους κομισθείσας, ἀλλ' ὅταν τὴν φέρουσαν κτήσηται χώραν». Ὑπετέθη μὲν ὑπὸ Πλουτάρχου ὅτι ἐν Ἀττικῇ ἦν ἀπηγορευμένη ἡ ἐξαγωγὴ ἀμφοτέρων τούτων τῶν προϊόντων καὶ ὅτι ἀρὰ μάλιστα ἀπηγγέλλετο ὑπὸ τοῦ ἄρχοντος κατὰ τοῦ παραβάτου τῆς τοιαύτης διατάξεως, ἣ ἐπεβάλλετο αὐτῷ ζημία ἑκατὸν δραχμῶν, — ἀλλ' ἐκτὸς μικρῶν περιορισμῶν ἀποδεικνύεται καὶ διὰ παραδειγμάτων γενομένης ἐξαγωγῆς καὶ διὰ διατάξεων ἐναντίων τῆς προμνησθείσης ὅτι ἡ ἐξαγωγὴ τούτων ἐπετρέπετο.

Ἰδίως δὲ ἡ ἀπαγόρευσις τῆς ἐξαγωγῆς τῶν σύκων φαίνεται ὅτι ἐπλάσθη ὑπὸ μεταγενεστέρων σχολιαστῶν καὶ γραμματικῶν πρὸς εὐχερεστέραν ἐξήγησιν τοῦ ὀνόματος συκοφάντης *).

§ 13. Ἐκτὸς τοῦ ἐλαίου καὶ τῶν σύκων καὶ τῶν παντοδαπῶν οἴνων ἐφύοντο πρὸς τούτοις ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν μέρει ἐξήγοντο ἐξ αὐτῆς καὶ διάφοροι φαρμακώδεις ἢ φαρμακευτικαὶ βοτάναι, αἱ μὲν ἰαματικὴν ἔχουσαι δύναμιν, αἱ δὲ δηλητηριώδη. Μάλιστα δὲ ἰδιαίτεροί τινες τόποι τῆς Ἑλλάδος ἦσαν κατ' ἐξοχὴν περιώνυμοι ἐπί τισι τούτων». Τῶν περὶ τὴν Ἑλλάδα τόπων (λέγει ὁ Θεόφραστος ἐν Ἱστορίᾳ Φυτῶν Θ', 15) φαρμακωδέστατον τό τε Πήλιον τὸ ἐν Θετταλίᾳ καὶ τὸ Τελέθριον τὸ ἐν Εὐβοίᾳ καὶ ὁ Παρνασσός, ἔτι δὲ καὶ ἡ Ἀρκαδία καὶ ἡ Λακωνική· καὶ γὰρ αὗται φαρμακώδεις ἀμφότεραι· δι' ὃ καὶ οἵ γε Ἀρκάδες εἰώθασιν ἀντὶ τοῦ φαρμακοποτεῖν γαλακτοποτεῖν περὶ τὸ ἔαρ, ὅταν οἱ ὀποὶ μάλιστα τῶν τοιούτων φύλλων ἀκμάζωσιν.... φύεται δὲ παρ' αὐτοῖς ὅ τε ἐλλέβορος ἀμφότερος καὶ ὁ λευκὸς καὶ μέλας, ἔτι δὲ δαῦκον δαφνοειδὲς κροκόεν, καὶ ἣν ἐκεῖνοι μὲν ῥάφανον ἀγρίαν καλοῦσι, τῶν δ' ἰατρῶν τινες κεράϊν, καὶ ἣν οἱ μὲν ἀλθαίαν, ἐκεῖνοι δὲ μαλάχην ἀγρίαν, καὶ ἡ ἀριστολοχία καὶ τὸ σέσελι καὶ τὸ ἱπποσέλινον καὶ τὸ πευκέδανον, καὶ ἡ ἡράκλεια καὶ ὁ στρύχνος ἀμφότερος ὅ τε φοινικοῦν ἔχων τὸν καρπὸν καὶ ὁ μέλανα· φύεται δὲ καὶ ὁ σίκυος ὁ ἄγριος, ἐξ οὗ τὸ ἐλατήριον συντίθεται, καὶ ὁ τιθύμαλλος, ἐξ οὗ τὸ ἱπποφαές· ἄριστον δὲ τοῦτο

*) Πιθανωτάτη φαίνεται ἡ γνώμη τῶν μὴ παραδεχομένων ἀπαγόρευσιν ἐξαγωγῆς σύκων καὶ ὅτι δῆθεν ἐγίνετο ψευδὴς καταμήνυσις ἐπὶ δῆθεν λαθραίᾳ ἐξαγωγῇ τούτων. Οὗτοι ὀρθότερον νομίζουσιν ὅτι ἐν καιρῷ πάλαι ποτὲ συμβάσης σιτοδείας ἁφηρπάγησαν ὑπὸ πεινώντων χειρῶν οἱ καρποὶ τῶν ἱερῶν συκῶν, καὶ ἀφ' οὗ ἐπανῆλθον εὐτυχέστεροι χρόνοι, ἐγένοντο ἀγωγαὶ κατὰ τοιαύτης δῆθεν ἱεροσυλίας, ὡς ἠδύναντο κινηθῆναι βαρεῖαι ἀγωγαὶ καὶ κατὰ τῶν ἐπιβαλόντων χεῖρα ἐπὶ τῆς ἱερᾶς ἐλαίας (ἴδε λόγον Λυσίου περὶ μορίας ἢ ἱερᾶς ἐλαίας). Φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ ποταπὸν τοῦ ὀνόματος τοῦ συκοφάντου προῆλθε καὶ ἐκ τούτου ὅτι διὰ τὸ αὐστηρὸν τῶν ποινῶν τῶν ἐπιβαλλομένων τοῖς ὑποροκλέπταις οἱ καταμηνυταὶ τοιούτων μικρῶν, ἀλλὰ βαρύτατα τιμωρουμένων πλημμελημάτων, οἷα ἡ ὑπεξαίρεσις σύκων, ἐνομίζοντο ποταποὶ καὶ κακοήθεις. «Atticos quondam juvenes solitos ajunt in hortos irrumpere ficosque deligere. Quam ob causam lege est constitutum, ut qui id fecisset capite truncaretur; quam poenam qui prosequerentur ob parvola detrimenta, sycophantas appellatos». Festus.

περὶ Τεγέαν κἀκεῖνο μάλιστα σπουδάζεται· φύεται δ' ἐκεῖ ἐπὶ πλέον· πλεῖστον δὲ καὶ κάλλιστον φύεται περὶ τὴν Κλειτορίαν· ἡ δὲ πανάκεια γίνεται κατὰ τὸ πετραῖον περὶ Ψωφῖδα καὶ πλείστη καὶ ἀρίστη· τὸ δὲ μῶλυ περὶ Φενεὸν καὶ ἐν τῇ Κυλλήνῃ· φασὶ δ' εἶναι καὶ ὅμοιον ᾧ Ὅμηρος εἴρηκε (Ὀδυσσ. Κ, 304—306 «ῥίζῃ μὲν μέλαν ἔσκε (τὸ φάρμακον), γάλακτι δὲ εἴκελον ἄνθος· μῶλυ δέ μιν καλέουσι θεοί· χαλεπὸν δὲ τ' ὀρύσσειν ἀνδράσι γε θνητοῖσι»), τὴν μὲν ῥίζαν ἔχον στρογγύλην προσεμφερῆ κρομύῳ, τὸ δὲ φύλλον ὅμοιον σκίλλῃ· χρῆσθαι δὲ αὐτῷ πρός τε τὰ ἀλεξιφάρμακα καὶ τὰς μαγείας· οὐ μὴν ὀρύττειν γ' εἶναι χαλεπὸν ὡς Ὅμηρός φησιν· τὸ δὲ κώνειον ἄριστον περὶ Σοῦσα καὶ ἐν τοῖς ψυχροτάτοις τόποις· γίνεται δὲ καὶ ἐν τῇ Λακωνικῇ τὰ πολλὰ τούτων· καὶ γὰρ αὕτη πολυφάρμακος· ἐν Ἀχαίᾳ δὲ ἥ τε τραγάκανθα πολλὴ καὶ οὐδὲν χείρων, ὡς οἴονται, τῆς Κρητικῆς, ἀλλὰ καὶ τῇ ὄψει καλλίων, καὶ δαῦκον περὶ τὴν Πατραϊκὴν διαφέρον· τοῦτο δὲ θερμαντικὸν φύσει, ῥίζαν δὲ ἔχει μέλαιναν· φύεται δὲ τὰ πολλὰ τούτων καὶ ἐν τῷ Παρνασσῷ καὶ περὶ τὸ Τελέθριον· καὶ ταῦτα μὲν κοινὰ πλειόνων χώρων. Τὸ δὲ δίκταμνον ἴδιον τῆς Κρήτης, θαυμαστὸν δὲ τῇ δυνάμει καὶ πρὸς πλείω χρήσιμον..... φασὶ δέ τινες ὅλως τῶν φύλλων καὶ τῶν ὀροδάμνων καὶ ἁπλῶς τῶν ὑπὲρ γῆς τὰ ἐν Κρήτῃ διαφέρειν, τῶν δὲ ἄλλων τῶν γε πλείστων τὰ ἐν τῷ Παρνασσῷ». Ἰδίως δὲ ἡ ἐν Φωκίδι Ἀντίκυρα ἦν περίφημος διὰ τὸν ἐλλέβορον· ὁ Παυσανίας λέγει (1', 36, 4) «τὰ ὄρη τὰ ὑπὲρ τὴν Ἀντίκυραν πετρώδη τε ἄγαν ἐστί, καὶ ἐν αὐτοῖς φύεται μάλιστα ὁ ἐλλέβορος· ὁ μὲν αὐτοῦ μέλας χωρεῖται ἀνθρώποις καὶ ἔστι γαστρὶ καθάρσιον, ὁ δὲ ἕτερος ὁ λευκὸς δι' ἐμέτου καθαίρειν πέφυκε· τὸ δὲ φάρμακον τὸ εἰς τὴν κάθαρσιν ἡ τοῦ ἐλλεβόρου ῥίζα ἐστίν». Ὁ δὲ Στράβων λέγει ὅτι αὐτόθι φύεται ὁ ἐλλέβορος ὁ ἀστεῖος καὶ σκευάζεται βέλτιον· καὶ διὰ τοῦτο ἀπεδήμουν ἐκεῖ πολλοὶ καθάρσεως καὶ θεραπείας χάριν. Τὰ διάφορα δὲ εἴδη τούτου καὶ τὰς διαφόρους αὐτοῦ δυνάμεις περιγράφει ὁ Θεόφραστος (Ἱστ. Φυτ. Θ', 10)· «Ὁ δὲ ἐλλέβορος, ὅ τε μέλας καὶ ὁ λευκός, ὥσπερ ὁμώνυμοι φαίνονται, περὶ δὲ τῆς ὄψεως διαφωνοῦσιν· οἱ μὲν γὰρ ὁμοίους εἶναι πλὴν τῷ χρώ-

ματι μόνον διαφέρειν τὴν ῥίζαν, τοῦ μὲν λευκήν, τοῦ δὲ μέλαιναν· οἱ δὲ τοῦ μὲν μέλανος τὸ φύλλον δαφνῶδες, τοῦ δὲ λευκοῦ πρασῶδες, τὰς δὲ ῥίζας ὁμοίας πλὴν τῶν χρωμάτων· οἱ δ' οὖν ὁμοίους λέγοντες τοιάνδε φασὶν εἶναι τὴν μορφήν· καυλὸν μὲν ἀνθερικώδη βραχὺν σφόδρα, φύλλον δὲ πλατύσχιστον, παρόμοιον σφόδρα τῷ τοῦ νάρθηκος, μῆκος δ' ἔχον, εὐθὺ δ' ἐκ τῆς ῥίζης ἠρτημένον καὶ ἐπιγειόφυλλον· πολύῤῥιζον δ' εὖ μάλα ταῖς λεπταῖς καὶ χρησίμοις· ἀναιρεῖν δὲ τὸν μὲν μέλανα καὶ ἵππους καὶ βοῦς καὶ ὗς, δι' ὃ καὶ οὐδὲν νέμεσθαι τούτων· τὸν δὲ λευκὸν νέμεσθαι τὰ πρόβατα καὶ ἐκ τούτου πρῶτον συνοφθῆναι τὴν δύναμιν καθαιρομένων ἐκείνων· ὡραῖος δὲ μετοπώρου, τοῦ δ' ἦρος ἄωρος, ἀλλὰ πρὸς τὴν πυλαίαν οἱ ἐκ τῆς Οἴτης συλλέγουσι· πλεῖστος γὰρ ἐνταῦθα φύεται καὶ ἄριστος· μοναχοῦ δὲ φύεται τῆς Οἴτης περὶ τὴν Πυράν... φύεται δὲ ὁ μὲν μέλας πανταχοῦ· καὶ γὰρ ἐν τῇ Βοιωτίᾳ καὶ ἐν Εὐβοίᾳ καὶ παρ' ἄλλοις πολλοῖς· ἄριστος δὲ ὁ ἐκ τοῦ Ἑλικῶνος, καὶ ὅλως τὸ ὄρος εὐφάρμακον· ὁ δὲ λευκὸς ὀλιγαχοῦ· βέλτιστοι δὲ καὶ οἷς χρῶνται μάλιστα τέτταρες, ὁ Οἰταῖος, ὁ Ποντικός, ὁ Ἐλεάτης, ὁ Μαλιώτης· ἄριστος δὲ πάντων καὶ τούτων καὶ τῶν ἄλλων ὁ Οἰταῖος, ὁ δὲ Παρνάσσιος καὶ ὁ Αἰτωλικὸς (γίνεται γὰρ καὶ ἐνταῦθα καὶ πολλοὶ καὶ ὠνοῦνται καὶ πωλοῦσιν οὐκ εἰδότες) σκληροὶ καὶ ἄγαν περισκελεῖς... καλοῦσι δὲ τὸν μέλανά τινες ἔκτομον μελαμπόδιον, ὡς ἐκείνου πρῶτον τεμόντος καὶ ἀνευρόντος· καθαίρουσι δὲ καὶ οἰκίας αὐτῷ καὶ πρόβατα συνεπάδοντές τινα ἐπῳδὴν καὶ εἰς ἄλλα δὲ πλείω χρῶνται». Διὰ τὰς πολλὰς ταύτας καθαρτικὰς δυνάμεις τοῦ ἐλλεβόρου καὶ παροιμιῶδες κατήντησε τὸ ἑλλεβορίζεσθαι ἐπὶ καθάρσεως ἀπὸ πνευματικῆς ἀσθενείας. — Ὡσαύτως ἐν Λοκρίδι ἐφύετο ἄρθονος ὁ ἀσφόδελος, ὃς διὰ τὴν βαρεῖαν αὐτοῦ ὀσμὴν ἐνομίζετο ὅτι ἔδωκε καὶ τὴν ἐπωνυμίαν τοῖς κατοίκοις ταύτης τῆς χώρας, Λοκροῖς Ὀζόλαις ἐπικληθεῖσιν· ὁ αὐτὸς ἐφύετο καὶ ἐν τῇ προσεχεῖ χώρᾳ, τῇ Φωκίδι· ἀνέκαθεν δ' ἐνομίζετο ὡς ἄνθος τῶν ὑποχθονίων καὶ τοῦ βασιλείου τῶν σκιῶν· γνωστὸς ἐκ τοῦ Ὁμήρου ὁ ἀσφοδελὸς λειμών, «ἔνθα τε ναίουσι ψυχαί, εἴδωλα καμόντων». ἔτι δὲ γνωστὸν καὶ τὸ ἔθος τοῦ φυτεύειν ἀσφόδελον

παρὰ τοὺς τάφους, διότι ἐνόμιζον ὅτι διὰ τοῦ πολυκάρπου τούτου φυτοῦ ἠδύναντο διατρέφειν ἔτι τοὺς ἀποθανόντας· καὶ τῷ ὄντι ὁ ἀσφόδελος ἦν πολύκαρπος καὶ ὁ καρπὸς αὐτοῦ ξυλώδης, τῇ μὲν μορφῇ τρίγωνος, τῷ δὲ χρώματι μέλας· «γίνεται δὲ ἐν τῷ στρογγύλῳ τῷ ὑποκάτω τοῦ ἄνθους, ἐκπίπτει δὲ τοῦ θέρους, ὅταν τοῦτο διαχάνῃ». Ἀπέδιδον δὲ αὐτῷ μετὰ ταῦτα καὶ διαφόρους ἰαματικὰς καὶ μαγευτικὰς δυνάμεις. Ἄλλο ἰαματικὸν φυτὸν ἀναφέρεται ὁ μανδραγόρας, οὗ τὰ φύλλα ἐλέγοντο ὅτι ἦσαν χρήσιμα πρὸς τὰ ἕλκη μετ' ἀλφίτου, ἡ δὲ ῥίζα πρὸς ἐρυσίπελας ξυσθεῖσά τε καὶ ὀξει δευθεῖσα καὶ πρὸς τὰ ποδαγρικὰ καὶ πρὸς ὕπνον καὶ πρὸς φίλτρα. Ἐν τῇ Μεγαρίδι καὶ Λακωνικῇ ἀναφέρεται φυόμενον πολὺ τὸ κώνειον (cicuta), ὡς καὶ ἐν τῇ Ἀττικῇ, ἔνθα γνωστὸν ποία τις χρῆσις αὐτοῦ ἐγίνετο, διὰ τὴν σφοδρὰν ψυκτικὴν αὐτοῦ δύναμιν, ἣ ἐπέφερε τὸν θάνατον· τούτου «τοῦ κωνείου τὸ χύλισμα ἐστὶν ἰσχυρότερον τοῦ καρποῦ αὐτοῦ καὶ τὴν ἀπαλλαγὴν ῥᾴω ποιεῖ καὶ θάττω, μικρὸν πάνυ καταπότιον δοθέν, ἐνεργότερον δὲ καὶ εἰς τὰς ἄλλας χρείας» (Θεοφρ. Ἱ. Φ. Ζ', 6). — Ἐν δὲ τῇ Θεσσαλίᾳ καὶ Ἀρκαδίᾳ ἐφύετο καὶ τὸ εἰς πολλὰ καὶ διάφορα χρήσιμον πάνακες, καὶ τὰ διάφορα εἴδη αὐτοῦ, τὸ χειρώνειον, ἡράκλειον, καὶ ἀσκληπίειον, περὶ ὧν ὁ Θεόφραστος (Ἱ Φ. Θ, 11) σημειοῖ· «ἔχει δὲ τὸ μὲν χειρώνειον φύλλον μὲν ὅμοιον λαπάθῳ, μεῖζον δὲ καὶ δασύτερον, ἄνθος δὲ χρυσοειδές, ῥίζαν δὲ μικράν· φιλεῖ δὲ μάλιστα τὰ χωρία τὰ πίονα· χρῶνται δὲ πρός τε τοὺς ἔχεις καὶ τὰ φαλάγγια καὶ τοὺς σῆπας καὶ τὰ ἄλλα ἑρπετὰ διδόντες ἐν οἴνῳ καὶ ἀλείφοντες μετ' ἐλαίου· τοῦ δ' ἔχεως τὸ δῆγμα καὶ καταπλάττοντες καὶ ἐν ὀξίνῃ πιεῖν διδόντες· ἀγαθὴν δέ φασι καὶ ἕλκῶν ἐν οἴνῳ καὶ ἐλαίῳ καὶ φυμάτων ἐν μέλιτι· τὸ δ' ἀσκληπίειον τὴν ῥίζαν μῆκος μὲν ὡς σπιθαμήν, λευκὴν δὲ καὶ παχεῖαν σφόδρα, καὶ φλοιὸν παχὺν καὶ ἁλυκώδη, καυλὸν δὲ ἔχει γονατώδη πανταχόθεν, φύλλον δὲ οἷόν περ ἡ θαψία πλὴν παχύτερον· ἀγαθὸν δὲ εἶναι φασὶ ἑρπετῶν τε ξύοντα πίνειν, καὶ σπληνὸς ὅταν αἷμα περὶ αὐτὸν ἐν μελικράτῳ, καὶ κεφαλαίας τρίβοντα ἐν ἐλαίῳ ἀλείφειν καὶ ἄλλο τι ἐὰν πονῇ τις ἀφανὲς καὶ γαστρὸς ὀδύνης ἐν οἴνῳ ξύοντα· δύνασθαι δὲ καὶ τὰς μακρὰς

ἀρρωστίας ἐκκλίνειν· ἔπειτα τῶν ἑλκῶν τῶν μὲν ὑγρῶν ξηρὸν ἐπιπάττοντα προκατακλύζοντα ἐν οἴνῳ θερμῷ, τῶν δὲ ξηρῶν ἐν οἴνῳ δεῦσαι καὶ καταπλάττειν· τὸ δ' ἡράκλειον φύλλον μὲν ἔχει μέγα καὶ πλατὺ καὶ τρισπίθαμον πανταχῇ, ῥίζαν δὲ ὡς δακτύλου τὸ πάχος δίκραν ἢ τρίκραν, τῇ γεύσει μὲν ὑπόπικρον, τῇ δ' ὀσμῇ καθάπερ λιβανωτοῦ καθαροῦ· ἀγαθὴν δὲ τῆς ἱερᾶς νόσου μιγνυμένην φώκης πιτύᾳ ὅσον τεταρτημόριον πίνειν, καὶ ὀδύνης κατὰ γαστέρα ἐν οἴνῳ γλυκεῖ, καὶ ἑλκῶν τῶν μὲν ὑγρῶν ξηράν, τῶν δὲ ξηρῶν ἐν μέλιτι». Μετὰ τούτων τῶν ἰαματικῶν βοτανῶν κατατακτέοι καὶ οἱ στρύχνοι καὶ τιθύμαλλοι, ὧν ἀμφοτέρων ἀναφέρονται διάφορα εἴδη· ἔτι δὲ καὶ πλείονες ἄγριαι μήκωνες (κερατῖτις, ῥοιάς, ἡρακλεία, καὶ ἡ γλυκεῖα ῥίζα, ἡ καλουμένη νυμφαία, ἣ ἐφύετο ἐν ταῖς λίμναις καὶ ἐν τοῖς ἑλώδεσιν, οἷον ἐν τε τῇ Ὀρχομενίᾳ καὶ Μαραθῶνι καὶ περὶ Κρήτην, καὶ ἐκαλεῖτο ἰδίως ὑπὸ τῶν Βοιωτῶν Μαδωνία. Καὶ ταῦτα μὲν τὰ προϊόντα ἐκ τοῦ βασιλείου τῶν φυτῶν. Ἐκ δὲ τοῦ βασιλείου τῶν ζώων ἐξήγοντο ἰδίως ἐκ τῆς Ἀττικῆς ἔρια προβάτων καὶ μέλι, ὡς ὁ κωμικὸς Ἀντιφάνης ἐπαινεῖ τὴν Ἀττικὴν ὡς φέρουσαν προϊόντα ἄριστα καὶ ἐξέχοντα τῶν τῆς ἁπάσης οἰκουμένης τοὺς ἄρτους, τὰ σῦκα, τὰ θύμα, τὰ βοσκήματα, τὰ ἔρια, τὸ μέλι, καὶ ἔτι δὲ οὐδὲν ἄλλο ἢ βλαξ ὀνομάζεται ὑπό τινος παρ' Ἀθηναίῳ (E', 60) ὁ ἀμφιβάλλων, εἰ τῶν ἀττικῶν ἐρίων ἄλλα ἐστὶ μαλακώτερα· διακριτέα ὅμως ἐνταῦθα τῶν κυρίως ἑλληνικῶν ἐρίων τὰ ἐν Ἰταλίᾳ ὑπὸ τὸ ὄνομα ἑλληνικῶν προβάτων ἔρια ἀναφερόμενα καὶ πολὺ ἐπαινούμενα, ὡς ἀναφερόμενα ἰδίως ταῦτα εἰς τὴν Μεγάλην Ἑλλάδα *). Τὴν δὲ ὑπεροχὴν τοῦ ἀττικοῦ μέλιτος οὐδεμία χώρα ἠδύνατο διαφιλονεικεῖν. Ἐπαινεῖται ἰδίως τὸ ὑμήττιον μέλι καὶ ἐπρώτευε τὸ κατὰ τὰ μεταλλεῖα συλλεγόμενον μέλι. «Ὁ δ' Ὑμηττὸς καὶ μέλι ἄριστον ποιεῖ... τοῦ δὲ μέλιτος τοῦ ἀττικοῦ ἀρίστου ὄντος τῶν πάντων, πολὺ βέλτιστόν φασι τὸ ἐν τοῖς ἀργυρείοις, ὃ καὶ ἀκάπνιστον καλοῦσι ἀπὸ τοῦ τρόπου τῆς σκευασίας»

*) „Lana autem laudatissima Apula et quae in Italia *Graeci pecoris* appellatur" (Plin. VIII, 73).

(Στράβ. Θ. σ. 399). Εἶχε δὲ ἰδίως ἡ Ἀττικὴ τὸ τόσον περίφημον ἀττικὸν μέλι, ᾧ μέγιστος ἔπαινος κατὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην ἀποδίδεται κατὰ Πλίνιον *), διὰ τὴν ἄφθονον παραγωγὴν τοῦ θύμου, ἀφ' οὗ καὶ ἡ μέλιττα ἐλάμβανε τὸ μέλι, καὶ ἐξ οὗ, καλῶς ἀπανθήσαντος, οἱ ἀττικοὶ μελισσουργοὶ ἐτεχμαίροντο ὅτι ἔμελλον εὐμελιτεῖν.

§ 14. Ἀλλ' εὐκόλως ἐννοεῖται ὅτι τόσος πληθυσμός, ὅσος ἐν τοῖς ἔμπροσθεν εὑρέθη κατέχων τὸ σχετικῶς μικρὸν καὶ ἄκαρπον ἑλληνικὸν ἔδαφος, ἦν συνήθως ἠναγκασμένος συμπληροῦν καὶ αὐτὰ τὰ ἀναγκαιότατα τῶν πρὸς τὸν βίον ἐπιτηδείων δι' εἰσαγωγῆς ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς· οὕτως εἴδομεν ὅτι ἐν Ἀττικῇ ἦν ἀνεπαρκὴς ὁ ἐγχώριος σῖτος πρὸς τὰς χρείας τῶν 500000 κατοίκων, οἳ κατηνάλισκον τοὐλάχιστον 3400000 μεδίμνους σίτου· διὸ εἰς τὸν λιμένα καὶ τὴν ἀγορὰν τοῦ Πειραιῶς ἔφθανε παντα-χόθεν ἐπακτὸς σῖτος, ἐκ τοῦ Πόντου, ὅ ἐστι κυρίως ἐκ τῆς Ταυρικῆς Χερσονήσου ἢ τοῦ Κιμμερίου Βοσπόρου, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς Θράκης, Συρίας, Αἰγύπτου, Λιβύης καὶ Σικελίας, μέχρι τῆς ποσότητος 1000000 μεδίμνων σίτου μόνον πρὸς κατανάλωσιν τῶν ἐγχωρίων, ἐὰν ὑποτεθῇ, ὅπερ πολὺ πιθανόν, ὅτι ἡ Ἀττικὴ παρῆγε 2400000 μεδίμνους κριθῆς καὶ σίτου. Ἐκτὸς δὲ τοῦ σίτου εἰσήγοντο ἐκ τοῦ Πόντου καὶ διάφοροι τεταριχευμέναι ἰχθύες (ταρίχη), ὡς καὶ ἐξ ἄλλων τόπων, οἷον ἐκ τῆς Φρυγίας, Αἰγύπτου, Σαρδοῦς καὶ Γαδείρων (ταρίχη Ποντικά, ταρίχη Φρύγια, Αἰγύπτια, Σαρδῷα, Γαδειρικά). Πολλαὶ ὅμως χῶραι τῆς Ἑλλάδος, ἐν αἷς ἡ Βοιωτία καὶ ἡ Θεσσαλία, ἦσαν ἀγαθαὶ σιτοφόροι, ἐπαρκοῦσαι πρὸς τὴν ἐγχώριον κατανάλωσιν· ἂν ὅμως αἱ αὐταὶ χῶραι παρῆγον καὶ ἀρκετὸν πλεονάζοντα σῖτον εἰς προμήθευσιν καὶ τῶν σπανιζουσῶν χωρῶν, τοῦτο μένει λίαν ἀμφίβολον· μᾶλλον δὲ παραδεκτέον τὸ ἐναντίον· διότι ἐὰν ἐπλεόναζεν ἀρκετὸς σῖτος, οὐδαμῶς ἠδύνατο ἐμποδίζειν τὴν εἰς τὰς σπανιζούσας σίτου χώρας μεταβίβασιν αὐτοῦ οὐδὲ αὐτὴ ἡ γνωστὴ περὶ τὰς συγκοινωνίας τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν δυσκολία· βεβαίως πολλῷ εὐκολώτερον ἠδύ-

*) „Mellis attici in toto orbe summa laus existimatur" (Ph. l. XXI, 31).

ναντο ὑπερνικῆσαι ταύτας τὰς ἐν τῇ χώρᾳ δυσκολίας συγκοινωνοῦντες εὐκολώτερον διὰ θαλάσσης πρὸς τὰς πλησιεστέρας χώρας, ἢ πρὸς τὰς ἀπωτέρας, πρὸς ἃς ἄλλως ὁ πλοῦς ὑπέκειτο εἰς πολλὰς δυσχερείας. Τὸ δὲ βεβαιότατον, μετέφερον ἐκ τῶν ἀπωτάτων τούτων χωρῶν τὰ ὅλως ἐλλείποντα ἐν Ἑλλάδι καὶ πρὸς τὸν οἰκονομικώτερον σκοπὸν τοῦ συναλλάσσειν τὰ προϊόντα τῆς ἰδίας βιομηχανίας πρὸς τὰ φυσικὰ ἐκεῖνα προϊόντα. Ἄλλαι δὲ πάλιν ἑλληνικαὶ χῶραι, καίτοι μὴ παράγουσαι πολλὰ καὶ πολλῶν στερούμεναι, ἠρκοῦντο ὅμως εἰς τὰ ἴδια ἑαυτῶν προϊόντα, ὡς ζώντων τῶν ἐν αὐταῖς κατοίκων λιτότερον βίον.

§ 15. Καὶ πρὸς τὸ κυνήγιον δὲ τὸ ἀποτελοῦν τὴν προσφιλεστάτην καὶ τὰ μάλιστα ἐκτιμωμένην ἐνασχόλησιν τῶν Ἑλλήνων, διότι τοῦτο ἦν παρ' αὐτοῖς ἡ ἀληθεστάτη καὶ φυσικωτάτη ἄσκησις τῶν πολεμικῶν, εὑρίσκοντο ἐν τῇ ἑλληνικῇ χώρᾳ διάφορα ἄγρια ζῶα ἢ θηρία. Λέοντας γενικώτερον ἐν Ἑλλάδι ἀναφέρει μόνον ἡ μυθικὴ παράδοσις περὶ Ἡρακλέους, ὡς ἐν Νεμέᾳ, Ἑλικῶνι καὶ Θεσπιαῖς, οἱ δὲ ἱστορικοὶ χρόνοι περιορίζουσιν αὐτοὺς μόνον μεταξὺ τοῦ τῆς Μακεδονίας ποταμοῦ Νέστου καὶ τοῦ τῆς Ἀκαρνανίας Ἀχελῴου. Ὁ Ἡρόδοτος διηγούμενος (Ζ', 125) τὴν διὰ τῆς Μακεδονίας πορείαν τοῦ πεζοῦ στρατοῦ τοῦ Ξέρξου καὶ εἰπὼν ὅτι «πορευομένῳ δὲ ταύτῃ λεόντες οἱ ἐπεθήκαντο τῇσι σιτηφόροισι καμήλοισι», παρακατιὼν προστίθησιν ὅτι «Εἰσὶ κατὰ ταῦτα τὰ χωρία καὶ λέοντες πολλοί, καὶ βόες ἄγριοι, τῶν τὰ κέρεα ὑπερμεγάθεά ἐστι τὰ εἰς Ἕλληνας φοιτέοντα· οὖρος δὲ τοῖσι λέουσί ἐστι ὅ τε δι' Ἀβδήρων ῥέων ποταμὸς Νέστος καὶ ὁ δι' Ἀκαρνανίης ῥέων Ἀχελῷος· οὔτε γὰρ τὸ πρὸς τὴν ἠῶ τοῦ Νέστου οὐδαμόθι πάσης τῆς ἔμπροσθεν Εὐρώπης ἴδοι τις ἂν λέοντα, οὔτε πρὸς ἑσπέρης τοῦ Ἀχελῴου ἐν τῇ ἐπιλοίπῳ ἠπείρῳ, ἀλλ ἐν τῇ μεταξὺ τούτων τῶν ποταμῶν γίνονται». Ἀλλ' ἐν τοῖς ὕστερον χρόνοις ἐξέλιπε πᾶν ἴχνος αὐτῶν ἐν Εὐρώπῃ· «οἷον δή φασι τοὺς λέοντας παθεῖν (ὁ. ἐ. ἐκλελοιπέναι τῷ χρόνῳ) τοὺς ἐν τῇ Εὐρώπῃ· οὐ γὰρ ἔτι αὐτῶν εἶναι τὸ γένος· πρότερον δὲ ἦσαν καὶ περὶ Μακεδονίαν καὶ ἐν ἄλλοις τόποις» (Δίων. Χρυσ. ΚΑ', 1). Ἀλλ' ἀντὶ τούτων ὑπῆρχον ἐν ἀφθονίᾳ τοὐλάχιστον ἄρκτοι, λύκοι καὶ

πολυάριθμοι κάπροι, ἔλαφοι καὶ δορκάδες, καὶ ἐνιαχοῦ ἄγριαι αἶγες, οἷον ἐν Πάρνηθι τῆς Ἀττικῆς, τῷ Ταϋγέτῳ τῆς Λακωνίας, τοῖς πετρώδεσι τόποις καὶ ὄρυμοῖς τῆς Ἀχαΐας καὶ Ἀρκαδίας· ἔτι δὲ καὶ ἄγριοι ταῦροι καὶ θῶες, ὡς ἐν Μαραθῶνι καὶ τοῖς μεθορίοις Βοιωτίας ἀναφέρεται (παρὰ Φιλοστρ. Β. Σοφ. Β', 7) ὅτι ὁ ῥωμαλέος νεανίας, ὁ ἐπικαλούμενος Ἡρώδου Ἡρακλῆς, ἐποιεῖτο ἄθλους τοὺς ἀγρίους τῶν συῶν καὶ τοὺς θῶας καὶ τοὺς λύκους καὶ τῶν ταύρων τοὺς ὑβρίζοντας, καὶ ὠτειλὰς δὲ ἐδείκνυε τούτων τῶν ἀγώνων, καὶ διεβεβαίου ὅτι ὀσημέραι συνεπλέκετο ταύρῳ ἢ ἄρκτῳ «μέγαν ἄθλον ἀφῃρημένης αὐτοῦ τῆς τύχης, ἐπεὶ μηκέτι βόσκει λέοντας Ἀκαρνανία». — Πρὸς δὲ τούτῳ τῷ ἀνδρειοτέρῳ καὶ οἱονεὶ πολεμικωτέρῳ κυνηγίῳ προσετέθη μετὰ ταῦτα, ὅτε οἱ Ἕλληνες ἐτράποντο εἰς μαλθακώτερα καὶ χαυνότερα ἤθη, καὶ ἡ θήρα τῶν ἰχθύων καὶ ἡ τῶν πτηνῶν ἢ ὀρνίθων (ἁλιεία, ὀρνιθοθηρία). Τοιαύτη τρυφηλοτέρα καὶ λιχνοτέρα δίαιτα ἦν ἄγνωστος τοῖς ὁμηρικοῖς χρόνοις· οἱ παρ' Ὁμήρῳ Ἕλληνες μόνον ἐν μεγάλῃ ἀνάγκῃ ἔτρωγον ἰχθῦς καὶ πτηνά, συνήθως δὲ οὐδὲν τοιοῦτον προσεφέροντο, καίτοι παροικοῦντες παρὰ τὸν ἰχθυόεντα Ἑλλήσποντον, καίτοι ἔχοντες ἐν ταῖς πολλαῖς παρακειμέναις νήσοις πλῆθος ἰχθύων καὶ ἀγρίων ὀρνίθων· ὁ Ὅμηρος (λέγει ὁ Πλάτων Πολιτ. Γ', σελ. 404. C.) «ἐπὶ στρατείας ἐν ταῖς τῶν ἡρώων ἑστιάσεσιν οὔτε ἰχθύσιν αὐτοὺς ἑστιᾷ, καὶ ταῦτα ἐπὶ θαλάττῃ ἐν Ἑλλησπόντῳ ὄντας, οὔτε ἑφθοῖς κρέασιν, ἀλλὰ μόνον ὀπτοῖς», καὶ παρ' Ἀθηναίῳ (Α', 16) ὡσαύτως παρατηρεῖται ὅτι «Ἑλλήσποντον Ὅμηρος ἰχθυόεντα προσαγορεύων καὶ τοὺς Φαίακας πλωτικωτάτους ποιῶν καὶ ἐν τῇ Ἰθάκῃ εἰδὼς λιμένας πλείους καὶ νήσους προσεχεῖς πολλάς, ἐν αἷς ἰχθύων ἐγίνετο πλῆθος καὶ ἀγρίων ὀρνίθων, καὶ εἰς εὐδαιμονίαν δὲ καταριθμῶν τὸ τὴν θάλασσαν ἰχθῦς παρέχειν, ὅμως τούτων οὐδὲν οὐδένα ποιεῖ προσφερόμενον»· ἐὰν δὲ ἅπαξ ἀναφέρηται παρ' Ὁμήρῳ ὅτι οἱ ἑταῖροι τοῦ Ὀδυσσέως ἀπεπειράθησαν ἰχθυοφαγῆσαι, τοῦτο ἐποίησαν ὑπείκοντες τῇ ἐσχάτῃ ἀνάγκῃ (Ὀδυσ. Μ. 329—332) «ἀλλ' ὅτε δὴ νηὸς ἐξέφθιτο ἤϊα πάντα, καὶ δὴ ἄγρην ἐφέπεσκον ἀλητεύοντες ἀνάγκῃ, ἰχθῦς ὄρνιθάς τε, φίλας ὅ τι χεῖρας ἵκοιτο, γναμπτοῖς ἀγκίστροισιν· ἔτειρε

δὲ γαστέρα λιμός». Ἀλλὰ τὴν ἐπελθοῦσαν ἐν τῇ διαίτῃ μεταβολὴν ἤδη ἀναφέρουσι τὰ Κύπρια ἔπη· ἔνθα καὶ χωρὶς ἀνάγκης ὁ Παλαμήδης ἀναφέρεται προελθὼν ἐπὶ ἰχθύων θήραν· καὶ ἔτι μεταγενέστερον ἡ λιχνεία ἤρξατο ἐκτείνεσθαι καὶ εἰς τοῦτο τὸ εἶδος τῆς τροφῆς, καὶ ἐνηργεῖτο ἁλιεία παντοίων ἰχθύων, ὧν ἄφθονον ποικιλίαν παρεῖχεν, ἀλλὰ καὶ νῦν ἔτι παρέχει, ἡ ἑλληνικὴ θάλασσα. Παρ' Ἀθηναίῳ καταλέγονται ἐν ἀλφαβητικῷ καταλόγῳ οὐχὶ ἔλαττον τῶν ὀγδοήκοντα διαφόρων εἰδῶν μετὰ τῶν παραλλαγῶν αὐτῶν. Ἐνταῦθα γενικώτατα μόνον καὶ ἁπλῶς δυνάμεθα καταλέξαι τὰ κυριώτερα εἴδη τῶν ἰχθύων καὶ ἄλλων θαλασσίων μαλακίων καὶ ὀστρακοδέρμων· ἀναφέρονται δὲ ἀναμὶξ τρίγλη, σκάρος, λάβραξ, μύραινα, κεστρεύς, χρύσοφρυς, γόγγρος, μελάνουρος, ἀνθίας, σφύραινα (κέστρα), τράχουρος, ξιφίας, ἀμία, κάλλιχθυς, ὀρφὸς (ὀρφώς), φάγρος, σκορπίος, κίθαρος, βατίς, θυννίς, θύννος, γλαῦκος, συνόδους, κίχλη, ἔλλοψ, σάλπη, γαλεός, ἔγχελυς, ἀφύαι, ψῆτται, μαινίδες, ἀκαλήφη, καρίδες, μεμβράδες, κωβυσί, νάρκα, φυκίδες· ὄστρεα, πορφύραι, κήρυκες, κάραβος, ἀστακὸς, χῆμαι (χηβάδαι), κόγχαι, κτένες, τευθίδες, πολύποδες (πολυπόδεοι πλεκτάναι), σηπίαι, ἐχῖνοι θαλάττιοι, σμάριδες κ. τ. τ. Καὶ ἡ θήρα δὲ καὶ ἄγρα τῶν πτηνῶν (ὀρνιθοθηρευτική, ἰξευτική) εὕρισκεν ἐν Ἑλλάδι παντοδαπὰ πτηνὰ καὶ παρεῖχεν ἄφθονον ποικιλίαν λίχνου τροφῆς τοῖς οἰσοφάγοις τῶν πλουσίων λαιμάργων. Ἐκ τούτων δὲ τῶν πτηνῶν ἡ κατὰ τοὺς ἀρχαίους ὀρνίθων συχνάκις ἀναφέρονται κίχλαι (διαφόρων εἰδῶν· κίχλαι τριχάδες, κίχλαι ἰλλάδες), κόσσυφοι (κόψιχοι παρ' Ἀριστοφάνει), σπῖνοι καὶ σπινίδια, πέρδικες, περιστεραί, φάτται, φάβες, τρυγόνες, οἰνάδες, ἀμπελίδες (ἀμπελίωνες), συκαλίδες, ψᾶρες, κίσσαι, ὄρτυγες, ἄφθονοι οἱ τελευταῖοι πρὸ πάντων ἐν Δήλῳ (ἣ καὶ Ὀρτυγία διὰ τοῦτο ἐπεκλήθη ποτὲ «παρὰ τὸ τὰς ἀγέλας τούτων τῶν ζώων φερομένας ἐκ τοῦ πελάγους ἰζάνειν εἰς τὴν νῆσον»), ὀρτυγομῆτραι, σκολόπακες, ἀτταγᾶ καὶ τὰ τοιαῦτα. Καὶ ἡ χρῆσις δὲ ἱεράκων καὶ ἄλλων τοιούτων ἠθάδων ἢ τετιθασσευμένων πτηνῶν πρὸς πάλευμα ἄλλων ὁμοφύλων πτηνῶν (παλεύειν ἠθάσιν ὄρνισιν». Πλουτ. Συλ. ΚΗ') φαίνεται ὅτι ἦν ἀνέκαθεν γνωστὴ τῇ ἀρχαιότητι. Παρὰ Ξενοφῶντι γενικώτερον ἀναφέρεται τὸ ἔθος τοῦτο τοῦ μεταχειρίζεσθαι ὄρνιθας παλευτὰς ἢ τοὺς καθ' ἡμᾶς κράκτας (illices)· «ὄρνιθες ἐξεπεπαίδευντό σοι, ὥστε σοὶ μὲν τὰ συμφέροντα ὑπηρετεῖν, τὰς δὲ ὁμοφύλους ὄρνιθας ἐξαπατᾶν» (Κ. Π. Α. 6, 39). Ἔτι δ' ἀναφέρονται μερικώτερον καὶ περιστεραὶ παλεύτριαι, ἢ παλεύτριαι πελειάδες (παλεύειν, παλευτική).

§ 16. Περὶ δὲ τῶν ἀποδημητικῶν καὶ ᾠδικῶν πτηνῶν σχεδὸν οὐδὲ χρεία σημειῶσαι χάριν τῶν κατοικησάντων ὑπὸ ἑλληνικὸν οὐρανὸν ὅτι παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι τοῖς ἔχουσι τόσον ζωηρὸν τὸ τῆς φύσεως αἴσθημα ἐφαίδρυνε τὴν καρδίαν αὐτῶν καὶ ἔζη τρόπον τινὰ ἐν τῇ γλώσσῃ καὶ ταῖς ᾠδαῖς τοῦ λαοῦ πρὸ πάντων ἡ χελιδὼν ὡς πρόδρομος καὶ προάγγελος τοῦ ἔαρος. Πόσον φαιδρὰ αἰσθήματα διήγειρεν ἡ πρώτη ἐμφάνισις τῆς χελιδόνος, δεικνύει τὸ ἐν τῇ Ῥόδῳ ᾀδόμενον δημοτικὸν ᾄσμα κατά τινα ἀγερμόν, ὃς ἐκαλεῖτο χελιδονίζειν καὶ ἔχει τι ἀνάλογον πρὸς τὴν καὶ σήμερον ἐπικρατοῦσαν ἐνιαχοῦ συνήθειαν τοῦ ᾄδειν κατὰ τὴν πρώτην Μαρτίου, περιφερομένης τῆς ξυλίνης χελιδόνος. Εἶχε δὲ τὸ ᾄσμα ἐκεῖνο οὕτω· «Ἦλθ', ἦλθε χελιδὼν καλὰς ὥρας ἄγουσα καλοὺς ἐνιαυτούς, ἐπὶ γαστέρα λευκά, ἐπὶ νῶτα μέλαινα· παλάθαν οὐ προκυκλεῖς ἐκ πίονος οἴκου, οἴνου τε δέπαστρον, τυροῦ τε κάνιστρον καὶ πυρῶν; ἀ χελιδὼν καὶ λεκιθίταν οὐκ ἀπωθεῖται. Πότερ' ἀπίωμες, ἢ λαβώμεθα; εἰ μέν τι δώσεις· εἰ δὲ μή, οὐκ ἐάσομες· ἢ τὰν θύραν φέρωμες, ἢ θυπέρθυρον, ἢ τὰν γυναῖκα τὰν ἔσω καθημέναν. Μικρὰ μέν ἐστι, ῥαδίως μιν οἴσομες· ἐὰν φέρῃς δέ τι, μέγα δή τι καὶ φέροις· ἄνοιγ' ἄνοιγε τὰν θύραν χελιδόνι· οὐ γὰρ γέροντές ἐσμεν· ἀλλὰ παιδία». Τὴν αὐτὴν φαιδρότητα ἐπὶ τῇ ἐμφανίσει τῆς χελιδόνος ἀποδεικνύει καὶ ἡ σχεδὸν παροιμιώδης ἐπιφώνησις χαρᾶς «ὥρα νέα, χελιδών»· γνωστὴ δὲ ἀφ' ἑτέρου καὶ ἡ παροιμία «μία χελιδὼν ἔαρ οὐ ποιεῖ», ὡς καὶ τὸ παρὰ τοῖς ἁπλουστέροις καὶ ἀγροικοτέροις ἔθος τοῦ διορίζειν διὰ τῆς ἐμφανίσεως τοιούτων ἀποδημητικῶν πτηνῶν τὰς ἁρμοδίας πρὸς διαφόρους ἀγροτικοὺς καὶ βιωτικοὺς σκοποὺς ὥρας τοῦ ἔτους. Οὕτω παρ' Ἀριστοφάνει (Ὄρν. 709 κ. ἑ.) εἰσάγονται οἱ ὄρνιθες λέγοντες «πρῶτα μὲν ὥρας φαίνομεν ἡμεῖς ἦρος, χειμῶνος, ὀπώ-

ρας· σπείρειν μὲν, ὅταν γέρανος κρώζουσ' εἰς τὴν Λιβύην μεταχωρῇ, καὶ πηδάλιον τότε ναυκλήρῳ φράζει κρεμάσαντι καθεύδειν, εἶτα δ' Ὀρέστῃ χλαῖναν ὑφαίνειν, ἵνα μὴ ῥιγῶν ἀποδύῃ· ἰκτῖνος δ' αὖ μετὰ ταῦτα φανεὶς ἑτέραν ὥραν ἀποφαίνει, ἡνίκα πεκτεῖν ὥρα προβάτων πόκον ἠρινόν· εἶτα χελιδών, ὅτε χρὴ χλαῖναν πωλεῖν ἤδη καὶ ληδάριόν τι πρίασθαι». Ἐκ δὲ τῶν ᾠδικῶν πάλιν πτηνῶν ἡ ἀηδὼν ἐφέρετο ἐν τῷ στόματι τοῦ λαοῦ καὶ ἐν τοῖς δημοτικοῖς ᾄσμασιν ὡς ἀοιδὸς Μοῦσα τοῦ ἔαρος. Ὡς τὸ μελῳδικώτατον δὲ τῶν πτηνῶν κατεκοσμήθη καὶ ὑπὸ τῆς ποιήσεως διὰ τῶν τερπνοτάτων ἐπωνυμιῶν· διότι ἐπονομάζεται χλωρὴς καὶ χλωραύχην ἀηδὼν καὶ ξουθή, ἱμερόφωνος καὶ πολυκώτιλος ἡ κωτίλη, ἐαρινὴ καὶ ἦρος ἄγγελος καὶ Διὸς ἄγγελος. Ὅ τι δ' ὁ Ἀριστοφάνης εἰσάγει τὸν χορὸν τῶν ὀρνίθων λέγοντα περὶ τῆς ἀηδόνος, τοῦτο δύναται θεωρηθῆναι ὡς τὸ κοινὸν παρὰ πᾶσι διεγειρόμενον ὑπ' αὐτῆς αἴσθημα (Ὀρνιθ. 676 κ. ἑ.) «ὦ φίλη, ὦ ξουθή, ὦ φίλτατον ὀρνέων πάντων, ξύννομε τῶν ἐμῶν ὕμνων, ξύντροφ' ἀηδοῖ, ἦλθες, ἦλθες, ὤφθης, ἡδὺν φθόγγον ἐμοὶ φέρουσ'· ἀλλ' ὦ καλλιβόαν κρέκουσ' αὐλὸν φθέγμασιν ἠρινοῖς, ἄρχου τῶν ἀναπαίστων». Οὕτω λοιπὸν αὕτη ἡ ἐν λόχμαις, ἐν νάπαις καὶ ἐν ὀρείαις κορυφαῖς ἐπὶ τῶν φυλλοκόμων δένδρων τοῦ ἔαρος εὐστόμως ᾄδουσα Μοῦσα ἦν καὶ μελῳδικωτάτη ἀοιδὸς διὰ τὰ ὦτα τοῦ λαοῦ διὰ τῆς γλυκείας αὐτῆς ᾠδῆς (ἣν ὁ Ἀριστοφάνης ἀπομιμεῖται διὰ τοῦ τιοτιοτιοτιοτίγξ), ὡς πάλιν ἐκρίνετο καὶ τὸ πρότυπον, πρὸς ὃ ἠδύναντο παραβάλλεσθαι τὰ τεχνικώτατα καὶ ἁρμονικώτατα μέλη καὶ ποιήματα. (Ἀριστοφ. Ὄρν. 750) «ἔνθεν (ἐκ τῶν ἱερῶν νόμων τῶν ᾀδομένων ὑπὸ τῆς ἀηδόνος) ὥσπερ ἡ μέλιττα Φρύνιχος ἀμβροσίων μελέων ἀπεβόσκετο καρπόν, ἀεὶ φέρων γλυκεῖαν ᾠδάν.»

§ 17. Ἡ φυσικὴ ἀγχίνοια, μεθ' ἧς τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος περιέργως καὶ βαθέως εἰσέδυεν εἰς πάντα τὰ περιστοιχοῦντα ἑαυτὸ φυσικὰ φαινόμενα, κατώρθωσεν ἀποκτῆσαι καὶ περὶ τούτου τοῦ ἀπείρου καὶ ποικιλωτάτου κατά τε τὸν πλοῦτον τῶν μορφῶν καὶ χρωμάτων καὶ κατὰ τὸ πλῆθος τῶν εἰδῶν καὶ τὸ παντοδαπὸν τῶν γενεθλίων τόπων κόσμου τῶν πτηνῶν καὶ κατεῖχε τὴν ἀκριβεστάτην γνῶσιν τῶν τε πράξεων καὶ συνηθειῶν αὐτῶν ἤδη πολὺ

πρὶν ἢ ἡ ἐπιστήμη ἐπιλάβηται αὐτῶν καὶ περιγράψῃ τὸν βίον καὶ τοὺς χαρακτῆρας αὐτῶν. Καὶ αἱ φωναὶ δὲ τῶν ζώων καὶ πτηνῶν αἱ παρὰ τοῖς Ἕλλησι διὰ τόσον ποικίλου πλούτου λέξεων παριστάμεναι ἔλαβον τὰ φυσικὰ καὶ πεποιημένα αὐτῶν ὀνόματα μᾶλλον ὑπὸ τῆς κοινῆς συνηθείας τοῦ λαοῦ ἢ ὑπὸ τῆς φιλοσοφούσης ἐπιστήμης. Ἵνα συντομώτερον σημειώσωμεν τὰς φωνὰς τῶν κυριωτέρων χερσαίων τετραπόδων, τὴν ὑλακὴν τῶν ὑλακτούντων (καὶ ποιητικώτερον βαϋζόντων) κυνῶν, ὡς καὶ πάντων τῶν μικροτέρων ἀγρίων ζώων, ἀλωπέκων, θώων, λυγκῶν, τὸν ὠρυγμὸν τῶν ὠρυομένων λύκων, τὸν βρυχηθμὸν τῶν βρυχωμένων λεόντων, ὡς καὶ τῶν ἄλλων μειζόνων ἀγρίων ζώων, ἄρκτων, παρδάλεων, τίγρεων, πανθήρων, τὸν χρεμετισμὸν τῶν χρεμετιζόντων ἵππων, τὸν γρυλισμὸν τῶν γρυζόντων ἢ γρυλιζόντων συῶν ἢ χοίρων, τὸν μυκηθμὸν τῶν μυκωμένων βοῶν, τὴν βληχὴν τῶν βληχωμένων ὀΐων ἢ προβάτων, τὸν μηκασμὸν τῶν μηκωμένων αἰγῶν, τὴν βρώμησιν ἢ τὸν ὀγκασμὸν τῶν ὀγκωμένων ὄνων, — ἡ γλῶσσα τοῦ λαοῦ χαρακτηριστικώτατα ἔλεγεν ὅτι οἱ ἀετοὶ κλάζουσι, αἱ γέρανοι κλαγγάζουσι (ἡ δὲ φωνὴ ἐπ' ἀμφοτέρων κλαγγή), οἱ ἱέρακες ῥύζουσιν, οἱ ἀλεκτρύονες ᾄδουσιν, οἱ κόκκυγες κοκκύζουσιν, οἱ πέρδικες τιττυβίζουσιν ἢ κακκαβάζουσιν, οἱ ὄρτυγες τρυλίζουσιν, οἱ κύκνοι καὶ αἱ ἀηδόνες ᾄδουσιν, αἱ τρυγόνες τρύζουσιν, αἱ περιστεραὶ γογγύζουσιν, αἱ κορῶναι κρώζουσιν, οἱ κολοιοὶ κλώζουσιν ἢ κολοιῶσιν, οἱ κόψιχοι σίζουσιν, οἱ ἔποπες πιπίζουσιν, αἱ γλαῦκες ἰύζουσιν, αἱ κίτται κιτταβίζουσιν, αἱ χελιδόνες ψιθυρίζουσιν, οἱ χῆνες καὶ αἱ νῆσσαι παππάζουσιν. Περιττὸν δὲ νομίζομεν καὶ τὸ σημειῶσαι ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν πτηνῶν ἔλαβον τὴν ὀνομασίαν αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἰδιαζούσης αὐτοῖς φωνῆς. — Ἡ πρώϊμος περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν ἠθῶν τῶν πτηνῶν γνῶσις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ μαρτυρεῖται ἔτι καὶ ὑπὸ τῆς παραδόσεως περὶ διαφόρων μεταμορφώσεων ἰδιαιτέρων τινῶν πτηνῶν, πιστευομένων ὅτι ἦσαν πρότερον ἄνθρωποι καὶ ἐξ ἀνθρώπων μετεμορφώθησαν εἰς πτηνά· τοιαῦται ἦσαν αἱ θρυλούμεναι μεταμορφώσεις τῆς Πρόκνης εἰς χελιδόνα, τῆς Φιλομήλας εἰς ἀηδόνα, καὶ τοῦ Τηρέως εἰς ἔποπα, καὶ ἄλλαι τοιαῦται· ἀλλὰ καὶ παλαιοτέρα παράδοσις ἐπεκράτει,

ὅτι καὶ πάντα τὰ ὄρνεα ἐν γένει ἦσαν πρότερον ἄνθρωποι. Ὑπὲρ τῆς αὐτῆς ἐπιμελοῦς καὶ οἱονεὶ μεθοδικῆς παρατηρήσεως πασῶν τῶν λεπτομερειῶν τοῦ βίου τῶν πτηνῶν μαρτυρεῖ καὶ ἡ κατὰ τὴν μαντικὴν παρατήρησις τῶν ἁρπακτικῶν ὀρνέων τῶν ἄλλως οἰωνῶν λεγομένων. Διότι ἡ τοιαύτη ὀρνιθομαντευτική, ἰδίως ὀνομαζομένη οἰωνοσκοπία, ἐκ τῶν κλαγγῶν, τῶν πτήσεων, καὶ τῶν καθεδρῶν τούτων τῶν ὀρνέων ἐγίνωσκε τὸ αἴσιον ἢ ἀπαίσιον οἱασδήποτ' ἐπιχειρήσεως. Οὕτως οἱ Ἕλληνες, οἳ κατ' Αἰσχύλον «σκεθρῶς διώρισαν καὶ τὴν πτῆσιν τῶν γαμψωνύχων οἰωνῶν, καὶ οἵτινες εἰσὶ δεξιοὶ φύσιν εὐωνύμους τε, καὶ δίαιταν ἥντινα ἔχουσ' ἕκαστοι, καὶ πρὸς ἀλλήλους τίνες ἔχθραι τε καὶ στέργηθρα καὶ συνεδρίαι», — παρεδέχοντο τὸν μὲν ἐρωδιὸν ὡς αἴσιον καὶ προμηνύοντα ἀγαθὴν ἔκβασιν μυστικῶν ἐπιχειρήσεων, τὸν πελεκᾶνα καὶ τὴν κορώνην, ἐξ ἀριστερῶν ἱπταμένους, καὶ τὸν ἐκ δεξιῶν ἱπτάμενον κόρακα ὡς αἰσίους οἰωνούς, τὰ δὲ νυκτερινὰ πτηνὰ ὡς ἀπαίσια· πρὸ πάντων δὲ ὁ ἀετὸς ἦν ὁ κατ' ἐξοχὴν μέγας καὶ οὐκ ἰδιωτικὸς καὶ ἔνδοξος οἰωνὸς τοῦ μεγάλου θεοῦ, ὁ θεῖος ὄρνις τοῦ Διός· ἐκ δὲ τῶν λοιπῶν ὁ κίρκος, ὁ τρόχιλος, ἡ κορώνη, καὶ ἰδίως ὁ κόραξ, ὁ Δελφικὸς οἰωνὸς ἢ Φοίβου λάτρις (Delphicus ἢ Phœbejus ales) ἦσαν τὰ συχνότερον ἐν τῇ οἰωνοσκοπίᾳ παρατηρούμενα πτηνά. Διὸ γενικώτερον παρ' Ἀριστοφάνει (Ὄρν. 716 καὶ ἑξ.) οἱ ὄρνιθες εἰσάγονται ἐγκαυχώμενοι «ἐσμὲν δ' ὑμῖν Ἄμμων, Δελφοί, Δωδώνη, Φοῖβος Ἀπόλλων· ἐλθόντες γὰρ πρῶτον ἐπ' ὄρνεις, οὕτω πρὸς ἅπαντα τρέπεσθε, πρός τ' ἐμπορίαν καὶ πρὸς βιότου κτῆσιν καὶ πρὸς γάμον ἀνδρός· ὄρνιν τε νομίζετε πάνθ' ὅσα περ περὶ μαντείας διακρίνει· φήμη γ' ὑμῖν ὄρνις ἐστί, πταρμὸν τ' ὄρνιθα καλεῖτε, ξύμβολον ὄρνιν, φωνὴν ὄρνιν, θεράποντ' ὄρνιν, ὄνον ὄρνιν· ἆρ' οὐ φανερῶς ἡμεῖς ὑμῖν ἐσμεν μαντεῖος Ἀπόλλων»;

§ 18. Ἐκτὸς τῶν προμνησθέντων ᾠδικῶν πτηνῶν, τῆς ἀηδόνος, τοῦ κύκνου, ἰκτίνου καὶ τῆς χελιδόνος, μνημονευτέον ἰδίως ἐνταῦθα καὶ τοῦ τέττιγος, τοῦ κατ' ἐξοχὴν αὐτόχθονος ἀοιδοῦ τῆς Ἀττικῆς, ἔνθα τὸ ἐλαιόδενδρον παρεῖχεν αὐτῷ λεπτὴν καὶ θερμὴν σκιὰν καὶ ἑπομένως εὐάρεστον ἐνδιαίτημα· διότι ὁ Ἀριστο-

τέλης παρατηρεῖ (Ἱ. Ζ'. Ζ', 30) ὅτι «οὐ γίνονται τέττιγες, ὅπου μὴ δένδρα ἐστίν· διὸ καὶ ἐν Κυρήνῃ οὐ γίνονται ἐν τῷ πεδίῳ, περὶ δὲ τὴν πόλιν πολλοί, μάλιστα δ' οὗ ἐλαῖαι· οὐ γὰρ γίνονται παλίνσκιοι· ἐν γὰρ τοῖς ψυχροῖς οὐ γίνονται τέττιγες· διὸ οὐδ' ἐν τοῖς συσκίοις ἄλσεσιν». Τοῦ εὐμούσου δὲ τούτου ἐντόμου ὁ τερετισμὸς καὶ ἐν ταῖς θερμοτάταις ὥραις τοῦ ἔτους καὶ τῆς ἡμέρας, ὅτε πᾶσα ἄλλη ζωὴ ἐφαίνετο νενεκρωμένη, παρεῖχε θαυμασίαν τέρψιν εἰς τὰ ἑλληνικὰ ὦτα. Τοιαύτην τινὰ φαίνεται ὅτι μαρτυρεῖ καὶ ὁ εἰς τέττιγα ἀνακρεόντειος ὕμνος, ὃν κρίνομεν καλὸν παραθεῖναι ἐνταῦθα· «Μακαρίζομέν σε, τέττιξ, ὅτι δενδρέων ἐπ' ἄκρων ὀλίγην δρόσον πεπωκὼς βασιλεὺς ὅπως ἀείδεις· σὰ γάρ ἐστι κεῖνα πάντα, ὁπόσα βλέπεις ἐν ἀγροῖς, χὠπόσα φέρουσιν ὧραι· σὺ δὲ φιλία γεωργῶν, ἀπὸ μηδενός τι βλάπτων· σὺ δὲ τίμιος βροτοῖσιν, θέρεος γλυκὺς προφήτης· φιλέουσι μέν σε Μοῦσαι, φιλέει δὲ Φοῖβος αὐτός, λιγυρὴν δ' ἔδωκεν οἴμην· τὸ δὲ γῆρας οὔ σε τείρει σοφέ, γηγενής, φίλυμνε, ἀπαθής, ἀναιμόσαρκε· σχεδὸν εἶ Θεοῖς ὅμοιος». Ἀναφέρονται δὲ παρ' Ἀριστοτέλει δύο γένη τεττίγων· οἱ μὲν μικροί, οἳ πρῶτοι φαίνονται καὶ τελευταῖοι ἀπόλλυνται, οἱ δὲ μεγάλοι οἱ ἄδοντες, οἳ καὶ ὕστερον γίνονται καὶ πρότερον ἀπόλλυνται. Ἐκάλουν δὲ τοὺς μὲν μεγάλους καὶ ἄδοντας ἀχέτας, τοὺς δὲ μικροὺς τεττιγόνια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ.

ΦΥΣΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ.

§ 1. Ἐξετάσωμεν νῦν αὐτὸ τὸ ἔθνος τὸ κατοικοῦν ταύτας τὰς εὐλογημένας χώρας τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν φυσικὴν διάπλασιν τῆς τε ὄψεως καὶ μορφῆς αὐτοῦ καὶ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ ἠθικοῦ αὐτοῦ. Βεβαίως καὶ ἐν τῇ κατ' ἐξοχὴν χώρᾳ τοῦ ἀμωμήτου κάλλους οὐδέποτ' ἔλειψαν εἰδεχθῆ καὶ ἄσχημα πρόσωπα, καὶ ὁ Ποιητὴς πλησίον τῆς περιγραφῆς τῶν ἑλικώπων καὶ καρηκομώντων Ἑλλήνων ἀπεικονίζει ἡμῖν καὶ τὸν αἴσχιστον τῶν ὑπὸ Ἴλιον ἐλθόντων Ἑλλήνων Θερσίτην ὡς φολκὸν καὶ χωλὸν τὸν ἕτερον πόδα, ὡς κυρτὸν τοὺς ὤμους καὶ κεκυφότα ἐπὶ τὸ στῆθος, ὡς φοξὸν τὴν κεφαλὴν καὶ ψεδνὸν ἢ ἀραιὸν τὰς τρίχας καὶ φαλακρόν· «..... αἴσχιστος δὲ ἀνὴρ ὑπὸ Ἴλιον ἦλθεν (Θερσίτης· φολκὸς ἔην, χωλὸς δ' ἕτερον πόδα· τὼ δὲ οἱ ὤμω κυρτώ, ἐπὶ στῆθος συνοχωκότε· αὐτὰρ ὕπερθεν φοξὸς ἔην κεφαλήν, ψεδνὴ δ' ἐπενήνοθε λάχνη» (Ὁμ. Ἰλ. 216—219). Γενικώτερον δὲ φαίνεται ὅτι αἱ αὐταὶ περιστάσεις αἱ συνεπαγαγοῦσαι τὴν προεκτεθεῖσαν ὀλιγανδρίαν ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς χώρας, ἤτοι πρὸ πάντων ἡ ἀπώλεια τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, ἐγένοντο δυσμενεῖς καὶ κατὰ τοῦτο καὶ ἔσχον βλαβερὰν ἐπήρειαν καὶ εἰς τὴν φυσικὴν ἀνάπτυξιν ἑκάστου ἀτόμου, ὥστε κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Κικέρωνος καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς Ἀθήναις, καθ' ὃν χρόνον οὗτος διέτριβεν ἐκεῖ, μόλις ἐξ ἀγελῶν ὅλων ἐφήβων εὑρίσκοντο ὀλίγοι τινὲς εὐειδεῖς

καὶ εὔμορφοι νεανίαι. Τὰ γνωστὰ προϊόντα τῆς εἰκαστικῆς τέχνης τῶν Ἑλλήνων, ὁμοιώματα Θεῶν ἢ ἡρώων καὶ ἀνθρώπων, μαρτυροῦσιν ἡμῖν ἐν γένει ὅτι ὁ λαός, οὗ ἐν τοῖς κόλποις παρήχθησαν τοιαῦτα ἰδανικὰ ἀριστουργήματα, εἶχε μέγιστον βαθμὸν κάλλους καὶ ὑγείας, ὃν ἡ τέχνη δανειζομένη ἐκ τῶν ἐν τῇ φύσει πρωτοτύπων ἀπετύπου ἐν τοῖς ἔργοις αὐτῆς· διότι ἔλειπε μὲν ἀπὸ τῶν τεχνιτῶν ἐν τῇ Ἑλλάδι ἡ ἀνατομικὴ σπουδὴ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, ταύτης τῆς πρωτίστης ὕλης, περὶ ἣν στρέφονται αἱ πλαστικαὶ τέχναι, ὡς ἐχόντων ἀκαταμάχητον πρὸς τὰς νεκροτομίας ἀποστροφὴν καὶ αὐτῶν τῶν Ἑλλήνων ἰατρῶν, πολλῷ δὴ μᾶλλον τῶν τεχνιτῶν, ἀλλ' αἱ διάφοροι εὐκαιρίαι τοῦ κοινοῦ βίου πρὸ πάντων ἐν τοῖς γυμνασίοις, ταῖς παλαίστραις καὶ τοῖς ἀγῶσι καθίστων τοὺς καλλιτέχνας καὶ τεχνίτας ἀσυγκρίτῳ τῷ λόγῳ ἐπιτηδειοτέρους πρὸς κατάληψιν καὶ παράστασιν τῆς ζωηρᾶς ἐν κινήσει ἢ πρὸς κίνησιν ἑτοίμης ἀνθρωπίνης μορφῆς, ἣ πᾶσαι αἱ ἀνατομικαὶ μελέται καὶ πεῖραι· ὥστε ἀσφαλῶς δυνάμεθα ἐκλαμβάνειν τὰ ἔργα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης ὡς ἀρίστην καὶ πιστὴν παράστασιν τῆς φύσεως, ἀφ' οὗ μάλιστα καὶ ἡ ἐπὶ μᾶλλον ἢ ἧττον προσέγγισις ἢ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τῆς φύσεως κρίνεται καὶ γνώρισμα τῆς ἀκμῆς ἢ παρακμῆς τῆς τέχνης τῆς παραγούσης τοιαῦτα προϊόντα. Μερικώτερον δὲ καὶ ἱστορικῶς γινώσκομεν ὅτι ὁ μὲν Ζεῦξις ἔλαβεν ὡς πρότυπα τῆς ὑπ' αὐτοῦ ζωγραφηθείσης Ἑλένης Ἀκραγαντίνας ἢ Κροτωνιάτιδας παρθένους, ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ συνδυασμὸς κεχωρισμένων καλλονῶν πρὸς ἀπεικόνισιν μιᾶς, τελείας καὶ ἰδεώδους καλλονῆς ἦν ἐκ τῶν οὐχὶ ἀδυνάτων πραγμάτων παρὰ τοῖς ἀρχαίοις τεχνίταις· ὁ δὲ Σωκράτης εἰσάγεται λέγων τῷ Παῤῥασίῳ ὅτι «(ὑμεῖς) οἱ ζωγράφοι τὰ καλὰ εἴδη ἀφομοιοῦντες, ἐπειδὴ οὐ ῥᾴδιον ἑνὶ ἀνθρώπῳ περιτυχεῖν, ἄμεμπτα πάντα ἔχοντι, ἐκ πολλῶν συνάγοντες τὰ ἐξ ἑκάστου κάλλιστα, οὕτως ὅλα τὰ σώματα καλὰ ποιεῖτε φαίνεσθαι»· ὁ δὲ Ἀριστοτέλης ἀποφαίνεται ὅτι «τούτῳ διαφέρουσι τὰ γεγραμμένα διὰ τέχνης τῶν ἀληθινῶν, τῷ συνῆχθαι τὰ διεσπαρμένα χωρὶς εἰς ἕν· ἐπεὶ κεχωρισμένων γε κάλλιον ἔχειν τοῦ γεγραμμένου τουδὶ μὲν τὸν ὀφθαλμόν, ἑτέρου δέ τινος ἕτερον μόριον»· ἡ παρὰ Ξενοφῶντι καλὴ

Θεοδότη ἐπεδείκνυε τὸ ἑαυτῆς κάλλος εἰς τοὺς ζωγράφους, οἵτινες εἰσήρχοντο πρὸς αὐτήν, ἵνα ἀπεικονίσωσι τὸ κάλλος αὐτῆς, ὡς πάλιν καὶ πρὸς τὴν καλὴν Λαΐδα ἤρχοντο οἱ ζωγράφοι, ἵνα ἀπομιμήσωνται τὰ στέρνα αὐτῆς, καὶ ὁ Φειδίας αὐτὸς φαίνεται ὅτι ἔσχε πρὸ ὀφθαλμῶν γυναικεῖα πρότυπα. Ὡς πρὸς τὰ πρότυπα τῶν ἀῤῥένων οὐδὲν ἰδιαίτερον ἀπομιμήσεως γεγονὸς καὶ παράδειγμα ἀναφέρεται ἡμῖν, ἀλλ' οὐδὲ ἦν παντάπασι χρεία τοιαύτης ἰδιαιτέρας μνείας, διότι ἡ γυμναστική, ὡς προείπομεν, παρεῖχε φυσικωτάτῳ τῷ λόγῳ τὰς καλλίστας ἀναπτύξεις ἀνδρικῆς καὶ νεανικῆς ἰσχύος καὶ καλλονῆς, καὶ ταύτας καθ' ἑκάστην ἠδύνατο ἔχειν πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ φιλόκαλος καλλιτέχνης.

§ 2. Αὕτη ἡ ὑπόθεσις τῆς ἐν τῇ τέχνῃ καὶ διὰ τῆς τέχνης παραστάσεως σωματικῶν χαρακτήρων, καὶ ἐν φυσικοῖς πρωτοτύποις ἀπαντωμένων, ἐπιβεβαιοῦται οὐχὶ μόνον ὑπὸ τῆς συμφωνίας ἐκείνων τῶν τεχνουργημάτων πρὸς ὡρισμένας εἰδήσεις καὶ μαρτυρίας αὐτῆς τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῆς παρατηρήσεως καὶ ἀνευρέσεως ὁμοίων καὶ ἀναλόγων χαράκτηριστικῶν ἐν τοῖς σήμερον ζῶσιν ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις πρωτοτύποις, τοὐλάχιστον ἔνθα τὸ ἰθαγενὲς στοιχεῖον διετηρήθη ἀμιγέστερον· ταῦτα λοιπὸν τὰ ζῶντα πρωτότυπα ἐκτὸς ἀσημάντων ἐξαιρέσεων οὐδαμῶς ἐπιτρέπουσιν ἡμῖν τὸ ἐκλαμβάνειν τοιοῦτο κάλλος ἐν τῷ ἑλληνικῷ κλίματι καὶ ἐδάφει μόνον ὡς καθαρὸν ἀποκύημα καλλιτεχνικῆς φαντασίας. Καὶ αὐτὴ ἡ ὑπό τινων ἀρχαιοτέρων φιλολόγων καὶ φυσιογράφων ἀμφισβητηθεῖσα προσωπικὴ γωνία (angulus facialis) ἡ ἀποτελοῦσα τὴν καλουμένην ἑλληνικὴν κατατομήν, τὸ ἑλληνικὸν profil, δύναται καταδειχθῆναι ἔτι καὶ νῦν ἐν αὐτῇ τῇ φύσει· καίτοι δὲ γνωστὸν ὅτι ἡ μεταγενεστέρα τέχνη πρὸς διοπτικοὺς σκοποὺς μετεποίησε τὰς ἀναλογίας τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς, ἀλλ' ὅμως τὸ ὕψος ἢ μέγεθος τοῦ ἀναστήματος, ὅπερ τὸ ἔθνος ἐξελάμβανε καὶ ἡ γλῶσσα αὐτοῦ παριστᾷ ἡμῖν ὡς ἀχώριστον σύντροφον τῆς ἀληθοῦς καλλονῆς, ἀποδοτέον εἰκότως καὶ ἐξ ἀνάγκης καὶ εἰς τὰ πραγματικὰ ἀνθρώπινα πρωτότυπα. Αἱ ἐν τῇ γλώσσῃ πισταὶ καὶ ἀναμφισβήτητοι μαρτυρίαι τούτου εἰσὶ πολλαὶ καὶ διάφοροι· καὶ ὁ μὲν Ἀριστοτέλης παρατηρεῖ ὅτι

«ἐν μεγέθει ἡ μεγαλοψυχία, ὥσπερ καὶ τὸ κάλλος ἐν μεγάλῳ σώματι, οἱ μικροὶ δὲ ἀστεῖοι καὶ σύμμετροι»· ὁ δὲ Ὅμηρος καὶ ὁ Ἡρόδοτος συνάπτουσιν ἀείποτε τὰς ἰδέας τοῦ εὐειδοῦς καὶ ὑψηλοῦ πρὸς παράστασιν ὁμολογουμένης καλλονῆς ἐν ταῖς λέξεσι «μέγας καὶ εὐειδὴς καὶ καλός»· καὶ ἐν αὐτῇ δὲ τῇ περιγραφῇ δύο περιφημοτάτων ἡρώων, τοῦ Ἡρακλέους καὶ τοῦ Τυδέως, ἡ βραχύτης τοῦ σώματος αὐτῶν ὡς ἐλάττωμα τρόπον τινὰ κρίνεται, ἀντισταθμιζομένη μόνον δι' ἄλλων ἀντιτιθεμένων κατὰ συμβεβηκὸς προτερημάτων· γνωστὸν τὸ Ὁμηρικὸν «Τυδεὺς μικρὸς μὲν ἦεν δέμας, ἀλλὰ μαχητής», ὁ δ' Ἡρακλῆς παρὰ Πινδάρῳ περιγράφεται ὡς «ὀνοτὸς μὲν ἰδέσθαι, συμπεσεῖν δ' ἀκμᾷ βαρύς,» ὡς «μορφὰν βραχύς, ψυχὰν δ' ἄκαμπτος». «Οὐ γὰρ φύσιν Ὠαριωνείαν ἔλαχεν· ἀλλ' ὀνοτὸς μὲν ἰδέσθαι, συμπεσεῖν δ' ἀκμᾷ βαρύς· καίτοι ποτ' Ἀνταίου δόμους Θηβᾶν ἀπὸ Καδμειᾶν μορφὰν βραχύς, ψυχὰν δ' ἄκαμπτος, προσπαλαίων ἦλθ' ἀνὴρ τὰν πυροφόρον Λιβύαν, κρανίοις ὅφρα ξένων ναὸν Ποσειδάωνος ἐρέφοντα σχέθοι υἱὸς Ἀλκμήνας» (Ἴσθμ. Γ', 67—73)· ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ τοῦ Ἀρχιλόχου «οὐ φιλέω μέγαν στρατηγόν.... ἀλλά μοι σμικρός τις εἴη καὶ περὶ κνήμας ἰδεῖν ῥοικός (καμπύλος, ἔσω νενευκώς), ἀσφαλέως βεβηκώς ποσί, καρδίης πλέος, τὴν αὐτὴν ἀντίθεσιν μαρτυρεῖ. Ἐπίσης ἐν τῇ αὐτῇ πραγματικότητι ὀφείλομεν ἀνευρίσκειν καὶ τὴν ἀναλογίαν καὶ τὸν ῥυθμὸν τῶν διαφόρων μελῶν τοῦ σώματος, καὶ ταύτῃ ἀποδοτέον ἐκείνην τὴν ἄμεμπτον συμμετρίαν, ἣ ἀπετέλει τὴν ἰδιάζουσαν ἀξίαν καὶ τὸν κυριώτερον χαρακτῆρα τῆς γνησίας ἀνθρωπίνης καλλονῆς· διότι κατὰ τοὺς ἀρχαίους «τὸ κάλλος οὐκ ἐν τῇ τῶν στοιχείων, ἀλλ' ἐν τῇ τῶν μορίων συμμετρίᾳ συνίσταται».

§ 3. Ἰδίως δὲ ὡς ἄλλα ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς καθαρᾶς καὶ ἀμιγοῦς ἑλληνικῆς φυλῆς ἀναφέρονται ἡμῖν ἡ λευκότης τῆς ἐπιδερμίδος, ἡ ὑπόξανθος καὶ ἠρέμα βοστρυχίζουσα κόμη, ἡ στερεὰ καὶ εὐπαγὴς σάρξ, τὸ εὐθὺ καὶ ὄρθιον τῶν σκελῶν, τὰ εὐφυῆ καὶ εὔμορφα ἄκρα, τὸ στρογγύλον καὶ μέτριον μέγεθος τῆς κεφαλῆς, τὸ στερρὸν τοῦ τραχήλου, τὰ λεπτὰ χείλη, ἡ εὐθεῖα ῥίς, καὶ ἐπὶ πᾶσι καὶ πρὸ πάντων ὁ ὡραῖος ὀφθαλμὸς μετὰ

τοῦ χαροποῦ καὶ γοργοῦ βλέμματος. Τὴν τοιαύτην ἔκφρασιν τῆς ἑλληνικῆς φυσιογνωμίας, ἐν ᾗ ἀνευρίσκομεν εὐκόλως τὰς ἰδιότητας τῆς ἑλληνικῆς κατατομῆς καὶ τῆς διαπλάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ σώματος, ἀρυόμεθα ἐξ αὐτῆς τῆς ἀρχαιότητος. «Εἰ δέ τισι τὸ ἑλληνικὸν καὶ ἰωνικὸν γένος ἐφυλάχθη καθαρῶς, οὗτοι εἰσὶν αὐτάρκως μεγάλοι ἄνδρες, εὐρύστερνοι, ὄρθιοι, εὐπαγεῖς, λευκότεροι τὴν χροιάν, ξανθοί, σαρκὸς κρᾶσιν ἔχοντες μετρίαν, εὐπαγεστέραν, σκέλη ὀρθά, ἄκρα εὐφυῆ· κεφαλὴν μέσην τὸ μέγεθος, περιαγῆ, τράχηλον εὔρωστον, τρίχωμα ὑπόξανθον, ἀπαλώτερον, οὖλον πράως, πρόσωπον τετράγωνον, χείλη λεπτά, ῥῖνα ὀρθήν, ὀφθαλμοὺς ὑγρούς, χαροπούς, γοργούς, φῶς πολὺ ἔχοντας ἐν αὐτοῖς· εὐοφθαλμότατον γὰρ πάντων ἐθνῶν τὸ ἑλληνικόν» (Ἀδαμαντ. Φυσιογνωμ. Β′, 24)· διὸ καὶ παρ' Ὁμήρῳ καλοῦνται «ἑλίκωπες Ἀχαιοί» καὶ «ἑλικώπιδες» αἱ Ἑλληνίδες.

§ 4. Ἀληθεύει μὲν ὅτι ὑπῆρχον καὶ διαφοραὶ ἐν τοῖς διαφόροις ἀτόμοις τοῦ ἑλληνικοῦ φύλου καθ' ἕκαστον τούτων τῶν μερῶν, ἀλλὰ καὶ αὕτη ἡ διαφορὰ ἀπετέλει ἰδιάζουσαν ἐν τῷ γενικωτέρῳ καὶ κανονικῷ τύπῳ καλλονήν, διακρινομένην καὶ διαφόρως ἑρμηνευομένην ὑπὸ φιλοκάλων καὶ ἐρωτολήπτων φυσιογνωμόνων, οἳ ἠδύναντο ἐπαινεῖν τὸν σιμόν, καλοῦντες αὐτὸν ἐπίχαριν, εὕρισκον δὲ ὅτι τὸ γρυπὸν τοῦ ἄλλου ἐστὶ βασιλικόν, οἱ δὲ μὴ ἀποκλίνοντες εἰς μηδέτερον ἔχουσι τὴν ἀρίστην συμμετρίαν, καὶ ὅτι οἱ μὲν μέλανές εἰσιν ἀνδρικοὶ ἰδεῖν, οἱ δὲ λευκοὶ εἰσὶ Θεῶν παῖδες (Πλατ. Πολιτ. Ε′, σ. 474)· «ἦ οὐχ οὕτω ποιεῖτε πρὸς τοὺς καλούς; ὁ μὲν ὅτι σιμὸς ἐπίχαρις κληθεὶς ἐπαινεθήσεται ὑφ' ὑμῶν, τοῦ δὲ τὸ γρυπὸν βασιλικόν φατε εἶναι, τὸν δὲ δὴ διὰ μέσου τούτων ἐμμετρότατα ἔχειν· μέλανας δὲ ἀνδρικοὺς ἰδεῖν, λευκοὺς δὲ Θεῶν παῖδας εἶναι, μελιχλώρους δὲ καὶ τοὔνομα οἴει τινὸς ἄλλου ποίημα εἶναι ἢ ἐραστοῦ ὑποκοριζομένου τε καὶ εὐχερῶς φέροντος τὴν ὠχρότητα, ἐὰν ἐπὶ ὥρᾳ ᾖ; — Εἴδομεν ὅτι τὸ εὔμορφον τῆς ἑλληνικῆς ῥινός, ὅπερ ἐπίθετον ταὐτίζεται καὶ σήμερον ἔτι ἐν τῇ τέχνῃ τῇ εὐρύθμῳ καὶ ἀμωμήτῳ ῥινί, συνίσταται εἰς τὴν εὐθεῖαν διεύθυνσιν καὶ συνήθως ὁμαλὴν ἄκραν τὴν ἀποτελοῦσαν μετὰ τῆς κάτω βάσεως τῶν ῥωθώνων

γωνίαν, ὅσον ἔνεστι μᾶλλον πλησιάζουσαν πρὸς τὴν ὀρθήν, καὶ λίαν λεπτῶς καὶ εὐφυῶς ἐσχηματισμένην, καὶ οὕτω κατέχει τὸ μέσον μεταξὺ τῆς ἱερακώδους ῥινὸς τοῦ γρυποῦ καὶ τῆς πρὸς τὰ ἄνω ἐστραμμένης καὶ ἀμβλείας ῥινὸς τοῦ σιμοῦ· ἀλλὰ καὶ ἐκ τούτων τῶν ἐλαττωμάτων καὶ παραφθορῶν τῆς ἑλληνικῆς ῥινὸς ἐκρίνετο μὲν ἡ σιμότης ἐν γένει ὡς ἄσχημόν τι καὶ συγκατελέγετο ὡς χαρακτηριστικὸν βαρβαρικῆς μορφώσεως καὶ κατασκευῆς, ἀλλ' ὡς ἀνεύρισκον ἐν τῇ γρυπῇ ῥινὶ ἔκφρασιν βασιλικῆς μεγαλοπρεπείας, οὕτω καὶ ἐν αὐτῇ τῇ σιμῇ ῥινὶ ἀνεύρισκον χάριέν τι καὶ φιλήδονον καὶ πανοῦργον· διὸ παρ' Ἀριστοφάνει αἱ σιμότεραι καὶ ἀνάσιμοι τὴν ῥῖνα ἀντιτίθενται ταῖς σεμναῖς· ἐκ τούτου ὡσαύτως καὶ τὸ σιμὰ γελᾶν ἰσοδυναμεῖ τῷ πανούργως καὶ κοβάλως γελᾶν. Διαφοραὶ ὡσαύτως ἀναφέρονται καὶ ὡς πρὸς τὸ χρῶμα τῶν ὀφθαλμῶν, ὅπερ μάλιστα καὶ' Ἀριστοτέλη παρακολουθεῖ τὸ χρῶμα τῆς ἐπιδερμίδος· «διὰ τί οἱ λευκοὶ ἄνθρωποι καὶ ἵπποι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ γλαυκοί; ἢ διότι τριῶν χρωμάτων ὄντων τοῖς ὄμμασι, μέλανος καὶ αἰγωποῦ καὶ γλαυκοῦ, τῷ τοῦ σώματος χρώματι καὶ τὸ τοῦ ὀφθαλμοῦ χρῶμα ἀκολουθεῖ, τοῦτο δ' ἐστὶ γλαυκότης»; (Προβλ. Ι′, 11). Ἐκ τῶν διαφόρων τὸ χρῶμα ὀφθαλμῶν οἱ γλαυκοὶ ὀφθαλμοὶ κατακρίνονται μὲν παρά τισιν ὡς ἄσχημοι, ὡς παρὰ Λουκιανῷ, ἀλλὰ συγχρόνως κατὰ τὴν γενικωτέραν περὶ αὐτῶν κρίσιν τῶν Ἑλλήνων, ἀποδιδόμενοι καὶ τῇ θεᾷ τῆς φρονήσεως Ἀθηνᾷ, τῇ κατ' ἐξοχὴν γλαυκώπιδι θεᾷ, καὶ σπινθηροβολοῦντες καὶ λίαν διορατικοὶ ὄντες, ἐμφαίνουσι καὶ ἀγχίνοιαν καὶ βαθύνοιαν καὶ συνάμα δεινόν τι καὶ πολεμικόν, καὶ διὰ τοῦτο παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἔχουσι τὰ πρωτεῖα μεταξὺ τῶν ἑτερόχρων ὀφθαλμῶν· οἱ δὲ αἰγωποὶ (καστανόχροοι) ὀφθαλμοὶ εἰσι σημεῖον βελτίστου ἤθους καὶ κράτιστοι πρὸς ὀξύτητα ὄψεως. «Ὀφθαλμοῦ δὲ τὸ μὲν λευκὸν ὅμοιον, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, πᾶσι, τὸ δὲ καλούμενον μέλαν διαφέρει· τοῖς μὲν γάρ ἐστι μέλαν, τοῖς δὲ σφόδρα γλαυκόν, τοῖς δὲ χαροπόν, ἐνίοις δ' αἰγωπόν, ὃ ἤθους βελτίστου σημεῖον καὶ πρὸς ὀξύτητα ὄψεως κράτιστον. Μόνον δ' ἢ μᾶλλον τῶν ζώων ἄνθρωπος πολύχρους τὰ ὄμματά ἐστιν· τῶν δ' ἄλλων ἓν εἶδος· ἵπποι δὲ γίνονται γλαυκοὶ ἔνιοι» (Ἀριστοτ. Ἱστ. Ζ. Α, 10). Πάντως δὲ τὸ μεγαλόφθαλμον

παρίστα μεγαλοπρεπῆ τινα καὶ ζωηρὰν ὡραιότητα, ἀπεικονιζομένην πρὸ πάντων ἐν τῇ κατ' ἐξοχὴν μεγαλοπρεπεῖ καὶ ποτνίᾳ θεᾷ Ἥρᾳ, ἥ καὶ κατ' ἐξοχὴν καλεῖται βοῶπις ἤτοι μεγαλόφθαλμος· ἡ δὲ ὑγρότης τῶν ὀφθαλμῶν ἡ τοσοῦτον ἐγκωμιαζομένη ὑπὸ τῶν ἀρχαίων εἶχε τρυφερόν τι καὶ φαιδρὸν καὶ ἐπίχαρι καὶ ἦν καὶ αὐτὴ χαρακτηριστικὸν τῆς χαριεστάτης ἐν θεαῖς Ἀφροδίτης. Τὸ ἀνακρεόντειον ἄσμα ἀπαιτεῖ παρὰ τοῦ ἀρίστου ζωγράφου βλέμμα «ἅμα γλαυκὸν ὡς Ἀθήνης, ἅμα δ' ὑγρὸν ὡς Κυθήρης.»

§ 5. Ὡσαύτως ὑπῆρχον ἰδιάζουσαι διαφοραὶ καὶ ὡς πρὸς τὴν κόμην, εἰς ἣν ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν ἤδη χρόνων ἀπεδίδετο μεγάλη σημασία παρὰ τοῖς Ἕλλησι· γνωστότατον ὅτι ὁ Ποιητὴς καλεῖ αὐτοὺς μυριαχοῦ «καρηκομῶντας Ἀχαιούς»· ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἑλληνικῇ τέχνῃ ἡ κόμη διατελεῖ λίαν χαρακτηριστικὴ καὶ πλείστου λόγου ἀξία· καὶ περὶ μὲν τῶν διαφόρων εἰδῶν τῆς κόμης καὶ τῶν διαφόρων τρόπων τῆς διασκευῆς αὐτῆς, οἷοι ἦσαν συνήθεις ἐν τῇ κομμωτικῇ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλαχοῦ ἔσται λόγος· νῦν δὲ σημειοῦμεν μόνον ὅτι τὸ συνηθέστερον ἐν Ἑλλάδι ἦν πυκνή, μεγάλη καὶ βοστρυχώδης ἢ οὖλη κόμη· καὶ οἱ μὲν ἔφηβοι καὶ ἀθληταὶ ἔφερον αὐτὴν βραχέως ἀποκεκαρμένην, οἵαν ἡ τέχνη παριστᾷ αὐτὴν παρὰ τοῖς τοιούτοις καὶ παρά τισιν ἥρωσιν. Ἐν ἀνδρώδεσι καὶ ῥωμαλέαις φύσεσιν αὕτη ἡ βραχεῖα οὖλη κόμη λαμβάνει τραχυτέραν καὶ οὐλοτέραν μορφήν· διὸ καὶ ὁ οὖλος ἢ οὐλόθριξ ἐκλαμβάνεται ὡς βλοσυρὸς τὸ εἶδος· τοὐναντίον δὲ μακροτέρα καὶ κατὰ μακρὰς ἑλικοειδεῖς γραμμὰς καταπίπτουσα εἰς τὰς παρειὰς καὶ τοὺς ὤμους κόμη ἐξελαμβάνετο ὡς σημεῖον μαλακωτέρου καὶ τρυφερωτέρου χαρακτῆρος, καὶ τὸ μαλακὸν τριχωμάτιον ἐκρίνετο ὡς σημεῖον τοῦ δειλοῦ (τετανόθριξ). Ὡς σημεῖον μεγαλείου καὶ ὑπερηφανείας φαίνεται ὅτι ἐχρησίμευε παρὰ τοῖς Ἕλλησι κόμη ἀναφυομένη τρόπον τινὰ ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ μετώπου καὶ καταπίπτουσα ἑκατέρωθεν ἐν ἰσχυροῖς τόξοις καὶ ἕλιξιν, καὶ τοῦτο ἦν τὸ καλούμενον ἀνάσιμον ἢ ἀνάσιλλον τρίχωμα, σημεῖον τοῦ ἐλευθερίου. Καὶ ὡς πρὸς τὸ χρῶμα δὲ ἀναφέρονται μετ' ἴσου ἐπαίνου καὶ αἱ μέλαιναι κόμαι, αἱ ἰώδεις, αἱ ὅμοιαι τῷ ὑακινθίνῳ ἄνθει, καὶ ὡς ἰδιάζον χαρακτη-

ριστικὸν καλλονῆς καὶ σεμνότητος ἀποδίδονται ὑπὸ Πινδάρου εἰς τὰς Μούσας, τὰς κατ' ἐξοχὴν ἰοπλοκάμους ἢ ἰοβοστρύχους, ὡς καὶ αἱ μέλαιναι μὲν τὰ ἔνδοθεν, ἡλιῶσαι δὲ κατὰ τὰ ἄκρα, ὅ ἐστιν ἀποδίδουσαι τὴν λάμψιν τοῦ ἡλίου καὶ λάμπουσαι ξανθῷ χρώματι, καὶ αἱ ξανθαὶ κόμαι, τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦ ὠκύποδος ἥρωος τῶν Ἑλλήνων Ἀχιλλέως τὸ ἀπυδιδόμενον ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ εἰς πάντας τοὺς ὡραιοτάτους ἥρωας αὐτῶν. Καὶ αἱ μὲν μέλαιναι κόμαι ἦσαν σημεῖον ἀλαζονείας, αἱ δὲ ξανθαὶ σημεῖον ἀπαλότητος καὶ τρυφερότητος· μνημονευτέον δ' ἐνταῦθα καὶ τὰς πυῤῥὰς τρίχας καὶ τοὺς πυῤῥότριχας ἢ πυρσότριχας, ὡς ἐντονωτέρους τὸ βλέμμα καὶ λυπηροὺς καὶ δυστρόπους τὸν χαρακτῆρα, οἷοι πάντοτε ἐξελήφθησαν οἱ πυῤῥότριχες πρὸς τῇ παροιμιώδει δολιότητι καὶ πανουργίᾳ τοῦ χαρακτῆρος αὐτῶν· διὸ ἐν τῇ κωμῳδίᾳ πάντα τὰ πρόσωπα τῶν πανούργων δούλων εἶχον τοιοῦτο πυῤῥὸν τρίχωμα.

§ 6. Πᾶσαι ὅμως αἱ κατὰ ταῦτα προμνησθεῖσαι διαφοραὶ οὐδαμῶς ἀναιροῦσι τὴν γενικὴν χαρακτηριστικὴν τὴν στηριζομένην εἰς τὰ προμνησθέντα γενικώτερα καὶ ῥητῶς ἐπαινούμενα χαρακτηριστικὰ τοῦ γνησίου ἑλληνικοῦ κάλλους. Ὡς πρὸς δὲ τὸ χρῶμα τοῦ προσώπου καὶ τῆς ἐπιδερμίδος σημειωτέον ὅτι ὁ μέλας ἢ μελάγχρους θεωρεῖται παρ' αὐτοῖς ὡς ἰσοδύναμος τῷ ἀνδρικῷ, διότι ὁ τοιοῦτος διετέλεσεν ἐν ἡλίῳ καθαρῷ τεθραμμένος, οὐχὶ δὲ ὑπὸ «συμμιγεῖ σκιᾷ», διετέλεσεν ἡλιωμένος καὶ ἐγένετο ἡλιοκαής, καὶ οὐχὶ ἐν σκιᾷ ἐκτεθηλυμμένος, καὶ οὕτω κατήντησε στερρότερος τὸ σῶμα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν νοσώδη, λευκὴν καὶ ὠχρὰν χροιὰν τῶν οἰκουρούντων καὶ ἐσκιατροφηκότων, ὧν ἡ λευκότης ὑποδηλοῖ σκιατροφίαν, μαλθακότητα καὶ χαῦνόν τι· ἐντεῦθεν ἔλαβον ἀφορμὴν καὶ αἱ παροιμίαι, «λευκοὶ τοὺς δειλοὺς ὀνειδίζουσιν» ἐπὶ τῶν ἑτέροις τὰ προσόντα αὐτοῖς κακὰ προφερόντων, παρ' ὅσον οἱ λευκοὶ δειλοί, καὶ «οὐδὲν ἀνδρῶν λευκῶν ὄφελος ἢ σκυτοτομεῖν ἐπὶ τῶν εἰς μηδὲν λυσιτελούντων, παρ' ὅσον οἱ μέλανες τῶν λευκῶν λυσιτελέστεροι». Ἡ εἰς τὴν λευκότητα ὑπὸ τούτων τῶν παροιμιῶν ἀποδιδομένη σημασία ἑρμηνεύεται ἔτι ἀρκούντως καὶ ὑπὸ τῶν τοῦ Εὐσταθίου (εἰς Ἰλ. Δ. 141) «ὅτι δὲ τὸ ἐν σώμασι λευκὸν οὐκ ἐν ἐπαίνῳ ἦν, καὶ ἐν ῥητορικοῖς δη-

λοῦται λεξικοῖς, ὧν ἐν θατέρῳ μὲν κεῖται ὅτι λευκοὶ οἱ δειλοὶ καὶ λευκώπιοι οἱ αὐτοί· ἐν δὲ ἑτέρῳ «τὸ οὐδὲν λευκῶν ἀνδρῶν ὄφελος κ. τ. λ.» Παραλείποντες ἐνταῦθα καὶ τὴν ἐπὶ δειλῶν καὶ ἀνάνδρων χρῆσιν τῆς παροιμιώδους ἐπωνυμίας λευκόπυγος, καὶ τὴν ἐπὶ τῶν γενναίων χρῆσιν τῆς μελάμπυγος, ἀναφέρομεν μόνον καὶ τὴν γενικωτέραν παρατήρησιν ὅτι «ἐπὶ παντὸς ζώου τὸ μελάγχρουν ἐστὶν ἰσχυρότερον». Ἀλλὰ πάλιν, καίτοι τὰ λευκὰ τῶν σωμάτων ἐκρίνοντο εὐπαθέστερα, τοῦτο οὐδαμῶς ἐκώλυε καὶ τὸ ἐγκωμιάζειν τὴν φυσικὴν λευκότητα ὡς θεῖον δῶρον.

§ 7. Ἀφ' ἑτέρου δὲ αἱ χρυσίζουσαι, ξανθαὶ καὶ ἡλιῶσαι τρίχες αἱ ἐν πολλαῖς ἐπ' ἀγγείων εἰκόσιν ἀπαντώμεναι καταδεικνύουσιν ἡμῖν ὅτι τὸ τοιοῦτο χρῶμα ἐξετιμᾶτο καὶ ἐν τῇ φύσει· εἴπομεν πρὸ μικροῦ ὅτι ξανθοὶ παρίστανται οἱ εὐειδέστατοι τῶν Ἑλλήνων ἡρώων· πολλοὶ μάλιστα τῶν ἑρμηνευτῶν τῆς ἀρχαιότητος, ἐπειδὴ ἡ ξανθὴ κόμη ἐνομίζετο ὅτι συντελεῖ μεγάλως εἰς τὴν ὡραιότητα, ἠθέλησαν ἐξηγήσασθαι τὸν ξανθὸν Μενέλαον, ὡς καλὸν καὶ εὔμορφον Μενέλαον, καὶ τὴν ξανθὴν κόμην τοῦ Πηλείδου Ἀχιλλέως ὡς καλὴν κόμην καὶ καλλύνουταν αὐτόν. Ἡ δὲ κατά τινα μὲν συνώνυμος, κατά τινα δὲ διαφέρουσα τοῦ ἐπιθέτου ξανθὸς ἐπωνυμία τοῦ πυῤῥοῦ, ὅστις ἄλλως καὶ αἰθὸς λέγεται, ἀποδίδεται ἰδιαιτέρως καὶ εἰς τὸν πώγωνα, τὸ μὲν ὡς σημεῖον τῆς ἤδη ἀρχομένης ἐκφύσεως τῶν τριχῶν ἐν ταῖς νεανικαῖς παρειαῖς καὶ τῷ πώγωνι, τῶν ἰούλων, ὡς παρ' Εὐριπίδῃ ἡ Ἰοκάστη λέγει περὶ τοῦ Οἰδίπου, ὅτι ὁ παῖς αὐτῆς ἤδη ἐξηνδροῦτο πυρσαῖς γένυσιν, καὶ αἱ παρὰ Στατίῳ roseae genae ὑπεμφαίνουσι τὴν μείζονα τιμὴν καὶ τὸ ἀξίωμα καὶ τὴν ἀνδρικωτέραν ἡλικίαν *), τὸ δὲ ὡς τεχνικὴ βαφὴ καὶ χρῶσις γενείων τε καὶ τριχῶν· ἀλλ' ἡ διὰ τῆς τέχνης παραγομένη αὕτη πυῤῥότης ἢ ξανθότης τῶν τριχῶν ἦν ἡ βαρβαρικὴ συνήθεια τῶν ἀσιατικῶν λαῶν, ὡς παρ' Αἰσχύλῳ τῶν τις Περσῶν ἀρχηγῶν παρεισάγεται «τέγγων πυρσὴν ζαπληθῆ δάσκιον γενειάδα ἀμείβων χρῶτα πορ-

*) „Expecta, dum major honos, dum firmius aevum, dum roseis venit umbra genis“ (Theb. IV, 335).

φυρέῃ βαφῇ», καὶ ἄλλου ἀναφέρεται οἰνωπὸς γένυς, ἣ κατεφρονεῖτο, γινομένη ὑπὸ τοῦ γυναικείου φύλου, καὶ ἐκ τούτου ἡ παραίνεσις «τὴν γυναῖκα τὴν σώφρονα οὐ δεῖ τὰς τρίχας ξανθὰς ποιεῖν»· ἀλλὰ καὶ ὡς ὡραιότης ἐπαινοῦνται αἱ ξανθαὶ τρίχες ὑπὸ τῶν ἀρχαίων· οὕτω παρὰ τῷ Αἰλιανῷ λέγεται ὅτι ἡ τῆς Ἀταλάντης κόμη ἦν ξανθὴ οὐχὶ πολυπραγμοσύνῃ γυναικείᾳ καὶ βαφαῖς ἅμα καὶ φαρμάκοις, ἀλλ' ἦν φύσεως ἔργον ἡ χροιά· ἐσφαλμένως δὲ ὑπετέθη ὑπό τινων ὅτι ἡ ξανθὴ κόμη οὐδέποτ' ἀποδίδοται ὑπὸ τῶν ποιητῶν ταῖς δεσποίναις, ἀλλὰ πάντοτε ταῖς ἑταίραις· διότι ἤδη κατ' ἀρχαιοτέρους χρόνους ὁ Ἡσίοδος καλεῖ τὴν Ἀριάδνην ξανθήν.

§ 8. Ἀλλὰ περὶ τῶν τοιούτων χαρακτηριστικῶν τῆς ἑλληνικῆς μορφῆς γινομένου ἐνταῦθα τοῦ λόγου, ἀδύνατον παραδραμεῖν ἐν σιωπῇ καὶ τὴν ἀνακρεόντειον γλαγυρὰν ἔκφρασιν ἑλληνικῆς καλλονῆς νεάνιδός τε καὶ νεανίου. Καὶ περὶ μὲν τῆς πρώτης ᾄδει τάδε «Ἄγε, ζωγράφων ἄριστε,... γράφε τὴν ἐμὴν ἑταίρην· γράφε μοι τρίχας τὸ πρῶτον ἁπαλάς τε καὶ μελαίνας.... γράφε μοι δ' ἐξ ὅλης παρειῆς ὑπὸ πορφυραῖσι χαίταις ἐλεφάντινον μέτωπον· τὸ μεσόφρυον δὲ μή μοι διάκοπτε, μήτε μίσγε· ἐχέτω δ' ὅπως ἐκείνη τὸ λεληθότως σύνοφρυ βλεφάρων ἴτυν κελαινήν· τὸ δὲ βλέμμα νῦν ἀληθῶς ἀπὸ τοῦ πυρὸς ποίησον, ἅμα γλαυκὸν ὡς Ἀθήνης, ἅμα δ' ὑγρὸν ὡς Κυθήρης· γράφε ῥῖνα καὶ παρειάς, ῥόδα τῷ γάλακτι μίξας· γράφε χεῖλος, οἷα Πειθοῦς, προκαλούμενον φίλημα· τρυφεροῦ δ' ἔσω γενείου περὶ λυγδίνῳ τραχήλῳ Χάριτες πέτοιντο πᾶσαι». Περὶ δὲ νεανίου «Γράφε μοι Βάθυλλον οὕτω· λιπαρὰς κόμας ποίησον, τὰς μὲν ἔνδοθεν μελαίνας, τὰς δ' εἰς ἄκρον ἡλιώσας· ἕλικας δ' ἐλευθέρους μοι πλοκάμων ἄτακτα συνθείς· ἄφες, ὡς θέλωσι, κεῖσθαι· ἁπαλὸν δὲ καὶ δροσῶδες στεφέτω μέτωπον ὀφρὺς κυανωτέρη δρακόντων· μέλαν ὄμμα γοργὸν ἔστω, κεκερασμένον γαλήνῃ, τὸ μὲν ἐξ Ἄρηος ἕλκον, τὸ δὲ τῆς καλῆς Κυθήρης, ἵνα τις τὸ μὲν φοβῆται, τὸ δ' ἀπ' ἐλπίδος κρεμᾶται· ῥοδίνην δ' ὁποῖα μῆλον χνοΐην ποίει παρειήν· ἐρύθημα δ' ὡς ἂν Αἰδοῦς δύνασαι βαλεῖν, ποίησον· τὸ δὲ χεῖλος οὐκέτ' οἶδα, τίνι μοι τρόπῳ ποιήσεις — ἁπαλὸν γέμον τε Πειθοῦς· μετὰ δὲ πρόσωπον ἔστω ἐλεφάντινος τράχηλος».

§ 9. Βεβαίως ἐν τούτοις τοῖς καθ' ἕκαστον χαρακτηριστικοῖς αἱ περὶ κάλλους ἰδέαι καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς ἀρχαίοις ἦσαν διάφοροι, τῶν μὲν προτιμώντων καὶ ἐγκωμιαζόντων τὸ δεῖνα ἐξωτερικὸν προτέρημα, τῶν δὲ ἀποφαινομένων ὑπὲρ ἄλλου τινὸς ἀντιθέτου· διότι καὶ οἱ κατ' ἐξοχὴν φιλόκαλοι Ἕλληνες ἦσαν ἀνεκτικοὶ ἐν ταῖς περὶ φιλοκαλίας καὶ κάλλους ὀρέξεσι καὶ ἰδιοτροπίαις ἀλλήλων. Ὡσαύτως ἀσυμφωνία ὑπάρχει καὶ περὶ τῆς πατρίδος τῶν ὡραιοτέρων γυναικῶν, ἣ μετατίθεται ποτὲ μὲν εἰς ταύτην, ποτὲ δ' εἰς ἐκείνην τὴν χώραν· ἀλλά, καίτοι καὶ τὸ μαντεῖον ἀποφαίνεται, ὅτι τὸ κάλλος τῶν Λακεδαιμονίων γυναικῶν ἦν ἐξαίσιον, καὶ συνεβούλευε ζητεῖν «ἵππον Θεσσαλικὴν, Λακεδαιμονίαν τε γυναῖκα», τὸ ἀληθέστερον φαίνεται εἶναι ὅτι πατρὶς γυναικείων καλλονῶν ἦν ἅπασα ἡ Ἑλλὰς κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον· οὕτως ἐκτὸς τῶν Λακεδαιμονίων ἐπαινοῦνται αἱ Θηβαΐδες γυναῖκες, αἳ τοῖς μεγέθεσι, πορείαις, ῥυθμοῖς εὐσχημονέσταταί τε καὶ εὐπρεπέσταται τῶν ἐν τῇ Ἑλλάδι γυναικῶν ἦσαν. Εἶτα καὶ ἄλλαι πολλαὶ πόλεις ἢ νῆσοι τῆς Ἑλλάδος καυχῶνται ἐπὶ τούτῳ, ὡς ὑπὸ μὲν τοῦ Ὁμήρου ἡ ἐν τῇ Φθίῃ Ἑλλὰς ὀνομάζεται καλλιγύναιξ, ὁ δὲ Ἡσίοδος καλλιγύναικα ὡσαύτως ὀνομάζει τὴν ἐν Εὐβοίᾳ Χαλκίδα, περὶ ἧς καὶ ὁ Θεόφραστος ἐπιβεβαιοῖ ὅτι αὐτόθι γίγνονται εὐπρεπεῖς γυναῖκες. Παρ' ἄλλοις δ' ἀναφέρεται ὅτι καλλίονες γυναῖκες τῶν πανταχοῦ γυναικῶν ἐγίνοντο ἐν τῇ ἀντικρὺ τῆς Τρῳάδος κειμένῃ νήσῳ Τενέδῳ· καὶ ὑπὸ νεωτέρων δὲ περιηγητῶν πολλαχῶς παρετηρήθη ὅτι κατὰ τὰς παρακειμένας τῇ Ἐλάσσονι Ἀσίᾳ βορειοτέρας νήσους ἀνευρίσκονται καὶ νῦν ἀμώμητα κάλλη γυναικῶν. Σύμφωνα τούτοις καὶ τὰ παρὰ Νόννῳ «Ἑλλάδα καλλιγύναικα γυνὴ μία πᾶσαν ἐλέγχει· οὐ Πάφος, οὐκέτι Λέσβος ἀείδεται, οὐκέτι Κύπρου οὔνομα καλλιτόκοιο φατίζεται· οὐκέτι μέλψω Νάξον ἀειδομένην εὐπάρθενον· ἀλλὰ καὶ αὐτὴ εὔτοκος εἰς ὠδῖνας ἐνικήθη Λακεδαίμων· οὐ Πάφος, οὐκέτι Λέσβος, Ἀμυμώνης δὲ τιθήνη ἀντολίη σύλησεν ὅλον κλέος Ὀρχομενοῖο, μούνην ἀμφιέπουσα μίαν χάριν» κ. τ. λ.

§ 10. Ἀλλ' ἐν τῶν κυριωτάτων καὶ οὐσιωδεστάτων πλεονεκτημάτων τῶν Ἑλλήνων ἦν ἡ ὑγίεια, ἥ, οὖσα συνέπεια τῆς

ἐπικρατούσης παρ' αὐτοῖς φυσικῆς καὶ λιτῆς διαίτης καὶ τῆς εὐεργετικῆς εὐκρασίας τοῦ κλίματος, ἀποτελεῖ τὸ ἐξαίρετον κληρονόμημα τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, καὶ πολλαχῶς καὶ δικαίως καὶ ὑπὸ ποιητῶν ἐξυμνήθη ἐν ἰδιαιτέροις εἰς αὐτὴν ὕμνοις ὡς τὸ ἄριστον τῶν ἀγαθῶν, καὶ ὑπὸ φιλοσόφων ἐξετιμήθη δεόντως. Ἵνα κατανοήσωμεν, πόσην σημασίαν ἀπένεμον οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν ὑγείαν, παρατίθεμεν ἐνταῦθα τὸν εἰς Ὑγίειαν ὕμνον τοῦ Σικυωνίου Ἀρίφρονος· «Ὑγίεια, πρεσβίστα μακάρων, μετὰ σεῦ ναίοιμι τὸ λειπόμενον βιοτᾶς, σὺ δέ μοι πρόφρων σύνοικος εἶης· εἰ γάρ τις ἢ πλούτου χάρις ἢ τεκέων, ἢ τᾶς ἰσοδαίμονος ἀνθρώποις βασιληΐδος ἀρχᾶς, ἢ πόθων, οἷς κρυφίοις Ἀφροδίτας ἄρκυσιν θηρεύομεν, ἢ εἴ τις ἄλλα θεόθεν ἀνθρώποισι τέρψις ἢ πόνων ἀμπνοὰ πέφανται, μετὰ σεῖο, μάκαιρ' Ὑγίεια, τέθαλε πάντα καὶ λάμπει Χαρίτων ἔαρι, σέθεν δὲ χωρὶς οὔτις εὐδαίμων ἔφυ». Ὡσαύτως ἀξιοσημείωτον καὶ τὸ σκολιὸν ἢ συμποσιακὸν ᾆσμα τοῦ Σιμωνίδου· «Ὑγιαίνειν μὲν ἄριστον ἀνδρὶ θνατῷ· δεύτερον δὲ φυὰν καλὸν γενέσθαι· τὸ δὲ τρίτον πλουτεῖν ἀδόλως· τέταρτόν τε ἡβᾶν μετὰ φίλων» κ. τ. λ. Οὐδὲ καλᾶς σοφίας ἔστιν χάρις, εἰ μή τις ἔχει σεμνὰν ὑγίειαν». Καὶ ἡ πρόσρησις δὲ τοῦ ὑγιαίνειν ἡ τοσοῦτον συνήθης παρ' Ἕλλησιν ἐκ τῆς αὐτῆς σπουδαιότητος τῆς εἰς τὴν ὑγείαν ἀπονεμομένης λέγεται ὅτι προῆλθεν. «Ὑγιαίνειν εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τῶν ἐπιστολῶν παρεκελεύοντο (οἱ Πυθαγόρειοι), ὡς καὶ αὐτὸ ψυχῇ τε καὶ σώματι ἁρμοδιώτατον καὶ συνόλως ἅπαντα περιειληφὸς τἀνθρώπου ἀγαθά.... καὶ ὅλως ἡγοῦντο τῷ μὲν ὑγιαίνειν τὸ εὖ πράττειν καὶ τὸ χαίρειν εἶναι, οὔτε δὲ τῷ εὖ πράττειν, οὔτε τῷ χαίρειν πάντως καὶ τὸ ὑγιαίνειν» (Λουκιαν. Ὑπὲρ τοῦ ἐν τῇ προσαγ. πταίσμ. 5) καὶ παρὰ Φιλήμονι εὕρηται ἡ εὐχή, «αἰτῶ δ' ὑγίειαν πρῶτον, εἶτ' εὐπραξίαν, τρίτον δὲ χαίρειν, εἶτ' ὀφείλειν μηδενί». Αὕτη δὲ ἡ φυσικὴ ὑγεία διακριτέα πάντως ἀπὸ τῆς ἄκρας εὐεξίας καὶ τῆς πολυσαρκίας ἐκείνης, ἣν διὰ σωματικῆς ἀσκήσεως προσεκτῶντο οἱ ἐν τοῖς γυμνασίοις καὶ ταῖς παλαίστραις ἐνδιατρίβοντες ἀθληταί.

§ 11. Ἡ αὐτὴ φυσικὴ ὑγεία καταδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς μακροβιότητος τῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος, ἐφ' ἧς οὐδεμίαν ἐπιβρόην εἶχεν καὶ αὐτὴ ἡ πρωΐμως ἐπερχομένη ἐν τῷ θερμῷ καὶ λίαν

ζωογόνῳ κλίματι τῆς Ἑλλάδος ἀκμὴ τῆς ἡλικίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴν πάλιν τὴν ἀκμὴν τῆς ἡλικίας ἐκληπτέον οὐχὶ τόσον ταχεῖαν καὶ πρώϊμον, ὡς δυνάμεθα κατανοῆσαι τοῦτο ἐκ τῶν γνωμῶν καὶ συμβουλῶν τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων καὶ γνωμικῶν ποιητῶν περὶ τοῦ χρόνου, καθ' ὃν τὰ ἄτομα ἑκατέρου τοῦ φύλου ὀφείλουσι συνέρχεσθαι εἰς γάμον. Καὶ ὁ μὲν Ἡσίοδος παρακελεύεται περὶ τούτου· «Ὡραῖος γυναῖκα τεὸν ποτὶ οἶκον ἄγεσθαι, μήτε τριηκόντων ἐτέων μάλα πόλλ' ἀπολείπων, μήτ' ἐπιθεὶς μάλα πολλά· γάμος δέ τοι ὥριος οὗτος, ἡ δὲ γυνὴ τέτορ' ἥβώοι, πέμπτῳ δὲ (ἀφ' ἥβης) γαμοῖτο»· ἐπίσης καὶ ὁ Πλάτων παρατηρεῖ ὅτι μέτριος χρόνος ἀκμῆς τὰ εἴκοσιν ἔτη γυναικί, ἀνδρὶ δὲ τὰ τριάκοντα» (Πολιτ. Ε', σ. 460, Ε), καὶ «γάμου δὲ ὅρον εἶναι κόρῃ μὲν ἀπὸ ἑκκαίδεκα ἐτῶν εἰς εἴκοσι, τὸν μακρότερον χρόνον ἀφωρισμένον· κόρῳ δὲ ἀπὸ τῶν τριάκοντα μέχρι τῶν πέντε καὶ τριάκοντα· ἐκ τούτων δὲ καὶ διατυποῖ καὶ αἰτιολογεῖ τὸν περὶ γάμου νόμον αὐτοῦ· «Γαμείτω πᾶς ἐντὸς τῶν πέντε καὶ τριάκοντα ἐτῶν». Συμφώνως τούτοις ἀποφαίνεται καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι ἀκμάζει τὸ σῶμα ἀπὸ τῶν τριάκοντα ἐτῶν μέχρι τῶν πέντε καὶ τριάκοντα, καὶ διὰ τοῦτο ἁρμόζει τὰς μὲν γυναῖκας περὶ τὴν ὀκτωκαίδεκα ἐτῶν ἡλικίαν συζευγνύναι, τοὺς δὲ περὶ τὰ τριάκοντα (διότι οὕτω φαίνεται ὅτι γραπτέον ἐν τῷ ἀριστοτελείῳ χωρίῳ τῶν Πολιτικῶν Ζ', 14, 6 ἀντὶ τοῦ «τοὺς δ' ἑπτὰ καὶ τριάκοντα). Τοῦτο ὅμως οὐδαμῶς σημαίνει ὅτι ἦσαν σπάνια καὶ παραδείγματα συζεύξεως γυναικῶν καὶ κατὰ τὸ δέκατον πέμπτον ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτῶν, οὐχὶ ὅμως καὶ πρὸ τοῦ δεκάτου πέμπτου.

§ 12. Ἐπίσης οὐχὶ μεγάλην πρωϊμότητα ἀκμῆς σωματικῆς ἀποδεικνύει καὶ ἡ βαθμολογία τῶν ἡλικιῶν, τῆς παιδικῆς, ἐφηβικῆς, ἀνδρικῆς καὶ πρεσβυτικῆς ἢ τοῦ γήρως, ἀντιστοιχοῦσα κατὰ τὰ κυριώτερα πρὸς τὰς ἡμετέρας ἰδέας· κατὰ ταύτην τὴν βαθμολογίαν, παραλειπομένων τῶν ἑπτὰ πρώτων ἀπὸ τῆς γεννήσεως ἐτῶν, ἐν οἷς ἐστι καὶ καλεῖταί τις παιδίον, παῖς μὲν ὀνομάζεται ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου μέχρι τοῦ δεκάτου τετάρτου ἢ μέχρι καὶ τοῦ δεκάτου ἕκτου ἔτους, ἔφηβος δὲ ἀπὸ τούτου μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ πέμπτου ἢ εἰκοστοῦ ἑβδόμου ἔτους, τέλειος δὲ ἀνὴρ ἀπὸ τούτων

μέχρι τοῦ πεντηκοστοῦ δευτέρου ἢ πεντηκοστοῦ τετάρτου ἔτους, καὶ ἔκτοτε μέχρι τελευτῆς γέρων. Ἀλλ' ὁ Ἱπποκράτης ἄλλως πως ποιεῖται τὴν τῶν ἡλικιῶν βαθμολογίαν, ὅπερ ἀποτελεῖ ἐξαίρεσιν δυσνόητον ἡμῖν· λέγει δ' οὗτος ὅτι ἑπτά εἰσιν αἱ ἡλικίαι τοῦ ἀνθρώπου, πρώτη ἀπὸ ἑνὸς ἔτους ἕως ἑπταετοῦς, δευτέρα ἀπὸ ἑπταετοῦς ἕως τεσσαρεσκαιδεκάτου, τρίτη ἀπὸ τετταρεσκαιδεκάτου ἕως εἰκοστοῦ πρώτου, τετάρτη ἀπὸ εἰκοστοῦ πρώτου ἕως εἰκοστοῦ ὀγδόου, πέμπτη ἀπὸ εἰκοστοῦ ὀγδόου ἕως τριακοστοῦ πέμπτου, ἕκτη ἀπὸ τριακοστοῦ πέμπτου ἕως τετταρακοστοῦ δευτέρου, ἑβδόμη δὲ ἀπὸ τετταρακοστοῦ δευτέρου ἕως τοῦ τέλους· ὥστε κατὰ ταῦτα πᾶσα ἡλικία ἀποτελεῖ πλήρη ἑπταετίαν· ἡ μὲν πρώτη παιδίον, ἡ δευτέρα παῖς, ἡ τρίτη μειράκιον (μεῖραξ, μειρακίσκος), ἡ τετάρτη νεανίσκος (νεανίας), ἡ πέμπτη ἀνήρ, ἡ ἕκτη πρεσβύτης, ἡ ἑβδόμη γέρων. Καὶ ἀληθεύει μὲν ὅτι αἱ πλείονες τούτων τῶν διαιρέσεων ὑπῆρχον καὶ διεκρίνοντο καὶ ἐν τῇ γλώσσῃ, καὶ ἐντεῦθεν ἐξηγοῦνται αἱ λέξεις μειράκιον καὶ νεανίσκος, ἀλλὰ πῶς δύναταί τις παραδεχθῆναι διὰ τὴν Ἑλλάδα μάλιστα πρεσβυτικὴν μὲν ἡλικίαν ἀπὸ τοῦ τριακοστοῦ πέμπτου μέχρι τοῦ τεσσαρακοστοῦ δευτέρου ἔτους, καὶ ἔκτοτε μέχρι τέλους γεροντικὴν ἡλικίαν, τοῦτο δὴ διαμένει παντάπασιν ἄπορον, ἐν ᾧ μάλιστα γινώσκομεν κάλλιστα ὅτι ἡ ἀπὸ τοῦ εἰκοστοῦ μέχρι τοῦ πεντηκοστοῦ πέμπτου ἢ καὶ τοῦ ἑξηκοστοῦ ἡλικία ἦν ἡ καθ' αὐτὸ ἡλικία, ἀπετέλει δηλαδὴ τὴν ἡλικίαν τῶν στρατευσίμων τῶν δυναμένων ὁπλοφορεῖν. Τότε ὤφειλεν ἐκλαμβάνεσθαι ὁ ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς ἑαυτοῦ ἡλικίας ὡς ἀπόμαχος καὶ ἀπόστρατος γέρων· ἐν ᾧ τοὐναντίον εὑρίσκομεν πολυάριθμα παραδείγματα γερόντων, οἳ μέχρι τοῦ ὀγδοηκοστοῦ ἢ καὶ ἐνενηκοστοῦ ἔτους τῆς ἑαυτῶν ἡλικίας παρίστανται ἡμῖν οὐχὶ ὡς κρονόληρα καὶ σοροδαίμονα γερόντια, ἀλλ' ἐν ὑγιαινούσῃ ψυχῇ καὶ ἐν ὁλοκλήρῳ τῷ σώματι (sana mens in sano corpore), ἐν πλήρει πολιτικῇ καὶ ἀλλοίᾳ πνευματικῇ ἐνεργείᾳ. Ἰδίως μάλιστα ἐν τῇ τελευταίᾳ σφαίρᾳ, τῇ διανοητικῇ, καὶ ἑκατοντοῦτις ἡλικία ἦν οὐχὶ σπάνιόν τι, ἀλλὰ λίαν σύνηθες. Οὕτω παραδείγματος χάριν ἐκ τῶν πολιτικῶν καὶ στρατηγικῶν ἀνδρῶν ὁ μὲν Σόλων ἀναφέρεται ὡς βιώσας

ἑκατὸν ἔτη, ὡσαύτως καὶ ὁ Θαλῆς καὶ Πιττακός· Λυκοῦργος, ὁ τῶν Λακεδαιμονίων νομοθέτης, ἱστορεῖται ζήσας ὀγδοήκοντα πέντε ἔτη, ὁ δ' Ἀγησίλαος ὀγδοήκοντα καὶ τέσσαρα ἔτη, ὁ δὲ Φωκίων ὁ Ἀθηναῖος ἦν καὶ στρατηγὸς μετὰ τῶν στρατιωτῶν συνεκστρατεύων, ἐν ᾧ ἦγε τὸ ὀγδοηκοστὸν ἔτος. Τοιοῦτοι μακρόβιοι ἀναφέρονται ἡμῖν οὐχὶ μόνον ἐν πολεμικῷ καὶ πολιτικῷ σταδίῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν ἄλλαις διανοητικαῖς σφαίραις· οὕτως ὁ Σιμωνίδης ἔζησε ὑπὲρ τὰ ἐνενήκοντα, ὁ Σοφοκλῆς ἐνενήκοντα πέντε, ὅτε ἀπέθανε καταπιὼν ῥᾶγα σταφυλῆς καὶ ἀποπνιγείς, ὁ Κρατῖνος, ὁ Δημόκριτος, ἔζησαν ἑκατὸν τέσσαρα, ὁ Ξενοφῶν, ὁ Ἰσοκράτης, ὃς ἐννενήκοντα καὶ ἓξ ἐτῶν γεγονὼς συνέγραφε τὰ ἀριστουργήματα τῶν λόγων αὐτοῦ, ἀπέθανε δὲ ἀποσχόμενος τροφῆς (σημειωτέον δὲ ὅτι ἔρρωσεν εἰς βαθὺ γῆρας διὰ τὸ μηδέποτε συμπεριενεχθῆναι ἄλλων εὐωχίαις)· ἀλλὰ πάντα ταῦτα τὰ μακροβιότητος παραδείγματα ὑπερβαίνει τὸ τοῦ Γοργίου τοῦ Λεοντίνου σοφιστοῦ, ζήσαντος ἑκατὸν ὀκτὼ ἔτη· ὁ Θεόφραστος ὁρίζει αὐτὸς τὴν ἡλικίαν αὐτοῦ εἰς ἐνενήκοντα ἐννέα ἔτη. Ἐπίσης μακρόβιος ὑπῆρξε καὶ ὁ ἱστοριογράφος Ἱερώνυμος ὁ Καρδιανός, ζήσας ἑκατὸν τέσσαρα ἔτη, καίτοι γενόμενος ἐν πολέμοις καὶ πολλοὺς καμάτους ὑπομείνας καὶ τραύματα, ἀπέθανε δὲ ὢν μέχρι τῆς τελευταίας ἡμέρας ἄρτιος ἐν ταῖς συνουσίαις, καὶ διατηρήσας σώας πάσας τὰς αἰσθήσεις αὐτοῦ. Ὡσαύτως καὶ ὁ Κτησίβιος τελευτήσας ἐν περιπάτῳ ἐν ἡλικίᾳ ἑκατὸν εἴκοσι τεσσάρων ἐτῶν· ὁ δὲ θεῖος πατὴρ τῆς ἰατρικῆς ἱστορεῖται βιοὺς ἑκατὸν τέσσαρα ἔτη· ὁ Ἀνακρέων καὶ ὁ Στησίχορος οἱ μελοποιοὶ λέγονται ὅτι ἔζησαν ὀγδοήκοντα πέντε ἔτη. Ὅτι δὲ ἡ μακροβιότης τῶν τοιούτων συνεπήγετο ἀσήμαντον ἐξασθένησιν τῶν σωματικῶν καὶ πνευματικῶν δυνάμεων, γίνεται δῆλον καὶ ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν πολλοὶ ἐτελεύτησαν· διότι ὁ μὲν Φιλήμων ὁ κωμικός, βιοὺς ἑπτὰ καὶ ἐνενήκοντα ἔτη, κατέκειτο μὲν ἐπὶ κλίνης ἠρεμῶν· θεασάμενος δὲ ὄνον τὰ παρεσκευασμένα αὐτῷ σῦκα κατεσθίοντα, ὥρμησε μὲν εἰς γέλωτα, καλέσας δὲ τὸν οἰκέτην καὶ σὺν πολλῷ καὶ ἀθρόῳ γέλωτι εἰπὼν προσδοῦναι ἀκράτου ῥοφεῖν, ἀποπνιγεὶς ὑπὸ τοῦ γέλωτος ἀπέθανεν. Ὁ δὲ Κλεάνθης, ἄγων τὸ ἐνενηκοστὸν ἔνατον ἔτος, ἔσχεν ἐπὶ τοῦ

χείλους φῦμα, καὶ οὕτως ἀπεκαρτέρησε· καὶ μάλιστα, ἐπελθόντων αὐτῷ παρ' ἑταίρων τινῶν γραμμάτων, προσενεγκάμενος τροφὴν καὶ πράξας περὶ ὧν ἠξίουν οἱ φίλοι, ἀποσχόμενος αὖθις τροφῆς ἐξέλιπε τὸν βίον· ὁ δὲ Ζήνων ἄγων καὶ αὐτὸς τὸ ἐνενηκοστὸν ὄγδοον ἔτος ἔρχεται εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἀλλ' ἀποσχόμενος τροφῆς τελευτᾷ. — Τὴν αὐτὴν τῷ Ἱπποκράτει γνώμην περὶ ἡλικιῶν, ὅσον καὶ ἂν φαίνηται παράδοξος, ἐκφράζει καὶ ὁ Σόλων ἔν τισιν ἐλεγείοις, εἰ καὶ ἠμφίβαλόν τινες περὶ τῆς γνησιότητος αὐτῶν. Ἔχουσι δὲ ταῦτα ὧδε· «Παῖς μὲν ἄνηβος ἐὼν ἔτι νήπιος ἕρκος ὀδόντων φύσας ἐκβάλλει πρῶτον ἐν ἕπτ' ἔτεσιν· τοὺς δ' ἑτέρους ὅτε δὴ τελέσῃ Θεὸς ἕπτ' ἐνιαυτούς, ἥβης ἐκφαίνει σήματα γεινομένης· τῇ τριτάτῃ δὲ γένειον ἀεξομένων ἔτι γυίων λαχνοῦται χροιῆς ἄνθος ἀμειβομένης· τῇ δὲ τετάρτῃ πᾶς τις ἐν ἑβδομάδι μέγ' ἄριστος ἰσχύν, ἣν τ' ἄνδρες σήματ' ἔχουσ' ἀρετῆς· πέμπτῃ δ' ὥριον, ἄνδρα γάμου μεμνημένον εἶναι καὶ παίδων ζητεῖν εἰσοπίσω γενεήν· τῇ δ' ἕκτῃ περὶ πάντα καταρτύεται νόος ἀνδρός, οὐδ' ἔρδειν ἔθ' ὁμῶς ἔργ' ἀπάλαμνα θέλει· ἑπτὰ δὲ νοῦν καὶ γλῶσσαν ἐν ἑβδομάσιν μέγ' ἄριστος ὀκτὼ τ' ἀμφοτέρων τέσσαρα καὶ δέκ' ἔτη· τῇ δ' ἐνάτῃ ἔτι μὲν δύναται, μαλακώτερα δ' αὐτοῦ πρὸς μεγάλην ἀρετὴν γλῶσσα τε καὶ σοφίη· τῇ δεκάτῃ δ' ὅτε δὴ τελέσῃ Θεὸς ἕπτ' ἐνιαυτούς, οὐκ ἂν ἄωρος ἐὼν μοῖραν ἔχοι θανάτου». Ἀλλ' ὅμως ἐν τούτοις τοὐλάχιστον πολλῷ φυσικώτερον προστίθενται καὶ ἄλλαι πολλαὶ ἑβδομάδες ἐνιαυτῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ.

ΗΘΙΚΟΣ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ.

§ 1. Ἐὰν δὲ νῦν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὸν ἠθικὸν καὶ πνευματικὸν χαρακτῆρα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, βλέπομεν ὅτι ἐκείνη ἡ εὐνοϊκὴ ἐπίδρασις, ἣν ἡ ἐξαίρετος καὶ προνομιοῦχος γεωγραφικὴ θέσις καὶ διάπλασις τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, ὡς καὶ τὸ κλίμα αὐτὸ ἔσχον ἐπὶ τῶν φυσικῶν προϊόντων τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν ἐξωτερικῶν πλεονεκτημάτων τῶν κατοίκων αὐτῆς, — αὕτη, λέγομεν, ἡ ἐπίδρασις ἐξεδηλώθη ἀσυγκρίτῳ τῷ λόγῳ ἰσχυρότερον καὶ ἀποτελεσματικώτερον ἐν τοῖς ἠθικοῖς καὶ πνευματικοῖς προτερήμασι τοῦ βίου αὐτῶν. Καὶ ἐλάβομεν μὲν ἀφορμὴν καὶ ἀνωτέρω ὅπως ψαύσωμεν ἀκροθιγῶς τούτου τοῦ ζητήματος διὰ τὴν στενὴν σχέσιν καὶ ἰσχυρὰν ἀλληλεπίδρασιν τῶν φυσικῶν ἰδιοτήτων τῆς χώρας πρὸς τὰ ἠθικὰ ἀποτελέσματα τὰ παρατηρούμενα παρὰ τοῖς Ἕλλησι καθ' ὃ κατοίκοις αὐτῆς. Νῦν δὲ γενικῶς παρατηροῦμεν ὅτι ὁ ἠθικὸς βίος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους διέπρεψεν ἀείποτε καὶ ἀδιαλείπτως ἐπηνέθη ὑπ' ἀρχαίων καὶ νεωτέρων φιλοσόφων καὶ ἠθολόγων, καὶ δικαίως δοξάζεται ἐπὶ τούτῳ, ὅτι κρηπὶς καὶ θεμέλιον αὐτοῦ ἦν ἡ αὐτὴ ἐκείνη προμνησθεῖσα μεσότης μεταξὺ τραχύτητος καὶ χαυνότητος, ἐνδείας καὶ τρυφῆς, ὁρμῆς ἀκαθέκτου καὶ ἀδαμάστου καὶ ἡμερότητος πειθηνίου, εὐτυχὲς καὶ ἐπίζηλον πλεονέκτημα, πηγάζον κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἐκ τῆς μεσότητος τῆς γεωγραφικῆς θέσεως τῆς χώρας καὶ τοῦ κλίματος

αὐτῆς. «Τὸ τῶν Ἑλλήνων γένος, ὥσπερ μεσεύει κατὰ τοὺς τόπους, οὕτως ἀμφοῖν μετέχει» (τουτέστι καὶ τοῦ θυμοῦ ἢ θυμοειδοῦς καὶ γενναιοψύχου τῶν ἀρκτῴων ἀτέχνων τῆς Εὐρώπης ἐθνῶν καὶ τῆς διανοητικότητος καὶ ἐμπειροτεχνίας τῶν ἀθύμων καὶ χαύνων ἀσιατικῶν λαῶν)· «καὶ γὰρ ἔνθυμον καὶ διανοητικόν ἐστι· διόπερ ἐλεύθερόν τε διατελεῖ καὶ βέλτιστα πολιτευόμενον (Πολιτ. Ζ, 6). Ὥστε τῷ ὄντι ἐπαληθεύει καὶ ἡ λίαν ἐμφαντικὴ περὶ τούτου ἔκφρασις τοῦ Φίλωνος· «ἀτεχνῶς ἡ Ἑλλὰς μόνη ἐστὶν ἀνθρώπων γενέτειρα, οὐράνιον φυτὸν καὶ θαυμάσιον σπέρμα, γεννῶν βεβαίαν καὶ ἀληθινὴν νοημοσύνην· αἴτιον δὲ ὁ λεπτὸς καὶ ἀραιὸς ἀήρ, ᾧ ἡ διάνοια ὀξύνεσθαι φιλεῖ». *)

§ 2. Ὡσαύτως ἀνωτέρω ἐμνημονεύσαμεν ὅτι καὶ αὐτὰ τὰ φυσικὰ μειονεκτήματα τῆς ἑλληνικῆς χώρας καὶ αἱ ἐντεῦθεν προερχόμεναι δυσχέρειαι περὶ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐσωτερικοῦ πλούτου τῶν προϊόντων καὶ τῆς ἔνδοθεν προσγινομένης εὐημερίας τῶν κατοίκων, συνετέλουν ὅπως ἐπιτείνωσι καὶ αὐξήσωσι τὴν ἰσχὺν τῶν ἐμφύτων ἠθικῶν προτερημάτων αὐτοῦ καὶ τὸ δραστήριον, ἐνεργητικὸν καὶ ἐπιχειρηματικὸν πνεῦμα αὐτοῦ, ὡς καὶ τὴν ἐφ' ἑαυτῷ πεποίθησιν καὶ τὴν συνείδησιν τῆς ἰδίας ἑαυτοῦ ἀξίας καὶ ὑπεροχῆς πρὸ πάντων τῶν ἄλλων ἐθνῶν· διὸ καὶ ἀπὸ μὲν τῆς σκηνῆς ἤκουεν ὁ εἰς τὸ θέατρον σμηνηδὸν συῤῥέων ἀττικὸς λαὸς ὡς τι φιλοσοφικὸν ἀπόφθεγμα τὸ τοῦ Μενάνδρου «τὰ κακῶς τρέφοντα χωρία ἀνδρείους ποιεῖ»· ὁ δὲ πατὴρ τῆς ἱστορίας Ἡρόδοτος γενικώτερον καὶ φιλοσοφικώτερον παρετήρει ἐκπαλαι ὅτι «τῇ Ἑλλάδι πενίη αἰεί κοτε σύντροφός ἐστι, ἀρετὴ δὲ ἐπακτός ἐστι, ἅμα τε σοφίης κατεργασμένη καὶ νόμου ἰσχυροῦ, τῇ διαχρεομένη ἡ Ἑλλὰς τήν τε πενίην ἀπαμύνεται καὶ τὴν δεσποσύνην» (Ζ', 102). Γνωστὴ ἐπίσης καὶ ἡ δικαία ἔπαρσις τῶν Ἀττικῶν ἐπὶ τῇ εἰς ἄνδρας εὐφορίᾳ τῆς χώρας αὐτῶν, εὐφορίᾳ ἀναπληρούσῃ τὴν ἄλλην πενίαν τῆς χώρας· «Τραχεῖα, ἀλλ' ἀγαθὴ κουροτρόφος»

*) Sine mendacio Hellas sola hominum propagatrix est, planta caelestis et germen admirabile certam veramque intelligentiam procreans; in causa autem est subtilis rarusque aer, quo mens acui consuevit etc.

λέγει ὁ Ὀδυσσεὺς περὶ Ἰθάκης, καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος καταλλήλως ἁρμόζει καὶ εἰς σύμπασαν σχεδὸν τὴν Ἑλλάδα· διὸ καὶ ἡ χώρα τῆς Ἑλλάδος δι' αὐτὸ τοῦτο μᾶλλον ἠδύνατο χαρακτηρίζεσθαι διὰ τοῦ ὁμηρικοῦ ἐπιθέτου βουτιάνειρα καὶ ἀνδροτρόφος, ἢ διὰ τὴν εὐφορίαν καὶ τὸν πλοῦτον τῶν προϊόντων αὐτῆς.

§ 3. Δυσκόλως ὅμως δυνάμεθα διακρίνειν, πόσα καὶ τίνα ἐκ τῶν ἠθικῶν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους προτερημάτων ὀφείλομεν ἀπονέμειν ταῖς περιστάσει μόναις καὶ τῇ συγκυρίᾳ τῆς γεωγραφικῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ, καὶ πόσα τῇ ἐμφύτῳ καὶ ἀρχικῇ διαθέσει τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς ἰδιοσυγκρασίας αὐτοῦ, ὡς ἀείποτε δυσεύρετός ἐστι τοιαύτη διάκρισις καὶ ἐν παντὶ ἀνθρωπίνῳ μεγαλείῳ. Βεβαιότατον ὅμως ὅτι καὶ ἡ πνευματικὴ καὶ ἐσωτερικὴ φύσις καὶ τὰ ψυχικὰ καὶ ἠθικὰ προτερήματα τοῦ Ἕλληνος συνεφώνουν πρὸς τὰ ἐξωτερικὰ καὶ σωματικὰ αὐτοῦ προτερήματα μετὰ τῆς αὐτῆς ἁρμονίας τῆς παρατηρουμένης ἐν πᾶσι τοῖς ἔργοις καὶ πάσαις ταῖς ἐπιχειρήσεσιν αὐτοῦ καὶ ἀποτελούσης τὸν θεμελιώδη νόμον συμπάσης τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ. Ἐκ τούτων ἀρκούντως κατανοεῖται καὶ ἡ πραγματικὴ ἀξία καὶ ἔννοια τῆς αὐτόχρημα χαρακτηριστικῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐκφράσεως «καλὸς κἀγαθός». Ὡς χαρακτηριστικαὶ δὲ ἰδιότητες τοῦ πνευματικοῦ κληρονομήματος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους μερικώτερον ἀναφέρονται συχνότατα ἐν αὐτῇ τῇ γλώσσῃ αὐτοῦ καὶ ὑπὸ τῶν ἐξοχωτέρων φιλοσόφων ὀξὺ ἀντιληπτικόν (ἡ παρὰ Πλάτωνι εὐφυΐα, δύναμις τοῦ ὀξέως καὶ ῥᾳδίως μανθάνειν), φιλομάθεια καὶ μνήμη ἰσχυρὰ καὶ στεγανή, ἀναφερόμενα ῥητῶς ὡς οὐσιώδη καὶ ἀπαραίτητα συστατικὰ ἀγαθῆς φύσεως· τὴν φιλομάθειαν μάλιστα ὁ Πλάτων εὑρίσκει ὅτι ἔχει κατ' ἐξοχὴν τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος «τὸ φιλομαθές» (λέγει Πολ. Δ', σελ. 435) «περὶ τὸν παρ' ἡμῖν μάλιστ' ἄν τις αἰτιάσαιτο τόπον». Ἀλλὰ πρὸς τούτοις τοῖς καθαρῶς διανοητικοῖς προτερήμασι τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἐκ φύσεως προσέλαβε καὶ ὑπὸ ἠθικὴν ἔποψιν τὸ πολύτιμον δῶρον τῆς μετριότητος καὶ τῆς αὐτόχρημα ἑλληνικῆς ἀρετῆς, τῆς σωφροσύνης. Ἡ σωφροσύνη ἐπικρατεῖ ἐν πάσαις ταῖς φάσεσι καὶ ἐν πάσαις ταῖς ἐνεργείαις τοῦ βίου αὐτοῦ, ἀρχομένη ἀπὸ τῶν στοιχείων τῆς ἀνατροφῆς καὶ ἀγωγῆς αὐτοῦ καὶ προχωροῦσα καὶ διήκουσα μέχρι τῆς ὑπερτάτης ἀναπτύξεως αὐτοῦ ἐν τῷ πολιτικῷ βίῳ καὶ τῇ πολιτικῇ ἐλευθερίᾳ, κολάζει τὰς ἐν πάσαις ταῖς σχέσεσιν, ἰδιωτικαῖς τε καὶ δημοσίαις, παρεκτροπὰς τῆς αὐθαιρεσίας καὶ ὕβρεως καὶ τῆς μεγάλης ζωηρότητος τοῦ Ἕλληνος, καὶ κρίνεται παρ' αὐτοῖς πλεονέκτημα τόσῳ μᾶλλον ἀνεκτίμητον, ὅσῳ μείζων ἦν ἡ ζωηρότης αὐτῶν. Ταύτης τῆς σωφροσύνης τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἧς ἐγκώμια καὶ ἐκφάνσεις ἁπαντᾷ τις σχεδὸν κατὰ πᾶσαν σελίδα τῶν συγγραμμάτων τῆς ἀρχαιότητος, ἣν χαρακτηρίζουσιν ἰδίως αἱ δύο ῥηματικαὶ ἐκφράσεις σωφρονεῖν καὶ σωφρονίζειν, ἡ μὲν ἐν χρήσει ἐπὶ τοῦ ἐν πάσῃ διανοίᾳ καὶ ἐν πάσῃ ἐπιχειρήσει φρονίμως καὶ μετὰ μέτρου ἐνεργεῖν καὶ δυναμένη ἐκφρασθῆναι καταλλήλως διὰ τοῦ παρὰ τοῖς Γάλλοις bon sens, ἡ δὲ ἐπὶ τῆς διὰ σωματικῆς τιμωρίας περιστολῆς καὶ κολάσεως καὶ ἐπαναγωγῆς τοῦ ὑπερβάντος τὸ μέτρον ἐντὸς τῶν ὁρίων καὶ δυναμένη δεόντως ἀποδοθῆναι διὰ τοῦ παρὰ τοῖς Γερμανοῖς züchtigen, — καθ' ἣν ἐπὶ τέλους ῥυθμίζονται πᾶσαι καὶ αὐταὶ αἱ ἐλάχισται πράξεις παντὸς Ἕλληνος μάλιστα νεανίου τὴν ἡλικίαν, — ταύτης λέγομεν τῆς σωφροσύνης ἀμυδρὰν μόνον ἰδέαν δύνανται ἔχειν οἱ διά τινος ἄλλου μέτρου, οἷον δι' ἀκαίρου παῤῥησίας ἢ αὐθαδείας καὶ ἰσχυρογνωμοσύνης κρίνοντες τὸ ὀρθὸν καὶ ἀνεπίληπτον τῆς διαγωγῆς τῶν ἀνθρώπων· διότι ἴσως κατὰ τούτους ἡ παραδειγματικὴ ἐκείνη αἰδὼς καὶ ἠθικὴ δειλία καὶ ἀτολμία, τὸ πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους σέβας, ἡ ἀποφυγὴ μεγάλης καὶ γεγωνυίας φωνῆς κατὰ τὴν ὁμιλίαν, ὡς καὶ ἡ τῆς μεγάλης ταχύτητος περὶ τὸ βάδισμα, τοῦ γέλωτος, τῶν κινήσεων τῶν διαφόρων μελῶν τοῦ σώματος, ἐκ φόβου μὴ προσκρούσωσιν εἰς τὰ χρηστὰ ἤθη, ἡ μείζων χρῆσις τῆς σιωπῆς, — νομίζονται περιορισμὸς πνεύματος καὶ ἔλλειψις ἐλευθερίου ἀγωγῆς. Οὐχὶ δὲ μόνη ἡ ἑλληνικὴ νεότης ὑπέκυπτεν εἰς ταύτας τὰς ἀπαιτήσεις τῆς σωφροσύνης, τῆς συνωνύμου τῇ χρηστοηθείᾳ· τοιαύτη σωφροσύνη, τοιαύτη κοσμιότης καὶ μετριότης ἀπῃτεῖτο καὶ παρὰ τῶν συμβούλων τοῦ δήμου, τῶν ἀπὸ τοῦ βήματος ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἀγορευόντων δημαγωγῶν, τῶν αὐτό-

χρημα ἡγεμόνων καὶ διευθυντῶν τῶν ἀποφάσεων τοῦ δήμου, καὶ παρὰ τῶν ἐν δικαστηρίοις κατηγορούντων ἢ συνηγορούντων ῥητόρων· διότι οἱ τοιοῦτοι γνωστὸν ὅτι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου ἀναλόγως τῆς ἡλικίας ὤφειλον ἀναβαίνειν ἐπὶ τὸ βῆμα καὶ ἐκεῖθεν ἀγορεύειν ἄνευ θορύβου καὶ ταραχῆς καὶ ἀλλοίας περὶ τὰ σχήματα καὶ τὰς κινήσεις ἀκοσμίας. Τῆς αὐτῆς ταύτης μετριότητος ἦ, κατὰ Πλάτωνα εἰπεῖν, ἐμμετρίας, ἦν μόνον ἁπλοῦν ἴνδαλμα τὸ κάλλος τῶν προϊόντων τῆς ἑλληνικῆς καλλιτεχνίας καὶ ποιήσεως.

§ 4. Ὅτι δὲ ἀγαθότης καὶ ἠθικὴ καλλονὴ εἶχε παρὰ τοῖς Ἕλλησι μεγίστην σχέσιν πρὸς τὴν τεχνικὴν καλλονὴν καὶ μεγίστην ἐπ' αὐτῆς ἐπίδρασιν, ὡς καὶ τἀνάπαλιν, τοῦτο τρανότατα μαρτυροῦσιν αἱ μέχρι τοῦ θαυμαστοῦ χωροῦσαι ἐπιδράσεις τῆς μουσικῆς ἐπὶ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ ἤθους τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἡ μεγάλη σπουδαιότης καὶ ὑψηλὴ σημασία, ἧς ἔλαχεν αὕτη ἔν τε τῇ παιδείᾳ τῶν νεωτέρων, ἀποτελοῦσα μίαν τῶν κυριωτάτων ἐνασχολήσεων αὐτῶν, καὶ ἐν παντὶ τῷ δημοσίῳ βίῳ τῶν Ἑλλήνων. Ἡ μουσικὴ ἦν ἀσχολία, οὐχὶ χάριν παιδιᾶς μόνης γινομένη, ἀλλὰ μᾶλλον διαπλαστικὴ τῶν ἠθῶν καὶ καταπραϋντικὴ τῶν παθῶν· ἡ αὐτὴ προσελήφθη ἐν ταῖς πολιτείαις τῆς Κρήτης καὶ Σπάρτης ὡς ἀναγκαῖον ἀνατροφῆς πολιτικῆς καὶ εὐνομίας στοιχεῖον καὶ χρησιμωτάτη βοηθὸς πρὸς ταῦτα, προγυμνάζουσα καὶ συντηροῦσα τὰς πρὸς τὴν εὐρυθμίαν καὶ εὐνομίαν διαθέσεις τῶν πολιτῶν ἐν εἰρήνῃ, καὶ πρὸς τὸν τῆς πατρίδος ἔρωτα καὶ ἐνθουσιασμὸν ἐν πολέμῳ. Τὴν αὐτὴν ἀναγνωριζομένην καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων σωτήριον ἐπίδρασιν τῆς μουσικῆς κατὰ τὴν πραΰνσιν καὶ κατεύνασιν τῶν παθῶν δεικνύουσιν ἡμῖν καὶ τὰ παραδείγματα τοῦ Κλεινίου, ὃς μέλλων παραφέρεσθαι εἰς ὀργήν, ἐκιθάριζεν ἐπίτηδες, λέγων ὅτι «πραΰνομαι», καὶ τοῦ Ἀχιλλέως, ὃς ᾖδε πρὸς τὴν κιθάραν τὰ κλέα τῶν ἡρώων κατὰ τὴν μῆνιν αὐτοῦ. Πόσην δὲ μεταβολὴν ἐπέφερεν ἡ ἀκρόασις τῶν μουσικῶν μελῶν εἰς τὰς ἑλληνικὰς ψυχάς, ὡς καὶ πόσον ἐπραΰνε καὶ ἐξημέρου τὸ τραχὺ καὶ ἀτέραμνον τῆς φύσεως τῶν τέως ἀπολιτεύτων, διδάσκει πρὸ πάντων τὸ παράδειγμα τῶν ἄλλως ἀγροίκων καὶ αὐστηρῶν κατὰ τὸν βίον Ἀρκάδων, οἳ, συνιδόντες τὴν σωτήριον ἐπενέργειαν αὐτῆς, παρέλαβον τὴν μουσικὴν καθ' ὅλας τὰς φάσεις τῆς πολιτείας αὐτῶν καὶ μάλιστα ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε τὸ μὲν ἀρνεῖσθαι ὅτι ἀγνοοῦσί τι ἐκ τῶν ἄλλων μαθημάτων οὐδαμῶς ἐνομίζετο παρ' αὐτοῖς αἰσχρόν, ἀλλ' ἐνομίζετο ἐπονείδιστον τὸ μὴ ᾄδειν, ἔτι δὲ καὶ ἡ ἀντίθεσις, ἣν παρεῖχον μόνοι ἐκ τῶν Ἀρκάδων οἱ Κυναιθεῖς, ἀποθηριωθέντες ἕνεκα τῆς ὀλιγωρίας τῆς μουσικῆς καὶ ἐκτραχηλισθέντες εἰς μέγιστα ἀσεβήματα καὶ ἀνοσιουργήματα. Διὸ λίαν εὔλογος ἦν ἡ μέριμνα, ἣν ἐπεδείκνυον οἱ Ἕλληνες περὶ τὴν ἐκλογὴν τῶν διαφόρων ῥυθμῶν τῆς μουσικῆς καὶ τῶν διαφόρων μελικῶν νόμων ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ τῷ δημοσίῳ βίῳ διὰ τὴν καὶ ἀλλαχόθεν γνωστὴν διαφορὰν τούτων τῶν νόμων καὶ ἁρμονιῶν ἐπὶ τὸ συντονώτερον καὶ ἀνδρικώτερον, ἢ ἐπὶ τὸ χαυνότερον καὶ μαλθακώτερον. Ὁ δὲ Πλάτων στενῶς συνδέει τὴν περὶ τοὺς μουσικοὺς νόμους καινοτομίαν μετὰ τῶν πολιτικῶν μεταβολῶν καὶ νεωτερισμῶν, καὶ ἀποτρέπει ἀπὸ τῶν τοιούτων περὶ τὴν μουσικὴν μεταβολῶν, λέγων, «εὐλαβητέον μεταβάλλειν καινὸν εἶδος μουσικῆς, ὡς ἐν ὅλῳ κινδυνεύοντα· οὐδαμοῦ γὰρ κινοῦνται μουσικῆς τρόποι ἄνευ πολιτικῶν νόμων τῶν μεγίστων» (Πολ. Δ, σελ. 424). Καὶ ἄλλως δὲ πολλαχῶς ὁ Πλάτων πειρᾶται ἀποδεῖξαι τὴν ἐξημερωτικὴν καὶ ἐκπολιτιστικὴν δύναμιν τῆς μουσικῆς, ὡς καὶ τὴν παιδαγωγικὴν αὐτῆς σημασίαν, ἣν μόλις καὶ κατὰ μικρὸν βαθμὸν ἤρξαντο παραδέχεσθαι τὰ νεώτερα ἔθνη. Ἐν Πολιτείᾳ (Γ', 401 Δ.) λέγει· «τούτων ἕνεκα κυριωτάτη ἐν μουσικῇ τροφή, ὅτι μάλιστα καταδύεται εἰς τὸ ἐντὸς τῆς ψυχῆς ὅ τε ῥυθμὸς καὶ ἁρμονία, καὶ ἐῤῥωμενέστατα ἅπτεται αὐτῆς φέροντα τὴν εὐσχημοσύνην, καὶ ποιεῖ εὐσχήμονα, ἐάν τις ὀρθῶς τραφῇ, εἰ δὲ μή, τοὐναντίον». Ταύτην τὴν γνώμην τοῦ Πλάτωνος παραδέχεται καὶ ὁ Κικέρων *). Ὡσαύτως τὴν ἐπ' ἀμφότερα δύναμιν

*) „Assentior Platoni, nihil tam facile in animos teneros atque molles influere, quam varios canendi sonos; quorum vix dici potest quanta sit vis in utramque partem. Namque et incitat languentes et languefacit excitatos, et tum remittit animos, tum contrahit". (Legg. II, 15).

τῆς μουσικῆς καταδεικνύει καὶ ἔνθα λέγει (Πολ. Γ', σ. 411 α. β.)· «ὅταν μέν τις μουσικῇ παρέχῃ καταυλεῖν καὶ καταχεῖν τῆς ψυχῆς διὰ τῶν ὤτων, ὥσπερ διὰ χώνης, ἃς νῦν δὴ ἡμεῖς ἐλέγομεν, τὰς γλυκείας τε καὶ μαλακὰς καὶ θρηνώδεις ἁρμονίας, καὶ μινυρίζων τε καὶ γεγανωμένος ὑπὸ τῆς ᾠδῆς διατελῇ τὸν βίον ὅλον, οὗτος, τὸ μὲν πρῶτον, εἴ τι θυμοειδὲς εἶχεν, ὥσπερ σίδηρον ἐμάλαξε καὶ χρήσιμον ἐξ ἀχρήστου καὶ σκληροῦ ἐποίησεν· ὅταν δ' ἐπέχων μὴ ἀνῇ, ἀλλὰ κηλῇ, τὸ μετὰ τοῦτο ἤδη τήκει καὶ λείβει, ἕως ἂν ἐκτήξῃ τὸν θυμόν, καὶ ἐκτέμῃ ὥσπερ νεῦρα ἐκ τῆς ψυχῆς, καὶ ποιήσῃ μαλθακὸν αἰχμητήν.... καὶ ἐὰν μέν γε ἐξ ἀρχῆς φύσει ἄθυμον λάβῃ, ταχὺ τοῦτο διεπράξατο· ἐὰν δὲ θυμοειδῆ, ἀσθενῆ ποιήσας τὸν θυμὸν ὀξύρροπον ἀπειργάσατο, ἀπὸ σμικρῶν ταχὺ ἐρεθιζόμενόν τε καὶ κατασβεννύμενον· ἀκράχολοι *) οὖν καὶ ὀργίλοι ἀντὶ θυμοειδοῦς γεγένηνται, δυσκολίας ἔμπλεφ». Καὶ ἐν Τιμαίῳ (σ. 47, δ.) «ὅσον μουσικῆς φωνῆς χρήσιμον πρὸς ἀκοὴν ἕνεκα ἁρμονίας ἐστὶ δοθέν· ἡ δὲ ἁρμονία, ξυγγενεῖς ἔχουσα φορὰς ταῖς ἐν ἡμῖν τῆς ψυχῆς περιόδοις, τῷ μετὰ νοῦν προσχρωμένῳ Μούσαις οὐκ ἐφ' ἡδονὴν ἄλογον, καθάπερ νῦν, εἶναι δοκεῖ χρήσιμος, ἀλλ' ἐπὶ τὴν γεγονυῖαν ἐν ἡμῖν ἀνάρμοστον ψυχῆς περίοδον εἰς κατακόσμησιν καὶ συμφωνίαν ἑαυτῇ ξύμμαχος ὑπὸ Μουσῶν δέδοται· καὶ ῥυθμὸς αὖ διὰ τὴν ἄμετρον ἐν ἡμῖν καὶ χαρίτων ἐπιδεᾶ γιγνομένην ἐν τοῖς πλείστοις ἕξιν ἐπίκουρος ἐπὶ ταὐτὰ ὑπὸ τῶν αὐτῶν (θεῶν) ἐδόθη». Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν ἀρχαίων θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς ἀνεγνωρισμένης σωτηρίου ἐπιδράσεως τῆς μουσικῆς εἰς τὸ ἦθος τῶν ἀνθρώπων.

§ 5. Ἀλλὰ καὶ κατὰ πᾶσαν ἄλλην ἔποψιν ὁ Ἕλλην ἠσθάνετο ἑαυτὸν προσφυῆ καὶ πνευματικῶς διατεθειμένον πρὸς πᾶν, εἴ τι καλὸν καὶ μέγα, πρὸς τὴν μετ' εὐτελείας φιλοκαλίαν καὶ τὴν ἄνευ μαλακίας φιλοσοφίαν, κατὰ τὸν ὑπὸ Θουκυδίδου χαρακτηρισμὸν τῶν Ἀθηναίων, καὶ ἐτέρποντο καὶ ἐπ' ἐκείνοις τοῖς πράγμασι, ὧν ἄλλα ἔθνη, ὡς τὸ πρακτικὸν ῥωμαϊκὸν ἔθνος, κατεφρόνουν,

*) Οὕτω γράφεται ἐν ἄλλοις τὸ κοινῶς γραφόμενον ἀκρόχολοι.

οἷον ἐπὶ ταῖς ὡραίαις τέχναις καὶ μάλιστα ἐπὶ τῇ ὀρχηστικῇ καὶ γυμναστικῇ. Ἐπίσης ὁ Ἕλλην διήνοιγε προθυμότατα τὴν καρδίαν αὐτοῦ καὶ πρὸς πάσας τὰς ἠθικὰς ὁρμὰς καὶ πρὸς πάντα τὰ εὐγενῆ αἰσθήματα, οἷον τὰ τῆς φιλίας, εὐσεβείας, εὐγνωμοσύνης, φιλοστοργίας κ. τ. τ. Ἰδίως κατὰ τὴν φιλίαν παρ' Ἕλλησιν ἀνεφάνησαν τὰ περίφημα καὶ παροιμιώδη γενόμενα ζεύγη φίλων τὰ μέχρις ἰδανικῆς σχεδὸν τελειότητος προαγαγόντα τὴν ἰδέαν καὶ ἀρετὴν τῆς φιλίας, Ὀρέστης καὶ Πυλάδης, Ἀχιλλεὺς καὶ Πάτροκλος, Θησεὺς καὶ Πειρίθους, ἵνα παραλίπωμεν ἄλλα φίλων ζεύγη, τὴν αὐτὴν σχεδὸν παγκόσμιον φήμην κτησάμενα· ὥστε ὀρθῶς καί τις τῶν νεωτέρων, ὁ περὶ βίου τῶν Ἑλλήνων συγγραψας Ἄγγλος St.-John, λέγει ὅτι «οὐδενὸς τόπου ἡ ἱστορία καὶ αἱ παραδόσεις παρέχουσι τόσον ἄφθονα παραδείγματα ταύτης τῆς ἀρετῆς τῆς φιλίας ὡς ἡ τῆς Ἑλλάδος ἱστορία». Κατὰ δὲ τὴν πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσέβειαν γνωστή ἐστιν ἡ ὑποταγὴ καὶ εὐπείθεια τοῦ Ἕλληνος εἰς τὰς θείας βουλάς, ὡς καὶ ἡ ἐν παντὶ ἔργῳ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἐλαχίστῃ ἐπιχειρήσει τοῦ βίου αὐτοῦ ἐπίκλησις τῆς θείας βοηθείας, ὡς καὶ ἡ διὰ θυσιῶν ἐπιζητουμένη εὐμένεια τοῦ θείου καὶ παρὰ τῶν θεῶν πρόγνωσις τοῦ μέλλοντος. Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ εὐκολία καὶ κουφότης, μεθ' ἧς συνεκινεῖτο, καὶ αὐτὰ τὰ δάκρυα, ἃ οὐδαμῶς ἐθεώρει ἀνάξια ἀνδρὸς καὶ ἀποδίδων καὶ τοῖς γενναιοτάτοις ἥρωσιν, οἷον τῷ Ἀχιλλεῖ, ἐξελάμβανεν ὡς σημεῖον εὐγενοῦς ψυχῆς καὶ τρυφερᾶς καὶ ἀγαθῆς καρδίας, καὶ ταῦτα ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε καὶ παροιμιῶδες χαρακτηριστικὸν τοῦ ἀγαθοῦ ἀνδρὸς κατήντησε τὸ δακρυρροεῖν («ἀγαθοὶ δ' ἀριδάκρυες ἄνδρες» *), — καὶ αὗται, λέγομεν, αἱ κατὰ σημερινὰς ἰδέας φαινόμεναι ἀδυναμίαι τοῦ Ἕλληνος, συνδυαζόμεναι μετ' ἐκείνων τῶν ἠθικῶν προτερημάτων ἀποδεικνύουσι μόνον πρὸς τοῖς ἄλλοις πειστηρίοις

*) „Πάντας τοὺς ἥρωας ἁπλότητος χάριν εὐχερῶς ἐπὶ τὰ δάκρυα ἄγει (Ὅμηρος), Ἀγαμέμνονα, Πάτροκλον, Ὀδυσσέα". Σχολ. εἰς Ὅμηρ. Ἰλ. Τ. 5. Καὶ ὁ Εὐριπίδης ταῦτα ὑπαινίττεται ἔνθα λέγει (Ἑλεν. 950)· „καίτοι λέγουσιν ὡς πρὸς ἀνδρὸς εὐγενοῦς ἐν ξυμφοραῖσι δάκρυ ἀπ' ὀφθαλμῶν βαλεῖν", καὶ Ἰοῦς ἀποσπ. 16· „ἀμουσία τοι μηδ' ἐπ' οἰκτροῖσιν δάκρυ στάζειν ἀπ' ὄσσων".

τὴν τρυφερὰν καὶ εὐσυγκίνητον φύσιν καὶ διορνάνωσιν τῆς ψυχῆς αὐτοῦ, καὶ τὴν ἰδιοσυγκρασίαν τοῦ ἐσωτερικοῦ βίου αὐτοῦ.

§ 6. Ἐννοεῖται βεβαίως ὅτι τὸ μέτρον τῶν πνευματικῶν δυνάμεων τοῦ Ἕλληνος κατ' οὐδὲν σχεδὸν ἦν ὑψηλότερον τοῦ τῶν καθαρῶς ἀνθρωπίνων δυνάμεων· διὸ πᾶν, ὅ τι ἐθαύμαζεν ἢ ἐπρέσβευεν, ἔπρεπεν εἶναι πρῶτον περιβεβλημένον ἀνθρωπίνας μορφὰς καὶ ἀναλογίας, ὡς ἰδίως παρατηρεῖται τοῦτο ἐπὶ τῶν φαινομένων τῆς περιστοιχούσης αὐτὸν φύσεως καὶ τῶν δυνάμεων αὐτῆς· διὸ καὶ ἡ βάσις τοῦ θρησκεύματος αὐτοῦ ἐστὶν ἡ δι' ἀνθρωπίνων ὄντων συμβολικὴ καὶ ἀλληγορικὴ παράστασις τῶν διαφόρων φυσικῶν φαινομένων· διὸ καὶ τοὺς θεοὺς αὐτοῦ ὑπέθεσεν ἀνθρωποειδεῖς καὶ πάσας τὰς ἀνθρωπίνας ἀδυναμίας, πάντα τὰ ἀνθρώπινα πάθη, ἀγαθὰ ἢ μὴ τοιαῦτα, ἀπένειμεν αὐτοῖς μόνον ἔν τινι ὑψηλοτέρῳ βαθμῷ. Ἀλλ' ἀντὶ τούτων πάλιν ἐθεμελίωσε καὶ ἐνίσχυσεν ἑδραιότατα τὸ ἐπὶ τῆς ὕλης καὶ τῆς φύσεως κράτος αὐτοῦ, καὶ ἀνέδειξε τὸ πνεῦμα αὐτοῦ γνησίως ἐλεύθερον, ἤτοι κύριον καὶ ἑαυτοῦ διὰ τῆς διανοίας καὶ ἐπιστήμης καὶ τῆς ἠθικῆς σωφροσύνης, καὶ τῆς φύσεως ὅλης ἐν γένει, καὶ κατέστησε τὴν ἑαυτοῦ θρησκείαν διὰ ταύτης τῆς ἀνθρωπομορφικῆς τάσεως αὐτῆς δοχεῖον καὶ ὄργανον ἐξανθρωπισμοῦ, διότι δι' αὐτῆς ἀπένειμε τοῖς θεοῖς αὐτοῦ τὴν τελειότητα μόνον καὶ κάθαρσιν, κατ' Ἀριστοτέλη εἰπεῖν, πασῶν τῶν ἀνθρωπίνων κακιῶν καὶ ἀρετῶν, ὡς τύπον μιμήσεως καὶ ἀπώτατον ὅριον, μέχρις οὗ ἠδύνατο φθάνειν. Καὶ πρὸς μὲν τὸ ἀνθρωπομορφικὸν τῆς θρησκείας τῶν Ἑλλήνων ἀντιθετέον τὸ ὑπερφυὲς καὶ ὅλως θαυμαστὸν τῶν ἀσιατικῶν θρησκευμάτων, ὅπερ καταβάλλει καὶ ταπεινοῖ ἐπ' ἔσχατον τὸν ἀνθρώπινον νοῦν ἐνώπιον τοῦ ὑπερτάτου δεσποτισμοῦ τοῦ θείου καὶ ἐγκαταλείπει τὸν ἄνθρωπον ἐν ἀσχέτῳ πρὸς τὸ θεῖον καὶ ἐξευτελιστικῇ καταστάσει. Πρὸς δὲ τὸ συμβολικὸν καὶ εἰκονικὸν τῶν τῆς φύσεως φαινομένων ἀντιθετέον καὶ τὸ ὄνομα καὶ τὸ πρᾶγμα τῆς παρὰ Ῥωμαίοις θρησκείας· διότι τῆς θρησκείας παρ' Ἕλλησι καὶ Ῥωμαίοις ὑπάρχει διαφορὰ καὶ κατ' ὄνομα καὶ κατ' ἔννοιαν· παρὰ μὲν τοῖς πρώτοις ἡ θρησκεία ἐκδηλοῦται ὡς ἐνθουσιώδης καὶ ἐλευθέρα παντὸς περιορισμοῦ κατὰ τοὺς ἐπὶ Ὀρφέως Θρᾳκας

θεωρία καὶ προσκύνησις τῶν θείων δυνάμεων, παρ' ἐκείνοις δὲ ἡ religio ὡς ἐκ θεοῦ κατανάγκασις καὶ δεσμὸς τοῦ ἠθικοῦ καὶ τῆς διανοίας (Religio a religare). Ἄρα καὶ ἐνταῦθα παρ' ἐκείνοις μὲν τὸ φυσικώτερον καὶ ἐμπασθέστερον, παρὰ τούτοις δὲ τὸ ἠθικώτερον καὶ πρακτικώτερον (πρβλ. νόμος καὶ lex, δίκαιον, δίκη καὶ jus κ. τ. τ.)

§ 7. Ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ ἁπλούστερα καὶ εὐτελέστερα τῶν ἔργων τοῦ Ἕλληνος τὰ προωρισμένα, ἵνα χρησιμεύσωσι πρὸ πάντων εἰς τὰς πρακτικὰς χρείας τῆς ἐφημέρου ὑπάρξεως ἢ τοῦ κοινοῦ βίου, ἐλάμβανον ἐν ταῖς χερσὶ τοῦ Ἕλληνος τοιαύτην μορφήν, ὥστε καὶ νῦν ἔτι διατελεῖ οὖσα ἐπιτηδεία πρὸς διέγερσιν εἰς καθαρὰν καὶ ἀκραιφνῆ εὐφροσύνην καὶ θυμηδίαν, καίτοι πολλαχῶς μεταβληθεισῶν μάλιστα ἐπὶ τὸ συνθετώτερον καὶ πολυπλοκώτερον καὶ τεχνικώτερον τῶν περιστάσεων τοῦ ἡμετέρου βίου καὶ πολιτισμοῦ καὶ διαφερουσῶν ἀπὸ τῶν τοῦ ἁπλοῦ καὶ φυσικοῦ πολιτισμοῦ ἐκείνων. Πάντες οἱ θεωρητικῶς καὶ καλολογικῶς ἐξετάζοντες καὶ οἱονεὶ ἀνατέμνοντες τὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας πλαστικῆς τέχνης, γλυπτικῆς, ζωγραφικῆς, ἀρχιτεκτονικῆς, μεταλλουργικῆς καὶ ἀγγειοπλαστικῆς ὁμοθύμως πλέκουσι τὸν στέφανον καὶ ἁμιλλῶνται πρὸς ἀλλήλους ἐξυφαίνοντες τὸ ἐγκώμιον τῆς ἑλληνικῆς περὶ τὴν τέχνην εὐφυΐας, τῆς δημιουργικῆς φαντασίας καὶ τῆς ἐξαιρέτου καὶ ἀμιμήτου φιλοκαλίας αὐτῶν.

§ 8. Ἐνταῦθα, προκειμένου λόγου περὶ τῶν πνευματικῶν πλεονεκτημάτων τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἀναφύεται ἐν παρόδῳ καὶ τὸ πολυθρύλητον ζήτημα, ἂν οἱ Ἕλληνες αὐτοὶ πρῶτοι διέπλασαν καὶ ἐμόρφωσαν ἀρχετύπως τὰς διαφόρους παρ' αὐτοῖς ἀκμασάσας τέχνας, ἢ παρέλαβον αὐτὰς παρὰ τῶν ξένων ἐθνῶν τῆς Ἀσίας, Φοινίκης καὶ Αἰγύπτου. Περὶ τούτου πολλὰ ἐγράφησαν ὑπ' ἀρχαιοτέρων καὶ νεωτέρων δοκίμων ἱστοριογράφων τῆς τέχνης· ἀλλ' ἡ ἀληθὴς τούτου τοῦ ζητήματος λύσις φαίνεται ὅτι εὑρίσκεται ἐν τοιαύτῃ τινὶ ἀποφάνσει· ὅτι ἐπενήργησαν μὲν ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς τέχνης καὶ ἐξωτερικαὶ σχέσεις καὶ ἐπιδράσεις, καὶ ὅτι οὐδεμία ἀνάγκη τοῦ ἐκτείνειν καὶ ἀνυψοῦν ἐπὶ τοσοῦτον τὸ ἐν τούτοις ἀρχέτυπον τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ὥστε καὶ ἀποφαίνεσθαι αὐτὸ παντελῶς ἀνεξάρτητον ἀπὸ ξένων ἐπιδράσεων, πρὸ

πάντων ἐκ Φοινίκης καὶ Ἀσίας ἐλθουσῶν (οὐχὶ δὲ καὶ ἐξ Αἰγύπτου, ἢ τοὐλάχιστον ἐκ ταύτης τῆς τελευταίας χώρας πολὺ ἐνδεεστέρως καὶ ἀσημάντως), ἀλλὰ τοὐναντίον μένει βεβαιότατον ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐξηυγένισαν καὶ ἐτελειοποίησαν εἰς ὑπέρτατον βαθμὸν πᾶν, ὅ τι ἐκ τῆς ξένης παρέλαβον ἀδιάπλαστον καὶ ἄμορφον καὶ φέρον τὰ ἴχνη βαρβαρικῆς ἀπειροκαλίας καὶ δουλοφροσύνης, ἢ εὑρισκόμενον ἐν τοῖς σπαργάνοις τῆς ἀναπτύξεως αὐτοῦ, ἐνεχάραξαν δὲ παντὶ τῷ ἔξωθεν προσληφθέντι τοιοῦτον πνευματικὸν τύπον καὶ χαρακτῆρα, οἷος ἀείποτε διέμεινε ξένος καὶ ὅλως ἄγνωστος καὶ αὐτῇ τῇ τελειοτάτῃ ἀναπτύξει τῆς τέχνης ἐν τῇ βαρβάρῳ ἀρχαιότητι τῆς Ἀσίας καὶ Αἰγύπτου· διότι κατὰ Πλάτωνα πᾶν, «ὅ τι περ ἂν οἱ Ἕλληνες λάβωσι παρὰ τῶν βαρβάρων, κάλλιον τοῦτο εἰς τέλος ἀπεργάζονται». Τοὐλάχιστον αἱ ἀνάλογοι τελειοποιήσεις ἐν ταῖς ἄλλαις ὡραίσις τέχναις, τῇ μουσικῇ καὶ τῇ ποιήσει καὶ ἐν γένει κατὰ τὸ μέγα καλλιτέχνημα τῆς Ἑλλάδος, τὴν θείαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἧς τὰ στοιχεῖα βέβαια παρέλαβον ἀλλαχόθεν, εἰσὶν ἀναμφισβήτητοι καὶ μαρτυροῦσι πειστικώτατα καὶ περὶ τῆς ἐν τῇ κυρίως τέχνῃ τελειοποιήσεως. Καὶ ἐνταῦθα δυνάμεθα εἰπεῖν ἀσφαλῶς καὶ περὶ σύμπαντος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἄλλα ἔθνη, ὅπερ ὁ Ἰσοκράτης λέγει περὶ Ἀθηναίων ἰδίως ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἄλλους Ἕλληνας· «Ἐπίσταμαι γὰρ ἐν τοῖς ἄλλοις τόποις φύσεις ἐγγιγνομένας καρπῶν καὶ δένδρων καὶ ζώων ἰδίας ἐν ἑκάστοις καὶ πολὺ τῶν ἄλλων διαφερούσας, τὴν δ' ἡμετέραν χώραν καὶ τρέφειν καὶ φέρειν δυναμένην οὐ μόνον πρὸς τὰς τέχνας καὶ τὰς πράξεις εὐφυεστάτους, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἀνδρίαν καὶ πρὸς ἀρετὴν διαφέροντας... ὧν οὐδὲν ἂν ἔπραξαν, εἰ μὴ πολὺ τὴν φύσιν διήνεγκαν» (Ἀρεοπ. 32).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΚΤΟΝ.

ΑΔΥΝΑΜΙΑΙ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ.

§ 1. Ἀλλ' ἐπειδὴ οὐδὲν ἀγαθὸν ἐν γένει κακότητος ἄμικτον καὶ πᾶν ἀνθρώπινον μεγαλεῖον ἐμπεριέχει ἐν ἑαυτῷ καὶ ἀδυναμίας καὶ ἀτελείας, ὧν ἄνευ μηδαμῶς δεσμευόμενον ἐν τῇ γηΐνῃ σφαίρᾳ ἔμελλεν ἀποβαίνειν ὑπερφυές τι καὶ θεῖον, οὕτω καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἰδίως μετὰ τῶν προδιαγεγραμμένων πολυαρίθμων καὶ ἐξαιρετικῶν προτερημάτων αὐτῶν συνεδέοντο καὶ παντοῖα ἐλαττώματα, οἷς εὐκολώτατα ὑπόκειται ὀργῶσα καὶ ὁρμητικὴ ἀνθρωπίνη φύσις, ἔχουσα πλήρη συνείδησιν τῶν ἐμφύτων αὐτῆς πλεονεκτημάτων. Ὅσῳ μᾶλλον ἦν προωρισμένον τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, ἵνα ἀναπτύξῃ πάντα τὰ εὐγενῆ σπέρματα τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας καὶ προαγάγῃ αὐτὰ μέχρι πρωτοφανοῦς καὶ μοναδικῆς μεγαλοπρεπείας, τόσῳ ὀλιγώτερον ἠδύνατο ἀποφεύγειν τὰς μετὰ τούτων τῶν σπερμάτων συμφυεῖς ἀδυναμίας. Αἱ θαυμάσιαι τῷ ὄντι ἀντιθέσεις ἀρετῶν καὶ κακιῶν, ἃς παρέχει τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, ἐπιβάλλουσιν ἡμῖν ἀναποδράστως τὴν παραδοχὴν τῆς ὑπό τινων ἐκφρασθείσης γνώμης, ὅτι ἐκέκλητο καθ' ἱστορικὴν ἀνάγκην, ὑπ' αὐτῆς τῆς Θείας Προνοίας προορισθεῖσαν ὑπὲρ τῆς γενικῆς προόδου τῆς ὅλης ἀνθρωπότητος, ἵνα διαπλάσῃ καὶ ἀναπτύξῃ πᾶν ἀνθρώπινον ἔργον καὶ αἴσθημα κατ' ἀμφοτέρας τὰς διευθύνσεις, καὶ πρὸς τὸ ἄριστον καὶ πρὸς τὸ χείριστον. Οἱ Ἕλληνες ἦσαν προωρισμένοι, ἵνα παραστήσωσιν ἐν μικρῷ καὶ ἀπεικονίσωσιν ἐν τῷ

ἡμετέρῳ κόσμῳ καὶ τῇ διανοητικῇ σφαίρᾳ τοῦ ἡμετέρου πολιτισμοῦ σύμπαν τὸ ἀνθρώπινον γένος μετὰ πάντων τῶν προτερημάτων καὶ ἐλαττωμάτων αὐτοῦ καὶ τρόπον τινὰ ὤφειλον ἐκπληρῶσαι τοῦτον τὸν ὑπὸ τῆς διεπούσης τὰ πάντα Προνοίας ἐπιβληθέντα αὐτοῖς προορισμόν, ἵνα χρησιμεύσωσι τοῖς μεταγενεστέροις ὡς εὔγλωττος ἀποτροπὴ ἀπὸ μεγάλων κακιῶν.

§ 2. Ἀλλ' αὗται αἱ ἀτέλειαι καὶ ἀδυναμίαι τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτῆρος ἀναφέρονται ἡμῖν μετά τινος εἰλικρινείας καὶ ἀφελείας, ἥτις ἀπροκαλύπτως καὶ εὐθὺς ἐκ πρώτης ἀρχῆς καθιστᾷ ἡμῖν γνωστὰ ταῦτα τὰ ἐλαττώματα, καὶ δι' αὐτὸ τοῦτο ἀποτρέπει ἀπὸ τῆς μιμήσεως αὐτῶν ἀσφαλέστερον, ἢ πᾶσαι αἱ μετ' ἐπιτετηδευμένου καλλωπισμοῦ τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς κακίας ἐν ἐπιβούλοις νεωτέροις συγγράμμασιν ἀποτρεπτικαὶ ἠθολογίαι, καὶ ἴσως μάλιστα παρέχει τοῖς Ἕλλησι καὶ σκιάν τινα δικαιολογίας, ἐάν τις νοερῶς μετενεχθῇ εἰς τὸ μέσον τῶν ἰδίων αὐτῶν χρόνων καὶ ἰδεῶν. Διότι καὶ τῇ ἀρχαιότητι βεβαίως ἦν ἀδύνατον τὸ ἔχειν ἀλλοίους ἀνθρώπους, ὅλως διαφόρους καὶ πολλῷ ὀλιγώτερον τελειοτέρους καὶ βελτίονας, ἢ ἦθη χρηστότερα τῶν τοῦ σημερινοῦ κόσμου· μόνον ἦν ἀθωοτέρα ἐκείνη καὶ μᾶλλον ἄκακος, ὡς ἔχουσα μείζονα νεαρότητα, καὶ ὡς ἡ πρὸ μικροῦ χέρσος καὶ νεήροτος ἔτι γῆ, ἣν καὶ αὐτὴ εὐφορωτέρα καὶ οἱονεὶ σφριγῶσα καὶ ἔχουσα ἰσχυροτάτην καὶ γιγάντειον παραγωγικὴν δύναμιν ἐξόχως μεγάλων χαρακτήρων καὶ διανοητικῶν ἀρετῶν καὶ τἀνάπαλιν.

§ 3. Ἐν γένει πάντες οἱ ἄνθρωποι, ἐφ' ὅσον ἔμειναν παραδεδομένοι εἰς τὰς ἀλόγους καὶ ἀκανονίστους καὶ ἐγωϊστικὰς ὁρμὰς αὐτῶν, ἀνέκαθεν ὑπῆρξαν μᾶλλον ἄδικοι καὶ φιλοχρήματοι καὶ πλεονέκται καὶ ἀσυνείδητοι, ἢ κάτοχοι τῶν ἀντιθέτων ἀρετῶν· διότι ὁ ἐγωϊσμὸς καὶ ἡ ἰδιοτέλεια εἰσὶ τὰ κυριώτερα ἐλατήρια τοῦ κοινοῦ τῶν ἀνθρώπων, καὶ τοιαῦτα βεβαίως ἦσαν καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, οἵτινες, ὄντες πλήρεις φιλαυτίας καὶ ἰδιοτελείας, ἐπέτρεπον ἑαυτοῖς οὐκ ὀλίγα ἀθέμιτα πρὸς εὐχαρίστησιν καὶ ἱκανοποίησιν τῶν ἐγωϊστικῶν τάσεων αὐτῶν. Καὶ ὁ ἐπιεικῶς καὶ ἀπροκαταλήπτως ἐξετάζων αὐτοὺς κατὰ τὰ ἔξοχα πνευματικὰ προτερήματα αὐτῶν καὶ δυνάμενος ἐπιφέρειν ἁρμοδίαν κρίσιν περὶ

τῆς ἠθικότητος αὐτῶν ἀνευρίσκει πολλαχῶς λίαν χαλαρὰν καὶ ἄγονον ἠθικὴν ἐν τῷ ἰδιωτικῷ βίῳ, ὡς πολλάκις ἐν τῷ πολιτικῷ καὶ δημοσίῳ βίῳ αὐτῶν κυκεῶνα συγκεχυμένων παθῶν καὶ πονηρῶν τάσεων καὶ τὸ χείριστον τραχύτητα καὶ ἀπήνειαν ἢ καὶ παντελῆ ἀπουσίαν ἠθικοῦ αἰσθήματος, καὶ ταῦτα ἀνευρίσκει πολλῷ μᾶλλον καὶ συχνότερον, ἢ ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν παρὰ τοῖς χριστιανικοῖς ἔθνεσιν. Καὶ ἀπώλοντο μὲν παρὰ τοῖς νεωτέροις λαοῖς οἱ εὐγενεῖς ἐκεῖνοι καὶ ὑψηλοὶ χαρακτῆρες καὶ πράξεις τῶν ἐξόχων ἀνδρῶν τῆς ἀρχαιότητος, καὶ οὐδέποτ' ἐπανακάμψουσι πάλιν μετὰ τοσαύτης λαμπρότητος καὶ καλλονῆς, ἀλλ' ὅ τι ἀπώλετο ὡς πρὸς τὴν ἐπίτασιν τοῦ μεγαλείου ἀτομικῶν τινων χαρακτήρων, τοῦτο ζυγοστατεῖται διὰ τῆς ἐκτάσεως τῶν ἰδεῶν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ δικαίου· διότι αἱ ἠθικαὶ ἀρχαὶ τῶν ὅχλων σήμερον ἐξηυγενίσθησαν, μόνοι δ' ἐν τῇ ἀρχαιότητι οἱ ἔξοχοι καὶ διακεκριμένοι τὸν νοῦν ἄνδρες ἦσαν ἐπίσης καθαροί, ὅσον καὶ τὰ μεγαλοφυέστατα πνεύματα τῶν ἡμετέρων χρόνων. Ἀλλ' οὐδὲ ἦν δυνατὸν γενέσθαι ἄλλως· διότι ἐκείνη μὲν ἦν ἡ ἀφελὴς καὶ γεραρὰ ἀρχαιότης, τὴν δ' ἀληθῆ πρόοδον τῆς ἀνθρωπότητος ἀποτελεῖ αὐτὸ δὴ τοῦτο, ὅτι αἱ ἀπό τινων ἐκλεκτῶν τῆς ἀρετῆς καὶ ἐπιστήμης ἀνδρῶν ἀρχόμεναι καὶ ὑπ' αὐτῶν διαμορφούμεναι ἰδέαι μεταδίδονται εἰς τὰς εὐρυτάτας τῶν ὅχλων ἐκτάσεις, μέχρις οὗ πάλιν νέοι ἀστέρες σποράδην ἀναφανέντες τὴν αὐτὴν διαχαράξωσι πορείαν. Ἵνα δ' ἐπανέλθωμεν ἰδίως εἰς τοὺς Ἕλληνας, κατὰ τὰς ἠθικὰς αὐτῶν ἀρχάς, οἷαι ἀρκούντως ὑποδείκνυνται παρὰ τοῖς ἱστορικοῖς καὶ φιλοσόφοις αὐτῶν, οὐδὲν παράδοξον ὅτι ἐν Ἀθήναις λόγου χάριν ἦν σύνηθες καὶ τακτικὸν καὶ οἱονεὶ ἡμερησία διάταξις ἡ ἐν τῇ πολιτείᾳ δολιότης καὶ ἀπάτη. Ἤδη κατὰ τὴν ἐνδοξοτάτην ἐποχὴν τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀριστείδου καὶ Θεμιστοκλέους ὁ πρῶτος παρεπονεῖτο περὶ τούτου· διότι γενικῶς ἐνομίζετο ὅτι εἶχον δικαίωμά τι πρὸς τὸ δολιεύεσθαι, καὶ ἐδυσφημεῖτο μάλιστα, ὅστις ἦν λίαν αὐστηρὸς καὶ ἀκέραιος. Πόσα δὲ μαρτυρεῖ περὶ τούτου ἡ μετάπτωσις τῆς ἐννοίας τῆς λέξεως εὐήθης, τοῖς πᾶσι δῆλον. Πανταχοῦ ἀναγινώσκομεν περὶ ὑπεξαιρεθέτων χρημάτων καὶ κλοπῶν τῶν ἀρχόντων, οὐδὲ τὰ ἱερὰ ἦσαν ἅγια, ἢ ἔμενον

ἄθικτα. Ἐν ᾧ οἱ Ῥωμαῖοι εἶχον τοὐλάχιστον ποτὲ καιροῦ ἀρχαϊκούς τινας χρόνους, ἐν οἷς ἐπεκράτει πίστις καὶ τιμιότης, παρ' Ἕλλησιν εἰς μάτην ἔμελλέ τις ζητεῖν αὐτήν. Ἐκείνους μόνος ὅρκος ὑπεχρέου, ἵνα διαχειρίζωνται μεγάλας χρηματικὰς ποσότητας ἄνευ ὑπεξαιρέσεως, ἀλλ' ἐὰν ἐν τῇ Ἑλλάδι, λέγει ἡμῖν ὁ φιλαλήθης Ἕλλην ἱστορικὸς Πολύβιος, ἡ πολιτεία ἐμπιστευθῇ τινι καὶ ἓν μόνον τάλαντον καὶ ἔχῃ δέκα ἀντιγραφεῖς καὶ ἄλλας τόσας σφραγῖδας καὶ τοὺς διπλασίους τούτων μάρτυρας, «οὗτος οὐ δύναται τηρεῖν τὴν πίστιν». Διὸ καὶ οὐχὶ σπανίως οἱ ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν ἄρχοντες οἱ διαχειρίζοντες τὰ δημόσια, οἱ ταμίαι, κατεδικάζοντο εἰς θάνατον ἢ εἰς δήμευσιν τῆς περιουσίας καὶ δεσμὰ πολλάκις μὲν δικαίως, ἐνίοτε δὲ καὶ ἀδίκως, ἐὰν ἀπώλλυντο τὰ χρήματα.

§ 4. Ἀλλ', ὡς προείρηται, ἐν τῇ Ἑλλάδι μάλιστα οὐχὶ σπανίως ἡ πλεονεκτικὴ τάσις νεαρᾶς γενεᾶς συνυπάρχει ἀναποσπάστως μετὰ τῆς ὀξυνοίας ἔθνους συνειδότος τὰ πολλὰ ἔμφυτα καὶ ἔξοχα προτερήματα αὐτοῦ, καὶ οὕτως ἀποτελεῖται παρὰ τοῖς Ἕλλησι τοσοῦτον λελεπτυσμένη καί, οὕτως εἰπεῖν, ἐξηυγενισμένη φιλαυτία καὶ ἰδιοτέλεια, ὥστε διέστρεφε καὶ ἀπεπλάνα καὶ αὐτὸ τὸ ἠθικὸν αἴσθημα τοῦ λαοῦ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἀφελεῖς καὶ συνάμα ὑψηλὰς ἀρχὰς τοῦ δικαίου καὶ τῆς φιλανθρωπίας, ἃς ὁ χριστιανισμὸς διέδωκε παρὰ τοῖς σημερινοῖς ὄχλοις, καίτοι στερουμένοις τῆς λεπτῆς ἐκείνης ἀγχινοίας, ἧς ηὐμοίρει ὁ λαὸς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Ἄλλως δὲ ἐννοεῖται οἴκοθεν ὅτι ἀδίκως ἐμέλλομεν κρίνειν περὶ ἠθικῆς καὶ χαρακτῆρος ἐθνικοῦ τῶν Ἑλλήνων, ἐὰν μὴ ἐλαμβάνομεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ ἀτελὲς τοῦ παρ' αὐτοῖς ἰσχύοντος φυσικοῦ νόμου καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν τελειότητα τῆς θείας τοῦ Εὐαγγελίου διδασκαλίας τῆς ῥυθμιζούσης μετὰ ὑπερφυοῦς κύρους, πολλάκις δὲ καὶ ἄνευ πλήρους συνειδήσεως καὶ ἐπομένως ἄνευ μεγάλης ἠθικῆς ἀξίας, τὸν βίον τῶν σημερινῶν λαῶν. Ὥστε ἄνευ τῆς μεγίστης ταύτης διαφορᾶς τοῦ μέτρου καὶ ῥυθμίζοντος κανόνος ὁ Ἕλλην ἠδύνατο ἔχειν κατὰ τὰς ἰδιωτικὰς καὶ κοινωνικὰς σχέσεις αὐτοῦ τὰ πρωτεῖα πρὸ τοῦ σημερινοῦ κατὰ τὸν χριστιανικὸν πολιτισμὸν πεπαιδευμένου Εὐρωπαίου.

§ 5. Ὁ Ἕλλην ὅσῳ μᾶλλον ἐξετίμα καὶ ἤσκει τὴν εἰς

τοὺς νόμους ὑπακοὴν καὶ τὴν πειθαρχίαν, τὸ πρὸς τὸ ἀλλότριον δικαίωμα σέβας, τὰ καθήκοντα τῆς εὐσεβείας καὶ εὐγνωμοσύνης, ἔνθα ἐθεώρει ἑαυτὸν ὁπωσδήποτε δεδεσμευμένον, τόσῳ μᾶλλον ἐνόμιζεν ὅτι, ὅπου μὴ ἐδέσμευεν αὐτὸν τοιοῦτός τις περιορισμός, ἢ καὶ ὅπου ἐλάμβανε χώραν τὸ ἐναντίον, ὅπου δηλαδὴ ὁ πόλεμος, ἡ ἄμυνα ἢ ἡ δικαία ἀντεκδίκησις, ἐδικαίου αὐτὸν πρὸς βλάβην ἄλλων, ἐκεῖ ὤφειλε παραδίδοσθαι ἀχαλινώτως εἰς τὰς ὀρέξεις καὶ τὰ πάθη αὐτοῦ. Οὕτω δολιότητας καὶ ἀνηκούστους ὠμότητας καὶ βιαιοπραγίας ἐν καιρῷ πολέμου εὑρίσκομεν καὶ κατ' αὐτοὺς τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς καὶ τοῦ ὑπερτάτου πολιτισμοῦ τῆς Ἑλλάδος· διότι καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς πολιτικαῖς καὶ δημοσίαις πράξεσι διακριτέον τὴν ἰδιωτικὴν ἰδιοτέλειαν καὶ τὸν διεστραμμένον ἀτομικὸν χαρακτῆρα δημοσίων ἀνδρῶν τοιούτων, οἷοι ὁ Λύσανδρος, ὁ Κριτίας, ὁ Ἀλκιβιάδης, ὁ Κλέων καὶ ἄλλοι. Ἀναφέρομεν ἐπὶ παραδείγματος ἐνταῦθα τὴν λίαν ἐπονείδιστον πρᾶξιν τοῦ πανούργου ναυάρχου τῆς Σπάρτης Λυσάνδρου, ὃς μετὰ τὴν ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς ναυμαχίαν ἀπέκτεινε καὶ τὸν στρατηγὸν τῶν Ἀθηναίων Φιλοκλέα καὶ ἄλλους τετρακισχιλίους Ἀθηναίους, ὄντας αἰχμαλώτους, καὶ οὐδὲ γῆν ἐπήνεγκεν αὐτοῖς ἀποθανοῦσιν, ὑπερακοντίζων οὕτω κατὰ τὴν ὠμότητα καὶ βαρβαρότητα καὶ αὐτὸν τὸν βάρβαρον Ξέρξην, ὃς ἐπέτρεψε τὸ τοιοῦτον ὑπὲρ τῶν ἐν Θερμοπύλαις πεσόντων Λακεδαιμονίων. Ἐν δὲ μεταγενεστέροις χρόνοις Δικαίαρχός τις, ἀποδειχθεὶς ναύαρχος κατὰ τῶν Κυκλάδων νήσων καὶ τῶν Ἑλλησποντικῶν πόλεων, ἀνεδείχθη τόσον ἀνόσιος, ὥστε, νομίζων ὅτι διὰ τῆς ὑπερβολῆς τῆς ἀπονοίας αὐτοῦ ἔμελλε καταπλήξειν καὶ θεοὺς καὶ ἀνθρώπους, κατεσκεύαζε πανταχοῦ, ὅπου προσωρμίζετο μετὰ τοῦ στόλου, δύο βωμούς, τὸν μὲν τῆς Ἀσεβείας, τὸν δὲ τῆς Παρανομίας, καὶ ταύταις ταῖς κακίαις ἔθυε καὶ ταύτας προσεκύνει ὡς ἂν δαίμονας (ὅστις ὅμως ἐκτὸς νόμου τεθεὶς ἔδωκε δικαίαν καὶ ἁρμόζουσαν δίκην τῶν ἀνοσιουργημάτων αὐτοῦ ὑπὲρ πάντων τῶν Ἑλλήνων, ὑποστὰς τὸν διὰ μαστιγώσεως καὶ στρεβλώσεως θάνατον). Ἑκατόμβας δὲ καί, μᾶλλον εἰπεῖν, θημωνίας ὅλας θυμάτων καὶ αἱματοχυσίας φρικώδεις ἀναφέρει ἡμῖν ὁ Θουκυδίδης διαπραχθείσας ἐν Κερκύρᾳ, ἔνθα οἱ Κερκυραῖοι οὐ μό-

νον ἀπέκτεινον τοὺς συλλαμβανομένους ἐχθροὺς καὶ τοὺς εἰς τὰς ναῦς εἰσβάντας, ἐκβιβάζοντες αὐτούς, ἀλλὰ καὶ πεντήκοντα ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἥρας ἱκέτας καταπείσαντες ὑποβληθῆναι εἰς δίκην κατεδίκασαν πάντας εἰς θάνατον· ἡ δὲ καταδίκη τούτων ἐνεποίησε μέγιστον τρόμον εἰς τοὺς ἐναπομείναντας ἱκέτας, οἳ βλέποντες τὰ γινόμενα διέφθειραν ἀλλήλους αὐτόθι ἐν ιῷ ναῷ καί τινες ἀπήγχοντο ἐκ τῶν δένδρων, ἄλλοι δ' ἐφονεύοντο, ὡς ἠδύνατο ἕκαστος. Ἐπὶ ἑπτὰ ὅλας ἡμέρας ἐξηκολούθει ἡ φρικτὴ αὕτη κρεουργία μεταξὺ τῶν Κερκυραίων, φονευόντων τοὺς ἐχθροὺς αὐτῶν, ἐπὶ προφάσει μὲν ὅτι οὗτοι ἐπεζήτουν τὴν κατάλυσιν τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δι' ἰδιωτικὰς ἔχθρας, καὶ ἄλλοι, διότι ὠφείλοντο αὐτοῖς χρήματα ὑπὸ τῶν σφαγιασθέντων θυμάτων, «πᾶσά τε ἰδέα κατέστη θανάτου», προστίθησιν ὁ Θουκυδίδης, «καί, οἷον φιλεῖ ἐν τῷ τοιούτῳ γίγνεσθαι, οὐδὲν ὅ τι οὐ ξυνέβη· καὶ γὰρ πατὴρ παῖδα ἀπέκτεινε καὶ ἀπὸ τῶν ἱερῶν ἀπεσπῶντο καὶ πρὸς αὐτοῖς ἐκτείνοντο, οἱ δέ τινες καὶ περιοικοδομηθέντες ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Διονύσου ἀπέθανον· οὕτως ὠμὴ στάσις προὐχώρησε!» — Ἐν δὲ Μιλήτῳ πάλιν οἱ Μιλήσιοι, ἄρδην καταστρέψαντες τοὺς ἑαυτῶν ἐχθρούς, παρέσχον ἀποτροπαιότατα παραδείγματα βαρβαρότητος· διότι ἔν τινι ἐμφυλίῳ στάσει μεταξὺ πλουσίων καὶ δημοτῶν, πρῶτον μὲν κρατήσας ὁ δῆμος καὶ τοὺς πλουσίους ἐκβαλὼν καὶ συναγαγὼν τὰ τέκνα τῶν φυγόντων εἰς ἀλωνίας, βοῦς συναγαγόντες συνηλοίησαν καὶ παρανομωτάτῳ θανάτῳ διέφθειραν· καὶ οἱ πλούσιοι δὲ πάλιν ἀντεκδικούμενοι, ὅτε μετὰ ταῦτα ὑπερίσχυσαν, κατεπίττωσαν ἅπαντας, ὧν κατέστησαν κύριοι, αὐτούς τε καὶ τὰ τέκνα αὐτῶν! Ἐπ' ἀληθείας τοιαῦται ἀνοσιουργίαι καὶ ἄλλαι παραπλήσιαι, ὑπὸ διαφόρων συγγραφέων ἀναφερόμεναι, ὀρθοῦσι τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἐπιτυχῶς ἀμιλλῶνται πρὸς τὰς ὠμοτάτας κρεουργίας καὶ τὰ αἱμόφυρτα ὄργια λίαν μεταγενεστέρων χρόνων.

§ 6. Ἄριστα χαρακτηρίζουσι τὰς ἀγρίας ἐκδηλώσεις τῆς ἐνίοτε θηριώδους παρ' Ἕλλησιν ὠμότητος καὶ φιλοσοφικώτατα ἐξιχνιάζουσι τὰς αἰτίας αὐτῶν τὰ ὑπὸ Θουκυδίδου ἐπιφερόμενα ὡς

κρίσις περὶ τῶν ἐμφυλίων στάσεων καὶ σπαραγμῶν (Γ', 82—84), ἅπερ ὡς χαρακτηριστικώτατα παρατίθεμεν ἐνταῦθα. «Ὑστερόν γε (λέγει μετὰ τὰ Κερκυραϊκά) καὶ πᾶν ὡς εἰπεῖν τὸ ἑλληνικὸν ἐκινήθη, διαφορῶν οὐσῶν ἑκασταχοῦ τοῖς τε τῶν δήμων προστάταις τοὺς Ἀθηναίους ἐπάγεσθαι καὶ τοῖς ὀλίγοις τοὺς Λακεδαιμονίους, καὶ ἐν μὲν εἰρήνῃ οὐκ ἂν ἐχόντων πρόφασιν, οὐδ' ἑτοίμων παρακαλεῖν αὐτούς, πολεμουμένων δὲ καὶ ξυμμαχίας ἅμα ἑκατέροις τῇ τῶν ἐναντίων κακώσει καὶ σφίσιν αὐτοῖς ἐκ τοῦ αὐτοῦ προσποιήσει ῥᾳδίως αἱ ἐπαγωγαὶ τοῖς νεωτερίζειν τι βουλομένοις ἐπορίζοντο· καὶ ἐπέπεσε πολλὰ καὶ χαλεπὰ κατὰ στάσιν ταῖς πόλεσι, γιγνόμενα μὲν καὶ ἀεὶ ἐσόμενα, ἕως ἂν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ᾖ, μᾶλλον δὲ καὶ ἡσυχαίτερα καὶ τοῖς εἴδεσι διηλλαγμένα, ὡς ἂν ἕκασται αἱ μεταβολαὶ τῶν ξυντυχιῶν ἐφιστῶνται. Ἐν μὲν γὰρ εἰρήνῃ καὶ ἀγαθοῖς πράγμασιν αἵ τε πόλεις καὶ οἱ ἰδιῶται ἀμείνους τὰς γνώμας ἔχουσι διὰ τὸ μὴ εἰς ἀκουσίους ἀνάγκας πίπτειν· ὁ δὲ πόλεμος ὑφελὼν τὴν εὐπορίαν τοῦ καθ' ἡμέραν βίαιος διδάσκαλος καὶ πρὸς τὰ παρόντα τὰς ὀργὰς τῶν πολλῶν ὁμοιοῖ· ἐστασίαζέ τε οὖν τὰ τῶν πόλεων καὶ τὰ ἐφυστερίζοντά που πίστει τῶν προγενομένων πολὺ ἐπέφερε τὴν ὑπερβολὴν τοῦ καινοῦσθαι τὰς διανοίας τῶν τ' ἐπιχειρήσεων περιτεχνήσει καὶ τῶν τιμωριῶν ἀτοπίᾳ. Καὶ τὴν εἰωθυῖαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων εἰς τὰ ἔργα ἀντήλλαξαν τῇ δικαιώσει· τόλμα μὲν γὰρ ἀλόγιστος ἀνδρεία φιλέταιρος ἐνομίσθη, μέλλησις δὲ προμηθὴς δειλία εὐπρεπής, τὸ δὲ σῶφρον τοῦ ἀνάνδρου πρόσχημα, καὶ τὸ πρὸς ἅπαν ξυνετὸν ἐπὶ πᾶν ἀργόν· τὸ δὲ ἐμπλήκτως ὀξὺ ἀνδρὸς μοίρᾳ προσετέθη, ἀσφάλεια δὲ τὸ ἐπιβουλεύσασθαι, ἀποτροπῆς πρόφασις εὔλογος· καὶ ὁ μὲν χαλεπαίνων πιστὸς ἀεί, ὁ δ' ἀντιλέγων αὐτῷ ὕποπτος· ἐπιβουλεύσας δέ τις τυχὼν ξυνετὸς καὶ ὑπονοήσας ἔτι δεινότερος· προβουλεύσας δέ, ὅπως μηδὲν αὐτῶν δεήσει, τῆς τε ἑταιρίας διαλυτὴς καὶ τοὺς ἐναντίους ἐκπεπληγμένος· ἁπλῶς δὲ ὁ φθάσας τὸν μέλλοντα κακόν τι δρᾶν ἐπῃνεῖτο, καὶ ὁ ἐπικελεύσας τὸν μὴ διανούμενον. Καὶ μὴν καὶ τὸ ξυγγενὲς τοῦ ἑταιρικοῦ ἀλλοτριώτερον ἐγένετο διὰ τὸ ἑτοιμότερον εἶναι ἀπροσφασίστως τολμᾶν· οὐ γὰρ μετὰ τῶν κειμένων νόμων ὠφελείας αἱ τοιαῦται ξύνοδοι, ἀλλὰ

παρὰ τοὺς καθεστῶτας πλεονεξίᾳ· καὶ τὰς ἐς σφᾶς αὐτοὺς πίστεις οὐ τῷ θείῳ νόμῳ μᾶλλον ἐκρατύνοντο ἢ τῷ κοινῇ τι παρανομῆσαι· τά τε ἀπὸ τῶν ἐναντίων καλῶς λεγόμενα ἐνεδέχοντο ἔργων φυλακῇ, εἰ προὔχοιεν, καὶ οὐ γενναιότητι· ἀντιτιμωρήσασθαί τέ τινα περὶ πλείονος ἦν ἢ αὐτὸν μὴ προπαθεῖν· καὶ ὅρκοι εἴπου ἄρα γένοιντο ξυναλλαγῆς, ἐν τῷ αὐτίκα πρὸς τὸ ἄπορον ἑκατέρῳ διδόμενοι ἴσχυον οὐκ ἐχόντων ἄλλοθεν δύναμιν· ἐν δὲ τῷ παρατυχόντι ὁ φθάσας θαρσῆσαι, εἰ ἴδοι ἄφρακτον, ἥδιον διὰ τὴν πίστιν ἐτιμωρεῖτο ἢ ἀπὸ τοῦ προφανοῦς, καὶ τό τε ἀσφαλὲς ἐλογίζετο καὶ ὅτι ἀπάτῃ περιγενόμενος ξυνέσεως ἀγώνισμα προσελάμβανε· ῥᾷον δ' οἱ πολλοὶ κακοῦργοι ὄντες δεξιοὶ κέκληνται ἢ ἀμαθεῖς ἀγαθοί, καὶ τῷ μὲν αἰσχύνονται, ἐπὶ δὲ τῷ ἀγάλλονται· πάντων δ' αὐτῶν αἴτιον ἀρχὴ ἡ διὰ πλεονεξίαν καὶ φιλοτιμίαν· ἐκ δ'αὐτῶν καὶ εἰς τὸ φιλονεικεῖν καθισταμένων τὸ πρόθυμον· οἱ γὰρ ἐν ταῖς πόλεσι προστάντες μετ' ὀνόματος ἑκάτεροι εὐπρεποῦς, πλήθους τε ἰσονομίας πολιτικῆς καὶ ἀριστοκρατίας σώφρονος προτιμήσει, τὰ μὲν κοινὰ λόγῳ θεραπεύοντες ἆθλα ἐποιοῦντο, παντὶ δὲ τρόπῳ ἀγωνιζόμενοι ἀλλήλων περιγίγνεσθαι ἐτόλμησάν τε τὰ δεινότατα, ἐπεξήεσάν τε, τὰς τιμωρίας ἔτι μείζους, οὐ μέχρι τοῦ δικαίου καὶ τῇ πόλει ξυμφόρου προτιθέντες, εἰς δὲ τὸ ἑκατέροις που ἀεὶ ἡδονὴν ἔχον ὁρίζοντες καὶ ἢ μετὰ ψήφου ἀδίκου καταγνώσεως ἢ χειρὶ κτώμενοι τὸ κρατεῖν ἑτοῖμοι ἦσαν τὴν αὐτίκα φιλονεικίαν ἐκπιμπλάναι. Ὥστε εὐσεβείᾳ μὲν οὐδέτεροι ἐνόμιζον, εὐπρεπείᾳ δὲ λόγου οἷς ξυμβαίη ἐπιφθόνως τι διαπράξασθαι, ἄμεινον ἤκουον· τὰ δὲ μέσα τῶν πολιτῶν ὑπ' ἀμφοτέρων ἢ ὅτι οὐ ξυνηγωνίζοντο ἢ φθόνῳ τοῦ περιεῖναι διεφθείροντο. Οὕτω πᾶσα ἰδέα κατέστη κακοτροπίας διὰ τὰς στάσεις τῷ ἑλληνικῷ, καὶ τὸ εὔηθες, οὗ τὸ γενναῖον πλεῖστον μετέχει, καταγελασθὲν ἠφανίσθη, τὸ δὲ ἀντιτετάχθαι ἀλλήλοις τῇ γνώμῃ ἀπίστως ἐπὶ πολὺ διήνεγκεν· οὐ γὰρ ἦν ὁ διαλύσων οὔτε λόγος ἐχυρὸς οὔτε ὅρκος φοβερός, κρείσσους δὲ ὄντες ἅπαντες λογισμῷ εἰς τὸ ἀνέλπιστον τοῦ βεβαίου, μὴ παθεῖν μᾶλλον προεσκόπουν ἢ πιστεῦσαι ἐδύναντο· καὶ οἱ φαυλότεροι γνώμην ὡς τὰ πλείω περιεγίγνοντο· τῷ γὰρ δεδιέναι τό τε αὐτῶν ἐνδεὲς καὶ τὸ τῶν ἐναντίων ξυνετὸν μὴ λόγοις τε

ἥσσους ὦσι καὶ ἐκ τοῦ πολυτρόπου αὐτῶν τῆς γνώμης φθάσωσι προεπιβουλευόμενοι, τολμηρῶς πρὸς τὰ ἔργα ἐχώρουν· οἱ δὲ καταφρονοῦντες κἂν προαισθέσθαι καὶ ἔργῳ οὐδὲν σφᾶς δεῖν λαμβάνειν ἃ γνώμῃ ἔξεστιν ἄφρακτοι μᾶλλον διεφθείροντο».

§ 7. Ἵνα κατανοήσωμεν ἀκριβέστερον τὰ τοιαῦτα κοινωνικὰ ἐλαττώματα τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτῆρος, λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰς πρὸς ἄλληλα ἐν εἰρήνῃ, ὡς καὶ τὰς ἐν πολέμῳ, σχέσεις τῶν ἀλληλομαχούντων ἑλληνικῶν φύλων· αἱ σχέσεις αὗται κατέστησαν ἠπιώτεραι καὶ φιλανθρωπότεραι παρὰ τοῖς νεωτέροις ἔθνεσι καὶ οὕτω συνέστησαν τό τε ἀλληλεθνὲς δίκαιον· καὶ τὸ τοῦ πολέμου, οἷον γινώσκομεν· ἀλλὰ παρὰ τοῖς Ἕλλησι τοῦτο συγκεφαλαιοῦται μόνον ἐν τῷ κακοποιεῖν τοὺς ἐχθρούς, ὅσον δύναταί τις μάλιστα. Καὶ περὶ μὲν τῶν πρώτων, τῶν ἐν εἰρήνῃ σχέσεων, ἀσφαλῶς δυνατὸν εἰπεῖν ὅτι ἡ τῶν διαφόρων ἑλληνικῶν φύλων ὡς καὶ τῶν διαφόρων πόλεων πρὸς ἀλλήλας σχέσις ἦν ἀδιαλείπτως ἔκνομος, ἐκτὸς παντὸς νόμου καὶ δικαίου κατάστασις, ἧς τὰ φυσικὰ ἀποτελέσματα, αὐθαιρεσία καὶ βία, ἐξακολουθοῦσι μετὰ μεγίστης ὠμότητος καὶ συνεπείας καὶ κατὰ τὰς ἀμοιβαίας σχέσεις καὶ αὐτῶν τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Ἀλλοδαπὸς ἄνθρωπος καὶ ἐχθρὸς ὠνομάζοντο μάλιστα κατ' ἀρχὰς διὰ τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος ξένος. Κατὰ τοὺς ἀρχαίους πᾶσαι αἱ πόλεις εὑρίσκονται ἐν ἀϊδίῳ καταστάσει πολέμου πρὸς ἀλλήλας. Παρὰ Πλάτωνι ὁ μόνον πόλεμον πνέων Δωριεὺς ἀποφαίνεται ὅτι ὁ νομοθέτης αὐτῶν δοκεῖ αὐτῷ «ἄνοιαν καταγνῶναι τῶν πολλῶν, ὡς οὐ μανθανόντων, ὅτι πόλεμος ἀεὶ πᾶσι διὰ βίου ξυνεχής ἐστι πρὸς ἁπάσας τὰς πόλεις», καὶ περαιτέρω ἐπιφέρει, «ἣν καλοῦσιν οἱ πλεῖστοι τῶν ἀνθρώπων εἰρήνην, τοῦτ' εἶναι μόνον ὄνομα, τῷ δ' ἔργῳ πάσαις πρὸς πάσας τὰς πόλεις ἀεὶ πόλεμον ἀκήρυκτον κατὰ φύσιν εἶναι». Τοῦτο δὲ ἰσχύει καὶ περὶ πάντων ἐν γένει τῶν ἄλλων Ἑλλήνων· καὶ οὐχὶ μόνον τὸ γεγονὸς παρετηρήθη, ἀλλὰ καὶ ἡ αἰτιολογία αὐτοῦ ἀναφέρεται ὡς ἑξῆς· «διὰ τὴν τῶν χρημάτων κτῆσιν πάντες οἱ πόλεμοι ἡμῖν γίγνονται, τὰ δὲ χρήματα ἀναγκαζόμεθα κτᾶσθαι διὰ τὸ σῶμα, δουλεύοντες τῇ τούτου θεραπείᾳ». Αἱ δὲ πραγματικαὶ ἐκρήξεις τῆς τοιαύτης ἐν πᾶσι τοῖς φρονήμασι καὶ ἰδιοτελέσι συμ-

φέρουσι ὑποθαλπομένης ἐμπολέμου καταστάσεως, ἅμα γινόμεναι, ἐπηπείλουν καὶ ἔφερον εἰς κίνδυνον πᾶν, ὅ τι κρίνεται ἱερὸν καὶ προσφιλὲς τῷ ἀνθρώπῳ· καὶ πρῶτον ἐπέφερον αὗται ἄπειρα δεινὰ εἰς τὰς αἱρουμένας πόλεις· ἐκτὸς τοῦ γνωστοῦ ὁμηρικοῦ διστίχου τοῦ τὰ τῆς ἐκπορθουμένης πόλεως δεινὰ περιγράφοντος, ἔνθα καταλέγονται ἅπαντα κήδεα, ὅσ' ἀνθρώποισι πέλει, τῶν ἄστυ ἁλῴῃ· «ἄνδρας μὲν κτείνουσι, πόλιν δέ τε πῦρ ἀμαθύνει, τέκνα δέ τ' ἄλλοι ἄγουσι βαθυζώνους τε γυναῖκας», παραθετέον ἐνταῦθα καὶ τὴν ἔτι δραματικωτέραν ὑπὸ τοῦ Αἰσχυλείου χοροῦ παράστασιν τούτων (Ἑπτ. ἐ. Θ. 320—349)· «Πολλὰ γάρ, εὖτε πτόλις δαμασθῇ, δυστυχῆ τε πράσσει· ἄλλος δ' ἄλλον ἄγει, φονεύει, τὰ δὲ πυρφορεῖ· καπνῷ δὲ χραίνεται πόλισμ' ἅπαν· μαινόμενος δ' ἐπιπνεῖ λαοδάμας μιαίνων εὐσέβειαν Ἄρης· κορκορυγαὶ δ' ἀν' ἄστυ· πρότι δ' ὀρκάνα πυργῶτις· πρὸς ἀνδρὸς δ' ἀνὴρ ἀμφὶ δορὶ καίνεται· βλαχαὶ δ' αἱματόεσσαι τῶν ἐπιμαστιδίων ἀρτιτρεφεῖς βρέμονται· ἅρπαγαὶ δέ, διαδρομᾶν ὁμαίμονες· ξυμβολεῖ φέρων φέροντι, καὶ κενὸς κενὸν καλεῖ, ξύννομον θέλων ἔχειν, οὔτε μεῖον, οὔτ' ἴσον λελιμμένοι τῶν ἐκ τῶνδ' εἰκάσαι λόγος πάρα· παντοδαπὸς δὲ καρπὸς χαμάδις πεσὼν ἀλγύνει κυρήσας πικρὸν γ' ὅμμα θαλαμηπόλων· πολλὰ δ' ἀκριτόφυρτος γᾶς δόσις οὐτιδανοῖς ἐν ῥοθίοις φορεῖται· δρωῖδες δὲ καινοπήμονες νέαι, τλῆμον αἶσιν αἰχμάλωτον ἀνδρὸς εὐτυχοῦντος, ὡς δυσμενοῦς ὑπερτέρου, ἐλπίς ἐστι νύκτερον τέλος μολεῖν, παγκλαύτων ἀλγέων ἐπίῤῥοθον». Εἶτα κοινὴ ἐπεκράτει ὁμολογία καὶ νόμος, καθ' ὃν πάντα τὰ κυριευόμενα ἀνῆκον εἰς τοὺς κρατήσαντας, καὶ οὐχὶ μόνον ἡ γῆ καὶ τὰ κτήματα, ἀλλὰ καὶ αἱ γυναῖκες καὶ τὰ τέκνα ἀπήγοντο αἰχμάλωτοι καὶ ὡς ἀνδράποδα ἐπωλοῦντο, ἢ ἐξηνδραποδίζοντο· τὸ δ' ἐλαφρότατον τῶν δεινῶν, εἰς ὃ ἡ ὁπλοφόρος ἡλικία ὑπέκυπτεν, ἦν ὁ θάνατος, καὶ τρομερὰ ἦν ἡ κατεδάφισις καὶ ἄῤῥην ἀνατροπὴ πολλῶν αἱρουμένων πόλεων καὶ ἡ ἠβηδὸν σφαγὴ τῶν ἁλισκομένων κατοίκων· ἀλλὰ καὶ τὰ ἱερὰ ἐσυλῶντο καὶ πόλεις ὁλόκληροι ἐπυρπολοῦντο. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ τρόπος τοῦ κηρύττειν τὸν πόλεμον εἶχε τρομερόν τι καὶ ἀποτρόπαιον· διότι οἱ βουλόμενοι αἴρειν πόλεμον ἔπεμπον πρὸς τὴν ἐχθρικὴν χώραν κήρυκα, ἐπιφερόμενον

ἄρνα, ὃν οὗτος ἔῤῥιπτεν ἔνδον, ἐνδεικνύμενος ὅτι ἡ χώρα καὶ οὐσία αὐτῶν ἔσεται μηλόβοτος, ἤτοι τοσοῦτον ἔρημος κατοίκων, ὥστε τοῦ λοιποῦ ἠδύνατο μένειν ἐλευθέρα καὶ ἀπαρεμπόδιστος νομὴ προβάτων. Ἐν αὐταῖς πάλιν ταῖς ἐχθροπραξίαις οὐδενὸς εἴδους καταστροφῆς καὶ βλάβης ἐφείδοντο· κατὰ τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους ἦν ἐν πολλῇ χρήσει ἡ ἐνέδρα ἢ ὁ λόχος, καὶ οὗτος οὐχὶ ὡς τελευταῖον καταφύγιον, ὡς στρατήγημά τι ἐν ἐσχάτῃ ἀνάγκῃ, ἀλλ' ὡς κοινὸν πολεμικὸν ἔργον, ἔνθα τὰ μάλιστα διαπρέπει ἡ ἀρετὴ καὶ ἀνδρεία τῶν γενναίων πολεμιστῶν· ἰοβαφῆ, ἢ πεφαρμαγμένα ὅπλα, ἐλεύθεραι ἐπιδρομαὶ πρὸς λεηλασίαν, καταδρομικὴ ἄδεια ἡ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις δόσις σύλων ἐπικαλουμένη, πόλεμος ἄνευ προηγουμένης κηρύξεως, καὶ παρασπονδία δὲ πρὸς τούτοις, ταῦτα πάντα ἦσαν ἀνεκτὰ παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ ἐδικαιολογοῦντο διὰ τούτου, ὅτι «πᾶν κακὸν, ὅ τι ἂν ποιῇ τις τοὺς πολεμίους, τοῦτο καὶ παρὰ θεοῖς καὶ παρ' ἀνθρώποις δίκης ὑπέρτερον νομίζεται». Ἐν πολέμῳ οὐδ' αὐτῶν τῶν κατατιθέντων τὰ ὅπλα ἐφείδοντο, ἐκτὸς ὁσάκις προσεδόκων λύτρα τούτων παρὰ τῶν συγγενῶν, καὶ τότε μόνον ἐζώγρουν αὐτούς· καὶ ἀληθεύει μὲν ὅτι ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις καταδεικνύεται ὑπερισχύσασα μείζων τις φιλανθρωπία, ὑπαγορεύσασα νόμον ἄγραφον τοῖς Ἕλλησι περὶ τοῦ μὴ ἀποκτείνειν τοὺς ἑκουσίως παραδιδομένους καὶ προτείνοντας ἱκέτιδας χεῖρας, ἀλλὰ φόνος αἰχμαλώτων ἀναφαίνεται πολλαχοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὡς ὅτε οἱ Κερκυραῖοι νικήσαντες ναυμαχίᾳ τοὺς Κορινθίους ἀπέκτειναν, ὅσους ἔλαβον αἰχμαλώτους· τοὺς δὲ συλληφθέντας πρέσβεις τῶν Λακεδαιμονίων καὶ συμμάχων, πορευομένους διὰ τῆς Θράκης πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Περσίας, οἱ Ἀθηναῖοι ἀποκομίσαντες εἰς Ἀθήνας, αὐθημερὸν ἀπέκτειναν πάντας ἀκρίτους καὶ βουλομένους εἰπεῖν τινα πρὸς δικαιολογίαν, καὶ εἰσέβαλον εἰς φάραγγας, «δικαιοῦντες τοῖς αὐτοῖς ἀμύνεσθαι, οἵσπερ καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι ὑπῆρξαν, ἀποκτείναντες καὶ εἰσβαλόντες εἰς φάραγγας τοὺς ἐμπόρους τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν συμμάχων, οὓς συνέλαβον πλέοντας ἐν ὁλκάσι περὶ τὴν Πελοπόννησον. Πάντας γὰρ δὴ κατ' ἀρχὰς τοῦ πολέμου οἱ Λακεδαιμόνιοι, ὅσους λάβοιεν ἐν τῇ θαλάσσῃ, ὡς πολεμίους διέφθει-

ρον, καὶ τοὺς μετ' Ἀθηναίων συμπολεμοῦντας καὶ τοὺς μηδὲ μεθ' ἑτέρων». Ὁμοίως ὁ Ἀλκίδας ἀπέσφαξε τοὺς πλείστους τῶν αἰχμαλώτων, ὅσους ἔλαβε κατὰ τὸν πλοῦν, οὔτε χεῖρας ἀνταιρομένους, οὔτε πολεμίους, ἀλλὰ μόνον κατ' ἀνάγκην συμμάχους τῶν Ἀθηναίων ὄντας». — Καὶ ταῦτα μὲν ἐν πολέμῳ, ὅτε ἐξηγείρετο σφοδρότατον τὸ πάθος τῆς ἀντεκδικήσεως· ἀλλὰ καὶ ἐν εἰρήνῃ ἄλλως τὸ ἐκδικεῖσθαι διὰ τὸ ἄδικον, ὅπερ ἔπαθέ τις κατὰ τὸν ὠμότατον τρόπον τῆς αὐτοδικίας καὶ τοῦ ἀντιπεπονθότος δικαίου (talion), τὸ εὐεργετεῖν μὲν τὸν φίλον, βλάπτειν δὲ τὸν ἐχθρόν, ὅσον ἠδύνατό τις, τοῦτο ἐνομίζετο ἀρετὴ καὶ ἀνδρικὸν ἔργον· «ἓν δ' ἐπίσταμαι μέγα», λέγει ὁ ἰαμβογράφος Ἀρχίλοχος, «τὸν κακῶς τι δρῶντά με δεινοῖς ἀνταμείβεσθαι κακοῖς».

§ 8. Ἡ ἰδιοτέλεια παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἀνεπτύσσετο ἐν τῷ ἰδιωτικῷ βίῳ κατὰ λόγον τοῦ περιορισμοῦ, εἰς ὃν ὑπέβαλλεν αὐτὴν ὁ δημόσιος βίος· διότι ὅσῳ μᾶλλον οὗτος περιώριζεν αὐτὴν, τόσῳ μᾶλλον προώδευεν ἐκείνη παρὰ τοῖς ἰδιώταις. Ὀρθότερον δ'εἰπεῖν, πολλαχοῦ «αὐτὸς οὗτος ὁ δημόσιος βίος προηγήθη τῆς τοῦ ἰδιωτικοῦ ἰδιοτελείας διὰ τοῦ παραδείγματος αὐτοῦ καὶ προήλειψε τὸν ἰδιώτην εἰς τοῦτο. διότι τὸ ὑπήκοον φιλεῖ ἐξομοιοῦσθαι τοῖς ἄρχουσι καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις πολιτεύμασι καὶ ἐν τῇ δημοκρατίᾳ, ἔνθα, «ὅ τι ἂν ὑπολάβῃ τίμιον εἶναι τὸ κύριον, ἀνάγκη καὶ τὴν τῶν ἄλλων πολιτῶν δόξαν ἀκολουθεῖν τούτοις». Οὕτως οἱ Λακεδαιμόνιοι κατηγοροῦντο ὡς πλεονέκται, καὶ ἡ πολυθρύλητος πλεονεξία αὐτῶν ἐθεωρεῖτο καὶ ἦν κυρία αἰτία οὐχὶ μόνων τῶν δημοσίων συχνῶν ἐπιβουλῶν καὶ τῶν ἀδίκων σφετερισμῶν τῶν ἐπὶ τῶν ὁμόρων χωρῶν Μεσσηνίας, Ἀρκαδίας καὶ Ἄργους διαπραχθέντων, ἀλλὰ καὶ τοῦ ὅτι βασιλεῖς, ἀνώτεροι ἄρχοντες, ἔφοροι καὶ γερουσιασταὶ ἔβαλον ἀθέμιτον χεῖρα εἰς τὰ χρήματα τοῦ ἐν Δελφοῖς ναοῦ. Τοσαύτη δὲ καὶ τόσον διαβόητος ἦν ἡ ἰδιοτέλεια καὶ πλεονεξία αὐτῶν, ὥστε οἱ Μεσσήνιοι εὐλόγως ἐφρόνουν ὅτι πρὸς οὐδὲν ἔμελλον ἀποδειλιᾶν οἱ Λακεδαιμόνιοι, προκειμένου περὶ κέρδους. Περὶ δὲ τῆς φιλοχρηματίας τῆς Σπάρτης καὶ ὁ χρησμὸς αὐτὸς εἶχε προειπών, ὅτι ἔμελλεν εἶναι ἡ αἰτία τοῦ ὀλέθρου τῆς Σπάρτης· «ἁ φιλοχρηματία Σπάρταν ὀλεῖ, ἄλλο δ' οὐδέν». Καὶ αὐτὴ ἡ θανατικὴ

ποινὴ ἡ ἐπιβαλλομένη, ἐάν τις ἐφωρᾶτο ἔχων ἰδίᾳ νόμισμα, οὐδαμῶς ἀπεκώλυεν ἐφόρους καὶ γέροντας ἢ γερουσιαστὰς τοῦ δωροδοκεῖν καὶ δεκάζεσθαι διὰ χρημάτων, ὧν δωροδόκων παραδείγματα ἀναφέρονται ἡμῖν πολλὰ ὑπὸ μεταγενεστέρων συγγραφέων. Πόσον δὲ τὸ παράδειγμα τούτων ἐπέδρα ἐπὶ τῶν ἰδιωτῶν, δεικνύει ἡμῖν τὸ παράδειγμα Εὐαίφνου τινός, «ὃς ἦν τοιοῦτος, ὥστε κέρδη τε ἄδικα ἐπίπροσθεν ἐποιεῖτο, ἢ πιστὸς εἶναι, καὶ ἄλλως αἰμύλος»· οὗτος λαβὼν παρά τινος βοῦς, ἵνα βόσκωνται ἐν ταῖς νομαῖς αὐτοῦ, ἐπώλησεν αὐτὰς ἐμπόροις, καὶ ἐλθὼν αὐτὸς ἄγγελος πρὸς τὸν ἰδιοκτήτην, ἔλεγεν ὅτι λῃσταὶ ἀποβάντες εἰς τὴν χώραν ἀφήρπασαν διὰ τῆς βίας καὶ βοῦς καὶ βουκόλους, ἀλλ' ἐξελεγχθεὶς μετὰ ταῦτα ὡς ψεύστης καὶ ἐξαιτούμενος συγγνώμην ἔλεγεν ὅτι ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει, ὑπαρχόντων πολλῶν καὶ ἄλλων, δι' ἃ βιαζόμεθα γίνεσθαι ἄδικοι, τὰ κέρδη εἰσὶ τὰ μάλιστα καταναγκάζοντα τοὺς ἀνθρώπους εἰς ἀθέμιτα ἔργα. Τῆς ἐπὶ ἰδιοτελείᾳ κατηγορίας οὐδ' οἱ Ἀθηναῖοι ἦσαν ἀπηλλαγμένοι· οἱ δὲ Κρῆτες μάλιστα διεβοῶντο ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ὁ Πολύβιος λέγει περὶ αὐτῶν ὅτι «καθόλου ὁ περὶ τὴν αἰσχροκέρδειαν καὶ πλεονεξίαν τρόπος οὕτως ἐπιχωριάζει παρ' αὐτοῖς, ὥστε παρὰ μόνοις Κρηταιεῦσι τῶν ἁπάντων ἀνθρώπων μηδὲν αἰσχρὸν νομίζεσθαι κέρδος». Ἐντεῦθεν καὶ ἡ πρὸς ἀπόκτησιν αἰσχρῶν κερδῶν ψευδολογία καὶ πανουργία αὐτῶν παροιμιώδεις κατήντησαν· ἡ μὲν παροιμία κρητίζειν ἐλέγετο ἐπὶ τοῦ ψεύδεσθαι· «ἀπατηλοὶ γάρ εἰσιν οἱ Κρῆτες» καὶ «Κρὴς πρὸς Αἰγινήτην» ἐπὶ τῶν πανουργίᾳ χρωμένων πρὸς ἀλλήλους.

§ 9. Ἡ ἰδιοτέλεια, καίτοι μὴ οὖσα πάντοτε καὶ ἄντικρυς αἰσχροκέρδεια, πολλαχῶς ἀναφερομένη ὡς ἑλληνικὸν ἐλάττωμα, συγκεφαλαιοῦται ἐν τῇ φιλοχρηματίᾳ. Τὰ χρήματα ἀποτελοῦσι τὸν ἄνδρα. Τοιοῦτον ἦν τὸ πάλαι, ὡς καὶ τὴν σήμερον, τὸ ἀπόφθεγμα, ἐν ᾧ ἀπετυπώθη ἡ ἀτομικὴ φιλαυτία πολλῷ πρότερον, πρὶν ἢ ἡ αὐτὴ ὁδηγήσῃ εὐγενεστέρας φύσεις πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς διανοίας, ἢ πρὸς τὴν καλὴν φήμην καὶ διαιώνισιν τοῦ ὀνόματος αὐτῶν. «Χρήματα, χρήματ' ἀνήρ». Ὁ πτωχὸς θεωρεῖται οὐχὶ μόνον ὡς ἀνάξιος πάσης ὑπολήψεως, ἀλλὰ καὶ ὡς κακὸς πολίτης·

«πενιχρὸς δ' οὐδεὶς πέλεται ἐσθλός, οὔτε τίμιος»· τὰ χρήματα ὀνομάζει ὁ Ἡσίοδος ψυχὴν τῶν δειλῶν βροτῶν, καὶ τῶν χρημάτων τὴν κτῆσιν προτάσσει ὁ Φωκυλίδης καὶ αὐτῆς τῆς ἀρετῆς ἐν ᾗ ἀποφαίνεται συμβουλῇ, «δεῖ ζητεῖν βιοτήν, ἀρετὴν δ', ὅταν ᾖ βίος ἤδη». Ὁ δ' εὔπορος καὶ πλούσιος οὐχὶ μόνον ἔντιμος καὶ ἰσχυρὸς ὑπολαμβάνεται, ἀλλὰ καὶ κατ' ἐξοχὴν ἀγαθὸς ἢ ἐσθλὸς πολίτης· ὁ γνωμικὸς Θέογνις λέγει ὅτι «πᾶς τις πλούσιον ἄνδρα τίει, ἀτίει δὲ πενιχρόν», ἡ δὲ ἀρετὴ καὶ τὸ κῦδος, ἡ δόξα, παρακολουθεῖ τὸν πλοῦτον καθ' Ἡσίοδον· ἐκρίνετο δὲ ὡς ὅλως σπανία ἐξαίρεσις καὶ χρήζουσα ἰδιαιτέρας μνείας ἡ εὐτυχὴς συγκυρία, καθ' ἣν ἡ χρηστότης καὶ ἀρετὴ συνυπῆρχε μετὰ τῆς πενίας· διὸ καὶ ὀλίγον ἐξέπληττον τοιαῦται ἀντιθέσεις, οἵαι ἡ παρ' Ἀριστοφάνει, «ἄνθρωπος πενιχρὸς μὲν, ἄλλως δ' εὐπρόσωπος καὶ καλὸς καὶ χρηστός», καὶ ἡ παρὰ Δημοσθένει, «ἄνθρωπος πένης μέν, ἄλλως δ' οὐ πονηρός, ἀλλὰ καὶ πάνυ χρηστός». Τοιαῦται γνῶμαι καὶ τοιαῦται ἐκφράσεις ἀρκούντως καταδεικνύουσι τὴν διαφθορὰν ἠθικῶν τινων ἀρχῶν τῶν Ἑλλήνων, ἅτε κρινόντων περὶ τῆς ἀξίας τοῦ πλούτου μᾶλλον ἐκ τῆς ὑλικῆς χρησιμότητος καὶ τῆς ἐξωτερικῆς λάμψεως αὐτοῦ μάλιστα παρ' ἀνθρώποις πένησιν, ἢ κατὰ τὰς αἰωνίας καὶ ἀναλλοιώτους ἀρχὰς τοῦ ἠθικοῦ ἀγαθοῦ καὶ τῆς ἀκραιφνοῦς ἀρετῆς, οἵας ἡ μεταγενεστέρα ἠθικὴ ἀνέπτυξε καὶ διέδωκε καὶ εἰς τὰ πλήθη. Ἀλλὰ μήπως τοῦτο ἰδιάζει μόνον τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι; Τίς ὁ μὴ ἀνευρίσκων ἐν τοιαύτῃ εἰκόνι τὸν αἴδιον χαρακτῆρα τοιούτων προγόνων καὶ παρὰ τοῖς ἀπογόνοις αὐτοῖς καὶ ἐν ἄλλαις ἀρχαιοτέραις τε καὶ νεωτέραις κοινωνίαις; Ἐννοεῖται λοιπὸν ὅτι κατ' οὐδὲν ὀφείλομεν ἐκπλήττεσθαι, βλέποντες ὅτι πρὸς ἀπόκτησιν τοῦ ἐριτίμου καὶ μεγάνορος πλούτου ἐπετήδευον τὴν ἀπάτην καὶ τὸν δόλον καὶ αὐτὴν τὴν ἐπιορκίαν. Ὑπ' ἄλλην δ' ἔποψιν ἡ ὑπερβολὴ τῆς ἐκτιμήσεως τοῦ πλούτου καὶ τῆς περιφρονήσεως τῆς πενίας κατακρίνεται μόνον, ἔχεται ὅμως πάντως καὶ ἀληθείας τινὸς ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους ἀποφαινομένου ὅτι ἄνθρωπος ἄεργος καὶ πένης, ἢ πένης ζῶν βίον βάναυσον καὶ θητικὸν ἀδυνατεῖ ἐπιτηδεῦσαι τὰ τῆς ἀρετῆς τοὐλάχιστον διὰ τὴν ἀρετὴν αὐτὴν καθ' ἑαυτήν, ὡς ἀπ' ἐναντίας

ἡ παιδεία, ἡ ἐλευθέριος ἀγωγὴ καὶ ψυχικὴ εὐγένεια παρακολουθεῖ μᾶλλον τοὺς εὐπορωτέρους καὶ ἀποδεικνύει αὐτοὺς αὐτόχρημα ἀγαθοὺς καὶ ἀρίστους.

§ 10. Πάντως ὅμως κατὰ τοὺς λαμπροτάτους ἤδη χρόνους τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ἡ δωροληψία, αἱ ὑπεξαιρέσεις, αἱ ψευδομαρτυρίαι εἰσὶ συχνότατα φαινόμενα, κατακρινόμενα καὶ θρηνούμενα ὑπὸ εὐγενεστέρων νόων. Ὁ Ἡσίοδος ἀφελῶς ἀναφέρει ὅτι τὰ δῶρα πείθουσι τοὺς θεούς, τὰ δῶρα πείθουσι τοὺς αἰδοίους βασιλῆας, τὸ δ' ἐπίθετον δωροφάγοι κατήντησε παρὰ τῷ αὐτῷ ποιητῇ ἀχώριστον καὶ οἱονεὶ κοσμητικὸν ἐπίθετον τῶν βασιλέων. Καὶ ἐν μεταγενεστέροις δὲ χρόνοις ὁ Πολύβιος λέγει ὅτι ἡ δωροδοκία ἐπεπόλαζεν ἀνὰ πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα, ὥστε οὐδεὶς ἤθελε πράττειν τι δωρεάν, καὶ πρότερον ὁ Δημοσθένης καταμέμφεται τὴν δωροδοκίαν τῶν ῥητόρων, καὶ μετ' ἀγανακτήσεως λέγει ὅτι παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, οὔ τισιν, ἀλλὰ πᾶσιν ὁμοίως, συνέβη γενέσθαι φορὰν προδοτῶν καὶ δωροδόκων καὶ θεοῖς ἐχθρῶν ἀνθρώπων τοσαύτην, ὅσην οὐδεὶς πω πρότερον μέμνηται γεγονυῖαν. Περὶ δὲ τῶν ὑπεξαιρέσεων ὁ Σόλων ἤδη παραπονεῖται ὅτι κλέπτουσι καὶ ἁρπάζουσιν ἄλλος ἄλλοθεν, μὴ φειδόμενοι μήτε ἱερῶν πραγμάτων, μήτε δημοσίων, ὁ δ' Ἀριστοφάνης στιγματίζει ὡς τοιοῦτον τὸν δημαγωγὸν Κλέωνα καὶ ἄλλους ὁμοίους. Ἰδίως τὸ ὄνομα τῶν Ἀθηναίων ἦν τοσοῦτον δεδυσφημημένον ἐπὶ κλοπῇ, ὥστε μετά τινος λόγου ἠδύνατο λέγειν ὁ ἀντίζηλος Σπαρτιάτης, «ἐγὼ ἀκούω ὅτι ὑμεῖς οἱ Ἀθηναῖοι ἐστὲ δεινοὶ εἰς τὸ κλέπτειν τὰ δημόσια.» Ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ ἐπεκράτει τοῦτο τὸ κακὸν ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε κατὰ τὸν Πολύβιον «σπάνιον ἦν εὑρεῖν ἄνδρα ἀπεχόμενον τῶν δημοσίων καὶ καθαρεύοντα περὶ ταῦτα». Ἡ δὲ ψευδορκία διετίθει δυσμενέστερον καὶ αὐστηρότερον κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους τοὺς ξένους καὶ μέχρι τοιούτου βαθμοῦ, ὥστε καὶ περὶ τοῦ ὅλου πολιτεύματος τῶν Ἑλλήνων εἶχον τοιαύτην ἰδέαν, ὅτι ἔχουσι διωρισμένον ἐν τῷ μέσῳ τῆς πόλεως χῶρον τινὰ (τὴν ἀγοράν), ἔνθα συλλεγόμενοι ἐξαπατῶσιν ἀλλήλους ὀμνύοντες. Αἱ Ἀθῆναι παρίστανται ὡς ἑστία ψευδομαρτύρων καὶ συκοφαντῶν καὶ ψευδοκλητήρων· τὰς δὲ μαρτυρίας, ὧν τὸ σέβας καὶ τὴν πίστιν οὐδέποτε

κατὰ Κικέρωνα ἐκαλλιέργησε τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, ἐνόμιζον οὐχὶ ἀξιοπίστους, προτιμῶντες αὐτῶν τὰς βασάνους τῶν δούλων· καὶ περὶ ἰδίων καὶ περὶ δημοσίων ὑποθέσεων οἱ Ἀθηναῖοι οὐδὲν ἐνόμιζον πιστότερον βασάνου οὐδ' ἀληθέστερον, διότι ὑπελάμβανον ὅτι μάρτυρας μὲν καὶ περὶ τῶν μὴ γεγενημένων πραγμάτων ἠδύνατό τις παρασκευάσασθαι, αἱ δὲ βάσανοι φανερῶς ἐπιδεικνύουσι, πότεροι τῶν ἀντιδίκων λέγουσι τἀληθῆ. Ὅθεν καὶ ἡ γενικωτέρα θεωρία περὶ τῆς ἀξιοπιστίας τῶν ἐνδεικτικῶν μέσων ἢ τῶν ἀτέχνων πίστεων, ὡς οἱ Ἕλληνες ἐκάλουν αὐτάς, ὅτι πιστότερόν ἐστι βάσανος μαρτύρων· τοῖς μὲν γὰρ μάρτυσι συμφέρει πολλάκις ψεύδεσθαι, τοῖς δὲ βασανιζομένοις λυσιτελεῖ τἀληθῆ λέγειν· καίτοι παρ' αὐτῷ ἤδη τῷ Ἀριστοτέλει χαρακτηρίζεται ἡ βάσανος ὡς ἀμφισβητούμενόν τι εἶδος μαρτυρίας, περὶ οὗ δυνατὸν τὰ ἐνδεχόμενα εἰπεῖν.

§ 11. Ἐν δὲ τῷ καθ' ἑκάστην βίῳ καὶ ταῖς μετὰ τῶν ἄλλων συναλλαγαῖς αὐτοῦ ὁ Ἕλλην κατηγορεῖται ὡς μηδεμίαν γινώσκων πίστιν· παρὰ Ῥωμαίοις ἡ ἑλληνικὴ πίστις (graeca fides) κατήντησε συνώνυμον τῇ δολιότητι καὶ πανουργίᾳ, τὸ δὲ συναλλάττεσθαι ἑλληνικῇ πίστει ἐσήμαινε διδόναι, ὅταν ἔχῃ τις, καὶ πιστεύειν, ὅ τι μόνον βλέπει· ὥστε καὶ νομοθεσίαι αὐτῶν, γινώσκουσαι ὅτι ἐπὶ τοιούτου χαρακτῆρος ἐνομοθέτουν, ἔθηκαν νόμον περιεργότατον, ἀναιρετικὸν πάσης ἐμπορικῆς περὶ τὰς συναλλαγὰς πίστεως «παραχρῆμα διδόναι καὶ λαμβάνειν· ἐὰν δέ τις πιστεύῃ, μὴ εἶναι δίκην· αὐτὸς γὰρ ὁ πιστεύων ἐστὶν αἴτιος τῆς ἀδικίας». Τοὐλάχιστον ἵνα ἔχῃ τι ἐχέγγυον τῆς πιστῆς ἐκτελέσεως τῶν συμπεφωνημένων καὶ τῆς τιμίας διαχειρίσεως τῶν ἐμπεπιστευμένων χρημάτων, ἀπήτει ὁ Ἕλλην ἔγγραφον ἀσφάλειαν καὶ πολλαπλῆν, ἐν ᾧ τῷ Ῥωμαίῳ ἤρκει πρὸς τοῦτο ἡ ἀνδρικὴ ὑπόσχεσις κατὰ τὸν παρὰ Πολυβίῳ παραλληλισμὸν τῆς ἑλληνικῆς καὶ ῥωμαϊκῆς πίστεως. «Οἱ τὰ κοινὰ χειρίζοντες παρὰ μὲν τοῖς Ἕλλησιν, ἐὰν τάλαντον μόνον πιστευθῶσιν, ἀντιγραφεῖς ἔχοντες δέκα καὶ σφραγῖδας τοσαύτας καὶ μάρτυρας διπλασίους οὐ δύνανται τηρεῖν τὴν πίστιν· παρὰ δὲ Ῥωμαίοις δι' αὐτῆς τῆς κατὰ τὸν ὅρκον πίστεως τηροῦσι τὸ καθῆκον».

§ 12. Ἄλλη μεγάλη αἰτία διαφθορᾶς τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτῆρος καὶ τοῦ ἐξευτελισμοῦ τοῦ ὀνόματος τῶν Ἑλλήνων ἦν ἡ μεγάλη τάσις αὐτῶν πρὸς παντελῶς ὑλικὰς ἀπολαύσεις καὶ ἡδονὰς τοῦ βίου, ἣν καὶ ἡ νομοθεσία ἠναγκάσθη περιστεῖλαι διὰ θετικῶν διατάξεων, ὡς ὁ Σόλων ἐποίησε τοῦτο ἐν Ἀθήναις, ὧν οἱ κάτοικοι εἶχον σύμπασαν τὴν ἀγωγὴν Ἰωνικήν, ἑπομένως τρυφηλὴν καὶ πολυτελῆ, καὶ ἦσαν ἐκτεθηλυμμένοι διὰ τὴν τρυφὴν καὶ ῥᾳστώνην αὐτῶν, μεταβαλὼν καὶ ἐκκαθαρίσας διὰ τῆς νομοθεσίας αὐτοῦ ταύτας τὰς κακὰς συνηθείας τῶν Ἀθηναίων. Ἐκ τούτων εὐκόλως καταλαμβάνομεν, διὰ τί τελευταῖον, ὅτε ἡ ἀπώλεια τῆς πολιτικῆς ὑπάρξεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους κατέστρεψεν ἐντελῶς καὶ τὴν ἠθικὴν ἰσορρόπιαν αὐτοῦ, τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα κατήντησε παροιμιῶδες ἐπὶ μαλθακότητι καὶ τρυφῇ, ὥστε ὁ μὲν Κικέρων τὸ πίνειν κατὰ τοὺς Ἕλληνας (graeco more bibere) ἐξηγεῖται διὰ τοῦ πίνειν ἐν μείζοσι ποτηρίοις, οἱ δὲ σατιρικοὶ τῶν Ῥωμαίων μεταχειρίζονται τὰ ῥήματα ἑλληνίζειν καὶ ὑπερελληνίζειν, ἢ μᾶλλον γραικίζειν καὶ ὑπεργραικίζειν (graecari, pergraecari) ἐπὶ ἄντικρυς κτηνωδῶν ἡδονῶν, ὁ δὲ Πλίνιος προχωρεῖ καὶ ἔτι παραιτέρω, λέγων ὅτι οἱ Ἕλληνές εἰσι πατέρες ἁπασῶν τῶν κακιῶν (Graeci vitiorum omnium genitores)! Διὰ τὴν αὐτὴν ταύτην τρυφὴν καὶ φιληδονίαν τῶν Ἑλλήνων τὸ ἔμφυτον αἴσθημα τῆς ὑπεροχῆς τοῦ Ῥωμαίου νικητοῦ, ὃς ἔκρινε μόνον ἀντάξιον ἑαυτοῦ ἔργον τὸ ἄρχειν τῶν ἄλλων, μετεβλήθη εἰς παντελῆ καταφρόνησιν τῆς κουφότητος καὶ ἀχαρακτηρίστου ποταπότητος τῶν ἡττηθέντων Ἑλλήνων, καὶ οὐδεμίαν ὑπερβολὴν ἀγερώχων καὶ ἐξευτελιστικῶν προπηλακισμῶν ἀπέλιπον οἱ Ῥωμαῖοι τοῖς μεταγενεστέροις, ἵνα οὗτοι ἐφαρμόσωσιν αὐτὰς ἐπὶ τῶν ἀτυχεστάτων Ἑλλήνων. Διότι οἱ Ἕλληνες περιγράφονται ὑπ' ἐκείνων ὡς δόλιοι καὶ ἀπατεῶνες, κοῦφοι καὶ ὑπὸ τῆς μακρᾶς δουλείας συντεθραμμένοι μεθ' ὑπερβολικῆς κολακείας, ὡς ἐστερημένοι πάσης ἀρετῆς, ἀγρυπνίας καὶ προνοίας καὶ φιλοπονίας, καὶ τὸ χείριστον ὡς ἔθνος κωμῳδῶν (natio comœda παρ' Ἰουβενάλει). Τοιαύτη δὲ ἦν ἡ κατὰ τῶν Ἑλλήνων καταφορὰ τῶν ὑπερηφάνων Ῥωμαίων, ὥστε οὐδ' ἐκεῖνα τὰ πράγματα, ἐφ' οἷς δικαίως ἐσεμνύ-

νοντο οἱ Ἕλληνες, ὡς τὰ σωματικὰ γυμνάσια τῆς νεότητος καὶ αἱ παραδόσεις καὶ ἡ ἱστορία τῶν προγενεστέρων χρόνων αὐτῶν, οὐδὲ αὐτὰ διέφυγον τοὺς σαρκασμοὺς καὶ προπηλακισμοὺς αὐτῶν.

§ 13. Καὶ περὶ μὲν τῆς ἑλληνικῆς γυμναστικῆς, περὶ ἧς καὶ κατωτέρω ἔσται πλατύτερος λόγος, εὔκολον ἐννοῆσαι, διὰ τί ἡ ῥωμαϊκὴ ἐμβρίθεια καὶ σοβαρότης ἡ πανταχοῦ ἔχουσα πρὸ ὀφθαλμῶν μόνον τὸν στρατιωτικὸν καὶ διαιτητικὸν σκοπὸν τοιούτων ἀσκήσεων ἔκρινε τόσον δυσμενῶς. Διότι ἐκτὸς ἄλλων κακῶν συνεπειῶν ἐφαίνετο τοῖς Ῥωμαίοις ὅτι αὕτη παρασύρει τοὺς περὶ αὐτὴν ἀσχολουμένους εἰς ἀργίαν καὶ ἄσχολον διασκέδασιν, ὡς καὶ εἰς παντοίας ἄλλας ἀτοπίας, ἢ ὅτι ἐντελῶς ἀπέβαλε τὸν σκοπὸν τῆς ἐνισχύσεως καὶ τῆς πρὸς πόλεμον γυμνάσεως τοῦ σώματος καὶ ὅτι ἐδίδασκεν ἀντὶ τῆς χειρίσεως τῶν ὅπλων μόνον ἀνωφελεῖς τέχνας. Ἔτι δὲ κατὰ τῶν ἀθλητῶν προσετίθετο καὶ ἡ κατηγορία ὅτι δι' ὑπερβολικῆς καὶ ἐκτάκτου διαίτης ὑπερέτρεφον τὸ σῶμα καὶ οὕτω κατήντων εἰς ὑπερσαρκίαν, καθιστῶσαν αὐτὸ ἀνίκανον πρὸς πᾶσαν ἄλλην ἐνασχόλησιν καὶ πρὸς πάντα ἄλλον πόνον· «τὸ ξηραλοιφεῖν», λέγει ὁ Πλούταρχος, «ὑφεωρῶντο Ῥωμαῖοι σφόδρα καὶ τοῖς Ἕλλησιν οἴονται μηδὲν οὕτως αἴτιον δουλείας γεγονέναι καὶ μαλακίας, ὡς τὰ γυμνάσια καὶ τὰς παλαίστρας πολὺν ἄλυν καὶ σχολὴν ἐντεκούσας ταῖς πόλεσι καὶ κακοσχολίαν καὶ τὸ παιδεραστεῖν καὶ τὸ διαφθείρειν τὰ σώματα τῶν νέων ὕπνοις καὶ περιπάτοις καὶ κινήσεσιν εὐρύθμοις καὶ διαίταις ἀκριβέσιν, ὑφ' ὧν ἔλαθον ἐκρυέντες τῶν ὅπλων καὶ ἀγαπήσαντες ἀνθ' ὁπλιτῶν καὶ ἱππέων ἀγαθῶν εὐτράπελοι καὶ παλαιστρῖται καὶ καλοὶ λέγεσθαι»· ὁ δὲ Σενέκας ἀποκλείει ἀπὸ τῶν ἐλευθερίων διατριβῶν τοὺς παλαιστὰς καὶ πᾶσαν τὴν ἐν ἐλαίῳ καὶ κόνει ἢ πηλῷ συνισταμένην γνῶσιν, καὶ ὀνομάζει τοὺς ἀθλητὰς νήστεις ἐμετιῶντας, μηδὲν ἔχοντας ἐλευθέριον ἐν ἑαυτοῖς, ὧν τὰ μὲν σώματά εἰσιν εὐτραφῆ, ἡ δὲ ψυχὴ κάτισχνος καὶ ἄτονος *). Ἔτι δὲ σφοδρότερον καταφέρεται

*) „Luctatores et totam oleo ac luto constantem scientiam expello ex his studiis liberalibus..... quid enim liberale habent isti jejuni vomitores, quorum corpora in sagina, animi in macie et veterno sunt?"

Σίλιος ὁ Ἰταλικὸς κατὰ τῆς ἀνάνδρου καὶ χαύνης νεότητος, ἣ ἔμαθε μόνον τὸ ἀναλαμβάνειν μετὰ νωθρότητος τὸν μαλθακὸν ἀγῶνα τῆς πάλης ἐν τῇ σκιᾷ καὶ τέρπεται μόνον ἐπὶ τοῖς στεφάνοις τοῦ κοτίνου, μὴ δυναμένη χρησιμεύειν τοὐλάχιστον οὐδὲ πρὸς διακόσμησιν καὶ κλεϊσμὸν τοῦ θριάμβου τῶν νικητῶν.

§ 14. Καὶ ὡς πρὸς τὴν δῆθεν ἱστορικὴν ψευδολογίαν οὐχὶ ὀλίγην ἐωλοκρασίαν κατηγοριῶν κατέχυσαν κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ ὀνόματος οἱ Ῥωμαῖοι, παριστῶντες τοὺς Ἕλληνας ὡς ψευδομένους καὶ πολλὰ πλάττοντας ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ τὴν Ἑλλάδα ὅλην ψευδολόγον ἀποκαλοῦντες [1]), ὡς ἐπινοοῦντας τερατώδη ψεύδη [2]) καὶ κατὰ τὴν μετριωτέραν ἔκφρασιν τοῦ Ῥωμαίου Κοϊντιλιανοῦ, ἢ δι' αὐτὸ τοῦτο καὶ ἀκριβέστερον παριστᾷ τὸ περὶ Ἑλλήνων φιλαληθείας φρόνημα τῶν μετριοπαθεστέρων Ῥωμαίων, ὡς μεταχειριζομένους ἐν ταῖς ἱστορίαις αὐτῶν ἐλευθερίαν ὁμοιάζουσαν τῇ ποιητικῇ ἀδείᾳ [3]). Ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τοῦ Ἕλληνος Δίωνος τοῦ Χρυσοστόμου παρατηρεῖται ἡ τοιαύτη ψευδολογία καὶ αἰτιολογεῖται μάλιστα διὰ τῆς μεγάλης εὐκολίας, μεθ' ἧς ἐπίστευον τοὺς ψευδομένους λογοποιοὺς οἱ Ἕλληνες, ὁσάκις ἂν ἀκούσωσί τινος λέγοντος ἡδέως· «ὅτι φιλήδονοί εἰσιν», λέγει, «οἱ Ἕλληνες, ἃ δ' ἂν ἀκούσωσιν ἡδέως τινὸς λέγοντος, ταῦτα καὶ ἀληθῆ νομίζουσιν» [4]).

[1]) „Quicquid Graecia *mendax audet in historia*". Juvenalis.

[2]) „Portentosa Graecorum mendacia". Πλίνιος.

[3]) „Poëticae similis licentia".

[4]) Σημ. Παντοίους ἄλλους παρά τε Ῥωμαίοις καὶ νεωτέροις Εὐρωπαίοις διασυρμοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ ὀνόματος εὑρίσκει τις συνειλεγμένους ἐν τῷ ἀξιολόγῳ συγγράμματι Σ. Ζαμπελίου, ἐν Βυζαντιναῖς Μελέταις σημ. 356. Ἰσχυροτέραν δ' ἀναίρεσιν τῶν τοιούτων οὐδεμίαν ἄλλην δύνανται ἀντιτάξαι οἱ νῦν Ἕλληνες, ὅσον ἀφορᾷ τὸ κατ' αὐτούς, ἢ τὴν διὰ σταθερᾶς κατ' ἐναντίαν ἔννοιαν διαγωγῆς· καὶ αἱ ψευδεῖς διαβολαὶ ἔχουσί τι ἀγαθόν· χρησιμεύουσι καὶ αὐταὶ ὡς μύωψ τις, προσκείμενος τῷ Ἕλληνι, ὥσπερ ἵππῳ μεγάλῳ μὲν καὶ γενναίῳ, ὑπὸ μεγέθους δὲ νωθεστέρῳ καὶ δεομένῳ ἐξεγείρεσθαι ὑπὸ μύωπός τινος. (Πλατ. Ἀπολ. σ. 30, Ε.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΒΔΟΜΟΝ.

ΔΙΑΦΟΡΑΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΟΣ, ΠΑΡΑΤΗΡΟΥΜΕΝΑΙ ΠΑΡ' ΕΚΑΣΤΩι ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΦΥΛΩΝ.

§ 1. Καὶ τοιαῦτα μὲν ἦσαν τὰ ἔμφυτα προτερήματά τε καὶ ἐλαττώματα τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτῆρος. Ἀλλ' ἕκαστος εὐκόλως ἐννοεῖ ὅτι πᾶσαι αὗται αἱ ἔμφυτοι ἀρεταὶ καὶ ἐλλείψεις τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτῆρος τῶν Ἑλλήνων οὐχὶ μόνον ὑπέκειντο εἰς μεγάλας ἐξαιρέσεις ἐν ἰδιαιτέραις περιπτώσεσιν, ἀλλὰ καὶ ποικίλως ἠλλοιοῦντο κατὰ τὴν διαφορὰν τῶν τόπων καὶ φύλων. Ἡ τοιαύτη κατὰ χώρας καὶ φῦλα διαφορὰ ἀποτελεῖ καὶ αὐτὴ ἓν τῶν χαρακτηριστικωτάτων γνωρισμάτων τῆς ἑλληνικῆς χώρας καὶ ἐθνικότητος· διότι καὶ τὰ τῶν Ἑλλήνων φῦλα ἔχουσι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὴν αὐτὴν πρὸς ἄλληλα διαφοράν, οἵα παρατηρεῖται εἰς τὰ διάφορα βάρβαρα ἔθνη Εὐρώπης τε καὶ Ἀσίας ἀναλόγως τοῦ κλίματος καὶ τῆς φύσεως τῆς ὑπ' αὐτῶν κατοικουμένης χώρας· «τὰ μὲν γὰρ ἔχει τὴν φύσιν μονόκωλον, τὰ δὲ αὖ κέκραται πρὸς ἀμφοτέρας τὰς δυνάμεις». Ἡ ὑπὸ τῆς προδιαγραφείσης διαπλάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους ὑποθαλπομένη καὶ συντηρουμένη κεντρόφυξ, οὕτως εἰπεῖν, δύναμις, μία τῶν περιεργοτάτων ἰδιοτήτων τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτῆρος, ἀναφαίνεται καὶ ἐν τῇ ζηλοτύπως διαφυλαττομένῃ ἀπομονώσει ἑκάστης ἑλληνικῆς πολεως ὡς ἰδιαιτέρας ἐπικρατείας· καὶ ἐν ἄλλῃ δὲ σφαίρᾳ αἱ αὐταὶ παραλλαγαὶ ἐπεκράτησαν καὶ κατὰ τὰς διαλέκτους τῶν διαφόρων χωρῶν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, καὶ τοῦτο καὶ ἐνταῦθα, ὡς καὶ ἐκεῖ, οὐχὶ μόνον

οὐδεμίαν ἐπήνεγκε βλάβην εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ συνόλου πολιτεύματος καὶ τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ χαρακτῆρος, ἀλλὰ καὶ τὰ μέγιστα συνετέλεσεν εἰς τὴν τελειοποίησιν αὐτῶν.

§ 2. Τὴν ἐντελῆ συνένωσιν καὶ συγχώνευσιν πασῶν τῶν προειρημένων ἀγαθῶν καὶ κακῶν ἰδιοτήτων τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτῆρος παρεῖχεν ἴσως μόνη ἡ Ἀττική. Αὕτη ἡ χώρα πρῶτον μὲν διὰ τὸ ἀπόκεντρον καὶ μεμονωμένον τῆς θέσεως αὐτῆς, ἔτι δὲ καὶ διὰ τὸ λυπρόγειον αὐτῆς, προὐφυλάττετο ἀπὸ πάσης ὑπερτερούσης ἐπικρατήσεως τῶν ξένων, ἔχουσα κατοίκους αὐτόχθονας, οὐχὶ ἄλλοθεν ἐπελθόντας ἐπήλυδας, ἵνα ἐκβάλωσι τοὺς προτέρους κατοίκους, ἢ ἵνα καταλάβωσιν αὐτὴν ἐρήμην οὖσαν, οὐδὲ μιγάδας ἐκ πολλῶν ἐθνῶν, ἀλλ' ἐνοικοῦντας κατ' ἀδιάσπαστον γενεαλογικὴν σειρὰν ἐν τῇ γειναμένῃ αὐτοὺς γῇ, καὶ θεωροῦντας αὐτὴν οὐχὶ μόνον ὡς πατρίδα, ἀλλὰ καὶ ὡς μητέρα καὶ τροφόν, καὶ καυχωμένους ἐπὶ τῇ αὐτόχθονι εὐγενείᾳ αὐτῶν. Ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ Ἀττικὴ ἦν ἀνοικτὴ τοῖς ἔξωθεν βιομηχάνοις καὶ εἶχεν ἐμπορικὰς συγκοινωνίας, ὥστε ἐξ ἁπάσης τῆς οἰκουμένης τὰ πάντα εἰσήγοντο εἰς τὴν μεγαλόπολιν τῶν Ἀθηνῶν, καί οἱ κάτοικοι αὐτῆς ἠδύναντο καρποῦσθαι καὶ τὰ παρὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων ἐρχόμενα ἀγαθά, ὡς καὶ τὰ ἴδια καὶ ἐγχώρια προϊόντα· βοηθητικώτατον δὲ πρὸς τοῦτο εἶχε τὸν λιμένα τοῦ Πειραιῶς, ὡς ἐμπόριον ἀνοικτὸν ἐν τῷ μέσῳ τῆς Ἑλλάδος, προμηθεῦον τῇ πόλει πάντα ἁμοῦ τὰ προϊόντα, ὅσα ἦν δύσκολον λαβεῖν παρὰ τῶν ἄλλων ἓν παρ'ἑκάστου. Ὡς φυσικὴ δὲ συνέπεια τούτου ἦν καὶ ἡ λίαν ἐπαινουμένη φιλοξενία τῶν Ἀθηνῶν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Σπαρτιατικὴν ξενηλασίαν. Διὸ αὕτη ἡ χώρα συνεκέντρου ἐν ἑαυτῇ πάσας τὰς διεσκορπισμένας καὶ μεμονωμένας ἀκτῖνας τῆς προδιαγραφείσης εἰκόνος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἡ Ἀττική, ὡς προείρηται, εὑρίσκετο ὑπὸ τὴν σύγχρονον ἐπίδρασιν δύο διαφόρων περιστάσεων, κλίματος καὶ ἐδάφους· καὶ τὸ μὲν κλίμα ἦν εὐκραέστατον, διότι ἐνταῦθα πᾶσαι αἱ ὧραι τοῦ ἔτους ἦσαν πραόταται καὶ κατὰ τὴν ἀνθηρὰν ἔκφρασιν τοῦ Εὐριπίδου οἱ ὄλβιοι κάτοικοι αὐτῆς ἔβαινον ἁβρῶς διὰ λαμπροτάτου αἰθέρος, καὶ διὰ τοῦτο ἐνέμοντο τὴν κλεινοτάτην σοφίαν τῆς ἱερᾶς ταύτης χώρας, ἔνθα αἱ ἁγναὶ Πιερίδες μοῦσαι

ἐφύτευσαν τὴν ξανθὴν Ἁρμονίαν, καὶ μέτριαι αὖραι ἀνέμων κατέπνεον τὴν χώραν, ἔνθα ἡ λεπτότης τῆς ἀττικῆς ἀτμοσφαίρας κατέστησε καὶ τοὺς ἀττικοὺς αὐτοὺς ἐπὶ τοσοῦτον εὐφυεστέρους καὶ ἀγχινουστέρους, ὥστε ἀττικισμὸς καὶ ἀττικὸν πνεῦμα καὶ ἀττικοὶ ἅλες κατήντησαν εἰς τὸ σημαίνειν πᾶν, ὅ τι χαριέστατον, κομψότατον καὶ γλαφυρώτατον κατὰ τὴν ἔκφρασιν, τὴν διάνοιαν καὶ τὸ αἴσθημα. Τὸ δὲ ἔδαφος πάλιν ἦν ἀρκούντως ἀχάριστον, εἰ καὶ οὐχὶ παντελῶς στεῖρον καὶ ἄγονον· εἴδομεν ὅτι τὸ λεπτόγεων, ἡ ἀνυδρία καὶ τραχύτης διετέλεσαν τὰ διηνεκῆ χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ, καὶ τούτου ἄμεσος συνέπεια ἦν ἡ μικρὰ παραγωγὴ σίτου καὶ ἡ μικρῷ ἀφθονωτέρα κριθῆς ἐν ἀγροῖς τοιούτοις, οὓς ὁ Μένανδρος δι' αὐτὸ τοῦτο ὀνομάζει δικαίους, καθότι ἀπέδιδον σχεδὸν μόνον τὸ ἐν τοῖς κόλποις αὐτῶν παραληφθέν, καὶ πλὴν τῆς παραγωγῆς σύκων, ἐλαιῶν καί τινων ἄλλων καλῶν ὀπωρῶν, λίαν εἰρωνικῶς ἀναφερομένων, ἡ λιτότης καὶ εὐτέλεια τῶν κατοίκων, οἳ θυμβροφάγοι ὄντες, δειπνοῦντες κρόμμυα καὶ πράσα καὶ σκόροδα, ἠδύναντο διατρέφεσθαι ὑπὸ τῶν ἀγρῶν αὐτῶν, ὅσον ἀποζῆν, «κάπτοντες αὖρας, ἐλπίδας σιτούμενοι» κατὰ τὸν κωμικόν· διὸ καὶ ἐπηνοῦντο ὡς ἀνδρικοὶ λέγειν καὶ μικρὰ φαγεῖν καὶ κεστρεῖς ὠνομάζοντο, καὶ ὁ Πλάτων κατὰ μίμησιν βέβαια τῶν συμπολιτῶν αὐτοῦ Ἀθηναίων τρέφει τοὺς νεοπολίτας αὐτοῦ δι' ἁλῶν, ἐλαιῶν, τυροῦ καὶ βολβῶν καὶ λαχάνων. Καὶ τὰ ἀττικὰ δὲ δεῖπνα ἐπεσκώπτοντο ὡς εὐτελῆ καὶ πενιχρά, καὶ ἀττικῶς δειπνεῖν ἐσήμαινεν, ἂν οὐχὶ τὸ λιμώττειν, τοὐλάχιστον τὸ ἀθλίως πληροῦν τὸν στόμαχον λαχάνων καὶ ῥιζῶν.

§ 3. Ἄλλως ὁ ἀττικὸς λαὸς διεκρίνετο ἐπὶ εὐμεταβλησίᾳ καὶ εὐτραπελίᾳ· καὶ ὁ πολυκέφαλος δῆμος τῶν Ἀθηναίων περιγράφεται ἡμῖν ὡς εὐκίνητος πρὸς ὀργήν, εὐμετάθετος πρὸς ἔλεον, ὡς βουλόμενος μᾶλλον ὑπονοεῖν ὀξέως, ἢ διδάσκεσθαι καθ' ἡσυχίαν. Εὐφυέστατα ἐζωγράφησε τὴν ποικιλίαν τῶν ἀντιθέσεων τοῦ Δήμου τῶν Ἀθηναίων ὁ Παῤῥάσιος· διότι παρίστα αὐτὸν ποικίλον, ὀργίλον, ἄδικον, ἄστατον, συνάμα δὲ εὐΐλαστον, πρᾶον, ἐλεήμονα, καυχηματίαν, ἐπηρμένον, ταπεινόν, ὠμὸν καὶ δειλόν κ. τ. τ. Ἔτι δὲ προσφυῶς, εἰ καὶ ὑπ' ἄλλην ἔποψιν, λέγει περὶ τῶν Ἀθηναίων

ὁ Κορίνθιος παρὰ Θουκυδίδῃ, «εἴ τις αὐτοὺς ξυνελὼν φαίη πεφυκέναι ἐπὶ τῷ μήτε αὐτοὺς ἔχειν ἡσυχίαν, μήτε τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ἐᾶν, ὀρθῶς ἂν εἴποι». Ὑπῆρχεν ὅμως ὁμολογουμένη τις διαφορὰ μεταξὺ αὐτῶν τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν Ἀττικῶν, ἤτοι τῶν κατοίκων τῆς χώρας τῆς Ἀττικῆς· διὸ καὶ παρὰ Πλάτωνι πρὸς τὸν Ἀθηναῖον λέγει ὁ συνδιαλεγόμενος εἰς ἔνδειξιν μείζονος φιλοφροσύνης· «οὐ γάρ σε Ἀττικὸν ἐθέλοιμ' ἂν προσαγορεῦσαι· δοκεῖς γάρ μοι τῆς Θεοῦ ἐπωνυμίας ἄξιος εἶναι μᾶλλον ὀνομάζεσθαι». Οἱ μὲν Ἀττικοὶ περιγράφονται ὡς περίεργοι ταῖς λαλιαῖς, ὕπουλοι, συκοφαντώδεις, παρατηρηταὶ τῶν ξενικῶν βίων, οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ὡς μεγαλόψυχοι, ἁπλοῖ τοὺς τρόπους, γνήσιοι φύλακες φιλίας.

§ 4. Ἐκ τῶν πνευματικῶν προτερημάτων τῶν Ἀθηναίων καὶ πρὸ μικροῦ ἐψαύσαμεν τῆς πνευματικῆς εὐφυΐας καὶ αὐτόχρημα εὐγενείας αὐτῶν· αὕτη δὲ ὑπῆρχεν οὐχὶ μόνον παρὰ τοῖς διακεκριμένοις ἀνδράσιν αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ παρ' αὐτῷ τῷ ὄχλῳ, ὡς καὶ τὸ λεπτὸν καὶ τρυφερὸν ἠθικὸν αἴσθημα· καὶ αὕτη πρὸ πάντων ἡ εὐτυχὴς συγκυρία ἀνέπτυξεν ἐν τῷ Ἀθηναϊκῷ θεάτρῳ τοσοῦτον μεγαλοπρεπῶς τὴν δραματουργίαν διὰ τοῦ Αἰσχύλου, Σοφοκλέους, Εὐριπίδου, Ἀριστοφάνους καὶ ἄλλων ἐξόχων δραματικῶν ποιητῶν. Ὡς πρὸς τὴν ἀγαθότητα δὲ τῆς καρδίας καὶ τὸ ἠθικὸν τῶν κατοίκων αἴσθημα ὡμολογεῖτο παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ὅτι ἀληθέστατα ὅσοι ἐκ τῶν Ἀθηναίων εἰσὶν ἀγαθοί, εἰσὶ διαφερόντως τοιοῦτοι καὶ ὅτι μόνοι ἄνευ ἐπιβαλλομένης ἀνάγκης, αὐτοφυῶς καὶ τρόπον τινὰ θείᾳ μοίρᾳ ἀληθῶς καὶ οὐ πλαστῶς εἰσιν ἀγαθοί, καὶ ὅτι ἡ πόλις ἐκείνη καὶ κατὰ τὴν ἀρετὴν τοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρας φέρει ἀρίστους, καὶ κατὰ τὴν κακίαν τοὺς φαύλους παράγει πονηροτάτους, ὡς καὶ ἡ χώρα αὐτῶν ἀναδίδωσι καὶ ἥδιστον μέλι καὶ κώνειον ὠκυμορώτατον. Ἄλλο προτέρημα τῶν Ἀθηναίων, πολλαχῶς ἐπαινούμενον, ἦν ἡ εὐσέβεια· διὸ ἐκαλοῦντο οὐχὶ μόνον δικαιότατοι τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ εὐσεβέστατοι, θεοφιλεῖς, καὶ εἶχον τὴν χώραν πλήρη ἱερῶν καὶ ἑδῶν. Οἱ Ἀθηναῖοι μόνοι τῶν ἄλλων Ἑλλήνων εἶχον ἐν τῇ ἀγορᾷ αὐτῶν βωμὸν Ἐλέου, ᾧ ἔνεμον τιμάς, διότι οὗτος μάλιστα τῶν θεῶν ὠφέλιμος εἰς ἀνθρώπινον βίον καὶ μεταβολὰς

πραγμάτων, καὶ ὁ Παυσανίας λέγει ὅτι «τούτοις οὐ τὰ ἐς φιλανθρωπίαν μόνον καθέστηκεν, ἀλλὰ καὶ θεοὺς εὐσεβοῦσιν ἄλλων πλέον· καὶ γὰρ Αἰδοῦς σφίσιν βωμός ἐστι καὶ Φήμης καὶ Ὁρμῆς ὀνήλά τε ἐναργῶς, ὅσοις πλέον τι ἑτέρων εὐσεβείας μέτεστιν, ἴσον σφίσι παρὸν τύχης χρηστῆς». Σεβόμενοι πολλοὺς πατρῴους θεούς, καθίδρυσαν μεταξὺ τῶν ἄλλων τὰ ἐλευσίνια μυστήρια πρὸς εὐγνωμοσύνην διὰ τὴν τοῦ σίτου δωρεάν, καὶ ἐπωνόμασαν καὶ τὴν πόλιν αὐτῶν Ἀθήνας ἐπὶ τοῦ ὀνόματος τῆς πολιούχου θεᾶς Ἀθηνᾶς· ἔτι δὲ διὰ τὴν ἄκραν αὐτῶν δεισιδαιμονίαν ἢ θεοσέβειαν, φοβούμενοι μὴ παρέλιπον ἀτίμητον καὶ ἀλάτρευτον θεότητά τινα, ἀνήγειραν καὶ βωμὸν ἀγνώστῳ Θεῷ. Ἐπίσης ἔξοχον προτέρημα τῶν Ἀθηναίων, ὁμολογούμενον ὑπὸ πάντων Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων, ἦν ἡ φιλοκαλία καὶ λεπτὴ καλλιτεχνικὴ κρίσις· διὸ ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἐκέκτητο θεάματα πλεῖστα καὶ κάλλιστα, τὰ μὲν ταῖς δαπάναις ὑπερβάλλοντα, τὰ δὲ κατὰ τὰς τέχνας εὐδοκιμοῦντα, τὰ δὲ ἀμφοτέροις τούτοις διαφέροντα, καὶ ἀγῶνας οὐχὶ μόνον τάχους καὶ σωματικῆς ῥώμης, ἀλλὰ καὶ λόγων καὶ γνώμης καὶ τῶν ἄλλων ἔργων ἁπάντων, καὶ ἆθλα τούτων μέγιστα· τοσαύτην δὲ ἐλάμβανον δόξαν τὰ ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων κριθέντα, ὥστε ἠγαπῶντο παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις καὶ ὑπελαμβάνοντο ὡς γνώμων καὶ πρότυπον τῆς φιλοκαλίας· διὸ καὶ τοῦτο καὶ ὠνομάζοντο ὀριμεῖς ἀκροαταὶ τῶν τεχνῶν οἱ εἰλικρινεῖς καὶ γνήσιοι Ἀθηναῖοι, καὶ ὁ ξένος εὐλόγως ἠδύνατο λέγειν περὶ αὐτῶν ὅτι ἡ φωνὴ αὐτῶν ἦν προσφιλὴς αὐτῷ.

§ 5. Ἡ δ' εὐφυία καὶ ἀγχίνοια τῶν Ἀθηναίων κατέστησεν αὐτοὺς ὁμολογουμένως πρώτους μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Ἀθηναῖοι περιγράφονται ἡμῖν ἔχοντες τὰ πνεύματα κράτιστα καὶ παρηκονημένα μάλιστα, ὀξύτατοι πάντων γνῶναι τὰ ῥηθέντα, γεννηθέντες ἐκ φύσεως κατὰ πάντα ἐπιδεξιώτεροι ἄλλων, ὀξυδερκέστατοι τῶν Ἑλλήνων, καὶ μεῖζον τῶν ἄλλων φρονοῦντες ἐπὶ σοφίᾳ καὶ ὑπερβαλόντες κατὰ τὴν σύνεσιν σύμπαν τὸ Ἑλληνικόν. Τοιαῦτα ἐγκώμια, οὐχὶ ἄνευ παντὸς ἐγωϊσμοῦ προφερόμενα, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς πραγματικότητος στηριζόμενα, ἦσαν τὸ ἀδιάκοπον καὶ προσφιλὲς θέμα ποιητῶν καὶ ῥητόρων. Ἀκούσωμεν αὐτὰ μᾶλλον

ἀπαγγελλόμενα ὑπὸ τῶν ἐξοχωτάτων ῥητόρων τῆς κλεινῆς πόλεως, τοῦ Ἰσοκράτους καὶ Περικλέους. Καὶ ὁ μὲν Ἰσοκράτης λέγει· «Φιλοσοφίαν, ἣ πάντα ταῦτα συνεξεῦρε καὶ συγκατεσκεύασε καὶ πρός τε τὰς πράξεις ἡμᾶς ἐπαίδευσε καὶ πρὸς ἀλλήλους ἐπράϋνε καὶ τῶν συμφορῶν τάς τε δι' ἀμαθίαν καὶ τὰς ἐξ ἀνάγκης γινομένας διεῖλε, καὶ τὰς μὲν φυλάξασθαι, τὰς δὲ καλῶς ἐνεγκεῖν ἐδίδαξεν, ἡ πόλις ἡμῶν κατέδειξε, καὶ λόγους ἐτίμησεν, ὧν πάντες μὲν ἐπιθυμοῦσι, τοῖς δ' ἐπισταμένοις φθονοῦσι· συνειδυῖα ὅτι τοῦτο μόνον ἐξ ἁπάντων τῶν ζώων ἴδιον ἔφυμεν ἔχοντες καὶ ὅτι τούτῳ πλεονεκτήσαντες καὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν αὐτῶν διηνέγκαμεν, ὁρῶσα δὲ περὶ μὲν τὰς ἄλλας πράξεις οὕτω ταραχώδεις οὔσας τὰς τύχας, ὥστε πολλάκις ἐν αὐταῖς καὶ τοὺς φρονίμους ἀτυχεῖν καὶ τοὺς ἀνοήτους κατορθοῦν, τῶν δὲ λόγων τῶν καλῶς καὶ τεχνικῶς ἐχόντων οὐ μετὸν τοῖς φαύλοις, ἀλλὰ ψυχῆς εὖ φρονούσης ἔργον ὄντας, καὶ τούς τε σοφοὺς καὶ τοὺς ἀμαθεῖς δοκοῦντας εἶναι ταύτῃ πλεῖστον ἀλλήλων διαφέροντας, ἔτι δὲ τοὺς ἐξ ἀρχῆς ἐλευθέρως τεθραμμένους ἐκ μὲν ἀνδρείας καὶ πλούτου καὶ τῶν τοιούτων ἀγαθῶν οὐ γιγνωσκομένους, ἐκ δὲ τῶν λεγομένων μάλιστα καταφανεῖς γιγνομένους, καὶ τοῦτο σύμβολον τῆς παιδεύσεως ἡμῶν ἑκάστου πιστότατον ἀποδεδειγμένον, καὶ τοὺς τῷ λόγῳ καλῶς χρωμένους οὐ μόνον ἐν ταῖς αὑτῶν δυναμένους, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἐντίμους ὄντας. Τοσοῦτον δ' ἀπολέλοιπεν ἡ πόλις ἡμῶν τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ὥσθ' οἱ ταύτης μαθηταὶ τῶν ἄλλων διδάσκαλοι γεγόνασι, καὶ τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκε μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν τεκμήριον εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἕλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδεύσεως τῆς ἡμετέρας, ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετασχόντας».

§ 6. Ὁ δὲ δεινὸς πολιτικὸς καὶ ῥήτωρ Περικλῆς εἰσάγεται παρὰ τῷ Θουκυδίδῃ ἐκφέρων τοὺς ἑξῆς λόγους τοὺς ἐμφαίνοντας κάλλιον πάντων τῶν ἄλλων τὴν εὐγενῆ καὶ πολλαχῶς δικαίαν φιλαυτίαν τῶν Ἀθηναίων. «Καὶ μὴν καὶ τῶν πόνων πλείστας ἀναπαύλας τῇ γνώμῃ ἐπορισάμεθα, ἀγῶσι μέν γε καὶ θυσίαις διετησίοις νομίζοντες, ἰδίαις δὲ κατασκευαῖς εὐτρεπέσιν, ὧν καθ' ἡμέραν ἡ τέρψις τὸ λυπηρὸν ἐκπλήσσει· ἐπεισέρχεται δὲ διὰ μέ-

γεθος τῆς πόλεως ἐκ πάσης γῆς τὰ πάντα καὶ ξυμβαίνει ἡμῖν μηδὲν οἰκειοτέρᾳ ἀπολαύσει τὰ αὐτοῦ γιγνόμενα ἀγαθὰ καρποῦσθαι ἢ καὶ τὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων· διαφέρομεν δὲ καὶ ταῖς τῶν πολεμικῶν μελέταις τῶν ἐναντίων τοῖσδε· τήν τε γὰρ πόλιν κοινὴν παρέχομεν καὶ οὐκ ἔστιν ὅτε ξενηλασίαις ἀπείργομέν τινα ἢ μαθήματος ἢ θεάματος, ὃ μὴ κρυφθὲν ἄν τις τῶν πολεμίων ἰδὼν ὠφεληθείη, πιστεύοντες οὐ ταῖς παρασκευαῖς τὸ πλέον καὶ ἀπάταις ἢ τῷ ἀφ' ἡμῶν αὐτῶν ἐς τὰ ἔργα εὐψύχῳ· καὶ ἐν ταῖς παιδείαις οἱ μὲν ἐπιπόνῳ ἀσκήσει εὐθὺς νέοι ὄντες τὸ ἀνδρεῖον μετέρχονται, ἡμεῖς δὲ ἀνειμένως διαιτώμενοι οὐδὲν ἧσον ἐπὶ τοὺς ἰσοπαλεῖς κινδύνους χωροῦμεν.... καὶ περιγίγνεται ἡμῖν ἔν τε τούτοις τὴν πόλιν ἀξίαν εἶναι θαυμάζεσθαι καὶ ἔτι ἐν ἄλλοις· φιλοκαλοῦμεν γὰρ μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας· πλούτῳ τε ἔργου μᾶλλον καιρῷ ἢ λόγου κόμπῳ χρώμεθα καὶ τὸ πένεσθαι οὐχ ὁμολογεῖν τινι αἰσχρόν, ἀλλὰ μὴ διαφεύγειν ἔργῳ αἴσχιον· ἔνι τε τοῖς αὐτοῖς οἰκείων ἅμα καὶ πολιτικῶν ἐπιμέλεια, καὶ ἑτέροις πρὸς ἔργα τετραμμένοις τὰ πολιτικὰ μὴ ἐνδεῶς γνῶναι· μόνοι γὰρ τὸν μηδὲν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν, καὶ αὐτοὶ ἤτοι κρίνομέν γε ἢ ἐνθυμούμεθα ὀρθῶς τὰ πράγματα, οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἡγούμενοι, ἀλλὰ μὴ προδιδαχθῆναι μᾶλλον λόγῳ πρότερον ἢ ἐπὶ ἃ δεῖ ἔργῳ ἐλθεῖν· διαφερόντως γὰρ δὴ καὶ τόδε ἔχομεν, ὥστε τολμᾶν τε οἱ αὐτοὶ μάλιστα καὶ περὶ ὧν ἐπιχειρήσομεν ἐκλογίζεσθαι· ὃ τοῖς ἄλλοις ἀμαθία μὲν θράσος, λογισμὸς δὲ ὄκνον φέρει. Κράτιστοι δ' ἂν τὴν ψυχὴν δικαίως κριθεῖεν οἱ τά τε δεινὰ καὶ ἡδέα σαφέστατα γιγνώσκοντες καὶ διὰ ταῦτα μὴ ἀποτρεπόμενοι ἐκ τῶν κινδύνων. Καὶ τὰ ἐς ἀρετὴν ἠναντιώμεθα τοῖς πολλοῖς· οὐ γὰρ πάσχοντες εὖ, ἀλλὰ δρῶντες κτώμεθα τοὺς φίλους· βεβαιότερος δὲ ὁ ὀφείλων ἀμβλύτερος, εἰδὼς οὐκ ἐς χάριν, ἀλλ' ἐς ὀφείλημα τὴν ἀρετὴν ἀποδώσων· καὶ μόνοι οὐ τοῦ ξυμφέροντος μᾶλλον λογισμῷ ἢ τῆς ἐλευθερίας τῷ πιστῷ ἀδεῶς τινα ὠφελοῦμεν· ξυνελών τε λέγω τήν τε πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παίδευσιν εἶναι καὶ καθ' ἕκαστον δοκεῖν ἄν μοι τὸν αὐτὸν ἄνδρα παρ'

ἡμῶν ἐπὶ πλεῖστ' ἂν εἶδη καὶ μετὰ χαρίτων μάλιστ' ἂν εὐτραπέλως τὸ σῶμα αὔταρκες παρέχεσθαι». Ὅτι δὲ ταῦτα ἦσαν οὐχὶ μόναι κολακεῖαι ῥητόρων καὶ δημαγωγῶν καὶ πανηγυριστῶν, ἀλλ' ἔπαινοι πηγάζοντες ἐξ αὐτοῦ τοῦ μεγαλείου τῆς πόλεως, ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς λαμπρότητος, ἐκ τῆς παιδείας καὶ εὐγενείας τῶν ἠθῶν, δεικνύει ὁ αὐτὸς Περικλῆς, ἐπιφέρων· «καὶ ὡς οὐ λόγων ἐν τῷ παρόντι κόμπος τάδε μᾶλλον ἢ ἔργων ἐστὶν ἀλήθεια, αὐτὴ ἡ δύναμις τῆς πόλεως, ἣν ἀπὸ τῶνδε τῶν τρόπων ἐκτησάμεθα, σημαίνει».

§ 7. Διὰ τὰς τοιαύτας ἀρετὰς καὶ τὰ τοιαῦτα καθιδρύματα ἀνυψώθησαν αἱ Ἀθῆναι εἰς τὸ παρὰ πᾶσιν ὁμολογούμενον μεγαλεῖον, καὶ διὰ ταῦτα ἐκτήσαντο γνησίαν δόξαν καὶ παρ' αὐτοῖς ἤδη τοῖς συγχρόνοις Ἕλλησιν, οἳ ἀπεδέχοντο αὐτὴν ὡς πνευματικὸν κέντρον καὶ κοινὸν παιδευτήριον συμπάσης τῆς Ἑλλάδος. Διὸ καὶ οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς εἰσιν ἀνεξάντλητοι κατὰ τὰς εὐφυεῖς ἐπωνυμίας, ἃς ἀμιλλῶνται ἀπονέμοντες τῇ κλεινῇ πόλει τῆς Παλλάδος Ἀθηνᾶς· παρ' ἐκείνοις εὑρίσκομεν αὐτὰς καλουμένας πρυτανεῖον τῆς σοφίας, τὸ ἄστυ τῆς Ἑλλάδος, Ἑλλάδος Ἑλλάδα, κοινὸν παιδευτήριον πᾶσιν ἀνθρώποις, παίδευσιν τῆς Ἑλλάδος, Ἑλλάδος μουσεῖον, κοινὴν ἑστίαν τῆς Ἑλλάδος. Καὶ περιγραφικώτερον παρίσταται ἡμῖν ἡ πόλις αὕτη καὶ δι' ἄλλων εὐφυῶν παρομοιώσεων, οἷον, «ὅπερ ἐν ὀφθαλμῷ κόρη, ἢ ἐν ψυχῇ λογισμός, τοῦτ' ἐν Ἑλλάδι Ἀθῆναι», καὶ ἔτι, «ὅσον αἱ λοιπαὶ πόλεις πρός τε ἡδονὴν καὶ βίου διόρθωσιν τῶν ἀγρῶν διαφέρουσι, τοσοῦτον τῶν λοιπῶν πόλεων ἡ τῶν Ἀθηναίων παραλλάττει,» καὶ «ὥσπερ ἐν ἀγορᾷ τοὺς ἄνδρας, οὕτως ἐν Ἀθήναις τὰς πόλεις ἔστιν ἰδεῖν» καὶ ἐφ' ἅπαντα τὸν αἰῶνα πανήγυρις τοῖς εἰς αὐτὴν ἀφικνουμένοις, καὶ ἑνὶ λόγῳ ἡ λαμπροτάτη πόλεων πασῶν, ὁπόσας ὁ Ζεὺς ἀνέδειξεν, ἐν ᾗ μιᾷ καὶ μόνῃ ἠδύνατό τις εὑρεῖν πᾶν, ὅ τι καλὸν καὶ λαμπρὸν εἶχον ἐν μέρει σύμπασαι αἱ ἄλλαι πόλεις τῆς Ἑλλάδος· ὥστε προσφυέστατα ἠδύνατό τις λέγειν «ὄψομαι ἐν Ἀθήναις τὴν Ἑλλάδα».

§ 8. Ἀλλ' ὡς πρὸς τὰ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος ἀδύνατον μὴ ὁμολογῆσαι ὅτι ὑπῆρχον οὐσιώδεις διαφοραί, καὶ ἀντιθέσεις δὲ

μάλιστα τῶν κατοίκων τῶν διαφόρων χωρῶν πρὸς ἀλλήλους κατὰ τὸ βορειότερον ἢ νοτιώτερον, τὸ ὀρεινότερον ἢ πεδινώτερον τῆς θέσεως αὐτῶν. Πρὸς τὰ βόρεια μέρη εὑρίσκομεν ἐπικρατοῦν τὸ αἰολικὸν φῦλον μετὰ τῆς ἀκμαίας καὶ ἰσχυρᾶς, ἀλλὰ κατὰ δυστυχίαν εὐκολώτατα μεταπιπτούσης εἰς παχυλὸν ὑλισμὸν φύσεως αὐτοῦ. Τὸ ἦθος τῶν Αἰολέων εἶχέ τι γαῦρον καὶ ὀγκώδες, ὅπερ ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ἱπποτροφιῶν καὶ ξενοδοχιῶν αὐτῶν· ἦν δὲ οὐχὶ πανοῦργον, ἀλλ' ἐξηρμένον καὶ τεθαῤῥηκός, ἔτι δὲ καὶ ὑπόχαυνον· διὸ καὶ ἦσαν οἰκεῖα αὐτοῖς ἡ φιλοποσία καὶ τὰ ἐρωτικὰ καὶ πᾶσα ἡ περὶ τὴν δίαιταν ἄνεσις. Αὕτη ἡ φυσικὴ τάσις τῶν Αἰολέων κατὰ τὰς εὐφόρους καὶ πλουσίας πεδιάδας τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὸ παράδειγμα καὶ ὑπὸ τὴν ἐπιῤῥοὴν ἀριστοκρατίας ἱπποτικῆς καὶ δεσποζούσης πολυαρίθμων μικροτέρων φύλων ἀνεπτύχθη καὶ ἔφθασεν εἰς μέγαν βαθμὸν ὑλικῆς εὐημερίας καὶ πολυτελοῦς καὶ τρυφηλῆς, ἀλλὰ καὶ ἀκολάστου καὶ λίαν ἐγωϊστικῆς εὐζωίας. Καὶ τὸ μὲν ἱππικὸν τῶν Θεσσαλῶν ἦν τὸ ἄριστον τῶν ἱππικῶν τῶν ἀρχαίων χρόνων διὰ τὸ πεδινὸν καὶ εὔφορον τῆς Θεσσαλικῆς χώρας, αὐτοὶ δὲ παρίστανται ἡμῖν ὡς διατρίβοντες μετὰ ὀρχηστρίδων καὶ αὐλητρίδων, ἢ διημερεύοντες ἐν κύβοις καὶ πότοις καὶ ταῖς τοιαύταις ἀκολασίαις καὶ μᾶλλον σπουδάζοντες, ὅπως παραθήσονται τὰς τραπέζας αὐτῶν πλήρεις παντοδαπῶν ὄψων, ἢ ὅπως ἐπιδείξουσι τὸν ἑαυτῶν βίον κεκοσμημένον. Μεταξὺ δ' αὐτῶν οἱ Φαρσάλιοι ἦσαν ἀργότατοι καὶ πολυτελέστατοι πάντων ἀνθρώπων· οἱ αὐτοὶ χαρακτηρίζονται ὡς εὐτράπεζοι, πολυφάγοι, πολυτελέστατοι τῶν Ἑλλήνων περὶ τὰς ἐσθῆτας καὶ τὴν δίαιταν. Διὰ τὴν τοιαύτην ἀκολασίαν αὐτῶν καὶ τὸν ἄτακτον καὶ κακοήθη δημόσιον βίον δικαίως ἠδύναντο ὀνομάζεσθαι καὶ ὑπὸ τοῦ Ἀθηναίου ῥήτορος οἱ κατάπτυστοι Θεσσαλοί· διότι καὶ ὁ δημόσιος βίος αὐτῶν κατηγορεῖτο ἐπὶ ἀκολασίᾳ, ἀταξίᾳ καὶ ἀνομίᾳ. Τοσοῦτον δὲ ἀπατεῶνες καὶ παραλογισταὶ ἦσαν οἱ Θεσσαλοί, ὥστε τὸ Θεσσαλὸν σόφισμα κατήντησεν εἰς τὸ σημαίνειν πᾶσαν δολιότητα καὶ ἀπάτην, ὡς καὶ τὸ ἀεὶ τὰ Θεσσαλῶν ἄπιστα κατήντησε παροιμιῶδες· ἄνδρες ποικίλοι τὰ ἤθη καὶ οὐκ ὀρθοὶ τὴν γνώμην καὶ προδόται διηνεκεῖς καὶ ἀνδραποδισταὶ καὶ πανοῦργοι καὶ δόλιοι

πάντοτε ἀνελάλουν εἰς τὴν μνήμην τῶν Ἑλλήνων τὸν Θεσσαλόν.

§ 9. Οἱ δὲ Αἰτωλοὶ καὶ Ἀκαρνᾶνες καὶ τὰ ἄλλα ἔθνη τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος ἐν τῇ ἀπομονώσει αὐτῶν διετήρησαν τὴν πατροπαράδοτον λῃστείαν προγενεστέρων χρόνων· «καὶ μέχρι τοῦδε», λέγει ὁ Θουκυδίδης, «πολλὰ τῆς Ἑλλάδος τῷ παλαιῷ τρόπῳ νέμεται περί τε Λοκροὺς τοὺς Ὀζόλας καὶ Αἰτωλοὺς καὶ Ἀκαρνᾶνας καὶ τὴν ταύτῃ ἤπειρον, τό τε σιδηροφορεῖσθαι τούτοις τοῖς ἠπειρώταις ἀπὸ τῆς λῃστείας ἐμμεμένηκεν»· οὕτω καὶ οἱ Εὐρυτᾶνες ἐκαλοῦντο ὠμοφάγοι καὶ ὁ Τυδεὺς μιξοβάρβαρος ὠμοβρώς. Ἡ δὲ λῃστρικὴ δίαιτα καὶ ἀγριότης αὐτῶν προέβη εἰς τοιαύτην ὠμότητα καὶ καταφρόνησιν ἠθικῶν νόμων, ὥστε καὶ μετὰ ταῦτα, ὅτε ἐκτήσαντο πολιτικὴν σημασίαν καὶ συνέστησαν τὸν αἰτωλικὸν λεγόμενον δεσμόν, οὐδεμίαν μεταβολὴν ἐπὶ τὸ βέλτιον καὶ ἡμερώτερον ἐπήνεγκαν εἰς τὸν βίον αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τότε κατακρίνεται ἡ ἔμφυτος αὐτῶν ἀδικία καὶ πλεονεξία, καὶ παρίστανται ὑπὸ τοῦ ἴσως οὐχὶ ἀμερολήπτως κρίνοντος ἢ ἀκριβῶς ἐκφραζομένου Πολυβίου ὡς εἰθισμένοι ζῆν ἀπὸ τῶν πέλας καὶ δεόμενοι πολλῆς χορηγίας διὰ τὴν ἔμφυτον ἀλαζονείαν, ἢ δουλεύοντες ἀεὶ ζῶσι βίον πλεονεκτικὸν καὶ θηριώδη, οὐδὲν ἡγούμενοι οἰκεῖον, ἀλλὰ πάντα πολέμια, καὶ ἄγοντες λάφυρον ἀπὸ λαφύρου. Ἀλλὰ καὶ ὑπ' ἄλλων μᾶλλον ἀμερολήπτων κριτῶν λέγεται περὶ αὐτῶν, ὅτι οἱ Αἰτωλοί εἰσι τοσούτῳ ἑτοιμότεροι τῶν λοιπῶν πρὸς θάνατον, ὅσῳ καὶ ζῆν πολυτελέστερον καὶ ἐκτενέστερον ζητοῦσι τῶν ἄλλων.

§ 10. Οἱ δὲ Βοιωτοὶ πάλιν, οἵτινες, ὡς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν εἴπομεν, κατῴκουν ἐν τῷ μέσῳ ἑλῶδῶν καὶ καρποφόρων κοιλάδων, διετέλουν ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν μεμολυσμένου καὶ σεσηπότος ἀέρος καὶ προὐκαλοῦντο ὑπὸ τῆς μεγάλης εὐφορίας τοῦ τόπου αὐτῶν εἰς ἡδυπάθειαν. Καὶ διὰ τοῦτο οἱ ὑπὸ παχυλὸν ἀέρα γεννηθέντες Βοιωτοὶ ἀπεκαλοῦντο ὑπὸ τῶν γειτόνων αὐτῶν Ἀττικῶν ἀναίσθητοι καὶ ἠλίθιοι διὰ τὰς ἀδηφαγίας, καὶ ὑπὸ τῶν κωμικῶν ἐκωμῳδοῦντο ἀφειδῶς διὰ τὴν πολυφαγίαν· κατὰ τούτους, ὡς οἱ ἄλλοι ἦσαν ἀνδρικοὶ εἰς τὸ ὑπομένειν τοὺς κόπους, ὡς οἱ Ἀθηναῖοι κατ' ἄλλην

ἐπίσης κωμικὴν παράστασιν ἦσαν ἄξιοι εἰς τὸ τρώγειν ὀλίγον, οὕτως οἱ Θηβαῖοι καὶ οἱ ἄλλοι Βοιωτοὶ ἦσαν ἱκανοὶ εἰς τὸ τρώγειν μετ' ἀδηφαγίας καὶ παρίστανται ὡς ἄνδρες ἄριστοι ἐσθίειν δι' ἡμέρας, ὥστε καὶ δειπνοῦντες οὐδέποτε ἐμπίπλανται· καὶ ἄλλα ἔτι κωμικώτερα δύναταί τις ἰδεῖν περὶ αὐτῶν παρ' Ἀθηναίῳ, ἐν οἷς καὶ τὸ ὅτι τοῦτο μόνον ἐλάλουν, ὅπερ ἔλεγον ἂν καὶ τὰ ἀγγεῖα λαβόντα φωνήν, δηλαδὴ πόσον χωρεῖ ἐν ἑαυτῷ ἕκαστος. Ὁ δὲ Πολύβιος γενικώτερον χαρακτηρίζει αὐτοὺς λέγων ὅτι οἱ Βοιωτοὶ κατὰ μικρὸν μετὰ τὰ Λευκτρικὰ ἀνέπεσον ταῖς ψυχαῖς, καὶ ὁρμήσαντες ἐπ' εὐωχίας καὶ μέθας διέθεντο καὶ κοινωνεῖα τοῖς φίλοις· πολλοὶ δὲ καὶ τῶν ἐχόντων γενεὰς ἀπεμέριζον τοῖς συσσιτίοις τὸ πλέον μέρος τῆς οὐσίας· ὥστε ἦσαν πολλοὶ Βοιωτοί, ἔχοντες κατὰ μῆνα πλείονα δειλινὰ τῶν εἰς τὸν μῆνα διατεταγμένων ἡμερῶν. Ἀλλὰ καὶ ἀφ' οὗ μετέλαβον ἑλληνικῆς τέχνης καὶ ἐπιστήμης οὐδεμίαν ἐπαρκῆ οὐδὲ διαρκῆ ὠφέλειαν ἔλαβον πρὸς εὐγενεστέραν διαμόρφωσιν τοῦ πνεύματος αὐτῶν, ἀλλ' ἔμειναν ἐκτεθειμένοι εἰς τὸ ἀρχαῖον ὄνειδος, ἀποκαλούμενοι Βοιώτιαι ὗς καὶ ἀείποτε δυσφημούμενοι ἐπὶ ἀμαθείᾳ καὶ ἀναισθησίᾳ. *) Ἐν ᾧ δὲ ἀπήλαυον σωματικῆς εὐρωστίας ὡς καταγινόμενοι μᾶλλον περὶ τὰς σωμασκίας καὶ φροντίζοντες περὶ τῆς σωματικῆς ἰσχύος μᾶλλον ἢ περὶ τῆς πνευματικῆς εὐφυΐας καὶ διὰ τοῦτο παλαιστρικοὶ κατ' ἐξοχὴν ὀνομαζόμενοι, ἦσαν δοῦλοι πολλῶν καὶ ποικίλων ἠθικῶν ἐλαττωμάτων, ὥστε κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Δημοσθένους οἱ Θηβαῖοι ἐφρόνουν μεῖζον ἐπὶ ὠμότητι καὶ πονηρίᾳ ἢ οἱ Ἀθηναῖοι ἐπὶ φιλανθρωπίᾳ καὶ δικαιοσύνῃ. Τὸ δὲ χαρακτηριστικώτατον σημεῖον τῆς κακῆς ὑπολήψεως, ἣν οἱ Ἕλληνες εἶχον περὶ Βοιωτῶν, καταφαίνεται ἐν τῇ περιέργῳ παρατηρήσει αὐτῶν, ὅτι πᾶσαι αἱ κακίαι ἐξελέξαντο τρόπον τινὰ ἐνδιαίτημα αὐτῶν ἑκάστη μίαν ἐκ τῶν Βοιωτικῶν πόλεων· οὕτως ἐλέγετο ὅτι ἡ μὲν αἰσχροκέρδεια κατοικεῖ ἐν Ὠρωπῷ, ὁ δὲ φθόνος ἐν Τανάγρᾳ, ἡ φιλονεικία ἐν Θεσπιαῖς, ἡ ὕβρις ἐν Θήβαις, ἡ πλεονεξία ἐν Ἀνθηδόνι, ἡ πε-

*) Σημ. Περὶ τοιαύτης χοιροπόλεως βλέπε καὶ τὰς εὐφυεστάτας παρατηρήσεις τοῦ μακαρίτου Κοραῆ ἐν Πλουταρχ. Παραλλ. Μερ. 3, Προλεγ. σ. ΟΗ'— ΠΒ'.

ριεργία ἐν Κορωνείᾳ, ἡ ἀλαζονεία ἐν Πλαταιαῖς, ὁ πυρετὸς ἐν Ὀγχήστῳ, ἡ ἀναισθησία ἐν Ἀλιάρτῳ. Πολλαὶ παρατηρήσεις τῶν ἀρχαίων δεικνύουσιν ἡμῖν ὅτι ἐπεκράτει ἰδέα ὅτι αὐτόθι ὑπεθάλπετο καὶ ὑπὸ τῶν νόμων καὶ ὑπὸ τῆς συνηθείας ἡ παιδεραστία πρὸς ἐξημέρωσιν τῶν πολιτῶν πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς ἔμπνευσιν ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἀνδρείας κατὰ τὸν πόλεμον, ὥστε καὶ περὶ τοῦ ἐνδόξου ἱεροῦ λόχου τῶν Θηβαίων τοῦ διαμείναντος ἀηττήτου μέχρι τῆς ἐν Χαιρωνείᾳ μάχης, τότε δὲ κατακοπέντος, ἐλέγετο ὅτι ἦν ἑταιρία, συγκειμένη ἐξ ἐραστῶν καὶ ἐρωμένων. Ἀλλὰ τοῦτον μὲν ἀπέλυσε τοιαύτης αἰτίας καὶ ὑπονοίας ὁ Φίλιππος, ὅστις, ἐπὶ τῇ θέᾳ τῶν κειμένων ἡρωϊκῶν λοχιτῶν δακρύσας, εἶπεν, «Ἀπόλοιντο κακῶς οἱ τούτους τι ποιεῖν ἢ πάσχειν αἰσχρὸν ὑπονοοῦντες» (Honni soit qui mal y pense)· ἐν γένει δὲ, παρατηρεῖ ὁ Πλούταρχος, οἱ νομοθέται, βουλόμενοι ἀνιέναι καὶ ἀνυγραίνειν εὐθὺς ἐκ παίδων τὸ φύσει θυμοειδὲς αὐτῶν καὶ ἄκρατον, πολὺν μὲν ἀνεμίξαντο καὶ σπουδῇ παιδιᾷ πάσῃ τὸν αὐλόν, εἰς τιμὴν καὶ προεδρίαν ἄγοντες, λαμπρὸν δὲ τὸν ἔρωτα ταῖς παλαίστραις ἐνεθρέψαντο συγκεραννύντες τὰ ἤθη τῶν νέων.

§ 11. Ἐν δὲ τοῖς μεσημβρινοῖς τόποις ἡ Ἦλις μάλιστα φέρει ἱκανὰ σημεῖα, ὑποδεικνύοντα τὴν ἐν αὐτοῖς ῥίζωσιν ὁμοίου φυλετικοῦ χαρακτῆρος· ἤδη ὡς πρὸς τὴν παιδεραστίαν ὁ Πλάτων προσπλησιάζει τοὺς Ἠλείους τοῖς Βοιωτοῖς, λέγων ὅτι «ἐν Ἤλιδι καὶ ἐν Βοιωτοῖς καὶ οὗ μὴ σοφοὶ λέγειν ἁπλῶς νενομοθέτηται καλὸν τὸ χαρίζεσθαι ἐρασταῖς». Τὴν ἠθικὴν συγγένειαν τοῦ χαρακτῆρος αὐτῶν δεικνύει ἄριστα τὸ σκῶμμα Στρατονίκου τινός, ὃς ἐρωτηθείς, τίνες εἰσὶ βαρβαρώτεροι, οἱ Βοιωτοὶ ἢ οἱ Θεσσαλοί, ἀπεκρίθη ὅτι οἱ Ἠλεῖοι· ἀλλαχοῦ δὲ πάλιν ἀναφέρεται ὅτι ἡ Ἦλις καὶ μεθύει καὶ ψεύδεται. Ἀλλ' ἐπαινεῖται ἡ κατ' ἀρχαιοτέρους χρόνους εὐνομία αὐτῶν, ὡς καὶ ἡ διηνεκὴς πρὸς τὸν ἀγροτικὸν βίον κλίσις καὶ διὰ τὴν πρόνοιαν τῆς νομοθεσίας αὐτῶν τὴν πρὸς διατήρησιν τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῶν περιουσιῶν καταβαλλομένην καὶ διὰ τὸ ἀνενόχλητον καὶ ἱερὸν τῆς χώρας αὐτῶν ἕνεκα τῆς παρ' αὐτοῖς τελέσεως τῶν Ὀλυμπίων. Παρὰ δὲ τοῖς αὐτόχθοσι καὶ προσελήνοις Ἀρκάσιν ἡ ἀρχαϊκὴ καὶ πατροπαράδοτος

ἁπλότης ὀλίγον μόνον ἀνυψώθη ὑπεράνω τῶν πρώτων βαθμίδων πολιτικῆς ἐξημερώσεως, διότι καὶ βαλανηφάγοι ἐπὶ πολὺν χρόνον διέμειναν, καὶ ἀγροικότατοι ἀνθρώπων καὶ ἀπαίδευτοι καὶ συώδεις ἀποκαλοῦνται. Ἀλλ' ἐξηυγενίσθησαν ὁπωσοῦν διὰ τῆς πρὸς τὴν μουσικὴν ἰδιαζούσης κλίσεως τοῦ λαοῦ· ἐθεωρεῖτο δὲ ἡ μουσικὴ ὡς ἀπαραίτητος ἀνάγκη παρὰ τοῖς Ἀρκάσι, νομίζουσιν ὅτι δι' αὐτῆς καὶ μόνης ἠδύναντο ἐξημερῶσαι καὶ πραῦναι τὸ ἀτέραμνον καὶ ἀκατέργαστον τῆς ψυχῆς αὐτῶν. Οἱ δὲ μόνοι ἐκ τῶν Ἀρκάδων ποιήσαντες ἀξιοσημείωτον ἐξαίρεσιν ταύτης τῆς περὶ τὴν μουσικὴν ἐξευγενιστικῆς ἐνασχολήσεως, οἱ Κυναιθεῖς, ἀπεθηριώθησαν οὕτως, ὥστε ἐν οὐδεμιᾷ ἄλλῃ ἑλληνικῇ πόλει ἐγίνοντο ἀσεβήματα μείζονα καὶ συνεχέστερα.

§ 12. Καθ' ὅσον δὲ ἀποβλέπει εἰς αὐτοὺς τοὺς ἡγεμόνας τῆς Πελοποννήσου, τοὺς Δωριεῖς καὶ ἰδίως τοὺς Σπαρτιάτας, γινώσκομεν ὅτι οὗτοι εἶχον πιστὴν προσήλωσιν καὶ μεγίστην ἀγάπην πρὸς τὴν εὐκοσμίαν καὶ τὸ ἦθος καὶ τὸν νόμον καὶ διετήρουν ἀπαρεγκλίτως τὸν αὐτόχρημα δωρικὸν κόσμον. Οἱ Δωριεῖς ἀποτελοῦσι τὴν ἄντικρυς πρὸς τὸν φυσικὸν καὶ χαλαρὸν βίον τῶν Ἰώνων ἀντίθεσιν. Ἐν ᾧ παρὰ τοῖς Ἴωσιν ἰδιωτικῶς πᾶσα παραγωγικὴ δύναμις ἐν οἱᾳδήποτε διανοητικῇ καὶ ἠθικῇ σφαίρᾳ ἀνεπτύσσετο κατὰ τὸ δοκοῦν, παρὰ τοῖς Δωριεῦσιν ἡ ἐνέργεια τοῦ ἰδιώτου ἐρρυθμίζετο κατὰ σταθερὸν κανόνα καὶ οὕτω μόνον ἐμορφοῦτο ὁ χαρακτὴρ καὶ ἡ δύναμις τοῦ ἀτόμου. Διὸ καὶ ἐγένοντο οἱ πρακτικοὶ διδάσκαλοι τῆς παρ' Ἕλλησιν ἐφηρμοσμένης πολιτικῆς ἐπιστήμης, ὥστε καὶ αὐτοὶ οἱ περὶ πολιτείας φιλοσοφήσαντες θεωρητικοὶ ἄνδρες, Ξενοφῶν, Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης, ἐκεῖθεν ἠρύσαντο τὰ εὐφυέστατα πρότυπα αὐτῶν ἀφαιρέσει τοῦ τοπικοῦ στοιχείου. Ἀλλ' ἐγένοντο τοιοῦτοι διδάσκαλοι ἁπλῶς διὰ τὴν παρ' αὐτοῖς ἐπικρατοῦσαν ἰδέαν τῆς ἁγιότητος τοῦ νόμου· παρ' αὐτοῖς ὁ νόμος, ὅ ἐστιν ἡ ζῶσα ἐν τῇ πολιτικῇ, τῇ ἠθικῇ καὶ τῇ θρησκείᾳ παράδοσις, ἦν ὁλόκληρον τὸ στοιχεῖον τῆς πολιτικῆς καὶ ἰδιωτικῆς ὑπάρξεως, καὶ τοῦτο οὐχὶ ὡς ἐπείσακτον καὶ τεχνητὸν δημιούργημα νομοθετῶν, ἢ ὡς γραπταὶ διατάξεις, ἀλλ' ὡς ἀπόλυτον ἱστορικὸν γνώρισμα καὶ ἀπαραίτητος ὅρος τῆς φυλετικῆς

ὑπάρξεως αὐτῶν. Διὰ τὴν τοιαύτην δωρικὴν εὐνομίαν καὶ τὴν ἰδέαν τῆς ἱερότητος τοῦ νόμου ἔφθασεν ἰδίως καὶ ἡ Σπάρτη εἰς τὸ πολιτικὸν μεγαλεῖον αὐτῆς ὡς καὶ εἰς τὴν πολεμικὴν δόξαν, καὶ ὁ Σπαρτιάτης καλῶς ἠτιολόγει τὰ τοιαῦτα ἀποτελέσματα, λέγων, «πολεμικοὶ καὶ εὔβουλοι διὰ τὸ εὔνομον γιγνόμεθα». Οὐχὶ δὲ μόνον δημοσίως ἔχαιρον τὴν ἀρίστην εὐνομίαν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἰδιωτικῇ οἰκονομίᾳ ἐπῃνεῖτο ἡ Σπαρτιατικὴ εὐθημοσύνη, καὶ συνιστᾶται ἡ μίμησις αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους· «πρὸς εὐχρηστίαν σκευῶν τὸ λακωνικόν· χρὴ γὰρ ἓν ἕκαστον ἐν τῇ ἑαυτοῦ χώρᾳ κεῖσθαι». Ἄλλη χαρακτηριστικωτάτη ἰδιότης καὶ ἀρχαία κληρονομία ὁλοκλήρου τοῦ Δωρικοῦ φύλου ἦν ἡ μεγίστη βραχυλογία, ἣν ὁ Ἀθηναῖος παρὰ Πλάτωνι ἐξαίρει ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀττικὴν πολυλογίαν καὶ στωμυλίαν· «τὴν πόλιν ἡμῶν ἅπαντες Ἕλληνες ὑπολαμβάνουσιν ὡς φιλολόγος τέ ἐστι καὶ πολυλόγος· Λακεδαίμονα δὲ καὶ Κρήτην τὴν μὲν βραχυλόγον, τὴν δὲ πολύνοιαν μᾶλλον ἢ πολυλογίαν ἀσκοῦσαν». Ἀλλὰ καὶ περὶ ταύτης τῆς λακωνικῆς βραχυλογίας, τοῦ πολυθρυλήτου λακωνισμοῦ, ἐφαρμοστέον ὅ τι ὁ Θουκυδίδης εἰσάγει αὐτοὺς τοὺς Σπαρτιάτας λέγοντας, «τοὺς δὲ λόγους μακροτέρους οὐ παρὰ τὸ εἰωθὸς μηκυνοῦμεν, ἀλλ' ἐπιχώριον ὂν ἡμῖν, οὗ μὲν ἂν βραχεῖς ἀρκῶσι, μὴ πολλοῖς χρῆσθαι, πλείοσι δέ, ἐν ᾧ ἂν καιρὸς ᾖ, διδάσκοντάς τι τῶν προὔργου λόγοις τὸ δέον πράσσειν». Πάλιν δὲ καὶ μέχρι παντελοῦς σιγῆς κατήντα ὁ λακωνισμός· γνωστὸς ὁ ἀλφίτων δεόμενος θύλακος. Ἡ βραχυλογία ἐπεκράτει ὡσαύτως καὶ παρὰ τοῖς Ἀργείοις, ὥστε «λέγειν τὸν Ἀργείων τρόπον», ἐσήμαινε λακωνικῶς καὶ πάντα ἐν βραχυτάτοις λέγειν.

§ 13. Ἐν ᾧ δὲ ἡ Σπάρτη ἐφρόντιζε μετὰ λεπτολόγου συνειδήσεως περὶ τῆς διατηρήσεως τούτων τῶν φυλετικῶν προτερημάτων, αἱ ἄλλαι δωρικαὶ πολιτεῖαι παρεξέκλιναν ταύτης τῆς εὐκοσμίας. Διότι οἱ μὲν Ἀργεῖοι, ἐκωμῳδοῦντο ὡς μέθυσοι καὶ ὡς μαχόμενοι μάλιστα πάσας τὰς μάχας μεμεθυσμένοι, ὡς φιλόδικοι, δόντες ἀφορμὴν καὶ εἰς τὴν ἐπὶ συκοφαντῶν λεγομένην παροιμίαν «ἀργεία φορά», ὡς κλέπται (ἀργεῖοι φῶρες), ὡς φθονεροί, ὡς ἐξολοθρεύοντες τοὺς ἐνδοξοτάτους καὶ πλουσιω-

τάτους συμπολίτας αὐτῶν μετὰ τὰς παρὰ τῶν ἐχθρῶν κακοπαθείας καὶ χαίροντες ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ ἐξολοθρεύσει τοσοῦτον, ὅσον οὐδεὶς ἄλλος λαὸς χαίρει ἀποκτείνων τοὺς ἐχθρούς. Οἱ δὲ Δωριεῖς ὡσαύτως Μεγαρεῖς κατηγοροῦνται ὡς φιλάργυροι καὶ μικρολόγοι καὶ ἀνελεύθεροι καὶ ἀμαθεῖς. Ἰδίως δὲ κατεκρίνετο τὸ ἄκομψον καὶ φορτικὸν τοῦ ἀστεϊσμοῦ αὐτῶν. Οἱ δὲ Κορίνθιοι πάλιν ὑπέπεσον πρωΐμως εἰς τὴν ἐσχάτην διαφθορὰν ἕνεκα τῆς πρὸς τοὺς ξένους ἐπιμιξίας αὐτῶν καὶ τῆς πρὸς ἐμπορίαν καὶ τρυφηλὴν ζωὴν προκαλούσης τοποθεσίας αὐτῶν· διότι τὸ ἀμφιθάλασσον τῆς θέσεως τῆς Κορίνθου (bimaris Corinthus) συνεκόμισεν εἰς αὐτὴν μετὰ τοῦ ὑπερβολικοῦ πλούτου καὶ τὴν τῶν ἠθῶν ἀκολασίαν καὶ κατέστησε τὴν πόλιν τὸ πολυθρύλητον καταγώγιον τῆς Ἑλλάδος, καίτοι «οὐ παντὸς πλεῖν εἰς Κόρινθον». Πρὸς τοῦτο ὅμως συνετέλεσαν οὐκ ὀλίγον αἱ ξέναι θρησκεῖαι καὶ ἡ ἔξωθεν ἐλθοῦσα λατρεία τῆς Ἀφροδίτης, ἧς ἐν τῷ ναῷ καὶ διετηροῦντο ἱερόδουλοι ἑταῖραι. Καὶ τὴν ἄλλην δὲ ἐκ τῆς ἐμπορίας καὶ ἐπιμιξίας διαφθορὰν περιγράφει ὁ Κικέρων λέγων ὅτι οὐδὲν ἄλλο διέφθειρεν ἄλλοτε μᾶλλον τὴν Κόρινθον, ἢ ἡ πλάνη αὕτη καὶ ὁ διασκορπισμὸς τῶν πολιτῶν, διότι ἕνεκα τῆς πρὸς τὴν ἐμπορίαν καὶ θαλασσοπορίαν τάσεως αὐτῶν ἐγκατέλιπον τὴν καλλιέργειαν τῶν ἀγρῶν καὶ τῶν ὅπλων τὴν θεραπείαν *). Δι' αὐτὸ τοῦτο ἔτι ἡ Κόρινθος, καίτοι δωρικῆς καταγωγῆς, διέφερε πλεῖστον ὅσον τῶν ἄλλων δωρικῶν πολιτειῶν, καθ' ὅτι ὡς ἐμπορικωτέρα καὶ βιομηχανικὴ πόλις ἠνείχετο καὶ ἐτίμα πάντας τοὺς χειροτέχνας, οἵτινες ἀλλαχοῦ τῆς Δωρικῆς φυλῆς κατεφρονοῦτο καὶ ἦσαν ἐν μοίρᾳ ἀνδραπόδων καὶ δούλων.

*) „Nec vero ulla res magis Corinthum pervertit aliquando, quam hic error et dissipatio civium, quod mercandi cupiditate et navigandi agrorum et armorum culturam reliquerunt".

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΓΔΟΟΝ.

ΑΙ ΕΝ ΤΑΙΣ ΑΠΟΙΚΙΑΙΣ ΤΟΠΙΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΑΙ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΦΥΛΩΝ.

§ 1. Ἔτι σαφέστερον καὶ μετὰ μείζονος διακρίσεως καὶ ἀντιθέσεως κατεδείχθησαν αὗται αἱ τοπικαὶ διαφοραὶ αἱ ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ κλίματος ἑκάστης χώρας καὶ τῆς φυσικῆς διαθέσεως ἑκάστου φύλου ἐξαρτώμεναι ἐν ταῖς ὑπερθαλασσίοις ἀποικίαις, αἵτινες, ἀπομεμακρυσμέναι ἀπὸ τῶν ἀρχικῶν πηγῶν καὶ τῶν ῥιζῶν τοῦ ἐθνικοῦ βίου, μετήλλαττον εὐκόλως τὸν πάτριον χαρακτῆρα καὶ ἀνελάμβανον μάλιστα πολλάκις ἀντὶ τούτου μὴ ἑλληνικόν, ἀλλὰ ξενίζοντα χαρακτῆρα καὶ τύπον, καὶ διὰ τὰς παντοίας ἐπιδράσεις τῶν περιστοιχούντων αὐτὰς ξένων καὶ βαρβάρων ἐθνῶν εἰσήρχοντο εἰς νέας φάσεις ἀναπτύξεως καὶ πολιτισμοῦ. Διότι αἱ πρὸς τὴν μητρόπολιν σχέσεις τούτων τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν κατ' οὐδένα λόγον ἦσαν τόσον στεναί, ὅσον αἱ τῶν νῦν ὑπερωκεανείων εὐρωπαϊκῶν ἀποικιῶν· ἦσαν δὲ μᾶλλον ἐκεῖναι οὐδὲν ἄλλο, ἢ αἱ τῆς φυσικῆς φιλοστοργίας πρὸς τὴν μητέρα σχέσεις τῶν θυγατέρων. Ἐὰν δὲ αἱ ἀποικίαι ἀπεῖχον τοῦ πρὸς τὰς μητροπόλεις πολέμου ἐκτὸς ἐσχάτης ἀνάγκης, ἢ ἐὰν ἀπένεμον δημοσίᾳ νενομισμένα τινὰ γέρα, προεδρίας καὶ ἀπαρχὰς καὶ ἄλλας ἁπλῶς τιμητικὰς προνομίας, ταῦτα οὐδεμίαν κυριαρχίαν ἢ διηνεκῆ ἡγεμονίαν ἢ ἄλλο τι δικαίωμα τῆς μητροπόλεως ἐνέφαινον, δυνάμενον ἀναιρεῖν τὴν πολιτικὴν αὐταρχίαν τῆς ἀποίκου θυγατρός, καὶ οἱ ἄποικοι συνησθάνοντο καὶ μετ' ἐμφάσεως ἠδύναντο κηρύτ-

τειν ὅτι ἐξεπέμποντο τῆς μητροπόλεως οὐχὶ ἵνα ὦσι δοῦλοι τῶν λειπομένων πολιτῶν, ἀλλ' ὅμοιοι καὶ ἰσοδίκαιοι ἐκείνοις. Τὰ δὲ αἴτια τοῦ ἀποικισμοῦ καὶ τῆς ἀποξενώσεως ἀπὸ τοῦ ἰδίως ἑλληνικοῦ ἐν Εὐρώπῃ ἐδάφους ἦσαν πολλὰ καὶ διάφορα, τὸ μὲν ἑκούσια καὶ συμφέροντος ὑπαγορεύματα, οἷον ὁ ὑπερπληθυσμὸς καὶ ἡ παρεπομένη στενοχωρία καὶ σπάνις γῆς καλλιεργησίμου ἱκανῆς πρὸς διατροφὴν αὐτοῦ, τὸ δὲ βίαια καὶ συνέπειαι πολέμων, πολιορκίαι πόλεων καὶ ἐξορίαι, ἐμφύλιοι στάσεις καὶ διωγμοί, ἔτι δὲ καὶ φυσικαὶ ἀνάγκαι, οἷον λοιμοὶ καὶ σεισμοὶ γῆς καὶ τελευταῖον ἐμπορικαὶ σχέσεις καὶ συμφέροντα. Αἱ δὲ πρὸς τοὺς ἐγχωρίους σχέσεις τῶν ἀποίκων ἦσαν τὸ μὲν φυσικαὶ καὶ ἐμπορικαί, καθ' ὅσον πολλαὶ ἀποικίαι ἐχρησίμευον ὡς ἀγοραὶ εὐπρόσιτοι τοῖς προϊοῦσι τῶν ἐγχωρίων, τὸ δὲ πολεμικαί, ὅτε συνέβαινε δυοῖν θάτερον· ἢ ἐνίκων οἱ ἄποικοι καὶ μετέβαλλον τοὺς ἐγχωρίους εἰς περιοίκους ἐνίοτε ὑποτελεῖς, ἢ νικώμενοι ὑπέκυπτον εἰς ἐκείνους καὶ πολλοὶ ἐγίνοντο θῦμα ἐκείνων ποικιλοτρόπως· ἀλλὰ σχεδὸν πᾶσαι αἱ ἀποικίαι προέβησαν εἰς μεγάλην εὐπορίαν διὰ τὸ ἐπίκαιρον τῆς θέσεως αὐτῶν. Τὰ ἀλλαχοῦ σημειωθέντα περὶ τῆς ἐπὶ τῶν ἰδιωτικῶν ἠθῶν, τοῦ χαρακτῆρος καὶ τοῦ πολιτεύματος τῶν ἰδίως ἑλληνικῶν χωρῶν ἐπιδράσεως τῆς γειτονευούσης θαλάσσης, ἐφαρμόζονται κατὰ μέγιστον μέρος καὶ ἐπὶ τῶν ἀποικιῶν τούτων, αἵτινες πανταχοῦ ἐξελέξαντο ὡς ἐνδιαίτημα αὐτῶν τὰς ἐπικαιροτέρας παραλίους θέσεις· διότι πᾶσαι ἐκτὸς τῆς ἐπὶ Μαιάνδρῳ αἰολικῆς Μαγνησίας προσεβρέχοντο ὑπὸ τῶν θαλασσίων κυμάτων κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Κικέρωνος *). Διὸ αὗται αἱ ἀποικίαι ὑπέστησαν καὶ τὴν ἐκ τῆς ἁλμυρᾶς γειτονίας ἐπίδρασιν καὶ μεταβολὴν κατά τε τὰς προμνησθείσας θεωρίας τοῦ Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους καὶ κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Κικέρωνος, λέγοντος συμφώνως ἐκείνοις ὅτι εἰς τὰς παραλίους πόλεις ἐπεισέρχεται διαφθορὰ καὶ μεταβολὴ ἠθῶν διηνεκής· διότι ἀναμίγνυνται μετὰ

*) „Coloniarum vero quae est deducta a Grajis in Asiam, Thraciam, Italiam, Siciliam, Africam, praeter unam Magnesiam, quam unda non alluat?“ (Rep. II, 4.)

ξένων διαλέκτων καὶ ἰδεῶν καὶ εἰσάγονται οὐχὶ μόνον ἐμπορεύματα, ἀλλὰ καὶ ἤθη ἐπακτά, ὥστε ἀδύνατον τὸ μένειν τι ἀκέραιον καὶ ἄθικτον ἐν τοῖς πατρίοις ἐθίμοις. *)

§ 2. Διὰ ταύτας ὅμως τὰς ἀπὸ τοῦ τῆς μητροπόλεως Ἑλλάδος παραλλαγὰς τοῦ βίου καὶ χαρακτῆρος τῶν ἀποικιῶν, αὗται οὐδαμῶς ἀπέβαλλον καὶ τὰς ἀρχικὰς φυλετικὰς ἀντιθέσεις αὐτῶν, ἀλλὰ μάλιστα ἐνιαχοῦ ἀνέδειξαν αὐτὰς προφανεστέρας καὶ ἀποτομωτέρας διὰ τὰς γειτονικὰς ζηλοτυπίας, καὶ κατὰ τοῦτο παρέχουσιν ἡμῖν πλήρη τοπικῶν πρὸς ἀλλήλας διαφορῶν εἰκόνα, ἥτις, εἰ καὶ φαίνεται πολλαχῶς διάφορος καὶ παρηλλαγμένη, ἀλλὰ κατὰ τὰ γενικώτερα καὶ καθόλου μένει οὐχὶ κατωτέρα τῆς τῶν φύλων αὐτῆς τῆς μητροπόλεως. Τοῦτο ἰσχύει πρὸ πάντων περὶ τῶν ἐν τῇ παραλίᾳ τῆς Ἐλάσσονος Ἀσίας ἀποικιῶν, αἵτινες ἀπῳκισμέναι ἐπὶ σχετικῶς μικρᾶς ἐκτάσεως, παριστῶσι διὰ τῶν Αἰολέων, Ἰώνων καὶ Δωριέων καὶ τοὺς τρεῖς σημαντικωτάτους κλάδους τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς. Καθ' ὅσον μάλιστα ἀποβλέπει ἰδιαιτέρως τοὺς Ἴωνας τῶν ἀποικιῶν τῆς Ἐλάσσονος Ἀσίας, οὗτοι οὐχὶ μόνον διατηροῦσι καὶ ἐνταῦθα τὸν χαρακτῆρα τῆς καταγωγῆς αὐτῶν καὶ τὰς ἠθικὰς πρὸς τὰ ἄλλα φῦλα διαφοράς, ἀλλὰ μάλιστα ἐνταῦθα μόνον, ἐν ταῖς Ἰωνικαῖς ἀποικίαις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, εὑρίσκεται κατὰ τοὺς ἐνδόξους χρόνους τῆς Ἑλλάδος ἡ κυριωτέρα καὶ σχεδὸν ἡ μόνη ἕδρα τούτου τοῦ φύλου καὶ πᾶν, ὅ τι γινώσκομεν ἰδίως περὶ Ἰώνων καθ' ἣν σημασίαν καὶ καθ' ὃν χαρακτηρισμὸν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἀπένεμον τούτῳ τῷ ὀνόματι, εἰς τούτους τοὺς ἀποίκους Ἴωνας ὀφείλομεν ἀναφέρειν. Διότι ἐν τῇ μητροπόλει αὐτῇ ἐκτὸς τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ἥτις ὅμως εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐβάδισε νέαν καὶ ὅλως ἰδιάζουσαν ὁδόν, τὸ πολὺ ἡ Εὔβοια δύναται θεωρηθῆναι ὡς διαφυλάξασα τὸν τύπον τοῦ Ἰωνικοῦ φύλου, ὅστις πάντως καὶ ἐνταῦθα ἐξεδηλώθη διὰ μεγά-

*) „Est autem maritimis urbibus quaedam corruptela ac demutatio morum; miscentur novis sermonibus ac disciplinis et importantur non merces tantum adventiciae sed etiam mores, ut nihil possit in patriis institutis manere integrum“.

λης πνευματικῆς τάσεως πρὸς ἀνάπτυξιν, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ διὰ μεγάλης κουφότητος καὶ ῥᾳθυμίας· διότι οἱ ἐκεῖ ἐνοικοῦντες Ἕλληνες οὐ τῷ γένει μόνον ἀλλὰ καὶ τῇ φωνῇ, τῶν μαθημάτων ἐντός, φιλαπόδημοι, γραμματικοί, τὰ προσπίπτοντα ἐκ τῆς πατρίδος δυσχερῆ γενναίως φέροντες· δουλεύοντες γὰρ πολὺν χρόνον, τοῖς δὲ τρόποις ὄντες ἐλεύθεροι, μεγάλην εἰλήφασιν ἕξιν φέρειν ῥᾳθύμως τὰ προσπίπτοντα. Μετὰ δὲ ταῦτα οἱ Χαλκιδεῖς τοὐλάχιστον ὑπέκυψαν καὶ εἰς τὸ κράτος τῆς παιδεραστίας. Ἀλλὰ περὶ τῆς Εὐβοίας ὡς καθαρᾶς ἕδρας τοῦ Ἰωνικοῦ φύλου ἀδύνατον εἰπεῖν τι ὁριστικῶς καὶ ἀπολύτως· διότι ἐκτὸς τῆς Χαλκίδος καὶ Ἐρετρίας, τῶν δύο κυριωτέρων πόλεων τῆς Εὐβοίας τῶν ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων οἰκισθεισῶν, ἀναφέρονται καὶ Αἰολεῖς καταμείναντες ἐν τῇ νήσῳ, οἵτινες καὶ πρὸ τοῦ οἰκισμοῦ ἐκείνων κατεῖχον τὰ πλεῖστα μέρη ταύτης τῆς νήσου. Οἱ κάτοικοι ὅμως τῆς ἐν Θρᾴκῃ Χαλκιδικῆς Χερσονήσου ὑπέκυψαν εἰς τὴν ὑπεροχὴν τῶν περιοικούντων βαρβάρων λαῶν, ὡς ὑπερορῶντες τῶν βελτίστων ἐπιτηδευμάτων καὶ ὁρμήσαντες ἐπὶ πότους καὶ ῥᾳθυμίαν καὶ πολλὴν ἀκολασίαν.

§ 3. Αἱ χῶραι, ἐν αἷς ἀποκατέστη ἀναμφισβητήτως καὶ σταθερῶς τὸ Ἰωνικὸν φῦλον, ἦσαν αἱ νῆσοι Ἄνδρος, Κέως, Νάξος, Πάρος, Δῆλος καὶ αἱ λοιπαὶ παρακείμεναι Κυκλάδες νῆσοι τοῦ Αἰγαίου πελάγους, ἡ δὲ κυριωτάτη ἕδρα αὐτῶν ἦσαν αἱ ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ δώδεκα πόλεις, ἡ Ἰωνικὴ Δωδεκάπολις, ἤτοι ἡ Μίλητος, Μυοῦς καὶ Πριήνη ἐν τῇ Καρίᾳ· ἡ Ἔφεσος, Κολοφών, Λέβεδος, Τέως, Ἐρυθραί, Κλαζομεναί, Φώκαια ἐν τῇ Λυδίᾳ, καὶ ἡ Σάμος καὶ Χίος ἐπὶ τῶν ὁμωνύμων νήσων, αἷς καὶ παρέμειναν, ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν, σχεδὸν ἀποκλειστικῶς τοῦτο τὸ Ἰωνικὸν ὄνομα κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἡροδότου, λέγοντος «οἱ μέν νυν ἄλλοι Ἴωνες καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἔφυγον τὸ οὔνομα, οὐ βουλόμενοι Ἴωνες κεκλῆσθαι· ἀλλὰ καὶ νῦν φαίνονταί μοι οἱ πολλοὶ αὐτέων ἐπαισχύνεσθαι τῷ οὐνόματι· αἱ δὲ δυώδεκα πόλεις αὗται τῷ τε οὐνόματι ἠγάλλοντο καὶ τὸ πανιώνιον ἱδρύσαντο». Ἐν ταύταις ταῖς πόλεσι τῆς λυδικῆς καὶ τῆς καρικῆς παραλίας καὶ ταῖς παρακειμέναις νήσοις εὑρίσκομεν τὸν Ἰωνικὸν χαρακτῆρα κατὰ τὴν

ἀβροτάτην ἀνάπτυξιν αὐτοῦ· διότι τὰ φυσικὰ θέλγητρα τῶν χωρῶν, ἐν αἷς ἦσαν κατῳκημέναι αἱ διάφοροι πόλεις, συνδυαζόμενα μετὰ τῶν ἀφθόνων πόρων, οὓς παρεῖχεν ἐκτεταμένη ναυτιλία καὶ ἐμπορία, ἐν ὅσῳ ἔτι ἡ μητρόπολις εὑρίσκετο κατὰ τὰς πρώτας βαθμίδας τοῦ μετέπειτα μεγαλείου αὐτῆς, ἀνύψωσαν τὸν Ἰωνικὸν βίον εἰς τὸν κολοφῶνα τοῦ ἐξευγενισμοῦ. Καὶ περὶ μὲν τοῦ ἀρίστου κλίματος, ἐν ᾧ ἔζων οἱ Ἴωνες, ὁ αὐτὸς Ἡρόδοτος λέγει ὅτι «οὗτοι οἱ Ἴωνες τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν ὡρῶν ἐν τῷ καλλίστῳ ἐτύγχανον ἱδρυσάμενοι πόλιας πάντων ἀνθρώπων», καὶ ὁ Παυσανίας συμμαρτυρεῖ ὅτι ἡ χώρα τῶν Ἰώνων ἔχει τὴν ἀρίστην καὶ ἐπιτηδειοτάτην κρᾶσιν τῶν ὡρῶν. Περὶ δὲ τῆς φιλομαθείας τῶν Ἰώνων γινώσκομεν ὅτι παρ' αὐτοῖς ἐθεωρεῖτο αἰσχρὸν τὸ μὴ ἐπίστασθαι τοὺς παῖδας μουσικὴν καὶ γράμματα καὶ περὶ τοῦ ἄλλου δὲ χαρακτῆρος αὐτῶν γνωστὸν ὅτι οἱ Ἴωνες οὔτε ὡς οἱ Δωριεῖς ἦσαν κατάλληλοι πρὸς τὸ ἀνευρεῖν καὶ διατηρεῖν ἐν διηνεκεῖ ἰσχύϊ ἠθικόν τινα νόμον ἢ καὶ πρὸς τὸ εἰσαγαγεῖν ἔξωθεν σταθεράν τινα κατάστασιν πολιτικοῦ καὶ θετικοῦ βίου, οὔτε πάλιν ὡς οἱ Ἀττικοὶ πρὸς τὸ ὁρμᾶσθαι εἰς τὰς ἑαυτῶν πράξεις ἀπὸ νόμων καλλιτεχνίας, ἢ ἐκ πλαστικῶν ἰδεῶν καλλιτεχνικῆς καλλονῆς καὶ ἐξ ἐλευθέρων ὁρμῶν τῆς διανοίας. Ἀλλ' ὅμως ἐπεδαψιλεύθησαν αὐτοῖς πλουσιοπαρόχως ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους Ἕλληνας εὐνοϊκώταται φυσικαὶ σχέσεις καὶ περιστάσεις· καὶ ἐπετάχυναν μὲν αὗται τὴν πρώϊμον ἀκμὴν τούτου τοῦ φύλου, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ ἠδυνήθησαν ἐκμεταλλεύθῆναι ταῦτα τὰ πλουσιοπάροχα δῶρα τῆς φυσικῆς θέσεως καὶ τῶν ἄλλων περιστάσεων εὐφυῶς καὶ ἐπιτηδείως καὶ οὕτω κατώρθωσαν προπαρασκευάσαι καὶ τοὺς λοιποὺς Ἕλληνας εἰς τὸν πολιτισμὸν καὶ τὰ γράμματα. Εἴπομεν ἤδη ὅτι μετ' ἐπιτυχεστάτης ἐκλογῆς κατῳκίσθησαν ἐν τῷ μέσῳ ἐξαιρέτων περιχώρων ἐπὶ τοῦ εὐφόρου ἐδάφους τῶν νήσων καὶ παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ κτίσαντες ἐνταῦθα σειρὰν εὐδαιμόνων πόλεων, ἐν αἷς ἐξέχει ἡ Μίλητος, ἐσχημάτισαν μετὰ ἐκτεταμένων περιχώρων πολιτικὴν ὁμοσπονδίαν χαλαρῶς συνδεδεμένην. Τάχιστα ηὐξήθη ἐκεῖ πολυάριθμος γενεὰ ἀνθρώπων διακρινομένων ἐπὶ ὡραιότητι σώματος καὶ μορφῆς· ἡ γειτονία τῆς

πολυλιμένου καὶ εὐλιμένου θαλάσσης εἵλκυσεν αὐτοὺς εἰς ἀπωτέρας θαλασσοπορίας, τάχιστα προήγαγον καὶ ἐξέτειναν τὴν ναυτιλίαν καὶ ἐκτήσαντο θαλασσίαν δύναμιν, τελειοποιηθεῖσαν ἰδίως ὑπὸ τῶν Σαμίων καὶ Φωκαέων, καὶ τὸ ἀείποτε τολμηρότερον καὶ ἐπιχειρηματικώτερον ἐμπορικὸν πνεῦμα αὐτῶν, ὡς καὶ ἡ μεγάλη ἐπιτηδειότης εἰς τὸ προσαρμόζεσθαι καὶ συναλλάττεσθαι πρὸς ξένα ἔθνη, ἐβοήθησεν αὐτούς, ὅπως εἰσχωρήσωσιν εἰς πάσας τὰς γωνίας τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ τῆς Ἀδριατικῆς θαλάσσης, εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ πολλὰς χώρας τῆς ἑσπερίας Εὐρώπης. Κατὰ τὰς διαφόρους πορείας αὐτῶν ἐγκατέλειπον ἴχνη δι' ἀποικιῶν, φρουρίων καὶ πρακτορείων, καὶ μετέφερον εἰς τὴν πατρίδα ὑφάσματα, μέταλλα καὶ διάφορα πολυτελῆ εἴδη ἐκ τῆς (Μεγάλης) Ἀσίας, τῆς Ἀφρικῆς (Λιβύης) καὶ Ἱσπανίας. Ἐκ τοῦ πλούτου καὶ τῶν πόρων τῶν διὰ ταύτης τῆς εὐρείας ἐπιμιξίας συρρεόντων ἀνηγέρθησαν παρ' αὐτοῖς δημιουργεῖα ἢ ἐργοστάσια καὶ ἀνεπτύχθησαν ἐπιτηδεύματα παντοῖα, ὑποστηριζόμενα ἔτι μᾶλλον ὑπὸ πολυπληθῶν δούλων. Μεγάλη εὐπορία, εὐημερία καὶ μάλιστα πολυτέλεια καὶ τρυφὴ ἀπελέπτυναν τὰ τοῦ οἰκιακοῦ βίου, περὶ οὗ μαρτυροῦσιν ἡμῖν ἡ πολύτιμος ποδήρης καὶ ἑλκομένη στολὴ (Ἴωνες ἑλκεσίπεπλοι, ἑλκεχίτωνες), ἡ μέχρις ἀκολασίας προβαίνουσα ἀσωτεία καὶ ἁβροβιότης, (Ἴωνες ἁβρόβιοι, ἁβρότητι ξυνόντες), καὶ τὸ περὶ τὰ σκεύη καὶ τὴν κατεργασίαν τοῦ μετάλλου ἐφευρετικόν.

§ 4. Ἀλλὰ δι' αὐτὴν ταύτην τὴν ὑλικὴν εὐημερίαν καὶ τὸν εἰς ὑπερβολὴν φιλήδονον βίον, ὃν διῆγον οἱ Ἴωνες, ταχέως ἐξήντλησαν τὴν δραστηριότητα καὶ δύναμιν, μεθ' ἧς ἐξεμεταλλεύσαντο ταύτην τὴν εὔνοιαν τῆς τύχης, καὶ ἡ ἀκμὴ αὐτῶν ἦν παλαιὸν ἤδη κατὰ τοὺς ἐνδόξους χρόνους τῆς Ἑλλάδος καὶ ἱστορικὸν γεγονός· τὴν παρακμὴν ταύτην ἄριστα ἐνέφαινεν ἡ παροιμία «πάλαι ποτ' ἦσαν ἄλκιμοι Μιλήσιοι»· διότι ἡ Μίλητος, ἡ μητρόπολις ὀγδοήκοντα λαμπρῶν ἀποικιῶν, ἡ ἄλλοτε ἰσχυροτάτη καὶ φέρουσα μεθ' ἑαυτῆς τὴν νίκην εἰς τὸ μέρος, ᾧ προσετίθετο, παραδοθεῖσα τῇ τρυφῇ καὶ ἡδυπαθείᾳ περιέπεσεν εἰς μεγίστας συμφορὰς καὶ τὴν ἐσχάτην ἀσημότητα· καὶ ἐπειδὴ ἐπαισθητοτέρα ἦν ἡ παρακμὴ καὶ μετάπτωσις τῆς εὐδαιμονεστάτης Ἰωνικῆς πόλεως

εἰς τὴν ἐσχάτην εὐτέλειαν, δι' αὐτοῦ τούτου ἐνεφαίνετο καὶ ἡ παρακμὴ τῶν ἀρχαιοτέρων Ἰώνων, οἵτινες ἐβρενθύοντο ἐπὶ ταῖς τῶν σωμάτων εὐεξίαις καὶ ἦσαν θυμοῦ πλήρεις, δυσκατάλλακτοι, φιλόνεικοι, οὐδὲν φιλάνθρωπον οὐδὲ ἱλαρὸν ἐνδιδόντες, ἀστοργίαν καὶ σκληρότητα ἐν τοῖς ἤθεσιν ἐμφανίζοντες. Ἀναφέρονται δ' ἐκτὸς τῶν Μιλησίων καὶ ἄλλαι ἰδίως Ἰωνικαὶ πόλεις τῇ τρυφῇ παραδεδομέναι· οὕτως οἱ ἄποικοι τῶν Μιλησίων Ἀβυδηνοὶ περιγράφονται ὡς μαλακοὶ τὴν ὄψιν καὶ τὸ σῶμα, ἔχοντες δὲ κόμην νεανικὴν καὶ σφριγῶντας βραχίονας, οἱ δὲ πρὸς τῷ Μαιάνδρῳ Μάγνητες, Ἴωνες καὶ οὗτοι, ἀπώλοντο διὰ τὴν ὑπερβολικὴν τρυφήν, οἱ Ἐφέσιοι ὡσαύτως, παραδοθέντες τῇ τρυφῇ, ἐφόρουν διάφορα βαπτὰ ἱμάτια, ἰοβαφῆ, πορφυρᾶ, κρόκινα καὶ ἄλλα ποικίλα καὶ πολυτελῆ ἱμάτια ἀλλαχόθεν ἐπιφερόμενα, οἷον ἐκ Κορίνθου καὶ Περσίας (καλασίρεις Κορινθιουργεῖς καὶ Περσικαί). οἱ δὲ Σάμιοι ἱστοροῦνται ὅτι ἐφόρουν χλιδῶνας περὶ τοὺς βραχίονας καὶ κατεκτενισμένοι τὰς κόμας ἐπὶ τὸ μετάφρενον καὶ τοὺς ὤμους ἐβάδιζον κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Ἥρας· «οἱ δ' αὖτως φοίτεσκον, ὅπως πλοκάμους κτενίσαιντο εἰς Ἥρας τέμενος, πεπυκασμένοι εἵμασι καλοῖς, χιονέοισι χιτῶσι πέδον χθονὸς εὐρέος εἶχον, χρύσειαι δὲ κόρυμβαι ἐπ' αὐτῶν, τέττιγες ὥς· χαῖται δ' ἠωρεῦντ' ἀνέμῳ χρυσέοις ἐνὶ δεσμοῖς· δαιδάλεοι δὲ χλιδῶνες ἄρ' ἀμφὶ βραχίοσιν ἦσαν.» Καὶ ἐν γένει ἡ μεταγενεστέρα Ἰωνία παρίσταται ὡς τρυφερὰ καὶ καλλιτράπεζος, τὸ δ' ἐπίθετον Ἰωνικὸς κατήντησεν εἰς τὸ σημαίνειν τὸ τρυφερόν, τὸ κατεαγὸς καὶ θηλυπρεπές, καὶ ἡ παροιμία Ἰωνικὸς γέλως ἐσήμαινεν αἰσχρόν τι καὶ κιναιδικόν. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται διὰ τί οἱ Ἀθηναῖοι ἀπέφευγον ὡς ἐπονείδιστον τὸ Ἰωνικὸν ὄνομα.

§ 5. Ἧττον ἐπίσημοι ἦσαν οἱ Αἰολεῖς τῆς Μυσικῆς παραλίας, οἵτινες ἦσαν καὶ αὐτοὶ παραδεδομένοι ταῖς ὑλικαῖς ἀπολαύσεσι καὶ ὑπέπεσον εἰς τὸ παρεπόμενον τοῦ τοιούτου ὑλισμοῦ ἀποτέλεσμα, τὴν πνευματικὴν νωθρότητα καὶ ἀναισθησίαν, καὶ οὕτως ὑπήγοντο εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν μετὰ τῶν ἐν τῇ Εὐρωπαϊκῇ Ἑλλάδι ὁμοφύλων Βοιωτῶν καὶ ἄλλων Αἰολέων ἐπωνύμων τῆς ἀναισθησίας καὶ ἀναλγησίας. Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ γλῶσσα

τῶν Αἰολέων τῆς Λέσβου χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ὡς βάρβαρος φωνή· ἀλλὰ περὶ τῶν διαφόρων κλάδων τῆς Αἰολικῆς διαλέκτου, Βοιωτικῆς, Ἠλειακῆς, Λεσβιακῆς γινώσκομεν ἀλλαχόθεν ὅτι ἦσαν λίαν ἀνόμοιαι πρὸς ἀλλήλας, καὶ διὰ τοῦτο ἴσως καὶ ὑπὸ τοῦ Ἀττικοῦ ἐθεωροῦντο βάρβαροι. Ὁ ὑλισμὸς τῶν Αἰολέων μόνον ἐπὶ τῆς παρακειμένης τῇ Μυσικῇ ἠπείρῳ νήσου Λέσβου μετεβλήθη καὶ ἀπετέλεσε σφοδρὸν ἐνθουσιασμὸν καὶ γνήσιον πάθος, ἀλλὰ καὶ τοῦτο οὐχὶ παντάπασιν ἀπηλλαγμένον ὑλισμοῦ. Ἂν δὲ οἱ ἐπὶ τῆς Λέσβου Αἰολεῖς ἀπεῖχον πολὺ ἀπὸ τῆς ἀδρανείας καὶ νωθρότητος τοῦ πνεύματος τῶν Ἀσιανῶν Αἰολέων, αἰτία τούτου ἦν ἴσως ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν νησιωτῶν παροτρύνονται πρὸς τὰ μεγάλα προθυμότερον καὶ ζωηρότερον τῶν ἠπειρωτῶν. Ἀλλὰ καὶ αὕτη ἡ τοπικὴ λάμψις τοῦ Αἰολικοῦ στοιχείου περιορίζεται ἐν μιᾷ καὶ μόνῃ λαμπρᾷ ἐποχῇ, καθ' ἣν ὁ Τέρπανδρος, ὁ Ἀρίων, ὁ Ἀλκαῖος καὶ ἡ Σαπφὼ ἐπλήρωσαν ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα τοῦ ὀνόματος καὶ τῆς δόξης αὐτῶν καὶ ὁ Πιττακὸς ἐκράτει τοὺς οἴακας τῆς πολιτείας· μετὰ δὲ ταῦτα καὶ οἱ ἐνταῦθα Λέσβιοι περιγράφονται ὡς τραπέντες εἰς τὰ συμπόσια καὶ τὴν πολυτέλειαν, αἱ δὲ γυναῖκες αὐτῶν εἰς παρὰ φύσιν κακοηθείας, εἰ καὶ αὗται ἦσαν λίαν ἀρχαῖαι, ὡς καὶ ἡ ἔκφρασις λεσβίζειν ἢ λεσβιάζειν· διὸ καὶ ἡ εἰς ὅλως αἰσχρὰν σημασίαν μετάπτωσις τοῦ ὀνόματος τῶν λεσβιάδων· «παραγαγόντες Φερεκράτους χρῆσιν ἐν ἰάμβῳ τὸ, «δώσει δὲ γυναῖκας ἑπτὰ Λεσβίας», ἐπάγουσιν ἀμοιβαῖον τὸ, «καλόν γε δῶρον ἕπτ' ἔχειν λαικαστρίας», ὡς τοιούτων οὐσῶν τῶν Λεσβίων γυναικῶν» (Εὐσταθ.)

§ 6. Τοὐναντίον οἱ Δωριεῖς καὶ ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ ὡς ἀλλαχοῦ, διετήρησαν τὴν πάτριον αὐστηρότητα καὶ συμμετρίαν, καίπερ περιστοιχούμενοι ὑπὸ ὅλως διαφόρων γειτόνων, ὥστε, π. χ. αἱ ἐν Αἰγύπτῳ Συρακούσιαι γυναῖκες ἠδύναντο καυχᾶσθαι ἐπὶ τῇ ἄνωθεν ἐκ Κορινθίων καταγωγῇ καὶ ἐπὶ τῇ πελοποννησιακῇ ἢ δωρικῇ διαλέκτῳ αὐτῶν, καὶ πρὸς τοὺς Ῥοδίους Δωριεῖς ἀποτεινόμενος Δίων ὁ Χρυσόστομος λέγει, «καὶ τὰ τοιαῦτα ὑμῶν ἐπαίνου τυγχάνει καὶ γιγνώσκεται παρὰ πᾶσιν οὐχ ὡς σμικρά, τὸ βάδισμα, ἡ κουρά, τὸ μηδένα σοβεῖν διὰ τῆς πόλεως, ἀναγκάζεσθαι δὲ διὰ τὴν ἡμετέραν συνήθειαν καὶ τοὺς ἐπιδημοῦντας ξένους καθεστῶτας πορεύεσθαι». Ἀλλ' οὐδεμία ἄλλη δωρικὴ ἀποικία διεφύλαξεν ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον τὰ μεθ' ἑαυτῆς εἰσαχθέντα ἤθη, ἐφ' ὅσον κατώρθωσαν τοῦτο οἱ Κρῆτες ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς νησιωτικῆς καὶ μεμονωμένης θέσεως αὐτῶν. Οὕτως ἐπαινεῖται πολὺ ἡ ἀρχαιοτάτη τῶν Κρητικῶν πόλεων, ἀποικία δὲ τῶν Λακεδαιμονίων, Λύκτος, ὡς τρέφουσα ὁμολογουμένως τοὺς ἀρίστους τῶν Κρητῶν μετὰ τῆς ἐμφύτου τοῖς Δωριεῦσι σωφροσύνης, καὶ ὅπερ ὁ Πλάτων λέγει περὶ τῶν νόμων τῆς Λακεδαίμονος καὶ Κρήτης, παριστῶν αὐτοὺς ὡς ἀδελφοὺς νόμους, τοῦτο μᾶλλον ἁρμόζει ταῖς συνηθείας τοῦ καθ' ἑκάστην βίου, ἢ τῷ πολιτικῷ ὀργανισμῷ ἑκάστης δωρικῆς πόλεως. Ἀλλ' ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις καὶ παρὰ τούτοις ὑπερίσχυσε τὸ ἐμπορικὸν καὶ κερδοσκοπικὸν πνεῦμα καὶ ἡ ἰδιοτέλεια ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε οὐχὶ μόνον δυσκόλως ἀνεύρισκέ τις τὴν πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους ὁμοιότητα αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τὰ πάντα ἐθυσίαζον, ὡς προείρηται, εἰς τὴν θεὰν αἰσχροκέρδειαν καὶ ἐθεωροῦντο ὡς ἔχοντες ἔμφυτον τὴν πλεονεξίαν. Καὶ ἄλλαι δὲ δωρικαὶ ἀποικίαι, οἷαι ἡ Ῥόδος, ἡ Κυρήνη, τὸ Βυζάντιον καὶ αἱ Συρακοῦσαι, ἀνυψωθεῖσαι πᾶσαι εἰς ἐπίζηλον βαθμὸν εὐδαιμονίας διὰ τὸ ἄριστον τῆς χώρας καὶ τὸ εὐφυὲς καὶ ἐπιχειρηματικὸν τῶν κατοίκων, ἐπέζησαν καὶ μετὰ τὴν πτῶσιν οὐχὶ μόνον τῶν πλείστων ἄλλων ἀποικιῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς μητροπόλεως αὐτῆς, καὶ διέμειναν πισταὶ ταῖς ἐθνικαῖς βάσεσι τοῦ κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ καὶ πολιτισμοῦ καὶ ἐν μεγάλοις κλονισμοῖς καὶ ἀτυχίαις.

§ 7. Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς ἑσπερίας ἀποικίας, φαίνεται ὅτι ἐν γένει κατὰ ταῦτα τὰ μέρη ὑπερίσχυσε παρὰ τοῖς Δωριεῦσι μείζων σπουδὴ πρὸς τὸ θεωρητικὸν καὶ τυπικὸν στοιχεῖον τοῦ βίου, οἷον πρὸς τὸν ὀρθῶς κεκραμένον ὀργανισμὸν τῆς πολιτείας, πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς νομοθεσίας καὶ τοῦ δικαίου, πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ τε θείου καὶ τοῦ δικαίου κ. τ. τ. Ἀλλὰ καὶ Ἰωνικαὶ ἀποικίαι ἐν ταύταις ταῖς χώραις διαλάμπουσιν ἐν τῷ μέσῳ τῶν βαρβάρων, διαφυλάττουσαι ἄσβεστον τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν καὶ οἱονεὶ ἀντιπροσωπεύουσαι αὐτὸν ἐν ταύταις ταῖς χώραις. Οὕτως

ἡ τῶν Ἰώνων Φωκαέων ἀποικία Μασσαλία, πόλις κατὰ τὸν Τάκιτον καλῶς κεκραμένη ἑλληνικῇ ἀστειότητι καὶ πολιτισμῷ καὶ ἐπαρχιακῇ φειδωλίᾳ, διῳκεῖτο εὐνομώτατα καὶ ἐπὶ πολὺν χρόνον ηὐτύχει διαφερόντως, μετὰ δὲ ταῦτα, καίπερ ὑποστᾶσα πολλὰς ἀτυχίας, διετήρησεν ἱκανὰ ἴχνη τῆς παλαιᾶς βιομηχανίας καὶ φιλομαθείας, ὥστε κατὰ τὴν ῥωμαϊκὴν ἐποχὴν λέγει περὶ αὐτῆς ὁ Στράβων ὅτι «νῦν πάντες οἱ χαρίεντες ἐν αὐτῇ τρέπονται πρὸς τὸ λέγειν καὶ φιλοσοφεῖν, ὥσθ' ἡ πόλις μικρῷ μὲν πρότερον τοῖς βαρβάροις ἀνεῖτο παιδευτήριον καὶ φιλέλληνας κατεσκεύαζε τοὺς Γαλάτας, ὥστε καὶ τὰ συμβόλαια ἑλληνιστὶ γράφειν, ἐν δὲ τῷ παρόντι καὶ τοὺς γνωριμωτάτους Ῥωμαίων πέπεικεν ἀντὶ τῆς εἰς Ἀθήνας ἀποδημίας ἐκεῖσε φοιτᾶν φιλομαθεῖς ὄντας». Καὶ ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπῃνεῖτο ἡ λιτότης τῆς διαίτης καὶ ἡ σωφροσύνη τοῦ βίου τῶν Μασσαλιωτῶν, παρ' οἷς ἦν π. χ. ἀπηγορευμένον τὸ διδόναι προῖκα μείζονα τῶν ἑκατὸν χρυσῶν καὶ πέντε ἄλλων εἰς ἐσθῆτα καὶ πέντε εἰς χρυσοῦ κόσμον, ἀφ' ἑτέρου δὲ πάλιν ἴσως ἐν χρόνοις μεταγενεστέρας διαφθορᾶς γίνονται καὶ κατ' αὐτῶν πολλαὶ κατηγορίαι ἐπὶ τρυφῇ καὶ θηλυπρεπείᾳ, ὡς ἐνδυομένων στολὰς ποικίλας καὶ ποδήρεις ἐσθῆτας, ἔτι δὲ καὶ τὰς κόμας ἐχόντων μεμυρωμένας καὶ ἀναδεδεμένας καὶ ἀσχημονούντων διὰ ταύτην τὴν μαλακίαν. Ὅθεν προῆλθε καὶ παροιμία ἐπὶ γυναικοπαθούντων, «πλεύσειας εἰς Μασσαλίαν». Ὡσαύτως καὶ ἡ ἐν Ἰταλίᾳ Νεάπολις, ἡ πρότερον καλουμένη Παρθενόπη, διετήρησε διηνεκῶς ἑλληνικὸν χαρακτῆρα, καὶ ὅτε αἱ ἄλλαι ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἑλλάδι ἀποικίαι ὑπέκυψαν εἰς βαρβάρους ἐπιδράσεις ἢ καὶ ἐντελῶς ἐξεβαρβαρώθησαν.

§ 8. Περὶ δὲ τῶν ἄλλων ἀποικιῶν τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος καὶ τῆς Σικελίας γινώσκομεν ὅτι αὗται ἐγένοντο λίαν ἐπίσημοι διὰ τὰ πρῶτα δοκίμια θετικῆς ἢ γραπτῆς νομοθεσίας. Γνωστὸν ὅτι ὁ μὲν Ζάλευκος ἐγένετο νομοθέτης τοῖς Ἐπιζεφυρίοις καλουμένοις Λοκροῖς, ὁ δὲ Χαρώνδας ὁ Καταναῖος τοῖς αὐτοῦ πολίταις καὶ ταῖς ἄλλαις χαλκιδικαῖς πόλεσι ταῖς περὶ Ἰταλίαν καὶ Σικελίαν. Αὗται αἱ νομοθεσίαι, ὡς γίνεται δῆλον ἐκ σποραδικῶν τινων μόνον εἰδήσεων ἀρχαίων συγγραφέων, διότι αἱ παρὰ Στοβαίῳ

νομοθετικαὶ εἰσαγωγαὶ καὶ τὰ ἄλλα παρ' αὐτῷ λείψανα φαίνονται ὅτι εἰσὶ πλάσματα τῶν χρόνων τῶν Πτολεμαίων, διεκρίνοντο διὰ τὴν ἀκριβολόγον καὶ μικρολόγον ἀπαρίθμησιν πολλῶν ἠθικῶν ἐλαττωμάτων καὶ διὰ τὴν αὐστηρὰν τιμωρίαν αὐτῶν τὴν διὰ πολλῶν καὶ λεπτομερεστάτων διατάξεων ἐπιβαλλομένην. Καὶ ὁ μὲν Χαρώνδας διακρίνεται ὡς ἀκριβέστερος καὶ γλαφυρώτερος τῶν ἄλλων νομοθετῶν κατὰ τὴν ἀκρίβειαν τῶν νόμων, ὡς δὲ οἱ δρακόντειοι νόμοι, οὕτω καὶ ἡ ἔκφρασις «Ζαλεύκου νόμος» κατήντησε παροιμιώδης ἐπὶ τῶν ἀποτόμων καὶ αὐστηρῶν, ὡς ὠμότερα νομοθετήσαντος τοῦ Ζαλεύκου τοῖς Λοκροῖς. Τὸ μόνον βέβαιον διαμένει ὅτι ἐπεκράτει παρ' ἐκείνοις τοῖς λαοῖς πραγματικῶς μεγάλη χαλαρότης καὶ ἀκολασία ἠθῶν, ἣ καὶ προέτρεψε τοὺς νομοθέτας εἰς αὐστηρὸν σωφρονισμὸν δι' αὐστηροτάτων καὶ λεπτομερεστάτων τιμωριῶν· καὶ βεβαίως μεγάλη οἰνοφλυγία ὤφειλεν ἐπικρατεῖν παρὰ τοῖς Ἐπιζεφυρίοις Λοκροῖς, ἵνα ὁ νομοθέτης αὐτῶν ὁρίσῃ θάνατον τὴν ζημίαν, ἐάν τις νοσῶν ἔπινεν ἄκρατον οἶνον, μὴ προστάξαντος τοῦ ἰατροῦ, καὶ περιεσώζετο μετὰ τὴν νόσον· βεβαίως ἐπίσης περίεργος καὶ ἐκφραστικὴ ἦν καὶ ἡ διάταξις, καθ' ἣν ὁ προτείνων μεταῤῥύθμισίν τινα ἐν τοιαύτῃ νομοθεσίᾳ ὤφειλεν ἔχειν τὸν τράχηλον αὐτοῦ ἐν βρόχῳ.

§ 9. Ἀλλ' ὅπου ἐν ταύταις ταῖς ἀποικίαις ἔλειπε τοιοῦτος αὐστηρὸς περιορισμός, ἐκεῖ πανταχοῦ εἰσεχώρησεν ἡ ἐσχάτη καὶ τὰ μάλιστα ἐξεζητημένη τρυφὴ καὶ μαλθακότης. Τεράστιον παράδειγμα τῆς ἐσχάτης ταύτης τρυφῆς παρέχει ἡμῖν ἡ ἀχαϊκὴ ἀποικία Σύβαρις, ἧς οἱ κάτοικοι ἐγένοντο περιβόητοι ἐπὶ γαστριμαργίᾳ καὶ τρυφῇ, ὥστε τὰ περὶ αὐτῶν λεγόμενα κινδυνεύουσιν ὑπερβῆναι καὶ αὐτὴν τὴν πιθανότητα· οἷον ἐξήλασαν ἐκ τῆς πόλεως πάσας τὰς τέχνας τὰς ποιούσας θόρυβον, οἷον χαλκευτικήν, τεκτονικὴν καὶ τὰς ὁμοίας, ἵνα κοιμῶνται ἀθορύβως, καὶ αὐτοὺς τοὺς ἀλεκτρυόνας, ἵνα μὴ ἐξεγείρωνται λίαν πρωΐ· Συβαρίτης τις, πορευόμενος εἰς ἀγρὸν καὶ βλέπων ἐργάτας σκάπτοντας, εἶπεν ὅτι ἔλαβε ῥῆγμα, ἄλλος δὲ Συβαρίτης, ἐπαναπεσὼν ἐπὶ φύλλων ῥόδων καὶ κοιμηθεὶς ἐπ' αὐτῶν, ἀνέστη λέγων ὅτι ἔλαβε φλυκταίνας ἐκ τῆς εὐνῆς, καὶ ἄλλος ἐλθὼν εἰς Σπάρτην καὶ προσκληθεὶς εἰς

φειδίτιον εἶπεν ὅτι πρότερον μὲν ἐθαύμαζε διὰ τὴν ἀνδρείαν τῶν Λακεδαιμονίων, ἀλλὰ νῦν ἰδὼν αὐτοὺς ἰδίοις ὀφθαλμοῖς νομίζει ὅτι κατ' οὐδὲν διέφερον τῶν ἄλλων καὶ ὅτι μάλιστά εἰσιν οἱ δειλότατοι τῶν ἀνθρώπων, διότι καὶ ὁ ἀνανδρότατος ἔμελλε προτιμήσειν μυριάκις τὸν θάνατον, ἢ τὸ διάγειν τοιοῦτον βίον καὶ στέργειν αὐτόν. Οἱ παῖδες αὐτῶν μέχρι τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας ἐφόρουν ἁλουργίδας καὶ ἦσαν ἀναδεδεμένοι πλοκαμίδας καὶ ἐχρυσοφόρουν· αὐτοὶ δὲ ἐφόρουν τὰ πολυτιμότατα ἐνδύματα τὰ ἐκ τῶν περιφήμων Μιλησίων ἐρίων κατεσκευασμένα, οἱ δὲ ἱππεῖς αὐτῶν ἐπόμπευον, ἔχοντες ἐπὶ τῶν θωράκων κροκωτούς· ἔτι δὲ εἶχον καταστέγους ὁδούς, φερούσας εἰς τοὺς ἀγρούς, οἱ δὲ εὔποροι αὐτῶν, ἐποχούμενοι εἰς τοὺς ἀγρούς, διήνυον ἐν τρισὶν ἡμέραις τὴν ἡμερησίαν πορείαν. Ἐννοεῖται εὐκόλως ὅτι καὶ αἱ νίκαι αὐτῶν ᾖροντο ἐν τοῖς ἐνδόξοις σταδίοις τῶν ἑστιάσεων καὶ πολυτελῶν δείπνων, καὶ οἱ τοιοῦτοι νικηταὶ ἐστεφανοῦντο χρυσῷ στεφάνῳ καὶ ἀνεκηρύττοντο· στέφανοι ὡσαύτως καὶ προνόμια ἐδίδοντο καὶ τοῖς ἐπιτηδειοτάτοις μαγείροις πρὸς ἐμψύχωσιν βεβαίως τῆς βιομηχανίας. Ἀναμφισβητήτως λοιπὸν οὐδεμίαν ὑπερβολὴν ἀπέλιπον τοῖς μεταγενεστέροις κατὰ τοὺς τοιούτους ἄθλους!

§ 10. Ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ κατ' ἐξοχὴν δωρικῇ ἀποικίᾳ, τῷ Τάραντι, οὐδὲν ἔμεινεν ἐξ ἐκείνης τῆς τραχείας καὶ ἐπιπόνου ἀγωγῆς τῶν Σπαρτιατῶν. Ἡ οἰνοφλυγία τῶν Ταραντίνων ἦν τοιαύτη, ὥστε κατὰ τακτικὸν ἔθος ἔπινον μὲν ἀπὸ πρωΐας, ἐμεθύσκοντο δὲ περὶ πλήθουσαν ἀγοράν, κατὰ δὲ τὰ Διονύσια ὅλη ἡ πόλις ἦν μεμεθυσμένη. Ὁ δὲ Θεόπομπος ἀναφέρει περὶ αὐτῶν ὅτι «ἡ πόλις τῶν Ταραντίνων σχεδὸν καθ' ἕκαστον μῆνα βουθυτεῖ καὶ δημοσίᾳ ἑστιάσεις ποιεῖται· τὸ δὲ τῶν ἰδιωτῶν πλῆθος ἀεὶ περὶ συνουσίας καὶ πότους ἐστί· λέγουσι δὲ καί τινα τοιοῦτον λόγον οἱ Ταραντῖνοι, τοὺς μὲν ἄλλους ἀνθρώπους διὰ τὸ φιλοπονεῖσθαι ζῆν, αὐτοὺς δὲ διὰ τὰς συνουσίας καὶ τὰς ἡδονὰς οὐ μέλλειν, ἀλλ' ἤδη βιῶναι». Οὗτοι εἰσήγαγον πρῶτοι καὶ τὸ ἔθος τῆς ψιλώσεως, ἢ τοῦ παραλεαίνεσθαι ὅλον τὸν χρῶτα, καὶ ἐφόρουν γενικῶς διαφανῆ ἱμάτια, ἅπερ μετὰ ταῦτα ἐφόρουν αἱ γυναῖκες· «τὸ ταραντινίδιον διαφανές ἐστιν ἔσθημα, ὠνομασμένον ἀπὸ τῆς Ταραντίνων χρήσεως καὶ τρυφῆς» (Πολυδ.)

§ 11. Ἡ αὐτὴ τρυφὴ καὶ πολυτέλεια ἐπεκράτει καὶ ἐν ταῖς σικελικαῖς Συρακούσαις. «Συρακούσας δέ φασιν, λέγει ὁ Στράβων, ἐπὶ τοσοῦτον ἐκπεσεῖν πλούτου, ὥστε καὶ αὐτοὺς ἐν παροιμίᾳ διαδοθῆναι, λεγόντων πρὸς τοὺς ἄγαν πολυτελεῖς, ὡς οὐκ ἂν ἐκγένοιτο αὐτοῖς Συρακουσίων ἡ δεκάτη». Διὸ καὶ Συρακούσιαι τράπεζαι, ὡς καὶ παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις Siculae dapes, ἰσοδυναμοῦσι ταῖς πολυτελέσι καὶ δὶς τῆς ἡμέρας παρατιθεμέναις τραπέζαις. Βεβαίως Συρακουσία τράπεζα καὶ Σικελικὴ ποικιλία ὄψων ἦν μέγα τι καὶ περιβόητον ἐν τρυφῇ καὶ ὑλισμῷ, ἵνα ὁ Ὁράτιος μεταχειρισθῇ αὐτὴν πρὸς παράστασιν τοῦ ὅτι οὐδεμία ἐπίγειος εὐδαιμονία ἐπαναφέρει τὴν ἡσυχίαν καὶ ψυχικὴν γαλήνην τοῦ ἀσεβοῦς ἀνθρώπου. «Ὥτινι ἐπηώρηται ἄνωθεν ἐπὶ τοῦ ἀσεβοῦς τραχήλου ξίφος γεγυμνωμένον, οὐκ ἐκπονήσουσι τούτῳ ἡδὺ κῶμα Σικελικαὶ δαῖτες, οὐκ ἐπανοίσουσιν αὐτῷ ὕπνον ᾠδαὶ πτηνῶν καὶ κιθάρας» *). Ὅτι δὲ πᾶσαι αὗται αἱ τελευταῖαι τρυφηλαὶ πόλεις διέφυγον τὸ ὑποκύψαι εὐθὺς κατὰ τοὺς πρώτους ἀγῶνας εἰς ζηλοτύπους καὶ ἀγριωτέρους, ἀλλὰ σωφρονεστέρους γείτονας, τούτου αἴτιον ἦν ὅτι εἶχον ὡς μέγα ἀντίῤῥοπον τῆς τοιαύτης διαφθορᾶς τὰ μεγάλα προτερήματα τοῦ ἀμυδρῶς διασωζομένου ἔτι παρ' αὐτος ἐθνικοῦ χαρακτῆρος τῶν Ἑλλήνων.

*) „Destrictus ensis cui super impia cervice pendet, non siculae dapes dulcem elaborabunt saporem, non avium citharaeque cantus somnum reducent".

ΒΙΒΛΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ.

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΒΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΙΑΚΟΥ ΒΙΟΥ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΝΑΤΟΝ.

Ο ΟΙΚΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΣΥΣΤΑΤΙΚΑ ΑΥΤΟΥ.

§ 1. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ῥηθέντων περὶ τῆς ποικιλωτάτης ἀναπτύξεως, ἣν ἔλαβεν ὁ ἐθνικὸς χαρακτὴρ τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὰ διάφορα φῦλα τοῦ ἔθνους, ἴσως τις ἔμελλε συμπεραίνειν ὅτι καὶ αἱ γενικαὶ βάσεις τοῦ ἐν Ἑλλάδι κοινωνικοῦ βίου, ἡ οἰκογένεια καὶ οἱ διάφοροι σχέσεις αὐτῆς, ὑπέκειντο καὶ αὐταὶ εἰς πολλὰς ποικιλίας καὶ παραλλαγάς. Τοῦτο ὅμως οὐδαμῶς ἰσχύει ἐν γένει παρὰ τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει, ἀλλὰ κατ' αὐτὰς τὰς θεμελιώδεις βάσεις τοῦ βίου συνεφώνει ἀρκούντως ἑαυτῷ διὰ τὸν ἁπλούστατον λόγον ὅτι αὗται αἱ βάσεις εἰσὶν ὅμοιαι κατὰ τὰ γενικώτερα παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις. Ἐὰν δὲ αὗται μεταβάλλωνταί πως κατὰ τὰ διάφορα ἔθνη καὶ ἀποτελῶσιν ἐθνικάς τινας διαφοράς, τοῦτο προέρχεται μόνον ἐκ τῆς βαθμηδὸν ἀναπτύξεως τοῦ φυσικοῦ καὶ ἁπλουστέρου βίου καὶ κατὰ λόγον τῆς εἰς ἐλευθερωτέρας καὶ ὑψηλοτέρας κοινωνικὰς σχέσεις προόδου αὐτοῦ. Διότι μόνον ἐν τοιαύτῃ ἀναπτυσσομένῃ καὶ ἐκ τῆς στοιχειώδους καταστάσεως ἀνακυπτούσῃ κοινωνίᾳ θεμελιοῦται τὸ ἔθος τὸ ἐμπεριέχον τὴν

ζῶσαν ἔκφρασιν τῆς ἀμοιβαίας ἐξαρτήσεως, εἰς ἣν ἡ ἀνάγκη τοῦ πολιτισμοῦ φέρει τοὺς ἀνθρώπους πρὸς ἀλλήλους. Διότι κατὰ τοὺς Ἕλληνας φιλοσόφους, Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλην, τοὺς θεωρητικῶς ἐξετάσαντας τὰ περὶ πόλεως καὶ πολιτικῆς καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἡ πόλις συνίσταται ἕνεκα τῆς ἀνάγκης τῆς ἀμοιβαίας βοηθείας καὶ συμπληρώσεως τῶν κατ' ἰδίαν ἀτελῶν καὶ ἀνεπαρκῶν ἀτόμων· διότι κατὰ μόνας οὐδεὶς τῶν ἀνθρώπων δύναται εἶναι αὐτάρκης, ἀλλ' ἕκαστός ἐστιν ἐνδεὴς πολλῶν· καὶ διὰ τοῦτο λοιπὸν καὶ διὰ τὴν πρὸς τὸν κοινωνικὸν βίον ἔμφυτον τῷ ἀνθρώπῳ τάσιν συνίσταται ἡ πόλις, ἥτις, ἔχουσα πέρας πάσης τῆς αὐταρκείας, ἔχει τὸν χαρακτῆρα τελείας κοινωνίας, γινομένη μὲν ἕνεκα τοῦ ζῆν, ἀλλὰ συνεπαγομένη μεθ' ἑαυτῆς καὶ τὴν εὐζωΐαν καὶ πᾶσαν ἄλλην κοινωνικὴν πρόοδον· ἐν ᾧ τοὐναντίον ἡ φυσικὴ κατάστασις τῆς στοιχειώδους ἀνθρωπίνης κοινωνίας οὐδὲ σκιὰν πόλεως ἀποτελεῖ· τοιαύτη δ' ἦν ἡ παρ' Ὁμήρῳ περιγραφομένη οἴκησις τῶν Κυκλώπων, οἳ οὔτε βουληφόρους ἀγορὰς εἶχον, οὔτε νόμους καὶ δικαστήρια, ἀλλὰ κατῴκουν ἐντὸς γλαφυρῶν σπηλαίων, ἐπὶ τῶν κορυφῶν ὑψηλῶν ὀρέων, καὶ ἕκαστος αὐτῶν ἐδέσποζε καὶ ἦρχε πατριαρχικῶς τῶν τέκνων καὶ τῆς συζύγου αὐτοῦ, οὐδεμίαν σχέσιν ἐξαρτήσεως ἔχων πρὸς τοὺς ἄλλους. Σημειωτέα δὲ ἐν παρόδῳ καὶ ἡ μεταξὺ τῆς θεωρίας τοῦ Πλάτωνος καὶ τῆς τοῦ Ἀριστοτέλους ἱκανὴ διαφορά, καθ' ὅσον ὁ μὲν παράγει τὴν πόλιν ἐκ μόνης τῆς πρὸς συμπλήρωσιν καὶ ἀμοιβαίαν βοήθειαν ἀνάγκης, ὁ δὲ δεύτερος παράγει αὐτὴν καὶ ἐκ τῆς ἐμφύτου κοινωνικότητος τοῦ φύσει πολιτικοῦ ζώου, τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἑπομένως ἐκ τῆς πρὸς τελειοποίησιν καὶ βελτίωσιν καὶ καλλωπισμὸν τοῦ βίου τάσεως.

§ 2. Ἐκ τῆς τοιαύτης λοιπὸν ἀρχῆς τῆς πόλεως ἕπεται ὅτι καὶ αἱ κατὰ τὰς πρώτας κοινωνικὰς καὶ πολιτικὰς βάσεις διαφοραὶ τῶν ἀνθρώπων ἀπ' ἀλλήλων ὑπάρχουσι τόσῳ ἐλάττονες, ὅσῳ ἁπλουστέρα καὶ φυσικωτέρα καὶ, οὕτως εἰπεῖν, αὐτόματος ὑπάρχει ἡ χρεία, ἧς τὴν ἐκπλήρωσιν αὗται προτίθενται. Διὸ καὶ τὰ παριστῶντα καὶ κανονίζοντα τὰς τοιαύτας φυσικὰς σχέσεις ἔθιμα καλοῦνται κοινοὶ νόμοι πάντων ἀνθρώπων, ἢ τοὐλάχιστον νόμοι κοινοὶ τῶν Ἑλλήνων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἴδιον νόμον, ὃν ἕκαστοι ἔχουσιν ὡρισμένον πρὸς ἑαυτούς, καθ' ἣν καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ποιεῖται διάκρισιν: «λέγω δὲ νόμον τὸν μὲν ἴδιον, τὸν δὲ κοινόν· ἴδιον μὲν τὸν ἑκάστοις ὡρισμένον πρὸς αὐτούς, καὶ τούτων τὸν μὲν ἄγραφον, τὸν δὲ γεγραμμένον, κοινὸν δὲ τὸν κατὰ φύσιν· ἔστι γάρ, ὡς μαντεύονταί τι πάντες, φύσει κοινὸν δίκαιον καὶ ἄδικον, κἂν μηδεμία πρὸς ἀλλήλους κοινωνία ᾖ μηδὲ συνθήκη». Ἐφ' ὅσον δὲ αὗται ὑπόκεινται εἰς τὰς ἀντεπιδράσεις ὑψηλοτέρων σφαιρῶν, ἀφ' ὧν ἐξαρτᾶται ἡ ἀληθὴς καὶ πραγματικὴ κατάστασις τοῦ πολιτισμοῦ οἱουδήποτ' ἔθνους, ἐπὶ τοσοῦτον μόνον δυνάμεθα ποιεῖσθαι λόγον καὶ ἐνταῦθα περὶ ἐθνικοῦ ἔθους, καὶ ἑπομένως αὐτὸ τοῦτο δύναται ἐκδηλοῦσθαι ποικιλοτρόπως κατὰ λόγον τῶν διαφόρων βαθμῶν τοῦ πολιτισμοῦ, εἰς ὃν ἀνέβησαν αἱ διάφοροι μερίδες τοῦ ἔθνους.

§ 3. Ὅθεν εἰ καὶ ὀφείλομεν διακρίνειν ἐνταῦθα κατά τινας λεμπτομερείας οὐχὶ μόνον ἑλληνικὸν ἔθος ἀπὸ βαρβαρικοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθους ἓν φῦλον ἀπ' ἄλλου, ὑπολείπεται ὅμως καθόλου ἡμέτερον ἔργον τοῦτο μᾶλλον, τὸ ὑποδεῖξαι ὑπὸ τίνας τύπους ἡ πλαστικὴ εὐφυΐα τοῦ σύμπαντος ἑλληνικοῦ ἔθνους παρέστησε καὶ ἀπετύπωσε τὰ γενικὰ ζητήματα τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας. Καὶ δι' αὐτὸν τοῦτον τὸν λόγον βεβαίως, ὅσον καὶ ἂν ἐλπίζωμεν ὅτι ἀποδειχθήσεται ὅτι καὶ οἱ Ἕλληνες κατὰ τὴν αὐτὴν φυσικὴν ἀνάγκην ἔλυσαν αὐτά, ὅτι ὑπ' οὐδεμίαν ἔποψιν εὑρήσομεν ὑπερβολὴν καὶ ῥιζικήν τινα διαφοράν, καταστρέφουσαν τὸν καθαρῶς ἀνθρώπινον χαρακτῆρα τῶν βάσεων ἐκείνων, ἀλλ' ὅμως καταντᾷ ἀδύνατος καὶ ἡ παντελὴς ὁμοιότης, διότι πάντως μένουσιν ὡς παράγοντες ἐκείνων τῶν βάσεων δύο τινά, πρὸ πάντων μὲν αὐτὸς οὗτος ὁ ἰδιάζων ἀνθρώπινος χαρακτήρ, ἔπειτα δὲ αἱ φυσικαὶ καὶ κλιματικαὶ σχέσεις, ὑφ' ὧν τὴν ἐπίδρασιν ἐφηρμόσθησαν ἐνταῦθα οἱ προειρημένοι τύποι. Καὶ ἐν ἐκείναις μὲν ταῖς κοινωνικαῖς τάξεσι καὶ καταστάσεσιν, αἵτινές εἰσιν ὅλως καθιερωμέναι τῇ θρησκείᾳ, ἢ γεννῶνται ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τῆς βιομηχανίας, τῆς ἐμπορίας, τῆς ἐπιμιξίας, τοῦ δικαίου καὶ τοῦ νόμου, τὸ ἑλληνικὸν ἔθος συμπλη-

ροῦται καὶ περικλείεται τόσον ὡρισμένως, ὥστε ἐν ταῖς διαφόροις φάσεσι καὶ ἐκδηλώσεσι τοῦ πολιτικοῦ καὶ ἀστικοῦ βίου γίνεται διάφορον καὶ πολυσχιδές, ὅσον ποικίλαι εἰσὶ καὶ αἱ διάφοροι πόλεις. Ἀλλ' ὁ οἶκος διατελεῖ ἡ πρώτη καὶ κατωτάτη βάσις τῆς κοινωνίας, ἢ μᾶλλον ἡ πρώτη φυσικὴ κοινωνία ἡ συνεστηκυῖα διὰ τὰς χρείας πάσης ἡμέρας πρὸς κοινὴν διατροφὴν καὶ περιποίησιν ὅλων ὁμοῦ τῶν μετεχόντων αὐτοῦ, οἵτινες καὶ ὠνομάσθησαν κατὰ μὲν τὸν Χαρώνδαν ὁμοσίπυοι, κατὰ δὲ τὸν Κρῆτα Ἐπιμενίδην ὁμόκαποι, ὡς ὁμοτράπεζοι καὶ τῆς αὐτῆς κοινωνοῦντες τροφῆς καὶ αὐτόχρημα σύντροφοι. Ἐπὶ τῆς τοιαύτης λοιπὸν βάσεως, ἐπὶ τοῦ οἴκου, ὁ ἐθνικὸς χαρακτὴρ ἐπιδρᾷ ἐπὶ τοσοῦτον μόνον, καθ' ὅσον ἐν γένει ἀπαιτεῖ τακτικὸν καὶ κανονικὸν οἶκον καὶ εὔρυθμον οἰκογένειαν, ἀποτελοῦσαν μετὰ τῆς μονογαμίας καὶ τῆς ἐγγείου κτήσεως τὸ ἀσφαλὲς θεμέλιον ἐθνικότητος, τεινούσης μᾶλλον εἰς ὕψος καὶ ἐπίτασιν, ἢ εἰς εὖρος καὶ ἔκτασιν. «Ἀνάγκη πρῶτον συνδυάζεσθαι, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, τοὺς ἄνευ ἀλλήλων μὴ δυναμένους εἶναι, οἷον θῆλυ καὶ ἄῤῥεν τῆς γενέσεως ἕνεκεν», καὶ ἀλλαχοῦ, «ἡ κτῆσις μέρος τῆς οἰκίας ἐστί· ἄνευ γὰρ τῶν ἀναγκαίων ἀδύνατον καὶ ζῆν καὶ εὖ ζῆν». Τὴν τοιαύτην συνύπαρξιν τῶν συστατικῶν τοῦ οἴκου μερῶν ἄριστα παριστᾷ καὶ ὁ ποιητὴς Ἡσίοδος, λέγων ὅτι πρέπει πορίζεσθαι «οἶκον μὲν πρώτιστα, γυναῖκά τε, βοῦν τ' ἀροτῆρα»· τὴν αὐτὴν ἀπαραίτητον συνύπαρξιν τῶν τοῦ οἴκου συστατικῶν ὑπεδήλου καὶ ἡ θεσμοφόρος Δημήτηρ, ἱστορουμένη συνάμα ὡς καθιδρύτρια τοῦ τε ἐγγάμου βίου καὶ τῆς γεωργίας.

§ 4. Ἀλλ' αὕτη ἡ στοιχειώδης καὶ ἀναγκαία οἰκογένεια ἀνεπτύχθη εἰς εὐρυτέρους κύκλους, ἐκφρασθέντας καὶ ἀποτυπωθέντας ἐν ταῖς πάτραις, φατρίαις, φυλαῖς καὶ ταῖς τοιαύταις ἐπωνυμίαις· ἀλλ' οὗτοι μετὰ τὴν ἀπὸ τῆς πατριαρχικῆς καταστάσεως μετάβασιν εἰς πολιτικωτέραν διοργάνωσιν καὶ τάξιν ἀπέβαλον ὁλοτελῶς καὶ τὸν συγγενικὸν αὐτῶν χαρακτῆρα καὶ ἐκτήσαντο ὅλως πολιτικὴν καὶ στατιστικὴν σημασίαν. Χαρακτηριστικώτατα τῆς τοιαύτης μεταβάσεως καὶ σημασίας τὰ τοῦ Δικαιάρχου· «Πάτρα ἓν τῶν τριῶν τῆς παρ' Ἕλλησι κοινωνίας εἰδῶν, ἃ δὴ καλοῦμεν

πάτραν, φρατρίαν, φυλήν. Ἐκλήθη δὲ πάτρα μὲν εἰς τὴν δευτέραν μετάβασιν ἐλθόντων ἡ κατὰ μόνας ἑκάστῳ πρότερον οὖσα συγγένεια, ἀπὸ τοῦ πρεσβυτάτου τε καὶ μάλιστα ἰσχύσαντος ἐν τῷ γένει τὴν ἐπωνυμίαν ἔχουσα, ὃν ἂν τρόπον Αἰακίδας ἢ Πελοπίδας εἴποι τις ἄν· Φατρίαν δὲ συνέβη λέγεσθαι καὶ φρατρίαν, ἐπειδή τινες εἰς ἑτέραν πάτραν ἐδίδοσαν θυγατέρας ἑαυτῶν· οὐ γὰρ ἔτι τῶν πατριωτικῶν ἱερῶν εἶχε κοινωνίαν ἡ δοθεῖσα, ἀλλ' εἰς τὴν τοῦ λαβόντος αὐτὴν συνετέλει πάτραν, ὥστε πρότερον πόθῳ τῆς συνόδου γιγνομένης ἀδελφαῖς σὺν ἀδελφῷ, ἑτέρα τις ἱερῶν ἐτέθη κοινωνικὴ σύνοδος, ἣν δὴ φρατρίαν ὠνόμαζον, καὶ πάλιν ὥστε πάτρα μὲν ὅνπερ εἴπομεν ἐκ τῆς συγγενείας τρόπον ἐγένετο μάλιστα τῆς γονέων σὺν τέκνοις καὶ τέκνων σὺν γονεῦσι, φρατρία δὲ ἐκ τῆς τῶν ἀδελφῶν. Φυλὴ δὲ καὶ φυλέται πρότερον ὠνομάσθησαν ἐκ τῆς εἰς τὰς πόλεις καὶ τὰ καλούμενα ἔθνη συνόδου γενομένης· ἕκαστον γὰρ τῶν συνελθόντων φῦλον ἐλέγετο εἶναι.» Οὕτω καὶ παρ' ἄλλοις γραμματικοῖς ταὐτὰ μαρτυροῦνται· παρ' Ἀρποκρατίωνι «οὐχ οἱ συγγενεῖς ἁπλῶς καὶ οἱ ἐξ αἵματος γεννῆταί τε καὶ ἐκ τοῦ αὐτοῦ γένους ἐκαλοῦντο, ἀλλ' οἱ ἐξ ἀρχῆς εἰς τὰ καλούμενα γένη κατανεμηθέντες», καὶ οἱ αὐτοὶ παρὰ τῷ Μοιριδι τῷ Ἀττικιστῇ ἐκλήθησαν οὕτως «οὐδὲν ἀφ' αἵματος ἀλλήλοις προσήκοντες, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ πολιτικοῦ γένους», καὶ παρὰ Πολυδεύκει «τέτταρες ἦσαν αἱ φυλαὶ καὶ εἰς τρία μέρη ἑκάστη διῄρητο, καὶ τὸ μέρος τοῦτο ἐκαλεῖτο τριττὺς καὶ ἔθνος καὶ φρατρία· ἑκάστου δὲ ἔθνους γένη τριάκοντα ἐξ ἀνδρῶν τοσούτων, ἃ ἐκαλεῖτο τριακάδες· καὶ οἱ μετέχοντες τοῦ γένους γεννῆται καὶ ὁμογάλακτες, γένει μὲν οὐ προσήκοντες, ἐκ δὲ τῆς συνόδου οὕτω προσαγορευόμενοι», καὶ παρὰ τῷ Σχολιαστῇ τοῦ Πλάτωνος· «γεννῆται οὐχ οἱ ἐκ γένους ἀφ' αἵματος προσήκοντες, ἀλλ' οἱ ἐκ τῶν γενῶν τῶν συννενεμημένων εἰς τὰς φρατρίας· οὗτοι δέ εἰσι καθάπερ οἱ δημόται καὶ φράτορες, νόμῳ τινὶ ἔχοντες κοινωνίαν.»

§ 5. Ὁ οἶκος ὅμως κατὰ τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ σημασίαν διέμεινε διηνεκῶς περιωρισμένος ἐν τῇ φυσικῇ συγγενείᾳ, ἐν τῷ γένει, ὅπερ συνήνου ὑπὸ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν στέγην γονεῖς, τέκνα καὶ δούλους, ὡς σημειοῖ ὁ Ἀριστοτέλης· «πρῶτα καὶ ἐλά-

χιστα μέρη οἰκίας δεσπότης καὶ δοῦλος καὶ πόσις καὶ ἄλοχος καὶ πατὴρ καὶ τέκνα»· διὸ καὶ ὁ δοῦλος, ὡς ἀποτελῶν ἀπαραίτητον συστατικὸν μέρος τοῦ οἴκου, καλεῖται οἰκέτης παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, ὡς ἄνθρωπος τοῦ οἴκου δηλαδή, εἰ καὶ ἡ αὐτὴ λέξις ἐν εὐρυτέρᾳ σημασίᾳ ἐμπεριλαμβάνει πάντας τοὺς τοῦ οἴκου· διότι σημειοῦται ῥητῶς ὅτι οἰκέται οὐ μόνον οἱ δοῦλοι, ἀλλὰ καὶ πάντες οἱ ἐν τῷ οἴκῳ, γυνὴ καὶ τέκνα. Ἰδίως δὲ τὴν πρὸς ἀλλήλας σχέσιν τῶν λέξεων οἶκος καὶ γένος κάλλιστα καταδεικνύει τὸ ἀκόλουθον χωρίον τοῦ Δημοσθένους, ἔνθα γίνεται λόγος περί τινος ἀληθοῦς γενάρχου· «Βουσέλῳ ἐγένοντο πέντε υἱεῖς... νειμάμενοι δὲ τὴν οὐσίαν, γυναῖκα αὐτῶν ἕκαστος ἔγημε... καὶ παῖδες ἐγένοντο αὐτοῖς ἅπασι καὶ παίδων παῖδες, καὶ ἐγένοντο πέντε οἶκοι ἐκ τοῦ Βουσέλου οἴκου, ἑνὸς ὄντος, καὶ χωρὶς ἕκαστος ᾤκει τὸν ἑαυτοῦ οἶκον ἔχων καὶ ἐκγόνους ἑαυτοῦ ποιούμενος».

§ 6. Τὰ προειρημένα ἀπόλυτα συστατικὰ μέρη τοῦ οἴκου παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἴσως μᾶλλον ἢ παρ' ἄλλοις ἔθνεσι (διότι παρὰ τοῖς βαρβάροις τὸ θῆλυ καὶ δοῦλον τὴν αὐτὴν ἔχει τάξιν) συνείχοντο ἀλλήλοις καὶ ἐξηρτῶντο ἀπ' ἀλλήλων διαφοροτρόπως οὕτως, ὥστε ἄλλη μὲν ἦν ἡ σχέσις τῆς γυναικὸς πρὸς τὸν ἄνδρα, προελθοῦσα ἐκ φυσικῆς ἀνάγκης κοινωνίας, πολιτική, γαμική, — ἄλλη δὲ ἡ τοῦ τέκνου πρὸς τὸν πατέρα, ἤτοι βασιλική, πατρική, — καὶ πάλιν ἄλλη ἡ τοῦ δούλου πρὸς τὸν δεσπότην, δεσποτική, κατὰ τὰς διακρίσεις τοῦ Ἀριστοτέλους, λέγοντος· «τρία μέρη τῆς οἰκονομικῆς ἦν, ἓν μὲν δεσποτική, ἓν δὲ πατρική, τρίτον δὲ γαμική· καὶ γὰρ γυναικὸς ἄρχει καὶ τέκνων ὡς ἐλευθέρων μὲν ἀμφοῖν, οὐ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον, ἀλλὰ γυναικὸς μὲν πολιτικῶς, τέκνων δὲ βασιλικῶς.... ἄλλον γὰρ τρόπον τὸ ἐλεύθερον τοῦ δούλου ἄρχει· καὶ τὸ ἄῤῥεν τοῦ θήλεος καὶ ἀνὴρ παιδός· ὁ μὲν γὰρ δοῦλος οὐκ ἔχει τὸ βουλευτικόν, τὸ δὲ θῆλυ ἔχει μέν, ἀλλ' ἄκυρον, ὁ δὲ παῖς ἔχει μέν, ἀλλ' ἀτελές». Ἀλλ' ὅσῳ ὑψηλότερον ἀνυψοῦνται τὰ τοῦ ἐλευθέρου ἐν τῇ οἰκογενείᾳ καὶ τῇ πόλει δικαιώματα, τόσῳ βαθύτερον ταπεινοῦται ὁ ἀτυχὴς δοῦλος, τὸ ἔμψυχον ὄργανον τοῦ οἴκου, ἐν τῇ κοινωνικῇ αὐτοῦ καταστάσει διὰ τὴν παντελῆ στέρησιν ἐλευθερίας καὶ δικαιωμάτων

καὶ βυθίζεται τρόπον τινὰ εἰς τοιαύτην περιφρόνησιν καὶ λήθην τῆς ἀνθρωπίνης αὐτοῦ ἀξίας ἀπέναντι τῶν ἄλλων οἰκογενῶν μελῶν τοῦ οἴκου, ὥστε τελευταῖον μόλις καὶ ἐκτιμᾶταί πως μᾶλλον τῶν ἀλόγων καὶ αὐτῶν τῶν ἀψύχων μερῶν τῆς οἰκιακῆς ἰδιοκτησίας. Ὁ Ἀριστοτέλης πολλαχῶς καὶ ἐπανειλημμένως λέγει ὅτι «βοῦς ἀντὶ οἰκέτου τοῖς πένησίν ἐστιν», καὶ ἀλλαχοῦ ὅτι «ἔστι φύσει δοῦλος ὁ δυνάμενος ἄλλου εἶναι, διὸ καὶ ἄλλου ἐστίν, καὶ ὁ κοινωνῶν λόγου τοσοῦτον, ὅσον αἰσθάνεσθαι, ἀλλὰ μὴ ἔχειν· τὰ γὰρ ἄλλα ζῶα οὐ λόγῳ αἰσθανόμενα, ἀλλὰ παθήμασιν ὑπηρετεῖ· καὶ ἡ χρεία δὲ παραλλάττει μικρόν· ἡ γὰρ πρὸς τἀναγκαῖα τῷ σώματι βοήθεια γίνεται παρ' ἀμφοῖν, παρά τε τῶν δούλων καὶ παρὰ τῶν ἡμέρων ζώων»· καὶ ἀλλαχοῦ πάλιν παρὰ τῷ αὐτῷ οὐδὲν ἄλλο θεωρεῖται ἢ αὐτόχρημα ὄργανον· «τῶν ὀργάνων τὰ μὲν ἄψυχα, τὰ δ' ἔμψυχα... ὁ δοῦλος κτῆμά τι ἔμψυχον, καὶ ὥσπερ ὄργανον πρὸ ὀργάνων πᾶς ὑπηρέτης. Ἐρχόμεθα ἐν τοῖς ἑξῆς, ἵνα λαλήσωμεν πλατύτερον περὶ ἑκάστου αὐτῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΚΑΤΟΝ.

ΤΑ ΘΗΛΕΑ ΜΕΛΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΟΙΚΟΥ.

§ 1. Περὶ τῆς ἀξίας καὶ ἐκτιμήσεως τῆς γυναικὸς παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ τῆς σχέσεως αὐτῆς τῆς πρὸς τὸν ἄνδρα καὶ τὰ λοιπὰ μέλη τῆς οἰκογενείας ἐξεφράσθησαν ὑπὸ νεωτέρων κριτικῶν διαφοράταται γνῶμαι. Ἐν ᾧ οἱ πλεῖστοι τῶν κινησάντων καὶ ἐξετασάντων τοῦτο τὸ ζήτημα περιέγραψαν σύμπαν τὸ θῆλυ φῦλον ὡς λίαν ὀλιγωρούμενον ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν, τὸν βίον αὐτοῦ ὡς δουλείαν τινὰ καὶ τὴν γυναικωνῖτιν ὡς ἀσιατικὸν γυναικῶνα (καὶ οἰονεὶ χαρέμιον), ἐν ᾧ αἱ γυναῖκες ἐθεωροῦντο καὶ ἀνεστρέφοντο «ἐντελῶς κατὰ τοὺς ἀνατολικούς», ἄλλοι τοὐναντίον προέβησαν εἰς τὸ μέσον ὡς σφοδροὶ ὑπερασπισταὶ καὶ προσεπάθησαν καταδεῖξαι τὸ ἱστορικὸν γεγονὸς τῆς χειραφεσίας τῶν Ἑλληνίδων. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα, ὡς πανταχοῦ, φαίνεται ὅτι ἡ ἀλήθεια κεῖται ἐν τῷ μεταξμίῳ. Πρὸς γνῶσιν δὲ ταύτης τῆς ἀληθείας οὐδαμῶς ἀρκεῖ ἡ συμφόρησις καὶ ἡ ἁπλῆ συμπαράθεσις ἁπασῶν τῶν περὶ τούτου μαρτυριῶν τῶν ἀρχαίων καὶ ἡ συναρμολόγησις χρηστομαθείας τινὸς τῶν περὶ γυναικὸς ἰδεῶν καὶ γνωμῶν τῶν ἀρχαίων. Διότι ἐκτὸς τούτου, ὅτι ἐνταῦθα ἔμελλέ τις ἀπαντήσειν τὰς ἐκ διαμέτρου ἐναντίας γνώμας μετὰ ἀπείρου ποικιλίας καὶ διηνεκοῦς διαφωνίας, καὶ ἀληθεῖς ἐὰν ἐξελαμβάνοντο, ἠδύναντο ἀποδεῖξαι μόνον ὅτι ὁ Ἕλλην διεγίνωσκε τὴν περὶ τούτου ἀλήθειαν, ἀλλ' οὐχὶ βεβαίως καὶ ὅτι κατώρθωσε τὴν ἐν τῷ θετικῷ βίῳ πραγματοποίησιν αὐτῆς·

ἀλλὰ τοῦτο πρὸ πάντων διαφέρει πλεῖστον ἡμῖν τοῖς ἐξετάζουσι τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν. Ἔπειτα δὲ ἐκτὸς τούτου προκύπτει καὶ ἄλλη δυσκολία ἐνταῦθα· τίνας ὀφείλομεν ἀκούειν μᾶλλον περὶ γυναικῶν λαλοῦντας καὶ ἐκτιθέντας χαρακτηριστικὰ γυναικείας καταστάσεως, τοὺς τραγικούς, ἢ τοὺς κωμικοὺς καὶ γνωμικοὺς καὶ λυρικοὺς ποιητάς; Βεβαιότατα καὶ ἐνταῦθα οὔτε ἐκ τοῦ μισογύνου Εὐριπίδου δυνάμεθα συμπεραίνει ὅτι γενικῶς κατεφρονεῖτο καὶ ἐμισεῖτο τὸ ὡραῖον φῦλον, οὔτε ἐκ τῶν γελοιογραφιῶν τῶν κωμικῶν, οὔτε ἐκ τῶν στροφῶν τῶν λυρικῶν καὶ τῶν ἀποφθεγμάτων τῶν γνωμικῶν δυνάμεθα ἀσφαλῶς ἐξάγειν ἄλλο τι, ἢ ὅτι ἐκτίθενται πλεῖσται καὶ λεπτομερεῖς ἐκφράσεις ἀρετῶν καὶ κακιῶν, δυναμένων εὑρίσκεσθαι ἐν τῷ γυναικείῳ φύλῳ κατὰ πάσας τὰς ἐποχὰς τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀκροσφαλὲς δὲ ἀποβαίνει καὶ τὸ ἐκθεῖναι γενικήν τινα χαρακτηριστικὴν τῆς καταστάσεως τῶν γυναικῶν, ἐὰν μὴ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τας εἰδικὰς διαφορὰς ἀρχαιοτέρων καὶ νέων ἰδεῶν. Ὀρθῶς τῶν νεωτέρων τις, καταλέξας καὶ συνομολογήσας τὰ διάφορα παραδείγματα τὰ χαρακτηρίζοντα ὁπωσοῦν τὴν ἐν τῇ ἀρχαιότητι διακεκριμένην καὶ ἔντιμον θέσιν τῆς ἑλληνίδος γυναικός, ἐπιφέρει· «ἀλλ' ὅμως πάντα ταῦτα εἰσὶν ἀνεπαρκῆ πρὸς ἐπιβεβαίωσιν τῆς ἰδέας, ὅτι τὸ γυναικεῖον φῦλον ἀπήλαυεν ἐν τῇ ἀρχαιότητι τῆς προσηκούσης αὐτῷ τιμῆς καὶ ἐνεργείας· πάντα ταῦτα εἰσὶ μόνον φαινόμενα, ἀνήκοντα ἰδίως τοῖς ἀρχαιοτέροις χρόνοις καὶ τοῖς διαφόροις φύλοις, μόνον ὀλίγον δυνάμενα περιορίζειν τὴν καθολικὴν ἐντύπωσιν· ἡ δὲ γενικὴ αὕτη ἐντύπωσις φαίνεται εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ ἡ τοῦ πάσχειν καὶ καταπιέζεσθαι». Ἡ ἐξέτασις τῶν αἰτίων, δι' ἃ παρεγνωρίσθησαν τὰ φυσικὰ προτερήματα τοῦ γυναικείου φύλου, καὶ δι' ἃ ἔλειπεν ἐντελῶς οἰκιακὴ ἀρετὴ καὶ στοργή, ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς ἡμετέρας προθέσεως, ἁπλῶς δὲ βεβαιοῦται μόνον ἐνταῦθα τὸ ἱστορικὸν γεγονὸς τῆς καταστάσεως τοῦ γυναικείου φύλου.

§ 2. Ἐν τούτοις διαμένει βέβαιον ὅτι ἡ ἑλληνὶς γυνὴ ἀπὸ πρωϊμωτάτων χρόνων ἐκέκτητο ἱκανὰ δικαιώματα καὶ ἀρκούντως εὐϋπόληπτον θέσιν ἐν τῷ ἑλληνικῷ οἴκῳ καὶ τῇ ἑλληνικῇ κοινωνίᾳ. Τινὲς παρετήρησαν ὅτι κατὰ τοὺς ἡρωϊκοὺς χρόνους, οἵους

ὁ Ὅμηρος διαγράφει αὐτούς, ἡ γυνὴ παρίσταται ἡμῖν ἔχουσα πλείονα δικαιώματα καὶ μείζονα ἐλευθερίαν καὶ μᾶλλον ἀκώλυτον μετὰ τῶν ἀνδρῶν συμπεριφοράν, ἢ ἐν τοῖς μεταγενεστέροις χρόνοις τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐν αὐτῇ τῇ λαμπροτέρᾳ ἀκμῇ αὐτῆς. Ἀλλὰ πρῶτον ἡ παρ' Ὁμήρῳ ὑπερτέρησις τῆς καταστάσεως τῶν γυναικῶν ὡς πρὸς τὴν τῶν μετέπειτα ἐξελέγχεται μόνον φαινομένη· διότι ἡ παῤῥησία, τοῦτο τὸ παρὰ τοῖς Ἕλλησι κυριώτατον γνώρισμα τῆς ἐλευθερίας, ἦν ἀφῃρημένην ἀπὸ τῶν γυναικῶν τῶν ἡρωϊκῶν χρόνων ἐπίσης ὡς καὶ ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς τῶν Ἀθηνῶν· διότι ὡς ὁ Τηλέμαχος λέγει πρὸς τὴν μητέρα, «εἰς οἶκον ἰοῦσα τὰ σαυτῆς ἔργα κόμιζε, ἱστόν τ' ἠλακάτην τε, καὶ ἀμφιπόλοισι κέλευε ἔργον ἐποίχεσθαι· μῦθος δ' ἄνδρεσσι μελήσει», οὕτω καὶ ὁ Σοφόκλειος Αἴας λέγει πρὸς τὴν Τέκμησσαν, «γύναι, γυναιξὶ κόσμον ἡ σιγὴ φέρει», καὶ ἡ παρ' Εὐριπίδῃ Μακαρία, «γυναικὶ σιγή τε καὶ τὸ σωφρονεῖν κάλλιστον»· τὰ αὐτὰ καὶ ὁ παρ' Αἰσχύλῳ συνετὸς Ἐτεοκλῆς εἰσάγεται λέγων ταῖς ὀλοφυρομέναις Θηβαίσι, «μέλει γὰρ ἀνδρί, μὴ γυνὴ βουλευέτω τἄξωθεν» καὶ ἔτι «ἀνδρῶν τάδ' ἐστὶ σφάγια καὶ χρηστήρια θεοῖσιν ἕρδειν, πολεμίων πειρωμένων, σὸν δ' αὖ τὸ σιγᾶν καὶ μένειν εἴσω δόμων»· πάντως, εἰ καὶ οἱ δραματικοὶ ποιηταὶ περιγράφουσι πρόσωπα, ἀνήκοντα εἰς τοὺς αὐτοὺς τούτους χρόνους, ὅμως ἔκλινον εἰς τὸ ἀπονέμειν αὐτοῖς χαρακτηριστικά, ἐπικρατοῦντα κατὰ τοὺς ἰδίους αὐτῶν χρόνους. Ἔπειτα δὲ καὶ ἡ θρυλουμένη αὕτη διαφορὰ ἀληθεύει μόνον κατὰ τοῦτο, ὅτι ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἀνατροφῆς καὶ τῶν δικαιωμάτων τῆς γυναικὸς ἐπαύσατο συμβαδίζουσα μετὰ τῆς ἀνδρικῆς, καὶ οὐχὶ ὅτι ἡ κατάστασις τοῦ γυναικείου φύλου αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ὠπισθοδρόμησε, ἢ μᾶλλον καὶ ἐνταῦθα ἡ στασιμότης καὶ ἀκινησία θεωρητέα ὡς ὀπισθοδρόμησις· ἐπειδὴ δηλαδὴ κατὰ τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους ὁ δημόσιος βίος τοῦ ἀνδρὸς ἦν ἐπ' ἔλαττον ἀνεπτυγμένος ἢ μετὰ ταῦτα, διὰ τοῦτο τότε ἦν μικρὸν τὸ μεταξὺ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν χάσμα καὶ τὰ δύο φῦλα ἦσαν πλησιέστερα ἀλλήλοις κατὰ τὰ δικαιώματα, ἐν ᾧ μετὰ ταῦτα προώδευσε μὲν κατὰ τὸν δημόσιον βίον καὶ τὴν ἄλλην ἐλευθερίαν, τὴν ἀνύπαρκτον ἄνευ τῆς ἰσηγορίας καὶ παῤῥησίας, τὸ ἄῤῥεν φῦλον, ἀλλ' ἡ τοιαύτη ἐν τῷ πολιτισμῷ πρόοδος οὐδαμῶς ἥψατο τοῦ γυναικείου φύλου, οὐδ' ἐπέδρασεν ἐπ' αὐτοῦ.

§ 3. Ἔπειτα, καθ' ὅσον προώδευεν ἡ ἐξημέρωσις τῶν ἠθῶν καὶ ὁ ἄλλος ἐξευγενισμός, περιωρίσθη ἡ τοιαύτη κατάστασις τῶν γυναικῶν ὑπὸ διαφόρων λόγων, προτιθεμένων τὸ συμφέρον τῆς δημοσίας ἀνατροφῆς καὶ ἀγωγῆς. Οὕτως οἱ νόμοι τοῦ Σόλωνος ἐκανόνισαν τὰ περὶ τὰς ἐξόδους καὶ τὰς διαφόρους δημοσίας ἐμφανίσεις τῶν γυναικῶν· «ἐπέστησε δὲ Σόλων καὶ ταῖς ἐξόδοις τῶν γυναικῶν καὶ τοῖς πένθεσι καὶ ταῖς ἑορταῖς νόμον, ἀπείργοντα τὸ ἄτακτον καὶ ἀκόλαστον, ἐξιέναι μὲν ἱματίων τριῶν μὴ πλέον ἔχουσαν κελεύσας, μηδὲ βρωτὸν ἢ ποτὸν πλείονος ἢ ὀβολοῦ φερομένην, μηδὲ κάνητα πηχυαίου μείζονα, μηδὲ νύκτωρ πορεύεσθαι, πλὴν ἁμάξῃ κομιζομένην, λύχνου προφαίνοντος». Τοιοῦτοι δὲ περιορισμοὶ ἴσχυον οὐχὶ μόνον ἐν Ἀθήναις, ἀλλὰ καὶ ἐν ἄλλαις ἑλληνικαῖς χώραις, ἐν Βοιωτίᾳ, ἐν Συρακούσαις, ὅπου ἦν νόμος τὰς γυναῖκας μὴ κοσμεῖσθαι χρυσῷ, μηδ' ἀνθινὰ φορεῖν, μηδ' ἐσθῆτας ἔχειν πορφυρᾶς ἐχούσας παρυφάς.... καὶ τὴν ἐλευθέραν μὴ ἐκπορεύεσθαι, ἡλίου δεδυκότος». Αὕτη ἡ παρὰ τοῖς πλείστοις τῶν Ἑλλήνων ὑπὲρ τοῦ γυναικείου φύλου πρόνοια ἦν ἄγνωστος μόνον ἐν Σπάρτῃ, ἧς ἡ νομοθεσία δικαίως διὰ τοῦτο κατηγορεῖτο, ὅτι ἀφῆκε τὸ ἥμισυ τῆς πολιτείας ἀνομοθέτητον. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία τῶν ἀρχαίων, οἵα παρ' Ἀριστοτέλει ἐκφράζεται, ἀπῄτει τὸν περιορισμὸν τῶν γυναικῶν· «Ἡ περὶ τὰς γυναῖκας, λέγει, ἄνεσις καὶ πρὸς τὴν προαίρεσιν τῆς πολιτείας βλαβερὰ καὶ πρὸς εὐδαιμονίαν πόλεως· ὥσπερ γὰρ οἰκίας μέρος ἀνὴρ καὶ γυνή, δῆλον ὅτι καὶ πόλιν ἐγγὺς τοῦ δίχα διῃρῆσθαι δεῖ νομίζειν, εἴς τε τὸ τῶν ἀνδρῶν πλῆθος καὶ τὸ τῶν γυναικῶν· ὥστ' ἐν ὅσαις πολιτείαις φαύλως ἔχει τὰ περὶ τὰς γυναῖκας, τὸ ἥμισυ τῆς πόλεως εἶναι δεῖ νομίζειν ἀνομοθέτητον, ὅπερ ἐκεῖ (ἐν Σπάρτῃ) συμβέβηκεν· ὅλην γὰρ τὴν πόλιν ὁ νομοθέτης εἶναι βουλόμενος καρτερικήν, κατὰ μὲν τοὺς ἄνδρας φανερός ἐστι τοιοῦτος ὤν, ἐπὶ δὲ τῶν γυναικῶν ἐξημέλησε· ζῶσι γὰρ ἀκολάστως πρὸς ἅπασαν ἀκολασίαν καὶ τρυφῶσι».

§ 4. Οὐδέποτε ὅμως ἡ Ἑλληνὶς γυνὴ ἐταπεινώθη ἀπέναντι τοῦ ἀνδρὸς εἰς τὴν ἀνδραποδώδη ὑποταγὴν καὶ ἐξάρτησιν τῶν παρὰ τοῖς ἀσιανοῖς βαρβάροις γυναικῶν, καὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἑλληνικὸν ἔθος λέγει ὁ Ἀριστοτέλης περὶ τῶν βαρβάρων, ὅτι ἐν αὐτοῖς τὸ θῆλυ καὶ δοῦλον τὴν αὐτὴν ἔχει τάξιν, ὡς πάλιν πρὸς τὸ ἑλληνικὸν ἔθος ἀποβλέπων ὁ αὐτὸς παραδέχεται μὲν τὴν ἐπὶ τοῦ θήλεος ὑπεροχὴν καὶ ἀρχὴν τοῦ ἄῤῥενος, ἀλλὰ διακρίνει αὐτὴν ἀπὸ τῆς ἐπὶ τῶν δούλων ἀρχῆς, καὶ τὴν ὑποταγὴν τῆς γυναικὸς τῆς τῶν δούλων· «ἄλλον γὰρ τρόπον τὸ ἐλεύθερον τοῦ δούλου ἄρχει καὶ τὸ ἄῤῥεν τοῦ θήλεος καὶ πατὴρ παιδός». — Ἐν τούτοις ἡ Ἑλληνὶς οὐδέποτε ὤφειλεν ἐγκαταλείπειν τὴν ἑαυτῆς σφαῖραν, ἥτις ἦν δι' αὐτὴν ἡ οἰκία, οὔτε ἀναμιγνύεσθαι εἰς τὰ ἔργα καὶ τὰς ἀσχολίας τῶν ἀνδρῶν, οἷς ἔμελεν ἰδίως ἡ ἀγορά, ἤτοι τὸ ἐν αὐτῇ πολιτεύεσθαι καὶ ἀγορεύειν, ἡ βουλὴ καὶ πάντα τὰ ἐξωτερικὰ τῆς οἰκίας ἔργα. Τοῦτο δὲ κυρίως ἀπετέλει τὴν συχνάκις ἐγκωμιαζομένην ἀρετὴν τῶν Ἑλληνίδων, τὴν ἰδίως καλουμένην σωφροσύνην· οὕτω παρὰ Ξενοφῶντι εἰσάγεται ἡ γυνὴ ὁμιλοῦσα πρὸς τὸν ἑαυτῆς ἄνδρα, «ἐν σοὶ πάντ' ἐστιν, ἐμὸν δ' ἔφησεν ἡ μήτηρ ἔργον σωφρονεῖν.» Ταύτης δὲ τῆς γυναικείας σωφροσύνης, περὶ ἧς καὶ βιβλίον ἔγραψεν ἡ Ἑλληνὶς Φίντυς ἡ Πυθαγορική, κυριώτερον μέρος ἦν ἡ σιγή, ἥτις κατὰ τὰς συχνὰς ἐκφράσεις ποιητῶν τε καὶ φιλοσόφων τῆς ἀρχαιότητος, περιποιεῖ κόσμον ταῖς γυναιξί· «Γυναιξὶ κόσμον ἡ σιγὴ φέρει»· ὡς καὶ ἡ ἀπὸ τῶν ἀνδρικῶν ἔργων ἀποχή· «μέλει ταῦτα ἀνδρὶ, μὴ γυνὴ βουλευέτω τάξωθεν». Ἐπίσης ἄλλο παρεπόμενον τῆς τοιαύτης σωφροσύνης ἦν τὸ οἰκουρεῖν, ἢ μένειν ἀδιαλείπτως ἐν τῷ οἴκῳ καὶ μὴ ὑπερβαίνειν ἄνευ ἀνάγκης καὶ αὐτὸ τὸ κατώφλιον τῆς οἰκίας, διότι τοῦτο ἐθεωρεῖτο ἀνάρμοστον γυναικί, ἐν ᾧ διὰ τὸν ἄνδρα κύριον ἔργον ἦν ὁ δημόσιος βίος, ἡ δὲ οἰκία μόλις ἐφαίνετο ἀνεκτοτέρα εἱρκτῆς. «Ἴδια μὲν ἀνδρὸς τὸ στρατηγεῖν, τὸ πολιτεύεσθαι, τὸ δημηγορεῖν· ἴδια δὲ γυναικὸς τὸ οἰκουρεῖν καὶ ἔνδον μένειν καὶ ἐκδέχεσθαι καὶ θεραπεύειν τὸν ἄνδρα», λέγει ἡ Πυθαγορικὴ Φίντυς, ὁ δὲ Πλάτων, «οὐ χαλεπὸν διελθεῖν ἀρετὴν γυναικός, ὅτι δεῖ αὐτὴν οἰκίαν εὖ οἰκεῖν, σώζουσάν

τε τὰ ἔνδον καὶ κατήκοον οὖσαν τοῦ ἀνδρός». Κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἔννοιαν καὶ ὁ Ὀλύμπιος ῥήτωρ τῶν Ἀθηνῶν, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὰς γυναῖκας, λέγει· «εἰ δέ με δεῖ καὶ γυναικείας τι ἀρετῆς, ὅσαι νῦν ἐν χηρείᾳ ἔσονται, μνησθῆναι, βραχείᾳ παραινέσει ἅπαν σημανῶ· τῆς τε γὰρ ὑπαρχούσης φύσεως μὴ χείροσι γενέσθαι ὑμῖν μεγάλη ἡ δόξα, καὶ ἧς ἂν ἐπ' ἐλάχιστον ἀρετῆς πέρι ἢ ψόγου ἐν τοῖς ἄρσεσι κλέος ᾖ» (Θουκ. Β', 45), ἔνθα παραθετέον καὶ τὸ τοῦ Σχολιαστοῦ ἀποφθεγματικὸν «ἀρετὴ γυναικὸς σιωπωμένη κηρύττεται». Ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς τραγικοῖς ποιηταῖς συχνάκις ἐπανέρχεται τοῦτο τὸ θέμα· ἡ παρ' Εὐριπίδῃ Ἀνδρομάχη, λαλοῦσα πρὸς τὴν μητέρα, ἐκτίθησι τὴν ἐν τῇ συζυγικῇ στέγῃ διαγωγὴν αὐτῆς, καὶ οὕτω πλαγίως τρόπον τινὰ ἀπαριθμεῖ τὰ καθήκοντα τῆς Ἑλληνίδος· «ἃ γὰρ γυναιξὶ σώφρον' ἔσθ' εὑρημένα, ταῦτ' ἐξεμόχθουν Ἕκτορος κατὰ στέγας· πρῶτον μὲν, ἔνθα κἂν προσῇ, κἂν μὴ προσῇ ψόγος γυναιξίν, αὐτὸ τοῦτ' ἐφέλκεται κακῶς ἀκούειν, ἥτις οὐκ ἔνδον μένει· τούτου πόθον παρεῖσα ἔμιμνον ἐν δόμοις, εἴσω τε μελάθρων κομψὰ θηλειῶν ἔπη οὐκ εἰσεφρούμην· τὸν δὲ νοῦν διδάσκαλον οἴκοθεν ἔχουσα χρηστὸν ἐξήρκουν ἐμοί· γλώσσης τε σιγὴν ὄμμα θ' ἥσυχον πόσει παρεῖχον, ἤδειν δ' ἀμὲ χρῆν νικᾶν πόσιν, κείνῳ τε νίκην ὧν μ' ἐχρῆν παριέναι.» Παρὰ δὲ τῷ κωμικῷ Μενάνδρῳ ὑπομιμνήσκεται ἡ γυνὴ τὸ ἑαυτῆς χρέος· «τοὺς τῆς γαμετῆς ὅρους ὑπερβαίνεις, γύναι, τὴν αὐλίαν· πέρας γὰρ αὔλιος θύρα ἐλευθέρᾳ γυναικὶ νενόμιστ' οἰκίας». Πάντα ταῦτα βεβαίως εἰσὶν ἡ ἔκφρασις τῆς γενικῶς ἐπικρατούσης ἰδέας καὶ τοῦ γενικοῦ ἔθους· διὸ καὶ μεγάλην ἐντύπωσιν προὐξένει ἡ ἐν ἐξαιρετικαῖς περιστάσεσι κινδύνων καὶ ταραχῆς καὶ ἄλλων ἐκτάκτων συμβάντων ἐμφάνισις τῶν γυναικῶν καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς θύραις. Οὕτω καθ' ἣν στιγμὴν ἔφθασεν εἰς Ἀθήνας ἡ ἀγγελία τῆς ἐν Χαιρωνείᾳ ἥττης τῶν Ἀθηναίων λέγει ο ῥήτωρ Λυκοῦργος, «ὁρᾶν ἦν ἐπὶ τῶν θυρῶν γυναῖκας ἐλευθέρας περιφόβους, κατεπτηχυίας καὶ πυνθανομένας, εἰ ζῶσι, τὰς μὲν ὑπὲρ ἀνδρός, τὰς δ' ὑπὲρ πατρός, τὰς δ' ὑπὲρ ἀδελφῶν... ἀναξίως αὐτῶν καὶ τῆς πόλεως ὁρωμένας». ἀλλὰ καὶ ἂν τοῦτο ἐκλάβῃ τις περὶ τῆς μὴ ἀξιοπρεπείας τοῦ ὁρᾶσθαι Ἀθηναίας γυναῖκας, ἐλευθέρας πολί-

τιδας, ἐν τοιαύτῃ καταπλήξει καὶ τρόμῳ, ὅμοιόν τι παράδειγμα περὶ τῶν Θηβαΐδων γυναικῶν, ὅτε ἔμαθον τὴν πτῶσιν τῆς ξένης τυραννίδος, καταδεικνύει ῥητῶς τὸ ἐπικρατοῦν ἔθος· διότι τότε «αἱ γυναῖκες, ὡς ἑκάστη περὶ τοῦ προσήκοντος ἤκουσεν, οὐκ ἐμμένουσαι τοῖς Βοιωτῶν ἤθεσιν, ἐξέτρεχον πρὸς ἀλλήλας καὶ διεπυνθάνοντο παρὰ τῶν ἀπαντώντων, οὐδεὶς δ' ἐκώλυεν». Ὅθεν λίαν καταλλήλως παρ' Εὐριπίδῃ λαλεῖ ἡ τροφὸς πρὸς τὴν Ἑρμιόνην, «ἀλλ' εἶσιθ' εἴσω, μηδὲ φαντάζου δόμων πάροιθε τῶνδε, μή τιν' αἰσχύνην λάβῃς πρόσθεν μελάθρων τῶνδ' ὁρωμένη, τέκνον»· ὁ δὲ Πλάτων τὸν ἐκ τρόμου ἐν τῇ οἰκίᾳ κατακλεισμὸν τοῦ τυράννου προσφυῶς παραβάλλει πρὸς τὸν καταδεδυκότα ἐν τῇ οἰκίᾳ βίον τῶν γυναικῶν, λέγων περὶ ἐκείνου ὅτι «καταδεδυκὼς ἐν τῇ οἰκίᾳ τὰ πολλὰ, ὡς γυνή, ζῇ». Ἐπὶ τέλους μνημονευτέον ἐνταῦθα καὶ τούτου, ὅτι ἡ χελώνη, ἐφ' ἧς ἔβαινεν ἡ Οὐρανία Ἀφροδίτη τοῦ Φειδίου, ἦν σύμβολον ταύτης τῆς κεκλεισμένης ζωῆς τῶν γυναικῶν· «τῷ μὲν τῆς Ἀθηνᾶς εἰκάσματι τὸν δράκοντα Φειδίας παρέθηκε, τῷ δὲ τῆς Ἀφροδίτης ἐν Ἤλιδι χελώνην, ὡς τὰς μὲν παρθένους φυλακῆς δεομένας, ταῖς δὲ γαμεταῖς οἰκουρίαν καὶ σιωπὴν πρέπουσαν». Ἀλλὰ καὶ ἂν ἡ ἐξήγησις τοῦ συμβόλου ὑποτεθῇ ἀμφισβητήσιμος, ἀρκεῖ ἐνταῦθα ὅτι οὕτως ἐξελάμβανον αὐτό.

§ 5. Ἀλλ' ἐντὸς αὐτῆς τῆς οἰκίας ἦν πλήρης οἰκοδέσποινα οὐχὶ μόνον ἀπέναντι τῶν δούλων, παρ' ὧν ἤκουεν ἄλλως πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος τὸ τοῦ πράγματος σημαντικὸν ὄνομα δέσποινα, ἀλλὰ καὶ ἀπέναντι τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν συζύγων, ὡς παρὰ Θεσσαλοῖς, παρ' οἷς καὶ ὑπὸ τῶν ἐλευθέρων ἐκαλοῦντο δέσποιναι αἱ γυναῖκες, καὶ παρὰ Σπαρτιάταις. Ὡς οἰκοδέσποινα δὲ προΐστατο συμπάσης τῆς οἰκονομίας, ἥτις τόσῳ μᾶλλον ἀπήτει τὴν ἐπιμέλειαν καὶ ἐπιστασίαν καὶ προσωπικὴν φιλοπονίαν αὐτῆς, καθ' ὅσον ἐν τοῖς ἀπαραιτήτοις ἔργοις τῆς οἰκονομίας συγκατηριθμεῖτο καὶ ἡ κατασκευὴ τῶν πλείστων καὶ ἀναγκαιοτάτων τοῦ οἴκου πραγμάτων οὐχὶ μόνον κατὰ τὴν τροφὴν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐνδυμασίαν. Τὸ ἐπιστατεῖν λοιπὸν ἐπὶ τῶν ζωοτροφιῶν καὶ προμηθευμάτων τοῦ οἴκου, τὸ διαταμιεύειν, ἡ σιτοποιία, καὶ

τὸ ἐπιμελεῖσθαι τοῦ ὑφαντικοῦ ἱστοῦ, τὸ κερκίδων ἄρχειν, ἡ ταλασία ἢ ταλασιουργία, μετὰ τῆς τροφῆς τῶν παίδων ἦσαν αἱ κυριώτεραι φροντίδες αὐτῆς. Αἱ τοιαῦται ἐργασίαι καὶ φροντίδες τῆς Ἑλληνίδος περιγράφονται μετὰ τῆς συνήθους ἐκτάσεως καὶ χάριτος τοῦ Ξενοφῶντος ἐν τῷ Οἰκονομικῷ αὐτοῦ· ἐκεῖ λέγεται ὅτι ἡ γυνή, ἥτις ἐκ τῆς μητρικῆς οἰκίας ἤρχετο πρὸς τὸν ἄνδρα, ἐπισταμένη ὀλίγιστα, ὤφειλεν ὑπὸ τὴν στέγην τοῦ ἀνδρικοῦ οἴκου (ἐν στεγνῷ) σώζειν τὰ εἰσφερόμενα ἔξωθεν ὑπὸ τοῦ ἀνδρὸς καὶ ἐξεργάζεσθαι αὐτά, ὤφειλεν ὑπὸ τὴν συζυγικὴν στέγην φροντίζειν τῆς παιδοτροφίας τῶν νεογνῶν τέκνων, τῆς ἐκ τῶν καρπῶν σιτοποιίας, καὶ τῆς ἐκ τῶν ἐρίων ἐργασίας τῆς ἐσθῆτος καὶ παραπλησίως πρὸς τὴν ἡγεμόνα ἐν τῷ σμήνει μέλισσαν μένειν ἔνδον καὶ συνεκπέμπειν τοὺς οἰκέτας εἰς τὰ ἐξωτερικὰ ἔργα καὶ ἐπιστατεῖν τῶν ἐσωτερικῶν τοῦ οἴκου ἔργων καὶ ἀποδέχεσθαι τὰ εἰσφερόμενα, καὶ διανέμειν, ὅσα ἐξ αὐτῶν ἔπρεπε δαπανᾶν, προνοεῖν δὲ καὶ φυλάττειν, ὅσα ἐπερίσσευον, καὶ ἐπιμελεῖσθαι, ὅταν εἰσφέροντο ἔρια, ὅπως κατασκευάζωνται ἱμάτια ὅσοις ἔπρεπε, καὶ φροντίζειν, ὅπως ὁ ξηρὸς σῖτος γίνηται καλῶς ἐδώδιμος, ὡς καὶ τῆς θεραπείας τῶν ἀσθενούντων οἰκετῶν. Ἀναφέρονται δὲ ἐνταῦθα καὶ ἄλλαι ἐπιμέλειαι τῆς γυναικός, αἵτινες βεβαίως ἦσαν καὶ ἡδεῖαι αὐτῇ, οἷα ἡ ὀδηγία καὶ μόρφωσις καλῶν θεραπαινίδων· διότι, λαβοῦσα θεράπαινάν τινα ἀνεπιστήμονα ταλασίας ὤφειλε ποιῆσαι αὐτὴν ἐπιστήμονα ταύτης τῆς ἐργασίας καὶ διπλασίως ἀξίαν, καὶ πάλιν, παραλαβοῦσα ἀνεπιστήμονα καὶ ἄπειρον διακονίας, ἐχρεώστει ἀποδεῖξαι αὐτὴν ἐπιστήμονα καὶ πιστὴν καὶ διακονικήν, καὶ τότε ἀξιοπρεπῶς ἠδύνατο εὖ ποιεῖν καὶ ἀνταμείβειν τοὺς σώφρονας καὶ ὠφελίμους τῷ οἴκῳ, κολάζειν δὲ τοὺς πονηρούς. Πρὸ πάντων ὤφειλε φροντίζειν περὶ τῆς τάξεως καὶ τοῦ τόπου, ὅπου ἔπρεπε τιθέναι ἕκαστον τῶν τοῦ οἴκου πραγμάτων, περὶ τῆς συχνάκις ἀναφερομένης παρὰ τοῖς ἀρχαίοις οἰκιακῆς εὐθημοσύνης, ἥτις σημειωτέον ἐν παρόδῳ ὅτι οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἐπετηδεύετο ἐντελέστερον ἢ ἐν Σπάρτῃ, ἵνα γινώσκῃ εὐθὺς καὶ αὐτὴ καὶ αἱ θεράπαιναι, ποῦ ἔπρεπε τιθέναι ἕκαστον καὶ πόθεν λαμβάνειν ἕκαστον, περὶ τῆς ἐκλογῆς, ἐπιβλέψεως καὶ ὀδηγίας τῆς κλειδούχου ἢ ταμίας, ἥτις

βεβαίως ἐν τοῖς εὐπόροις οἴκοις ἦν ἀπαραίτητον καὶ σημαντικὸν πρόσωπον, καὶ ἐν γένει ἡ Ἑλληνὶς ὤφειλεν εἶναι τρόπον τινὰ νομοφύλαξ τῶν ἐν τῇ οἰκίᾳ, ὡς οἱ ἐν τῇ πόλει νομοφύλακες οἱ ἐπισκοποῦντες τὰ ἐν τῇ πόλει γινόμενα καὶ ἐπαινοῦντες μὲν τὸν ποιοῦντα τὰ νόμιμα, ζημιοῦντες δὲ καὶ τιμωροῦντες τὸν παραβαίνοντα τοὺς νόμους. Ὤφειλε δὲ πρὸ πάντων διαφυλάττειν τὴν συνείδησιν τῆς ἀξίας αὐτῆς ἀπέναντι τῶν δούλων καὶ θεραπαινῶν, διότι καὶ ἂν αὐτὴ ἐχρεώστει ἐπιβλέπειν μᾶλλον ἢ οὗτοι καὶ φροντίζειν τῶν οἰκιακῶν πραγμάτων, ἐπετήδευε τοῦτο ἕνεκα τοῦ ἰδίου δεσποσύνου συμφέροντος, ἵνα ὠφελῆται μὲν τὰ μέγιστα, σωζομένων αὐτῶν, ἀποφεύγῃ δὲ τὴν ἐκ τῆς βλάβης αὐτῶν ζημίαν. Καὶ φαίνεται ὅτι εἶχε πραγματικῶς τὴν τοιαύτην συναίσθησιν τοῦ καθήκοντος τῆς οἰκιακῆς ἐπιμελείας ἐν ἴσῳ βαθμῷ ὡς καὶ τοῦ τῆς παιδοτροφίας ὡς ἀπαραιτήτου προσόντος καὶ γνωρίσματος σώφρονος γυναικός. «Πεφυκέναι γὰρ δοκεῖ», ὑποτίθεται λέγουσα ἡ σώφρων Ἑλληνὶς γυνὴ παρὰ τῷ Ξενοφῶντι, «ὥσπερ καὶ τὸ ἐπιμελεῖσθαι τῶν ἑαυτῆς τέκνων ἐστὶ ῥᾷον τῇ σώφρονι ἢ τὸ ἀμελεῖν αὐτῶν, οὕτω καὶ τῶν κτημάτων, ὅσα ἴδια ὄντα εὐφραίνει, τὸ ἐπιμελεῖσθαι ἥδιον τῇ σώφρονι ἢ τὸ ἀμελεῖν». Ἐπὶ τέλους ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς συγκεφαλαιωτικῶς παριστᾷ διὰ τῶν ἀκολούθων τὴν περὶ τελείας καὶ σώφρονος Ἑλληνίδος ἰδέαν τῶν φιλοσοφούντων, στηριζομένην βεβαίως καὶ ἐπὶ τῶν πραγμάτων αὐτῶν. «Συνεβούλευον αὐτῇ μὴ δουλικῶς ἀεὶ καθῆσθαι, ἀλλὰ σὺν τοῖς θεοῖς πειρᾶσθαι δεσποτικῶς, πρὸς μὲν τὸν ἱστὸν προστᾶσαν ὅ τι μὲν βέλτιον ἄλλου ἐπίσταιτο ἐπιδιδάξαι, ὅ τι δὲ χεῖρον ἐπιμαθεῖν· ἐπισκέψασθαι δὲ καὶ σιτοποιόν, παραστῆναι δὲ καὶ ἀπομετρούσῃ τῇ ταμίᾳ, περιελθεῖν δ' ἐπισκοπουμένην καὶ εἰ κατὰ χώραν ἔχει, ἣν δεῖ, ἕκαστα· ταῦτα γὰρ ἐδόκει μοι ἅμα ἐπιμέλεια εἶναι καὶ περίπατος· ἀγαθὸν δὲ εἶναι γυμνάσιον καὶ τὸ δεῦσαι καὶ τὸ μᾶξαι καὶ ἱμάτια καὶ στρώματα ἀνασεῖσαι καὶ συνθεῖναι· γυμναζομένην δ' ἔφην οὕτω, ἂν καὶ ἐσθίειν ἥδιον καὶ ὑγιαίνειν μᾶλλον καὶ εὐχροωτέραν φαίνεσθαι τῇ ἀληθείᾳ· καὶ ὄψις δέ, ὁπόταν ἀνταγωνίζηται διακόνῳ, καθαρωτέρα οὖσα πρεπόντως τε μᾶλλον ἡμφιεσμένη, κινητικὸν γίνεται, ἄλλως τε καὶ ὁπόταν τὸ ἐκοῦσαν

χαρίζεσθαι προσῇ ἀντὶ τοῦ ἀναγκαζομένην ὑπηρετεῖν». Ἐμηκύναμεν ἐνταῦθα τῶν περὶ τῶν γυναικείων ἔργων λόγον, ἵνα καταδείξωμεν ἐξ αὐτῶν τῶν ἀρχαίων πηγῶν τὴν σημασίαν καὶ ἀξίαν τῆς σώφρονος καὶ ὄντως οἰκοδεσποίνης Ἑλληνίδος, καὶ οὕτως ἀποτρίψωμεν ἀπ' αὐτῶν τὴν μομφήν, ἣν ὑπέθεσαν νεώτεροί τινες ὅτι ἠδύναντο προσάψαι ταῖς Ἑλληνίσι, χαρακτηρίζοντες αὐτὰς ὡς οὐδὲν ἄλλο, ἢ φυλαττομένας ἐν ταῖς γυναικωνίτισιν ὡς ἐν χαρεμίοις, κατακλείστους καὶ μόνον οὐχὶ ὑπὸ εὐνούχων φρουρουμένας. Τὰ αὐτὰ ἔργα ὑπεμφαίνει καὶ ὁ Πλάτων, ἔνθα λέγει περὶ τῶν ἀνδρῶν ὅτι «συμφορήσαντες εἴς τινα μίαν οἴκησιν παρέδομεν ταῖς γυναιξὶ διαταμιεύειν τε καὶ κερκίδων ἄρχειν καὶ πάσης ταλασίας» καὶ ἀλλαχοῦ ἀποδίδονται τῇ γυναικὶ τὰ περὶ τὴν ταλασίαν καὶ σιτοποιίαν καὶ ὅλως τὰ κατοικίδια τῶν ἔργων, ἐν οἷς συγκαταλέγονται καὶ τὰ ἑξῆς, ὕδωρ ἀνιμῆσαι (ἀντλῆσαι) καὶ πῦρ ἀνακαῦσαι καὶ κλίνην καταστορέσαι καὶ τὰ τούτοις ὅμοια.

§ 6. Ἐννοεῖται ὅτι ἐν τοῖς ἀνωτέρω διεγράφη εἰκὼν Ἑλληνίδος εὐπόρων οἴκων καὶ ἐν ἀνέσει καὶ ἄνευ κατεπειγούσης ἀνάγκης ἐργαζομένης καὶ ἐπιμελουμένης τῶν τοῦ οἴκου. Ἐν δὲ τοῖς πενιχροτέροις οἴκοις ἐξετελοῦντο ὑπ' αὐτῆς τῆς ἐλευθέρας οἰκοδεσποίνης καὶ ἄλλα εὐτελέστερα ἔργα, οἷον ἡ προετοιμασία τῶν φαγητῶν ἴσως καὶ τοῦ ἄρτου· ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τούτων τῶν Ἑλληνίδων παρατηρεῖται ἡ ὑπ' Ἀριστοτέλους συνιστωμένη ὡς ἁρμόζουσα ταῖς θηλείαις ἀρετή, «ψυχῆς σωφροσύνη καὶ φιλεργία ἄνευ ἀνελευθερίας». Οὕτως ἡ γυνὴ τοῦ ἐνδόξου ἐθελοπτώχου τῶν Ἀθηνῶν Φωκίωνος τοῦ ζῶντος ἐν τῇ οἰκίᾳ αὐτοῦ μετὰ πολλῆς εὐτελείας εὑρέθη ὑπὸ τῶν πρέσβεων τοῦ Ἀλεξάνδρου μάττουσα· ἐπίσης ὡς οὐδαμῶς προσκροῦον καὶ ἐξευτελεστικὸν ἔργον ἐλευθέρας Ἑλληνίδος ἀναφέρεται τὸ ἀνιμᾶν ὕδωρ, τὸ ἐναῦσαι πῦρ καὶ τὸ ἀράξαι ποτὲ καὶ μύλην, ἐν ᾧ ἡ ἀρτοποιία ἐξελαμβάνετο συνήθως ὡς μᾶλλον ἀνελεύθερον ἔργον (ἀρτοποιὸν γύναιον). Τὸ κυριώτερον ὅμως ἐνασχόλημα καὶ ἔντιμον διὰ τὴν Ἑλληνίδα καὶ τῆς ὑψηλοτάτης περιωπῆς ἔργον διετέλει ἡ ἐπιμέλεια καὶ ἐπιπόρευσις τοῦ ὑφαντικοῦ ἱστοῦ. Κατὰ τοὺς ὁμηρικοὺς ἤδη χρόνους καὶ βασίλισσαι, οἷα ἡ Ἀνδρομάχη, ἡ Πηνελόπη παραπέμπονται

ἡ μὲν ὑπὸ τοῦ ἀνδρὸς Ἕκτορος, ἡ δὲ ὑπὸ τοῦ υἱοῦ Τηλεμάχου, εἰς τὰ ἰδιάζοντα αὐταῖς γυναικεῖα ἔργα· «ἀλλ' εἰς οἶκον ἰοῦσα τὰ σαυτῆς ἔργα κόμιζε, ἱστόν τ' ἠλακάτην τε καὶ ἀμφιπόλοισι κέλευε· πόλεμος δὲ καὶ (ἀλλαχοῦ) μῦθος ἄνδρεσσι μελήσει». Διὰ ταύτην τὴν μεγάλην τιμήν, ἧς ἀπήλαυεν ἀνέκαθεν ὁ ἱστὸς καὶ ἡ ἱστουργική, ἡ ποίησις ἀποδίδει τοῦτο τὸ ἔργον καὶ αὐταῖς ταῖς θεαῖς, οἷον τῇ Καλυψοῖ καὶ τῇ Κίρκῃ, συνδυάζουσα αὐτὸ μετὰ τοῦ ᾄσματος· ἀμφότεραι αὗται ποιοῦνται συνάμα «ἀείδουσαι ὀπὶ καλῇ καὶ ἱστὸν ἐποιχόμεναι». Ὕφαινον δὲ αἱ γυναῖκες περιερχόμεναι περὶ τὸν ἱστόν, ἢ καθ' Ὅμηρον εἰπεῖν ἐποιχόμεναι, διότι παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ὁ ἐν τῷ ἱστῷ στήμων ἐκρέματο καθέτως· οὗτος δὲ ὁ λόγος φαίνεται πιθανώτερος ἢ ὁ ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου ἀποδιδόμενος, καθ' ὃν «ἑστῶσαι καὶ ἐπιπορευόμεναι ὕφαινον αἱ ποιούμεναι τὴν ἱστουργίαν διὰ τὴν τῶν ὑφαινομένων ὡς εἰκὸς πλατύτητα». Λέγεται δὲ ὅτι ὁ ἀρχαιότατος οὗτος τρόπος τοῦ ὑφαίνειν εὑρίσκεται καὶ σήμερον ἔτι κατὰ τὰς Ἀνατολικὰς Ἰνδίας. Καθήμεναι δὲ μόνον ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις ὕφαινον αἱ Ἑλληνίδες, καὶ μόναι αἱ Αἰγύπτιαι γυναῖκες ἀναφέρονται ὅτι ὕφαινον καὶ κατὰ προγενεστέρους χρόνους καθεζόμεναι.

§ 7. Εἶχον δὲ τὰ περὶ τὸν ἱστόν, τοῦτο τὸ κατ' ἐξοχὴν ἑκάστης ἑλληνικῆς οἰκονομίας ἐργαλεῖον, ὡς ἑξῆς. Τὸ μὲν μέρος, ἔνθα ἵστατο ὁ ἱστὸς ἐκαλεῖτο ἱστὼν καὶ ἐριουργεῖον, εἶχε δὲ ὁ ἱστὸς μέρη τοὺς ἱστόποδας τοὺς καλουμένους ἔτι καὶ κελέοντας, τὸν κανόνα ἢ πῆχυν ἢ ἀντίον καὶ τοὺς κατὰ τὴν ἀρχαίαν ὑφαντικὴν ἐξηρτημένους τῶν στημόνων λίθους, τὰς ἀγνῦθας (ἢ ἄγνυθας) καὶ λείας (ἢ λέας), εἶτα τὴν κερκίδα τὴν καὶ κτένα καὶ σπάθην ἔτι καλουμένην· στήμων δ' ἐλέγετο τὸ καθέτως κρεμάμενον παρὰ τοῖς ἀρχαίοις χονδρότερον νῆμα, καὶ τὸ στῆσαι τὸν στήμονα ἐλέγετο διάζεσθαι καὶ προφορεῖσθαι· τὸ δὲ τοῦ στήμονος λεπτότερον νῆμα ἐκαλεῖτο κρόκη καὶ τὸ ἐνυφαίνειν τὴν κρόκην ἐν τῷ στήμονι μηρύεσθαι, ὅτε διαδοχικῶς ἡ κρόκη διήγετο (διεφέρετο) ἐπλήττετο διὰ τῆς κερκίδος (ἐκερκίζετο) καὶ πιεζομένη ἐπυκνοῦτο. Ἡ δὲ τοῦ στήμονος σύνδεσις ἐκαλεῖτο καίρωσις καὶ τὸ συνδῆσαι τοῦτον καιρῶσαι. Πρὸς τὴν ἐριουργίαν δὲ ἡ ὑφαντικὴν ἐργασίαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον αἱ θεράπαιναι ὤφειλον προετοιμάζειν τὰ ἔρια ἤτοι ἐκλέγειν τὸ ἁπαλὸν ἀπὸ τοῦ τραχέος (κροκυδίζειν), ἔπειτα ξαίνειν ἢ κτενίζειν αὐτὰ καὶ τελευταῖον στρέφειν ἢ κλώθειν αὐτὰ ἢ νήθειν (ἀττικώτερον νεῖν). Καὶ τὰ μὲν δοχεῖα, ἐν οἷς ἔβαλλον τὰ ἐξασμένα ἔρια, ἐκαλοῦντο τάλαροι, κάλαθοι, (καλαθίσκοι, καλάθια, ταλάρια), τὰ δὲ τοιαῦτα ἔρια κάταγμα ἢ μήρυμα· τὸ δ' ἐργαλεῖον, ἐφ' οὗ ἐτίθετο τὸ κλωστέον ἔριον, ἠλακάτη, τὸ δ' ἐφ' οὗ ἔνηθον ὄνος καὶ ἐπίνητρον καὶ ἄτρακτος, οὗ ἐν τῇ κάτω ἄκρᾳ ἦν ὁ σφόνδυλος, καὶ τὸ περὶ αὐτῶν ἐνειλημένον νῆμα πηνίον καὶ πήνη, καὶ τὸ ἐντεῦθεν ἔπειτα συναγόμενον νῆμα ἀγαθὶς (ὅθεν ἡ παροιμία ἀγαθῶν ἀγαθίδες). Ὅτι δὲ τὴν ἑτοιμασίαν τῶν ἐρίων ἐπετήδευον αἱ ὑπηρέτριαι δεικνύει ἀρκούντως ἡ συμπαράθεσις τῶν φράσεων «ἔριά τε ξαίνειν καὶ δουλοσύνην ἀνέχεσθαι» ὡς καὶ τὸ παρὰ Πλαύτῳ «μεταξὺ θεραπαινῶν καθῆσθαι καὶ ἔρια ξαίνειν» [1]· ἀλλὰ καὶ παρὰ τῷ Λουκιανῷ ἔτι σαφέστερον καταδεικνύεται ὁ δουλικὸς χαρακτὴρ τῆς τοιαύτης ἐργασίας, ἔνθα λέγεται περὶ τοῦ ἀνθρώπου ὅτι «ἐδούλευεν ἢ ἐθήτευεν ἢ ἄλλας τέχνας, οἵας εἰκὸς τοὺς τοιούτους, ἐμάνθανε... ἔρια ξαίνειν ὡς εὔεργα εἴη ταῖς γυναιξὶ καὶ εὐμήρυτα καὶ κατάγοιτο εὐμαρῶς, ὁπότε ἢ κρόκην ἐκεῖναι στρέφοιεν, ἢ μίτον κλώθοιεν.» Καὶ τὴν ἐργασίαν δὲ ταύτην αἱ τῆς φαιδρότητος φίλαι Ἑλληνίδες συνήθως συνώδευον δι' ἱλαρῶν ᾀσμάτων, ἅτινα ἐκαλοῦντο ἔλινοι ἢ ἴουλοι. Ἄλλως δὲ ἐννοεῖται ὅτι καὶ ἐλεύθεραι γυναῖκες ἔπραττον πολλάκις ταὐτὰ ἐπὶ μισθῷ, καὶ οἰκοδέσποιναι δὲ ἐν ἐλλείψει θεραπαινίδων. Αἱ δὲ τρεῖς ὀνομασίαι τάλαρος, ἄτρακτος καὶ κερκὶς σημαίνουσιν ἐν τοῖς ἐπιγράμμασι τῆς ἀνθολογίας τοὺς τρεῖς διαδοχικοὺς βαθμοὺς τῆς ταλασιουργίας τὸ ξαίνειν, νήθειν καὶ ὑφαίνειν. [2]

§ 8. Ἄλλο καθῆκον ἐμπεπιστευμένον τῇ Ἑλληνίδι οἰκο-

[1]) „Inter ancillas sedere, lanam carere".

[2]) Σημειωτέον ἐνταῦθα ἐν παρόδῳ καὶ τὰς παρ' ἡμῖν λατινιζούσας λέξεις λαναρίζειν, λανάριον καὶ λανάρισμα, ἐκ τοῦ lanarius (ἐριουργικός), καὶ τοῦτο ἐκ τοῦ lana (ἔριον), λέξεως, ἣν ἀνευρίσκομεν κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἐν τῇ λέξει χλαῖνα, ἤτοι τῷ ἐξ ἐρίων κατεσκευασμένῳ χονδρῷ ἐπενδύτῃ. Ἐγγραπτέον δ' ἐν τοῖς λεξικοῖς καὶ τὴν ὑφαντικὴν σημασίαν τῶν πόρων τοῦ Εὐπόλιδος.

δεσποίνη ἦν τὸ κρατεῖν τὰς κλεῖδας τῶν ταμείων, τῶν ἀποθηκῶν δηλαδή, ἔνθα ἐφυλάττοντο πᾶσαι αἱ ζωοτροφίαι καὶ προμήθειαι τοῦ οἴκου· διὸ καὶ κλειδοῦχος ἐκαλεῖτο· καὶ αὕτη δὲ ἡ ἐπιμέλεια ἀνεγνωρίζετο ὡς διακριτικὸν σημεῖον τῆς γυναικείας ἱκανότητος καὶ ἐμπειρίας ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀνδρικήν· «ἐπεὶ καὶ οἰκονομία ἑτέρα ἀνδρὸς καὶ γυναικός», λέγει ὁ Ἀριστοτέλης· «τοῦ μὲν γὰρ κτᾶσθαι, τῆς δὲ φυλάττειν ἔργον ἐστίν»· ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ πράξει αὐτῇ γινώσκομεν ἐκ τοῦ Ἀριστοφάνους ὅτι πρότερον αὐταῖς ταῖς γυναιξὶν ἐχρῶντο οἱ ἄνδρες ἐπιτρόποις καὶ ταμίαις ἐν ταῖς οἰκίαις. Ἐνίοτε δ' ἐξελέγετο καὶ ἰδιαιτέρα ταμία γυνή, ἥτις ὤφειλεν εἶναι κατ' ἐξοχὴν σεμνὴ καὶ ὅλως ἀνεπίληπτος καὶ πρὸ πάντων δεδοκιμασμένη ὡς ἐγκρατεστάτη γαστρὸς καὶ οἴνου καὶ ὕπνου. Ἀλλὰ πολλάκις ἡ γαστριμαργία καὶ λιχνεία καὶ οἰνοφλυγία τῶν γυναικῶν ἠνάγκαζε τοὺς ἄνδρας λαμβάνειν τὰς κλεῖδας μεθ' ἑαυτῶν, καὶ διὰ τοῦτο ἰδίως αἱ παρ' Ἀριστοφάνει θεσμοφοριάζουσαι ἀγανακτοῦσαι κατὰ τοῦ γυναικομάστιγος Εὐριπίδου λέγουσιν, «ἃ ἦν ἡμῖν προτοῦ, αὐταῖσι ταμιείου προαιρούσαις λαβεῖν, ἄλφιτον, ἔλαιον, οἶνον, οὐδὲ ταῦτ' ἔτι ἔξεστιν· οἱ γὰρ ἄνδρες ἤδη κλειδία αὐτοὶ φοροῦσι κρυπτά, κακοηθέστατα, Λακωνίκ' ἄττα, τρεῖς ἔχοντα γομφίους», μὴ ὑπολείποντες αὐταῖς οὐδὲ τὴν παρηγορίαν τοῦ δι' ἀντικλειδίων ὑπανοίγειν τὰς θύρας τῶν ταμείων. Ἡ δὲ παρακινήσασα τοὺς ἄνδρας εἰς τοιαύτην αὐστηρότητα αἰτία, ἡ οἰνοποσία τῶν γυναικῶν, φαίνεται ὅτι ἦν ἐν τῶν συνηθεστάτων ἐλαττωμάτων τοῦ γυναικείου φύλου ἐν τῇ ἀρχαιότητι, καὶ διὰ τοῦτο ὥπλιζε τόσον δριμέως καὶ σαρκαστικῶς τοὺς κωμικοὺς κατὰ τῶν γυναικείων ἀτελειῶν. Περίεργον ἔμελλεν εἶναι τὸ διελθεῖν τὰς περὶ τούτου εὐφυεῖς ὑπερβολὰς αὐτῶν. Ἐκτὸς τοῦ γενικοῦ ἀφορισμοῦ ὅτι «πᾶσα γυνὴ κεκρατημένη οἴνῳ», ἀποκαλοῦνται αὗται ἀσκοὶ πλήρεις οἴνου, θερμόταται γυναῖκες, ποτίσταται, ἐκ παντὸς τρόπου μηχανώμεναι πιεῖν, μέγα ἀγαθὸν τοῖς καπήλοις καὶ δι' αὐτὸ τοῦτο μέγα κακὸν τοῖς συζύγοις, φιλοῦσαι πίνειν τὸν οἶνον εὔζωρον (οὔτε ὑδαρῆ, οὔτε ὅλως ἄκρατον), ἀρκούμεναι τοῖς πᾶσιν, ἐὰν παρῇ αὐταῖς οἶνος διαρκής, καί τις γυνὴ ὀνομάζεται οἰνηρὸν ἀγγεῖον· διὸ καὶ ἄλλος κωμικός, βεβαρημένος ὑπὸ τῆς ἐν Ἑλλάδι

συχνῆς οἰνοποσίας, ἀγανακτῶν λέγει· «κακοδαίμων σφόδρα, ὅστις ἄγεται γαμετὴν γυναῖκα, πλὴν ἐν τοῖς Σκύθαις *)· ἐκεῖ γὰρ μόνον οὐ φύεται ἄμπελος»· καὶ ἄλλος γράφει τὸν ὅρκον τῆς γυναικὸς εἰς οἶνον. Καὶ ἄλλως δὲ συχνάκις ἀπαντᾶται οἱονεὶ ἀνηλεῶς μαστιζομένη ἡ οἰνοπότις καὶ μέθυσος γυνή. Οἱ τοιοῦτοι ὅμως σαρκασμοὶ τῶν γυναικῶν, μαρτυροῦντες μεθυστικὴν τάσιν τοῦ γυναικείου φύλου, οὐδαμῶς ἀποδεικνύουσιν ὅτι ὡμοίαζον καὶ ταῖς γυναιξὶ τῶν Ἰαβανῶν τοῦ Ἰνδικοῦ ποιήματος, αἵτινες ἦσαν κατὰ χρέος μέθυσοι.

§ 9. Καὶ ἄλλα δὲ παραδείγματα ἐκτάκτου καὶ περιέργου καὶ κωμικῆς τῷ ὄντι προφυλάξεως ἐκ μέρους τῶν ἀνδρῶν κατὰ τῆς γυναικείας ἀκρασίας ἀναφέρονται· αἱ κατὰ τοῦ Εὐριπίδου ἀγανακτοῦσαι γυναῖκες, αἰτιολογοῦσαι τὴν κατ' αὐτοῦ καταδικαστικὴν ἀπόφασιν, λέγουσιν, «εἶτα διὰ τοῦτον ταῖς γυναικωνίτισι σφραγῖδας ἐπιβάλλουσιν ἤδη καὶ μοχλοὺς τηροῦντες ἡμᾶς, καὶ προσέτι Μολοττικοὺς τρέφουσι μορμολυκεῖα τοῖς μοιχοῖς κύνας,» καὶ παρὰ Μενάνδρῳ σπουδαιοτέρα τις ἀπευθύνεται συμβουλὴ περὶ τοῦ τρόπου τοῦ μεταχειρίζεσθαι τὴν γυναῖκα, ἔνθα λέγεται, «ὅστις δὲ μοχλοῖς καὶ διὰ σφραγισμάτων σώζει δάμαρτα, δρᾶν τι δὴ δοκῶν σοφόν, μάταιός ἐστι καὶ φρονῶν οὐδὲν φρονεῖ». Ἀλλ' ἐκ ταύτης τῆς τῶν κωμικῶν γενικῆς κατὰ τῶν γυναικῶν καταφορᾶς οὐδαμῶς ἐξάγεται, ὅτι πολλοὶ Ἕλληνες ἄνδρες εἶχον κυριολεκτικῶς ὑπὸ κλεῖθρα καὶ μοχλοὺς καὶ σφραγῖδας τὰς θύρας τῆς γυναικωνίτιδος. Ἐὰν δ' ἐνίοτε ἀναφέρωνται καὶ εὐνοῦχοι, ἡ λέξις κεῖται ἐν χρήσει πρὸς παράστασιν τῆς βαρβαρικῆς συνηθείας· διότι καθ' Ἡρόδοτον «παρὰ τοῖσι βαρβάροισι τιμιώτεροί εἰσιν οἱ εὐνοῦχοι πίστιος ἕνεκα τῆς πάσης» τῶν μὴ τοιούτων· διὸ καὶ ἐν ταῖς βασιλείοις αὐλαῖς τῶν Περσῶν ἦσαν καὶ ὀφθαλμοὶ καὶ ἀκοαὶ τὸ εὐνούχων γένος, ὡς οὐ παίδων, οὐ συγγενείας τὸ πιστὸν τῆς εὐνοίας μετασπώσης, ἀλλὰ μόνου τοῦ πιστεύσαντος ἀναρτώσης· εὕρηται μὲν παρὰ Πλάτωνι ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Καλλίου καί τις εὐνοῦχος, ἀλλ' οὗτος ὡς θυρωρός, ἐκ τούτου ὅμως οὐδαμῶς ἀπο-

*) Διότι φαίνεται ὅτι τότε ἦσαν ἐκεῖνοι ἔθνος ἄοινον καὶ νηφάλιον.

δεικνύεται ὅτι μετεχειρίζοντο αὐτοὺς καὶ πρὸς φύλαξιν τῶν γυναικῶν· τὸ δὲ παρα Τερεντίῳ λεγόμενον περί τινος ὅτι ἤθελεν εὐνούχους [1]) περιορίζεται μόνον εἰς τὰς βασιλίσσας, ἀλλ' οὐδὲ τοῦτο ἐκληπτέον κατὰ γράμμα [2]). Πᾶσαι ὅμως αὗται αἱ προφυλάξεις ἦσαν ἐξαιρέσεις σπάνιαι, καὶ ἴσως μάλιστα αἱ σφραγῖδες καὶ οἱ μοχλοὶ οὐδέποτ' ἦσαν ἐν χρήσει, ἀλλ' ὁ Ἀριστοφάνης, καθαπτόμενος τοῦ Εὐριπίδου δι' ὅσα ἐν τοῖς δράμασιν αὐτοῦ ἔλεγεν ὅτι οἱ ἄνδρες μετεχειρίζοντο κατὰ τῶν γυναικῶν, κωμικώτερον ἐπάγει ὅτι οὗτος δῆθεν ἐδίδαξεν αὐτὰ τοὺς ἄνδρας ἐν τῇ πράξει. Βεβαιότατον ὅμως ὅτι ἡ ἔξοδος καὶ δημοσία ἐμφάνισις τῶν γυναικῶν ἦν ὑποβεβλημένη εἰς γενικοὺς καὶ νενομοθετημένους περιορισμούς· πρὸς τοῦτο ἦν διωρισμένη ἰδιαιτέρα ἀρχή, οἱ καλούμενοι γυναικονόμοι ἢ γυναικόκοσμοι, οἵτινες ἐκτὸς τῶν ἄλλων καθηκόντων αὐτῶν ὤφειλον ἐπαγρυπνεῖν ἐπὶ τῶν ἐξόδων τῶν γυναικῶν· τοιοῦτοι γυναικονόμοι ὑπῆρχον ἐν Συρακούσαις, ὅπου ἦν νόμος, ὑποβάλλων τὰς γυναῖκας περὶ τὰς ἐξόδους εἰς τὴν ἐπίβλεψιν τούτων, «τὴν ἐλευθέραν μὴ ἐκπορεύεσθαι ἡλίου δεδυκότος... ἐκωλύετο δὲ καὶ δι' ἡμέρας ἐξιέναι ἄνευ τῶν γυναικονόμων, ἀκολουθούσης αὐτῇ μιᾶς θεραπαινίδος» καὶ ἐν Ἀθήναις δὲ ὑπῆρχον τοιοῦτοι· «γυναικόκοσμοι ἀρχὴ ἐπὶ τοῦ κόσμου τῶν γυναικῶν, τὰς δὲ ἀκοσμούσας ἐζημίουν καὶ τὰς ζημίας αὐτῶν γράφοντες ἐξετίθεσαν ἐπὶ τῆς πλατάνου τῆς ἐν Κεραμεικῷ.» Πάντως δ' ἐγίνετο τοιοῦτος περιορισμὸς ἐν μᾶλλον ἀριστοκρατουμέναις πολιτείαις κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη λέγοντα, «παιδονόμος καὶ γυναικονόμος καὶ εἴ τις ἄλλος ἄρχων κύριός ἐστι τοιαύτης ἐπιμελείας ἀριστοκρατικόν, δημοκρατικὸν δ' οὔ· πῶς γὰρ οἷόν τε κωλύειν ἐξιέναι τὰς τῶν ἀπόρων;» καὶ ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς λέγει ὅτι «τούτων τῶν ἀρχῶν εἶναι φανερῶς εἰσὶν οὐ δημοτικαί, οἷον γυναικονομία καὶ παιδονομία· τοῖς γὰρ ἀπόροις ἀνάγκη χρῆσθαι καὶ γυναιξὶ καὶ παισίν, ὥσπερ ἀκολούθοις διὰ τὴν ἀδουλίαν»· ὁμοίας

[1]) „Porro eunuchum dixti velle te, quia solae utuntur his reginae".

[2]) Διὸ καὶ οὐδαμῶς ἔχεται ἀληθείας τὸ παρὰ Barthélemy „en general elles ne doivent paraître qu'accompagnées d'eunuques".

τινὰς ἐπισκόπους τῶν ἠθῶν γυναῖκας διορίζει καὶ ὁ Πλάτων ἐν τοῖς ἑαυτοῦ Νόμοις. Ὡσαύτως αἱ εὐπορώτεραι τῶν γυναικῶν ἐξήρχοντο συνήθως μετὰ θεραπαινῶν καὶ δούλων.

§ 10. Πᾶσαι ὅμως αἱ ἄλλαι οἰκιακαὶ σχέσεις τῶν συζύγων ἀντεστοίχουν ἐν γένει πρὸς τὰς ἰδέας καὶ τὸν πολιτισμὸν τῆς καθ' ἡμᾶς Εὐρώπης. Γινώσκομεν ὅτι ἡ τῶν ἀρχαίων γυναικωνῖτις, τὸ ἰδιαιτέρως διὰ τὰ θήλεα μέλη τοῦ οἴκου προσδιωρισμένον τμῆμα αὐτοῦ, ἦν ἱερὸν καὶ ἄδυτον, καὶ εἰς τοῦτο μόνοι οἱ πλησιέστεροι συγγενεῖς ἠδύναντο εἰσέρχεσθαι κατὰ τὸν Κορνήλιον Νέπωτα, λέγοντα ὅτι παρ' Ἕλλησιν ἡ γυνὴ διατρίβει ἐν τῷ ἐνδοτέρῳ μέρει τοῦ οἴκου, ὅπερ καλεῖται γυναικωνῖτις, ἔνθα οὐδεὶς εἰσέρχεται, ἐὰν μὴ ᾖ στενὸς συγγενής *)· ἀλλὰ περιορισμὸς ἐντὸς ταύτης τῆς γυναικωνίτιδος ἐλάμβανε χώραν τὸ μέγιστον διὰ τὰς παρθένους, δι' ἃς ἡ ἐσωτερικὴ θύρα, ἡ μέσαυλος, ὤφειλεν εἶναι τοιοῦτον ὅριον, οἷον ἦν ἡ ἐξωτερικὴ πύλη, ἡ αὔλειος, διὰ τὴν ἔγγαμον οἰκοδέσποιναν, καὶ διὰ τοῦτο προσφυέστερον περὶ τῶν παρθένων δυνάμεθα εἰπεῖν ὅτι ἦν γένος εἰθισμένον ζῆν δεδυκὸς καὶ σκοτεινόν, ὅπερ ὁ Πλάτων λέγει ἐν γένει περὶ τῶν γυναικῶν, καὶ ἔτι ὅτι ἐτηροῦντο ὑπὸ κλεῖθρα καὶ μοχλούς, ὡς καὶ τῷ ὄντι πολλαχοῦ ὀνομάζονται κατάκλειστοι καὶ θαλαμευόμεναι καὶ φρουρούμεναι, ὁ δὲ Φωκυλίδης ἐν ταῖς γνώμαις αὐτοῦ συμβουλεύει, «παρθενικὴν δὲ φύλασσε πολυκλείστοις θαλάμοισι μηδέ μιν ἄχρι γάμων πρὸ δόμων ὀφθῆναι ἐάσῃς»· διὸ καὶ ἡ Κλυταιμνήστρα, ἀπολογουμένη πρὸς τὸν Ἀγαμέμνονα, μεμφόμενον αὐτὴν ἐπὶ τῷ ὅτι ἀφῆκε μόνας ἐν τῷ οἴκῳ τὰς θυγατέρας, λέγει ὅτι φρουροῦνται καλῶς ἐν ὀχυροῖς παρθενῶσιν. Ἐκ δὲ τοῦ ἀδύτου τοῦ παρθενῶνος, ὅπου οἰκούρουν καὶ ἔθαλλον ἐν σκιᾷ, μόνον κατ' ἐξαιρέτους τινὰς εὐκαιρίας ἐξήρχοντο ἢ πρὸς θεωρίαν ἢ πρὸς κοινωνίαν πομπικῆς τινος τελετῆς, καὶ συνήθως κατὰ τοιαύτας μόνον εὐκαιρίας προσεφέρετο αὐταῖς ἀφορμὴ ἀναπτύξεως τρυφερωτέρων αἰσθημάτων πρὸς τὸ ἕτερον φῦλον, ὡς καὶ πραγματικῶς οἱ κωμικοὶ εἰσάγουσιν

*) „Non sedet nisi in interiore parte aedium, quae γυναικωνῖτις appellatur, quo memo accedit nisi propinqua cognatione conjunctus".

ἐνίοτε ἐν τοῖς ἑαυτῶν δράμασι τὰς τοιαύτας εὐκαιρίας. Ἐὰν δὲ ἐν ταῖς τραγῳδίαις ἁπαντῶμεν καὶ παρθενικὰ πρόσωπα δρῶντα, τοῦτο γίνεται, διότι πᾶσαι αἱ ὑποθέσεις τῶν δραμάτων εἰσὶν ἠρυσμέναι ἐκ τοῦ ἐπικοῦ κύκλου, ὅτε διὰ τὴν ἀφέλειαν τῶν χρόνων αἱ παρθένοι ἔζων ἢ τοὐλάχιστον παρίσταντοι ἡμῖν ζῶσαι ἐλευθερώτερόν πως καὶ ἀνέδην. Ἀλλὰ πάντως ἐν Σπάρτῃ ὑπῆρχε μεγάλη ἐξαίρεσις ὡς πρὸς τὸν τοιοῦτον ἐν τῷ παρθενῶνι ἀνακεχωρηκότα βίον τῶν παρθένων καὶ ὡς πρὸς τὴν συχνοτέραν μετὰ τοῦ ἄῤῥενος φύλου συμπεριφορὰν αὐτῶν, ἐφ' ὅσον ἐκεῖ ἡ θήλεια νεολαία μετεῖχε καὶ τῶν γυμνασίων τῆς ἄῤῥενος· καὶ ἐν Χίῳ δὲ ἀναφέρονται ἀγῶνες παίδων καὶ παρθένων, παλαιόντων πρὸς ἀλλήλους ἐν τοῖς γυμνασίοις καὶ τοῖς δρόμοις καὶ παρεχόντων ἥδιστον θεάμα τοῖς περιέργοις· ἐν Ἤλιδι δὲ φαίνεται ὅτι αἱ παρθένοι ἀπήλαυον μάλιστα καὶ ἐλευθερίας, αὐστηρῶς ἀπηγορευμένης ταῖς ὑπάνδροις· διότι ἐὰν μὲν αὗται ἐφωρῶντο ἐλθοῦσαι εἰς τὸν ἀγῶνα τὸν Ὀλυμπιακὸν καὶ μετημφιεσμέναι ἀνδρικά, ἢ καὶ ὅλως διαβᾶσαι τὸν Ἀλφειὸν κατὰ τὰς ἀπηγορευμένας ἡμέρας, ἐῤῥίπτοντο κατὰ τοῦ Τυπαίου ὄρους, αἱ δὲ παρθένοι οὐδ' εἴργοντο ἁπλῶς παρ' αὐτοῖς ἀπὸ τοῦ θεᾶσθαι τοὺς ἀγῶνας. Περιττὸν σημειῶσαι ἐνταῦθα τὴν ἐν τοῖς θεσμοφορίοις καὶ ἄλλοις μυστηρίοις καὶ πανυχίσι συμμετοχὴν τῶν ἀττικῶν γυναικῶν, ἢ τὴν εἰς τὸ θέατρον κατὰ τὴν παράστασιν τραγῳδιῶν ἢ κωμῳδιῶν φοίτησιν αὐτῶν, διότι ταῦτα ἦσαν ἐξαιρετικαὶ περιστάσεις, μὴ ἀναγόμεναι εἰς τὸν καθ' ἑκάστην ἰδιωτικὸν βίον. Πανταχοῦ λοιπὸν ἀλλαχοῦ ἦν συνήθως ἐπιβεβλημένον τὸ ἔθος «ταῖς θηλείαις οἰκουρεῖν καὶ ἔνδον μένειν, παρθένοις μὲν εἴσω κλισιάδων, τὴν μεσαύλιον ὅρον ποιουμέναις, τελείαις δ' ἤδη γυναιξὶ τὴν αὔλειον». Διὸ καὶ παρὰ τοῖς τραγικοῖς εὑρηται τὸ οἰκουρεῖν ὡς ἀπαραίτητον κατηγόρημα τῶν παρθένων, πρὸς ἃς καὶ ἐξομοιοῦνται πάντες οἱ οἰκουροῦντες, «οἰκουροῦσι κατ' οἶκον, ὥστε παρθένοι», καὶ παρ' Εὐριπίδῃ δίδεται ἡ συμβουλή, «εἰς ὄχλον ἔρπειν παρθένοισιν οὐ καλόν.» Ὡσαύτως καὶ ὁ Ἡσίοδος καταλέγει τὸ ἔνδον εἶναι ὡς γνώρισμα τῆς παρθένου, «ἥτε δόμων ἔντοσθε φίλῃ παρὰ μητρὶ μίμνει.» Ἀλλ' ἐπειδὴ μακρὰ ἦ καὶ διὰ βίου παρθενία φαίνεται ὅτι ἦν ἐκ

τῶν σπανιοτήτων ἐν Ἑλλάδι, διὰ τοῦτο βεβαίως καὶ οὗτος ὁ περιορισμὸς ἦν πρόσκαιρος. Καὶ τῷ ὄντι ἐλάχιστα παραδείγματα τοιαύτης ἀειπαρθενίας ἀπαντῶνται ἐν Ἑλλάδι, ἢ τοὐλάχιστον ἐθεωρεῖτο καὶ ἐθρηνεῖτο ὡς μέγα δυστύχημα, ὡς ἐξάγεται τοῦτο ἐξ ἱκανῶν παρὰ τοῖς τραγικοῖς ποιηταῖς χωρίων· παρὰ Σοφοκλεῖ ὁ τυφλὸς βασιλεὺς Οἰδίπους, ἀπαριθμήσας τὰ ὀνείδη, εἰς ἃ ἔμελλον εἶναι ἐκτεθειμέναι αἱ μικραὶ θυγατέρες αὐτοῦ ἕνεκα τῶν ἀκουσίων πατρικῶν ἁμαρτημάτων, λέγει πρὸς αὐτάς, «εἶτα τίς νυμφεύσεται ὑμᾶς; οὐκ ἔστιν οὐδείς, ὦ τέκνα, ἀλλὰ δηλαδὴ χέρσους φθαρῆναι καὶ ἀγάμους ὑμᾶς χρεών», καὶ πρὸς τὸν Κρέοντα λέγει περὶ τῶν αὐτῶν, «μὴ παρίδῃς αὐτὰς πτωχάς, ἀνάνδρους, ἐγγενεῖς ἀλωμένας». Ἡ δ' Ἑλένη παρ' Εὐριπίδῃ μεταξὺ τῶν ἄλλων μεγάλων δυστυχημάτων καταλέγει καὶ τὸ ὅτι «θυγάτηρ ἄνανδρος πολιὰ παρθενεύεται». Ἡ Ἠλέκτρα παρὰ Σοφοκλεῖ βαρυαλγεῖ λέγουσα, «πάρεστι δ' ἀλγεῖν εἰς τοσόνδε τοῦ χρόνου ἄλεκτρα γηράσκουσαν ἀνυμέναιά τε,» καὶ ἀλλαχοῦ ἡ αὐτὴ, «ἄτεκνος, τάλαινα, ἀνύμφευτος αἰὲν οἰχνῶ»· ἡ Ἠλέκτρα μάλιστα κατά τινα μελοποιὸν Ξάνθον καὶ ἐπώνυμος τῆς μακρᾶς αὐτῆς παρθενίας ἐγένετο, πρότερον καλουμένη Λαοδίκη· διότι, ἀφ' οὗ ἀνῃρέθη ὁ Ἀγαμέμνων, τὴν δὲ Κλυταιμνήστραν ἔγημεν ὁ Αἴγισθος καὶ ἐβασίλευσεν, ἄλεκτρον οὖσαν καὶ καταγηρῶσαν παρθένον οἱ Ἀργεῖοι ἐκάλεσαν αὐτὴν Ἠλέκτραν διὰ τὸ ἀμοιρεῖν ἀνδρὸς καὶ μὴ πεπειρᾶσθαι λέκτρου. Καὶ πολλαχοῦ περὶ τῶν τοιούτων «ἄνυμφος καὶ δύσμορος» συνδυάζονται· καὶ ἡ Ἀντιγόνη θρηνολογεῖ ἑαυτὴν ὅτι «ἄκλαυτος, ἄφιλος, ἀνυμέναιος, ταλαίφρων ἄγεται τὴν ὁδὸν τοῦ θανάτου», καὶ ἀλλαχοῦ λέγει ὅτι «καὶ νῦν ἄγει με διὰ χερῶν οὕτω λαβὼν ἄλεκτρον, ἀνυμέναιον, οὔτε τοῦ γάμου μέρος λαχοῦσαν, οὔτε παιδείου τροφῆς». Μόνον ὁ Πλίνιος, καθ' ὅσον γινώσκομεν, ἀναφέρει ἀειπάρθενόν τινα ζωγράφον γυναῖκα Λάλαν ἢ Λαΐαν (perpetuum virgo), ἀλλ' αὕτη ἀνήκει εἰς πολὺ μεταγενεστέραν ἐποχήν.

§ 11. Τὸ χείριστον ὅμως πάντων τούτων ἦν ὅτι τὸ γυναικεῖον φῦλον ηὔξανε καὶ ἡλικιοῦτο ἄνευ ἐκπαιδεύσεως καὶ μορφώσεως· διότι οὔτε ἰδιαίτερα παρθεναγωγεῖα ἢ ἐκπαιδευτικὰ κατα-

στήματα ὑπὲρ τῶν κορασίων ὑπῆρχον, οὔτε κατ' οἶκον προσελαμβάνοντο ἰδιωτικοὶ διδάσκαλοι πρὸς ἐκπαίδευσιν αὐτῶν. Μάλιστα δὲ καὶ κατεβάλλετο τοὐναντίον φροντίς, ὅπως ἡ νέα κόρη μάθῃ ὅτι ἐλάχιστα, ὡς παρὰ Ξενοφῶντι λέγεται περί τινος ὅτι «κόρη ἔζη ὑπὸ πολλῆς ἐπιμελείας, ὅπως ἐλάχιστα μὲν ὄψοιτο, ἐλάχιστα δὲ ἀκούσοιτο, ἐλάχιστα δὲ ἔροιτο», καὶ ὁ Σωκράτης παρὰ τῷ αὐτῷ εἰσάγεται λέγων πρὸς τὸν Κριτόβουλον ὅτι «ἔγημας αὐτὴν τὴν γυναῖκα παῖδα νέαν μάλιστα καὶ ὡς ἐδύνατο ἐλάχιστα ἑωρακυῖαν καὶ ἀκηκουῖαν». Αἱ θυγατέρες παρελάμβανον μόνον τὰς γνώσεις καὶ ἐπιδεξιότητας τῶν μητέρων αὐτῶν διὰ τῆς πράξεως καὶ τριβῆς, καὶ ταύταις μόνον καὶ ταῖς τροφοῖς ἦν ἐμπεπιστευμένη πᾶσα ἡ ἀνατροφὴ αὐτῶν, συνισταμένη ἐν τῇ ἐκμαθήσει καταλλήλων ἔργων πρὸς τὸν προορισμὸν τῆς γυναικός, ὡς τοῦ νήθειν καὶ ὑφαίνειν καὶ τῆς ἄλλης οἰκονομίας, οἷα προδιεγράφη. Μετὰ τῆς τοιαύτης στοιχειώδους ἀνατροφῆς τῶν κορασίων ἀνεμιγνύοντο βεβαίως καί τινα πνευματικώτερα στοιχεῖα, ὡς ἡ ἀνάγνωσις καὶ ἡ γραφή, ἀλλ' ὑπέκειντο εἰς λίαν αὐθαίρετα καὶ τυχαῖα μέτρα. Καὶ οὐδεὶς μὲν ἀγνοεῖ ὅτι διέπρεψαν ἐν Ἑλλάδι κατὰ τόπους καὶ χρόνους διαφόρους καὶ γυναῖκες πεπαιδευμέναι καὶ ὑψηλοτέρας διανοητικότητος, ποιήτριαί τε καὶ φιλόσοφοι, περὶ ὧν καὶ κατ' αὐτὴν τὴν ἀρχαιότητα ἔγραψεν ἰδιαίτερον σύγγραμμα ὁ Στωϊκὸς Ἀπολλώνιος, «ὅσαι γυναῖκες ἐφιλοσόφησαν», καὶ ὁ Πλάτων ἀναφέρει συνάμα παλαιοὺς καὶ σοφοὺς ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας εἰρηκότας καὶ γεγραφότας, — ἀλλ' αὗται αἱ γενικώτεραι εἰδήσεις καὶ τὰ ἰδιαίτερα παραδείγματα λυρικῶν ποιητριῶν, οἷον Σαπφοῦς, Ἠρίννης, Τελεσίλλας, καὶ φιλοσοφησασῶν Πυθαγορείων γυναικῶν οὐδαμῶς δύνανται ἀναιρεῖν τὸ γενικῶς εἰρημένον περὶ τοῦ γυναικείου φύλου, καθ' ὅσον πάντα ταῦτα διατελοῦσι μόνον ἔξοχοι καὶ ἔνδοξοι ἐξαιρέσεις, προκύψασαι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐξ ἰδιαιτέρων τοπικῶν ἢ ἄλλων περιστάσεων.

§ 12. Ἡ μόνη δὲ κοινωνικὴ ἐκπαίδευσις τῶν σεμνῶν νεανίδων ἑλληνικῶν οἴκων, ἥτις καθίσταται ἡμῖν πιθανή, περιωρίζετο μέχρι τοσούτων μόνον, ὅσα ἦσαν αὐταῖς ἀναγκαῖα κατὰ τὰς θρησκευτικὰς τελετάς, ἔνθα ὤφειλον ἄδειν χορικῶς (ἐν χορῷ) καὶ

ὀρχεῖσθαι ἐν χορείαις, καὶ ὅτε δὴ ἀπετόλμων ῥίπτειν καὶ τὸ πρῶτον καὶ μόνον βλέμμα, ὅπερ τὰ ἑλληνικὰ ἤθη ἐπέτρεπον αὐταῖς, πρὸς τὸν μείζονα καὶ εὐρύτερον δημόσιον βίον καὶ πρὸς τὴν ἄῤῥενα νεότητα· πέραν δὲ καὶ ἐκτὸς τῶν τοιούτων περιορισμῶν τῆς παρθενικῆς ἀνατροφῆς καὶ τῆς μικρᾶς πρὸς δημοσίαν συμπεριφορὰν καὶ ἐμφάνισιν ἐλευθερίας ὑπῆρχε διὰ τὴν ἑλληνίδα οὐδὲν ἄλλο ἢ ἀκόλαστός τις ἐμφανὴς καὶ δημόσιος βίος, ὅστις ἦν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετος πρὸς τὸν βίον τῆς οἰκογενείας. Ἡ περιγραφὴ τοῦ τοιούτου ἀνέτου καὶ ἐλευθερωτέρου βίου τῶν Ἑλληνίδων ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς ἐνταῦθα προθέσεως ἡμῶν· σημειωτέον δὲ μόνον ὅτι διὰ τὰς αὐλητρίδας καὶ ψαλτρίας καὶ κιθαριστρίας μόνον φαίνεται ὅτι ὑπῆρχον διδασκαλεῖα κατὰ τὰ παρὰ τοῖς νεωτέρους ᾠδεῖα (conservatoires), ἀλλ' ἐνταῦθα ἡ ἐκμάθησις τῆς τέχνης καὶ ἡ περὶ αὐτὴν ἐπιτηδειότης ἠσκεῖτο ἐπὶ ζημίᾳ τῆς σεμνότητος καὶ σωφροσύνης. «Psallere et saltare elegantius docta quam necesse est probae».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΝΔΕΚΑΤΟΝ.

ΤΑ ΤΕΚΝΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΟΙΚΟΥ.

§ 1. Ἐν τοῖς προηγουμένοις εἴδομεν ὅτι ὁ ἑλληνικὸς βίος καὶ πρὸ πάντων τὸ ἀττικὸν ἔθος εἶχεν ἀποχεχωρισμένον τὸ θῆλυ φῦλον ἀπὸ τοῦ ἄῤῥενος διὰ μεγάλου χάσματος· τὸ τοιοῦτο δὲ χάσμα καὶ ἡ ἀττικὴ νομοθεσία, στηριζομένη ἐπὶ τοῦ ἐν τῷ βίῳ ὑπάρχοντος ἔθους, παρέστησεν ἀρκούντως, θεωρήσασα τὴν γυναῖκα ὡς διὰ βίου ἀνήλικα ἐνώπιον τοῦ νόμου καὶ οὕτω προσενεχθεῖσα πρὸς αὐτὴν ἐν ταῖς διαφόροις συναλλαγαῖς τοῦ βίου καὶ διατάξασα διαῤῥήδην, μὴ ἔστω συγκεχωρημένον τῇ γυναικί, ὡς μηδὲ τῷ παιδὶ τὸ συναλλάσσεσθαι καὶ συμβάλλεσθαι πέραν ἑνὸς μεδίμνου κριθῆς. Τοιαύτη τις ὅμως θέσις ἀπέναντι τῶν ἄλλων οἰκογενῶν οὐδαμῶς ἰσχύει καὶ περὶ τῶν τέκνων τοῦ ἑλληνικοῦ οἴκου. Διότι ἐν τῇ ἑλληνικῇ κοινωνίᾳ τὰ νόμιμα τέκνα τοῦ οἴκου ἀπήλαυον καὶ ὑπὸ τῆς ἐπικρατούσης συνηθείας καὶ ὑπὸ τοῦ νόμου προστασίας, καθιστώσης σχεδὸν ἀδύνατον τὴν σύγκρισιν τῆς παρ' Ἕλλησι πατρικῆς ἐξουσίας πρὸς τὴν παρὰ Ῥωμαίοις patriam potestatem· καὶ παρὰ τούτοις μὲν ὡμολογεῖτο ὅτι τὸ δίκαιον τῆς ἐπὶ τῶν παίδων πατρικῆς ἐξουσίας ἦν ἰδιάζον αὐτοῖς, μὴ ἀνευρισκόμενον παρ' οὐδενὶ τῶν ἄλλων ἐθνῶν *). Παρ' Ἕλλησιν ὅμως

*) „Jus potestatis, quod in liberos habemus, proprium est civium Romanorum, nulli enim alii sunt homines, qui talem in liberos habeant potestatem, qualem nos (Romani) habemus“ κατὰ τὰς τοῦ Ἰουστινιανοῦ διατάξεις.

ὁ βίος καὶ ἡ νομοθεσία, ὑποβάλλοντες τοὺς παῖδας κατὰ τὴν φυσικὴν αὐτῶν ἀνηλικότητα ὑπὸ τὴν πατρικὴν ἐξουσίαν καὶ ὁδηγίαν, περιώριζον ἐντὸς ὅλως ἀνθρωπίνης ἡμερότητος καὶ πολιτισμοῦ τὸ πατρικὸν δικαίωμα τοῦ τιμωρεῖν τοὺς ἀπειθεῖς υἱούς, οὐδὲ προσέταττον αὐτοῖς τὸ φονεύειν τοὺς παραβαίνοντας τὰ πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ τὴν πατρίδα καθήκοντα, ἢ τοὐλάχιστον οὐδαμῶς ἐπέτρεπον τοιοῦτό τι γινόμενον. Ἐν ᾧ ἡ παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις πατρικὴ ἐξουσία περιελάμβανε τὸ ἐπὶ ἐλευθερίας, ζωῆς καὶ θανάτου τοῦ υἱοῦ δικαίωμα τοῦ πατρός, καὶ καθίστα τοῦτον ἀληθῶς δεσπότην καὶ τὴν οἰκογένειαν αὐτόχρημα δεσποτείαν μέχρις ἄκρας ὠμότητος πρὸς τὰ τέκνα καὶ μέχρις ἄντικρυς διαφωνίας πρὸς τὰ δίκαια τῆς πολιτείας, τὸ ἑλληνικὸν ἔθος καὶ ὁ ἑλληνικὸς νόμος διεκρίνετο ἀπὸ τοῦ ῥωμαϊκοῦ διττῶς, καὶ κατ' ἔκτασιν καὶ κατ' ἐπίτασιν, τὸ μὲν καθ' ὅσον κατέπαυε τὴν ἐπὶ τοῦ παιδὸς πατρικὴν ἐξουσίαν διὰ τῆς αὐτοτελείας τούτου τῆς προσγινομένης ἢ δι' ὡρισμένης ἡλικίας ἢ διὰ τοῦ γάμου ἢ δι' ἐγγραφῆς εἰς τὸ ληξιαρχικόν, τὸ δὲ καθ' ὅτι τὸ μέγιστον ἐπετρέπετο τῷ Ἕλληνι πατρὶ μόνῃ ἡ ἀναίρεσις τῆς μεταξὺ παιδὸς καὶ γονέων σχέσεως δι' ἀποκηρύξεως καὶ ἀποκληρώσεως, μηδαμῶς θίγουσα τῆς ἐλευθερίας μηδὲ τῆς ζωῆς τοῦ παιδός. Ἀλλὰ πάλιν, ἐν ᾧ παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις τὸ σχεδὸν ἀπεριόριστον καὶ ἐν μέρει ἀπάνθρωπον πατρικὸν δικαίωμα ἐμετριάζετο καὶ ἐξημερίζετο διὰ τῆς φυσικῆς στοργῆς καὶ τοῦ πνεύματος τῶν ῥωμαϊκῶν ἠθῶν ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐλευθέρας πολιτείας ἕκαστος οἶκος ἀπὸ δεσποτείας κατήντα οἱονεὶ βασιλεία κατὰ τὴν ἀριστοτέλειον ἐκδοχήν, καὶ κατὰ τοῦτο παρεῖχε τῇ ῥωμαϊκῇ πειθαρχίᾳ διαρκεστέραν καὶ ἀσφαλεστέραν βάσιν, καὶ ὑπὸ τὴν σκιὰν αὐτοῦ ἀνεβλάστησεν ἡ ὅλως ῥωμαϊκὴ ἰδέα τῆς πρὸς τοὺς γονεῖς εὐσεβείας (pietas), ἄριστον ὄργανον ἠθοποιήσεως καὶ τῶν ἀνεπαρκῶν τῆς δημοσίας ἀγωγῆς νόμων βοηθητικόν, — ἐν Ἀθήναις, ἤδη καθ' ὃν χρόνον ὁ Ἀριστοφάνης ἐδίδασκε τὰς Νεφέλας, ἡ παράλυσις τῆς πατρικῆς ἐξουσίας παρεσκεύαζε τὴν παράλυσιν τῆς πολιτείας. Τὴν τοιαύτην διαφορὰν χαρακτηρίζει προσφυῶς Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασσεύς, λέγων· «οἱ μὲν τὰς ἑλληνικὰς καταστησάμενοι πολιτείας βραχύν τινα κομιδῇ

χρόνον ἔταξαν ἄρχεσθαι τοὺς παῖδας ὑπὸ τῶν πατέρων, οἱ μὲν ἕως ἂν τρίτον ἐκπληρώσωσιν ἀφ' ἥβης ἔτος, οἱ δὲ ὅσον χρόνον ἠθέοι μένωσιν, οἱ δὲ μέχρι τῆς εἰς τὰ ἀρχεῖα τὰ δημόσια ἐγγραφῆς, ὡς ἐκ τῆς Σόλωνος καὶ Πιττακοῦ καὶ Χαρώνδου νομοθεσίας ἔμαθον, οἷς πολλὴ μαρτυρεῖται σοφία· τιμωρίας δὲ κατὰ τῶν παίδων ἔταξαν, ἐὰν ἀπειθῶσι τοῖς πατράσιν, οὐ βαρείας, ἐξελάσαι τῆς οἰκίας ἐπιτρέψαντες αὐτοὺς καὶ χρήματα μὴ καταλιπεῖν, περαιτέρω δὲ οὐδέν· τοιγάρτοι πολλὰ ἐν Ἕλλησιν εἰς πατέρας ὑπὸ τέκνων ἀσχημονεῖται· — ὁ δὲ τῶν Ῥωμαίων νομοθέτης ἅπασαν ὡς εἰπεῖν ἔδωκεν ἐξουσίαν πατρὶ καθ' υἱοῦ καὶ παρὰ πάντα τὸν τοῦ βίου χρόνον, ἐάν τε εἴργειν, ἐάν τε μαστιγοῦν, ἐάν τε δέσμιον ἐπὶ τῶν κατ' ἀγρὸν ἔργων κατέχειν, ἐάν τε ἀποκτιννύναι προαιρῆται, κἂν τὰ πολιτικὰ πράττων ὁ παῖς ἥδη τυγχάνῃ, κἂν ἐν ἀρχαῖς ταῖς μεγίσταις ἐξεταζόμενος, κἂν διὰ τὴν εἰς τὰ κοινὰ φιλοτιμίαν ἐπαινούμενος». Τινὲς ἐνόμισαν ὅτι καὶ παρ' Ἀθηναίοις ὑπῆρχε νόμος τις, περὶ τῶν ἀκρίτων νόμος ὀνομαζόμενος, καθ' ὃν ἐπετρέπετο τοῖς πατράσι τὸ φονεύειν ἐν δεδομένῃ περιπτώσει τοὺς υἱούς, ἀλλὰ τοιοῦτος νόμος κατεδείχθη ὡς μόνης φαντασίας ἀποκύημα.

§ 2. Παρ' Ἕλλησι λοιπὸν ὁ πατὴρ ὡς οἰκογενειάρχης ἦν ἁπλῶς ὁ φυσικὸς κηδεμὼν καὶ διαχειριστὴς τῆς κοινῆς τοῦ οἴκου περιουσίας, ἦν κύριος κατὰ τὴν παρὰ τοῖς ἀττικοῖς νομικὴν σημασίαν τῆς λέξεως, οὐχὶ δὲ δεσπότης, ὁ πατὴρ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην ἦρχε τῶν παίδων βασιλικῶς, «ἡ τῶν τέχνων ἀρχὴ βασιλική», ἤτοι ἦρχε τιμώμενος μὲν καὶ ἐξέχων ὡς βασιλεύς, ἀλλ' ἐπὶ ἐλευθέρων καὶ οὐχὶ ὡς ἐπὶ δούλων, διότι ἐπὶ τῶν τέκνων ἦρχε καὶ κατὰ φιλίαν καὶ κατὰ πρεσβείαν, ἅπερ εἰσὶ χαρακτηριστικὰ τῆς βασιλικῆς ἀρχῆς· «τὸ γὰρ γεννῆσαν καὶ κατὰ φιλίαν ἄρχον καὶ κατὰ πρεσβείαν ἐστίν, ὅπερ ἐστὶ βασιλικῆς εἶδος ἀρχῆς.» Εἶχε μὲν ὁ πατὴρ τὸ δικαίωμα τοῦ σωφρονίζειν καὶ τιμωρεῖν καὶ διὰ σωματικῶν ποινῶν, οἷον πληγῶν καὶ τῶν τοιούτων, τοὺς ἀπειθοῦντας υἱούς, ἀλλὰ τὸ τοιοῦτο πατρικὸν δικαίωμα ἐλάχιστα διέφερεν ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ δικαιώματος τοῦ ἀπονεμομένου καὶ οἱῳδήποτε ἄλλῳ, ἀσχολουμένῳ περὶ τὰ τῆς ἀνατροφῆς τοῦ ἀνήλικος παιδός, οἷοι ἦσαν οἱ γραμματισταὶ ἢ γραμματοδιδάσκαλοι καὶ οἱ παιδοτρίβαι, ἢ καὶ ἄλλων παιδικῶν μαθημάτων διδάσκαλοι· καὶ καθ' ἣν ἐννοιαν εἴδομεν ἀνωτέρω ὅτι ὁ πατὴρ ὀνομάζεται κύριος τοῦ υἱοῦ, ὡς κηδεμὼν καὶ φροντιστὴς αὐτοῦ ἐνώπιον τοῦ νόμου, κατὰ τὴν αὐτὴν εὑρίσκεται ἡ αὐτὴ λέξις καὶ ἐπὶ διδασκάλου, ὅστις κατὰ τὰς ἰδέας τῶν ἀρχαίων, καίτοι ἔχων τὸ αὐτὸ δικαίωμα τῷ πατρικῷ ἐπὶ τοῦ ἐκπαιδευομένου παιδός, τοσοῦτον ὅμως ἀπεῖχεν ἀπὸ τοῦ εἶναι δεσπότης αὐτοῦ, ὥστε πολλάκις οἱ ὁμοταγεῖς αὐτῷ διδάσκαλοι καὶ παιδαγωγοὶ ἦσαν δοῦλοι. Ἀλλὰ τοιαύτην σύγκρισιν τῆς πατρικῆς ἐξουσίας μετὰ τοῦ παραπλησίου παιδαγωγικοῦ δικαιώματος ἱκανῶς παριστᾷ ἡμῖν καὶ ὡς γεγονὸς τοῦ βίου Δίων ὁ Χρυσόστομος, ἐν οἷς λέγει, «τρέφονται πάντες ὑπὸ τῶν πατέρων καὶ παίονται πολλάκις ὑπ' αὐτῶν καὶ πείθονται, ὅ τι ἂν ἐκεῖνοι προστάττωσιν αὐτοῖς· καίτοι ἕνεκα τοῦ πείθεσθαι καὶ πληγὰς λαμβάνειν καὶ τῶν γραμματιστῶν οἰκέτας φήσεις τοὺς παρ' αὐτοῖς μανθάνοντας καὶ τοὺς παιδοτρίβας δεσπότας εἶναι τῶν μαθητῶν ἢ τοὺς ἄλλο διδάσκοντας· καὶ γὰρ προστάττουσιν αὐτοῖς, καὶ τύπτουσι μὴ πειθομένους».

§ 3. Ἡ σημασία, ἣν ὁ ἑλληνικὸς βίος ἀπένεμεν εἰς τὸ τέκνον, ὡς σπουδαῖον συστατικὸν τοῦ οἴκου καὶ τῆς κοινωνίας μέλος, καταδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς προνοίας, ἣν νομοθεσίαι τινὲς ἐλάμβανον καὶ περὶ αὐτῶν τῶν ἐν τῇ μητρικῇ νηδύϊ ἐμβρύων, τιμωροῦσαι τὴν ἐξάμβλωσιν· «ἀπεῖπον ταῖς γυναιξὶν ἀμβλίσκειν τοῦτο καὶ ταῖς ἀπειθούσαις ζημίας ἐπέθεσαν». Ἀλλὰ περὶ τούτου φαίνεται ὅτι ἐν γένει θεωρία καὶ πρᾶξις ἦσαν ἀσύμφωνοι ἀλλήλαις· διότι ὁ μὲν Πλάτων ἐν τῇ θεωρητικῇ καὶ ἰδανικῇ αὐτοῦ Πολιτείᾳ θέλει νομοθετεῖν «μάλιστα μὲν μηδ' εἰς φῶς ἐκφέρειν κύημα μηδέν, ἐὰν γένηται· ἐὰν δέ τι βιάσηται, οὕτω ἐκτιθέναι, ὡς οὐκ οὔσης τροφῆς τῷ τοιούτῳ»· καὶ ὁ Ἀριστοτέλης δὲ συγχωρεῖ τοῦτο, λέγων· «πρὶν αἴσθησιν ἐγγενέσθαι καὶ ζωήν, ἐμποιεῖσθαι δεῖ τὴν ἄμβλωσιν», καὶ ἀναφέρει μάλιστα καὶ τὸ αἴτιον τούτου ῥητῶς· «τὸ γὰρ ὅσιον καὶ τὸ μὴ διωρισμένον τῇ αἰσθήσει καὶ τῷ ζῆν ἐστιν». Ἀλλ' ἐν τῇ πράξει τὸ τοιοῦτο ἦν πάντως ἀμφισβητήσιμον, καὶ ἐτίθετο μάλιστα ὡς ζήτημα ἐν τῇ ἀρχαιότητι, «εἰ τὸ ἔτι

ἐγγυμονούμενον ἄνθρωπός ἐστι καὶ εἰ ἀνεύθυνα τὰ τῶν ἀμβλώσεων ταῖς γυναιξί». Καὶ ἔκθεσις δὲ νεογνῶν βρεφῶν ἐγίνετο συνήθως ἐν διαφόροις πολιτείαις· τοῦτο τὸ ἔγκλημα ἦν ἴσως συγγνώμης ἄξιον, ἐν ὅσῳ ἐγίνετο ἕνεκα πενίας, καὶ πρὸ μικροῦ εἴδομεν τὴν παρ' Ἕλλησι φιλοσοφικὴν θεωρίαν οὕτω δικαιολογοῦσαν τὴν ἔκθεσιν καὶ ἐπιτρέπουσαν «ἐκτιθέναι ὡς οὐκ οὔσης τροφῆς τῷ τοιούτῳ,» καὶ παρὰ Πλουτάρχῳ παραπλησία αἰτιολογία τούτου ἐπιφέρεται· «οἱ μὲν γὰρ πένητες οὐ τρέφουσι τέκνα, φοβούμενοι μὴ χεῖρον ἢ προσήκει τραφέντα δουλοπρεπῆ καὶ ἀπαίδευτα καὶ τῶν καλῶν πάντων ἐνδεᾶ γένηται· τὴν γὰρ πενίαν ἔσχατον ἡγούμενοι κακόν, οὐχ ὑπομένουσι μεταδοῦναι τέκνοις, ὥσπερ χαλεποῦ τινος καὶ μεγάλου νοσήματος». Ἀλλ' ἡ Ἀριστοτέλειος ἠθικὴ παραινεῖ τὸ ἀποφεύγειν ταύτην τὴν ἀνάγκην ἄλλως πως· «διὰ πλῆθος τέκνων, ἐὰν ἡ τάξις τῶν ἐθῶν κωλύῃ, μηδὲν ἀποτίθεσθαι τῶν γιγνομένων», ὅ ἐστι καὶ ἐκεῖ, ὅπου ἡ συνήθεια καὶ ἡ ἀνάγκη μὴ ἐπέτρεπεν ἀπεριόριστον ἀριθμὸν παίδων, ὤφειλε θεραπεύεσθαι τὸ τοιοῦτο κακὸν τῆς πολυτεκνίας οὐχὶ δι' ἐκθέσεως, ἀλλ' ἢ δι' ἀνοχῆς τοῦ γεννηθέντος, ἢ πρὶν ἔτι γεννηθῇ δι' ἀμβλώσεως αὐτοῦ, ἔτι ἀναισθήτου ὄντος καὶ μηκέτι λαβόντος ζωὴν ἐν τῇ μητρικῇ νηδύϊ· περιορίζει δὲ τὴν ἀπόθεσιν ἢ ἔκθεσιν ταύτην μόνον εἰς τὰ πεπηρωμένα βρέφη καὶ ἐκτρώματα· «περὶ ἀποθέσεως καὶ τροφῆς τῶν γιγνομένων ἔστω νόμος μηδὲν πεπηρωμένον τρέφειν». Ἀλλὰ κατὰ δυστυχίαν καὶ ἐνταῦθα ἐπεκράτει μεγάλη αὐθαιρεσία, ἥτις ἐλάμβανεν ἀθέμιτον καὶ ἐγκληματικὸν χαρακτῆρα, γινομένη ὑπὸ εὐπόρων καὶ πλουσίων πρὸς διαφόρους κληρονομικοὺς σκοπούς· «ὃ δέ μοι δοκεῖ δεινότατον, λέγει ὁ Μουσώνιος παρὰ Στοβαίῳ, οὐδὲ πενίαν ἔνιοι προφασίζεσθαι ἔχοντες, ἀλλ' εὔποροι χρημάτων ὄντες, τινὲς δὲ καὶ πάνυ πλούσιοι, ὅμως τολμῶσι τὰ ἐπιγιγνόμενα τέκνα μὴ τρέφειν, ἵνα τὰ προγενόμενα εὐπορῇ μᾶλλον». Παράδοξος τροπος τοῦ ἐξασφαλίζειν τὴν περιουσίαν τοῖς πρωτοτόκοις ἐν ἐλλείψει ἄλλων πρωτοτοκίων (droit d'aînesse)! Ἰδίως περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐκθέσεως τῶν βρεφῶν σημειωτέον ἐνταῦθα ὅτι ἐγίνετο συνήθως ἐν χύτραις, καὶ διὰ τοῦτο ἐκαλεῖτο ἡ τοιαύτη ἔκθεσις ἐγχυτρισμός, ἐγχυτρίζειν καὶ χυτρίζειν, ὡς σημειοῦται παρὰ τοῖς

γραμματικοῖς· «ἐγχυτρισμὸς ἡ του βρέφους ἔκθεσις, ἐπεὶ ἐν χύτραις ἐξετίθεντο» καὶ «ἐγχυτρίστριαι αἱ μαῖαι αἱ ἐκτιθεῖσαι ἐν χύτραις τὰ βρέφη»· παράδειγμα δ' ἐκθέσεως παρέχει ἡμῖν ὁ Εὐριπίδης· «ὡς δ' ἦλθεν χρόνος, τεκοῦσ' ἐν οἴκοις παῖδ' ἀπήνεγκεν βρέφος.... κἀκτίθησιν ὡς θανούμενον κοίλης ἐν ἀντίπηγος εὐτρόχῳ κύκλῳ, προγόνων νόμον σώζουσα», ἔνθα ἀντίπηξ σημαίνει ἄγγος, κίστην, κιβωτόν, καὶ ἡ αὐτὴ ὀνομάζεται αὐτόθι καὶ πλεκτὸν κύτος καὶ ἑλικτὸν κύτος ἀντίπηγος.

§ 4. Ἀλλὰ καὶ πώλησις νεογνῶν βρεφῶν ἀπαντᾶται παρὰ τοῖς ἀρχαίοις. Τοῦτο δ' ἐγίνετο ἰδίως ἐπὶ τῷ σκοπῷ τοῦ ὑποβάλλειν αὐτὰ ὡς ὑποβολιμαῖα τέκνα ἄλλαις γυναιξίν, αἵτινες ἦσαν ἄπαιδες, ὡς μὴ δυνάμεναι κυῆσαι αὐταὶ καὶ στεῖραι ἢ στερίφαι οὖσαι, καὶ ὅμως ἤθελον κατέχειν ἑκάστη προσηλωμένον ἑαυτῇ τὸν ἄνδρα· περίεργος δὲ μάλιστα ἡ περὶ τούτου γνώμη τοῦ Δημοσθένους, ἔνθα πολλοῦ ἀπέχων τοῦ στιγματίσαι τοιαύτην πρᾶξιν, λαμβάνει πρὸ ὀφθαλμῶν μόνον τὴν περὶ τοῦτο φρόνιμον καὶ ἐπικερδῆ συναλλαγὴν τῆς πωλούσης τὸ ἴδιον βρέφος μητρὸς καὶ τὴν ἀπάτην καὶ ἀσύνετον κερδοσκοπίαν τῆς ἀγοραζούσης τὸ ξένον γυναικός· «ἡ μὲν γὰρ ὡς ἀληθῶς μήτηρ ἡ τεκοῦσα αὐτὸν πλεῖστον ἁπάντων ἀνθρώπων εἶχε νοῦν, ἡ δὲ δοκοῦσα καὶ ὑποβαλομένη πασῶν ἦν ἀνοητοτάτη γυναικῶν· σημεῖον δέ· ἡ μὲν γὰρ ἀπέδοτο εὐθὺς γενόμενον, ἡ δὲ, ἐξὸν αὐτῇ βελτίω πρίασθαι τῆς αὐτῆς τιμῆς, τοῦτον ἠγόρασε». Τοιαύτην τινὰ πώλησιν ὑπαινίττονται καὶ αἱ συχνάκις ἀναγινωσκόμεναι παρὰ τοῖς ἀττικοῖς ῥήτορσι φράσεις, οἷαι Θεόκριτος ὁ Ἐλαφοστίκτου καλούμενος, Κηφισόδωρος ὁ τοῦ Μύλωνος καλούμενος, Μνησίθεος ὁ τοῦ Μαγείρου καλούμενος. Ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ τοιούτου εἴδους τῆς ἐκθέσεως τῶν τέκνων ἁρμόζει τὸ πολὺ τὸ ὑπὸ Πλουτάρχου λεγόμενον περὶ τῆς διὰ πωλήσεως γινομένης προαιρετικῆς ἀπαλλοτριώσεως ἢ ἐκποιήσεως ἐνηλίκων ἤδη τέκνων, ὅτι οὐδεὶς δηλαδὴ ῥητὸς νόμος ὑπῆρχεν ἐναντίον τούτου, οὐχὶ δὲ ὅτι ἡ κοινὴ γνώμη ἐπεδοκίμαζε τὴν τοιαύτην ἐκποίησιν, εἰ μὴ ἐν σπανίαις καὶ ἐξαιρετικαῖς περιστάσεσι· «πολλοὶ δὲ καὶ παῖδας ἰδίους ἠναγκάζοντο πωλεῖν· οὐδεὶς γὰρ νόμος ἐκώλυε»· τοῦτο ἐν Ἀθήναις, περὶ δὲ τῶν Θη-

βῶν μάλιστα γινώσκομεν ὅτι ἐν ᾧ οὐκ ἐξῆν ἀνδρὶ Θηβαίῳ ἐκθεῖναι παιδίον καὶ ὁ νόμος κατεψηφίσατο θάνατον κατὰ τοῦ ἐκτιθέντος αὐτοῦ, ἀντὶ τῆς ἐκθέσεως ἄλλος νόμος ἀντικατέστησε δικαίωμα πωλήσεως, καθ' ὃ ἐνδεὴς πατὴρ ἠδύνατο ἀπαλλαχθῆναι τοῦ παιδὸς αὐτοῦ διὰ πωλήσεως, μεσολαβούσης τῆς ἀρχῆς, ὡς πάλιν καὶ ἔκθετον τέκνον εὑρεθὲν ἐγίνετο δοῦλος τοῦ ἀνελομένου καὶ διαθρέψαντος αὐτό. Ἀλλ' ἐν Ἀθήναις ὁ Σόλων περιώρισε τὸ καθ' ἑαυτὸν τοῦτο τὸ πρὸς πώλησιν δικαίωμα εἰς μόνας τὰς περιστάσεις, καθ' ἃς ὁ πατὴρ ἠδύνατο λαβεῖν ἐπ' αὐτοφώρῳ ἢ ἐξελέγξαι τὰς θυγατέρας αὐτοῦ ἑκουσίως ἀτιμασθείσας. Ἀλλ' ἆρά γε ἔθηκε καί τινα ἀπαγορευτικὴν ἢ τοὐλάχιστον περιοριστικὴν διάταξιν περὶ τῆς ἐκποιήσεως τῶν ἀῤῥένων παίδων; — Περὶ δὲ εἰσποιήσεως ἢ υἱοθεσίας ἀλλαχοῦ γενήσεται λόγος.

§ 5. Δυσκολώτερον ὅμως τὸ διορίσαι καὶ ἀποφήνασθαι, ἂν καὶ ἡ ἀποκλήρωσις καὶ ἀποκήρυξις (ἀπείπασθαι) υἱοῦ ἦν περιωρισμένη ὑπὸ θετικῶν καὶ νομικῶν διατάξεων, ἢ κατελείπετο ἐλεύθερον ἔργον τῆς διακρίσεως καὶ ἐξουσίας τοῦ πατρὸς, διότι τοὐλάχιστον οὔτε διαδικασίας εἶδος οὔτε ἐπιτηρητικὴ τούτου ἀρχὴ καὶ δικαστικὴ ἁρμοδιότης δύναται καταδειχθῆναι ἀποχρώντως· διότι εἰ καὶ λέγει ὁ Λουκιανὸς, «οὐχ ἅπασιν ὁ νομοθέτης οὐδὲ πάντας υἱέας, οὐδὲ ὁσάκις ἂν ἐθέλωσιν ἀποκηρύττειν συγκεχώρηκεν, οὐδ' ἐπὶ πάσαις αἰτίαις», ἀλλὰ πλαστὴ δικανικὴ περίπτωσις ἀδυνατεῖ ἀντισταθμίσαι μαρτυρίαν, εἰλημμένην ἐκ πραγματικῆς παρὰ τῷ Δημοσθένει δίκης, ἔνθα λέγεται ὅτι «ὁ νόμος τοὺς γονέας ποιεῖ κυρίους οὐ μόνον θέσθαι τοὔνομα ἐξ ἀρχῆς, ἀλλὰ καὶ ἐξαλεῖψαι πάλιν καὶ ἀποκηρύξαι». Διὰ ταύτης δὲ τῆς ἐξαλείψεως τοῦ ὀνόματος οὐδαμῶς ἐννοητέα μόνον ἀλλαγὴ ὀνόματος· καὶ ὑπαινίττονται μὲν διάφοροι γραμματικοὶ ὅτι εἶχεν ἐκ νόμου τοιοῦτό τι δικαίωμα ὁ πατήρ, διότι λέγεται παρ' αὐτοῖς ὅτι ἀποκήρυκτος ὁ ἐπὶ ἀδικήματι ἢ ἐπὶ κολάσει ὑπὸ τοῦ πατρὸς ἐκ τῆς οἰκίας ἐκβληθείς, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἡ τοιαύτη πατρικὴ ἐξουσία οὐδεμίαν ἀνάγκην δικαστικῆς ἀναγνωρίσεως καὶ συναινέσεως εἶχεν. Ἐὰν δὲ ὑπῆρχεν ἐν τῇ συνηθείᾳ νενομισμένος τις τύπος, ἡ διὰ τοῦ κήρυκος δημοσίευσις τῆς τοιαύτης ἀποκηρύξεως, οὗ τὴν ὕπαρξιν ὑποδεικνύει ἡμῖν

ὁ Πλάτων, λέγων ὅτι οἱ πατέρες ἡγοῦνται ὅτι ὁ νομοθέτης ὀφείλει νομοθετεῖν ἐξεῖναι αὐτοῖς, ἐὰν βούλωνται τὸν υἱὸν ὑπὸ κήρυκος ἐναντίον ἁπάντων ἀπειπεῖν υἱὸν κατὰ νόμον μηκέτ' εἶναι, τοῦτο πάντως ὤφειλε γίνεσθαι, ἵνα περιέρχηται ἡ τοιαύτη κολαστικὴ πρᾶξις τοῦ ἀνδρὸς εἰς τὴν ἁρμοδιότητα καὶ τὸν ἔλεγχον τῆς κοινῆς γνώμης. Τοῦτο δὲ τῷ ὄντι καὶ ἤθελε κατορθῶσαι ὁ Πλάτων, ὅστις, χαρακτηρίζων τὴν ἀποκήρυξιν τοῦ υἱοῦ, ὡς καὶ τὴν ἀπαγόρευσιν τοῦ πατρός, ὡς ἔργα καὶ ἤθη παγκάκων ἀνδρῶν, νομίζει ὅτι ὁ δικαίως μέλλων πάσχειν τοῦτο χρῄζει ἀποκηρύττεσθαι οὐχὶ ὑπὸ τοῦ πατρὸς μόνου, ἀλλ' ὑπὸ παντὸς τοῦ γένους, καὶ ἐπεθύμει θεραπεῦσαι τὴν περὶ τοῦτο κατάχρησιν διὰ τοιούτου τινὸς νόμου. «Ὃν ἂν θυμὸς ἐπίῃ μηδαμῶς εὐτυχής, εἴτ' οὖν ἐν δίκῃ, εἴτε καὶ μή, ὃν ἔτεκέ τε καὶ ἐξεθρέψατο, τοῦτον ἐπιθυμεῖν ἀπαλλάξαι τῆς ἑαυτοῦ ξυγγενείας, μὴ φαύλως οὕτως ἐξέστω μηδ' εὐθὺς τοῦτο ὁρᾶν, πρῶτον δὲ συλλεξάτω τοὺς αὐτοῦ ξυγγενεῖς μέχρις ἀνεψιῶν καὶ τοὺς τοῦ υἱέος ὡσαύτως τοὺς πρὸς μητρός, κατηγορείτω δ' ἐν τούτοις, διδάσκων ὡς ἄξιος ἅπασιν ἐκ τοῦ γένους ἐκκεκηρύχθαι· δότω καὶ τῷ υἱεῖ λόγους τοὺς ἴσους, ὡς οὐκ ἄξιός ἐστι τούτων οὐδὲν πάσχειν· καὶ ἐὰν μὲν πείθῃ ὁ πατὴρ καὶ συμψήφους λάβῃ πάντων τῶν συγγενῶν ὑπὲρ ἥμισυ, πλὴν πατρὸς διαψηφιζομένου καὶ μητρὸς καὶ τοῦ φεύγοντος, τῶν τε ἄλλων, ὁπόσοιπερ ἂν ὦσι γυναικῶν εἴτε ἀνδρῶν τέλειοι, ταύτῃ μὲν καὶ κατὰ ταῦτα ἐξέστω τῷ πατρὶ τὸν υἱὸν ἀποκηρύττειν, ἄλλως δὲ μηδαμῶς· τὸν δ' ἀποκηρυχθέντα ἐάν τις τῶν πολιτῶν υἱὸν βούληται θέσθαι, μηδεὶς νόμος ἀπειργέτω ποιεῖσθαι· τὰ γὰρ τῶν νέων ἤθη πολλὰς μεταβολὰς ἐν τῷ βίῳ μεταβάλλειν ἑκάστοτε πέφυκεν.» — Ἀλλ' ὑπῆρχε καὶ ἄλλη αἰτία, δι' ἣν ἡ κατάχρησις τοῦ πρὸς ἀποκήρυξιν δικαιώματος τοῦ πατρὸς ἦν σπανιωτέρα· ἦν δὲ αὕτη ἡ μεγάλη σημασία καὶ σπουδαιότης, ἣν ἡ εὐσεβὴς ἀρχαιότης ἀπένεμε τῇ δι' ἀμέσων κληρονόμων συνεχείᾳ τῆς γενεᾶς ἰδίως διὰ θρησκευτικοὺς λόγους, ἀφορῶντας τοὺς ἐφεστίους ἢ κατοικιδίους θεοὺς καὶ τὴν διηνεκῆ λατρείαν αὐτῶν· «πάντες γὰρ οἱ τελευτήσειν μέλλοντες», λέγει ὁ Ἰσαῖος, «πρόνοιαν ποιοῦνται σφῶν αὐτῶν, ὅπως μὴ ἐξερημώσουσι τοὺς σφετέρους αὐτῶν οἴκους, ἀλλ' ἔσται

τις καὶ ὁ ἐναγιῶν καὶ πάντα τὰ νομιζόμενα αὐτοῖς ποιήσων· διὸ κἂν ἄπαιδες τελευτήσωσιν, ἀλλ' οὖν ποιησάμενοι καταλείπουσι· καὶ οὐ μόνον ἰδίᾳ ταῦτα γιγνώσκουσιν, ἀλλὰ καὶ δημοσίᾳ τὸ κοινὸν τῆς πόλεως οὕτω ταῦτ' ἔγνωκε· νόμῳ γὰρ τῷ ἄρχοντι τῶν οἴκων, ὅπως ἂν μὴ ἐξερημῶνται, προστάττει τὴν ἐπιμέλειαν·» διὰ τὸ αὐτὸ δὲ τέλος, ὅπως σώζηται ὁ ἀριθμὸς τῶν κλήρων καὶ ὁ παρὰ τοῖς Θηβαίοις νομοθέτης Φιλόλαος ἔθηκεν ἰδίως θετικοὺς περὶ παιδοποιίας νόμους.

§ 6. Μόνον ἡ πραγματικὴ παραμέλησις τῶν καθηκόντων, ἅτινα κατὰ νόμον τὰ τέκνα ἐχρεώστουν τοῖς γονεῦσιν, οἷον τῆς νοσοκομίας καὶ γηροκομίας, τῆς ἐν δικαστηρίῳ καὶ ἄλλαις ἀνάγκαις βοηθείας, συνελόντι εἰπεῖν πάντων, ὅσα ἡ ἑλληνικὴ νομοθεσία συμπεριελάμβανεν ὑπὸ τὸ γενικὸν ὄνομα κάκωσις γονέων, — μόνον αὕτη ἠδύνατο δικαιολογῆσαι τοιαύτην αὐστηρὰν διαγωγὴν κατὰ τῶν ἀχαρίστων υἱῶν· διότι οἱ παῖδες παρὰ τοῖς ἀρχαίοις οὐχὶ μόνον ἦσαν οἱ φυσικοὶ κληρονόμοι τοῦ πατρός, ἀλλ' ἔτι ὤφειλον εἶναι τὸ στήριγμα τοῦ οἴκου καὶ ἡ βακτηρία τῶν γονέων, καὶ πραγματικῶς ἦσαν χειραγωγοί, νοσοκόμοι, γηροτρόφοι, τροφεῖς, ταφεῖς, στηρίγματα οἴκου ἢ βίου, ἐπίκουροι ἀναγκαῖοι, βοηθοί, σύμμαχοι, προαγωνισταί. Οὐδεμίαν ὅμως εἴδησιν ἔχομεν περὶ τοῦ ἂν ἐπεβάλλοντο καὶ ταῖς θυγατράσι τοιαῦται ὑποχρεώσεις ὑποστηρίζεως καὶ γηροκομίας τῶν γονέων· τοὐλάχιστον γινώσκομεν ὅτι μόνον παρ' Αἰγυπτίοις, οἵτινες ἐπετήδευον ἤδη καὶ νόμους ἐναντίους τοῖς ἄλλοις ἀνθρώποις, «τρέφειν τοὺς τοκέας τοῖσι μὲν παισὶ οὐδεμία ἀνάγκη μὴ βουλομένοισι, τῇσι δὲ θυγατράσι πᾶσα ἀνάγκη καὶ μὴ βουλομένῃσι» καθ' Ἡρόδοτον. Οὐχὶ δὲ μόνον ἦν ἀποχρώντως δεδικαιολογημένον ἐν τοιαύταις περιπτώσεσι τὸ πατρικὸν δικαίωμα τοῦ ἀποκηρύττειν, ἀλλὰ καὶ ἡ νομοθεσία καὶ ἡ πολιτεία ὑπέβαλλε τοὺς γενομένους ἐνόχους τοιαύτης κακώσεως τῶν γονέων εἰς οὐδὲν ἧττον ἢ τὴν ἀτιμίαν, δηλαδὴ τὴν στέρησιν τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων· περὶ τούτου παρὰ μὲν Αἰσχίνῃ λέγεται ὅτι «ἐάν τις λέγῃ ἐν τῷ δήμῳ, τὸν πατέρα τύπτων ἢ τὴν μητέρα ἢ μὴ τρέφων ἢ μὴ παρέχων οἴκησιν, τοῦτον οὐκ ἐᾷ λέγειν» ὁ νόμος· ὁ δὲ Σωκράτης, λαλῶν περὶ τῆς

πρὸς τοὺς γονεῖς ἀχαριστίας, λέγει πρὸς τὸν συνδιαλεγόμενον αὐτῷ, «τὴν δὲ μητέρα τὴν πάντων μάλιστά σε φιλοῦσαν οὐκ οἴει δεῖν θεραπεύειν; οὐκ οἶσθ' ὅτι καὶ ἡ πόλις ἄλλης μὲν ἀχαριστίας οὐδεμιᾶς ἐπιμελεῖται οὐδὲ δικάζει, ἀλλὰ περιορᾷ τοὺς εὖ πεπονθότας χάριν οὐκ ἀποδιδόντας, ἐὰν δέ τις γονέας μὴ θεραπεύῃ, τούτῳ δίκην τε ἐπιτίθησι, καὶ ἀποδοκιμάζουσα οὐκ ἐᾷ ἄρχειν τοῦτον, ὡς οὔτε ἂν τὰ ἱερὰ εὐσεβῶς θυόμενα ὑπὲρ τῆς πόλεως, τούτου θύοντος, οὔτε ἄλλο καλῶς καὶ δικαίως οὐδὲν ἂν τούτου πράξαντος»; Καὶ τοιαύτην μὲν ἐν γένει βοήθειαν καὶ ὑποστήριξιν ἠξίουν καὶ ἀνέμενον οἱ πατέρες παρὰ τῶν παίδων αὐτῶν.

§ 7. Ἀλλὰ πρὸς τοιαύτην περιποίησιν οὐδὲν δικαίωμα εἶχον οἱ γονεῖς, οὐδὲ ἠδύναντο ὅλως προσδοκᾶν παρὰ τῶν παίδων τοιαῦτα καθήκοντα, ἐὰν καὶ αὐτοὶ οἱ γονεῖς μὴ ἐφρόντιζον προηγουμένως, ὅπως ἐξασφαλίσωσιν ἑαυτοῖς τοιαῦτα καθήκοντα ἐκ μέρους τῶν παίδων οὐχὶ μόνον διὰ τῆς τροφῆς καὶ συντηρήσεως, ἀλλὰ καὶ διὰ καταλλήλου ἀνατροφῆς τῶν παίδων· καὶ ἐπειδὴ ἐν τοιαύτῃ προσδοκίᾳ ἔκειτο τὸ ἴδιον τῶν γονέων συμφέρον, διὰ τοῦτο αὕτη περιεῖχε τὸ κυριώτατον ἐλατήριον τῆς ὑπὲρ τῶν τέκνων μερίμνης αὐτῶν. Διότι ἐν τῇ Ἀττικῇ τοὐλάχιστον γινώσκομεν ὅτι τὰ τοιαῦτα ἐπὶ τῶν τέκνων πατρικὰ δικαιώματα ἀνεφύοντο τότε μόνον, ἐὰν καὶ οἱ γονεῖς προηγουμένως εἶχον ἐκπεπληρωμένα τὰ πρὸς τοὺς παῖδας καθήκοντα αὐτῶν· καὶ τῷ ὄντι ἡ ἀττικὴ νομοθεσία οὐχὶ μόνον τοὺς μὴ γνησίους ἢ ἐξ ἑταίρας γεννηθέντας παῖδας ἀπήλλαττε τῆς ὑποχρεώσεως τοῦ τρέφειν τοὺς πατέρας, ἀλλὰ καὶ τοιούτους γνησίους, ὧν τὴν ἀνατροφὴν εἶχον παραμελήσαντες, ἢ καὶ παρέδιδον καὶ ἐξεμίσθουν ἐπὶ ἀτιμίᾳ. Ὅτι δὲ ἡ ὑπὸ τῶν τέκνων διατροφὴ τῶν γονέων ἦν γενικῶς νενομισμένη ἐν Ἑλλάδι μαρτυρεῖ ὁ Οὐϊτρούβιος, ὅστις ἐν ἀντιθέσει τοῦ ἀττικοῦ πρὸς τὸ ἑλληνικὸν ἔθος λέγει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι εἰσὶν ἀξιέπαινοι διὰ τοῦτο, ὅτι ἡ μὲν νομοθεσία πάντων τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ἀναγκάζει τοὺς παῖδας τρέφειν τοὺς ἑαυτῶν γονεῖς, ἡ δὲ τῶν Ἀθηναίων οὐχὶ πάντας τοὺς γονεῖς, ἀλλὰ μόνον τοὺς ἀναθρέψαντας τὰ ἑαυτῶν τέκνα ἐν ταῖς τέχναις, δηλαδὴ ἔν τε τῇ φιλολογίᾳ καὶ τῇ ἐγκυκλίῳ παιδεύσει τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν, οὐχὶ δὲ ἔν τινι προσ-

διωρισμένῃ τέχνῃ ἢ ἐπαγγέλματι, ὡς ὑπέλαβεν ὁ Πλούταρχος *). Ἐννοεῖται ὅτι ἐν τοιαύταις περιπτώσεσιν οὔτε ῥητῶς, οὔτε καταναγκαστικῶς ἐξήρει τῶν τοιούτων καθηκόντων ἡ νομοθεσία, καταλείπουσα καὶ τῶν τοιούτων υἱῶν τὴν προαίρεσιν ἐλευθέραν περὶ τὴν ἐκπλήρωσιν ἢ μὴ τῶν τοιούτων καθηκόντων· διότι λέγει, «τοῖς ἐξ ἑταίρας γενομένοις μὴ ἐπάναγκες εἶναι τρέφειν τοὺς πατέρας», ὡς καὶ «μὴ ἐπάναγκες εἶναι τῷ παιδὶ ἡβήσαντι τρέφειν τὸν πατέρα, μηδὲ οἴκησιν παρέχειν, ὃς ἂν ἐκμισθωθῇ ἑταιρεῖν.»

§ 8. Περὶ ἀνατροφῆς τῶν παίδων παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι καὶ ἐγκυκλίου παιδείας ἔσται λόγος ἀλλαχοῦ. Ἐνταῦθα δὲ ἀρκεῖ τὸ σημειῶσαι μόνον ὅτι αὕτη ἦν ἔργον ἁπλῶς τῶν ἰδιωτῶν, μηδαμῶς ὑποβοηθουμένη ὑπὸ τοῦ δημοσίου καὶ τῆς πολιτείας, ὅπερ ἀρκούντως καταδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς πολυχρήστου φράσεως «εἰς διδασκάλου φοιτᾶν», ἥτις μαρτυρεῖ μὲν ὕπαρξιν ἰδιωτικῶν σχολείων καὶ ἔλλειψιν δημοσίων ἐκπαιδευτικῶν καταστημάτων, ἀλλ' οὐδαμῶς ἀποκλείει καὶ τὴν γενικότητα τῆς ἐκπαιδεύσεως τῆς νεολαίας. Τὸ καθολικὸν τῆς τοιαύτης ἐκπαιδεύσεως ἐπιβεβαιοῦται ἔτι μᾶλλον διὰ τούτου, ὅτι ἡ κατάστασις τῆς ἑλληνικῆς νεότητος, καίτοι ὑποβεβλημένης εἰς ἀλλοίαν ἐπιμέλειαν καὶ μεταχείρισιν, παρέχει ἡμῖν παντοίας ἀναλογίας πρὸς τὸν μετέπειτα βίον τοῦ ἀνδρὸς καὶ πολίτου, οὗ ἡ σφαῖρα, οὕτως εἰπεῖν, ἦν ἰδίως ἡ δημοσιότης καὶ ἡ πολιτεία. Ὡς ὁ παιδαγωγὸς τοῦ ἀνήλικος ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν ἀκόλουθον τοῦ ἐνήλικος, οὕτως ἡ εἰς τὸ γυμνάσιον φοίτησις ἀποζημιοῖ ἐκεῖνον διὰ τὴν ἀπὸ τῆς ἀγορᾶς ἀπόκλεισιν· τὰ δὲ διδασκαλεῖα, ὧν ἐπὶ τῶν βάθρων ἠκροάζετο καὶ ἐξεμάνθανε τὰ ποιήματα ἐπικῶν καὶ λυρικῶν, ἦσαν διὰ τὸν παῖδα τὸ αὐτό, ὅπερ διὰ τὸν ἐνήλικα αἱ δραματικαὶ παραστάσεις, αἵτινες καὶ αὐταὶ πάλιν διετάχθησαν καὶ καθιδρύθησαν οἱονεὶ σχολεῖον τοῦ ἀνδρός· «τοῖς μὲν γὰρ παιδαρίοισιν ἐστὶ διδάσκαλος, ὅστις φράζει, τοῖς δ' ἡβῶσί γε ποιητής», ὡς λέγει ὁ Ἀριστοφάνης. Σπάνιαι δὲ ἢ μᾶλλον ὀλίγισται ἦσαν αἱ ἐξαιρέσεις τοιαύτης ἰδιωτικῆς ἐκπαιδεύσεως, καθ' ἃς αὐτὴ ἡ πόλις ἐλάμβανε δημοσίᾳ πρόνοιαν περὶ δημοσίας ἐκπαιδεύσεως, μισθοῦσα διδασκάλους, ὡς γνωστὸν τοῦτο περὶ τῆς νομοθεσίας τοῦ Χαρώνδα, ὃς ἐνομοθέτησε «τοὺς υἱεῖς ἅπαντας τῶν πολιτῶν μανθάνειν γράμματα, χορηγούσης τῆς πόλεως τοὺς μισθοὺς τοῖς διδασκάλοις.» Τοὐναντίον δὲ ὁ Ἀριστοτέλης, ἀπαιτῶν ὡς ἠθικὴν καὶ πολιτικὴν ἀνάγκην τὴν κοινὴν ἐπιμέλειαν αὐτῆς, ὑποδεικνύει ἡμῖν ὅτι ἡ ἰδιωτικὴ ἐκπαίδευσις ἦν τὸ σύνηθες παρὰ τοῖς Ἕλλησι· «φανερὸν (λέγει) ὅτι καὶ τὴν παιδείαν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον εἶναι πάντων· καὶ ταύτης τὴν ἐπιμέλειαν εἶναι κοινὴν καὶ μὴ κατ' ἰδίαν, ὃν τρόπον νῦν ἕκαστος ἐπιμελεῖται τῶν ἑαυτοῦ τέκνων, ἰδίᾳ τε καὶ μάθησιν ἰδίαν, ἣν ἂν δόξῃ, διδάσκων·» καὶ πάλιν ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς λέγει ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ νομοθέτου παραμέλησις τῆς παιδεύσεως τῶν νέων ἡ ἐν ταῖς διαφόροις πόλεσι παρατηρουμένη βλάπτει τὰς πολιτείας, ἐξαιρουμένων μόνων τῶν Λακεδαιμονίων, ὧν ἡ πολιτεία ἐπαινεῖται ἰδίως ἐπὶ τούτῳ, ὅτι ἐποιεῖτο πλείστην σπουδὴν περὶ τοὺς παῖδας καὶ ταύτην κοινῇ.

§ 9. Ἀλλ' εἰ καὶ φαίνεται ὅτι ἡ πολιτεία οὐδαμῶς ἀνεμίγνυετο εἰς τὴν κατὰ τοὺς αὐτοὺς κοινοὺς νόμους ἐκπαίδευσιν καὶ ἀγωγὴν τῶν παίδων, ὅπερ ἀποτελεῖ μεγίστην ἀντίθεσιν πρὸς τὴν παρὰ τοῖς νεωτέροις ἔθνεσιν ἐπικρατοῦσαν συνήθειαν καὶ ἠθικὴν ἀνάγκην τῆς ὁμοιομόρφου καὶ δημοσίας ἐκπαιδεύσεως τῆς σκοπούσης τὸ ἴδιον τῆς πολιτείας συμφέρον καὶ τὴν ἰδίαν αὐτῆς συντήρησιν καὶ ἀποδεικνυούσης τὸν σημερινὸν πολίτην κατὰ τοῦτο τῷ ὄντι μόριον τῆς πόλεως, — ἐμερίμνα ὅμως ἐμμέσως καὶ ἐπηγρύπνει περὶ τούτου διὰ τῶν προμνησθεισῶν διατάξεων, αἵτινες ἦσαν τοὐλάχιστον οἱονεὶ ἔμμεσός τις ἐγγύησις ὑπὲρ τῆς ἀγωγῆς ἑκάστου πολίτου καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐλαχίστου, ὥστε ἕνεκα τῆς τοιαύτης ἐμμέσου μερίμνης τῶν διαφόρων νομοθετῶν οὐδεὶς τῶν πολιτῶν προέβαινεν εἰς τὴν ἡλικίαν ὅλως ἀπεστερημένος καὶ ἄμοιρος κοινωφελῶν γνώσεων. Διὸ παρὰ Πλάτωνι ἐν τῇ λαμπρᾷ ἠθοποιίᾳ τῶν πρὸς τὸν Σωκράτη λαλούντων νόμων τῆς πόλεως λέγεται·

*) „Athenienses ideo oportere laudari, quod omnium Graecorum leges cogunt parentes ali a liberis, Atheniensium non omnes, nisi eos, qui liberos artibus erudissent, i. e. literatura encycliaque doctrinarum omnium disciplina.“

καὶ περὶ τῶν τῆς ἀγωγῆς νόμων ὅτι οὗτος ὁ σοφὸς οὐκ ἠδύνατο μέμφεσθαι τοῖς περὶ τὴν τοῦ γενομένου τροφήν τε καὶ παιδείαν νόμοις τῆς πόλεως, ἐν ᾗ καὶ αὐτὸς ἐπαιδεύθη, καὶ ὅτι ἀναμφισβητήτως οἱ ἐπὶ τούτῳ τεταγμένοι νόμοι λίαν καλῶς προσέταττον, παραγγέλλοντες τῷ πατρὶ ἐν μουσικῇ καὶ γυμναστικῇ παιδεύειν τὸν υἱόν. Ὅτι δὲ κατὰ μέγα μέρος ἦν ἔργον τῶν ἰδιωτῶν ἡ τοιαύτη ἐκπαίδευσις, καὶ ὅτι μόνη ἡ ἔμμεσος φροντὶς τῆς πόλεως ἀνεπαρκὴς ἐν περιπτώσεσι, καθ' ἃς ἔλειπεν ἐκείνη ἡ ἰδιωτικὴ τοῦ πατρὸς μέριμνα, δεικνύει ὁ αὐτὸς Πλάτων, ἔνθα εἰσάγει τὸν Κρίτωνα λέγοντα πρὸς τὸν Σωκράτη· «πρὸς δὲ τούτοις καὶ τοὺς υἱεῖς τοὺς σαυτοῦ ἔμοιγε δοκεῖς προδιδόναι, οὓς σοι ἐξὸν καὶ ἐκθρέψαι καὶ ἐκπαιδεῦσαι οἰχήσει καταλιπών, καὶ τὸ σὸν μέρος, ὅ τι ἂν τύχῃ, τοῦτο πράξουσι· τεύξονται δέ, ὡς τὸ εἰκός, τοιούτων, οἷάπερ εἴωθε γίγνεσθαι ἐν ταῖς ὀρφανίαις περὶ τοὺς ὀρφανούς (βεβαίως ἔλλειψις σπουδαίας καὶ ἐπιμελοῦς ἀνατροφῆς διὰ τὴν ὀλιγωρίαν τῆς πόλεως)· ἢ γὰρ οὐ χρῆν ποιεῖσθαι παῖδας, ἢ ξυνδιαταλαιπωρεῖν τρέφοντα καὶ παιδεύοντα.»

§ 10. Ἀλλ' ἐκτὸς τῶν προῤῥηθέντων ὁ ἤδη ἐνῆλιξ υἱὸς εἶχεν ἀπέναντι τῶν γονέων αὐτοῦ ἄλλο τι μέγα δικαίωμα, δι' οὗ ἀποδεικνύεται ἡ ἐν τῇ ἑλληνικῇ οἰκογενείᾳ σπουδαία σημασία τοῦ υἱοῦ. Γινώσκομεν δηλαδὴ ὅτι κατὰ τὴν ἀττικὴν νομοθεσίαν ὁ υἱὸς εἶχε τὸ δικαίωμα τοῦ ἐνάγειν εἰς δίκην ἐπὶ παρανοίᾳ τὸν πατέρα τὸν ἕνεκα παραφροσύνης καταστάντα ἤδη ἢ καὶ φαινόμενον ἀνίκανον πρὸς διαχείρισιν τῆς περιουσίας τῆς οἰκογενείας καὶ τοῦ ἀποστερεῖν δικαστικῶς καὶ διὰ τοῦ νόμου τὸν τοιοῦτον πατέρα τοῦ δικαιώματος τῆς διαχειρίσεως (ἀπαγορεύειν, εἰσάγειν καὶ αἱρεῖν παρανοίας). Καὶ καταδικάζει μὲν ὁ κατὰ θεωρίαν μόνον νομοθέτης Πλάτων καὶ τὰς τοιαύτας πρὸς τοὺς γεννήτας διαφορὰς τῶν παίδων, λέγων περὶ τούτου ὅτι φιλεῖ γίγνεσθαι ἐν ἤθεσι παγκάκων ἀνθρώπων τὸ ἐξεῖναι τοῖς παισὶ γράφεσθαι παρανοίας πατέρας ὑπὸ νόσων ἢ γήρως διατιθεμένους αἰσχρῶς, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἐπιβεβαιοῖ τὸν ὑπάρχοντα νόμον διὰ τῶν προφυλακτικῶν μέτρων, ἅτινα διαγράφει πρὸς περιστολὴν τῶν ἐκ τούτου καταχρήσεων καὶ ἐπιβλαβῶν τοῖς ἤθεσι συνεπειῶν. «Ἐὰν δέ τίς τινα

νόσος ἢ γῆρας ἢ καὶ τρόπων χαλεπότης ἢ καὶ ξύμπαντα ταῦτα ἔκφρονα ἀπεργάζηται διαφερόντως τῶν πολλῶν, καὶ λανθάνῃ τοὺς ἄλλους πλὴν τῶν συνδιαιτωμένων, οἰκοφθορῇ δέ, ὡς ὢν τῶν αὑτοῦ κύριος, ὁ δὲ υἱὸς ἀπορῇ καὶ ὀκνῇ τὴν τῆς παρανοίας γράφεσθαι δίκην, νόμος αὐτῷ κείσθω· πρῶτον μὲν πρὸς τοὺς πρεσβυτάτους τῶν νομοφυλάκων ἐλθόντα διηγήσασθαι τὴν τοῦ πατρὸς ξυμφοράν· οἱ δὲ, κατιδόντες ἱκανῶς, ξυμβουλευόντων, ἐάν τε δέῃ γράφεσθαι, καὶ ἐὰν μὴ, τὴν γραφήν· ἐὰν δὲ ξυμβουλεύωσι, γιγνέσθωσαν τῷ γραφομένῳ μάρτυρες ἅμα καὶ ξύνδικοι· ὁ δὲ ὅφλων (ἢ αἱρούμενος παρανοίας) τοῦ λοιποῦ χρόνου ἄκυρος ἔστω τῶν αὑτοῦ καὶ τὸ σμικρότατον διατίθεσθαι, καθάπερ δὲ παῖς οἰκείτω τὸν ἐπίλοιπον βίον». Ἡ τοιαύτη δὲ ἀγωγὴ καὶ παρανοίας δίκη εἰσήγετο οὐχὶ, ὡς ὑπὸ πολλῶν πολλαχῶς παρεξηγήθη, ἐνώπιον εὐρυτέρου τινὸς οἰκογενειακοῦ συμβουλίου, ἐνώπιον δηλαδὴ τῶν φρατόρων, ἀλλ' ἐνώπιον τῶν τακτικῶν δικαστηρίων ὑπὸ τὴν προεδρείαν καὶ εἰσήγησιν τοῦ πρώτου ἄρχοντος τῆς πολιτείας, τοῦ ἐπωνύμου, εἰς οὗ τὴν ἁρμοδιότητα ὑπήγοντο ἐν γένει πᾶσαι αἱ οἰκογενειακαὶ ἀμφισβητήσεις καὶ δίκαι.

§ 11. Ἄλλως δὲ περὶ τῶν μεταξὺ γονέων καὶ παίδων νομικῶν σχέσεων οὐδὲν ἄλλο λεπτομερέστερον γινώσκομεν, καὶ γενικώτερον μόνον δυνάμεθα παρατηρῆσαι, ὅτι ἡ προμνησθεῖσα πατρικὴ ἐξουσία διὰ τοῦτο ἰδίως ἦν ξένη τῇ τε ἀττικῇ πολιτείᾳ καὶ τῇ ἄλλῃ Ἑλλάδι, διότι ἐνταῦθα, ἔνθα ἡ ἰδιωτικὴ θέλησις ἐξηφανίζετο ἐνώπιον τῆς ἰδέας τοῦ δημοσίου, ὁ οἰκογενειάρχης οὐδεμιᾶς τοιαύτης αὐτοτελοῦς θέσεως ἀπέναντι τῆς πολιτείας ἀπήλαυεν, ὡς παρὰ Ῥωμαίοις. Ἔτι δὲ ἀγνοοῦμεν, κατὰ πόσον παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς παραδείγματος χάριν τὰ τέκνα εἶχον ἀπέναντι τῶν πατέρων, καὶ κατὰ πόσον οὗτοι ἀνελάμβανον δικαιώματα ἢ ὑπεβάλλοντο εἰς ὑποχρεώσεις διὰ τὰς πράξεις τῶν παίδων αὐτῶν. Ἀλλ' ἐφ' ὅσον ὑφίστατο ἡ πατρικὴ ἐξουσία, ὁ υἱὸς οὐδὲν δικαίωμα εἶχε πρὸς τὸ ἐνάγειν τὸν πατέρα κατὰ τὴν κυριολεκτικὴν σημασίαν τῆς λέξεως, ἂν δὲ τοῦτο ἐγίνετο μετὰ ταύτην, περὶ τούτου οὐδὲν βέβαιον παρέχουσιν ἡμῖν αἱ πηγαὶ τοῦ ἀττικοῦ δικαίου, ὡς ἀμφίβολον ἔτι, ἂν ὁ υἱὸς ἠδύνατο ἐνάγειν καὶ εἰς δημοσίας καὶ εἰς

ἰδιωτικὰς δίκας (δίκας, γραφὰς γράφεσθαι). Ἀλλ' ἐὰν ὁ υἱός τινος ἦν συγχρόνως καὶ δημόσιος ὑπουργὸς καὶ ὡς τοιοῦτος ἐνήργει, τότε καὶ τὸ Ἀττικὸν δίκαιον ἀπέλυεν αὐτὸν πάσης πρὸς τὸν πατέρα ὑποχρεώσεως καὶ συνεξωμοιοῦτο τῷ Ῥωμαϊκῷ, καθ' ὃ ἐν δημοσίαις δίκαις ὁ υἱὸς ἐθεωρεῖτο ὡς πατὴρ ἢ οἰκογενειάρχης *). Ἡ πατρικὴ ἐξουσία ἔληγε παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς, ὡς προείρηται, ἅμα τῇ εἰς τὸ ληξιαρχικὸν γραμματεῖον ἐγγραφῇ τοῦ υἱοῦ, ἄνευ δέ τινος διατυπώσεως παραπλησίας τῇ παρὰ Ῥωμαίοις περιέργῳ χειραφεσίᾳ (emancipatio), συνισταμένῃ εἰς τριττὴν πώλησιν τοῦ υἱοῦ καὶ τριττὴν ἀπόλυσιν ἢ χειραφέτησιν. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐνῆλιξ καὶ, ἐπὶ τὸ ῥωμαϊκώτερον εἰπεῖν, χειράφετος υἱὸς παρ' Ἀττικοῖς οὐδαμῶς ἀπηλλάττετο ἀπὸ τῶν καθηκόντων τῆς διατροφῆς καὶ συντηρήσεως τοῦ πατρὸς καὶ ἀπὸ πάντων τῶν ἄλλων, ὧν τὴν παραμέλησιν ἐχαρακτήριζον ὡς κάκωσιν γονέων.

*) „In cnussis publicis filiusfamilias loco patrisfamilias habetur".

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΩΔΕΚΑΤΟΝ.

ΟΙ ΔΟΥΛΟΙ ΠΑΡ' ΕΛΛΗΣΙΝ· ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΙΡΕΣΙΣ ΑΥΤΩΝ.

§ 1. Ἐρχόμενοι νῦν, ἵνα ὁμιλήσωμεν περὶ δουλείας καὶ δούλων παρ' Ἕλλησιν, ὡς τρίτου καὶ ἀπαραιτήτου συστατικοῦ μέρους τοῦ ἑλληνικοῦ οἴκου μετὰ τὰς γυναῖκας καὶ τὰ τέκνα, σημειοῦμεν πρότερον ἐν ὀλίγοις ὅτι τὸ φαινόμενον τῆς παρ' Ἕλλησιν ὑπάρξεως τῶν δούλων οὔτε ἀντίφασις πρὸς τὸν ὅλον ἑλληνικὸν βίον ἦν, οὗ τὸ κυριώτατον χαρακτηριστικὸν ὁμολογεῖται ὁ μέγας πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ζῆλος, οὔτε ἔκ τινος ἐμφύτου παρὰ τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει ὀκνηρίας καὶ πρὸς τὴν ἐργασίαν ἀποστροφῆς προῆλθε. Καὶ ὅτι μὲν οἱ Ἕλληνες οὐδαμῶς ἀπεστρέφοντο τὴν αὐτουργίαν καὶ χειροτεχνίαν ἐῤῥέθη καὶ ἀλλαχοῦ, ἀποδεικνύεται δὲ μάλιστα ἡ ἐσφαλμένη ἐκ τοιαύτης δῆθεν φυγοπονίας καταγωγὴ τῆς δουλείας καὶ ἐκ τούτου, ὅτι ἐν ταῖς δυσὶ πόλεσι τῆς Ἑλλάδος, αἵτινες εἶχον καὶ τοὺς πλείστους δούλους, ἐν Ἀθήναις ταῖς ἐχούσαις τεσσαράκοντα μυριάδας (400000) δούλων καὶ ἐν Κορίνθῳ τῇ ἀριθμούσῃ τεσσαράκοντα ἓξ μυριάδας (460000), ἐν μὲν τῇ πρώτῃ ὁ Σόλων περιέθηκεν ἀξίωμα πάσῃ τέχνῃ καὶ διὰ νόμου ἀπηγόρευσε τὸ ὀνειδίζειν τινὰ ἐπὶ τῷ ἔργῳ ἢ ἐπιτηδεύματι αὐτοῦ, ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ καθ' Ἡρόδοτον οἱ Κορίνθιοι «ἥκιστα ὄνονται τοὺς χειροτέχνας». Ὅτι δὲ οὐδαμῶς ἦν ἀσυμβίβαστον ἢ ἀντιφατικὸν πρὸς τὴν παρ' Ἕλλησιν ἰδέαν τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἐλευθερίας, ἀποδεικνύεται ἐκ τούτου, ὅτι δι' αὐτὴν ταύτην τὴν μεγάλην

ἐλευθερίαν τῶν πολιτῶν καὶ τὴν κοινὴν πᾶσι διαχείρισιν τῶν δημοσίων καὶ τῆς πολιτείας ἣν ἀναγκαιοτάτη κατὰ τὰς ἑλληνικὰς ἰδέας διὰ τὸν ἰδιωτικὸν βίον καὶ τὸν οἶκον ἡ τῶν δούλων ὕπαρξις, ὅπως οὗτοι ἀποκλειστικῶς φροντίζωσι περὶ τῶν ἰδιαιτέρων συμφερόντων ἑκάστου πολίτου καὶ πορίζωσιν αὐτῷ τὴν ἀπολύτως ἀναγκαίαν σχολὴν καὶ εὐκαιρίαν, ἵνα ὅλος ἐπιδίδωται τῇ ἐπιμελείᾳ τῶν δημοσίων καὶ τῇ πολιτείᾳ. Πρὸς δὲ τὴν παρ' Ἕλλησιν ἐπικρατοῦσαν ἰδέαν τοῦ δικαίου συμβιβάζεται οὕτω, καθ' ὅσον πᾶσα ὑπὲρ τοῦ δικαίου ἐγγύησις ἐκπηγάζει παρ' αὐτοῖς ἐκ τῆς πολιτείας, ὥστε ὁ ἀποκλειόμενος αὐτῆς ἀπεστερεῖτο καὶ τοῦ δικαιώματος τῆς ἰσονομίας καὶ ἰσηγορίας, τῶν δύο χαρακτηριστικῶν τοῦ ἐλευθέρου Ἕλληνος πολίτου. Διὰ ταῦτα ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπάρξεως τῶν δούλων ἦν τόσον γενικῶς ἀνεγνωρισμένη παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ τόσον βαθέως ἐρριζωμένη ἐν τῷ βίῳ καὶ τῇ διανοίᾳ τοῦ ἔθνους, ὥστε καὶ αὐτὴ ἡ ὑψηλοτέρα καὶ ἰδανικωτέρα φιλοσοφία αὐτοῦ οἱονεὶ ἀνενδοιάστως παρεδέξατο αὐτὴν καὶ ἀνωμολόγησεν ὡς ἀναγκαῖον συστατικὸν τοῦ τελείου οἴκου καὶ ἑπομένως τῆς ἐντελῶς αὐτάρκους πολιτείας. Διὸ καὶ παρ' αὐτῷ τῷ προσηνεῖ καὶ φιλανθρώπῳ Πλάτωνι οὐδ' ἁπλῆ καὶ ἀμυδρὰ προαίσθησις ἐκφράζεται ὅτι ἦν δυνατὸν ἴσως καὶ ἄλλως γενέσθαι τὸ πρᾶγμα, καὶ ἐν τῇ ἰδανικῇ αὐτοῦ πολιτείᾳ, ἐξ ἧς ὀφείλει ἀποκλείεσθαι πᾶν τὸ μὴ φυσικὸν καὶ μὴ λογικόν, ἄνευ ὄκνου εἰσάγεται τὸ δουλικὸν στοιχεῖον. Διὰ ταῦτα καὶ πανταχοῦ ἐν αὐτῇ τίθενται διττοὶ καὶ διάφοροι νόμοι, οἱ μὲν περὶ τῶν ἐλευθέρων, οἱ δὲ περὶ τῶν δούλων· διὰ τοῦτο ἔνθα ἐπὶ ἐλευθέρων ἀρκεῖ ἁπλῆ ἐπίπληξις, ὁ δοῦλος τιμωρεῖται σωματικῶς, καὶ ὅπου ἐκεῖνος καταδικάζεται εἰς χρηματικὴν ζημίαν, οὗτος τιμωρεῖται διὰ θανάτου διὰ τὸ ἀνάλογον παράπτωμα. Βεβαίως, ὡς εἶχεν ἤδη τὸ πρᾶγμα καὶ ὡς ἦν ἐρριζωμένη ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου τῆς δουλείας, τοιαύτη αὐστηρότης ἦν συνεπῶς ἀναγκαία, πρῶτον μὲν ἵνα γένηται καταφανέστερον τὰ χάσμα, ὅπερ ὤφειλε διαχωρίζειν ἀπ' ἀλλήλων τὰς δύο τάξεις, καὶ ἔπειτα ἵνα περισταλῇ τὸ ἐπικίνδυνον πλῆθος τῶν ὑπερπλεοναζόντων ὡς πρὸς τοὺς ἐλευθέρους δούλων.

§ 2. Ὁ δὲ βαθύνους, ἀλλὰ ψυχρότερος Ἀριστοτέλης, ὅστις

ὡς συμπεριλαβὼν ἐν τῇ εὐρείᾳ διανοίᾳ αὐτοῦ πάσας τὰς φάσεις τοῦ ἀνθρωπίνου βίου οὐδαμῶς ἠδύνατο παραδραμεῖν οὐδὲ ἀφεῖναι ἀνέπαφον τὸ ζήτημα, τί τὸ ποιοῦν τὸν δοῦλον τοιοῦτον καὶ ποίαν σημασίαν καὶ ἀξίαν ἔχει ὁ τοιοῦτος, ἕνεκα αὐτοῦ τούτου τοῦ γεγονότος, τῆς ἐν τῷ βίῳ ὑπάρξεως τῆς δουλείας, παρασύρεται προφανῶς, καὶ μηδαμῶς ἐρευνῶν κατὰ πρῶτον, ἂν ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτῇ ὑπάρχῃ τι ἀσύμφωνον πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον καὶ ἀντιφατικὸν πρὸς τὸ φυσικὸν τῆς ἀνθρωπότητος δίκαιον, ἀναζητεῖ μόνον ἐν ταῖς ὑπαρχούσαις σχέσεσι τὸν λόγον, δι' ὃν ἁρμόζει τῷ δούλῳ ἡ σχέσις, ἣν κατέχει ἐν τῷ βίῳ καὶ τῇ πολιτείᾳ· διὸ καὶ ὑπὸ πολλῶν ἐθεωρήθη ὡς ὁ θεωρητικὸς θεμελιωτὴς καὶ πρόμαχος τῆς δουλείας. Ἅπαξ λοιπὸν εὑρὼν ὑπάρχον ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ ὡς ἀπαραίτητον στοιχεῖον ἀνεγνωρισμένον τὸ δουλικὸν στοιχεῖον, προτείνει διάφορα ζητήματα, ἅτινα λύει ἄνευ ἀντιφάσεων καὶ ἀσυνεπειῶν πρὸς τὴν ὑπ' αὐτοῦ τεθεῖσαν ἀρχήν, καὶ ἀπαντῶν ἐν τῷ βίῳ τὸ πρᾶγμα καὶ τὴν ἐνέργειαν, ἀναζητεῖ τὴν δύναμιν αὐτοῦ καὶ αἰτίαν. Καὶ πρῶτον μὲν τίθησι τὸ ζήτημα, ἂν ὁ δοῦλος ἐκτὸς τῶν μηχανικῶν ἐργασιῶν καὶ ὑπηρεσιῶν δύνηται ἔχειν ἔτι καὶ ἄλλην τινὰ ἀξίαν, ἢ ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἂν ὑπάρχῃ ἐν γένει δούλου ἀρετή· «πρῶτον μὲν οὖν περὶ δούλων ἀπορήσειεν ἄν τις, πότερον ἔστιν ἀρετή τις δούλου παρὰ τὰς ὀργανικὰς καὶ διακονικὰς ἄλλη τιμιωτέρα τούτων, οἷον σωφροσύνη καὶ ἀνδρεία καὶ δικαιοσύνη καὶ τῶν ἄλλων τῶν τοιούτων ἕξεων, ἢ οὐκ ἔστιν οὐδεμία παρὰ τὰς σωματικὰς ὑπηρεσίας· ἔχει γὰρ ἀπορίαν ἀμφοτέρως· εἴτε γὰρ ἔστι, τί διοίσουσι τῶν ἐλευθέρων; εἴτε μὴ ἔστιν, ὄντων ἀνθρώπων καὶ λόγου κοινωνούντων, ἄτοπον.» Ἡ δὲ λύσις τούτου τοῦ ζητήματος φαίνεται ὅτι καὶ παρ' Ἀριστοτέλει ὡς καὶ παρὰ τοῖς λοιποῖς ἀρχαίοις ἐγένετο μᾶλλον ἀποφατικὴ ἢ καταφατική· διότι ἐπιφέρεται, «εἰ δεῖ ἀμφοτέρους (ἐλευθέρους τε καὶ δούλους) μετέχειν καλοκαγαθίας, διὰ τί τὸν μὲν ἄρχειν δέοι ἄν, τὸν δὲ ἄρχεσθαι καθάπαξ;» εἰ καὶ ἐξεφράσθη ὑπό τινων ὅτι τοῦτο τὸ ἄρχειν καὶ δεσπόζειν ἐστὶ παρὰ φύσιν καὶ ἄτοπον· «τοῖς δὲ παρὰ φύσιν τὸ δεσπόζειν εἶναι δοκεῖ· νόμῳ γὰρ τὸν μὲν δοῦλον εἶναι,

τὸν δὲ ἐλεύθερον· διόπερ οὐδὲ δίκαιον· βίαιον γάρ». Ἀλλὰ τὴν δικαιολογίαν ταύτης τῆς πράγματι ὑπαρχούσης δουλείας τόσον εὐκολώτερον ἠδύνατο ποιῆσαι ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς καὶ οἱ ἄλλοι ἀρχαῖοι, καθ' ὅσον ἡ φύσις καὶ ἐν ἄλλαις σφαίραις τῆς ἐνεργείας αὐτῆς παρεῖχε προφανεῖς ἀναλογίας τῆς δουλείας. Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος ἕνεκα τῶν φυσικῶν αὐτοῦ πλεονεκτημάτων φαίνηται ὅτι ἐπλάσθη τρόπον τινά, ἵνα δεσπόζῃ τῶν λοιπῶν κτισμάτων, πάντως κατὰ τοὺς ἀρχαίους ἠδύνατο ἔχεσθαι ἀληθείας καὶ τοῦτο, ὅτι καὶ ἐκ τῶν ἀνθρώπων οἱ μὲν ἐπλάσθησαν πρὸς τὸ ἄρχειν, οἱ δὲ πρὸς τὸ δουλεύειν κατὰ τὸ μέτρον τῶν διανοητικῶν δυνάμεων ἑκάστου, καὶ τούτους παραδέχεται ὁ Ἀριστοτέλης ὡς φύσει δούλους· «ὅσοι μὲν οὖν τοσοῦτον διεστᾶσιν, ὅσον ψυχὴ σώματος καὶ ἄνθρωπος θηρίου (διάκεινται δὲ τοῦτον τὸν τρόπον, ὅσων ἐστὶν ἔργον ἡ τοῦ σώματος χρῆσις καὶ τοῦτ' ἔστι ἀπ' αὐτῶν τὸ βέλτιστον), οὗτοι μέν εἰσι φύσει δοῦλοι, οἷς βέλτιόν ἐστιν ἄρχεσθαι ταύτην τὴν ἀρχήν, εἴπερ καὶ τοῖς εἰρημένοις· ἔστι γὰρ φύσει δοῦλος ὁ δυνάμενος ἄλλου εἶναι (διὸ καὶ ἄλλου ἐστίν) καὶ ὁ κοινωνῶν λόγου τοσοῦτον, ὅσον αἰσθάνεσθαι, ἀλλὰ μὴ ἔχειν». Οὕτω καὶ παρ' ἄλλοις (Βρύσωνι παρὰ Στοβαίῳ) λέγεται ὅτι «κατὰ φύσιν δοῦλος ὁ δυνάμενος αὐτάρκως τὰς διὰ τοῦ σώματος ὑπηρεσίας παρέχεσθαι τοῖς δεσπόταις καὶ ἐν τῷ ὁδοὺς πορευθῆναι καὶ φορτία βαστάξαι καὶ κακοπαθείας καὶ διακονίας ὑπομένειν, μήτε δὲ ἀρετὰν μήτε κακίαν ἐπιδεχόμενος ψυχικάν». Αὕτη ἡ φυσικὴ κατ' αὐτοὺς αἰτία τῆς δουλείας δι' οὐδεμιᾶς μὲν ἐν τῷ σώματι διαφορᾶς ἀποδεικνύεται· «βούλεται μὲν γὰρ ἡ φύσις καὶ τὰ σώματα διαφέροντα ποιεῖν... συμβαίνει δὲ πολλάκις καὶ τοὐναντίον», — ἀλλ' ὅμως οὐδὲν τὸ κωλύον ἀνευρεῖν ἐν τῇ διανοίᾳ τὴν τοιαύτην φυσικὴν μεταξὺ ἐλευθέρου καὶ δούλου διάκρισιν, καθ' ὅσον ὁ τελευταῖος ἔχει τόσον μόνον νοῦν, ὅσος ἀρκεῖ αὐτῷ πρὸς τὸ ἐννοεῖν καὶ ἐκτελεῖν τὰς ἰδέας ἄλλου, οὐχὶ δὲ καὶ πρὸς τὸ σχηματίζειν ἰδίας· «τὸ μὲν γὰρ δυνάμενον τῇ διανοίᾳ προορᾶν ἄρχον φύσει καὶ δεσπόζον φύσει· τὸ δὲ δυνάμενον τῷ σώματι ταῦτα ποιεῖν ἀρχόμενον καὶ φύσει δοῦλον». Τοιαύτην τινὰ φυσικὴν ἀνισότητα μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων φαίνονται παραδεχόμενοι ὅ τε Πλάτων

καὶ Ἀριστοτέλης. Καὶ ἀληθὲς μὲν ὅτι ἡ πραγματικότης ἐνταῦθα οὐδαμῶς ἐδικαιολόγει ἄλλην τινὰ φυσικὴν διαφοράν — «ἡ δὲ φύσις βούλεται· μὲν τοῦτο ποιεῖν πολλάκις, οὐ μέντοι δύναται»,— ἀλλ' ἡ δουλεία κατὰ τοιαύτην ἔννοιαν οὐδαμῶς ἐπαύετο οὖσα φυσικὴ ἀνάγκη. Πάντως μόνη ἡ πραγματικὴ βία οὐδὲν φυσικὸν δίκαιον δύναται παραγαγεῖν, οὐδ' ἡ ἐξάσκησις αὐτῆς δύναται ἀπαιτεῖν οἱαδήποτε δικαιώματα, ἀλλὰ τοὐλάχιστον ἐφ' ὅσον ἡ ὑλικὴ ὑπεροχὴ καὶ βία ὑπάρχει πολλάκις ἀπόῤῥοια τῆς πνευματικῆς, ἐμμέσως καὶ ἐκείνη δικαιολογεῖ ὁπωσοῦν τὴν δουλείαν, ὥστε αὕτη καίτοι μηδαμῶς οὖσα φύσει δικαία, διετέλει ὅμως πάντοτε φυσικὴ ἀνάγκη καὶ ἀναγκαῖον τῷ ὄντι κακὸν παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, ἢ μᾶλλον κατ' Ἀριστοτέλην ἡ δουλεία, μὴ οὖσα παντάπασι σιδηρᾶ ἀνάγκη, κατέχουσα διὰ τῆς στιβαρᾶς αὐτῆς χειρὸς ὄντα, γνῶσιν καὶ τάσιν πρὸς τὴν ἀτομικὴν ἐλευθερίαν ἔχοντα, τοὐναντίον πολλάκις ἦν φυσικὴ σωτηρία καὶ καταφύγιον ὅλως ἀνικάνων ὄντων καὶ ἀγεύστων τῆς ἰδέας καὶ τῶν καλῶν τῆς ἐλευθερίας. Διὰ ταῦτα πάντα συνεπέστατα συμπεραίνει ἐπὶ τέλους ὁ φιλόσοφος, «ὅτι μὲν οὖν ἔχει τινὰ λόγον ἡ ἀμφισβήτησις, καὶ οὐκ εἰσιν οἱ μὲν φύσει δοῦλοι, οἱ δ' ἐλεύθεροι, δῆλον», οὐχ ἧττον ὅμως ὁμολογεῖ ὅτι ὑπάρχουσι καὶ πραγματικαὶ περιπτώσεις, ἐν αἷς ὁ εἷς προφανῶς ἐκπληροῖ τὸν φυσικὸν αὐτοῦ προορισμὸν ὑπηρετῶν καὶ δουλεύων, ὡς ὁ ἄλλος ἄρχων καὶ δεσπόζων· «ἔν τισι διώρισται τὸ τοιοῦτον, ὧν συμφέρει τῷ μὲν τὸ δουλεύειν, τῷ δὲ τὸ δεσπόζειν, καὶ δίκαιον καὶ δεῖ τὸ μὲν ἄρχεσθαι, τὸ δ' ἄρχειν, ἣν πεφύκασιν ἀρχὴν ἄρχειν, ὥστε καὶ δεσπόζειν». Καὶ ταῦτα μὲν ὁ Ἀριστοτέλης περὶ δουλείας.

§ 3. Ἐὰν νῦν ἀποβλέψωμεν εἰς ταύτην τὴν τρίτην τάξιν τῶν μελῶν τοῦ ἑλληνικοῦ οἴκου, τοὺς μὴ ἐλευθέρους ἢ δούλους, πανταχοῦ εὑρίσκομεν ὅτι ὁ δοῦλος ἐθεωρεῖτο ὡς ὄργανον ἔμψυχον καὶ κατὰ τοῦτο μόνον τὸ ἔμψυχον διαφέρων τῶν ἀψύχων πραγμάτων καὶ ὀργάνων καὶ ὡς ἁπλοῦν κτῆμα, ὥστε ἡ κατάστασις αὐτοῦ βεβαίως ἦν μᾶλλον πραγματικὴ ἢ προσωπική, καὶ ἔνθα ἐγίνετο λόγος περὶ αὐτοῦ ὡς περὶ ἐμψύχου ὄντος καὶ ἀνθρώπου, ἐλαμβάνετο ὑπ' ὄψιν πρὸ πάντων οὐχὶ ἡ ψυχὴ καὶ ἡ διάνοια

αὐτοῦ, ἀλλὰ τὸ ὄργανον τῶν ὑπηρεσιῶν αὐτοῦ, τὸ σῶμα· διὸ καὶ ἀναφέρονται πολλάκις διὰ τῆς αὐτῆς ταύτης λέξεως· ἐλέγοντο δὲ οὐχὶ ἁπλῶς σώματα, ἀλλ' εὑρίσκονται πολλαχοῦ ἐκφραζόμενα διὰ τῶν φράσεων οἰκετικὰ σώματα, αἰχμάλωτα σώματα καὶ δοῦλα σώματα· ἀλλὰ καὶ ὁ δοῦλος καὶ ἡ δούλη πολλαχοῦ καλοῦνται ἁπλῶς σῶμα ἀνδρεῖον, σῶμα γυναικεῖον. Ἡ μεταγενεστέρα φιλοσοφία, καίτοι θεωροῦσα τὸν δοῦλον ὡς ἔμψυχον ὄργανον, καίτοι μὴ διακρίνουσα αὐτὸν ἀπὸ τῶν ὑποζυγίων καὶ κατοικιδίων ζώων ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν κατὰ τὰς ἐκφράσεις τοῦ Ἀριστοτέλους, «καὶ ἡ χρεία δὲ παραλλάττει μικρόν· ἡ γὰρ πρὸς τἀναγκαῖα τῷ σώματι βοήθεια γίνεται παρ' ἀμφοῖν, παρά τε τῶν δούλων καὶ παρὰ τῶν ἡμέρων ζώων», — ἐποιεῖτο ὅμως διάκρισιν μεταξὺ τοῦ αὐτοῦ προσώπου ὡς δούλου καὶ ἀνθρώπου, καὶ παρεδέχετο φιλίαν τινὰ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ δεσπότου, ἀλλὰ μετὰ τοῦ ῥητοῦ περιορισμοῦ ὅτι ὑπάρχει φιλία πρὸς αὐτὸν μόνον, καθ' ὃ ἄνθρωπον καὶ οὐχὶ καθ' ὃ δοῦλον· «ὁ γὰρ δοῦλος ἔμψυχον ὄργανον, τὸ δ' ὄργανον ἄψυχος δοῦλος· ᾗ μὲν οὖν δοῦλος, οὐκ ἔστι φιλία πρὸς αὐτόν, ᾗ δ' ἄνθρωπος· δοκεῖ γὰρ εἶναί τι δίκαιον παντὶ ἀνθρώπῳ πρὸς πάντα τὸν δυνάμενον κοινωνῆσαι νόμου καὶ συνθήκης καὶ φιλίας δή, καθ' ὅσον ἄνθρωπος.» Τὸ τοιοῦτον πρὸς ἀνθρωπότητα, οὕτως εἰπεῖν, δικαίωμα τῶν δούλου διατηροῦσα καὶ ἡ φιλόσοφος κωμῳδία, οὐχὶ μόνον λέγει, «κἂν δοῦλος ᾖ τις, οὐδὲν ἧττον, δέσποτα, ἄνθρωπος οὗτος ἐστίν, ἂν ἄνθρωπος ᾖ», — ἀλλὰ καὶ ἐπεκτείνει ταύτην τὴν φιλανθρωπικὴν ἔποψιν περαιτέρω καὶ αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας, ἀναιροῦσα τὴν φυσικὴν ἀνάγκην τῆς δουλείας καὶ τοὺς φύσει δούλους καὶ ἀποδίδουσα τῇ δυσμενεῖ τύχῃ ταύτην τὴν δουλικὴν κατάστασιν. «κἂν δοῦλος ᾖ τις, σάρκα τὴν αὐτὴν ἔχει· φύσει γὰρ οὐδεὶς δοῦλος ἐγεννήθη ποτέ, ἡ δ' αὐ τύχη τὸ σῶμα κατεδουλώσατο.» Ἀλλ' ὅμως ἡ τοιαύτη γνώμη καὶ προσπάθεια τῆς φιλοσοφίας οὐδαμῶς ἔφθασε μέχρι τοιούτου βαθμοῦ οὐδ' ἐξίσχυσεν ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ἐξεγεῖραι τὴν φωνὴν τῶν τοιούτων φιλοσόφων περὶ καταργήσεως τῆς δουλείας καὶ τῆς μεταξὺ δούλων καὶ ἐλευθέρων φυσικῆς διακρίσεως, ἣν ἀρδὴν ἀνεῖλε μετὰ ταῦτα ἡ θεία τοῦ

εὐαγγελίου δικασκαλία παρὰ τοῖς χριστιανικοῖς ἔθνεσι, παρ' οἷς οὐκ ἔνι δοῦλος καὶ ἐλεύθερος, ἀλλὰ τοὐναντίον ἐπέτρεπεν αὐτοῖς τὴν λογικὴν δικαιολογίαν καὶ φυσικὴν αἰτιολογίαν αὐτῆς, καθ' ἃ εἴδομεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν· τὸ πολὺ ἐμετριάζετο διὰ τῆς ὑπὸ Κικέρωνος γινομένης διακρίσεως μεταξὺ ἀδίκου καὶ δικαίας δουλείας· διότι ἄδικος μὲν ἡ δουλεία, ὅταν οἱ δυνάμενοι ἀνήκειν ἑαυτοῖς ἀνήκωσιν ἄλλοις ὡς δοῦλοι καὶ οἱονεὶ κτήματα, δικαία δὲ, ὅταν δουλεύωσιν οἱ μὴ δυνάμενοι ἄρχειν καὶ κρατεῖν ἑαυτῶν. *)

§ 4. Ἀλλὰ τὴν τοιαύτην διάκρισιν τῶν δούλων καθίστα ἐλαφροτέραν καὶ σχεδὸν ἀνεπαίσθητον ἀρχική τις φιλανθρωπία, ἧς συχνὰ ἴχνη ἀνευρίσκομεν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, μειλίσσουσα διὰ διαφόρων θρησκευτικῶν διατυπώσεων καὶ ἄλλων συνηθειῶν καὶ ταύτην ὡς ἄλλας συνεπείας τῆς νομικῆς προσωπικότητος. Καὶ πρῶτον ἐν γένει σημειωτέον ὅτι ἡ κατάστασις τῶν παρ' Ἕλλησι δούλων ἦν ἧττον καταπιεστικὴ καὶ μᾶλλον ἄνετος ἢ τῶν παρὰ Ῥωμαίοις, καὶ ἰδίως παρὰ τοῖς φιλανθρώποις Ἀθηναίοις ὑπῆρχεν οἰκειοτέρα τις σχέσις μεταξὺ δούλου καὶ κυρίου. Ἄριστα χαρακτηρίζει ταύτην τὴν διαφορὰν διὰ τῆς ἀντιθέσεως τῆς ἀλάλου ὑπακοῆς τοῦ Ῥωμαίου δούλου καὶ τῆς οἰκειοτέρας καὶ συνήθους φλυαρίας τοῦ Ἕλληνος δούλου τὸ παρὰ Πλουτάρχῳ περὶ Μάρκου Ποπλίου Πείσωνος ἀνέκδοτον· «Πούπλιος Πείσων ὁ ῥήτωρ (λέγει), μὴ βουλόμενος ἐνοχλεῖσθαι, προσέταξε τοῖς οἰκέταις πρὸς τὰ ἐρωτώμενα λαλεῖν καὶ μηδὲν πλέον. Εἶτα Κλώδιον ἄρχοντα δεξιώσασθαι βουλόμενος, ἐκέλευσε κληθῆναι καὶ παρεσκευάσατο λαμπράν, ὡς εἰκός, ἑστίασιν· ἐνστάσης δὲ τῆς ὥρας, οἱ μὲν ἄλλοι παρῆσαν, ὁ δὲ Κλώδιος προσεδοκᾶτο· καὶ πολλάκις ἔπεμψε τὸν εἰωθότα καλεῖν οἰκέτην, ἐποψόμενον εἰ πρόσεισιν· ὡς δὲ ἦν ἑσπέρα καὶ ἀπέγνωστο, τί δὲ; ἔφη πρὸς τὸν οἰκέτην, ἐκάλεσας αὐτόν; — Ἔγωγε, εἶπε· — διὰ τί οὖν οὐκ ἀφῖκται; — κἀκεῖνος, ὅτι ἠρ-

*) „Est enim genus injustae servitutis, quum hi sunt alterius, qui sui possunt esse; quum autem hi famulantur, qui sibi moderari nequeunt, nulla injuria est".

νήσατο — πῶς οὖν οὐκ εὐθὺς ἔφρασας; — ὅτι με τοῦτο οὐκ ἠρώτησας·» τούτοις προστίθησιν ὁ αὐτὸς συγγραφεύς, «οὕτως μὲν ῥωμαϊκὸς οἰκέτης· ὁ δὲ ἀττικὸς ἐρεῖ τῷ δεσπότῃ σκάπτων, ἐφ' οἷς γεγόνασιν αἱ διαλύσεις· οὕτως μέγα πρὸς πάντα ὁ ἐθισμός ἐστιν.» Ἡ τοιαύτη ἐλευθερία καὶ ἄνεσις τῶν δούλων, ὡς ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους καλεῖται, ἦν συνέπεια τῆς ἠπιωτέρας ἀττικῆς νομοθεσίας, ἥτις παρεῖχε τῷ δούλῳ πλείονα προστασίαν καὶ εὐρύτερον στάδιον ἐνεργείας ἢ ἀλλαχοῦ, ὥστε σχεδὸν καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐλευθέρου ἀνδρός, ἡ παῤῥησία καὶ ἰσηγορία, ἀπεδίδοντο αὐτοῖς· καὶ ὁ μὲν Ξενοφῶν λέγει ἐν γένει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἐποίησαν ἰσηγορίαν τοῖς δούλοις πρὸς τοὺς ἐλευθέρους, ὁ δὲ Δημοσθένης συμφώνως τούτῳ λέγει, ἀποτεινόμενος πρὸς τοὺς Ἀθηναίους: «ὑμεῖς τὴν παῤῥησίαν ἐπὶ μὲν τῶν ἄλλων οὕτω κοινὴν οἴεσθε δεῖν εἶναι πᾶσι τοῖς ἐν τῇ πόλει, ὥστε καὶ τοῖς ξένοις καὶ τοῖς δούλοις αὐτῆς μεταδεδώκατε, καὶ πολλοὺς ἄν τις οἰκέτας ἴδοι παρ' ὑμῖν μετὰ πλείονος ἐξουσίας ὅ τι βούλονται λέγοντας, ἢ πολίτας ἐν ἐνίαις τῶν ἄλλων πόλεων.»

§ 5. Ἐκτὸς δὲ τούτων καὶ ἄλλα σημεῖα φιλόφρονος περιποιήσεως καὶ εὐμενοῦς χρήσεως τῶν δούλων ὑποδεικνύουσιν ἡμῖν εἰδός τι φιλανθρωπίας καὶ οἰκειότητος τοῦ δούλου πρὸς τὸν δεσπότην αὐτοῦ. Τοιοῦτον ἦν τὸ ἔθος τοῦ δέχεσθαι τοῦ νεωνήτους ἤτοι νεωστὶ ἠγορασμένους δούλους δι' ἀστείας καταχύσεως μίγματος ἐκ διαφόρων ἐδεσμάτων καὶ τρωγαλίων, ἅτινα ἐκαλοῦντο καταχύσματα, καὶ ἅτινα ὄντα ἐν χρήσει καὶ κατ' ἄλλας ἱερωτέρας καὶ σεμνοπρεπεστέρας τελετὰς τῆς οἰκογενείας, οἷον κατὰ τὴν ὑποδοχὴν νύμφης, ἦσαν δι' αὐτὸ τοῦτο ἡ ζῶσα ἔκφρασις τῆς εὐγενοῦς φιλανθρωπίας καὶ εὐμενείας, ἥτις ἐθεώρει τὸν δοῦλον οὐχὶ μόνον ὡς οἰκέτην, ἀλλὰ καὶ ὡς σύντροφον καὶ ὁμοτράπεζον. Τὸ γενικὸν τούτου τοῦ ἔθους ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ἐλευθέρους καταφαίνεται ἀποχρώντως παρὰ τῷ Δημοσθένει, λέγοντι περὶ δούλου, νυμφευθέντος τὴν ἑαυτοῦ δέσποιναν ὅτι «οὐκ ὤκνησε τὴν δέσποιναν γῆμαι καὶ ἡ τὰ καταχύσματα αὐτοῦ κατέχεε τόθ', ἡνίκα ἐωνήθη, ταύτῃ συνοικεῖν», παρὰ δὲ διαφόροις γραμματικοῖς ἀναγινώσκεται ὅτι «τῶν νεωνήτων δούλων τῶν πρῶτον εἰσιόντων

εἰς τὴν οἰκίαν, ἢ ἁπλῶς τῶν ἐφ' ὧν οἰωνίσασθαί τι ἀγαθὸν ἐβούλοντο, ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ νυμφίου, περὶ τὴν ἑστίαν τὰ τραγήματα κατέχεον εἰς σημεῖον εὐπορίας.... σύγκειται δὲ τὰ καταχύσματα ἀπὸ φοινίκων, κολλύβων, τρωγαλίων, ἰσχάδων καὶ καρύων, ἅπερ ἥρπαζον οἱ σύνδουλοι· κυρίως δὲ ἐλέγοντο, ὅτε δοῦλον ἠγόραζον· ἔφερον γὰρ αὐτὸν ἐπὶ τὴν ἑστίαν καὶ καθίζοντες κατὰ τῆς κεφαλῆς κατέχεον κόλλυβα». Ἐκ τῶν ῥηθέντων βλέπομεν ὅτι τοῦτο ἐγίνετο καὶ ὡς ἀγαθὸς οἰωνισμὸς εἰς σημεῖον εὐπορίας καὶ εὐθηνίας, ὑπαινιττόμενος ὅτι προοιωνίζετο ὅτι ὁ κατὰ τοῦ δούλου καταχεόμενος πλοῦτος τρόπον τινὰ ἔμελλέ ποτε καταῤῥεύσειν ἐξ αὐτοῦ.

§ 6. Ἔτι δὲ καὶ ἐν τῷ θρησκευτικῷ συνδέσμῳ τῆς οἰκογενείας καὶ ἐν ταῖς θρησκευτικαῖς τελεταῖς ταῖς συμπεριλαμβανούσαις πάντα τὰ μέλη τοῦ οἴκου καὶ ὁ δοῦλος φυσικῷ τῷ λόγῳ μετὰ μικρῶν ἐξαιρέσεων μετεῖχε τῶν θυσιῶν καὶ ἑορτῶν τοῦ οἴκου. Οὕτω γνωστὸν ἐκ τῶν θρησκευτικῶν ἐθίμων ὅτι πάντες οἱ ἐν ταῖς θυσίαις παριστάμενοι καὶ κοινωνοῦντες αὐτῶν ἐῤῥαντίζοντο καὶ ἐκαθαίροντο δι' ὕδατος, ἁγνισθέντος δι' ἐμβάψεως ἐν αὐτῷ δαλοῦ, λαμβανομένου ἐκ τοῦ βωμοῦ· τοῦτο ἦσαν οἱ χέρνιβες καὶ τὸ νέμειν χέρνιβα, περὶ οὗ σημειοῦσιν οἱ γραμματικοὶ ὅτι «ἔστιν ὕδωρ, εἰς ὃ ἀπέβαπτον δαλὸν, ἐκ τοῦ βωμοῦ λαμβάνοντες, ἐφ' οὗ τὴν θυσίαν ἐπετέλουν, καὶ τοῦτο περιῤῥαίνοντες τοὺς παρόντας ἥγνιζον»· — ἐπίσης γνωστὸν ὅτι ἡ τοιαύτη διανομὴ χέρνιβος ἦν καὶ σημεῖον μετοχῆς τοῦ οἰκογενειακοῦ συνδέσμου· τούτου λοιπὸν τοῦ ἡγνισμένου ὕδατος μετελάμβανον καὶ οἱ δοῦλοι, δι' ὃ καὶ παρ' Αἰσχύλῳ καλοῦνται οἱ δοῦλοι χερνίβων κοινωνοί, καὶ διὰ τοῦτο συνδέονται διὰ στενοτέρου καὶ ἱερωτέρου συνδέσμου μετὰ τῆς οἰκογενείας. Ἐν ἑορταῖς δέ τισι πάλιν οἱ δοῦλοι οὐχὶ μόνον ἐλάμβανον ἀνακούφισιν τῆς καταστάσεως αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ ἐντελοῦς ἰσοτιμίας μετὰ τῶν δεσποτῶν ἀπήλαυον. Ἐὰν δὲ οὐδεμιᾶς ἀστικῆς ἑορτῆς μετεῖχον ἀμέσως καὶ ἐνεργητικῶς οἱ δοῦλοι, ἀλλ' ὅμως συμπεριελαμβάνοντο καὶ αὐτοὶ ἐν τῇ γενικῇ ἀναπαύσει καὶ εὐθυμίᾳ. Πολλαχοῦ δὲ πάλιν ὑπῆρχον καὶ πάνδημοι ἑορταί, καθ' ἃς ἐχορηγεῖτο τοῖς δούλοις ἐλευθερία καὶ ῥα-

στώνη, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ πολλάκις ἡ ὑπηρεσία ἐνηργεῖτο ὑπὸ τῶν δεσποτῶν αὐτῶν, καὶ καθ' ἃς ἡ συνήθεια ἦρε παντάπασι τὴν μεταξὺ ἐλευθέρων δεσποτῶν καὶ δούλων διάκρισιν. Τοιαῦτα ἦσαν τὰ ἐν Κρήτῃ Ἕρμαια, ἐν οἷς εὐωχουμένων τῶν οἰκετῶν οἱ δεσπόται ὑπηρέτουν πρὸς τὰς διακονίας· τοιοῦτό τι συνέβαινε καὶ ἐν Τροιζῆνι κατὰ τὸν μῆνα Γεραίστιον, ὅτε ἐγίνετο πανήγυρις πολλῶν ἡμερῶν, ὧν ἐν μιᾷ οἱ δοῦλοι μετὰ τῶν πολιτῶν κοινῇ ἠστραγάλιζον καὶ οἱ κύριοι τοὺς δούλους εἱστίων· τοιαῦτα ἦσαν καὶ τὰ παρὰ τοῖς Θεσσαλοῖς Πελώρια, ἑορτὴ τελουμένη μετὰ θυσιῶν πρὸς τὸν Δία τὸν Πέλωρον εἰς ἀνάμνησιν τῆς εὐωχίας καὶ ἑορτῆς τῆς λαβούσης χώραν ἐπὶ τῇ ἀγαθῇ ἀγγελίᾳ τῆς ἐκ σεισμοῦ διαῤῥήξεως τῶν Τεμπῶν καὶ τῆς ἀνασύψεως τῶν μεγάλων καὶ περικαλλῶν θεσσαλικῶν πεδιάδων. Ταῦτα τὰ εὐαγγέλια λέγεται ὅτι ἀκούσας παρά τινος Πελώρου ὁ Πελασγός, παρέθηκεν αὐτῷ τράπεζαν, ἀφθόνως κεκοσμημένην ὑπ' αὐτοῦ· καὶ οἱ ἄλλοι δὲ φιλοφρονούμενοι ἔφερον, ὅ τι ἕκαστος εἶχεν ἄριστον παρ' ἑαυτῷ, καὶ παρετίθεσαν ἐπὶ τῆς τραπέζης τῷ ἀπαγγείλαντι, καὶ αὐτὸς ὁ Πελασγὸς προθύμως ἐδιηκόνει, καὶ ἐκ τῶν ἄλλων οἱ ἐν ἀξιώματι ὄντες ὑπηρέτουν πᾶν, ὅ τι ἠδύνατο καὶ εὕρισκε πρὸ ἑαυτοῦ ἕκαστος. Διὸ οἱ Θεσσαλοί, ὡς ἀπομίμημα τῆς τότε γενομένης ἑορτῆς, θύοντες Διὶ Πελώρῳ καὶ τραπέζας κοσμοῦντες λαμπρῶς παρετίθεσαν καὶ οὕτως φιλάνθρωπον συνετέλουν τὴν πανήγυριν, ὥστε παρελάμβανον καὶ τοὺς ξένους ἅπαντας εἰς ταύτην τὴν θοίνην καὶ τοὺς δεσμώτας ἔλυον, καὶ τοὺς οἰκέτας κατακλίναντες εἱστίων μετὰ πάσης παῤῥησίας καὶ διηκόνουν αὐτοῖς οἱ δεσπόται. Τὸ τοιοῦτον ὑπομιμνήσκει ἡμῖν τὴν παρὰ Ῥωμαίοις ἑορτὴν τῶν Κρονίων (Saturnalia), ἣν ἀρχαῖός τις Ἕλλην ἐθεώρει καὶ ὡς ἑλληνικωτάτην ἑορτήν. Παρόμοιόν τι ἐγίνετο καὶ ἐν Σπάρτῃ κατὰ τὰ Ὑακίνθια, ὅτε θύοντες ἐν μιᾷ τῶν ἡμερῶν ταύτης τῆς καὶ ἄλλως λαμπροτάτης ἑορτῆς πολλὰ ἱερεῖα, ἐδείπνιζον οἱ πολῖται πάντας τοὺς γνωρίμους καὶ τοὺς δούλους τοὺς ἰδίους, καὶ ὅτε οὐδεὶς ἀπελείπετο ταύτης τῆς θυσίας, ἀλλ' ἅπασα ἡ πόλις ἐκενοῦτο πρὸς τὴν θέαν. Ὡσαύτως τοιαύτην συνήθειαν καὶ παρ' Ἀθηναίοις ἐπικρατοῦσαν κατὰ τὸν

ἄφθονον ἑορτῶν μῆνα Ἀνθεστηριῶνα ὑπαινίττεται καὶ ἡ ῥῆσις «θύραζε Κᾶρες· οὐκέτ' ἀνθεστήρια», ἔνθα γνωστὸν ὅτι διὰ τῶν Καρῶν σημαίνονται οἱ δοῦλοι. Καὶ παρὰ τοῖς Ἀρκάσι δὲ θύοντες τοῖς ἥρωσι καὶ ποιοῦντες μεγάλας βουθυσίας, συνειστιῶντο ὁμοῦ δεσπόται καὶ δοῦλοι ἐπὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς τραπέζης, γευόμενοι ἐκ τῶν αὐτῶν παρατιθεμένων ἐδεσμάτων καὶ κιρνῶντες τὸν αὐτὸν πᾶσι κρατῆρα. Ἐξαιρέσεις δέ τινες, καθ' ἃς ἀπεκλείοντο οἱ δοῦλοι τῶν δημοτελῶν θυσιῶν, οἷον ἐν Κῷ, ἔνθα γινομένης θυσίας τῇ Ἥρᾳ, ἀπηγορεύετο τοῖς δούλοις τὸ παρευρίσκεσθαι ἐν τῇ εὐωχίᾳ, ὡς καὶ τὸ εἰσέρχεσθαι εἰς τὸ ἱερόν, — εἰσὶ τοσοῦτον σπάνιαι καὶ φαίνονται τοῖς ἀρχαίοις τόσον παράδοξοι, ὥστε χρησιμεύουσι μόνον πρὸς ἐπιβεβαίωσιν τοῦ γενικοῦ κανόνος τῆς ἐν αὐταῖς κοινωνίας τῶν δούλων. Διὸ καὶ ῥητῶς ὁ Ἀριστοτέλης συμβουλεύει «ποιεῖν τὰς θυσίας καὶ τὰς ἀπολαύσεις μᾶλλον ἕνεκα τῶν δούλων ἢ τῶν ἐλευθέρων· πλείονα γὰρ ἔχουσιν οὗτοι, ὥνπερ ἕνεκα τὰ τοιαῦτα ἐνομίσθη».

§ 7. Ἡ αὐτὴ φιλάνθρωπος καὶ οἰκεία καὶ εὐμενὴς μεταξὺ κυρίων καὶ δούλων σχέσις ἀνευρίσκεται καὶ ἐν ταῖς ἠθικαῖς ὑποχρεώσεσιν, ἃς ὁ ἀφειμένος τῆς δουλείας ὁ καλούμενος ἀπελεύθερος ἢ ἐξελεύθερος ἐτήρει καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν πρὸς τὸν πρώην κύριον αὐτοῦ· τὴν αὐτὴν εὐσεβείας σχέσιν διεφύλαττον οὐχὶ μόνον οἱ ἀπηλευθερωμένοι δοῦλοι πρὸς τὸν πάλαι κύριον, ἀλλὰ καὶ πᾶς αἰχμάλωτος ἢ καὶ ἄλλως πως ἐν πολέμῳ γνωρισθεὶς μετά τινος καὶ μετὰ ταῦτα ὑπὸ τούτου τῇ πατρίδι ἀποδοθείς, ὅστις ὤφειλε διατηρεῖν τὴν μετ' ἐκείνου ξενίαν καὶ ἐκαλεῖτο δορύξενος, ὡς ἐκ τῆς κατὰ τὸν πόλεμον ἐπιμιξίας τὴν γνῶσιν πεποιημένος. Καὶ ἀντιστρόφως διὰ τὸν αὐτὸν πάλιν λόγον κατηγοροῦνται οἱ δραπέται δοῦλοι ἐπὶ παραβάσει τοῦ τῆς ξενίας δικαίου καὶ κατά τινα ἀρχαῖον ποιητὴν ὡς «ὄρησται (δραπέται) ἀταρτηροί, φιλίην λείποντες ἑδητύν, οὔτε τραπέζης μνῆστιν ἐφέστιον, οὐ Κρονίωνος Ἑρκίου, οὐ σέβας ἁγνὸν ἐνὶ πραπίδεσσι σέβοντες». Ὁ τοιοῦτος ἀποδρασμὸς ἦν λίαν συνήθης καὶ ἐν ἄλλαις μὲν περιπτώσεσιν, ἀλλὰ πρὸ πάντων ἐν καιρῷ πολέμου κατά τε τὴν χώραν αὐτὴν καὶ κατὰ τὴν ἐκστρατείαν. Οὕτω κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ

βασιλέως τῶν Λακεδαιμονίων Ἄγιδος πολιορκίαν τῆς Δεκελείας ἠτιμόλησαν πλέον ἢ εἴκοσι χιλιάδες αὐτομόλων, καὶ τούτων πολλοὶ ἦσαν χειροτέχναι· καὶ ἐν Σικελίᾳ οἱ θεράποντες, οἱ καθ' αὑτὸ ὑπηρέται, ἤτοι οἱ κωπηλατοῦντες δοῦλοι, ἠτιμόλουν, ἅμα γενομένης ἀρχῆς τῶν ἐχθροπραξιῶν. Ὁ κύριος λοιπὸν εὑρίσκετο πολλάκις ἐν τῇ ἀνάγκῃ τοῦ ἐπιμελεῖσθαι, ὅπως ἀνακομίσῃ τὸν ἀποδράντα οἰκέτην, καὶ πολλάκις ἠναγκάζετο ἀνακηρύττειν ἀνταμοιβὴν τῷ μέλλοντι ἀνευρεῖν καὶ ἀνακομίζειν αὐτὸν (καὶ τοῦτο ἐκαλεῖτο σῶστρα ἀνακηρύττειν). Διὰ τοῦτο καὶ πολλάκις ἐν ταῖς ἐξόδοις ἠνάγκαζον οἱ δυσπιστότεροι τὸν ἀκόλουθον δοῦλον προπορεύεσθαι, καὶ οὐχὶ ἕπεσθαι, ὡς συνήθως, ὅπερ καὶ ὁ Θεόφραστος ὁ ἐκ τοῦ κοινοῦ βίου ἀρυόμενος καὶ συντιθεὶς τὰς ποικίλας τῶν χαρακτήρων αὐτοῦ εἰκόνας καταλέγει ὡς σύμπτωμα τοῦ δυσπίστου, ὅστις πρὸς τοῖς ἄλλοις ἐστὶ καὶ τοιοῦτος, ὥστε «τὸν παῖδα ἀκολουθοῦντα κελεύειν αὑτοῦ ὄπισθεν μὴ βαδίζειν, ἀλλ' ἔμπροσθεν, ἵνα φυλάττηται αὐτόν, μὴ ἐν τῇ ὁδῷ ἀποδράσῃ». Διὸ καὶ ἐν πολέμῳ παρεχώρουν αὐτοῖς πλείονα τοῦ συνήθους ἐλευθερίαν καὶ εὐλαβεστέραν περιποίησιν, ὅπερ ἀναγκάζει καὶ τὸν παρ' Ἀριστοφάνει δεσπότην εἰς τὸ καταρᾶσθαι τὸν πόλεμον ὡς παρεμποδίζοντα αὐτὸν περὶ τὴν αὐστηροτέραν τοῦ δούλου τιμωρίαν. Διὸ καὶ πρὸς ἐξασφάλισιν ἀπὸ τῆς ἀποδράσεως τῶν δούλων ἐπὶ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου ἐπῆλθεν εἰς τὸν νοῦν Μακεδόνος τινὸς μεγιστᾶνος ἐν Βαβυλῶνι ἡ ἰδέα ἐξασφαλιστικοῦ τῶν δούλων καθιδρύματος· οὗτος, Ἀντιμένης ὀνόματι, τὴν πατρίδα Ῥόδιος, ἀντὶ ἐτησίας ἀποφορᾶς ὀκτὼ δραχμῶν ἀνεδέχετο ἀποδιδόναι τὴν τιμὴν ἑκάστου ἐν τῷ στρατῷ εὑρισκομένου δούλου, ὅσην καὶ ἂν ἤθελεν ἐκτιμᾶν ὁ κύριος αὐτοῦ, ἐὰν ὁ δοῦλος ἐδραπέτευεν· ὅπερ ὅμως ἠδύνατο ποιεῖν εὐκόλως καὶ ἀκινδύνως, διότι οἱ ἔπαρχοι, εἰς ὧν τὴν ἐπαρχίαν ἐδραπέτευε δοῦλός τις, ἦσαν ἠναγκασμένοι ἢ ἀνακομίζειν καὶ ἀποδιδόναι τὸν δοῦλον, ἢ ἀποτίειν τὸ ἀντίτιμον αὐτοῦ. Εὐφυεῖς κερδοσκόπων αἰσχροκερδῶν ἐπίνοιαι, ἀνακαλοῦσαι ἡμῖν τὰς τῶν καθ' ἡμᾶς χριστιανῶν ἰδιοκτητῶν Αἰθιόπων (ἀποροῦμεν, πῶς ὀνομάσωμεν αὐτὰς καταλλήλως) εὐφυεῖς ἐπιμηχανήσεις, ἢ μᾶλλον ἀπανθρώπους ὠμότητας!

§ 8. Ἀλλὰ πρὸς ἐντελῆ κατανόησιν τῆς σημασίας τῆς παρ' Ἕλλησι δουλείας χρεία διακρίνειν οὐχὶ μόνον τοὺς χρόνους, ἀλλὰ καὶ τοὺς διαφόρους τρόπους, καθ' οὓς ἐγίνοντο δοῦλοι τινὲς μὲν δι' αἰχμαλωτίσεως καὶ ἐξανδραποδισμοῦ (ἀνδράποδα), τινὲς δὲ δι' ἀλλοίας ἀντὶ χρημάτων καὶ ἄλλων πολλάκις εὐτελῶν πραγμάτων ἀγορᾶς (ἀργυρώνητοι, χρυσώνητοι, ἀλλὰ καὶ ἀλώνητοι ἐπὶ τὸ κωμικώτερον, ὡς ἐκαλοῦντο οἱ μηδενὸς ἄξιοι τῶν οἰκετῶν ἐκ τοῦ ὅτι τῶν ἀναλάτων Θρᾳκῶν οἱ μεσόγειοι ἁλῶν ἀντικατηλλάττοντο τοὺς οἰκέτας). Τούτους τοὺς διαφόρους τρόπους τῆς τῶν δούλων κτήσεως ἐντελῶς παριστᾷ Δίων ὁ Χρυσόστομος, ἔνθα λέγει ὅτι «ἐκ τῶν κτωμένων τοὺς οἰκέτας, ὥσπερ καὶ τὰ ἄλλα ξύμπαντα, οἱ μὲν παρ' ἄλλων λαμβάνουσιν ἢ χαρισαμένου τινὸς ἢ κληρονομήσαντες ἢ πριάμενοι, τινὲς δὲ ἐξ ἀρχῆς τοὺς παρὰ σφίσι γεννηθέντας, οὓς οἰκογενεῖς καλοῦσι· τρίτος δὲ κτήσεως τρόπος, ὅταν ἐν πολέμῳ λαβὼν αἰχμάλωτον ἢ καὶ ληϊσάμενος κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον ἔχῃ καταδουλωσάμενος, ὅσπερ, οἶμαι, πρεσβύτατος ἁπάντων ἐστί». Παρ' Ὁμήρῳ οἱ δοῦλοι εἰσὶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον λάφυρα ἐξ ἁλουσῶν πόλεων, ὄντως αἰχμάλωτοι καὶ δοριάλωτοι δοῦλοι, εἰ καὶ αὐτὴ ἡ λέξις δοῦλος οὐδαμοῦ εὑρίσκεται παρ' Ὁμήρῳ βεβαίως κατὰ τύχην, διότι τὰ ἐξ αὐτῆς παράγωγα πολλαχῶς ἀπαντῶνται, οἷον ἐν ταῖς συνηθεστάταις φράσεσι δούλιον ἦμαρ καὶ δουλοσύνη στυγερή, ἀντ' αὐτῆς δὲ εὕρηται παρὰ τῷ αὐτῷ ἡ λέξις δμώς, ὁ οἱονεὶ δαμασθεὶς ἐν πολέμῳ ἐχθρός, ἢ οἰκεύς. Ἁπάντων τῶν παρὰ τῷ ποιητῇ καταλεγομένων δεινῶν, ἅτινα κατὰ τὴν ἅλωσιν πόλεώς τινος ἐνσκήπτουσιν εἰς τοὺς πολίτας, τὸ δεινότατον ἦν ἡ ἐπὶ δουλείᾳ ἀπαγωγὴ γυναικῶν καὶ τέκνων· «τέκνα δέ τ' ἄλλοι ἄγουσι βαθυζώνους τε γυναῖκας», αἱ δὲ τοιαῦται ἐπὶ δουλείᾳ ἀπαγόμεναι καὶ τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας στερούμεναι καλοῦνται παρ' αὐτῷ ληϊάδες γυναῖκες. Ὡσαύτως κατὰ τοὺς Μεσσηνιακοὺς πολέμους ὁ στρατηγὸς Εὐφάης προτρέπων τοὺς ἀτυχεῖς Μεσσηνίους, ὅπως ἀντιταχθῶσι γενναίως κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν, ἀπέφαινε τὸν ἀγῶνα γενησόμενον οὐχὶ περὶ γῆς οὐδὲ περὶ κτημάτων μόνον, ἀλλὰ καὶ περὶ σωμάτων, καὶ ἐξετίθει αὐτοῖς λεπτομερῶς, ἃ νικωμένους ἐπιλήψεται,

ἐν οἷς καὶ ὅτι αἱ γυναῖκες ἔμελλον ἀχθήσεσθαι ἐν ἀνδραπόδων μέρει, ὡς καὶ τὰ τέκνα. Ταῖς συνεπείαις τοιαύτης δουλείας ἐκινδύνευσεν ὑποκύψαι καὶ ὁ Πλάτων, ὅστις κατ' αἴτησιν τοῦ παρωργισμένου τυράννου Διονυσίου τοῦ πρεσβυτέρου ἐπωλήθη ὑπὸ τοῦ Πόλλιδος ἐν Αἰγίνῃ, «πολέμου ὄντος τοῖς Αἰγινήταις καὶ Σπαρτιάταις πρὸς Ἀθηναίους καὶ ψηφίσματος, ὅπως ὁ ληφθεὶς Ἀθηναίων ἐν Αἰγίνῃ πιπράσκηται». Καὶ οἱ μὲν ἐν ταῖς τοιαύταις ἁλώσεσιν αἰχμαλωτιζόμενοι παῖδες καὶ γυναῖκες ἐξῃροῦντο πολλάκις πρὸς ὑπηρεσίαν τῶν ἀριστέων καὶ διενέμοντο μεταξὺ αὐτῶν· τοιαύτην διανομήν, ἀλλὰ βαρβάρων αἰχμαλωτίδων, διαγράφει ἡμῖν ὁ Εὐριπίδης τὴν τῶν τρῳάδων αἰχμαλωτίδων, ὧν ἡ μὲν Ἑκάβη ἔλαχε τῷ Ὀδυσσεῖ, ἡ δὲ Κασσάνδρα τῷ Ἀγαμέμνονι, ἡ δὲ Πολυξένη τῷ Ἀχιλλεῖ, οὗ ἐπὶ τῷ τάφῳ ἐσφαγιάσθη. Τὸ αὐτὸ ἀναφέρεται παρ' Ὁμήρῳ γινόμενον καὶ περὶ τὰς ἐν πάσῃ ἐκπορθήσει πόλεων αἰχμαλωτιζομένας γυναῖκας, ὧν αἱ ὡραιόταται ἐδίδοντο ὡς γέρα καὶ θεράπαιναι τοῖς ἀριστεῦσι τῶν Ἑλλήνων, οἷον ἡ Χρυσηΐς, ἡ Βρισηὶς καὶ ἄλλαι. Δοῦλοι ἀναφέρονται παρ' Ὁμήρῳ πολλάκις καὶ ἁρπαγέντες παῖδες, οὓς βάρβαροι ἔμποροι ἐπώλουν ἐν ξέναις ἀκταῖς ἐπὶ ἁδρᾷ τιμῇ, καὶ περὶ τῆς ἀπεμπωλήσεως τοιούτων δούλων ἐλέγετο καὶ τὸ περᾶν τινα, ἤτοι πωλεῖν εἰς ὑπερθαλασσίους τόπους καὶ λαμβάνειν ἀντ' αὐτῶν ἄσπετον ἢ ἄξιον ὤνον (τιμὴν)· οὕτω δούλη τις εἰσάγεται παρ' Ὁμήρῳ λέγουσα, «ἀλλά μ' ἀνήρπαξαν Τάφιοι, ληίστορες ἄνδρες, ἀγρόθεν ἐρχομένην· πέρασαν δέ με δεῦρ' ἀγαγόντες τοῦδ' ἀνδρὸς πρὸς δώματ'· ὁ δ' ἄξιον ὤνον ἔδωκεν». Τοιοῦτοι δοῦλοι ἐδίδοντο πολλάκις καὶ ὡς προῖξ τρόπον τινὰ πλουσίας κόρης ὑπανδρευομένης, καὶ πρὸς τούτοις ὅσοι ἐκ τοιούτων ἐγεννῶντο μετὰ ταῦτα ἐν τῷ οἴκῳ, διεστέλλοντο καὶ αὐτοὶ ἀπὸ τῶν ὠνητῶν δούλων, ὡς οἶκοι τραφέντες (οἰκεῖς), ὡς ἡ θυγάτηρ τοῦ δούλου τῆς Πηνελόπης Δολίου Μελανθώ.

§ 9. Οἱ τοιοῦτοι δοριάλωτοι καὶ οἱ ἐξ αὐτῶν οἰκεῖς (οἰκότριβες, οἰκοτρίβαιοι) βεβαίως ἦσαν κατ' ἀρχὰς μᾶλλον σημεῖον πολυτελείας, διότι εἶχον αὐτοὺς μόνοι οἱ πλουσιώτεροι πρὸς ἄνεσιν αὐτῶν καὶ εὐμάρειαν, τὸ δὲ μεῖζον πλῆθος τῶν ἀπορωτέρων καὶ

μετρίων πολιτῶν μόνον ἐν ἐκτάκτοις περιπτώσεσι καὶ ἐργασίαις χρῃζούσαις βοηθείας μετεχειρίζοντο μισθωτοὺς ἐργάτας, συνήθως δὲ μὴ ἔχοντες οἰκέτας, ἦσαν αὐτουργοί. Οὗτοι οἱ μισθωτοὶ ἐργάται κατ' ἀρχὰς ὠνομάζοντο θῆτες ἢ ἔριθοι ἄνευ διαφορᾶς σημασίας καὶ ἦσαν ἄνευ οἴκου καὶ οἰκογενείας («θῆτες ἄοικοι, ἄτεκνοι ἐριθοι» καθ' Ἡσίοδον·) μετὰ δὲ ταῦτα ἴσως ὠνομάζοντο καὶ πελάται, ἐὰν μὴ ἐννοῇ μᾶλλον ῥωμαϊκὸν ἔθος ὁ Πολυδεύκης, ἐν οἷς λέγει, «πελάται καὶ θῆτες ἐλευθέρων ἐστὶν ὀνόματα διὰ πενίαν ἐπ' ἀργυρίῳ δουλευόντων». Ἐν δὲ μεμακρυσμέναις τισὶ καὶ μεμονωμέναις ἑλληνικαῖς χώραις φαίνεται ὅτι ἡ παλαιὰ αὕτη συνήθεια διετηρήθη καὶ μέχρι τέλους τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ὡς παρὰ τοῖς Λοκροῖς καὶ Φωκεῦσι, παρ' οἷς ἦν νόμῳ ἀπηγορευμένον, «μὴ κεκτῆσθαι μήτε θεραπαίνας, μήτε οἰκέτας, πλὴν ἐγγὺς τῶν χρόνων». Πρῶτοι πάντων τῶν Ἑλλήνων οἱ Χῖοι ἀναφέρονται ὡς ἀγοράσαντες ἀντὶ χρημάτων ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς δούλους καὶ χρησάμενοι ἀργυρωνήτοις, ἐν ᾧ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες, ὡς προείπομεν, ἦσαν αὐτουργοὶ κατὰ τὰς διακονίας. Ἀλλὰ κατὰ τούτων μὲν διὰ ταύτην τὴν περὶ τὰ ἀρχαϊκὰ καὶ ἁπλοϊκὰ ἦθη καινοτομίαν ἐμήνισε τὸ δαιμόνιον, διότι ὡς θεομηνία ἐνσκήψασα εἰς αὐτοὺς ἐκρίθη παρὰ τοῖς ἀρχαίοις τοῦτο, ὅτι καὶ αὐτοὶ ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις ὑπὸ τοῦ Μιθριδάτου καὶ δεδεμένοι παρεδόθησαν τοῖς ἰδίοις αὐτῶν δούλοις καὶ κατῳκίσθησαν εἰς τὴν Κολχίδα· ἴσως δὲ ἐξ ὁμοίας τινὸς περιστάσεως προῆλθε καὶ τὸ παρ' Εὐπόλιδι παροιμιῶδες «Χῖος δεσπότην ὠνήσατο·» πάντως ὅμως κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν Χίων φαίνεται ὅτι μετὰ ταῦτα καὶ αἱ πλεῖσται τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν πόλεων εἰσήγαγον τὴν δουλεμπορίαν ἢ ἀνδραποδοκαπηλείαν.

§ 10. Πρὸς εὐχερεστέραν δὲ καὶ συμφορωτέραν πώλησιν τῶν δούλων ἐσχηματίσθη ἐν ταῖς πλείσταις πόλεσι καὶ ἰδιαιτέρα ἐπὶ τούτῳ ἀγορὰ δούλων ἢ δουλοπρατεῖον· τοιαύτη ἀγορὰ ἦσαν ἐν Ἀθήναις οἱ λεγόμενοι κύκλοι, συχνάκις ἀναφερόμενοι πρὸ πάντων ἐν τῇ νέᾳ κωμῳδίᾳ κατὰ τοὺς γραμματικούς, ῥητῶς σημειοῦντας ὅτι «κύκλοι καλοῦνται οἱ τόποι, ἐν οἷς ἐπωλοῦντο τινές· ὠνομάσθησαν δὲ οὕτω ἀπὸ τοῦ κύκλῳ περιεστάναι τοὺς

πωλουμένους», καὶ «κύκλοι ἐν τῇ νέᾳ κωμῳδίᾳ καλοῦνται οἱ τόποι, ἐφ' οἷς πιπράσκεται τὰ ἀνδράποδα, ὡς καὶ τὸ ἐφ' ὃ ἀναβαίνοντες οἱ δοῦλοι πιπράσκονται ἐκαλεῖτο τράπεζα (ἡ παρὰ Ῥωμαίοις πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν εὔχρηστος catasta)· τὸ μέρος τοῦτο ὠνομάζετο καὶ πρατὴρ λίθος (ὡς παρὰ Ῥωμαίοις lapis καὶ de lapide emptus ἰσοδυναμεῖ τῷ ἀργυρώνητος). Οὗτοι δὲ οἱ πρὸς πώλησιν ἐκτεθειμένοι ἐνταῦθα δοῦλοι ὤφειλον εἶναι γυμνοί, ἢ ἐξεδύοντο κατ' αἴτησιν τῶν ἐπιθυμούντων ἀγοράσαι αὐτούς, ὡς παρὰ Μενάνδρῳ δοῦλός τις πιθανῶς εἰσάγεται λέγων περὶ ἑαυτοῦ, «ἐγὼ μὲν ἤδη μοι δοκῶ, νὴ τοὺς θεούς, ἐν τοῖς κύκλοις ἐμαυτὸν ἐκδεδυκότα ὁρᾶν κύκλῳ τρέχοντα καὶ πωλούμενον·» πρόδηλον δὲ ὅτι ἀπῄτουν οἱ ἀγορασταὶ τὴν γύμνωσιν τῶν πωλουμένων δούλων, ἵνα ἐπιθεωρήσωσιν αὐτοὺς καὶ βεβαιωθῶσιν ἰδίοις ὀφθαλμοῖς, ἂν ἦσαν ὑγιεῖς καὶ ἀρτιμελεῖς. Χρόνος δὲ συνήθως προσδιωρισμένος διὰ ταύτας τὰς ἀγορὰς φαίνεται ὅτι ἦν ἡ νουμηνία, ἤτοι ἡ νέα σελήνη· τοιοῦτό τι ὑπαινίττεται ὁ παρ' Ἀριστοφάνει λέγων ὅτι τις «τῇ προτέρᾳ νουμηνίᾳ ἐπρίατο δοῦλον, βυρσοδέψην Παφλαγόνα», ἔνθα ὁ σχολιαστὴς σημειοῖ ὅτι ἐν ταῖς νουμηνίαις ἐπωλοῦντο οἱ δοῦλοι, ὡς ἐχειροτονοῦντο τότε καὶ οἱ στρατηγοί.» Παρ' Ἀλκίφρονι δὲ καί τις ἐπώνυμος τῆς νουμηνίας δοῦλος ἀναφέρεται. «Φρύγα οἰκέτην ἔχω πονηρόν, ὃς ἀπέβη τοιοῦτος ἐπὶ τῶν ἀγρῶν· ὡς γὰρ τῇ ἕνῃ καὶ νέᾳ κατ' ἐκλογὴν τοῦτον ἐπριάμην, Νουμήνιον εὐθὺς ἐθέμην καλεῖσθαι». Ἐκτὸς δὲ τούτου φαίνεται ὅτι κατὰ διαφόρους τόπους καὶ εἰς μεγάλας (ἐμπορικὰς) πανηγύρεις προσήρχοντο οἱ ἀνδραποδοκάπηλοι, οἷον εἰς τὴν τῆς ἀμφικτιονικῆς Πυλαίας καὶ τὴν τῆς Φωκικῆς Τιθορέας, καὶ ἐπώλουν ἐν αὐταῖς ἀνδράποδα. Ὡς ἐξαίρετον δὲ δούλων ἐμπορεῖον ἀναφέρεται ἡ Δῆλος, δυναμένη κατὰ Στράβωνα καὶ δέξασθαι καὶ ἀποπέμψαι αὐθημερὸν μυριάδας ἀνδραπόδων. Διὰ δὲ τὴν ἐπὶ πολὺ ἔκτασιν τῆς δουλεμπορίας τοῦτο τὸ δουλικὸν στοιχεῖον ἐκτήσατο μεγάλην σημασίαν ἐν τῇ Ἑλληνικῇ κοινωνίᾳ καὶ ἐγένετο τόσον ἐπαισθητὴ καὶ ἰσχυρὰ ἀνάγκη, ὥστε οὐχὶ μόνον αἱ γυναῖκες, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ ταπεινότατος καὶ πένης Ἕλλην, ὁσάκις ἠδύνατο, συνωδεύετο κατὰ τὰς ἐκ τῆς οἰκίας ἐξόδους αὐτοῦ ὑφ' ἑνὸς τοὐλάχιστον

δούλου, οἱ δὲ πλουσιώτεροι καὶ ὑπὸ πλειόνων. Οὗτοι οἱ τοὺς ἐξερχομένους κυρίους συνοδεύοντες δοῦλοι ἐκαλοῦντο ἀκόλουθοι· τὸ δὲ μὴ ἔχειν μηδένα ἀκόλουθον δοῦλον κατὰ τὰς τοιαύτας ἐξόδους ἐθεωρεῖτο ὡς σημεῖον μεγάλης πενίας. Διὸ καὶ ἐν ταῖς ἐκκλησιαζούσαις τοῦ Ἀριστοφάνους ἡ δημηγοροῦσα καὶ βελτιώσεις καινοτόμους προτείνουσα Πραξαγόρα λέγει ὅτι ἐπεθύμει καταργῆσαι τὴν τοιαύτην κατάχρησιν, «μηδ' ἀνδραπόδοις τὸν μὲν χρῆσθαι πολλοῖς, τὸν δ' οὐδ' ἀκολούθῳ»· τὸ δὲ παράδειγμα τῆς λιτότητος, ὅπερ ἡ γυνὴ τοῦ Φωκίωνος παρεῖχεν, ἦν τόσον ἀξιοθαύμαστον, ὥστε καὶ ἐν τῷ θεάτρῳ ἐγένετο λόγος περὶ αὐτοῦ· διότι, ὡς λέγει ὁ Πλούταρχος, «θεωμένων ποτὲ καινοὺς τραγῳδοὺς Ἀθηναίων, ὁ μὲν τραγῳδός, εἰσιέναι μέλλων, βασιλίδος πρόσωπον ᾔτει καὶ κεκοσμημένας πολλὰς πολυτελῶς ὀπαδοὺς τὸν χορηγόν, καὶ μὴ παρέχοντος ἠγανάκτει καὶ κατεῖχε τὸ θέατρον, οὐ βουλόμενος προελθεῖν· ὁ δὲ χορηγὸς Μελάνθιος, ὠθῶν αὐτὸν εἰς τὸ μέσον, ἐβόα, τὴν Φωκίωνος οὐχ ὁρᾷς γυναῖκα, προϊοῦσαν ἀεὶ μετὰ μιᾶς θεραπαινίδος, ἀλλ' ἀλαζονεύῃ καὶ διαφθείρεις τὴν γυναικωνῖτιν; ἐξακούστου δὲ τῆς φωνῆς γενομένης, ἐδέξατο κρότῳ πολλῷ καὶ θορύβῳ τὸ θέατρον». Ἀλλὰ καὶ ἄνδρες, ὡς εἴπομεν, εἶχον πολλάκις καὶ τρεῖς ἢ πλείονας δούλους μεθ' ἑαυτῶν κατὰ τὰς ἐξόδους καὶ ἰδίως κατὰ τὰς ὁδοιπορίας. Οὕτως ὁ πλούσιος Μειδίας ἀναφέρεται ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ τρεῖς ἢ τέσσαρας ἀκολούθους καὶ σοβῶν διὰ τῆς ἀγορᾶς, καὶ παρὰ Ξενοφῶντι οἱ εἰρωνικῶς ἀγαθοὶ αὐληταὶ ἀναφέρονται ὡς συνεπαγόμενοι μεθ' ἑαυτῶν πρὸς πλείονα ἐπίδειξιν μετ' ἄλλων καλῶν σκευῶν καὶ πολλοὺς ἀκολούθους. Διὸ καὶ παρὰ Πλουτάρχῳ συγκαταλέγεται μετὰ τῶν ἄλλων γνωρισμάτων τοῦ σώφρονος καὶ τὸ μὴ ἐνοχλεῖν τοῖς ἄλλοις περὶ τὸ λουτρὸν οἰκετῶν πλήθει. Πρὸς τὸν αὐτὸν τοῦτον σκοπὸν οἱ πλούσιοι ἐλάμβανον ἐνίοτε καὶ Αἰθίοπας (μαύρους), οἱ δ' ἐνδεεῖς ἐμισθοῦντο τοὐναντίον καὶ μισθωτοὺς δούλους πρὸς τὰς ἐξόδους, καὶ ὁ Θεόφραστος ἀναφέρει ὡς χαρακτηριστικὸν τοῦ ἀνελευθέρου καὶ τοῦτο, ὅτι «οὐκ ἀγοράζει θεράπαιναν τῇ γυναικί, ἀλλὰ μισθοῦται πρὸς τὰς ἐξόδους παιδίον ἀκολουθῆσον»· οἱ αὐτοὶ ἄποροι συνωδεύοντο πολλάκις καὶ ὑπό τινων ἐλευθέρων μελῶν τῆς οἰκο-

γενείας, ὡς ὑποδεικνύει τοῦτο ὁ Ἀριστοτέλης, λέγων ὅτι «τοῖς ἀπόροις ἀνάγκη χρῆσθαι καὶ γυναιξὶ καὶ παισὶν ὥσπερ ἀκολούθοις διὰ τὴν ἀδουλίαν».

§ 11. Ἄλλως δὲ ἐν μεταγενεστέροις μάλιστα χρόνοις οἱ δοῦλοι ἦσαν συνήθως βάρβαροι τὴν καταγωγήν· οὐδαμοῦ δὲ ἀλλαχοῦ ἐκφράζεται σαφέστερον ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ ἀξίωμα, ὅτι μόνον οἱ βάρβαροι ὀφείλουσιν εἶναι δοῦλοι, ἢ παρὰ Πλάτωνι, ὃς συνιστᾷ ἐν τῇ πολιτείᾳ ὡς δίκαιον οὐχὶ μόνον τὸ μὴ ἀνδραποδίζεσθαι τοὺς Ἕλληνας Ἑλληνίδας πόλεις, μηδ' ἄλλῃ ἐπιτρέπειν κατὰ τὸ δυνατὸν καὶ ἐθίζειν αὐτὰς εἰς τὸ φείδεσθαι τοῦ ἑλληνικοῦ γένους διὰ φόβον τῆς τῶν βαρβάρων δουλείας, ἀλλὰ καὶ τὸ μὴ ἔχειν καὶ ἰδιωτικῶς δοῦλον Ἕλληνα καὶ προτρέπειν καὶ τοὺς ἄλλους Ἕλληνας εἰς τοῦτο, ἵνα καὶ μᾶλλον τρέπωνται πρὸς τοὺς βαρβάρους. Διὰ τοῦτο παρὰ Ξενοφῶντι ὁ Ἀρίσταρχος ἐρωτηθείς, πόθεν προέρχεται ὅτι αὐτὸς μὲν νομίζει ὅτι ἀδυνατεῖ διαθρέψαι τὰς πρὸς αὐτὸν καταφυγούσας πολυαρίθμους συγγενεῖς, ἐν ᾧ ἄλλοι ἀπὸ μικροτέρων ἀφορμῶν διετήρουν τήν τε οἰκίαν αὐτῶν καὶ πολλοὺς δούλους, ἀποκρίνεται ὅτι οὗτοι ὠνοῦνται καὶ τρέφουσι βαρβάρους ἀνθρώπους, ὥστε ἀναγκάζουσιν αὐτοὺς ἐργάζεσθαι, ὅσα καλῶς ἔχει. Ἐκτὸς δὲ τῶν ἀργυρωνήτων βαρβάρων δούλων, οὓς καὶ μόνους ἀναμφισβητήτως ὀνομάζει ὁ Πλάτων δούλους, ἦσαν καὶ βαρβάρων τοιούτων δούλων τέκνα καὶ ἔκγονα, ἐν αὐτῇ τῇ δεσποτικῇ οἰκίᾳ γεννώμενα καὶ ἰδίως καλούμενα οἰκότριβες καὶ οἰκογενεῖς· περὶ δὲ τῆς συνωνυμίας τούτων τῶν λέξεων συμφωνοῦσιν οἱ γραμματικοί· καὶ παρὰ μὲν Σουΐδᾳ ταὐτίζονται αἱ λέξεις οἰκότριψ καὶ οἰκογενὴς δοῦλος, παρ' Ἀμμωνίῳ δὲ καταδεικνύεται ἡ ἀπὸ τοῦ οἰκέτου διαφορὰ τοῦ οἰκότριβος· «οἰκότριψ καὶ οἰκέτης διαφέρει· οἰκότριψ μὲν γὰρ ὁ ἐν τῇ οἰκίᾳ διατρεφόμενος, ὃν ἡμεῖς θρεπτὸν καλοῦμεν, οἰκέτης δὲ ὁ δοῦλος ὁ ὠνητός»· ὁ αὐτὸς δὲ καὶ οἰκεὺς καλεῖται. Ἐὰν οἱ τοιοῦτοι οἰκογενεῖς δοῦλοι ἐγεννῶντο ἐκ πατρὸς καὶ μητρὸς δούλων ἀμφοτέρων, ἐκαλοῦντο ἀμφίδουλοι, ὡς ἐξ ἀμφοτέρων τῶν γονέων δοῦλοι, ἐὰν δὲ οἱ γονεῖς τούτων ἦσαν καὶ αὐτοὶ οἰκότριβες, τὸ παιδίον αὐτῶν ἐκαλεῖτο οἰκοτρίβαιον. Οἱ τοιοῦτοι οἰκογενεῖς δοῦλοι οἱ ἐν τῷ

ἑλληνικῷ οἴκῳ γεννηθέντες καὶ τραφέντες ἐξεμάνθανον μὲν τὴν γλῶσσαν καὶ τὰ ἔθιμα τὰ ἑλληνικά, μὴ ἀπολαύοντες δὲ προνομίας τινὸς ὑπὲρ τοὺς ὁμοδούλους, τὸ μέγιστον ἔχαιρον μείζονα πίστιν παρὰ τοῖς κυρίοις αὐτῶν. Περὶ τῆς τοιαύτης μείζονος ἐμπιστοσύνης τῶν οἰκογενῶν σημειοῦται παρὰ τῷ σχολιαστῇ τοῦ Ἀριστοφάνους ὅτι «πεφύκαμεν τῶν οἰκετῶν μᾶλλον πιστεύειν τοῖς οἴκοι γεννηθεῖσι καὶ τραφεῖσιν, ἢ οἷς ἂν κτησώμεθα πριάμενοι.» Ἡ δ' ἐμπιστοσύνη αὕτη ἐχώρει ἐνίοτε ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε καὶ ἐν πολλοῖς ἐλευθέρων ἀνδρῶν ἔργοις προὐτιμῶντο ἐνίοτε καὶ αὐτῶν τῶν φίλων καὶ συγγενῶν· ἀλλ' οὗτοι βεβαίως μόνον κατ' εὐμοιρίαν τινὰ προήγοντο ἐπὶ τοσοῦτον.

§ 12. Ἑλληνικῆς δὲ καταγωγῆς δοῦλοι κατὰ τὴν ἰδιωτικὴν καὶ οὐχὶ κατὰ τὴν πολιτικὴν σημασίαν τῆς λέξεως, καθ' ἣν ἐννοητέον τοὺς μνωΐτας καὶ ἀφαμιώτας παρὰ τοῖς Κρησί, τοὺς Εἵλωτας παρὰ τοῖς Σπαρτιάταις, τοὺς γυμνήτας παρὰ τοῖς Ἀργείοις, τοὺς κορυνηφόρους παρὰ Σικυωνίοις καὶ τοὺς πενέστας παρὰ τοῖς Θεσσαλοῖς, πάντας τούτους προελθόντας ἐκ πολιτικῶν στάσεων καὶ ἐξωτερικῶν ἐπιδρομῶν καὶ κατακτήσεων,— τοιοῦτοι, λέγομεν, Ἕλληνες δοῦλοι εὑρίσκονται καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, διότι μάλιστα πώλησις ἐπὶ δουλείᾳ ἦν ἐνίοτε εὔχρηστος καὶ ὡς εἰδός τι ποινῆς· τοιαύτη δὲ ποινὴ πωλήσεως ὡς δούλων ἐπεβάλλετο ἐν Ἀθήναις τοῖς μετοίκοις τοῖς μὴ λαμβάνουσί τινα τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν ὡς ἐγγυητὴν ἢ ἀντιποιουμένοις πραγματικῶν δικαιωμάτων ἀστοῦ Ἀθηναίου ἢ μὴ τελοῦσι τὸν ὀφειλόμενον δασμόν, τὸ μετοίκιον, καὶ περὶ ὧν ῥητῶς ἀναφέρεται ὅτι ἀπήγοντο πρὸς τοὺς πωλητάς, πρὸς τὸ πωλητήριον τοῦ μετοικίου, ἢ ἁπλῶς πρὸς τὸ μετοίκιον· κατεγινώσκετο δὲ αὕτη ἡ ποινὴ συνεπείᾳ δημοσίας δίκης (γραφῆς), ἀπροστασίου καλουμένης, ἥτις κατὰ Πολυδεύκην ἐγίνετο «κατὰ τῶν οὐ τελούντων τὸ μετοίκιον ἢ προστάτην μὴ νεμόντων». Περὶ δὲ τῆς πωλήσεως τῶν ἀντιποιουμένων ἀποκλειστικῶς πολιτικῶν δικαιωμάτων σημειοῦται ὅτι «εἴ τις ἥλω παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις ὑποκρινόμενος εἶναι πολίτης, μὴ ὢν Ἀθηναῖος κατὰ τὸ ἀληθές, καὶ τὰ αὐτὰ ποιῶν τοῖς πολίταις, πρὸ μὲν κρίσεως ᾤκει τὸ δεσμωτήριον, ἁλοὺς δὲ ἐν τῇ

κρίσει ὕστερον ἐπωλεῖτο». Ἕλληνες δὲ αἰχμάλωτοι ἐν πολέμῳ φαίνεται ὅτι ἐξηνδραποδίζοντο, ἤτοι ἐπωλοῦντο ὡς ἀνδράποδα, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ εἴπομεν, συνήθως μόνον ἐπὶ τῆς κατὰ κράτος ἁλώσεως καὶ τοῦ ἄρδην κατεδαφισμοῦ πόλεων, καὶ τοῦτο ἐθεώρουν οἱ Ἕλληνες ὡς βάσιν τοῦ παρ' αὐτοῖς δικαίου τοῦ πολέμου καὶ ὡς ἀΐδιον ἐν πᾶσιν ἀνθρώποις νόμον τὸ εἶναι τῶν ἑλόντων καὶ τὰ σώματα καὶ τὰ χρήματα τῶν ἐν τῇ ἐμπολέμῳ πόλει ἁλόντων. Τοιαύτην τύχην ὑπέστησαν κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους πολλαὶ πόλεις, ὡς ἡ Πλάταια ὑπὸ Λακεδαιμονίων, οἱ ἐξηνδραπόδισαν τὰς γυναῖκας τῶν φονευθέντων Πλαταιέων, ἡ Ὄλυνθος, αἱ Θῆβαι καὶ ἄλλαι· πάντως ὅμως ὑπῆρχον καὶ ἐξαιρέσεις τούτου σπάνιαι, ἐκ φιλανθρωπίας ὑπαγορευόμεναι, ἐν ᾧ πάλιν ὑπάρχουσι καί τινες περιστάσεις καὶ παραδείγματα ἀπανθρώπου ὠμότητος, ἐξ ὑπερβολικῆς ἐκδικήσεως καὶ ἄκρου ἐρεθισμοῦ προελθόντα, οἷα πολλάκις ἐπανελήφθησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐμφυλίων ἑλληνικῶν πολέμων καὶ πρὸ πάντων τοῦ Πελοποννησιακοῦ, ἐν ᾧ ἡ ἐπίτασις καὶ δεινωσις τῆς ἐκδικήσεως καὶ τῶν ἄλλων ἀνθρωπίνων παθῶν ὑπῆρξε μεγίστη. Τοιοῦτο συνέβη περὶ τοὺς ἀτυχεῖς Ἀθηναίους ἐν Σικελίᾳ, ὧν οὐκ ὀλίγοι ἐπωλήθησαν ὡς οἰκέται, λαμβάνοντες πολλοὶ πρὸς πλείονα καταισχύνην καὶ στίγμα ἵππου ἐπὶ τοῦ μετώπου· ὁμοίως πάλιν οἱ Ἀθηναῖοι ἔστιζον σάμαιναν ἐπὶ τοῦ προσώπου τῶν αἰχμαλωτιζομένων Σαμίων. Πολλάκις ὅμως καὶ οἱ τοιοῦτοι αἰχμάλωτοι ἐφυλάττοντο, ἵνα ἐξαγορασθῶσιν ἀντὶ λύτρων, ἅτινα πολλάκις συνετελοῦντο ὡς ἔρανος ὑπὸ εὐπόρων πολιτῶν, ὁσάκις αὐτοὶ οἱ αἰχμαλωτισθέντες εὑρίσκοντο ἐν ἀπορίᾳ τοῦ ἀποτῖσαι λύτρα. Τοῦτο ἐγίνετο κατὰ τοὺς συνήθεις καὶ φιλανθρωπότερον διεξαγομένους πολέμους, ὅτε οἱ ἡττώμενοι πολέμιοι ἐζωγροῦντο καὶ ἐπεφυλάττοντο ὑπὸ τῆς πολιτείας ἢ πρὸς ἀνταλλαγὴν ἢ πρὸς λύσιν· ὡς οἱ Ἀθηναῖοι ζωγρήσαντες αἰχμαλώτους Βοιωτοὺς καὶ Χαλκιδεῖς καὶ δήσαντες αὐτοὺς ἐν πέδαις ἐφύλαξαν καὶ μετὰ χρόνον ἔλυσαν ἀντὶ δύο μνῶν λύτρων· ὡσαύτως καὶ τοὺς ἐκ Σφακτηρίας εἰς Ἀθήνας κομισθέντας Σπαρτιάτας αἰχμαλώτους οἱ Ἀθηναῖοι ἀπεφάσισαν φυλάττειν ἐν δεσμοῖς, «μέχρις οὗ τι ξυμβῶσι»· καὶ πολλοὶ τῶν ἐν Συρακούσαις Ἀθηναίων

ὡσαύτως ἀπελυτρώθησαν, ὡς καὶ οἱ ἐν τοῖς μεταλλείοις τῆς Λαμψάκου Πελοποννήσιοι. Ἀλλὰ καὶ ὅτε πραγματικῶς ἐπωλοῦντο, καὶ τότε ἡ ἐθνικὴ φιλοτιμία ἀπηγόρευε τοῖς Ἕλλησι τὸ πωλεῖν Ἕλληνας αἰχμαλώτους πέραν τῶν ἑλληνικῶν ὁρίων καὶ περιορᾶν αὐτοὺς περιερχομένους εἰς χεῖρας βαρβάρων, ὡς ἐμφαντικῶς σημειοῦται παρά τινι τῶν ἀρχαίων· «Ἕλληνες δὲ ἐλευθερίας ἐρασταὶ ἔτι, καὶ οὐδὲ δοῦλον ἀνὴρ Ἕλλην πέραν ἀποδώσεται, ὅθεν οὔτε ἀνδραποδισταῖς οὔτε ἀνδραπόδων καπήλοις εἰς αὐτοὺς παριτητέα·» παραδείγματα δὲ τοιαύτης ἐν Ἑλλάδι πωλήσεως Ἑλλήνων δούλων παρέχουσιν ἡμῖν καὶ τὰ περὶ τὸν ἐκ Κυθήρων Φιλόξενον καὶ τὸν ἐξ Ἠλιδος Φαίδωνα συμβάντα.

§ 13. Ἄλλως ὅμως εἶχε τὸ πρᾶγμα περὶ τῶν βαρβάρων, οὓς ὁ Ἕλλην ἐθεώρει ὡς φυσικοὺς αὐτοῦ δούλους ὡς ἔχων τὴν συνείδησιν τῆς ἐθνικῆς αὐτοῦ ὑπεροχῆς καὶ ἐν αὐτῇ ἀρυόμενος τοῦτο τὸ δικαίωμα. Αὕτη ἡ κατὰ τὰς ἰδέας τῶν Ἑλλήνων φυσικὴ ἀνάγκη τοῦ δουλεύειν τοὺς βαρβάρους, ἣν ὁ Ἀριστοτέλης αἰτιολογεῖ ἐκ τοῦ ὅτι οὗτοι στεροῦνται τοῦ φύσει ἄρχοντος, γίνεται δὲ καθόλου ἡ κοινωνία αὐτῶν δούλης καὶ δούλου, ἣν ἡ πεφιλημένη καὶ κολακευτικὴ ἔκφρασις τῶν δραματικῶν ποιητῶν, λεγόντων ἀπὸ τῆς σκηνῆς, τοῦ μεγάλου τούτου σχολείου τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς καὶ ἐλευθερίας παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἀθηναίοις, «βαρβάρων Ἕλληνας ἄρχειν εἰκός», καὶ ἀλλαχοῦ τὸ αἰώνιον ἐνδιαίτημα τοῦ δεσποτισμοῦ καὶ τῆς δουλείας παρὰ τῷ αὐτῷ ποιητῇ καλεῖται θεράπαινα τῆς Εὐρώπης, ἔνθα διέλαμπεν ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ ἐλευθερία, «Ἀσία Εὐρώπας θεράπνα.» Αὕτη δὲ ἡ περὶ τοῦ ταὐτισμοῦ τοῦ βαρβάρου καὶ δούλου ἀναλλοίωτος ἰδέα τῶν Ἑλλήνων ἐχρησίμευεν αὐτοῖς καὶ ὡς μέγα ἐλατήριον πρὸς συχνὰς ἐπιχειρήσεις καὶ νίκας κατὰ τῶν βαρβάρων, διήγειρε παρ' αὐτοῖς δικαίαν ἀγανάκτησιν, ὁσάκις ἐκινδύνευεν ἐπικρατῆσαι τὸ ἐναντίον («Ἕλληνες ὄντες βαρβάρῳ δουλεύσομεν;» καὶ «Ἀρχελάῳ δουλεύσομεν Ἕλληνες ὄντες βαρβάρῳ;») καὶ ἐπέβαλεν αὐτοῖς ὡς ἐθνικὸν καθῆκον ἀναπόσπαστον ἀπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ ὀνόματος τὸ ὑπαγαγεῖν εἰς τοιαύτην ὑποταγὴν καὶ ὑπακοὴν καὶ αὐτὸν τὸν μέγαν βασιλέα τῆς Ἀσίας. Τοὐλάχιστον αὕτη ἡ

ἐθνικὴ συνείδησις προέτρεψε τὸν Γοργίαν, Ἰάσωνα τὸν Φεραῖον, τὸν Ἀγησίλαον, τὸν Ἰσοκράτην, τὸν Φίλιππον καὶ τέλος Ἀλέξανδρον τὸν Μέγαν, τοὺς μὲν ἵνα συμβουλεύσωσι τοῖς κραταιοῖς συγχρόνοις ἡμῖν, τοὺς δὲ ἵνα ἐπαγάγωσι τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Ἀσίας καὶ Περσίας, καὶ τὸν τελευταῖον ἵνα συντελέσῃ ταύτην τὴν ἑλληνικὴν μεγάλην ἰδέαν. Οὕτως ὁ βάρβαρος ἐγένετο τὸ φύσει δοῦλον στοιχεῖον διὰ τὸν Ἕλληνα· καθ' ὅσον δὲ τοῦτο ὑπερίσχυεν ἐν τῇ ἑλληνικῇ δουλείᾳ, ἐπὶ τοσοῦτον καὶ ὁ Ἕλλην ἤρχετο ἀξιοῦν ἐπ' αὐτοῦ καὶ ἀσκεῖν πλῆρες δικαίωμα ἰδιοκτησίας, ἐπιβαρυνόμενον, ὡς ἥρμοζε πρὸς τὰ ἑκάστοτε συμφέροντα αὐτοῦ, καὶ περιοριζόμενον τὸ μέγιστον ὑπὸ λόγων ἢ νομοθετικῆς φιλανθρωπίας, ἢ πολιτικῆς φρονήσεως. Καὶ ἀσκοῦσι μὲν καὶ παρ' Ὁμήρῳ οἱ κύριοι δικαίωμα τιμωρίας ἐπὶ τῶν δούλων, τοὐλάχιστον τοιαύτην ἰδέαν περὶ τῆς δεσποτικῆς ἐξουσίας δεικνύονται ἔχοντες οἱ δοῦλοι, καὶ αὐτὸ τὸ ἐπὶ τῆς ζωῆς δικαίωμα παρίστανται ἀποδιδόντες αὐτοὶ τοῖς κυρίοις αὑτῶν, ὡς ἡ τροφὸς καὶ δούλη Εὐρύκλεια λέγει τῇ Πηνελόπῃ· «νήπια φίλη, σὺ μὲν ἄρ με κατάκτανε νηλεῖ χαλκῷ», εἰ καὶ τοῦτο προέρχεται ἐκ μεγάλης πίστεως πρὸς τὴν δέσποιναν καὶ ἀγάπης,— ἀλλ' ὅμως οὐδεμίαν τιμωρίαν ἐκ τῶν μετὰ ταῦτα πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἰδίως ἐν Ἀθήναις εὐχρήστων εὑρίσκομεν καὶ πραγματικῶς ἐφαρμοζομένην.

§ 14. Αὗται δὲ αἱ κατὰ μεταγενεστέρους χρόνους ποικίλαι ποιναὶ καὶ τιμωρίαι ἦσαν πᾶσαι σχεδὸν ἄνευ ἐξαιρέσεως σωματικαὶ πρὸς ταπείνωσιν καὶ καταισχύνην, πρὸς κόλασιν καὶ περιστολὴν καὶ ἐνίοτε πρὸς προφύλαξιν ἀπὸ δραπετεύσεως. Ἦσαν δὲ αἱ μάστιγες, τὸ ξύλον, ὁ κλοιὸς καὶ τὰ στίγματα· καὶ οἱ μὲν ὑπὸ τὴν πρώτην ποινὴν ὑποπεσόντες ἢ ἄξιοι ταύτης ἐκαλοῦντο μαστιγίαι· τὸ δὲ ξύλον φαίνεται ὅτι ἄλλως ἐλέγετο καὶ ποδοκάκη καὶ ἦν εἶδος βαρυτέρου δεσμοῦ λίαν εὐχρήστου κατὰ τὴν παρ' Ἀττικοῖς ποινικὴν νομοθεσίαν· ἐνέβαλλον δὲ εἰς τὴν ποδοκάκην ἢ τὸ ξύλον ἐν τῇ εἱρκτῇ τοὺς πόδας τῶν τιμωρουμένων καὶ συνεῖχον αὐτοὺς ἐν αὐτῇ· κατά τινας δὲ τὸ αὐτὸ ὠνομάζετο ἔτι καὶ ποδοστράβη, ὅπερ ἄλλως ἦν καὶ κυνηγετικὸν ἐργαλεῖον. Ὁ δὲ κλοιὸς ἦν προσόμοιος τῷ παρὰ Ῥωμαίοις collare (διὸ καὶ ὑπό τινος ἀρχαίου

γραμματικοῦ περιδέραιον ἐκλήθη) καὶ ἦν εἶδος δεσμοῦ τοῦ αὐχένος· ὁ δὲ κυφὼν ἦν ξύλον ὅμοιον ζυγῷ, ὃ ἐπετίθεσαν κατὰ τῶν τραχήλων τῶν καταδικαζομένων, καὶ ἠνάγκαζεν αὐτοὺς κύπτειν, ὅπως εὐκολώτερον μαστιγῶνται. Συχνάκις μετεχειρίζοντο περὶ τοὺς πόδας καὶ πέδας οὐχὶ μόνον πρὸς τιμωρίαν, ἀλλὰ καὶ ὡς προφυλακτικὸν ἀπὸ τοῦ δρασμοῦ μέτρον, ἰδίως παρὰ τοῖς δούλοις τοῖς κατὰ τοὺς ἀγροὺς ἢ τὰ μεταλλεῖα ἐργαζομένοις· ἐν τοῖς τελευταίοις καὶ πολλαὶ μυριάδες οἰκετῶν κατὰ τὴν Ἀττικὴν εἰργάζοντο δεδεμέναι. Πέδας τινὰς ἢ καὶ ποδοκάκκην ἐσήμαινεν ἐνίοτε καὶ ἡ λέξις χοῖνιξ, ἥτις ἄλλως γνωστὸν ὅτι ἦν μέτρον σιτηρῶν· καὶ τῷ ὄντι ἐπαμφοτερίζουσαν σημασίαν ἔχει ἡ λέξις χοῖνιξ παρ' Ἀριστοφάνει, ἔνθα λέγεται, «οὓς ἐγὼ δίδαξα κλάειν τέτταρ' εἰς τὴν χοίνικα» καὶ ἔνθα ὁ σχολιαστὴς παρατηρεῖ ὅτι τὸ ὄνομα χοῖνιξ σημαίνει οὐχὶ μόνον τὸ μέτρον, ἀλλὰ καὶ τὰς πέδας. Οὐχὶ πολὺ διάφορον τῆς ποδοκάκης ἦν κατὰ τὰ κυριώτερα καὶ ὁ σφαλλός, «δεσμωτικὸν ξύλον, ἀλλόμενον, ᾧ ἐδίσκευον ἐκ καλωδίου ἠρτημένῳ.» Πολλάκις δὲ ξύλον σημαίνει καί τι χεῖρον ἐργαλεῖον τιμωρίας, ἐν ᾧ ἐκυρτοῦτο καὶ ἐνεκλείετο ὁ κατάδικος, ὥστε ὁ τράχηλος, αἱ χεῖρες καὶ οἱ πόδες αὐτοῦ συνείχοντο διὰ πέντε ὀπῶν ἢ τρημάτων, καὶ διὰ τοῦτο ἐκαλεῖτο τὸ τοιοῦτον ξύλον πεντεσύριγγον. Οὕτως ὁ παρ' Ἀριστοφάνει ἀλλαντοπώλης λέγει, «τουτονὶ δῆσαί σ' ἐκέλευε πεντεσυρίγγῳ ξύλῳ», ἔνθα ὁ σχολιαστὴς λέγει ὅτι τοῦτο «εἶχε πέντε ὀπάς, δι' ὧν οἵ τε πόδες καὶ αἱ χεῖρες καὶ ὁ τράχηλος ἐνεβάλλετο». Καὶ κατὰ ταῦτα τὸ ξύλον ἦν οὐχὶ παντάπασι διάφορον τοῦ κλοιοῦ μετὰ ταύτης μόνον τῆς διακρίσεως ὅτι διὰ τοῦ κλοιοῦ κατεδέοντο μόνον ὁ τράχηλος καὶ αἱ χεῖρες, ἐν ᾧ τὸ ξύλον κατέδεεν ὅλον τὸ σῶμα τοιαύτην διάκρισιν σημασίας εὑρίσκομεν παρὰ Λουκιανῷ, ἔνθα λέγεταί περί τινος ὅτι πονήρως εἶχεν, οἷον εἰκὸς χαμαὶ καθεύδοντα καὶ τῆς νυκτὸς οὐδὲ προτείνειν τὰ σκέλη δυνάμενον ἐν τῷ ξύλῳ κατακεκλεισμένα· τῆς μὲν γὰρ ἡμέρας ὁ κλοιὸς ἤρκει καὶ ἡ ἑτέρα χεὶρ πεπεδημένη, εἰς δὲ τὴν νύκτα ἔδει ὅλον καταδεδέσθαι». Τοιαῦται τιμωρίαι ἐπεβάλλοντο πολλάκις δικαστικῶς καὶ τοῖς ἐλευθέροις, ἀλλ' ἦσαν ἰδιαιτέρως καὶ συνηθέστερον παρὰ τοῖς ἰδιώταις

σωφρονιστικαὶ ποιναὶ τῶν δούλων, ἀναφερόμεναι συχνάκις ὡς καὶ ἡ μαστίγωσις καὶ ὁ ῥαβδισμὸς (πληγὰς διδόναι ἢ ἐμβάλλειν, παίειν). Ἐπίσης συνήθης τιμωρία ἦν καὶ τὸ στίζειν ἐπὶ τοῦ μετώπου στίγματα, καὶ ἰδίως ἐπὶ ἐγκλήμασι δραπετεύσεως, κλοπῆς καὶ τῶν τοιούτων. Τοῦτο τὸ ἐπὶ τοῦ μετώπου στίγμα πολλοὶ στιγματίαι ἐπειρῶντο καλύπτειν διὰ τῆς κόμης· διὸ καὶ κωμῳδεῖταί τις παρὰ Διφίλῳ, «κόμην τρέφων μὲν πρῶτον ἱερὰν τοῦ θεοῦ, ὥς φησιν, οὐ διὰ τοῦτό γε, ἀλλ' ἐστιγμένος πρὸ τοῦ μετώπου παραπέτασμ' αὐτὴν ἔχει». Ἐνίοτε δέ, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ ἐρρέθη, ἐν περιπτώσεσι μεγάλου πάθους ἀντεκδικήσεως, ἐγίνετο τοῦτο καὶ περὶ τοὺς αἰχμαλώτους, ὡς ὑπὸ Σαμίων καὶ Ἀθηναίων· «οἱ Σάμιοι τοὺς αἰχμαλώτους τῶν Ἀθηναίων ἀνθυβρίζοντες ἔστιζον εἰς τὸ μέτωπον γλαῦκας· καὶ γὰρ ἐκείνους οἱ Ἀθηναῖοι σάμαιναν»· καὶ οἱ Συρακούσιοι δὲ ἐπώλουν τοὺς Ἀθηναίους αἰχμαλώτους καὶ οἰκέτας, στίζοντες ἵππον εἰς τὸ μέτωπον. — Ἀλλ' ἡ θανατικὴ ποινὴ καὶ ἐπὶ δούλων ὤφειλεν ἐφαρμόζεσθαι μόνον διὰ δικαστικῆς ἀποφάσεως, καὶ ἐνταῦθα τὸ ἑλληνικὸν ἔθος καὶ δίκαιον διέφερε τοῦ παρὰ Ῥωμαίοις, παρ' οἷς ὁ κύριος κατὰ τὸ δοκοῦν ἐπέβαλλε τῷ δούλῳ τὴν θανατικὴν ποινήν. Οὕτως ἀναγινώσκομεν παρ' Ἀντιφῶντι ὅτι «οὐδὲ οἱ τοὺς δεσπότας ἀποκτείναντες, ἐὰν ἐπ' αὐτοφώρῳ ληφθῶσιν, οὐδ' οὗτοι θνήσκουσιν ὑπ' αὐτῶν τῶν προσηκόντων, ἀλλὰ παραδιδόασιν αὐτοὺς τῇ ἀρχῇ κατὰ νόμους ὑμετέρους πατρίους, καὶ ἡ ψῆφος ἴσον δύναται τῷ δοῦλον ἀποκτείναντι καὶ τῷ ἐλεύθερον», καὶ παρὰ Λυκούργῳ λέγεται περὶ τῶν ἐν Ἀθήναις νομοθετῶν ὅτι «οὐδὲ τὸν μὲν οἰκέτην ἀποκτείναντα ἀργυρίῳ ἐζημίουν, τὸν δὲ ἐλεύθερον εἶργον τῶν νόμων, ἀλλ' ὁμοίως ἐπὶ πᾶσι καὶ τοῖς ἐλαχίστοις παρανομήμασι θάνατον ὥρισαν»· διὸ καὶ ὁ Εὐριπίδης εἰσάγει τὴν Ἑκάβην λέγουσαν πρὸς τοὺς Ἕλληνας, «νόμος δ' ἐν ὑμῖν τοῖς τ' ἐλευθέροις ἴσος καὶ τοῖσι δούλοις αἵματος κεῖται πέρι». Ἀλλ' ὅμως πολλάκις ὁ τὸν δοῦλον αὐτοῦ ἀποκτείνας κύριος ἐχρεώστει μόνον καθαίρεσθαι ἀπὸ τοῦ φόνου διὰ θρησκευτικοῦ καθαρμοῦ, πρὸ πάντων ἐπὶ ἀκουσίου θανάτου κατά τε τὸν ἀττικὸν νόμον ἐν Ἀθήναις καὶ κατὰ τὴν θεωρίαν τοῦ Πλάτωνος, «ἐάν τις

αὐτοῦ δοῦλον κτείνῃ, καθηράμενος ἀπαλλαττέσθω τοῦ φόνου κατὰ νόμον».

§ 15. Ἐμνημονεύσαμεν ἀνωτέρω ὅτι πολλάκις ἡ μετρίασις τῆς αὐστηρότητος τῶν δουλικῶν τιμωριῶν ἐκρίνετο συνετὸν πολιτικὸν μέτρον· διότι ὅσῳ μᾶλλον ηὔξανεν ὁ πληθυσμὸς τῶν δούλων, τόσῳ μείζονος προφυλάξεως ἦν χρεία, ἵνα μὴ παροξύνωσιν αὐτοὺς εἰς ἀντίστασιν· καὶ διὰ τοῦτο βλέπομεν ὅτι παραδείγματος χάριν ἐν πολέμῳ, ὅτε ἦν εὔκολος αὐτοῖς ἡ σωτήριος φυγή, ἐγίνετο φειδωλὴ χρῆσις καὶ τοῦ δικαιώματος τοῦ κολάζειν αὐτούς, καὶ τοῦτο ἀπήλπιζε τὸν παρ' Ἀριστοφάνει κύριον καὶ ἐποίει αὐτὸν καταρᾶσθαι τὴν τοιαύτην καταναγκαστικὴν πρὸς τὸν δοῦλον ἠπιότητα, «ἀπόλοιο δῆτ', ὦ πόλεμε, πολλῶν οὕνεκα, ὅτι οὐδὲ κολάσαι ἔξεστί μοι τοὺς οἰκέτας.» Τοῦτο ὅμως ἦν μόνον ὑπαγόρευσις τοῦ ἰδίου τῶν δεσποτῶν συμφέροντος καὶ πολιτικὸς λόγος, προφυλάττων ἀπὸ ἐνόπλου ἀντιστάσεως ἢ ἀποδράσεως τῶν δούλων καὶ οὐχὶ διαγωγή, διαγεγραμμένη ὑπό τινος νομικῆς διατάξεως, ὡς τινες ἐνόμισαν. Πρὸς τούτοις οἱ κύριοι, ἐπίσης τὸ ἴδιον συμφέρον ἐπιδιώκοντες, ὑπέθαλπον καὶ διενήργουν καὶ τὰ συνοικέσια τῶν δούλων, ἵνα ἐξομηρεύωσιν αὐτοὺς διὰ τῆς τεκνοποιίας, ἤτοι ἵνα κατέχωσιν αὐτοὺς μᾶλλον συνδεδεμένους μετὰ τοῦ οἴκου διὰ τῶν τέκνων αὐτῶν, ἅτινα ἔμελλον χρησιμεύειν ὡς ὅμηροι καὶ ἐνέχυρα. Καὶ ἄλλως δὲ τὰ δουλικὰ συνοικέσια καὶ αἱ τεκνοποιίαι αὐτῶν πάντως ὤφειλον γίνεσθαι τῇ συναινέσει τοῦ κυρίου αὐτῶν. Καὶ ἄλλα δὲ προφυλακτικὰ ἐμηχανῶντο κατὰ τῆς πληθύος καὶ ἀπειθείας τῶν δούλων ἔν τε τοῖς ἰδιωτικοῖς οἴκοις καὶ ἐν ταῖς πολιτείαις, ὡς ἰδίως ἀπέφευγον τὸ ἔχειν πολλοὺς δούλους ὁμοφύλους· ῥητῶς δὲ ἀπαγορεύουσι τοῦτο καὶ οἱ θεωρητικοὶ φιλόσοφοι ἐπὶ σκοπῷ τοῦ καταστῆσαι εὐκολωτέραν τὴν εὐπείθειαν καὶ ὑποταγὴν τῶν δούλων, καὶ ὁ μὲν Πλάτων συνιστᾷ «μὴ πατριώτας εἶναι ἀλλήλων τοὺς μέλλοντας ῥᾷον δουλεύσειν», ὁ δ' Ἀριστοτέλης ἀπαγορεύει καὶ ἐν τοῖς ἰδιωτικοῖς οἴκοις «μὴ κτᾶσθαι ὁμοεθνεῖς πολλούς, ὥσπερ καὶ ἐν ταῖς πόλεσιν.» Ἔτι δὲ πρὸ πάντων διὰ τοῦ διαφόρου τρόπου τῆς μεταχειρίσεως αὐτῶν προσεπάθουν διαιρεῖν καὶ κατέχειν αὐτοὺς ὅτι μάλιστα ἀσυμφώνους πρὸς ἀσφάλειαν καὶ ἀποφυγὴν νεωτερισμῶν, καὶ ἑπομένως καὶ αὐτοὶ

ἐν τῇ σφαίρᾳ αὐτῶν διαιροῦντες ἐδέσποζον. Πρὸς δὲ τοῦτο παρεῖχεν αὐτοῖς ἐκ φύσεως εὔθετον ἀφορμὴν καὶ εὐκολίαν ἡ μεγάλη πληθὺς καὶ ποικιλία τῶν ἐργασιῶν, πρὸς ἃς μετεχειρίζοντο αὐτούς. Τινὰς μὲν αὐτῶν, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, ὀφείλομεν ἀναρτᾶσθαι καὶ ἀποδεικνύειν εὔνους ἡμῖν διὰ τιμῆς καὶ ἄλλων διακριτικῶν δωρεῶν, ἅστινας ἀποδοτέον τοῖς ἐλευθεριωτέροις αὐτῶν, τινὰς δὲ, τοὺς ἐργάτας, διὰ τοῦ πλήθους τῆς τροφῆς καὶ τῆς ἐργασίας· «ὄντων δὲ τριῶν, ἔργου, κολάσεως καὶ τροφῆς, δεῖ ποιεῖσθαι σκέψιν καὶ διανέμειν τε καὶ ἀνιέναι κατ' ἀξίαν ἕκαστα, διότι ἡ πρὸς τοὺς δούλους ὁμιλία καὶ συμπεριφορὰ χρήζει εἶναι τοιαύτη, ὥστε μήτε ἐᾶν αὐτοὺς ὑβρίζειν μήτε ἀνιέναι», καὶ οἱ μὲν αὐτῶν ὀφείλουσιν εἶναι ἐπιστάται καὶ ἐπίτροποι ἐπὶ τῶν λοιπῶν, ἢ οἱ πιστοὶ τῶν κυρίων αὐτῶν, οἵτινες πολλάκις μεταχειρίζονται αὐτοὺς πρὸς τὰς σπουδαιοτάτας ἀποστολὰς καὶ διεξαγωγὰς ὑποθέσεων, πρὸς φυλακὴν τῶν τοῦ οἴκου τροφίμων καὶ ἐπιτηδείων (πρὸς τοῦτο δὲ εἴδομεν ὅτι συνήθως ἐξέλεγον τὴν σωφρονεστάτην πασῶν τῶν δούλων γυναικῶν) καὶ πρὸς ἄλλα τοιαῦτα, ἄλλοι δὲ ἦσαν καθ' αὑτὸ ἀνδράποδα, περὶ ὧν καὶ ὁ Πλάτων συμβουλεύει τοὺς κυρίους, ὅπως προσφέρωνται πρὸς αὐτοὺς μετ' αὐστηρότητος· «κολάζειν γεμὴν ἐν δίκῃ δούλους δεῖ καὶ μὴ νουθετοῦντας ὡς ἐλευθέρους θρύπτεσθαι ποιεῖν· τὴν δὲ οἰκέτου πρόσρησιν χρὴ σχεδὸν ἐπίταξιν πᾶσαν γίγνεσθαι, μὴ προσπαίζοντας μηδαμῇ μηδαμῶς». Καίτοι ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιμάχεται πρὸς τὸν ἀποκλειστικῶς ἐπιτακτικὸν τρόπον τῆς μετὰ τῶν δούλων συμπεριφορᾶς τοῦ δεσπότου· «διὸ λέγουσιν οὐ καλῶς οἱ λόγου τοὺς δούλους ἀποστεροῦντες καὶ φάσκοντες ἐπιτάξει χρῆσθαι μόνον· νουθετητέον γὰρ μᾶλλον τοὺς δούλους ἢ τοὺς παῖδας·» διότι, ὑποτεθέντος ὅτι ὁ δοῦλος ἐστὶ χρήσιμος πρὸς τὰ ἀναγκαῖα καὶ ὅτι πρὸς τοῦτο δεῖται μικρᾶς ἀρετῆς καὶ τοσαύτης, ὥστε μήτε δι' ἀκολασίαν, μήτε διὰ δειλίαν παραλεῖψαί τι τῶν ἔργων, ὁ δεσπότης ὀφείλει γίνεσθαι αἴτιος ταύτης τῆς ἀρετῆς τοῦ δούλου, ὅπερ δύναται κατορθῶσαι διὰ τοῦ λόγου καὶ τῆς νουθεσίας.

§ 16. Ἐνταῦθα σημειωτέον καί τινα λεπτομερέστερα περὶ τῶν διαφόρων ἔργων τῶν ἐμπιστευομένων τοῖς δούλοις ὑπὸ τῶν

κυρίων αὐτῶν. Ἐὰν ὁ κύριος διώκει αὐτὸς τὰ κτήματα καὶ τοὺς ἀγροὺς αὑτοῦ καὶ ἐπεμελεῖτο αὐτὸς τῆς καλλιεργείας αὐτῶν, ὡς ὁ παρὰ Ξενοφῶντι Ἰσχόμαχος, ὁ τύπος, οὕτως εἰπεῖν, τοῦ Ἕλληνος οἰκονόμου καὶ εὐπόρου ἰδιοκτήτου, εἶχεν ἐνεῖ φυσικῷ τῷ λόγῳ καὶ πολλοὺς δούλους, οἵτινες ἦσαν ὑποβεβλημένοι ὑπό τινα ἐπιστάτην ἢ ἐπίτροπον, ὃς ἦν καὶ αὐτὸς δοῦλος. Τοῖς ἐπιτρόποις τούτοις ἐπετρέπετο πολλάκις καὶ ὅλη ἡ ἐπιστασία καὶ διοίκησις τῶν κτημάτων, ἐν ᾧ ὁ ἰδιοκτήτης ὅλος ἀφιεροῦτο εἰς τὰ πολιτικὰ καὶ ἄλλα ὑψηλότερα ἔργα· «ἃ γὰρ τὸν δοῦλον ἐπίστασθαι δεῖ ποιεῖν, ἐκεῖνον (τὸν δεσπότην) δεῖ ταῦτα ἐπίστασθαι ἐπιτάττειν· διὸ ὅσοις ἐξουσία μὴ αὐτοὺς κακοπαθεῖν, ἐπίτροπος λαμβάνει ταύτην τὴν τιμήν, αὐτοὶ δὲ πολιτεύονται ἢ φιλοσοφοῦσιν.» Οὕτως ἀναφέρεται ὅτι ὁ μέγας πολιτικὸς Περικλῆς εἶχεν ἄριστον περὶ τὴν οἰκονομίαν οἰκέτην, ὀνόματι Εὐάγγελον, καὶ παρ' Ἀριστοτέλει γενικώτερον διακρίνονται δούλων εἴδη δύο, ἐ π ί τ ρ ο π ο ς καὶ ἐ ρ γ ά τ η ς. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τοῦ ἔνδον τῆς οἰκίας ταμίου, καὶ πολλάκις αἱ ἐκφράσεις ἐπίτροπος, οἰκονόμος καὶ ταμίας πολλαχῶς εὑρηνται ἐν συνωνύμῳ χρήσει. Τῷ ταμίᾳ ἢ τῇ ταμίᾳ (διότι εἴδομεν ὅτι μετεχειρίζοντο πρὸς τοῦτο καὶ δούλας, ὡς συνηθέστατα ἀπαντῶνται τοιαῦται αἰδοῖαι ταμίαι οὐχὶ μόνον παρ' Ὁμήρῳ, ἀλλὰ καὶ μετὰ ταῦτα) ἦν ἐπιτετραμμένη ἡ διαχείρισις πάσης τῆς οἰκονομίας, ἐφ' ὅσον ἡ περὶ τούτου φροντὶς ἀπέβαινε δύσκολος ἢ ἀδύνατος αὐτῷ τῷ οἰκοδεσπότῃ ἢ τῇ οἰκοδεσποίνῃ. Πάντων τῶν τροφίμων ἢ ἐπιτηδείων ἡ ἐπιτήρησις καὶ φυλακὴ ἦν αὐταῖς ἐμπεπιστευμένη, ἐκ δὲ τούτων ἐξέφερον μέν, ὅ τι ἦν ἀναγκαῖον, τὰ δὲ λοιπὰ ἐτήρουν κεκλεισμένα καὶ σχεδὸν ἐσφραγισμένα. Διὸ καὶ ὁ παρ' Ἀριστοφάνει Φιλοκλέων εἰσάγεται λέγων ὅτι οὐ δύναται ὑπομεῖναι προσμένων τὸν ταμίαν, μέχρις οὗ παραθέσῃ οὗτος τὸ πρόγευμα. Πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τῆς ἀσφαλεστέρας διαφυλάξεως τῶν ἐμπεπιστευμένων ἐπιτηδείων ἐδίδοτο αὐτοῖς ὑπὸ τοῦ κυρίου καὶ δακτύλιος σφραγιδοφόρος, ὅπερ τεκμηριοῦσιν ἡμῖν αἱ ἐπαμφοτερίζουσαι λέξεις τοῦ παρ' Ἀριστοφάνει Δήμου καὶ ἡ τοῦ Κλέωνος ἀπάντησις· πρὸς τὸν Δῆμον εἰπόντα, «καὶ νῦν ἀπόδος τὸν δακτύλιον, ὡς οὐκέτ' ἐμοὶ ταμιεύσεις», ὁ Κλέων ἀπαντᾷ, «ἔχε· τοσοῦτο

δ' ἴσθι, ὅτι εἰ μή μ' ἐάσεις ἐπιτροπεύειν, ἕτερος αὖ ἐμοῦ πανουργότερός τις ἀναφανήσεται». Ἦσαν δὲ καὶ ἄλλοι δοῦλοι εὔχρηστοι εἰς ποικιλωτάτας καί τινας εὐτελεστάτας ὑπηρεσίας, οἷαι ἦσαν αἱ τοῦ οἰνοχόου, τοῦ ὀψώνου ἢ ὀψωνητοῦ μέχρι καὶ τῆς τοῦ ὑδροφόρου καὶ λασανοφόρου· ἐκτὸς τούτων ἦν καὶ ἡ ταπεινοτάτη πασῶν ὑπηρεσία καὶ κατάστασις τοῦ θυρωροῦ, ὃς ἐθεωρεῖτο οὐδέν τι πλέον, ἢ φύλαξ τις κύων, μόνον οὐχὶ προσδεδεμένος ἀλύσεσιν, ὡς παρὰ Ῥωμαίοις· «δοκεῖ δὲ καὶ ἐν ταῖς μεγάλαις οἰκονομίαις χρήσιμος εἶναι θυρωρός, ὃς ἂν ᾖ ἄχρηστος τῶν ἄλλων ἔργων, πρὸς σωτηρίαν τῶν εἰσφερομένων καὶ ἐκφερομένων». τοιαύτη ἦν καὶ ἡ περὶ τούτων θεωρία. Πάντων τούτων τὰ ἔργα, γενόμενα πάντως ἀναγκαῖα παρὰ τοῖς μεταγενεστέροις καὶ πλουσιωτέροις Ἕλλησιν, οὐδεμιᾶς περαιτέρω ἑρμηνείας χρῄζουσι, καὶ εἰσὶ πάντως ἀποκυήματα τοῦ ἐπὶ ῥωμαιοκρατίας διαφθαρέντος ἑλληνικοῦ χαρακτῆρος κατὰ μίμησιν τῶν ἀγερώχων καὶ διεφθαρμένων ῥωμαίων δεσποτῶν, παρ' οἷς ἐκ τοῦ ὅλου στρατοῦ δούλων διαφόρων κατηγοριῶν ἀναφέρομεν ἐνταῦθα μόνον τὸν ἀναλέκτην, ἄλλον κύνα τῶν ῥωμαϊκῶν συμποσίων, τοὺς παιδαγωγούς, τοὺς φορεῖς. Τὰ κατὰ τοὺς τελευταίους καὶ τὴν χρῆσιν αὐτῶν ἀρκούντως περιγράφονται διὰ τῆς παρὰ Λουκιανῷ ἀκολούθου κατακρίσεως τοῦ ἔθους καὶ τῶν δεσποτῶν: «ὑμεῖς, οἳ τοῖς ἀνθρώποις ἅτε ὑποζυγίοις χρῆσθε, κελεύετε δ' αὐτοὺς ὥσπερ ἁμάξας τὰς κλίνας τοῖς τραχήλοις ἄγειν· αὐτοὶ δ' ἄνω κατάκεισθε τρυφῶντες καὶ ἐκεῖθεν, ὥσπερ ὄνους, ἡνιοχεῖτε τοὺς ἀνθρώπους ταύτην, ἀλλὰ μὴ ταύτην τρέπεσθαι κελεύοντες».

§ 17. Σημειωτέον δὲ πρὸς τούτοις καί τινα ἰδίως περὶ τῶν θεραπαινῶν ἢ δούλων τοῦ θήλεος φύλου. Ὅτι ἐν γένει αἱ δοῦλαι ἦσαν οὐχὶ τόσον πολυάριθμοι, ὅσον οἱ δοῦλοι τοῦ ἄῤῥενος φύλου, τοῦτο φυσικόν, διότι ἦν ἀδύνατον τὸ μεταχειρίζεσθαι αὐτὰς πρὸς τόσην ποικιλίαν ἐπιτηδευμάτων καὶ πρὸς βαρείας ἐργασίας. Ὑπῆρχον μὲν δοῦλαι, κατασκευάζουσαι διάφορα γυναικεῖα ἔργα πρὸς πώλησιν, ὡς ἀναφέρεται ἡμῖν γυνὴ ἀμόργινα ἐπισταμένη ἐξεργάζεσθαι καὶ ἔργα λεπτὰ εἰς τὴν ἀγορὰν ἐκφέρουσα, ἀλλὰ φυσικῷ τῷ λόγῳ ὁ ἀριθμὸς τούτων ὤφειλεν εἶναι περιωρισμένος καὶ κατὰ

τοῦτο, καθ' ὅσον μάλιστα καὶ αἱ πλεῖσται τῶν γυναικείων ἐργασιῶν, ὡς ἡ ὑφαντική, ἡ ποικιλτική, ἤτοι ἡ τέχνη τοῦ ποικίλλειν (κεντᾶν) ἐγίνοντο καὶ ὑπὸ ἀνδρῶν, καὶ ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον ἀναφέρεται ἡμῖν καὶ ἀνὴρ ποικιλτής. Ἐν δὲ τῇ οἰκίᾳ πρὸς τὴν κυρίως ὑπηρεσίαν ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν παρὰ τοῖς εὐπορωτέροις φαίνεται ὅτι ἦν οὐχὶ εὐκαταφρόνητος, καὶ ἔπρεπεν εἶναι οὕτως, διότι πολλὰ τῶν τῆς οἰκονομίας πραγμάτων, ἅτινα παρὰ τοῖς νεωτέροις ἀγοράζονται συνήθως ἕτοιμα, ταῦτα ἦν ἀνάγκη κατασκευάζεσθαι ὑπ' ἐκείνων μόνον. Ἔν τινι μικρᾷ ἑλληνικῇ οἰκογενείᾳ καὶ οἰκονομίᾳ εὑρίσκομεν ὅτι ἐκτὸς τῶν ἀῤῥένων δούλων ὁ ἀνὴρ ἀφῆκε κληρονομίαν καὶ δύο μόνον θεραπαίνας καὶ παιδίσκην· ἀλλ' ἐν τοῖς πλουσιωτέροις οἴκοις βεβαίως ὑπῆρχον πλείονες δοῦλαι διὰ τὸ ἀλήθειν καὶ μαγειρεύειν, διὰ τὸ τηρεῖν τὴν τάξιν καὶ καθαριότητα ἐν τῷ οἴκῳ. Προσθετέον ταύταις τὰς ἀσχολουμένας εἰς τὸ νήθειν καὶ ἄλλας τοιαύτας γυναικείας ἐργασίας, ἐν αἷς ἐβοήθουν πρὸ πάντων τὴν δέσποιναν, προετοιμάζουσαι τὰ ἀναγκαῖα καὶ κοπιαστικώτερα ἔργα, ἐν ᾧ αὕτη ἐπεφύλαττεν ἑαυτῇ ἢ τὴν ἐπιτήρησιν τῆς συμπάσης ἐργασίας ἢ τὴν λεπτοτέραν καὶ διανοητικωτέραν ἐργασίαν· συγκαταλεκτέον ἔτι καὶ τὰς τίτθας καὶ τροφοὺς καὶ τὴν ἰδίως θεραπείαν τῆς οἰκοδεσποίνης, τὰς κομμωτρίας. Μεταξὺ τούτων εὑρίσκετο πολλάκις καὶ μία μᾶλλον εὐνοουμένη ὑπὸ τῆς δεσποίνης, ἄβρα καλουμένη καὶ ἐπέχουσα τόπον τῆς παρὰ τοῖς νεωτέροις ἰδίως θαλαμηπόλου (femme de chambre). «ἄβρα οὔτε ἁπλῶς θεράπαινα, οὔτε ἡ εὔμορφος θεράπαινα λέγεται, ἀλλ' οἰκότριψ γυναικὸς κόρη καὶ ἔντιμος, εἴτε οἰκογενής, εἴτε μή», καὶ «ἔστιν ἄβρα κατὰ Παυσανίαν ἡ σύντροφος καὶ παρὰ χεῖρα θεράπαινα, ἡ καὶ οἰκότριψ καὶ ἔντιμος»· ταῦτα παρὰ τοῖς γραμματικοῖς· παρὰ δὲ Πολυδεύκει σημειοῦται ἰδίως ὅτι τὸ ἀντιστοιχοῦν τῷ οἰκότριβι δούλῳ ὄνομα δούλης ἐν τῷ οἴκῳ γεννηθείσης ἦν σηκίς, εἴτε ἁπλῶς ἡ κατ' οἶκον θεράπαινα ἐννοεῖται διὰ τοῦτο, εἴτε αἱ οἰκογενεῖς παιδίσκαι. Ἐὰν δὲ ἐνίοτε διακρίνωνται ἀπὸ τῶν ἄλλων θεραπαινῶν αἱ παιδίσκαι, διὰ τούτων ἐννοοῦνται ἁπλῶς αἱ νεώτεραι τὴν ἡλικίαν, μὴ ὑποσημαινομένης διὰ τῆς λέξεως ταύτης ἄλλης τινὸς ἰδιότητος ἢ ἐργασίας δουλι-

κῆς ἰδιαζούσης. «Παιδίσκην τὴν θεραπαινίδα Λυσίας ὠνόμασεν, εἰ μὴ ἀμφίβολόν ἐστι τοὔνομα, πότερον ἡλικίας ἢ τύχης.» Ἄλλη δὲ ἔτι γενικὴ ὀνομασία διὰ θηλείας δούλας εὕρηται καὶ παιδισκάρια καὶ δουλάρια, καὶ ὑπὸ τὴν τελευταίαν μάλιστα ἐπωνυμίαν οὐδέποτ' ἐνοοῦντο ἄῤῥενες δοῦλοι.

§ 18. Ἐκτὸς τῶν διαφόρων τούτων κατηγοριῶν καὶ τῶν ποικιλωτάτων ὑπηρεσιῶν τῶν δούλων ἑκατέρου τοῦ φύλου οἱ ἄῤῥενες δοῦλοι διετίθεντο πρὸ πάντων καὶ πρὸς ἐπιχειρήσεις, ἐν αἷς οἱ κύριοι αὐτῶν ἐπειρῶντο ἀνακτᾶσθαι μετὰ τόκου μεγάλου τὰ εἰς αὐτοὺς καταναλωθέντα κεφάλαια· καὶ οὕτως οὐχὶ μόνον κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν δούλων, οὓς ἐκέκτητο ὁ Ἕλλην ἰδιώτης, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν τρόπον τῆς χρήσεως αὐτῶν, διέφερεν ἡ παρ' Ἕλλησι δουλεία τῆς παρὰ Ῥωμαίοις, παρ' οἷς οἱ δοῦλοι ἐφρόντιζον μόνον περὶ τῶν ἀναγκῶν τοῦ κυρίου ἢ ἐχρησίμευον πρὸς τρυφὴν καὶ ματαιότητα, ἐν ᾧ παρ' Ἕλλησιν οἱ πολλοὶ δοῦλοι ἦσαν καὶ προσοδοφόρον κεφάλαιον. Οὕτω περὶ Ῥωμαίων ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Ἕλληνας ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἤδη παρατηρεῖται ὅτι «Ῥωμαίων ἕκαστος κέκτηται πλείστους ὅσους οἰκέτας· καὶ γὰρ μυρίους καὶ δισμυρίους καὶ ἔτι πλείους δὲ πάμπολλοι κέκτηνται, οὐκ ἐπὶ προσόδοις δέ, ὥσπερ ὁ τῶν Ἑλλήνων ζάπλουτος Νικίας, ἀλλ' οἱ πλείους τῶν Ῥωμαίων συμπροϊόντας ἔχουσι τοὺς πλείστους.» Περὶ τῶν ἐργαζομένων καὶ προσοδοφόρων δούλων τοῦ Ἕλληνος, οἵτινες δύνανται παραβάλλεσθαι πρὸς τοὺς ἐργάτας τῶν παρὰ τοῖς νεωτέροις ἐργοστασίων κατὰ τὴν εὐρυτέραν τῆς λέξεως ἐκδοχήν, γενήσεται πάλιν λόγος καὶ ἀλλαχοῦ. ἐνταῦθα δὲ σημειοῦντες μόνον ὅτι οὗτοι ἠδύναντο εἶναι χερνῆτες, ἤτοι ζῶντες ἀπὸ τῶν χειρῶν αὐτῶν καὶ βάναυσοι τεχνῖται, δημιουργοὶ σκυτοτομικῆς, ἐργάται ἐν τοῖς μεταλλείοις, μαχαιροποιοί, κλινοποιοί, ἢ καὶ μισθούμενοι γεωργίας, ἢ ὀπώραν, ἤ τι θέρος, καὶ ἐν γένει ἀνδράποδα μισθοφοροῦντα, ἀπαραλλάκτως ὡς ἀναφέρεται καὶ οἰκία μισθοφοροῦσα, ἀναφέρομεν ἔτι μόνον ὅτι πάντως καὶ ἐξ αὐτῶν τινες ἔζων ὅλως ἀνεξαρτήτως καὶ ἐτέλουν ἢ ἀπέφερον τοῖς κυρίοις ὡρισμένον μέρος τοῦ κέρδους αὐτῶν μόνον, καὶ τοῦτο τὸ τελούμενον ἀργύριον ἐκαλεῖτο συνηθέστερον ἀποφορὰ ἢ καὶ μισθός· διὸ καὶ οἱ

τοιοῦτοι δοῦλοι καλοῦνται ἀνδράποδα μισθοφοροῦντα, μᾶλλον ὡς τελοῦντες καὶ μισθὸν τοῖς κυρίοις αὐτῶν, ἀφ' οὗ ἔτρεφον καὶ ἑαυτούς. Πιθανῶς οἱ τοιοῦτοι δοῦλοι καλοῦνται ἔτι παρὰ τοῖς ῥήτορσι καὶ χωρὶς οἰκοῦντες, εἰ καὶ οἱ ἀρχαῖοι γραμματικοὶ ἤθελον ἐννοεῖν διὰ τούτου τοὺς ἀπελευθέρους. Ἄλλοι δὲ πάλιν κατηναγκάζοντο ἐργάζεσθαι ἐν κοιναῖς ἀγέλαις ὑπὸ ἐπιστάτας ἔργων ἤτοι ἐργοδιώκτας.

§ 19. Ἀλλ' οἱ ἐργαζόμενοι οὗτοι δοῦλοι φυσικῶς διηροῦντο εἰς δούλους μειζόνων σωματείων καὶ εἰς δούλους ἰδιωτικῶν οἰκιῶν. Οἱ πρῶτοι δὲ ἀνῆκον εἰς ναοὺς ἢ εἰς πόλεις. Οἱ τῶν ναῶν εἰσὶ διακριτέοι ἀπὸ τῶν ἱεροδούλων, οἵτινες εἰσὶν ἑκούσιοι δοῦλοι τοῦ θεοῦ. Ἀλλὰ γνησίους δούλους τοῦ θεοῦ εἶχον οἱ διάφοροι εὐποροῦντες ναοὶ διὰ τὰς ταπεινοτέρας ὑπηρεσίας καὶ τὰς καθ' ἑκάστην ἀνάγκας ἐπίσης, ὡς καὶ ἰδιώτης εἶχε παρομοίους· διὸ ἀναφέρεται ἡμῖν οἰκέτης τοῦ Διός, ὀνομαζόμενος ξυλεύς, «ᾧ ἔργον πρόκειται τὰ εἰς τὰς θυσίας ξύλα τεταγμένου λήμματος καὶ πόλεσι παρέχειν καὶ ἀνδρὶ ἰδιώτῃ». Οὗτοι οἱ δοῦλοι ἦσαν πραγματικῶς αἰχμάλωτοι καὶ ἄλλως ἀργυρώνητοι δοῦλοι, καὶ παρ' Ἡροδότῳ ἀναφέρεται ἔτι καὶ αἰχμάλωτός τις γυνὴ ὡς ὑποζάκορος ἤτοι ὑπονεωκόρος τῶν χθονίων θεῶν· οἱ αὐτοὶ δὲ ἦσαν ἐνίοτε καὶ ἀναθήματα πόλεων, οἷαι ἦσαν αἱ ἐν τῷ ναῷ τοῖς Τροίας Λοκρίδες νεάνιδες, «αἳ καὶ ἀναμπέχονοι γυμνοῖς ποσίν, ἠΰτε δοῦλαι, ἠοῖαι σαίρεσκον Ἀθηναίης περὶ βωμὸν νόσφι κρηδέμνοιο, καὶ εἰ βαρὺ γῆρας ἵκοντο». Πάντως ὅμως ἀπὸ τούτων διακριτέον τὰς πρὸς τιμὴν ὑπὸ ἐπιλέκτων νεανίδων μεγάλων οἰκογενειῶν γινομένας ὑπηρεσίας, οἷον τὰς ἐν τῇ Ἀττικῇ πρὸς τιμὴν τῆς Ἀθηνᾶς ὑπὸ νεανίδων, αἵτινες ἐνταῦθα καὶ ἀναφέρονται ὑπὸ διαφόρους ἐπωνυμίας, ὡς ἀῤῥηφόροι, ἤτοι κρατοῦσαι κατὰ τὴν πομπὴν τῶν ἀῤῥηφορίων τὰ ἱερὰ σκεύη καὶ τὰ μυστικὰ σύμβολα τῆς Ἀθηνᾶς, ἐργαστῖναι, ἤτοι ἐργαζόμεναι τὸν ἱερὸν πέπλον, δειπνοφόροι, λουτρίδες ἢ πλυντρίδες, ὡς πάλιν οὐδέποτε πρέπει συγχέειν τοὺς ἰδίως ἱερεῖς καὶ τοὺς ἄλλους ἐλευθέρους ὑπαλλήλους αὐτῶν μετὰ τῶν ἐνταῦθα μνημονευομένων παρὰ τοῖς ναοῖς δούλων. — Οἱ δὲ τῶν πόλεων δοῦλοι, οἵτινες ἐκαλοῦντο ἰδίως

δημόσιοι οἰκέται, ἦσαν καὶ αὐτοὶ ἐν χρήσει πρὸς τὰς κατωτέρας ὑπηρεσίας τῶν εὐπορουσῶν πόλεων· διὸ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης μεταξὺ τῶν πολιτικῶν ἐπιμελειῶν παραδέχεται καὶ ὑπηρετικὰς ἐπιμελείας, «πρὸς ἃς αἱ πόλεις, ἂν εὐπορῶσι, τάττουσι δούλους.» Τούτων τῶν δημοσίων δούλων ἡ κατάστασις ἦν προτιμοτέρα, διότι οὗτοι ἠδύναντο ἀποβαίνειν καὶ ἀρκούντως εὔποροι, ὡς παρ' Αἰσχίνῃ ἀναφέρεται «ἄνθρωπος, δημόσιος οἰκέτης τῆς πόλεως, εὐπορῶν ἀργυρίου.» Ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ δοῦλοι τῶν ναῶν εἶχον πλείονα ἐλευθερίαν τῆς τῶν ἄλλων δούλων, ὡς ἀποδεικνύεται τοῦτο ἐκ τῆς περιστάσεως, καθ' ἣν δοῦλοι, μὴ δυνάμενοι ἀνέχεσθαι τὰς βιαιοπραγίας τῶν κυρίων κατέφευγον εἰς τὸν ναόν, ἵνα πωληθῶσιν ἐκεῖ ὡς δοῦλοι τοῦ Θεοῦ· καὶ ἄλλως δὲ ὑπὸ τὸν τύπον δωρεᾶς ἢ καὶ πωλήσεως δούλων παρά τινι ναῷ παρεῖχον αὐτοῖς οἱ κύριοι πραγματικὴν ἐλευθερίαν· τοιούτους φαίνεται ἰδίως ἐννοῶν ὁ Πλούταρχος, ἔνθα λέγει ὅτι «διατελοῦσιν ἐλεύθεροι καὶ ἄφετοι τῶν ἄλλων δεσποτῶν, καθάπερ ἱερόδουλοι.» — Οἱ δὲ δοῦλοι πάλιν τῶν ἰδιωτῶν διηροῦντο εἰς ἀγροδούλους καὶ ἀστυδούλους, ἤτοι εἰς ἀγροτικοὺς ἢ ἀγροδιαίτους καὶ εἰς ἀστοὺς δούλους, ὡς καὶ αἱ ὑπηρεσίαι, ἃς οὗτοι παρεῖχον, ἦσαν ποικιλώταται καὶ διάφοροι καὶ μάλιστα τοιαῦται, οἵας συνεπήγετο ἡ δίαιτα καὶ ἡ χρεία τῶν διαφόρων ἑλληνικῶν φύλων, τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων καὶ τὰ τοιαῦτα· διὸ καὶ κατὰ ταύτας τὰς ἐργασίας ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει διάφορα εἴδη δούλων· «δούλου δ' εἴδη πλείω λέγομεν· αἱ γὰρ ἐργασίαι πλείους· ὧν ἓν μέρος κατέχουσιν οἱ χερνῆτες· οὗτοι δ' εἰσίν, ὥσπερ σημαίνει καὶ τοὔνομα, οἱ ζῶντες ἀπὸ τῶν χειρῶν· ἐν οἷς ὁ βάναυσος τεχνίτης ἐστί». Καὶ δουλικὰς μὲν ἐργασίας γυναικῶν καταλέγει παρ' Εὐριπίδῃ ἡ Πολυξένη, ἔνθα λέγει ὅτι δούλη γενομένη ὑποβληθήσεται ὑπὸ τοῦ ἀγοράσαντος αὐτὴν δεσπότου εἰς σιτοποιὸν ἀνάγκην ἐν δόμοις, σαίρειν τε δῶμα κερκίσιν τ' ἐφεστάναι,» — ἐργασίαι δ' ἀνδρῶν δούλων περιεγράφησαν μὲν καὶ ἀνωτέρω, προσθετέον δ' ἐνταῦθα καὶ τὰς τῶν ἐν πολυτελέσιν οἰκίαις δούλων, ὧν ὑπάρχουσι πολλὰ γένη, ὅ τε προστάτης καὶ οἱ ταμίαι καὶ οἱ κυαθίζοντες (οἰνοχόοι) καὶ οἱ γραμματεῖς καὶ λοιποί. Αὗται δ' αἱ δουλικαὶ ἔργασίαι καὶ

ὑπηρεσίαι κατὰ τὴν ἀκμὴν τῆς λεπτότητος τῶν ἠθῶν καὶ τῆς ἁβρότητος τοῦ βίου ἀπετέλεσαν καὶ ἐντελὲς σύστημα καὶ ἐγένοντο καὶ ὑπόθεσις εἰδικῆς διδασκαλίας· καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ἡμῖν δουλικὴν ἐπιστήμην, «οἵαν περ ὁ ἐν Συρακούσαις ἐπαίδευσεν· ἐκεῖ γὰρ λαμβάνων τις μισθὸν ἐδίδασκε τὰ ἐγκύκλια διακονήματα τοὺς παῖδας»· ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἦν συνήθης ἡ τοιαύτη διδασκαλία, ὡς δυνάμεθα εἰκάζειν καὶ ἐκ τοῦ δουλοδιδασκάλου, δράματος ἐν Ἀθήναις διδαχθέντος ὑπὸ τοῦ κωμικοῦ Φερεκράτους.

§ 20. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον τοῦ πλήθους καὶ τῆς ποικιλίας τῶν δούλων ἀποβαίνει δύσκολον καὶ τὸ εἰπεῖν τι ὡρισμένον καὶ γενικὸν περὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἱματισμοῦ καὶ ἰδιαζούσης τινὸς στολῆς τῶν δούλων πρὸς διαστολὴν ἀπὸ τῶν ἐλευθέρων. Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις συγγραφεῦσιν εὑρίσκομεν διάφορα ὀνόματα δούλων καὶ εἴδη κουρᾶς ὡς διακριτικὰ γνωρίσματα τῆς δουλικῆς καταστάσεως, καὶ ῥητῶς ἀναφέρεται ἡμῖν ὅτι τὸ πάλαι οἱ ἐλεύθεροι διεκρίνοντο τῶν δούλων καὶ τοῖς ὀνόμασι καὶ ταῖς θριξί, καὶ ἰδιαίτερον εἶδος τριχώματος ἐκαλεῖτο ἀνδραποδώδης θρίξ. Ἀλλὰ τοὐλάχιστον τὰ ὀνόματα τῶν δούλων ὑπέκειντο εἰς μεγίστην αὐθαιρεσίαν ἐκ μέρους τῶν κυρίων αὐτῶν, οἵτινες μετέβαλλον κατὰ τὸ δοκοῦν τὰ ὀνόματα τῶν οἰκετῶν· τοιαύτης αὐθαιρεσίας παράδειγμα περὶ τὴν μεταβολὴν τοῦ ὀνόματος τῶν δούλων εὑρίσκομεν παρά τινι Φιλοξένῳ, ὅστις, ἀγορασθεὶς ὡς δοῦλος, ἀπεκλήθη ὑπὸ τοῦ κυρίου αὐτοῦ Μύρμηξ· ἄλλως δὲ καὶ αἱ τοιαῦται μεταβολαὶ ἐστηρίζοντο καὶ ἐπὶ οἱουδήποτε συμβεβηκότος, παρατηρουμένου παρὰ τῷ δούλῳ, καὶ τοιοῦτον εἴδομεν ἀνωτέρω περί τινος δούλου ἐπικληθέντος Νουμηνίου διὰ τὸν χρόνον, καθ' ὃν ἠγοράσθη. Συνήθως ὅμως ὠνόμαζον τοὺς δούλους δι' ὀνομάτων, ὑποδεικνυόντων ξένον τι μὴ ἑλληνικὸν ἔθνος, ὅθεν μετεφέρετο καὶ ἐπωλεῖτο ὁ τοιοῦτος δοῦλος, ἢ καὶ ἠρυσμένων ἐκ τῆς ἰδίας αὐτῶν γλώσσης· «ἐξ ὧν γὰρ ἐκομίζοντο, ἢ τοῖς ἔθνεσιν ἐκείνοις ὁμωνύμους ἐκάλουν τοὺς οἰκέτας ὡς Λυδὸν καὶ Σύρον (καὶ Κᾶρα, καὶ ἐν Ἀθήναις Σκύθην καὶ Ἴαπυγα), ἢ τοῖς ἐπιπολάζουσιν ἐκεῖ ὀνόμασιν ὡς Μάνην ἢ Μίδαν τὸν Φρύγα, Τίβιον δὲ τὸν Παφλαγόνα». Παραβλητέα τούτοις

καὶ τὰ ὀνόματα Ξανθίας, Καρίων καὶ τὰ τοιαῦτα. Λίαν δὲ προσφυῶς καὶ ἀστείως ὁ Κικέρων χαρακτηρίζει καὶ τὴν ἐκ τῶν κυριωτέρων χωρῶν τῆς Ἀσίας καταγωγὴν τῶν δούλων, ἔνθα ἀποτεινόμενος πρὸς Ἕλληνας λέγει· «πότερον ἡμετέρα ἢ ὑμετέρα ἐστὶν αὕτη ἡ παροιμία, ὅτι ὁ Φρὺξ γίνεται βελτίων διὰ τῶν πληγῶν («Φρὺξ ἀνὴρ πληγεὶς ἀμείνων καὶ διακονέστερος»· νωθροὶ γὰρ δοκοῦσιν οἱ Φρύγες οἰκέται). Τί δὲ περὶ ὅλης τῆς Καρίας; Ἐν τῇ ὑμετέρα γλώσσῃ πάγκοινον τοῦτο, ὅτι ἐὰν θέλῃς πειραθῆναι τινὸς μετὰ κινδύνου, ὀφείλεις ποιεῖν τοῦτο ἐπὶ Καρός («ἐν Καρὶ τὸν κίνδυνον» καὶ ἐν Καρὸς αἴσῃ [μοίρᾳ] τιμᾶν τινα»). Τί δὲ ἄλλο ὑπάρχει τόσον τετριμμένον ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ ἢ τὸ λέγεσθαι περί τινος εὐτελεστάτου ὅτι κρίνεται ὁ «ἔσχατος Μυσῶν»; Τί δὲ εἴπω περὶ τῆς Λυδίας; Τίς ποτε τῶν Ἑλλήνων ἐποίησε κωμῳδίαν, ἐν ᾗ ὁ πρωταγωνιστὴς δοῦλος ἦν ἄλλος τις ἢ Λυδός»; *) — Ἀλλ' ἐκτὸς τῶν ἐθνικῶν ὀνομάτων τῶν ἀναμιμνησκόντων τὴν καταγωγὴν τῶν δούλων ἄλλα πάλιν ἦσαν ἑλληνικώτατα καὶ διὰ τοῦτο δυσδιάκριτα ἀπὸ τῶν ὀνομάτων τῶν ἐλευθέρων, πλὴν τῶν ἀναφερομένων εἰς ὡρισμένην τινὰ ἐργασίαν αὐτῶν, καὶ ἐν ᾧ π. χ. ἀναφέρεται ὅτι δούλός τις ἐκαλεῖτο Εὔδρομος ἀπὸ τῆς περὶ τὸ τρέχειν ταχύτητος καὶ ἐπιτηδειότητος αὐτοῦ, ὁ Ἡρώδης ὁ Ἀττικὸς εἶχεν εἴκοσι τέσσαρας παῖδας καλουμένους διὰ τῶν ὀνομάτων τῶν εἴκοσι τεσσάρων στοιχείων τοῦ ἀλφαβήτου. Μόνον ἐν Ἀθήναις ἦν ἀπηγορευμένον τοῖς δούλοις καὶ ταῖς δούλαις τὸ φέρειν ἔνδοξά τινα ὀνόματα ἢ μεγάλων ἀνδρῶν ἢ θρησκευτικῶν ἑορτῶν καὶ πανηγύρεων. Οὕτω διὰ ψηφίσματος τοῦ δήμου ἀπηγορεύθη τοῖς δούλοις τὸ ἔχειν τὰ ὀνόματα τῶν γενναιοτάτων ἐλευθερωτῶν Ἁρμοδίου καὶ Ἀριστογείτονος,

*) „Utrum igitur nostrum est an vestrum hoc proverbium: Phrygem plagis fieri meliorem? Quid de tota Caria? Nonne hoc vestra voce vulgatum est: si quid cum periculo experiti velis, in Care id potissimum esse faciendum? Quid porro in Graeco sermone tam tritum est, quam, si quis despicatui ducitur, ut Mysorum ultimus esse dicatur? Nam quid ego dicam de Lydia? Quis unquam Graecus comœdiam scripsit, in qua servus primarum partium non Lydus esset“?

οἵτινες ἀπέκτειναν τὸν τύραννον πρὸς ἀνάκτησιν τῆς ἐλευθερίας καὶ ἰσονομίας, διότι ἐνόμιζον ἀνόσιον τὸ μολύνεσθαι διὰ τοῦ δουλικοῦ μιάσματος τὰ τῇ πατρίῳ ἐλευθερίᾳ καθιερωμένα ὀνόματα, ὡς παρ' Αὔλῳ Γελλίῳ σημειοῦται *). Ἀλλ' ἴσως ἡ μερικὴ αὕτη ἀπαγόρευσις ἀποδεικνύει σαφῶς ὅτι οἱ δοῦλοι ἠδύναντο ἔχειν καὶ ἐλευθέρων ὀνόματα· ἐν πολλαῖς μάλιστα διαθήκαις ἀναφέρονται ὡς ὀνόματα δούλων τὰ τῶν διασημοτάτων ἀνδρῶν τῆς Ἑλλάδος, οἷον Κίμων, Φίλων, Καλλίας, Διονύσιος, Δημήτριος, Κρίτων, Χάρης, Εὐφράνωρ, Ἀγάθων, Νικίας κ. τ. λ. Περὶ δὲ τοῦ ἱματισμοῦ τῶν δούλων φαίνεται ὅτι ἀληθεύει τόσον μόνον, ὅτι ἡ ἐσθὴς τούτων ἦν συνήθως ἁπλουστέρα καὶ πενιχροτέρα καὶ οὐχὶ οὐσιωδῶς διάφορος τῆς τῶν πτωχοτέρων ἐλευθέρων ἀνδρῶν, καὶ ἐκ ταύτης τῆς περὶ τὸν ἱματισμὸν ὁμοιότητος νομίζει ὁ Ξενοφῶν ὅτι προήρχετο καὶ ἡ ἀκολασία καὶ ἡ μεγάλη ἐλευθερία τῶν δούλων, ὡς ἀπαγορεύσαντος τοῦ νομοθέτου τὸ παίειν τοὺς δούλους ἐκ φόβου μὴ τύπτηται ὁ ἐλεύθερος Ἀθηναῖος, οὐχὶ δὲ ἐκ καθαρᾶς φιλανθρωπίας καὶ δικαιοσύνης ἀπονείμαντος αὐτοῖς πλείονα ἐλευθερίαν· «τῶν δούλων αὖ, λέγει, καὶ τῶν μετοίκων πλείστη ἐστὶν Ἀθήνησιν ἀκολασία, καὶ οὔτε πατάξαι ἔξεστιν αὐτόθι οὔτε ὑπεκστήσεταί σοι ὁ δοῦλος· οὗ δ' ἕνεκέν ἐστι τοῦτο ἐπιχώριον, ἐγὼ φράσω· εἰ νόμος ἦν τὸν δοῦλον ὑπὸ τοῦ ἐλευθέρου τύπτεσθαι ἢ τὸν μέτοικον ἢ τὸν ἀπελεύθερον, πολλάκις ἄν, οἰηθεὶς εἶναι τὸν Ἀθηναῖον δοῦλον, ἐπάταξεν ἄν· ἐσθῆτά τε γὰρ οὐδὲν βελτίω ἔχει ὁ δῆμος αὐτόθι ἢ οἱ δοῦλοι καὶ οἱ μέτοικοι, καὶ τὰ εἴδη οὐδὲν βελτίους εἰσίν». Ἀληθὲς ὅτι ῥητῶς εὑρηνταί τινα ἐνδύματα ὡς ἀποκλειστικῶς ἀνήκοντα εἰς τοὺς δούλους, ὡς ὁ λεγόμενος ἑτερομάσχαλος χιτὼν ἀποδίδοται τοῖς οἰκέταις, ἐν ᾧ ὁ ἀμφιμάσχαλος χιτὼν ἀνήκει εἰς τοὺς ἐλευθέρους καὶ αἱ διφθέραι, αἱ ἐξωμίδες καὶ αἱ κυναῖ, περὶ ὧν τὰ δέοντα ἀλλαχοῦ, καὶ ἃς ὁ Ἀριστοφάνης ἀποδίδει τοῖς δούλοις, ἔνθα λέγει περί τινων δούλων «καὶ νῦν γε τούτω τὸν παλαιὸν δεσπότην πρὸς βίαν χειροῦσιν οὐδὲν

*) „Quoniam nefas ducerent Athenienses nomina libertati patriae devota servili contagio pollui“.

τῶν πάλαι μεμνημένοι διφθερῶν κἀξωμίδων, ἃς οὗτος αὐτοῖς ἡμπόλα καὶ κυνᾶς καὶ τοὺς πόδας, χειμῶνος ὄντος ὠφέλει», — αἱ αὐταὶ αὗται ἐχρησίμευον συνήθως καὶ πρὸς γενικώτερον ἱματισμὸν τῶν ἀπόρων καὶ χωρικῶν, ὡς κατωτέρω γενήσεται πλατύτερον λόγος ἐν τῷ περὶ ἐνδυμάτων κεφαλαίῳ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΚΑΤΟΝ ΤΡΙΤΟΝ.

ΠΕΡΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗΣ Η ΑΨΥΧΟΥ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ ΠΑΡ' ΕΛΛΗΣΙΝ.

§ 1. Ἐκτὸς τῶν προμνησθέντων συστατικῶν τοῦ τελείου ἑλληνικοῦ οἴκου, τῶν ἐμψύχων μελῶν αὐτοῦ, ἤτοι τῶν γυναικῶν, τῶν παίδων καὶ τῶν οἰκετῶν ἢ δούλων, ἀνήκουσιν ἔτι εἰς αὐτὸν ὡσαύτως ὡς ἀπαραίτητα προσόντα αὐτοῦ καὶ τὰ διάφορα εἴδη τῆς πραγματικῆς ἢ ἀψύχου κτήσεως· οἶκον δὲ μάλιστα ὠνόμαζον συλλήβδην καὶ πάντα τὰ κτήματα τά τε ἐντὸς καὶ τὰ ἐκτὸς τῆς οἰκίας, ὡς καὶ οἰκονομίαν τὴν ἐπιστήμην καὶ τέχνην τοῦ διοικεῖν καλῶς πᾶσαν τὴν κτῆσιν ἐπ' ἀγαθῷ. Σαφέστατα καταδεικνύεται ἡ τοιαύτη ἔννοια τοῦ οἴκου ἐν τοῖς ἀκολούθοις τοῦ Ξενοφῶντος· «οἶκος δὲ δὴ τί δοκεῖ ἡμῖν εἶναι; ἆρα ὅπερ οἰκία, ἢ καὶ ὅσα τις ἔξω τῆς οἰκίας ἐκέκτητο, πάντα τοῦ οἴκου ταῦτα ἐστίν; ἔμοιγ' οὖν, ἔφη ὁ Κριτόβουλος, δοκεῖ, καὶ εἰ μηδ' ἐν τῇ αὐτῇ πόλει εἴη τῷ κεκτημένῳ, πάντα τοῦ οἴκου εἶναι, ὅσα τις κέκτηται», καὶ «οἰκονόμου ἀγαθοῦ τὸ εὖ οἰκεῖν τὸν ἑαυτοῦ οἶκον». Ὥστε κατὰ ταῦτα οἶκος, κτῆσις καὶ οὐσία ἰσοδυναμοῦσιν, ὡς πάλιν ἡ περισσὴ καὶ ἄφθονος οὐσία καὶ κτῆσις ἀποτελεῖ τὴν περιουσίαν, ἢ τὴν ἀφ' ἑνὸς ἔτους τὴν διὰ τοῦτο παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ποιηταῖς καλουμένην ἄφενος, ἢ τὴν ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν καὶ διὰ τοῦτο καλουμένην πλοῦτον. Αὕτη βεβαίως ἡ κτῆσις ἠδύνατο χρησιμεύειν πρὸς δύο τινὰς βαθμηδὸν διακρινομένους σκοπούς, ἢ τὸν πορισμὸν τῶν πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαίων καὶ τὴν

ἐκπλήρωσιν τῶν πρωτίστων ἀναγκῶν τοῦ Ἕλληνος ὡς καὶ παντὸς ἀνθρώπου, καὶ τότε ἰδίως ἠδύνατο ὀνομάζεσθαι βίος ἢ βίοτος, ἢ πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν ἐπουσιωδῶν καὶ προσκαίρων καὶ παροδικῶν ἀναγκῶν τοῦ πεπολισμένου καὶ ἐξημερωμένου βίου, καὶ εἰς ταύτας ἐπήρκει τότε ἡ μεγάλη οὐσία, ἡ περιουσία τῶν ἰδιωτῶν, οὐχὶ δὲ μόνον πρὸς τὰς ἰδίας ἑαυτῶν δαπάνας, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰς τῆς πόλεως ἑκάστου, τὰς τεινούσας ἰδίως ἐν Ἀθήναις εἴτε εἰς θρησκευτικὰς τελετὰς καὶ πομπάς, εἴτε εἰς αὐτόχρημα ἀστικὰς καὶ πολιτικὰς ἀνάγκας, εἴτε εἰς πολεμικὰς ἐκστρατείας καὶ ναυτικὰς ἐπιχειρήσεις.

§ 2. Ἀναμφιβόλως ὑπῆρχον καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν ἐντελῶς ἀκτήμονες ἄνδρες ἢ ἐπαῖται, οἵτινες καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐκαλοῦντο πτωχοὶ καὶ εἰσὶ πάντοτε διακριτέοι ἀπὸ τῶν πενήτων, καθ' ὅτι πτωχὸς μὲν ἦν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ὁ μηδὲν κεκτημένος, καὶ ἑπομένως πτωχὸς ἰσοδυναμεῖ ἀκριβῶς τοῖς ἐπαίταις (προσαίταις, ἢ μεταίταις καὶ καθ' Ὅμηρον προίκταις ἀνδράσι), πένης δὲ ἦν ὁ ἐνδεὴς ὁ ἔχων μὲν ὀλίγην τινὰ κτῆσιν, ἀλλὰ ζῶν ἐν μεγάλῃ στενοχωρίᾳ καὶ μηδὲν ἔχων περίσσευμα, ὡς ἄριστα καταφαίνεται ἡ τοιαύτη διάκρισις παρ' Ἀριστοφάνει, ἔνθα λέγεται ὅτι «πτωχοῦ μὲν βίος ἐστὶ ζῆν μηδὲν ἔχοντα· τοῦ δὲ πένητος ζῆν φειδόμενον καὶ τοῖς ἔργοις προσέχοντα, περιγίγνεσθαι δ' αὐτῷ μηδέν, μὴ μέντοι μηδ' ἐπιλείπειν». Ἀλλὰ κατ' ἀρχὰς οἱ τοιοῦτοι πτωχοὶ ἢ ἐπαῖται συγχρόνως ἐθεωροῦντο καὶ ὡς ἀπάτριδες μόνον φυγάδες ἢ ἐξόριστοι, οὓς δι' αὐτὸ τοῦτο, ὅτι ἦσαν ἀποκεκλεισμένοι πάσης κοινωνικῆς ὁμάδος, ἐξελάμβανον καὶ ὡς πρόσωπα, ἀμέσως ὑπὸ τῶν θεῶν προστατευόμενα, καὶ περιεποιοῦντο μετὰ θρησκευτικῆς τινος εὐλαβείας. Διὸ πανταχοῦ σχεδὸν παρ' Ὁμήρῳ καὶ τοῖς ἄλλοις ποιηταῖς αἱ λέξεις πτωχοί, ἀλώμενοι, ἀλῆται, ἀλήμονες καὶ ἄοικοι ἄνευ διαφορᾶς συνδυάζονται, καὶ τούτους τοὺς εἴς τινα πόλιν ἢ οἶκον προσφεύγοντας καὶ καθεζομένους ὡς ἱκέτας οὐχὶ μόνον ὑπεδέχοντο καὶ ἐσέβοντο μὴ ἀπωθούμενοι αὐτούς, ἀλλὰ μάλιστα καὶ ἐλάμβανον ὑπὸ τὴν προστασίαν, μὴ ἐκδιδόντες αὐτοὺς καὶ αὐτοῖς τοῖς διὰ τῆς βίας ἐξαιτοῦσιν αὐτούς. Καὶ τοιοῦτοι μὲν οἱ εἰς ἄλλας ἑλληνικὰς πόλεις καταφεύγοντες

πτωχοὶ ἄοικοι καὶ ἀκτήμονες. Μετὰ ταῦτα ὅμως πτωχοὶ μετὰ τοιαύτης σημασίας ἀνεφύησαν καὶ πολῖται καὶ κάτοικοι ὡρισμένης κοινότητος ἐντὸς αὐτῆς τῆς πόλεως καὶ πατρίδος αὐτῶν· ἀλλὰ τὸ τοιοῦτον ἐγχώριον προϊὸν ἦν μόνον συνέπεια μεταγενεστέρας ὑπερανθρωπίας ἢ διαφθορᾶς ἠθῶν ἐν τῇ πόλει ἐκείνῃ, ὡς ὀρθότατα ὁ Πλάτων λέγει, «δῆλον ἄρα ἐν πόλει, οὗ ἂν ἴδῃς πτωχούς, ὅτι εἰσί που ἐν τούτῳ τῷ τόπῳ ἀποκεκρυμμένοι κλέπται τε καὶ βαλαντιοτόμοι καὶ ἱερόσυλοι καὶ πάντων τῶν τοιούτων κακῶν δημιουργοί»· καὶ πάλιν ὁ αὐτός, θαυμάζων, εἰ δυνατὸν τὸ παραμελῆσαι τοῦ καὶ μέρος τι μόνον ἀρετῆς ἔχοντος ἐλευθέρου ἢ δούλου ἐπὶ τοσοῦτον, μέχρις οὗ καταντήσῃ εἰς τὴν ἐσχάτην ἔνδειαν καὶ πτωχείαν, ἤθελεν ἀποκλεῖσαι τὸν τοιοῦτον πτωχὸν καὶ ἐπαίτην «τὸν συλλεγόμενον βίον εὐχαῖς ἀνηνύτοις» παντάπασιν ἀπὸ τῆς καθαρευούσης αὐτοῦ πόλεως, τοῦ ἐνδιαιτήματος μόνον ἐναρέτων πολιτῶν, καὶ ἐξείργει αὐτὸν καὶ ἀπὸ τῆς ἀγορᾶς καὶ ἀπὸ τοῦ ἄστεος καὶ ἀπὸ τῆς ἄλλης χώρας καὶ ἀπωθεῖ αὐτὸν εἰς τὴν ὑπερορίαν, «ὅπως ἡ χώρα γένηται παντάπασι καθαρὰ τοῦ τοιούτου ζώου».

§ 3. Ἀλλ' ἐν πολιτείαις, ἐν αἷς ἡ νομοθεσία ἐκήδετο τῆς ἐργασίας τῶν πολιτῶν καὶ ἐπετήρει τὸν ἔντιμον καὶ νόμιμον πορισμὸν τῶν πρὸς τὸ ζῆν, ὡς ἐν Ἀθήναις, ἔνθα ὑπῆρχε νόμος κατὰ τῆς ἀργίας τῶν πολιτῶν καὶ ἰδιαιτέρα ἀρχὴ ἐπιτηρητικὴ τῆς τε αὐστηρότητος τῶν ἠθῶν καὶ τῆς φιλοπονίας, ἡ προγενεστέρα ἔλλειψις πτωχῶν ἀπετέλει ἀπότομον ἀντίθεσιν πρὸς τὸν μετὰ ταῦτα ὑπερπλεονασμὸν αὐτῶν. Καὶ τῷ ὄντι κατὰ τὸν αὐστηρὸν καὶ φιλόσοφον ἐξεταστὴν τῆς διαφορᾶς ταύτης Ἰσοκράτην ἐπὶ τῆς λαμπρᾶς ἐποχῆς τῶν Ἀθηνῶν οἱ πολῖται «ἐποιοῦντο καὶ περὶ τὸν ἰδιωτικὸν βίον τοιαύτην πρόνοιαν ἀλλήλων, ὅσην περ χρὴ τοὺς εὖ φρονοῦντας καὶ πατρίδος κοινωνοῦντας· οἵ τε γὰρ πενέστεροι τῶν πολιτῶν τοσοῦτον ἀπεῖχον τοῦ φθονεῖν τοῖς πλείω κεκτημένοις, ὥστε ὁμοίως ἐκήδοντο τῶν οἴκων τῶν μεγάλων, ὥσπερ τῶν σφετέρων αὐτῶν, ἡγούμενοι τὴν ἐκείνων εὐδαιμονίαν αὐτοῖς εὐπορίαν ὑπάρχειν· οἵ τε τὰς οὐσίας ἔχοντες, οὐχ ὅπως ὑπερεώρων τοὺς καταδεέστερον πράττοντας, ἀλλ' ὑπολαμ-

βάνοντες αἰσχύνην αὐτοῖς εἶναι τὴν τῶν πολιτῶν ἀπορίαν, ἐπήμυνον ταῖς ἐνδείαις, τοῖς μὲν γεωργίας ἐπὶ μετρίαις μισθώσεσι παραδιδόντες, τοὺς δὲ κατ' ἐμπορίαν ἐκπέμποντες, τοῖς δὲ εἰς τὰς ἄλλας ἐργασίας ἀφορμὴν παρέχοντες. Οὐδὲ γὰρ ἐδεδίεσαν μὴ δυοῖν θάτερον πάθοιεν, ἢ πάντων στερηθεῖεν, ἢ πολλὰ πράγματα σχόντες, μέρος τι κομίσαιντο τῶν προεθέντων, ἀλλ' ὁμοίως ἐθάρρουν περὶ τῶν ἔξω διδομένων, ὡς περὶ τῶν ἔνδον ἀποκειμένων· ἑώρων γὰρ τοὺς περὶ τῶν τοιούτων κρίνοντας οὐ ταῖς ἐπιεικείαις καταχρωμένους, ἀλλὰ τοῖς νόμοις πειθομένους, οὐδ' ἐν τοῖς τῶν ἄλλων ἀγῶσιν αὐτοῖς ἀδικεῖν ἐξουσίαν παρασκευάζοντας, ἀλλὰ μᾶλλον ὀργιζομένους τοῖς ἀποστεροῦσιν αὐτῶν τῶν ἀδικουμένων καὶ νομίζοντας διὰ τοὺς ἄπιστα τὰ συμβόλαια ποιοῦντας μείζω βλάπτεσθαι τοὺς πένητας τῶν πολλὰ κεκτημένων· τοὺς μὲν γὰρ ἧν παύσωνται προϊέμενοι, μικρῶν προσόδων ἀποστερήσεσθαι· τοὺς δέ, ἂν ἀπορήσωσι τῶν ἐπαρκούντων, εἰς τὴν ἐσχάτην ἔνδειαν κατασταθήσεσθαι· καὶ γάρ τοι διὰ ταύτην τὴν γνώμην οὔτε ἀπεκρύπτετο τὴν οὐσίαν, οὔτε ὤκνει συμβάλλειν οὐδείς, ἀλλ' ἥδιον ἑώρων τοὺς δανειζομένους ἢ τοὺς ἀποδιδόντας· ἀμφότερα γὰρ αὐτοῖς συνέβαινεν, ἅπερ ἂν βουληθεῖεν ἄνθρωποι, νοῦν ἔχοντες· ἅμα γὰρ τούς τε πολίτας ὠφέλουν καὶ τὰ σφέτερ' αὐτῶν ἐνεργὰ καθίστασαν· κεφάλαιον δὲ τοῦ καλῶς ἀλλήλοις ὁμιλεῖν· αἱ μὲν γὰρ κτήσεις ἀσφαλεῖς ἦσαν, οἷςπερ κατὰ τὸ δίκαιον ὑπῆρχον, αἱ δὲ χρήσεις ἐπίσης κοιναὶ πᾶσι τοῖς δεομένοις τῶν πολιτῶν». Λοιπὸν πένητες μόνον ὑπῆρχον κατὰ τὴν κυρίαν τῆς λέξεως ἐκδοχήν, ἀλλ' οὐχὶ παντάπασιν ἄποροι καὶ πτωχοί, διότι ἐξερρίζωσαν τὴν ἀρχὴν τῶν κακῶν καὶ μητέρα πάσης κακίας ἀργίαν· «τοὺς ὑποδεέστερον πράττοντας ἐπὶ τὰς γεωργίας καὶ τὰς ἐμπορίας ἔτρεπον, εἰδότες τὰς μὲν ἀπορίας διὰ τὰς ἀργίας γιγνομένας, τὰς δὲ κακουργίας διὰ τὰς ἀπορίας· ἀναιροῦντες οὖν τὴν ἀρχὴν τῶν κακῶν, ἀπαλλάξειν ὤοντο καὶ τῶν ἄλλων ἁμαρτημάτων τῶν μετ' ἐκείνων γιγνομένων καὶ οὕτως «ἀπήλλαξαν τοὺς πένητας τῶν ἀποριῶν ταῖς ἐργασίαις καὶ ταῖς παρὰ τῶν ἐχόντων ὠφελείαις». Μετὰ ταῦτα ὅμως ἐπελθούσης τῆς διαφθορᾶς τῶν ἠθῶν καὶ τῆς περὶ τὰς ἰδιωτικὰς συναλλαγὰς πίστεως

συνέβαινε τοὐναντίον, καθ' ἃ καὶ ἐν τοῖς προεκτεθεῖσιν ὑπαινίττεται ὁ Ἰσοκράτης διὰ τῆς ἐν αὐτοῖς ὑπολανθανούσης ἀντιθέσεως τῶν ἀρχαιοτέρων χρηστῶν πρὸς τὰ μετὰ ταῦτα φαῦλα ἤθη. Διὸ καὶ ἐν ᾧ πρότερον «οὐδεὶς τῶν πολιτῶν ἦν ἐνδεὴς τῶν ἀναγκαίων, οὐδὲ προσαιτῶν τοὺς ἐντυγχάνοντας τὴν πόλιν κατήσχυνε, τότε οἱ ἄποροι καὶ σπανιζόμενοι ἦσαν πλείονες τῶν ἐχόντων».

§ 4. Κατὰ πρωϊμωτέρους χρόνους φαίνεται ὅτι καὶ ἰδιόκτητος οἶκος δυσκόλως ἠδύνατο λείπειν ἀπὸ τοῦ ἐγχωρίου Ἕλληνος οἰκογενειάρχου. Ἀναφέρεται μὲν ἤδη καὶ παρ' Ἡσιόδῳ ἄοικος θής, ἀλλὰ τοιοῦτος ἐννοεῖται ἐκεῖ μᾶλλον ὁ ἄγαμος, ὡς καὶ παρὰ Πλάτωνι συνδυάζονται αἱ λέξεις ἄγαμος, ἄπαις καὶ ἄοικος· τὸ αὐτὸ δὲ ἰσχύει καὶ περὶ τοῦ συνωνύμου αὐτοῦ ἀνέστιος, ὅπερ συνάπτεται μετὰ τῶν ἐπιθέτων ἄπαις καὶ ἀγύναιξ, ὡς πάλιν παρ' Ὁμήρῳ ἡ λέξις ἀνέστιος ἰσοδυναμεῖ ταῖς ἀφρήτωρ καὶ ἀθέμιστος, καὶ παρὰ Σοφοκλεῖ ὁ ἄοικος ἰσοδυναμεῖ τῷ ἀλωμένῳ καὶ σημαίνει τὸν ἄπατριν. Διὰ ταύτην δὲ τὴν ἀπαραίτητον κτῆσιν τῆς οἰκίας σπανίως ὁ ἐντόπιος πολίτης καὶ οἰκογενειάρχης ἐμισθοῦτο ἀντὶ ἐνοικίου (ἐνοικίαζε) οἴκημα· ἀλλ' ἔνθα γίνεται λόγος περὶ ἐκμισθουμένων ἐπὶ ἐνοικίῳ οἰκιῶν, ἐκεῖ πρόκειται πρὸ πάντων περὶ ἐπιδημούντων ξένων καὶ μετοίκων, οἷς ἦν ἀπηγορευμένη διὰ νόμου ἡ κτῆσις οἰκιῶν καὶ ἄλλων ἀκινήτων κτημάτων οὐχὶ μόνον ἐν τῇ Ἀττικῇ, ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς πλείσταις χώραις καὶ πόλεσι τῆς ἄλλης Ἑλλάδος. Ἐν Ἀθήναις ἰδίως πάντες οἱ μέτοικοι, περίπου τεσσαράκοντα πέντε χιλιάδες τὸν ἀριθμὸν ἄνευ τῶν δούλων αὐτῶν, οἱ ἀποτελοῦντες τὸ μέγιστον μέρος τῶν βιομηχάνων κατοίκων μετά τινων ἐξαιρέσεων προνομιούχων τινῶν ἐκωλύοντο ἔχειν ἰδιόκτητον οἰκίαν. Τοῦτο ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ ῥητῶν περὶ τούτων μαρτυριῶν καὶ ἐκ τῆς διατάξεως, καθ' ἣν μόνος ὁ Ἀθηναῖος πολίτης ἠδύνατο δανείζειν χρήματα ἐπὶ ὑποθήκῃ οἰκων καὶ ἄλλων ἐγγείων κτημάτων, ἐὰν ἤθελεν εἶναι βέβαιος καὶ ἀσφαλὴς περὶ τῆς εὐκόλου εἰσπράξεως τῶν δανεισθέντων χρημάτων, οὐδεὶς δὲ μέτοικος ἠδύνατο δανείζειν ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς, ὡς μὴ δυνάμενος ποτὲ περιελθεῖν εἰς τὴν ἰδιοκτησίαν τῆς ὑποθηκευθείσης οἰκίας ἢ ἄλλου κτήματος. Διὸ καὶ ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις ἑλληνικαῖς

πόλεσι μόνον ἐξαιρέσεως δίκην καὶ χάριν ἰδιαιτέρας τιμῆς καὶ διακρίσεως ἀπενέμετο ἐπισήμοις καὶ φιλέλλησι ξένοις εἴτε πολιτογραφουμένοις (μεταλαμβάνουσι πολιτείας) εἴτε ἰσοπολίταις (μετοίκοις ἰσοτελέσιν) εἴτε προξένοις τὸ δικαίωμα τοῦ ἐγκτᾶσθαι ἐν τῇ πόλει γῆν καὶ οἰκίαν, καὶ τότε ὤφειλεν ἀπονέμεσθαι αὐτοῖς δι' ἰδιαιτέρας διατάξεως ἢ ἐπίτηδες ψηφίσματος αὕτη ἡ γῆς καὶ οἰκίας ἔγκτησις (δωριστὶ ἔππασις)· καὶ οὐχὶ μόνον ἐν Ἀθήναις δυνατὸν εὑρεῖν ἐν τοῖς ἀττικοῖς ψηφίσμασιν, ἃ τοῖς ξένοις ἐπί τι μέγα ἐγράφετο «εἶναι αὐτῷ τῷ ξένῳ καὶ οἰκείαν ὤνησιν», ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων ἑλληνικῶν πόλεων σώζονται τοιαῦτα ψηφίσματα διαῤῥήδην ἀπονέμοντα τοῖς ξένοις τὸ ἐγκτήσεως δικαίωμα.

§ 5. Ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ ἀριθμὸς τῶν μὴ δικαιουμένων πρὸς ἔγκτησιν οἰκίας καὶ γῆς ηὔξανε κατὰ μικρὸν ἐν ταῖς πολυανθρωποτέραις πόλεσι τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ μέγα καὶ ἐπειδὴ σχεδὸν μόνον οἱ πολῖται εἶχον τὸ δικαίωμα τοῦ κεκτῆσθαι οἰκίας, διὰ ταῦτα ἠδύνατο θεωρεῖσθαι ὡς ἐπικερδὴς καὶ ἀσφαλὴς καὶ λίαν προσοδοφόρος τρόπος τοῦ διατίθεσθαι τὰ χρηματικὰ κεφάλαια καὶ ποιεῖν αὐτὰ ἐνεργὰ κατὰ τὴν συνήθη φράσιν τῶν ἀρχαίων ἡ οἰκοδομὴ ὁλοκλήρων οἰκιῶν ἐπὶ σκοπῷ ἐκμισθώσεως ἢ ἐκδόσεως ἐπὶ ἐνοικίῳ τῶν καλουμένων συνοικιῶν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἰδίως οἰκίας τὰς προσδιωρισμένας πρὸς ἐνοίκησιν αὐτῆς τῆς κεκτημένης οἰκογενείας. Οὕτως ἐν Ἀθήναις, ἔνθα τόσον συχνάκις ἀπαντᾶται παρὰ τοῖς ἀττικοῖς ῥήτορσιν ἡ λέξις συνοικίαι, ἡ ἐκμίσθωσις οἰκιῶν ἦν οὐχὶ εὐκαταφρόνητος κλάδος πόρων. Τοιαῦται συνοικίαι ἐκτίζοντο ἐπίτηδες πρὸς ἐκμίσθωσιν, καὶ ἢ ἐργολάβοι, καλούμενοι σταθμοῦχοι, ἐξεμισθοῦντο ὁλοκλήρους συνοικίας, ἵνα παραχωρήσωσι πάλιν αὐτὰς ἐπικερδῶς ἄλλοις ὑπενοικιασταῖς πρὸς ἐνοίκησιν, — ἢ ἐπιστάται, καλούμενοι ἰδίως ναύκληροι, ἦσαν ἐμπεπιστευμένοι ὑπὸ τῶν ἰδιοκτητῶν τὴν εἴσπραξιν τῶν ἐνοικίων· «ναύκληρος ἐπὶ τοῦ μεμισθωμένου ἐπὶ τῷ τὰ ἐνοίκια ἐκλέγειν ἢ οἰκίας ἢ συνοικίας». Ἔτι σημειωτέον ἐνταῦθα ὅτι ἡ Ἀττικὴ χρῆσις διακρίνει σαφῶς οἰκίας πρὸς ἐνοίκησιν καὶ συνοικίας πρὸς μίσθωσιν (ἐνοικίασιν)· ἀλλ' ἂν ἐνίοτε ἀπαντῶνται κατὰ τύχην καὶ οἰκίαι ἐκμισθούμεναι ἐπ' ἐνοικίῳ ἢ συνοικίαι, κατοικούμεναι ὑπ'

αὐτοῦ τοῦ οἰκοκτήμονος, τοῦτο οὐδαμῶς πρέπει ἀπατῆσαι ἡμᾶς περὶ ταύτης τῆς ἰδιαιτέρας σημασίας τῆς λέξεως συνοικίας· διότι καὶ αὐτὴ ἡ παραγωγὴ τῆς λέξεως δεικνύει συνοίκησιν πολλῶν οἰκογενειῶν, συγκατοικουσῶν τινῶν τοὐλάχιστον, ἂν οὐχὶ πασῶν, ἐπὶ ἐνοικίῳ. Ἀλλὰ τὸ παραδοξότερον ἐνταῦθα μένει τοῦτο, ὅτι ἐπὶ τούτων τῶν συνοικιῶν μετεχειρίζοντο πρὸς παράστασιν τοῦ ἐπιστάτου ἢ ἐπιτρόπου αὐτῶν καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐνοικίου ὀνόματα μετενηνεγμένα ἐκ τοῦ ναυτικοῦ καὶ θαλασσίου βίου, ὀνομάζοντες τὸν μὲν ἐπιστάτην ναύκληρον (τὸν παρὰ Ῥωμαίοις villicum ἢ procuratorem), τὸ δ' ἐνοίκιον ναῦλον, ὡς πάλιν καὶ οἱ Ῥωμαῖοι ἐκάλουν insulas διὰ τοῦ ὀνόματος τῶν νήσων τὰς τοιαύτας συνοικίας· «ἔνιοι δ' αὐτὸν (τὸν δεσπότην τῆς οἰκίας, ὡς ὑποδεχόμενον δηλαδὴ ξένους ἐπὶ ἐνοικίῳ) καὶ ναύκληρον ἐκάλεσαν καὶ τὸν ὑπὲρ τῆς καταγωγῆς μισθὸν ναῦλον, ὅπερ ἐνοίκιον οὐ παρὰ τοῖς πολλοῖς μόνον, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς παλαιοῖς καλεῖται, παρὰ δὲ ἐνίοις καὶ στεγανόμιον». Περὶ τούτου ὑπομιμνήσκοντες μόνον ὅτι ὁμοία μεταφορὰ παρατηρεῖται καὶ ἐν τῇ λέξει ἔπιπλα, σημειοῦμεν ἐνταῦθα ὅτι τὸ μὲν ἐνοικιάζειν, διδόναι εἰς ἐνοίκιον οἰκίαν, καλεῖται μισθοῦν καὶ ἐκδιδόναι οἶκον, τὸ δὲ ἐνοικιάζειν, λαμβάνειν οἶκον ἐπ' ἐνοικίῳ, καλεῖται μισθοῦσθαι· «εἴποις δ' ἂν μισθώσασθαι καὶ μισθῶσαι οἶκον, ὅπερ Ἡρόδοτος ἐκδιδόναι καλεῖ «ἐμισθοῦτο παρ' οὐκ ἐκδιδόντος τὴν αὐλήν». Ταῦτα παρὰ Πολυδεύκει· τιμαὶ δὲ οἰκιῶν, οἷαι ἀπαντῶνται παρ' ἀρχαίοις συγγραφεῦσι, ποικίλλουσαι κατὰ τὸ μέγεθος, τὴν τοποθεσίαν καὶ τὸν τρόπον τῆς οἰκοδομῆς, ἦσαν ἀπὸ τριῶν μνῶν μέχρις ἑκατὸν εἴκοσι μνῶν, αἱ δ' ἐξ ἐνοικίων πρόσοδοι, ὡσαύτως λίαν διαφέρουσαι καὶ κατὰ τὴν τοποθεσίαν καὶ κατὰ λόγον τῆς αὐξήσεως ἢ μειώσεως τῶν κατοίκων, ἦσαν οὐκ εὐκαταφρόνητοι, καὶ οὕτως ἡ οἰκοδομή, φρονίμως γινομένη, ἠδύνατο εἶναι ἐπικερδὴς καὶ πλουτιστική. Ἀσφαλῶς ἐξ ἑνὸς μόνου παραδείγματος γινώσκομεν ὅτι ἐν Ἀθήναις δύο οἰκίαι ἐν διαφόροις τοποθεσίαις ἀξίας συνάμα 35 μνῶν ἀπέφερον ἐτήσιον ἐνοίκιον 3 μνᾶς, ἤτοι $8^4/_7$ τοῖς %, ὅπερ ἦν μὲν ἀρκετόν, ἀλλ' ὀλίγον ὡς πρὸς τὸν συνήθη ἐν τῇ ἀρχαιότητι τόκον.

§ 6. Ἀλλὰ πάντως ἡ τοιαύτη κερδοσκοπία ἐκμισθουμένων καὶ προσοδοφόρων οἰκιῶν ἦν κατάστασις, ἥτις, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν θεμελιωδῶν βάσεων τοῦ οἰκογενειακοῦ τῶν Ἑλλήνων βίου, δύναται καὶ ὀφείλει θεωρεῖσθαι ἔκρυθμος καὶ ἐξαιρετικὴ μόνον περίπτωσις. Ἐκτὸς ὅμως τούτων ἡ περιουσία Ἕλληνος οἰκογενειάρχου, οἰκοδεσπότου καὶ κτηματικοῦ συνίστατο οὐσιωδῶς ἐκ τῶν δύο κατηγοριῶν, ἃς ἡ παρ' Ἕλλησι νομικὴ γλῶσσα διακρίνει ὡς φανερὰν καὶ ἀφανῆ περιουσίαν, ὡς παρ' Ἁρποκρατίωνι σημειοῦται· «ἀφανὴς οὐσία καὶ φανερά· ἀφανὴς μὲν ἡ ἐν χρήμασι καὶ σώμασι (δούλοις) καὶ σκεύεσι, φανερὰ δὲ ἡ ἔγγειος». Αὗται δὲ αἱ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις δύο κατηγορίαι τῆς περιουσίας ἀντιστοιχοῦσι καθόλου πρὸς τὴν παρὰ τοῖς νεωτέροις ἀκίνητον (φανερὰν) καὶ κινητὴν (ἀφανῆ) περιουσίαν. Σημειωτέον δὲ ἐνταῦθα ὅτι ἐκ παίδων συνειθίσθημεν θεωρεῖν τοὺς Ἕλληνας ὑπὸ τὴν φιλοσοφικὴν ἐκείνην καὶ στωϊκὴν καὶ ὅλως κυνικὴν ἔποψιν τῆς ἐσχάτης ἐνδείας καὶ πτωχείας, τοῦτο δὲ καὶ ἕνεκα τῆς ἐπικρατήσεως τῆς τοιαύτης θεωρίας τοῦ πράγματος ἐν τοῖς διδακτικοῖς βιβλίοις, καὶ ἔτι μᾶλλον ἕνεκα τῆς ἀποκτεινούσης τὸν ἠθικὸν ἄνδρα καὶ ἀποκτηνούσης τὸν ἄνθρωπον πολυχρονίου δουλείας, ὑφ' ἧς καὶ ὁ εὔπορος καὶ ὁ πλούσιος ἠναγκάζετο παρ' ἡμῖν ἀποκρύπτειν τὸν πλοῦτον, αὐθορμήτως καὶ συνετῶς ποιῶν, καὶ ὁ πενέστερος ἀπεκοίμιζε τρόπον τινὰ τὴν συνείδησιν τοῦ φυσικοῦ πρὸς κτῆσιν δικαιώματος δι' ἐκείνων τῶν ὑπερβολικῶν περιγραφῶν τῆς κυνικῆς δῆθεν ἐθελοπτωχίας. Ἵνα λοιπὸν κάλλιον καὶ γενικώτερον ἐννοηθῇ ἡ σημασία καὶ ἔκτασις τῆς κοινοτέρας καὶ συνηθεστέρας ἰδιοκτησίας ἑλληνικοῦ οἴκου, ἀναφέρομεν παραδείγματά τινα τοιαύτης, ἀποφεύγοντες τὴν μνείαν ἐκτάκτων περιουσιῶν μυριοταλάντων πλουσίων.

§ 7. Καὶ μικρὰς μὲν περιουσίας, ἐλάσσονας ἑνὸς ταλάντου ἢ καὶ δέκα μνῶν, περιττὸν ἀναφέρειν, διότι πανταχοῦ εὑρίσκει τις ἐπιχωριάζουσαν τὴν πενίαν καὶ εὐκόλως αὐτὴν ἐννοεῖ· πάντως καὶ ὁ ἔχων περιουσίαν ἑνὸς ταλάντου ἠδύνατο ἀποζῆν ἀπ' αὐτοῦ καὶ μὴ συναριθμεῖσθαι μετὰ τῶν παντελῶς πενήτων, ἀλλ' ὅμως πάντοτε μικρὰ ἦν ἡ τοιαύτη οὐσία· διὸ καὶ οἶκοι ταλαντιαῖοι ἢ καὶ

δικάλαντοι ἦσαν πολυάριθμοι καὶ ἀπηλλαγμένοι πάσης λειτουργίας ἢ δημοσίας συνεισφορᾶς. Οἶκοι δὲ ἔχοντες οὐσίας τριῶν, τεσσάρων καὶ πέντε ταλάντων πολλοὶ πολλαχοῦ μνημονεύονται. Οὕτως ὁ ῥήτωρ Αἰσχίνης ἔλαβε κληρονομίαν πέντε ταλάντων, καὶ πρὸς τούτοις καὶ αὐτὸς ἐκτήσατο ἔτι πλείονα. Παράδειγμα δὲ οὐσίας περίπου τεσσάρων ταλάντων, λεπτομερέστερον ἐκτιθεμένης, παρέχει ἡμῖν ὁ Ἰσαῖος, ἔνθα ὁ ἀγορεύων δηλοῖ ὑποστατικὸν ἐν τῇ Οἰνόῃ ἀξίας πεντήκοντα μνῶν, ἄλλο ἐν Προσπάλτοις τριάκοντα μνῶν, οἰκίαν ἐν τῇ πόλει ἀξίας εἴκοσι μνῶν, τὸ τοῦ Ἁγνίου ἐκ δύο ταλάντων κληροδότημα, τὸ ὅλον τρία τάλαντα καὶ τεσσαράκοντα μνᾶς. Ἔτι παρ' Ἰσαίῳ Στρατοκλῆς τις καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ ἐκληρονόμησαν παρὰ τοῦ πατρὸς μόνον τόσον, ὅσον ἐπήρκει αὐτοῖς πρὸς τὴν ἰδίαν συντήρησιν, ἀλλ' ἀφ' ὧν ἦν ἀδύνατον αὐτοῖς τὸ λειτουργεῖν· ἀλλ' ὁ Στρατοκλῆς διὰ τῆς εἰσποιήσεως τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ ἔλαβε περιουσίαν πλείονα τῶν δύο ταλάντων καὶ ἡμίσεος καὶ διὰ τῆς κατοχῆς καὶ διαχειρίσεως αὐτῶν ἐπὶ ἐννέα ἔτη ἐκτήσατο πέντε τάλαντα καὶ ἥμισυ, εἴτε ἐν χρήμασι καὶ φύσικοῖς προϊοῦσι καὶ κτήνεσιν, εἴτε ἐν ἐγγείοις κτήμασι καὶ σκεύεσι, καὶ ταῦτα ἀποτελοῦσι μετὰ τῆς περιουσίας τῆς θυγατρὸς ὀκτὼ τάλαντα. Ἡ περιουσία Κριτοβούλου τινὸς ἐκτιμᾶται παρὰ Ξενοφῶντι εἰς πεντακοσίας μνᾶς ἢ $8^1/_3$ τάλαντα καὶ ἔτι πρός, καὶ οὗτος θεωρεῖται ὡς πλούσιος. Ἄλλος, Τιμοκράτης ὀνομαζόμενος, ἀναφέρεται παρὰ Δημοσθένει ὡς ἔχων πλέον τῶν δέκα ταλάντων· ἄλλος, Δικαιογένης τὸ ὄνομα, ἀναφέρεται παρὰ τῷ αὐτῷ, ἔχων ὀγδοήκοντα μνῶν ἐτησίαν πρόσοδον, προαπαιτοῦσαν ἔνδεκα περίπου ταλάντων περιουσίαν, καὶ αὕτη ἡ περιουσία χαρακτηρίζεται ὡς σημαντική. Παρὰ Λυσίᾳ Διόδοτός τις, μέτριος τὴν οὐσίαν ἔμπορος, ἐκέκτητο πέντε τάλαντα ἀργύρου, ἅπερ ἐμέτρησε καὶ ἐνεχείρισε τῷ προσδιορισθέντι κηδεμόνι τῶν παίδων αὐτοῦ, εἶχε δεδανεισμένα $7^2/_3$ τάλαντα ἐπὶ τόκῳ ναυτικῷ (τὸ ναυτικόν, ἡ ἔκδοσις), καὶ χιλίας ἢ δισχιλίας δραχμὰς ἐν τῇ Χερσονήσῳ, ἐκτὸς δὲ τούτων ἀφῆκε τῇ γυναικὶ αὐτοῦ δισχιλίας δραχμὰς καὶ τριάκοντα Κυζικηνούς· τούτοις προσθετέον ἔτι καὶ τὰ σκεύη καὶ ἴσως καὶ ἔγγεια κτήματα ἐν Χερσονήσῳ, ὅθεν ἡ οἰκο-

γένεια κατ' ἔτος ἐλάμβανε τὸν σῖτον. Ὅλα δὲ ὁμοῦ συμποσοῦνται τοὐλάχιστον εἰς δεκατέσσαρα τάλαντα.

§ 8. Ὡς παράδειγμα ἔτι ἑλληνικῆς περιουσίας διακριτέον ἐνταῦθα, διότι πρὸς τῇ ποσότητι αὐτῆς καταφαίνονται καὶ τὰ διάφορα εἴδη ἑλληνικῆς περιουσίας, δύναται χρησιμεῦσαι τὸ τοῦ Κίρωνος παρ' Ἰσαίῳ· οὗτος «ὁ Κίρων ἐκέκτητο οὐσίαν, ἀγρὸν μὲν Φλυῆσι καὶ ταλάντου ῥᾳδίως ἄξιον, οἰκίας δ' ἐν ἄστει δύο, τὴν μὲν μίαν μισθοφοροῦσαν, δισχιλίας εὑρίσκουσαν, τὴν δ' ἑτέραν, ἐν ᾗ αὐτὸς ᾤκει, τριῶν καὶ δέκα μνῶν· ἔτι δὲ ἀνδράποδα μισθοφοροῦντα καὶ δύο θεραπαίνας καὶ παιδίσκην καὶ ἔπιπλα, δι' ὧν ᾤκει τὴν οἰκίαν, σχεδὸν σὺν τοῖς ἀνδραπόδοις ἄξια τρεισκαίδεκα μνῶν. χωρὶς δὲ τούτων δανείσματα οὐκ ὀλίγα, ἀφ' ὧν ἐκεῖνος τόκους ἔλαβεν». Ὡσαύτως μνημονευτέον καὶ τοῦ παραδείγματος τῆς τοῦ Δημοσθένους περιουσίας· ὁ πατὴρ τοῦ ῥήτορος κατέλιπε δεκατέσσαρα τάλαντα, ἡ δὲ μήτηρ εἶχε λαβοῦσα προῖκα πεντήκοντα μνῶν· ὥστε ἡ περιουσία τοῦ ἀνήλικος ἦν λελογισμένη ἐν ταῖς ἀπογραφαῖς τῶν τιμημάτων εἰς δεκαπέντε τάλαντα. Ἐν τούτοις δὲ περιελαμβάνετο ἡ ἀκόλουθος κληρονομία· δύο ἐργοστάσια μετὰ τριάκοντα μαχαιροποιῶν καὶ εἴκοσι κλινοποιῶν, δάνεισμα ἑνὸς ταλάντου πρὸς δώδεκα τοῖς ἑκατόν, συνάμα ἀναβαίνοντα εἰς τέσσαρα τάλαντα καὶ πεντήκοντα μνᾶς, ὧν αἱ ἐτήσιαι πρόσοδοι ἦσαν πεντήκοντα μναῖ, — εἶτα ἐλέφας, σίδηρος καὶ ξυλικὴ εἰς ὀγδοήκοντα μνᾶς, βαφὴ καὶ χαλκὸς εἰς ἑβδομήκοντα μνᾶς, — μία οἰκία ἀξία τριάκοντα μνῶν, — σκεύη, ἐκπώματα, χρυσία, ἱμάτια, κοσμήματα τῆς μητρὸς μέχρις ἑκατὸν μνῶν, ἀργύριον ὀγδοήκοντα μνῶν, δάνειον ναυτικὸν ἑβδομήκοντα μνῶν, ἔτι ἄλλο δάνειον ἑκατὸν ἓξ μνῶν· τὸ σύνολον περίπου δεκατέσσαρα τάλαντα, μὴ συμπεριλαμβανομένων τῶν θεραπαινῶν. Ἔτι δὲ συντομώτερον καὶ γενικώτερον παρίστανται τὰ εἴδη καὶ ἡ σημασία ἑλληνικῆς περιουσίας παρὰ Ξενοφῶντι, ἔνθα γενικῶς λέγεται ὅτι πάντες πειρῶνται κτᾶσθαι κτήματα, ἤτοι οἰκίας καὶ ἀγροὺς καὶ ἀνδράποδα καὶ βοσκήματα καὶ σκεύη.

§ 9. Ἡ προμνησθεῖσα διαίρεσις τῆς ἑλληνικῆς περιουσίας εἰς φανερὰν καὶ ἀφανῆ καὶ ἡ σύγκρισις αὐτῆς πρὸς τὴν ἀκίνητον

καὶ κινητὴν περιουσίαν τῶν νεωτέρων φαίνεται ὅτι γίνεται οὐχὶ ἄνευ ἀοριστίας τινός, διότι καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἀρχαιότητι τὸ μεταξὺ ἀμφοτέρων τούτων τῶν κατηγοριῶν ὅριον ἦν οὐχὶ πάντοτε σαφῶς καὶ εὐκρινῶς τεθειμένον (αὐτὸ δὲ τοῦτο συνέβαινε πάλιν καὶ παρὰ Ῥωμαίοις ἐν τοῖς rebus mancipi καὶ non mancipi)· διότι τῆς πρώτης ἐκφράσεως ἀναμφιβόλως σημαινούσης τὴν ὑπόφορον ἢ φορολογουμένην, τῆς δὲ δευτέρας τὴν ἀφορολόγητον καὶ ἀτελῆ κατὰ τοὺς ἀρχαίους ἰδιοκτησίαν, ἔπεται ὅτι πάντως ἐξηρτᾶτο ἐκ τοπικῶν νόμων καὶ συμφερόντων ἡ δύναμις καὶ ἔκτασις τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἑτέρας ἐννοίας. Οὕτως ἐνίοτε καὶ αὐτὸ τὸ παρά τινι τραπεζίτῃ παρακατατεθειμένον ἀργύριον ἢ χρηματικὸν κεφάλαιον ἐκλαμβάνεται καὶ μετρεῖται ὡς φανερὰ κτῆσις, ὡς παρὰ Δημοσθένει ἀναφέρεται ἀργύριον φανερὸν καταλειφθὲν ὑπὸ Κόνωνος ἐπὶ τῇ τραπέζῃ τῇ Ἡρακλείδου· ἑπομένως ὑπέκειτο τότε εἰς δασμόν, ὡς ἰδίως συνέβαινεν ἐν Ἀθήναις παρὰ τοῖς μετοίκοις, οἵτινες καὶ ἄνευ ἐγγείου κτήσεως ὤφειλον εἰσφέρειν καὶ τελεῖν δασμόν. Ἐν γένει ὅμως τὸ ἀργύριον θεωρεῖται μᾶλλον ὡς ἀφανὴς κτῆσις καὶ περιουσία καὶ διὰ τοῦτο ἦν ἀπηλλαγμένον παντὸς φόρου καὶ ἀτελές ἀργύριον, ὅπερ κατήντησε σημαίνειν καθαρὸν ἀργύριον ἢ μᾶλλον μετρητὰ χρήματα. Διὸ καὶ αἱ ἐργασίαι τῶν τραπεζιτῶν καλοῦνται ἀφανεῖς καὶ ἡ φράσις ἀφανίζειν τὰ ὄντα ὡς καὶ τὸ ἀποκρύπτεσθαι τὰ ὄντα ἰσοδυναμεῖ τῷ τρέπειν αὐτὴν εἰς ἀφανῆ οὐσίαν ἤτοι εἰς χρήματα καί, οὕτως εἰπεῖν, ἐξαργυροῦν αὐτήν· διὸ καὶ παρ' Ἀριστοφάνει τὸ ἀργύριον καὶ οἱ δαρεικοὶ καλοῦνται ἀφανὴς πλοῦτος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἔγγειον ἰδιοκτησίαν. Εἰς τὴν αὐτὴν δὲ ἀφανῆ κτῆσιν ἀνῆκον ἔτι κατὰ μέγιστον μέρος, εἰ μὴ οἱ δοῦλοι καὶ τὰ βοσκήματα ἢ κτήνη, βεβαίως τὰ ἰδίως καλούμενα ἔπιπλα, ἤτοι πάντα, ὅσων ἔχρῃζεν οἰκογένεια καὶ οἰκός τις, ἤτοι σκεύη, ἀγγεῖα, ἐνδύματα καὶ τὰ τοιαῦτα. Καὶ ὠνομάσθησαν μὲν ἔπιπλα ταῦτα τὰ κτήματα, οὐχὶ τόσον ὡς κούφη κτῆσις καὶ τὰ ἐπιπολῆς ὄντα τῶν κτημάτων, ὡς ἤθελέ τις τῶν ἀρχαίων γραμματικῶν, ἀλλ' ὡς ἐπίπλοά τινα, ὡς καὶ ὀνομάζονται ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου, οἱονεὶ «ἃ καὶ πλέων ἄν τις ἐπικομίζοιτο, ὡς ἡ λοιπὴ καλεῖται ἔγγειος κτῆσις» καὶ παρ' Εὐσταθίῳ, «ἔπιπλα κατὰ Παυ-

σανίαν τὰ μὴ ἔγγαια κτήματα, ἀλλ' ἡ κατ' οἶκον κτῆσις ἡ δυναμένη πλεῦσαι». Ποῖα δέ τινα κτήματα ἐμπεριλαμβάνονται ἐν ταύτῃ τῇ λέξει, φαίνεται ἐκ τῆς παρὰ Ξενοφῶντι κατὰ φυλὰς διαιρέσεως τῶν ἐπίπλων, ἔνθα καταλέγονται πρῶτον τὰ πρὸς θυσίαν ἱερὰ σκεύη, ὁ γυναικεῖος ἑορτάσιμος κόσμος, ἡ ἑορτάσιμος καὶ πολεμικὴ στολὴ τοῦ ἀνδρός, στρώματα γυναικωνίτιδος καὶ ἀνδρωνίτιδος, ὑποδήματα γυναικεῖα καὶ ἀνδρεῖα· εἶτα «ὅπλων ἄλλη φυλή, ἄλλη ταλασιουργικῶν ὀργάνων, ἄλλη σιτοποικῶν, ἄλλη ὀψοποικῶν, ἄλλη τῶν ἀμφὶ λουτρόν, ἄλλη ἀμφὶ μάκτρας, ἄλλη ἀμφὶ τραπέζας καὶ τὰ τῆς καθ' ἑκάστην χρείας καὶ τὰ θοινητικά.»

§ 10. Μόνον τὰ πολύτιμα κοσμήματα, ἐκπώματα ἢ ποτήρια καὶ τὰ τοιαῦτα, οἷς ὁ Ἕλλην ἀπένεμεν ἰδιάζουσαν ἀξίαν ὡς ἰδίως ἐκ κληρονομίας προερχομένοις, φαίνονται ὅτι συνήθως ἐξηροῦντο ταύτης τῆς κατηγορίας καὶ συνηριθμοῦντο μετὰ τῆς φανερᾶς περιουσίας τῶν οἰκογενειῶν. Οὕτω παρὰ Δημοσθένει διακρίνονται «ἔπιπλα καὶ ἐκπώματα καὶ χρυσία καὶ ἱμάτια καὶ κόσμος τῆς μητρός»· καὶ συναριθμοῦνται μὲν πάντα ταῦτα γενικώτερον καὶ μεταξὺ τῶν σκευῶν, ἀλλ' ὅμως παρὰ τὰ σκεύη ταῦτα ἀπαντῶμεν καὶ κειμήλια, ἐν οἷς πάλιν τὰ ἐκπώματα κατέχουσιν ἰδίως τὴν πρώτην θέσιν· διὸ ἡ πάγχρυσος φιάλη καλεῖται παρὰ Πινδάρῳ κορυφὴ κτεάνων, ἤτοι τὸ πολυτιμότατον τῶν κτημάτων. Διότι παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἐν ἑκάστῳ οἴκῳ οὐχὶ παντάπασι πτωχῷ, ὡς καὶ παρὰ τοῖς νεωτέροις καὶ αὐτοῖς τοῖς πενεστέροις ὑπάρχουσιν ἀργυρᾶ τινα σκευάρια, οἷον κοχλιάρια κ. τ. τ., εὑρίσκοντο ἀργυρᾶ τινα ποτήρια καὶ φιάλαι, ἐν χρήσει ὄντα τὸ μὲν ὡς ἱερὰ πρὸς θυσίας σκεύη, τὸ δὲ ὡς ποτήρια καθ' αὑτὸ πρὸς τὸ πίνειν *). Ἐκ χρυσοῦ δὲ καὶ ἀργύρου ποτήρια πρὸς τὸ πίνειν ἀναφέρονται ἰδίως καὶ ὑπὸ τὰ ὀνόματα χρυσίδες καὶ ἀργυρίδες· «χρυσὶς καὶ ἀργυρὶς φιάλαι μὲν ἄμφω, τοὔνομα δ' ἐκ τῆς ὕλης ἔχουσιν»,

*) Ὡς περὶ τῶν Ἑλλήνων τῆς Σικελίας λέγει ὁ Κικέρων· „nam domus erat ante istum praetorem nulla paullo locupletior, qua in domo haec (ἐκπώματα) non essent, etiamsi praeterea nihil esset argenti: patella grandis sum sigillis ac simulacris Deorum, patera, quae mulieres ad res divinas uterentur, turibulum".

ὡς καὶ ἄλλαι πάλιν διά τε τὴν ὕλην καὶ τὴν κατασκευὴν καλοῦνται χρυσόμφαλοι καὶ χρυσαστράγαλοι. Ἀλλὰ πάντα ταῦτα ἦσαν ἀπαραίτητον μέν, ἀλλ' ἀσήμαντον μέρος τῆς ἑλληνικῆς περιουσίας, ἥτις συνίστατο οὐσιωδῶς ἐν οἰκίαις καὶ ἀγροῖς. Τούτοις προσθετέον ἔν τισι χώραις, ἰδίως ἐν Ἀττικῇ, καὶ τὰ τυχόντα τμήματα μεταλλείων τὰ διδόμενα ἰδιώταις ὑπὸ τοῦ κυρίως ἰδιοκτήτου αὐτῶν, τῆς πόλεως, καὶ μεταβιβαζόμενα αὐτοῖς οὐχὶ μετὰ δικαιώματος ἐντελοῦς ἰδιοκτησίας, ἀλλ' ἐκμισθούμενα μόνον εἰς κληρονομικὴν ἐκμίσθωσιν ἀντὶ μετρίας χρηματικῆς ἀποφορᾶς μετὰ τοῦ δικαιώματος οἱασδήποτε νομικῆς μεταβιβάσεως, οἷον διὰ κληρονομίας, πωλήσεως καὶ τῶν τοιούτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΚΑΤΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ.

ΠΕΡΙ ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΗΠΟΥΡΙΚΗΣ ΠΑΡ' ΕΛΛΗΣΙΝ.

§ 1. Ἐκ τῶν προειρημένων βλέπομεν ὅτι ὁ πυρὴν καὶ ἡ οὐσία τῆς πραγματικῆς ἰδιοκτησίας τοῦ Ἕλληνος ἦν τὸ ἀκίνητον κτῆμα, ὁ ἀγρός, ὃν ἡ οἰκογένεια ἢ αὐτὴ ἐκαλλιέργει, ἢ ἐπέτρεπεν ἄλλοις πρὸς ὠφέλιμον αὐτῇ καλλιέργειαν. Καὶ ἐκεῖ μάλιστα, ὅπου οἱ κάτοικοι πρὸ πολλοῦ ἔπαυσαν ζῶντες σποράδην κατὰ τὴν χώραν καὶ κατοικοῦντες μεμονωμένοι ἐν κώμαις καὶ ἐπαύλεσιν, ὡς κατὰ τοὺς ἀρχαιοτέρους χρόνους τῆς Ἑλλάδος ἦσαν κατῳκημένοι πάντες οἱ Ἕλληνες καὶ ὡς κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους καὶ ἐνδόξους χρόνους τῆς Ἑλλάδος ἦσαν ἔτι κατῳκημένοι πολλοὶ λαοί, ἐν οἷς ἡ τῷ παλαιῷ τῆς Ἑλλάδος τρόπῳ κατὰ κώμας οἰκουμένη Σπάρτη, τοὐναντίον δὲ ὁ ἀστεῖος καὶ πολιτικὸς βίος μετωχέτευσε τὸ πλεῖστον μέρος τῆς ἐνεργείας αὐτῶν εἰς ἄλλους κλάδους βιομηχανίας καὶ ἐπαγγελμάτων, ὡς παρὰ τοῖς κατ' ἐξοχὴν πολιτευομένοις Ἀθηναίοις, καὶ ἐκεῖ, λέγομεν, ἡ γεωργία διεφύλαξε διηνεκῶς τὴν σημασίαν αὐτῆς ὡς ἑδραιοτάτη καὶ γονιμωτάτη βάσις τῆς πολιτικῆς κοινωνίας. Ἡ τοιαύτη σημασία τῆς γεωργίας ἦν ἰδίως παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι μεγίστη καὶ πολλαχῶς ὁμολογεῖται παρὰ τοῖς ἀρχαίοις συγγραφεῦσιν ἡ μεγάλη ἰσχὺς αὐτῆς ἡ σωτηρίως ἐπιδρῶσα ἐπί τε τῆς εὐημερίας καὶ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς περὶ τὰ φρονήματα καὶ αἰσθήματα εὐγενείας πάντων τῶν ἐπιδιδομένων αὐτῇ. Καὶ ὁ μὲν πρᾶος, ἀγαθὸς καὶ αὐτόχρημα

σωκρατικῆς ἀρετῆς τύπος Ξενοφῶν, ὁ γνωστότατος ἄλλως θιασώτης τῶν οἰκονομικῶν, πολιτικῶν καὶ πολεμικῶν ἀρετῶν, συνέταξε καὶ τὸν ἄριστον πανηγυρικὸν τῆς τῷ ὄντι ἀριστοκρατικῆς ταύτης ἐπιμελείας, τῆς γεωργίας.

§ 2. Τοῦτον τὸν παρὰ Ξενοφῶντι ἄριστον χαρακτηρισμὸν τῆς γεωργίας καὶ τὸ δικαιότατον αὐτῆς ἐγκώμιον κρίνομεν ἀπαραιτήτως παραθετέον ἐνταῦθα· «τῆς γεωργίας λέγω ὅτι οὐδ' οἱ πάνυ μακάριοι δύνανται ἀπέχεσθαι· ἔοικε γὰρ ἡ ἐπιμέλεια αὐτῆς εἶναι ἅμα τε ἡδυπάθειά τις καὶ οἴκου αὔξησις καὶ σωμάτων ἄσκησις εἰς τὸ δύνασθαι ὅσα ἀνδρὶ ἐλευθέρῳ προσήκει· πρῶτον μὲν γὰρ ἀφ' ὧν ζῶσιν οἱ ἄνθρωποι, ταῦτα ἡ γῆ φέρει ἐργαζομένοις, καὶ ἀφ' ὧν τοίνυν ἡδυπαθοῦσι προσεπιφέρει· ἔπειτα δὲ ὅσα κοσμοῦσι βωμοὺς καὶ ἀγάλματα καὶ οἷς αὐτοὶ κοσμοῦνται, καὶ ταῦτα μετὰ ἡδίστων ὀσμῶν καὶ θεαμάτων παρέχει· ἔπειτα δὲ ὄψα πολλά, τὰ μὲν φύει, τὰ δὲ τρέφει· καὶ γὰρ ἡ προβατευτικὴ τέχνη συνῆπται τῇ γεωργίᾳ, ὥστε ἔχειν καὶ θεοῖς ἐξαρέσκεσθαι θύοντας καὶ αὐτοὺς χρῆσθαι· παρέχουσα δ' ἀφθονώτατα ἀγαθά, οὐκ ἐᾷ ταῦτα μετὰ μαλακίας λαμβάνειν, ἀλλὰ ψύχη τε χειμῶνος καὶ θάλπη θέρους ἐθίζει καρτερεῖν· καὶ τοὺς μὲν αὐτουργοὺς διὰ τῶν χειρῶν γυμνάζουσα ἰσχὺν αὐτοῖς προστίθησι, τοὺς δὲ τῇ ἐπιμελείᾳ γεωργοῦντας ἀνδρίζει, πρωί τε ἐγείρουσα καὶ πορεύεσθαι σφοδρῶς ἀναγκάζουσα· καὶ γὰρ ἐν τῷ χώρῳ καὶ ἐν τῷ ἄστει ἀεὶ ἐν ὥρᾳ αἱ ἐπικαιριώταται πράξεις εἰσίν· ἔπειτα ἤν τε σὺν ἵππῳ ἀρήγειν τις τῇ πόλει βούληται, τὸν ἵππον ἱκανωτάτη ἡ γεωργία συντρέφειν, ἤν τε πεζῇ, σφοδρὸν τὸ σῶμα παρέχει· θήραις τε ἐπιφιλοπονεῖσθαι συνεπαίρει τι ἡ γῆ καὶ κυσὶν εὐπέτειαν τροφῆς παρέχουσα καὶ θηρία συμπαρατρέφουσα· ὠφελούμενοι δὲ καὶ οἱ ἵπποι καὶ αἱ κύνες ἀπὸ τῆς γεωργίας, ἀντωφελοῦσι τὸν χῶρον, ὁ μὲν ἵππος πρωί τε κομίζων τὸν κηδόμενον εἰς τὴν ἐπιμέλειαν καὶ ἐξουσίαν παρέχων ὀψὲ ἀπιέναι, αἱ δὲ κύνες τά τε θηρία ἀπερύκουσαι ἀπὸ λύμης καρπῶν καὶ προβάτων καὶ τῇ ἐρημίᾳ τὴν ἀσφάλειαν συμπαρέχουσαι· παρορμᾷ δέ τι καὶ εἰς τὸ ἀρήγειν σὺν ὅπλοις τῇ χώρᾳ καὶ ἡ γῆ τοὺς γεωργοὺς ἐν τῷ μέσῳ τοὺς καρποὺς τρέφουσα τῷ κρατοῦντι λαμβάνειν· καὶ δραμεῖν δὲ καὶ βαλεῖν καὶ πηδῆσαι

τίς ἱκανωτέρους τέχνη γεωργίας παρέχεται; τίς δὲ τοῖς ἐργαζομένοις πλείω τέχνη ἀντιχαρίζεται; τίς δὲ ἥδιον τὸν ἐπιμελούμενον δέχεται προτείνουσα προσιόντι λαβεῖν ὅ τι χρήζει; τίς δὲ ξένους ἀφθονώτερον δέχεται; χειμάσαι δὲ πυρὶ ἀφθόνῳ καὶ θερμοῖς λουτροῖς ποῦ πλείων εὐμάρεια ἢ ἐν χώρῳ τῳ; ποῦ δὲ ἥδιον θερίσαι ὕδασί τε καὶ πνεύμασι καὶ σκιαῖς ἢ κατ' ἀγρόν; τίς δὲ ἄλλη θεοῖς ἀπαρχὰς πρεπωδεστέρας παρέχει, ἢ ἑορτὰς πληρεστέρας ἀποδεικνύει; τίς δὲ οἰκέταις προσφιλεστέρα ἢ γυναικὶ ἡδίων ἢ τέκνοις ποθεινοτέρα ἢ φίλοις εὐχαριστοτέρα; ἐμοὶ μὲν θαυμαστὸν δοκεῖ εἶναι, εἴ τις ἐλεύθερος ἄνθρωπος ἢ κτῆμά τι τούτου ἥδιον κέκτηται ἢ ἐπιμέλειαν ἡδίω τινὰ ταύτης εὕρηκεν ἢ ὠφελιμωτέραν εἰς τὸν βίον. Καλῶς δὲ κἀκεῖνος εἶπεν, ὃς ἔφη τὴν γεωργίαν τῶν ἄλλων τεχνῶν μητέρα καὶ τροφὸν εἶναι· εὖ μὲν γὰρ φερομένης τῆς γεωργίας, ἐῤῥωνται καὶ αἱ ἄλλαι τέχναι ἅπασαι, ὅπου δ' ἂν ἀναγκασθῇ ἡ γῆ χερσεύειν, ἀποσβέννυνται καὶ αἱ ἄλλαι τέχναι σχεδόν τι καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν».

§ 3. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς γεωργίας ὁ Ξενοφῶν, ἔνθα ὡς ἀνὴρ πειραθεὶς τοῦ πράγματος ἀποδεικνύει ὅτι καὶ κάλλιστον καὶ ἥδιστον τὸ ποιεῖσθαι τὸν βίον ἀπὸ τῆς γεωργίας καὶ ἐκφράζει τὴν ἄλλως κοινὴν περὶ τούτου γνώμην τῶν Ἑλλήνων ὡς καὶ τὸ πραγματικὸν γεγονός, ὅτι οὐδὲ οἱ πάνυ μακάριοι ἀπείχοντο τῆς γεωργίας. Περὶ δὲ τῆς ἐνδόξου ἐποχῆς τῶν Ἀθηνῶν μανθάνομεν ὅτι οἱ πολῖται εἶχον καλλίονας καὶ πολυτελεστέρας τὰς οἰκήσεις καὶ τὰς κατασκευὰς τὰς ἐπὶ τῶν ἀγρῶν ἢ τὰς ἐντὸς τείχους, καὶ πολλοὶ τῶν πολιτῶν οὐδ' εἰς τὰς ἑορτὰς κατέβαινον εἰς τὸ ἄστυ, ἀλλὰ προὐτίμων μένειν ἐπὶ τοῖς ἀγαθοῖς ἢ ἀπολαύειν τῶν κοινῶν. Ἀλλὰ καὶ ἐν καιροῖς ἀργίας καὶ διαφθορᾶς τὴν αὐτὴν σημασίαν καὶ ὑπόληψιν διετήρησεν ἐν Ἑλλάδι ἡ γεωργία, ὡς γίνεται ῥητὴ τούτου μνεία παρ' Ἱεροκλεῖ· «καίπερ τρυφῆς καὶ ἀπονίας τὸν νῦν κατεχούσης βίον, ὅμως σπάνιός ἐστι μὴ καὶ δι' ἑαυτοῦ προθυμούμενος ἔργων κοινωνῆσαι τῶν ὑπὲρ σπόρου καὶ φυτείας καὶ τῶν ἄλλων τῶν κατὰ τὴν γεωργίαν.» Διὸ καὶ ἡ πρόοδος αὐτῆς ὑπῆρξεν ἀείποτε μεγάλη, ὡς δυνατὸν εἰκάζειν καὶ ἐκ τῶν παρατηρήσεων, ἃς ἡ πολυχρόνιος πεῖρα παρέδωκε καὶ τῇ γεωργικῇ καὶ τῇ ἐπιστήμῃ, οἷα παρίσταται ἡμῖν διὰ τοῦ γλαφυροῦ καλάμου τοῦ εὐῤῥαδοῦς Θεοφράστου καὶ ἔτι ἐν τῇ μεταγενεστέρᾳ συλλογῇ τῶν γεωπονικῶν, — πρὸς δὲ καὶ ἐκ τοῦ πλήθους τῶν γεωργικῶν ἐργασιῶν καὶ τῶν τεχνικῶν τῆς γεωργίας ὀργάνων καὶ τῶν ὀνομάτων αὐτῶν, περὶ ὧν μέλλομεν εἰπεῖν τὰ δέοντα.

§ 4. Ἀλλ' ἡ γεωργία οὐχὶ μόνον ἦν ὁ ἄριστος πόρος καὶ ἡ ἐλευθεριωτάτη ἀσχολία, ἀλλ' ἐθεωρεῖτο καὶ ἱερὰ κατὰ τὰς θρησκευτικὰς τοῦ λαοῦ ἰδέας καὶ ἔτι μία τῶν ἀπαραιτήτων συνθηκῶν καὶ ἐγγυήσεων ἀστείου βίου καὶ ἐξημερώσεως ἠθῶν, ὡς ἄριστα ἀποδεικνύει τοῦτο ἡ ἐπί τε τοῦ γάμου καὶ τῆς νομοθεσίας σύγχρονος ἐπίβλεψις τῆς προστάτιδος τῆς γεωργίας Δήμητρος, ἥτις πλὴν τῆς εὑρέσεως τοῦ σίτου τήν τε κατεργασίαν αὐτοῦ τοὺς ἀνθρώπους ἐδίδαξε καὶ νόμους εἰσηγήσατο, καθ' οὓς δικαιοπραγεῖν εἰθίσθησαν, καὶ διὰ ταύτην τὴν αἰτίαν λέγουσιν ὅτι ἐπωνομάσθη θεσμοφόρος. Ἔτι δὲ καὶ ἡ ἠθικὴ σημασία τῆς ἰδιοκτησίας, δι' ἧς καὶ παρ' Ἕλλησιν ἤρξατο διακρίνεσθαι τὸ ἐμὸν καὶ τὸ σόν, συνεδέθη πρωϊμώτατα καὶ ἀσφαλέστατα μετὰ τοῦ διορισμοῦ τῆς ἐγγείου κτήσεως διὰ τῶν ἐν τοῖς ἀγροῖς τιθεμένων ὁροθετικῶν σημείων καὶ λίθων ἢ ὅρων (τερμόνων), οἵτινες καὶ αὐτοὶ πάλιν ἦσαν καθιερωμένοι διὰ θρησκευτικῶν τύπων ὡς ἐχέγγυα ἰδιοκτησίας. Ὥστε δικαίως ἡ διανομὴ τῶν ἀγρῶν ἡ ἄλλως δοῦσα ἀφορμὴν πρός τε τὴν γεωμετρίαν καὶ γεωδαισίαν ἐθεωρήθη καὶ ὡς πηγὴ καὶ μήτηρ τοῦ δικαίου *). Ἄλλως δὲ πάλιν ἡ γεωργία ἐνομίσθη καὶ φύλαξ ἀσφαλὴς καὶ ἀδιάφθορος πασῶν τῶν ἠθικῶν καὶ πολιτικῶν ἀρετῶν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ναυτιλίαν καὶ τὴν ἐμπορίαν, ἥτις ὑπὸ νομοθετῶν καὶ φιλοσόφων ἐθεωρήθη ὡς διαφθείρουσα τὰ ἤθη. Διότι κατὰ τὸν Πλάτωνα «ναυκληρικῶν μὲν καὶ ἐμπορικῶν καὶ καπηλευτικῶν καὶ πανδοκεύσεων καὶ τελωνικῶν καὶ μεταλλειῶν καὶ δανεισμῶν καὶ ἐπιτόκων τόκων καὶ ἄλλων μυρίων τοιούτων τὰ πολλὰ ἀπήλλακται, χαίρειν αὐτοῖς εἰπών, ὁ

*) Κατὰ τὴν τοῦ ῥωμαίου γραμματικοῦ Μακροβίου κρίσιν, καθ' ἣν „ex agrorum divisione inventa sunt jura".

περὶ ταύτην τὴν πόλιν τὴν ἐκ γῆς μόνον καὶ γεωργίας ἔχουσαν τὸν βίον νομοθέτης, — γεωργοῖς δὲ καὶ νομεῦσι καὶ μελιττουργοῖς καὶ τοῖς περὶ τὰ τοιαῦτα φυλακτηρίοις τε καὶ ἐπιστάταις ὀργάνων νομοθετήσει, τὰ μέγιστα ἤδη νενομοθετηκὼς περὶ γάμους ἅμα καὶ γενέσεις παίδων καὶ τροφάς, ἔτι δὲ καὶ παιδείας ἀρχῶν τε καταστάσεις ἐν τῇ πόλει». Ποίαν δέ τινα ἱερότητα ἀπένεμον τοῖς τοιούτοις ὅροις, δεικνύει ὁ αὐτὸς Πλάτων, καλῶν τὸν περὶ ὅρων νόμον αὐτοῦ Διὸς ὁρίου· «Διὸς ὁρίου πρῶτος ὅδε νόμος ὡρίσθω· μὴ κινείτω γῆς ὅρια μηδεὶς μήτε οἰκείου πολίτου γείτονος, μήτε ὁμοτέρμονος, ἐπ' ἐσχατιαῖς κεκτημένος ἄλλῳ ξένῳ γειτονῶν, νομίσας τὸ τἀκίνητα κινεῖν ἀληθῶς τοῦτο εἶναι· βουλέσθω δὲ πᾶς πέτρον ἐπιχειρῆσαι κινεῖν τὸν μέγιστον ἄλλον πλὴν ὅρον μᾶλλον ἢ σμικρὸν λίθον ὁρίζοντα φιλίαν τε καὶ ἔχθραν ἔνορκον παρὰ θεῶν· τοῦ μὲν γὰρ ὁμόρυλος Ζεὺς μάρτυς, τοῦ δὲ ξένιος». Ὅτι δὲ ἀρχαιοτάτη αὕτη ἡ περὶ ὅρων διάταξις, καταδεικνύεται ἐκ τῆς Ὁμηρικῆς ἐπιξύνου ἢ ἐπικοίνου ἀρούρης, τῆς μεθορίου δηλαδὴ ταινίας τοῦ ἀγροῦ τῆς ἐχούσης κοινοὺς ὅρους. Ἐν ᾧ λοιπὸν ἄλλα ἐπιτηδεύματα ἐποιοῦντο τὴν κατασκευὴν τοῦ βίου αὐτῶν ἐκ τῆς ἀδιαλείπτου μεταβολῆς, καὶ ἐν ᾧ κατὰ Πλάτωνα ἄλλαις πόλεσιν εἴη ἂν παντοδαπὸς βίος καὶ πολλαχόθεν, ἡ γεωργία καὶ οἱ ἐπιμελούμενοι αὐτῆς διέμειναν πιστότατοι φύλακες τῶν ἀρχαιοτέρων καὶ ἀδιαφθόρων καὶ ἀγνοτέρων ἠθῶν.

§ 5. Διὰ ταύτην δὲ τὴν ἐν τῷ ἀρχαίῳ ἔθει πιστὴν καὶ σταθερὰν ἐμμονὴν τῆς γεωργίας ἰσχύει καθ' ὅλου καὶ ἡ εἰκών, ἣν διαγράφουσιν ἡμῖν οἱ ἀρχαιότατοι ποιηταὶ οἱ μόνοι συνάμα μάρτυρες τῆς ἀρχαίας καταστάσεως τῆς γεωργίας, ὡς πιστότατος τύπος καὶ κατάλληλος περιγραφὴ καὶ περὶ πάντων τῶν μετέπειτα χρόνων. Διότι ἐκτὸς τοῦ Ὁμήρου, ὅστις πολλαχοῦ τῶν ἀθανάτων αὐτοῦ ποιημάτων ἐγκατέσπειρε τὰς τερπνοτάτας περιγραφὰς αὐτῆς καὶ τὰς ἐξ αὐτῆς εἰλημμένας ἐπιτυχεστάτας εἰκόνας καὶ παραβολάς, ὁ Ἡσίοδος ἐποιήσατο κυρίαν ὑπόθεσιν τοῦ ποιήματος αὐτοῦ «ἔργων καὶ ἡμερῶν» τὰς γεωργικὰς ἀσχολίας. Ἐκ τῶν πολλῶν τοῦ Ὁμήρου μνημονεύομεν ἐνταῦθα τὰς δύο λαμπρὰς εἰκόνας τῶν δύο κυριωτέρων γεωργικῶν ἐργασιῶν, ἃς διέγραψεν ἐν τῇ

τοῦ Ἀχιλλέως ἡφαιστοτεύκτῳ ἀσπίδι. Καὶ ἡ μὲν πρώτη, ἡ τοῦ ἀρότου, ἔχει οὕτως· «Ἐν δ' ἐτίθει νειὸν μαλακήν, πίειραν ἄρουραν, εὐρεῖαν, τρίπολον· πολλοὶ δ' ἀροτῆρες ἐν αὐτῇ ζεύγεα δινεύοντες ἐλάστρεον ἔνθα καὶ ἔνθα. Οἱ δ' ὁπότε στρέψαντες ἵκοιατο τέλσον ἀρούρης, τοῖσι δ' ἔπειτ' ἐν χερσὶ δέπας μελιηδέος οἴνου δόσκεν ἀνὴρ ἐπιών· τοὶ δὲ στρέψασκον ἀν' ὄγμους, ἱέμενοι νειοῖο βαθείης τέλσον ἱκέσθαι· ἡ δὲ μελαίνετ' ὄπισθεν, ἀρηρομένῃ δ' ἐώκει». Ἡ δὲ τοῦ ἀμητοῦ ἢ θέρους οὕτω· «Ἐν δ' ἐτίθει τέμενος βαθυλήϊον· ἔνθα δ' ἔριθοι ἦμων ὀξείας δρεπάνας ἐν χερσὶν ἔχοντες· ὀράγματα δ' ἄλλα μετ' ὄγμον ἐπήτριμα πίπτον ἔραζε, ἄλλα δ' ἀμαλλοδετῆρες ἐν ἑλλεδανοῖσι δέοντο· τρεῖς δ' ἄρ' ἀμαλλοδετῆρες ἐφέστασαν· αὐτὰρ ὄπισθεν παῖδες ὀραγμεύοντες, ἐν ἀγκαλίδεσσι φέροντες, ἀσπερχὲς πάρεχον· βασιλεὺς δ' ἐν τοῖσι σιωπῇ σκῆπτρον ἔχων ἑστήκει ἐπ' ὄγμου γηθόσυνος κῆρ· κήρυκες δ' ἀπάνευθεν ὑπὸ δρυὶ δαῖτα πένοντο, βοῦν δ' ἱερεύσαντες μέγαν ἄμφεπον· αἱ δὲ γυναῖκες δεῖπνον ἐρίθοισιν λεύκ' ἄλφιτα πολλὰ πάλυνον». — Ἄροτρον λοιπόν, χρῆσις βοῶν πρὸς ἄροτον καὶ ἀλοητὸν καὶ ὑπόζευξις αὐτῶν ὑπὸ ζυγὸν ἀπαντῶνται ἤδη καὶ παρ' Ὁμήρῳ καὶ Ἡσιόδῳ, οἷα εὑρίσκομεν οὐσιωδῶς καὶ ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις.

§ 6. Τὸ ἄροτρον, τὸ κυριώτατον τῶν γεωργικῶν ἐργαλείων, εὑρίσκομεν ἤδη παρὰ τοῖς ποιηταῖς κατὰ τὴν διπλῆν αὐτοῦ μορφήν, τὸ μὲν ὡς πηκτὸν ἄροτρον, ἤτοι ἐκ πολλῶν τμημάτων σύνθετον, τὸ δὲ ὡς αὐτόγυον, ἤτοι ἐξ ἑνὸς μόνου ξύλου κατεσκευασμένου ἀγκυλωτὸν καὶ μονοκόμματον. Τοῦ δὲ συνθέτου ἀρότρου ἀναφέρονται ἡμῖν ὡς μέρη ἡ ἐχέτλη, ὅ ἐστι τὸ ὄπισθεν ὀρθὸν ξύλον, ὅπερ κρατεῖ ὁ ἀροτήρ, χειρολαβὶς δὲ αὐτὸ τὸ κοῖλον μέρος αὐτοῦ, καθ' ὃ ἐκεῖνος ἐφαρμόζει τὴν χεῖρα· ἀλύη δὲ, ὅπου ἐμπέπηγεν ἡ ἐχέτλη, ἔλυμα δὲ ᾧ ὁ ζυγὸς ἐνήρμοσται· τὸ δὲ ἀροῦν σιδήριον ὕνις, ἧς τὸ ἄκρον νύμφη· ὁ δὲ ῥυμὸς ἥρμοσται ἐκ τῶνδε· τὸ μὲν ἐπικαμπὲς αὐτοῦ, ᾧ ὑποτείνεται τὸ ἔλυμα γεγομφωμένον, γύης, τὸ δὲ μετὰ τὸν γύην ἰστοβοεύς, τὸ δὲ τέλος αὐτοῦ· τὸ μετὰ τὸν ζυγὸν κορώνη· ὁ δὲ πλατὺς ἱμὰς ὁ τῷ ζυγῷ παρακαθαπτόμενος ἐχέβοιον ἢ μεσάβοιον καλεῖται· καταλαμβάνουσι δ' αὐτόν, ὅταν περιελίξωσιν εἰς

τὸ τοῦ ζυγοῦ τρύπημα κερκίδα ξυλίνην ἐμβαλόντες, ἣ καλεῖται ἔνδρυον. Πρὸς ἄροσιν τῶν ἀγρῶν (νεῶν, ἀρουρῶν) καὶ ἀλόησιν τοῦ σίτου ἐν τῇ ἀλωῇ ἢ ἄλῳ ἐκτὸς τῶν ζευγνυμένων ἐν ἀμφοτέραις ταῖς περιπτώσεσι βοῶν, δι' ὧν κατὰ μὲν τὸν ἄροτον τῆς ἀρούρας ἐνέουν ἢ ἐνέαζον καὶ ἐπόλουν ἢ ἤρουν (ἠροτρίων) τὴν γῆν, κατὰ δὲ τὸν ἀλοητὸν ἐπάτουν ἐν τῇ ἄλῳ καὶ ἔτριβον καὶ κατέκοπτον τὸν σῖτον καὶ τὰ ἄλλα γεννήματα, ἅπερ πρότερον ἐπισωρευόμενα ἐσχημάτιζον θημωνιὰς ἀμαλλῶν ἢ ἀγκαλίδων ἀσταχύων, — προϋτίμων διὰ τὸν πρῶτον σκοπὸν καὶ ἡμιόνους, καὶ ἤδη ἐν τῇ Ἰλιάδι εὑρίσκομεν ὅτι οἱ ἡμίονοί εἰσι προφερέστεροι τῶν βοῶν πρὸς τὸ ἕλκειν τὸ πηκτὸν ἄροτρον διὰ βαθείας νειοῦ, ἐν ᾧ οἱ ἵπποι οἱ σήμερον πρὸς τὸν ἄροτον εὔχρηστοι διά τε τὴν πλείονα δύναμιν καὶ ταχύτητα αὐτῶν φαίνεται ὅτι ἐχρησίμευον ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ μεταφέρειν τοὺς ἀνθρώπους. Ἀλλὰ παρὰ Ξενοφῶντι ἐν τοῖς ὑποζυγίοις, δι' ὧν ἀλοῶσι τὸν σῖτον, ἐμπεριλαμβάνονται ῥητῶς μετὰ τῶν ἡμιόνων καὶ βοῶν καὶ οἱ ἵπποι· καὶ ἐν τῇ Σοφοκλείῳ δὲ φράσει, ἔνθα ἀναφέρεται τὸ πολεύειν ἱππείῳ γένει καὶ περιστρέφειν κατ' ἔτος τὸ ἄροτρον, ὁ σχολιαστὴς σημειοῖ πρῶτον τοὺς ἡμιόνους καὶ προστίθησι «τινὲς δὲ καὶ ἵπποις χρῶνται εἰς ἀροτριασμόν». Ὥστε καὶ αὐτὴ ἡ τιμὴ τῆς περὶ τὴν ἐνταῦθα χρῆσιν ἰσχυροτέρων ὑποζυγίων προόδου ἀνήκει τῇ πρεσβυτάτῃ ἀρχαιότητι, καθ' ὅσον μάλιστα καὶ ἀποκλειομένων τῶν ἵππων ἀπὸ τοιαύτης χρήσεως, πάντως μένουσιν οἱ ἡμίονοι, οἵτινες καὶ ταλαεργοὶ ὀνομάζονται διὰ τὴν ἰσχυροτέραν καὶ ταχυτέραν διεκπεραίωσιν ἐπιπόνων ἐργασιῶν. Τοὺς δὲ κατ' ἐξοχὴν ταλαιπώρους ὄνους ἠλαυνον εἰς τοὺς ἀγροὺς ὡς ἀχθοφόρα ζῶα πρὸς τὴν διὰ κόπρου πίανσιν τοῦ ἀγροῦ. Ἀμφότερα δὲ ταῦτα τὰ ὑποζύγια ἦσαν ὑπεζευγμένα ὑπὸ ἕνα ζυγόν· ὁ δὲ ῥυμὸς συνίστατο ἐξ ἑνὸς ἐγκαρσίου ξύλου, οὗ ἑκατέρωθεν ἦσαν δύο καμπύλα ξύλα ἢ ζυγά, καὶ ὑπὸ ταῦτα ἐτίθετο ὁ τράχηλος τῶν ὑποζυγίων (ζυγὸν ἀμφίλοφον).

§ 7. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τοῦ κυριωτέρου τῆς γεωργίας ὀργάνου καὶ περὶ τῆς χρήσεως αὐτοῦ· ἡ δὲ διὰ κόπρου τεχνητὴ πίανσις τοῦ ἀγροῦ ἦν γνωστὴ καὶ τοῖς ἀρχαίοις, καὶ ἰδίως μάλιστα ἀρχαῖοι συγγραφεῖς καὶ γραμματικοὶ ἀναφέρουσιν ὅτι ῥητὴ μνεία αὐτῆς γίνεται καὶ ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ, ἔνθα εἰσάγεται ὁ Ὀδυσσεὺς εὑρίσκων τὸν πατέρα Λαέρτην μονάζοντα ἐν τῷ ἀγρῷ «λιστρεύοντα φυτὸν»· τοῦτο δὲ ἔχων ὑπ' ὄψιν ὁ Κικέρων σημειοῖ ὅτι ὁ Ὅμηρος παρέστησε τὸν γέροντα Λαέρτην καλλιεργοῦντα τὸν ἀγρὸν καὶ κοπρίζοντα αὐτὸν *)· ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἐνταῦθα μὴ ἐννοήσωμεν μετὰ τοῦ Κικέρωνος διὰ τῶν λέξεων λιστρεύειν καὶ ἀμφιλαχαίνειν τὴν περιόρυξιν τοῦ δένδρου πρὸς κόπρωσιν, ἀλλαχοῦ ὅμως εὕρηται ῥητῶς ἐν τῇ αὐτῇ Ὀδυσσείᾳ καὶ ἡ λέξις κοπρεῖν, καὶ ὁ Ξενοφῶν ἀναφέρει ὅτι πάντες γενικῶς ἐγίνωσκον ὅτι ἄριστον εἰς γεωργίαν ἡ κόπρος καὶ ὅτι ἦν εὔκολος ἡ τοιαύτη λίπανσις τῆς γῆς καὶ μνημονεύει τῆς ἐπιμελείας ἢ ἀμελείας τῶν γεωργικῶν περὶ τὸν πορισμὸν καὶ τὴν κατάλληλον χρῆσιν αὐτῆς· καὶ αἱ παρὰ Πολυδεύκει μνημονευόμεναι φράσεις «κοπροῦν καὶ κόπρου ἀγωγὰς προσφέρειν καὶ ὄνῳ κοπροφόρῳ ἕπεσθαι καὶ ὀνηλατεῖν» τὸ αὐτὸ ἀποδεικνύουσι. Πρὸς δὲ τούτοις εὑρίσκομεν ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασι τὴν καλλιέργειαν οὐχὶ μόνον τοῦ σίτου, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων καρπῶν καὶ τοῦ οἴνου, ἔχουσαν σημασίαν καὶ ἔκτασιν, ἣν οἱ μεταγενέστεροι χρόνοι ὑπερέβησαν τὸ μέγιστον κατὰ τὰς τεχνικὰς μεθόδους καὶ τὴν μείζονα ποικιλίαν τῶν γεωργικῶν ἐργασιῶν τε καὶ ἐργαλείων. Καὶ αἱ μὲν ὀνομασίαι τῶν κυριωτέρων εἰδῶν τῶν γεωργῶν κατὰ τὴν ἰδιαιτέραν αὐτῶν ἐργασίαν εἰσὶν αἱ ἀκόλουθοι· ὑπὸ τὸ γενικὸν ὄνομα γεωργοὶ συμπεριλαμβάνονται φυτουργοί, νεοποιοὶ (οἱ ὑπεργαζόμενοι τὴν νειόν, ἢ νεοῦντες, νεάζοντες, νεοποιοῦντες), ὀχεταγωγοί, σκαλεῖς, ἀρόται ἢ ἀροτῆρες, σπορεῖς, θερισταί, θερίστριαι (ἀμῶντες, καὶ ποιητικώτερον ἀμητῆρες καὶ ἀμητρίδες), ἀμαλλοδετῆρες, καλαμητρίδες, λικμηταί. Προσθετέον τούτοις τοὺς σκαφεῖς καὶ σκαπανεῖς· ἔτι δὲ τὸ μεταξὺ τῶν ἀρηρομένων ἀνέχον ἐκαλεῖτο σφῦρα, διὸ καὶ οἱ ποιηταὶ ἔλεγον ὑποσφυρίσασθαι τὸ ὑπαρόσαι. Τὰ δὲ ἔργα ἰδίως σπέρματα, ῥάγματα, ἀμάλλαι, φυτεύματα. Ἀλλὰ πάντως αἱ δύο πρῶται καὶ

*) „Homerus Laertem lenientem desiderium, quod capiebat ex filio, colentem agrum et stercorantem fecit".

κυριώτατα ἐργασίαι ἦσαν τὸ ἀροῦν καὶ σπείρειν· κατέβαλλον δὲ εἰς τὴν γῆν τὸ σπέρμα, ἐπιδραττόμενοι διὰ τῆς χειρός. Ἐγίνετο δ' ἐνιότε καὶ ἐπισπορία, ὅταν εἰς τὸ αὐτὸ σπαρὲν μέρος ἐπενέβαλλον σπέρμα τι. Σημειωτέον δὲ ἔτι ἐν ταῖς γεωργικαῖς ἐργασίαις καὶ τὸ βωλοκοπεῖν τὸν ἀγρὸν καὶ ὅτι ἡ ριζοβόλησις ἢ ρίζωσις τοῦ σίτου ἐκαλεῖτο συγκαρκινοῦσθαι (τὸν σῖτον). Ὀνόματα δὲ γεωργικῶν ἐργαλείων ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς· δρέπανον ἢ δρεπάνη, δίκελλα, ἄμη, ἀξίνη, λίστρον, θρῖναξ, σμινύη, πτύον (πτέον), καὶ ἕκτὸς τοῦ μνησθέντος ἀρότρου βωλοκόπος, σῦρα, σκαλίς, φορμός, ψίαθος, κόφινος, ἀρίχινος, σμινύδιον, σκαπάνη.»

§ 8. Ἐμνημονεύσαμεν καὶ ἀλλαχοῦ ὅτι τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος ἦν ἐπιδεκτικὸν τῆς καλλιεργείας καὶ προαγωγῆς τῶν διαφόρων εἰδῶν τῶν σιτηρῶν ἢ δημητριακῶν καρπῶν. Τέσσαρα δὲ εἴδη τούτων παρῆγε κυρίως ἡ Ἑλλάς, ἤτοι σῖτον, κριθήν, ζέαν ἢ ζειὰν καὶ τίφην ἢ ὄλυραν, ἢ κατὰ τὴν συνηθεστέραν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἐν πληθυντικῷ ἔκφρασιν τῶν τοιούτων πυρούς, κριθάς, ζειάς, τίφας. Τοῦτο τὸ τελευταῖον εἶδος λέγεται καὶ ἁπλῶς ἐνίοτε ἄνευ τινὸς διακρίσεως ὄλυρα, ἄλλοι δὲ καὶ αὐτὴν τὴν ζειὰν συγχέουσι μετὰ τῆς ὀλύρας, ἅτινα ὅμως διακριτέα ἀπ' ἀλλήλων. Παρ' Ὁμήρῳ ἀντὶ τοῦ τετάρτου εἴδους, τῆς τίφης, εὕρηται πανταχοῦ ὄλυρα, ὡς ἱπποφορβὴ ἡ τροφὴ ἵππων, ἀλλὰ καὶ σῖτος ἐνίοτε ἀπαντᾶται παρὰ τῷ αὐτῷ ὡς τροφὴ ἵππων. Τὰ δὲ εἴδη βρόμος καὶ αἰγίλωψ καὶ κατὰ τοὺς χρόνους ἔτι τοῦ Θεοφράστου ἐθεωροῦντο ὡς ἄγρια εἴδη σιτηρῶν. Τὴν δὲ διάφορον σημασίαν καὶ χρῆσιν τῶν προμνησθέντων εἰδῶν τῶν σιτηρῶν δεικνύουσι καὶ αἱ διάφοροι τιμαὶ αὐτῶν, αἵτινες φυσικῶς λίαν διέφερον καὶ κατὰ τὰς περιστάσεις· ἡ κριθὴ π. χ. ἐτιμᾶτο ἀντὶ τῆς ἡμισείας τιμῆς τοῦ σίτου, καὶ ἐν Ἀθήναις ἀντὶ τῶν δύο τρίτων τῆς τιμῆς τοῦ τελευταίου· ἐν τῇ τελευταίᾳ πόλει φαίνεται ὅτι ἀπὸ Σόλωνος μέχρι Δημοσθένους αἱ τιμαὶ προώδευον αὔξουσαι· ἐννοεῖται δὲ ὅτι πολλάκις καὶ κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους αἱ τιμαὶ ἐταλαντεύοντο, καθὼς καὶ τὴν σήμερον, ἕνεκα διαφόρων εὐμενῶν ἢ δυσμενῶν τῇ εὐφορίᾳ καὶ εἰσαγωγῇ τοῦ σίτου περιστάσεων. Ἡ δὲ ἐλαχίστη τιμὴ τοῦ σίτου ἀναφέρεται ἐπὶ Σόλωνος, ὅτε εἷς μέδιμνος ἐτιμᾶτο μιᾶς δραχμῆς·

κατὰ τὴν 96ην καὶ 97ην Ὀλυμπιάδα μανθάνομεν ἐκ διαφόρων παραδειγμάτων ὅτι ὁ μέδιμνος ἐτιμᾶτο τριῶν δραχμῶν, καὶ κατὰ τὴν 100ην ἔφθασεν ἡ τιμὴ τοῦ μεδίμνου εἰς ἓξ δραχμάς. Ἐπέτρεπε δὲ τὸ κλίμα τῆς Ἑλλάδος διπλῆν σποράν τῶν προμνησθέντων σιτηρῶν κατὰ τὸ ἔαρ καὶ τὸ φθινόπωρον· καὶ τὰ μὲν κατὰ τὸ ἔαρ σπειρόμενα ἐκαλοῦντο πρωΐσπορα, τὰ δὲ κατὰ τὸ φθινόπωρον ὀψίσπορα. Φαίνεται δὲ ὅτι ἡ δευτέρα ὥρα, ἡ τοῦ φθινοπώρου, ἦν ἡ πρὸς σποράν συνηθεστέρα κατὰ τὰς δυσμὰς τῶν Πλειάδων *). Τοιοῦτος δὲ ὀψίσπορος, ἤτοι φθινοπωρινῆς σπορᾶς σῖτος, ἠδύνατο εὑρίσκεσθαι ἐν ἀκμῇ κατὰ τοὺς μῆνας Ἰούνιον καὶ Ἰούλιον, ὅτε καὶ ἐγίνετο δυνατὸς ὁ θερισμὸς αὐτοῦ· ταύτην βεβαίως τὴν ἐποχὴν τοῦ θερισμοῦ ἢ ἀμητοῦ ὑπομιμνήσκει καὶ ἡ παρὰ τῷ νῦν γεωργικῷ λαῷ ἐπωνυμία τοῦ δευτέρου μηνὸς θερητής. Πρὸς τούτοις τὸ θέρος ἐπέτρεπε καὶ τρίτην σποράν τῶν ὀσπρίων ἢ χεδρόπων καὶ ἄλλων ἀγροτικῶν προϊόντων, ἅτινα ἐκαλλιεργοῦντο ἑκασταχοῦ κατὰ τὴν φύσιν καὶ ποιότητα τοῦ ἐδάφους. Ἐν τούτοις καταλέγονται κύαμοι, ἐρέβινθοι, φασίολοι, φακαῖ, ὠχροί, δολιχοί, λάθυροι, κνῆκος, ῥοῦς, τράγη, ἀράκη ἢ ἄρακος, ὄροβος, ἐν οἷς ἔπειτα συμπεριλαμβάνονται κατ' εὐρυτέραν ἐκδοχὴν καὶ ἡ κέγχρος, τὸ σήσαμον καὶ ἁπλῶς τὰ ἐν θερίνοις ἀρότοις ἀνώνυμα κοινῇ προσηγορίᾳ. Τούτοις προσθετέον ἔτι καὶ πολλὰ κηπαῖα λαχανικὰ ἢ κηπεύματα, ὧν καὶ αὐτῶν ἡ καλλιέργεια ἐχώρει ἐπὶ μέγιστον ἔν τισι χώραις, ἐν αἷς ἡ Βοιωτία κατ' ἐξοχὴν ἀναφέρεται ἡμῖν ὡς ἔχουσα κηπεύματα πλεῖστα τῶν ἐν Ἑλλάδι πόλεων.

§ 9. Οἱ δὲ κῆποι κατ' ἀρχὰς μὲν φαίνονται ὅτι ἦσαν προωρισμένοι κατ' ἐξοχὴν πρὸς παραγωγὴν ὀπωρικῶν καὶ οἴνου καὶ ἐκαλοῦντο παρὰ μὲν Ὁμήρῳ ὄρχατοι καὶ φυταλιαί, παρὰ δὲ τοῖς μεταγενεστέροις καὶ φυτεῖαι καὶ δενδροφυτεῖαι. Διὸ οἱ κῆποι, ὡς πεφυτευμένοι δενδρόκηποι εὑρίσκονται ἀδιαλείπτως ἀποτελοῦντες ἀντίθεσιν πρός τε τὴν ἄδενδρον καὶ ψιλὴν γῆν τῶν ἐργασίμων πεδίων καὶ ἀρουρῶν καὶ ἀγρῶν καὶ πρὸς τὰ φυσικὰ

*) „In Graecia et Asia omnia Vergiliarum occasu seruntur" Πλίν.

ἄλση καὶ δάση καὶ πρὸς τοὺς εὐανθεῖς λειμῶνας· ἐν τούτοις δὲ συμπεριλαμβάνονται καὶ οἱ ἀμπελόκηποι, ἤτοι ἡ ἀμπελόφυτος γῆ, ἢ τὸ παρ' Ὁμήρῳ οἰνόπεδον. Ἦσαν λοιπὸν δενδρόκηποι, ἤτοι κῆποι ὀπωροφόρων δένδρων, ἐν οἷς ἐκαλλιεργοῦντο καὶ ἐφύοντο ἐλαῖαι, συκαῖ, πρὸς δὲ καὶ ἄμπελοι, μηλέαι, ὄγχναι, ῥοιαί, κοκκύμηλοι κ. τ. τ. Τὴν τοιαύτην διάκρισιν τῶν κήπων καὶ τὴν προμνησθεῖσαν ἀντίθεσιν παριστῶσιν ἡμῖν καὶ τὰ παρὰ Πολυδεύκει ὀνόματα τῶν διαφόρων τοῦ καρποφόρου ἐδάφους κατηγοριῶν», πεδία, ἄρουραι, ἐργάσιμα, λήϊα, ὀργάδες, λόφοι, ὀρχοὶ (ὄρχατοι), πρασιαί, ἀμπελουργίαι, ἄλση, κῆποι, λειμῶνες, αὐλῶνες, παράδεισοι· ὄρη ἀμπελοφόρα, ἀμπελόφυτα, ἀμπελώδη.... γήλοφοι εὐάμπελοι, εὔφυτοι, ἡδύοινοι, κατάῤῥυτοι· ἄρουραι εὔποροι, ἄλση εὔκομα, κατάσκια, εὔσκια, σκιερά, ἀμφιλαφῆ, ἀμφίκομα· λειμῶνες εὐανθεῖς, αὐλῶνες ἐλαιοκομώμενοι». Τοιούτων εὐκάρπων κήπων, καλλιεργουμένων συνήθως καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιοτάτην ἐποχὴν τῆς Ἑλλάδος, παρέχουσιν ἡμῖν τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα τοὺς γνωστοὺς ἴσως οὐχὶ ὅλως ἰδανικοὺς τύπους, ὡς ἐν Ὀδυσσείᾳ διεγράφησαν ἄριστα διὰ τῶν κήπων τοῦ βασιλέως τῶν Φαιάκων Ἀλκινόου· «Ἔκτοσθεν δ' αὐλῆς μέγας ὄρχατος ἄγχι θυράων τετράγυος· περὶ δ' ἕρκος ἐλήλαται ἀμφοτέρωθεν· ἔνθα δὲ δένδρεα μακρὰ πεφύκει τηλεθόωντα, ὄγχναι καὶ ῥοιαὶ καὶ μηλέαι ἀγλαόκαρποι, συκαῖ τε γλυκεραὶ καὶ ἐλαῖαι τηλεθόωσαι, τάων οὔποτε καρπὸς ἀπόλλυται, οὐδ' ἀπολείπει χείματος, οὐδὲ θέρεος ἐπετήσιος· ἀλλὰ μάλ' αἰεὶ Ζεφυρίη πνείουσα τὰ μὲν φύει, ἀλλὰ δὲ πέσσει· ὄγχνη ἐπ' ὄγχνῃ γηράσκει, μῆλον δ' ἐπὶ μήλῳ, αὐτὰρ ἐπὶ σταφυλῇ σταφυλή, σῦκον δ' ἐπὶ σύκῳ· ἔνθα δὲ οἱ πολύκαρπος ἀλωὴ ἐῤῥίζωται· τῆς ἕτερον μὲν θειλόπεδον λευρῷ ἐνὶ χώρῳ τέρσεται ἠελίῳ, ἑτέρας δ' ἄρα τε τρυγόωσιν, ἄλλας δὲ τραπέουσι· πάροιθε δὲ ὄμφακές εἰσιν, ἄνθος ἀφιεῖσαι, ἕτεραι δ' ὑποπερκάζουσιν· ἔνθα δὲ κοσμηταὶ πρασιαὶ παρὰ νείατον ὄρχον παντοίαι πεφύασι, ἐπηετανὸν γανόωσαι». Ἐν τούτοις συμπαρατίθενται καὶ διαδοχικῶς περιγράφονται αἱ τρεῖς κατηγορίαι τῶν κήπων, ὄρχατος ἢ κῆπος δένδρων, ἀλωὴ ἢ ἀμπελόκηπος, καὶ λαχανόκηπος ἢ λαχανηρόρος κῆπος. Ἐγίνωσκε δὲ καὶ ἐκείνη ἡ ἐποχὴ διάφορα λαχανηρά, διότι βλέπομεν ὅτι ἐν τοῖς δείπνοις

τοῖς ὁμηρικοῖς παρατίθενται λάχανα. Τούτων δὲ ὀνόματα ἀναφέρονται ἡμῖν πολλὰ καὶ διάφορα· θριδακίνη, ῥάφανος, ῥαφανίς, κράμβη, κινάρα, κρόμμυον, σκόροδον, σέλινον, μαλάχη, τεῦτλον, κορίαννον, ἀσφάραγος (ἀσπάραγος, ἀσφαραγίς), ὄρμενος (ὁ ἥμερος ὁ ἀπὸ τῆς κράμβης ἐκκαυλούμενος), γογγυλίς, πήγανον καὶ τὰ τοιαῦτα.

§ 10. Ἡ δὲ καλλιέργεια τῶν ἀνθέων ἦν κατὰ τοὺς ἀρχαιοτέρους χρόνους μικρὰ καὶ ὀπωσοῦν παρημελημένη διὰ τὸ εἰσέτι ἄχρηστον τῶν ἐν τοῖς μεταγενεστέροις συμποσίοις στεφάνων, ἐν οἷς αἱ στεφανηπλόκοι ἐνέπλεκον τὰ ὡραιότατα τῶν ἀνθέων (στεφανικά, στεφανωματικὰ ἄνθη), — ἀλλὰ καὶ τοῦτο τὸ μέρος τῆς κηπουρικῆς, τὴν ἀνθοκομίαν, ἀδύνατον ἀποποιηθῆναι τοῖς ἐνδόξοις χρόνοις τῆς Ἑλλάδος, ὅτε καὶ ῥητῶς ἀναφέρονται ἡμῖν κῆποι εὐώδεις παρ' Ἀριστοφάνει. Ἐὰν δὲ ἀπαντῶμεν παρὰ τοῖς Ἕλλησι συγγραφεῦσιν ὀλίγιστα παραδείγματα, μαρτυροῦντα ἡμῖν καθαρὰν ἀνθοκομίαν πρὸς τέρψιν καὶ ἁπλῆν καθωραΐσιν ἐξοχῆς καὶ πόλεων, ὡς οὐδὲ μεγάλους παραδείσους ἢ κήπους δένδρων ἀπαντῶμεν, τοῦτο οὐδαμῶς σημαίνει ἀπολύτως ὅτι οἱ Ἕλληνες ὀλίγον ἠσθάνοντο τὴν καλλονὴν τῆς φύσεως, διότι δῆθεν οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ὀλίγας περιγραφὰς τοιαύτης φύσεως καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς προσγινομένων αἰσθημάτων παρέδωκαν ἡμῖν. Πᾶν τοὐναντίον ἡ ἑλληνικὴ ποίησις τί ἄλλο ἐστὶν ἢ λαλοῦσα ζωγραφία τῆς φύσεως; Παραλείποντες τὰς ἀμιμήτους εἰκόνας τοῦ Ὁμήρου, σημειοῦμεν ἐκ τῶν ποιητῶν τὴν λαμπρὰν ἐκείνην παρὰ Σοφοκλεῖ πάροδον τοῦ χοροῦ καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς παρὰ τοῖς δικασταῖς αὐτοῦ προσγενομένην γνωστὴν ἐντύπωσιν· «Εὐίππου, ξένε, τᾶσδε χώρας ἵκου τὰ κράτιστα γῆς ἔπαυλα, τὸν ἀργῆτα Κολωνόν, ἔνθ' ἁ λίγεια μινύρεται θαμίζουσα μάλιστ' ἀηδὼν χλωραῖς ὑπὸ βάσσαις, τὸν οἰνῶπα νέμουσα κισσὸν καὶ τὰν ἄβατον θεοῦ φυλλάδα μυριόκαρπον, ἀνήλιον, ἀνήνεμόν τε πάντων χειμώνων· ἵν' ὁ βακχιώτας ἀεὶ Διόνυσος ἐμβατεύει θεαῖς ἀμφιπολῶν τιθήναις· θάλλει δ' οὐρανίας ὑπ' ἄχνας ὁ καλλίβοτρυς κατ' ἦμαρ ἀεὶ νάρκισσος, μεγάλαιν θεαῖν ἀρχαῖον στεφάνωμα, ὅ τε χρυσαυγὴς κρόκος· οὐδ' ἄϋπνοι κρῆναι μινύθουσι Κηφισσοῦ νομάδες ῥεέθρων, ἀλλ' αἰὲν ἐπ' ἤματι

ὠκυτόκος πεδίων ἐπινίσσεται ἀκηράτῳ ξὺν ὄμβρῳ στερνούχου χθονός· οὐδὲ Μουσᾶν χοροί νιν ἀπεστύγησαν, οὐδ' ἁ χρυσάνιος Ἀφροδίτα». Ἐκ δὲ τῶν πεζογράφων ἐπίσης τρυφερὸν αἴσθημα, ὑπὸ φύσεως ὡραίας διεγειρόμενον, περιγράφεται παρὰ τῷ μουσολήπτῳ φιλοσόφῳ Πλάτωνι· «χαρίεντα καὶ καθαρὰ καὶ διαφανῆ τὰ ὑδάτια (τοῦ Ἰλισσοῦ) φαίνεται καὶ ἐπιτήδεια κόραις παίζειν παρ' αὐτά· — νὴ τὴν Ἥραν, καλή γε ἡ καταγωγή· ἥτε γὰρ πλάτανος αὖτη μάλα ἀμφιλαφής τε καὶ ὑψηλή, τοῦ τε ἄγνου τὸ ὕψος καὶ τὸ σύσκιον πάγκαλον, καὶ ὡς ἀκμὴν ἔχει τῆς ἄνθης, ὡς ἂν εὐωδέστατον παρέχοι τὸν τόπον· ἥ γε αὖ πηγὴ χαριεστάτη ὑπὸ τῆς πλατάνου ῥεῖ μάλα ψυχροῦ ὕδατος, ὥς γε τῷ ποδὶ τεκμήρασθαι· νυμφῶν τέ τινων καὶ Ἀχελώου ἱερὸν ἀπὸ τῶν κορῶν τε καὶ ἀγαλμάτων ἔοικεν εἶναι· εἰ δ' αὖ βούλει, τὸ εὔπνουν τοῦ τόπου ὡς ἀγαπητὸν τε καὶ σφόδρα ἡδύ, θερινόν τε καὶ λιγυρὸν ὑπηχεῖ τῷ τεττίγων χορῷ· πάντων δὲ κομψότατον τὸ τῆς πόας, ὅτι ἐν ἠρέμα προσάντει ἱκανὴ πέφυκε κατακλινέντι τὴν κεφαλὴν παγκάλως ἔχειν».

§ 11. Ἐκ τῶν παρατεθέντων χωρίων τῶν δύο φοιβολήπτων ἀοιδῶν τοῦ Κηφισσοῦ καὶ Ἰλισσοῦ γίνεται ἀρκούντως δῆλον, πόσην φαιδρότητα ἐνεποίει τοῖς Ἕλλησιν ἡ θέα καὶ καλλονὴ τῆς ἀψύχου φύσεως. Οὐδὲν μαρτυρεῖ κατὰ τούτου ἡ ὀλίγη ἀνάπτυξις, ἣν ἔλαβεν ἐν τῇ ἑλληνικῇ τέχνῃ ἡ φυσικῶν πραγμάτων καὶ τοποθεσιῶν παράστασις, εἴτε τοπιογραφίαν εἴτε ῥωπογραφίαν εἴτε σκηνογραφίαν ὀνομαστέον αὐτὴν (paysage). Περιεγράφετο δὲ πολλάκις τὸ ἐνυπάρχον ἐκεῖνο λεπτὸν αἴσθημα τῆς φύσεως οὐχὶ μόνον ὑπὸ τῶν ἐν λόγοις ἀριστοτεχνῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ ἀκόμψων καὶ ἀτέχνων ζωγράφων, οἵους ὑπαινίττεται ὁ Πλούταρχος ἔνθα λέγει· «ἄφελε τοῦ λόγου τὸ νῦν ἔχον ἐποποιῶν τε λειμῶνας καὶ σκιὰς καὶ ἅμα κιττοῦ τε καὶ λάκκων διαδρομάς, καὶ ὅσα ἄλλα τοιούτων τόπων ἐπιλαβόμενοι γλίχονται τὸν Πλάτωνος Ἰλισσὸν καὶ τὸν ἄγνον ἐκεῖνον καὶ τὴν ἠρέμα προσάντη πόαν πεφυκυῖαν προθυμότερον ἢ κάλλιον ἐπιγράφεσθαι». Οὕτω λοιπὸν καὶ ἡ κηπουρία καὶ ἀνθοκομία πολὺ ἀπελείφθη τῆς ἐντελείας καὶ ἀκμῆς, εἰς ἣν μετὰ ταῦτα ἐπὶ Πτολεμαίων ἔφθασεν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, καὶ

ἔτι μᾶλλον κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Ῥωμαίων· ἀλλ' ὅμως καὶ ἄλση θεῶν ἀναφέρονται, ἅτινα μετ' ἐπιμελείας περιεποιοῦντο, καὶ ἐν οἷς συνηθέστερον ἦσαν πεφυτευμένα μόνον τέρψιν παρέχοντα δένδρα· «εἰς ἄλση ὅταν φυτεύωσι ξύλα», λέγει περὶ ἑλληνικοῦ ἔθους ὁ Κύριλλος, «φυτεύουσιν οὐ τὰ καρποφόρα, οὐ συκῆν, οὐδ' ἄμπελον, ἀλλὰ μόνον τέρψεως χάριν ἄκαρπα ξύλα»· ἀλλὰ πολλάκις ἀπαντῶνται μετὰ τούτων ἀναμεμιγμένα καὶ καρποφόρα· ὁ Ξενοφῶν λέγει περὶ τοῦ προσφιλοῦς αὐτῷ ἐν Σκιλλοῦντι παρὰ τὴν Ὀλυμπίαν ἐνδιαιτήματος, ὅτι «ἔνι ἐν τῷ ἱερῷ χώρῳ καὶ λειμὼν καὶ ἄλση καὶ ὄρη δένδρων μεστά... περὶ δὲ αὐτὸν τὸν ναὸν ἄλσος ἡμέρων δένδρων ἐφυτεύθη, ὅσα ἐστὶ τρωκτὰ ὡραῖα», καὶ παρὰ Σοφοκλεῖ ὁ Κολωνὸς περιγράφεται ὧδε· «χῶρος ὅδ' ἱερός, ὡς σάφ' εἰκάσαι, βρύων δάφνης, ἐλαίας, ἀμπέλου· πυκνόπτεροι δ' εἴσω κατ' αὐτὸν εὐστομοῦσ' ἀηδόνες». Καὶ παρὰ Παυσανίᾳ ἀναφέρεται «Ἀπολλωνος κάλλιστον ἄλσος δένδρων καὶ ἡμέρων καὶ ὅσα τῶν ἀκάρπων ὀσμὴν παρέχεταί τινα ἢ θέας ἡδονήν». Ἡ δὲ περὶ τούτων ἐπιμέλεια ἀπέβη καὶ ἄντικρυς ἰδιαιτέρα τέχνη, ἀλσοκομία ἢ ἀλσοποιία ἐπικληθεῖσα.

§ 12. Οἱ δὲ μεγάλοι πρὸς τέρψιν καὶ θήραν ὡρισμένοι δενδρόκηποι, οἱ διὰ περσικῆς ἐξελληνισθείσης λέξεως καλούμενοι παράδεισοι, ἔνθα ἀναφέρονται παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, μνημονεύονται περὶ χωρῶν καὶ ἐθῶν μὴ ἑλληνικῶν· «οἱ δὲ παράδεισοι», λέγει ὁ Πολυδεύκης, «βαρβαρικὸν εἶναι δοκοῦν τοὔνομα ἥκει κατὰ συνήθειαν εἰς χρῆσιν ἑλληνικήν, ὡς καὶ ἄλλα πολλὰ τῶν περσικῶν.» Ἐν ἑλληνικοῖς δὲ δενδροκήποις ἀπαντᾶται καὶ ἐνοφθαλμισμὸς δένδρων, καὶ ἰδίως ἐν κήποις ἀττικοῖς, περιῤῥεομένοις ὑπὸ τοῦ Κηφισσοῦ, ἀναφέρονται ἐκ σχίνων ἐλαῖαι ἀναβλαστάνουσαι καὶ ῥοιαὶ ἐκ μυῤῥίνης, καὶ δρύες ἐκφέρουσαι ἀγαθὰς ἀπίους, καὶ πλάτανοι δεχόμεναι ἐμβολάδας μηλεῶν καὶ συκαῖ μορεῶν. Ἀλλ' ἂν καὶ τὰ ἀναφερόμενα περὶ κήπων ἐργασίας συγγράμματα ἐπραγματεύοντο μᾶλλον περὶ τῆς ὠφελίμου καὶ προσοδοφόρου κηπουρίας, ἂν καὶ ἐκ τῶν ἀνθέων ἐκαλλιεργοῦντο μόνον τὰ πρὸς στεφανηπλοκίαν καὶ κερδοσκοπίαν χρησιμεύοντα, ἂν καὶ οἱ χαρίεντες γεωργοί, νομίζοντες ποιεῖν βελίω τὰ ῥόδα καὶ τὰ ἴα, παρεφύτευον αὐτοῖς

σκόροδα καὶ κρόμμυα, ὅπερ ἀποδεικνύει μᾶλλον πωλούμενα ἄνθη ἢ πρὸς τέρψιν καλλιεργούμενα, ἂν καὶ τὰ μεγάλα κηπεύματα, ἐφ' οἷς διεκρίνοντο πολλαὶ χῶραι τῆς Ἑλλάδος, Βοιωτία, Σικυών, Φεραί, ἦσαν μᾶλλον ἐπωφελεῖς καὶ προσοδοφόροι κῆποι, — ἀλλ' ὅμως γνωστὸν πολλαχῶς καὶ ἐκ τῆς ἄλλης βιομηχανίας τῶν Ἑλλήνων, ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ χρείαν θεραπεῦον μετεβάλλετο ἐν τῇ χειρὶ τοῦ Ἕλληνος καὶ ἐξηυγενίζετο εἰς ὡραῖον, καὶ αὐτὴ ἡ φύσις ἐγίνετο παρ' αὐτῷ τέχνη. Ὅτι δὲ ἡ ἀρχαιότης οὐ κατέλιπεν ἡμῖν πολλὰς καὶ μεγάλας καὶ τερπνοτάτας περιγραφὰς ὡραίας φύσεως, τοῦτο προέρχεται ἐκ τοῦ αὐτοῦ λόγου, δι' ὃν καὶ τὰ πλαστικὰ καὶ γραφικὰ καλλιτεχνήματα αὐτῆς γινώσκομεν κατὰ μέγιστον μέρος μόνον ἐκ μεταγενεστέρων συγγραφέων. Διότι ἐν γένει μεγαλουργοὶ χρόνοι, ὡς καὶ μεγαλουργοὶ ἄνδρες, ἀρκοῦνται μόνον ἐν τῷ πλάττειν καὶ πράττειν, καὶ μόνον οἱ ἐπίγονοι ἐπιθυμοῦσι καὶ ἀπολαῦσαι καὶ ῥοφῆσαι κατὰ σταγόνας ὅ τι ἦν ὡς πρὸς ἐκείνους ὁλόκληρον ῥεῖθρον. Διὸ καὶ αἱ παρὰ μεταγενεστέροις συγγραφεῦσιν, οἷον παρὰ τῷ Λόγγῳ ἐν τοῖς ποιμενικοῖς, Ἀχιλλεῖ Τατίῳ καὶ Ἀλκίφρονι περιγραφόμεναι διὰ λέξεων εἰκόνες κήπων καὶ παραδείσων, μαρτυροῦσι πάντως οὐχὶ περὶ τῆς μεταγενεστέρας ἐποχῆς τῶν γεγονότων τούτων, ἀλλὰ μόνον περὶ τῆς μᾶλλον λεπτυνομένης σκέψεως καὶ ἐντυπώσεως τούτων. Διὰ τοῦτο παραθετέα ἐνταῦθα ἔτι ἡ ὡραία περιγραφὴ ἑλληνικοῦ κήπου, ἣν ἀπαντῶμεν παρὰ τῷ Λόγγῳ· «κῆπός ἐστί μοι τῶν ἐμῶν χειρῶν, — ὅσα ὧραι φέρουσι, πάντα ἔχων ἐν αὐτῷ καθ' ὥραν ἑκάστην· ἦρος ῥόδα, κρίνα καὶ ὑάκινθος καὶ ἴα ἀμφότερα (λευκὰ καὶ μέλανα), θέρους μήκωνες καὶ ἀχράδες καὶ μῆλα πάντα, νῦν ἄμπελοι καὶ συκαῖ καὶ ῥοιαὶ καὶ μύρτα χλωρά». Ἐκ τῶν αὐτῶν τούτων δυνάμεθα ἐννοῆσαι καὶ τὴν συχνάκις ἀπαντῶσαν ἔκφρασιν περὶ διαφόρων κήπων ἐν εὐκραέσι χώραις φερόντων πάντα, ὅσα ὧραι φύουσιν. Οὕτω περὶ Αἰγύπτου, π. χ. μανθάνομεν, ὅτι αὕτη διὰ τὴν τοῦ περιέχοντος εὐκρασίαν καὶ διὰ τοὺς κηπεύοντας τὰ σπανίως καὶ καθ' ὥραν ἐνεστηκυῖαν ἐν ἑτέροις φυόμενα τόποις ἄφθονα γεννᾷ καὶ διὰ παντός, καὶ οὔτε ῥόδον οὔτε λευκόϊον οὔτε ἄλλο ῥᾳδίως ἄνθος ἐκλιπεῖν οὐδὲν οὐδέποτ' εἴωθεν. Περὶ δὲ τῆς ἐν γάστραις

(χύτραις, ἀγγείοις, ὀστράκοις, οὐχὶ δὲ καὶ ἀρδανίοις) ἀνθοκομίας οὐδὲν ἄλλο γινώσκομεν, ἢ ὅτι ἐφύτευον τοιαῦτα κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ Ἀδώνιδος· διὸ καὶ προσωνομάσθησαν κῆποι Ἀδώνιδος. Φαίνεται δὲ ὅτι καὶ ἐν ταῖς πόλεσι περὶ τὰς οἰκίας εἶχον κήπους· τοὐλάχιστον τοιαύτην σημασίαν δύναται ἔχειν ἡ λέξις περίκηποι.

§ 13. Τέλος δέ, καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀμπελουργίαν, σημειοῦμεν ὅτι ἡ ἄμπελος ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐφύετο καὶ ἐκαλλιεργεῖτο ἐπὶ πασσάλων ἢ σκολόπων, οἵτινες ἐκαλοῦντο χάρακες ἢ κάμακες· ὅθεν αἱ ἐκφράσεις χάρακα παραπήξασθαι ταῖς ἀμπέλοις, κάμακα παραστήσασθαι. Καὶ ἡ μὲν παράγουσα λευκὰς σταφυλὰς καὶ λευκὸν οἶνον ἐφύετο συχνότερον ἐν πεδινοῖς τόποις, ἡ δὲ ἐρυθρὸν οἶνον παρέχουσα ἐπὶ λόφων. Σπανιώτερον ἀνυψοῦντο αὗται ἐπὶ δένδρων, ὅτε ἐκαλοῦντο ἀναδενδράδες ἢ καὶ ἀμαμάξυες, ἢ ἦσαν ὅλως ἕρπουσαι ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, καὶ τοῦτο ἦν σύνηθες μόνον ἐπί τινων νήσων τοῦ Αἰγαίου, ὡς κατὰ τὴν νῆσον Λέσβον, ἔνθα πᾶσα ἡ ἄμπελος ἦν ταπεινή, οὐ μετέωρος, οὐδ' ἀναδενδράς, ἀλλὰ κάτω τὰ κλήματα ἀποτείνουσα καὶ ὥσπερ κιττὸς νεμομένη. Ἔτι δὲ ζυγὰς καὶ συστὰς ἐκαλεῖτο ἡ ἀμπελόφυτος γῆ, εἰ μὴ ἦν κατὰ στοῖχον πεφυτευμένη (en quinconce), στοιχὰς δὲ ἡ κατὰ στοῖχον, ἡ δὲ ἄλλως δασεῖα δένδροις ὀρχάμη. Καὶ ὅλον μὲν τὸ φυτὸν ἐκαλεῖτο ἄμπελος, τὸ δὲ ἀπὸ τῆς γῆς ἕως τῆς ἐκφύσεως τῶν κλημάτων μέρος τοῦ φυτοῦ πρέμνον, οἱ δὲ κλάδοι κλήματα, αἱ δὲ παραφύσεις καὶ ἀποβλαστήσεις αὐτομολίαι καὶ ἐπίτραγοι καὶ θυμάλωπες, τὰ δὲ φύλλα τῆς ἀμπέλου οἴναρα. Ὅτε ἡ ἄμπελος ἤνθει, ἐλέγετο ὅτι ἐκύπριζε (κυπρισμός), καὶ ὅτι ἐτράγα, ὅτε εἶχε φύλλα μόνον, μὴ ἔχουσα καρπούς. Ὁ δὲ καρπὸς τῆς ἀμπέλου βότρυς καὶ σταφυλὴ (σταφυλίδες, σταφίδες), ἧς ὁ κόκκος ῥάξ, καὶ ταύτης ὁ ὀπὸς γλεῦκος, καὶ τὸ ἐναπομένον στέμφυλα καὶ γίγαρτον τὸ πυρήνιον αὐτῆς· ἦσαν δὲ ἐνιαχοῦ καὶ ἀγίγαρτοι βότρυς. Αἱ σταφυλαὶ ἐπέρκαζον, ὅτε ἤρχοντο γίνεσθαι ὑπομέλαιναι. Αἱ δὲ πράξεις τῆς ἀμπελουργίας ἦσαν διαδοχικῶς αὗται· γυροῦν ἢ ταφρεύειν τὴν ἄμπελον, τέμνειν ἢ κλαδεύειν αὐτήν, χάρακα παραπήξασθαι, τρυγῆσαι τὰς ἀμπέλους (τρυγητὸς ἐκ τοῦ ὅτι καὶ ἡ σταφυλὴ ποιητικῶς ἐλέγετο καὶ τρύξ, ἐν ᾧ κυρίως τρὺξ ἐκαλεῖτο

τὸ ἐναπολειπόμενον θολὸν τοῦ οἴνου), θλίβειν τὰς σταφυλὰς ἐν τοῖς ληνοῖς (τρέπειν, τραπέειν καὶ πατεῖν, πρὸς ὃ ἦσαν χρήσιμοι οἱ ληνοβάται). Σταφυλοβολεῖον ἐλέγετο τὸ δοχεῖον, ἐν ᾧ οἱ τρυγῶντες ἔβαλλον τὰς σταφυλάς, καὶ ἦν ἢ κάλαθος ἐν εἴδει τετμημένου κώνου, ἢ κανοῦν πλατὺ καὶ λαβὰς ἔχον, ληνὸς δὲ τὸ λίθινον σκεῦος, ἐν ᾧ ἐνεπατοῦντο· τὸ δὲ ἐκ τῶν πιεσθέντων στεμφύλων ἀπορρεῦσαν τρυγηφάνιον, εἰ καὶ ἐκλαμβάνεται τοῦτο καὶ ὡς εἶδός τι πιεστηρίου. Ἐνταῦθα προσθετέον καὶ τὰς αἱμασιὰς ἢ τοὺς φραγμούς, οὓς περιέβαλλον περὶ τοὺς ἀμπελῶνας (θριγκὸν περιβαλεῖν, αἱμασιὰν περιελάσασθαι, ῥάχον περιστήσασθαι, ἀσπαλάθους ἐγείρειν). Περὶ δὲ τῆς ἀρχαιοτάτης καλλιεργείας τῆς ἀμπέλου ἐν Ἑλλάδι μανθάνομεν ὡς βέβαιον, ὅτι αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου διὰ τὴν ἐν αὐταῖς λατρείαν τοῦ Διονύσου ἐγένοντο πρώϊμος καὶ ἀρχαία ἕδρα ἑλληνικῆς ἀμπελουργίας καὶ οἰνοποιίας, ἰδίως δὲ ὅτι οἱ Χῖοι πρῶτοι μετέδωκαν τοῖς ἄλλοις ἀνθρώποις τὸ φυτεύειν καὶ θεραπεύειν τὰς ἀμπέλους μαθόντες παρ' Οἰνοπίωνος τοῦ Διονύσου, ὃς συνῴκισε τὴν νῆσον. Ἐν γένει δὲ ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου συνετέλεσε τὰ μέγιστα εἴς τε τὴν διάδοσιν καὶ τὴν κατασκευὴν τοῦ οἴνου. Ἰδίως ἡ κατὰ τὸν χειμῶνα κατάταξις καὶ σύμπτωσις τῶν κυριωτέρων ἑορτῶν αὐτοῦ στενότατα συνδέεται μετὰ τοῦ ὑψίμου τρυγητοῦ, ὁποῖον ἐπιτρέπει τὸ ἑλληνικὸν κλίμα ἐπὶ μεγίστῃ ὠφελείᾳ τοῦ προϊόντος τῆς ἀμπέλου. Τὰ λήναια, ἑορτὴ τοῦ τρυγητοῦ, κληθεῖσα οὕτω, ἐπειδὴ ἐτελεῖτο πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου, ὡς ἐπιστάτου τῶν ληνῶν, ἡ Πιθοιγία, ἄνοιξις τῶν πίθων τοῦ οἴνου πρὸς καταρχὴν αὐτοῦ, οἱ χόες καὶ χύτροι, συνέπιπτον κατὰ τὸν ὄγδοον μῆνα τοῦ Ἀττικοῦ ἡμερολογίου, τὸν Ἀνθεστηριῶνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΚΑΤΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ.

ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΙΔΙΑ ΖΩΑ.

§ 1. Ἓν μόνον συστατικὸν μέρος τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας ἠδύνατο καὶ ὤφειλε θεωρεῖσθαι ὡς ἐνάμιλλον τρόπον τινὰ τῆς γεωργίας, τοῦτο δ' ἔστιν ἡ κτηνοτροφία, ἥτις ἐν τοῖς πλείστοις τῶν ὀρεινῶν τόπων ἦν ἐπίσης δαψιλὴς πόρος καὶ ἄφθονος πηγὴ εὐημερίας καὶ πλουτισμοῦ. Φαίνεται δὲ ὅτι ὁ τοιοῦτος πλοῦτος ἦν καὶ ὁ ἀρχαιότατος ἐν τῇ Ἑλλάδι, εἰ δυνατὸν συμπεραῖναι τοῦτο ἐκ τοῦ πλούτου ἀρνῶν, προβάτων καὶ βοῶν, ὃν ὁ Ὅμηρος ἀναφέρει περὶ εὐπόρων καὶ πλουσίων κατοίκων Πελοποννησιακῶν τινων καὶ ἄλλων τῆς Ἑλλάδος πόλεων, καλῶν αὐτοὺς ἄνδρας πολύῤῥηνας καὶ πολυβούτας. Τὰ κτήνη, ἅπερ ἐκαλοῦντο καὶ βοσκήματα καὶ θρέμματα, κατὰ λόγον τῆς διαφορᾶς τῶν ὡρῶν τοῦ ἔτους καὶ ἄλλων περιστάσεων ἐκρατοῦντο ἢ ἐν ὑποστέγοις, ἢ ἐν ἀστέγοις σταθμοῖς καὶ μάνδραις. Παρ' Ὁμήρῳ ἤδη ἀναφέρονται μετὰ τοιαύτης διακρίσεως σταθμοὶ καὶ κατηρεφεῖς κλισίαι (αἱ ἰδιωτικῶς λεγόμεναι σκεπασταὶ κατ' Εὐστάθιον) καὶ σηκοί. Ἰδίως δὲ σταθμοὶ μὲν καὶ ἐπαύλεις λέγονται τὰ μέρη, ἐν οἷς ἵστανται οἱ ἵπποι καὶ οἱ βόες, καὶ πάλιν μερικώτερον, ὅπου μὲν οἱ βόες ἵστανται, βούσταθμα, βοαύλια καὶ βουστάσεις, ὅπου δὲ τὰ πρόβατα καὶ αἱ αἶγες, αὐλαὶ καὶ σηκοὶ καὶ μάνδραι, ὅπου δὲ οἱ χοῖροι συφειοὶ καὶ συβόσια καὶ χοιροκομεῖα. Ἄλλως δὲ διακριτέον τὸ σύνολον τῶν τοιούτων ζώων ἀπὸ τῶν τόπων, ἔνθα συναγελάζουσι

καὶ κρατοῦνται κεκλεισμένα. Καὶ πάντων μὲν τῶν ἡμέρων κτηνῶν, ὡς καὶ ἄλλων ζώων, τὸ συναγελαζόμενον πλῆθος καλεῖται ἀγέλη· ἰδίως δὲ αὕτη ἡ γενικὴ ὀνομασία ἀπεδόθη τῇ κατ' ἐξοχὴν ἀγέλῃ τῶν βοῶν, ὥστε παρ' ἡμῖν μάλιστα καὶ ἡ θήλεια βοῦς ἀγελὰς καλεῖται· δι' ἄλλης ὀνομασίας καλεῖται ἡ αὐτὴ μερικωτέρα ἀγέλη καὶ βουκόλιον, ὡς ἡ ἀγέλη τῶν προβάτων ποίμνιον, καὶ ἡ τῶν αἰγῶν αἰπόλιον, καὶ ἡ τῶν συῶν ἢ χοίρων συφόρβιον. Τὰ τοιαῦτα κτήνη, ὀνομαζόμενα οὕτως οἱονεὶ ἔμψυχα κτήματα, διαιροῦνται ἐν πρώτοις εἰς μεγάλα κτήνη, ἅτινα ἐχρησίμευον ὡς φορτηγὰ ἢ ὡς ὑπὸ ζυγὸν τιθέμενα ζῶα καὶ διὰ τοῦτο ὀνομάζονται καὶ ὑποζύγια, ἐμπεριλαμβάνοντα βοῦς, ἡμιόνους καὶ ἵππους ὁμοίως, καὶ εἰς μικρὰ κτήνη, βοσκήματα, θρέμματα ἢ πρόβατα. Φαίνεται δὲ ὅτι κατ' ἀρχὰς αὕτη ἡ τελευταία ὀνομασία ἐσήμαινε συμφώνως τῇ παραγωγῇ αὐτῆς ἀπὸ τοῦ προβαίνειν πάντα τὰ κινητὰ κτήματα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἀκίνητα, ὡς παρ' Ὁμήρῳ ταῦτα τὰ πρόβατα ὑπὸ τὴν ἔκφρασιν πρόβασις συμπαρατίθενται μετὰ τῶν κειμηλίων, ἅτινα καὶ αὐτὰ κατ' ἀρχὰς ἐσήμαινον πᾶν ἀκίνητον κτῆμα ὡς κείμενον ἐν ὡρισμένῳ τόπῳ, καὶ ἔπειτα πᾶν πολύτιμον ἐν τῇ οἰκίᾳ ἢ τοῖς θησαυροῖς ἐναποκείμενον πρᾶγμα. Ὅτι τὰ πρόβατα κατ' ἀρχὰς ἐσήμαινον πάντα τὰ μικρὰ κτήνη, δεικνύει καὶ ἡ λέξις ποιμήν, ἣ κατ' ἀρχὰς ἐδήλου τὸν βοσκὸν ἢ τὸν νομέα πάντων τῶν τοιούτων ζώων, μετὰ δὲ ταῦτα κατήντησεν εἰς τὸ σημαίνειν κυριολεκτικῶς τὸν νομέα τῶν προβάτων, ὡς πάλιν ὁ τῶν βοῶν καλεῖται βουκόλος καὶ βουφορβός, ὁ τῶν αἰγῶν βοσκὸς αἰπόλος, ὁ τῶν χοίρων (ὑῶν, συῶν) συβώτης, συφορβὸς καὶ ὑοφορβός, ὁ δὲ τῶν ἵππων ἱπποφορβός. Ὡς δὲ ἡ λέξις ποιμὴν κατήντησεν ὁ νομεὺς ἰδίως τῶν παρ' ἡμῖν προβάτων, οὕτω καὶ αὕτη ἡ τελευταία μετέπεσεν εἰς τὴν σημασίαν τῶν παρ' ἡμῖν προβάτων, ἃ γενικώτερον ἐκαλοῦντο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ὄεις δι' ὀνόματος τηρηθέντος ἐν ταῖς συγγενέσι τῆς ἑλληνικῆς γλώσσαις (ovis). Ταῦτα δὲ καὶ ἀπετέλουν τὸν πρωϊμώτατον πλοῦτον τοῦ Ἕλληνος κτηνοτρόφου, καὶ οὐδεὶς κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, οὐδ' αὐτὸς ὁ ἐνδοξότατος καὶ ἐπιφανέστατος, ἀπηξίου εἶναι ποιμὴν προβάτων. Γνωστὸν ὅτι ἡ χώρα τῆς Ἑλλάδος, πρὸ

πάντων ἡ ὀρεινή, ἣν καταλληλοτάτη πρὸς τοιαύτην κτηνοτροφίαν, καὶ ὅτι καὶ νῦν ἔτι ὁ ποιμενικὸς βίος ἐν πολλαῖς ἑλληνικαῖς χώραις διατελεῖ ἀποκλειστικὸν ἐπιτήδευμα καὶ ἔργον πολλῶν εὐπόρων κατοίκων, μεταβαινόντων ἐκ πεδιάδων εἰς ὄρη καὶ τἀνάπαλιν κατὰ τὸ θέρος καὶ τὸν χειμῶνα· σημειοῦμεν δὲ μόνον ὅτι ἐν πολλαῖς χώραις καὶ ἡ νομοθεσία αὐτὴ περιέθαλπε ταύτην τὴν ἀνάπτυξιν, ὡς π. χ. ἐν Ἀττικῇ κατὰ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους ἦν ἀπηγορευμένον διὰ νόμου μὴ θύειν πρόβατον ἄπεκτον ἢ μὴ κεκαρμένον ἔτι, ἢ ἄτοκον, ἢ μηκέτι γεννῆσαν· ἐν τῇ αὐτῇ Ἀττικῇ ὑπῆρχον καὶ εὐγενῆ πρόβατα, ἅπερ ἐκαλοῦντο μαλακὰ πρόβατα. Ἐν δὲ τῇ ὁμόρῳ τῆς Ἀττικῆς Μεγαρικῇ ἀδιαλείπτως καὶ μετὰ ταῦτα κατεβάλλετο πολλὴ μέριμνα πρὸς περιποίησιν καὶ πολλαπλασιασμὸν τούτων. Ἔτι δὲ σημειωτέον ὅτι τὸ μὲν ἄρρεν, ὁ καὶ ἡγεμὼν τῶν προβάτων, ἐκαλεῖτο κριὸς (κτίλος), τὰ δὲ μικρὰ ἢ νέα αὐτῶν ἄρνες (ἀμνός), τὰ δὲ θήλεα συνηθέστερον ὄεις καὶ γενικῶς πρόβατα. Τὸ δὲ δέρμα τῶν προβάτων (ἀρνειὰ) καλεῖται κῴδιον, καὶ τὸ ἀκατέργαστον καὶ ἔτι ἐριοφόρον νάκος. Ἀλλὰ καὶ μηλωτὴ δύναται ὀνομάζεσθαι τὸ παρ' ἡμῖν προσφυέστατα καλούμενον προβέα.

§ 2. Ἐκτὸς τῶν προβάτων ὑπῆρχον ἐν διαφόροις τόποις καὶ αἶγες, καὶ φαίνεται ὅτι ἡ κτηνοτροφία τῶν αἰγῶν ἐγίνετο πρὸ πάντων ἐπὶ πετρωδῶν χωρῶν, ἰδιαιτέρως δὲ ἐν ταῖς νήσοις Νάξῳ καὶ τῇ κατ' ἐξοχὴν πετρώδει καὶ φερωνύμῳ Σκύρῳ· ταύτης τῆς τελευταίας νήσου αἱ αἶγες ἦσαν ἄρισται, καὶ ὁ ὄλβιος τύραννος τῆς Σάμου Πολυκράτης ἀναφέρεται ὅτι ὑπὸ τρυφῆς μετέφερε καὶ ἐξῆγεν εἰς Σάμον αἶγας ἐξ ἀμφοτέρων τούτων τῶν νήσων· καὶ ἐν τῇ Ἀττικῇ δὲ τῇ μὴ ἀπολειπομένῃ ἄλλων χωρῶν κατὰ τὸ πετρῶδες ἐτρέφοντο αἶγες (ἐκ τοῦ Φελλέως), καὶ μία δὲ τῶν τεσσάρων ἀρχαίων φυλῶν αὐτῆς, οἱ ποιμένες, ἐκαλοῦντο αἰγικορεῖς, οἱονεὶ αἰγοκόμοι. Καὶ ἐν τούτοις δὲ τοῖς αἰπολίοις ὁ μὲν ἄῤῥην καλεῖται τράγος, ἡ δὲ θήλεια αἴξ, καὶ τὸ νέον ἔριφος ἢ ἐρίφιον· τὸ δὲ δέρμα τῆς αἰγὸς καλεῖται αἰγίς, ἀλλὰ μετὰ ταύτης οὐδὲν εἶχε κοινὸν ἡ τρομερὰ αἰγὶς τῆς Ἀθηνᾶς καὶ ἄλλων θεῶν. Καὶ τὸ ὄνομα δὲ αὐτὸ αἴξ φαίνεται ὅτι προῆλθεν ἐκ τοῦ

εἴδους τοῦ βίου καὶ τοῦ πηδητικοῦ αὐτῶν, ὡς ἀπὸ τοῦ ῥήματος ἅίσσειν τοῦ σημαίνοντος ὁρμητικῶς καὶ ἁλτικῶς κινεῖσθαι, καὶ τὰς ὅλως ἀπροσβάτους πέτρας, οἱονεὶ βράχους καὶ αὐταῖς ταῖς αἰξὶν ἀπροσίτους καὶ ἐγκαταλελειμμένας ὑπ' αὐτῶν, ἐκάλουν αἰγίλιπας. Πρόβατα καὶ αἶγες οὐχὶ μόνον διὰ τοῦ κρέατος αὐτῶν, ἀλλ' ἔτι καὶ διὰ τοῦ γάλακτος καὶ τοῦ ἐρίου αὐτῶν, ἐθεράπευον τὰς ἁπλουστάτας ἀνάγκας καὶ ἐπήρκουν εἰς τὸν λιτότατον βίον τοῦ χωρικοῦ. Καὶ ταῦτα μὲν ἦσαν τὰ ἀπ' ἀρχαιοτάτου διατρεφόμενα ἐν Ἑλλάδι κτήνη, καὶ περὶ ἀμφοτέρων τούτων δυνατὸν εἰπεῖν ὅτι καὶ σήμερον ἔτι κατὰ τὰς πλείστας τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν διατηροῦνται αἱ αὐταὶ συνήθειαι τοῦ ποιμενικοῦ βίου καὶ αἱ αὐταὶ φροντίδες. Οἱ χοῖροι ὅμως, ὡς χρησιμεύοντες μόνον πρὸς τρυφήν, ἀνήκουσιν εἰς μείζονα ἀνάπτυξιν καὶ ἀπωτέραν βαθμίδα πολιτισμοῦ. Διὸ καὶ ὁ Πλάτων, ὃς ἀναμφιβόλως ἰδανικὴν μὲν πολιτείαν διαγράφει, ἀλλὰ πάντως παραδέχεται ἐν αὐτῇ ἐκ τοῦ βίου πᾶν στοιχεῖον μὴ ἀποδοκιμαζόμενον ὑπὸ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ἀποκλείει μὲν ἀπὸ τῆς φυσικῆς καὶ ἀδιαφθόρου πόλεως τὴν περιποίησιν τῶν χοίρων καὶ τὴν ἀπ' αὐτῶν τροφήν, ἀλλ' ἀναγκάζεται εἰσαγαγεῖν τὸ τοιοῦτο τρόφιμον στοιχεῖον εἰς τὴν μείζονα καὶ φλεγμαίνουσαν πόλιν τὴν ἐμπεπλησμένην ὄγκου καὶ πλήθους. Ἐν ᾧ δὲ καὶ παρ' Ὁμήρῳ ἤδη ἀναφέρεται συβώτης καὶ συφορβός, καὶ ἐκτὸς τῶν ἀγρίων συῶν μνημονεύονται καὶ ἥμεροι τοιοῦτοι, ὀνομαζόμενοι ὡσαύτως καὶ ὗς, οἱ μεταγενέστεροι ὑοπῶλαι καὶ οἱ ἐπιστάμενοι τὴν ἑαυτῶν τέχνην μάγειροι εἶχον καὶ σιτευτοὺς χοίρους ἢ δέλφακας ἄῤῥενας καὶ θηλείας, ἀλλὰ καὶ δελφάκια γαλαθηνά, τρέφοντες ἐν συφεοῖς ἢ χοιροκομείοις.

§ 3. Ἐκ δὲ τῶν μεγάλων κτηνῶν ἡ ὑποζυγίων ὁ βοῦς ἐθεωρεῖτο κατ' ἐξοχὴν ὡς ὄργανον τῆς γεωργίας, καὶ διὰ τοῦτο καὶ συνήθως ἐκαλεῖτο παρὰ ποιηταῖς βοῦς ἀροτὴρ ἢ ἀρότης. Ἡ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἰδίως πρὸς τὴν γεωργίαν χρῆσις τοῦ βοὸς ἀποδεικνύεται τρανῶς καὶ ἐκ τῆς ἐν πολλαῖς χώραις ῥητῆς ἀπαγορεύσεως, ὅπως μὴ θυσιάζωσι τοιούτους ἀρότας ἢ ἐργάτας βοῦς· ἐννοεῖται δὲ ὅτι τοιαύτη ἀπαγόρευσις ἐγίνετο πρὸ πάντων ἐν τόποις δυσμενέσι πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς βουφορβίας. Ἀλλὰ πάντως

ἡ ἐπιμέλεια τούτου τοῦ κτήνους ὤφειλεν εἶναι μεγίστη ἐν Ἑλλάδι, διότι οὐχὶ μόνον συνηθέστερον πρὸς τὴν γεωργίαν καὶ ἄροσιν μετεχειρίζοντο αὐτούς, ἀλλὰ καὶ πολυτελεῖς θυσίας, ἑκατόμβας καὶ χιλιόμβας, ἠδύναντο θύειν ἐνίοτε οἱ πλούσιοι. Διὸ καὶ μείζονες ἀγέλαι τούτου τοῦ εἴδους τῶν κτηνῶν ἦσαν οὐχὶ σπάνιαι ἐν Ἑλλάδι, φέρουσαι καὶ τὸ ἴδιον ὄνομα βουκόλια καὶ βουφόρβια. Ὁ δὲ νομεὺς αὐτῶν, ὁ βουκόλος, μεταφέρεται ἐνίοτε καταχρηστικῶς καὶ εἰς τοὺς βοσκοὺς ἄλλων εἰδῶν μεγάλων κτηνῶν. Ἐπίσης ἀναφέρονται βουφορβοὶ καὶ βουκάπηλοι, τρέφοντες καὶ ἐμπορευόμενοι βόας, ὡς καὶ βοηλάται οἱ διώκοντες τοὺς κατὰ τὸν ἄροτον ἐργαζομένους βοῦς, οἱ αὐτοὶ πιθανῶς καὶ ζευγηλάται καλούμενοι ὡς παρ' ἡμῖν. Καὶ ὁ μὲν ἄῤῥην, ὁ ἡγεμὼν τῶν βοῶν, καλεῖται ταῦρος, ἡ δὲ θήλεια ἡ βοῦς (ἀγελάς), ἡ αὐτὴ ἐνίοτε καὶ δάμαλις, ἀλλ' οὕτω πρὸ πάντων ἐκαλεῖτο ἡ μικρὰ βοῦς, ὡς μόσχος τὸ μικρὸν ἄῤῥεν τῆς βοός, οὗ τὸ κρέας μόσχειον, καὶ τὸ δέρμα μ ο σ χ ῆ. Ἡ γενικότης καὶ ἀνάπτυξις τῆς βουφορβίας ἐναπετυπώθη καὶ ἐν τῇ συνήθει γλώσσῃ διὰ τῆς ζωηρᾶς μεταφορικῆς ἐκφράσεως τοῦ ἀποβουκολεῖν ἐπὶ τῆς σημασίας τοῦ ἀποβάλλειν ἢ ἀποπλανᾶν, ὡς καὶ ἐν τῇ φιλολογίᾳ διὰ τοῦ ἱλαρωτάτου εἴδους τῆς βουκολικῆς ποιήσεως.

§ 4. Τὰ δὲ ζῶα τοῦ ἱππείου εἴδους, ἐν οἷς περιλαμβάνονται ἵππος, ὄνος καὶ τὸ γέννημα ἀμφοτέρων, ὁ ἡμίονος, ἐὰν εὑρεῖαι καὶ εὔφοροι πεδιάδες, ὡς ἐν Θεσσαλίᾳ, μὴ ὑπεβοήθουν τὴν κυρίως ἱπποτροφίαν, ἐτρέφοντο ἀλλαχοῦ διὰ τὴν διττὴν ἀνάγκην τοῦ μετακομίζειν ἀνθρώπους ἢ φορτία, καὶ ἐνίοτε σπανίως ὡς ἀροῦντα ὑποζύγια. Καὶ περὶ μὲν τῶν θεσσαλικῶν ἵππων καὶ τοῦ περιφήμου θεσσαλικοῦ ἱππικοῦ εἴπομεν καὶ ἐν τοῖς προηγουμένοις. Ἰδίως δὲ οἱ θεσσαλικοὶ ἵπποι περιγράφονται ὡς σύμμετροι μὲν τὸ μέγεθος, ἀσαρκότεροι τὰ πλευρά, οὐκ ἰσχνώμενοι τὴν γαστέρα, βραχεῖς τὸν κενεῶνα, τράχηλον περιφερεῖς, ἕξιν τῇ καθέδρᾳ τὰ νῶτα ἰσοτελεῖς. Ἀλλὰ καὶ ἐν ἄλλαις χώραις ὑπῆρχεν οὐχὶ ἀναξία λόγου ἱπποτροφία. Ὡς ἄριστον γένος ἵππων ἐφημίζετο τὸ Ἀρκαδικόν, ὡς καὶ τὸ Ἀργολικὸν καὶ τὸ Ἐπιδαυρικόν. Ἔτι δὲ καὶ ἡ ἐρημία τῶν Αἰτωλῶν καὶ Ἀκαρνάνων ἐγένετο πρὸς ἱπποτροφίαν

εὐφυὴς οὐχ ἧττον τῆς Θεσσαλίας. Καὶ ἐν Εὐβοίᾳ δὲ ἠσχολοῦντο πολὺ περὶ τὴν ἐπιμέλειαν τῶν ἵππων, καὶ παρὰ Χαλκιδεῦσιν ἱπποβόται ἐκαλοῦντο οἱ πλούσιοι (οἱ ἐξ αὐτῶν παχεῖς καθ' Ἡρόδοτον). Πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἵππους μετεχειρίζοντο βεβαίως μόνον οἱ πλουσιώτατοι πρὸς πολεμικὴν ἢ ἀγωνιστικὴν χρῆσιν· μόνοι οἱ τὰς μακρὰς οὐσίας κεκτημένοι ἠσχολοῦντο περὶ τὰς ἱπποτροφίας, καὶ πολλοὶ τῶν πλουσίων νεανιῶν διὰ τῶν μανικῶν καὶ πολυτελῶν ἱππωνειῶν καὶ ἱπποτροφιῶν αὐτῶν κατεσπατάλων τὴν ἰδίαν περιουσίαν, ἣ καθιππότρόφουν αὐτὴν κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴν ἔκφρασιν τῶν ἀρχαίων. Ἐν τῇ Ἀττικῇ πρὸ πάντων οἱ ἱππεῖς, οἱ πλουσιώτεροι τῶν πολιτῶν, ὑπ' αὐτῆς τῆς λαμπρότητος καὶ τοῦ πλούτου αὐτῶν ἦσαν ἠναγκασμένοι τρέφειν εὐγενεῖς καὶ ῥωμαλέους ἵππους ἢ πρὸς τὸν πόλεμον ἢ πρὸς πομπήν. Διὸ καὶ διακρίνεται ἀείποτε ὁ πολεμικὸς καὶ στρατιωτικὸς ἵππος ἀπὸ τοῦ πομπικοῦ. Ἀλλ' οἱ προέχοντες καὶ φιλοδοξότεροι τῶν πολιτῶν ἱπποτρόφουν ἔτι καὶ ἕνεκα τῶν περιδόξων ἀγώνων τῶν ἱπποδρομιῶν· καὶ οὕτως ἐν Ἀθήναις ἀνεπτύχθη ἐν τοῖς πλουσίοις νεᾶνίαις ἡ ἀπερίγραπτος ἐκείνη ἱππομανία καὶ φιλιππία, ἧς ὅ τε Ἀριστοφάνης παρέχει ἡμῖν παραδείγματα καὶ ἄλλοι πολλοὶ συγγραφεῖς. Ἕνεκα ταύτης τῆς περὶ τὴν ἱππασίαν καὶ ἱππικὴν μεγάλης ἐπιδόσεως οἱ ἐμπειρότεροι περὶ ταῦτα συνέταξαν καὶ ἴδια πονήματα, διδάσκοντα τὰ περὶ τὴν ἱππασίαν, ἰδίως τὴν εἰς τὰ πολεμικὰ ἀναφερομένην. Καὶ πρὸ τοῦ Ξενοφῶντος εἶχεν ἤδη συγγράψας τοιοῦτο περίφημος ἱππικὸς ἀνὴρ τῆς ἀρχαιότητος, ὁ Ἐλευσίνιος Σίμων· ἀλλὰ τὴν ἀπώλειαν τούτου κατὰ μέγιστον μέρος ἀναπληροῖ τὸ περὶ ἱππικῆς πολύτιμον σύγγραμμα τοῦ Ξενοφῶντος. Μὴ δυνάμενοι δὲ ἐνταῦθα εἰσελθεῖν εἰς πάσας τὰς λεπτομερείας, περιοριζόμεθα εἰς τὸ μνημονεῦσαι μόνον τὰ ἐγγύτερον ἀποκρινόμενα εἰς τὸν ἡμέτερον σκοπόν.

§ 5. Διακρίνομεν ἐν πρώτοις τοὺς ἐν ἀγέλῃ καὶ κατὰ τὰς νομὰς βοσκομένους ἵππους, τοὺς ἀγελαίους καὶ φορβάδας ἵππους, καὶ τοὺς ἐν σταθμοῖς ἢ ἱπποστασίοις τρεφομένους, τοὺς λεγομένους τροφίας ἵππους, τοὺς τρεφομένους πρὸς διαφόρους σκοποὺς μεγαλοπρεπείας καὶ ἐπιδείξεως. Ἰδίως ἀναφέρονται ἵπποι ἀθληταὶ

καὶ ἀγωνισταί, ἁμιλλητήριοι καὶ νικηφόροι καὶ ἀθλοφόροι, καὶ πολεμιστήριοι καὶ στρατιωτικοὶ καὶ πομπικοί. Καὶ οἱ μὲν ἐν ἀγέλαις τρέφοντες αὐτοὺς ἐκαλοῦντο ἱπποτρόφοι καὶ ἀγελητρόφοι καὶ ἱπποκόμοι καὶ ἱπποφορβοί, οἱ δὲ ἐκπαιδεύοντες καὶ δαμάζοντες αὐτοὺς ἱππαγωγοί, ἱπποδαμασταὶ καὶ πωλοδάμναι, καὶ ὁ περιποιούμενος αὐτοὺς ἱπποκόμος. Τὰ μικρὰ τῶν ἵππων, οἱ πῶλοι, παραλαμβανόμενοι ἀδάμαστοι ἔτι καὶ ἀπαίδευτοι ἐν ἱππωνείαις παρεδίδοντο τῷ πωλοδάμνῃ, ἵνα δαμάσῃ αὐτοὺς (πωλεύσῃ, πωλοδαμνήσῃ). Ἵνα μὴ ἐξαπατᾶται ὁ ὠνούμενος ἵππους ἢ πώλους ὤφειλε παρατηρεῖν τήν τε ἡλικίαν αὐτῶν, καθ' ἣν διεκρίνοντο εἰς πώλους, εἰς ἵππους ἀβόλους, εἰς δευτεροβόλους ἢ τελείους ἵππους, καὶ εἰς γεγηρακότας ἵππους, ὀνομαζομένους ἀγνώμονας ἢ λιπογνώμονας, διότι ἀπέπιπτεν ἐξ αὐτῶν ὁ τῆς ἡλικίας γνωριστικὸς ὀδούς ὁ καλούμενος γνώμων. Ἦσαν δὲ καὶ ἄλλα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα, προμηνύοντα ἐκ πώλου ἀγαθὸν καὶ γενναῖον ἵππον, ἢ χαρακτηρίζοντα ἤδη ἐσχηματισμένον τοιοῦτον. Ὁ ἐπαινούμενος καὶ ἀγαθὸς ἵππος ὤφειλεν ἔχειν τοὺς ὄνυχας ἢ τὰς ὁπλὰς παχείας καὶ κοίλας, ἔτι δὲ καὶ ὑψηλάς, ἵνα ἔχωσι τὴν καλουμένην χελιδόνα ὅσον τὸ δυνατὸν βαθύτερον καὶ ἀπώτερον τοῦ ἐδάφους, ὅπερ διέκρινον καὶ ἐκ τοῦ ψόφου τῆς τοιαύτης ὁπλῆς, ἠχούσης ὡς κύμβαλον ἐπὶ τοῦ δαπέδου. Ἡ τοιαύτη περὶ τὴν ὁπλὴν τοῦ ἵππου προσοχὴ καὶ ἄλλαι τεχνικαὶ βοήθειαι αὐτῆς ἐγίνοντο παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, καθ' ὅσον ἦν ἄγνωστος ἐκείνοις ἡ μόνον ἀπὸ τῆς τετάρτης μ. Χ. ἑκατονταετηρίδος εἰσαχθεῖσα συνήθεια τοῦ πεταλοῦν τοὺς ἵππους διὰ σιδηρῶν ἐλασμάτων, μετεχειρίζοντο δὲ μόνον κατὰ τὰς ἐν δυσηλάτοις τόποις πορείας καὶ στρατείας παντοίας θεραπείας καὶ ὑπέδεον ὑπὸ τὰς ὁπλὰς διάφορα πέλματα, καλούμενα αὐτὸ τοῦτο ὑποδήματα, τὸ μὲν σπάρτινα, τὸ δὲ καὶ μετάλλινα ἐκ σιδήρου (παρ' Ἀριστοφάνει ἀναφέρεται κτύπος χαλκοκρότων ἵππων), ἢ ἐνίοτε καὶ πολυτελέστερα ἐξ ἀργύρου (argenteae soleae) ἢ καὶ ἐπίχρυσα σπαρτία. Ἐπειδὴ δὲ ταῦτα καὶ ἦσαν κυρίως καὶ ἐκαλοῦντο ὑποδήματα, διὰ τοῦτο καὶ προσφυέστατα ἠδύνατο καλεῖσθαι ὑπὸ τοῦ Λουκιανοῦ ὁ ὄνος ἀνυπόδετος. Πρὸς τούτοις οἱ κυνήποδες (τὰ σφυρὰ) τοῦ ἵππου ὤφειλον εἶναι κοῖλοι πρὸς τὰ ἐντὸς καὶ

στερεοί, αἱ κνῆμαι ἄσαρκοι καὶ δυνατὰ ἔχουσαι τὰ ὀστᾶ καὶ εὐπαγεῖς, ἀπηλλαγμέναι πολλῶν σαρκῶν καὶ φλεβῶν, ἵνα μὴ σχηματίζωνται περὶ αὐτὰς οἱ κιρσοὶ (varices), ὅ ἐστιν ὑπεραίμωσις περὶ τὰς κνήμας, τὸ γόνυ λαγαρὸν πρὸς τὴν συγκαμπήν, ὅπερ ἦν σημεῖον ὅτι καὶ τὰ σκέλη ἦσαν ὑγρὰ καὶ εὔκαμπτα, οἱ μηροὶ παχεῖς καὶ ἰνώδεις (πηγοὶ ἵπποι παρ' Ὁμήρῳ), στέρνα πλατύτερα, ὁ αὐχὴν ἢ τράχηλος αὐτοῦ οὐχὶ ὀρθὸς καὶ προπετής, ἀλλ' εὐκαμπής, λαγαρὸς κατὰ τὴν συγκαμπὴν ὡς ἀλεκτρυόνος· ἡ κεφαλὴ ὀστώδης μετὰ βραχείας προτομῆς ἢ μικρᾶς σιαγόνος, ἡ χαίτη οὐχὶ ψιλή, ἀλλ' εὔθριξ καὶ ὁμόχνους μετ' εὐπρεποῦς προκομίου, οἱ ὀφθαλμοὶ οὐχὶ κοῖλοι, ἀλλὰ προέχοντες πρὸς τὰ ἔξω, ὥστε προετιμῶντο τῶν κοιλοφθάλμων οἱ ἐξόφθαλμοι· οἱ μυκτῆρες ἀνεπεπταμένοι καὶ οὐχὶ συμπεπτωκότες, τὰ ὦτα βραχέα μετὰ κορυφῆς μείζονος, ἡ ἀκρωμία ὑψηλή, αἱ πλευραὶ οὐχὶ στεναὶ καὶ ἄσαρκοι, ἀλλὰ βαθεῖαι, προμήκεις καὶ ὀγκωδέστεραι πρὸς τὴν γαστέρα, ἡ γαστὴρ καὶ ὁ κενεὼν μικροί, ἡ ῥάχις, ἢ ὀσφὺς (ἧς τὸ μέσον ἕδρα) οὐχὶ ὀξεῖα, ἀλλὰ πλατυτέρα καὶ βραχυτέρα καὶ διπλῆ, ἰσχία οὐχὶ τραχέα καὶ ὀστώδη, ἀλλ' εὔσαρκα καὶ πλατέα, καὶ οἱ γλουτοί, ἤτοι τὰ ὑπερέχοντα ἀπὸ τῶν ἰσχίων, οὐχὶ ἄσαρκοι, ἀλλ' εὐπαγεῖς, ἡ οὐρὰ προμήκης καὶ οἱ ὑπίσθιοι πόδες μετρίαν ἔχοντες τὴν διάστασιν τῶν σκελῶν. Ζωηρὰν περιγραφὴν ἀγαθοῦ ἵππου καὶ κακοῦ, ἀλλ' ἀναμεμιγμένην μετὰ χαρακτηρισμῶν ἀγαθοῦ ἀνθρώπου, παρέχει ἡμῖν ὁ Πλάτων· «ὁ μὲν τοίνυν αὐτοῖν ἐν τῇ καλλίονι στάσει ὢν τό τε εἶδος ὀρθὸς καὶ διηρθρωμένος, ὑψαύχην, ἐπίγρυπος, λευκὸς ἰδεῖν, μελανόμματος, τιμῆς ἐραστὴς μετὰ σωφροσύνης τε καὶ αἰδοῦς, καὶ ἀληθινῆς δόξης ἑταῖρος, ἄπληκτος κελεύματι μόνον καὶ λόγῳ ἡνιοχεῖται· ὁ δ' αὖ σκολιὸς, πολύς, εἰκῇ συμπεφορημένος, κρατεραύχην, βραχυτράχηλος, σιμοπρόσωπος μελάγχρως, γλαυκόμματος, ὕφαιμος, ὕβρεως καὶ ἀλαζονείας ἑταῖρος, περὶ ὦτα λάσιος, κωφός, μάστιγι μετὰ κέντρων μόλις ὑπείκων». Τοὺς λευκοὺς ἵππους, οὓς μετ' ἐπαίνου ἀναφέρει ὁ Πλάτων, ἐπαινεῖ ἤδη καὶ ὁ Ὅμηρος, ἀποκαλῶν τοὺς ἐξαιρέτους ἵππους τοῦ Ῥήσου λευκοτέρους χιόνος, θείειν τ' ἀνέμοισιν ὁμοίους. Ἐκ δὲ τῶν κατὰ τὴν ἐπιμέλειαν καὶ χρῆσιν τοῦ ἵππου ἀναγκαίων σημειοῦμεν τὸν χαλινόν, ὅστις ὤφειλεν εἶναι μαλακὸς καὶ οὐχὶ σκληρός, μετὰ τῶν ὑποστομίων σιδηρίων, τῶν πριονωτῶν τροχῶν καὶ τῶν κοίλων ἐχίνων, μετὰ τῆς κορυφαίας καὶ τῶν ἡνιῶν, τὴν ἐπιφατνιδίαν φορβειάν, τὸν κεκρύφαλον, τοὺς κημοὺς καὶ φιμούς, τοὺς ῥυτῆρας (ῥυταγωγεῖς καὶ ἀγωγεῖς), τὰ ψάλια, τὰ παρώπια ἢ ἀνθήλια, τὰ φάλαρα, τὴν σάγην ἢ τὸ ἐφίππιον· εἶτα τὰ κέντρα ἢ τὰς ἐγκεντρίδας, τοὺς μύωπας καὶ τὰς μάστιγας, τὸ διακτενίζον πριονῶδες ἢ ὀδοντωτὸν σιδήριον (ξυστρίον), τὴν ψήκτραν, τὴν σωρακίδα, τὸ ἐκ τῆς φοινικῆς ἀμπεχόνης πλεκόμενον κοῖλον καὶ διάκενον χειρίδιον, καὶ τὴν σπάθην, ἤτοι τὸ ξύλον τὸ διαναθαῖρον τὴν τρίχα καὶ πτερῷ ἐοικός. Οἱ τροφίαι ἵπποι ἐτηροῦντο ἐν σταθμοῖς ἢ ἱππῶσιν, ἔνθα ἦν ἡ φάτνη αὐτῶν, ἔνθα ἦσθιον ἐντὸς κάπης ἢ κραστηρίου ἢ χιλωτῆρος, προστιθεμένου τῷ στόματι καὶ κρεμαμένου ἐκ τῆς κορυφαίας. Ἐν αὐτῇ δὲ τῇ ἱππασίᾳ ὁ ἀναβάτης ἐξήγειρε τὸν ἵππον διὰ κλωγμοῦ, κατέπαυε δὲ διὰ ποππυσμοῦ, παρεῖχε τὸ εἰς τὸν δρόμον ἐνδόσιμον κρούων τὴν γαστέρα διὰ τοῦ ποδὸς καὶ ἀνακλῶν τὸν αὐχένα ἐκ τοῦ χαλινοῦ, τὸν δὲ φαῦλον καὶ μὴ θυμοειδῆ ἵππον καὶ μυωπίζων ἐνίοτε. Σημειωτέον ἔτι ἐν τέλει καί τινα περὶ ἀρετῶν τοῦ ἵππου καὶ εἰδῶν δρόμου αὐτοῦ, καὶ ἄλλα τινὰ παραστατικὰ ἔργων ἵππου, ἅπερ ἡ γλῶσσα, ἐκεῖθεν μετενεγκοῦσα, τόσον συχνάκις μεταχειρίζεται. Ὁ ἵππος, ὃς ὤφειλεν εἶναι φύσει θυμοειδής, ἔχρηζεν ἀποβαίνειν χειροήθης καὶ πειθήνιος, οὐχὶ δὲ δυσήνιος, οὐδὲ δάκνειν τὸν χαλινὸν καὶ ἀποσείειν τὸν ἀναβάτην κατὰ τοῦ τραχήλου ἢ ἐκτραχηλίζειν αὐτόν. Ἐν ὁρμητικῇ ῥύμῃ ὁ ἀναβάτης ἠδύνατο ἀναχαιτίζειν αὐτόν, λαμβάνων ἀπὸ τῆς χαίτης, ὅπερ ἐγίνετο καὶ ἐν τῇ διαπηδήσει τάφρων. Ἡ δὲ φορὰ τοῦ ἵππου ἐλέγετο καὶ δρόμος καὶ ῥύμη, καὶ ἐκδρομος δρόμος, ὅταν ὁ ἵππος φέρηται ὑπὸ ῥύμης ὑπὲρ τὸ τεταγμένον τοῦ δρόμου μέτρον. Εἴδη δὲ ἱππασίας ἦσαν ἡ κυκλοτερής, ὀνομαζομένη πέδη, καὶ ὀρθοδρομεῖν καὶ ἀνακάμπτειν, καὶ σχεδία ἱππασία, καλπάζειν καὶ τροχάζειν, καὶ ἐξελαύνειν ἀπὸ ῥυτῆρος· καὶ ἐπὶ θυμοῦ καὶ σχήματος ἵππου τὸ γαυριᾶν καὶ φρυάττεσθαι. Μετεχειρίζοντο δὲ ἵππους οὐχὶ μόνον θηλείας, ἀλλὰ καὶ ἄρρενας, καὶ τούτους οὐχὶ ἐκτομίας, διότι ἡ συνήθεια τοῦ ἐκτέμνειν τοὺς ἵππους ἦν

σκυθική, ἀλλὰ κήλωνας. Ἐννοεῖται δὲ οἴκοθεν ὅτι κατὰ τοὺς διαφόρους τόπους καὶ τὰς διαφόρους περιστάσεις καὶ αἱ τιμαὶ τῶν ἵππων ἦσαν διάφοροι· ἀναφέρονται ἡμῖν τιμαὶ κοινῶν ἵππων μέχρι τριῶν μνῶν, ἀλλ' ἐν Ἀθήναις αἱ τιμαὶ τῶν ἐκλεκτοτέρων ἵππων ἦσαν ἀναλόγως μεγάλαι, φθάνουσαι μέχρι δώδεκα μνῶν καὶ ἔτι μᾶλλον. Ἐννοεῖται δέ, ὅτι οἱ φίλιπποι ἀνεβίβαζον τὰς τιμὰς αὐτῶν ἐπ' ἀόριστον· περιεργίας δὲ μόνον χάριν μνημονεύομεν, ὅτι ὁ περίφημος βουκέφαλος ἠγοράσθη ἀντὶ δεκατριῶν ταλάντων. Οἱ αὐτοὶ φίλιπποι καὶ ἐστιγμάτιζον συνήθως καυτηριάζοντες τοὺς ἵππους διὰ διαφόρων σημείων ἢ διὰ τῶν γραμμάτων (κοππατίας, κοππαφόρος, σαμφόρας), ἢ διὰ ζώων (λευκοφόρος, ἴσως καὶ ὁ βουκέφαλος). Εὑρηνται δὲ καὶ ἐν εἰκόσιν ἀγγείων καυστήριον σημεῖον ὄφις ἐπὶ πηγάσου καὶ ἄλλα.

§ 6. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν ἵππων· διὰ δὲ τὴν σπάνιν αὐτῶν ἢ τὸ πολυδάπανον ἔν τισι τόποις μετεχειρίζοντο τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀχθοφόρον καὶ φορτηγὸν ζῶον, τὸν ὄνον· ὑπῆρχον δὲ ὄνοι ἐν ἀφθονίᾳ πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος, ἰδίως δὲ ἐν Ἀρκαδίᾳ οἱ καλούμενοι ἱπποβάται ὄνοι οἱ ὀχεύοντες τὰς ἵππους. Παρὰ ταύτην τὴν ὠφέλειαν τοῦ ζώου τούτου ἐν Ἑλλάδι πρωΐμως, ἢ μᾶλλον μεταγενεστέρως, ἐπιλαθόμενοι τῶν ἀρετῶν τῆς φιλοπονίας, τῆς ὑπομονῆς καὶ ἐπιμονῆς τοῦ ὄνου, μετήνεγκον τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐπὶ τῶν ἀναισθήτων καὶ μωρῶν, ἀποκαλέσαντες τοὺς τοιούτους ὄνους καὶ μάλιστα ὄνους κανθηλίους. Ἔτι δὲ ἐν ὀρεινοῖς μάλιστα τόποις καὶ ὁδοῖς μετεχειρίζοντο πρὸς μεταφορὰν ἀνθρώπων ἢ φορτίων καὶ τὰς ἡμιόνους, αἳ ἐκαλοῦντο ἀδιαφόρως κατ' ἀρσενικὸν ἢ θηλυκὸν γένος, ὁ καὶ ἡ ἡμίονος, διότι ἐν τοῖς τοιούτοις τόποις τὸ βάδισμα τούτων ἦν ἀσφαλέστερον τοῦ τῶν ἵππων· διὸ καὶ ἐκαλεῖτο ὁ ἡμίονος ἰδίως ὀρεύς, διότι ἠδύνατο βαίνειν ἐν ὄρεσι μᾶλλον τῶν ἄλλων ζώων. Ἡ ἐτυμολογία καὶ σύνθεσις τῆς λέξεως δεικνύει τὴν καταγωγὴν τῆς ἡμιόνου, οὐδὲ δυνάμεθα διακρίνειν μεταξὺ ὀρέως καὶ ἡμιόνου, ἐκλαμβάνοντες ὅτι ἐκεῖνος μὲν ἦν ὁ ἐξ ἵππου κήλωνος καὶ θηλείας ὄνου, αὕτη δὲ ἡ ἐξ ὄνου καὶ θηλείας ἵππου, ἢ τἀνάπαλιν· διότι παρ' Ὁμήρῳ εὑρίσκεται μὲν θήλεια ἵππος κυοφοροῦσα ἡμίονον, ἀλλαχοῦ δὲ πάλιν ταὐτί-

ζονται αἱ δύο ἐκφράσεις. Αἱ ἡμίονοι ἐκαλοῦντο ἄλλως καὶ ὀρικὰ ζεύγη, ἀφ' ὧν καὶ ὁ φόρος ἐκαλεῖτο ζευγίσιον καὶ ἡ τάξις τῶν τοιοῦτον φόρον ἀποφερόντων πολιτῶν οἱ ζευγίσιον τελοῦντες. Μόνον ἐν Ἤλιδι αἱ ἵπποι οὐκ ἠδύναντο κυοφορεῖν ἡμιόνους, ὅπερ ἀπέδιδον εἴς τινα κατάραν, καὶ διὰ τοῦτο, ὅπως κυοφορήσωσιν αἱ ἵπποι, ἐξήλαυνον αὐτὰς εἰς τὴν ὑπερορίαν ὅμορον χώραν, μέχρις οὗ ἐκύουν. Ὁ ἡμίονος ἐκαλεῖτο ἔτι καὶ ἀστράβη· διὸ ὁ ἀγωγεὺς αὐτῆς ἐκαλεῖτο ἀστραβηλάτης· διεκρίνοντο δὲ εἰς ἡμιόνους νωτεῖς καὶ ζυγίους. Καὶ ἀγὼν δὲ ἡμιόνου ἐτελεῖτο τὸ πάλαι ἐν Ὀλυμπίᾳ, καὶ τὸ μὲν ἀγώνισμα τῶν νωτέων ἡμιόνων ἐκαλεῖτο κάλπη, τὸ δὲ τῶν ζυγίων ἀπήνη.

§ 7. Πρὸς τούτοις ἐν ταῖς πεδιάσι τῆς Θεσσαλίας ἀπαντῶμεν καὶ χηνοτροφίαν καὶ γερανοτροφίαν, ἢ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χηνοβοσίας καὶ γερανοβοσίας. Ἄλλως δὲ οὐχὶ μεγάλην ὀρνιθοτροφίαν ἀπαντῶμεν ἐν τῇ ἑλληνικῇ οἰκονομίᾳ, εἰ καὶ ὁ Πολυδεύκης ἀναφέρει οἰκίσκον ὀρνίθειον καὶ οἰκίσκον περδικικὸν καὶ περδικοτροφεῖον καὶ καλιὰν ἢ μᾶλλον καλιὸν ἐκ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀριστοφάνους, ἔτι δὲ καὶ πέταυρον, ἔνθα ἐγκαθεύδουσιν αἱ ἐνοικίδιαι ὄρνιθες. Ἀλλὰ καὶ ἔνθα μνημονεύεται ὀρνιθοτροφία, αὕτη ἦν μᾶλλον πρὸς τέρψιν καὶ παιδιὰν ἢ πρὸς ὠφέλειαν. Συνίστατο δὲ ἢ ἐν ἀγρίοις πτηνοῖς, οἷον περιστεραῖς ἢ τοιούτοις ἄλλοις, θηρευομένοις καὶ διατρεφομένοις ἐν ἰδιαιτέροις οἰκίσκοις, ὀρνιθοτροφείοις, περιστερεῶσιν, — ἢ ἐν ἀλεκτρυόσι καὶ ὄρτυξι, τρεφομένοις καὶ γυμναζομένοις πρὸς τὰς μέχρι πάθους προσφιλεστάτας ἀλεκτοromαχίας καὶ ὀρτυγομαχίας, ἤτοι ἀγῶνας ἀλεκτρυόνων καὶ ὀρτύγων. Μετὰ πόσης ἐπιμελείας περιεποιοῦντο ἐν Ἀθήναις ἀλεκτρυόνας καὶ ὄρτυγας πρὸς τοιοῦτον σκοπὸν δεικνύει ὁ Πλάτων, λέγων, ὅτι «τρέφουσι παρ' ἡμῖν οὐ μόνον παῖδες, ἀλλὰ καὶ πρεσβύτεροί τινες, ὀρνίθων θρέμματα, ἐπὶ τὰς μάχας τὰς πρὸς ἄλληλα ἀσκοῦντες τὰ τοιαῦτα τῶν θηρίων· πολλοῦ δὴ δέουσιν ἡγεῖσθαι τοὺς πόνους αὐτοῖς εἶναι τοὺς πρὸς ἄλληλα μετρίους, ἐν οἷς αὐτὰ ἀνακινοῦσι γυμνάζοντες... πρὸς γὰρ τούτοις λαβόντες ὑπὸ μάλης ἕκαστος τοὺς μὲν ἐλάττονας εἰς τὰς χεῖρας, μείζους δ' ὑπὸ τὴν ἀγκάλην ἐντός, πορεύονται περιπατοῦντες σταδίους παμπόλλους, ἕνεκα τῆς

εὐεξίας οὔ τι τῆς τῶν αὐτῶν σωμάτων, ἀλλὰ τῆς τούτων τῶν θρεμμάτων». Ἐν Ἀθήναις μάλιστα φαίνεται ὅτι μετὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους ἦσαν διατεταγμέναι νόμῳ αἱ ἀλεκτορομαχίαι κατὰ τὸν Αἰλιανὸν λέγοντα, ὅτι «μετὰ τὴν κατὰ τῶν Περσῶν νίκην Ἀθηναῖοι νόμον ἔθεντο ἀλεκτρυόνας ἀγωνίζεσθαι δημοσίᾳ ἐν τῷ θεάτρῳ μιᾶς ἡμέρας τοῦ ἔτους.» Ὁ αὐτὸς διηγεῖται καὶ τὴν ἀφορμὴν τῶν ἐτησίων τούτων ἀγώνων, λέγων ὅτι ὁ Θεμιστοκλῆς, ἐξάγων κατὰ τῶν βαρβάρων τὴν πολιτικὴν δύναμιν, εἶδεν εἴτε κατὰ συγκυρίαν, εἴτε προδιαθεὶς τὸ πρᾶγμα, ἀλεκτρυόνας μαχομένους, καὶ ὠφελούμενος ἀπὸ τοῦ συμπίπτοντος θεάματος, ἐπέστησε τὴν στρατιὰν καὶ εἶπεν· «ἀλλ' οὗτοι μὲν οὔτε ὑπὲρ πατρίδος, οὔτε ὑπὲρ πατρώων θεῶν, ἀλλ' οὐδὲ ὑπὲρ τῶν προγονικῶν τάφων κακοπαθοῦσιν, οὐδὲ ὑπὲρ ἐλευθερίας καὶ δόξης καὶ παίδων, ἀλλ' ἑκάτερος, ἵνα μὴ ἡττηθῇ, μηδ' ὑπείξῃ τῷ ἑτέρῳ»· καὶ διὰ τῆς τοιαύτης εὐφυοῦς ἀντιπαραθέσεως ἐνεθάρρυνε τοὺς Ἀθηναίους, καὶ ἠθέλησε διαφυλάττειν τὴν ἀνάμνησιν τοιούτου συγκυρήματος διὰ τῆς συστάσεως ἀγώνων ἀλεκτρυόνων. Ὁπωσδήποτε ὅμως καὶ ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, φαίνεται ὅτι τὰ μάλιστα ἐσπούδαζον περὶ τὴν θέαν τοιούτων ἀγώνων καὶ ἐτέρποντο μεγάλως, καὶ, ἐὰν ὑπάρχῃ ἀμφίβολος ἡ αἰτία καὶ ἀφορμὴ τῆς κατὰ νόμον διατάξεως τῶν τοιούτων ἀγώνων, πάντως ἡ γλῶσσα τῶν χαριέντων συχνάκις μετεχειρίζετο τὰ κατὰ τοὺς ἀγῶνας τῶν μαχητικῶν τούτων ὀρνίθων γινόμενα ὡς ἐνθαρρυντικὸν καὶ ἐξεγερτικὸν παράδειγμα. Διὸ ὁ μὲν ἀφελῶς ἀναχρονίζων Λουκιανὸς εἰσάγει τὸν Σόλωνα λέγοντα τῷ ξένῳ τὴν τοιαύτην ἀπὸ τούτων ὠφέλειαν· «καίτοι τί ἂν πάθοις, εἰ θεάσαιο καὶ ὀρτύγων καὶ ἀλεκτρυόνων ἀγῶνας παρ' ἡμῖν, καὶ σπουδὴν ἐπὶ τούτοις οὐ μικράν; ἢ γελάσῃ δηλονότι, καὶ μάλιστα, ἢν μάθῃς ὡς ὑπὸ νόμιῳ αὐτὸ δρῶμεν, καὶ προστέτακται πᾶσι τοῖς ἐν ἡλικίᾳ παρεῖναι καὶ ὁρᾶν τὰ ὄρνεα διαπυκτεύοντα μέχρι τῆς ἐσχάτης ἀπαγορεύσεως; ἀλλ' οὐδὲ τοῦτο γελοῖον· ὑποδύεται γάρ τις ἠρέμα ταῖς ψυχαῖς ὁρμὴ εἰς τοὺς κινδύνους, ὡς μὴ ἀγενέστεροι καὶ ἀτολμότεροι φαίνοιντο τῶν ἀλεκτρυόνων, μηδὲ ἀπαγορεύοιεν ὑπὸ τραυμάτων ἢ καυμάτων, ἤ τινος ἄλλου δυσχεροῦς». Ἀλλ' ἔτι καὶ παντοῖαι μεταφοραὶ παρὰ τοῖς ἀστείοις τῶν

συγγραφέων ἐντεῦθεν εἰλημμέναι τὴν αὐτὴν ὠφέλειαν ἀπὸ τούτων τῶν ἀγώνων μαρτυροῦσιν. Οὕτως ὁ ὁρμητικὸς καὶ ὁρμὺς πρὸς μάχην καλεῖται παρ' Ἀριστοφάνει ἐσκοροδισμένος μάχῃ καὶ παρὰ Ξενοφῶντι συμβουλεύεται ὁ ὁρμώμενος ἐπὶ μάχην ὅτι συμφέρει αὐτῷ ὑποτρώγειν κρόμυον· ἀμφότερα ταῦτα ἐκ τῆς συνηθείας τῶν ἀλεκτρυόνων· διότι, ὅτε συνέβαλλον αὐτοὺς εἰς μάχην, τινὲς παρέβαλλον αὐτοῖς σκόροδα ἢ κρόμυα καὶ οὕτως ἐσίτουν αὐτούς, ἵνα ὦσι ὁρμύτεροι ἐν τῇ μάχῃ. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς ἀγῶνας πάλιν ὥπλιζον αὐτοὺς καὶ διὰ σιδηρῶν πλήκτρων ἢ κέντρων, ἐμβαλλομένων εἰς τὸ ῥύγχος αὐτῶν, ἵνα πλήττωσι σφοδρότερον καὶ εὐκολώτερον καταβάλλωσι τὸν ἀνταγωνιστήν. Ἐπίσης παρ' Ἀριστοφάνει λέγεται πρὸς τὸν εἰς ἄμυναν ἢ ἐκδίκησιν προκαλοῦντα ἄνθρωπον· «αἶρε πλῆκτρον, εἰ μαχεῖ»· μετὰ τῆς αὐτῆς ἀπὸ τῶν ἀλεκτρυόνων μεταφορᾶς, μεθ' ἧς ὁ παρ' ἡμῖν προκλητικὸς τοὺς τρόπους καὶ θρασὺς καλεῖται πετεινός. Ἄλλως δὲ περιττὸν ὑπομνῆσαι Ἕλληνας, ποίαν σημασίαν εἶχε παρὰ τοῖς πένησιν ἡ κατὰ τὸν ὄρθρον ᾠδὴ τοῦ ἀλεκτρυόνος, χρησιμεύουσα αὐτοῖς ὡς ἐξεγερτήριον ὡρολόγιον τρόπον τινὰ πρὸς τὴν ἔναρξιν τῶν ἔργων. Οὕτω παρὰ Θεόγνιδι λέγει τις, ὅτι «καὶ ὀρθρίῃ αὖθις εἴσειμι, ἧμος ἀλεκτρυόνων ῥθόγγος ἐγειρομένων». Ὑφίστατο δὲ ἡ συνήθεια τῆς ἀλεκτορομαχίας οὐχὶ μόνον ἐν Ἀθήναις, ἀλλὰ καὶ κατὰ πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἀναφέρονται ἡμῖν ὡς διασημότεροι μάχιμοι καὶ ἀθληταὶ ἀλεκτρυόνες οἱ τῆς Τανάγρας καὶ Χαλκίδος καὶ ἔτι τῆς Ῥόδου. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι τοιαύτην φροντίδα παρασκευῆς ἀλεκτρυόνων ἀνελάμβανον καὶ ἰδιαίτεροι ἐπὶ τούτῳ ἄνθρωποι ἀλεκτρυονοτρόφοι καὶ ἀλεκτρυονοπῶλαι. Σημειωτέον δ' ἔτι ὅτι, ὡς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἐκλήθη διὰ τοῦ ἄλλως γενικοῦ ὀνόματος ὁ ὄρνις τοῦ σημαίνοντος ἀνέκαθεν ἀδιακρίτως πάντα τὰ πτηνὰ κατ' ἐξοχὴν ἡ γνωστὴ κοινὴ ὄρνις, οὕτω καὶ παρ' ἡμῖν κατ' ἐξοχὴν ἐκλήθη πετεινός ὁ ἀλεκτρυών, οἱονεὶ κατ' ἐξοχὴν πτηνὸς ὄρνις. Παρ' ἀμφοτέροις δὲ παρετηροῦντο μετ' ἰδιαζούσης ἐντυπώσεως τὰ ἐρυθρὰ κάλλαια καὶ ὁ λόφος, ὅμοια τὴν χρόαν ἀνεμώνῃ. — Ἐπίσης προσφιλές, ἢ καὶ μᾶλλον σφοδρότερον τούτου πάθος ἦν τὸ θέαμα ἀγωνιζομένων ὀρτύγων, οἵτινες

ἦσαν ἐπίσης φιλόμαχοι, καὶ τὸ ἀγώνισμα τοῦτο κατήντα πολλάκις εἰς μανίαν, καὶ πραγματικῶς ἡ ὀρτυγομανία συναναφέρεται πολλάκις μετ' ἄλλων μανιῶν, οἷον τῆς γυναικομανίας. Ὑπῆρχεν ἰδιαιτέρα τάξις ἀνθρώπων ἐπιτηδευόντων τοῦτο, τὸ συλλαμβάνειν καὶ τιθασσεύειν καὶ γυμνάζειν αὐτούς, οἱ ὀρτυγοθῆραι καὶ ὀρτυγοτρόφοι. Ἐκτὸς τῶν συνήθων πρὸς ἀλλήλους συμπλοκῶν τῶν ὀρτύγων μετεχειρίζοντο αὐτοὺς καὶ κατὰ τὴν ὀρτυγοκοπίαν μετὰ περιδόσεως ἤτοι στοιχήματος. Αὕτη δὲ ἡ ὀρτυγοκοπία ἦν παιδιά, καθ' ἣν εἷς μὲν τῶν ὀρτυγοκόπων ἵστα τὸν ὄρτυγα ἐπὶ σανιδώματος, καλουμένου τηλίας, ὁ δὲ ἄλλος ἔκοπτε τοῦτον τὸν ὄρτυγα διὰ τοῦ λιχανοῦ ἢ ἀπέτιλλε τὰ ἐκ τῆς κεφαλῆς πτερά· καὶ τότε ἐνίκα μὲν ὁ θρέψας αὐτὸν κύριος, ἐὰν ἐνεκαρτέρει ὁ ὄρτυξ, ἐνίκα δὲ ὁ κόπτων ἢ ὁ τίλλων, ἐὰν ὁ ὄρτυξ ὑπεῖκε καὶ ὑπεξέφευγεν. Τοῦτο δὲ ἐγίνετο καὶ ἄλλως· ἐπὶ τῆς τηλίας ἐκείνης, ἐν ᾗ ἐμπεριεγράφετο κύκλος, ἢ μᾶλλον ἐν ᾗ εὑρίσκετο κυκλοτερές τι ὕψωμα, ἐτίθεντο οἱ ὄρτυγες ὡς ἐπὶ μάχην πρὸς ἀλλήλους· ὁ δὲ ἀνατραπεὶς καὶ ἐκπεσὼν τοῦ κύκλου ἦν ἡττημένος καὶ αὐτὸς καὶ ὁ δεσπότης αὐτοῦ. Προσφυῶς λοιπὸν ὁ τεταπεινωμένος ἠδύνατο λέγειν περὶ ἑαυτοῦ, ὅτι «ἧκειν ὄρτυγι ὑπὸ στυφοκόπου τὴν κεφαλὴν πεπληγμένῳ». Ἡ δὲ περίδοσις ἢ τὸ ἆθλον τοῦ νικητοῦ ἦσαν ἢ αὐτοὶ οἱ ὄρτυγες, ἢ καὶ ἀργύριον ἐνίοτε. Ἐπὶ τῆς αὐτῆς δὲ τηλίας ἐλάμβανον χώραν οἵ τε ἀγῶνες τῶν ἀλεκτρυόνων καὶ ὀρτύγων καὶ ἡ ὀρτυγοκοπία.

§ 8. Ἐνταῦθα καταλλήλως ἀναφέρομεν καὶ ἄλλα τινὰ πτηνὰ καὶ ζῶα χρησιμεύοντα ὡς δῶρα ἐρατεινά, ἢ πρὸς διασκέδασιν καὶ συντροφίαν καὶ παραμυθίαν· πρὸς τοιούτους σκοποὺς μετεχειρίζοντο ἐκτὸς τῶν ὀρτύγων, χηνῶν καὶ ἀλεκτρυόνων διάφορα εἴδη πιθήκων καὶ τιτύρων καὶ Σικελικὰς περιστερὰς καὶ ἄλλην γενναίαν ὄρνιν. Οὕτω πρὸς παραμυθίαν τῆς ἀπὸ τοῦ πλοῦ μελαγχολίας παρελάμβανον ἐνίοτε καὶ οἱ πλέοντες πιθήκους. Καὶ περί τινων μάλιστα κατοικιδίων ὀρνίθων βεβαιοῦται ὅτι ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις εἰσήχθησαν ἐκ ξένων χωρῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Καὶ ὁ ἀλέκτωρ αὐτὸς φαίνεται ὅτι εἰσήχθη ἐκ τῆς Περσίας, διότι ἀναφέρεται ἔχων τὸ ἐπώνυμον Περσικὸς ἀλέκτωρ καὶ Περσικὸς ὄρνις,

οὐχί, ὡς ἐνομίσθη ὑπό τινων, διότι πάντα τὰ πολυτελῆ ἐκαλοῦντο περσικά, ἀλλ' ἕνεκα τῆς περσικῆς αὐτοῦ καταγωγῆς. Ἐπίσης καὶ ὁ φασιανός, ὃς ἦν πολυτελείας ἀνάθρεμμα, δι' αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος δεικνύει τὴν ἐκ τοῦ Φάσιδος τῆς Κολχίδος καταγωγὴν αὐτοῦ· ἐσήμαινε δὲ τοῦτο τὸ ἐπίθετον μετὰ τοῦ ἐξυπακουομένου οὐσιαστικοῦ ὄρνις, ὅ τι καὶ ἡ ἔκφρασις Κολχικὸς ὄρνις, ἄλλως δ' ὠνομάζετο καὶ τέταρος. Τούτους πρότερον μὲν ἔτρεφον ἐπὶ πολυτελείᾳ, μετὰ δὲ ταῦτα, ὅτε ἐπληθύνθησαν, μετεχειρίζοντο αὐτοὺς καὶ ὡς πολυτελὲς βρῶμα. Ὁ δὲ ταὼς κατ' ἀρχὰς ἦν σπάνιος καὶ κατ' αὐτοὺς ἔτι τοὺς χρόνους τοῦ Περικλέους ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ἓν ζεῦγος αὐτῶν, ὅπερ ἐκέκτητο Ἀθηναῖός τις, ἐφείλκυσε περιέργους ἐξ ἀπωτάτων χωρῶν, διότι ἡ θέα αὐτῶν ἦν ἀείποτε περισπούδαστος· μετὰ δὲ ταῦτα ἐπληθύνθησαν καὶ αὐτοί, ὥστε καὶ ἐγένοντο πλείονες τῶν ὀρτύγων. Ἐπίσης ἀναφέρονται καὶ ἄλλα ἐξ ἀλλοδαπῆς πτηνά, αἱ μελεαγρίδες ἢ καὶ αἰθιοπικοὶ ὄρνιθες. Περὶ δὲ τοῦ ἰνδικοῦ ὄρνιθος ἢ ἀλεκτρυόνος οὐδὲν εὑρίσκομεν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις· οἱ ψιττακοὶ δὲ ἐκομίζοντο παρὰ τῶν Ἰνδῶν μόνων μετ' ἄλλων. Ἀλλὰ καὶ ἡ γαλῆ, ἡ παρ' ἡμῖν γάτα (κατὰ Ἡσύχ. κήτα) φαίνεται ὅτι οὐκ ἦν ἀνέκαθεν ἐγχώριος τῇ Ἑλλάδι, καὶ ἐν τῇ γλώσσῃ πάντοτε συγχέεται μετὰ τῆς μυγαλῆς (ἰκτίδος, νυμφίτσης, belette) καὶ ἄλλων μυοθηρῶν καὶ μυοβόρων ζώων· τοιαύτην γαλῆν σημαίνει ἡ παρ' Αἰλιανῷ μνημονευομένη Ταρτησία γαλῆ. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ ἰδιάζον αὐτῇ ὄνομα αἴλουρος, ὡς καὶ τὸ τοῦ πετεινοῦ ἀλέκτωρ, φαίνονται προελθόντα ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις, ὅτε ἡ γλῶσσα ἀπένεμε τοῖς ζώοις χαρακτηριστικώτερα καὶ ἐκ τῶν φυσικῶν αὐτῶν ἰδιοτήτων ἠρυσμένα ὀνόματα, ὡς ἀπὸ τῆς ὀφιοειδοῦς καὶ αἰόλου ἢ εὐστρόφου κινήσεως τῆς οὐρᾶς αὐτοῦ.

§ 9. Ὁ κύων μόνος ἐκ τῶν κατοικιδίων ζώων εὑρίσκεται κατ' ἀρχαιοτάτους χρόνους ἐν Ἑλλάδι, καὶ ἤδη παρ' αὐτῷ τῷ Ὁμήρῳ ἀπαντᾶται ὡς πιστὸς σύντροφος καὶ φύλαξ τοῦ ἑλληνικοῦ οἴκου, ἢ ὡς συνοδεύων τοὺς ἄνδρας οὐχὶ μόνον τοὺς ποιμαίνοντας πρόβατα καὶ αἶγας, ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς τοὺς ἐν τῇ ἐκστρατείᾳ διατελοῦντας, μεθ' ὧν συνεισήρχετο καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἡ ἀγο-

ράν. Οὕτω τὸ ἑλληνικὸν περὶ τὴν Τροίαν στράτευμα εἶχεν ἀφθόνους κύνας (ἀργούς) καὶ τοιοῦτοι ἐτρέφοντο ὑπὸ Πατρόκλου καὶ Ὀδυσσέως. Ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις εὑρίσκομεν πάμπολλα εἴδη τούτων τῶν κυνῶν, ὀνομαζόμενα ἐκ τῶν τόπων τῆς καταγωγῆς αὐτῶν. Καὶ ὁ μὲν πρὸς φυλακὴν τῶν ποιμνίων χρήσιμος μανδρόσκυλος ὠνομάζετο ἀπὸ τῆς ἐν Ἠπείρῳ Μολοσσίδος, ἔνθα ὑπῆρχεν ἐν πληθύϊ, Μολοσσὸς κύων, καὶ ἦν ἐπίσημος καὶ ἐπὶ τῷ μεγέθει αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τῇ ἀνδρείᾳ τῇ πρὸς τὰ θηρία· θυμικώτατος δὲ κυνῶν Μολοσσός, ἐπεὶ θυμωδέστατοι καὶ οἱ ἄνδρες. Ὑπῆρχε δὲ καὶ θηρευτικὸν εἶδος τούτων τῶν Μολοσσῶν κυνῶν, μὴ διαφέρον ἀπὸ τῶν παρὰ τοῖς ἄλλοις κυνῶν. Ἀλλὰ μεταξὺ τῶν κυνῶν, οὓς ἐκτὸς τοῦ κυνηγίου περιεποιοῦντο μάλιστα ἐπὶ τέρψει καὶ μετὰ πολλῆς καὶ τρυφερᾶς ἐπιμελείας καὶ κλίσεως ἦσαν τὰ Μελιταῖα κυνίδια, ἢ οἱ Μελιτηροὶ κύνες, εἴτε ἐκ τῆς Σικελίας κατήγοντο, εἴτε ἐκ τῆς Ἰλλυρικῆς Μελίτης, πάντως δὲ οὐχὶ ἐκ τῆς σημερινῆς Μάλτας. Ταῦτα τὰ κυνάρια ἦσαν περισπούδαστα ἰδίως ταῖς πλουσίαις καὶ τρυφώσαις γυναιξὶν ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις, οἷον ἡ παρὰ Λουκιανῷ Μελιταία κύων Μυρρίνη, ἥτις τόσον θερμῶς ἀνατίθεται εἰς τὴν ἐπιμελῆ καὶ φιλόστοργον φροντίδα τοῦ ἀτυχοῦς συνοδοιποροῦντος φιλοσόφου. Ἀλλὰ καὶ πρότερον ἤδη ἐτύγχανον τῆς αὐτῆς ἐπιμελείας· καὶ ὁ Θεόφραστος ἀναφέρει ἡμῖν ὡς σύμπτωμα τοῦ μικροφιλοτίμου καὶ τοῦτο, ὅτι ἦν ἱκανὸς ποιῆσαι μνῆμα τελευτήσαντος κυναρίου καὶ ἀνεγεῖραι στυλίδιον καὶ ἐπιγράψαι ἐπ' αὐτοῦ «ὁ καλὸς Μελιταῖος» (Κλάδος Μελιταῖος). Καὶ ἀναφέρεται τῷ ὄντι Πολίαρχός τις Ἀθηναῖος, τοσοῦτον τρυφῶν, ὥστε ἐποιεῖτο δημοσίᾳ τὴν ἐκφορὰν τῶν ἀποθανόντων κυνῶν καί, προσκαλῶν τοὺς φίλους εἰς αὐτήν, ἀνήγειρεν αὐτοῖς ἐπιταφίους στήλας καὶ ἐνεκόλαπτεν ἐπ' αὐτῶν ἐπιτύμβια. Καὶ ἀλλοῖοι δὲ κύνες ἠγοράζοντο πολλάκις ἀντὶ ὑπερόγκων καὶ μανικῶν τιμῶν. Οὕτως ὁ Ἀλκιβιάδης ἠγόρασεν ἀντὶ ἑβδομήκοντα μνῶν κύνα θαυμαστὸν τὸ μέγεθος καὶ τὸ εἶδος, οὗ ὅμως ἀπέκοψε τὴν πάγκαλον οὐράν, ἵνα παράσχῃ ὕλην λόγων τοῖς κεχηνόσιν Ἀθηναίοις (τοῖς Κεχηναίοις). Ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν μετεχειρίζοντο οἱ ἀρχαῖοι τοὺς κύνας πρὸς τὸ κυνήγιον τοσούτῳ μᾶλλον, καθ' ὅσον

εἰς τὸ κυνήγιον τοῦ λαγοῦ π. χ. οὐδ' εἶχον ἄλλον τρόπον θήρας ἐκτὸς τῶν κυνῶν, ὡς μὴ μεταχειριζόμενοι ὅπλον τι κατ' αὐτῶν. Εἶχον δὲ κατὰ τὴν θήραν τοῦ λαγοῦ καὶ διαφόρων εἰδῶν κύνας· νυκτερευτικάς, αἳ ἐκυνήγουν τοὺς λαγοὺς διὰ νυκτός, κύνας ἰχνευτικάς, αἵτινες ἰχνεύουσαι καὶ τῇ ὀσμῇ αἰσθανόμεναι τὴν καταφυγὴν καὶ εὐνὴν τῶν λαγῶν ἀνεύρισκον αὐτούς, καὶ ἄλλας ταχείας ἢ ποδώκεις πρὸς τὸ κατὰ τὸν δρόμον καὶ κατὰ κράτος συλλαμβάνειν αὐτούς. Θηρευτικῶν κυνῶν ὑπῆρχον παρὰ τοῖς ἀρχαίοις πλεῖστα εἴδη. Ὡς γενναῖαι κύνες (de race), ὀνομαζόμεναι ἢ ἀπὸ τοῦ τόπου τῆς καταγωγῆς αὐτῶν, ἢ ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τῶν πρώτων θρεψάντων καὶ ἀγαπησάντων αὐτάς, ἀναφέρονται ἡμῖν Λάκαιναι, Ἀρκάδες, Ἀργολίδες, Λοκρίδες, Κρῆσσαι (κοῦφαι καὶ ἁλτικαὶ καὶ ὀρειβασίαις σύντροφοι καθ' ὁμοίωσιν αὐτῶν τῶν Κρητῶν), Μολοττικαί, Ἐρετρικαί, καὶ Ψυλλικαὶ κύνες ἐξ ἑλληνικῶν χωρῶν, καὶ ἐκ βαρβαρικῶν Κελτικαί, Ἰβηρικαί, Αὐσόνιοι, Παίονες, Σαυρομάται, Καρῖναι, Ὑρκαναί, Ἰνδικαί, εὔχρηστοι κατὰ τὰ διάφορα εἴδη τῶν κυνηγουμένων ζώων, λαγῶν, ἐλάφων καὶ νεβρῶν καὶ συάγρων ἢ κάπρων· αἱ δὲ Καστόριοι καὶ Μενελαΐδες καὶ Ἁρμόδιοι ὠνομάσθησαν ἀπὸ τῶν θρεψάντων αὐτάς. Πρὸς τὸ κυνήγιον ἐξετιμῶντο τὰ μέγιστα αἱ λακωνικαὶ ἀλωπεκίδες κύνες, ὀνομασθεῖσαι διὰ τοῦ τελευταίου ὀνόματος, διότι ἐλέγετο ὅτι τὸ ἀρχαῖον προῆλθον ἐκ κυνῶν καὶ ἀλωπέκων· ἴσως δὲ ἐκ τούτου τοῦ λακωνικοῦ εἴδους τῶν κυνῶν προῆλθε καὶ ἡ ὀνομασία τῶν παρ' ἡμῖν λαγωνικῶν. Εἰ καὶ αἱ λάκαιναι θήλειαι κύνες ἦσαν εὐφυέστεραι τῶν ἀρρένων κυνῶν, καὶ συχνότερον ἀναφέρονται ἡμῖν θηρευτικαὶ κύνες θήλειαι, ἀλλ' ὅμως οἱ φιλόθηροι ἐφύλαττον καὶ ἐξεπαίδευον μετὰ μεγάλης ἐπιμελείας ἐξ ἑκατέρου τοῦ φύλου, καὶ ἐφρόντιζον πολὺ περὶ τῆς διατηρήσεως καὶ καθαρότητος τοῦ εὐγενοῦς εἴδους, προσπαθοῦντες, ὅπως αἱ γενναῖαι κύνες τεκνοποιῶνται οὐχὶ μόνον ἐξ ἐπίσης γενναίων κυνῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἀρίστων καὶ νεωτάτων ἐν τούτοις, ἐνίοτε δὲ καὶ μιγνύοντες τὰ διάφορα εἴδη τῶν γενναίων κυνῶν. Σκυλακεύειν ἐκαλεῖτο ἡ ἀνατροφὴ τῶν μικρῶν σκυλάκων· ὡς ἀποτελοῦντα δὲ τὸν κόσμον τούτων ἀναφέρονται δέραια, ἱμάντες, ἐγκεντρίδες, βύρσα. Περὶ δὲ τῆς ἐπιμελείας τῶν

κυνηγετικῶν κυνῶν, περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν αὐτῶν, καὶ ἄλλων γνωρισμάτων αὐτῶν κατὰ τὴν θήραν, οἷα εἶχε καταδείξασα ἡ πεῖρα τῶν ἀρχαίων κυνηγῶν, πραγματεύεται ὁ τοῦ φιλοθηροτάτου Ξενοφῶντος Κυνηγετικός.

§ 10. Τελευταῖον ἰδιάζων πλοῦτος ἑλληνικῶν τινων χωρῶν, κατ' ἐξοχὴν δὲ τῆς Ἀττικῆς, ἦν ἡ μελισσουργία, ἡ ἐπιμέλεια τῶν μελισσῶν, αἵτινες φαίνονται καὶ ἔχουσαι ἑλληνικὴν καταγωγήν. Περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ βίου τούτων τῶν μελιτοφόρων ἐντόμων οἱ ἀρχαῖοι εἶχον πολλὰς ἐσφαλμένας γνώμας. Ἦν δὲ ἡ μελισσουργία ἀρχαιοτάτη, γινομένη ἀπὸ τῶν χρόνων ἤδη τοῦ Ἡσιόδου ἐντὸς ἐπηρεφῶν σίμβλων· διότι σίμβλα καὶ σμήνη καὶ ἔσμοὶ ὀνομάζονται πολλάκις παρὰ τοῖς συγγραφεῦσιν, ὅ τι κυριολεκτικῶς λέγεται κυψέλη, ὁ κόφινος δηλαδή, ἤ τι τοιοῦτον δοχεῖον ἢ καλύβιον, ἔνθα συνάγεται ἅπαν τὸ πλῆθος τῶν συνεργαζομένων μελισσῶν, τὸ λεγόμενον ἄλλως σμῆνος καὶ ἐσμὸς (ἢ ἑσμός, essaim), ὡς πάλιν καὶ τοῦτο τὸ πλῆθος ἐλέγετο πολλάκις καταχρηστικώτερον σίμβλος καὶ κύτταρος ἐνίοτε. Κυρίως δὲ κύτταρος καλεῖται ἡ μικρὰ ἑξάγωνος ὀπή, ἢ τὰ μικρὰ κοῖλα ἀγγεῖα τοῦ κηρίου, ὧν τὸ σύνολον ἀποτελεῖ τὰ κηρία ἢ μελίκηρα (ἀνθρήνια), ἅπερ χρησιμεύουσιν ὡς φωλεαὶ τῶν σχαδόνων ἢ νυμφῶν καὶ ὡς ἀποθῆκαι τῶν ζωοτροφιῶν τοῦ ὅλου σμήνους. Γνωστὸν νῦν ὅτι ἕκαστον σμῆνος συνίσταται ἐξ ἐργατίδων μελισσῶν (δέκα μέχρι τριάκοντα χιλιάδων), ἐξ ἀῤῥένων (ἑξακοσίων μέχρις ὀκτακοσίων), οἵτινες ἀποτελοῦσι τὸ ἀργὸν πλῆθος, εἰσὶ μέγιστοι τῶν ἄλλων, ἄκεντροι καὶ νωθροὶ καὶ ὀνομάζονται κηφῆνες, τὰ δὲ ἔγγονα τῶν μελισσῶν ἢ αἱ μικραὶ νύμφαι καλοῦνται σχαδόνες, ὅταν ἤδη πτεροφυῶσιν. Ἐν ᾧ δὲ ἀπεδείχθη μετὰ ταῦτα, ὅτι ὑπάρχει ἐν ἑκάστῳ σμήνει μία μόνη μέλισσα βασίλισσα ἢ ἡγεμών, πολλοὶ τῶν ἀρχαίων ἐπίστευον, ὅτι ἄρχων τοῦ σμήνους, ἡγεμὼν ἢ βασιλεὺς καλούμενος ἦν εἷς, ἀλλ' ἄῤῥην, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐνόμιζεν, ὅτι ἐν ἑκάστῳ σμήνει ὑπῆρχον πλείονες ἡγεμόνες, καὶ οὐχὶ εἷς μόνος, προστιθείς, ὅτι τὸ σμῆνος ἀπόλλυται, καὶ ἐὰν μὴ ὑπάρχωσιν ἱκανοὶ ἡγεμόνες, οὐχὶ τόσον διὰ τὴν ἀναρχίαν, ὅσον διότι συμβάλλονται εἰς τὴν γένεσιν τῶν μελιττῶν,

καὶ ἐὰν ὦσι πολλοί, ὡς διασπῶντες τὸ σμῆνος καὶ φέροντες εἰς αὐτὸ τὴν διχόνοιαν. Διαφώνουν δὲ καὶ κατὰ τοῦτο οἱ ἀρχαῖοι, ὅτι οἱ μὲν ὑπελάμβανον ὅτι αἱ μέλισσαι οὔτε ὠχεύοντο, οὔτε ἔτικτον, ἀλλ' ὅτι ἔφερον τὸν γόνον κατά τινας μὲν ἀπὸ τοῦ ἄνθους τοῦ καλλύντρου, κατ' ἄλλους δὲ ἀπὸ τοῦ ἄνθους τοῦ καλάμου, κατ' ἄλλους δὲ ἀπὸ τοῦ τῆς ἐλαίας, τεκμαιρομένους τοῦτο ἐκ τοῦ ὅτι ἀφίεντο πλεῖστοι ἐσμοὶ τότε, ὅτε ἐγίνετο εὐφορία ἐλαιῶν· τινὲς δὲ πάλιν ἐνόμιζον ὅτι τὸν μὲν γόνον τῶν κηφήνων ἔφερον ἀπό τινος τῶν προειρημένων ὑλῶν, τὸν δὲ γόνον τῶν μελισσῶν ἔτικτον οἱ ἡγεμόνες. Ἐδέχοντο δ' οἱ ἀρχαῖοι (Ἀριστοτέλης) δύο γένη ἡγεμόνων, ὧν ὁ μὲν βελτίων ἦν πυῤῥός, ὁ δὲ ἕτερος μέλας καὶ ποικιλώτερος, διπλάσιος δὲ τῆς χρηστῆς μελίσσης κατὰ τὸ μέγεθος· οἱ τελευταῖοι δ' οὗτοι ἐκαλοῦντο ὑπό τινων μητέρες, ὡς γεννῶντες. Ἄλλοι δὲ διετείνοντο ὅτι ὠχεύοντο αἱ μέλισσαι καὶ ὅτι ἄῤῥενες μέν εἰσιν οἱ κηφῆνες, θήλειαι δ' αἱ μέλισσαι· κέντρον δὲ αἱ μὲν μέλισσαι ἔχουσιν, οἱ δὲ κηφῆνες οὐκ ἔχουσιν· οἱ δὲ βασιλεῖς καὶ ἡγεμόνες ἔχουσι μὲν κέντρον, ἀλλ' οὐ τύπτουσιν. Ἄλλως τὰ περιεργότατα ζωϊκὰ φαινόμενα τῆς συλλήψεως καὶ ὠοτοκίας τῆς βασιλίσσης μελίσσης, τὴν δι' ἄλλης βασιλίσσης ἀντικατάστασιν αὐτῆς ἀποθανούσης, τοὺς μέχρι θανάτου πολέμους τῶν δύο τυγχανουσῶν ἀντιζήλων βασιλισσῶν, τὴν ὑπὸ ἄλλης ἰσχυροτέρας νέας βασιλίσσης ἐνίοτε ἐξέλασιν τῆς πρώτης βασιλίσσης μετὰ τῶν πιστῶν διαμεινασῶν αὐτῇ χρηστῶν ἢ ἐργατίδων μελισσῶν καὶ τὴν νέαν ἐποίκησιν αὐτῶν, τὰς προσβολὰς ἑνὸς σμήνους κατ' ἄλλου τὰς γινομένας ἐνίοτε πρὸς λεηλασίαν τῶν ἀποθηκῶν καὶ τοῦ μέλιτος αὐτοῦ, ὡς καὶ τὴν ἐκ τῆς γύρεως τῶν ἀνθέων κατασκευὴν τοῦ μέλιτος, — ταῦτα πάντα ἠγνόουν οἱ ἀρχαῖοι. Τὰς δὲ περὶ τῶν ἔργων τῶν μελισσῶν καὶ τῆς κατασκευῆς τοῦ μέλιτος γνώσεις τῶν ἀρχαίων ἐκτίθησιν ἡμῖν ὁ Ἀριστοτέλης· «Ὅταν ἔαρ ὄψιμον γένηται, καὶ ὅταν αὐχμοὶ καὶ ἐρυσίβη, ἐλάττων γίνεται ὁ γόνος· ἀλλ' αὐχμοῦ μὲν ὄντος, μέλι ἐργάζονται μᾶλλον, ἐπομβρίας δὲ, γόνον· διὸ καὶ ἅμα συμβαίνει ἐλαιῶν φορὰ καὶ ἐσμῶν. Ἐργάζονται δὲ πρῶτον μὲν τὸ κηρίον· εἶτα τὸν γόνον ἐναφιᾶσιν, ὡς μέν ἔνιοι λέγουσιν ἐκ τοῦ στόματος (ὅσοι φέρειν

φασὶν ἄλλοθεν)· εἶθ' οὕτως τὸ μέλι τροφήν, τὴν μὲν τοῦ θέρους, τὴν δὲ τοῦ μετοπώρου· ἄμεινον δέ ἐστι τὸ μετοπωρινὸν μέλι. Γίνεται δὲ κηρίον μὲν ἐξ ἀνθῶν, κήρωσιν δὲ φέρουσιν ἀπὸ τοῦ δακρύου τῶν δένδρων, μέλι δὲ τὸ πίπτον ἐκ τοῦ ἀέρος, καὶ μάλιστα ἐν ταῖς τῶν ἄστρων ἐπιτολαῖς, καὶ ὅταν κατασκήψῃ ἡ ἶρις. Ὅλως δ' οὐ γίνεται μέλι πρὸ Πλειάδος ἐπιτολῆς. Τὸν μὲν οὖν κηρὸν ποιεῖ, ὥσπερ εἴρηται, ἐκ τῶν ἀνθέων, τὸ δὲ μέλι ὅτι οὐ ποιεῖ, ἀλλὰ φέρει τὸ πίπτον σημεῖον· ἐν μιᾷ γὰρ ἢ ἐν δυσὶν ἡμέραις πλήρη εὑρίσκουσι τὰ σμήνη οἱ μελιττουργοὶ μέλιτος. Ἔτι δὲ τοῦ μετοπώρου ἄνθη γίνεται μέν, μέλι δ' οὔ, ὅταν ἀφαιρεθῇ. Ἀφαιρουμένου οὖν ἤδη τοῦ γενομένου μέλιτος καὶ τροφῆς οὐκ ἐνούσης ἔτι ἡ σπανίας, ἐγίνετο ἄν, εἴπερ ἐποίουν ἐκ τῶν ἀνθέων. Συνίσταται δὲ τὸ μέλι πεττόμενον· ἐξ ἀρχῆς γὰρ οἷον ὕδωρ γίνεται καὶ ἐφ' ἡμέρας μέν τινας ὑγρόν ἐστι· διὸ κἂν ὑφαιρεθῇ ἐν ταύταις ταῖς ἡμέραις οὐκ ἴσχει πάχος, ἐν εἴκοσι δὲ μάλιστα συνίσταται. Δῆλον δέ ἐστιν εὐθέως τὸ ἀπὸ τοῦ χυμοῦ· διαφέρει γὰρ τῇ γλυκύτητι καὶ τῷ πάχει. Φέρει δὲ ἀπὸ πάντων ἡ μέλιττα, ὅσα ἔχει ἐν κάλυκι ἄνθη, καὶ ἀπὸ τῶν ἄλλων δέ, ὅσα ἂν γλυκύτητα ἔχῃ, οὐθένα βλάπτουσα καρπόν, τοὺς δὲ χυμούς τούτων τῷ ὁμοίῳ τῇ γλώττῃ ἀναλαμβάνουσα κομίζει. Βλίττεται δὲ τὰ σμήνη (βλίττειν δ' ἐκαλεῖτο τὸ καπνίζειν τὰς μελίσσας καὶ διὰ τοῦ καπνοῦ ἐκδιώκειν αὐτὰς τῆς κυψέλης), ὅταν ἐρίνεον σῦκον φάγῃ, σχεδόνας δ' ἀρίστας ποιοῦσιν, ὅταν μέλι ἐργάζωνται. Φέρει δὲ κηρὸν μὲν καὶ ἐριθάκην περὶ τοῖς σκέλεσι, τὸ μέλι δ' ἐμεῖ εἰς τὸν κύτταρον· τὸν δὲ γόνον ὅταν ἀφῇ, ἐπωάζει· ὥσπερ ὄρνις». Ἀλλὰ καὶ πᾶσαι αἱ περὶ τῶν μελισσῶν ἀπάται τῶν ἀρχαίων οὐδεμίαν ἐπιβλαβῆ ἐπήρειαν ἐπήνεγκαν εἰς τὴν μελισσουργίαν, καὶ σχεδὸν ὡς ἐγίνετο κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἡσιόδου καὶ κατὰ πᾶσαν τὴν ἀρχαιότητα, ἡ αὐτὴ διαμένει κατ' οὐσίαν καὶ παρ' ἡμῖν τὴν σήμερον.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ.

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΥΝΗΘΩΝ ΑΣΧΟΛΙΩΝ ΤΟΥ ΚΑΘ' ΕΚΑΣΤΗΝ ΒΙΟΥ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΚΑΤΟΝ ΕΚΤΟΝ.

ΑΙ ΚΑΤΑ ΤΑΣ ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΩΡΑΣ ΤΗΣ ΗΜΕΡΑΣ ΑΣΧΟΛΙΑΙ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ.

§ 1. Παρατηρήσαντες ἐν τοῖς προηγουμένοις τὰς βάσεις τοῦ ἑλληνικοῦ οἴκου καὶ τὰ συστατικὰ μέλη αὐτοῦ ἔμψυχά τε καὶ ἄψυχα, ὀφείλομεν νῦν ἐξετάσαι καθ' ἕκαστον καὶ ἀκριβέστερον τὰ καθ' ἡμέραν ἔργα καὶ τὰς ἀσχολίας τοῦ Ἕλληνος. Λαμβάνομεν δ' ἐνταῦθα ὑπ' ὄψιν τὸν γνησίως ἐλεύθερον καὶ εὔπορον Ἕλληνα οἰκογενειάρχην, διακρίνοντες αὐτὸν ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀπό τε τῶν νέων τὴν ἡλικίαν καὶ ἀκτημόνων καὶ ἀγάμων, καὶ ἀπὸ τῶν ἑδραίων ἢ καθιστικὸν βίον διαγόντων ἐργατῶν, χειροτεχνῶν καί, ὡς οἱ ἀρχαῖοι ἐκάλουν ἔτι αὐτούς, τῶν δημιουργῶν. Τῶν μὲν πρώτων αἱ ἀσχολίαι καὶ διασκεδάσεις, ὡς ἀποβλέπουσαι οὐχὶ εἰς τὸ σύνολον τῶν πολιτῶν, ἀλλ' εἰς ὡρισμένας ἡλικίας καὶ καταστάσεις βίου, περιγραφήσονται ἰδιαιτέρως ἀλλαχοῦ. Τοὺς δὲ δευτέρους, τοὺς τεχνίτας ἢ δημιουργούς, οὐδ' ὡς γνησίους καὶ ἐλευθέρους ἄνδρας ἀνεγνώριζον ἡ ἑλληνικὴ συνήθεια καὶ αἱ ἑλληνικαὶ ἰδέαι· διὸ τὸν τοιοῦτον χειροτέχνην ἐθεώρουν ὡς βάναυσον καὶ ἀνδραποδώδη. Διότι αἱ τοιαῦται ἀνελεύθεροι καὶ βαναυσικαὶ ἑδραῖαι

τέχναι, ἡ χαλκευτική, τεκτονική, σκυτοτομικὴ καὶ λοιπαὶ ἐν γένει μὲν ἠνάγκαζον τοὺς ἐργαζομένους καὶ ἐπιμελουμένους αὐτῶν, ὅπως κάθωνται καὶ σκιατραφῶνται καὶ οὕτως ἐκθηλύνωνται διὰ τῆς ἀποφυγῆς τῶν ἐν ὑπαίθρῳ καὶ προσηλίοις κόπων, πολλαὶ δὲ αὐτῶν, καὶ ὅπως διημερεύωσι πρὸς τὸ πῦρ. Ἐῤῥόνουν δὲ ὅτι οὕτω λυμαινομένων τῶν σωμάτων ἐκθηλύνονται καὶ γίνονται ἐν αὐτοῖς ἀῤῥωστότεραι καὶ αἱ ψυχαί, καὶ ὅτι ἀπεργάζονται αἱ τοιαῦται τέχναι καὶ σῶμα καὶ ψυχὴν καὶ διάνοιαν τοῦ ἀνθρώπου ἄχρηστον πρὸς τὰς χρήσεις καὶ πράξεις τῆς ἀρετῆς. Ἐπειδὴ δὲ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις γνώρισμα μὲν τοῦ ἐλευθέρου ἀνδρὸς ἦν ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ δύναμις τοῦ ἐπιτυγχάνειν αὐτῆς καὶ ἀσκεῖν αὐτήν, τοῦ δὲ δούλου καὶ ἀνδραπόδου ἡ ἀπουσία τῆς ἀρετῆς, διὰ τοῦτο χειροτέχναι ἔδραῖοι, μισθαρνοῦντες ἐργάται ἐκαλοῦντο βάναυσοι καὶ ἀνδραποδώδεις καὶ ὡς τοιοῦτοι οὐδεμιᾶς ἀπήλαυον ὑπολήψεως παρὰ τοῖς Ἕλλησιν. Περὶ τοῦ ἐλευθέρου λοιπὸν καὶ τελείου Ἕλληνος ἀνδρὸς σημειοῦμεν ἐνταῦθα ὡς γενικώτατον καὶ κυριώτατον χαρακτηριστικὸν τοῦ καθ' ἡμέραν βίου καὶ τῶν κατὰ τὰς διαφόρους ὥρας τῆς ἡμέρας ἀσχολιῶν αὐτοῦ τοῦτο, ὅπερ καὶ ἐν τοῖς προηγουμένοις ὑπεμνήσαμεν, ὅτι τὸ θέατρον τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ ἦν ἐκτὸς τῆς οἰκίας ἀπαράλλακτα, ὡς τὸ τῶν τῆς γυναικὸς ἔργων θέατρον ἦν ἐντὸς τῆς οἰκίας. Τῷ ἀνδρὶ ἀνέκειντο τὰ κατὰ τὸν ἀγρὸν ἔργα καὶ τὰ περὶ τὴν ἀγορὰν καὶ τὴν ἀστυπολίαν, τὰ δὲ τῆς οἰκονομίας ἔργα τῇ γυναικί. Οὐχὶ μόνον οἱ ἀπορώτεροι ἄνδρες ὤφειλον ἐπιδίδοσθαι εἰς τὰς γεωργίας καὶ τὰς ἐμπορίας, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ εὔποροι καὶ ἱκανὸν βίον κεκτημένοι ἦσαν τρόπον τινὰ ὑπὸ τοῦ ἐπικρατοῦντος ἔθους ἠναγκασμένοι ζῆν τὸ πλεῖστον τῆς ἡμέρας ἐκτὸς τοῦ οἴκου, ἀσχολούμενοι, ἂν μὴ περὶ ἄλλο τι, περὶ τὴν ἱππικὴν καὶ τὰ γυμνάσια καὶ τὰ κυνηγέσια καὶ τὴν φιλοσοφίαν, καὶ παρὰ πᾶσιν ἡ οἰκία ἐνομίζετο ὡς στέγη τῆς ἀπὸ τῶν ἔξω ἔργων σχολῆς καὶ ἀναπαύσεως αὐτῶν. Κατὰ ταύτας δὲ τὰς ἐν τῇ ἀγορᾷ ἐξωτερικὰς ἀσχολίας τοῦ Ἕλληνος ἐγίνετο καὶ αὐτὴ ἡ τῆς πολιτικῆς ἡμέρας διαίρεσις.

§ 2. Ἡ ἡμέρα παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν, ὑπὸ ἀστρονομικὴν ἔποψιν θεωρουμένη ὡς περιοδικὸς χρόνος τῆς φαινομένης

περιστροφῆς τοῦ ἡλίου, περιελάμβανε πάντως τὸ ἀπὸ μιᾶς δύσεως τοῦ ἡλίου μέχρι τῆς ἀκολούθου χρονικὸν διάστημα, ἢ νύκτα καὶ ἡμέραν ὡς ἓν ὅλον, γινομένης τῆς ἀρχῆς ἀπὸ τῆς πρώτης, καὶ διὰ τοῦτο ἀείποτε κατὰ τοιαύτην σταθερὰν ἀκολουθίαν εὑρηνται αἱ δύο αὗται λέξεις, εἴτε κεχωρισμέναι νύκτες καὶ ἡμέραι, εἴτε σύνθετοι ὡς νυχθήμερον, ὅπερ ἦν σύνηθες μεταγενεστέρως, οὐχὶ δὲ, ὡς παρ' ἡμῖν λέγεται, ἡμερονύκτιον. Ἀλλ' ἐννοεῖται ὅτι τῆς πολιτικῆς ἡμέρας ἢ τοῦ νυχθημέρου τὸ κυριώτερον μέρος ἦν τῷ Ἕλληνι πάντοτε ἡ κατὰ τὴν ἰδιαιτέραν καὶ μερικωτέραν σημασίαν ἀπὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου μέχρι τῆς δύσεως αὐτοῦ ἡμέρα. Καὶ αὐτὴ ἡ εἰς δώδεκα ἴσας ὥρας διαίρεσις τῆς ἡμέρας περιωρίζετο ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ τῆς ἀνατολῆς καὶ δύσεως τοῦ ἡλίου χρόνῳ. Ταύτης δὲ τὰ δώδεκα ταῦτα μέρη, αἱ ὧραι, οὖσαι διάφοροι τὴν διάρκειαν κατὰ τὰς διαφόρους ὥρας τοῦ ἔτους, ἐμετροῦντο διὰ τῆς σκιᾶς τοῦ ἡλιακοῦ γνώμονος. Διότι ἐν ἐλλείψει τελειοτέρων μηχανῶν πρὸς τὸ μετρεῖν τὸν χρόνον οἱ Ἕλληνες μετεχειρίζοντο τοιοῦτον γνώμονα, παραλαβόντες καὶ αὐτόν, ὡς τὴν εἰς δώδεκα μέρη διαίρεσιν τῆς ἡμέρας, παρὰ τῶν Βαβυλωνίων, εἰ καὶ ἄλλαι εἰδήσεις ἀναφέρουσι τὴν εὕρεσιν τῶν ἡλιογνωμόνων εἰς τὸν Ἕλληνα Ἀναξίμανδρον, ὃς πρῶτος εὗρε γνώμονα καὶ ἔστησεν ἐπὶ σκιοθηρῶν ἐν Λακεδαίμονι. Ἀλλὰ τὴν τιμὴν τῆς εὑρέσεως τοῦ τοιούτου γνώμονος ὀρθότερον ἀπονέμει ὁ Ἡρόδοτος τοῖς Βαβυλωνίοις, λέγων, ὅτι «πόλον καὶ γνώμονα καὶ τὰ δυώδεκα μέρεα τῆς ἡμέρης παρὰ Βαβυλωνίων ἔμαθον οἱ Ἕλληνες». ἔνθα φαίνεται ὅτι πόλος καὶ γνώμων, ἐπειδὴ συνδυάζονται ἀμφότεροι μετὰ τῆς εἰς δώδεκα μέρη διαιρέσεως τῆς ἡμέρας, καὶ ἐννοητέοι ἀμφότεροι περὶ ἡλιακῶν ὡρολογίων. Μνημονεύεται δὲ ἐνταῦθα καὶ ἰδιαιτέρως ὁ γνώμων (ὁ καλούμενος ἔτι καὶ στοιχεῖον), διότι πολλάκις ἦν ἐν χρήσει καὶ ἄνευ τοῦ πόλου. Ἦν δὲ οὗτος ἀναμφιβόλως τὸ ἀρχαιότατον πρὸς διαίρεσιν τῆς ἡμέρας μέτρον καὶ συνίστατο εἰς ῥάβδον κάθετον ἢ μᾶλλον εἰς στήλην, ἤ τι τοιοῦτο, οὗ τὴν καταπίπτουσαν σκιὰν ἐμέτρουν κατὰ πόδας. Διὸ ἀναφέρεται ἐν τοιαύτῃ χρονολογικῇ σημασίᾳ στοιχεῖον ἑξάπουν (σκιὰ ἑπτάπους), δεκάπουν καὶ δωδεκάπουν. Ἐν τούτοις ὑπέθεσάν τινες ὅτι πρὸς διορισμὸν τῆς

ὥρας ἐμέτρουν τὴν σκιὰν τοῦ ἰδίου σώματος διὰ τῶν ἰδίων αὐτῶν ποδῶν. Ἀλλὰ πρῶτον μὲν φαίνεται, ὅτι τοῦτο ἐγίνετο ἐν καιρῷ ἀνάγκης καὶ ἐν ἐλλείψει πραγματικοῦ γνώμονος, εἶτα δὲ ἐκ τῶν μηκῶν τῶν δέκα καὶ δώδεκα ποδῶν τῆς ἐσπερινῆς σκιᾶς πιθανολογεῖται, ὅτι τὸ σύνηθες ὕψος τοῦ γνώμονος ἀπεμιμεῖτο τὸ ὕψος τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος. Ὑπὸ τοιαύτην ἔννοιαν ἐκληπτέον καὶ τὰ μήκη, ἅτινα συγγραφεύς τις γεωπονικῶν προσέθηκεν ἐν τῷ τέλει ἑκάστου βιβλίου τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ περὶ ἑκάστου μηνὸς καθ' ἑκάστην ὥραν τῆς ἡμέρας. Καὶ ἄλλως δὲ φαίνεται ἀπίθανον, ὅτι ἐμέτρουν διὰ τῶν ἰδίων ποδῶν τὴν σκιὰν τοῦ γνώμονος· διότι οὕτως ἔμελλον προκύπτειν ἀρκούντως σημαντικαὶ διαφοραὶ καταμετρήσεως· διὸ πιθανώτατον, ὅτι τὸ μέτρον ὑπεδεικνύετο κατὰ πόδας ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας, ἐφ' ἧς ἔπιπτεν ἡ σκιά. Μνημονεύεται δὲ ὁ γνώμων σχεδὸν μόνον, προκειμένου περὶ τῆς ὥρας τοῦ γεύματος ἢ τοῦ λουτροῦ. Περὶ τῆς ὥρας τοῦ πρώτου ἀναφέρεται ἡμῖν, ὅτι ἀπῃτεῖτο δεκάπους ἢ δωδεκάπους σκιά. Καὶ δεκάπους μὲν ἀναφέρεται παρ' Ἀριστοφάνει, ὅπου λέγεται πρός τινα· «σοὶ δὲ μελήσει, ὅταν ᾖ δεκάπουν τὸ στοιχεῖον, λιπαρὸν χωρεῖν ἐπὶ δεῖπνον»· δωδεκάπους δὲ παρὰ Μενάνδρῳ, ἔνθα λέγεται περί τινος ὅτι κληθείς ποτε εἰς ἑστίασιν δωδεκάποδος (στοιχείου ἢ σκιᾶς, ἐλλειπτικῶς· οὕτω γὰρ συνετίθεντο ἐπὶ δεῖπνον ἥξειν, τοῦ στοιχείου ὄντος δωδεκάποδος), ὄρθριος πρὸς τὴν σελήνην ἔτρεχε τὴν σκιὰν ἰδὼν ὡς ὑστερίζων, καὶ παρῆν ἅμ' ἡμέρᾳ. Ἐνίοτε φαίνεται, ὅτι ἐμέτρουν τὴν διπλῆν σκιὰν τοῦ γνώμονος εἴκοσι ποδῶν ἢ εἴκοσι τεσσάρων. Βεβαίως διὰ τοῦ τοιούτου μέτρου τῆς σκιᾶς ἦν ἀδύνατον κατορθῶσαι ὀρθὴν διαίρεσιν τῆς ἡμέρας εἰς δώδεκα ἴσας ὥρας, ἀλλὰ μόνον προσδιωρίζοντο κατ' αὐτὸν χρονικά τινα σημεῖα. Οὕτω διετέλει ὡρισμένον τὸ δειπνεῖν, ὅτε ἦν δεκάπουν τὸ στοιχεῖον· πρὸς δὲ τὸ λούεσθαι ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις ἀπῃτεῖτο εἶναι ἐξάπουν τὸ στοιχεῖον. Σημειωτέον ἔτι ὅτι μεταγενεστέρως γνώμων ἐλέγετο περὶ παντὸς ὡρολογίου καὶ περὶ αὐτῆς τῆς κλεψύδρας. Αἱ δὲ λέξεις πόλος, τὸ καθ' αὑτὸ ἡλιακὸν ὡρολόγιον, καὶ σκιαθήρας ἢ ἡλιοτρόπιον, ὡς ἔτι ἐκαλεῖτο ὁ πόλος, ἀπαντῶσι πολλῷ σπανιώτερον. Ἦν δὲ τοῦτο τὸ ἡλιακὸν ὡρολόγιον κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν κατασκευὴν ὅμοιον λεκανίδι, ἧς ἐν τῷ μέσῳ ἵστατο ἡ κάθετος ῥάβδος, ὁ γνώμων, καὶ ἐν ᾗ ἦσαν σεσημειωμένα διὰ γραμμάτων τὰ δώδεκα μέρη τῆς ἡμέρας· οὕτως ὁ Σουΐδας· «γνώμων τὸ ἐν τοῖς ἡλιοτροπίοις πηγνύμενον, ὅπερ ἐφεῦρεν Ἀναξίμανδρος καὶ ἔστησεν ἐπὶ τῶν σκιοθήρων». Ἐκτενέστερα δὲ λέγονται περὶ αὐτοῦ παρὰ τῷ Ἀλκίφρονι· «ὁ γνώμων οὔπω σκιάζει τὴν ἕκτην.... εἰ γὰρ καὶ ὅλην καταβαλοῦμεν τὴν κίονα τὴν τὸ πικρὸν τοῦτο ὡρολόγιον ἀνέχουσαν, ἢ τὸν γνώμονα τρέψομεν ἐκεῖσε νεύειν, οὗ τάχιον δυνήσεται τὰς ὥρας ἀποσημαίνειν, ἔσται τὸ βούλευμα Παλαμήδειον». Καὶ τὴν μὲν ἡμέραν οὕτω διήρουν εἰς δώδεκα ἴσα μέρη καὶ διὰ τοῦ γνώμονος ἢ πόλου ἐμέτρουν αὐτά· τὴν δὲ νύκτα, ὁσάκις ἤθελον μετρῆσαι αὐτὴν ἀκριβέστερον, διήρουν καὶ αὐτὴν εἰς ἴσον ἀριθμὸν ὡρῶν, μετρουμένων δι' ὑδραυλικοῦ ὡρολογίου, ὅπερ ἐκαλεῖτο διὰ τοῦτο καὶ νυκτερινόν, καὶ ὡμοίαζε κλεψύδρᾳ λίαν μεγάλῃ. Ἐννοεῖται ὅτι, ὡς ὁ γνώμων, οὕτως οὐδὲ ἡ κλεψύδρα δύναται θεωρηθῆναι ὡς ἐπέχουσα ἀκριβέστατα τὸν τόπον ὡρολογίων, ἀλλ' ἦσαν ὡς τὰ παρ' ἡμῖν ἔτι ἐν χρήσει δι' ἄμμου κινούμενα ὡρολόγια, πρὸς ἃ δυνάμεθα παραβάλλειν ἐπιτυχῶς τὰς κλεψύδρας τῶν ἀρχαίων. Γνωστόν, ὅτι τὴν κλεψύδραν μετεχειρίζοντο οἱ ἀρχαῖοι ἐν τοῖς δικαστηρίοις πρὸς ἐκμέτρησιν τοῦ χρόνου, καθ' ὃν ἠδύνατο ἀγορεύειν ἑκάτερος τῶν ἀντιδίκων, καὶ ἐκ τούτου προῆλθον αἱ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ῥήτορσιν ἐκφράσεις ἐπίσχες (τὸ ὕδωρ), ἵνα ἀναγνωσθῶσιν αἱ μαρτυρίαι καὶ αἱ τοιαῦται ἄτεχνοι πίστεις, καὶ ἡ τῆς παραχωρήσεως τοῦ ὕδατος ὑπὸ τοῦ ἑνὸς ἀντιδίκου τῷ ἑτέρῳ, ὁσάκις ἤθελον εἰπεῖν, ὅτι παρεχώρει τοῦ βήματος, ἵνα ἀγορεύσῃ ἐπ' αὐτοῦ κατὰ τὴν ἀνήκουσαν ἐκείνῳ ὥραν· ἀλλὰ βεβαιότατον ὅτι καὶ ἡ ἐν δικαστηρίοις χρῆσις αὐτῆς μετηνέχθη ἐκ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου, ἔνθα ἦν πρωϊμώτατα εὔχρηστος. Ἦν δὲ ἡ κλεψύδρα κατεσκευασμένη ὡς κοίλη σφαῖρα, πιθανῶς πεπιεσμένη ὀλίγον ἄνωθεν· διὸ καὶ αὕτη ἡ σφαῖρα ἐκαλεῖτο κώδεια ἢ κωδία ἕνεκα τῆς ὁμοιότητος αὐτῆς πρὸς κεφαλὴν μήκωνος· ἄνωθεν εἶχεν ὀπήν, δι' ἧς ἐνεχέετο ὕδωρ ἐντὸς αὐτῆς· ἡ δ' ὀπὴ αὕτη ἐξετείνετο εἰς μικρόν τινα λαιμόν, καλούμενον αὐλόν. Οὗτος δὲ ὁ αὐλὸς ἠδύνατο συγκλείεσθαι

διὰ καλύμματος ἢ πώματος (πωμάζειν), ἵνα δι' αὐτοῦ κωλύηται ἡ ἔκχυσις τοῦ ὕδατος (ἐπισχεῖν, ἐπιλαβεῖν τὸ ὕδωρ). Κατὰ τὸ κάτω ἀντίθετον τῷ αὐλῷ μέρος ἦσαν πολλαὶ μικραὶ ὀπαί, εἶδος ἠθμοῦ ἢ στραγγιστῆρος ἀποτελοῦσαι καὶ παρέχουσαι τῷ ἐντὸς ὕδατι βραδεῖαν διέξοδον. Ἡ δὲ χρῆσις τῆς κλεψύδρας καὶ κατὰ τὸν ἰδιωτικὸν βίον μαρτυρεῖται ἐκ πολλῶν παραδειγμάτων. Ἦσαν δὲ μείζονες καὶ μικρότεραι, μεταγενεστέρως δὲ καὶ ἐξ ὑέλου κατεσκευασμέναι.

§ 3. Σπανιώτερον ὅμως ἐγίνετο ἡ τοιαύτη ἀκριβεστέρα καταμέτρησις τοῦ ἡμερινοῦ ἢ νυκτερινοῦ χρόνου διὰ γνωμόνων καὶ κλεψυδρῶν· διότι κατὰ τὰς συνήθεις ἀνάγκας τοῦ καθ' ἡμέραν βίου ὁ Ἕλλην ἠρκεῖτο εἰς γενικωτέραν τινὰ διαίρεσιν, διαιρῶν τὴν μὲν νύκτα εἰς τρία τμήματα, τὴν δὲ ἡμέραν εἰς τέσσαρα. Καὶ ἡ μὲν νὺξ διῃρεῖτο εἰς τὸ εὐθὺς μετὰ τὴν δείλην ὀψίαν πρῶτον μέρος τῆς νυκτός, τὸν ἕσπερον ἢ ἑσπέραν, ὅπερ ἐξέφραζον ἄλλως καὶ περὶ λύχνων ἁφάς, διὰ τὴν τότε γινομένην ἅναψιν τῶν λύχνων, τὸ παρὰ τοῖς μεταγενεστέροις δι' αὐτὸ τοῦτο κληθὲν λυχνικὸν (ὥρα τῶν λύχνων), δεύτερον εἰς μέσας νύκτας (μέσων νυκτῶν), τὸ παρ' ἡμῖν μεσονύκτιον, ἢ συμφωνότερον πρὸς τὴν παρὰ τοῖς παλαιοῖς χρῆσιν τοῦ πληθυντικοῦ τὰ μεσάνυκτα, παρ' Ὁμήρῳ δὲ νυκτὸς ἀμολγῷ, ὅπερ κατά τινας ἰσοδυναμεῖ τῇ ἀκμῇ ἤτοι τῷ μέσῳ τῆς νυκτός, εἰ καὶ οἱ ἀρχαῖοι ἐνόουν διὰ τῆς τοιαύτης Ὁμηρικῆς ἐκφράσεως τὴν ὥραν τῆς νυκτός, καθ' ἣν ἤμελγον τὰ πρόβατα, ἢ τὴν ἑσπερινὴν ἢ τὴν πρωϊνὴν διὰ τὴν διπλῆν ἄμελξιν τῶν προβάτων, — καὶ τρίτον εἰς τὸν ὄρθρον, ὃς πολλάκις καὶ βαθὺς ὄρθρος ἐλέγετο, τὴν ὥραν τῆς νυκτός, καθ' ἣν ᾄδουσιν οἱ ἀλεκτρυόνες, ἢ τὸν πρὸ τοῦ λυκαυγοῦς καιρόν, καθ' ὃν ἐξεγερθείς τις ἐκ τοῦ ὕπνου ἠδύνατο ἔτι χρῆσθαι λύχνῳ. Καὶ αὗται μὲν ἦσαν αἱ γενικώτεραι ἐκφράσεις τῶν νυκτερινῶν διαιρέσεων· ἐννοεῖται δὲ ὅτι οὐδ' ἄλλαι ὀνομασίαι τῶν διαφόρων τμημάτων καὶ ὡρῶν τῆς νυκτὸς ἔλειπον μάλιστα παρὰ τοῖς μεταγενεστέροις τοῖς ἕνεκα πλαστῆς εὐφυΐας μὴ θέλουσιν ἀλόγως ποιεῖσθαι χρῆσιν τῶν κοινῶν καὶ συνήθων ἐκφράσεων ὡς τετριμμένων καὶ πεπατημένων. Τοιαῦται ἦσαν αἱ περὶ πρώτην

νύκτα καὶ νυκτὸς ἀρχομένης, μεσούσης νυκτός, ὑπὸ τὸ λυκαυγὲς ἢ Ὁμηρικῶς κατ' ἀμφιλύκην νύκτα καὶ περὶ ἀλεκτρυόνων ᾠδάς. Αἱ δὲ παρὰ Πολυδεύκει μνημονευόμεναι πρῶται φυλακαὶ καὶ δεύτεραι καὶ τρίται ὡς ἐκφράσεις τῶν ἀντιστοιχούντων νυκτερινῶν τμημάτων ὑπομιμνήσκουσιν ἡμῖν ῥωμαϊκὴν συνήθειαν καὶ καταγωγήν. Τὸ δὲ τέλος τῆς νυκτὸς καὶ ἡ ἀπὸ ταύτης εἰς τὴν ἡμέραν μετάβασις ἐξεφράζετο διὰ τῶν ἀκολούθων βαθμηδὸν προχωρουσῶν ἐκφράσεων, ὑπὸ τὸ λυκαυγές, ἅμ' ἕῳ, (παρ' Ὁμήρῳ ἅμ' ἠοῖ φαινομένῃφι, ἦμος ἠριγένεια φάνῃ ῥοδοδάκτυλος ἠώς), ἕωθεν, ὑποφωσκούσης ἡμέρας (διαγελώσης ἡμέρας), ἅμ' ἡμέρᾳ, ἅμα ἠλίῳ ἀνίσχοντι.

§ 4. Τῶν δὲ ἡμερινῶν τμημάτων τὰ ὅρια προσδιωρίζοντο οἴκοθεν διὰ τῶν διαφόρων βαθμῶν τῆς καθημερινῆς ἀσχολίας καὶ τῶν κατηγοριῶν τῶν καθ' ἑκάστην ἔργων. Ὁ Ἕλλην, ἅμα ἐξεγειρόμενος τῆς κλίνης αὐτοῦ, ἅμα τῇ αὐγῇ (ἅμ' ἕῳ, ἕωθεν ἐξ εὐνῆς ἀνίστασθαι) ἐνίπτετο πρῶτον τὸ πρόσωπον διὰ ψυχροῦ ὕδατος, ὁ μὲν εὐπορώτερος, ἐπιχέοντος τὸ ὕδωρ τοῦ παιδὸς (τοῦ ὑδροχόου), κρατοῦντος πρόχουν, κατὰ λέβητος ἢ λεκάνης ἢ ἄλλου λουτηρίου ἀγγείου, ὁ δὲ λιτόβιος πολλάκις οὐδὲ τοῦτο ἐποίει ἐν τῇ οἰκίᾳ, ἀλλὰ συχνάκις συνεδύαζε τὸ νίπτεσθαι μετὰ τοῦ ἑωθινοῦ περιπάτου. Τὸ δὲ ξύρεσθαι καὶ καθαίρειν τοὺς ὀδόντας κατὰ τὴν πρωϊνὴν ἀπόνιψιν γινώσκουσι μόνον οἱ ῥωμαϊκοὶ χρόνοι. Ἀπονιφθεὶς δ' ἐλάμβανεν ἐν εἴδει προγεύματος, ἢ πρωϊνοῦ ἐμβρώματος ποτήριον ἀκράτου οἴνου μετ' ἄρτου, ἐμβάπτων τοῦτον εἰς τὸν οἶνον, ὅθεν προῆλθε καὶ τὸ ὄνομα τοῦ τοιούτου πρωϊνοῦ προγεύματος ἀκρατίζεσθαι καὶ ἀκράτισμα καὶ ἀκρατισμός. Τοῦτο δ' ἐγίνετο οὐχὶ μόνον κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ὅτε οἱ ἄνθρωποι ἦσαν ἐργατικοὶ συνάμα καὶ σώφρονες καὶ περιωρίζοντο εἰς τὸ τρώγειν ἕωθεν ἄρτον μόνον ἐν ἀκράτῳ καὶ οὐδὲν ἄλλο, οὐδ' ὑπὸ μόνων τῶν πολεμικῶν, ἵνα διαθερμανθῶσιν ὑπὸ τοῦ οἴνου καὶ μὴ ἀποδειλιῶσιν ἐν τῇ μάχῃ, ἀλλὰ καὶ κατὰ μεταγενεστέραν ἐποχήν. Εὐθὺς δὲ μετὰ τὸ ἀκράτισμα τοῦτο ἐξήρχετο τῆς οἰκίας, καὶ ἐὰν μὴ ἠναγκάζετο ὑπὸ τῆς γεωργίας ἢ ἄλλων ἀγροτικῶν ἀσχολιῶν, ὅπως μεταβαίνῃ καὶ διατρίβῃ περὶ τὸν ἀγρὸν ἢ

τὴν ἐξοχήν, ἀφιέρου τὰς μέχρι τῆς συναθροίσεως τῆς ἀγορᾶς πρωϊνὰς ὥρας εἰς ἐπισκέψεις τῶν φίλων ἢ ὧν εἶχέ τις ἀνάγκην, διότι διὰ τὴν γενικὴν συνήθειαν πάντων, καθ' ἣν ἐξήρχοντο πρωΐ, τότε μόνον ἐξ εὐνῆς ἠδύνατό τις καταλαμβάνειν ἔτι ἔνδον τῆς οἰκίας τὸν φίλον. Κατὰ τοιαύτας ἐπισκέψεις, ὡς καὶ κατ' ἄλλας συναντήσεις φίλων ὡς γενικώτατον καὶ ἀρχαιότατον, ἀλλὰ καὶ φιλικώτατον τύπον ἀσπασμοῦ εἶχον ἀντὶ τῶν ἡμετέρων «Καλὴν ἡμέραν» καὶ τῶν τοιούτων τὸ «χαῖρε» ἢ «χαίρειν» (κελεύω), ἐμπεριέχον εὐχὴν χαρᾶς, ὡς συνεπείας εὐημερίας καὶ εὐτυχίας, ὅπερ ἔλεγον καὶ κατὰ τὴν συνάντητιν καὶ κατὰ τὸν ἀποχωρισμόν. Ἀλλὰ καὶ τὴν εὐχὴν «ὑγίαινε» μετεχειρίζοντο ἀντὶ ταύτης, ὡς πάλιν καὶ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς ἐν ἀρχῇ· ἤρχοντο τὸ χαίρειν καὶ ἐτελεύτων μετὰ τῆς «ἔῤῥωσο». Ἀνομφιβόλως ἡ τοιαύτη τοῦ χαίρειν προσφώνησις ἔν τισι καταστάσεσι τοῦ προσαγορευομένου, ὡς ἐν μεγάλῃ δυστυχίᾳ καὶ ἐν ἀσθενείᾳ, ἦν οὐχὶ τόσον κατάλληλος· ἀλλ' οὐχ ἧττον δι' αὐτὸ τοῦτο, ὅτι ἦν μόνον γενικὸς τύπος προσαγορεύσεως, ἣν ἐν χρήσει καὶ ἐπὶ τοιούτων περιπτώσεων, ὅπερ πολλάκις ἐκολάζετο διά τινος ἀντιθέσεως, διακρινούσης τὴν εὐχὴν καὶ προσφώνησιν ἀπὸ τῆς κακῆς ἐκείνης καταστάσεως («Χαίρετε ἐν κακοῖς ὄντως»)· ἄλλως δ' ἐπὶ νοσούντων μετεχειρίζοντο πολλάκις τὸ «καλῶς ἔχε». Μετὰ δὲ ταῦτα ἡ ἀρχαιοτάτη αὕτη ἑλληνικὴ πρόσρησις ἐφαίνετό τισι λίαν ἀπηρχαιωμένη καὶ σαπρὰ καὶ ἀντικατέστησαν ἀντ' αὐτοῦ τὸ καινότερον «ἀσπάζομαι», ὡς ὁ εὐφυὴς Ἀριστοφάνης παρεισάγει τὸν νεόπλουτον Χρεμύλον, λέγοντα πρὸς τοὺς δημότας· «Χαίρειν μὲν ὑμᾶς ἐστιν, ὦνδρες δημόται, ἀρχαῖον ἤδη προσαγορεύειν καὶ σαπρόν, ἀσπάζομαι δέ.» Ἐν δὲ ταῖς κατὰ τὰς ὁδοὺς συναντήσεσι προσηγόρευον μόνον μεγαλοφώνως ἀλλήλους ἄνευ περαιτέρω τινὸς σημείου. Ἡ δὲ κατὰ τοιαύτας συναντήσεις καὶ ἐπισκέψεις παρὰ τοῖς βαρβάροις Αἰγυπτίοις συνήθεια τοῦ καταβιβάζειν μέχρι γόνατος τὴν χεῖρα καὶ προσκυνεῖν ἀντὶ τοῦ προσαγορεύειν ἀλλήλους ἐν ταῖς ὁδοῖς μόνον ὑπὸ μεταγενεστέρους χρόνους διαφθορᾶς φαίνεται ὅτι ἦν ἐν χρήσει, ὅτε ὁ ὑποδεέστερος ἐταπεινοῦτο ἀπέναντι τῶν ἀνωτέρων αὐτοῦ εἰς τὴν ποταπὴν συνήθειαν τοῦ καταφιλεῖν τὴν δεξιὰν

χεῖρα, τὸ στῆθος ἢ καὶ τὸ γόνυ. Περὶ τοιαύτης ἐποχῆς φαίνονται ἰσχύοντα τὰ παρὰ Λουκιανῷ· «οἱ δὲ σεμνότεροι καὶ προσκυνεῖσθαι περιμένοντες, οὐ πρόῤῥωθεν, οὐδ' ὡς Πέρσαις νόμος, ἀλλὰ δεῖ προσελθόντα καὶ ὑποκύψαντα καὶ πρόῤῥωθεν τὴν ψυχὴν ταπεινώσαντα καὶ τὸ πάθος αὐτῆς ἐμφανίσαντα τῇ τοῦ σώματος ὁμοιότητι τὸ στῆθος ἢ τὴν δεξιὰν καταφιλεῖν». Ἀλλὰ παραλείποντες ταύτας τὰς ἀνδραποδώδεις καὶ βαρβαρικὰς ὑποκλίσεις καὶ ἐνδείξεις σεβασμοῦ τὰς ἐπὶ τῆς μεταγενεστέρας δούλης ἐποχῆς, ἐπανερχόμεθα εἰς τοὺς ἀρχαιοτέρους Ἕλληνας, οἳ ἐκτὸς τῶν τοιούτων πρωϊνῶν ἐπισκέψεων ἐδαπάνων ἄλλως συνηθέστερον τὰς πρωϊνὰς αὐτῶν ὥρας εἰς διαφόρους σωματικὰς κινήσεις καὶ πρὸ πάντων εἰς περιπάτους, οὓς ἐποιοῦντο ἢ ἐν τοῖς γυμνασίοις καὶ ἐν τοῖς ξυστοῖς ἢ καταστέγοις δρόμοις τοῖς εὑρισκομένοις κατὰ τὰ γυμνάσια καὶ τὰς παλαίστρας, ἢ προτιμότερον καὶ ἀκοπώτερον ἐν ταῖς ὁδοῖς, ἀλλ' ἐνίοτε καὶ εἰς σωματικὴν κίνησιν κατ' οἶκον γινομένην, ὄρχησιν καὶ χειρονομίαν.

§ 5. Μετὰ ταῦτα περὶ τὴν ἑνάτην καθ' ἡμᾶς ὥραν ὁ Ἕλλην ἐπορεύετο εἰς τὴν ἀγοράν, ἥτις ἐκτὸς τῶν κυρίως ἐκκλησιῶν ἢ συναθροίσεων τοῦ δήμου ἐχρησίμευε πᾶσι τοῖς ἐλευθέροις καὶ ἀνεξαρτήτοις τὴν ἡλικίαν ἢ τὴν κατάστασιν πολίταις ὡς καθημερινὴ ἀγορὰ ἢ τόπος συναθροίσεως, ἵνα ἐνταῦθα συνδιαλέγωνται μετ' οἰκείων καὶ φίλων ἢ συμφωνῶσι πρὸς ἀλλήλους περὶ διαφόρων συναλλαγῶν καὶ ἐπιχειρήσεων. Τὸν δ' ἀπὸ ταύτης τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀγορᾶς χρόνον, ὃς ἀπετέλει τὸ δεύτερον κύριον τμῆμα τῆς ἡμέρας, καὶ ὠνόμαζον οἱ Ἕλληνες δι' ἐκφράσεως, σημαινούσης αὐτὴν ταύτην τὴν φοίτησιν καὶ πλήρωσιν τῆς ἀγορᾶς, καλοῦντες αὐτὴν τὸ μὲν ἀγορᾶς ὥραν μετὰ διακρίσεως ἀπὸ τῆς ἀγορᾶς τῶν ὠνίων καὶ μετὰ τῆς ἐννοίας τῆς συναθροίσεως ἕνεκα τῶν ἄλλων πράξεων τῶν γινομένων ἔωθεν κατὰ τὴν ἀγοράν, τὸ δὲ περὶ πλήθουσαν ἀγοράν, ἀμφὶ πλήθουσαν ἀγοράν, ἢ πληθούσης ἀγορᾶς, ἐπεκτείνοντες τοῦτο τὸ διάστημα ἀπὸ τῆς τρίτης μέχρι τῆς ἕκτης ὥρας ἢ καθ' ἡμᾶς ἀπὸ τῆς ἑνάτης μέχρι τῆς μεσημβρίας, ὅτε ἐγίνετο καὶ ἡ λύσις ἢ διάλυσις τῆς ἀγορᾶς. Οὐδέποτε δὲ ἡ τοιαύτη ὥρα, ἣν ὁ Ἡρόδοτος καλεῖ πληθώρην ἀγορᾶς, ἠδύνατο

ὑπερβαίνειν τὴν σταθερὰν μεσημβρίαν. Ἐφοίτων δὲ γενικῶς ἅπαντες εἰς τὴν ἀγορὰν καὶ περιήρχοντο κατ' αὐτήν, καὶ οὐχὶ μόνον οἱ φιλοπράγμονες ἕνεκα κοινῶν καὶ ἰδίων ὑποθέσεων, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀπράγμονες πρὸς διασκέδασιν καὶ συναναστροφήν, διότι ἐκεῖ ἠδύναντο συναντᾶσθαι μετὰ πλείστων συνήθων καὶ γνωρίμων. Μόνον τοῖς παισὶ καὶ τοῖς ἐφήβοις, οἳ ἦσαν ἔτι ἀνήλικες καὶ διὰ τοῦτο ἐθεωροῦντο ἀνίκανοι ἔτι πρὸς τὸ πολιτεύεσθαι καὶ ἄμοιροι πολιτικῶν δικαιωμάτων, ἦν ἀπηγορευμένον ὑπὸ τῆς συνηθείας καὶ τῆς ἰδέας τῆς ἑλληνικῆς σωφροσύνης τὸ ἔρχεσθαι καὶ ἐνδιατρίβειν περὶ τὴν ἀγοράν, καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς καὶ ἀρετῆς τῶν Ἀθηναίων λέγει ἡμῖν ὁ Ἰσοκράτης περὶ τῶν ἐν Ἀθήναις νέων ὅτι τοσοῦτον ἀπέφευγον τὴν ἀγοράν, ὥστε, καὶ ἐάν ποτε ἠναγκάζοντο διελθεῖν δι' αὐτῆς, ἐφαίνοντο ποιοῦντες τοῦτο μετὰ πολλῆς αἰδοῦς καὶ σωφροσύνης· ὁ δὲ νέος Δημοσθένης πάλιν, ὑπερεπιθυμῶν παρευρεθῆναι ἔν τινι ἐπισήμῳ δίκῃ πρὸς ἀκρόασιν τοῦ περιφήμου ῥήτορος Καλλιστράτου, μόνον διὰ τὴν πρὸς τοὺς ἀνοίγοντας τὰ δικαστήρια δημοσίους ἢ κλητῆρας συνήθειαν τοῦ παιδαγωγοῦ αὐτοῦ κατώρθωσεν εὐπορῆσαι χώρας ἐν τῷ δικαστηρίῳ, ἐν ᾗ καθήμενος ἀδήλως ἤκουσε τὰ λεγόμενα. Ἄλλως τε ἡ ἐν δικαστηρίοις ἐκ περιεργείας παρουσία καὶ ἀκρόασις τῶν δικῶν ἢ τῶν ἐν τῷ βουλευτηρίῳ συσκέψεων ἀπεδοκιμάζετο καὶ ὑπὸ πρεσβυτέρων γινομένη· διὸ καὶ ἀπ' ἐναντίας μετ' ἐπαίνου λέγει ὁ ἀγορεύων παρὰ τῷ Λυσίᾳ· «ἐγὼ γὰρ ἔτη γεγονὼς τριάκοντα, ἐγγύς τε οἰκῶν τῆς ἀγορᾶς, οὔτε πρὸς δικαστηρίῳ οὔτε πρὸς βουλευτηρίῳ ὤφθην οὐδεπώποτε». Ἀμφιβάλλεται μέν, εἰ ἦν ἀπηγορευμένον γενικῶς καὶ τοῖς ἄλλοις πολίταις ἔξω τῶν δικαστῶν καὶ βουλευτῶν τὸ παρίστασθαι ἐν ταῖς διασκέψεσι τῶν δικαστηρίων καὶ τοῦ βουλευτηρίου πρὸς ἀκρόασιν χάριν περιεργείας, βέβαιον δὲ, ὅτι αἱ συνεδριάσεις τοῦ βουλευτηρίου ἐγίνοντο ἢ κεκλεισμένων τῶν θυρῶν ἢ δημοσίᾳ, διότι ἀναφέρονται περιστάσεις, ἔνθα ἐγίνετο ἀνάγκη τοῦ ἐκδιώκειν ἐκεῖθεν τοὺς ἰδιώτας. — Ἐὰν δὲ οἱ νεώτεροι τῶν δεκαοκτὼ ἐτῶν ἤθελον διαπράττεσθαί τι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου, πρὸς τοῦτο ἠδύναντο μόνον περιμένειν καὶ ἐνδιατρίβειν κατὰ τὰς σκηνὰς τὰς ἐμπορικὰς (τὰ πωλητήρια, ἢ

γέρρα) καὶ τὰ ἐργαστήρια, οἷον ἡνιοποιεῖα, χαλκεῖα, σκυτοτομεῖα καὶ τὰ τοιαῦτα τὰ παρακείμενα κατὰ τὴν ἀγοράν. Εἰς τὰ αὐτὰ δὲ μέρη συνήθως ἀπεσύροντο καὶ οἱ τέλειοι ἄνδρες τοῦ μὲν χειμῶνος, ἵνα θερμαίνωνται ἐν ταῖς καμίνοις τῶν χαλκέων, τοῦ δὲ θέρους, ἵνα ἀποφεύγωσι τὸν μεσημβρινὸν ἥλιον, ὅστις καθίστα ὀχληρὰν τὴν μακροτέραν ἐν ὑπαίθρῳ ἢ καὶ ὑπὸ τὰς στοὰς τῆς ἀγορᾶς διαμονήν.

§ 6. Κατὰ τὴν αὐτὴν δὲ ὥραν ἐγίνετο πρὸς τούτοις καὶ ἡ ἔναρξις τοῦ τρίτου μέρους τῆς ἡμέρας, ἡ παρ' ἡμῖν μεσημβρία συνήθως καλουμένη, ἥτις παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἐνίοτε ἐκτὸς ταύτης τῆς ὀνομασίας ἐκαλεῖτο καὶ διάλυσις ἀγορᾶς, ὡς διαλυομένης κατὰ ταύτην τὴν ὥραν τῆς προμνησθείσης ἀγορᾶς· ἡ δὲ ἔκφρασις σταθερὰ μεσημβρία ἐσήμαινε τὸ καθ' αὐτὸ μεσημβρινὸν ὕψωμα τοῦ ἡλίου. Κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ τρίτου τμήματος ἐν μέρει ἐπανήρχοντο οἴκαδε καὶ ἠρίστων, ἤτοι ἐλάμβανον τὸ ἄριστον. Μετὰ τοῦτο πάλιν ἐξήρχοντο, ἀποφεύγοντες τὸν ἡμερήσιον ὕπνον, ὅστις φαίνεται ὅτι σπανίως μόνον καὶ οὐχὶ γενικῶς συνειθίζετο κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς τῆς Ἑλλάδος, μάλιστα δὲ καὶ κατεκρίνετο καὶ ἐθεωρεῖτο ὡς σημεῖον ἐνοχλήσεως σώματος ἢ ἀδημοσύνης ψυχῆς ἢ ἀργίας ἢ ἀπαιδευσίας. Ἀναφέρει μὲν ὁ Πλούταρχος πολλαχοῦ τὴν λέξιν ἐνδιάζειν ὡς σημαίνουσαν τὸν τοιοῦτον μετὰ μεσημβρίαν καὶ τὸ ἄριστον ὕπνον (μεσημβριάζειν ἢ μεσημβριασμόν), ἀλλὰ τοῦτο οὐδαμῶς ὑποδεικνύει καὶ γενικὴν καὶ σταθερὰν τοιαύτης ἀναπαύσεως συνήθειαν, καθ' ὅσον μάλιστα τὴν αὐτὴν λέξιν μεταχειρίζεται καὶ περὶ τῆς ἀναπαύσεως τῶν μηρυκωμένων ζώων. Ἐννοεῖται δὲ εὐκόλως, ὅτι ἐὰν ἀναφέρωνται ἡμῖν καὶ στρατιῶται κοιμώμενοι ἐν ἡμέρᾳ κατὰ τὴν στρατείαν, ἢ καὶ ἄρχοντες κοιμώμενοι κατὰ τὸ μέσον τῆς ἡμέρας, τοῦτο ἀνήκει εἰς καιρὸν πολέμου καὶ ἦν συνέπεια προηγηθείσης ἀγρυπνίας. Ἐν γένει δὲ ἄνδρες κοιμώμενοι ἐν καιρῷ ἡμέρας ἐνομίζοντο νυκτοκλέπται, καὶ ὑπὸ τοιαύτην ἔννοιαν ἀποκαλεῖ τοὺς τοιούτους ὁ Ἡσίοδος ἡμεροκοίτους ἄνδρας. Συνήθως λοιπὸν πάντες καὶ κατὰ ταύτας τὰς μετὰ μεσημβρίαν μέχρι τῆς ἑσπερινῆς εἰς τὸν οἶκον ἐπιστροφῆς καὶ τοῦ δείπνου ὥρας αὐτῶν διῆγον ἔξω τῆς οἰκίας.

Καὶ αὐτοὶ οἱ ἄεργοι διῆγον μᾶλλον τὰς δειλινὰς ὥρας αὐτῶν ἢ ἐν τοῖς σκιραφείοις κυβεύοντες, ἢ ἐν τοῖς καπηλείοις πίνοντες, ἢ διατρίβοντες ἐν τοῖς διδασκαλείοις τῶν αὐλητρίδων. Ὁ δὲ χρηστὸς πολίτης συνήθως ἐφοίτα ἢ εἰς κουρεῖόν τι, ἢ εἰς μυροπωλεῖον, ἢ εἰς σκυτοτομεῖον, ἢ εἰς ἄλλο τι τοιοῦτον ἀνοικτὸν ἐργαστήριον, πρὸ πάντων εἰς τὰ πλησιέστατα τῆς ἀγορᾶς, μεταγενεστέρως δὲ καὶ εἰς λουτρῶνας, καὶ ἐκεῖ συνδιατρίβων συνδιελέγετο μετὰ τῶν ὁμοίων αὐτοῦ περὶ τῶν συμβεβηκότων τῆς ἡμέρας ἢ περὶ πολιτικῶν καὶ ἄλλων σπουδαίων ζητημάτων. Πολλάκις δὲ διέτριβε καὶ ἐν ἐπίτηδες πρὸς τοῦτο διατεθειμένῳ οἰκήματι, ὅπερ ἐκαλεῖτο λέσχη· τοιαῦτα οἰκήματα ὑπῆρχον ἐν πάσαις ταῖς πόλεσι τῆς Ἑλλάδος, ἐκλήθησαν δὲ οὕτω, διότι τὸ ἀρχαῖον συνερχόμενοι οἱ πολῖται ἐνταῦθα, διελέγοντο καὶ περὶ τῶν σπουδαιοτέρων καὶ περὶ τῶν μυθωδῶν. Ἴσως αἱ αὐταὶ λέσχαι ἐκαλοῦντο καὶ ἡμικύκλια ἕνεκα τῆς ἡμικυκλοειδοῦς διαθέσεως αὐτῶν, διότι ταῦτα εὑρίσκονται πολλαχοῦ παρὰ Πλουτάρχῳ συνδυαζόμενα μετὰ τῶν προμνησθέντων ἐργαστηρίων καὶ τῶν παλαιστρῶν ἀντὶ τῶν λεσχῶν, καὶ ἀναφέρονται ταῦτα περὶ Ἀθηνῶν (Ἀρά γε ὁ Πλούταρχος λαλεῖ, ἀποβλέπων εἰς ῥωμαϊκὴν συνήθειαν;) Ποῖον ἐλεύθερον στάδιον ἦν τοῖς φιλοκαίνοις καὶ πολυλάλοις ἡ λέσχη πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς εὐγλωττίας αὐτῶν καὶ περὶ κούφων καὶ περὶ σπουδαίων ζητημάτων, δεικνύουσι μὲν καὶ τὰ ἀναφερόμενα παραδείγματα τῶν φοιτητῶν αὐτῆς, τῶν λεσχηνωτῶν, δεικνύει δὲ καὶ ἡ γλῶσσα, ἐκεῖθεν ἀρυσθεῖσα τὰς φράσεις ἀβολέσχης καὶ λεσχηνεύειν. Ἐν δὲ τοῖς τοιούτοις μέρεσι διέτριβεν ὁ Ἕλλην, μέχρις οὗ ἡ ὥρα τοῦ γεύματος ὑπεμίμνησκεν αὐτῷ τὴν εἰς τὴν οἰκίαν ἐπάνοδον, ἣ καὶ ἐγίνετο, ὅτε τὸ στοιχεῖον ἦν δεκάπουν. Ὠνομάζετο δὲ τοῦτο τὸ χρονικὸν τμῆμα τῆς ἡμέρας δείλη (τὸ δειλινόν) καὶ ὑποδιηρεῖτο εἰς δύο πάλιν μέρη, εἰς δείλην πρωΐαν καὶ δείλην ὀψίαν, τὴν μὲν πρώτην περιλαμβάνουσαν τὸ πρῶτον τρίωρον μετὰ τὴν μεσημβρίαν τμῆμα, τὴν δὲ δευτέραν τὸ ἔκτοτε μέχρι τῆς ὥρας τοῦ δείπνου· ταύτην δὲ τὴν γενικὴν διαίρεσιν τῆς δείλης ὑπὸ τοιαύτην ἔννοιαν οὐ συγχυστέον μετὰ τῆς μεταγενεστέρας διαιρέσεως εἰς δείλην ἑῴαν, εἰς δείλην μεσημβρίαν καὶ ἑσπέραν, ὅτε δείλη ἐννοεῖται γενικῶς οἱαδήποτε ὥρα τῆς ἡμέρας.

§ 7. Αὕτη δὲ ἡ ὥρα τοῦ δείπνου ἦν διάφορος κατὰ τὰς περιστάσεις. Καὶ οἱ μὲν εὐπορώτεροι συνήθως προέταττον τοῦ κυρίως δείπνου κατὰ τὴν μεσημβρίαν τὸ μνημονευθὲν ἄριστον, συνιστάμενον πάντως καὶ ἐξ ἑφθῶν ἢ θερμῶν ἐδεσμάτων, μετὰ τὸ τέλος τῶν ἐργασιῶν τοῦ πρὸ τῆς μεσημβρίας χρόνου καὶ τὴν διάλυσιν τῆς ἀγορᾶς, οἱ δὲ πενέστεροι καὶ οἱ αὐστηρότεροι τὴν δίαιταν ἀπεῖχον παντάπασι τοῦ τοιούτου ἀρίστου, ὅπερ ἔν τισι τρυφώσαις καὶ πλουσίαις χώραις ἦν οὐχὶ διάφορον τοῦ γνησίου γεύματος καὶ ἐπίσης ἐμπληστικὸν καὶ πολυτελὲς ὡς ἐκεῖνο. Ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει ἠδύνατο καὶ τὸ δεῖπνον συμπίπτειν εἰς πρωϊαιτέραν ὥραν τῆς ἡμέρας. Τὸ δεῖπνον δηλαδὴ ἐσήμαινε πᾶσαν μετάληψιν προπαρεσκευασμένων ἐδεσμάτων ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἀπὸ τῶν τυχόντων γινόμενον ἀκράτισμα, καὶ ἐπομένως, καθ' ὅσον ἡ τοιαύτη τροφὴ μετελαμβάνετο πρωϊαίτερον ἢ ὀψιαίτερον, ἠδύνατο συμπίπτειν ἢ μεταξὺ τῶν δύο ἢ μετὰ τοῦ ἑτέρου ἐξ αὐτῶν, καὶ τότε ἠδύνατο εἶναι ἢ ἄριστον ἢ δόρπος. Διότι αὗται αἱ δύο τελευταῖαι ἐκφράσεις ἁρμόζουσιν εἰς ὡρισμένην ὥραν ἡμέρας, καὶ κατὰ τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους τὸ μὲν ἄριστον ἐγίνετο πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς καθ' ἡμέραν ἐργασίας ἅμα τῇ ἠοῖ, ὁ δὲ δόρπος μετὰ τὸ τέλος τῶν ἐργασιῶν καὶ μετὰ τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου. Ἄλλως δὲ ἡ κατὰ τρεῖς διαφόρους ὥρας τῆς ἡμέρας μετάληψις τῆς τροφῆς ἦν ἀρχαιοτάτη παρὰ τοῖς Ἕλλησι, καὶ τοιαύτη οὐσιωδῶς διέμεινε καὶ μετὰ ταῦτα, καὶ μόνον κατὰ τὴν χρῆσιν τῶν ὀνομασιῶν διαφέρει ὀλίγον ἡ ὁμηρικὴ ἐποχὴ ἀπὸ τῆς μεταγενεστέρας. Καὶ περὶ μὲν ταύτης εἴπομεν ἤδη τὰ δέοντα· περὶ δὲ τῆς ὁμηρικῆς παρατίθεμεν ἐνταῦθα τὸν Εὐστάθιον, ἀπονέμοντες αὐτῷ ἢ μᾶλλον τοῖς ἀρχαίοις γραμματικοῖς πᾶσαν τὴν εὐθύνην τῆς ὁπωσοῦν παραδόξου παραγωγῆς τῶν ὀνομάτων. «Ἰστέον ὅτι τρισὶ τροφαῖς ἐχρῶντο οἱ παλαιοί· ὧν τὸ πρῶτον ἐκαλεῖτο ἄριστον, γινόμενον πάνυ πρωΐ, ἁμ' ἠοῖ φαινομένῃφι, ἄρεος ἱσταμένου, ὡς καὶ ἡ τοῦ ὀνόματος ἐτυμολογία δηλοῖ. Εἶτα τὸ δεῖπνον, μεθ' ὃ ἔδει πονεῖν, ὃ καὶ ἄριστόν φασί τινες· τρίτον δὲ ὁ δόρπος, ἐναντίον ἀρίστῳ, ἡνίκα δόρυ παύεται, ὅπερ ἡμεῖς παρὰ τὸ δεῖν τότε ὕπνου δεῖπνον καλοῦμεν». Ἐρ-

μηνευταὶ δέ τινες παρεδέχθησαν καὶ τέσσαρας διαφόρους ὥρας τροφῆς, ἀναφέροντες αὐτὰς ὑπὸ τὰ ὀνόματα ἀκράτισμα, ἄριστον, ἐσπέρισμα καὶ δεῖπνον, ἀλλὰ πάντως καὶ αἱ πλείονες καὶ ἀξιοχρεώτεραι μαρτυρίαι τῶν ἀρχαίων καὶ ἄλλαι ἀναλογίαι, ὡς ἡ τῆς ῥωμαϊκῆς συνηθείας, ἀλλὰ καὶ τῶν σήμερον λιτοβιωτέρων Ἑλλήνων ὑποστηρίζουσι τὸν τριττὸν ἀριθμὸν τῶν τροφῶν. Σημειωτέον δ' ἔτι ἐνταῦθα, ὅτι ἄριστον μὲν σπανίως ἀπαντᾷ παρ' Ὁμήρῳ, καὶ μάλιστα ἔν τε τῇ Ἰλιάδι καὶ τῇ Ὀδυσσείᾳ ὑπάρχει τῶν ἅπαξ εἰρημένων, ἀντὶ δὲ τούτου ἐστὶν εὔχρηστος ἡ λέξις δεῖπνον, δεῖπνον δὲ ἰδίως παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς ἐκλήθη ὁ Ὁμηρικὸς δόρπος. Οὗτος δὲ καὶ παρ' Ὁμήρῳ καὶ κατὰ τὴν μεταγενεστέραν συνήθειαν τῆς ἀκμῆς τῆς Ἑλλάδος φαίνεται ὅτι ἐγίνετο κατὰ τὴν ἑσπέραν καὶ πρὸ τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου πρὸς ἑσπέραν βαθεῖαν, ὡς δεικνύει ἡ διήγησις τοῦ Λυσίου· «Σώστρατος ἦν μοι ἐπιτήδειος καὶ φίλος· τούτῳ ἡλίου δεδυκότος ἰόντι ἐξ ἀγροῦ ἀπήντησα· εἰδὼς δ' ἐγώ, ὅτι τηνικαῦτα ἀφιγμένος οὐδένα καταλήψοιτο οἴκοι τῶν ἐπιτηδείων, ἐκέλευον συνδειπνεῖν· καὶ ἐλθόντες οἴκαδε ὡς ἐμὲ ἀναβάντες ἐδειπνοῦμεν», ἔνθα ἡ ἐκ τοῦ ἀγροῦ ἔξωρος μεθ' ἡλίου δυσμὰς ἄφιξις τοῦ ἀνθρώπου ἐκώλυεν αὐτὸν εὑρεῖν τινα τῶν ἑαυτοῦ ἐν τῇ οἰκίᾳ, ἵνα δειπνήσῃ ἐκεῖ. Καὶ οὕτω μετὰ τοῦ δείπνου ἐπέραινεν ὁ Ἕλλην ὅλην τὴν ἀσχολίαν τῆς ἡμέρας, ἐφ' ὅσον συμπόσια ἢ πότοι καὶ οἱ ἐκ τούτων γεννώμενοι νυκτερινοὶ κῶμοι (διότι τὸ ἀφ' ἡμέρας πίνειν, δηλαδὴ τὸ πίνειν, οὔσης ἔτι ἡμέρας, καὶ οὐχὶ ὡς ἤθελέ τις ἑρμηνεῦσαι, πίνειν ἀπὸ πρωΐας μέχρι νυκτός, διότι τοιοῦτον πότον καὶ αὐτὸς ὁ πίθος τῶν Δαναΐδων ἔμελλεν ἀποδυσπετήσειν, ἐθεωρεῖτο ὡς μεγάλη παραλυσία καὶ ἀκολασία), ἢ λόγιαι καὶ ἄλλαι τοιαῦται διεσπερεύσεις καὶ ἀγρυπνίαι μὴ ἐπησχόλουν τινὰς καὶ ἐπὶ βαθύτερον τῆς ἑσπέρας καὶ τῆς νυκτός.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΚΑΤΟΝ ΕΒΔΟΜΟΝ.

ΑΙ ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΡΗ ΑΥΤΩΝ.

§ 1. Ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ εἴδομεν, ποῖον τινὰ χαρακτῆρα δημοσιότητος ἔφερεν ἐν ἑαυτῷ ὁ καθ'ἑκάστην ἰδιωτικὸς βίος τοῦ Ἕλληνος, δι' ὃν θεωρητέον τὴν ἀγορὰν ὡς ἐπέχουσαν τοιαύτην σημασίαν ἐν τῷ καθημερινῷ βίῳ αὐτοῦ, οἵαν περίπου ἡ οἰκία διὰ τὴν Ἑλληνίδα οἰκοδέσποιναν, καὶ ἡ γυναικωνῖτις διὰ τὰς ἐν αὐτῇ παρθενευομένας Ἑλληνίδας παρθένους. Ἐκ τούτου λοιπὸν εὐκόλως ἐννοεῖται, ὅτι καὶ αἱ ἰδιωτικαὶ οἰκίαι κατὰ τὴν ἀκμὴν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπελείποντο πολὺ τῶν δημοσίων κτιρίων κατὰ τὴν διασκευὴν καὶ τὴν διακόσμησιν καὶ πολυτέλειαν, καὶ ὅτι ἡ ἐμπνέουσα τοῦτο τὸ ἔθνος φιλοκαλία ἐφηρμόσθη ἐν πρώτοις καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐπὶ τῶν δημοσίων οἰκοδομῶν, καὶ ἐν ᾧ κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐν Ἀθήναις ἡ οἰκία τοῦ Ἀριστείδου καὶ Μιλτιάδου καὶ τῶν ἄλλων τότε λαμπρῶν ἀνδρῶν οὐδαμῶς διεκρίνετο ἐπὶ πολυτελείᾳ καὶ ἀρχιτεκτονικῷ καλλωπισμῷ τῆς τῶν ἄλλων ἀσημοτέρων καὶ ταπεινοτέρων πολιτῶν διά τε τὴν σωφροσύνην τῶν μεγάλων ἐκείνων ἀνδρῶν καὶ διὰ τὸν δημοσιώτερον βίον αὐτῶν, οἱ αὐτοὶ κατεσκεύασαν δημοσίᾳ τοιαῦτα οἰκοδομήματα καὶ τοιαῦτα καὶ τοσαῦτα κάλλη, ὥστε οὐδενὶ τῶν ἐπιγενομένων ἔλειπον ὑπερβολήν. Γνωστὸν ἀλλαχόθεν, ὅτι οἱ παλαιοὶ Ἕλληνες κατῴκουν διῳκισμένοι κατὰ κώμας, ἐχούσας μὲν ἰδιαίτερα πρυτανεῖα καὶ ἄρχοντας, ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀποδεχομένας ἓν κοινὸν

κέντρον, καὶ πολιτευόμενοι ἕκαστοι καθ' ἑαυτοὺς καὶ βουλευόμενοι, σπανίως ἀνέτρεχον χάριν τῶν ἰδίων αὐτῶν ὑποθέσεων πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς τοιαύτης μικρᾶς ὁμοσπονδίας βασιλέα. Τοιαῦται δὲ κατὰ τὸν παλαιὸν τῆς Ἑλλάδος τρόπον διῳκισμέναι κατὰ κώμας καὶ ἐπαύλεις πόλεις εἶχον χρείαν τὸ μέγιστον μιᾶς ἀκροπόλεως πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς περιουσίας καὶ τῶν οἰκογενειῶν ἀπὸ λῃστρικῶν ἐπιδρομῶν. Διότι αἱ αὐταὶ λῃστρικαὶ ἐπιθέσεις, αἳ ἠνάγκαζον τὸ ἀρχαιότερον τοὺς Ἕλληνας, ὅπως ἀποικίζωνται καὶ κτίζωσι τὰς ἑαυτῶν πόλεις μακρὰν τῆς θαλάσσης, ἠδύναντο εὐκόλως ἐπεκτείνεσθαι ἐν ἐλλείψει παραθαλασσίων τόπων ἀφρουρήτων καὶ εὐκόλων καὶ ἐπιτηδείων πρὸς διαρπαγὴν καὶ εἰς τὰς τοιαύτας μεσογείους πόλεις, αἵτινες βεβαίως οὐδαμοῦ τῆς Ἑλλάδος ἠδύναντο ἀπέχειν τόσον πολὺ ἀπὸ τῆς θαλάσσης καὶ διαμένειν τρόπον τινὰ ἐκτὸς τῆς βολῆς τῆς πειρατείας. Διὰ τοῦτο καὶ ἐν τῇ μεσογαίᾳ ἐξέλεγον τοποθεσίας παρακειμένας παρὰ βράχους καὶ ἐρυμνὰ μέρη, καθιστῶντες αὐτὰ ἔτι ὀχυρώτερα διὰ τῆς ὀχυρωματικῆς τέχνης. «Αἱ παλαιαὶ πόλεις τῆς Ἑλλάδος», λέγει ὁ Θουκυδίδης, διὰ τὴν λῃστείαν ἐπὶ πολὺ ἀντισχοῦσαν ἀπὸ θαλάσσης μᾶλλον ᾠκίσθησαν, αἵ τε ἐν ταῖς νήσοις καὶ ἐν ταῖς ἠπείροις· ἔφερον γὰρ ἀλλήλους τε καὶ τῶν ἄλλων, ὅσοι ὄντες οὐ θαλάσσιοι κάτω ᾤκουν, καὶ μέχρι τοῦδε ἔτι ἀνῳκισμένοι εἰσί». Τόσον δὲ ἀναγκαία καθίστατο ἐκείνῳ τῷ καιρῷ ἡ ἐν ἐχυροῖς τόποις ἀνέγερσις ἀκροπόλεως, ὥστε καὶ πόλις καθ' αὐτὸ ἐθεωρεῖτο καὶ ὠνομάζετο συνήθως ἡ τοιαύτη ὀχυρὰ θέσις, καὶ ὅτε μετὰ ταῦτα ἐκτίζετο περὶ τὴν ἀκρόπολιν ταύτην πόλις, διετήρει πολλαχοῦ ἐκείνη ἡ ἀκρόπολις τὸ ὄνομα πόλις, ὡς ἡ ἐν Ἀθήναις ἀκρόπολις καὶ ἡ ἐν Θήβαις Καδμεία ἐκαλοῦντο πόλεις ὑπὸ τῶν κατοίκων ἀμφοτέρων τῶν πολεων καὶ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους. Καὶ τὸ ὄνομα δὲ τοῦ τοιούτου φρουρίου ἀκρόπολις, ὡς πόλις ἐκτισμένη ἐν ἄκρᾳ ἤτοι ἐν ὑψηλῷ καὶ ἐρυμνῷ τόπῳ, καὶ ἡ ἐν ταύτῃ κατασκευὴ τῶν ναῶν τῶν θεῶν καταδεικνύει καὶ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς ὑπάρξεως αὐτῆς. Ἐὰν δέ ποτε περὶ τὴν ἀκρόπολιν, τὴν ἀρχικὴν ταύτην πόλιν, συνῳκίζοντο αἱ τοιαῦται διεσκορπισμέναι κατὰ τὴν χώραν κῶμαι καὶ συνοικίαι καὶ ἀπετέλουν μίαν πόλιν

καὶ συνεπολίζοντο, πάντοτε ὅμως καὶ τὴν μίαν κοινὴν ταύτην πόλιν ἔχοντες ἐνέμοντο ἕκαστοι τὰ ἑαυτῶν, καὶ διὰ τοῦτο ἐνίοτε αἱ ἀγροικίαι καὶ ἐπαύλεις ἐκεῖναι εἶχον τὰ πρωτεῖα ὑπὲρ τὰς ἐν ταῖς πόλεσιν οἰκίας κατά τε τὸν πλοῦτον καὶ τὴν εὐμάρειαν. Οὕτως ἐν μὲν ταῖς ὑπὸ Θησέως συνοικισθείσαις Ἀθήναις καὶ μετὰ ταῦτα αἱ ἐπὶ τῶν ἀγρῶν οἰκήσεις καὶ κατασκευαὶ διετέλουν καλλίονες καὶ πολυτελέστεραι, ἢ αἱ ἐντὸς τοῦ τείχους, καὶ πολλοὶ τῶν πολιτῶν οὐδὲ χάριν τῶν ἑορτῶν κατέβαινον εἰς τὸ ἄστυ, ἀλλ' ᾑροῦντο μένειν ἐπὶ τοῖς ἰδίοις ἀγαθοῖς μᾶλλον ἢ ἀπολαύειν τῶν κοινῶν, καὶ πάλιν ἡ χώρα τῶν Ἠλείων εἶχεν ὑπὲρ πᾶσαν τὴν ἄλλην Πελοπόννησον τοιαύτας ἀγροικίας καὶ ἐπαύλεις, καὶ ἔνιοι αὐτῶν οὕτως ἔστεργον τὸν ἀγροδίαιτον βίον, ὥστε, καίτοι ἔχοντες ἱκανὰς οὐσίας, πολλοὶ ἐπὶ δύο καὶ τρεῖς γενεὰς πολλάκις οὐ παρέβαινον εἰς τὴν Ἠλείαν.

§ 2. Ἐν ᾧ δὲ αἱ τοιαῦται κατὰ τὸν ἀρχαῖον τῆς Ἑλλάδος τρόπον κωμηδὸν διεσπαρμέναι οἰκήσεις συνέτεινον εἰς καλλωπισμὸν τῆς ἐξοχῆς, ἔχουσαι τὸ μέγιστον ἀνάγκην μόνον μιᾶς κοινῆς ἀκροπόλεως, αἱ ἐκ τούτων ὅμως συνοικισθεῖσαι ἔπειτα πόλεις, ἵνα ὁ Ἕλλην δύνηται θεωρεῖν καὶ ὀνομάζειν αὐτὰς γνησίως πόλεις, ὤφειλον ἔχειν πρὸ πάντων δημόσια καὶ κοινωφελῆ ἱδρύματα, ναούς, θέατρα, γυμνάσια, στοάς, λουτρά, ἀνδριάντας γραφὰς καὶ τὰ τοιαῦτα, ἐν οἷς πάλιν ἀπαραίτητος πάσης ἑλληνικῆς πόλεως κατασκευὴ καὶ ἔχουσα τὰ πρωτεῖα ἦν πρῶτον ἡ ἀγορά, εὑρισκομένη συνήθως ἐν τῷ κέντρῳ τῆς πόλεως, καὶ μὴ ἀποτελοῦσα πλατεῖαν τινὰ κανονικήν, ἀλλὰ μᾶλλον ἐκτεταμένον μέρος τῆς πόλεως καὶ κεχωρισμένον ἀπὸ τῶν λοιπῶν κατῳκημένων μερῶν αὐτῆς διὰ σταθερῶν ὁρίων. Μόνον δὲ ἐν παραθαλασσίαις πόλεσιν ἡ πλατεῖα ἢ τοποθεσία τῆς ἀγορᾶς ὤφειλεν ἐκλέγεσθαι πλησιέστατα τοῦ λιμένος καὶ πολλάκις κατὰ μῆκος αὐτοῦ, καὶ ἄλλως δὲ ἡ καθ' ἕκαστα διασκευὴ καὶ χρῆσις αὐτῆς ἐξηρτᾶτο καθόλου ἀπὸ τῶν συγκυριῶν τῆς τοποθεσίας, τῆς ἐπικρατούσης κατὰ διαφόρους καιροὺς φιλοκαλίας καὶ τῶν ἄλλων ἀστικῶν καταστάσεων. Περὶ αὐτὴν ὑπῆρχον συνήθως καὶ ἐκόσμουν αὐτὴν ναοὶ καὶ στοαί, βωμοὶ καὶ ἀνδριάντες, καὶ μόνον περὶ τῆς δημοσίας καὶ πολιτικῆς

ἀγορᾶς τῶν Σπαρτιατῶν λέγεται ὅτι ἔλειπον ἀπ' αὐτῆς παστάδες καὶ ἡ ἄλλη κατασκευή. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο, διότι ὁ νομοθέτης Λυκοῦργος ἐνόμιζεν ὅτι ταῦτα οὐδαμῶς συμβάλλονται πρὸς τὴν εὐβουλίαν, μᾶλλον δὲ βλάπτουσι, καθ' ὅσον ἀπεργάζονται τὰς διανοίας τῶν συμπορευομένων φλυαρώδεις καὶ χαύνας φρονήματι κενῷ, ἢ μᾶλλον ἀποσπῶσι τὴν προσοχὴν αὐτῶν, ὅταν οἱ ἐκκλησιάζοντες ἀποβλέπωσιν εἰς ἀγάλματα καὶ γραφὰς ἢ προσκήνια θεάτρων ἢ στέγας βουλευτηρίων ἠσκημένας περιττῶς. Ἀμφιβάλλοντες, ἐπὶ πόσον δύναται ἀληθεύειν τοῦτο γενικῶς, ἔχοντες δὲ ἀπ' ἐναντίας τρανὰ παραδείγματα, ὅτι οἱ πολῖται ἐπληροῦντο γενναίου φρονήματος πρὸς τὴν θέαν τοσούτων καλλονῶν, εὑρίσκομεν ὅτι ἐκτὸς τούτων ἡ ἀγορὰ ἐν διαφόροις πόλεσι καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς μικροτάταις κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους εἶχον ἐκτὸς τῶν στοῶν καὶ δενδροφυτείας κατὰ τὸ εἶδος περίπου τῶν νῦν δενδροφύτων περιπάτων (boulevarts)· καὶ ἡ μὲν μικρὰ πόλις Ἀνθηδὼν εἶχεν ἀγορὰν κατάδενδρον πᾶσαν ἀνειλημμένην διτταῖς στοαῖς, ἐν Ἀθήναις δὲ πρῶτος ὁ Κίμων, ὅστις καὶ δι' ἄλλων ἐλευθερίων καὶ γλαφυρῶν διατριβῶν, αἳ μικρὸν ὕστερον ὑπερφυῶς ἠγαπήθησαν, ἐκαλλώπισε τὸ ἄστυ, κατεφύτευσε καὶ τὴν ἀγορὰν διὰ πλατάνων. Τὴν τοιαύτην διακόσμησιν τῆς ἀγορᾶς διὰ στοῶν καὶ συνδένδρων περιπάτων ὀφείλομεν ἐκλαβεῖν οὐχὶ μόνον ὡς καθωραΐζουσαν τὴν ἀγορὰν καὶ τὴν πόλιν, ἀλλὰ καὶ ὡς λίαν σκόπιμον καὶ ἀναγκαίαν παρὰ τοῖς Ἕλλησι, καθ' ὅσον ἐν ταῖς τοιαύταις στοαῖς καὶ σκιαῖς διέτριβον οἱ σχολάζοντες πολῖται, ἐφ' ὅσον χρόνον ὑπερβολικὸν ψῦχος ἢ κακοκαιρία, ἢ ὑπερβολικὸς καύσων μὴ κατηνάγκαζον αὐτοὺς καταφεύγειν εἰς τὰ παρακείμενα τῇ ἀγορᾷ ἐργαστήρια. Ἄλλο μέρος τῆς πόλεως ἐπίσης ἀπαραίτητον, περὶ τὴν ἀγορὰν δὲ καὶ αὐτὸ κείμενον, ἦν τὸ Πρυτανεῖον, ὃ ἐνομίζετο τὸ ἱερώτατον μέρος, τὸ ἄδυτον καὶ ἡ ἑστία τῆς πόλεως, ἐν ᾧ ἐγίνοντο αἱ ὑποδοχαὶ τῶν ξένων πρέσβεων καὶ ἀπεδίδοντο αἱ ἔξοχοι τιμαὶ τοῖς διακριθεῖσι πολίταις καὶ εὐεργέταις ξένοις (σίτησις ἐν Πρυτανείῳ) καὶ ὅπερ προσφυῶς ἠδύνατο παραβληθῆναι πρὸς τὸ παρὰ τοῖς νεωτέροις Δημαρχεῖον (Hôtel de ville), ὅπερ ὅμως ἐσφαλμένως τίθεται ὑπό τινων ἐν τῇ Ἀκροπόλει, οἷον οὔτε ἐν Ἀθήναις,

οὔτ' ἐν ἄλλαις πόλεσι τῆς Ἑλλάδος παρατηρεῖται. Καὶ αὐτὴ ἡ Σίφνος ἐπὶ τῆς ἀκμῆς αὐτῆς εἶχεν ἀγορὰν καὶ Πρυτανεῖον ἠσκημένα Παρίῳ λίθῳ. Καὶ ἄλλα δὲ τοιαῦτα ἀρχεῖα εὑρίσκοντο περὶ τὴν ἀγοράν, οἷον βουλευτήρια, στρατήγια, γραμματεῖα, καὶ τὸ δεσμωτήριον ἐνίοτε. — Ἔν τισιν ὅμως πόλεσιν ἀπαντῶμεν καὶ πλείονας τῆς μιᾶς ἀγοράς, πρὸ πάντων ἵνα ᾖ ἀπομεμακρυσμένον τὸ θέατρον τῆς συναθροίσεως καὶ συμπεριφορᾶς τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν ἀπὸ τῶν ποικίλων ἀναγκῶν τῆς ἐμπορίας καὶ τῶν τυρβῶν τῆς καπηλείας. Καὶ τοιαῦται ἦσαν αἱ ἐλεύθεραι λεγόμεναι ἀγοραί, αἱ τοσοῦτον ἐπαινούμεναι ὑπὸ τῶν πολιτικῶν τῆς ἀρχαιότητος, οἵα πραγματικῶς ἀναφέρεται ὑπάρχουσα ἐν Θεσσαλίᾳ. Τὴν ἀπομίμησιν ταύτης συνιστῶσιν ὅ τε Ξενοφῶν καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὧν ὁ δεύτερος καὶ ἐξηγεῖται σαφῶς τὴν σημασίαν αὐτῆς, λέγων ὅτι ἡ τοιαύτη ἐλευθέρα ἀγορὰ ὤφειλεν εἶναι καθαρὰ πάντων τῶν ὠνίων καὶ οὔτε βάναυσος, οὔτε γεωργὸς οὔτε ἄλλος τις τῶν τοιούτων εἶχε τὸ δικαίωμα τοῦ εἰσέρχεσθαι εἰς αὐτήν, μὴ καλούμενος ὑπὸ τῶν ἀρχόντων. Γνωστὸν δὲ ὅτι καὶ ὁ Ξενοφῶν, ἀποδιδοὺς καὶ αὐτὸς τῇ ἰδανικωτέρᾳ Περσικῇ πολιτείᾳ, ἣν αὐτὸς διετύπωσε κατὰ τὸ θεωρητικὸν καὶ πολιτικὸν αὐτοῦ σύστημα, τοιαύτην ἐλευθέραν ἀγοράν, περιγράφει αὐτήν τε καὶ τὸν σκοπὸν αὐτῆς ὧδε· «ἔστιν αὐτοῖς ἐλευθέρα ἀγορὰ καλουμένη, ἔνθα τά τε βασίλεια καὶ τἄλλα ἀρχεῖα πεποίηται· ἐντεῦθεν τὰ μὲν ὤνια καὶ οἱ ἀγοραῖοι καὶ αἱ τούτων φωναὶ καὶ ἀπειροκαλίαι ἀπελήλανται εἰς ἄλλον τόπον, ὡς μὴ μιγνύηται ἡ τούτων τύρβη τῇ τῶν πεπαιδευμένων εὐκοσμίᾳ». Ἡ δὲ ἄλλη ἀγορά, ἔνθα ἐπωλοῦντο καὶ ἠγοράζοντο τὰ διάφορα ἀναγκαιοῦντα τρόφιμα καὶ τὰ καθ' ἡμέραν χρειώδη, ἡ διὰ τοῦτο ἀγορὰ τῶν ὠνίων καλουμένη, ὤφειλεν εἶναι ἐν ἰδιαιτέρῳ τόπῳ. Ὁμοίαν διάκρισιν ἐλευθέρας ἀγορᾶς ἀπ' ἀγορᾶς ὠνίων δεικνύουσι καὶ αἱ ἐκφράσεις ἀνδρεία ἀγορὰ καὶ γυναικεία ἀγορά, σημαίνουσαι, ὡς φαίνεται, ἡ μὲν πρώτη τὴν ἐλευθέραν, ἡ δ' ἄλλη τὴν τῶν σκευῶν καὶ ἄλλων ὠνίων ἀγορὰν τῶν χρησίμων εἰς τὴν οἰκονομίαν καὶ τὴν ἐν αὐτῇ ἐπιστατοῦσαν οἰκοδέσποιναν, ἢ τὸ πιθανώτερον τοιαῦτα μέρη τῆς ἀγορᾶς, ἔνθα ἐπώλουν μικρά τινα πράγματα οὐχὶ ἄνδρες, ἀλλὰ γυναῖκες, ὡς

καὶ σήμερον ἀποκλειστικῶς σχεδὸν πωλοῦσι τοιαῦτα τινὰ γυναῖκες, οἷον λάχανα, ἄνθη καὶ τὰ τοιαῦτα, καὶ διὰ τοῦτο συχνάκις ἀπαντῶμεν παρὰ τοῖς ἀπεικονίζουσι τὰ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου κωμικοῖς ἀρτοπώλιδας, λαχανοπώλιδας, στεφανοπώλιδας, ἰσχαδοπώλιδας, λεκιθοπώλιδας. Ἀλλ' ἴσως ἀνδρείαν ἀγορὰν ἐκληπτέον ἐκεῖνο τὸ μέρος τῆς ἀγορᾶς, ἔνθα οἱ ἄνδρες συνδιέτριβον καὶ συνηλλάττοντο πρὸς ἀλλήλους. Ἡ δὲ παροιμιώδης Κερκώπων ἀγορὰ (ἐπὶ κακοήθων καὶ πονηρῶν) ἦν ἐν Ἀθήναις ἀγορά, ἔνθα ἐπωλοῦντο τὰ κλοπιμαῖα, διότι καὶ οἱ ἐν Ἐφέσῳ Κέρκωπες περιῄδοντο ὡς κλέπται καὶ πανοῦργοι καὶ κακοήθεις.

§ 3. Ἐν δὲ τῇ τοιαύτῃ τῶν ὠνίων ἀγορᾷ ὑπῆρχε διάταξίς τις λίαν ὠφέλιμος, καθ' ἣν ἕκαστον τῶν πωλουμένων πραγμάτων, τροφίμων ἢ οἰκιακῶν σκευῶν, ἐπωλεῖτο κατ' εἶδος ἐν ἰδιαιτέροις ἐπὶ τούτῳ προσδιωρισμένοις τμήμασι τῆς ὅλης ἀγορᾶς, ἅτινα καὶ ὠνομάζοντο ἁπλῶς ἐκ μόνου τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐν αὐτοῖς πωλουμένου πράγματος. Τοὐλάχιστον τοιοῦτο γινώσκομεν ἀσφαλῶς περὶ τῆς ἐν Ἀθήναις ἀγορᾶς, ἔνθα ὁ ἀττικὸς ἠδύνατο λέγειν περιῆλθον εἰς τὸ ὄψον, ἤτοι εἰς τὸ μέρος τῆς ἀγορᾶς, ἔνθα ἐπωλοῦντο τὰ ὄψα καὶ πάντα τὰ τρόφιμα. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἀναφέρεται συχνάκις ἀπῆλθον εἰς τὸν οἶνον, εἰς τοὔλαιον, εἰς τὰς χύτρας, εἰς τὰ σκόροδα, εἰς τὰ κρόμμυα, εἰς τὸν λιβανωτόν, εὐθὺ τῶν ἀρωμάτων ἢ εἰς τὰ ἀρώματα, εἰς τὰ μύρα, εἰς τὸν χλωρὸν τυρόν, εἰς τὰ γέλγη (ῥῶπον, mercerie), εἰς τὰ κάρυα, εἰς τὰ μῆλα, εἰς τὰ ἀκρόδρυα, εἰς τὰ μαλακὰ ἔρια, εἰς τοὺς θέρμους, εἰς τὰς ἰσχάδας, εἰς τὰ κυρήβια, τὰ σήσαμα, εἰς τὰ μεμνόνεια (μέρος, ἔνθα ἐπωλοῦντο τὰ κρέατα τῶν ὄνων, ἢ μᾶλλον οἱ ὄνοι αὐτοί, καὶ ἴσως ἐκλήθησαν οὕτω, ἐπειδὴ ἐνυπάρχει ἐν τούτῳ τῷ ὀνόματι ἡ λέξις ὄνος, ἔνθα μένουσιν οἱ ὄνοι), εἰς τὰ ἀνδράποδα (εἰς τοὺς κύκλους), καὶ ἐν γένει εἰς τὸ δεῖγμα διὰ τὰ ἐμπορεύματα, ὧν δείγματα ἦσαν ἐκεῖ ἐκτεθειμένα. Ἐν ᾧ δὲ ταῦτα τὰ ἰδιαίτερα τμήματα τῆς ἀγορᾶς ὠνομάζοντο ἰδίως οὕτως ἐκ τῶν πιπρασκομένων πραγμάτων, φαίνεται ὅτι ὅλα γενικῶς ἔφερον τὸ ὄνομα κύκλοι, εἰ καὶ ἐν τοῖς διαφόροις χωρίοις τῶν ἀρχαίων συγγραφέων δυσκόλως διακρίνεται, πότερον ἐννοεῖται διὰ τῆς λέξεως κύκλοι,

τόπος ἰδιαίτερος πρὸς δημοπρασίαν ἀνδραπόδων ἢ ἐμπορευμάτων, ἢ τμήματα ἀγορᾶς, ἔνθα ἐπωλοῦντο ἁπλῶς σκεύη καὶ ἄλλα διάφορα ὤνια. Τοὐλάχιστον οἱ ἀρχαῖοι γραμματικοὶ καὶ αἱ παρ' αὐτοῖς μαρτυρίαι τῶν ἀρχαίων κωμικῶν ἀναφέρουσι κύκλους καὶ κατὰ τὴν πρώτην καὶ κατὰ τὴν δευτέραν ἔννοιαν. Ὁ Πολυδεύκης σημειοῖ· «ἵνα δ' ἐπιπράσκετο τὰ σκεύη, τῆς ἀγορᾶς τὸ μέρος τοῦτο κύκλοι ὠνομάζοντο, ὡς Ἄλεξις ὑποδηλοῦν ἔοικε λέγων, ποῖ δὴ μ' ἄγεις διὰ τῶν κύκλων; σαφέστερον δὲ Δίφιλος, ἔνθα λέγει, «καὶ προσέτι τοίνυν ἐσχάραν, κλίνην, κάδον, στρώματα, σίγυνον, ἀσκοπήραν, θύλακον, ὥστ' οὐ στρατιώτην ἄν τις, ἀλλὰ καὶ κύκλον ἐκ τῆς ἀγορᾶς ὀρθὸν βαδίζειν ὑπολάβοι· τοσοῦτός ἐσθ' ὁ ῥῶπος, ὃν σὺ περιφέρεις». Ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς Πολυδεύκης λέγει· «κύκλοι δὲ ἐν τῇ νέᾳ κωμῳδίᾳ καλοῦνται τὰ μέρη, ἐν οἷς πιπράσκεται τὰ ἀνδράποδα, ἴσως καὶ τὰ λοιπὰ ὤνια»· καὶ ὁ Ἡσύχιος ὡσαύτως· «κύκλος περίβολος καὶ ἐν ἀγορᾷ τόπος, ἔνθα σκεύη καὶ σώματα πιπράσκονται»· καὶ ὁ Ἁρποκρατίων· «κύκλοι ἐκαλοῦντο οἱ τόποι, ἐν οἷς ἐπωλοῦντό τινες, μετὰ τοῦ ἀποσπάσματος τοῦ Μενάνδρου, «ἐγὼ μὲν ἤδη μοι δοκῶ, νὴ τοὺς Θεούς, ἐν τοῖς κύκλοις ἐμαυτὸν ἐκδεδυκότα ὁρᾶν κύκλῳ τρέχοντα καὶ πωλούμενον»· ὁ δὲ σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους· «ὁ δὲ κύκλος Ἀθήνησίν ἐστι, καθάπερ μάκελλος ἐκ τῆς κατασκευῆς τὴν προσηγορίαν λαβών, ἔνθα δὴ πιπράσκεται χωρὶς κρεῶν τὰ ἄλλα ὤνια, ἐξαιρέτως δὲ οἱ ἰχθύες». Ἐντεῦθεν βλέπομεν ὅτι καταλέγονται ὡς πωλούμενα ἐν τοῖς κύκλοις σκεύη, ἀνδράποδα, κρέα, ἰχθῦς καὶ τελευταῖον ἐν γένει τὰ ἄλλα ὤνια, καὶ ὅτι κύκλος μὲν ὠνομάζετο τὸ ἰδιαίτερον τμῆμα ἑκάστου πωλουμένου πράγματος, κύκλοι δὲ τὸ σύνολον τοῦ τόπου, ἔνθα ἠδύνατό τις κατὰ διάφορα μέρη ἀγοράζειν ταῦτα τὰ πράγματα, ἀνάλογόν τι τῶν παρὰ τοῖς νεωτέροις halles. Ἐνίοτε δὲ καὶ σύμπασα ἡ ἀγορὰ ὠνομάζετο κύκλος.

§ 4. Ἐν μέρει δὲ οἱ πωληταὶ εἶχον καθ' ὅλην τὴν περιοχὴν τῆς ἀγορᾶς κινητὰς σκηνάς, αἵτινες, ἐπειδὴ ἦσαν πεπλεγμέναι ἐκ κλάδων ἰτέας ἢ οἰσύας, ἐκαλοῦντο καὶ γέρρα, περὶ ὧν ὅμως τινὲς ἐνόμισαν ὅτι διαφέρουσιν ἀπὸ τῶν σκηνῶν κατὰ τοῦτο, καθ' ὅσον αἱ μὲν σκηναὶ ἦσαν προσδιωρισμέναι μᾶλλον πρὸς πώ-

λησιν τῶν τεχνουργημάτων, ἐκεῖνα δέ, ἵνα ἐμπεριέχωσιν ἐκτεθειμένα τὰ ἐμπορεύματα τῆς καθημερινῆς χρείας· διὰ τοῦτο δὲ, ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν ὠνίων ἐπωλοῦντο ἐν τοιαύταις σκηναῖς, ἐκαλεῖτο καὶ ὁ πωλητὴς τούτων σκηνίτης. Ἡ λέξις ὅμως γέρρα, ἥτις συνήθως ἐξηγεῖται ὡς σημαίνουσα σκεπάσματα τῶν τοιούτων σκηνῶν τῆς ἀγορᾶς, ἐν τοῖς δυσὶ χωρίοις τοῦ Δημοσθένους, ἔνθα ἀπαντῶνται γέρρα χρησιμεύοντα πρὸς διαφόρους σκοπούς, ἔδωκε τοῖς φιλολόγοις ἱκανὰς δυσχερείας. Ἐν τῷ πρώτῳ χωρίῳ ὁ ῥήτωρ, διηγούμενος τὴν ἐπὶ τῇ ἀπροόπτῳ ὑπὸ Φιλίππου κατοχῇ τῆς Ἐλατείας διαδοθεῖσαν εἰς Ἀθήνας ταραχήν, λέγει ὅτι πολλοὶ ἐξαναστάντες ἐκ τοῦ δείπνου ἐξεῖργον τοὺς ἐκ τῶν σκηνῶν τῶν κατὰ τὴν ἀγορὰν καὶ ἐνεπίμπρασαν τὰ γέρρα· ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ χωρίῳ λέγεται ὅτι ὁ νόμος κελεύει τοὺς Πρυτάνεις τιθέναι τοὺς πρὸς ψηφηφορίαν καδίσκους καὶ τὴν ψῆφον διδόναι προσιόντι τῷ δήμῳ πρὶν τοὺς ξένους εἰσιέναι καὶ τὰ γέρρα ἀναιρεῖν. Καὶ ἐν μὲν τῷ πρώτῳ χωρίῳ ὁ Ἁρποκρατίων σημειοῖ, ὅτι «ὁ Δημοσθένης φησὶ νῦν ἐμπίπρασθαι τὰ τῶν σκηνῶν σκεπάσματα καὶ παρακαλύμματα ὑπὲρ τοῦ μὴ συνεστάναι τοὺς πολίτας περὶ τὰ ὤνια ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς μηδὲ πρὸς ἄλλοις τισὶ τὰς διατριβὰς ἔχειν». Ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ ὁ αὐτὸς λέγει, «ὅτι τὰ γέρρα ταῦτα ἤτοι εἰσὶ ταὐτὰ τοῖς ὑπὲρ Κτησιφῶντος ἢ τοιοῦτό τι ὑποληπτέον, ὡς παρὰ τοῖς ἐκκλησιάζουσι πολίταις ἡ ψῆφος ὑπὸ τῶν πρυτάνεων ἐδίδοτο πρὶν εἰσιέναι τοὺς ξένους καὶ πρὶν ἀναιρεθῆναι τὰ περιφράγματα, τουτέστι πρὶν ἀναπετασθῆναι τὴν ἐκκλησίαν παντὶ τῷ εἰπεῖν βουλομένῳ». Καὶ οὗτος μὲν νομίζει ὅτι μετεχειρίσθησαν ταῦτα τὰ γέρρα, εἴτε περιφράγματα εἴτε πλέγματα, ἵνα ἀποκωλύσωσι τὴν εἰς τὴν πνύκα καὶ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου πρόσοδον, μέχρις οὗ συντελεσθῇ ἡ ἐπιψήφισις. Ἄλλος ὅμως παλαιὸς σχολιαστὴς νομίζει τἀνάπαλιν, ὅτι μόνον αἱ πρὸς τὴν ἐκκλησίαν πρόσοδοι ἀφέθησαν ἀνοικταί, ἵνα μὴ οἱ πολῖται διασκεδάζωνται καὶ περισπῶνται ἀλλαχόσε, λέγων ὅτι «ἀνεπετάννυσαν τὰ γέρρα καὶ ἀπέκλειον τὰς ὁδοὺς τὰς μὴ φερούσας εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὰ ὤνια ἀνῄρουν ἐν ταῖς ἀγοραῖς, ὅπως μὴ περὶ ταῦτα διατρίβοιεν». Παραδεχόμενοι λοιπὸν διαφορὰν σημασίας τῶν ἐν ἀμφοτέροις τοῖς

χωρίοις γέρρων, σημειοῦμεν μόνον, ὅτι πάντες οἱ ἀρχαῖοι γραμματικοὶ παραδέχονται ἐκτὸς τῆς στρατιωτικῆς σημασίας τῆς λέξεως γέρρα, σημαινούσης περσικὰς ἀσπίδας καὶ αὐτὰς πλεκτὰς ἐξ οἰσύας, καὶ τὰς δύο ταύτας σημασίας, ἐννοοῦντες δι' αὐτῆς σκηνώματα ἢ σκεπάσματα πάντα ἢ δερμάτινα καὶ τὰ ὑπὸ καλάμων ἢ παπύρων ἐργαστήρια, καὶ πλεκτὰ περιφράγματα τῶν σκηνῶν ἢ καὶ περιπεφραγμένους τόπους.

§ 5. Μετὰ ταῦτα ὅμως ἐχωρίσθησαν ἐν ταῖς πλείσταις τῶν πόλεων παντάπασιν ἀπὸ τῆς ἀγορᾶς τῶν πωλουμένων καὶ ἀγοραζομένων πραγμάτων αἱ ἐκκλησίαι τοῦ δήμου, καὶ ἀπὸ ταύτης μετηνέχθησαν εἰς τὰ θέατρα, καὶ διὰ τοῦτο παρὰ συγγραφεῦσι τοιούτων χρόνων τὸ θέατρον πάντοτε ἀναφέρεται ὡς τόπος συνεδριάσεων τοῦ δήμου καὶ συνδυάζεται μετὰ τοῦ βήματος, τότε δὲ αἱ ἀγοραὶ ἐν γένει μετεβλήθησαν εἰς συνεχῆ συστήματα ἐστεγασμένων στοῶν κατὰ τὸ εἶδος τῶν ἀγορῶν τῆς ἀνατολῆς (bazars). Διὸ καὶ ῥητῶς διακρίνονται αἱ τοιαῦται ἀγοραὶ ἀπὸ τῶν κατὰ τὸν ἀρχαιότερον τρόπον κατεσκευασμένων ἀγορῶν, αἵτινες εἶχον στοὰς διεστώσας ἀπ' ἀλλήλων καὶ διὰ μέσου ἀγυιάς. Τοιαῦται στεναὶ καὶ ἐστεγασμέναι ἀγοραὶ ἦσαν πρὸ πάντων ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς πόλεσι τῆς Ἰωνίας, οἷον ἐν Σμύρνῃ καὶ ἐν ἄλλαις ὁμόροις ταύτῃ, ὅθεν μετέβη ἡ τοιαύτη κατασκευὴ καὶ εἰς Ἑλλάδα. Πολλαὶ ὅμως κυρίως ἑλληνικαὶ πόλεις διετήρησαν τὸν ἀρχαιότερον τρόπον τῆς διασκευῆς τῶν ἀγορῶν, καὶ ὁ περιηγητὴς Παυσανίας, μαρτυρῶν τὴν γενικωτέραν συνήθειαν τῶν νεωτέρων ἀγορῶν, νομίζει ἀναγκαῖον, ἔνθα ἀπαντᾷ ἀγορὰν ἔχουσαν μέγαν περίβολον, τὸ παρατηρεῖν ὅτι ἦσαν κατεσκευασμέναι κατὰ τὸν ἀρχαιότερον τρόπον. Ἐσφαλμένως ἐνόμισάν τινες, ὅτι ἡ τοιαύτη περὶ τὰς ἀγορὰς μεταβολὴ προῆλθεν ἐκ τῆς ῥυμοτομίας τοῦ περιφήμου ἀρχιτέκτονος Ἱπποδάμου, διότι γινώσκομεν, ὅτι αἱ ἐν Πειραιεῖ καὶ Ἤλιδι ἀγοραὶ αἱ κατὰ τοῦτον τὸν ῥυθμὸν κατεσκευασμέναι εἶχον εὐρύχωρον πλατεῖαν, καὶ ἡ δευτέρα ἦν κατακεκοσμημένη διὰ στοῶν καὶ ἄλλων δημοσίων οἰκοδομημάτων.

§ 6. Ἐκ ταύτης δὲ τῆς ἐν τῷ μέσῳ τῆς πόλεως περίπου κειμένης ἀγορᾶς, ὡς ἀπὸ κέντρου, ἢ μᾶλλον κατὰ τὴν κομψὴν

παραβολὴν τοῦ Ἀριστοφάνους, ὡς ἀπὸ ἀστέρος κυκλοτεροῦς παντα-
χόσε ὀρθαὶ ἀπολάμπουσαι ἀκτῖνες, ἀπεχώρουν διακλαδούμεναι
κατὰ τὰς διαφόρους διευθύνσεις τῆς πόλεως αἱ μείζονες καὶ αἱ
μικρότεραι ὁδοί, ὧν αἱ μὲν πρῶται καὶ εὐρύτεραι ἐκαλοῦντο λεω-
φόροι καὶ ἁμαξιτοί, διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ ὅλου λαοῦ καὶ τῶν ἁμαξῶν
διάβασιν αὐτῶν, εἰ καὶ αἱ δύο αὗται ὀνομασίαι ἀκριβέστερον ἁρ-
μόζουσιν εἰς ὁδοὺς διὰ τῆς χώρας καὶ τῆς ἐξοχῆς διερχομένας,
τὰς καλουμένας ἔτι καὶ τρίβους διὰ τὸ πεπατημένον καὶ σύγκρο-
τον αὐτῶν ὑπὸ ὑποζυγίων καὶ ὀχημάτων, αἱ δὲ στεναὶ καὶ μι-
κρότεραι στενωποὶ καὶ λαῦραι καὶ ῥῦμαι. Ἀλλὰ τὸ συνηθέστερον
καὶ γενικώτερον κατὰ πάσας τὰς ἑλληνικὰς πόλεις ὄνομα τῶν
ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῆς πόλεως ὁδῶν φαίνεται ὅτι ἦν ἡ ἀγυιά,
κληθεῖσα οὕτω βεβαίως ὡς ἄγουσα τοὺς ἀνθρώπους εἰς διάφορα
μέρη, κατὰ τὴν ὡραίαν καὶ ζωηρὰν ἔκφρασιν τῆς ἑλληνικῆς
γλώσσης, καθ' ἣν ἔλεγον περὶ πασῶν γενικῶς τῶν ὁδῶν ὅτι
ἄγουσιν εἴς τι ὡρισμένον μέρος ἀντὶ τοῦ ὅτι αὗται αἱ ὁδοὶ κατα-
λήγουσιν εἴς τι μέρος, ἢ ὅτι οἱ δι' αὐτῶν βαδίζοντες φθάνουσιν
ἐκεῖσε. Καὶ κατ' αὐτοὺς τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους φαίνεται ὅτι
ἦσαν εὑρεῖαι αὗται αἱ τῶν πόλεων ἀγυιαί, ὡς δεικνύει τὸ συχνά-
κις ἀπαντώμενον παρ' Ὁμήρῳ ὡς ἐπίθετον πολλῶν πόλεων εὐ-
ρυάγυια. Καὶ ἡ ἐκ διαφόρων δὲ συγκυριῶν καὶ ἱστορικῶν συμβε-
βηκότων μερικὴ ἐπωνυμία τῶν διαφόρων ὁδῶν τῶν πόλεων μακρὰν
ἀπέχει τοῦ εἶναι ἐπίνοια τῶν νεωτέρων χρόνων, διότι σποράδην
ἀπαντῶμεν παρὰ Παυσανίᾳ τοιαύτας, οἵα ἡ ἐν Ἀθήναις ὁδὸς
Τριπόδων, ἢ Τρίποδες, ἐν Ἄργει ὁδὸς ἐπονομαζομένη Κοίλη, ἐν
Σπάρτῃ Ἀφεταὶς ἢ Ἀφέτα, ἐν Ἤλιδι ἄλλη ἐπικαλουμένη Σιωπή.
Ἐννοεῖται ὅτι αἱ κυριώταται λεωφόροι ὁδοὶ διευθύνοντο πρὸς τὰς
πύλας τῆς πόλεως, ὡς καὶ αὗται πάλιν ἠνοίγοντο κατὰ τὰ ἐπι-
καιρότερα μέρη τῆς περιφερείας τῶν τειχῶν καὶ κατὰ λόγον τῶν
διαφόρων σκοπῶν τῆς ὀχυρωματικῆς. Ἀλλοίαν δὲ συμμετρίαν,
εὐθύτητα καὶ κανονικότητα μόνον ἐπὶ Περικλέους καὶ ἔκτοτε ἤρ-
ξαντο ἀποδιδόντες εἰς τὰς τοιαύτας ἀγορὰς καὶ ἀγυιάς, ὡς ἔκτοτε
ἔστρεψαν μᾶλλον τὴν προσοχὴν καὶ πρὸς τὴν διακόσμησιν καὶ
κομψότητα τῶν ἰδιωτικῶν οἰκιῶν. Ἡ τοιαύτη χρησιμωτέρα καὶ

κομψοτέρα διάθεσις καὶ διασκευὴ τῶν ἰδιωτικῶν οἰκιῶν, ὡς καὶ
ἡ κανονικωτέρα διάθεσις τῶν πόλεως καὶ ἡ εἰς συνοικίας κατα-
τομὴ αὐτῶν καὶ ἡ ῥυμοτομία ἀπονέμεται εἰς τὸν ἐπίσημον καὶ
καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸν βίον κομψότατον Μιλήσιον ἀρχιτέκτονα Ἱπ-
πόδαμον, καὶ διὰ τοῦτο ἐπεκλήθη Ἱπποδάμειος τρόπος, καὶ ἡ
πόλις τοῦ Πειραιῶς τοιαύτην ἱπποδάμειον κατατομὴν εἶχεν, ὡς
καὶ ἡ ἐν Πελοποννήσῳ Ἦλις. Ἀπ' ἐναντίας ἀρχαιότεραι πόλεις
ἦσαν κακῶς ἐῤῥυμοτομημέναι, καὶ αἱ Ἀθῆναι δὲ αὐταὶ ὑπήγοντο
εἰς ταύτην τὴν κατηγορίαν διὰ τὴν ἀρχαιότητα αὐτῶν. Περὶ δὲ
τῆς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ὁδοποιίας καὶ τῶν μεγάλων λεωφόρων
τῆς μεσογαίας καὶ τοῦ λιθοστρώτου τῶν ὁδῶν σημειοῦμεν ὅτι
γενικώτερον ἦν παρημελημένη, διότι ἡ γειτονία τῆς θαλάσσης
καὶ ἡ δι' αὐτῆς εὐμαρεστέρα ἐπιμιξία ἀπήλλαττε τοῦ κόπου καὶ
τῆς δαπάνης τῆς ὁδοποιίας· μᾶλλον δὲ ἐφρόντισαν περὶ ταύτης
ἐκ τῶν ἀρχαίων οἱ Καρχηδόνιοι καὶ οἱ Ῥωμαῖοι. Ἐν Ἀθήναις ὅμως
ὑπῆρχον ἐστρωμέναι ὁδοί, ὡς καὶ ὑπόγειοι ὀχετοὶ πρὸς ὑπεκροὴν
τῶν ὑδάτων· ὁ δὲ Στράβων ἐπαινεῖ ῥητῶς τὴν Σμύρνην διὰ τὸ
λιθόστρωτον τῶν ὁδῶν αὐτῆς, εἰ καὶ ψέγει πάλιν τὴν ἐν τῇ αὐτῇ
πόλει ἔλλειψιν ὑποῤῥύσεων τῶν ὑδάτων τούτων τῶν ὁδῶν. Ἀλλὰ
τὸ παράδειγμα τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Σμύρνης φαίνεται ὅτι οὐδα-
μῶς ἐμιμήθησαν καὶ αἱ ἄλλαι ἑλληνικαὶ πόλεις. Καὶ περὶ τῶν
Πλαταιῶν μανθάνομεν ὅτι ἐν καιρῷ μεγάλων βροχῶν αἱ ὁδοὶ ἦσαν
ἀκάθαρτοι καὶ βορβορώδεις, ὥστε ὁ πηλὸς αὐτῶν παρενέβαλεν οὐ μι-
κρὸν κώλυμα εἰς τοὺς διὰ νυκτὸς ἐκφεύγοντας ἐκεῖθεν Θηβαίους.
Κατάστασιν ὁδῶν ἐκ μεταγενεστέρων χρόνων παρίστησιν ἡ ἐναλ-
λάσσουσα περιγραφὴ τοῦ Λουκιανοῦ· «ἐστρωμένην χάλιξιν εἰσέβην
ὁδὸν καὶ δυσπάτητον ὀξέσι κέντροις λίθων· μεθ' ἣν ὀλίσθῳ περι-
πεσὼν λείας ὁδοῦ ἔσπευδον ἐς τὸ πρόσθε, διάλυτος δέ μου ἔσυρεν
ὀπίσω πηλὸς ἀσθενῆ σφυρά.» Φαίνεται δὲ ὅτι οὐχὶ μόνον ἀνω-
μάλως λιθοστρώτους ὁδοὺς ἐγίνωσκεν ἡ ἀρχαιότης, ἀλλὰ καὶ
ὁμαλῶς καὶ στερεῶς κατεσκευασμένας ὁδοὺς ἐκ μικρῶν τεμαχίων
καὶ χαλίκων λαμβανομένων ἐκ τῶν λατομιῶν, ἅτινα ἐκαλοῦντο
σκῦρον καὶ λατύπη, καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἡ ὁμαλῶς καὶ στερρῶς
ἐστρωμένη ὁδός, ἡ παρὰ τοῖς νεωτέροις chaussée, ὠνομάζετο

σκυρωτὴ ὁδός, καὶ ἐὰν ὁ Πίνδαρος ἀναφέρῃ τοιαύτην ὑπάρχουσαν ἔξω τῆς Ἑλλάδος ἐν τῇ Κυρήνῃ, ἀλλ' ὅμως ἡ ὕπαρξις τῆς λέξεως μαρτυρεῖ καὶ τὴν ἐν αὐτῇ τῇ Ἑλλάδι ὕπαρξιν τοῦ πράγματος. Σκυρωταὶ ὁδοὶ ἀναφέρονται ἔτι καὶ ἐν Διδύμῃ καὶ ἐν Μυλάσοις, ἀλλ' ὅμως ὁμολογητέον ὅτι ἦσαν καὶ σπάνιαι.

§ 7. Ἐν γένει δὲ περὶ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων παρατηρεῖ ὁ Στράβων ὅτι διεκρίνοντο μᾶλλον ἐπὶ τῇ φυσικῇ ὡραιότητι καὶ ἐπὶ τῇ ἐχυρότητι καὶ ἐρυμνότητι τῆς τοποθεσίας, ὡς καὶ ἐπὶ τῷ κάλλει καὶ τῇ κομψότητι μεγαλοπρεπῶν δημοσίων κτιρίων, ἢ ἐπὶ πρακτικοῖς καὶ ὠφελίμοις ἔργοις, οἷα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ὁδοποιίαν καὶ τὴν δι' ὑπονόμων ἐκροὴν τῶν λουσμάτων τῆς πόλεως καὶ τὴν δι' ὑδραγωγείων μετοχέτευσιν τῶν ὑδάτων εἰς τὰς σπανιζούσας τούτων πόλεις, καθ' ἃ οἱ Ῥωμαῖοι πολὺ ὑπερέβησαν τοὺς Ἕλληνας. Τὴν τοιαύτην ἀντίθεσιν ἑλληνικῆς καὶ ῥωμαϊκῆς συνηθείας δεικνύει, ἐν οἷς λέγει· «Τῶν Ἑλλήνων περὶ τὰς κτίσεις μάλιστα εὐστοχῆσαι δοξάντων, ὅτι κάλλους ἐστοχάζοντο καὶ ἐρυμνότητος καὶ λιμένων καὶ χώρας εὐφυοῦς, οὗτοι προὐνόησαν μάλιστα, ὧν ὠλιγώρησαν ἐκεῖνοι, στρώσεως ὁδῶν καὶ ὑδάτων εἰσαγωγῆς καὶ ὑπονόμων τῶν δυναμένων ἐκκλύζειν τὰ λύματα τῆς πόλεως εἰς τὸν Τίβεριν. Ἔστρωσαν δὲ καὶ τὰς κατὰ τὴν χώραν ὁδοὺς, προσθέντες ἐκκοπάς τε λόφων καὶ ἐγχώσεις κοιλάδων, ὥστε τὰς ἁρμαμάξας δέχεσθαι πορθμείων φορτία· οἱ δ' ὑπόνομοι συννόμῳ λίθῳ κατακομφθέντες, ὁδοὺς ἁμάξαις χόρτου πορευτὰς ἐνίας ἀπολελοίπασι. Τοσοῦτον δ' ἐστὶ τὸ εἰσαγώγιμον ὕδωρ διὰ τῶν ὑδραγωγείων, ὥστε ποταμοὺς διὰ τῆς πόλεως καὶ τῶν ὑπονόμων ῥεῖν· ἅπασαν δὲ οἰκίαν σχεδὸν δεξαμενὰς καὶ σίφωνας καὶ κρουνοὺς ἔχειν ἀφθόνους». Καὶ οὐχὶ μόνον ἐν αὐτῇ τῇ Ῥώμῃ καὶ τῇ Ἰταλίᾳ ἐξετέλουν τοιαῦτα δημωφελῆ καὶ πρακτικὰ ἔργα, ἀλλὰ καὶ πανταχοῦ τῆς ὑποτεταγμένης αὐτοῖς γῆς μενήνεγκαν τὴν περὶ τοιούτων ἔργων πρόνοιαν. Διὸ καὶ ἐν Ἑλλάδι πρὸ πάντων ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων ἀφῆκαν ἔν τε ταῖς πόλεσι καὶ τῇ χώρᾳ ἴχνη καὶ μαρτύρια τῆς συνετῆς αὐτῶν προνοίας. Ἀπαντῶμεν ὅμως καὶ ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν περὶ προμηθεύσεως ὑδάτων μέριμναν σπανίας καὶ ἐπαινετὰς ἐξαιρέσεις, καὶ παρ' Ἕλλησιν οὐχὶ

μόνον κατεσκευάζοντο κρῆναι, ἵνα χρησιμεύωσι πρὸς ἐκροὴν τοῦ ὕδατος, ἀλλὰ καὶ ἐκοσμοῦντο καλλιτεχνικῶς καὶ μεγαλοπρεπῶς, χρησιμεύουσαι ὡς ἀναθήματα πρὸς καλλωπισμὸν τῆς πόλεως (ἀναθηματικαὶ κρῆναι). Ἐκτὸς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐννεακρούνου ἀπαντῶμεν ἐν Μεγάροις κρήνην ἀξίαν θέας ἕνεκα μεγέθους καὶ κόσμου καὶ τοῦ πλήθους τῶν κιόνων αὐτῆς. Ἐν Σάμῳ δὲ ἀναφέρεται καὶ γνήσιον ὑδραγωγεῖον, καὶ περὶ τῶν Σαμίων μανθάνομεν ὅτι καὶ κατ' ἄλλας τοιαύτας ἐργασίας ὑπερέβησαν πάντας τοὺς Ἕλληνας· διότι ἐκτὸς ὑπογείου ὀρύγματος ὑπὸ ὑψηλὸν ὄρος, ἔχοντος μῆκος ἑπτὰ σταδίων, ὕψος δὲ καὶ πλάτος ὀκτὼ ποδῶν ἑκάτερον, ὤρυξαν καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν αὐτοῦ ἄλλο ὄρυγμα εἰκοσάπηχυ τὸ βάθος, τρίπουν δὲ τὸ εὖρος, δι' οὗ τὸ ὕδωρ, ὀχετευόμενον διὰ σωλήνων, παρεγίνετο εἰς τὴν πόλιν, ἀγόμενον ἀπὸ μεγάλης πηγῆς. Ἀλλ' ὁ ἀρχιτέκτων τούτου ἦν Μεγαρεύς, ὅπερ καταδεικνύει τὴν καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις ἑλληνικαῖς πόλεσιν ἀνάπτυξιν τῆς τοιαύτης ἐργασίας. Καὶ ὑπόνομοι δὲ ἀναφέρονται ἐν διαφόροις πόλεσιν, ὡς ἐν Σικυῶνι, ἔνθα ἦσαν ἱκαναὶ τὸ μέγεθος, ὥστε δι' αὐτῶν ἔλαθεν ὑπεκδὺς καὶ ἀποδρὰς ὁ τύραννος Νικοκλῆς κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀράτου ἀπελευθέρωσιν τῆς πόλεως. Πολλὰς ὅμως πόλεις εὑρίσκομεν περιωρισμένας εἰς μίαν μόνην πηγὴν ποτίμου ὕδατος, καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς Ἀθήναις ἡ κυριωτέρα πηγὴ ἦν ἡ πρότερον μὲν Καλλιῤῥόη ἐπικαλουμένη, ὅτε ἦσαν φαναραὶ αἱ πηγαὶ αὐτῆς, ἔπειτα δὲ Ἐννεάκρουνος, ὅτε ἐσκευάσθη ὑπὸ τῶν τυράννων, κληθεῖσα οὕτω ἀπὸ τῶν ἐννέα κρουνῶν αὐτῆς, ἧς τὰ ὕδατα διὰ τὴν ἐγγύτητα μετεχειρίζοντο οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τὰς πλείστου ἀξίας περιστάσεις, πρὸ τῶν γάμων καὶ εἰς ἄλλα τῶν ἱερῶν. Ἀλλὰ καὶ ἄλλαι μικρότεραι πηγαὶ καθαροῦ καὶ ποτίμου ὕδατος μνημονεύονται ἐξ ἀρχαιοτέρας ἐποχῆς κατὰ Στράβωνα· «πρότερον δὲ καὶ κρήνη κατεσκεύαστό τις πλησίον τοῦ Λυκείου πολλοῦ καὶ καλοῦ ὕδατος· εἰ δὲ μὴ νῦν, τί ἂν εἴη θαυμαστόν, εἰ πάλαι πολὺ καὶ καθαρὸν ἦν, ὥστε καὶ πότιμον εἶναι, μετέβαλε δ' ὕστερον»; Ἐν Ἀθήναις ὡσαύτως ἀναφέρεται ἡμῖν καὶ ἀρχή τις κρηνοφυλάκιον, ἧς τὸ ἔργον ἐδήλου αὐτὴ ἡ ἐπίκλησις· καὶ λέων δέ τις ἐκαλεῖτο κρηνοφύλαξ. Ἀλλὰ ταῦτα ἀναφέρονται μᾶλλον ἐν

σχέσει πρὸς τὰ δικαστήρια, ἔνθα, ὡς γνωστόν, ἔῤῥεε τὸ εἰς τὴν κλεψύδραν χρήσιμον ὕδωρ, καὶ οὐχὶ πρὸς τὴν ἄλλην ἐπιμέλειαν τῆς τακτικῆς διανομῆς τῶν ὑδάτων καὶ ὑδρεύσεως· διότι ὁ κρηνοφύλαξ λέων, ἐκ χαλκοῦ πεποιημένος, ἵστατο ἐπὶ κρήνης τινός, καὶ διὰ τούτου τὸ ὕδωρ ἐφέρετο ἐν ταῖς πρὸς ὕδωρ δίκαις· ὡσαύτως ἐγίνετο καὶ ἐπιμελητής τις κληρωτός, ὃς ἐκαλεῖτο ὁ ἐφ' ὕδωρ, παραφυλάττων τὴν ἰσότητα τῆς κλεψύδρας. Ἀλλὰ τακτικὴν ἐπιμέλειαν διανομῆς ὑδάτων ἐν Ἀθήναις ἐξ ἀρχαιοτέρων χρόνων δεικνύει ἡμῖν τὸ παράδειγμα τοῦ Θεμιστοκλέους, ὃς ἦν ἐπιστάτης τῶν Ἀθήνησιν ὑδάτων, καὶ ἐπ' εὐκαιρίας ἀνέθηκε τὴν καλουμένην ὑδροφόρον κόρην. Ὁ Πειραιεὺς εἶχε μόνον φρέατα, οὐχὶ δὲ κρήνας, καὶ εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Πελοποννησίων φαρμάκωσιν τῶν τοιούτων φρεάτων ἀνῆγον οἱ Πειραιεῖς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐνσκήψαντος κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον ἐκεῖ καὶ ἐν Ἀθήναις λοιμοῦ, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Θουκυδίδης· «κρῆναι οὔπω ἦσαν αὐτόθι». Ἄλλαι δὲ μικρότεραι πόλεις εἶχον καὶ ἓν μόνον φρέαρ ἐν τῇ ἀγορᾷ, ὥστε καὶ ἐσπάνιζον ὕδατος, ὁσάκις ἐπέλειπε τοῦτο τὸ φρέαρ· οὕτως ἐν Γαμπόλει ὑπῆρχεν ἓν φρέαρ, ἀφ' οὗ καὶ ἔπινον καὶ ἐλούοντο οἱ Γαμπολῖται, ἄλλοθεν δὲ οὐδαμόθεν ἐλάμβανον ὕδωρ, πλήν γε δὴ ὥρᾳ χειμῶνος τὸ ἐκ θεοῦ· ἀλλ' ἄγνωστον, ἂν ὑπῆρχον παρ'αὐτοῖς καὶ πρὸς τοῦτο ὀμβροδέκται ἢ δεξαμεναί. Οἱ δὲ ἐφ' ὑψηλοῦ καὶ πετρώδους τόπου κατοικοῦντες Στιρῖται δι' αὐτὸ τοῦτο ἐσπάνιζον ὕδατος ἐν ὥρᾳ θέρους· «φρέατα γὰρ αὐτόθι οὔτε πολλά, οὔτε ὕδωρ παρεχόμενά ἐστιν ἐπιτήδεια· ταῦτα μὲν δὴ λουτρὰ σφίσι καὶ ὑποζυγίοις ποτὸν γίνεται· τὸ δὲ ὕδωρ οἱ ἄνθρωποι τὸ πότιμον, ὅσον στάδια τέσσαρα ὑποκαταβαίνοντες, λαμβάνουσιν ἐκ πηγῆς· ἡ δὲ ἐν πέτραις ἐστὶν ὀρωρυγμένη, καὶ ἀρύονται κατιόντες εἰς τὴν πηγήν». Τέλος περὶ ὑδραγωγείων ἐν γένει παρατηροῦμεν ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀρχιτέκτονες ἐποιοῦντο πολὺ μικρὰν ἔτι χρῆσιν τῆς θολοειδοῦς κυρτότητος τῆς ἀψῖδος, καὶ διὰ τοῦτο ἐδυσκολεύοντο περὶ τὴν κατασκευὴν ὑδραγωγείων ὡς καὶ γεφυρῶν. Ἄλλως δὲ ἡ εὕρεσις αὐτῆς τῆς ἀψῖδος, ἐν ᾗ ἡ κυρτότης τῶν κατὰ μικρὸν συγκλινόντων πρὸς ἀλλήλους λίθων συνείχετο καὶ συνεδέετο διὰ τοῦ μέσου λίθου, ὅστις καλεῖται ἁρμονία τοῦ παντὸς

κτιρίου (παρὰ δὲ Ἀριστοτέλει καὶ ὀμφαλὸς καὶ σφήν) ἀποδίδοται εἰς Ἕλληνα ἀρχιτέκτονα, τὸν Δημόκριτον. Καὶ γεφυρῶν δὲ ἀψιδωτῶν σπάνια ἀναφέρονται ἐν Ἑλλάδι παραδείγματα, εἰ καὶ οἱ ποταμοὶ ἦσαν πλεῖστοι· καὶ οὔτε ἡ ἐποχὴ αὐτῶν γινώσκεται βεβαίως, οὔτε γενικὴ διάδοσις τοῦ τοιούτου εἴδους τῆς τεκτονικῆς δύναται ἀποδειχθῆναι· διὸ καὶ μόνη ἡ ἐν Χαλκίδι γέφυρα ἀναφέρεται ὡς τὸ ἐξοχώτατον τῶν τοιούτων οἰκοδομημάτων. Ἄλλως δὲ πόσον ἦν ἐπαισθητὴ ἡ ἀνάγκη τοῦ φροντίζειν περὶ τῆς ὑδρεύσεως τῶν πόλεων, δεικνύει ὁ Ἀριστοτέλης, ὅστις, λέγων ὅτι ἀπαραίτητον πρὸς τὴν διατήρησιν τῆς ὑγείας τῶν κατοίκων τὸ χρῆσθαι ὑγιεινοῖς ὕδασι, συμβουλεύει ὅτι δεῖ ἔχειν τὴν ἐπιμέλειαν καὶ τούτου μὴ παρέργως· «οἷς γὰρ πλείστοις χρώμεθα πρὸς τὸ σῶμα καὶ πλειστάκις, ταῦτα πλεῖστον συμβάλλεται πρὸς τὴν ὑγίειαν· ἡ δὲ τῶν ὑδάτων καὶ τοῦ πνεύματος δύναμις τοιαύτην ἔχει τὴν φύσιν. Διόπερ ἐν ταῖς εὖ φρονούσαις δεῖ διωρίσθαι πόλεσιν, ἐὰν μὴ πάντα ὅμοια, μηδ' ἀφθονία τοιούτων ἢ ναμάτων, χωρὶς τά τε εἰς τροφὴν ὕδατα καὶ τὰ πρὸς τὴν ἄλλην χρείαν».

§ 8. Ἀλλ' ὅσον φαίνεται ὅτι παρημέλουν τὰ τοιαῦτα πρὸς τὰς καθ' ἑκάστην βιωτικὰς ἀνάγκας τῶν ἰδιωτῶν χρήσιμα ἔργα, τόσῳ μείζονα φροντίδα καὶ δραστηριότητα κατέβαλλον περὶ πᾶν τὸ χρησιμεῦον πρὸς τὴν ἀσφάλειαν καὶ τὴν ἔνδημον μετὰ θεῶν καὶ ἀνθρώπων ἐπιμιξίαν τῶν πολιτῶν. Καὶ πρῶτον ἡ ἀνάγκη τοῦ περιβάλλειν τὰς πόλεις διὰ τειχῶν, τοῦ τειχίζειν αὐτάς, ἣν γενικῶς ἀνεγνωρισμένη ἐν Ἑλλάδι, καὶ λίαν ἀρχαίως ὑπελάμβανον οἱ λέγοντες ὅτι αἱ τῆς ἀρετῆς ἀντιποιούμεναι πόλεις ὤφειλον μὴ ἔχειν τείχη. Ὀλίγαι ἀτείχιστοι καὶ ἄῤῥακτοι ἀρχαῖαι πόλεις ἐσεμνύνοντο ἐπὶ τοῖς στήθεσι τῶν κατοίκων ὡς ἐπὶ τῷ ἀπορθητοτάτῳ τῶν τειχῶν, ἀλλὰ καὶ αὐταὶ μετὰ ταῦτα ἔργῳ ἐξηλέγχθησαν ἀπατηθεῖσαι. Τὰ δὲ τείχη ταῦτα ἐκτίζοντο οὐχὶ μόνον ὡς περίβολοι τῶν πόλεων, προφυλάττοντες ἐν ὥραις ἀνάγκης καὶ ἐπιθέσεως ἀπροόπτου πολυαρίθμων καὶ ἰσχυροτέρων καὶ μᾶλλον παρεσκευασμένων ἐχθρῶν τοὺς ἐναπομένοντας ἐν ταῖς πόλεσιν ὀλίγους καὶ ἀσθενεῖς πολίτας, ἀλλὰ καὶ πρὸς καλλωπισμὸν τῶν πόλεων, ὡς καὶ οἱ ἐπὶ τούτων πύργοι καὶ ἐπάλξεις καὶ προμαχῶνες, οἵτινες,

χρησιμεύοντες ἐν πολέμῳ ὡς οἰκήματα, προφυλάττοντα τοὺς φύλακας ἢ τοὺς ἀπὸ τοῦ τείχους μαχομένους, ἐν εἰρήνῃ ἐχρησίμευον μᾶλλον πρὸς καλλωπισμὸν καὶ εὐπρέπειαν τοῦ τε τείχους καὶ τῆς πόλεως. Ἐν πόλεσι δέ, αἵτινες διὰ τοὺς προεκτεθέντας λόγους ἦσαν ἀνῳκισμέναι, ἀλλ' οὐχὶ καὶ πολὺ μακρὰν τῆς θαλάσσης, οἷον ἐν Ἀθήναις καὶ Μεγάροις, καὶ οἱ παρακείμενοι λιμένες τούτων τῶν πόλεων συνεδέοντο μετ' αὐτῶν διὰ διπλῶν μακρῶν τειχῶν, ἅτινα ἐκαλοῦντο σκέλη. Οὕτως ἡ ὀχύρωσις τῶν Ἀθηνῶν ἰδίως ἦν γιγάντειος. Ἐκτὸς τῆς ἐρυμνῆς ἀκροπόλεως ἦν περιτετειχισμένη ἡ πόλις, καὶ πάλιν ἰδίᾳ ὁ Πειραιεὺς καὶ ἡ Μουνυχία, οἱ λιμένες τῶν Ἀθηνῶν, ἀμφότεροι εἰς περιφέρειαν ἑνὸς καὶ ἡμίσεος γερμανικοῦ μιλίου, διὰ τειχῶν ἠργμένων μὲν ὑπὸ Θεμιστοκλέους, μὴ συντελεσθέντων δὲ ὑπ' αὐτοῦ ὑπὲρ τὸ ἥμισυ τοῦ ὕψους αὐτῶν, ἀλλὰ περατωθέντων ὑπὸ Περικλέους, τὸ ὕψος καὶ τὸ πλάτος τεσσαράκοντα πήχεων, ὥστε κατὰ τὴν οἰκοδομὴν αὐτῶν δύο ἅμαξαι ἐναντίαι ἀλλήλαις ἔφερον τοὺς λίθους, ἐκ μεγάλων λίθων καὶ ἐν τομῇ ἐγγωνίων, ἄνευ χάλικος καὶ πηλοῦ ἐντός, δεδεμένων δὲ πρὸς τὰ ἔξω μετ' ἀλλήλων διὰ σιδήρου καὶ μολύβδου. Τέλος ἡ πόλις συνεδέετο μετὰ τῶν λιμένων διὰ τῶν μακρῶν τειχῶν, ἤτοι διὰ τῶν δύο παραλλήλων τειχῶν, ἅτινα, ὡς προείρηται, ἐκαλοῦντο σκέλη καὶ εἶχον μῆκος τεσσαράκοντα σταδίων ἢ ἑνὸς γερμανικοῦ μιλίου, ὧν τὸ ἓν ἐκαλεῖτο τὸ βόρειον ἢ τὸ ἔξωθεν τεῖχος, τὸ δὲ ἄλλο τὸ νότιον ἢ τὸ διὰ μέσου, πρὸς δὲ τούτοις καὶ διὰ τοῦ τριάκοντα πέντε σταδίων μῆκος ἔχοντος Φαληρικοῦ τείχους, ἐκτισμένου ἐπὶ ἑλώδους ἐδάφους, ἀλλὰ πεπληρωμένου πέτρων (οὐχὶ πετρῶν). Ἐν πολέμῳ δὲ πρὸς ἐνίσχυσιν τούτων τῶν πελωρίων τειχῶν κατεσκευάζοντο χαρακώματα (οἱ χάρακες, οὐχὶ αἱ χάρακες), ἠλαύνοντο τάφροι (περιταφρεύειν) καὶ ἀνηγείροντο καὶ προμαχῶνες. Ἐν δὲ ταῖς παραλίαις πόλεσι καὶ τοῖς λιμέσιν ὑπῆρχον τὰ πρὸς ὑποδοχὴν τῶν πολεμικῶν πρὸ πάντων πλοίων νεώρια, ἅπερ ἦσαν ἅπας ὁ ἐντὸς τῶν τετειχισμένων λιμένων τόπος, εἰς ὃν ἀνείλκοντο αἱ τριήρεις καὶ πάλιν καθείλκοντο, ἔνθα ἐνυπῆρχον οἱ νεώσοικοι καὶ αἱ σκευοθῆκαι, μετὰ τῶν λοιπῶν ὑπαιθρίων τόπων τῶν χρησιμευόντων, ὅπως ἀνελ-

κωνται καὶ καθέλκωνται τὰ πλοῖα, ὡς καὶ τὰ ναυπήγια, ἤτοι οἱ πρὸς ναυπηγίαν καὶ πάκτωσιν τῶν πλοίων προσδιωρισμένοι τόποι. Οἱ ἐν τοῖς νεωρίοις ἐμπεριεχόμενοι νεώσοικοι ἦσαν καταγώγια ᾠκοδομημένα ἐπὶ τῆς θαλάσσης πρὸς ὑποδοχὴν τῶν πλοίων, ὁσάκις μὴ ἐθαλάττευον (οἷον δόχαι τινές). Τὰ νεώρια καὶ οἱ νεώσοικοι, οὗτοι 372 μέχρι 400 τὸν ἀριθμὸν πρὸς ὑποδοχὴν 400 νεῶν, ἦσαν τὸ καύχημα τῶν Ἀθηνῶν, ὡς περίπου ὁ πολυθρύλητος ναύσταθμος τῆς Βενετίας, καὶ ἐδαπανήθησαν εἰς τὴν οἰκοδομὴν αὐτῶν ὑπὲρ τὰ χίλια τάλαντα (1 καὶ $^1/_2$ ἑκατομμύριον ταλήρων) καὶ πάλιν μετὰ τὴν κατεδάφισιν αὐτῶν ἀνῳκοδομήθησαν καὶ ἐπερατώθησαν ὑπὸ Λυκούργου τοῦ ῥήτορος. Οὐχὶ δὲ μόνον αἱ Ἀθῆναι εἶχον ἐν τοῖς λιμέσιν αὐτῶν τοιαῦτα λαμπρὰ νεώρια καὶ νεωσοίκους, ἀλλὰ πανταχοῦ μετὰ ταῦτα, ὅπου ἀνεπτύχθη σημαντικὴ ναυτικὴ δύναμις, ἔκτιζον τοιαῦτα, οἷον ἐν Σάμῳ ἐπὶ Πολυκράτους, ἐχούσῃ νεωσοίκους καὶ ἑκατὸν πεντηκοντόρους, ἐν τῇ θαλάσσῃ Κορίνθῳ, ἐν Ῥόδῳ, ἧς τὰ νεώρια ἦσαν μεγαλοπρεπῆ, περὶ ἧς λέγει ὁ Στράβων ὅτι λιμέσι καὶ ὁδοῖς καὶ τείχεσι καὶ τῇ ἄλλῃ κατασκευῇ τοσοῦτο διαφέρει τῶν ἄλλων, ὥστ' οὐκ ἔχομεν εἰπεῖν ἑτέραν, ἀλλ' οὐδὲ πάρισον, μήτι γε κρείττω ταύτης τῆς πόλεως· ὡσαύτως ἐν Κυζίκῳ, ἣ εἶχε πλείονας τῶν διακοσίων νεωσοίκων, καὶ ἐν Συρακούσαις, ἔνθα ἦσαν ὑπὲρ τοὺς τριακοσίους. Ἐν τοῖς αὐτοῖς νεωρίοις ὑπῆρχον καὶ σκευοθῆκαι, τόποι, ὅπου ἀπετίθεντο τὰ σκεύη τῶν δημοσίων τριήρων· ὡς λαμπρὰ σκευοθήκη ἀναφέρεται ἡ ὑπὸ Φίλωνος ἐν Πειραιεῖ κατασκευασθεῖσα (ὁπλοθήκη) καὶ ὑπὸ τοῦ Σύλλα καταστραφεῖσα. Καὶ ἄλλαι παντοῖαι ἀποθῆκαι, ὁπλοστάσια, ἀποθῆκαι ἢ μουσεῖα ὀργάνων, δημόσιαι σιταποθῆκαι (σιτῶνες, σιτοβόλια καὶ παρὰ τοῖς Σικελιώταις ῥογοί) ἐκόσμουν τὰς διαφόρους ἑλληνικὰς πόλεις, καὶ ἐν ἐμπορίοις ἢ ἐμπορικοῖς λιμέσι ἀποστάσεις (οἰνικαί), ἐξαιρέσεις καὶ ἐμπορεῖα.

§ 9. Ἄλλαι λαμπραὶ οἰκοδομαί, ἀπαραίτητοι ἐν πάσῃ σχεδὸν ἑλληνικῇ πόλει, ὡς ἀναγκαῖαι πρὸς θρησκευτικὰς τελετὰς καὶ διαφόρους ἀγῶνας μουσικούς, γυμνικοὺς κ. τ. τ., καὶ καλλωπίζουσαι τὰ μέγιστα τὰς ἑλληνικὰς πόλεις, ἦσαν τὰ στάδια, τὰ ἱπποδρόμια, τὰ θέατρα, τὰ ᾠδεῖα, τὰ πομπεῖα, οἱ ναοὶ καὶ τὰ

γυμνάσια. Καὶ τὰ μὲν στάδια ἦσαν πρὸ πάντων προσδιωρισμένα πρὸς τὸν δρόμον, καὶ διετίθεντο ἀναλόγως τούτου τοῦ σκοποῦ, καὶ διὰ τοῦτο κατὰ μὲν τὴν ἀρχὴν εἶχον τὴν βαλβῖδα καὶ ὕσπληγα, κατὰ δὲ τὸ τέλος τὸ τέρμα, ἀλλ' ἐφρόντιζον πρὸς τούτοις καὶ περὶ τοῦ τόπου τῆς πάλης καὶ τῆς πυγμῆς πλησίον τοῦ τέρματος. Τοῦτο τὸ μέρος τοῦ σταδίου, ὀνομαζόμενον σφενδόνη, ἦν προσόμοιον θεάτρῳ διὰ τὸ καμπύλον τοῦ σχήματος καὶ ταῖς βαθμίδας αὐτοῦ. Ὁ δὲ ἱππόδρομος ἦν κατ' ἀρχὰς ἁπλουστάτη κατασκευή· παρ' Ἕλλησι κατεβλήθη πολλὴ φροντὶς περὶ τὴν σκόπιμον διάθεσιν τῶν ἀφέσεων ἢ ἱππαφέσεων μετ' ἐμβόλου, ἵνα κρατῶσι τοὺς ἵππους εἰς ἴσην ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς ἀφετηρίας. Ἀλλὰ παρὰ Ῥωμαίοις μετεποιήθησαν οἱ ἱππόδρομοι εἰς μεγαλοπρεπῆ κτίρια, ὧν κύρια μέρη διεκρίνοντο τὸ ἔμπροσθεν τῆς οἰκοδομῆς μετὰ τῶν ψαλιδωτῶν ἱππαφέσεων καὶ τῆς πύλης τὸ πρὸς τὴν πομπὴν τοῦ ἱπποδρόμου χρήσιμον, ὁ δρόμος μετὰ τοῦ εἰς τὰς δύο νύσσας ἢ καμπτῆρας περατουμένου τείχους καὶ μετὰ τοῦ πέριξ εὐρίπου, τὸ περιστοιχοῦν τεῖχος μετὰ σειρῶν ἐδωλίων καὶ πολυτελῶν θεωρείων. Πρὸς τούτοις προσετίθετο πρὸς τὰ ἔξω καὶ στοὰ μετὰ σκηνῶν. Τὰ δὲ ἀμφιθέατρα, εἰ καὶ ἀνεφάνησαν κατὰ πρῶτον ἐν Ἰταλίᾳ, ἦσαν ὅλως διατεθειμένα κατὰ τὴν ἁπλῆν συνάμα καὶ μεγαλοπρεπῆ διάθεσιν τῶν Ἑλλήνων ἀρχιτεκτόνων, αὐτοὶ δ' οἱ Ἕλληνες μετεποίουν ἐνίοτε τὰ στάδια αὐτῶν εἰς ἀμφιθέατρα. Τὸ ἐν τούτοις λυτέον πρόβλημα ἦν εὐκολώτερον τοῦ ἐν τῷ θεάτρῳ· τὸ ἐλλειψοειδὲς σχῆμα, ὅπερ περιέβαλλε σύμπασαν τὴν κονίστραν, παρεῖχε τὸ πλεονέκτημα μακροτέρας γραμμῆς πρὸς συντόνους κινήσεις καὶ διώξεις. Μέρη τοῦ ἀμφιθέατρου ἦσαν 1) ἡ κονίστρα μετὰ τῶν ὑπογείων στοῶν καὶ τῶν κατασκευῶν τῶν ὡρισμένων πρὸς ἕκαστον ἀγῶνα· 2) ὁ τοῖχος τῶν ἐδρῶν· 3) τὰ διάφορα τμήματα τῶν σειρῶν τῶν ἐδωλίων (θωράκια) μετὰ τῶν κλιμάκων αὐτῶν· 4) οἱ διάφοροι διάδρομοι οἱ μεταξὺ τῶν τμημάτων τῶν ἐδωλίων (κατατομαὶ) μετὰ τῶν θυρῶν ὑπὸ τὰ ἐδώλια. 5) οἱ ὑψηλότεροι καὶ ταπεινότεροι θόλοι καὶ ἀψῖδες ἐπ' ἀλλήλων καὶ παρ' ἀλλήλοις, οἵτινες κατελάμβανον σύμπαν τὸ μεταξὺ τῶν ἐδωλίων διάστημα· 6) τὰ τμήματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν κιόνων πρὸς τὰ ἔξω· 7) ἡ περὶ τὸ σύμπαν ἀμφιθέατρον ὑπεράνω τοῦ ὑψίστου θωρακίου στοά· 8) ὁ ἀνώτατος περίδρομος μετὰ τῶν δοκῶν, ἀφ' ὧν ἀνεπετάννυντο τὰ ἱστία διὰ τεραστίου κάλω. Ἐπειδὴ ἐνίοτε τὸ ἀμφιθέατρον ἐπληροῦτο ὕδατος καὶ ἡ κονίστρα μετεβάλλετο εἰς δεξαμενὴν ἢ λίμνην, διὰ τοῦτο ἐν Ῥώμῃ ἀναφέρονται καὶ ὡς ἰδιαίτερον εἶδος οἰκοδομῶν αἱ λεγόμεναι ναυμαχίαι, ἔχουσαι μέγα ἐμβαδὸν πρὸς παράστασιν ναυμαχιῶν.

§ 10. Τὰ δὲ θέατρα, ἅπερ ἦσαν πολυάριθμα πανταχοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου (ἀνευρέθησαν τὰ ἐρείπια περίπου 40 ἐξ αὐτῶν) καὶ ἀπετέλουν τὸ σέμνωμα τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, ἦσαν προσδιωρισμένα οὐχὶ ὁμοίως καὶ πάντοτε πρὸς δράματα μόνον, ἀλλὰ καὶ πρὸς πομπὰς ἁρμάτων καὶ ἵππων, βακχικοὺς θιάσους, ἀνακηρύξεις ἢ ἀναῤῥήσεις, ἐπιδείξεις ὡς τῶν ὀρφανῶν τῶν ἐν πολέμῳ τελευτησάντων, οἷς ἡ πόλις τῶν Ἀθηναίων παρεῖχε πανοπλίαν, ὅτε ἀπέλυεν αὐτά· εἴδομεν δὲ προηγουμένως ὅτι τὸ θέατρον μετεποιεῖτο καὶ εἰς τόπον τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ δήμου, καὶ τότε ἡ σκηνὴ ἐπεῖχε τὸν τόπον τοῦ βήματος. Καὶ ποία μὲν ἡ ἐξωτερικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ θεάτρου, τοῦτο διδάσκει ἡ ἱστορία τῆς τέχνης, σημειωτέον δὲ μόνον ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ἐν τοῖς θεάτροις αὐτῶν ἀπέβλεψαν οὐχὶ τόσον εἰς τὸν καλλιτεχνικὸν ῥυθμὸν καὶ τὴν ἐξωτερικὴν λαμπρότητα, ὅσον εἰς πρακτικοὺς σκοπούς. Ἡ δὲ ἐσωτερικὴ διασκευὴ αὐτοῦ ἦν ἀνάλογος πρὸς τοὺς διαφόρους σκοποὺς τῶν δρώντων καὶ θεωμένων προσώπων. Μέρη τοῦ θεάτρου ἦσαν τὰ ἀκόλουθα. Α') Ὀρχήστρα μετὰ τῆς θυμέλης (ἢ βωμοῦ τοῦ Διονύσου, ᾧ ἦσαν ἀφιερωμένα τὰ θέατρα πρὸς ἀνάμνησιν τῆς καταγωγῆς τοῦ δράματος τῆς ἐκ τοῦ τρυγητοῦ τῶν καρπῶν τοῦ Βάκχου) ἐν τῷ μέσῳ καὶ μετὰ τῶν ἀνοικτῶν δρόμων κατὰ τὰ πλάγια (ὧν τὸ διάστημα ἄλλοι ἀπονέμουσι τῇ σκηνῇ). Β') Σκηνικὰ οἰκοδομήματα, συνιστάμενα 1) ἐκ τῆς σκηνῆς μετὰ τῆς σταθερᾶς σκηνογραφίας αὐτῆς, ἡ ἀναβαίνουσα ἐσχημάτιζε διάφορα τμήματα ἐπισκήνια καὶ συνίστατο ἐκ κιόνων, μεσοτοίχων καὶ ἱκρίου. 2) ἐκ τῶν προεκβεβλημένων πλαγίων τοίχων ἢ πτερύγων, αἵ ἐκαλοῦντο παρασκήνια. 3) ἐκ τοῦ μεταξὺ τῶν πτερύγων διαστήματος τῆς σκηνῆς, ὃ ἐκαλεῖτο προσκήνιον καὶ ἀνυψοῦτο διὰ

ξυλίνου ἱκριώματος (ὑκρίβαντος, λογείου)· 4) ἐκ τοῦ μετώπου τούτου τοῦ λογείου τοῦ πρὸς τοὺς θεατὰς καὶ τοῦ ὑπὸ τούτου καλυπτομένου διαστήματος (ὑποσκηνίου). Γ') Τὸ κυρίως θέατρον (τὸ κοῖλον), ἔνθα ἦσαν τὰ ἐν ἐπιμήκει ἡμικυκλίῳ περιφερῆ ἑδώλια, διηρημένα συγκεντρικῶς μὲν διὰ πλατέων ὁρόμων (διαζωμάτων), σφηνοειδῶς δὲ διὰ κατωφερῶν κλιμάκων, εἰς κερκίδας. Τὰ ἑδώλια πρότερον μὲν ἦσαν ξύλινα ἱκρία, ἔπειτα δὲ βαθμίδες διατεθειμέναι ἐπὶ τοῦ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον βραχώδους ἐδάφους τῶν ἑλληνικῶν θεάτρων. Δ') Ὁ ὑπεράνω τῶν ἑδωλίων περίστυλος περίπατος, ὃς ἐχρησίμευε καὶ πρὸς σεμνὴν καὶ κομψὴν συγκεφαλαίωσιν τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος, καὶ ἔτι ἀπῃτεῖτο καὶ πρὸς σκοποὺς ἀκουστικῆς (συνηχεῖν), ἥτις μετὰ τῆς σκηνογραφίας ἦν ἓν τῶν κυριωτάτων ἔργων τοῦ ἀρχιτέκτονος. — Τὰ δὲ ᾠδεῖα ἦσαν οἰκοδομήματα ὅμοια τοῖς θεάτροις (θεατροειδὲς ᾠδεῖον) μετὰ μεγάλης κυκλοτεροῦς στέγης, ἐδραζούσης ἐπὶ πολυαρίθμων κιόνων, καὶ εἶχε σκηνὴν ἐν τῷ μέσῳ. Ἰδίως τὸ ἐν Ἀθήναις ᾠδεῖον ἦν τῇ μὲν ἐκτὸς διαθέσει πολύεδρον καὶ πολύστυλον, τῇ δ' ἐρέψει περικλινὲς καὶ κάταντες ἐκ μιᾶς κορυφῆς πεποιημένον, καὶ λέγουσιν ὅτι ἐγένετο κατ' εἰκόνα καὶ μίμησιν τῆς σκηνῆς τοῦ βασιλέως, ἐπιστατοῦντος Περικλέους. — Ἐπίσης ἀναφέρεται ὑπάρχον ἐν Ἀθήναις καὶ πομπεῖον, οἰκοδόμημα πρὸς παρασκευὴν τῶν περιοδικῶν πομπῶν.

§ 11. Ὡς μεγαλοπρεπέστατα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν κοσμημάτων καὶ ἀπαραίτητα οἰκοδομήματα πασῶν τῶν πόλεων ἁπανταχοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ἀναφέρομεν ἐνταῦθα καὶ τοὺς ναούς, τὸ σέμνωμα τῆς ἑλληνικῆς καλλιτεχνίας, εἰ καὶ κατ' ἀμφότερα ταῦτα, καὶ κατὰ τὸ τεχνικὸν καὶ κατὰ τὴν θρησκευτικὴν καὶ δημοτελῆ σημασίαν αὐτῶν ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ ἔθους. Ὁ ναὸς παρ' Ἕλλησιν, ὡς ἡ ἁπλουστάτη οἰκία, ἦν κυρίως ὁ τόπος, ἐν ᾧ ἄγαλμά τι ἀνηγείρετο καὶ ἐφυλάττετο ἀσφαλῶς, καθιεροῦτο δὲ διὰ πανδήμου ἱδρύσεως. Ἐπειδὴ χαρακτὴρ τοῦ ναοῦ ἦν τὸ κεκλεισμένον καὶ μυστηριῶδες, οὐδέποτε εἶχε θυρίδας· ἀλλὰ μετ' αὐτοῦ συνήπτετο ἀμέσως ἐξωτερικόν τι ἐλεύθερον καὶ ἀνοικτόν, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ σκιάζον

καὶ καλύπτον, ἐπειδὴ ὁ ναὸς εἶχε στοὰς καὶ περιδρόμους ἐκ κιόνων. Μεταγενεστέρως δὲ καὶ τὸ ἐνδότερον τοῦ ναοῦ διὰ τῆς ὑπαίθρου κατασκευῆς ἐλάμβανε φαεινοτέραν καὶ εὐρυχωροτέραν πρόσοψιν· ἄλλως δ' ἡ λίαν μεγάλη θύρα μόνη παρεῖχε τὸ φῶς. Διηροῦντο δὲ οἱ ναοὶ εἰς τὰ ἀκόλουθα εἴδη. Α') ὡς πρὸς τὴν θέσιν τῶν πέριξ κιόνων 1) εἰς ναοὺς ἐν παραστάσιν μετὰ παραστάδων ἢ φλιῶν ἐνισχυουσῶν τὸ τέλος τοῦ τοίχου ὑπὸ τὸ ἀέτωμα· 2) εἰς προστύλους μετὰ στοῶν καὶ κιόνων πρὸς τὸ ἐνώπιον, καὶ 3) εἰς ἀμφιπροστύλους μετὰ στοῶν κατὰ τὰς δύο στενοτέρας πλευράς· 4) εἰς περιπτέρους μετὰ κιόνων καὶ στοῶν· 5) εἰς ψευδοπεριπτέρους μετὰ ἡμικιόνων πέριξ· 6) εἰς διπτέρους μετὰ διπλῆς σειρᾶς κιόνων· 7) εἰς ψευδοδιπτέρους μετὰ πτερώματος ἢ δρόμου διπλασίου πλάτους· Β') ὡς πρὸς τὴν ἀπόστασιν τῶν κιόνων ἀπ' ἀλλήλων 1) εἰς πυκνοστύλους (ἔχοντας 3 ἐμβάτας)· 2) εἰς συστύλους ἔχοντας 4· 3) εἰς εὐστύλους ἔχοντας 4 καὶ $^1/_2$· 4) εἰς διαστύλους ἔχοντας 6· 5) εἰς ἀραιοστύλους ἔχοντας πλέον τῶν 6 ἐμβατῶν. — Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰ μέρη τοῦ ναοῦ, διεκρίνοντο ἐν τοῖς εὐμεγέθεσι ναοῖς τὰ ἀκόλουθα· 1) ἡ κρηπὶς ἢ τὸ κρηπίδωμα, ἤτοι τὸ τῆς βάσεως ὕψωμα μετὰ τῶν βαθμίδων· 2) ὁ ἰδίως ναὸς ἢ σηκός, ἐνίοτε διπλοῦς ἐν τῷ αὐτῷ ναῷ (εἰς τοῦτον ἀνήκουσι α') τὸ ἔδος, ὅ ἐστιν ὁ πολλάκις ὑπὸ κιγκλίδων ἐμπεριλαμβανόμενος τόπος τοῦ ἀγάλματος ἢ ξοάνου· β) τὸ ὕπαιθρον, τὸ ἐν τῷ μέσῳ εὑρισκόμενον μέρος· γ') αἱ στοαί, ἢ περίστυλοι, ἢ ὑπερῷοι· δ') ἐνίοτε τὸ ἄδυτον)· 3) ὁ πρόναος· 4) ὁ ὀπισθόδομος· 5) τὸ πτέρωμα τὸ ἐμπεριλαμβάνον τὰ πρόστυλα· 6) προστάσεις, ἐκτισμέναι περίστυλοι στοαί. Οἱ ἐν τῷ ναῷ τοσοῦτον διαπρέποντες καὶ ἀπαραίτητον ἀρχιτεκτονικὸν κόσμημα αὐτοῦ ἀποτελοῦντες κίονες ἦσαν τριῶν διαφόρων ῥυθμῶν, Δωρικοῦ, Ἰωνικοῦ καὶ Κορινθιακοῦ. Ἐν δὲ τῷ κίονι διεκρίνοντο τρία κυριώτερα μέρη· 1) ποῦς ἢ βάσις τοῦ κίονος· 2) τὸ σῶμα ἢ τὸ στέλεχος τοῦ κίονος, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ῥαβδωτόν· 3) κιονόκρανον, ἢ κιόκρανον, ἐπίκρανον ἢ κεφαλή. Τὸ δὲ τελευταῖον ἦν ἢ δωρικὸν μεθ' ὑποτραχηλίου, ἐχίνου, μετὰ δακτυλίων καὶ πλίνθου ἢ ἀβάκου, ἢ Ἰωνικὸν μεθ' ὑποτραχηλίου, ἐχίνου, μετὰ λεσβίου ἀστρα-

γάλου, σωλῆνος, ἑλίκων, μετ' ὀφθαλμῶν καὶ ἀξόνων ἐν τοῖς δυσὶν ἄκροις, ἐν δὲ τοῖς δυσὶν ἄλλοις μετὰ προσκράνων καὶ μετὰ τῶν ζωστήρων, μετὰ τοῦ ἀβάκου καὶ κυματίου· ἢ Κορινθιουργὲς μετὰ δύο κυρίων μερῶν, 1) τοῦ καλάθου, οὗ κοσμήματα ἦσαν ὀκτὼ φύλλα ἀκάνθου, δεύτερον ὀκτὼ ἀκάνθου φύλλα μετὰ καυλίσκων ἢ μίσχων, τρίτον τέσσαρες κοχλίαι καὶ τέσσαρες ἕλικες, μετὰ καλύκων καὶ φύλλων ἀκάνθου, καὶ 2) τοῦ ἀβάκου, συγκειμένου ἐκ κυματίου καὶ ἐπιτιθίδος ἢ κορωνίδος μετὰ προεχουσῶν γωνιῶν καὶ κεκοσμημένου δι' ἀνθεμίων ἐν τοῖς ἐγκοίλοις μέρεσι. Τὸ δὲ ὑπεράνω τῶν κιόνων καὶ τῶν κιονοκράνων μέρος τοῦ οἰκοδομήματος μέχρι τῆς στέγης διῃρεῖτο εἰς τρία μέρη, εἰς τὸ ἐπιστύλιον, εἰς τὴν ζώνην, ἢ τὸ διάζωμα τὸ δωρικὸν μετὰ τῶν τριγλύφων καὶ μετοπῶν, τὸ ἰωνικὸν καὶ κορινθιακόν, ὅπερ ἐκαλεῖτο ζωοφόρος, μετὰ κυματίου, καὶ εἰς θριγκὸν α') δωρικόν, ἔχοντα κυμάτιον δωρικὸν καὶ κορώνην ἢ γεῖσον, καὶ ὑπ' αὐτὸ τοὺς προμόχθους, ἔνθα ἦσαν ἀπῃωρημέναι αἱ σταγόνες, καὶ πάλιν ἄλλο κυμάτιον καὶ τὴν ἐπιτιθίδα μετὰ κεραλῆς λέοντος πέραν τῶν κιόνων· β') ἰωνικόν, περιέχοντα ὀδοντίσκους μετ' ἐντομῆς ἢ μετοχῆς, κυμάτιον, κορώνην ἢ γεῖσον, καὶ πάλιν κυμάτιον καὶ ἐπιτιθίδα· γ') κορινθιακόν, ὅμοιον τῷ ἰωνικῷ, ἐκτὸς μόνον ὅτι ὑπὸ τὸ γεῖσον οἱ πρόμοχθοι, συγκείμενοι ἐξ ἑλίκων καὶ φύλλων ἀκάνθου προκύπτουσιν ὡς στήριγγες.

§ 12. Ἐπὶ τέλους ἐνταῦθα καταλέγομεν ἐν τοῖς οἰκοδομήμασι καὶ κοσμήμασι τῶν διαφόρων πόλεων καὶ τὰ γυμνάσια μετὰ τῶν καταφύτων καὶ συνδένδρων περιπάτων καὶ τῶν περιστύλων στοῶν αὐτῶν καὶ τῶν ὁμοίων, ἅπερ ἐχρησίμευον οὐχὶ μόνον πρὸς γύμνασιν καὶ σωμασκίαν τῆς νεολαίας, καὶ ἔτι ἵνα ἐπέχωσιν αὐτοῖς τόπον τῆς ἀγορᾶς, ἔνθα ἦν ἀπηγορευμένη ὑπὸ τῆς συνηθείας καὶ τῆς ἑλληνικῆς σωφροσύνης ἡ φοίτησις αὐτῶν, ἀλλ' ἵνα παρέχωσι καὶ αὐτοῖς τοῖς τελείοις ἀνδράσιν εὔθετον καὶ τερπνὸν τόπον πρός τε τοὺς περιπάτους καὶ τὴν ἄλλην ἀναψυχὴν αὐτῶν. Τοιαῦτα γυμνάσια, πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος ὄντα κατάδενδρα καὶ ποώδη τοῖς ἐδάφεσιν, ἐν Ἀθήναις ἰδίως ἦσαν πλείονα τοῦ ἑνός, τὸ Κυνόσαργες, τὸ Λύκειον, ἡ Ἀκαδημία· ἡ τελευταία περιγράφεται

ἡμῖν ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους ὡς περιέχουσα μορίας, λευκὸν κάλαμον, σμίλακας, λεύκας, πλατάνους καὶ πτελέας. Ἀγνοοῦμεν δέ, κατὰ πόσον ἡ αὐτὴ ἦν νοσώδης, δι' ἣν αἰτίαν ἐλέγετο ὑπό τινων ὅτι καὶ ἐξελέχθη ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ὡς διατριβή, θέλοντος δῆθεν περικόψαι οὕτω τὴν εἰς τὰ περιττὰ φορὰν τοῦ σώματος. — Συνεχῆ περιγραφὴν περὶ τῆς διαθέσεως τῶν τοῦ γυμνασίου μερῶν, ἀλλὰ συγκεχυμένην καὶ ἀσαφῆ διὰ τὸ ἀκατάλληλον τῆς φράσεως, κατέλιπεν ἡμῖν ὁ περὶ ἀρχιτεκτονικῆς συγγράψας Ῥωμαῖος συγγραφεὺς Οὐϊτρούβιος. Καὶ τὰ μὲν ἀνακαλυφθέντα ἐν διαφόροις πόλεσι γυμνάσια εἶχον ἀλλοίαν διασκευὴν τῆς ὑπὸ Οὐϊτρουβίου περιγραφομένης· οἱ δ' ἑρμηνευταὶ τοῦ ῥωμαίου ἀρχιτέκτονος παρέλιπον καὶ αὐτοὶ ἀσαφεῖς τὰς δυσκολίας αὐτοῦ, ἀλλὰ κατὰ τὰς πιθανωτέρας ὑπό τινων γενομένας διορθώσεις καὶ ἑρμηνείας αὐτοῦ σημειοῦμεν περὶ τῶν ἑλληνικῶν γυμνασίων τὰ ἀκόλουθα. Τὸ ἑλληνικὸν γυμνάσιον παρεῖχε μέγα περιστύλιον δύο σταδίων ἢ χιλίων διακοσίων ποδῶν τὴν περιφέρειαν, ὅπερ κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς εἶχεν ἁπλοῦς περιστύλους δρόμους, κατὰ δὲ τὴν πρὸς μεσημβρίαν τετραμμένην διπλοῦν τοιοῦτον. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς διπλῆς ταύτης στοᾶς, ὅ ἐστιν ἔχον τὴν ἔξοδον πρὸς αὐτήν, ἔκειτο τὸ ἐφηβεῖον, τὸ πρὸς ἄσκησιν καὶ γύμνασιν τῶν ἐφήβων μέγιστον διάστημα μετὰ θάκων ἢ ἑδρῶν παρὰ τοὺς τοίχους. Δεξιᾷ ἐγειτνίαζε μετὰ τοῦ ἐφηβείου τὸ κωρύκειον, εἶτα εἵπετο τὸ κονιστήριον καὶ τελευταῖον ἐν τῇ γωνίᾳ τῆς στοᾶς τὸ ψυχρὸν λουτρὸν ἢ κολυμβήθρα. Ἀριστερᾷ ἔκειτο ἐν πρώτοις τὸ ἐλαιοθέσιον πρὸς χρῆσιν τῶν θερμολουτούντων καὶ ἀντὶ τοῦ παρὰ Οὐϊτρουβίῳ κειμένου ψυκτηρίου θέρμη ἢ θερμὸν βαλανεῖον. Ἐν ταῖς τρισὶν ἄλλαις στοαῖς τοῦ περιστυλίου εὑρίσκοντο αἱ ἐξέδραι ἢ αἴθουσαι πρὸς συναναστροφήν, πρὸς τὰς συνδιαλέξεις τῶν φιλοσόφων, ῥητόρων καὶ ἐν γένει πάντων τῶν ἐπιζητούντων πνευματικὴν ἀσχολίαν. Αὗται αἱ ἐξέδραι ἦσαν ἄστεγοι, ἀλλ' ὑπῆρχον καὶ ὑπόστεγοι, εἰ καὶ τὰ χωρία, ἔνθα γίνεται λόγος περὶ τοιούτων ὡς συσκίων καὶ συνηρεφῶν δύνανται νοηθῆναι ἐπὶ σκιᾶς δένδρων. Αἱ ἐξέδραι πιθανῶς ἦσαν ἐνίοτε καὶ ἡμικυκλιοειδεῖς, ὡς συνδυάζονται παρὰ Πλουτάρχῳ παλαῖστραι καὶ ἡμικύκλια, ἐκτὸς ἐὰν νοῶνται διὰ

τούτων ἄλλα κτίρια διάφορα καὶ ἐκτὸς τῶν γυμνασίων. Οἱ θᾶκοι ἢ ἕδραι ἐννοητέαι ὡς λίθιναι παρὰ τοὺς τοίχους προέχουσαι καὶ διὰ τὸ ψυχρὸν τοῦ λίθου ἱκανῶς ἡδεῖαι ἐν καιρῷ θέρους. Ὅτι δὲ ἦσαν συνεχῆ βάθρα ἢ ἑδώλια, σαφέστατα δεικνύεται ἐκ τῶν ἀκολούθων χωρίων τοῦ Πλάτωνος· «ἕκαστος ἡμῶν τῶν καθημένων ξυγχωρῶν τὸν πλησίον ὤθει σπουδῇ, ἵνα παρ' αὐτῷ καθέζοιτο, ἕως τῶν ἐπ' ἐσχάτῳ καθημένων τὸν μὲν ἀνεστήσαμεν, τὸν δὲ πλάγιον κατεβάλομεν»· καὶ τοῦ ἑτέρου· «ὁ Κτήσιππος ἔτυχε πόρρω καθεζόμενος τοῦ Κλεινίου, ἐμοὶ δοκεῖν· ὡς δ' ἐτύγχανεν ὁ Εὐθύδημος ἐμοὶ διαλεγόμενος προνενευκὼς εἰς τὸ πρόσθεν, ἐν μέσῳ ὄντος ἡμῶν τοῦ Κλεινίου, ἐπεσκότει τῷ Κτησίππῳ τῆς θέας.» Ἠδύναντο ὅμως εἶναι καὶ μονήρεις λίθιναι ἕδραι ἢ αὐτόχρημα θᾶκοι καὶ ἐν τοῖς γυμνασίοις, ὡς καὶ ἐν ἄλλοις μέρεσι τῆς πόλεως, καὶ τοιοῦτοι λίθινοι θᾶκοι σώζονται καὶ σήμερον ἐν Ἀθήναις καὶ ἀλλαχοῦ. Τὸ δὲ εὐρύχωρον ὕπαιθρον διάστημα τοῦ περιστυλίου ἐχρησίμευεν ἀναμφιβόλως πρὸς τὰς γυμναστικὰς ἰδίως ἀσκήσεις, ὡς σαφῶς λέγει τοῦτο περὶ τοῦ Λυκείου ὁ Λουκιανός· «ἕτεροι δὲ ἐν τῷ σιθρίῳ τῆς αὐλῆς τοῦτο δρῶσιν», καὶ Δίων ὁ Χρυσόστομος· «ἐπεὶ δὲ πρὸς τῷ γυμνασίῳ ἤμεν, τοὺς μέν τινας ἑωρῶμεν ἐν τῷ δρόμῳ ἔξω τρέχοντας καὶ κραυγὴ τῶν παρακελευομένων ἦν, τοὺς δὲ καὶ ἄλλως γυμναζομένους». Ταῦτα ἀρκοῦσι γενικώτερον περὶ τῶν γυμνασίων, διότι καὶ τὰ τοῦ Οὐϊτρουβίου γέμουσιν ἀμφιβολιῶν ἀλύτων, καὶ τὰ κατὰ φαντασίαν σχέδια τῶν νεωτέρων ἐν γένει μόνον καὶ μόλις συμφωνοῦσι πρὸς τὰς εἰδήσεις ἐκείνου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΚΑΤΟΝ ΟΓΔΟΟΝ.

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΟΙΚΙΩΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ.

§ 1. Ἐν ᾧ δὲ οἱ Ἕλληνες τόσον πλουσίως καὶ κομψῶς ἐκαλλώπιζον διὰ τοσούτων καὶ τοιούτων μεγαλοπρεπῶν οἰκοδομῶν τὰς πόλεις καὶ τὰς ἀγορὰς αὐτῶν, ἐλάχιστα ἐφρόντιζον περὶ ὁμοίας ἀρχιτεκτονικῆς ἀναπτύξεως ἐν ταῖς ἰδιωτικαῖς αὐτῶν οἰκίαις, καθ' ὅσον οὐδ' αὐτοὶ οἱ πλούσιοι ᾐσθάνοντο τὴν ἀνάγκην τοῦ κοσμεῖν αὐτάς, διότι, ὡς εἴδομεν, αὐτοὶ δὴ οἱ εὐπορώτατοι καὶ μᾶλλον ἀνεξάρτητοι τῶν πολιτῶν διῆγον οἴκοι μόνον τὸν χρόνον τοῦ γεύεσθαι καὶ δειπνεῖν καὶ τοῦ ὕπνου, καὶ ἑπομένως ἡ οἰκοδομικὴ ἢ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἰδιωτικῶν οἰκιῶν ὤφειλεν ἔχειν πρὸ ὀφθαλμῶν μόνον τὰς ἀνάγκας τοιαύτης οἰκογενείας καὶ οἰκονομίας, ὁποῖαι περιεγράφησαν ἐν τοῖς προηγουμένοις. Ἄλλως δὲ παρατηροῦμεν γενικώτερον ὅτι ἡ ἐξέτασις καὶ ἔκθεσις τῆς ἑλληνικῆς συνηθείας περὶ τὴν οἰκοδομίαν τῶν οἰκιῶν, τούτου τοῦ κεκλεισμένου θεάτρου τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου, διαμένει ἐν τῶν δυσχερεστάτων ζητημάτων τοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ὥστε, εἰ καὶ πολλοὶ τῶν νεωτέρων ἐπεχείρησαν διαγράψαι καὶ σχέδια ἑλληνικῶν οἰκιῶν καὶ ἀνοικοδομῆσαι τρόπον τινὰ ἐκ τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις συγγραφεῦσι σποραδικῶν εἰδήσεων ἑλληνικὴν οἰκίαν, ἀλλ' ὅμως ἀνυπέρβλητοι σχεδὸν δυσκολίαι ἀντίκεινται εἰς τοιαύτην τινὰ ἀνέγερσιν ἑλληνικῆς οἰκίας πρῶτον μὲν διὰ τὸ ἐλλιπὲς καὶ ἀποσπασματικὸν τῶν περὶ τούτου διασωθεισῶν εἰδήσεων, εἶτα διὰ

τὴν πολύσημον χρῆσιν τῶν ὀνομασιῶν ἑκάστου μέρους, διὰ τὴν ἄκριτον καὶ καταχρηστικὴν ἐπισώρευσιν τῶν παντοίους χρόνους συμφυρόντων ἀλλήλοις σχολιαστῶν καὶ ὀνοματολόγων καὶ λεξικογράφων καὶ τὴν παντελῆ ἐξαφάνισιν λειψάνων τοιούτων ἀρχαίων οἰκοδομῶν. Συνήθως ἀπηλλάττοντο τούτου τοῦ δυσχερεστάτου καὶ σκοτεινοτάτου ζητήματος τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ βίου, καταλέγοντες κατ' ὄνομα τὰ διάφορα μέρη τῆς οἰκίας, καὶ λέγοντες ὅτι ἡ οἰκία εἶχε θυρωρεῖον, περίστυλον, γυναικωνῖτιν καὶ ἀνδρωνῖτιν, θάλαμον καὶ ἀμφιθάλαμον καὶ τὰ ὅμοια, ἀλλὰ πῶς συνείχοντο ταῦτα τὰ διάφορα μέρη πρὸς ἀποτέλεσιν ἑνὸς σκοπίμου ὅλου, ποίαν θέσιν κατεῖχον ὡς πρὸς ἄλληλα, περὶ τούτου ἡ παντελὴς ἐπεκράτει σιωπή, ἢ διέγραφον τὸ σχέδιον τῆς ἑλληνικῆς οἰκίας μοναμερῶς κατὰ τὰς ὁδηγίας τοῦ ῥωμαίου ἀρχιτέκτονος Οὐϊτρουβίου, οὐδαμῶς προσέχοντες εἰς τὰς πολυαρίθμους ἀντιφάσεις τὰς ἀναφυομένας ἐκ τῶν τυχαίων μαρτυριῶν καὶ ὑπομνήσεων ἄλλων ἀξιοχρεωτέρων συγγραφέων, ἢ μάλιστα καὶ αὐτὸς ὁ ῥωμαῖος ἀρχιτέκτων παρενοεῖτο, καὶ ἐν γένει ἐν ἀντιφάσει πρὸς τοῦτον ἐδιδάσκετο ὅτι τὸ ἔμπροσθεν μέρος τῆς οἰκίας ἦν ἡ ἀνδρωνῖτις, τὸ δὲ ὄπισθεν κείμενον ἡ γυναικωνῖτις. Ἀλλ' ὁ μὴ ἐπιχειρῶν παραβάλλειν καὶ συνδυάζειν πρὸς ἀλλήλας πάσας τὰς σποραδικὰς περὶ τούτου εἰδήσεις, οὗτος εὑρίσκει μὲν περὶ πάσης ἱκανοποιούσης αὐτὸν διατάξεως τῆς οἰκίας μαρτυρίαν τινὰ κατὰ τὸ φαινόμενον ἔχουσαν ἀποδεικτικὸν κῦρος, ἀλλ' ὁ αὐτὸς ὀφείλει προσμένειν ἐξ ἅπαντος ὅτι εὑρήσει δευτέραν τινὰ τοιαύτην ἀρκοῦσαν, ὅπως ἀνατρέψῃ ἄρδην τὴν ἐπὶ τοσοῦτον ἐπισφαλοῦς καὶ κλονουμένου θεμελίου ἑδράζουσαν οἰκοδομὴν αὐτοῦ. Τοιοῦτόν τι οὐδ' ὑπώπτευσαν ὅτι ἔπαθον πάντες σχεδὸν οἱ μεταγενέστεροι Γάλλοι, Ἰταλοί, Ἱσπανοί, Γερμανοὶ καὶ Ἄγγλοι ἑρμηνευταὶ καὶ μεταφρασταὶ τοῦ Οὐϊτρουβίου, ὧν οἱ πλεῖστοι ἐξ ἀκοῆς μόνον ἐγίνωσκον ὅτι παρὰ τὴν ῥωμαϊκὴν φιλολογίαν ὑπῆρχε καί τις ἑλληνική, ἢ τὸ μέγιστον ἔμαθον αὐτὴν μόνον ἐκ μεταφράσεων. Παραλείποντες ἐνταῦθα τὴν τοιαύτην ἔκθεσιν τοῦ Οὐϊτρουβίου καὶ τὴν λεπτομερῆ ὑπόδειξιν τῶν σφαλμάτων καὶ ἀντιφάσεων αὐτοῦ τε καὶ ἄλλων, νομίζομεν καθῆκον ἡμῶν τὸ ἐκθεῖναι κατὰ τὸ πιθανώτερον καὶ συμ-

φωνότερον πρὸς τὰς εἰδήσεις τῶν ἀρχαίων τὰ περὶ τῆς διασκευῆς καὶ διαθέσεως τῆς ἑλληνικῆς οἰκίας, καὶ ἐπειδὴ ἀναμφισβητήτως ἡ διάταξις τῶν ἑλληνικῶν οἰκιῶν κατὰ μικρὸν ἐν τῇ μακρᾷ σειρᾷ τῶν χρόνων τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος ὑπέστη σημαντικὰς ἀλλοιώσεις, διὰ τοῦτο καθίσταται ἀναγκαιότατον τὸ προσδιορίσαι τὸν χρόνον, καθ' ὃν ἐννοητέον τὴν προκειμένην οἰκίαν. Περὶ τῶν μεγάρων ἢ μεγαλοπρεπῶν οἴκων τῶν ὁμηρικῶν ἡρώων σημειοῦμεν ὅτι περιττὸν λαβεῖν αὐτὰ ὡς βάσιν τῶν περὶ ἑλληνικῆς οἰκίας ἐρευνῶν ἡμῶν, καὶ μόνον συγκριτικῶς καὶ πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἤθους, ἀναφέρομεν αὐτὰ ἐνταῦθα· διότι πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς Ἀθήναις, αἵτινες ἄλλως διέμειναν μᾶλλον ἀνεπηρέαστοι ἀπὸ τῶν ἐξωτερικῶν εἰσβολῶν καὶ βιαίων κλονισμῶν τῶν μεταναστευόντων ἑλληνικῶν φύλων καὶ μᾶλλον διετήρησαν τὸ πατροπαράδοτον ἦθος, ἔνθα ὅμως καθίσταται ἡμῖν ἐπαισθητοτέρα ἡ ἀπὸ τῆς πολυτελοῦς Ἰωνίας ἐπίδρασις, ἡ ἑλληνικὴ οἰκία κατέστη παντάπασιν ἀλλοία, καθ' ἣν ἐποχὴν γίνεται λόγος ἐνταῦθα. Ἡ δὲ τοιαύτη διαφορὰ καταδεικνύεται ἀρκούντως καὶ ἐκ μόνου τούτου, ὅτι παρ' Ὁμήρῳ ἡ διαμονὴ τῶν γυναικῶν, ἥτις οὐδ' ὑπὸ τὸ ὄνομα γυναικωνῖτις εὕρηται, κεῖται ἐν τῷ ὑπερῴῳ, ἐν ᾧ μεταγενεστέρως μόνον κατ' ἐξαίρεσιν γίνεται τοῦτο. Ἐκ δὲ ταύτης τῆς ἐν τῷ προσγείῳ συμπαραθέσεως τῆς ἀνδρωνίτιδος καὶ γυναικωνίτιδος ἐξαρτᾶται ἡ ὅλη διάθεσις τοῦ σχεδίου τῆς ἑλληνικῆς οἰκίας, καὶ ἐπομένως ἡ περὶ τὴν θέσιν τούτων μεταγενεστέρα παραλλαγὴ θεωρητέα ὡς οὐσιώδης καὶ ῥιζική· ἄλλως δὲ καὶ ἡ μείζων συμπύκνωσις τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῶν οἰκιῶν ἐν ταῖς πόλεσιν ἀναγκαίως ἐπήνεγκε σημαντικὰς ἀλλοιώσεις περὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν οἰκιῶν. Διὸ οὔτε ἡ περιγραφὴ τοῦ Ὁμήρου οὔτε τὸ κατ' αὐτὴν ὑπὸ νεωτέρων διαγραφὲν σχέδιον ὁμηρικοῦ ἑλληνικοῦ μεγάρου δύναται ἐφαρμόζεσθαι εἰς τὴν μεταγενεστέραν ἑλληνικὴν ἐποχήν. Καὶ ἀπὸ μὲν τῶν ὁμηρικῶν χρόνων καθ' ὅλον τὸ ἀμέσως ἀκόλουθον χρονικὸν διάστημα μέχρι περίπου τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου σχεδὸν οὐδεμίαν εἴδησιν εὑρίσκομεν, καὶ διὰ τοῦτο εὐλόγως δυνάμεθα ἐκλαμβάνειν ὅτι αἱ κατὰ τούτους τοὺς χρόνους οἰκίαι ἦσαν οὐχὶ οὐσιωδῶς διάφοροι ἀπὸ τῶν κατὰ

τοὺς χρόνους τοῦ Σόλωνος καὶ Πεισιστράτου· οὕτω δὲ ἡ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου μέχρις Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου ἑκατονταετηρὶς θεωρητέα οὐσιωδῶς ὡς ὁ καταλληλότατος χρόνος, ὃν ὀφείλει λαμβάνειν ὑπ' ὄψιν ὁ ἀκριβῶς ἐρευνῶν περὶ τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς δυνατῆς ἀναπτύξεως τῶν ἑλληνικῶν οἰκιῶν. Ἀπὸ δὲ τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ ἔκτοτε συνέβησαν μείζονες μεταβολαὶ περὶ αὐτάς, αἵτινες μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἰσὶ δυσαπόδεικτοι.

§ 2. Ἀλλὰ καὶ περὶ αὐτῶν τῶν ὁμηρικῶν δωμάτων ἢ μεγάρων, ἅπερ ἡ ποιητικὴ φαντασία κατακοσμεῖ οὐχὶ μόνον διὰ ξεστοῦ λίθου, ἀλλὰ καὶ διὰ χρυσοῦ καὶ ἄλλων πολυτίμων ὑλῶν, σημειοῦμεν ὅτι ἦσαν ὅμοια κατά τε τὴν περιοχὴν καὶ ἔκτασιν πρὸς ἀγροτικὴν ἔπαυλιν, περικυκλουμένην ὑπὸ μεγάλου περιβόλου ἢ τοίχου, ὃς ὀνομάζεται διαφόρως, ἄλλοτε μὲν ἕρκιον αὐλῆς, ἄλλοτε δὲ μέγα τεῖχίον αὐλῆς, ἄλλοτε δὲ καὶ χόρτος αὐλῆς μετὰ τῆς σημασίας τοῦ περιφράγματος ἢ περιβαλλομένου τόπου (ἐξ οὗ καὶ τὸ παρὰ Λατίνοις cohors καὶ cors, cortis καὶ τὸ τῶν νεωτέρων cour = ἡ αὐλή) καὶ οὐχὶ κατὰ τὴν μεταγενεστέραν ἔννοιαν τῆς λέξεως χόρτου. Ἐν τῷ μέσῳ ταύτης τῆς εὐτειχίστου ἢ εὐερκοῦς αὐλῆς εὑρίσκετο πολλάκις τὸ μέγιστον στρογγύλη τις ἀποθήκη πρὸς ἐναπόθεσιν διαφόρων σκευῶν, καλουμένη θόλος. Ἀλλὰ καὶ ταῦτα τὰ ὁμηρικὰ μέγαρα ἦσαν μᾶλλον πρὸς τὰς ἀνάγκας καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἐνοικούντων προσηρμοσμένα, καὶ μόλις περιεῖχον οἰκήματα ἢ δώματα πλείονα τῶν θαλάμων τῶν ἀπαραιτήτως ἀναγκαίων ἑκάστῳ τῶν ἐνοικούντων. Τοιοῦτοι θάλαμοι εὔπηκτοι ἢ εὐπηγεῖς ἀναφέρονται ἡμῖν ἐν τοῖς ἀνακτόροις τοῦ Πριάμου πεντήκοντα ἐκ ξεστοῦ λίθου, δεδημένοι πλησίον ἀλλήλων, ἔνθα ἐκοιμῶντο οἱ παῖδες τοῦ Πριάμου, καὶ ἄλλοι δώδεκα τοιοῦτοι θάλαμοι ὡς κοιτῶνες τῶν γαμβρῶν τοῦ Πριάμου ἀντικρὺ τῶν προμνησθέντων ἐντὸς τῆς αὐτῆς αὐλῆς, ὡς ἰδιαίτερον οἴκημα. Οἱ τοιοῦτοι θάλαμοι συνεδέοντο μετ' ἀλλήλων δι' ὑποστέγου ἢ τοὐλάχιστον περιστύλου διαδρόμου ἢ στοᾶς, ἢ ἐκαλεῖτο αἴθουσα ἀπὸ τοῦ αἴθειν, ὡς αἰθομένη ἢ φωτιζομένη καὶ θερμαινομένη ὑπὸ τοῦ ἡλίου. «Αἴθουσα, στοὰ περίστυλος, ἡλίῳ αἰθομένη, ἧς τὸ μὲν

ἐνδοτέρω πρόδομος, τὸ δ' ἐνδοτάτω θάλαμος· κατὰ δὲ τοὺς ἀκριβεστέρους ἡ τάξις οὕτως· ἕρκος, περὶ ὃ πύλαι, μετὰ δὲ τὸ ἑρκίον αὐλή, μεθ' ἣν αἴθουσα, εἶτα πρόδομος, δόμος καὶ θάλαμος» (Εὐστάθιος). Ἐκ τούτων λοιπὸν βλέπομεν ὅτι ἡ παρ' Ὁμήρῳ αἴθουσα, πολὺ ἀπέχουσα εἶναι ὁ παρ' ἡμῖν οὕτως ὀνομασθεὶς πρὸς ὑποδοχὴν τῶν ξένων ἢ φίλων θάλαμος, ἀπετέλει μᾶλλον παρ' Ὁμήρῳ μέρος τῆς αὐλῆς. Ἐν μεγάλοις δὲ οἴκοις, οἷος παρίσταται ὁ τοῦ Πριάμου, ἠδύναντο ὑπάρχειν καὶ πλείονες τοιαῦται αἴθουσαι. Ἐάν δ' ἐνίοτε λέγηται ὅτι ἐν τοιαύταις αἰθούσαις κατεκλίνοντο καὶ ἐκοιμῶντο οἱ ξένοι καὶ ἄλλοι τινές, τότε ἐννοητέον ὅτι τοῦτο ἐγίνετο οὐχὶ ἐν ταύτῃ τῇ ὑπαίθρῳ ἢ καὶ κεκαλυμμένῃ ὑπὸ τῆς προεχούσης στέγης τῆς οἰκίας αἰθούσῃ, ἀλλ' ἐντὸς θαλάμου ἐκδιδόντος εἰς ταύτην τὴν στοάν. Ἐν τῷ μέσῳ δέ, μεταξὺ τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ θαλάμου ἢ μεγάρου, εὑρίσκετο ἡ μεγάλη πρὸς ἑστίασιν αἴθουσα ἢ θάλαμος καὶ διὰ τοῦτο συχνάκις ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασιν ἀπαντῶνται αἱ τρεῖς αὗται ὀνομασίαι θάλαμος καὶ δῶμα καὶ αὐλή. Καὶ ἐν ᾧ δόμος καὶ μέγαρον σημαίνει συνήθως τὸ σύνολον τῶν οἰκοδομῶν, αἵτινες καὶ πληθυντικῶς δώματα καλοῦνται, αἱ δὲ λέξεις δῶμα καὶ θάλαμος σημαίνουσι τὰ διάφορα τμήματα ἢ οἰκήματα τοῦ οἴκου, εὕρηται ὅμως πολλάκις ἡ λέξις μέγαρον σημαίνουσα αὐτὸν τῶν ἀνδρῶνα. Ὑπεράνω δὲ τούτου τοῦ πρὸς ἑστίασιν προσδιωρισμένου δώματος ἀνυψοῦτο ἡ γυναικωνῖτις μετὰ τοῦ συζυγικοῦ κοιτῶνος (τοῦ παστοῦ ἢ τῆς παστάδος) ἐν τῷ ὑπερκειμένῳ οἰκήματι, ὅπερ ἐκαλεῖτο ὑπερῷον, πρὸς ὃ ἵνα ἀναβαίνωσιν ἔχρῃζον κλίμακος· ἐν τῷ τοιούτῳ ὑπερῴῳ διέτριβεν ἡ γυνὴ μετὰ τῶν ἀμφιπόλων ἢ θεραπαινίδων αὐτῆς καὶ ἐφρόντιζε περὶ τῶν οἰκιακῶν ἔργων, οἷα ἀλλαχοῦ διεγράφησαν.

§ 3. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὰς παντοίας ἀλλοιώσεις, ἃς ὑπέστη ἡ διάθεσις τῶν τῆς οἰκίας μερῶν κατὰ τοὺς ὑστέρους χρόνους, τὸ σύνολον αὐτῶν καὶ ὁ τύπος, οὕτως εἰπεῖν, τῆς οἰκίας διέμεινεν ἱκανῶς ὁ αὐτός, εἰ καὶ κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους μόνον κατ' ἐξαίρεσιν εὑρίσκετο ἡ γυναικωνῖτις ἐν τῷ ὑπερῴῳ. Συνήθως δὲ ἐνόμιζον ὅτι καὶ μετὰ ταῦτα ἡ γυναικωνῖτις διετήρησε τὴν αὐτὴν ἐν τῷ ὑπερῴῳ θέσιν, ἀναφερόμενοι εἰς τὸ ἀκόλουθον χωρίον τοῦ

Λυσίου· «οἰκίδιον ἐστί μοι διπλοῦν, ἴσα ἔχον τὰ ἄνω τοῖς κάτω, κατὰ τὴν γυναικωνῖτιν καὶ τὴν ἀνδρωνῖτιν· ἐπειδὴ δὲ τὸ παιδίον ἐγένετο ἡμῖν, ἡ μήτηρ αὐτὸ ἐθήλαζεν, ἵνα δὲ μή, ὁπότε λούεσθαι δέοι, κινδυνεύοι κατὰ τῆς κλίμακος καταβαίνουσα, ἐγὼ μὲν ἄνω διητώμην, αἱ δὲ γυναῖκες κάτω». Καὶ ἐν ἄλλοις δέ τισι χωρίοις τῶν κωμικῶν, ἔνθα γίνεται λόγος περί τινων γυναικῶν καταβαινουσῶν, ἀναγκαζόμεθα συμπεραίνειν ἐκ ταύτης τῆς λέξεως ὅτι αἱ ἐκεῖ ἀναφερόμεναι γυναῖκες διέμενον ἐν τῷ ὑπερῴῳ, ἀγνοοῦντες, ἂν διέμενον ἐκεῖ σταθερῶς ὡς ἐν γυναικωνίτιδι, ἢ ἔτυχον τότε εὑρεθεῖσαι ἐκεῖ. Ἐπίσης οὐδὲν δυνάμεθα συμπεραῖναι ἐκ τῆς ἐν τῷ ὑπερῴῳ μετὰ τῶν γυναικῶν κατακλείσεως τῶν δύο τυράννων Ἀριστίππου καὶ Ἀλεξάνδρου περὶ τοῦ συνήθους ἰδιωτικοῦ βίου· διότι ἡ τοιαύτη ἀνάβασις καὶ ἐν τῷ ὑπερῴῳ κατάκλεισις ἦσαν ἀσφαλιστικὰ μέτρα δύο ὑπόπτων καὶ ἀείποτε περιφόβων περὶ τῆς ἑαυτῶν ζωῆς τυράννων. Ἐκ τῶν λέξεων τοῦ Λυσίου ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ ἀνὴρ πρὸ τῆς καταβάσεως τῆς γυναικὸς αὐτοῦ κατῴκει ἐν τῷ κάτω μέρει καὶ ἡ γυναικωνῖτις ἦν ἐν τῷ ἄνω, καὶ ἐν μικροτέραις οἰκίαις, ἐν αἷς τὸ πρόσγειον κατεῖχε μακρὰν καὶ ἀνεπαρκῆ τῇ τε ἀνδρωνίτιδι καὶ γυναικωνίτιδι ἔκτασιν, ἡ τοιαύτη διαίρεσις ἦν τόσον φυσικὴ καὶ σύμφωνος πρὸς τὸ ἑλληνικὸν ἔθος, ὥστε ὁ ἀγορεύων οὐδαμῶς ἦν ἠναγκασμένος ἐκθεῖναι τοῖς δικασταῖς τότε πρῶτον ὅτι ἐν τῇ οἰκίᾳ αὐτοῦ οὕτως εἶχε τὸ πρᾶγμα· ἀλλ' ἐκ τούτου οὐδὲν ἐξάγεται περὶ οἰκιῶν μὴ περιωρισμένων ἐν τόσον στενῇ ἐκτάσει, καὶ τοιαῦται ἦσαν ἀναμφιβόλως αἱ πλεῖσται. Μάλιστα τὸ ἐνταῦθα λεγόμενον δύναται ἀποδεῖξαι καὶ τοὐναντίον· διότι, ἐὰν συνήθως ἡ γυναικωνῖτις ἔκειτο ἐν τῷ ὑπερῴῳ, ἔπεται ὅτι οὐδαμῶς ἦν ἠναγκασμένος ὁ ἀνὴρ ἐκφράσαι πρῶτον ὅτι ἦν αὐτῷ διπλοῦν οἰκίδιον. Ἀλλ' ὅσην καὶ ἂν ἀπονείμῃ τις ταύτῃ τῇ μαρτυρίᾳ ἰσχύν, ἐνθυμητέον ὅμως ὅτι ὁ αὐτὸς ῥήτωρ ὁμιλεῖ ἀλλαχοῦ περὶ γυναικωνίτιδος ἐν τοῖς κάτω, ἔνθα λέγεται περί τινος ὅτι «ἐλθὼν ἐπὶ τὴν οἰκίαν τὴν ἐμὴν νύκτωρ μεθύων, ἐκκόψας τὰς θύρας, εἰσῆλθεν εἰς τὴν γυναικωνῖτιν», ἅπερ οὐδαμῶς δυνάμεθα ἐκλαβεῖν περὶ ὑπερῴου· ἔτι δὲ ἡ οἰκία τοῦ Ἀθηναίου Ἰσχομάχου ἀναφέρεται ἡμῖν ὑπὸ Ξενοφῶντος

ὡς ἔχουσα τὴν γυναικωνῖτιν παρὰ τῇ ἀνδρωνίτιδι, καὶ ἀλλαχοῦ πάλιν ἀναφέρεται ἡμῖν ὅτι ἡ γυνὴ εὑρίσκετο ἐν τῇ γυναικωνίτιδι ἐν τῇ αὐλῇ. Ἔτι δὲ πολλάκις ἀναφέρεται τὸ ὑπερῷον ἐκμισθούμενον καὶ κατοικούμενον ὑπὸ ξένων. Καὶ παρὰ Σοφοκλεῖ, ἔνθα ὁ ἄγγελος διηγεῖται τὰ περὶ τῆς αὐτοκτονίας τῆς Ἰοκάστης καὶ τῆς ἐκτυφλώσεως τοῦ Οἰδίποδος, φαίνεται ἐκ τοῦ συνόλου τῆς διηγήσεως ὅτι τὰ ἐκεῖ ἀναφερόμενα νυμφικὰ λέχη καὶ ἡ γυναικωνῖτις, ἔνθα βεβαίως ἐκεῖνα εὑρίσκοντο, ἔκειντο ἐν τῷ προσγείῳ καὶ τῇ αὐλῇ· καὶ ἐνταῦθα σημειωτέον ὅτι ὁ τραγικὸς εἶχεν ἐν τούτῳ πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν συνήθειαν οὐχὶ ὧν περιγράφει χρόνων, ἀλλὰ τὴν τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ. Ἐκ τῶν προηγουμένων ἕπεται ὅτι αὕτη ἡ κατὰ τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους καὶ τοὺς ἱστορικοὺς διάφορος θέσις τῆς γυναικωνίτιδος ἀποτελεῖ τὴν κυριωτέραν διαφορὰν τῶν ἑλληνικῶν οἰκιῶν κατὰ ταύτας τὰς δύο ἐποχάς. Πρὶν ἢ περιγράψωμεν ταύτην τὴν τῶν ἱστορικῶν χρόνων συνήθειαν, κρίνομεν ἀναγκαῖον προτάξαι τὴν ὑπὸ Οὐϊτρουβίου ἔκθεσιν ἑλληνικῆς οἰκίας. Οὗτος, πραγματευθεὶς προηγουμένως περὶ ῥωμαϊκῆς οἰκίας, λέγει περὶ ἑλληνικῆς τὰ ἀκόλουθα. «Οἱ Ἕλληνες οὐκ ἔχουσι προδόμους (τὰ παρὰ Ῥωμαίοις atria· atrium δὲ ἦν ἐν ἀρχῇ τὸ μέλαν δῶμα ἢ θάλαμος μετὰ τοῦ βωμοῦ, τῆς κλίνης, τῆς τραπέζης καὶ ἑστίας, τὸ παρ' Ὁμήρῳ μέλαθρον μέγαρον), οὐδὲ οἰκοδομοῦσιν, ἀλλ' εὐθὺς κατὰ τὴν ἀπὸ τῆς πύλης εἴσοδον κατασκευάζουσιν ὁδοὺς οὐχὶ πλατείας, καὶ ἔνθεν μὲν τούτων ἱπποστάσια, ἑτέρωθεν δὲ οἰκίσκους θυρωρῶν (τούτους πρὸ πάντων ὤφειλεν ὀνομάσαι θυρωρεῖα), καὶ εὐθὺς λήγουσιν αἱ ἐνδότεραι πύλαι. Οὗτος δ' ὁ μεταξὺ τῶν δύο πυλῶν χῶρος καλεῖται παρ' Ἕλλησι θυρωρεῖον. Ἐκεῖθεν ὑπάρχει εἴσοδος εἰς τὸ περιστύλιον· τοῦτο δὲ τὸ περιστύλιον κατὰ τρία μέρη ἔχει στοάς· καθ' ὃ δὲ μέρος βλέπει πρὸς μεσημβρίαν, δύο παραστάδας ἐφ' ἱκανὸν διάστημα ἀπεχούσας ἀλλήλων, ἐφ' ὧν ἐπίκεινται δοκοὶ ἢ ἐπιστύλια, καὶ αἵτινες παρέχουσι πρὸς τὰ ἔνδον βάθος ἔχον τὰ δύο τρίτα τῆς ἀπ' ἀλλήλων κατὰ μέτωπον ἀποστάσεως τῶν παραστάδων. Οὗτος ὁ τόπος παρά τισι μὲν καλεῖται προστάς, κατ' ἄλλους δὲ παραστάς. Πρὸς τὰ ἐνδότερα τούτων κατασκευάζονται με-

γάλοι οἶκοι, ἐν οἷς διατρίβουσιν αἱ οἰκοδέσποιναι μετὰ τῶν ἐριουργῶν. Δεξιόθεν δὲ καὶ ἀριστερόθεν τῆς προστάδος εἰσὶ κατεσκευασμένοι κοιτῶνες, ὧν ὁ εἷς καλεῖται θάλαμος, ὁ δ' ἕτερος ἀμφιθάλαμος. Πέριξ δ' ἐν ταῖς στοαῖς διατίθενται καθημερινοὶ τρίκλινοι οἶκοι καὶ κοιτῶνες καὶ δωμάτια δουλικά. Τοῦτο τὸ μέρος καλεῖται γυναικωνῖτις. Μετὰ τούτων συνάπτονται εὐρύτεροι οἶκοι, ἔχοντες εὐρυχωρότερα περιστύλια». Μετὰ ταῦτα ἕπεται ἡ περιγραφὴ τῆς ἀνδρωνίτιδος, ἔνθα λέγεται περαιτέρω· «οὗτοι δὲ οἱ οἶκοι ἔχουσιν ἐξαίρετα πρόθυρα (κλίσιον, θυρῶνα) καὶ ἰδιαιτέρας μεσαύλους πύλας μετ' ἀξιοπρεπείας». Κατὰ πόσον δ' ἀληθεύει ἡ χωλαίνει αὕτη τοῦ Οὐϊτρουβίου ἡ περιγραφή, βλέπομεν ἐκ τῆς ἀκολούθου διατάξεως καὶ σημασίας ἑκάστου τῶν μερῶν τῆς ἑλληνικῆς οἰκίας.

§ 4. Τὸ κέντρον τῆς ὅλης οἰκίας ἀπετέλει ἡ αὐλή, εἰς ἣν κύκλωθεν ἔβλεπον καὶ ἐξέδιδον τὰ διάφορα δωμάτια· ταύτην τὴν αὐλὴν εἴδομεν ὅτι ὁ Ὅμηρος καλεῖ αἴθουσαν· καθ' ἣν δὲ σημασίαν καλεῖται αὕτη παρ' Ὁμήρῳ αἴθουσα, εἴτε ὡς ἐστεγασμένη καὶ ἐκ τῶν πλαγίων αἰθομένη ὑπὸ τοῦ ἡλίου, εἴτε ὡς παντάπασιν ὕπαιθρος, οὕτω καὶ αὐλὴ ὠνομάσθη ὁ αὐτὸς τόπος ὡς διαπνεόμενος καὶ ἀνοικτὸς τόπος (ἄω = πνέω· ἀϜλή). Περιλαμβάνει λοιπὸν αὕτη ἡ αὐλὴ τὸ ἐνδότερον ὕπαιθρον μέρος τοῦ οἴκου καὶ τοὺς περικυκλοῦντας αὐτὸ περιστύλους δρόμους· διὸ παρὰ Πολυδεύκει ἡ αὐλὴ θεωρεῖται ταὐτόσημος τῷ περιστυλίῳ· «αὐλή, ἣν αἴθουσαν Ὅμηρος καλεῖ· εἴποις δ' ἂν τὸν περίστυλον τόπον καὶ περικίονα· ὁ γὰρ στῦλος καὶ κίων ὀνομάζεται» (ἔνθα αἱ ἀπὸ τοῦ εἴποις ἂν λέξεις συνδυαστέαι στενῶς μετὰ τῶν προηγουμένων). Ἐκ ταύτης εἰσήρχοντο εἰς τὰ ἰδιαίτερα δώματα, ὧν αἱ θύραι καὶ ἀπέλῃγον εἰς αὐτήν· αἱ δὲ στοαὶ καὶ ἐνταῦθα ἐχρησίμευον καὶ ὡς περίπατος καὶ ὡς τόπος ἑστιάσεως. Καὶ διαφέρει μὲν ἡ τοιαύτη αὐλὴ κατά τι ἀπὸ τῆς παρ' Ὁμήρῳ, ἣν ὅμως πάντοτε ὕπαιθρος καὶ διαπνεόμενος τόπος. Τὰ ἀκόλουθα χωρία τῶν ἀρχαίων ἀρκοῦσιν, ὅπως προσδιορίσωσι τὴν θέσιν καὶ τὴν χρῆσιν αὐτῆς. Παρὰ Πλάτωνι· «ἐξαίφνης τὴν αὔλειον θύραν κρουομένην πολὺν ψόφον παρασχεῖν, ὡς κωμαστῶν καὶ αὐλητρίδος φωνὴν ἀκούειν.... καὶ οὐ πολὺ ὕστερον Ἀλκιβιάδου τὴν φωνὴν ἀκούειν ἐν τῇ αὐλῇ

σφόδρα μεθύοντος καὶ βοῶντος». Παρὰ δὲ Πλουτάρχῳ· «ὡς δὲ ἀπαγγείλας καὶ κελευσθεὶς ἀνοῖξαι τὸν μοχλὸν ἀφεῖλε καὶ μικρὸν ἐνέδωκε τὴν θύραν, ἐμπεσόντες ἀθρόοι καὶ ἀνατρέψαντες τὸν ἄνθρωπον, ἴεντο δρόμῳ διὰ τῆς αὐλῆς ἐπὶ τὸν θάλαμον». Ὡσαύτως παρὰ Πλάτωνι· «ἀλλὰ δεῦρο ἐξαναστῶμεν εἰς τὴν αὐλὴν καὶ περιόντες αὐτοῦ διατρίψωμεν, ἕως ἂν φῶς γένηται». Καὶ παρὰ Δημοσθένει· «πρὸς δὲ τούτοις ἔτυχεν ἡ γυνή μου μετὰ τῶν παίδων ἀριστῶσα ἐν τῇ αὐλῇ». Ἐν τῇ αὐλῇ εὑρίσκετο τέλος καὶ ὁ βωμὸς τοῦ Ἑρκείου Διός, ἔνθα ἐτέλουν τὰς οἰκιακὰς θυσίας. Ἐκ δὲ τῆς ὁδοῦ εἰσερχόμενοι εἰς τὴν οἰκίαν ἀπήντων πρῶτον μὲν τὰ πρόθυρα ἢ προπύλαια, ἅπερ ὅμως ἐθεωροῦντο ὡς ἐξακολούθησις τῆς ἰδιοκτησίας τοῦ δημοσίου, ὡς καὶ παρ' Ὁμήρῳ τὰ πρόθυρα τοῦ Ὀδυσσέως καὶ ὁ αὔλειος οὐδὸς ἀνήκουσιν ἔτι εἰς τὸν δῆμον τῆς Ἰθάκης, ὥστε ταῦτα τὰ προπύλαια οὐδαμῶς ἀπετέλουν ἐλεύθερον μέρος πρὸς τῆς αὐλοθύρας, ἀνῆκον δὲ εἰς τὴν αὐλὴν ἢ τὸ οἰκόπεδον, ὡς τὸ παρὰ Ῥωμαίοις vestibulum. Τοῦτο ἐξάγεται ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Πεισιστρατίδης Ἱππίας ἐπέβαλε φόρον ἐπὶ τῶν αὐλείων θυρῶν τῶν διανοιγομένων ἔξω πρὸς τὴν ὁδόν, διότι ἐσφετερίζοντο δημόκτητον τόπον. Οἰκίαι δέ τινες φαίνεται ὅτι εἶχον καὶ ἰδιαίτερόν τι περίφραγμα ἢ πρόφραγμα, ὡς ἐξάγεται ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐν ᾧ μαρτυρεῖται ἡ προμνησθεῖσα ἀπαγόρευσις· «Ἱππίας ὁ Ἀθηναῖος τὰ ὑπερέχοντα τῶν ὑπερῴων εἰς τὰς δημοσίας ὁδοὺς καὶ τοὺς ἀναβαθμοὺς καὶ τὰ προφράγματα καὶ τὰς θύρας τὰς ἀνοιγομένας ἔξω ἐκώλυσε» (οὕτω φαίνεται γραπτέον ἀντὶ ἐπώλησεν). Τὸ αὐτὸ χωρίον δεικνύει ἡμῖν καὶ ὅτι τὰ πρόθυρα ἢ προπύλαια ταῦτα ἦσαν ἀναβαθμοί τινες (perron, vestibule). Ὁμοιόν τι ἦσαν καὶ οἱ δρύφακτοι, ὧν τὴν ὑπὲρ τὸ δέον προεκβολὴν ἐπὶ βλάβῃ τῶν δημοσίων ὁδῶν ὑπεχρεοῦντο οἱ ἐν Ἀθήναις ἄρχοντες ὅπως κωλύωσιν, ὡς ἀναφέρει περὶ αὐτῶν ὁ Ἡρακλείδης· «καὶ τῶν ὁδῶν ἐπεμελοῦντο, ὅπως μή τινες ἀνοικοδομῶσιν αὐτὰς ἢ δρυφάκτους ὑπερτείνωσιν».

§ 5. Ἡ πρώτη θύρα τῆς οἰκίας, δι' ἧς εἰσήρχοντο ἐκ τῆς ὁδοῦ εἰς τὴν αὐλήν, ἡ παρ' ἡμῖν αὐλοθύρα, ἐκαλεῖτο αὔλειος ἢ αὐλεία (αὔλιος, ἢ αὐλία) θύρα. Ὁ Οὐϊτρούβιος ἀναφέρει καὶ δευ-

τέραν θύραν, ἀποκλείουσαν τὴν εἰς τὴν αὐλὴν εἴσοδον· ἀλλὰ τοιαύτη ἐνδοτέρα πύλη σπανίως ὑπῆρχεν, ἢ τοὐλάχιστον ἐθεωρεῖτο ὡς οὐχὶ ἀπαραιτήτως ἀναγκαία· διότι οὐδαμοῦ μνημονεύεται τοιαύτη πύλη πρὸ τῆς αὐλῆς, ἀπ' ἐναντίας δὲ πανταχοῦ, ἔνθα γίνεται παρὰ τοῖς ἀρχαίοις συγγραφεῦσι λόγος περὶ εἰσόδου εἰς τὴν αὐλὴν καὶ τὴν οἰκίαν, φαίνεται ὅτι εὐθὺς μετὰ τὴν αὔλειον θύραν ἀνοιγομένην εἰσέρχονται εἰς τὸ περίστυλον, καὶ ἐκ τούτου μάλιστα ἐφαίνετο καὶ ἡ αὔλειος. Αὕτη ἡ αὔλειος, συνήθως ἀνοιγομένη πρὸς τὰ ἔνδον, ἠνοίγετο συχνάκις, ἀλλ' ἐξαιρετικῶς, καὶ πρὸς τὰ ἔξω· καὶ διὰ τοῦτο ὁ ἐξερχόμενος τῆς οἰκίας συνήθως ἐσήμαινε τοῦτο διά τινος σημείου, ἢ ἐψόφει, ἵνα οἱ ἐπὶ τῶν θυρῶν ἱστάμενοι ἀκούσωσι καὶ φυλάττωνται, μήπως, ὠθουμένων αἴφνης τῶν πυλῶν πρὸς τὰ ἔξω, πληγῶσιν ὑπ' αὐτῶν. Ὑπὲρ δὲ τῆς γενικωτέρας πρὸς τὰ ἔνδον ἀνοίξεως τῆς αὐλείου μαρτυροῦσιν αἱ ἐκφράσεις ἐνδοῦναι περὶ τοῦ ἀνοίγειν τὰς θύρας καὶ ἐπισπάσασθαι ἢ ἐφελκύσασθαι ἐπὶ τοῦ κλείειν αὐτάς. Οὕτω παρὰ Πλουτάρχῳ· «ἅμα τῷ πρῶτον ἐνδοῦναι καὶ χαλάσαι τὰς θύρας ἐπιπεσόντες ἀθρόοι», καὶ ἀλλαχοῦ· «τὸν μοχλὸν ἀφεῖλε καὶ μικρὸν ἐνέδωκε τὴν θύραν», καὶ περὶ τοῦ ἐναντίου, «οἱ μὲν ἔξω τὰς θύρας ἐπισπασάμενοι κατεῖχον·» διὸ καὶ οἱ ἐν ταῖς θύραις κρίκοι ἐκαλοῦντο ἐπισπαστῆρες ἢ καὶ ἐπίσπαστρα, διότι δι' αὐτῶν ἐπεσπῶντο ἢ ἐφείλκυον πρὸς ἑαυτοὺς τὴν θύραν. — Περὶ δὲ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ξένοι εἰσήρχοντο εἰς τὴν οἰκίαν, παρατηροῦμεν ὅτι, εἰ καὶ μὴ ἦσαν αἱ θύραι κεκλεισμέναι δι' ἡμέρας, πάντοτε ὅμως ἐτηρεῖτο αὐστηρῶς ὡς γενικὸς καλῆς ἀνατροφῆς κανών, τὸ μὴ εἰσέρχεσθαί ποτε εἰς οἰκίαν τινά, ἐὰν μὴ ἀνήγγελλέ τις πρότερον ἑαυτὸν διὰ κρούσεως τῆς θύρας καὶ μὴ περιέμενε τὴν πρὸς τὸ εἰσελθεῖν ἄδειαν. Ὅτε ὁ Κίμων ἄνευ προηγουμένης ἀδείας διήλασε μετὰ τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ διὰ τῆς Κορίνθου, ἐψέχθη ἐπὶ τούτῳ, ὡς ἀνάρμοστα ποιήσας, καὶ αὕτη ἡ αὐθαιρεσία αὐτοῦ παρεβλήθη πρὸς τὴν ἰδιωτικὴν συνήθειαν τῆς εἰς τὰς οἰκίας εἰσόδου· «καὶ γὰρ θύραν κόψαντας ἀλλοτρίαν οὐκ εἰσιέναι πρότερον ἢ τὸν κύριον κελεῦσαι», λέγει περὶ τούτου ὁ Πλούταρχος· καὶ ἀλλαχοῦ «εἰς οἰκίαν ἀλλοτρίαν οὐ νομίζεται

παρελθεῖν μὴ κόψαντα τὴν θύραν». Καὶ αὐτὸς ὁ παράσιτος λέγει, ὅπως ἀναγγείλωσιν αὐτὸν παρὰ τῷ Καλλίᾳ· «Φίλιππος ὁ γελωτοποιός, κρούσας τὴν θύραν, εἶπε τῷ ὑπακούσαντι εἰσαγγεῖλαι, ὅστις εἴη» (Ξενοφ. Συμπ. Α', 11). Ἔτι δὲ ἐθεωρεῖτο καὶ ὡς αὔθαδες, ἐάν τις ἔκοπτε τὴν θύραν καὶ μὴ ὠνόμαζε τὸ ὄνομα αὐτοῦ τῷ θυρωρῷ, ἐρωτῶντι περὶ αὐτοῦ, καὶ διὰ τούτου πρὸς τοῖς ἄλλοις χαρακτηρίζεται ὁ αὐθάδης· «καὶ ἀλλοτρίαν κόπτων, ἐπερωτήσαντος, τίς ἐστιν, μηδὲν ἀποκρίνεσθαι μέχρι ἂν ἐξέλθῃ.» Ταύτης τῆς γενικῆς συνηθείας τοῦ εἰσαγγέλλειν ἑαυτοὺς διὰ τῆς κρούσεως τῆς θύρας μόνοι οἱ Σπαρτιᾶται ἐποιοῦντο ἐξαίρεσιν καὶ ἀντὶ τούτου ἐβόων ἔξωθεν, ὡς λέγει ὁ Πλούταρχος· «ἔθος ἦν αὐτοῖς μηδὲ κόπτειν τὰς αὐλείους θύρας, ἀλλ' ἔξωθεν βοᾶν.» Ἐν τούτοις καὶ ἀλλαχοῦ εὑρίσκεται τὸ κόπτειν τὰς θύρας μετὰ τῆς βοῆς, ὡς παρ' Εὐριπίδῃ· «ὠή, τίς ἐν πύλαισι δωμάτων κυρεῖ; ἀνοίγετ', ἐκπορεύετ' Ἰοκάστην δόμων»· καὶ «ὠή, χαλᾶτε κλεῖθρα, τοῖς ἔνδον λέγω»· καὶ «ὠή, τίς ἂν πυλωρὸς ἐκ δόμων μόλοι»; καὶ παρὰ μεταγενεστέροις, ὡς παρὰ Λιβανίῳ· «προσελθὼν κρούσας ἐκάλουν· ὡς δὲ οὐδεὶς ὑπήκουεν, πάνυ σφόδρα κόπτων καὶ βοῶν μόλις ἤκουσα παρά του τῶν ἔνδον ἀπιέναι· δεῖν γὰρ ἐκεῖνον εἴσω μένειν». Ἡ περὶ τοιαύτης κρούσεως συνηθεστάτη ἔκφρασις ἦν τὸ κόπτειν· ἀλλ' ἐνίοτε καὶ ὑπ' ἀττικῶν συγγραφέων λέγεται κρούειν, τὸ δὲ κροτεῖν καὶ ὑπὸ τῶν γραμματικῶν ἀποδοκιμάζεται ὡς μὴ ἀττικόν. — Τοὐναντίον δὲ περὶ τοῦ κρότου, ὃν ἐποίει ὁ ἐξερχόμενος, ἦν εὔχρηστον τὸ ῥῆμα ψοφεῖν. Καὶ περὶ μὲν τῆς διαφόρου ταύτης χρήσεως οὐδεμία ἀμφιβολία, καὶ ὡς σόλοικον μάλιστα παρίστησι τὴν σύγχυσιν καὶ κατάχρησιν τούτων ὁ Λουκιανός· «καὶ εἴ τίς γε νῦν ψοφοίη τὴν θύραν εἰσιὼν ἢ ἐξιὼν κόπτοι, τί φήσομέν σε πεπονθέναι»; Ἀλλά τινες νομίζουσιν ὅτι ἡ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων γραμματικῶν γινομένη ἐξήγησις ταύτης τῆς τελευταίας φράσεως φαίνεται λίαν παράδοξος καὶ ἀντιφάσκουσα πρὸς τὴν ἐκ τῶν ἀρίστων τεκμηρίων γνωστὴν ἡμῖν διάθεσιν τῶν θυρῶν. Οἱ πλεῖστοι τῶν γραμματικῶν ἐν γένει μόνον διακρίνουσιν ἀμφοτέρας τὰς λέξεις· «κόπτει τὴν θύραν ἔξωθεν, ψοφεῖ δὲ ὁ ἔνδοθεν, Ἀττικῶς, κροτεῖ δέ, ἑλληνικῶς» (Μοῖρις) καὶ

Σουΐδας· «ἐπὶ τῶν ἔξωθεν τὴν θύραν κρουόντων τὸ κόπτειν λέγεται· ἐπὶ δὲ τῶν ἔσωθεν ψοφεῖν· ἱκανῶς δὲ διέστειλε τοῦτο Μένανδρος ἐπὶ μὲν τῶν ἔξωθεν λέγων κόψω τὴν θύραν, ἐπὶ δὲ τῶν ἔσωθεν, ἀλλ' ἐψόφησε τὴν θύραν τις ἐξιών». Ἀλλ' ὁ Ἑλλάδιος (παρὰ Φωτίῳ) πρὸς τῇ διακρίσει ταύτῃ ἀναφέρει καὶ τὸν λόγον τούτου, «ὅτι φησὶ τούτου χάριν κόπτουσι παρὰ τοῖς κωμικοῖς τὰς θύρας, διότι οὐχ ὡς παρ' ἡμῖν νυνὶ τὸ παλαιὸν ἀνεῴγνυντο αἱ θύραι, ἀλλ' ἐναντίῳ τρόπῳ· ἔξωθεν γὰρ αὐτὰς ἀνατρέποντες ἔνδοθεν ἐξήεσαν· πρότερον δὲ τῇ χειρὶ ψόφον ἐποίουν κρούοντες ἐπὶ τῷ γνῶναι τοὺς ἐπὶ τῶν θυρῶν καὶ φυλάξασθαι, μὴ πληγεὶς ἑστὼς λάθῃ τῶν θυρῶν ὠθουμένων ἄφνω». Ὁ Ἑλλάδιος λοιπόν, ὃς ὅμως οὐδαμῶς ἦν ὁ πρῶτος ποιησάμενος τοιαύτην διάκρισιν, διδάσκει ἡμᾶς πρῶτον ὅτι παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, τουτέστιν ἐν προγενεστέροις χρόνοις, αἱ θύραι ἠνοίγοντο πρὸς τὰ ἔξω, καὶ δεύτερον, ὅτι ἦσαν ἐκεῖνοι ἀρκούντως χαρίεντες, ὥστε πρὶν ἢ ἀνοιχθῇ ἡ θύρα ἐποίουν σημεῖον διὰ τοιούτου ψόφου, ἵνα μὴ προσκρουσθῇ τις. Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι αὕτη ἡ παράδοξος εἴδησις, ὡς καὶ πολλαὶ ἄλλαι, ἐπενοήθη μόνον πρὸς ἑρμηνείαν παρανοηθείσης ἐκφράσεως· διότι παρ' οὐδενὶ τῶν ἐνδόξων συγγραφέων δύναται εὑρεθῆναι χωρίον τι, μαρτυροῦν ἐπίτηδες γινόμενον ψόφον. Ἡ λέξις ψοφεῖν εὕρηται κατὰ τοιαύτην ἔννοιαν τριττῶς· πρῶτον λέγεται ἁπλῶς ἡ θύρα ψοφεῖ ἀμεταβάτως, σημαῖνον ὅτι ἡ ἀνοιγομένη θύρα παράγει κρότον τινά· δεύτερον λέγεται ψοφεῖ τις ἐξιών, ὅτι ἐξερχόμενός τις ποιεῖ ψόφον· καὶ τέλος ψοφεῖ τις τὴν θύραν, μεταβατικῶς μέν, ἀλλὰ μὴ σημαῖνον τὸ κρούειν τὴν θύραν, ἀλλὰ ποιεῖν ψόφον διὰ τῆς ἀνοιγομένης θύρας. Νομίζοντες περιττὴν τὴν παράθεσιν τοιούτων χωρίων, ἔνθα οὐδαμῶς ἀποδεικνύεται ἐπίτηδες γινομένη κροῦσις τῆς ἀνοιγομένης θύρας, σημειοῦμεν ὅτι αἱ ἐξηγήσεις τῶν γραμματικῶν στηρίζονται οὐχὶ ἐπὶ ἀκριβοῦς γνώσεως τοῦ πολλῷ πρότερον τῶν χρόνων αὐτῶν παρελθόντος ἀρχαίου βίου, ἀλλὰ πολλάκις ἀκρίτως ἐξάγονται ἐκ τῶν τυχαίως γνωστῶν αὐτοῖς μαρτυριῶν τῶν ἀρχαίων συγγραφέων. Περὶ τούτου μαρτυρεῖ σαφέστατα ὁ Πλούταρχος, ὃς οὐδ' αὐτὸς γινώσκει τι περὶ τοῦ λεγομένου ἀττικοῦ ἔθους, ἀναφέρει δὲ μόνον ὅτι τινὲς συνεπέραινον ἐκ τῶν κωμικῶν περὶ γενικῆς συνηθείας· «τὰς δὲ ἑλληνικὰς θύρας πρότερον οὕτως ἔχειν ἁπάσας (ἐκτὸς ἀνοιγομένας) λέγουσιν ἀπὸ τῶν κωμῳδιῶν λαμβάνοντες, ὅτι κόπτουσι καὶ ψοφοῦσι τὰς αὑτῶν θύρας ἔσωθεν οἱ προϊέναι μέλλοντες, ὅπως αἴσθησις ἔξω γένοιτο τοῖς προσερχομένοις ἢ προσεστῶσι καὶ μὴ καταλαμβάνοιντο προϊούσαις ταῖς κλεισιάσιν εἰς τὸν στενωπόν» (Ποπλικ. 20). Ὥστε καὶ τότε ἡ ἔκφρασις ψοφεῖν παρεῖχεν ἀφορμὴν πρὸς εἰκασίας καὶ διαφόρους ἐξηγήσεις. — Ἀλλὰ διὰ τί ἀδιαλείπτως λέγεται περὶ μὲν τοῦ ἐπιθυμοῦντος εἰσελθεῖν εἰς τὴν οἰκίαν ὅτι κόπτει, περὶ δὲ τοῦ ἐξερχομένου μόνον ὅτι ψοφεῖ, τοῦτο ἐξηγεῖται οὕτως, ὅτι ἀμφότεροι γίνονται προηγουμένως ἐπαισθητοί, ὁ μὲν διὰ τοῦ πάντοτε ἐθιζομένου κρότου, ὁ δὲ μόνον διὰ τοῦ ψόφου, ὃν ἀπετέλει ἡ ἀνοιγομένη θύρα· καὶ μόνον, διότι ὁ τοιοῦτος ἦχος καλεῖται ψόφος, διὰ τοῦτο ἠδύνατο λέγεσθαι καὶ περὶ ἔξωθεν κρούοντος καὶ εἰσερχομένου, ὡς παρὰ Πλάτωνι (Συμπ. 212) «καὶ ἐξαίφνης τὴν αὐλειον θύραν κρουομένην πολὺν ψόφον παρασχεῖν», καὶ παρὰ Λουκιανῷ· «οὐκ ἔκοψα δ' οὖν, ἀλλ' ἐπάρας ἠρέμα τὴν θύραν, παραγαγὼν τὸν στροφέα, παρῆλθον ἀψοφητί». Πρὸς τὸ κόπτειν εὑρίσκοντο ἐν τῇ θύρᾳ τὰ καλούμενα ῥόπτρα καὶ κόρακες (ὡς καὶ παρ' Ὁμήρῳ αἱ κορῶναι), ἀλλὰ τὰ ῥόπτρα ἐννοητέον συνηθέστερον οὐχὶ ὡς κρίκους, ἀλλ' ὡς τοὺς κατ' ἀρχαιοτέραν συνήθειαν καὶ παρ' ἡμῖν συνήθεις σιδηροῦς ὄγκους τοὺς προσαρτωμένους ἐν ἐκείναις ταῖς θύραις, παρ' αἷς λείπουσι κώδωνες. Ἡ συνήθεια τῶν ῥόπτρων φαίνεται ὅτι ἦν ἀρχαιοτέρα καὶ αὐτοῦ τοῦ Πλουτάρχου, λέγοντος περὶ τῶν χρόνων αὐτοῦ· «ἀλλὰ νῦν μέν εἰσι θυρωροί, πάλαι δὲ ῥόπτρα κρουόμενα πρὸς ταῖς θύραις αἴσθησιν παρεῖχεν, ἵνα μὴ τὴν οἰκοδέσποιναν ἐν μέσῳ καταλάβῃ ὁ ἀλλότριος ἢ τὴν παρθένον, ἢ κολαζόμενον οἰκέτην ἢ κεκραγυίας τὰς θεραπαινίδας». — Ἐνταῦθα σημειωτέα καὶ τὰ μέρη τῶν θυρῶν· τὰ τῆς θύρας ξύλα ὠνόμαζον τέτταρα καὶ τὸ ἐντὸς τῶν θυρῶν γενέσθαι ἐντὸς τῶν τεττάρων· καὶ τὰ μὲν ἑκατέρωθεν κατὰ τὰς πλευρὰς τῶν θυρῶν ξύλα ἢ στῆλαι ἐκαλοῦντο σταθμοὶ καὶ παραστάδες (προστομιαῖα, antepagmenta), συνεχόμενα μετὰ

τῶν ζυγῶν ἢ τῆς φλιᾶς (ἀνωφλίου) καὶ τοῦ βηλοῦ ἢ οὐδοῦ (κατωφλίου) τῆς θύρας· εἶτα αὐταὶ αἱ θύραι, αἱ πτύχες, ἃς ὁ Ὅμηρος καλεῖ σανίδας, διὰ στροφέων (θαιρῶν) ἐντὸς στροφίγγων κινούμεναι, ἐπεζυγοῦντο ἢ ἐκλείοντο ἐφαρμόζουσαι πρὸς τὰ ζυγὰ διὰ τοῦ ζυγώθρου (μανδάλου), ἢ ἀνεζυγοῦντο ἤτοι ἠνοίγοντο. Τὸ δὲ ὑπὲρ τὰ ζυγὰ μέρος ἐκαλεῖτο ὑπέρθυρον ἢ ὑπερθύριον, ἀλλὰ καὶ ὑπερτόναιον, τὸ δὲ προέχον τοῦ ὑπερθυρίου γεῖσον ἢ γείσωμα. Τὸ ὑπερθύριον ἠδύνατο ἔχειν δεξιόθεν καὶ ἀριστερόθεν προεκβεβλημένας τὰς λεγομένας παρωτίδας ἢ ὦτα ἢ ἀγκῶνας. Ἡ δὲ λέξις θύραι φαίνεται σημαίνουσα οὐχὶ μόνον τὰ φύλλα τῆς θύρας, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ χάσμα ἢ τὴν ὀπὴν τῆς θύρας (lumen ostii)· ὑπῆρχον δὲ καὶ κιγκλίδες εἴδη θυρῶν. Τὰ δὲ πρὸς ἀσφάλειαν καὶ κλεῖσιν τῆς θύρας χρησιμεύοντα ἦσαν κλεῖθρα, μοχλοὶ καὶ ὀχλεῖς (περάται), βάλανοι καὶ βαλανάγραι, ἐπιβλῆτες, ὀχεῖς· αἱ δὲ περὶ αὐτῶν συνήθεις ἐκφράσεις μοχλοῦν, κλείειν, ἐπισπᾶσθαι, ἀναπετάσαι, ἀναζυγοῦν, ἐπιζυγοῦν, ζυγωθρίζειν, βαλανοῦν, πακτοῦν, λύειν τὰς θύρας. Ἐπίσης ἀναφέρεται θύρα διάπριστος ἡ ἀπὸ πρίονος κατεσκευασμένη, καὶ θύραι συνδρομάδες αἱ δύο ἔχουσαι φύλλα· θύρα καταῤῥακτὴ ἢ καταπακτὴ ἡ διὰ καταῤῥάκτου ἢ καταῤῥηγνυμένης καὶ καταπιπτούσης σανίδος κλειομένη. Ἔτι δὲ ἀναφέρονται κλεισιάδες θύραι, χρήσιμαι ἵνα εἰσελαύνωσι καὶ αἱ ἅμαξαι καὶ τὰ σκευοφόρα (porte-cochère), ὀνομασθεῖσαι οὕτως ἐκ τοῦ κλεισίου, τοῦ σταθμοῦ τῶν ὑποζυγίων, οὗ ἦσαν θύραι.

§ 6. Ἐκ τῆς αὐλείου διὰ στενοῦ δρόμου, τοῦ προμνησθέντος κλεισίου ἢ προαυλίου, ὅπερ εἶχεν ἑκατέρωθεν ἱπποστάσια ἢ ἄλλα ἐργαστήρια ἢ οἰκήματα δούλων καὶ τὸ θυρωρεῖον ἢ τὸν οἰκίσκον τοῦ θυρωροῦ, εἰσήρχοντο εἰς τὴν αὐλήν. Ὁ ἐνταῦθα διαμένων θυρωρὸς ἦν ἀναγκαῖος, οὐχὶ μόνον ἵνα ὑπανοίγῃ τῷ κόπτοντι τὴν θύραν καὶ κλείῃ αὐτήν, ἀλλ' ἔτι καὶ ἵνα κορῇ (σαροῖ) τὴν αὐλὴν διὰ τοῦ κορήματος ἢ καλλύντρου, δι' ὃ καὶ σάρος ἐκαλεῖτο ἐνίοτε ὁ θυρωρός, καὶ ἐν ταῖς μεγάλαις οἰκονομίαις πρὸς ἐπιτήρησιν καὶ σωτηρίαν τῶν εἰσφερομένων καὶ ἐκφερομένων. Ὡς δὲ ἡ μεγάλη αὔλειος πύλη ἀπέκλειε τὴν αὐλὴν πρὸς τὰ ἐκτός, οὕτω δευτέρα θύρα ἔφερεν ἀπ' αὐτῆς καὶ τῆς ἀνδρωνίτιδος εἰς τὴν γυναικωνῖτιν.

Ἡ θύρα αὕτη ἐκαλεῖτο μέσαυλος κοινῶς ἤτοι ἑλληνικῶς, μέταυλος δὲ ἀττικῶς, ἐνίοτε δὲ καὶ μεσαύλιος· «μέταυλος ἡ μέση τῆς ἀνδρωνίτιδος καὶ γυναικωνίτιδος θύρα Ἀττικῶς· μέσαυλος Ἑλληνικῶς (Μοῖρις)· ἀλλ' ἄλλος σημειοῖ «μέσαυλος ἡ φέρουσα εἴς τε τὴν ἀνδρωνῖτιν καὶ τὴν γυναικωνῖτιν». Ἐνόμισάν τινες ὅτι ἀνεῦρον ἐν ταύταις ταῖς δυσὶν ὀνομασίαις τῆς αὐτῆς θύρας, μέταυλος καὶ μέσαυλος, τοιαύτην τινὰ διαφοράν, ὅτι ἡ μὲν πρώτη ὠνομάζετο οὕτως ἐν ταῖς ἀρχαιοτέραις καὶ πενιχροτέραις οἰκίαις, ἔνθα ὑπῆρχεν ἓν μόνον περίστυλον ἐν τῇ ἀνδρωνίτιδι, καὶ μετὰ τὴν αὐλὴν ταύτην καὶ ὄπισθεν αὐτῆς ὑπῆρχεν ἡ θύρα ἡ φέρουσα εἰς τὴν μὴ ἔχουσαν ἴδιον περίστυλον γυναικωνῖτιν, ἡ δὲ δευτέρα ἐν ταῖς μεγαλοπρεπεστέραις οἰκίαις ταῖς ἐχούσαις δύο ἰδιαίτερα περιστύλια καὶ δύο αὐλὰς ἔν τε τῇ ἀνδρωνίτιδι καὶ τῇ γυναικωνίτιδι, ὡς οὖσα μέση δύο αὐλῶν. Τοιαύτη διάκρισις, ἀντιφάσκουσα πρὸς τὰς παρατηρήσεις τῶν ἀρχαίων γραμματικῶν, φαίνεται ἀπαράδεκτος. Ἡ γυναικωνῖτις λοιπὸν ἔκειτο εὐθὺς ὄπισθεν τῆς ἀνδρωνίτιδος, χωριζομένη ἀπὸ ταύτης μόνον διὰ τῆς μεταύλου, ἥτις ἦν βαλανωτή, ἤτοι ἠδύνατο βαλανοῦσθαι ἢ κατακλείεσθαι διὰ τῆς βαλάνου, καὶ τοῦτο ἵνα μήτε ἐκφέρηται ἔνδοθεν ἐκ τῆς γυναικωνίτιδός τι ἐκ τῶν σκευῶν, τῶν τροφίμων ἢ τῶν ἐριουργημάτων, ἅτινα ἐφυλάττοντο πάντα ἐν τῇ γυναικωνίτιδι, καὶ ἔτι ἵνα μὴ τεκνοποιῶνται οἱ οἰκέται ἄνευ τῆς γνώμης τῶν κυρίων αὐτῶν· διότι καὶ οἱ δοῦλοι ἦσαν ἀποκεχωρισμένοι ἀπ' ἀλλήλων κατὰ φῦλον ἔν τε τῇ ἀνδρωνίτιδι καὶ τῇ γυναικωνίτιδι. Τὰ δὲ περὶ τὴν αὐλὴν διάφορα δωμάτια ἢ οἰκήματα ἦσαν προσδιωρισμένα πρὸς τοὺς κοινοὺς σκοποὺς τῆς οἰκίας· τὰ κυριώτατα αὐτῶν ἦσαν ὁ ἀνδρών, ἔνθα συνήρχοντο οἱ ἄνδρες, εἶτα ἐξέδρα, ἔνθα συνεκάθηντο. Ἐν τῷ ἀνδρῶνι παρετίθετο καὶ τὸ δεῖπνον, εἰ καὶ τοῦτο ἠδύνατο γίνεσθαι καὶ ἐν τῇ παστάδι, περὶ ἧς ἐπικρατεῖ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις γραμματικοῖς μεγάλη σύγχυσις καὶ ἧς δυσκόλως δύναται ὁρισθῆναι ἡ ἔννοια· διότι ἄλλοτε μὲν ταὐτίζεται παρ' ἐκείνοις τῷ ἀνδρῶνι, ἔνθα τὸ δεῖπνον, ὡς παραγομένη ἀπὸ τοῦ πάσασθαι ἤτοι σιτεῖσθαι, ἄλλοτε δὲ τῇ ἐξέδρᾳ, καὶ ἄλλοτε τῷ περιστύλῳ, καὶ ἄλλοτε αὐτῷ τῷ κοιτῶνι· ὥστε χρεία πολλῆς προσοχῆς πρὸς εὕρεσιν τῆς

ἀληθοῦς σημασίας. Σημειωτέον ἔτι ὅτι τὸ περίστυλον ἀττικώτερον ἐκαλεῖτο καὶ περίστωον, ὡς ἔχον πέριξ στοάς· διότι κυρίως στοαὶ ὀνομάζονται τὰ μέρη ἢ πλευρὰ τοῦ περιστύλου, ὡς καὶ αὐτὸ τὸ περίστυλον ὅλον. Πρόστωον δ' ἐκαλεῖτο ἡ εὐθὺς κατὰ τὴν εἴσοδον κειμένη στοά, ἴσως δὲ καὶ τὸ ἀντικείμενον αὐτῇ μέρος. Ἔτι δὲ ξενὼν πρὸς ὑποδοχὴν τῶν ξενιζομένων, συμπόσιον καὶ συσσίτιον ἐκ τοῦ ἔργου ὠνομασμένον· ἔτι οἶκος τρίκλινος, πεντάκλινος ἢ δεκάκλινος, καὶ ἁπλῶς πρὸς τὸ τοῦ μεγέθους μέτρον ὁ τῶν κλινῶν ἀριθμός. Ἔπειτα θάλαμος, ὁ καθ' αὑτὸ συζυγικὸς κοιτών, γυναικωνῖτις, ἱστὼν (ἱστεών), ταλασιουργικὸς οἶκος, σιτοποικός, ἵνα μὴ μυλῶνα ὡς οὐκ εὔφημον ὀνομάζωσιν· ὀπτανεῖον τὸ μαγειρεῖον, ἀποθῆκαι, ταμεῖα, θησαυροί, φυλακτήρια.

§ 7. Πρὸ τῆς αὐλείου ἵστατο συνήθως τὸ ὁμοίωμα ἢ ἀκατέργαστον ἄγαλμα θεοῦ τινος, ὅστις διὰ τοῦτο καὶ ἐλατρεύετο ἰδίως ὑπὸ τῶν ἐν τῇ οἰκίᾳ (Ἑρμαῖ)· οἱ τοιοῦτοι Ἑρμαῖ ἐχρησίμευον καὶ ὡς προστάται τῶν ὁδῶν καὶ ἀγυιῶν καὶ συγχρόνως ὡς ὅροι ἢ ὁροθετικοὶ λίθοι μεταξὺ τῆς τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ ἰδιώτου κτήσεως· ἰδίως ὁ προπύλαιος Ἑρμῆς, ἡ Ἑκάτη ὡς ἐνοδία καὶ προθυριδία, ὁ Ἀπόλλων ὁ Ἀγυιεύς, ἀδιάμορφοι κατὰ τὸν ἀρχαῖον τρόπον ὀξεῖς κίονες ἢ στῆλαι τετράγωνοι, καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ πολυθρύλητοι διὰ τὴν ἀσέβειαν τοῦ Ἀλκιβιάδου Ἑρμαῖ ἦσαν οὐχὶ ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία, ἀλλὰ δημόσια ἀναθήματα. Ἀλλ' ἐπισημότεροι ἦσαν οἱ τῶν ἔνδον τῆς οἰκίας θεοί, οἱ ἑστιοῦχοι, οἵτινες καὶ παρὰ Ῥωμαίοις ὑπὸ τὴν προσηγορίαν penates ἐλατρεύοντο μετὰ μεγίστης εὐλαβείας. Τοὺς τοιούτους θεοὺς ὠνόμαζον πατρῴους, ἢ γενεθλίους, ἢ κτησίους, ἢ μυχίους, ἢ Ἑρκείους. Ἐν τῷ προδόμῳ ὄπισθεν τῆς θύρας ὑπῆρχεν ἱερὸν τοῦ Στροφαίου Ἑρμοῦ, ἐν δὲ τῷ μέσῳ τῆς αὐλῆς ὁ βωμὸς τοῦ Ἑρκείου Διός, ἐν τῇ ἑτέρᾳ τῶν γωνιῶν τοῦ περιστῴου τοῦ προδόμου τὸ ἱερὸν τῶν θεῶν τῆς ἰδιοκτησίας, οἵτινες ἐλέγοντο κτήσιοι θεοί, δωρικῶς δὲ πάσιοι, ἐν δὲ τῇ ἑτέρᾳ οἱ πατρῷοι θεοί, ἐν δὲ τῷ μέσῳ τοῦ ἀνδρῶνος, ὅστις ἦν καὶ τὸ κέντρον ὅλης τῆς οἰκίας, ἵστατο ἡ ἑστία, βωμὸς κυκλοτερὴς ἔχων πιθανῶς θολωτὸν στέγασμα, πρότυπον τοῦ ναοῦ αὐτῆς· ἐν δὲ τῷ συζυγικῷ κοιτῶνι τῆς γυναικωνίτιδος, τῷ παστῷ ἢ παστάδι, ὑπῆρχον ἱδρυμένοι τοὐλάχιστον οἱ προστάται τῶν γάμων ἢ γαμήλιοι θεοί, πιθανῶς δὲ καὶ οἱ τῆς γενέσεως ἢ γενέθλιοι θεοὶ καὶ ἄλλοι· ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ θαλάμῳ τῆς ἐργασίας τῶν γυναικῶν πιθανῶς ὑπῆρχεν ἱερόν τι καθιερωμένον τῇ Ἐργάνῃ Ἀθηνᾷ. Ἀλλὰ πρὸ πάντων τούτων τῶν ἐν διαφόροις θέσεσι τῆς οἰκίας ἱδρυμένων θεῶν, ἢ ἐν τοῖς διαφόροις θαλάμοις καὶ ἐν αὐτῷ τῷ ταμιείῳ, ἢ ἐν τῷ ὑπαίθρῳ τῆς αὐλῆς, ἰδίως ἀπαραίτητος ἦν ὁ βωμὸς τοῦ καθ' αὑτὸ οἰκιδίου θεοῦ, τοῦ Ἑρκείου Διός, τοῦ προστάτου τοῦ ἑρκίου ἢ τῆς αὐλῆς τῆς οἰκίας, ᾧ προσεφέροντο καὶ αἱ οἰκιακαὶ θυσίαι. Μεγίστην σημασίαν εἶχε παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἐκτὸς τοῦ πατρῴου καὶ ἑρκείου Διὸς καὶ ἡ πατρῴα Ἑστία, ἧς ἡ μεγάλη κατὰ τὸν ὀργανισμὸν τῆς ἑλληνικῆς οἰκογενείας ἐπιρροὴ πολλαχόθεν γνωστή, καὶ ἥτις παρίστα τὴν ἱερωτάτην καὶ σεμνοτάτην ἔποψιν τῆς ἑλληνικῆς οἰκογενείας καὶ οἰκίας, ὥστε τὸ ὑπὲρ ἑστίας μάχεσθαι ἦν ἴσον τῷ ὑπὲρ τῶν ἱερῶν καὶ πολυτίμων πραγμάτων τῆς οἰκίας καὶ οἰκογενείας καὶ πατρίδος μάχεσθαι, καὶ ἡ ὑπὸ ἱερωτέραν ἔννοιαν ἔκφρασις τῆς ἐν τῷ οἴκῳ ξενίας καὶ ὑποδοχῆς καὶ κοινωνίας τραπέζης ἦν ἡ ἑστίασις καὶ τὸ ἑστιᾶν, ἤτοι ἐν τῇ ἑστίᾳ ὑποδέχεσθαι καὶ περιποιεῖσθαι. Αὕτη ἡ ἑστία, μεσόμφαλος ὑπὸ Αἰσχύλου ὀνομαζομένη, ἀπετέλει βεβαίως τὸ κέντρον ὅλης τῆς οἰκογενείας, εἰ μὴ τοπικῶς, τοὐλάχιστον ἠθικῶς. Περὶ αὐτὴν κατὰ τὴν τελετὴν τῶν Ἀμφιδρομίων περιεφέρετο τὸ νεογνὸν βρέφος, ἐν αὐτῇ ἀνήπτοντο αἱ δᾷδες τοῦ Ὑμεναίου καὶ ἐπὶ τῶν βαθμίδων αὐτῆς ἐκάθηντο γαμπετεῖς οἱ ἱκέται, καὶ συντόμως εἰπεῖν ἦν τὸ οὐσιωδέστατον καὶ ἀρχικώτατον ἱερόν, τὸ δοχεῖον αὐτῆς τῆς ἠθικῆς ἰδέας τοῦ οἴκου, οἷον παρίσταται ἡμῖν παρά τισι νομάσι λαοῖς ὁ κοινὸς λέβης. Διὸ καί, ἐὰν ἐπονομάζηται μεσόμφαλος, ὡς ἐν τῷ μέσῳ τοῦ οἴκου καὶ οἱονεὶ ἐν τῷ ὀμφαλῷ αὐτοῦ ἱδρυμένη, ἐννοητέον τὸ τοιοῦτον οὐχὶ ὡς τὸ γεωμετρικὸν καὶ τοπικὸν μέσον ὅλου τοῦ οἴκου ἢ τοῦ θαλάμου, ἐν ᾧ εὑρίσκετο, ἀλλ' ὡς τὸ συμβολικὸν καὶ ἠθικὸν κέντρον ὅλης τῆς οἰκίας.

§ 8. Περὶ τὴν αὐλὴν εὑρίσκετο τὸ ἐστεγασμένον περίστυλον, ὅπερ ἐχρησίμευεν, ἵνα προφυλάττῃ τὰ δωμάτια ἀπό τε τῶν ἀκτί-

νων τοῦ θερινοῦ ἡλίου καὶ ἀπὸ τῶν ἐπηρειῶν τῆς ἀτμοσφαίρας· καὶ ἄλλως δὲ ἡ διάταξις τῆς οἰκίας ἦν τοιαύτη, ὥστε τοῦ μὲν χειμῶνος ὤφειλεν εἶναι ἐκτεθειμένη ὅσον τὸ δυνατὸν μᾶλλον πρὸς τὸν ἥλιον, τοῦ δὲ θέρους ἀπηλλαγμένη τοῦ καύσωνος τοῦ ἡλίου. Πρὸς τοῦτο ἐφρόντιζον τρέπειν τὸ κυριώτερον μέρος τῆς οἰκίας πρὸς μεσημβρίαν, ἢ τοὐλάχιστον τὰς πρὸς τοῦτο τὸ μέρος βλεπούσας στοὰς τοῦ περιστύλου ἀνήγειρον ὑψηλοτέρας. Τοιαύτην διάταξιν ἐν τῇ συνηθείᾳ ἐπικρατοῦσαν, ἀλλὰ καὶ προτροπὴν πρὸς αὐτήν, ἐκφράζουσιν ἡμῖν ὅ τε Ξενοφῶν καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Καὶ ὁ μὲν πρῶτος λέγει· «καὶ διαιτητήρια δὲ τοῖς ἀνθρώποις ἐπεδείκνυον αὐτῇ κεκαλλωπισμένα τοῦ μὲν θέρους ἔχειν ψυχεινά, τοῦ δὲ χειμῶνος ἀλεεινά· καὶ σύμπασαν δὲ τὴν οἰκίαν ἐπέδειξα αὐτῇ ὅτι πρὸς μεσημβρίαν ἀναπέπταται, ὥστε εὔδηλον εἶναι, ὅτι χειμῶνος μὲν εὐήλιός ἐστι, τοῦ δὲ θέρους εὔσκιος»· καὶ ἀλλαχοῦ· «οὐκοῦν ἐν ταῖς πρὸς μεσημβρίαν βλεπούσαις οἰκίαις τοῦ μὲν χειμῶνος ὁ ἥλιος εἰς τὰς παστάδας ὑπολάμπει, τοῦ δὲ θέρους ὑπὲρ ἡμῶν αὐτῶν καὶ τῶν στεγῶν πορευόμενος σκιὰν παρέχει; οὐκοῦν εἴ γε καλῶς ἔχει ταῦτα οὕτω γίγνεσθαι, οἰκοδομεῖν δεῖ ὑψηλότερα μὲν τὰ πρὸς μεσημβρίαν, ἵνα ὁ χειμερινὸς ἥλιος μὴ ἀποκλείηται, χθαμαλώτερα δὲ τὰ πρὸς ἄρκτον, ἵνα οἱ ψυχροὶ μὴ ἐμπίπτωσιν ἄνεμοι». Ὁ δ' Ἀριστοτέλης λέγει· «καὶ πρὸς εὐημερίαν δὲ καὶ πρὸς ὑγίειαν δεῖ εἶναι τὴν οἰκίαν εὔπνουν μὲν τοῦ θέρους, εὐήλιον δὲ τοῦ χειμῶνος· εἴη δ' ἂν ἡ τοιαύτη κατάβορρος οὖσα καὶ μὴ ἰσοπλατής». Τοιοῦτο δὲ περίστυλον μετὰ τῆς πρὸς μεσημβρίαν στοᾶς ὑψηλοτέρας ἐκαλεῖτο Ῥοδιακόν. Διὰ τῶν αὐτῶν τούτων στοῶν τοῦ περιστύλου καὶ τῶν εἰς αὐτὸ βλεπουσῶν θυρῶν τῶν δωματίων, ἐφωτίζοντο ταῦτα καὶ προσεπνέοντο συνήθως ἐκ τῆς αὐλῆς. Ἀλλὰ καὶ θυρίδας εἶχον αἱ ἑλληνικαὶ οἰκίαι, ἃς πρέπει ἐννοεῖν οὐχὶ ὡς ἀποτελούσας σειρὰν ὑψηλῶν καὶ πλατέων παραθύρων, ὡς τὰς παρὰ τῇ νεωτέρᾳ ἀρχιτεκτονικῇ, ἔνθα εἰσὶν ἀναγκαιόταται, ἵνα παρέχωσι φῶς ταῖς ἐπαλλήλως κειμέναις ὀροφαῖς τῆς οἰκίας· διότι ἐν ἐλλείψει τοιούτων πολυωρόφων οἰκιῶν συνήθως αἱ οἰκίαι, ὡς καὶ οἱ ναοί, ἐφωτίζοντο τὸ μὲν ἄνωθεν, τὸ δὲ ἐκ τῶν πρὸς τὴν αὐλὴν θυρῶν. Τοιαῦται θυρίδες ἦσαν κατ' ἐξοχὴν

εὔχρηστοι ἐν τῷ ὑπερῴῳ ἢ ἐν τῇ δευτέρᾳ ὀροφῇ, ἔνθα ὑπῆρχε τοιαύτη, βλέπουσαι πρὸς τὴν ὁδόν, καὶ ἡ ὕπαρξις αὐτῶν μαρτυρεῖται τὸ μὲν ὑπὸ μερικῶν χωρίων, ὡς παρ' Ἀριστοφάνει, ἔνθα αἱ γυναῖκες εἰσάγονται ἐρωτῶσαι, διὰ τί οἱ ἄνδρες παρατηροῦσιν αὐτὰς ἐκ τῆς θυρίδος παρακυπτούσας, ἐὰν πραγματικῶς ἦσαν τὸ κακόν, ὡς ἔψεγον αὐτὰς· «κἂν ἐκ θυρίδος παρακύπτωμεν, ζητεῖ ὁ ἀνὴρ τὸ κακὸν θεᾶσθαι· κἂν αἰσχυνθεῖσ' ἀναχωρήσῃ, πολὺ μᾶλλον πᾶς ἐπιθυμεῖ αὖθις παρακύψαν ἰδεῖν τὸ κακόν»· — τὸ δὲ καὶ ἐν γένει ὑπὸ τοῦ Οὐϊτρουβίου, λέγοντος περὶ τῶν ἐν τῇ κωμῳδίᾳ σκηνῶν ἰδιωτικῶν οἰκιῶν ὅτι αὗται ἔχουσι πρόσοψιν διατεθειμένην μετὰ θυρίδων κατὰ μίμησιν τῶν κοινῶν καὶ συνήθων οἰκιῶν. Καὶ ἐν διαφόροις δὲ ἔργοις τῆς τέχνης παρίστανται γυναῖκες ἀπὸ τῶν θυρίδων καθορῶσαι. Ἄλλως αἱ θυρίδες αὗται, ὡς μὴ δυνάμεναι κλείεσθαι διά τινος διαφανοῦς ὕλης, ὡς διὰ τῆς μετὰ ταῦτα εὐχρήστου ὑέλου, ἐκλείοντο ἐν κακοκαιρίᾳ, καὶ τότε ἦν ἀπαραίτητος ὁ ἐκ τῆς αὐλῆς διὰ τῶν θυρῶν ἢ ἐκ τῆς στέγης φωτισμός. Ἀλλὰ τοιαῦτα ὑπερῷα ἦσαν οὐχὶ πρὸς διατριβὴν μόνων τῶν γυναικῶν προσδιωρισμένα, ἀλλ', ὡς προερρέθη, εὑρίσκονται ἀναμφιβόλως καὶ ἐκμισθούμενα ἢ ἐνοικιαζόμενα, καὶ ἄλλως δὲ μετὰ τῆς ὁδοῦ κατ' εὐθεῖαν συγκοινωνοῦντα. Τοιαῦτα ὑπερῷα ἡ διήρη φαίνεται ὅτι ὑπῆρχον οὐχὶ πανταχοῦ· ἀλλὰ καὶ ἔνθα ὑπῆρχε τοιοῦτο, βεβαίως σπανίως ἐξετείνετο ἡ ἀνωτέρα οἰκοδομὴ ἐπὶ ὅλου τοῦ διαστήματος τοῦ ὑπὸ τῆς προσγείου οἰκοδομῆς κατεχομένου, μάλιστα ὁσάκις τοῦτο εἶχεν ἀρκετὴν ἔκτασιν. Συνηθέστατα μὲν ἦσαν ἐκεῖ τὰ οἰκήματα τῶν δούλων, ὡς βλέπομεν παρὰ Δημοσθένει τὰς δούλας κεκλεισμένας ἐν τῷ πύργῳ, ὅ ἐστιν ἐν οἰκοδομῇ ὑψηλοτέρᾳ τοῦ προσγείου καὶ ὑπὲρ τὴν λοιπὴν οἰκίαν ἐξεχούσῃ, καὶ οὕτω διαφευγούσας τοὺς καταδιωγμοὺς τῶν λῃστῶν. Ἐνίοτε εἰς τοιαῦτα ἐν τῷ ὑπερῴῳ οἰκήματα ἀνέφερεν ἡ ἀπὸ τῆς ὁδοῦ κλῖμαξ, ὡς καὶ ἐν ταῖς ῥωμαϊκαῖς οἰκίαις ἐγίνετο τοῦτο, καὶ ἴσως οὕτως ἐννοητέον τοὺς ἀναβαθμούς, οὓς ἀνωτέρω εἴδομεν ὅτι ὁ Ἱππίας κατέστησεν ὑποτελεῖς φόρου, ὡς καὶ ἄλλας ὑπερβάσεις τοῦ ὁρίου τῆς οἰκίας· ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ ὑπερῷα οὐχὶ σπανίως φαίνεται ὅτι ὑπερεῖχον πέραν τοῦ οἰκοπέδου ἐν εἴδει ἐξωστῶν· δι-

ὅτι καὶ τούτοις τοῖς ὑπερέχουσι τῶν ὑπερῴων ἐπέβαλε φόρον ὁ Ἱππίας. Περὶ τοιούτων ὑπερῴων καὶ ἐξωστῶν σημειοῖ ὁ Πολυδεύκης· «εἶτα ὑπερῷα οἰκήματα, τὰ δ' αὐτὰ καὶ διήρη· αἱ δὲ προβολαὶ τῶν ὑπερῴων οἰκημάτων αἱ ὑπὲρ τοὺς κάτω τοίχους προὔχουσαι γεισιποδίσματα καὶ τὰ φέροντα αὐτὰς ξύλα γεισίποδες.» Ὅτι ταῦτα τὰ ὑπερῷα καὶ ἐξεμισθοῦντο ἐνίοτε ἢ καὶ διετίθεντο εἰς κατάλυσιν ξένων βλέπομεν καὶ ἀλλαχόθεν καὶ ἐκ τοῦ Ἀντιφῶντος, ἔνθα λέγεται· «ὑπερῷόν τι ἦν τῆς ἡμετέρας οἰκίας, ὃ εἶχε Φιλόνεως, ὁπότ' ἐν ἄστει διατρίβοι, ἀνὴρ καλός τε κἀγαθὸς καὶ φίλος τῷ ἡμετέρῳ πατρί». Ἀλλὰ πρὸς διαμονὴν τῶν ξένων ὑπῆρχον ἐν μείζοσιν οἰκίαις καὶ ἰδιαίτεραι οἰκήσεις, κεχωρισμέναι ἀπὸ τῆς κυρίως οἰκίας καὶ ὀνομαζόμεναι ξενῶνες (hospitalia)· ἄλλως δὲ ἡ ἰδέα τῆς ξενίας ἦν τοσοῦτον ἐντετυπωμένη τῷ ἑλληνικῷ χαρακτῆρι καὶ ἐν προγενεστέροις χρόνοις, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ῥωμαϊκὴν ἐποχήν καὶ μετὰ ταῦτα, ὥστε καὶ αὐτὴ ἡ οὐσιωδεστάτη ἀνάγκη τοῦ Ἕλληνος, ἡ γενέθλιος ἑστία καὶ ἡ καθ' ἡμέραν στέγη αὐτοῦ, τοῦτο πρὸ πάντων τὸ τῆς φιλανθρώπου ξενίας ὄνομα διετήρησεν ἐν τῷ ὄχλῳ, ἐπικρατῆσαν τῆς λέξεως οἶκος, καὶ γενικῶς ὁσπίτιον (hospitium) ὡς ξενὼν ὠνομάσθη οὗτος. Διὸ οὐχὶ ὀρθῶς ἔχουσι τὰ παρὰ Πολυδεύκει· «καὶ ξενών, ὃ παρὰ τοῖς νεωτέροις νοσοκομεῖον καλεῖται»· ταῦτα ἠδύναντο μᾶλλον ἁρμόζειν τοῖς ξένοις hospitium, hospice καὶ hôpital, ἢ τοῖς ἑλληνικοῖς ξενῶσι. Περὶ τῆς διαθέσεως τούτων τῶν ξενώνων λέγει ὁ Οὐϊτρούβιος· «πρὸς τούτοις δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ διατίθενται οἰκίσκοι, ἔχοντες ἰδιαιτέρας πύλας, ἑστιατήρια καὶ κοιτῶνας εὐθέτους, ὅπως οἱ προσερχόμενοι ξένοι ἑστιῶνται οὐχὶ ἐν τοῖς περιστυλίοις, ἀλλ' ἐν τούτοις τοῖς ξενῶσιν». Ὅτι τοιοῦτοι ξενῶνες ὑπῆρχον ἐν μεγάλοις οἴκοις δεικνύει ὁ ξενὼν τῆς τραγικῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου, εἰ καὶ ἄλλως καὶ ἐν τοιούτοις διετίθεντο πολλάκις πρὸς τοῦτο καὶ οἰκήματα ὡρισμένα πρὸς διαφόρους τῆς οἰκονομίας σκοπούς, ὡς παρὰ τῷ φιλοξένῳ Καλλίᾳ τοῦ Πλάτωνος ὁ Πρόδικος ὁ Κεῖος ἀναφέρεται, ὅτι ἐξενίζετο ἐν οἰκήματί τινι, ᾧ πρότοῦ μὲν ὡς ταμιείῳ ἐχρῆτο Ἱππόνικος, νῦν δὲ ὑπὸ τοῦ πλήθους τῶν καταλυόντων ὁ Καλλίας καὶ τοῦτο ἐκκενώσας ξένοις

κατάλυσιν πεποίηκεν. Μόνον δὲ ἐξ ἐσφαλμένης γραφῆς καὶ ἑρμηνείας τοῦ Οὐϊτρουβίου ἐξήγαγόν τινες ὅτι ὑπῆρχον καὶ μέσαυλοι ἤτοι μεσολαβοῦσαι αὐλαὶ καὶ στοαὶ μεταξὺ τούτων τῶν ξενώνων καὶ τῆς κυρίας οἰκοδομῆς. Τὸ περὶ θυρίδων ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς οἰκίαις παρατηρηθὲν ἰσχύει καὶ περὶ τῶν καπνοδοχῶν ἢ καπνοδοκῶν· τοιαῦται κάπναι ἀναφέρονται ἐκεῖ, ὅπου καίεται πῦρ ἐν ἑστίᾳ, καὶ ἐπομένως ἢ ἐν τῷ μαγειρείῳ, ὅπερ, εὑρισκόμενον ἐν τῇ γυναικωνίτιδι, ἐκαλεῖτο ἀττικῶς ὀπτανεῖον ἢ ὀπτάνιον, ἢ ἐν τῷ θαλάμῳ, ἔνθα ἦν ὁ βωμὸς τῆς Ἑστίας κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον ἐν τῷ μέσῳ τῆς οἰκίας, καὶ οὐδὲν τεκμηριοῖ περὶ ὑπάρξεως τοιαύτης κάπνης καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις δωματίοις. Ἄλλως ἐν τῷ θαλάμῳ, ἔνθα ἦν ἡ ἑστία, φαίνεται ὅτι ἁπλῆ τις ὀπὴ κατὰ τὸ μέσον τῆς ὀροφῆς ἐχρησίμευε πρὸς διέξοδον τοῦ καπνοῦ, ἀφ' οὗ ἔν τινι διηγήσει τοῦ Ἡροδότου μνημονεύεται ὁ ἥλιος ἀκωλύτως εἰσερχόμενος εἰς τὸ δωμάτιον δι' αὐτῆς καὶ ὁ Εὐστάθιος ἀναφέρει ἑρμηνείαν τινά, καθ' ἣν τὸ διέπτατο ἀν' ὅπαια ἐσήμαινεν ἀνὰ τὴν ὀπὴν τὴν ἐν μέσῳ τῆς ὀροφῆς, ἣν καὶ κάπνην καὶ καπνοδόκην ἐκάλουν. Ἄλλως τε καὶ ἡ θέρμανσις τῶν ἑλληνικῶν οἰκιῶν ἦν ἀτελής, διότι ἡ ἀνάγκη αὐτῆς ὡς ἐν μεσημβρινῷ κλίματι ἦν οὐχὶ τόσον ἐπαισθητή· ὅπου δὲ συνέβαινε τοιαύτη, ἐγίνετο οὐχὶ διὰ θερμαστρῶν, οἷαι αἱ παρὰ τοῖς νεωτέροις, οὐδὲ διὰ σωλήνων, οἵους εὑρίσκομεν ἀναφερομένους πρῶτον κατὰ τοὺς χρόνους τῶν αὐτοκρατόρων, ἀλλ' ἐπὶ μικρῶν μετακινητῶν ἑστιῶν ἢ πυραύνων, καὶ τοιαῦτα ἀναφέρονται ὑπάρχοντα ἐν τοῖς διαφόροις δωματίοις τῆς οἰκίας. Ταῦτα τὰ καὶ παρ' ἡμῖν εὔχρηστα πύραυνα ἦσαν ἢ καθ' αὑτὸ ἐσχάραι (ὡς καὶ ἐκαλοῦντο ἄλλως ἐσχάραι, ἐσχαρίδες, ἀνθράκια· «πύραυνοι, ἀγγεῖα, οἷς τοὺς ἐμπύρους ἄνθρακας κομίζουσιν, ἐσχαρίδας καλοῦσιν»· «καὶ μὴν ἐσχάραν εἴποις ἂν τὸ ἀνθράκιον τοῦτο καὶ ἐσχάριον, Ἀριστοφάνους ἐν Ταγηνισταῖς εἰπόντος ἐσχάρια καί που καὶ ἐσχαρίδα». Πολυδ.), — ἢ κινηταὶ θερμάστραι, θερμαινόμεναι καὶ αὐταὶ δι' ἀνθράκων, αἵτινες, ὡς σκεύη πρὸ πάντων μαγειρικά, φέρουσι τὰ αὐτὰ ὀνόματα, ἄτινα καὶ αἱ κάμινοι τῶν ἀνθρακέων ἢ μαριλευτῶν, βαῦνοι, κάμινοι, πνιγεῖς. Ἡ τοιαύτη στοιχειώδης βεβαίως θέρμανσις ἦν πολ-

λάκις ἀνεπαρκής, ὡς δεικνύει ἡμῖν τὸ ἀπόφθεγμα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ὃς ἐν χειμῶνι καὶ ψύχει ἑστιώμενος ὑπό τινος τῶν φίλων, εἰσενεγκόντος εἰς τὸ δωμάτιον ἐσχάραν μικρὰν καὶ πῦρ ὀλίγον, ἐκέλευεν αὐτὸν εἰσενεγκεῖν ἢ ξύλα ἢ λιβανωτόν. Τακτικώτεραι δὲ καπνοδόκαι ἦσαν ἀναγκαῖαι καὶ φαίνονται ὅτι ὑπῆρχον ἐν οἰκίαις ἐχούσαις καὶ δευτέραν ὀροφὴν ἢ ὑπερῷον.

§ 9. Πρὸς ἐναποταμίευσιν δὲ τῶν τροφίμων καὶ ἄλλων χρειωδῶν τοῦ οἴκου ἀναφέρονται ἡμῖν προσδιωρισμέναι διάφοροι θέσεις ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς οἰκίαις· κατάλληλον θέσιν αὐτῶν κατὰ τὴν διάφορον φύσιν τῶν φυλαττομένων χρειωδῶν τοῦ οἴκου ὑποδεικνύει ἡμῖν ὁ Ξενοφῶν, ἔνθα λέγει, ὅτι «ὁ μὲν θάλαμος ἐν ὀχυρῷ ὢν τὰ πλείστου ἄξια καὶ στρώματα καὶ σκεύη παρεκάλει, τὰ δὲ ξηρὰ τῶν στεγῶν τῶν σῖτον, τὰ δὲ ψυχεινὰ τὸν οἶνον, τὰ δὲ φανά, ὅσα φάους δεόμενα ἔργα τε καὶ σκεύη ἐστίν». Ἀλλὰ μία τούτων τῶν θέσεων ἐθεωρεῖτο κατ' ἐξοχὴν ὡς ἀποθήκη τῶν σίτων καὶ οἴνων καὶ ἄλλων τροφίμων, καὶ ἐκαλεῖτὸ ταμεῖον, καὶ τὴν ἐπὶ τούτου ἐπίβλεψιν εἶχεν ἡ σωφρονεστέρα καὶ ἐγκρατεστέρα τῶν θεραπαινίδων, ἡ ταμία. Ἐσφαλμένως δ' ἐγένετο ὑπό τινων διάκρισις δύο σημασιῶν τῆς λέξεως, ὡς ταμείου κατὰ τὰς ἡμετέρας ἰδέας, ἤτοι θησαυροῦ (aerarium), καὶ ὡς ἀποθήκης τροφίμων (cella penaria), ἤτοι τοῦ παρ' ἡμῖν λατινίζοντος κελλαρίου, ὅπερ ἄλλως εὑρίσκετο ἐν τῇ γυναικωνίτιδι. Τοιαῦται ἀποθῆκαι σπανιώτατα εὑρίσκοντο ὑπὸ τὴν στέγην, ἧς ἡ ἐπίπεδος καὶ ὁμαλὴ κατασκευὴ προδήλως ἀπαγορεύει ἡμῖν τὴν παραδοχὴν ἀνωγείων ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς οἰκίαις· ἀλλ' αἱ στέγαι, ἐν ᾧ ἦσαν ὁμαλαὶ οὕτως, ὥστε ἠδύναντο περιπατεῖν ἐπ' αὐτῶν καὶ ποιεῖν τὸν Ἀδωνιασμόν, ἦσαν ἐνίοτε καὶ ὑψηλαί· καὶ τὸ ὑπὸ τὴν στέγην τριγωνικὸν ἐνώπιον τὸ καλούμενον ἀέτωμα καὶ ἀνῆκον εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν ναῶν ἀναφέρεται ὡς εὑρισκόμενον καὶ ἐν ἰδιωτικαῖς οἰκίαις πρὸς τὴν ὁδὸν τετραμμένον· «οἴκου δὲ ἀέτωμα τὸ ὑψηλότατον μέρος· οὕτω γὰρ ὀνομάσει τις τὰς εἰς ὕψος τριγωνοειδεῖς ἀνατάσεις τῆς ὀροφῆς· εἰ μὲν γὰρ ἡλιαστήριον (τὸ παρ' ἡμῖν ἡλιακὸν) ποιήσει τις ἀντὶ κεράμου, ποιήσει τὴν ὀροφὴν ἐνεπίπεδον.... κέραμον δ' ἐπιτιθεὶς εὐαπόῤῥυτον αὐτῇ τὸ ὕδωρ τὸ ὄμβριον εἶναι

βούλεται· κατὰ τοῦτ' οὖν ὑψηλὸν ἐργασάμενος τὸ μέσον τῆς ὀροφῆς κατὰ μῆκος ἐκ τῶν ὀπίσω πρὸς τὸ πρόσω τεταγμένον κ. τ. λ. (Γαληνός). Περὶ τοιούτων ὑψηλῶν στεγῶν, σαφέστατα εἰς ἰδιωτικὰς οἰκίας ἀναφερομένων, λέγει ὁ Πολυδεύκης· «ἀμείβοντες δ' εἰσὶ ξύλα ἑκατέρωθεν τῶν τοίχων ἀλλήλοις ἀντερειδόμενα πρὸς τὸ τοὺς ἐκ μέσου ὑψηλοὺς ὀρόφους ἀνέχειν δύνασθαι· ἀλλαχοῦ δὲ γίνεται καὶ ἡ πρέπουσα διάκρισις μεταξὺ τῆς καθ' αὑτὸ στέγης, τοῦ στέγους, ἢ τέγους, καὶ τῆς ὀροφῆς ἢ τοῦ ὀρόφου· «καλοῖτο δ' ἂν τὸ μὲν ὑπὸ τοὺς πόδας μέρος τοῦ θαλάμου καὶ οἴκου ἔδαφος (τὸ ἄλλως δάπεδον), τὸ δ' ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν ὀροφὴ (plafond) καὶ στέγη.... τὸ δὲ μεταξὺ τοῦ ὀρόφου καὶ τοῦ στέγους παρωροφίς, τὸ δ' ὑπεράνω τοῦ ὀρόφου στέγος (toit), ὃ ποιητικῶς τέγος καλεῖται». Τὴν αὐτὴν διάκρισιν τούτων καταδεικνύει καὶ τὸ παρὰ Θουκυδίδῃ»· οἱ Κερκυραῖοι κατὰ μὲν τὰς θύρας οὐδ' αὐτοὶ διενοοῦντο βιάζεσθαι, ἀναβάντες δ' ἐπὶ τὸ τέγος τοῦ οἰκήματος καὶ διελόντες τὴν ὀροφὴν ἔβαλλον τῷ κεράμῳ καὶ ἐτόξευον κάτω.» Οὐχ ἧττον ἀναφέρεται καὶ κατῆλιψ καὶ μεσόδμη καὶ παρωροφίς, ὡς μεταξὺ στέγους καὶ ὀρόφου κενὸν διάστημα πρὸς ἐναπόθεσιν πραγμάτων. Ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασιν ἀναφέρονται συχνάκις ὑψόροφοι θάλαμοι ὡς ἐμπεριέχοντες οὐχὶ μόνον τρόφιμα, οἷον ἔλαιον καὶ οἶνον, ἀλλὰ καὶ ἐσθῆτας καὶ χαλκὸν καὶ σίδηρον καὶ χρυσὸν καὶ παντοῖα ἄλλα κειμήλια· «ὁ δ' ὑψόροφον θάλαμον κατεβήσατο πατρὸς εὐρύν, ὅθι νητὸς χρυσὸς καὶ χαλκὸς ἔκειτο, ἐσθὴς δ' ἐν χηλοῖσιν (φωριαμοῖσιν), ἅλις τ' εὐῶδες ἔλαιον, ἐν δὲ πίθοι οἴνου παλαιοῦ» (Ὀδυσσ. Β, 337). Ἀλλὰ καὶ ὑπογείων ταμείων ἡ πρώϊμος ὕπαρξις μαρτυρεῖται. Ὑπόγειοι ἀποθῆκαι ἢ κρύπται (ὡς αἱ παρ' ἡμῖν κρυψάναι) ἦσαν καὶ οἱ συχνοὶ ἀνευρεθέντες θησαυροί, κατάγεια μνημεῖα ἢ μᾶλλον ταμεῖα, ἐν οἷς ἐναπετίθεντο τὰ πολυτιμότερα κειμήλια τῶν ὀλβίων οἴκων· καὶ ἄλλαι δὲ ὑπόγειοι ἀποθῆκαι πρὸς ἐναπόθεσιν καρπῶν καὶ ἄλλων ἦσαν πολλαχοῦ εὔχρηστοι, ὡς αἱ πρὸς διατήρησιν τοῦ σίτου ἐν Θράκῃ (σειροί), ἢ πρὸς διαφύλαξιν ἄλλων προϊόντων, ὡς οἴνου καὶ ἐλαίου ἐν Ἀθήναις, οἱ καλούμενοι λάκκοι. Μόνον αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες οὐδὲ ἐν τῇ ἐσχάτῃ πενίᾳ διέτριβόν ποτε ἐν τοιαύταις ὑπογείοις οἰκήσεσιν, ὡς

γνωστὸν τοῦτο περὶ τῶν Φρυγῶν καὶ Ἀρμενίων, καὶ ἄλλων τινῶν λαῶν καὶ νῦν ἔτι αὐτόχρημα τρωγλοδυτῶν. — Ἐπίσης ἀναμφισβήτητος καὶ ἡ ὕπαρξις τῶν ἀπαραιτήτως ἀναγκαίων τῆς οἰκίας μερῶν, τῶν ἀποπάτων ἢ κοπρώνων, εἰ καὶ οὐδὲν γινώσκομεν περί τε τῆς θέσεως καὶ τῆς κατασκευῆς αὐτῶν ἐκτὸς τοῦ ὑπὸ τοῦ κωμικοῦ λεγομένου περὶ τῶν πολυφάγων Θηβαίων, ὅτι ἕκαστος αὐτῶν εἶχε κοπρῶνα πρὸς ταῖς θύραις· ἔτι δὲ οἱ αὐτοὶ ἐκαλοῦντο καὶ λάσανα στερεὰ ἢ ἀκίνητα ἐν ἀντιθέσει πρὸς μετατοπιζόμενα οὐροδοχεῖα ἢ δίφρους ἀφοδευτηρίους· «τοῖς δεσπόταις τῷ μὲν ἀνδρὶ καὶ λάσανα ἀναγκαῖα καὶ ἁμίς, ἣν Σοφοκλῆς ἐν Πανδώρᾳ ἐνουρήθραν καλεῖ καὶ Αἰσχύλος οὐράνην· οὐ μόνον δὲ ἐπὶ τοῦ ἀκινήτου ἀποπάτου τὰ λάσανα ὀνομαστέον, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῦ τιθεμένου καὶ ἀναιρουμένου... καὶ δίφρον δ' ἂν εἴποις τὰ λάσανα εὐφημότερον καὶ διφρίσκον· τῇ δὲ γυναικὶ σκάφιον» (Πολυδ.) Περὶ δὲ τοῦ τρόπου τῆς ἐν ἐκείνῳ τῷ τόπῳ καθάρσεως δεικνύει τὸ παρὰ Στοβαίῳ· «καί τι τῶν ἀναγκαίων ποιήσαντα ἀπονίζειν ἐκεῖνα τὰ μέρη».

§ 10. Πρὸς ἐπάλειψιν δὲ καὶ περίβλημα τῶν τοίχων ἦρκει κατ' ἀρχὰς ἡ διὰ τιτάνου χρίσις ἢ τὸ κονίαμα (ἐπιχρίειν τιτάνῳ)· ἐκονίων δ' ἐνίοτε τὰς οἰκίας οὕτως, ὥστε ἐλάμβανον λαμπρὰν λευκότητα (ἀπολαμπρύνειν, ἀποφαιδρύνειν)· περὶ δὲ τὴν κατασκευὴν τούτου τοῦ κονιάματος οἱ Ἕλληνες κονιαταὶ ἦσαν περίφημοι· τὴν δὲ διὰ κονιάματος μαρμάρου ἐπίχρισιν ἠγνόουν οἱ Ἕλληνες, ὡς καὶ τὴν δι' ἀσβέστου. Κατεσκευάζοντο δὲ αἱ οἰκίαι ἐκ κοινοῦ λίθου, κεράμων ἢ πλίνθων καὶ ξύλων· «λίθοι καὶ κέραμος κάτω καὶ ἐπιπολῆς, ἐν μέσῳ δὲ αἵ τε πλίνθοι καὶ τὰ ξύλα·» καὶ παρὰ Πολυδεύκει ἀναφέρονται ἡμῖν «ὕλαι οἰκοδομημάτων λίθοι, χάλικες, πλίνθοι, ξύλα, κέραμος στεγαστήρ, ἐρέψιμα ξύλα, ἃ Θουκυδίδης εἶπε τὴν ξύλωσιν, πηλός, ἄσβεστος, τίτανος, ἄσφαλτος» — Μετὰ ταῦτα ὅμως ἡ πρόοδος τῆς πολυτελείας ἤρξατο καλλωπίζειν καὶ τὸ ἐσωτερικὸν καὶ τὸ ἐξωτερικὸν τῶν οἰκιῶν διὰ γραφῶν, τοιχογραφιῶν (κατὰ τοίχου γράφειν)· ἡ ἀρχαϊκὴ ἀφέλεια καὶ λιτότης περιωρίζοντο εἰς τὸ θεωρεῖν ἡδίστας καὶ καλλίστας οἰκήσεις, ἐν αἷς καὶ ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἠδύνατο καταφεύγειν ἀσφαλέστατα

καὶ ἥδιστα κατὰ πάσας ὥρας καὶ ἐν αἷς ἠδύνατο κατατίθεσθαι ἀσφαλέστατα τὰ ὄντα, καὶ εἰς τὸ νομίζειν ὅτι οὐ ποικίλμασι κοσμεῖται ἡ οἰκία, ἀλλὰ τὰ οἰκήματα οἰκοδομοῦνται πρὸς αὐτὸ τοῦτο ἐσκεμμένα, ὅπως ὦσιν ὅτι συμφορώτατα ἀγγεῖα τοῖς μέλλουσιν ἐν αὐτοῖς ἔσεσθαι, καὶ ὅτι αἱ γραφαὶ καὶ αἱ ποικιλίαι πλείονας εὐφροσύνας ἀποστεροῦσιν ἢ παρέχουσιν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς πολυτελείας ἀναφέρεται ἡμῖν καὶ τὸ Ἀλκιβιάδειον ἐκεῖνο, ὅτι εἶρξεν ἐν τῇ οἰκίᾳ αὐτοῦ τὸν ζωγράφον Ἀγάθαρχον, καὶ γράψαντα τὴν οἰκίαν εἶτα ἀφῆκεν αὐτὸν δωρησάμενος· ἔτι δὲ μανθάνομεν ὅτι καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας Ἀρχέλαος προσεκάλεσε τὸν περίφημον Ζεῦξιν πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἀντὶ τετρακοσίων μνῶν. Περὶ δὲ ἐξωτερικῶν ζωγραφιῶν τὸ ἀξιολογώτατον περὶ ἐγκαυστικῆς ζωγραφίας παράδειγμα ἐν ταῖς οἰκίαις τῆς πόλεως Τανάγρας, ἥτις ἦν κάλλιστα κατεσκευασμένη τοῖς τῶν οἰκιῶν προθύροις καὶ ἐγκαύμασιν ἀναθεματικοῖς· ὡς τοιαῦτα δέ τινα νοητέον καὶ τὰ παμφανόωντα μέγαρα τοῦ Ὁμήρου καὶ τὰ ποικίλα πρόθυρα τοῦ Κρατίνου. Ὅτι δὲ μεταγενεστέρως ἐζωγραφεῖτο καὶ τὸ ἐξωτερικὸν τῶν οἰκιῶν δεικνύει ἡ δηλικὴ ἐπιγραφή, ἔνθα λέγεταί περί τινος ὅτι «τὴν κονίασιν τοῦ παστοφορίου καὶ τὴν γραφὴν τῶν τε τοίχων καὶ τῆς ὀροφῆς καὶ τὴν ἔγκαυσιν τῶν θυρῶν καὶ τοὺς προμόχθους τοὺς ἐν τοῖς τοίχοις καὶ τὰς ἐν αὐτοῖς σανίδας ἀνέθηκεν». Καὶ περὶ τῶν ἄλλων δὲ κοσμημάτων τῆς οἰκίας σημειωτέον ὅτι πρότερον μὲν ἦσαν ὀλίγα, κατὰ δὲ τοὺς χρόνους τοῦ Πλάτωνος καὶ Ξενοφῶντος κατεβάλλετο πλείων φροντὶς περὶ ταῦτα. Τὸ δὲ ἔδαφος ἐκληπτέον συνήθως ὡς πλινθόστρωτον (ἐκ χώματος ἢ πηλοῦ· ἀλλὰ ποῖόν τι ἔδαφος νοητέον ὑπὸ τὴν παρὰ Λουκιανῷ ἔκφρασιν κορδυβαλλῶδες πέδον; παραβλητέον πρὸς τούτοις καὶ τὸ ἄστρακον [= ὄστρακον, astracum]). Ἀλλ' ἐκτὸς τούτου φαίνεται πιθανὸν ὅτι ἐν κομψοτέραις οἰκίαις ὑπῆρχε καὶ πολύχρουν τεχνητὸν ἔδαφος, γινόμενον καὶ ἐπὶ πηλοστρώτου· διότι κατὰ Πλίνιον τὰ πηλόστρωτα τὰ ἐξησκημένα τὴν τέχνην δίκην ζωγραφίας ἔχουσι τὴν ἀρχὴν αὐτῶν παρὰ τοῖς Ἕλλησιν. Ἀλλὰ καὶ ψηφιδωτὸν ἔδαφος τὸ ξενικῶς ὑπό τινων μωσαϊκὸν λεγόμενον (ὡς ἀπὸ τοῦ γαλλικοῦ mosaïque) καὶ δυνάμενον ἴσως λέγεσθαι μου-

σειωτὸν (ἔδαφος), ὡς ἐπιτηδευόμενον κατ' ἐξοχὴν ἐν τοῖς μουσείοις, γινώσκει ἡ ἀρχαιότης τοὐλάχιστον ἀπὸ τῶν χρόνων Διογένους τοῦ Σινωπέως κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Γαληνοῦ· «τοὺς γὰρ τοίχους ἅπαντας ἀξιολόγοις γραφαῖς κεκοσμῆσθαι, τὸ δ' ἔδαφος ἐκ ψήφων πολυτελῶν συγκεῖσθαι θεῶν εἰκόνας ἔχον ἐξ αὐτῶν διατετυπωμένας». — Καὶ ὁ μὲν πρακτικώτερος νοῦς τοῦ Ξενοφῶντος, μαρτυροῦντος ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτοῦ ἦν οὐχὶ ἀσύνηθες τὸ ἐπικοσμεῖν τὰ ἔνδον τῶν οἰκιῶν διὰ ζωγραφιῶν, καταδικάζει τὰς περὶ τὸν οἶκον πολυτελείας καὶ τὰ ποικίλματα· ὁ δὲ Πλάτων τοὐναντίον καταλέγει μὲν ὡς σημεῖα τρυφώσης πόλεως τὸ μὴ ἀρκεῖσθαι μόνον εὐτελέσιν οἴκοις, ἀλλὰ χρησιμοποιεῖν καὶ τὴν ζωγραφίαν καὶ ποικιλίαν πρὸς περικόσμησιν αὐτῶν, ἀλλ' ὅμως ἕκαστος προετίμα τὴν ἐν τοιαύτῃ τρυφώσῃ πόλει διατριβήν, ἢ τὴν ἐν ὑῶν πόλει, ὡς ὁ αὐτὸς ὠνόμασε τὴν ἐν ἁπλαῖς οἰκήσεσι καὶ στοιχειώδει τροφῇ καὶ πόσει περιοριζομένην πόλιν. Ὡσαύτως ὡς πρόσδον ἀπὸ τῆς τραχύτητος καὶ ἀγροικίας πρὸς τὸν ἐξευγενισμὸν καὶ τὴν τρυφηλοτέραν δίαιταν θεωρεῖ τοῦτο καὶ ὁ Λουκιανός, ἔνθα λέγει· «ἀντὶ δὲ εὐτελῶν δωματίων ὑψηλὰ τέρεμνα καὶ λίθων πολυτέλειαν ἐμηχανήσαντο καὶ γυμνὴν τοίχων ἀμορφίαν εὐανθέσι βαφαῖς χρωμάτων κατέγραψαν.» Φαίνεται δὲ πιθανώτερον ὅτι αἱ προμνησθεῖσαι τοιχογραφίαι ἦσαν ἐπ' αὐτοῦ τοῦ κονιάματος τοῦ τοίχου διὰ χρωμάτων (ποικιλίαι, ποικίλματα, ζωγραφίαι), καὶ οὐχὶ ἐπὶ σανίδων ἢ πινάκων. Ἐπίσης ἐκληπτέον καὶ τὰ παρὰ Πλάτωνι ἐν ὀροφῇ ποικίλματα μᾶλλον περὶ ζωγραφιῶν διὰ χρωμάτων, καὶ οὐχὶ ὡς γύψινα κοσμήματα τοῦ γείσου καὶ τῆς στέγης. Διότι παρὰ Πλινίου μανθάνομεν ὅτι πρῶτος ὁ Σικυώνιος Παυσίας ἐφεῦρε τὸ ζωγραφεῖν τὰς ὀροφάς. τοιοῦτοι ὀροφικοὶ πίνακες ἦσαν καὶ αἱ παρ' Αἰσχύλῳ ἐγκουράδες ἢ κουραὶ καθ' Ἡσύχιον· «ἐγκουράδες τὰ ἐν τῷ προσώπῳ στίγματα καὶ οἱ ἐν ταῖς ὀροφαῖς γραφικοὶ προσώπων πίνακες· ἔστι γὰρ κουρὰς ἡ κορυφὴ (ὀροφή;) καὶ ὁ γραπτὸς πίναξ· ἐγκουρὰς δὲ ὁ γεγραμμένος ἢ ἐγγεγραμμένος»· καὶ ἀλλαχοῦ ὁ αὐτός· «κουρὰς ἡ ἐν τοῖς ὀροφήμασιν γραφή, ὀροφικὸς πίναξ· παρὰ δ' Αἰσχύλῳ ἐν Μυρμιδόσιν ἀμφιβάλλεται· ἐγκουράδι· ἔστι δὲ ἐγκουρὰς ὀροφικὸς πίναξ». Ἀλλὰ

καὶ ἄλλα διάφορα ἀνάλογα κοσμήματα ἐννοεῖ τις εὐκόλως ὅτι ὑπῆρχον ἐν ταῖς μεταγενεστέραις πολυτελεστέραις οἰκίαις· γνωστὰ ἰδίως τὰ ἐν τῇ ὀροφῇ φατνώματα ἐν ναοῖς καὶ μεγαλοπρεπέσι κτιρίοις. Ἀλλ' ἐν τοῖς τοιούτοις βεβαίως λίαν ἄτοπον τὸ καταριθμεῖν ὡς πραγματικὰ τὰ μεταλλικά, πολύτιμα καὶ στίλβοντα κοσμήματα τῶν παρ' Ὁμήρῳ ἡρωϊκῶν μεγάρων ἢ βασιλείων, ἅτινα παρατίθεμεν ἐνταῦθα μόνον χάριν τῆς γλώσσης καὶ τῆς δημιουργικῆς φαντασίας τοῦ ποιητοῦ. «Χάλκεοι μὲν τοῖχοι ἐληλάδατ' ἔνθα καὶ ἔνθα ἐς μυχὸν ἐξ οὐδοῦ· περὶ δὲ θριγκὸς κυάνοιο· χρύσειαι δὲ θύραι πυκινὸν δόμον ἐντὸς ἔεργον· ἀργύρεοι δὲ σταθμοὶ ἐν χαλκέῳ ἕστασαν οὐδῷ, ἀργύριον δ' ἐφ' ὑπερθύριον, χρυσέη δὲ κορώνη, χρύσεοι δ' ἑκάτερθε καὶ ἀργύρειοι κύνες ἦσαν» (Ὀδυσ. Η, 86—91). Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐποίησεν ὁ Ἥφαιστος ἰδυίῃσι πραπίδεσιν ἢ μᾶλλον ἡ καλλιτεχνικὴ φαντασία τοῦ ποιητοῦ, ὡς καὶ τὴν «χαλκοῦ τε στεροπὴν καὶ δώματα ἠχήεντα χρυσοῦ τ' ἠλέκτρου τε καὶ ἀργύρου ἠδ' ἐλέφαντος (Ὀδ. Δ, 82)· τοιοῦτοι δὲ πραγματικοὶ ἐλεφαντόδετοι δόμοι ἀναφέρονται καὶ πιθανῶς ὑπῆρχον ἐν τῇ πολυχρύσῳ Ἀσίᾳ, ἀλλὰ βεβαίως ἐκεῖ οὐχὶ μετὰ τῆς αὐτῆς τέχνης καὶ φιλοκαλίας τῶν Ἑλλήνων· «οὐ φιλόκαλοι γάρ, ἀλλὰ φιλόπλουτοί εἰσιν οἱ βάρβαροι.» Ἐπίσης ἄτοπον τὸ παρασύρεσθαι ἐκ μεγάλης ἴσως σπουδῆς πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἰδιωτικῆς εὐζωΐας καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ πλούτου τῶν ἀρχαίων καὶ θεωρεῖν ὡς πραγματικότητα τὸ ὄνειρον τοῦ παρ' Ἀθηναίῳ μεθύσου τοῦ καταλέγοντος μεταξὺ τῶν ἄλλων εὐδαιμονιῶν αὐτοῦ καὶ οἴκους μαρμαίροντας χρυσῷ καὶ ἐλέφαντι. Ἀλλὰ θετικώτερον μαρτυρεῖ περὶ τοιαύτης πολυτελείας ὁ Μουσώνιος· «τί δ' αἱ περίστυλοι στοαί; τί δὲ αἱ ποικίλαι χρίσεις; τί δ' αἱ χρυσόροφοι στέγαι; τί δ' αἱ πολυτέλειαι τῶν λίθων, τῶν μὲν χαμαὶ συνηρμοσμένων, τῶν δ' εἰς τοίχους ἐγκειμένων, ἐνίων καὶ πάνυ πόρρωθεν ἠγμένων λίθων καὶ δι' ἀναλωμάτων πλείστων;» Ὅλως ἰδιάζον καὶ ὀλίγον δυσνόητον κόσμημα ἦσαν αἱ χαλκαῖ λεπίδες ἐπὶ τῆς ἄλλως λιτῆς οἰκίας τοῦ Φωκίωνος ἐν Ἀθήναις· «Ἡ δ' οἰκία τοῦ Φωκίωνος ἔτι νῦν ἐν Μελίτῃ δείκνυται, χαλκαῖς λεπίσι κεκοσμημένη, τὰ δ' ἄλλα λιτὴ καὶ ἀφελής» (Πλουταρχ. Φωκ. 18).

§ 11. Ἔτι δὲ σημειωτέον ὀλίγα περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐν τῇ ἑλληνικῇ οἰκίᾳ θυρῶν, τῶν τε ἐξωτερικῶν καὶ τῶν ἐν τοῖς θαλάμοις ἐσωτερικῶν. Καὶ πρῶτον ἐκτὸς τῆς αὐλείου καὶ μεσαύλου φαίνεται ὅτι ἐνίοτε ἡ οἰκία εἶχε καὶ τρίτην μεγάλην θύραν, ἥτις συνήθως καλεῖται κηπαία θύρα, διότι ἐν πολλαῖς οἰκίαις φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε τμῆμά τι κήπου· τοιαύτη ἡ παρὰ Δημοσθένει ἀναφερομένη θύρα ἡ εἰς τὸν κῆπον φέρουσα καὶ κατὰ τοιαύτην ἔννοιαν ἀναφέρεται ἀμφίθυρος οἰκία καὶ ἀμφίπυλον μέλαθρον. Παρὰ δὲ Λυσίᾳ ἀναφέρεται ἡμῖν καὶ τρίτη, ἢ μᾶλλον τετάρτη θύρα· «τριῶν δὲ θυρῶν οὐσῶν, ἃς ἔδει με διελθεῖν, ἅπασαι ἀνεῳγμέναι ἔτυχον». Πρὸς τίνα χρῆσιν ἦν αὕτη, τοῦτο δύσκολον προσδιορισθῆναι· βεβαίως ἐν ταῖς τρισὶ ταύταις θύραις ἀδύνατον ἐννοῆσαι τὴν αὔλειον· διότι ὁ Λυσίας ἦν ἤδη ἐν τῇ οἰκίᾳ, ἐν ᾧ οἱ διῶκται αὐτοῦ ἐποιοῦντο τὴν φυλακὴν ἐπὶ τῇ αὐλείῳ θύρᾳ· διὸ εἰκάζεται ὅτι ἐκείνη ἦν θύρα, φέρουσα ἐκ τοῦ κήπου αὐτοῦ εἰς τὴν ὁδόν. Ἐν δὲ τοῖς θαλάμοις τῆς ἑλληνικῆς οἰκίας ἦσαν πλείονες θύραι, ἢ ὅσαι συνήθως ἐκλαμβάνονται. Πάντες οἱ πρὸς ταμίευσιν θάλαμοι, ὁ ἰδίως θάλαμος καὶ ἄλλα οἰκήματα εἶχον ταύτας, ἔλειπον δ' ἴσως ἐν ταῖς ἐξέδραις καὶ γενικῶς ἐν τοιούτοις οἰκήμασιν, εἰς ἃ ἐπετρέπετο ἑκάστῳ ἡ εἴσοδος. Γνωστὸν δέ, ὅτι ἐν ταῖς πύλαις μετεχειρίζοντο καὶ παραπετάσματα· «πρὸ μὲν οὖν κοιτῶνος ἐπὶ ταῖς θύραις παραπετασμάτων σοι δεῖ, εἴτε ἁπλοῦν εἴη τὸ παραπέτασμα λευκὸν ἐξ ὀθόνης εἴτε καὶ τρίχαπτάν τι βαπτὸν εἴτε πολύχρουν, ἐφ' οὗ Ἀριστοφάνης ἂν εἴποι, τὸ παραπέτασμα τὸ Κύπριον τὸ ποικίλον» (Πολυδ.) Τὰ αὐτὰ παραπετάσματα ἐκαλοῦντο καὶ αὐλαῖαι· παρὰ Θεοφράστῳ ἀναφέρεται αὐλαία, ἔχουσα Πέρσας ἐνυφασμένους· παρὰ δὲ Πολυδεύκει σημειοῦται· «ἔξεστι δὲ καὶ τὸ παραπέτασμα αὐλαίαν καλεῖν, Ὑπερίδου εἰπόντος ἐν τῷ κατὰ Πατροκλέους· οἱ δὲ ἐννέα ἄρχοντες εἱστιῶντο ἐν τῇ στοᾷ, περιῤῥαξάμενοί τι μέρος αὐτῆς αὐλαίαις». Μετεφέροντο ἀρά γε τοιαῦται αὐλαῖαι καὶ ἐκ Περσίας καὶ Βαβυλῶνος, ἔνθα ἐφημίζοντο τὰ ὑφάσματα καὶ οἱ τάπητες οἱ ἔχοντες ἐνυφασμένα ζῶα τερατώδη καὶ καταστήσαντες γνωστοὺς ἐν Ἑλλάδι τραγελάφους καὶ ἱππαλεκτρυόνας καὶ μιξόθηρας φῶτας; Παρ' Ἀθηναίῳ ἀναφέρονται καὶ

«ἀμφίταποι ἁλουργεῖς... καὶ περιστρώματα ποικίλα, διαπρεπῆ ταῖς τέχναις... ψιλαὶ Περσικαί, ἔχουσαι ἀκριβῆ τὴν εὐγραμμίαν τῶν ἐνυφασμένων ζωδίων». — Ὑπὲρ δὲ τὴν αὔλειον θύραν ἐνίοτε ἐπ' ἀγαθῷ οἰωνῷ ἢ ὡς προβασκάνιον ἐνεχάραττον ἐπιγραφήν τινα. «Ἐπὶ τούτου φασὶ τοὺς Ἕλληνας ἐπιγράφειν τοῖς ἑαυτῶν οἴκοις ἐπὶ τῶν προπυλαίων· εἴσοδος Κράτητι Ἀγαθῷ Δαίμονι»· καὶ ἄλλαι τοιαῦται εἰσὶ γνωσταὶ ἡμῖν ἐκ τῶν ἀστείων σαρκασμῶν τοῦ Διογένους· «Εὐνούχου μοχθηροῦ ἐπιγράψαντος ἐπὶ τὴν οἰκίαν· μηδὲν εἰσίτω κακόν· ὁ οὖν κύριος, ἔφη, τῆς οἰκίας ποῦ εἰσέλθῃ;» καὶ νεογάμου ἐπιγράψαντος ἐπὶ τὴν οἰκίαν, ὁ τοῦ Διὸς παῖς Ἡρακλῆς Καλλίνικος ἐνθάδε κατοικεῖ, μηδὲν εἰσίτω κακόν, ἐπέγραψε, μετὰ πόλεμον ἡ συμμαχία». Ὡσαύτως φαίνεται ὅτι ἐνίοτε ἐπεγράφετο καὶ «εὐλαβεῖσθαι τὴν κύνα»· διότι, ἔνθα ἔλειπεν ὁ θυρωρός, πρὸς ἀσφάλειαν τοῦ οἴκου ἐφύλαττεν ὁ κύων, ὅστις ἦν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὁ ἰσχυρὸς καὶ ἄγριος Μολοσσὸς κύων. Περὶ δὲ τῆς κλείσεως τῶν θυρῶν ἐν ἐλλείψει ἄλλων εἰδήσεων μνημονεύομεν μόνον ὅτι ἐνίοτε παραδόξως πως αἱ θύραι εἶχον δύο κλεῖθρα, τὸ μὲν κλειόμενον ἔσωθεν, τὸ δὲ ἔξωθεν. Τοιοῦτό τι ἀπαντῶμεν παρ' Ἀχιλλεῖ Τατίῳ, ἔνθα «ἡ μήτηρ κατακοιμίζουσα ἀεὶ τὴν Λευκίππην, ἔκλειεν ἔνδοθεν τὴν ἐπὶ τοῦ στενωποῦ θύραν· ἔξωθεν δ' ἕτερός τις ἐπέκλειε καὶ τὰς κλεῖς ἔβαλλε διὰ τῆς ὀπῆς· ἡ δὲ λαβοῦσα ἐφύλαττε καὶ περὶ τὴν ἕω καλέσασα τὸν εἰς τοῦτο ἐπιτεταγμένον διέβαλλε πάλιν τὰς κλεῖς, ὅπως ἀνοίξειε». Τοῦτο βεβαίως συνέβαινεν ἐκ δυσπιστίας πρός τε τὴν ἐντὸς κοιμωμένην καὶ πρὸς τὴν ἔξωθεν ὑποπτευομένην λαθραίαν εἰσχώρησίν τινος. Διὸ φαίνεται ὅτι ἡ μονομερὴς κλείδωσις ἦν ἀνεπαρκὴς πρὸς ἀσφάλειαν καὶ ὅτι εὐκόλως μὲν ἠνοίγετο ὑπὸ τοῦ ἔνδον εὑρισκομένου τὸ ἐντὸς κλεῖθρον, ἀλλὰ δυσκόλως τὸ ἐκτός, καὶ τἀνάπαλιν. Ὅτι δὲ τῷ ὄντι ἡ ἔξωθεν κλειομένη θύρα μόνον ἔξωθεν καὶ ἠδύνατο ἀνοίγεσθαι, τοῦτο ἐξάγεται προδήλως ἐκ τοῦ Λυσίου, ἔνθα λέγεται ὅτι ἡ γυνὴ τοῦ Εὐφιλήτου ἐγκλείει αὐτόν· «ἐκείνη δὲ ἀναστᾶσα καὶ ἀπιοῦσα προστίθησι τὴν θύραν, προσποιουμένη παίζειν καὶ τὴν κλεῖν ἐφέλκεται... ἐπειδὴ δὲ ἦν πρὸς ἡμέραν, ἦκεν ἐκείνη καὶ τὴν θύραν ἀνέῳξεν». Συνήθως πρὸς μείζονα ἀσφάλειαν

καὶ ἐσφραγίζοντο αἱ θύραι, μάλιστα αἱ τῶν ταμείων. Φαίνεται δὲ ὅτι οὐδ' ἐκλειδοῦντο ἄλλως αἱ θύραι, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς ἀφελοῦς καὶ γελοίας προφυλάξεως Λακύδου τινός, περὶ οὗ λέγεται· «τοῦτον φασὶ καὶ περὶ οἰκονομίαν γλυκύτατα ἐσχηκέναι· ἐπειδὰν γάρ τι προέλοι τοῦ ταμείου, σφραγισάμενος πάλιν εἴσω τὸν δακτύλιον διὰ τῆς ὀπῆς ἐρρίπτει, ὡς μηδέποτε αὐτοῦ περιαιρεθείη καί τι βασταχθείη τῶν ἀποκειμένων· μαθόντα δὲ τοῦτο τὰ θεραπόντια, ἀπεσφράγιζε καί, ὅσα ἐβούλετο, ἐβάσταζεν, ἔπειτα τὸν δακτύλιον διὰ τῆς ὀπῆς ἐνίει εἰς τὴν στοάν».—Ὅτι δὲ αἱ οἰκίαι οὐδαμῶς ἦσαν μεμονωμέναι ἀπ' ἄλλων ἐν τῇ αὐτῇ πόλει, τοῦτο ἀποδεικνύει ἡμῖν ἡ εἴδησις, ὅτι πολλάκις μετέβαινον ἀπὸ μιᾶς οἰκίας εἰς ἄλλην τρυπῶντες τοὺς κοινοὺς τοίχους, καὶ ἡ περὶ ὁμοτοίχων οἰκιῶν· διὸ καὶ καθίστατο δυνατὸν τὸ μεταβαίνειν εἰς τὴν γειτονικὴν οἰκίαν διὰ τοῦ τέγους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΚΑΤΟΝ ΕΝΑΤΟΝ.

ΠΕΡΙ ΕΠΙΠΛΩΝ ΚΑΙ ΣΚΕΥΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ.

§ 1. Τοιαῦται μὲν ἦσαν γενικώτερον αἱ οἰκίαι τῶν εὐπορωτέρων Ἑλλήνων, διότι τοιαύτας μᾶλλον ἐλάβομεν ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν ἀνωτέρω περιγραφήν· ἐννοεῖται δὲ ὅτι αἱ τῶν πενεστέρων ἦσαν πενιχρότεραι. Ἀλλ' ἐπὶ πασῶν εἴδομεν ἐπικρατοῦσαν ἀφέλειαν καὶ φυσικὴν χάριν καὶ περιορισμὸν ἐν αὐτοῖς τοῖς ἀναγκαιοτάτοις, ἔλλειψιν δὲ παντὸς περιττοῦ ἢ μεγαλοπρεποῦς καλλωπισμοῦ ἐν μεγάλῃ ἀντιθέσει πρὸς τὰ δημόσια κτίρια. Τοὐναντίον ὅμως ἰσχύει περὶ τῶν ἐπίπλων καὶ μάλιστα τῶν σκευῶν τῶν ἑλληνικῶν οἰκιῶν. Ἤδη ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων οἱ Ἕλληνες, ὡς εἰ πρὸς ἀναπλήρωσιν τῆς πενιχρότητος καὶ τοῦ ἀπερίττου τῶν οἰκιῶν αὐτῶν, ἔχαιρον κατασκευάζοντες πολυάριθμα, πολύτιμα καὶ ἔντεχνα σκεύη, ἐν οἷς διακρίνονται πρὸ πάντων ἔπιπλα, θρόνοι, κιβωτοὶ καὶ ἄλλα δοχεῖα ἢ ἀγγεῖα, καὶ πρὸ πάντων μετὰ ταῦτα ἀναρίθμητον πλῆθος ποτηρίων ἢ ἐκπωμάτων, ἅπερ καὶ ἐν ταῖς καταγραφαῖς καὶ δηλώσεσι τῆς οὐσίας διαφόρων πολιτῶν ἀναφέρονται ἰδιαιτέρως ὡς ἀποτελοῦντα τὸ κυριώτατον μέρος τῆς κτήσεως. Τοιοῦτον ποικίλον πλοῦτον ἀγγείων καὶ σκευῶν ἀνέδωκαν εἰς τὸ φῶς αἱ πανταχοῦ τῆς ἑλληνικῆς οἰκουμένης γενόμεναι ἀνασκαφαὶ αἱ καταπλουτίσασαι τοιούτων καλλιτεχνικῶν σκευῶν πάντα τὰ δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ μουσεῖα τῆς Εὐρώπης καὶ ἔτι ἀνεξάντλητοι διατελοῦσαι, ὡς καὶ αἱ ἀνακύψασαι ὁλόκληροι ἀρ-

χαῖαι πόλεις τῆς Πομπηΐας καὶ Ἡρακλείου αἱ ἀναδοῦσαι νεκρὸν μέν, ἀλλ' ἄθικτον ἅπαντα τὸν ἀρχαῖον βίον καίτοι ῥωμαΐζοντα. Ἐνταῦθα δὲ δύνανται ἀποδεῖξαι τοῦτο καὶ τὰ ἁπλᾶ ὀνόματα αὐτῶν, εἰ καὶ ἀδύνατον συμπεριλαβεῖν ἐν τόσον στενοῖς ὁρίοις ἅπαντα καὶ τὴν ἰδιαιτέραν περιγραφὴν καὶ χρῆσιν αὐτῶν. Ἀλλ' ἀρκούντως δύναται ἀποδεῖξαι τὴν σημασίαν, ἣν οἱ Ἕλληνες ἀπένεμον ταύτῃ τῇ κτήσει, καὶ τὴν ἀφθονίαν αὐτῶν, καὶ ἡ συχνὴ χρῆσις πολλῶν παραγώγων λέξεων κυριολεκτικῶν καὶ μεταφορικῶν ἐκ τῶν σκευῶν τούτων, ἐξ ὧν ἀναφέρομεν ἐνταῦθα μόνον τὰς πασιγνώστους κατασκευάζειν καὶ παρασκευάζειν καὶ ἐπισκευάζειν, λέξεις προσδιωρισμένας βεβαίως κατ' ἀρχάς, ὅπως σημαίνωσι τὸ κτᾶσθαι σκεύη, ἀλλὰ μεταπεσούσας καὶ εἰς τὰς γνωστὰς σημασίας. Χρεία δὲ ἐλλαβεῖν τὰ σκεύη τῶν οἰκιῶν, ἂν οὐχὶ πάντοτε τόσον πλούσια καὶ πολύτιμα, ὡς περιγράφονται ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασι κατὰ τὰς βασιλικὰς οἰκίας τῶν ἡρωϊκῶν χρόνων, ἀλλ' ὅμως πάντοτε κατασκευαζόμενα μετὰ τῆς λεπτῆς ἐκείνης φιλοκαλίας, ἣν ἐπανειλημμένως παρεστήσαμεν ὡς κληρονόμημα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Τὴν δὲ τοιαύτην φιλοκαλίαν ἀνέπτυσσον οἱ Ἕλληνες τεχνῖται τοιούτων σκευῶν, συνδυάζοντες ἄριστα σκοπιμότητα καὶ καλλονήν, οὐχὶ τόσον διὰ τῶν ἀπείρων ποικιλμάτων καὶ τορευμάτων, ἅπερ καὶ αὐτὰ μετὰ μέτρου προσετίθεντο, ἀλλὰ διὰ τοῦ αὐτοῦ ἀφελοῦς τρόπου καὶ τῆς αὐτῆς συντομωτάτης ὁδοῦ, δι' ἧς ὁ Ἕλλην ἐν πᾶσι τοῖς ἔργοις αὑτοῦ ἐπετύγχανε τοῦ ἀφελοῦς, καλοῦ καὶ χαρίεντος, διὰ τῆς χαριεστάτης συμμετρίας καὶ κάμψεως τῶν γραμμῶν καὶ τῶν γεωμετρικῶν σχημάτων, ἀλλ' ἐνταῦθα πρὸ πάντων ἐν τοῖς σκεύεσι καὶ διὰ τῆς προσλήψεως ὡραίων τύπων καὶ σχημάτων ἐκ τοῦ βασιλείου τῶν τε φυτῶν καὶ τῶν ζώων. Καὶ ἔχει μὲν καὶ ἡ νεωτέρα σκευοποιία καὶ ἀγγειοπλαστικὴ ἄπειρον ποικιλίαν καὶ ἰδιάζουσαν καλλονὴν ἀγγείων καὶ σκευῶν καὶ ποτηρίων, ἐξαιρομένων καὶ ὑπὸ τῆς κατὰ τὴν κατασκευὴν αὐτῶν χρήσεως πολυτιμοτέρων ὑλῶν μεταλλικῶν καὶ φυτικῶν, καὶ μάλιστα ὑπὸ τῆς τόσον κοινῆς καὶ ἐξαπατώσης τὴν ὅρασιν ὑέλου ἢ τοῦ πολυτιμοτέρου κρυστάλλου, ἀλλ' οὐδέποτε ἐκτήσατο ἐκείνην τὴν ἀφελῆ χάριν τῶν τοιούτων ἀρχαίων δημιουργημάτων· ἀπ' ἐναντίας, ὅσον ἀπομακρύνεται τῆς ἀρχαίας φιλοκαλίας καὶ βαδίζει ἰδίας ὁδούς, τόσον ἀποβάλλει τὴν φυσικὴν ἐκείνην χάριν. Διὸ καὶ ὑπὸ πολλῶν νεωτέρων καλλιτεχνῶν συνιστᾶται ἡ σπουδὴ καὶ ἀπομίμησις ἀρχαίων ἀγγείων πρὸς ἄσκησιν περὶ τὸ ἐν τῇ τέχνῃ καὶ ἀρχιτεκτονικῇ καλόν.

§ 2. Περὶ τῆς ὑφ' Ἑλλήνων τεχνιτῶν ἀναπτυχθείσης κομψότητος κατὰ τὴν λεπτουργικὴν ἐργασίαν τραπεζῶν, θρόνων καὶ κλινῶν, μαρτυροῦσιν ἔτι καὶ νῦν πολυάριθμοι εἰκόνες τῆς ἀρχαίας τέχνης, μαρτυρεῖ δὲ πρὸς τούτοις καὶ ἡ κατὰ τὴν Σπάρτην ἐπιμέλεια τῶν τεχνιτῶν, ὅπως κατασκευάζωσι βέλτιστα τὰ πρόχειρα τῶν σκευῶν καὶ ἀναγκαῖα ταῦτα, οἷον κλιντῆρας καὶ δίφρους καὶ τραπέζας καὶ κώθωνας· διότι, ἀπελαθεισῶν ὑπὸ τῆς νομοθεσίας τῶν ἀχρήστων καὶ περιττῶν τεχνῶν καὶ μαραινομένης τῆς τρυφῆς διὰ τὴν ἔλλειψιν καὶ ἀπερήμωσιν τῶν ζωπυρούντων αὐτήν, οἱ δημιουργοὶ τῶν τοιούτων σκευῶν, ἀπηλλαγμένοι τῶν περιττῶν, ἐπεδείκνυντο τὴν καλλιτεχνίαν ἐν τοῖς ἀναγκαιοτάτοις. Προκειμένου δὲ περὶ καθεδρῶν, διακριτέον ἐνταῦθα τὸν ὑψηλὸν καὶ ἀνάκλισιν ἔχοντα θρόνον, ὅστις ἦν ἐλευθέριος καθέδρα, χρήζουσα πρὸς πλείονα ἄνεσιν τοῦ ἐπ' αὐτῆς καθημένου καὶ ξυλίνου ὑποποδίου (τοῦτο δὲ παρ' Ὁμήρῳ καλεῖται θρῆνυς, σφέλας, ἐνίοτε δὲ καὶ σκόλυθρος), ἀπὸ τῶν ἁπλῶν θρανίων ἢ θρανῶν (tabouret) ἢ δίφρων. Οὕτω παρ' Ἀθηναίῳ σημειοῦται· «ὁ θρόνος αὐτὸ μόνον ἐλευθεριός ἐστι καθέδρα σὺν ὑποποδίῳ (ὁμηρικῶς θρήνυι)... ὁ δὲ κλισμὸς περιττοτέρως κεκόσμηται ἀνακλίσει· τούτων δ' ἐντελέστερος ἦν ὁ δίφρος». Ἐκ τούτων καὶ τῶν ὁμηρικῶν χωρίων, ἔνθα ἀναφέρεται ἡ λέξις θρόνος καὶ κλισμός, βλέπομεν ὅτι αὗται αἱ λέξις εἰσὶ συνώνυμοι, μετὰ τῆς διαφορᾶς, ὅτι ὁ θρόνος ὡς ὑψηλότερος συνοδεύεται πάντοτε καὶ ὑπὸ τοῦ ὑποποδίου. Ἀμφότεροι δὲ οὗτοι, θρόνοι καὶ δίφροι, διεκρίνοντο πολλάκις ἐπὶ πολυτελείᾳ ὕλης καὶ ἐργασίας, χαρακτηριζόμενοι ὡς δαιδάλεοι, καλοὶ καὶ ἐνίοτε χρυσελεφάντινοι, ἤτοι κεκοσμημένοι διὰ τῆς ἐμπαιστικῆς χρυσῷ καὶ ἐλεφαντίνῳ ὀστῷ. Οἱ δὲ δίφροι στεροῦνται στηρίγματος τῶν νώτων ἢ ἀνακλίσεως, καὶ τὸ πολὺ καλύπτονται διὰ δερμάτων, ἅπερ ἐκαλοῦντο κώεα καὶ κώδια, ἢ διὰ προσκε-

φαλαίων, ὡς ὁ παρὰ Πλάτωνι Κέφαλος ἀναφέρεται καθήμενος ἐπὶ προσκεφαλαίων καὶ δίφρου, καὶ ἡ παρὰ Θεοκρίτῳ Πραξινόη ἐπιτάττει τῇ θεραπαίνῃ, ὅπως προσενέγκῃ τῇ φίλῃ Γοργοῖ δίφρον, ἐμβάλλουσα καὶ ποτίκρανον (προσκεφάλαιον). Ὁμοίως διακριτέον τῶν θρόνων καὶ τοὺς λεγομένους ὀκλαδίας δίφρους, οὓς καὶ μετέφερον ἐνίοτε οἱ δοῦλοι, ἵνα κάθωνται ἐπ' αὐτῶν οἱ δεσπόται, ὡς οἱ παλαιοὶ ἁβροδίαιτοι Ἀθηναῖοι παρηκολουθοῦντο ὑπὸ δούλων, ὑποφερόντων αὐτοῖς ὀκλαδίας δίφρους, ἵνα μὴ καθίζωσιν ἑαυτοὺς εἰκῇ καὶ ὡς ἔτυχεν. Οἱ τοιοῦτοι δίφροι ἐκαλοῦντο οὕτως ἀπὸ τοῦ ὀκλάζειν, καὶ οὐ δύνανται ταὐτίζεσθαι τοῖς σκίμποσι. Πάλιν ἀμφοτέρων τούτων, δίφρων καὶ θρόνων, διακριτέον τὸ ἁπλοῦν βάθρον, ἑδώλιον, ἢ θρᾶνος, οὗ συνώνυμος ἦν ἐνίοτε ὁ σκίμπους, ὅστις καὶ λαμβάνει τότε τὸ ἐπίθετον χαμαίζηλος σκίμπους, εὐτελὴς κλίνη καὶ χθαμαλή, πελάζουσα τῇ γῇ. Ἀλλ' ὁ τοιοῦτος σκίμπους ἐχρησίμευεν ἐνίοτε καὶ ὡς κλίνη, ὡς εὐτελὲς κλινίδιον μονόκοιτον, μὴ ἀττικῶς κράββατος, καὶ διὰ τοῦτο συνδυάζεται μετὰ πενιχρῶν κωδίων καὶ ψιαθίων. Ἔτι πτωχότεροι ἐκοιμῶντο ἐπὶ βυρσῶν ἢ ἐπὶ στιβάδων ἐκ διαφόρων φυτικῶν οὐσιῶν, φυλλάδων, πτερίδων, ποῶν, καλάμων ἢ σχοίνων, ἢ ἐπὶ ψιάθων, καὶ τοιαῦται ἐγκοιμητήριαι ψίαθοι ἐκαλοῦντο χαμευνίαι. Οὗτος ὁ ἀττικῶς καλούμενος σκίμπους ὑπὸ τὴν σημασίαν εὐτελοῦς κλινιδίου ἐκαλεῖτο καὶ ἀσκάντης. Ἀλλ' ἀπίθανος φαίνεται, ἢ τοὐλάχιστον ἀντιβαίνουσα τῇ ἐτυμολογίᾳ καὶ ὀρθογραφίᾳ τοῦ ὀνόματος ἡ παρά τινος ἀρχαίου γραμματικοῦ ἀναφερομένη παραγωγὴ αὐτοῦ. «Σκίμπους, παρὰ τὸ σκηνὴ καὶ τὸ ποὺς γίνεται, σκηνίπους τις ὤν, ᾧ σκηνοῦσι τὰ σώματα, καὶ συγκοπῇ σκίμπους· λέγεται δὲ τὸ μέρος τοῦ κραββάτου· μεταφορικῶς δὲ ὅλος ὁ κράββατος».

§ 3. Ἀλλ' αἱ παρὰ τοῖς πλουσιωτέροις εὔχρηστοι καὶ ἰδίως καλούμεναι κλῖναι (δέμνια, λέχος) ἐκοσμοῦντο διὰ ταπήτων καὶ χλαινῶν ἢ ῥηγέων. Καὶ παρ' Ὁμήρῳ ἔτι, ἔνθα φαίνεται ὅτι ἔλειπον καθ' αὑτὸ στρώματα, ἐπὶ τοῦ λέχους ἐπετίθεντο κώεα καὶ ῥήγεα καλὰ καὶ χλαῖναι οὖλαι, ἐνίοτε δὲ καὶ λίνοιο λεπτὸν ἄωτον· πολλαχοῦ ἡ ἀμφίπολος ἐπιτάττεται, «δέμνι' ὑπ' αἰθούσῃ θέμεναι καὶ ῥήγεα καλὰ πορφύρε' ἐμβαλέειν, σιορέσαι δ' ἐφύπερθε

τάπητας, χλαίνας δ' ἐνθέμεναι οὔλας καθύπερθεν ἔσασθαι». Ἐν τῇ ὁμηρικῇ ἐποχῇ χλαῖναι καὶ ῥήγεα εἰσὶ τὰ κυριώτερα μέρη τῆς κλίνης. Καὶ αἱ μὲν πυκναὶ καὶ ἐνίοτε καλῶς βεβαμμέναι χλαῖναι αἱ χρησιμεύουσαι τοῖς ἀνδράσι καὶ ὡς ἐπενδύται ἢ μανδύαι κατὰ τοῦ ἀνέμου καὶ τῆς κακοκαιρίας ἐχρησίμευον καὶ τοῖς κοιμωμένοις ὡς κάλυμμα· τὰ δὲ ῥήγεα ἦσαν πολύτιμα καὶ πιθανῶς μάλλινα ὑφάσματα, ἦσαν τὰ ἁπαλώτατα ἐν ταῖς κλίναις τῶν πλουσίων· διὸ καὶ ἐπονομάζονται ῥήγεα σιγαλόεντα· ἀλλ' ἐπὶ τούτων ἐφηπλοῦτο καί τι λινοῦν ὕφασμα, «λίνοιο λεπτὸν ἄωτον». Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ κώδια καὶ τὰς στιβάδας, ἔνθα κατεκλίνοντο οἱ πενέστεροι, ὁσάκις γίνεται λόγος περὶ ἐντελοῦς κλίνης πλουσίων, ἀναφέρονται ὡς μέρη αὐτῆς ταῦτα· κλίνη, ἐπίτονοι, τυλεῖον ἢ κνέφαλλον (κνάφαλλον, γνάφαλον), προσκεφάλαιον καὶ ἐπιβλήματα ἢ περιβλήματα. Ἡ δὲ κλίνη αὐτὴ ἦν ἁπλουστάτη τὴν κατασκευήν· τὰ τέσσαρα αὐτῆς μέρη, καλούμενα ἐνήλατα ἢ κραστήρια (ἀττικῶς), ἦσαν τετορευμένα ξύλα, ἐγγεγομφωμένα ἀλλήλοις καὶ ἐπὶ ποδῶν στηριζόμενα, οἱ δὲ πόδες τῆς κλίνης ἐκαλοῦντο ἑρμῖνες. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς μόνον ἦν ἀνάκλιντρον ἢ ἐπίκλιντρον. Σπανίως καὶ κατ' ἐξαίρεσιν εἶχον αἱ κλῖναι καὶ δύο ἀνάκλιντρα, καὶ τοιαῦται ἐκαλοῦντο ἀμφικέφαλοι (οὐχὶ ἀμφικνέφαλλοι) κλῖναι· «ἀμφικέφαλος κλίνης εἶδος παρὰ τὸ ἑκατέρωθεν ἀνάκλισιν ἔχειν καὶ προσκεφάλαιον» (Ἐτυμολ.) Αἱ κλῖναι κατεσκευάζοντο ἐκ ξύλων, ἐνίοτε ἐξεζητημένων, οἷον ἐκ σφενδάμνου, πύξου· ἐνίοτε δὲ καὶ ἐκ πολυτίμων ὑλῶν ἐλέφαντος, χελώνης, οὐχὶ μόνον ἐμπαιστοι ἐλέφαντι, ἀλλ' ἐνίοτε καὶ ὅλαι ἐλεφάντιναι. Συνήθως ὅμως κατεσκεύαζον τοὺς πόδας τῆς κλίνης ἐκ πολυτιμοτέρας ὕλης· διὸ καὶ ἀναφέρονται κλῖναι ἐλεφαντόποδες, ἀργυρόποδες καὶ Περσικαὶ σκυλευθεῖσαι κλῖναι ἐπίχρυσοι καὶ ἐπάργυροι, καὶ ἁπλῶς κλῖναι ἀργύρου, ὡς καὶ κλῖναι μετὰ πολυτελῶν τορευμάτων (δινωτά, τρητά, τυρνωτὰ λέχη). Ἡ κλίνη ἐνετείνετο διὰ ζωνῶν ἢ σχοινίων, ἵνα ἐπιτίθωνται ἐπ' αὐτῶν τὰ στρώματα (τυλεῖα καὶ τύλαι, ἢ κνέφαλλα)· «καὶ μὴν τό γε τῇ κλίνῃ ἢ τῷ σκίμποδι ἐντεταμένον, ὡς φέρειν τὰ τυλεῖα, σπαρτία, σπάρτα, τόνος, κειρία· τάχα δὲ καὶ σχοῖνος καὶ σχοινία καὶ κάλοι» (Πολυδ.) Τὸ γενικὸν ὄνομα

τούτων ἦν τόνος. Διὰ ζώνης ἰδίως, καλουμένης κειρίας, ἦσαν ἐντεταμέναι αἱ εὐπρεπέστεραι κλῖναι, αἱ δ' εὐτελέστεραι δι' ἁπλῶν σχοινίων (σπαρτίων, σπάρτων). Τοιαύτη ἀντίθεσις καταφαίνεται ἐκ τοῦ Ἀριστοφανείου· «Σπάρτην γὰρ ἂν θείμην ἐγὼ τῇμῇ πόλει· οὐδ' ἂν χαμεύνῃ, πάνυ γε κειρίαν ἔχων·» ἔνθα ὁ σχολιαστής· «ἡ δὲ κειρία εἶδος ζώνης ἐκ σχοινίων παρεικὸς ἱμάντι, ᾗ δεσμοῦσι τὰς κλίνας». Τὸ τῶν στρωμάτων ἐπίβλημα ἦν λινοῦν ἢ ἐρεοῦν (μάλλινον) καὶ σκύτινον ἐνίοτε. Τὸ δὲ τῶν στρωμάτων συνηθέστερον πλήρωμα ἦσαν κνέφαλλα (κνάφαλα, γνάφαλα) ἢ ἔρια· «τύλη, ὅπερ σύνηθες Ἀττικοῖς κνέφαλλον καλεῖν, ὁμωνύμως τῷ περιεχομένῳ τὴν περιέχουσαν... ὠνομάσθη δὲ ἀπὸ τοῦ κνάφου, ὅστις σημαίνει ἀκανθώδη ὕλην, ᾗ περιπεταννύντες τὰς ἐσθῆτας ἐξέθλιβον τὸ πλεονάζον τοῦ περὶ τὰς ἐσθῆτας χνοῦ, ᾧ καὶ πρὸς τὰς τύλας ἐχρῶντο» (Ἡρωδ.) Ἀντὶ δὲ τούτων τῶν ἐρίων πολλάκις ἐπλήρουν τὰ τυλεῖα καὶ διὰ πτίλων, ὡς καὶ τὰ προσκεφάλαια, εἰ καὶ ἐθεωρεῖτο ἐπιβλαβὴς ἡ ἐν τοιούτοις χνοώδεσι καὶ πτιλωτοῖς στρώμασιν ἐγκοίμησις. Ἐπὶ τοῦ κνεφάλλου ἐφηπλοῦντο καλύμματα, διαφόρους ὀνομασίας ἔχοντα· περιστρώματα, ὑποστρώματα, ἐπιβλήματα, ἐφεστρίδες, χλαῖναι, ἀμφιεστρίδες, ἐπιβόλαια, δάπιδες, ψιλοδάπιδες, ξυστίδες χρυσόπαστοι, ἔτι δὲ τάπητες καὶ ἀμφιτάπητες, οἱ μὲν πρῶτοι δασεῖς μόνοι ἐκ τοῦ ἑτέρου μέρους, οἱ δὲ ἀμφιτάπητες δασεῖς ἐξ ἑκατέρου· διὸ καὶ ἀμφίμιτος στρωμνὴ καὶ ἀμφιδάσεια, ἔτι δὲ καὶ ἀμφίμαλλος· τοὐναντίον τούτων ἦν ἡ ψιλόδαπις. Περὶ ταῦτα τὰ ἐπιβλήματα ἀνέπτυσσον πολλάκις μεγάλην πολυτέλειαν, ὡς δεικνύεται τοῦτο ἐκ τῶν πολυαρίθμων ἐπιθέτων, ἅτινα παρὰ Πολυδεύκει ἀναφέρονται εἰς τὴν ποικίλην λαμπρότητα αὐτῶν· «ἐπαινῶν δ' ἂν εἴποις στρωμνὴ λεπτή, εὐυφής, εὐήτριος, ὑγρά, περιῤῥέουσα, στιλπνή, στίλβουσα, εὔχρως, ἀνθοῦσα, εὐανθής, πολυανθής, ποικίλη, παμποίκιλος, πολύμορφος, πορφυρᾶ, ἁλουργίς, ἁλιπόρφυρος, πρασεῖος, ὑσγινοβαφής, ἰοειδής, κροκοειδής, κόκκῳ ἀνθοῦσα, κοκκοβαφής, ὀρφνίνη, ἐπιπόρφυρος, ὁλοπόρφυρος, ἐπίχρυσος, χρυσόπαστος, ἐν αἷς ζῶα ἐνύφαντο, ἄνθη ἦσαν ἐμπεποικιλμένα, θηρία ἐγγεγραμμένα καὶ ἄστρα ἐνήστραπτον». Εἰ καὶ ταῦτα δύνανται ἀνήκειν εἰς τὰς πρὸς τὰ συμπόσια

κλίνας, ἀλλ' ὅμως καὶ ἐν ταῖς εὐναῖς ἢ πρὸς ὕπνον κλίναις μετεχειρίζοντο τάπητας καὶ τὰ τοιαῦτα, διότι καὶ αὗται κατ' οὐδὲν σχεδὸν διέφερον ἐκείνων, εἰ μὴ μόνον καθ' ὅσον περὶ τὰς πρώτας, μάλιστα τὰ προσκεφάλαια καὶ τὰ καλύμματα αὐτῶν, ἀνεπτύσσετο μείζων κομψότης. Οὕτως ἐν Σπάρτῃ μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς προτέρας λιτότητος καὶ τὴν εἰσβολὴν τῆς πολυτελείας, «στρωμναὶ παρεσκευάζοντο τοῖς μεγέθεσιν οὕτως ἐξησκημέναι πολυτελῶς καὶ τῇ ποικιλίᾳ διαφόρως, ὥστε τῶν ξένων ἐνίους τῶν παραληφθέντων ὀκνεῖν τὸν ἀγκῶνα ἐπὶ τὰ προσκεφάλαια ἐρείδειν.» Καὶ ὁ λεπτὸς Ἰσοκράτης ἀναφέρεται ἔχων προσκεφάλαιον κρόκῳ διάβροχον. Ἀλλ' ὅμως καὶ ἡ τοιαύτη κλίνη ἐθεωρεῖτο ὡς εὐτελὴς καὶ πενιχρὰ ὑπὸ τῶν Ἀσιανῶν, οἵτινες ἐνόμιζον ἐν γένει περὶ τῶν Ἑλλήνων ὅτι ἦσαν ἄπειροι τοῦ στρωννύειν κλίνην. Παρ' Ἀθηναίῳ λέγεται ὅτι «πρῶτοι Πέρσαι καὶ τοὺς λεγομένους στρώτας ἐφεῦρον, ἵνα κόσμον ἔχῃ ἡ στρῶσις καὶ εὐάφειαν· διὸ καὶ ὁ Ἀρταξέρξης, τιμῶν Ἕλληνά τινα, ἀναβάντα πρὸς αὐτὸν ζήλῳ καὶ μιμήσει Θεμιστοκλέους, ἔδωκεν αὐτῷ καὶ σκηνήν, διαφέρουσαν τὸ κάλλος καὶ τὸ μέγεθος καὶ κλίνην ἀργυρόποδα, ἔπεμψε δὲ καὶ στρώματα πολυτελῆ καὶ τὸν ὑποστρώσοντα, φάσκων οὐκ ἐπίστασθαι τοὺς Ἕλληνας ὑποστρωννύειν». Καὶ ἄλλος δέ τις Τιμαγόρας Ἀθηναῖος ἔλαβε παρὰ τοῦ βασιλέως οὐ μόνον χρυσίον, ἀλλὰ καὶ κλίνην πολυτελῆ καὶ στρώτας θεράποντας, ὡς τῶν Ἑλλήνων οὐκ ἐπισταμένων. Ἀλλ' οὗτοι οἱ Ἕλληνες, καὶ στρωννύοντες τὰ στρώματα, ἀπέβλεπον μᾶλλον εἰς τὴν κάθαρσιν καὶ διαπνοὴν αὐτῶν· ὥστε στρώματα διατινάξαι ἰσοδυναμεῖ τῷ στρῶσαι τὴν κλίνην. Ἐπορίζοντο δὲ τὰ περιφημότατα στρώματα ἐκ τῆς Μιλήτου, Κορίνθου καὶ Καρχηδόνος. Κατὰ δὲ τὸν ὕπνον εἶχον καὶ ἰδιαίτερον χιτῶνα ἐνύναιον ἢ εὐνητῆρα χιτῶνα καλούμενον. Ἐν δὲ χειμῶνι ἰδίως μετεχειρίζοντο καὶ κώδια ὡς καλύμματα. Οὕτω παρὰ Πλάτωνι παρίσταται ἔτι κατακείμενος ὁ Πρόδικος «ἐγκεκαλυμμένος ἐν κωδίοις τισὶ καὶ στρώμασι καὶ μάλα πολλοῖς ὡς ἐφαίνετο»· καὶ ὁ τρυλύγετος υἱὸς τοῦ Ἀριστοφανείου Χρεμύλου κατέκειτο ἐγκεκορδυλημένος ἐν πέντε σισύραις· ἦσαν δὲ αὗται αἱ σισύραι περιβλήματα ἐκ διφθέρας. Ταῦτα δὲ τὰ τελευταῖα καλύμματα ἦσαν

εὔχρηστα παρὰ τοῖς πενεστέροις, ὡς καὶ ἡ κλίνη τούτων ἦν ἐν γένει εὐτελεστέρα, οἵαν μετὰ κωμικῆς ὑπερβολῆς περιγράφει ὁ Ἀριστοφάνης· «πρὸς δέ γε τούτοις ἀνθ' ἱματίου μὲν ἔχειν ῥάκος, ἀντὶ δὲ κλίνης στιβάδα σχοίνων κόρεων μεστήν, ἣ τοὺς εὕδοντας ἐγείρει, καὶ φορμὸν ἔχειν ἀντὶ τάπητος σαπρόν, ἀντὶ δὲ προσκεφαλαίου λίθον εὐμεγέθη πρὸς τῇ κεφαλῇ».

§ 4. Τραπέζας δὲ μετεχειρίζοντο ἰδίως ἐν τοῖς δείπνοις καὶ συμποσίοις πρὸς παράθεσιν ἐδεσμάτων καὶ ποτῶν· διὸ καὶ ἐν τοῖς περὶ δείπνων καὶ συμποσίων γενήσεται λόγος περὶ αὐτῶν. Ἀλλοία δὲ καὶ εὐρυτέρα χρῆσις τῶν τραπεζῶν μόλις ἀπαντᾶται· τοὐλάχιστον πρὸς τὸ γράφειν οὐ μετεχειρίζοντο τραπέζας ὡς γραφεῖα, ἀλλ' ἢ ἔγραφον κατὰ τοὺς νῦν Ἀσιανοὺς ἐπὶ τῶν γονάτων ἢ ἐπὶ τῆς ἀνακλίσεως τῆς κλίνης. Ἀλλ' ἐπὶ ἀγγείων βλέπει τις πολλὰς κομψὰς πρὸς θυσίαν τραπέζας, καὶ ἐπὶ νομισμάτων τραπέζας ὡς ἄθλα, καὶ ἐν Ὀλυμπίᾳ μάλιστα ἀναφέρεται καὶ χρυσελεφαντίνη τράπεζα. Ἐπίσης ὀλίγον φαίνεται ὅτι μετεχειρίζοντο καὶ τὰ παρὰ τοῖς νεωτέροις ἁρμάρια, ὧν οὐδ' ἀναφέρεται κυριολεκτικόν τι ὄνομα, ὧν ἴσως τὴν μὲν ὀρθίαν καὶ σκαφοειδῆ ἱματιοθήκην ὀνομαστέον χηλόν, τὴν δὲ πολύσυρτον commode κίστην ἢ ζύγαθρον, ἐκτὸς ἐὰν πρέπῃ συγκαταλέξαι ὡς τοιαύτην θήκην ἐσθήτων τοὺς πυργίσκους, οἵτινες καὶ συνδυάζονται μετὰ τῶν κιστῶν καὶ θησαυροφυλακίων. Ἀλλὰ τὸ τοιοῦτον εἶδος τῶν ἱματιοθηκῶν ἀνεπλήρουν μᾶλλον διὰ κιβωτῶν ἢ λαρνάκων, αἵτινες παρ' Ὁμήρῳ ὀνομάζονται καὶ χηλοὶ (καλαί, δαιδάλεαι). Ἐκ δὲ διαφόρων ἐποχῶν ἀναφέρονται ἔτι ἐκτὸς τούτων τῶν ὀνομάτων καὶ κίσται, κιστίδες, θύλακοι, στρωματόδεσμα (σπανίως καὶ ἐν μερικωτέρᾳ σημασίᾳ στρωματεῖς), ῥίσκοι, ζύγαθρα, ἵνα παραλίπωμεν ἄλλα παρὰ Πολυδεύκει ἀπαντώμενα ὀνόματα, οἷον κανδύτανες (εἶδος περσικῆς λάρνακος, ἔνθα ἐναπετίθουν τοὺς κάνδυς), φάσκωλοι, θύλακοι καὶ μάρσιποι ἱματίων. Ἀλλ' ὅσον ἦν πτωχὴ ἡ ἑλληνικὴ οἰκοσκευὴ κατὰ τὰς τραπέζας, τὰς ἱματιοθήκας καὶ τὰ γραφεῖα, τοσούτῳ ποικιλωτέρα ἀνεδείχθη περὶ τὰ πήλινα καὶ μετάλλινα σκεύη, ὧν τὰ ἰδιαίτερα εἴδη δυνατὸν ἀπαριθμῆσαι μέχρι πολλῶν ἑκατοντάδων κομψοτάτων καὶ πλαστικωτάτων σχημάτων τε καὶ

ὀνομάτων οὐχὶ μόνον ἐκ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ἀκενώτου πλούτου τῶν ἐν τοῖς διαφόροις μουσείοις ἐναποτεθειμένων ἀγγείων, ἅπερ πολλαχῶς ὑπὸ πολλῶν ἀρχαιοδιφῶν κατελέχθησαν καὶ πολλαχῶς ἡρμηνεύθησαν ἢ συνεζητήθησαν, ἢ καὶ ἐν πλουσίαις συλλογαῖς (Μουσείοις) ἀπεικονίσθησαν. Ταῦτα τὰ ἀρχαῖα ἀγγεῖα, ἅπερ μόνον κατὰ τὴν χρῆσιν τῶν χωρικῶν ἦσαν ἐκ ξύλου, διεκρίνοντο καὶ ἐπὶ τῇ ὕλῃ, ἐξ ἧς κατεσκευάζοντο, ἤτις ἐκτὸς τοῦ κεράμου ἢ τῆς ὀπτῆς γῆς ἦν καὶ μέταλλόν τι καὶ μάλιστα πολύτιμον, οἷον ἄργυρος, — καὶ πρὸ πάντων ἐπὶ τῷ σχήματι, ὅπερ οἱ Ἕλληνες τεχνῖται παρεῖχον τοῖς διαφόροις ἀγγείοις ἀναλόγως τοῦ σκοποῦ, πρὸς ὃν ἐχρησίμευον, ἀλλὰ πάντοτε μετὰ καλλιτεχνικῆς κομψότητος, ἐμπνεομένης αὐτοῖς ὑπὸ τῆς φυσικῆς φιλοκαλίας αὐτῶν. Καὶ αὐτὸ δὴ τὸ πρὸς μεταφορὰν ἀπὸ τῆς κρήνης καὶ διατήρησιν τοῦ ὕδατος χρησιμεῦον δοχεῖον, ἡ ὑδρία, ἢ κάλπις (κάλπη, στάμνος) μετὰ μιᾶς κατακορύφου καὶ δύο πλαγίων λαβῶν ἐφελκύει τὴν προσοχὴν ἡμῶν. Ἀλλ' ἔτι μᾶλλον κινοῦσιν αὐτὴν οἱ διάφοροι ἀμφορεῖς, ὀνομασθέντες οὕτω κατὰ συγκοπὴν ὡς ἀμφιφορεῖς, ὡς ἔχοντες δηλαδὴ δύο λαβὰς ἢ δύο ὦτα (anses) καὶ ἑπομένως συνωνυμοῦντες ταῖς λέξεσιν ἀμφωτὶς ἢ ἀμφώεις (διώτα), αἳ σημαίνουσιν οἱονδήποτε δύο λαβὰς ἔχον ἀγγεῖον, εὐχρηστοι δὲ πρὸς ἐναπόθεσιν μᾶλλον οἴνου ἢ ἐλαίου καὶ ἐπέχοντες τόπον λαγύνων ἢ ληκύθων. Εἶχον δὲ οὗτοι οἱ ἀμφορεῖς ἀμφοτέρωθεν ὑψηλὰς λαβάς, ἀναπτυσσομένας εἰς κομψὰς ἑλικοειδεῖς γραμμάς. Πλῆθος ἄφθονον τοιούτων ἀμφορέων Θασίων ἔν τε τῇ Ἑλλάδι καὶ ταῖς ἀποικίαις καὶ αὐταῖς ταῖς τοῦ Εὐξείνου μετ' ἐπιγραφῶν καὶ ἐμβλημάτων παρέσχον αἱ νεώτεραι ἀνασκαφαὶ καὶ ἀνακαλύψεις. Μετὰ ταῦτα ἔρχονται τὰ πολυάριθμα εἴδη μεγάλων καὶ μικρῶν κρατήρων, ἤτοι δοχείων, ἐν οἷς ἐκιρνᾶτο ἢ ἐμιγνύετο ὕδατι ὁ οἶνος· οὐχὶ διάφορος τούτου φαίνεται ὅτι ἦν ὁ ψυκτὴρ (ἢ ψυγεύς, ἢ ψυκτηρία), ἐν ᾧ ἦν ὁ ἄκρατος καὶ διετηρεῖτο βεβαίως οὕτως, ὥστε μένειν ψυχρός, ὅθεν καὶ τὸ ὄνομα· οὗτος ἐκαλεῖτο ἄλλως καὶ δῖνος καὶ ἀκρατοφόρος ψυκτήρ. Τὸ μέγεθος αὐτῶν ἦν διάφορον, διότι ἀναφέρονται ψυκτῆρες, χωροῦντες πλέον ἢ ὀκτὼ κοτύλας, ἄλλοι πέντε, ἄλλοι τρεῖς καὶ δύο κοτύ-

λας, ὥστε ἐνίοτε ἦσαν καὶ εὔχρηστοι ὡς φιάλαι ἢ ποτήρια πρὸς τὸ πίνειν ἀπ' αὐτῶν ἁπλῶς ἄνευ βοηθείας ἄλλου ἐκπώματος, εἰ καὶ ἐνυπῆρχεν ἀκρασία τις ἐν τῷ «πίνειν ψυκτῆρι καὶ κάδοις.» Ἀπὸ τοῦ κρατῆρος ὅμως διακριτέα τὰ μικρὰ δοχεῖα, δι' ὧν ἠρύοντο ἐκ τοῦ μεγάλου κρατῆρος οἶνον, ἵνα πληρώσωσι τὰς φιάλας καὶ κύλικας τῶν συμποτῶν, ἅπερ ἐκαλοῦντο κύαθοι, οἰνοχόαι, ἀρύστιχοι (φιάλαι), ἀρύταιναι, ἀρυστῆρες ἀπὸ τοῦ δι' αὐτῶν ἀρύεσθαι τὸν οἶνον ἐκ τοῦ κρατῆρος. Ἐπαμφοτερίζουσα μεταξὺ κρατήρων καὶ κυλίκων φαίνεται ἡ μεγάλη καὶ κοίλη λεπαστὴ (ἀπὸ τοῦ λάπτειν ἢ λαφύζειν), ἀναφερομένη πάντοτε ἐν συναφείᾳ μετὰ τῶν εἰς μέθας καὶ ἀσωτείας πολλὰ ἀναλισκόντων, ὡς τὸ κωθωνίζεσθαι ἐπὶ τῶν πολὺν ἄκρατον πινόντων. Οἱ κρατῆρες ἄλλως ἐχρησίμευον καὶ ὡς μεγαλοπρεπῆ ἀναθήματα ἐν ναοῖς, καὶ ἐπισημότεροι ὡς ἐκ τοῦ τόπου τῆς παραγωγῆς ἦσαν οἱ Ἀργολικοί, Λεσβιακοί, Λακωνικοὶ καὶ Κορινθιακοί, εἶχον δὲ πολλάκις ὡς ἐρείσματα τρεῖς πόδας (τρίποδες κρατῆρες) ἢ καὶ ὑποκρατηρίδια. Λαμπρὸν ἀναθηματικὸν κρατῆρα χαλκοῦν τρόπον Ἀργολικοῦ κρατῆρος, ἔχοντα πέριξ αὐτοῦ γρυπῶν κεφαλὰς προκρόσσους, κατεσκεύασάν ποτε οἱ Σάμιοι μετά τινα εὐτυχῆ καὶ ἐπικερδῆ θαλασσοπορίαν, ἐξελόντες ἓξ τάλαντα ἐκ τῶν κερδῶν, καὶ ἀνέθηκαν αὐτὸν ἐν τῷ Ἡραίῳ, ὑποστήσαντες αὐτῷ τρεῖς χαλκοῦς κολοσσοὺς ἑπταπήχεις ἠρεισμένους τοῖς γόνασιν.

§ 5. Περὶ δὲ τῶν κυρίως ποτηρίων τῶν συνήθως παρ' ἀρχαίοις καλουμένων ἐκπωμάτων παρατηροῦμεν γενικῶς ὅτι ἔκπαλαι ἐνομίζοντο τιμιώτατον κτῆμα καὶ κειμήλιον καὶ ἦσαν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι τόσον ἄφθονα, καὶ ἡ πλαστικὴ δύναμις τῶν ἀρχαίων τεχνικῶν κατὰ τοῦτο τὸ εἶδος τοσαύτη, ὥστε καὶ αὐτὴ ἡ πλουσία καὶ ζωηρὰ γλῶσσα τῆς ἀρχαιότητος δυσκόλως παρηκολούθει τὴν τοιαύτην ἀνεξάντλητον παραγωγικότητα τῆς τέχνης. Ὑπὲρ τὰ ἑκατὸν ὀνόματα διαφόρων εἰδῶν ποτηρίων ἀναφέρει ἡμῖν κατ' ἀλφαβητικὸν πίνακα ὁ Ἀθήναιος, ἐξηγούμενος ἐν ἐκτάσει τὰ περὶ τοῦ σχήματος, τῆς χωρητικότητος καὶ τῆς χρήσεως αὐτῶν. Ἦσαν δὲ ταῦτα· ἀγκύλη, Αἰακίς, ἄκατος, ἄωτον, ἄροκλον, ἄλεισον (δέπας), Ἀμαλθείας κέρας (ἐνιαυτός), ἀμφωτίς,

ἄμυστις, Ἀντιγονίς, ἀναφαία, ἀρύβαλλος, ἀργυρίς, βατιάκιον (βατιάκη), βῆσσα, βαυκαλίς, βίκος, βομβυλιός, βρομιάδες, γραμματικὸν ἔκπωμα, γυάλα, δεῖνος (δῖνος), δέπαστρα, δακτυλωτόν, ἐλέφας, ἔφηβος, ἡδυποτίδες, Ἡράκλειον, ἠθάνιον, ἡμίτομος, Θηρίκλειος, ἴσθμιον, κάδος, καδίσκος, κάνθαρος, καρχήσιον, κάλπιον, κελέβη, κέρας, κέρνος, κισσύβιον, κιβώριον, κόνδυ, Κονώνειος, κότυλος, κοτύλη, κοτταβίς, κρατάνιον, κρουνεῖα, κυαθίς, κύλιξ, κυμβία, κύπελλον, κύμβη, κώθων, λαβρώνια, λάκαιναι, λεπαστή, λοιβάσιον, λέσβιον, λουτήριον, λυκιουργεῖς, μέλη, μετάνιπτρον, μαστός, μαθαλίδες, μάνης, Νεστορίς, ὄλμος, ὀξύβαφον, οἰνιστηρία, ἔλλιξ, παναθηναϊκόν, πρόαρον, πελίκη, πέλλα, πενταπλόα, πλημοχόη, πριστίς, προχύτης, Προυσιάς, ῥέοντα, ῥυσίς, ῥοδιάς, ῥυτόν, σαννάκρα (ἀττικόν), Σελευκίς, σκάλλιον, σκύφος, ταβαίτας (Ἀσιατικόν), τραγέλαφος, τριήρης, ὑστιακόν, φιάλη, φθοῖς, φιλοτησία, χόννοι, χαλκιδικά, χυτρίδες, ψυγεὺς (ψυκτήρ), ᾠδός, ᾠοσκυφία, ᾠόν. Ἐκ τούτων διακριτέον ἐνταῦθα τὰ κοινότερα καὶ εὐχρηστότερα, καὶ ἐν πρώτοις τὰς κομψὰς πεπλατυσμένας φιάλας τὰς μήτε ὦτα μήτε πυθμένα ἐχούσας καὶ τὰς κύλικας τὰς ἐχούσας ἀμφότερα ταῦτα· ἀναφέρονται δὲ φιάλαι ἀμφίθετοι ἢ ἀπύθμενοι, καὶ ὀμφαλωταὶ (βαλανειόμφαλοι ἢ μεσόμφαλοι) καὶ αὗται ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου πολλάκις κατεσκευασμέναι (χρυσίδες, ἀργυρίδες), ἔχουσαι πολλάκις καὶ ὑπόθημα, καλούμενον ὑποκυλίκιον καὶ γενικώτερον ὑπόστατον ὡς ἐπὶ πάντων τῶν ποτηρίων. Τὸ αὐτὸ ἢ παρόμοιον τῇ φιάλῃ ἦν καὶ τὸ κυμβίον, εἶδος ποτηρίων βαθέων καὶ ὀρθῶν, μὴ ἐχόντων πυθμένα μήτε ὦτα. Ὁ δὲ σκύφος τοὐναντίον φαίνεται ὅτι σημαίνει μεῖζον καὶ βαθύτερον ἀγγεῖον ἢ ποτήριον ἀτεχνοτέρας καὶ ἀκόμψου κατασκευῆς ἐπίσης ἀνοικτὸν καὶ δίωτον (ἄμφωτον). Εἶτα δὲ ὁ κάνθαρος καὶ τὸ καρχήσιον ἦσαν ἀμφότερα μετὰ λαβῶν μεγάλων, φθανουσῶν μέχρι τοῦ πυθμένος, ἀλλὰ διέφερον μόνον κατὰ τοῦτο, καθ' ὅσον τὸ δεύτερον φαίνεται ὅτι ἦν ποτήριον ἐπίμηκες, συνηγμένον ἐπιεικῶς εἰς μέσον, ἔχον ὦτα καθήκοντα μέχρι τοῦ πυθμένος, ἐν ᾧ ὁ πρῶτος ἦν πλατύτερος καὶ ἀνοικτότερος. Ἀμφότερα δὲ ταῦτα ἦσαν μείζονα καὶ ἰδίως πρὸς βακχικὰς οἰνοποσίας χρήσιμα ποτήρια. Εἶτα ἄξια μνείας εἰσὶ καὶ τὸ κέρας

καὶ ῥυτόν, ὧν τὸ τελευταῖον μόνον ἦν διάτρητον κατὰ τὸν πυθμένα, ὅθεν καὶ ἐχύνετο τὸ ποτὸν ἢ εἰς τὸ στόμα τοῦ πίνοντος, ἢ καὶ εἰς ἄλλο τι ἀγγεῖον· διὸ καὶ ἀπὸ τῆς ῥεύσεως ταύτης ἔλαβε καὶ τὸ ὄνομα, εἰ καὶ μετωνυμικῶς ὠνομάσθη οὕτω ῥυτὸν καὶ τὸ ἁπλοῦν κέρας, καίτοι μὴ ἔχον τοιαύτην ὀπήν. Ταῦτα ἰδίως τὰ ῥυτὰ κέρατα ἐλάμβανον πολλάκις διαφόρων θηρίων μορφὰς κατὰ τὴν ἄκραν ἐκείνην, καὶ κατὰ ταύτας ἐλάμβανον καὶ ἰδιαίτερα ὀνόματα, ὡς γρύψ, κάπρος, πήγασος, τραγέλαφος καὶ τὰ τοιαῦτα. Ἐν γένει δὲ σημειωτέον ὅτι ἐν τοιαύτῃ πληθύϊ ποτηρίων πλεῖστα ὠνομάζοντο καὶ ἐκ τῆς ὁμοιότητος τοῦ σχήματος αὐτῶν πρὸς διάφορα εἴδη πλοίων, οἷα ὁ κάνθαρος, ἡ τριήρης, ὁ ἄκατος, καρχήσιον, ἀλλὰ δὲ ἀπὸ τῶν ποιησάντων αὐτά, οἷα τὸ Θηρίκλειον, ὡς κατεσκευασμένον ὑπὸ τοῦ περιφήμου ἀγγειοπλάστου Θηρικλέους (εἰ καί τινες διετείναντο ὅτι ὠνομάσθη οὕτως ἕνεκα τῶν ἐπικοσμούντων αὐτὸ θηρίων), καὶ ἄλλα τέλος ἀπὸ τῶν πρώτων χρησαμένων αὐτοῖς, οἷα Ἡράκλειον καὶ Νεστορίς, Αἰακίς καὶ τὰ ἔτι μεταγενεστέρα Ἀντιγονίς, Προυσιάς, ἵνα παραλείψωμεν τὰ ὀνομασθέντα ἀπὸ τοῦ τόπου τῆς παραγωγῆς καὶ ἔτι μᾶλλον τὰ βαρβαρικά. Ὡς πρὸς δὲ τὴν κατασκευὴν σημειωτέον ὅτι τὸ μὲν Θηρίκλειον ἦν σφαιροειδὲς τῷ πυθμένι, ἔχον τὸ ἐπικείμενον χωνοειδές, ἀφ' οὗ πιεῖν ἐστιν εὐπετές· ἡ δὲ Ἀντιγονὶς ἢ Ἀντιγόνιος ἄνευ σφαιροειδοῦς πυθμένος εἰς ὀξὺ ἀπολήγουσα· ὁ δὲ κάνθαρος (ὅπερ ἔκπωμα ἀναφέρει ἡμῖν ὁ Πολυδεύκης ὡς ὀνομασθὲν καὶ αὐτὸ ἀπὸ τοῦ ποιήσαντος) ἦν ποτήριον λεκανοειδὲς μέν, ἄνωθεν δὲ ὁμοίως πώματι ἐπεσκεπασμένον, στομίῳ συμμέτρῳ κατὰ μέσον ἀνερρωγός, καὶ πρὸς ἄκρῳ τῆς περιφερείας προχοΐδι, ἀφ' ἧς πιεῖν ἐστι, διοιγόμενον. Λαβρώνιος ἀσπιδοειδὲς ἔκπωμα, ἀφ' οὗ ἐστι λάβρως ἐμφορηθῆναι τὸν πίνοντα· λεπαστὴ χυτροειδὲς ἔκπωμα, ἐπωτίδι μιᾷ τὸ εἰλῆφθαι (λαβὴν) παρεχομένη· ψυκτὴρ κυλινδρικοῦ σχήματος κατατομή, κάτωθεν κιονίδι ἐπὶ πρίσματι κυλινδρικῷ ἐδραζομένη, ἐφ' οὗ ἑστάναι καὶ χρήσασθαι ἔστιν αὐτῇ πρόχειρον. Αἱ δὲ ὀνομασίαι δέπας καὶ κύπελλον καὶ ἄλεισον (ἀλλὰ καὶ δέπας ἀμφικύπελλον) εὕρηνται μόνον παρὰ ποιηταῖς. Πολλὰ δὲ τοιαῦτα ποτήρια εἶχον ἐγκεχαραγμένα καὶ γράμματα καὶ ἐκα-

λοῦντο γραμματικὰ ἐκπώματα, ἀλλ' ἀναφέρονται ἔτι καὶ ἐκπώματα ἔχοντα ἐγκεκολαμμένας ἱστορίας καὶ ἐμβλήματα καὶ τορεύματα καὶ λιθοκόλλητα καὶ χρυσοκόλλητα. Ἔτι δὲ σημειωτέον τὴν ἐξ ὑάλου βαύκαλιν τῆς Ἀλεξανδρικῆς ἐποχῆς, ἐξ ἧς προῆλθε καὶ τὸ παρ' ἡμῖν βουκάλιον ἢ βαυκάλιον, τὸν βομβυλιὸν τὸν ὑπομιμνήσκοντα ἡμῖν τὴν πλώσκαν, τὸν κώθωνα, ἔκπωμα ἐπιτηδειότατον εἰς στρατείαν καὶ εὐφορώτατον ἐν γυλίῳ καὶ δόντα ἀφορμὴν πρὸς τὸ κωθωνίζεσθαι, καὶ τὴν λάγυνον, ἥτις ἦν κυρίως ὄνομα μέτρου. Ἠδύναντο δὲ φυλάττεσθαι πάντα ταῦτα ἐν ἐγγυθήκαις ἢ ἀγγοθήκαις (κυλικείοις).

§ 6. Τούτοις προσθετέον ἔπειτα καὶ τὰς πολυειδεῖς προχόους ἢ προχοΐδας πρὸς ἔκχυσιν καὶ διανομὴν ῥευστῶν διαφόρων· αἱ τοιαῦται, γενικῶς καλούμεναι πρόχοοι καὶ χόες, ἦσαν προσδιωρισμέναι πρὸς διαφόρους χρείας, καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἰδιαιτέρως ὠνομάζοντο ὄλπεις, οἰνοχόαι, ἐπιχύσεις καὶ τὰ τοιαῦτα. Εἶτα ἔρχονται τὰ ἐλαιοδοχεῖα τὰ καλούμενα λήκυθοι καὶ ληκύθια, ἔτι δὲ καὶ ἀλάβαστροι (ἢ ἀλάβαστοι), ὅπερ ὄνομα ἔλαβον, διότι ἐστεροῦντο λαβῆς· «ἔτι δὲ ἀλάβαστρος λήκυθος ἡ ὦτα μὴ ἔχουσα, ἧς οὐκ ἔστι λαβέσθαι»· ἐχρησίμευον δέ, ἵνα ἀναρτῶνται αὐτὰς καθ' ὁδὸν πορευόμενοι εἰς τὸ λουτρὸν ἢ τὴν παλαίστραν· ὅθεν καὶ αὐτολήκυθος ἀνὴρ ἐπωνομάσθη ὁ ἐκ φιλαργυρίας φέρων αὐτὸς τὴν λήκυθον εἰς τὸ βαλανεῖον. Λήκυθοι τοιαῦται, ἔχουσαι στρογγυλοτέραν γαστέρα, ὀνομάζονται συνηθέστερον ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἀρχαιολόγων βομβυλιὸς καὶ ἀρύβαλλοι· ἔπειτα ἔρχονται τὰ πρὸς ἔνθεσιν μύρων καὶ παντοίων ἄλλων γυναικείων κοσμητικῶν χρήσιμα (πυξίδες, κυλίχναι). Οἱ δὲ τρίποδες μετὰ τῶν λεβήτων ἦσαν ἢ τρίποδες ἐμπυριβῆται, χρησιμεύοντες δηλαδή, ἵνα θερμαίνωνται ἐπὶ τοῦ πυρὸς διάφορα ῥευστά, ἢ ἄπυροι, χρησιμεύοντες ὡς βάθρα κρατήρων ἢ τοιούτων τινῶν δοχείων. «Ἦν γὰρ τὸ ἀρχαῖον δύο γένη τριπόδων, οὓς καλεῖσθαι λέβητας συνέβαινεν ἀμφοτέρους, ἐμπυριβήτης ὁ καὶ λοετροχόος (ἐν οἷς τὸ ὕδωρ ἐθέρμαινον), ὁ δ' ἕτερος κρατὴρ καλούμενος ἢ ἄπυρος τρίπους· ἐν τούτοις δὲ τὸν οἶνον ἐκίρνων.... καὶ τούτων ἔνιοι ὠτώεντες, τρίποδα δὲ τὴν ὑπόβασιν ἔχοντες, τρίποδες ὠνομάζοντο.» Ὅτι δὲ οἱ ἄπυροι τρίποδες ἐχρη-

σίμευον ὡς βάθρα ἢ ὑπόστατα διαφόρων οἰνηρῶν ἀγγείων, γίνεται δῆλον εἰς τοῦ συνδυασμοῦ αὐτῶν μετὰ τοιούτων δοχείων, οἷον μετὰ ψυκτῆρος καὶ κυάθου καὶ τῶν τοιούτων.

§ 7. Ἄλλα σκεύη συνηθέστατα παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, ἀλλὰ μετ' ἀπεριορίστου ἐλευθερίας καὶ ἀνεξαντλήτου παραγωγικῆς φαντασίας πολλαπλασιασθέντα κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν εἰδῶν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων τεχνιτῶν, ἦσαν οἱ λύχνοι. Ἐν τούτοις ἀναφέρονται λύχνοι τροχήλατοι, ἢ κεράμεοι λύχνοι, ἐλαθέντες τροχῷ ὑπὸ κεραμικῆς ῥύμης, καὶ λύχνοι ὀρειχάλκινοι, σπανίως δὲ καὶ λύχνοι ἐκ μαρμάρου ἢ ὑάλου. Τοὺς λύχνους μετεχειρίζοντο οὐχὶ μόνον πρὸς φωτισμόν, ἀλλὰ καὶ πρὸς διάφορα δῶρα μετὰ διαφόρων ἀλληγορικῶν ἐμβλημάτων (μάλιστα ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ ἐποχῇ ὡς ἐπινομίδας, strenae, etrennes), οὐχὶ δὲ ὡς νεκρωσίμους μόνον λύχνους, ὡς ἐσφαλμένως ἐνομίζετο ἄλλοτε. Παραπέμποντες εἰς τὰς ἀρχαιολογικὰς συλλογὰς καὶ ἀπεικονίσεις τὸν βουλόμενον παρατηρεῖν τὸν ἄπειρον τεχνικὸν πλοῦτον τῶν τοιούτων οἰκιακῶν σκευῶν, μάλιστα εἰς τὸν ἀποκλειστικῶς περὶ τοὺς λύχνους μόνους στρεφόμενον ἕνατον τόμον τῆς συλλογῆς τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ Ἡρακλείου, ὅπου εἰσὶ πιστῶς ἀπεικονισμένα καὶ ἡρμηνευμένα περίπου διακόσια εἴδη ὀρειχαλκίνων καὶ κεραμέων λύχνων, σημειοῦμεν ἐνταῦθα μόνον ὅτι οἱ λύχνοι ἦσαν ἢ μεμονωμένοι, ἢ ἐν παντοίαις συνθέσεσιν ἐπὶ λυχνείων ἢ λυχνούχων, οὓς ἐννοητέον οὐχὶ βεβαίως ὡς τὸ στήριγμα ἢ τὸν καυλόν, ἐφ' οὗ ἐπετίθετο ὁ λύχνος, ὃ ἐκαλεῖτο λύχνιον καὶ λυχνία, οὗ τὸ ἀπευρυνόμενον πινάκιον, ἀλλ' ὡς μικρὸν τραπέζιον. Τούτου τοῦ λυχνούχου, ὅστις ἐκαλεῖτο καὶ φανὸς (πανὸς), μέρη ἦσαν ὁ ποῦς ἢ βάσις, ὁ καυλὸς καὶ ὁ κάλαθος. Εἶχον δὲ οἱ λύχνοι καὶ πλείονας τοῦ ἑνὸς μυκτῆρας (ὀπάς, ἢ τὰ παρὰ τοῖς νεωτέροις ῥάμφη, becs, καλούμενα). Οἱ αὐτοὶ μυκτῆρες ἐκαλοῦντο καὶ μύξαι· διὸ καὶ ἀναφέρονται λύχνοι δίμυξοι, τρίμυξοι, πολύμυξοι, μάλιστα δὲ καὶ λύχνοι εἰκοσάμυξοι. Τὸ δὲ ἐντιθέμενον τῷ λύχνῳ θρυαλλίς, ἐλλύχνιον, φλόμος, κατασκευαζόμενον ἐν μέρει τοὐλάχιστον ἐκ τῶν ἐριωδῶν ἢ νηματωδῶν φύλλων φυτοῦ, ὅπερ διὰ τοῦτο ἐκαλεῖτο λυχνῖτις φλόμος (Ἀρά γε ἡ παρ' ἡμῖν τῆς θρυαλλίδος ὀνομασία φωτύλλιον ἢ φυτύλλιον

μᾶλλον;) Περὶ δὲ τῶν πολυφώτων λυχνείων (girandoles) εὑρίσκομεν ὅτι Διονύσιος ὁ νεώτερος ὁ τύραννος τῆς Σικελίας ἀνέθηκεν ἐν τῷ πρυτανείῳ τῶν Ταραντίνων λυχνεῖον, δυνάμενον καίειν τοσούτους λύχνους, ὅσος ἐστὶν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἡμερῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ. Οἱοιδήποτε ὅμως καὶ ἂν ἦσαν οἱ λύχνοι, ἁπλοῖ ἢ σύνθετοι, ἐφώτιζον δι' ἐλαίου, ἐγχεομένου δι' ὀπῆς, καλουμένης ὀμφαλοῦ, καὶ ἐν τῷ οἰκιακῷ βίῳ ἦσαν οἱ μόνοι φωστῆρες ἢ λαμπτῆρες, ἐννοεῖται κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ἐξευγενισμοῦ, διότι κατ' ἀρχαιοτέρους χρόνους καὶ ἐν πενιχροτέραις οἰκίαις μετεχειρίζοντο καὶ δᾷδας, φεγγούσας ἐπί τινος σκεύους παραπλησίου τῷ ἡμετέρῳ φεγγίτῃ. Βεβαίως λίαν ἀρχαίους χρόνους κατὰ χίλια περίπου ἔτη πρὸ αὐτοῦ ἐννοεῖ ὁ Ἀθήναιος, λέγων ὅτι ὁ λύχνος οὐ παλαιὸν εὕρημα, φλογὶ δ' οἱ παλαιοὶ τῆς τε δᾳδὸς καὶ τῶν ἄλλων ξύλων ἐχρῶντο. Ἀλλὰ κηρία, λαμπάδας, ἢ στεάτινα κηρία, ἦσαν ὅλως ἄγνωστα, καὶ μόνον ἐν λίαν μεταγενεστέροις χρόνοις μνημονεύονται καὶ ταῦτα διὰ τοῦ λατινίζοντος ὀνόματος κανδῆλαι (candelae), ὅπερ ὅμως παρὰ Βυζαντινοῖς καὶ παρ' ἡμῖν μετέπεσεν εἰς τὴν σημασίαν τοῦ ἐλαιηροῦ λύχνου τοῦ καιομένου ἐν τοῖς ναοῖς. Τοιαύτη ἡ καταγωγὴ καὶ σημασία τῆς κανδήλας, ἣν ἐν τῷ μεγάλῳ ἑλληνιστικῷ ζήλῳ αὐτοῦ ὁ Σουΐδας παρῆγεν ἀπὸ τοῦ καίειν δῆλα. Οἱ λύχνοι συνήθως ἦσαν μικροὶ καὶ ταπεινοί, καὶ διὰ τοῦτο ἐπετίθεντο ἐπὶ λυχνείων (ἢ λυχνιῶν) ἀντιστοιχούντων τοῖς ῥωμαϊκοῖς candelabris. Ἔτι ἀναφέρονται ὡς γενικώτεραι ὀνομασίαι τῶν πρὸς φωτισμὸν σκευῶν φανός, λαμπτήρ, φωστήρ· ἀλλὰ καὶ στίλβη ἦν εἶδός τι λύχνου, καὶ τὸ ἀναφερόμενον ὡς στρατιωτικὸν σκεῦος ὀβελισκολύχνιον ἦν οὐχὶ τόσον, ὥς τινες ὑπέθεσαν, λυχνοῦχος, ἔχων ἐν εἴδει ὀβελίσκου ἀπὸ τῶν κάτω μέχρι τῆς κορυφῆς αὐτοῦ πλείονας λύχνους, ἀλλὰ σκεῦος κατάλληλον τῇ συνοπτικῇ σκευῇ τοῦ στρατοῦ, δυνάμενον χρησιμεύειν συνάμα καὶ ὡς λυχνοῦχος καὶ ὡς ὀβελός, ὡς καὶ ἡ ξιφομάχαιρα ἐχρησίμευε καὶ ὡς ξίφος καὶ ὡς μάχαιρα, πρὸς ἃ ἀμφότερα παραβάλλει ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἐν μικροτέραις πόλεσι συγκέντρωσιν διαφόρων ἀρχῶν ἐπὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἄρχοντος, συμβουλεύων ὅτι «πρὸς τὴν ὀλιγανθρωπίαν ἀναγκαῖον τὰ ἀρχεῖα, οἷον ὀβελισκολύχνια, ποιεῖν.»

Ἐξερχόμενοι δὲ τῆς οἰκίας ὀψὲ τῆς ἑσπέρας ἢ σκότους ὄντος, ἔχρηζον ἰδίου φανοῦ καὶ κατὰ τὰς ὁδούς, ἅτε ἐλλείποντος παντάπασι παρὰ τοῖς ἀρχαίοις τοῦ διὰ φανῶν φωτισμοῦ τῶν ὁδῶν· καὶ διὰ τοῦτο ἦν γενικὴ συνήθεια, πιθανῶς δὲ καὶ ῥητὴ διάταξις, ἔχειν προπορευόμενον δοῦλον μετὰ φανοῦ ἢ λαμπάδος. Πρὸς τοῦτο μετεχειρίζοντο καὶ δᾷδας, ἢ δετὰς ὡς ἀποτελούσας δέσμην ἐκ ξύλων τετμημένων, ἢ καὶ ἄλλα εἴδη φανῶν ἐκ φρυγάνων κεχρισμένων διὰ ῥητίνης, ἵνα καταστῶσιν εὔφλεκτα, ὡς π. χ. ἐκ κληματίδων ἀμπέλου. Ἐνίοτε δὲ μετεχειρίζοντο καί τινα εἴδη φανῶν ἐκ κέρατος ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διαφανοῦς, οἵτινες ἀττικῶς ἐκαλοῦντο πάλιν λυχνοῦχοι, ὡς ἐμπεριέχοντες ἐντὸς τὸν λύχνον. Ἡ συνήθεια τοῦ οὕτω φωτίζεσθαι καθ' ὁδὸν ἦν γενικὴ καὶ μόνον τὸ φέγγος τῆς μεγαλοδώρου σελήνης ἠδύνατο ἀντικαθιστᾶν τὸν τοιοῦτον φανόν· καὶ ταύτην τὴν οἰκονομίαν τοῦ ἐλαίου, ἣν ἴσως οἱ νεώτεροι ἐπιτηδεύουσι μᾶλλον, ἅτε καὶ ἐν ἀσελήνοις νυξὶ μὴ ἅπτοντες λύχνους, ἐὰν αὗται φέρωνται ἐν τῷ ἡμερολογίῳ ὡς σεληναῖαι, ἐπαινεῖ καὶ ἐν τῇ ἀρχαιότητι ὁ παρ' Ἀριστοφάνει χορός· «πρῶτα μὲν τοῦ μηνὸς εἰς δᾷδ' οὐκ ἔλαττον ἢ ὁραχμήν, ὥστε καὶ λέγειν ἅπαντας ἐξιόντας ἑσπέρας· μὴ πρίω, παῖ, δᾷδ', ἐπειδὴ φῶς σεληναίης καλόν»· ἐν δὲ τῷ σκότει μόνος ὁ παράσιτος ὁ μὴ ἐπιτρέπων ἑαυτῷ μεγάλην πολυτέλειαν ἠδύνατο καυχᾶσθαι ἐπὶ τῷ ὅτι «λύχνον ὁ παῖς οὐ συμφέρει μοι· ἕρπω δ' ὀλισθράζων τε καὶ κατὰ σκότος ἐρῆμος». Ἄλλως δὲ καὶ ἐν οἰκίαις τὴν αὐτὴν ταύτην μεγάλην κατανάλωσιν τοῦ ἐλαίου ἐθρήνουν καὶ τὴν φειδωλίαν αὐτοῦ συνίστων οἱ φιλάργυροι, καὶ ὁ Στρεψιάδης ἀπειλεῖ τὸν θεράποντα διὰ τιμωρίας, διότι ἀνῆπτε τὸν πότην λύχνον καὶ ἐνετίθει αὐτῷ τῶν παχειῶν θρυαλλίδων, ὡς ἄλλος ἀπαγορεύει τὸ ἐξάγειν ἐπὶ πολὺ τὴν θρυαλλίδα· «τί δὴ παθὼν τῷ δακτύλῳ τὴν θρυαλλίδ' ὠθεῖς; καὶ ταῦτα τοὐλαίου σπανίζοντος, ὦ 'νόητε· οὐ γὰρ δάκνει σε, ὅταν δέῃ τίμιον πρίασθαι» (τὸ ἔλαιον); Τὸ δὲ κατασβέσαι τὸν λύχνον ἐλέγετο κατακοιμίσαι τὸν λύχνον, ὅπερ εἶδος ἀποσβέσεως ἐγίνετο ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ ἠρέμα, διότι πρὸς τὴν διάρκειαν τῆς ἄλλως παχείας θρυαλλίδος προσεμέτρουν καὶ τὴν ποσότητα τοῦ εἰς τὸν λύχνου ἐγχεομένου ἐλαίου.

§ 8. Ἐκ δὲ τῶν διαφόρων σκευῶν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸν γυναικεῖον κόσμον ἄξιον μνημονεῦσαι ἐνταῦθα τὸ κάτοπτρον, ὅπερ ἄλλως ἐλέγετο καὶ ἔνοπτρον καὶ ἔσοπτρον. Τοῦτο δὲ ἦν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις μεταλλίνη πλὰξ στρογγύλη, λεία καὶ στιλπνή, καὶ ἠδύνατο μετατοπίζεσθαι καὶ τίθεσθαι ἐντὸς θήκης, ἣ ἐκαλεῖτο λοφεῖον. Διὰ τὴν σπανίαν χρῆσιν τῆς ὑάλου κατεσκεύαζον ἐκ μετάλλου οὐχὶ μόνον χαλκᾶ κάτοπτρα, ἀλλὰ καὶ ἀνταυγαστήρια (lanternes à reverbère), ἢ εἴδη κατόπτρων ἀντανακλαστικῶν τοῦ φωτὸς τῶν λύχνων, καὶ τοιοῦτό τι φαίνεται ὅτι ἦν τὸ παρὰ Ξεφῶντι ἀπαντώμενον χαλκεῖον. Πρὸς μεγαλοπρεπῆ δὲ ἐπικόσμησιν τῶν θαλάμων οὐδαμῶς μετεχειρίζοντο οἱ ἀρχαῖοι τὰ τοσοῦτον συνήθη παρὰ τοῖς νεωτέροις μεγάλα κρυστάλλινα κάτοπτρα τῶν τοίχων. Ἄλλως ὅμως καὶ μεγάλα κάτοπτρα ἦσαν εὔχρηστα τὸ μὲν σπανίως ἐν ἀρχαιοτέροις χρόνοις, καὶ τοιοῦτον φαίνεται ὅτι ἦν τὸ τοῦ Δημοσθένους κάτοπτρον, οὗ ἐνώπιον ἐμελέτα τὰς κατὰ τὴν ἀπαγγελίαν χειρονομίας, τὸ δὲ ἐν μεταγενεστέροις κατ' αἰγυπτιακὴν καὶ ῥωμαϊκὴν συνήθειαν ἐκ διαφόρων ὑλῶν κατασκευασμένα καὶ μέγεθος ἀνδρὸς ἔχοντα. Τὰ ἑλληνικὰ κάτοπτρα, ἔχοντα ἐνίοτε πλαίσια χρυσᾶ καὶ λιθοκόλλητα, εἶχον καὶ διάφορα σχήματα, ὠοειδές, στρογγύλον, ἢ τετράγωνον. Ἦσαν δὲ οὐχὶ μόνον ἐκ χαλκοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων μεταλλικῶν οὐσιῶν, καὶ ἐκ μαρμάρου, οἷον ἐκ τοῦ μέλανος ἀνθρακίου τοῦ ἐν Ὀρχομενῷ τῆς Ἀρκαδίας μεταλλευομένου, ἅτινα ἐχρησίμευον μόνον πρὸς στολισμόν, καὶ μεταγενεστέρως πολλάκις καὶ ἐκ πολυτίμων μετάλλων καὶ λίθων, ἐξ ἀργύρου, χρυσοῦ, ὡς ἀναφέρεται παρ' Εὐριπίδῃ χρυσοῦν κάτοπτρον κορινθιουργές, περὶ Νέρωνος δὲ ὅτι εἶχε καὶ ἐκ σμαράγδου. Τὰ κάτοπτρα τέλος ἐχρησίμευον καὶ ὡς ἐρωτικὰ δῶρα καὶ ὡς κτερίσματα ἐν τοῖς τάφοις. Γενικωτέρα χρῆσις τοὐλάχιστον κατ' ἀρχαιοτέρους χρόνους ἐγίνετο τῶν λουτήρων, οἳ ἐκαλοῦντο ἔτι πύελοι καὶ ἀσάμινθοι, μέχρις οὗ μετὰ ταῦτα ἀντικατεστάθησαν διὰ τῶν λουτρώνων ἢ βαλανείων, ἅτινα κατὰ μικρὸν ἡ ἀρχιτεκτονικὴ κατέστησεν ἀναγκαῖα καὶ σταθερὰ παραρτήματα ἰδιωτικῶν οἰκιῶν καὶ ἀπαραίτητα δημόσια κτίρια ἐν ταῖς πόλεσιν· «οἱ πάνυ παλαιοὶ βαλανεῖα οὐκ ἤδεσαν, ἐπεὶ ἐν ταῖς

λεγομέναις ἀσαμίνθοις ἐλούοντο» (Ἀρτεμίδ.) Ἐκτὸς τῆς πυέλου (ἐμβάσεως, ἐμβατῆς), ἐν ᾗ ἀπελούοντο οἱ ἀρχαῖοι, καὶ ἡ μεγανεστέρως ἐκαλεῖτο καὶ κολυμβήθρα καὶ λουτήριον ἢ λουτρόν, ἀναφέρονται καὶ ἄλλα πρὸς ἐναπόνιψιν τοῦ προσώπου καὶ τῶν ποδῶν ἀγγεῖα, πρόχοοι, λεκάναι, λέβητες, σκάφη, ποδανιπτὴρ (καὶ οὐχὶ ποδάνιπτρον· διότι οὕτως ἐκαλεῖτο τὸ ἀπ' αὐτοῦ ὕδωρ ἢ λῦμα, ὅπερ καὶ νίπτρον καὶ λούτριον ἐκαλεῖτο), πέλιξ καὶ πέλλις, ἡ ξυλίνη πεπελεκημένη λεκάνη. Ἐπὶ τέλους σημειοῦμεν τὰ σκεύη, ἐν οἷς ἐτίθετο τὸ ὕδωρ· πρὸς τοῦτο ἀναφέρονται κρωσσός, ὑδρία (ὑδρεῖον), ἀμφορεὺς (ἀμφορίσκος, ἀμφορείδιον), κεράμιον, κώθων, στάμνος, κάλπις, ἄγγος (ἀγγεῖον, ἀγγείδιον), τεῦχος κεραμεοῦν (γήϊνον), χυτρεοῦν (χαλκοῦν)· πρὸς ἀπάντλησιν δὲ ὕδατος ἐκ φρεάτων ἢ λάκκων ἐχρησίμευον ἀντλητήρ, ἀντλία, ἰμονιά, ἱμάς, κάλος (σχοινίον), κάδος, τροχαλία, ἔτι δὲ καὶ κιλώνειον (μέρη δὲ τροχαλίας τονία, τοπεῖα, ἀξόνια)· ὁ δὲ ἀντλῶν ἔχρηζε καὶ ἁρπάγης καὶ κρεάγρας καὶ λύκου· «οὕτω γὰρ ἐκάλουν τὰ σκεύη, οἷς τοὺς ἐκπεσόντας τῶν κάδων ἐκ τῶν φρεάτων ἀνέσπων.»

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΙΚΟΣΤΟΝ.

ΠΕΡΙ ΕΣΘΗΤΟΣ Η ΙΜΑΤΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΑΝΔΡΩΝ.

§ 1. Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος διακρίνεται καὶ κατὰ τὸν ἱματισμὸν ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἀρχαίους καὶ νεωτέρους βαρβάρους ἐπὶ τῇ αὐτῇ μεγάλῃ ἀφελείᾳ καὶ εὐγενεῖ ἁπλότητι τῶν ἐνδυμάτων, ἐφ' ᾗ διεκρίθη καὶ κατὰ πάσας τὰς ἄλλας ἐκπληρώσεις τῶν ἀπαραιτήτων ἀναγκῶν τοῦ βίου αὐτοῦ. Ὁ ἑλληνικὸς ἱματισμός, περὶ οὗ τοσαῦται εἰδήσεις, ἐγκατεσπαρμέναι ἐν τοῖς ἀρχαίοις συγγράμμασι, διεσώθησαν καὶ τοσαῦτα τεχνικὰ μνημεῖα, ὥστε εὑρίσκεταί τις ἐστενοχωρημένος ἐκ τοῦ πλήθους κατὰ τὴν περιγραφὴν αὐτοῦ, φαίνεται ὅτι τοὐλάχιστον παρὰ τοῖς ἀνδράσιν σταθερῶς περιωρίσθη ἐν τοῖς αὐτοῖς συστατικοῖς στοιχείοις, ἃ εὑρίσκομεν ἤδη ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασιν. Τὰ ἐνδύματα, ὧν ἕκαστον πάντως παρήλλαττε κατὰ τοὺς διαφόρους χρόνους, τόπους καὶ καταστάσεις, διαιροῦνται εἰς δύο γενικὰς τάξεις κατὰ τὰς δύο θεμελιώδεις ἐννοίας τοῦ ἐνδύεσθαι καὶ περιβάλλεσθαι, εἰς ἐνδύματα, ἅπερ ἐφόρουν δηλαδὴ ἐνδυόμενοι ἢ εἰσδυόμενοι εἰς αὐτά, καὶ εἰς περιβόλαια ἢ περιβλήματα ἢ ἐπιβλήματα, ἃ περιεβάλλοντο ἢ ἀμφιέννυντο ἢ ἐπέρριπτον περὶ τὸ σῶμα. Διὸ καὶ ἡ γενικὴ λέξις ἡ σημαίνουσα πάντα τὰ συστατικὰ τοῦ ἱματισμοῦ μέρη καὶ τὸν ὅλον ἱματισμόν, ἡ ἐσθὴς ἢ τὸ ἔσθημα, παρίσταται ὡς διπλοῦν τὴν χρείαν, ὡς ἐνδῦναί τε καὶ ἐπιβαλέσθαι (indui καὶ amiciri). Ἡ τοιαύτη διάκρισις ἀπαντᾶται γινομένη πάντοτε μετὰ προσοχῆς παρά τε τοῖς

Ἕλλησι καὶ τοῖς Ῥωμαίοις συγγραφεῦσι, παρ' οἷς ἀναφέρεται ὅτι τὸ μὲν ἱμάτιον (pallium) περιβάλλεταί τις ὡς περιβόλαιον (amiciri, habere amictui pallium), τὸν δὲ χιτῶνα ἐνδύεται, (indui, habere indutui tunicam). Τὸ περιβάλλεσθαι τὸ ἱμάτιον ἐλέγετο ἔτι καὶ ἀμφιέννυσθαι, ὅπερ οἱ ἀρχαῖοι γραμματικοί, ὀρθῶς παράγοντες παρὰ τὸ ἕω (= βάλλω, ῥίπτω, ἵημι), κακῶς ἐξηγοῦνται διὰ τοῦ ἐνδύομαι, διότι κατ' ἐτυμολογίαν τὸ ῥῆμα ἀμφιέννυσθαι οὐδὲν ἄλλο δύναται σημαίνειν ἢ περιβάλλεσθαι. Τὴν τοιαύτην ἐσφαλμένην ἐξήγησιν τῶν γραμματικῶν οὐδαμῶς δύναται δικαιολογῆσαι οὐδὲ ἡ καταχρηστικὴ ἐνίοτε χρῆσις τῆς λέξεως ταύτης ἀντὶ τοῦ ἐνδύεσθαι ἐπὶ ἐνδυμάτων, ἅπερ προφανῶς εἰσι τοιαῦτα, ὡς περὶ τοῦ χιτῶνος, περὶ οὗ εὕρηνται παρὰ Ξενοφῶντι συμπαρατεθειμέναι ἀμφότεραι αἱ λέξεις· «τὸν μὲν ἑαυτοῦ χιτῶνα ἐκεῖνον ἠμφίεσε, τὸν δ' ἐκείνου αὐτὸς ἐνέδυ». Ὡς κυριώτατον ἔνδυμα ἐνεδύοντο τὸν χιτῶνα (κιθῶνα), ὅστις ἦν ἐῤῥαμμένος καὶ συνήθως ἐζώννυτο διὰ τῆς ζώνης ἢ τοῦ ζωστῆρος, ἐν ᾧ ὁ ἐν ἰδιαιτέραις περιστάσεσι μὴ ζωννύμενος ἐκαλεῖτο χιτὼν ὀρθοστάδιος ἢ ὀρθοσταδίας. Ὁ ἀρχαιότερος ἑλληνικὸς χιτὼν εἶχε μόνον εὐρείας ὀπὰς πρὸς ἐλευθέραν ἔξοδον τῶν βραχιόνων, καὶ μόνον μετὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους, ὡς φαίνεται, ἤρξαντο αὗται μηκυνόμεναι καὶ συστενούμεναι συγχρόνως ὡς πραγματικαὶ χειρίδες, καὶ ἔκτοτε ἀναφέρεται συχνότατα ὁ χειριδωτὸς χιτών. Διότι καὶ ὁ Ἡρόδοτος, ποιούμενος τὸν λόγον περὶ τῆς Περσικῆς στολῆς προγενεστέρων χρόνων, κρίνει ἀναγκαῖον τὸ προσδιορίσαι ῥητῶς καὶ κιθῶνας χειριδωτούς, καὶ ἑπομένως ἐπίσης ὀλίγον δικαιοῖ ἡμᾶς, ὅπως ἐκλάβωμεν τοὺς τοιούτους χιτῶνας ὡς ἑλληνικούς, ὅσον καὶ τὰς πλατείας ἀναξυρίδας τῶν ἀνατολικῶν λαῶν. Ἄλλως δὲ ἀναφέρεται καὶ παρ' Ἕλλησι συγγραφεῦσιν ἀνεξαρτήτως ἀνατολικῆς συνηθείας ὁ ἀμφιμάσχαλος χιτών, ὃν οἱ ἀρχαῖοι γραμματικοὶ ἐξηγοῦνται δι' αὐτοῦ τούτου τοῦ χειριδωτοῦ ἢ δύο χειρίδας ἔχοντος χιτῶνος, διότι τὰς χειρίδας ἐκάλουν καὶ μασχάλας, ὡς καλυπτούσας πρὸ πάντων τοῦτο τὸ μέρος τοῦ σώματος. Καὶ οὗτος μὲν ὁ ἀμφιμάσχαλος χιτὼν ἦν τῶν ἐλευθέρων, ὁ δὲ ἑτερομάσχαλος ἦν χιτὼν δουλικὸς καὶ ἐργατικὸς καὶ εἶχεν ἐῤῥαμμένην μόνον τὴν ἑτέραν

χειρίδα, ἀφ' οὗ καὶ τὸ ὄνομα ἔλαβε. Μόνον τὸ μῆκος καὶ τὸ ὕφασμα τοῦ χιτῶνος καὶ κατὰ πρωϊμωτέρους ἤδη χρόνους ὑπέκειτο εἰς τοπικὰς ἐπιδράσεις, καθ' ὅσον οἱ Ἴωνες κατεβίβαζον αὐτοὺς μέχρι τῶν ποδῶν καὶ οὕτως εἵλκον αὐτούς· διὸ καὶ παρ' Ὁμήρῳ ἤδη οἱ τοιοῦτον ποδήρη χιτῶνα ἐνδυόμενοι Ἴωνες καλοῦνται ἑλκεχίτωνες, ἄδηλον ὅμως, κατὰ πόσον οἱ τοιοῦτοι ποδήρεις χιτῶνες προῆλθον ἐξ ἑλληνικῆς συνηθείας, ἢ ἐξ ἀσιατικῆς, μεταδοθείσης καὶ ἀσμένως παραληφθείσης ὑπὸ τῶν πρὸς πᾶσαν ἀσιατικὴν τρυφὴν καὶ θηλυπρέπειαν ἐπτοημένων ἁβροδιαίτων Ἰώνων. Ἀλλὰ καὶ ἐν Ἀθήναις ἐπὶ πολὺν χρόνον ἡ πολυτέλεια τοῦ λιτοῦ χιτῶνος εἶχεν ἀποδιώξασα τὸν μάλλινον χιτῶνα τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων. Τοὐλάχιστον ἡ τοιαύτη ἐν Ἀθήναις παρὰ τοῖς ἀνδράσιν ἐπικρατοῦσα συνήθεια τοῦ φορεῖν ποδήρεις χιτῶνας, ἥτις κατ' ἀρχαιοτέρους χρόνους ἠδύνατο φαίνεσθαι ὥς τι γυναικεῖον, καθ' ἣν οἱ οἰκοδόμοι ἠδυνήθησαν παραβαλεῖν εὐφυῶς καὶ χλευαστικῶς τὸν ποδήρη χιτῶνα φοροῦντα καὶ τὴν κόμην εὐπρεπῶς κεκοσμημένον Θησέα πρὸς παρθένον, καὶ ἠρώτησαν μετὰ χλεύης, ὅ τι δὴ παρθένος ἐν ὥρᾳ γάμου πλανᾶται μόνη, — παρὰ τοῖς εὐδαίμοσι τῶν Ἀθηναίων φαίνεται διαρκέσασα μέχρι σχεδὸν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Θουκυδίδης· «ἐν τοῖς πρῶτοι Ἀθηναῖοι τόν τε σίδηρον κατέθεντο καὶ ἀνειμένῃ τῇ διαίτῃ εἰς τὸ τρυφερώτερον μετέστησαν· καὶ οἱ πρεσβύτεροι αὐτοῖς τῶν εὐδαιμόνων διὰ τὸ ἁβροδίαιτον οὐ πολὺς χρόνος, ἐπειδὴ χιτῶνάς τε λινοῦς ἐπαύσαντο φοροῦντες καὶ χρυσῶν τεττίγων ἐνέρσει κρωβύλον ἀναδούμενοι τῶν ἐν τῇ κεφαλῇ τριχῶν·» εἰ καὶ ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς τἀνάπαλιν λέγει ὅτι ἀπὸ τῶν Ἀθηναίων μετέβη ἡ συνήθεια καὶ εἰς τοὺς ἄλλους Ἴωνας· «ἀφ' οὗ καὶ Ἰώνων τοὺς πρεσβυτέρους κατὰ τὸ ξυγγενὲς ἐπὶ πολὺ αὕτη ἡ σκευὴ κατέσχε».

§ 2. Ἐπὶ τοῦ χιτῶνος ἐπέῤῥιπτε, περιεβάλλετο ἢ ἀνεβάλλετο ὁ Ἕλλην τὸ τετράγωνον ἐπίβλημα ἢ περίβλημα, τὸ κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικὸν ἑλληνικὸν ἱμάτιον, τὸ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ῥωμαϊκὴν τήβενναν (togam) ἀναφερόμενον pallium Graecanicum, τὸ ἑλληνικὸν φᾶρος, ὡς καλεῖται παρ' Ὁμήρῳ τὸ ἱμά-

τιον, καὶ οὐχὶ χλαῖνα, ὥς τινες ὑπετόπασαν. Τὸ ἱμάτιον ἐκάλυπτεν ὁλόκληρον τὸ σῶμα, καὶ διὰ τοῦτο ὤφειλε κατέρχεσθαι τοὐλάχιστον μέχρι τοῦ γόνατος, συνηθέστερον δὲ πολὺ κατωτέρω τῶν γονάτων καὶ μέχρι τῶν σφυρῶν. Καὶ ἐν ᾧ βραχυτέρα ἀναβολὴ ἄνω τῶν γονάτων ἦν ἀσχημοσύνη καὶ ἀγροικίας σημεῖον, ἐν ᾧ ὁ δεινὸς τὴν χαρακτηριστικὴν τῶν συνηθειῶν τοῦ βίου Θεόφραστος γράφει ὅτι ἀγροίκου ἴδιόν ἐστι τὸ καθιζάνειν ἀναβεβλημένον ἄνω τοῦ γόνατος, ὥστε τὰ γυμνὰ αὐτοῦ φαίνεσθαι, καὶ μικρολόγου δὲ τὸ φορεῖν τὰ ἱμάτια ἐλάττω τῶν μηρῶν, ἢ μέχρι τῶν σφυρῶν πάλιν κάθεσις τοῦ ἱματίου καὶ ἡ ἕλξις αὐτοῦ ἐθεωρεῖτο ὡς τρυφή, χλιδὴ καὶ ἀλαζονεία· διὸ ὁ μὲν Πλάτων συνδυάζει τὰς τοιαύτας ἕλξεις τῶν ἱματίων καὶ τοὺς πλούτους καὶ τρυφὰς καὶ ἐσθῆτας καὶ μύρων ἀλοιφάς, ὁ δὲ Δημοσθένης, παριστῶν τὴν ἀλαζονείαν τοῦ ἀνεσπακότος καὶ ἐπηρμένας ἔχοντος τὰς ὀφρῦς Αἰσχίνου, λέγει ὅτι πορεύεται διὰ τῆς ἀγορᾶς ἔχων καθειμένον τὸ ἱμάτιον ἄχρι τῶν σφυρῶν, ἴσα βαίνων Πυθοκλεῖ, τὰς γνάθους φυσῶν»· ὁ δ' Ἄρχιππος λέγει περὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀλκιβιάδου ὅτι «βαδίζει διακεχλιδώς, ἕλκων θοἰμάτιον, ὅπως ἐμφερὴς τῷ πατρὶ μάλιστα δόξειεν εἶναι». Ἔτι δὲ τὸ ἱμάτιον ὤφειλε φορεῖσθαι οὕτως, ὥστε ἀπολείπειν μὲν ἀσκεπῆ καὶ ἐλεύθερον τὸν δεξιὸν ὦμον, καλύπτειν δὲ πάντοτε τὸν ἀριστερόν. Πρὸς τοῦτο ἐρρίπτετο ἐν πρώτοις τὸ ἱμάτιον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καὶ ἐκρατεῖτο διὰ τοῦ βραχίονος, ἔπειτα ἐπὶ τῶν νώτων ἐφέρετο πρὸς τὴν δεξιὰν πλευρὰν ὑπὲρ τὸν δεξιὸν βραχίονα ἢ καὶ ὑπ' αὐτὸν καὶ ἐτυλίσσετο πάλιν ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου ἢ βραχίονος. Τὸν τοιοῦτον δὲ τρόπον τοῦ περιβάλλεσθαι ἐκάλουν ἐπὶ δεξιὰ ἀμπισχνεῖσθαι, ἢ ἐπιδέξια ἀναβάλλεσθαι, καὶ ἐθεωρεῖτο καὶ τοῦτο σημεῖον ἐλευθερίου ἀγωγῆς, ἀνελευθέρου δὲ καὶ ἀπαιδεύτου τὸ μὴ ἐπίστασθαι ἀναβάλλεσθαι ἐπιδέξια· διὰ τοῦτο παρ' Ἀριστοφάνει εἰσάγεται ὁ Ποσειδῶν λέγων τῷ βαρβάρῳ· «οὗτος, τί δρᾷς; ἐπ' ἀριστέρ' οὕτως ἀμπέχει; οὐ μεταβαλεῖς θοἰμάτιον ὡς ἐπὶ δεξιά;» Ἐν γένει δὲ πολὺ ἔμελε τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι καὶ τοῦ κοσμίως ἀναλαμβάνειν τὴν ἐσθῆτα, καὶ ἔσκωπτον τοὺς μὴ ποιοῦντας τοῦτο, ὡς ἡ Σαπφὼ σκωπτικῶς λέγει περὶ Ἀνδρομέδας· «τίς δ' ἀγροι-

ὠτίς τοι θέλγει νόον, οὐκ ἐπισταμένα τὰ βράκε' ἕλκην ἐπὶ τῶν σφύρων»; ὁ δὲ Φιλέταιρος ἀποτείνεται πρός τινα, «ἀμφὶ στέρνοις φᾶρος οὐ καθήσεις, τάλαν, μηδ' ἀγροίκως ἄνω γόνατος ἀμφέξει;» Κοσμίαν δὲ καὶ ἐλευθέριον ἀναβολὴν τοῦ ἱματίου παριστῶσιν ἡμῖν καὶ αἱ ὡραῖαι εἰκόνες τοῦ τοσοῦτον ἐγκωμιάζοντος τὴν ἐπὶ τοῦ βήματος ῥητορικὴν σωφροσύνην καὶ κοσμιότητα Αἰσχίνου ἐν τῷ Βουρβωνικῷ Μουσείῳ καὶ ἡ τοῦ Σοφοκλέους ἐν τοῖς μνημείοις τοῦ ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου, ἐν ᾧ ὁ ἀνδριαντοποιὸς τοῦ Μενάνδρου καὶ Ποσειδίππου ἐν Πιοκλημεντίνῳ Μουσείῳ ἐπέτρεψεν ἑαυτῷ μείζονα ἐλευθερίαν. Μείζων δὲ ἐλευθερία ὡς πρὸς τὸν τοιοῦτον κόσμιον τρόπον τοῦ περιβάλλεσθαι τὸ ἱμάτιον ἐθεωρεῖτο κατὰ τοὺς ἀρχαιοτέρους τοὐλάχιστον χρόνους ὡς ἀνάρμοστον καὶ ἀσχημοσύνη. Περὶ τῶν ῥητόρων τοὐλάχιστον γινώσκομεν ὅτι ἀγορεύοντες ἀπὸ τοῦ βήματος ἐκράτουν τὴν χεῖρα ἐντὸς τοῦ ἱματίου, ὡς ὁ Αἰσχίνης, ἀντιπαρατιθεὶς τὴν νεωτέραν ἄκοσμον συνήθειαν πρὸς τὸ ἀρχαῖον ἔθος, καὶ ἀναφερόμενος εἴς τινα ἀνδριάντα τοῦ Σόλωνος, ἱδρυμένον ἐν Σαλαμῖνι, λέγει· «ὃ νυνὶ πάντες ἐν ἔθει πράττομεν, τὸ τὴν χεῖρα ἔξω ἔχοντες λέγειν, τότε τοῦτο θρασύ τι ἐδόκει εἶναι καὶ εὐλαβοῦντο τοῦτο πράττειν». Καὶ ὁ μὲν ἀνδριὰς τοῦ Σόλωνος, μόλις πρὸ πεντήκοντα ἐτῶν ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ ἀγορεύοντος ἱδρυθείς, ἦν περιβεβλημένος κατὰ μίμησιν τοῦ ἀρχαίου ἔθους, ταύτην δὲ τὴν ἀπὸ τοῦ βήματος εὐσχημοσύνην παρέβλαψεν ἐκ τῶν ῥητόρων πρῶτος ὁ ἀκόλαστος δημαγωγός, ὁ ἀλλαντοπώλης Κλέων. Πάντως ὅμως τὸ τοιοῦτον ἔθος πρέπει ἀναφέρειν οὐχὶ εἰς τοὺς ῥήτορας μόνους, εἰς οὓς ἄλλως ἠδύνατο μεταβῆναι τοῦτο ἐκ τῆς εὐδοκιμούσης σωφροσύνης τοῦ κοινοῦ βίου· ἀλλὰ καὶ ἄλλοι πολλοὶ καὶ μετὰ τὴν ἐν τῷ βήματι κατάργησιν τῆς τοιαύτης κοσμιότητος ἐνέμειναν πιστοὶ τῷ ἀρχαίῳ ἔθει, ὡς περὶ Φωκίωνος ἀναφέρεται ἡμῖν ὅτι, ὅτε ἐτύγχανε περιβεβλημένος, οὐδέποτε εἶχε τὴν χεῖρα ἐκτὸς τῆς περιβολῆς· ἀλλ' οὗτος συνήθως περιήρχετο γυμνός, δηλαδὴ φορῶν χιτῶνα μόνον, καὶ ἐάν ποτε ἐφαίνετο φορῶν ἱμάτιον, οἱ στρατιῶται ἀστειζόμενοι ἐξελάμβανον τοῦτο ὡς σημεῖον προσεγγίζοντος χειμῶνος. Καὶ ἡ μὲν ἔλλειψις τοῦ χιτῶνος ὑπέφαινε τὸ μέγιστον ἔνδειαν, καὶ ὡς τοιοῦτος ἀχίτων ἀνα-

φέρεται ὁ Σωκράτης, ὃς ἄλλως περιήρχετο καὶ ἀνυπόδητος καὶ ἠμφιεσμένος ἱμάτιον οὐ μόνον φαῦλον, ἀλλὰ καὶ τὸ αὐτὸ θέρους καὶ χειμῶνος, καὶ ὁ διάσημος ἐπὶ πενίᾳ καὶ φιλοπονίᾳ Κλεάνθης ἀχίτων ἀναφέρεται παρὰ Διογένει τῷ Λαερτίῳ, διηγουμένῳ περὶ αὐτοῦ ὅτι, ἡγούμενος τῶν ἐφήβων ἐπί τινα θέαν, παρεγυμνώθη ὑπ' ἀνέμου καὶ ὤφθη ἀχίτων. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ ὄλβιος τύραννος τῶν Συρακουσῶν Γέλων παρέρχεται εἰς τὴν ἀγορὰν ἀχίτων ἐν ἱματίῳ, καὶ ὁ Λακεδαιμόνιος Ἀγησίλαος, γέρων ἤδη ὤν, προήει πολλάκις ἀνυπόδητος καὶ ἀχίτων, περιβαλλόμενος αὐτὸν τὸν τρίβωνα, καὶ μάλιστα ἑωθινὸς ἐν ὥρᾳ χειμερίῳ, ἵνα παραλίπωμεν ἐνταῦθα τὸν τοῦ Δημοσθένους ἀνδριάντα καὶ ἄλλους φιλοσόφων ἀνδριάντας, πιθανῶς ἐπὶ τὸ ἰδανικώτερον γενομένους, διότι βεβαίως μόνον οἱ κυνικοὶ ἐκ συστήματος κατεφρόνουν τοῦ χιτῶνος. Τὴν τοιαύτην ἔλλειψιν τοῦ χιτῶνος ἀνεπλήρουν εὐκόλως διὰ τοῦ διπλῶς περιβαλλομένου ἱματίου, καὶ τοιοῦτό τι λέγεται ἡμῖν περὶ τοῦ Ἀντισθένους, ὃς πρῶτος ἐδίπλωσε τὸν τρίβωνα καὶ μόνῳ αὐτῷ ἐχρῆτο, ὡς κατὰ φιλοσοφικὴν ὡσαύτως συνήθειαν ἠδύνατό τις πρὸς τὸ ῥῖγος ἀντὶ παχυτέρου ἱματίου φορεῖν διπλοῦν τὸν τρίβωνα καὶ ἔχειν δύο ἱμάτια τρόπον τινά. Ἀνὴρ ὅμως χωρὶς ἱματίου ἐθεωρεῖτο οὐχὶ μᾶλλον γυμνοῦ περιβεβλημένος, καὶ διὰ τοῦτο πανταχοῦ, ἔνθα, εἴτε ἑκουσίως πρὸς ἔνδειξιν ἁπλότητος, εἴτε ἄλλως πως ἀναγκαζόμενος, ῥίπτει τις τὸ ἱμάτιον καὶ μένει μετὰ τοῦ χιτῶνος μόνου, χαρακτηρίζεται διὰ τοῦτο καὶ μόνον ὡς γυμνὸς ἐν χιτωνίσκῳ, ὅπερ ἐκληπτέον βεβαίως οὐχὶ κατὰ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν, καθ' ἣν λέγεται καὶ περὶ τῶν διαφανῶν ταραντινῶν καὶ ἀμοργίνων χιτωνίων ἢ χιτωνίσκων τῶν γυναικῶν. Οἱ δὲ παῖδες ἐν Ἀθήναις κατὰ μὲν προγενεστέρους χρόνους ἐφόρουν μόνον τὸν χιτῶνα, ἀλλὰ κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον εἰσήχθη τὸ ἔθος τοῦ περιβάλλειν καὶ αὐτοὺς δι' ἱματίου. Διὸ περὶ μὲν τῆς ἀρχαίας ἐκείνης συνηθείας λέγει ὁ Δίκαιος λόγος παρ' Ἀριστοφάνει ὅτι οἱ παῖδες ὤφειλον βαδίζειν ἐν ταῖς ὁδοῖς εὐτάκτως εἰς κιθαριστοῦ οἱ κωμῆται γυμνοὶ ἀθρόοι, «κεἰ κριμνώδη κατανίφοι», περὶ δὲ τῆς μεταγενεστέρας χλιδῆς λέγει πρὸς τὸν ἄδικον λόγον, «σὺ δὲ τοὺς νῦν εὐθὺς ἐν ἱματίοις προδιδάσκεις ἐντετυλίχθαι·» ἡ δὲ Σπαρτιᾶτις

νεολαία μέχρι μὲν τοῦ δωδεκάτου ἔτους ἐφόρει μόνον τὸν χιτῶνα, μετὰ δὲ ταῦτα μόνον τὸν τρίβωνα κατὰ τὸν Πλούταρχον· «γενόμενοι δὲ δωδεκαετεῖς (οἱ παῖδες) ἄνευ χιτῶνος ἤδη διετέλουν, ἓν ἱμάτιον εἰς τὸν ἐνιαυτὸν λαμβάνοντες».

§ 3. Ἄλλως δὲ τοῦτο τὸ ἱμάτιον, ὅσον καὶ ἂν ἦν τετριμμένον, διετέλει τὸ ἐν τῇ πόλει ἢ ἀστεῖον περίβλημα τοῦ ἐλευθέρου. Αὐτὸ δὲ τοῦτο τὸ τετριμμένον καὶ ἐπὶ πολὺ πεφορημένον ἱμάτιον ἦν, ὅπερ καὶ ἐκαλεῖτο κατ' ἀρχάς, τρίβων, ἢ ἐν πληρεστέρᾳ ἐκφράσει ἱμάτιον τρίβων γενόμενον. Ἔπειτα ὅμως ἡ λέξις αὕτη μετέπεσεν εἰς ἄλλην σημασίαν, καὶ ἁπλῶς τρίβων ὀνομάζεται πᾶσα πενιχρὰ ἐκ χονδροῦ ὑφάσματος ἐνδυμασία, ἰδίως δὲ ἡ σπαρτιατικὴ λιτὴ ἐσθής, εἰς ἣν ἀποβλέπων ὁ Πλούταρχος ἠδύνατο λέγειν περὶ τῆς παντοδυνάμου Σπάρτης ὅτι ἀπὸ σκυτάλης μιᾶς καὶ τρίβωνος ἦρχε τῆς Ἑλλάδος ἁπάσης· τοιοῦτον τρίβωνα ἀναφέρεται φορῶν καὶ αὐτὸς ὁ ἄλλως ἀχίτων Ἀγησίλαος. Διὸ καὶ οἱ ἐν ταῖς ἄλλαις πόλεσι πρὸς ἀλαζονείαν προσποιούμενοι τὰ μικρὰ καὶ φανερὰ βαυκοπανοῦργοι καὶ ἐσκυθρωπακότες καὶ κατεαγότες τὰ ὦτα κατὰ μίμησιν τῶν Σπαρτιατῶν, οἱ λακωνίζοντες, ἐφόρουν τοιαύτην μετρίαν ἐσθῆτα καὶ βραχείας ἀναβολάς, τρίβωνας καὶ τριβώνια. Ὁ τρίβων ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Σωκράτους ἐγένετο καὶ γενικὴ περιβολὴ τῶν φιλοσόφων, πρὸ πάντων δὲ τῶν ἐπὶ καταφρονήσει τῶν ἀνθρωπίνων καὶ ἐπὶ ἀπαθείᾳ ἀλαζονευομένων κυνικῶν καὶ στωϊκῶν φιλοσόφων· ὥστε καὶ μετὰ τοῦ πώγωνος κατήντησε τὸ ἔμβλημα τῆς ἀξίας τοῦ φιλοσόφου καὶ ὡς διακριτικὴ στολὴ αὐτοῦ, δι' ἧς καὶ μόνης τῷ ὄντι ἐπειρῶντο τινὲς διακρίνεσθαι, περὶ ὧν ὁ Ἐπίκτητος λέγει· «εὐθὺς ἀναλαβόντες τρίβωνα καὶ πώγωνα καθέντες φασίν· ἐγὼ φιλόσοφός εἰμι» *). — Τὸ ἱμάτιον, καὶ πενιχρὸν ὂν καὶ τετριμμένον, ἦν τὸ σεμνὸν περιβόλαιον τοῦ ἐλευθέρου πολίτου ἐν ἀντιθέσει πρός τε τοὺς δούλους καὶ πρὸς τὴν τάξιν τῶν γεωργῶν καὶ χειρωνάκτων, ἢ τὴν ἐργα-

*) Τοιοῦτον, ἐν παρόδῳ εἰπεῖν, τρίβωνα ἐφόρουν καὶ οἱ κατὰ τὸν χριστιανισμὸν φιλοσοφοῦντες, καὶ τοιοῦτον ἐστὶ καὶ οὗτος ὀνομαστέον τὸ τῆς τάξεως τῶν μοναχῶν καὶ ἱερέων ῥάσον, εἰ καὶ τοῦτο ἀναβάλλεται ἐπὶ τοῦ ἱματίου.

τικὴν τάξιν τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν. Οἱ τοιοῦτοι ἢ περιεβάλλοντο ἔτι κατὰ τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν δέρματα ζώων ἢ διφθέρας, ἢ ἔφερον τὸν ἁπλοῦν χιτῶνα ἢ τὴν λεγομένην ἐξωμίδα. Τὰ ἐκ δερμάτων φορήματα τῶν ποιμένων καὶ ἐν γένει τῶν χωρικῶν ἐκαλοῦντο διφθέραι καὶ βαῖται. Τὴν τοιαύτην ἀντίθεσιν μεταξὺ ἔθους καὶ ἱματισμοῦ εὐπόρων καὶ ἀπόρων καταδεικνύει μετὰ κωμικῆς χάριτος ἡ συζυγικὴ ἔρις τοῦ ἐξ ἀγροίκων Στρεψιάδου καὶ τῆς ἐξ εὐγενῶν γυναικὸς αὐτοῦ ἡ στρεφομένη περὶ τὴν μέλλουσαν ἀνατροφὴν τοῦ φιλτάτου βρέφους Φειδιππίδου, καθ' ἣν ἡ μὲν μήτηρ ὠνειρεύετο ὑπὲρ αὐτοῦ μεγαλεῖα καὶ ἅρματα καὶ ξυστίδας, ὁ δὲ πατὴρ αἶγας καὶ διφθέρας· «τοῦτον τὸν υἱὸν λαμβάνουσ' ἐκορίζετο· ὅταν σὺ μέγας ὢν ἅρμ' ἐλαύνῃς πρὸς πόλιν, ὥσπερ Μεγακλέης, ξυστίδ' ἔχων. Ἐγὼ δ' ἔφην, ὅταν μὲν οὖν τὰς αἶγας ἐκ τοῦ φελλέως, ὥσπερ ὁ πατήρ σου διφθέραν ἐνημμένος,» ἔνθα ὁ σχολιαστὴς σημειοῖ· «ποιμενικὸν περιβόλαιον ἡ διφθέρα· Ἀττικοὶ δὲ λέγουσιν, ἣν νῦν ἰσάλην καλοῦμεν· ἔστι δὲ ἐκ δέρματος κατειργασμένου καὶ βεβυρσοδεψημένου· ἡ δὲ σισύρα ἐξ αἰγοβύρσης. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ ἐν ταῖς τραγῳδίαις γέροντες ἢ δοῦλοι ἐκαλοῦντο ἐκ τούτου τοῦ δέρματος διφθερίαι, ὡς καὶ οἱ ἐν ταῖς κωμῳδίαις ταῖς περιστρεφομέναις εἰς τὰ τοῦ ἀγροῦ· ὁ ὑπὸ τῶν κακῶν γενόμενος μισάνθρωπος Τίμων, τραπόμενος εἰς τὴν ἐσχατιάν, παρίσταται ἡμῖν ἐργαζόμενος τὴν γῆν ἐναψάμενος διφθέραν, ὑπόμισθος τεττάρων ὀβολῶν, καὶ εἰς τὴν δίκελλαν καὶ τὴν διφθέραν παραπέμπει ὁ Πλοῦτος τοὺς λάρους ἐθελοπένητας. Ἐκτὸς τῆς διφθέρας, ἥτις παρίσταται ὡς στεγαστὸς χιτὼν ἐπίκρανον ἔχων, ἀναφέρονται καὶ ἄλλαι σκύτιναι ἐσθῆτες καὶ χιτῶνες ἐκ δέρματος, αἵπερ ἀνήκουσιν εἰς βαρβαρικὰ ἔθιμα· οἷον σίττυβα χιτὼν ἐκ δέρματος· ἡ δὲ βαίτη ἦν μὲν προμήκης χιτών, οὕτω δὲ Σοφοκλῆς καὶ τὰς σκηνὰς τὰς βαρβαρικὰς καλεῖ· σίσυρνα δὲ χιτὼν σκύτινος ἔντριχος χειριδωτός, Σκυθικὸν δὲ τὸ χρῆμα·» ἀλλὰ καὶ ἐν ἑλληνικαῖς χώραις ἡμιπολιτεύτοις περὶ τὴν Εὔβοιαν καὶ ἐν τῇ Φωκίδι καὶ μεταγενεστέρως κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Παυσανίου οἱ σπανίζοντες βίου ἐφόρουν χιτῶνας ἐκ δερμάτων ὑῶν, ἀλλὰ καὶ οἱ Λοκροὶ οἱ Ὀζόλαι ἐπωνομάσθησαν οὕτω ἀπὸ τῶν

δερμάτων, ἃ ἐφόρουν· διότι, ὡς μήπω ἐπιστάμενοι ὑφαίνεσθαι σκέπην πρὸς τὸ ῥῖγος, θηρίων δέρματα ἐποιοῦντο ἀδέψητα, τὸ δασὺ τῶν δερμάτων εἰς τὸ ἐκτὸς ὑπὲρ εὐπρεπείας τρέποντες. Ἐν ταῖς διφθέραις ταύταις διακριτέον πάντως μεταξὺ τοιούτων, αἵτινες περιήπτοντο ἢ ἐνήπτοντο (ἐνῆφθαι διφθέραν), καὶ ἄλλων, ἃς ἐνεδύοντο (σισύραν ἐνδεδυμένος, ἐν πέντε σισύραις ἐγκεκορδυλημένος), ὧν αἱ τελευταῖαι εἶχον καὶ ἐπίκρανα (cuculli, capuchons)· διότι καὶ ἡ σισύρα ἦν πιθανῶς περίβλημα ἐκ διφθέρας, εἰ καὶ αὕτη ἐχρησίμευεν ὡς κώδιον κλίνης· πολλάκις δὲ μένει ἀμφίβολον, ἂν δι' αὐτῆς σημαίνηται δέρμα, ἢ μᾶλλον ἄλλο τι χονδρὸν ὕφασμα, καὶ ἐν ᾧ παρὰ Λουκιανῷ ἡ σισύρα ἀναφέρεται ὡς παχεῖα καὶ ἱμάτιον, συνδυαζομένη μετὰ τῆς πορφύρας· «ἡ πορφύρα ἔστω μόνον καλὴ καὶ εὐανθής», ἀλλαχοῦ ἡ σισύρα οὐδαμῶς διαφέρει τῆς προμνησθείσης διφθέρας, ὡς παρὰ Λόγγῳ· «τερπομένοις δὲ αὐτοῖς ἐφίσταται πρεσβύτης σισύραν ἐνδεδυμένος, καρβατίνας ὑποδεδεμένος, πήραν ἐξηρτημένος παλαιάν». Ἄλλη ἐσθὴς δούλων, πιθανῶς ἀνήκουσα μόνον εἰς τὸν ἀγροτικὸν βίον, ἦν ἡ κατωνάκη, χιτὼν ἐκ παχέος ὑφάσματος ἐρίου, κατὰ τὴν κάτω ὦαν ἔχων παρυφὴν ἐκ νάκους ἢ ἀρνείου δέρματος· διὸ καὶ οἱ φοροῦντες αὐτὴν ἐν Σικυῶνι δοῦλοι ἐκαλοῦντο κατωνακοφόροι. Περὶ δὲ τῶν τῆς κατωτάτης τάξεως ἀναφέρεται ἡμῖν ὅτι ἐφόρουν πρὸ πάντων οἱ ἁλιεῖς καὶ πλεκτὰς ψιάθους ἢ φορμούς, καὶ κατὰ Παυσανίαν οὕτως ἦν ἐζωγραφημένος ἐν τῇ λέσχῃ τῶν Δελφῶν ὁ Ἐλπήνωρ, ἀμπεχόμενος φορμὸν ἀντὶ ἐσθῆτος, σύνηθες τοῖς ναύταις φόρημα. Ἡ δὲ προμνησθεῖσα ἐξωμὶς ἦν εἶδος χιτῶνος, ἐξ οἱουδήποτε ὑφάσματος κατεσκευασμένη, καὶ ταὐτίζεται μετὰ τοῦ ἑτερομασχάλου δουλικοῦ χιτῶνος· ἦν δὲ βραχὺς χιτὼν καὶ περὶ τὸν ὦμον καταλήγων (ἀχειρίδωτος κατὰ Γέλλιον, συμφωνοῦντα πρὸς τοὺς Ἕλληνας γραμματικούς), ὀνομασθεὶς οὕτω διὰ τὸ ἔχειν τὴν ἑτέραν μασχάλην ἐῤῥαμμένην καὶ ἐπομένως προφαίνειν τὸν ὦμον· ἐξωμίαι δέ, ὡς φοροῦντες ἐξωμίδα, ἦσαν οὐχὶ μόνον δοῦλοι, ἀλλὰ καὶ κυνικοὶ φιλόσοφοι· τὸ αὐτὸ δὲ τοῦτο ἔνδυμα ἀναφέρεται καὶ ὡς χιτὼν καὶ ὡς ἱμάτιον, διότι ἐξεπλήρου συνάμα τὴν χρείαν ἑκατέρου διά τινος ἰδιαιτέρας τομῆς καὶ κατασκευῆς, καὶ χιτὼν μὲν ἦν διὰ τὸ

ζώννυσθαι, ἱμάτιον δὲ ὅτι τὸ ἕτερον μέρος ἐβάλλετο· διὸ καὶ οἱ κωμικοὶ ὁτὲ μὲν ἔλεγον ἔνδυθι, ὁτὲ δὲ περιβαλοῦ τὴν ἐξωμίδα. Ἦν δὲ ἡ ἐξωμὶς φόρημα οὐχὶ μόνον τῶν δούλων, ἀλλ' ἐν γένει καὶ τῆς ἐργατικῆς τάξεως, καὶ διὰ τοῦτο παριστῶνται φοροῦντες αὐτὴν ὁ κατ' ἐξοχὴν κλυτοτέχνης Ἥφαιστος καὶ οἱ τεχνῖται Δαίδαλος καὶ ἄλλοι. Ἀλλὰ τὴν ἀρίστην ἐξεικόνισιν τῆς ἐξωμίδος παρέχει ἡμῖν ὁ ἐν τῷ Πιοκλημεντίνῳ Μουσείῳ ποιμήν, ἔνθα μάλιστα παρίσταται ὅλως ἀνοικτὸν τὸ ἀριστερὸν μέρος, ὡς καὶ ὁ Πολυδεύκης λέγει περὶ αὐτῆς ὅτι ἦν χιτὼν κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν ῥαφὴν οὐκ ἔχων. Δι' αὐτὸ τοῦτο ἡ ἐξωμὶς ὑπὸ τὴν συνώνυμον ἔκφρασιν ἑτερομάσχαλος χιτὼν καλεῖται καὶ χιτὼν ἐργατικὸς καὶ ἀναφέρεται καὶ ὡς κωμικὴ ἐσθής· «κωμικὴ δὲ ἐσθὴς ἐξωμίς· ἔστι δὲ χιτὼν λευκός, ἄσημος, κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν ῥαφὴν οὐκ ἔχων, ἄγναπτος» (Πολυδ.) Ἀλλαχοῦ δὲ συνάπτεται ἡ ἐξωμὶς μετὰ τῆς διφθέρας ὡς στολὴ γεωργοῦ ἢ ποιμένος· οὕτω παρὰ Δίωνι Χρυσοστόμῳ· «εἴ τινα ἴδοιεν γεωργοῦ στολὴν ἔχοντα ἢ ποιμένος, ἐξωμίδα ἢ διφθέραν ἐνημμένον ἢ κοσύμβην ὑποδεδυκότα»· ἔνθα ὁ σχολιαστὴς εὐκρινῶς περιγράφει ταῦτα λέγων· «ἡ μὲν ἐξωμὶς χιτὼν ἦν λευκός, ἄγναπτος, ἄσημος, κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν ῥαφὴν οὐκ ἔχων· ἦν δὲ καὶ περίβλημα· ἐλέγετο δὲ καὶ χιτὼν ἑτερομάσχαλος διὰ τὸ μίαν ἔχειν μασχάλην, ἀφ' ἧς καὶ ἡ χεὶρ εἶχε τὴν ἔξοδον· ἡ γὰρ ἀριστερὰ γυμνὴ ἀπὸ τῶν ὤμων, καθότι ῥαφὴν οὐκ εἶχεν τὰ ἐπὶ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τὸ χιτώνιον, ἀλλὰ περιήγετο κατὰ ταύτην τὸ ὕφασμα ἀνειλημμένον, παρ' ὃ καὶ χειρίδος ἠμοίρει... ἡ δὲ κοσσύμβη ἱμάτιον θυσανωτὸν ἦν, τὰ ἄκρα τῶν στημόνων, ἃ δὴ κροσσοὺς καλοῦμεν, ἀπερίτμητα ἔχον κ. τ. λ.» Τὸ δὲ μέγα ἐτυμολογικὸν φέρει· «ἐξωμὶς χιτὼν ἅμα τε καὶ ἱμάτιον· ἦν γὰρ ἑτερομάσχαλος καὶ ἀναβολὴν εἶχεν, ἣν ἀνεδοῦντο κοσσύμβην· διόπερ καὶ κωμικοὶ ἐπ' αὐτῆς ποτὲ μὲν ἔνδυθι, ποτὲ δ' ἀναβάλλου φασίν· ἦν δὲ τῶν δούλων ὁ τοιοῦτος χιτὼν (ὁ δ' ἀμφιμάσχαλος τῶν ἐλευθέρων καὶ ἀστῶν) οὐκ ἐπισκεπάζων τοὺς βραχίονας»· καὶ ἀλλαχοῦ· «ἐξωμὶς χιτὼν ὁμοῦ καὶ ἱμάτιον· τὴν ἑκατέρου γὰρ χρείαν παρείχετο, χιτῶνος μὲν ὅτι ἐζώννυτο, ἱματίου δὲ ὅτι ἀνεβάλλετο· τάχα δὲ ὅτι ἀχειρίδωτον

ὂν καὶ πρὸς τοῖς ὤμοις ἀνοίγματα ἔχον, ἀφ' ὧν αἱ χεῖρες ἐξεχαλῶντο, ὁπότε καὶ ἐζώννυτο, κατὰ τοῦτο ἐξωμὶς ἐκαλεῖτο· ἀνεβάλλετο δὲ θατέρας χειρὸς ὑποστελλομένης καὶ κάτωθεν πρὸ τοὺς πόδας ὥας τῷ ὤμῳ ἐπανατιθείσης αὐτό, μηδὲν ζώνης δεόμενον.» Ὡς δὲ γίνεται διάκρισις μεταξὺ ἀμφιμασχάλου καὶ ἑτερομασχάλου χιτῶνος, οὕτω καὶ ἡ ἐξωμὶς ἀντιτίθεται ὡς ἀχειρίδωτος χιτὼν πρὸς τὸν χειριδωτόν· κατεσκευάζετο δὲ ἡ ἐξωμὶς ἐνίοτε καὶ ἐκ διαφόρων δερμάτων, διφθερῶν ἢ νεβρίδων. Καὶ ἀρχαίων δὲ μαρτυρίαι καὶ τεχνικὰ μνημεῖα δεικνύουσιν ἡμῖν ὅτι ὁ παραγυμνούμενος βραχίων ἠδύνατο εἶναι ἀδιαφόρως ὁ δεξιὸς ἢ ὁ ἀριστερός.

§ 4. Ἐκτὸς δὲ τοῦ ἱματίου ὑπῆρχον βεβαίως καὶ ἄλλα τινὰ εἴδη ἐπενδυτῶν, οἵτινες, καίτοι διαφέροντες ἀλλήλων κατὰ τἆλλα, φαίνονται ὅτι εἶχον κοινὸν πρὸς ἀλλήλους τοῦτο, ὅτι συνεκρατοῦντο ἐπὶ τοῦ στήθους ἢ ἐπὶ τοῦ ὤμου διὰ περονῶν ἢ πορπῶν· διὸ αἱ μὲν περόναι αἱ ἀναρτῶσαι τὴν χλαμύδα ἐπὶ τοῦ ὤμου συνήθως τοῦ δεξιοῦ ἐκαλοῦντο ἐπώμιοι, τὰ δὲ οὕτω περονώμενα ἐπιβλήματα ἠδύναντο καλεῖσθαι ἐπιπορπίδες καὶ ἐμπερονάματα· τὰ δὲ ἱμάτια ἐκρατοῦντο διὰ περονῶν, ἐνεπορπῶντο ἢ ἐνεπερονῶντο τότε μόνον, ὅτε διπλῶς φορούμενα μετεσχηματίζοντο εἰς πολεμικὰ ἐνδύματα. Παρὰ Λυκούργῳ παρίστανται ἡμῖν ἐμπεπορπημένοι διπλᾶ τὰ ἱμάτια πρὸς ἔνδειξιν πολεμικῆς ἐξοπλίσεως οἱ ἐν μεγάλῃ ταραχῇ καὶ κινδύνῳ ἀναγκασθέντες λαβεῖν τὰ ὅπλα ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῆς πατρίδος ἀπειρηκότες τοῖς σώμασι καὶ ἀνίκανοι πρὸς τὸ στρατεύεσθαι γέροντες. Ἡ εἰς τοιαῦτα ἐπιβλήματα ἀνήκουσα περόνη (fibula), ἥτις καὶ παρ' Ὁμήρῳ ἤδη ἀναφέρεται ἐκ χρυσοῦ κατεσκευασμένη, εἶχε μίαν ἢ δύο ἀκωκὰς (δίβολος, αὐλοῖσι διδύμοισι). Κυρίως δὲ περόνη μὲν ἦν αὐτὴ ἡ καρφίς, ἢ μᾶλλον ἡ κλεὶς καὶ κατακλεὶς λεγομένη, πόρπη δὲ ὁ κρίκος, μεθ' οὗ ἐκείνη ἀποτελεῖ τὸ σύνολον πόρπημα. Τοιαῦτα ἐμπορπώμενα ἐπιβλήματα ἦσαν ἡ χλαῖνα, ἡ χλανὶς καὶ ἡ χλαμύς. Καὶ ἡ μὲν χλαῖνα ἦν μάλλινον οὗλον (ἀμφίμαλλον) ἐπίβλημα, χρησιμεῦον πρὸς προφύλαξιν τοῦ σώματος ἀπὸ τοῦ ἀνέμου, τῆς βροχῆς καὶ τοῦ ψύχους, καὶ ἀμφιέννυντο αὐτὴν καθ' Ὅμηρον, ὅτε τις χειμὼν ἔκπαγλος ὄροιτο· διὸ καὶ καλεῖται ἔτι παρὰ τῷ αὐτῷ ἀνεμοσκεπής,

οὔλη καὶ παχεῖα ἔτι ἀλλαχοῦ ἀπὸ τῶν ἐρίων, ἐξ ὧν κατεσκευάζετο. Ἦσαν δὲ χλαῖναι αἱ μὲν ἁπλοΐδες, αἱ δὲ διπλαῖ· ταύτας δὲ οἱ Ἀττικοὶ ὠνόμαζον ἁπληγίδας καὶ διπληγίδας καὶ διβόλους· Φαίνεται δὲ ὅτι ὠνομάσθη χλαῖνα οὐχὶ τόσον ὡς χλιαῖνον ἢ θερμαῖνον χειμερινὸν ἐπίβλημα, ὅσον διὰ τὴν ἐξ ἐρίων κατασκευήν αὐτῆς, ὡς παραγομένη ἐκ τῆς λέξεως λάνα, τῆς διαμεινάσης μὲν ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἐν τῇ λέξει λάχνη καὶ ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ χλαίνῃ (οἱονεὶ Fλά(ι)να), μεταβάσης δὲ ἀμιγέστερον εἰς τὴν λατινικὴν ὡς lana, ἐξ ἧς πάλιν ἐπανῆλθεν εἰς τὴν νέαν ἑλληνικήν. — Ἡ δὲ χλανὶς ἦν λεπτὸν περίβλημα ἐξ ὑφάσματος κατεσκευασμένου ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ τῶν περιφήμων ἐρίων τῶν Μιλησίων προβάτων, φορούμενον κατὰ τὰς θερμὰς ὥρας τοῦ ἔτους ἢ καὶ ἄλλως ὑπὸ τρυφηλῶν καὶ ἁβροβίων· διὸ χρεία διακρίνειν τὴν χλαῖναν ἀπὸ τῆς χλανίδος· «χλαῖναι μὲν γὰρ ἐλέγοντο ἐπὶ τῶν ἐγκοιμήτρων ἢ ἐνευναίων περιβολαίων καὶ παχέων περιβλημάτων, χλανίδες δὲ αἱ φορούμεναι καὶ μαλακώτεραι. Ἡ δὲ χλαμὺς ἦν βραχὺς καὶ κατ' ἀρχὰς θεσσαλικὸς ἢ μακεδονικὸς πολεμικὸς μανδύας· αἱ κατ' ἀρχὰς θεσσαλικαὶ αὗται χλαμύδες ὠνομάζοντο καὶ θεσσαλικὰ πτερά, διότι ἐκεῖναι εἶχον καὶ πτέρυγας, ἤτοι ἑκατέρωθεν δύο γωνίας, ὀνομασθείσας οὕτω διὰ τὸ ἐοικέναι πτέρυξι· διὸ καὶ ἐντεθεσσαλίσμεθα ἔλεγον τὸ χλαμυδοφοροῦμεν. Τὴν ἀπὸ τῆς χλαίνης διάκρισιν αὐτῆς ποιοῦνται οἱ ἀρχαῖοι γραμματικοὶ οὕτω· «ἡ μὲν χλαῖνα ἡρωϊκὸν φόρημα, χλαμὺς δὲ μακεδονικὸν μετὰ ἑξακόσια ἔτη τῶν ἡρωϊκῶν ὀνομασθεῖσα. Σαπφὼ γὰρ πρώτη μέμνηται τῆς χλαμύδος, εἰποῦσα ἐπὶ τοῦ Ἔρωτος, «ἐλθόντ' ἐξ ὀρανῶ πορφυρέαν ἔχοντα προϊέμενον χλαμύν»· καὶ τῷ σχήματι ἡ μὲν χλαῖνα τετράγωνον ἱμάτιον, ἡ δὲ χλαμὺς εἰς τέλειον περὶ τὰ κάτω συνῆκται, καὶ ἔτι σαφέστερον περιγράφεται παρὰ Πλουτάρχῳ, ἔνθα ἡ περιφέρεια τοῦ κόλπου τῆς Ἀλεξανδρείας παραβάλλεται πρὸς τὴν χλαμύδα· «κυκλοτερῆ κόλπον ἦγον, οὗ τὴν ἐντὸς περιφέρειαν εὐθεῖαι βάσεις, ὥσπερ ἐπὶ κρασπέδων εἰς σχῆμα χλαμύδος, ὑπελάμβανον ἐξ ἴσου συνάγουσαι τὸ μέγεθος» *). Τὸ σχῆμα

*) Τὰ αὐτὰ λέγει καὶ ὁ Πλίνιος „ad effigiem macedonicae chlamydis orbe gyrato laciniosam dextra laevaque anguloso procursu“.

αὐτῆς καταφαίνεται κάλλιον ἐν τοῖς διαφόροις διασωθεῖσι μνημείοις τῆς τέχνης. Ἐχρησίμευε δὲ καὶ ἰδίως ὡς ἱππικὸν φόρημα, καὶ διὰ τοῦτο ἦν καὶ διηνεκὴς στολὴ τῶν ἐφήβων, οἵτινες ἐποιοῦντο ἀρχὴν τοῦ πολιτικοῦ σταδίου αὐτῶν διὰ πολεμικῶν ἀσκήσεων καὶ δι' ἱππασιῶν καὶ περιπολιῶν· διὸ καὶ ἡ φράσις ἐγγραφῆναι καὶ λαβεῖν τὸ χλαμύδιον ἦν συνώνυμος τοῦ εἰσέρχεσθαι εἰς τοὺς ἐφήβους, καὶ ὀνομάζονται ἰδίως ἐφηβικαὶ χλαμύδες καὶ ἐφηβικὸν φόρημα, καὶ ἀποτίθεσθαι τὸ χλαμύδιον ἦν συνώνυμον τοῦ μεταβαίνειν εἰς τὴν ἀνδρικὴν ἡλικίαν. Ἐὰν δὲ πρὸς τούτοις λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ διάφορον πάχος, ὅπερ καὶ αὐτὸ τὸ ἱμάτιον ἠδύνατο ἔχειν κατὰ τὰς διαφόρους ὥρας τοῦ ἔτους, ἐξάγεται ὅτι καὶ αἱ ἀνώτεραι τάξεις τῆς κοινωνίας εἶχον ποικιλίαν ἱματισμοῦ, ἐπαυξηθεῖσαν προϊόντος τοῦ χρόνου καὶ διὰ τῆς διαφορᾶς τῶν χρωμάτων. Καὶ οἱ μὲν εὔποροι ἠδύναντο μεταβάλλεσθαι τὰ ἱμάτια ἀναλόγως τοῦ ψύχους καὶ τοῦ θάλπους, ὁ δ' ἐνδεὴς Σωκράτης καὶ οἱ ὁμοπαθεῖς ἦσαν ἠμφιεσμένοι ἱμάτιον οὐχὶ μόνον φαῦλον, ἀλλὰ τὸ αὐτὸ θέρους καὶ χειμῶνος. Περὶ ἐσθῆτος ἀναλόγου ταῖς διαφόροις ὥραις τοῦ ἔτους γίνεται λόγος καὶ παρὰ μεταγενεστέρῳ συγγραφεῖ, τῷ Ἀρτεμιδώρῳ· «ἐσθὴς ἡ συνήθης πᾶσιν ἀγαθὴ ἡ κατὰ τὴν ὥραν τοῦ ἔτους· θέρους μὲν ὄντος, ὀθόνιά τε καὶ τρίβακα ἱμάτια φορεῖν ἀγαθὸν ἂν εἴη, χειμῶνος δ' ἔρια καὶ ταῦτα καινά», εἰ μὴ ἐννοεῖται ἐν τούτοις ἡ θερινὴ κούφη ἐνδυμασία (aestiva levitas) τῶν χρόνων τῶν ῥωμαίων αὐτοκρατόρων. Ἀλλὰ πολλοὶ ἐφόρουν καὶ ἓν ἱμάτιον εἰς ἐνιαυτόν, ὅπερ ἐννοητέον οὐχὶ περὶ τοῦ χρόνου τῆς διαρκείας τοῦ ἱματίου, ἀλλ' ἐπίσης περὶ τῆς συνηθείας ἢ μᾶλλον ἀνάγκης τῶν πενεστέρων, ὅπως φέρωσιν ἓν καὶ μόνον ἱμάτιον ἰσοπαχὲς καὶ ἰσόθερμον κατὰ πᾶσαν ὥραν, ὅπερ ἐγίνετο ἐνίοτε, ὡς ἐν Σπάρτῃ, καὶ χάριν ἀσκήσεως καὶ ἐθισμοῦ, ἵνα τὸ σῶμα ᾖ παρεσκευασμένον πρὸς τὸ ἀνέχεσθαι καὶ ψύχη καὶ θάλπη. Καὶ τὰ μὲν χειμερινὰ ἱμάτια ἠδύναντο καλεῖσθαι καὶ χείμαστρα, τὰ δὲ θερινὰ θέριστρα καὶ θερίστρια.

§ 5. Μετὰ ταῦτα ἔρχονται φορέματά τινα, χρησιμεύοντα πρὸς τρυφὴν μόνον καὶ πολυτέλειαν, καὶ ἑπομένως μὴ ἀνήκοντα εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ γενικοῦ ἔθους. Τοιοῦτον ἦν πρῶτον ἡ

ξυστίς, ἣν διαφοροτρόπως ἐξηγοῦνται οἱ ἀρχαῖοι γραμματικοί, ὁτὲ μὲν ὡς ποδῆρες ἔνδυμα καὶ ποδήρη γυναικεῖον μάλιστα χιτῶνα, ὁτὲ δὲ ὡς τραγικὸν ἔνδυμα, καὶ πάλιν ὡς χλαμύδα καὶ κωμικὴν χλανίδα, ἢ ἱμάτιον πορφυροῦν καὶ κροκωτὸν ἢ ἱππικὸν ἔνδυμα, ὁτὲ δὲ γενικῶς μόνον ὡς λεπτὸν ὕφασμα. Ὅτι δὲ ἡ καλουμένη ξυστὶς οὔτε ἔνδυμα ἁπλῶς ἦν, οὔτε ὡς στολὴ ἰδία ἀνῆκε μόνον εἰς τὴν τραγῳδίαν ἢ κωμῳδίαν, ἀλλ' ἠδύνατο σημαίνειν καὶ πολυτελὲς γυναικεῖον ἔνδυμα, δεικνύουσιν ἄριστα αἱ παρὰ Θεοκρίτῳ λέξεις τῆς παιδός· «ἐγὼ δέ οἱ ἁ μεγάλοιτος ὡμάρτευν βύσσοιο καλὸν σύροισα χιτῶνα κἀμφιστειλαμένη τὰν ξυστίδα τὰν Κλεαρίστας». Ἡ ἀμηχανία τῶν γραμματικῶν ἐξηγεῖται ἐκ τούτου, ὅτι τὸ ὄνομα ξυστὶς ἀναφέρεται οὐχὶ εἰς ὡρισμένον σχῆμα τοῦ ἐνδύματος, ἀλλ' ἁπλῶς εἰς τὴν ὕλην καὶ τὸν κόσμον αὐτοῦ. Διὸ ὁ Πολυδεύκης λέγει ὅτι ξυστὶς ἔνδυμά τε ὁμοῦ καὶ περίβλημα καὶ χιτὼν, καὶ ἀλλαχοῦ καταλέγει ἁπλῶς τὰς ξυστίδας (χρυσοπάστους) μεταξὺ ἄλλων πολυτίμων στρωμάτων. Ἔτι δὲ ὡς θερμότερόν τι περίβλημα, ἔχον ὁμοιότητα πρὸς τὴν χλαμύδα, ἂν οὐχὶ πάντως ταὐτιζόμενον μετ' αὐτῆς, ἀναφέρεται ἡ ἐφεστρίς. Καὶ αὐτή, ὡς ἡ χλαῖνα, καταλέγεται ἐν τοῖς στρώμασιν, ἀλλ' ἐχρησίμευε καὶ ὡς περίβλημα, ὡς ἡ χλαμύς, καὶ ἐφορεῖτο ἐμπορπωμένη. Καὶ παρὰ μὲν Ξενοφῶντι φαίνεται ὅτι εὑρηται ἁπλῶς ἀντὶ ἱματίου· «ἐπειδὰν ἐν τῇ οἰκίᾳ γένωμαι, πάνυ μὲν ἀλεεινοὶ χιτῶνες οἱ τοῖχοι, πάνυ δὲ παχεῖαι ἐφεστρίδες οἱ ὄροφοι·» ὡς κομψότερον δὲ ἔνδυμα αἰτεῖ τις αὐτὴν παρ' Ἀθηναίῳ· «κόμιζέ μοι ἐπὶ τὸ γυμνάσιον τὰς βλαύτας τὰς ἀφορήτους καὶ τὴν ἐφεστρίδα τὴν ἄχρηστον», ἀλλὰ καὶ ὡς χλαμυδοειδὲς περίβλημα εὕρηται παρὰ Λουκιανῷ· «ἑώρακα κἀγὼ αὐτὸν ἐφεστρίδα περιπόρφυρον ἐμπεπορπημένον», καὶ ὁ Πολυκράτης ὁ τύραννος τῆς Σάμου παρίσταται ἀλλαχοῦ ὡς ἐμπεπορπημένος πορφυρᾶν ἐφεστρίδα. Διὸ καὶ οἱ γραμματικοὶ ταὐτίζουσιν αὐτὴν τῇ χλαμύδι· «ἐφεστρὶς τὸ ἐπὶ τοῖς ἱματίοις ἐπίβλημα, ἣν καὶ μανδύαν καὶ χλαμύδα καὶ πύρκην καλοῦσι» (Μοῖρις)· σύμφωνα τούτοις καὶ ὁ Ἀρτεμίδωρος· «χλαμύς, ἣν ἔνιοι μανδύαν, οἱ δὲ ἐφεστρίδα, οἱ δὲ βίῤῥον καλοῦσιν.» Ἔχει λοιπὸν ἡ ἐφεστρὶς ὡς θερμότερον χειμερινὸν φόρημα πρὸς τὴν χλαμύδα,

ὡς ἡ χλαῖνα πρὸς τὸ ἱμάτιον· ἐτυμολογικῶς δὲ σημαίνει οὐδὲν ἄλλο, ἢ ἐπίβλημα καὶ ἐπενδύτην, ἀπὸ τοῦ ἐφέννυμι, ἐπιβάλλω, περίπου συνωνύμου τῷ ἀμφιέννυμι.

§ 6. Ὡς ἑορτάσιμον δὲ φόρεμα διέμεινε μὲν πάντοτε ἐν χρήσει τὸ λευκὸν ἱμάτιον, ὁποῖον μετὰ τὴν ἐργασίαν τῶν κατ' οἶκον ὑφαντριῶν ἐξήρχετο ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ γναφέως. Πάντα δὲ τὰ καινουργῆ ἐσθήματα ἐστέλλοντο πρὸς τοιούτους ἐν ἰδιαιτέροις γναφείοις ἐργαζομένους γναφέας (ἀττικώτερον κναφέας), ἵνα πλύνωσι καὶ λευκαίνωσιν αὐτά, μεταχειριζόμενοι πρὸς τοῦτο διάφορα εἴδη καθαρτικῶν ἢ ῥυμμάτων, οἷα ἡ Κιμωλία γῆ, σμηκτρὶς γῆ, κονία, ἐνίοτε καὶ αὐτὸ τὸ ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων διηθούμενον οὖρον. Εὐκόλως δ' ἐννοεῖται ὅτι τὸ γναφεύειν ἢ κναφεύειν ἐσήμαινε κάθαρσιν ἐνδυμάτων διάφορον τῆς ἁπλῆς πλύσεως καὶ οἱ γναφεῖς ἦσαν διάφοροι τῶν πλυνέων, εἰ καὶ οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ἐπὶ γναφέων μεταχειρίζονται ἁπλῶς τὴν λέξιν πλύνειν, μὴ διακρίνοντες εὐκρινῶς μεταξὺ τῶν δύο ἐννοιῶν, ὡς ἔνθα διαβεβαιοῦται ὅτι οἱ γναφεῖς πλύνουσι τὰ ἱμάτια χρώμενοι τῷ οὔρῳ ῥύμματι (ῥυσίῳ). Οἱ δὲ ἀρχαῖοι γραμματικοὶ ποιοῦνται τοιαύτην διάκρισιν μεταξὺ τούτων, ὅτι τὸ μὲν πλύνειν εὐχρηστεῖ ἐπὶ λινῶν ὑφασμάτων, τὸ δὲ κναφεύειν ἐπὶ ἐριωδῶν ἤτοι μαλλίνων· «τὸ δὲ πλύνειν, ὃ νῦν ἐπὶ λινέου φάρους ἐῤῥέθη, γναφεύειν ἢ κναφεύειν ἐπὶ τῶν ἐριωδῶν λέγεται» (Εὐστάθ.) καὶ διὰ τὴν τοιαύτην διάκρισιν ἴσως ἔχεται ἀληθείας ὅτι οἱ κατὰ τὴν πρώτην Ἀτθίδα καλούμενοι πλυνεῖς διὰ τὴν παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς ἀρχαιοτέραν χρῆσιν τῶν λινῶν ὑφασμάτων ἐκαλοῦντο κατὰ τὴν δευτέραν κναφεῖς διὰ τὴν νεωτέραν χρῆσιν τῶν μαλλίνων. Ἐκτὸς δὲ τῶν προμνησθέντων ῥυμμάτων μετεχειρίζοντο ἔτι ἐν τῇ γναφευτικῇ τὸ κνάφος ἢ γνάφος, εἶδος ἀκανθοειδοῦς φυτοῦ, δι' οὗ ἐκνάφευον καὶ ἐλεύκαινον τὰ μάλλινα ὑφάσματα (fullo, fullonia). Κατὰ δὲ τὴν κοινὴν χρείαν καὶ τὴν καθημερινὴν ἐργασίαν φαίνεται ὅτι ἀδιαλείπτως ὑπερίσχυεν ἐπὶ μᾶλλον ἡ τέχνη τοῦ βαφέως· διότι τὴν οἰκονομίαν, ἣν ὁ μικρολόγος παρὰ Θεοφράστῳ ἐπειρᾶτο κατορθῶσαι διὰ τῆς δεδομένης τῷ κναφεῖ παραγγελίας, ὅπως τὸ ἱμάτιον αὐτῷ ἔξει πολλὴν γῆν, ἵνα μὴ ῥυπαίνηται ταχέως, — ταύτην συνήθως

κατώρθουν δι' ἄλλης ὁδοῦ, ἀποφεύγοντες τὴν χρῆσιν εὐκόλως καὶ ταχέως ῥυπαινομένων λευκῶν ἱματίων πρὸς τῷ ἔργῳ, φοροῦντες δὲ βαπτὰ ἱμάτια καὶ ὑπομέλανα καὶ φαιά. Ὅτι δὲ τὰ βαπτὰ ἱμάτια ἦσαν οὐχὶ ἑορτάσιμα καὶ πανηγυρικὰ φορέματα, ἀλλ' ἐργατικὰ καὶ ὑπὸ ἐνδεῶν κατὰ τὴν ἐργασίαν φορούμενα, δεικνύει τὸ ἀναφερόμενον περί τινος τῶν πολιτῶν, ὅστις κατὰ τὸν ἀγῶνα τῶν παναθηναίων ἐλήφθη καὶ ἀπήχθη πρὸς τὸν ἀγωνοθέτην, παρ' οὗ ὤφειλε καταδικασθῆναι, διότι, παραβὰς τὸν περὶ τούτου νόμον, ἐθεώρει ἔχων βαπτὸν ἱμάτιον. Ἐκ τούτου τοῦ παρὰ Λουκιανῷ ἀνεκδότου, δι' οὗ μαρτυρεῖται τὸ ἐπικρατοῦν ἔθος, ἐξάγεται ἔτι ὅτι τὰ βαπτὰ ἱμάτια ἐφοροῦντο μάλιστα ὑπὸ ἐνδεῶν, ἐὰν ἡ παράβασις τοιούτου ἀπαγορευτικοῦ νόμου ἠδυνήθη δικαιολογηθῆναι διὰ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι ὁ παραβάτης οὐδὲν ἄλλο φόρεμα εἶχε· «τοὺς δὲ ἰδόντας ἐλεῆσαί τε καὶ παραιτεῖσθαι καὶ τοῦ κήρυκος ἀνειπόντος ὅτι παρὰ τὸν νόμον ἐποίησε, τοιαύτῃ ἐσθῆτι θεώμενος, ἀναβοῆσαι μιᾷ φωνῇ πάντας, ὥσπερ ἐσκεμμένους, συγγνώμην ἀπονέμειν αὐτῷ τοιαῦτα ἀμπεχομένῳ· μὴ γὰρ ἔχειν αὐτὸν ἕτερα». Βαπτὰς ἢ κεχρωσμένας ἐσθῆτας ἐφόρουν οὐχὶ μόνον αἱ γυναῖκες, ἀλλὰ καὶ οἱ ἄνδρες· διάκρισιν δὲ χρωματισμοῦ ἐσθήτων παρ' ἀμφοτέροις εὑρίσκομεν παρὰ Πολυδεύκει· «αἱ δὲ ἀπὸ χρωμάτων ἐσθῆτες καλούμεναι ἁλουργίς, πορφυρίς, φοινικὶς καὶ φοινικοῦς χιτών, βατραχίς· αὗται μὲν ἀνδρῶν· γυναικῶν δὲ κροκωτός, κροκώτιον, παραλουργίς, ὀμφάκινον· τούτῳ δὲ τῷ χρώματι καὶ Ἀλέξανδρον ἥδεσθαι λέγουσι· τὸ δὲ ὑδροβαφὲς εἴη ἂν ἱμάτιον, ὃ νῦν ψυχροβαφὲς καλοῦσιν· ἔστι δὲ καὶ κίλλιον ἐσθῆτος χρῶμα, τὸ νῦν ὀνάγρινον καλούμενον (καὶ κίλλον γὰρ τὸν ὄνον οἱ Δωριεῖς καὶ κιλλακτῆρα τὸν ὀνηλάτην), φαιὸν δὲ καὶ μέλαν ἀλλήλοις ἐστὶν ἐγγύς, καὶ τὸ κοκκοβαφὲς δὲ καλεῖται ἀπὸ τοῦ χρώματος.» Ἀλλ' ἐπειδὴ δύσκολον παραδέξασθαι πάντα ταῦτα ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸν κοινὸν καὶ καθ' ἑκάστην βίον, διὰ τοῦτο ἀξιολογώτεραί εἰσιν αἱ περὶ χρωμάτων εἰδήσεις, ἃς παρέχει ἡμῖν ὁ αὐτὸς γραμματικὸς ἀλλαχοῦ, ἔνθα λαλεῖ περὶ θεατρικῆς στολῆς καὶ σκευῆς καὶ περὶ τῶν διαφόρων χρωμάτων, ἅπερ καταλλήλως ἀπενέμοντο τοῖς διαφόροις χαρακτῆρσι καὶ προσώποις πρὸ πάντων τῆς κωμῳδίας τῆς ἐχομένης ἐγγύτερον τοῦ καθ' ἑκάστην πραγματικοῦ βίου. Τὴν ἐσθῆτα καὶ σκευὴν τῆς τραγῳδίας ἀποκλειστέον ἐντεῦθεν, ὡς παριστῶσαν ἤθη καὶ στολὰς ἄλλων προγενεστέρων καὶ ἰδανικωτέρων χρόνων καὶ ἀπονέμουσαν πᾶσι τούτοις μεγαλοπρέπειαν καὶ λαμπρότητα οὐχὶ τὴν συνήθη· οἱ ἐν δυστυχίᾳ ὅμως ὄντες καὶ ἐνταῦθα ἐνεδύοντο κατ' ἀπομίμησιν τοῦ καθ' ἑκάστην βίου, ἢ ἔχοντες λευκὰ δυσπινῆ, καὶ μάλιστα οἱ φυγάδες, ἢ φαιά, ἢ μέλανα, ἢ μήλινα ἢ γλαύκινα. Ἡ κωμῳδία ὅμως ἀπεικόνιζε τὸν κοινὸν καὶ ἀστεῖον βίον, ἰδίως δὲ ἡ νεωτέρα ἡ ἀποφεύγουσα τὰ λάχιστον τοὺς πρὸς τὸ ἀρχαῖον ἔθος ἀντιστρατευομένους νεωτερισμούς. Διότι ὡς παρὰ τοῖς νεωτέροις ἔμελλε φαίνεσθαι γελοιωδέστατον, ἐὰν οἱ ἄνδρες ἀνέβαινον ἐπὶ τῆς σκηνῆς περιβεβλημένοι λευκὸν ἢ ροδόχρουν ἐπενδύτην ἢ ἐσθῆτα, τόσον ἀλλόκοτον ὤφειλε φαίνεσθαι καὶ ἐν Ἀθήναις, ἐάν τις Ἀθηναῖος ἀστὸς ἢ νεανίας ἐφόρει ἐπὶ τῆς σκηνῆς πορφυροῦν ἱμάτιον, ἐὰν τοῦτο ἦν ὅλως ἄηθες ἐν τῷ βίῳ καὶ ἐὰν ὅλα τὰ ἐνδύματα ἦσαν λευκά. Περὶ τῶν κωμικῶν λοιπὸν χαρακτήρων καὶ τῶν τούτοις ἀποδιδομένων χρωμάτων λέγεται παρὰ Πολυδεύκει· «κωμικὴ δὲ ἐσθὴς ἐξωμίς· ἔστι δὲ χιτὼν λευκὸς ἄσημος, κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν ῥαφὴν οὐκ ἔχων, ἄγναπτος· γερόντων δὲ φόρημα ἱμάτιον καμπύλη· φοινικίς, (κοκκίνη) ἢ μελαμπόρφυρον ἱμάτιον φόρημα νεωτέρων... καὶ πορφυρᾷ δ' ἐσθῆτι ἐχρῶντο οἱ νεανίσκοι, οἱ δὲ παράσιτοι μελαίνῃ ἢ φαιᾷ»· καὶ ἄλλος συγγραφεὺς περὶ τραγῳδίας καὶ κωμῳδίας συγγράψας λέγει· «τοῖς κωμικοῖς γέρουσι περιβάλλεται λευκὴ ἐσθής, διότι αὕτη μνημονεύεται οὖσα ἀρχαιοτάτη· τοῖς νεανίσκοις ἀπονέμεται ποικίλη... πορφυρᾶ τῷ πλουσίῳ, τῷ πένητι ἀποδίδοται φοινικίς, τῷ στρατιώτῃ χλαμύς πορφυρᾶ» (Εὐάνθιος). Ἐὰν παρὰ Πολυδεύκει ἀπονέμηται τῷ μὲν νεωτέρῳ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν γέροντα μελαμπόρφυρον ἱμάτιον, τῷ δὲ νεανίσκῳ πορφυροῦν, βεβαίως παράτολμον καὶ ἄκριτον ἔμελλεν εἶναι τὸ συμπεραίνειν ὅτι τοιαύτη ἐσθὴς ἦν ἡ συνήθης καὶ γενικὴ ἐνδυμασία· ἀλλ' ὡς γενικὸν κανόνα ὀφείλομεν μᾶλλον ἐκλαμβάνειν ὅτι τὸ ἐπίβλημα τῶν ἀνδρῶν ἦν λευκόν· ἀλλ' οὐδεμία ἀμφιβολία καὶ περὶ τούτου, ὅτι ἐκτὸς τούτου αἱ ὑψηλότεραι κοινωνικαὶ τάξεις καὶ οἱ χαρίεντες

ἢ κομψότεροι ἄνδρες ἐφόρουν καὶ βαπτὰ ἢ χρωστὰ ἱμάτια, καίτοι μὴ φέροντες αὐτὰ συνήθως, καὶ ὅτι ἡ ἐπὶ σκηνῆς παράστασις εἰσῆγεν οὐχὶ ἀσύνηθές τι οὐδ' ἀνήκουστον ἐν τῷ βίῳ, ἀλλὰ μόνον ἐλάμβανε τὴν κομψοτέραν στολὴν ὡς διαρκῆ σκευὴν χαρακτήρων τινῶν. Καὶ τῷ ὄντι παράδοξον ἔμελλεν εἶναι, ἐὰν πρὸς τῇ ἄλλῃ πολλῇ καὶ μεγάλῃ τρυφῇ καὶ πολυτελείᾳ τῇ ἐξ Ἰωνίας εἰς τὴν μητρόπολιν εἰσαχθείσῃ μὴ εἰσήγετο μηδ' ἐξήσκει ἐπίδρασίν τινα καὶ ἡ κατὰ τὸν ἱματισμὸν ἐπικρατοῦσα ἐκεῖ μεγαλοπρέπεια. Οὕτω περὶ τῶν Ἐφεσίων Δημόκριτος ὁ Ἐφέσιος, διηγούμενος περὶ τῆς χλιδῆς αὐτῶν καὶ ὧν ἐφόρουν βαπτῶν ἱματίων, γράφει καὶ τάδε· «τὰ δὲ τῶν Ἰώνων ἰοβαφῆ καὶ πορφυρᾶ καὶ κρόκινα ῥόμβοις ὑφαντά· αἱ δὲ κεφαλαὶ κατ' ἴσα διειλημμέναι ζώοις· καὶ σαράπεις μήλινοι καὶ πορφυροῖ καὶ λευκοί, οἱ δὲ ἀλουργεῖς· καὶ καλασίρεις κορινθιουργεῖς· εἰσὶ δὲ αἱ μὲν πορφυραῖ τούτων, αἱ δὲ ἰοβαφεῖς, αἱ δὲ ὑακίνθιναι· λάβοι δ' ἄν τις καὶ φλογίνας καὶ θαλασσοειδεῖς· ὑπάρχουσι δὲ καὶ περσικαὶ καλασίρεις, αἵπερ εἰσὶ κάλλισται πασῶν· ἴδοι δ' ἄν τις, φησί, καὶ τὰς καλουμένας ἀκταίας, ὅπερ ἐστὶ καὶ πολυτελέστατον ἐν τοῖς περσικοῖς περιβλήμασιν· ἔστι δὲ τοῦτο σπαθητόν, ἰσχύος καὶ κουφότητος χάριν, καταπέπασται δὲ χρυσοῖς κέγχροις· οἱ δὲ κέγχροι νήματι πορφυρῷ πάντες εἰς τὴν εἴσω μοῖραν ἅμματ' ἔχουσιν ἀνὰ μέσον·» ἐπιλέγει δὲ ὁ αὐτὸς ὅτι πᾶσι τούτοις ἐχρῶντο οἱ Ἐφέσιοι, ἐπιδόντες εἰς τρυφήν. Ἀληθεύει μὲν ὅτι ἐν Ἀθήναις τὸ μέγιστον ὀψέποτε μόνον εἰσήγαγον ταύτην τὴν παμποίκιλον ἐνδυμασίαν τῶν ἐν Ἰωνίᾳ Ἑλλήνων, ἀλλ' ἐν μέρει τοὐλάχιστον ἀδύνατον ἀρνηθῆναι παντελῶς τὴν χρῆσιν χρωστῶν ἐνδυμάτων. Πρὸς ὑποστήριξιν δὲ τῆς ὑπὸ πολλῶν ἀποδοκιμασθείσης γνώμης περὶ τῆς χρήσεως βαπτῶν ἱματίων ἀναφέρομεν παραδείγματά τινα περὶ τῆς στολῆς ἀνδρῶν τινων. Οὕτω περὶ τοῦ κωμικοῦ Ἀναξανδρίδου μανθάνομεν ὅτι ἦν τὴν ὄψιν καλὸς καὶ μέγας καὶ κόμην ἔτρεφε καὶ ἐφόρει ἁλουργίδα καὶ κράσπεδα χρυσᾶ· περὶ δὲ τοῦ ζωγράφου Παῤῥασίου ὅτι ἠμπείχετο πορφύραν καὶ ἐφόρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς χρυσοῦν στέφανον, καὶ τοῦτο ἀναφέρεται μετὰ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι οὕτω παρὰ τοῖς ἀρχαίοις τὰ τῆς τρυφῆς καὶ τῆς πολυτελείας ἠσκεῖτο· καὶ

πάλιν μανθάνομεν καὶ περὶ ἀρχαιοτέρων φιλοσόφων ὅτι ὁ μὲν Πυθαγόρας ὁ Σάμιος λευκὴν ἐσθῆτα περιεβάλλετο καὶ ἐφόρει στέφανον χρυσοῦν καὶ ἀναξυρίδας. Ἐμπεδοκλῆς δὲ ὁ Ἀκραγαντῖνος ἁλουργεῖ ἐχρήσατο καὶ ὑποδήμασι χαλκοῖς· περὶ δὲ Ἱππίου καὶ Γοργίου ὅτι περιήρχοντο φοροῦντες πορφυρᾶς ἐσθῆτας. Ταῦτα τὰ παραδείγματα μαρτυροῦσι μὲν περὶ ἰδιαζούσης συνηθείας, ἀλλὰ γνωστὸν ὅτι καὶ οἱ πενέστεροι οἱ μὴ δυνάμενοι συνήθως φορεῖν τοσοῦτον πολύτιμα φορέματα ἐν πανηγύρεσι καὶ ἑορταῖς καὶ ἀγῶσιν ἐφόρουν τοιαῦτα, ἑπομένως ὅτι καὶ οἱ ἁβροδίαιτοι ἠδύναντο ποιεῖν τοῦτο καὶ ἐν ἄλλοις καιροῖς, ὡς δυνάμενοι θεωρεῖν ἀδιαλείπτως πάσας τὰς ἡμέρας ὡς ἑορτὰς κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς τρυφῆς καὶ χλιδῆς. Καὶ περὶ αὐτοῦ δὲ τοῦ χιτῶνος, ὃν ἄλλως ἐφόρουν συνήθως λευκόν, γνωστὸν ὅτι ἐφόρουν καὶ φαιόν· ὑπὸ τοῦτο δὲ τὸ χρῶμα ἐννοητέον τὸ μικτὸν χρῶμα, τὸ σκοτεινὸν καὶ πρὸς τὸ μέλαν ἀποκλῖνον, διότι φαιὸν καὶ μέλαν ἀναφέρονται ἡμῖν ὡς ἐγγὺς ἀλλήλοις ὄντα· διὸ καὶ θεωρεῖται ἢ ὡς μύϊνον χρῶμα, σύνθετον ἐκ μέλανος καὶ λευκοῦ, καὶ ἑπομένως βαθὺ ψαιὸν ἢ σταικτερόν, ἢ φαιὸν ἐρυθρόφαιον, οἷον τὸ ἐκ τοῦ ἀβάπτου ἐρίου τῶν φαιῶν προβάτων (ὅπερ ἴσως ἠδύνατο καλεῖσθαι διὰ τοῦτο μήλινον).

§ 7. Περὶ δὲ καλυμμάτων κεφαλῆς σημειοῦμεν ἐν γένει ὅτι μόνον ἐν ἰδιαιτέραις περιστάσεσιν ἐφόρει τοιοῦτον ὁ Ἕλλην, συνήθως δ' οἱ ἄνδρες ἔν τε ταῖς κατὰ τὴν πόλιν ἐξόδοις αὐτῶν, καὶ ἐν τοῖς γυμνασίοις καὶ περιπάτοις οὐδὲν κάλυμμα κεφαλῆς μετεχειρίζοντο· διὰ τοῦτο παρίσταται ἡμῖν καὶ ὁ Σκύθης Ἀνάχαρσις παραπονούμενος πρὸς τὸν Σόλωνα περὶ τῶν φλογερῶν ἀκτίνων τοῦ ἡλίου καὶ λέγων ὅτι ἔδοξεν αὐτῷ ἀφελεῖν οἴκοθεν τὸν πῖλον, ἵνα μὴ μόνον αὐτὸς ἐν Ἀθήναις ξενίζῃ τῷ σχήματι, ὁ δὲ Σόλων ἐκτίθησιν ὡς λόγον τῆς ἀπουσίας τοῦ πίλου καὶ τοῦ ἀσκεποῦς τῆς κεφαλῆς τῶν Ἑλλήνων τὴν ἐν τοῖς γυμνασίοις συνήθειαν, ἔνθα οἱ μάταιοι ἐκεῖνοι πόνοι καὶ αἱ συνεχεῖς ἐν τῷ πηλῷ κυβιστήσεις καὶ αἱ ὑπαίθριοι ἐν τῇ ψάμμῳ ταλαιπωρίαι παρεῖχον αὐτοῖς τοῦτο τὸ ἀμυντήριον πρὸς τὰς τοῦ ἡλίου βολάς, καὶ οὐκέτι πίλου ἐδέοντο, ἵνα κωλύῃ τὴν ἀκτῖνα τοῦ ἡλίου κα-

θικνεῖσθαι τῆς κεφαλῆς. Ἀλλὰ κατά τινα ἐπιτηδεύματα καί τινας περιστάσεις καὶ ἐν ὁδοιπορίαις ἦσαν βεβαίως συνήθη καὶ προφυλακτικὰ ἀπὸ τοῦ ἡλιακοῦ καύσωνος καὶ τῆς ἀτμοσφαιρικῆς ἐπηρείας καλύμματα τῆς κεφαλῆς. Δύνανται δὲ διαιρεῖσθαι ταῦτα εἰς πίλους, ἔχοντας κράσπεδον ἢ πλατὺ κυκλοτερὲς πρόβλημα, καὶ εἰς πίλους ἢ πιλία ἢ πιλίδια ἄνευ τοιούτου. Τὸ γνωστότατον μεταξὺ τῶν πρώτων ἦν ὁ πέτασος, καὶ αὐτός, ὡς ἡ χλαμύς, Θεσσαλικῆς ἢ Μακεδονικῆς καταγωγῆς καὶ ὅλως ἰδιάζων τῇ χλαμύδι, καὶ διὰ τοῦτο μετ' αὐτῆς ἀναφέρεται ὡς συνήθης στολὴ τῶν ἐφήβων· «τὸ δὲ τῶν ἐφήβων φόρημα πέτασος καὶ χλαμύς», κατὰ Πολυδεύκην, καὶ καθ' Ἡσύχιον· «πέτασος τὸ τῶν ἐφήβων φόρημα·» ἀλλὰ καὶ ὡς στρατιωτῶν κάλυμμα ἀναφέρεται ὁ πέτασος, ἔτι δὲ καὶ ἀγγέλων καὶ κυνηγῶν. Τὸν πέτασον παριστῶσιν ἡμῖν εὐδιακρίτως τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Παρθενῶνος καὶ ἐν γένει πολυάριθμα τεχνικὰ μνημεῖα κατὰ διαφόρους τροποποιήσεις, συνισταμένας ἐν τῷ διαφόρῳ σχήματι τῶν χειλέων. Ἕτερον εἶδος καλύμματος κεφαλῆς ἦν ἡ κυνῆ, ἡ ὁ πῖλος ὁ κατασκευαζόμενος ἐκ δέρματος διαφόρων ζώων, οἷον αἰγὸς καὶ πρὸ πάντων κυνῶν, ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα, χρησιμεύων ἐν ὁδοιπορίαις καὶ εἰς προφύλαξιν ἀπὸ τῶν ἀκτίνων τοῦ ἡλίου καὶ τῆς κακοκαιρίας· τοιαύτην ἡλιοστερῆ κυνῆν, ἤτοι πλατύχειλον κυνῆν, περικαλύπτουσαν τὴν ὄψιν καὶ ἀφαιρουμένην τὴν ἡλίωσιν παρίσταται ἡμῖν φέρουσα καὶ ἡ ὁδοιπόρος Ἰσμήνη παρὰ Σοφοκλεῖ. Περισσαὶ δέ, ἤτοι κομψαὶ καὶ ἀξιόλογοι, ἦσαν αἱ Θεσσαλικαὶ (Θεσσαλίδες, Αἰμονίηθεν) κυναῖ, αἵτινες ἦσαν καὶ πλατυχειλότεραι· ἄριστα δὲ ἦσαν αἱ ἐν Βοιωτίᾳ, καὶ ἐπίσης ἐξαίρονται αἱ Ἀρκάδες κυναῖ ἢ Ἀρκαδικοὶ πῖλοι. Ἦσαν δὲ συνηθέστερον ἔτι καὶ ἀγροτικὸν κάλυμμα γεωργῶν, ποιμένων, αἰπόλων· διὸ καὶ συνδυάζεται μετὰ τοῦ ἐπίσης ἀγροτικοῦ ἐνδύματος τῆς διφθέρας· ἔτι δὲ καὶ δούλων, ὡς τῶν εἰλώτων ἐν Σπάρτῃ· διὸ καὶ ἐπονομάζεται ἡ κυνῆ πῖλος λακωνικός. Οὐχὶ εὐλόγως εἰκάζεται ὑπό τινων ὅτι ἐκτὸς τοῦ πλατέος ὁριζοντείου χείλους εἶχον αὗται αἱ ἀνθήλιοι κυναῖ ὡς παραπέτασμα καὶ ἄλλην τινὰ ζώνην, καθέτως κατερχομένην καὶ σχηματίζουσαν γωνίαν μετὰ τοῦ ὁριζοντείου χείλους, πρὸς πλείονα προφύλαξιν ἀπὸ τοῦ ἡλίου. Γέροντες δὲ καὶ ἀδύνατοι καὶ νοσοῦντες ἐφόρουν συνήθως στρογγύλον πῖλον ἢ πίλημα, κατεσκευασμένον ἐκ πίλου ἢ ἀκατεργάστου ἐρίου διὰ τὴν ἁπαλότητα τοῦ τοιούτου καλύμματος. Τοιοῦτον πῖλον παρίσταται φορῶν ὁ Νέστωρ ἐν τῇ εἰκόνι τοῦ Πολυγνώτου, τοιοῦτον ἁπαλὸν πιλίδιον φέρει ὁ τρυφηλὸς φιλόσοφος (εἰ καὶ ἄλλοι ἐκλαμβάνουσι τὸ ἐν τοῖς τοῦ Ἀντιφάνους ἁπαλὸν πιλίδιον ὡς ὑπόδησιν τῶν μαλθακωτέρων)· τοιοῦτον πιλίον ἐφόρησεν ο ἔκστασιν λογισμῶν προσποιησάμενος Σόλων καὶ περιήρχετο κατὰ τὴν ἀγορὰν ᾄδων τὴν πατριωτικὴν ἐκείνην ὑπὲρ ἀνακτήσεως τῆς Σαλαμῖνος ἐλεγείαν· τοιοῦτον ἐφόρει καὶ ὁ χωρικὸς κατὰ τὸν χειμῶνα. Ἀλλ' ἰδίως ἐφορεῖτο ὑπὸ τῶν ἀσθενῶν, ὥστε τὰ περὶ τὴν κεφαλὴν περιτιθέμενα πιλίδια καὶ τὰ ἐχόμενα τούτων ἀναφέρονται ὡς παρεπόμενα μακροτέρας διαίτης καὶ οἰκουρίας, εἰς ἣν ὑποβάλλεται ὑπὸ τοῦ ἰατροῦ ὁ κάμνων· τοὐναντίον δὲ ἐπὶ ὑγιῶν ἦν ἀσυνήθης, καὶ ὁ ἐν Ἀθήναις μετὰ τοῦ Σόλωνος συνομιλῶν ξένος Ἀνάχαρσις ἐνόμισε πρέπον τὸ ἀφελεῖν οἴκοθεν τὸν πῖλον, ἵνα μὴ μόνος αὐτὸς ἐν τοῖς Ἀθηναίοις ξενίζῃ κατὰ τὸ σχῆμα *). — Ὁμοία τῷ θεσσαλικῷ πετάσῳ ἢ ἴσως καὶ τῷ στρογγύλῳ πίλῳ ἦν ἡ κατ' ἀρχὰς μακεδονικὴ καυσία, περὶ ἧς μανθάνομεν ὅτι εἶχεν ὑψηλότερον καὶ ἄνωθεν πλατὺ καὶ λισσὸν ὕψωμα καὶ χεῖλος ὁριζόντειον ἐντελῶς στρογγύλον, ἐνίοτε δὲ καὶ λίαν εὐρύ, κατ' Εὐστάθιον· «κάλυμμα μακεδονικὸν ἐκ πίλου, ὡς τιάρα, σκέπουσά τε ἀπὸ καύσωνος καὶ εἰς περικεφαλαίαν συντελοῦσα». Οὐδεὶς δὲ βεβαίως λόγος δύναται γενέσθαι ἐνταῦθα περὶ τῶν γνωστῶν τοῖς Ἕλλησιν ἐκ περσομηδικῆς συνηθείας καλυμμάτων τῆς τιάρας, κιδάρεως ἢ κιτάρεως, ὡς οὐδὲ περὶ τῶν εἰς πόλεμον χρησιμευόντων, κράνους, κόρυθος, περικεφαλαίας. — Τὸ χρῶμα τῶν πίλων καὶ πετάσων ἦν διάφορον, ἐρυθρόν, λευκόν, ἦν δὲ καὶ λευ-

*) Τοιοῦτος περίπου πῖλος διέμεινε καὶ μέχρι τοῦ νῦν παρ' Ἕλλησιν, ἐρυθρὸς τὸ χρῶμα, οἷος καὶ ἔν τισιν ἀρχαίοις μνημείοις ἀπεικονίζεται, τὸ ἐρυθρὸν καὶ ὡς ἐκ τοῦ κυριωτέρου τόπου τῆς παραγωγῆς ὀνομασθὲν φέσιον· καὶ ἔτι πλησιέστερος τούτου ὁ ἐκ πίλου παρὰ τοῖς χωρικοῖς εὔχρηστος σκοῦφος, ὀνομασθεὶς ἴσως οὕτως μᾶλλον ὡς συγγενεύων μετὰ τοῦ σκύφου, ἢ μετὰ τῆς λέξεως κεφ-αλή, caput, Kopf, ὡς ἤθελεν ὁ Κοραῆς.

κὸς πέτασος μετ' ἐρυθρῶν ταινιῶν καὶ τἀνάπαλιν. Ἐν δὲ Μακεδονίᾳ πορφυρόχρους καυσία ἦν τιμὴ ἐξαιρετικῶς ὑπὸ βασιλέων ἀπονεμομένη τισίν, ὡς ἀναφέρεται ἡμῖν ὁ Εὐμένης, ᾧ ἐξῆν διανέμειν καὶ καυσίας ἀλουργεῖς καὶ χλαμύδας, ἥτις ἦν δωρεὰ βασιλικωτάτη παρὰ Μακεδόσιν. Ἡ δὲ ὕλη τούτων ἦσαν μὲν κατ' ἀρχαιοτέρους χρόνους καὶ δέρματα, ἀλλὰ κατήντησε μετὰ ταῦτα συνηθεστέρα ὁ πῖλος· διὸ καὶ πάντα τὰ τῆς κεφαλῆς σκεπάσματα ἐκλήθησαν πῖλοι. Ἄλλως δὲ οὐχὶ περιττὸν τὸ μνημονεῦσαι ἐνταῦθα ὅτι ἡ πρὸς προσαγόρευσιν μετ' ἐνδείξεως σεβασμοῦ ἀποκάλυψις τῆς κεφαλῆς ἦν καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις συνήθης· παραλείποντες ἄλλας ἐκ μεταγενεστέρας ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς μαρτυρίας περὶ τοῦ τοιούτου, ἀναφέρομεν μόνον ὅτι ἐπί τινος ἀγγείου ἐζωγράφηται ὁ Ἑρμῆς ἀφαιρῶν τὸν πῖλον αὐτοῦ ἐντελῶς κατὰ τοὺς νεωτέρους.

§ 8. Ἀλλ' οἱ πόδες φαίνεται ὅτι ὑπεδοῦντο συνηθέστατα διὰ πεδίλων ἢ ἁπλῶν πελμάτων βαρυτέρων ἢ κουφοτέρων. Ἀναφέρονται δὲ εἴδη ὑποδημάτων πολλὰ καὶ διάφορα, ὧν ἁπάντων ἡ ἁπλῆ ἔκθεσις ἐνταῦθα ἴσως περιττή, ἡ δὲ ἀκριβὴς περιγραφὴ σχεδὸν ἀδύνατος διὰ τὴν ἔλλειψιν ἀπεικονίσεων πάντων τούτων. Παραπέμποντες εἰς τὸν Πολυδεύκην περὶ τῶν διαφορωτάτων εἰδῶν τούτων, ἀρκούμεθα μνημονεύοντες τὰ κυριώτερα καὶ συνηθέστερα· ἦσαν δὲ ταῦτα ὑποδήματα, πέδιλα, σάνδαλα, σανδάλια, κρηπῖδες, ἐμβάδες (ἐμβάται), Λακωνικά, Ἀμυκλαίδες, ἁπλαῖ, βλαῦται, καρβατῖναι, ἀρβύλαι, ἐνδρομίδες, πηλοπατίδες, κρούπεζαι, κόθορνοι. Ἐν γένει δὲ σύμπασα ἡ ὑπόδησις τῶν Ἑλλήνων παρὰ τὰς πολυαρίθμους κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν ἄλλην κατασκευὴν διαφορὰς διαιρεῖται εἰς δύο κυρίως τάξεις, εἰς ὑποδήματα ἢ πέδιλα καὶ εἰς σάνδαλα ἢ ἐμβάδας, καλύπτοντα ὁλόκληρον τὸν πόδα, ὥστε ἀπὸ τοῦ ἁπλοῦ πέλματος τοῦ ὑπὸ τὴν πέζαν τοῦ ποδὸς μέχρι τῆς ὁμοίας τοῖς ἡμετέροις ὑποδήμασιν ἐνδρομίδος ἠδύνατο ὑποδειχθῆναι συνεχὴς καὶ βαθμιαία σειρὰ ὑποδημάτων. Καὶ περὶ μὲν τῶν ὑποδημάτων ἐσφαλμένως ἄλλοτε ὑπετίθετο ὅτι τὸ ὑπόδημα σημαίνει τὸ καθ' αὑτὸ παρ' ἡμῖν καλούμενον ὑπόδημα ἢ σάνδαλον, τοὐναντίον δὲ ὅτι τὸ σάνδαλον ἐσήμαινε τὸ ὑπὸ τὴν

πέζαν ὑποδούμενον πέλμα. Ἐννοεῖται μὲν εὐκόλως ὅτι ἐκ τοῦ ἁπλουστέρου καὶ γενικωτέρου ὠνομάζοντο καὶ τὰ ἄλλα εἴδη τῆς ὑποδήσεως, ἀλλ' ὁ Πολυδεύκης, ὀνομάζων καὶ ταῦτα τὰ εἴδη ὑποδήματα, κρίνει ἀναγκαῖον τὸ σημειῶσαι ὅτι δυνάμεθα ὀνομάζειν καὶ τὰ εἰς μέσην τὴν κνήμην ἀνήκοντα ὑποδήματα, ἀλλὰ κοῖλα ἢ βαθέα, ἐν ᾧ τὰ μὴ κοῖλα ἀρκεῖ εἰπεῖν αὐτὸ τοῦτο ὑποδήματα. Τὸ δὲ σανδάλιον ἀποτελεῖ τὴν πρώτην μετάβασιν πρὸς τὰ σάνδαλα τὰ καλύπτοντα καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ ποδός. Διότι τοῦτο εἶχεν ἐπικείμενον τοῖς δακτύλοις ἱμάντα (δερματίνην ταινίαν), ὅστις μετεβάλλετο καὶ εἰς στενόν τι κάλυμμα τοῦ ἄνω μέρους τοῦ ποδὸς ἢ τῶν δακτύλων καὶ ἐκαλεῖτο ζυγὸς ἢ ζυγόν· «ζυγὸν τὸ περὶ τοῖς ὄνυξι τοῦ κοίλου ὑποδήματος καὶ τοῦ σανδαλίου τὸ τοὺς δακτύλους συνέχον» (Πολυδ.), περὶ οὗ ζωηρότερον ἀναφέρεται παρ' Ἀριστοφάνει· «ὦ σκυτοτόμε, τῆς μου γυναικὸς τοῦ ποδὸς τὸ δακτυλίδιον πιέζει τὸ ζυγὸν ἄθ' ἁπαλὸν ὄν· τοῦτ' οὖν σὺ τῆς μεσημβρίας ἐλθὼν χάλασον, ὅπως ἂν εὐρυτέρως ἔχῃ,» ἔνθα ὁ σχολιαστής· «μέρος τοῦ σανδαλίου· ζυγὸς γὰρ καλεῖται ὁ περικείμενος τοῖς γυναικείοις σανδαλίοις ἱμὰς κατὰ τοὺς δακτύλους πρὸς τὸ συνέχειν ἐξαγόμενον τὸν πόδα». Ὅτι δὲ τὸ ζυγὸν τοῦτο ἦν οὐχὶ μόνον ἁπλοῦς ἱμὰς ἐπικαλύπτων τοὺς δακτύλους, ἐξάγεται ἐκ τούτου, ὅτι τὰ ζυγὸν ἔχοντα σανδάλια ἀείποτε ἐκοσμοῦντο καὶ διὰ ποικιλμάτων, ἐνίοτε καὶ χρυσῶν. Τοιαῦτα πεποικιλμένα σάνδαλα ἀναφέρει ὁ Πολυδεύκης ἐκ τοῦ κωμικοῦ Κηφισοδώρου· «σανδάλια τῶν λεπτοσχιδῶν, ἐφ' οἷς τὰ χρυσᾶ ταῦτ' ἔπεστιν ἄνθεμα», ψέγει δὲ ὁ Κλήμης· «αἰσχρὰ ἀληθῶς τὰ σανδάλια ἐκεῖνα, ἐφ' οἷς ἐστι τὰ χρυσᾶ ἄνθεμα». Οὕτω δὲ ἔχοντα ἀναφέρονται συνήθως ὡς γυναικεία ὑπόδησις. Αἱ δὲ κρηπῖδες, συνδυαζόμεναι μετὰ τοῦ ἱματίου καὶ τρίβωνος, χρησιμεύουσιν ἁπλῶς παρὰ τοῖς ῥωμαίοις συγγραφεῦσιν (crepidae) πρὸς παράστασιν ἑλληνικῆς στολῆς, παρὰ δὲ τοῖς Ἕλλησι συγγραφεῦσιν ἀνήκουσιν ἰδίως καὶ ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν στολὴν στρατιωτῶν, καὶ πανταχοῦ ὡς στρατιωτικὸν φόρημα χαρακτηρίζονται καὶ κατὰ ταύτην τὴν ἔννοιαν συνδυάζονται μετὰ τῆς χλαμύδος· «παντᾷ κρηπῖδες, παντᾷ χλαμυδηφόροι ἄνδρες»· ἦσαν δὲ καὶ αὐταὶ δυνατὰ πέλματα ἢ

ὑποδήματα, εἰ καὶ ἐνίοτε ἀντιτίθενται αἱ δύο αὗται ὀνομασίαι μόνον κατὰ τοῦτο, καθότι αἱ κρηπῖδες εἰσὶ πυκνότερα καὶ παχύτερα πέλματα. Ἡ κρηπίς, ἔχουσα δυνατὰ πέλματα, εἶχεν ἐνίοτε καὶ ἥλους, εἰ καὶ ἐθεωρεῖτο ἀγροικότερον τὸ ἔχειν ἥλους ἐν τοῖς ὑποδήμασι· «κρηπὶς εἶδος ὑποδήματος ἀνδρικοῦ, ὑψηλὰ ἔχοντος τὰ καττύματα»· τὸ δὲ ὑπόδημα ἀπ' ἐναντίας ἀναφέρεται ὡς ἀκάττυτον ἥλους μὴ ἔχον. Ὅτι δὲ οὐδαμῶς ἦσαν ἐμβάδες δεικνύει ἡ ἐντελὴς ταὐτότης τῶν δύο λέξεων παρὰ Θεοφράστῳ, ἔνθα παρίσταται ὁ κόλαξ συνωνούμενος μετὰ τοῦ κολακευομένου κρηπῖδας καὶ λέγων αὐτῷ ὅτι ὁ ποὺς αὐτοῦ ἐστιν εὐρυθμότερος τοῦ ὑποδήματος.

§ 9. Ἀλλ' ὡς ὑποδήματα ἰδίως κοῖλα καὶ καλύπτοντα τὸν ἄνω πόδα ἐκληπτέον τὰς ἐμβάδας, αἵτινες δι' αὐτὸ τοῦτο καὶ ἔχρηζον κατασκευάζεσθαι ἐπὶ ξυλίνων τύπων ἢ καλοπόδων. Ἀναφέρονται δὲ ὡς ἀνήκουσαι ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἀνδρικὴν στολήν· «ἐμβὰς τὰ ὑποδήματα τὰ ἀνδρεῖα» κατὰ Σουΐδαν, καὶ παρ' Ἀριστοφάνει ἀπαντῶνται πολλαχοῦ ὡς ἀνδρῶν ὑπόδησις καὶ διὰ τοῦτο κατ' ἐξοχὴν εὑρίσκονται καὶ ἐν τῇ κωμικῇ σκευῇ. Φαίνεται δὲ ὅτι ἦσαν τὸ εὐτελέστατον εἶδος ἀνδρείων ὑποδημάτων, μὴ φορούμεναι ὑπὸ τῶν πλουσίων, ὡς ἄριστα δεικνύει τοῦτο τὸ παρ' Ἰσαίῳ λεγόμενον, ὅτι πλούσιός τις, ἀδικήσας καὶ ἀπογυμνώσας τινά, πρὸς τοῖς ἄλλοις κακοῖς ὀνειδίζει αὐτόν, ὅτι ἐμβάδας καὶ τριβώνια φορεῖ, ὥσπερ οὐκ ἀδικῶν, ὅτι ἀφελόμενος αὐτὸν τὰ ὄντα πένητα πεποίηκεν.» Καὶ οὕτω μὲν ἐθεωροῦντο αἱ ἐμβάδες ἐν Ἀθήναις· ἀναφέρονται δὲ καὶ διάφοροι κατὰ τόπους ἐμβάδες, οἷαι αἱ βοιωτικαί, λαβοῦσαι τοῦτο τοὔνομα, οὐχὶ διότι ἐκεῖθεν διεδόθησαν καὶ εἰς τὰ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ διότι κατ' ἴδιον τρόπον κατεσκεύαζον αὐτὰς ἐκεῖ. Ἐὰν δὲ περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν ἐμβάδων λέγηται ἡμῖν ὅτι τὸ εὕρημα ἦν Θρᾴκιον, τοῦτο φαίνεται ἀληθεῦον ἴσως περὶ τῶν ἐμβάδων τῆς σκηνῆς, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς ἐξομοιώσεως αὐτῶν πρὸς ταπεινοὺς κοθόρνους, ἢ καὶ συγχέονται μετὰ τῶν ἐμβατῶν τῆς κωμῳδίας, ὡς τοῦτο πολλάκις γίνεται παρὰ τοῖς ἀρχαίοις. Αἱ δὲ τοιαῦται πενιχραὶ ἐμβάδες ἀντιτίθενται πρὸς τὰς Λακωνικάς, ὀνομασθείσας καὶ αὐτὰς οὕτω

ἐκ τῆς ἐν Λακωνίᾳ χρήσεως καὶ τῆς ἐκεῖθεν διαδόσεως αὐτῶν. Ἡ δὲ ἀντίθεσις αὐτῶν σαφέστατα καταδεικνύεται, ἐν οἷς ὁ ἐπὶ τὸ πολυτελέστερον μεταμφιεννύμενος Φιλοκλέων διατάττεται παρὰ τοῦ πατρός· «ἄγε νῦν ἀποδύου τὰς καταράτους ἐμβάδας, ταχὺ δ' ἀνύσας ὑπόδυθι τὰς λακωνικάς», εἰ καὶ αἱ αὐταὶ καλοῦνται εὐθὺς μετὰ ταῦτα καττύματα· ἀλλαχοῦ δὲ πάλιν ἐμβάδες καὶ λακωνικαὶ ἀναφέρονται συνωνύμως. Διὸ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχον δύο εἴδη λακωνικῶν ἐμβάδων, ἓν εὐτελέστερον ὑπόδημα, ὅπερ τότε καὶ ἁπλαῖ ὀνομάζεται, ὡς μονόπελμον ὑπόδημα καὶ κάττυμα, καὶ τοιαύτας ἁπλᾶς λέγεται ὅτι ἐφόρουν μετὰ τοῦ τρίβωνος οἱ σκυθρωπάζοντες καὶ λακωνίζοντες, — καὶ ἄλλο πολυτελέστερον καὶ κομψότερον, καὶ τοῦτο ἴσως ὠνομάζετο Ἀμυκλαΐδες ἢ Ἀμυκλᾶδες, καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἐξηγεῖται ὡς ἐλευθεριώτερον καὶ πολυτελὲς λακωνικὸν ὑπόδημα, ὅπερ ἠδύνατο εἶναι καὶ ἐρυθρὸν τὸ χρῶμα. — Κομψοτέρα δὲ ὑπόδησις, ἐπίσης ὑπ' ἀνδρῶν φορουμένη, καὶ ὑπὸ τούτων, ὅτε προσεκαλοῦντο εἰς ἑστίασιν παρὰ φίλοις, ἦσαν αἱ βλαῦτσι ἢ βλαυτία. Τοιαύτας βλαύτας παρίσταται ἡμῖν φορῶν ὁ ἐρχόμενος εἰς τὸ τοῦ Ἀγάθωνος συμπόσιον Σωκράτης, ὁ ἄλλως σπανίως ὑποδούμενος βλαύτας. Ἦσαν δὲ αὗται εἶδος σανδαλίου ἢ ὑποδήματος, ἐπισφιγγομένου παρὰ τοὺς ἀστραγάλους δι' ἱμάντων, ὡς περὶ τοῦ Παῤῥασίου ἀναφέρεται ὅτι ἐπέσφιγγε χρυσοῖς ἀνασπαστοῖς τοὺς ἀναγωγέας τῶν βλαυτῶν.

§ 10. Αἱ δὲ καρβατῖναι ἦσαν ἡ εὐτελεστάτη ὑπόδησις τῶν κοινῶν ἀνθρώπων, ἰδίως δὲ τῶν ἀγροίκων, κατασκευαζόμεναι ἐξ ἀκατεργάστου δέρματος, καὶ ὀνομασθεῖσαι οὕτως ἀπὸ τῶν Καρῶν (ἴσως τῶν δούλων) τῶν φορούντων τοιαύτην ὑπόδησιν· «καρβατίνη ἀγροικικὸν ὑπόδημα, κληθὲν ἀπὸ Καρῶν». Τοιαύτας καρβατίνας, πεποιημένας ἐκ νεοδάρτων βοῶν, ἠναγκάσθησαν ὑποδεθῆναι καὶ οἱ πολυπαθεῖς στρατιῶται τοῦ πολυθρυλήτου Κυρείου στρατεύματος, ἀφ' οὗ ἐπέλιπον αὐτοὺς τὰ ἀρχαῖα ὑποδήματα· καὶ οἱ ὑπερβόρειοι ἄνδρες παριστῶνται ὑποδεδεμένοι συνήθως καρβατίνας παρὰ Λουκιανῷ, ἔνθα ὁ σχολιαστὴς σημειοῖ ὅτι καρβατῖναι τὰ τραχέα καὶ ποιμενικὰ ὑποδήματα, ἃς καὶ ἀρβύλας φασίν· αἱ αὐταὶ δὲ ἀρβύλαι, εὔχρηστοι οὖσαι καὶ ἐν τῇ τραγικῇ σκευῇ, ἐκαλοῦντο καὶ

ἐμβάται. Ἐπίσης τοιαῦται ἦσαν καὶ αἱ πηλοπατίδες ἢ πηλοβατίδες. — Εἶτα ἄξιαι μνείας ἦσαν καὶ αἱ ἐνδρομίδες, ὑποδήματα ὑψηλὰ καὶ ὅμοια τοῖς ἡμετέροις, ἀναφερόμεναι ὁτὲ μὲν ὡς ὑποδήματα ἀθλητῶν καὶ δρομέων ἢ σταδιοδρόμων, ὁτὲ δὲ ὡς κυνηγῶν, καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἀποδιδόμεναι ἰδίως τῇ Ἀρτέμιδι, ὡς θεᾷ τοῦ κυνηγίου· εἶτα αἱ Ἰφικρατίδες, ἰδίως ὑπόδησις στρατιωτῶν εὔλυτος καὶ κούφη, φόρημά τι μεσάζον μεταξὺ ὑποδήματος καὶ περικνημίδων, οἱ ἐμβάται, χρησιμεύοντες συνάμα ὡς ὅπλον ταῖς κνήμαις καὶ ὡς ὑποδήματα τοῖς ποσίν. Σύμπασα δὲ ἡ ὑπόδησις ἦν συνήθως ἐκ δέρματος βοείου, ἐκ σκύτους· διὸ καὶ ἡ γενικὴ ὀνομασία σκυτοτόμος, ἐνίοτε δὲ καὶ βυρσοδέψης, ἐμπεριλαμβάνει καὶ τὸν ὑποδηματοποιὸν ἢ πεδιλοποιόν. Ἀλλ' ἐφόρουν περὶ τοὺς πόδας καὶ ἄλλας ὑποδήσεις εἰς προφύλαξιν ἀπὸ τοῦ ὁριμέος ψύχους, καὶ τοιαῦται ἦσαν οἱ πῖλοι καὶ αἱ ἀρνακίδες· διότι πῖλος ἐκαλεῖτο οὐχὶ μόνον ὁ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἐπιτιθέμενος πῖλος, ἀλλὰ καὶ ὁ περὶ τοῖς ποσὶ λευκὸς πῖλος, ἴσως ἐπέχων τόπον τῶν παρ' ἡμῖν περιποδίων. Καὶ ταῦτα μὲν ἐκ πολλῶν περὶ ὑποδήσεως καὶ ὑποδημάτων. Ἀλλὰ καὶ παντελὴς ἀνυποδησία οὐδαμῶς προσέκρουε τῇ εὐσχημοσύνῃ καὶ σωφροσύνῃ. Καὶ οἱ πενιχρότεροι οὐχὶ μόνον ἐν θέρει, ἀλλὰ καὶ ἐν χειμῶνι καὶ σφοδρῷ ψύχει ἐβάδιζον ἀνυπόδητοι· διὸ ὁ Μουσώνιος, συνιστῶν τὴν μετριωτάτην καὶ χρησιμωτάτην σκέπην τοῦ σώματος, προστίθησι· «καὶ τοῦ γε ὑποδεδέσθαι τὸ ἀνυποδετεῖν τῷ δυναμένῳ κρεῖττον· κινδυνεύει γὰρ τὸ μὲν ὑποδεδέσθαι τῷ δεδέσθαι ἐγγὺς εἶναι, ἡ δ' ἀνυποδησία πολλὴν εὐλυσίαν τινὰ καὶ εὐκολίαν παρέχει τοῖς ποσίν, ὅταν ἠσκημένοι ὦσιν· ὅθεν καὶ τοὺς ἡμεροδρόμους ὁρᾶν ἔστιν οὐ χρωμένους ὑποδήμασιν ἐν ταῖς ὁδοῖς καὶ τῶν ἀθλούντων τοὺς δρομεῖς οὐκ ἂν δυναμένους σώζειν τὸ τάχος, εἰ δέοι τρέχειν αὐτοὺς ἐν ὑποδήμασιν». Καὶ ἡ μὲν σπαρτιατικὴ σκληραγωγία καὶ νόμῳ διέταττε καὶ ἐπέβαλλε τοιαύτην συνήθειαν τοῖς νέοις, ἵνα γυμνάζωνται πρὸς ταχεῖαν καὶ ἐπίπονον κίνησιν· «ἀντί γε μὴν» τοῦ ἀπαλύνειν τοὺς πόδας ὑποδήμασιν ἔταξεν ἀνυποδησίᾳ κρατύνειν, νομίζων, εἰ τοῦτο ἀσκήσειαν, πολὺ μὲν ῥᾷον ἂν ὀρθιάδε βαίνειν, ἀσφαλέστερον δὲ πρανῆ καταβαίνειν· καὶ πηδῆσαι δὲ καὶ ἀναθορεῖν καὶ δραμεῖν θᾶττον ἀνυπόδητον, εἰ ἠσκηκὼς εἴη τοὺς πόδας, ἢ ὑποδεδεμένον», ὡς σημειοῖ ὁ Ξενοφῶν· ἀλλὰ καὶ γέροντες ἔτι ἐπετήδευον τοῦτο, ὡς ὁ γέρων Ἀγησίλαος, ὃς προήει ἀνυπόδητος πολλάκις καὶ ἕωθεν καὶ ἐν ὥρᾳ χειμῶνος. Ἀλλ' ὅμως καὶ ἀλλαχοῦ, ὡς ἐν Ἀθήναις, ἐπετηδεύετο καὶ ἐθεωρεῖτο ὡς χαρακτηριστικὸν γνώρισμα ἀνδρῶν διαγόντων λιτὸν βίον τὸ ἀνυποδετεῖν μὲν κατὰ τὸν κοινὸν βίον, ὑποδεῖσθαι δὲ μόνον ἐν ἰδίαις περιστάσεσιν, ὅτε ἀπήτει ἡ εὐκοσμία καὶ εὐσχημοσύνη. Περὶ τῆς ἀνυποδησίας τοῦ ἐν Ποτιδαίᾳ εὑρισκομένου Σωκράτους καὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ καρτερήσεως τοῦ σφοδροῦ χειμῶνος λέγει ὁ Πλάτων· «πρὸς δὲ τὰς τοῦ χειμῶνος καρτερήσεις — δεινοὶ γὰρ αὐτόθι οἱ χειμῶνες — θαυμάσια εἰργάζετο τά τε ἄλλα, καί ποτε ὄντος τοῦ πάγου οἵου δεινοτάτου καὶ πάντων ἢ οὐκ ἐξιόντων ἔνδοθεν, ἤ, εἴ τις ἐξίοι, ἠμφιεσμένων τε θαυμαστὰ δὴ ὅσα καὶ ὑποδεδεμένων καὶ ἐνειλιγμένων τοὺς πόδας εἰς πίλους καὶ ἀρνακίδας, οὗτος δ' ἐν τούτοις ἐξῄει ἔχων ἱμάτιον μὲν τοιοῦτον, οἷόν περ καὶ πρότερον εἰώθει φορεῖν, ἀνυπόδητος δὲ διὰ τοῦ κρυστάλλου ῥᾷον ἐπορεύετο ἢ οἱ ἄλλοι ὑποδεδεμένοι». Ἀλλ' οἱ Σπαρτιᾶται ἐσκληραγωγοῦντο ὡς Σπαρτιᾶται, καὶ ὁ Σωκράτης, ὃς ἀεὶ ἦν ἀνυπόδητος καὶ ἀχίτων, διῆγεν ὡς φιλόσοφος, ὅστις καὶ ὠκτείρετο ὑπὸ συγχρόνων ὡς ἀντὶ εὐδαιμονίας τἀναντία ἀπολελαυκώς της φιλοσοφίας, καὶ αὗται αἱ ἰδιοτροπίαι καὶ παραδοξολογίαι ὅλης πολιτείας καὶ φιλοσόφου ἰδιώτου οὐδαμῶς ὑπεστηρίζοντο καὶ ὑπ' ἄλλων παραδειγμάτων, εἰ μὴ κατὰ τύχην. Ἀλλ' ὡς περιεργοτέρας ἐξαιρέσεις ἀναφέρομεν ἐνταῦθα τὴν συνήθη ἀνυποδησίαν ἐπισήμων καὶ μάλιστα εὐπόρων ἀνδρῶν, οἷον τοῦ ῥήτορος Λυκούργου καὶ τοῦ αὐστηροῦ τὴν δίαιταν Φωκίωνος, ὧν ὁ μέν, καίτοι εὔπορος, μόνον ἐν ταῖς ἀναγκαίαις ἡμέραις ὑπεδέδετο, ὁ δὲ ἕτερος ἦν ἀεὶ ἀνυπόδητος, εἰ μὴ ὑπῆρχε ψῦχος ὑπερβάλλον καὶ δυσκαρτέρητον.

§ 11. Τελευταῖον ἐν τῇ ἐνδυμασίᾳ ἢ στολῇ τῶν ἀνδρῶν πρέπει συγκαταλέγειν καὶ τὴν βακτηρίαν ἢ ῥάβδον. Ταύτην δὲ ἔφερον οὐχὶ μόνον γέροντες καὶ ἄλλοι ἀσθενεῖς τὴν ὑγείαν καὶ ἔχοντες χρείαν στηρίγματος, οἵτινες μάλιστα πολλάκις ἔχρῃζον φορεῖν καὶ δύο βακτηρίας, ὡς ὁ παρὰ Λυσίᾳ ἀδύνατος ἢ ἀπόμα-

χος καὶ κατὰ τὴν ἀμφίβολον καὶ ἀπίθανον εἴδησιν σχολιαστοῦ τινος καὶ πάντες οἱ ἐν Ἀθήναις γέροντες, ἀλλὰ καὶ οἱ χαρίεντες καὶ κατὰ τὴν ἄλλην στολὴν κομψοπρεπεῖς· καὶ ὁ μὲν μετὰ κομψότητος ἠμφιεσμένος τρυφερὸς φιλόσοφος γέρων, ὁ καὶ ἀπὸ τῆς ὄψεως ἑλληνικός, πρὸς τοῖς ἄλλοις ἑλληνικοῖς ἐνδύμασι φέρει καὶ σύμμετρον βακτηρίαν, καὶ ὁ κομψῶς καὶ πολυτελῶς ἠσκημένος ἐξ Ἀκαδημίας νεανίας ἀναφέρεται ἐπικαθιεὶς βακτηρίᾳ σχῆμα ἀξιόχρεων, καὶ ὁ πολυθρύλητος ἐπὶ τρυφῇ καὶ πολυτελείᾳ, ὁ ἁβροδίαιτος καὶ ὑπό τινος παρῳδηθεὶς ἢ παραγραφεὶς ῥαβδοδίαιτος Παῤῥάσιος, πρὸς τῇ πορφυρίδι καὶ τοῖς ἄλλοις ἐστηρίζετο καὶ σκίπωνι ἐμπεπαισμένῳ χρυσᾶς ἕλικας, ὁ δὲ ἄριστα χαρακτηριζόμενος ὑπὸ Θεοφράστου καλλωπιστὴς καὶ ἄρεσκος παρίσταται πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ὡς δεινὸς κτήσασθαι βακτηρίας τῶν σκολιῶν ἐκ Λακεδαίμονος. Διότι ἰδίως ἦσαν αὗται ἐν χρήσει καὶ εὐδοκίμουν ἐν Λακεδαίμονι (σκυτάλαι, σκυτάλια), διὸ καὶ οἱ ἐν Ἀθήναις λακωνομανοῦντες ἢ λακωνισταὶ ἐφόρουν σκυτάλια· ἀλλ' ὅμως οὐδαμῶς ἔλαβον καὶ τὴν ἀρχὴν ἐκεῖθεν· διότι ἤδη ὁ Σόλων, ἴσως οὐχὶ μόνον διὰ τὸ γῆρας, ἀναφέρεται φορῶν βακτηρίαν, καὶ ὡς ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἴδιον ἑαυτοῦ παράδειγμα ἀναφέρει ὁ ἀδύνατος παρὰ Λυσίᾳ τὴν παρὰ τοῖς ἄλλοις γενικὴν συνήθειαν τοῦ χρῆσθαι μιᾷ βακτηρίᾳ. Μετὰ ταῦτα ὅμως ἐγένετο ἀφορμὴ μεταιότητος, καὶ ἡ χρῆσις τῆς κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ συρμοῦ ποικιλλομένης βακτηρίας προσέκρουεν εἰς τὴν λεπτὴν ἀττικὴν εὐσχημοσύνην, καὶ διὰ τοῦτο τὸ φορεῖν βακτηρίαν καθίστα τινὰ ἐπίσης ἐπίφθονον καὶ ἀσχημονοῦντα, ὡς καὶ τὸ ταχέως βαδίζειν καὶ μέγα φθέγγεσθαι. Αἱ βακτηρίαι αὗται εἶχον πολλάκις λαβὰς κυκλοειδεῖς ἢ ἑλικοειδεῖς. Ἡ δὲ ἐκτὸς τῆς χρείας τοῦ στηρίζεσθαι συνήθεια τῶν βακτηριῶν φαίνεται ὅτι ἀντικατέστησε τὴν παρὰ τοῖς ὁμηρικοῖς ἥρωσι συνήθειαν τοῦ φέρειν πανταχοῦ τὸ δόρυ. Ἔφερε δὲ ἡ βακτηρία καὶ ἄλλας ὀνομασίας, σκῆπτρον (εἰ καὶ τοῦτο διέμεινεν ὡς σύμβολον τῆς βασιλείας), σκίπων, ῥάβδος, βάκτρον, σκυτάλη, ἰδίως ἡ Σπαρτιατική.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΙΚΟΣΤΟΝ ΠΡΩΤΟΝ.

ΠΕΡΙ ΕΣΘΗΤΟΣ Η ΙΜΑΤΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ.

§ 1. Μεταβαίνοντες νῦν εἰς τὰ περὶ τοῦ γυναικείου ἱματισμοῦ, ὀφείλομεν πρὸ πάντων διακρίνειν τὸ δωρικὸν ἀπὸ τοῦ Ἰωνικοῦ ἢ ἀττικοῦ ἔθους. Τοιαύτην διάκρισιν μεταξὺ δωρικῆς καὶ ἰωνικῆς στολῆς οὐχὶ μόνον τὰ πολυάριθμα διασωθέντα καὶ πολλαχῶς ἐκτυπωθέντα καὶ ἑρμηνευθέντα πλαστικὰ προϊόντα τῆς ἀρχαίας τέχνης ἀποτυποῦσιν ἡμῖν, ἀλλὰ καὶ ῥηταὶ παρατηρήσεις ἀρχαίων ἱστορικῶν διασωθεῖσαι μέχρις ἡμῶν μαρτυροῦσιν. Ὁ Ἡρόδοτος, ἐκτιθεὶς τὸν χρόνον καὶ τὴν ἀφορμήν, καθ' ὃν καὶ δι' ἣν ἐγένετο ἡ ἀπὸ τῆς δωρικῆς εἰς τὴν Ἰάδα στολὴν μεταβολή, λέγει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι, ἐπιθυμοῦντες τιμωρῆσαι τὰς ἑαυτῶν γυναῖκας διὰ τὸν σκληρὸν καὶ ὠμὸν φόνον τοῦ μόνου ἐπανακάμψαντος εἰς Ἀθήνας ἀγγέλου τῆς ἀπωλείας τῶν ἀνδρῶν αὐτῶν, μετέβαλλον τὴν ἐσθῆτα αὐτῶν εἰς τὴν Ἰάδα· διότι πρωτοῦ αἱ τῶν Ἀθηναίων γυναῖκες ἐφόρουν ἐσθῆτα Δωρίδα παραπλησιωτάτην τῇ Κορινθίᾳ· «μετέβαλλον οὖν εἰς τὸν λίνεον κιθῶνα, ἵνα δὴ περόνῃσι μὴ χρέωνται (οἷαι συνειθίζοντο ἐν τῷ δωρικῷ χιτῶνι καὶ ἱματίῳ καὶ δι' ὧν κεντοῦσαι τὸν δυστυχῆ ἐκεῖνον ἄνδρα διέφθειραν αὐτόν, ἐρωτῶσαι ἑκάστη, ποῦ ἦν ὁ ἀνὴρ αὐτῆς)· ἔστι δ' ἀληθεῖ λόγῳ χρεωμένοισι οὐκ Ἰὰς αὕτη ἡ ἐσθὴς τὸ παλαιόν, ἀλλὰ Κάειρα· ἐπεὶ ἥ γε ἑλληνικὴ ἐσθὴς πᾶσα ἡ ἀρχαίη τῶν γυναικῶν ἡ αὐτὴ ἦν, ἣν νῦν Δωρίδα καλέομεν». Οὐδέποτε ὅμως

δυνάμεθα φαντασθῆναι ὅτι εὔκολον τὸ διαστεῖλαι ἐν συντομίᾳ εἰς ὡρισμένα εἴδη ἢ τόπους καὶ χρόνους τὴν ἄπειρον ποικιλίαν τοῦ γυναικείου ἱματισμοῦ καὶ κόσμου ἐν γένει, οἵαν ἁπαντῶμεν τὸ μὲν ἐν τοῖς προϊοῦσι τῆς ἀρχαίας πλαστικῆς, τὸ δὲ ἐν τῷ ἀπείρῳ πλούτῳ τῆς γλώσσης καὶ χρήσεως τῶν διαφόρων συγγραφέων καὶ ποιητῶν καὶ γραμματικῶν. Ἡ κατὰ τοῦτο μάλιστα ἀφθονία τῆς ὕλης δυνατὸν εἰπεῖν ὅτι εὑρίσκεται ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς σπανίας καὶ ἀμφιβόλους κατὰ τἆλλα εἰδήσεις τῶν ἀρχαίων· καὶ ἐὰν ἐν πολλοῖς τῶν μέχρι τοῦδε ἐξετασθέντων ἀντικειμένων ἔχωμεν αἰτιᾶσθαι τὴν σπάνιν ἢ μὴ διάσωσιν πλειόνων εἰδήσεων ἢ μνημείων τεχνικῶν, δι' ὧν παραβαλλομένων πρὸς ἄλληλα ἠδυνάμεθα ἀποφαίνεσθαι μετὰ πλείονος βεβαιότητος περὶ τῶν προκυπτόντων ζητημάτων, ἡ κατὰ τὸν ἱματισμὸν καὶ πρὸ πάντων τὸν γυναικεῖον ἀφθονία τῆς ὑπὸ συγγραφέων καὶ τεχνικῶν μνημείων παρεχομένης ἡμῖν ὕλης ὑπάρχει τηλικαύτη, ὥστε, ἐὰν ἐπεδίωκέ τις τὴν ἐντελῆ ἐξεργασίαν αὐτῆς, τὴν ἐξήγησιν πάντων τῶν ὀνομάτων, τὴν ἐξέτασιν πασῶν τῶν λεπτομερειῶν καὶ τὸν μετὰ τούτων καὶ μετ' ἀλλήλων συνδυασμὸν συμπασῶν τῶν παραστάσεων τῆς τέχνης, τότε ἀπητεῖτο μὲν πρὸς τοῦτο ἴδιον διεξοδικὸν πόνημα, ἀλλὰ καὶ οὕτω σχεδὸν ἀδύνατος ἔμελλεν εἶναι ἐντελὴς καὶ συνοπτικὴ παράστασις τῆς ἑλληνικῆς κατὰ τοῦτο συνηθείας. Διότι, καίτοι ὀφείλοντες ἐκθεῖναι ἐνταῦθα ὅσον τὸ δυνατὸν τελείαν καὶ ὡρισμένην περιγραφὴν τῆς πραγματικῆς ἐν τῷ βίῳ στολῆς, ἀλλ' ὅμως, ἀμηχανοῦντες διατάξαι τὴν πολυποίκιλον ὕλην, κρίνομεν ἀναγκαιότατον τὸ περιορισθῆναι ἐντὸς τῶν οὐσιωδῶν, ἀναφέροντες κατὰ πρῶτον τὴν γενικωτέραν καὶ οἱονεὶ ἐθνικὴν στολήν, καὶ μετὰ ταῦτα μεταβαίνοντες εἰς τὰς ἰδιαζούσας καὶ προσκαίρους συνηθείας καὶ μεταβολὰς τὰς ἐπενεχθείσας ὑπὸ τῶν χρόνων, τοῦ ἔθους ἢ συρμοῦ καὶ τῆς πολυτελείας καὶ τοῦ καλλωπισμοῦ. Ἐν γένει δὲ ἄριστα χαρακτηρίζουσι τὴν ἀφθονίαν τῶν γυναικείων κοσμημάτων τὰ τοῦ Λουκιανοῦ, ἔνθα, περιγράψας πρῶτον μεθ' ὑπερβολῆς τὸ καλλωπιστικὸν τῶν γυναικῶν, καταλέγει καὶ τὰ ἑξῆς· «μετὰ τοῦτο ἀνθοβαφῆ πέδιλα, τῆς σαρκὸς ἐνδοτέρω τοὺς πόδας ἐπισφίγγοντα καὶ λεπτοῦφὴς ἐς πρόφασιν ἐσθὴς ὑπὲρ τοῦ

μὴ δοκεῖν γεγυμνῶσθαι.... τί δεῖ τὰ τούτων πλουσιώτερα κακὰ διεξιέναι; λίθους ἐρυθραίους κατὰ τῶν λοβῶν, πολυτάλαντον ἠρτημένους βρῖθος, ἢ τοὺς περὶ καρποῖς καὶ βραχίοσι δράκοντας· ὡς ὤφελον ἔντως ἀντὶ χρυσίου δράκοντες εἶναι· καὶ στεφάνη μὲν ἐν κύκλῳ τὴν κεφαλὴν περιθεῖ λίθοις ἰνδικαῖς διάστερος, πολυτελεῖς δὲ τῶν αὐχένων ὅρμοι καθεῖνται, καὶ ἄχρι τῶν ποδῶν ἐσχάτων καταβέβηκεν ὁ ἄθλιος χρυσός, ἅπαν, εἴ τι τοῦ σφυροῦ γυμνοῦται, περισφίγγων»... Ἐπίσης κωμικὴν μὲν ὑπερβολήν, ἀλλ' ἀπόδειξιν μεγάλης φροντίδος περὶ τὸ καλλωπίζεσθαι, περιέχουσι καὶ τὰ τοῦ Πλαύτου· «ἐπέστη ὁ γναφεύς, ὁ ποικιλτής, ὁ χρυσοχόος, ὁ ἐριουργός, οἱ κάπηλοι, οἱ παταγειοποιοί, οἱ χιτωνισκοποιοί, οἱ φλογινοποιοί, οἱ ἰοβαφεῖς, οἱ κηροχρῶσται, οἱ χειριδοποιοί, οἱ μυροπῶλαι, οἱ προπῶλαι, ὀθονοποιοί, ὑποδηματοποιοί, ἑδραῖοι σκυτεῖς, διαβαθροῤῥάφοι, σανδαλοποιοὶ παρίστανται, παρίστανται μαλαχιοβαφεῖς, ζητοῦσι κεροπλάσται, ἠπηταὶ ζητοῦσι, στροφιοποιοὶ παρίστανται, παρίστανται ἡμιζωνοποιοί, ὑφάνται, παρυφοποιοί, κιστοποιοὶ ἐπέρχονται, χρυσανθεμιδοβαφεῖς».

§ 2. Καὶ τὰ μὲν κυριώτερα ἐνδύματα τοῦ γυναικείου ἱματισμοῦ ἦσαν τὰ αὐτὰ σχεδόν, ἃ καὶ παρὰ τοῖς ἀνδράσι, μόνον δὲ τὰ ἄπειρα πρὸς ἐπαύξησιν τῆς φυσικῆς ὡραιότητος, ἢ πρὸς ἐπικάλυψιν τῆς φυσικῆς ἀσχημίας παραρτήματα, καθίστων αὐτὸν ποικιλώτερον τοῦ ἀνδρικοῦ. Καὶ πρῶτον περὶ τοῦ γυναικείου χιτῶνος ὀφείλομεν ποιεῖσθαι τὴν διάκρισιν δωρικοῦ καὶ ἰωνικοῦ χιτῶνος. Καὶ ὁ μὲν δωρικὸς γυναικεῖος χιτών, μὴ διακρινόμενος πολλάκις τοῦ ἱματίου, ἦν οὐσιωδῶς ὁ παρ' Ὁμήρῳ περιγραφόμενος γυναικεῖος χιτὼν ἢ πέπλος καὶ ἑπομένως ὁ ἀρχαιότερος ἱματισμὸς τῶν Ἑλληνίδων. Οὗτος ὁ ὁμηρικὸς πέπλος, καὶ ἑανὸς καλούμενος χιτών, ἦν τεμάχιον μακρότερον ἢ βραχύτερον μαλλίνου ὑφάσματος, ὃν οὔτε ἐνεδύοντο, οὔτε περιεβάλλοντο ὡς μανδυοειδές τι, ἀλλὰ περιετίθεντο περὶ τὸ σῶμα οὕτως, ὥστε, φαινόμενος ὡς ἱμάτιον, συνεκρατεῖτο ἐπὶ τοῦ σώματος μόνον διὰ τῶν πορπῶν ἢ περονῶν τῶν συνεχουσῶν αὐτὸν ὑπὲρ τὸν γεγυμνωμένον βραχίονα, ὡς σημειοῖ ὁ Εὐστάθιος· «ἔστι δὲ πέπλος καὶ ἐνταῦθα γυναικεῖος χιτών, ὃν οὐκ ἐνεδύοντο, ἀλλ' ἐπερῶντο, καὶ

τῆς περόνης ἀρθείσης καταῤῥέων αὐτὸς εἰς τὸ ἔδαφος φαίνεται· ὁ αὐτὸς πέπλος καὶ ἑανὸς σαφέστατα διακρίνεται ἀλλαχοῦ ἀπὸ τοῦ ἰδίως μανδύου· «πέπλον δέ φασί τινες τὸν ἐνταῦθα μέγαν καὶ περικαλλέα καὶ ποικίλον περιβόλαιον εἶναι, σκέπον τὸν ἀριστερὸν ὦμον καὶ ἔμπροσθεν καὶ ὄπισθεν συνάγον τὰς δύο πτέρυγας εἰς τὴν δεξιὰν πλευράν, γυμνὴν ἐῶν τὴν δεξιὰν χεῖρα καὶ τὸν ὦμον· εἰ δὲ τοῦθ' οὕτως ἔχει, τί δήποτε δώδεκα περόνας ἐχρῆν αὐτὸν ἔχειν, μανδυοειδῆ ὄντα; δοκεῖ δὴ μάλιστα γυναικεῖον ἱμάτιον εἶναι ὁ πέπλος κατὰ τὰ Δωρικά, σχιστὸν ἐπὶ μόνα τὰ ἔμπροσθεν καὶ διὰ τοῦτο περόνας ἐθέλον πολλάς» (Εὐσταθ.) Ὡς χρῆζον ἐμπερονᾶσθαι τοῦτο τὸ φόρημα, ἐκαλεῖτο καὶ περονατρὶς ἢ ἐμπερόναμα· ἀλλ' ἡ γενικωτάτη ἔκφρασις τούτου ἦν ἱμάτιον. Ἀλλ' οὐδέποτε ἡ ἐπιδίπλωσις ἢ αἱ πτυχαὶ τούτου τοῦ ἐνδύματος ὠνομάσθησαν, ὥς τινες ἐνόμισαν, διὰ τῆς ἀττικῆς ἢ μᾶλλον ἰωνικῆς ἐκφράσεως διπλοίδιον ἢ ἡμιδιπλοίδιον.

§ 3. Ὁ δὲ ὑπὸ τῶν Ἰάδων γυναικῶν φορούμενος ἰωνικὸς χιτὼν ἦν ποδήρης καὶ χειριδωτὸς λινοῦς ἢ ἐξ ἄλλου τοιούτου ὑφάσματος. Αἱ χειρίδες αὐτοῦ ἦσαν βραχύτεραι ἢ μακρότεραι, πολλάκις δὲ καὶ διατετμημέναι κατὰ μῆκος τοῦ βραχίονος καὶ συμπεπορπημέναι· αἱ παλαιαὶ τῶν γυναικῶν οὐ συνέῤῥαπτον τῶν χιτώνων τὰ περὶ τοὺς ὤμους ἄχρι τῶν χειρῶν, ἀλλὰ περόναις χρυσαῖς καὶ ἀργυραῖς συνεχέσι κατελάμβανον· τοιαῦται σχισταὶ καὶ ἐμπορπώμεναι χειρίδες μαρτυροῦνται καὶ ὑπὸ πολλῶν μνημείων τῆς τέχνης, ἀλλὰ διακριτέαι πάντως ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν καὶ δωρικῶν περονημάτων, περὶ ὧν προελσλήσαμεν· καὶ ἐὰν ἀμφιβάλληται, ἂν ὁ τοιοῦτος χιτὼν ἐκαλεῖτο σχιστός, παριστώμενος ὡς χιτὼν περόναις κατὰ τοὺς ὤμους διειρμένος καὶ πόρπῃ κατὰ τὰ στέρνα ἐνημμένος, ἀλλ' ὅμως φαίνεται βεβαιότερον ὅτι ἐκαλεῖτο σύμπορπον, σχιστὸς δὲ μᾶλλον ὁ δωρικός. Πάντως ἐπὶ τούτου τοῦ χιτῶνος εἶχον καὶ ἄλλο τι ἐπίβλημα, ὁποῖον ἀπαντῶμεν καὶ κατὰ τὴν δωρικὴν στολήν, τὸ καλούμενον ἀμπέχονον καὶ φορούμενον ὑπὸ τῶν Δωρίδων ἐκτὸς τῆς περονατρίδος. Τοῦτο τὸ ἀμπέχονον ἀλλαχοῦ μὲν φαίνεται ταὐτιζόμενον τῷ ἱματίῳ καὶ τῇ περονατρίδι, εἰ καὶ ἀμπεχόναι περονητίδες δύνανται εἶναι διάφορόν τι τοῦ ἀμπεχόνου καὶ ἰσοδυναμοῦν τῇ περονητρίδι ἐσθῆτι, βεβαιότερον ὅμως διακρίνεται ὡς τρίτον τι ἔνδυμα ἐκτὸς τοῦ χιτωνίου καὶ τῆς περονατρίδος. Ἀλλὰ τοῦτο τὸ δωρικὸν ἀμπέχονον ἀπεῖχε τοῦ εἶναι τόσον ποικίλον κατὰ τὴν δωρικὴν στολήν, ὅσον ἦν κατὰ τὴν ἀττικὴν καὶ ἰωνικήν. Ἐν ταύτῃ τοῦτο τὸ ἀμπέχονον ἄλλοτε μὲν ἐλάμβανε τὸ σχῆμα ἐντελοῦς ἱματίου, φορουμένου οὐχὶ μόνον ὑπ' ἀνδρῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ γυναικῶν κατ' οἶκον (ἱμάτια ἀνδρεῖα καὶ γυναικεῖα οὐχὶ ὡς γενικὴ ἔκφρασις, παριστῶσα οἱαδήποτε ἐνδύματα ἢ περιβόλαια ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ἀλλ' ἰδίως καὶ μερικῶς τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἱμάτιον). Τοιαῦτα ἱμάτια ἀπαντῶνται ἐν πολλοῖς μνημείοις τῆς τέχνης καὶ συχνότατα καὶ ἐν τούτοις καὶ παρὰ τοῖς συγγραφεῦσιν εὑρίσκεται ὡς φόρημα τῶν ἀττικῶν γυναικῶν, ὡς ἡ μὴ τρυφῶσα γυνὴ τοῦ Φωκίωνος ἀναφέρεται ὡς φοροῦσα μόνον τὸ Φωκίωνος (ἴσως τὸ ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ ἀνδρὸς Φωκίωνος ὑφασμένον;) ἱμάτιον καὶ οὐδὲν δεομένη τῶν πολυτελεστέρων, οὔτε κροκωτοῦ, οὔτε ταραντινοῦ, οὐκ ἀναβολῆς, οὐκ ἐγκύκλου, οὐ κεκρυφάλου, οὐ καλύπτρας, οὐ βαπτῶν χιτωνίσκων. Ἐνταῦθα τὸ ἱμάτιον φαίνεται ἀποτελοῦν ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἔγκυκλον, ἐν δὲ τῇ πομπῇ τῆς ζωοφόρου τοῦ Παρθενῶνος ἐναλλάσσει τὸ αὐτὸ μετὰ διπλοιδίων καὶ ἀλλοίων ἐπιβλημάτων· διὸ διακριτέον ἀπὸ τούτων, ὡς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τοῦ ἐν τῇ γλώσσῃ τῶν ἀττικῶν σκηνικῶν ἀπαντωμένου πέπλου, ὅστις οὐδὲν διάφορον σημαίνει ἢ τὸ προμνησθὲν ὁμηρικὸν καὶ δωρικὸν ἔνδυμα· οὕτω παρὰ Σοφοκλεῖ ἡ δύστηνος Δηϊάνειρα παρίσταται λύουσα τὸν αὐτῆς πέπλον, «ἧ χρυσήλατος προὔκειτο μαστῶν περονίς, καὶ ἐκλωπίσασα (γυμνώσασα) πλευρὰν ἅπασαν ὠλένην τ' εὐώνυμον». Ἄλλοτε πάλιν τοῦτο τὸ φόρημα παρίσταται ὡς κυμαινόμενον ἐπίβλημα, καὶ τότε ἴσως ὠνομάζετο ἔγκυκλον, ἀπαντώμενον μὲν ἐν μνημείοις τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ εὐδιάκριτον ὂν ἐκ τῶν καταπιπτόντων καὶ κυματιζόντων καὶ σιγμοειδῶς πτυσσομένων ἄκρων, ἐκλεῖπον δὲ κατὰ τὴν ἀκμὴν τῆς τέχνης καὶ διὰ τοῦτο μὴ ἔχον παρὰ τοῖς περὶ τέχνης γράψασι συγγραφεῦσι βέβαιον καὶ γνωστὸν ἡμῖν ὄνομα. Εἰκάζομεν δὲ μόνον ὅτι οὕτω πιθανῶς ὠνομάζετο ἐκ τοῦ παρ' Ἀριστοφάνει ὀνομαζομένου ἐγκύκλου, ὅπερ ὁ Σχολιαστὴς

ἀντιτίθησι πρὸς τὸν κροκωτόν, ὡς ἱμάτιον πρὸς ἔνδυμα, καὶ ἐκ τοῦ Εὐσταθίου σημειοῦντος· «ἰστέον ὅτι, καθάπερ ὁ ἑανός, οὕτω καὶ τὸ ἔκκυκλον ἢ ἐγκυκλον, οὗ καὶ ὁ κωμικὸς μέμνηται, γυναικεῖον ἦν ποτε φόρημα· φησὶ γοῦν Παυσανίας ὅτι ἔγκυκλον περιπόρφυρον ἱμάτιον καὶ χιτὼν γυναικεῖος, ὃν ἔνδοθεν ἐνδύονται γυναῖκες, εἶτα τὸ ἔνδυμα· λέγεται δέ, φησιν, ὑπ' ἐνίων ἐπιγονατίς, διότι μέχρι γονάτων διήκει». Ἄλλοτε πάλιν τὸ αὐτὸ ἦν προσηρμοσμένον τῷ σώματι ἐν εἴδει γυναικείου μανδυλλίου, καὶ τοῦτο ἦν τὸ διπλοίδιον ἢ ἡμιδιπλοίδιον, ὅπερ ἦν ὅλως αὐθύπαρκτον φόρημα καὶ οὐδαμῶς συγχυστέον, ὡς πολλοὶ ἐποίησαν, οὔτε μετὰ τοῦ προσημειωθέντος κυματίζοντος καὶ πτυσσομένου ἐγκύκλου, οὔτε μετα τῆς ἐπιδιπλώσεως τοῦ ὁμηρικοῦ καὶ δωρικοῦ πέπλου, οὐδὲ ἔχει ὅλως τι κοινὸν μετὰ τῆς δωρικῆς στολῆς.

§ 4. Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον δὲ σημειωτέον ὅτι συχνάκις ἀναφέρεται ἡμῖν κίτρινόν τι ἢ κρόκινον φόρημα, δι' αὐτὸ τοῦτο καὶ φερόμενον ὑπὸ τὸ ὄνομα κροκωτός, κροκωτόν, κροκωτίδιον, συχνάκις ἀπαντώμενον παρὰ τοῖς κωμικοῖς ὡς συστατικὸν γυναικείου καλλωπισμοῦ μᾶλλον ἢ ἱματισμοῦ, καὶ διὰ τοῦτο παρ' Ἀριστοφάνει λέγουσι περὶ ἑαυτῶν αἱ γυναῖκες ὅτι οὐδὲν φρόνιμον ἢ λαμπρὸν καὶ ἀνδρεῖον ἔργον ἠλπίζετο παρ' αὐτῶν, αἳ κάθηνται ἐξηνθισμέναι, κροκωτὰ φοροῦσαι καὶ Κιμβερίκ' ὀρθοστάδια καὶ περιβαρίδας. Τοῦτο λοιπὸν τὸ ἔνδυμα ἦν χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ γυναικείου φύλου καὶ τὰ κροκωτίδια παριστῶσι τὸ ὅλον γυναικεῖον φῦλον μετὰ τῶν ἀδυναμιῶν αὐτοῦ, ὡς καὶ παρὰ τοῖς νεωτέροις ἀνάλογοι ἐκφράσεις. Ἐὰν δὲ ἀναφέρωνται φοροῦντες αὐτὸ ἐνίοτε καὶ ἄνδρες, τοῦτο συμβαίνει ἐπίτηδες ὡς γυναικεία μεταμφίεσις, ὡς παρὰ τῷ θηλυπρεπῶς καὶ πολυτελέσι καὶ ποικιλοχρόοις ἄλλοις ἐνδύμασι ἀμφιεννυμένῳ Διονύσῳ τῷ ἔχοντι χιτῶνα πορφυροῦν διάπεζον καὶ κροκωτὸν διαφανῆ καὶ παρὰ πᾶσι τοῖς ἔχουσιν οἱανδήποτε συγγενικὴν συνάφειαν μετ' αὐτοῦ καὶ μετέχουσι τῆς λατρείας αὐτοῦ, καὶ παρὰ τῷ ἐξεικονιζομένῳ ἐπί τινος εἰκονογραφίας Ἡρακλεῖ, ὃς ἐν Λυδίᾳ ἐδούλευε τῇ Ὀμφάλῃ, ἐσκευασμένος ἀλλόκοτον σκευὴν ἐν κροκωτῷ καὶ πορφυρίδι, ἔρια ξαίνων καὶ παιόμενος ὑπὸ τῆς Ὀμφάλης τῷ σανδαλίῳ, καὶ παρὰ τῷ

ὑπὸ τοῦ κινδυνεύοντος περὶ τῶν ὅλων Εὐριπίδου μεταμφιεννυμένῳ κηδεστῇ αὐτοῦ Μνησιλόχῳ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν θεσμοφορίων, ἵνα οὗτος ὡς γυνὴ συμπαρεδρεύῃ ἐν τῷ κατὰ τοῦ Εὐριπίδου μυστικῷ συμβουλίῳ τῶν γυναικῶν. Συγχρόνως δὲ ἐξάγεται ἐκ τοῦ χρώματος τούτου τοῦ φορέματος καὶ ἄλλων ὅτι ποικιλόχρους γυναικεῖος ἱματισμὸς οὐχὶ τόσον αὐστηρῶς κατεδικάζετο ὑπὸ τῆς συνηθείας, ὡς συνήθως εἰκάζεται ἔκ τινων ἀρχαίων μαρτυριῶν. Οὕτως ἀναφέρεται ἡμῖν ὅτι παρὰ τοῖς Λοκροῖς κατὰ τὴν νομοθεσίαν τοῦ Ζαλεύκου ἦν νόμος μὴ περιτίθεσθαι τὴν ἐλευθέραν γυναῖκα χρυσία μηδὲ ἐσθῆτα παρυφασμένην, ἐὰν μὴ ᾖ ἑταίρα, ὁμοίως παρὰ Συρακουσίοις ἀναφέρεται νόμος, τὰς γυναῖκας μὴ κοσμεῖσθαι χρυσῷ, μηδ' ἀνθινὰ φορεῖν, μηδ' ἐσθῆτας ἔχειν πορφυρᾶς ἐχούσας παρυφάς, ἐὰν μή τις αὐτῶν συγχωρῇ ἑταίρα εἶναι, ὡσαύτως καὶ κατὰ τὴν Σολώνειον νομοθεσίαν· καὶ ἐν Λακεδαίμονι δὲ καὶ ἀλλαχοῦ ἦσαν, ἂν οὐχὶ ἐντελῶς ἀπηγορευμένα, τοὐλάχιστον περιωρισμένα τὰ ποικιλόχροα ἐνδύματα, τὰ ἀνθινὰ ἢ ἀνθίσματα. Ἀλλὰ ταῦτα τὰ νομοθετήματα διακρίνονται ἐπὶ ἠθικῇ αὐστηρότητι, ἥτις καὶ ἐκτὸς τῆς νομοθεσίας κατεφαίνετο καὶ ἐν τῇ θεωρίᾳ τῶν φιλοσόφων, συνιστώντων τὴν λευκὴν μόνην στολὴν τῇ κοσμίῳ καὶ τιμίᾳ γυναικί. Οὕτως ἡ Πυθαγορικὴ Φίντυς ἀποφαίνεται περὶ τοῦ σωματικοῦ κόσμου τῆς γυναικός· «δεῖ λευχείμονα ἦμεν καὶ ἁπλοϊκὰν καὶ ἀπερίσσευτον· ἐσεῖται δὲ τοῦτο, αἴκα μὴ διαφανέεσσι μηδὲ διαποικίλοις μηδὲ ἀπὸ βέμβικος ὑφασμένοις χρᾶται τοῖς περὶ τὸ σῶμα, ἀλλὰ μετρίοις καὶ λευκοχρωμάτοις». Αὕτη δὴ ἡ παραίνεσις καὶ σύστασις τῆς Πυθαγορείου φιλοσόφου μαρτυρεῖ τρανῶς ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ὅτι ἄλλως εἶχε τὸ πρᾶγμα ἐν τῇ πράξει καὶ τῷ καθ' ἡμέραν βίῳ, διότι ἐν αὐτοῖς ψέγεται ἡ ἐπικρατοῦσα συνήθεια τῶν ποικίλων φορημάτων. Ἡ δὲ περὶ τῶν εἰκόνων τοῦ Πολυγνώτου εἴδησις τοῦ Πλινίου, ὅτι οὗτος πρῶτος ἐζωγράφησε γυναῖκας μετὰ ποικίλης ἢ ἀνθινῆς ἐσθῆτος, τὰς δὲ κεφαλὰς αὐτῶν ἐκάλυψε διὰ ποικιλόχρων ἀναδεσμῶν (mitris), τεκμηριοῖ μᾶλλον ὅτι μετὰ τὰ Μηδικὰ ἐπηνέχθη καὶ περὶ τὴν στολὴν τοιαύτη τις μεταβολή, ἢ καὶ ἐπὶ τῇ ὑποθέσει, ὅτι ἐνταῦθα προσυπολογιστέα καὶ ἡ κατὰ τὴν ζωγραφικὴν καὶ τὴν παρασκευὴν

τῶν χρωμάτων πρόοδος, πάλιν ὅμως ἀπομένει βέβαιον ὅτι ὁ Πολύγνωτος οὐδαμῶς ἔμελλεν ἀποτολμήσειν τοιαύτην καινοτομίαν, ἐὰν ἡ ποικίλη στολὴ ἦν ἐν Ἀθήναις κατὰ νόμον γνώρισμα ὡρισμένον ἑταιρῶν. Ἡ ποικίλη καὶ ἀνθηρὰ ἐσθὴς θεωρεῖται παρ' Ἀρτεμιδώρῳ ὡς συμφέρουσα τῇ γυναικί, μάλιστα δὲ ἑταίρᾳ καὶ πλουσίᾳ, καὶ ὡς αἰτία τοῦ συμφόρου τούτων τῶν ἐνδυμάτων ἀναφέρεται ἡμῖν ἐκτὸς τῆς ἐργασίας τῶν ἑταιρῶν ἡ τρυφὴ τῶν πλουσίων. Τοιαῦτα δὲ ποικίλα ἐνδύματα ἀναφέρονται ἡμῖν ἐκτὸς τοῦ κροκωτοῦ ἡ παραλουργίς, ὀμφάκινον (ἴσως ἐλαιοπράσινον ἢ μᾶλλον περκνόν), κίλλιον ἢ ὀνάγρινον, ὑδροβαφές, κοκκοβαφὲς ἢ ὑσγινοβαφὲς (πρινοκόκκινον). Πλεῖστα παραδείγματα τοιούτων εὑρηνται ἐν τοῖς διασωθεῖσι μνημείοις τῆς τέχνης, διέσωσε δὲ καὶ ἡ γλῶσσα ἀπείρους ἐνδείξεις τῆς συνηθείας ταύτης, ὡς παρὰ Πολυδεύκει· «Ἀντιφάνης δέ πού φησι περίνησα καὶ περίλευκα καὶ πεντάκτενα· ἔστι δὲ τὰ μὲν πεντάκτενα χιτωνίσκοι, περὶ τὴν ᾠαν πορφύραν ἔχοντες, πέντε κτένας ἐνυφασμένοι, τὰ δὲ περίλευκα τοὐναντίον εἴη ἂν ὕφασμα ἐκ πορφύρας ἢ ἄλλου χρώματος ἐν τῷ περιδρόμῳ λευκὸν ἐνυφασμένον, τὰ δὲ περίνησα πρόσκροσσόν ἐστι περίβλημα ἔχον τὰ νήματα ἐξηρτημένα, ἢ πορφύρα κύκλῳ τὰ τέλη τοῦ ὑφάσματος περιέρχεται, νήσου σχῆμα ποιοῦσα τῇ περιῤῥοῇ τοῦ χρώματος· καὶ τοῦτ' ἴσως Ἀναξίλας νῆσον ἀπεκάλει, εἰ μὴ ἕτερόν τι ὕφασμα δηλοῖ, ὅταν εἴπῃ, «καὶ πῶς γυνή, ὥσπερ θάλαττα, νῆσον ἀμφιέννυται;»· τοιοῦτον δ' ἂν εἴη καὶ τὸ ἔγκυκλον». Ἐκ τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις μνημονευομένων χρωμάτων ἐσθῆτος τὰ πλεῖστα εἰσὶν εὔληπτα. Ἐκ δὲ τῶν ὀπωσοῦν δυσλήπτων τὸ μὲν ὀμφάκινον φαίνεται ὅτι δηλοῖ τὸ ἐλαιοπράσινον, τὸ μήλινον τὸ πράσινον ἢ κίτρινον τὸ μήλου ἔχον χρῶμα, τὸ ἀέρινον οὐχὶ μόνον τὸ κυανοῦν, ἀλλὰ καὶ διαφόρους ἀποχρώσεις μέχρι τοῦ λευκοφαίου. Σκοτεινὴ διαμένει ἡ ἔκφρασις ὑδροβαφές, ὅπερ καὶ αὐτὸς ὁ Πολυδεύκης ἀμφιβάλλων συνάπτει μετὰ τοῦ ψυχροβαφοῦς ἢ κάλλιον ὑγροβαφοῦς, φαίνεται δὲ ὅτι, ἐπειδὴ παρὰ Θεοκρίτῳ ὑδάτινα ἐνδύματα ἀναφέρονται ὡς συνήθη φορέματα γυναικῶν, καὶ τοιαῦτα ἦσαν συνηθέστερα λευκά, «πολλὰ οἷα γυναῖκες φορέοισ' ὑδάτινα βράκη», καὶ παρὰ Πλουτάρχῳ ὑδατόκλυ-

στα ἀναφέρονται ὡς λευκά, φορούμενα ἐν Ἄργει κατὰ τὰ πένθη, πιθανῶς ἐννοητέον διὰ τοιούτων ἐπιθέτων τὰ παρὰ τοῖς νεωτέροις moirés *). — Ἐκ τῶν προηγουμένων ἕπεται μόνον ὅτι ὡς σεμνότατον καὶ οἰκειότατον ταῖς κοσμίαις γυναιξὶν ἐθεωρεῖτο πάντοτε τὸ λευκὸν χρῶμα, καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἐπὶ τῆς σκηνῆς ἡ λευκὴ ἐσθὴς ἦν ἰδία τῶν παρθένων· «ἡ δὲ γυναικῶν ἐσθὴς τῶν μὲν γραῶν μηλίνη ἢ ἀερίνη, πλὴν ἱερειῶν· ταύταις δὲ λευκή..... ἡ δὲ τῶν νέων γυναικῶν λευκὴ ἢ βυσσίνη, ἐπικλήρων δὲ λευκὴ κροσσωτή». Ἐκτὸς δὲ τῆς λευκῆς ἐσθῆτος οὐχὶ μόνον μονόχροα φορήματα, ἀλλὰ καὶ ποικιλόχροα πολλὰ ἀναφέρονται ἀποδιδόμενα σεμναῖς γυναιξί, καὶ οὐχὶ ἑταίραις, αἵτινες ἄλλως γνωστὸν ὅτι ἐκ τῶν ἐσθήτων προὐτίμων τὰς ποικιλωτέρας καὶ ἀνθηροτέρας. Ἄλλως δὲ ἡ παραδοχὴ ὅλως ἁπλῆς καὶ λευκῆς στολῆς δυσκόλως ἔμελλε συνδυάζεσθαι μετὰ τῆς γενικῆς παρατηρουμένης προσπαθείας τοῦ ἐπικοσμεῖν τὰ φορήματα διὰ πολυειδῶν ἐνυφασμένων καὶ ἐμπεποικιλμένων κοσμημάτων. Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ χιτῶνος ταῦτα διαιροῦνται εἰς ὁριζοντείους παρυφὰς ἢ ᾠας (ὦας), καὶ εἰς καθέτους ἢ ῥάβδους, ἐγκατεσπαρμένα ἐλευθέρως ἐπὶ τοῦ ὑφάσματος, ἢ ἄλλως κεντήματα διαφοροτρόπως ἐμποικιλλόμενα καὶ τέλος τακτικὰ ποικίλματα, δαιδάλματα, σχήματα τοῦ ὅλου φορέματος. Καὶ αἱ μὲν ᾠαι περιέστεφον τὸν κάτω γῦρον καὶ τὴν περὶ τὸν λαιμὸν ἢ τὸν τράχηλον διατομὴν τοῦ χιτῶνος (τὴν τραχηλιάν), καὶ ἑκατέρωθεν εὑρισκόμεναι ἐκαλοῦντο διὰ τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος ἢ ὡς ἁπλαῖ κεχρωσμέναι ῥάβδοι ἢ ὡς διάφορα σχήματα καὶ κοσμήματα, καλούμενα πέζαι· «αἱ δὲ παρὰ τὰς ᾠας παρυφαὶ καλοῦνται πέζαι καὶ πεζίδες καὶ περίπεζα τὰ οὕτω παρυφασμένα· εἰς ταῦτα δὲ ἀνήκουσι καὶ τὰ περίλευκα, ἀλλ' οὐχὶ καὶ τὰ παρὰ Πολυδεύκει πεντάκτενα, ἅτινα ἀναφέρονται εἰς τὸν ἰδιαίτερον τρόπον τῆς ὑφάνσεως. Αἱ ᾠαι φαίνονται ὅτι ἦσαν καὶ πολύχροοι· ἔν τινι εἰκόνι Νίκης ἔχει ἡ ἐπιπτυχὴ εὐθὺς κατὰ τὸν κάτω γῦρον πρῶτον στενὴν κυανῆν καὶ ἐπ' αὐτῆς πλατυτέραν ἐρυθρὰν ταινίαν· πιθανῶς δὲ ἡ ταινία προέβαινε καὶ ἀπὸ τῆς κατωτάτης βαθυχρόου

*) Παραβλητέα undulata vestis ἢ toga, cumatile, κυματῶδες.

ἀποχρώσεως εἰς ἄλλας βαθμηδὸν ζωηροτέρας. Τοιοῦτό τι φαίνεται ἐννοητέον ἐν τῷ ἀποσπάσματι τοῦ Μενάνδρου· «τῆς σκιᾶς τὴν πορφύραν πρῶτον ἐνυφαίνουσ'· εἶτα μετὰ τὴν πορφύραν τοῦτ' ἔστιν, οὔτε λευκόν, οὔτε πορφύρα, ἀλλ' ὥσπερ αὐγὴ τῆς κρόκης κεκραμένη». Αἱ ᾠαι αὗται ἦσαν συνήθως ἐνυφασμέναι, ἀλλὰ καὶ προσερράπτοντο καὶ ἀφανεῖς γενόμεναι ἀνεπληροῦντο διὰ νέων, καὶ τὸ τοιοῦτον ἐκάλουν περιῶσαι· «περιῶσαι δὲ ἔλεγον τῶν παλαιῶν ἱματίων τὰς ᾠας ἀφελόντα καινὰς περιθεῖναι». Ἡ ᾠα ἐκαλεῖτο καὶ ὄα, ἥτις ἄλλως σημαίνει καὶ τὴν μετὰ τῶν ἐρίων δορὰν τοῦ προβάτου, καὶ φαίνεται ὅτι καὶ τὸ ἀπολῆγον μέρος τοῦ χιτῶνος, ἡ πέζα, ἐκλήθη ᾠα, διότι πρότερον ὑπὲρ τοῦ μὴ τρίβεσθαι δέρμα προβάτων προσέρραπτον. Ἄλλως δὲ περὶ τῶν τοιούτων διαφωνοῦσι καὶ οἱ ἀρχαῖοι γραμματικοί, διότι, ἐν ᾧ π. χ. ὁ Πολυδεύκης λέγει ὅτι λέγνα καλοῦνται τὰ ἐν τῷ ἱματίῳ ἑκατέρου μέρους, οὐχ ὅπου ἡ ᾠα, ὁ Ἡσύχιος ἐκλαμβάνει τὰ λέγνα ὡς συνώνυμον τῆς ᾠας. — Αἱ δὲ κάθετοι παρυφαὶ εὑρίσκοντο ὁτὲ μὲν κατὰ τὰ δύο μέρη τοῦ χιτῶνος, ἔνθα συνήπτοντο αἱ δύο αὐτοῦ πτέρυγες, καὶ διὰ τοῦτο πάντοτε ἦσαν διπλαῖ, ὁτὲ δὲ ἔμπροσθεν καὶ πάλιν διπλαῖ ἢ ἐν τῷ χιτῶνι μέχρι τῶν ποδῶν ἢ μόνον κατὰ τὴν ἐπιπτυχήν. Τὸ γενικὸν ὄνομα τούτων ἦν ῥάβδοι ἢ παρυφαί· «αἱ μέντοι ἐν τοῖς χιτῶσι πορφυραῖ ῥάβδοι παρυφαὶ καλοῦνται». Ἐνταῦθα ἀναφέρεται καὶ ἄλλο ὄνομα ὄχθαιβοι· «ὀχθαίβους δὲ ὀνομάζεσθαί φασι τὰς ἐν τοῖς χιτῶσι τῶν ῥαφῶν συμβολάς». Καὶ ὁ μὲν Ἡσύχιος λέγει περὶ τούτων ὅτι «εἰώθασι περιάπτειν τινὰ περὶ τοὺς χιτῶνας καὶ καλοῦσιν ὀχθοίβους· εἰσὶ δὲ τὰ λεγόμενα λώματα», ὁ δὲ Φώτιος ἐξηγεῖται τοὺς ὀχθοίβους καὶ αὐτὸς διὰ τῶν λωμάτων, προστιθεὶς ὅτι ἔστι περὶ τὸ στῆθος τοῦ χιτῶνος ἁλουργὲς πρόσραμμα. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς μακρὰς χειρίδας χειριδωτῶν χιτώνων συνειθίζοντο πολλάκις καθ' ὅλον αὐτῶν τὸ μῆκος ποικίλματα παραπλήσια τῶν ἀραβουργῶν κοσμημάτων, καὶ ἀναφέρεται ὅλως κατάστικτος χιτών. Ἔτι δὲ καὶ ἱμάτια ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν εἶχον συνήθως τοιαύτας παρυφάς, ἐνίοτε περὶ ὅλον τὸν γῦρον στρεφομένας, ἐνίοτε δὲ ὡς ᾠαν ἑκατέρου τοῦ μέρους τοῦ κατὰ μῆκος ἱματίου. Ἐν τοῖς πρώτοις

καταλεκτέον τὰ περίνησα, διότι περιεκυκλοῦντο ὡς ἡ νῆσος ὑπὸ τῆς θαλάσσης, καὶ τὸ ἔγκυκλον· τὸ δεύτερον ἑρμηνεύει ὁ Ἡσύχιος, καλῶν παράπηχυ ἱμάτιον τὸ παρ' ἑκάτερον μέρος ἔχον πορφύραν· τὸ δ' αὐτὸ ἐκάλουν καὶ παρυφές, τὸ δὲ κύκλῳ τὴν πορφύραν ἔχον ἔγκυκλον. Ὁ δὲ Πολυδεύκης λέγει «τὸ παράπηχυ ἱμάτιον ἦν τι λευκὸν πῆχυν πορφυροῦν ἔχον παρυφασμένον, τὸ δὲ παρυφὲς καὶ παραλουργὲς τὸ ἑκατέρωθεν ἔχον παρυφασμένην πορφύραν. Ἴωνες δ' αὐτὸ καλοῦσι πηχυαλές». — Πρὸς δὲ τούτοις τὰ ἐνδύματα εἶχον καὶ κροσσοὺς ἢ θυσάνους (κροσσωτά, θυσανωτά)· τοὺς δὲ θυσάνους καὶ σίλλυβα ἐκάλουν οἱ ποιηταί. Ἡ δὲ τρίτη τάξις τῶν κοσμημάτων ἦσαν τὰ ἐπὶ ὅλου τοῦ φορέματος ἐγκατεσπαρμένα, ἐνυφασμένα ἢ ἐμπεποικιλμένα ἄνθη, ἄστρα, ἢ ζώδια καὶ τὰ τοιαῦτα. Τοιοῦτοι ἦσαν οἱ προμνησθέντες κατάστικτοι χιτῶνες τῶν γυναικῶν· οὗτος ὁ κατάστικτος χιτών ὁ ἔχων ζῶα ἢ ἄνθη ἐνυφασμένα ἐκαλεῖτο καὶ ζωωτὸς χιτὼν καὶ ζωδιωτός· ἀλλὰ καὶ ἱμάτια ἦσαν ποικίλα, πεποικιλμένα πᾶσιν ἄνθεσι. Τοιαῦτα εὑρίσκονται ἐπὶ πάντων σχεδὸν τῶν ἀγγείων μάλιστα μετὰ μελάνων σχημάτων ἐπὶ ἐρυθροῦ δαπέδου, ὅπου οὐδεμία οὐσιώδης διαφορὰ παρατηρεῖται καὶ ὡς πρὸς τὰ δύο φῦλα· ἐπὶ δὲ τῶν ἀγγείων τῆς ἀττικῆς περιόδου καὶ τῆς μεγαλελλαδικῆς τὰ τοιαῦτα ἀπονέμονται κατ' ἐξοχὴν θεοῖς, τῷ κιθαρῳδῷ Ἀπόλλωνι, τῷ Διΐ, καὶ γυναικείοις προσώποις, ταῖς Μούσαις, ταῖς Βάκχαις. Τέλος ἀπαντῶσι καὶ ὅλως ποικιλούφαντα ἱμάτια· σώζονται ἐν ἀγγείοις εἰκόνες γυναικῶν καὶ κορασίων, ἐχουσῶν φορέματα ἐξ ὑφάσματος πλινθιοειδοῦς καὶ ἐκτὸς τῶν πλινθίων ἔτι μᾶλλον ποικιλλομένου, ὅπερ οἱ τεχνῖται οὐδαμῶς ἔμελλον ἀποτολμήσειν, ἐὰν μὴ εὑρίσκετο καὶ ἐν τῇ πραγματικότητι. Καὶ ταῦτα μὲν ἦσαν σπανιώτερα, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ὅλως ἀσυνήθη, ἴσως κατ' αἰγυπτιάζουσαν ἀπομίμησιν.

§ 5. Τὴν αὐτὴν ποικιλίαν, ἣν ἡ ἑλληνικὴ συνήθεια ἐπέτρεπεν ὡς πρὸς τὸ χρῶμα τῆς ἐσθῆτος ἀναλόγως τοῦ διαφόρου βίου τῶν διαφόρων τάξεων καὶ κοινωνικῶν βαθμῶν, παρατηροῦμεν καὶ ὡς πρὸς τὴν ὕλην, ἐξ ἧς ὑφαίνοντο τὰ ἐνδύματα. Παρ' Ὁμήρῳ ἐντὸς τῶν ἐρίων, ἐξ ὧν ἡ οὖλη χλαῖνα, εὕρηται καὶ λεπτὸν

λίνον, διότι ἡ ὀθόνη ἀναφέρεται ὡς λεπτὸν λινοῦν ὕφασμα (πανίον), μεταγενεστέρως δὲ καὶ πᾶν ἰσχνὸν ἢ λεπτὸν ὕφασμα, κἂν μὴ λινοῦν ᾖ· ἰδίως δὲ σημαίνει κατὰ τὴν μεταγενεστέραν σημασίαν τὸ παρ' ἡμῖν βαμβάκιον, ὅπερ διαφιλονεικεῖ πρὸς τὸ λίνον καὶ τὰς λέξεις σινδὼν καὶ βύσσος. Ἡ παρ' ἀρχαίοις βύσσος διατελεῖ λίαν ἀμφίβολον ὄνομα, οὗ ἡ ἐξήγησις παρέχει ἡμῖν πολλὰς δυσκολίας, διότι οἱ ἀρχαῖοι συνέχεον πολλὰς ὕλας, εἰ καὶ κατά τι ὁμοίας, καὶ ὠνόμαζον διὰ τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος. Ἡ παρὰ τοῖς νεωτέροις φυσιοδίφαις καλουμένη βύσσος οὐδὲν κοινὸν ἔχει πρὸς τὴν συνήθη σημασίαν τῆς παρ' ἀρχαίοις βύσσου. Ἡ τῶν νεωτέρων βύσσος ἐστὶ δέσμη μεταξοειδῶν ἰνῶν, δι' ὧν προσκολλῶνται ὀστρακόδερμά τινα, ἀποβάλλοντα τὸ μετατοπιστικὸν αὐτῶν. Τὸ τοιοῦτον ἀπέκκριμα τῆς θαλασσίας πίννης (pinna marina) ἀναφέρεται πάντως καὶ ὑπό τινων ὀψιαιτέρων συγγραφέων τῆς ἀρχαιότητος. Προκειμένου ὅμως περὶ βυσσίνων ὑφασμάτων, ἐννοητέον φυτικόν τι προϊόν, ἢ ὕλην παρασκευαζομένην ἐκ τῶν ἰνῶν φυτῶν τινων. Περὶ τούτου ἀρχαῖοι καὶ νεώτεροι συμφωνοῦσιν· ἀλλὰ τὸ ἀόριστον τῶν διδομένων ἡμῖν περὶ τούτου εἰδήσεων καὶ αἱ συχναὶ ἀντιφάσεις ἀποκαθιστῶσι δυσκολωτάτην τὴν ἔρευναν περὶ τοῦ, ποῖα φυτὰ ἐννοητέον. Καὶ ὁ μὲν Ἡρόδοτος, πολλάκις μνημονεύων τῆς βύσσου, λέγει ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι μετεχειρίζοντο ταύτην τὴν ὕλην πρὸς προπαρασκευὴν τῶν μουμιῶν ἢ πρὸς ταρίχευσιν τῶν νεκρῶν, κατειλίσσοντες πᾶν τὸ σῶμα σινδόνος βυσσίνης τελαμῶσι κατατετμημένοις, καὶ ἔδωκε πολλοῖς ἀφορμήν, ὅπως ἐκλάβωσιν ὅτι βύσσος ἦν τὸ παρ' ἡμῖν βαμβάκιον. Ἀλλ' ἀφ' οὗ νεώτεραι μικροσκοπικαὶ παρατηρήσεις ἀπέδειξαν ὅτι τὰ περὶ τὰς μουμίας ὑφάσματά εἰσιν οὐχὶ βαμβάκινα, ἀλλὰ μᾶλλον λινᾶ ὑφάσματα, φαίνεται πιθανὸν ὅτι ἡ παρ' Ἡροδότῳ βύσσος ἦν λινοειδής τις οὐσία, διότι ἀναφέρεται ὅτι οἱ Πέρσαι πρὸς ἐπίδεσμον τῶν τραυμάτων μετεχειρίζοντο τελαμῶνας βυσσίνης σινδόνος, καὶ βεβαίως τὸ βαμβάκιον ἦν οὐσία λίαν ἀκατάλληλος πρὸς τοῦτο, ἔτι δὲ περὶ τῶν Αἰγυπτίων ἱερέων ἀναφέρει ὅτι ἐφόρουν μόνον λινῆν ἐσθῆτα· διὸ καὶ οἱ Ῥωμαῖοι ποιηταὶ ὀνομάζουσι λινοφόρον τύρβην (linigera turba) τοὺς ἱερεῖς τῆς Ἴσιδος. Ἀλλὰ καὶ ἔνθα ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ὁμιλεῖ περὶ

τοῦ ἀληθῶς ἰνδικοῦ βαμβακίου οὐδαμῶς μνημονεύει τῆς λέξεως βύσσος· «τὰ δὲ δένδρεα τὰ ἄγρια αὐτόθι φέρει καρπὸν εἴρια, καλλονῇ τε προφέροντα καὶ ἀρετῇ τῶν ἀπὸ τῶν οἰῶν, καὶ ἐσθῆτι οἱ Ἰνδοὶ ἀπὸ τούτων τῶν δενδρέων χρέωνται». Ἀλλὰ πάλιν ὁ Πλίνιος, περιγράφων τὸ ἐριόξυλον, ἀντιλέγει πρὸς τὸν Ἡρόδοτον περὶ τῆς ὕλης τῶν ἐσθήτων τῶν Αἰγυπτίων ἱερέων. «Τὸ ἄνω μέρος τῆς Αἰγύπτου τὸ πρὸς Ἀραβίαν τετραμμένον παράγει θάμνον, ὃν ἄλλοι καλοῦσιν ἐριόξυλον (gossypium), ἄλλοι ξύλον, διὸ καὶ τὰ ἐντεῦθεν γινόμενα λίνα ξύλινα. Ἔστι δὲ μικρὸς καὶ παρέχει καρπὸν ὅμοιον τριχωτῷ καρύῳ, οὗ ἐκ τοῦ ἐνδοτέρου βόμβυκος κλώθεται χνοῦς, οὐδ' ὑπάρχουσιν ἄλλα τινὰ προτιμητέα τούτων κατὰ τὴν λευκότητα ἢ τὴν ἁπαλότητα· αἱ δ' ἐκ τούτων ἐσθῆτες ἀρεστόταται τοῖς ἱερεῦσι τῆς Αἰγύπτου». Τούτοις δὲ συμφωνοῦσι κατ' οὐσίαν καὶ τὰ τοῦ Φιλοστράτου, λέγοντος περὶ τῶν Ἰνδῶν ὅτι οἱ φανερώτεροι αὐτῶν ἦσαν ἐσταλμένοι βύσσῳ, ἡ δὲ βύσσος κατὰ τὰ λεγόμενα ἐφύετο δένδρου ὁμοίου τῇ λεύκῃ τὴν βάσιν, καὶ ὅτι ἐξ Ἰνδῶν ἡ βύσσος ἐφοίτα καὶ εἰς Αἴγυπτον ἐς πολλὰ τῶν ἱερῶν. Κατὰ ταῦτα ὁ μὲν Ἡρόδοτος φαίνεται ὅτι διὰ τῆς βύσσου ἐνόει μᾶλλον λινοῦν τι, οἱ δὲ νεώτεροι οὐδὲ καθαρὰν ἔννοιαν τῆς οὐσίας ταύτης εἶχον· διὸ καὶ παρὰ τούτοις σαλεύουσιν αἱ περὶ τούτου ἐκφράσεις μεταξὺ λίνου καὶ βαμβακίου. Καὶ ὁ μὲν Πλούταρχος ἀναφέρει ὡς παραδείγματα λεπτῶν καὶ πυκνῶν ὑφασμάτων τὰ σηρικὰ καὶ τὰ βύσσινα, ὁ δὲ Πολυδεύκης λέγει· «καὶ μὴν καὶ τὰ βύσσινα καὶ ἡ βύσσος λίνου τι εἶδος παρ' Ἰνδοῖς· ἤδη δὲ καὶ παρ' Αἰγυπτίοις ἀπὸ ξύλου τι ἔριον γίγνεται, ἐξ οὗ τὴν ἐσθῆτα λινῇ ἄν τις μᾶλλον φαίη προσεοικέναι πλὴν τὸ πάχος· ἔστι γὰρ παχυτέρα· τῷ δὲ δένδρῳ καρπὸς ἐπιφύεται καρύῳ μάλιστα προσεοικὼς τριπλῷ τὴν διάφυσιν, ἧς διαστάσης, ἐπειδὰν αὐανθῇ τὸ ὥσπερ κάρυον, ἔνδοθεν ἐξαιρεῖται τὸ ὥσπερ ἔριον, ἀφ' οὗ κρόκη γίνεται· τὸν δὲ στήμονα ὑφιστᾶσιν αὐτῷ λινοῦν». Ἐκτὸς τῆς λευκῆς βύσσου ὑπῆρχε καὶ κροκίνη (κιτρίνη) καὶ φαιὰ βύσσος. Περὶ δὲ τῆς ἐν Ἑλλάδι ἐγχωρίου βύσσου ὁ Παυσανίας σημειοῖ ὅτι ἦν θαυμαστὸν ὅτι μόνον ἐν τῇ Ἤλιδι ἐφύετο, οὐδαμοῦ δὲ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος· ἡ δὲ Ἠλεία χώρα ἦν καὶ τὰ ἄλλα

εἰς καρποὺς καὶ τὴν βύσσον οὐχ ἥκιστα ἐκτρέφειν ἀγαθή· διὸ καὶ ἔσπειρον τὴν κανναβίδα καὶ λίνον καὶ τὴν βύσσον πάντες οἱ ἔχοντες γῆν ἐπιτήδειον τρέφειν αὐτά· ἡ δὲ βύσσος ἡ ἐν τῇ Ἠλείᾳ οὐκ ἀπελείπετο μὲν τῆς Ἑβραίων κατὰ τὴν λεπτότητα, ἀλλ' ἦν οὐχὶ ὁμοίως ξανθή. Ταύτην δὲ τὴν βύσσον τῆς Ἤλιδος κατειργάζοντο αἱ ἐν Πάτραις γυναῖκες, ὧν πολλαὶ ἔζων ἀπὸ τῆς ἐξεργασίας ταύτης τῆς ἐν Ἤλιδι φυομένης βύσσου, ὑφαίνουσαι ἀπ' αὐτῆς κεκρυφάλους καὶ τὴν ἄλλην ἐσθῆτα. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ βύσσου ἱκανῶς σκοτεινὰ καὶ ἀπροσδιόριστα, ἀλλὰ πάντως μνημονευτέα διὰ τὴν ἀπαντωμένην χρῆσιν βυσσίνων ὑφασμάτων, οὖσαν συχνοτέραν παρὰ τοῖς ξένοις. Ἐπίσης ἀόριστόν τι καὶ σκοτεινὸν περιέχει καὶ ἡ ξενίζουσα λέξις σινδών, σημαίνουσα κατ' ἀρχὰς λινοῦν ὕφασμα, ἀλλὰ πάντως ἀλλοδαπῆς κατασκευῆς. Ἔν τινι περιέργῳ διηγήσει, μαρτυρούσῃ περὶ ἐπιτηρήσεως τῶν ἀστυνόμων ἐπὶ τῆς κατὰ τὸν ἱματισμὸν πολυτελείας, λέγεται περὶ τοῦ φιλοσόφου Κράτητος ὅτι, ἐπιτιμηθεὶς ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων ἀστυνόμων, ὅτι σινδόνα ἠμφίεστο, ἔφη, καὶ Θεόφραστον ἡμῖν δείξω σινδόνα περιβεβλημένον· ἀπιστούντων δέ, ἀπήγαγεν ἐπὶ κουρεῖον καὶ ἔδειξε κειρόμενον· Ὁ Πολυδεύκης κατατάττει τὴν σινδόνα μεταξὺ τῶν λινῶν ἐσθήτων· «σινδών ἐστιν Αἰγυπτία μέν, περιβόλαιον δ' ἂν εἴη, τὸ νῦν δίκροσσον καλούμενον». Ἐχρησίμευε δὲ ἡ τοιαύτη σινδὼν οὐχὶ μόνον πρὸς περιβόλαιον, ἀλλ' ὑπῆρχε καὶ χιτὼν λινοῦς σινδονίτης, καὶ πάλιν ἐν τῇ χειρουργικῇ συσκευῇ μετὰ τῆς ὀθόνης καὶ τοῦ ἐπιδέσμου ἀναφέρεται καὶ τελαμὼν σινδονίτης καὶ παρ' Ἡροδότῳ σινδὼν βυσσίνη. Οὐδεμία δὲ μαρτυρία δεικνύει ἡμῖν χρῆσιν σινδόνων παρ' ἀρχαίοις ὡς κλινικῶν ἢ νεκρικῶν ὀθονῶν.

§ 6. Ἐκτὸς δὲ τούτων τῶν πρὸς ἐξύφανσιν ὑλῶν ἀναφέρεται καὶ μέταξα καὶ μετάξινα ὑφάσματα. Ταῦτα δὲ ἡ μετεφέροντο διὰ τῆς ἐμπορίας ἕτοιμα ἐκ τῆς ἀνατολῆς ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν σηρικὰ (ὑφάσματα) ἀπὸ τῶν Σηρῶν, κατοίκων ἀγνώστου χώρας (νήσου;), ἀφ' ὧν καὶ αὐτὸς ὁ σκώληξ, ὁ βόμβυξ, σὴρ ἐνίοτε ὀνομάζεται, ἢ κατεσκευάζοντο ἐν αὐτῇ τῇ Ἑλλάδι ἐκ πρώτης ὕλης, παρεχομένης ἐκ βομβύκων. Εἶχον δὲ οἱ ἀρχαῖοι λίαν συγκεχυμένας ἰδέας περὶ βομβύκων, καὶ αἱ περὶ τούτων εἰδήσεις αὐ-

τῶν εἰσι παραδοξόταται. Οὐχὶ μόνον πρὸ τῆς ἐκστρατείας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ὑπὸ τούτου κατάκτησιν τῆς Ἀσίας, ὅτε ἠδύναντο ἐξετάσαι ἀκριβέστερον τὸ πρᾶγμα ἐν αὐτῷ τῷ τόπῳ τῆς παραγωγῆς, οὐδὲν τοιοῦτον ἐποίησαν. Παράδοξον ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ πατὴρ τῆς ζωολογίας Ἀριστοτέλης ἐσφαλμένως καὶ οὐχὶ ἐξ ἰδίων αὐτοῦ παρατηρήσεων ἐγίνωσκε τὸν βόμβυκα, ὡς φαίνεται ἐξ ὅσων λέγει περὶ τῆς τετραπλῆς καταστάσεως αὐτοῦ καὶ περὶ τοῦ σχήματος τῆς κάμπης. «Ἐκ δέ τινος σκώληκος μεγάλου, ὃς ἔχει οἷον κέρατα καὶ διαφέρει τῶν ἄλλων, γίνεται τὸ πρῶτον μὲν μεταβαλόντος τοῦ σκώληκος κάμπη, ἔπειτα βομβύλιος, ἐκ δὲ τούτου νεκύδαλος. Ἐν ἓξ δὲ μησὶ μεταβάλλει ταύτας τὰς μορφὰς πάσας· ἐκ τούτου τοῦ ζώου καὶ τὰ βομβύκια ἀναλύουσι τῶν γυναικῶν τινες ἀναπηνιζόμεναι κἄπειτα ὑφαίνουσι, πρώτη δὲ λέγεται ὑφῆναι ἐν Κῷ Παμφίλη Πλάτεω θυγάτηρ». Εἰ καὶ βέβαιον ὅτι ἡ Ἀσία ἔχει πολλὰ εἴδη τοιούτων ἐντόμων καὶ πραγματικῶς μετεχειρίζοντο τοὺς ἱστοὺς αὐτῶν πρὸς ὑφάσματα, ἀλλ' ἐπ' οὐδενὸς τούτων ἐφαρμόζεται ἡ προμνησθεῖσα τετραπλῆ κατάστασις. Ἐκ δὲ τῶν ἄλλων συγγραφέων ὁ μὲν Πλίνιος ἐν μέρει ἀπήνθισε τὰ τοῦ Ἀριστοτέλους ἄνευ ἰδίας τινὸς περὶ τούτου γνώσεως, ἐν μέρει δὲ ἀνέμιξε καὶ ἄλλους μύθους· ὁ δὲ Στράβων κατὰ Νέαρχον συγχέει βύσσον καὶ μέταξαν, ἀναφέρων ὅτι τὰ σηρικὰ ἦσαν ἔκ τινων φλοιῶν ξαινομένης βύσσου. Ἔτι μυθωδέστερά εἰσι τὰ τοῦ Παυσανίου, λέγοντος· «οἱ μίτοι δέ, ἀφ' ὧν τὰς ἐσθῆτας ποιοῦσιν οἱ Σῆρες, ἀπὸ οὐδενὸς φλοιοῦ, τρόπον δὲ ἕτερον γίνονται τοιόνδε· ἔστιν ἐν τῇ γῇ ζωύφιόν σφισιν, ὃν σῆρα καλοῦσιν Ἕλληνες, ὑπὸ δὲ αὐτῶν Σηρῶν ἄλλο πού τι καὶ οὐ σὴρ ὀνομάζεται· μέγεθος μέν ἐστιν αὐτοῦ διπλάσιον ἢ κανθάρων ὁ μέγιστος, τὰ δὲ ἄλλα εἴκασται τοῖς ἀράχναις, οἳ ὑπὸ τοῖς δένδρεσιν ὑφαίνουσι, καὶ δὴ καὶ πόδας ἀριθμὸν ὀκτὼ κατὰ ταὐτὰ ἔχει τοῖς ἀράχναις· ταῦτα τὰ ζῶα τρέφουσιν οἱ Σῆρες, οἴκους κατασκευασάμενοι χειμῶνός τε καὶ θέρους ὥρᾳ ἐπιτηδείους· τὸ δὲ ἔργον τῶν ζώων κλῶσμα εὑρίσκεται λεπτὸν τοῖς ποσὶν αὐτῶν περιειλιγμένον· τρέφουσι δὲ αὐτὰ ἐπὶ μὲν τέσσαρα ἔτη παρέχοντες τροφὴν σφισιν ἕλυμον· πέμπτῳ δὲ (οὐ γὰρ πρόσω βιωσόμενα

ἴσασι) κάλαμον διδόασιν ἐσθίειν χλωρόν· ἡ δέ ἐστιν ἡδίστη τροφὴ πασῶν τῷ ζώῳ, καὶ ἐμφορηθὲν τοῦ καλάμου ῥηγνυταί τε ὑπὸ πλησμονῆς καὶ ἀποθανόντος οὕτω τὸ πολὺ τῆς ἀρπεδόνης εὑρίσκουσιν ἔνδον». Ὁ δ' Εὐστάθιος, ἐφ' οὗ ἦσαν ἐντελῶς γνωστὰ τὰ περὶ σηρικῶν, ἀναφέρων τοὺς περὶ Σηρῶν στίχους Διονυσίου τοῦ Περιηγητοῦ· «οἵ τε βόας μὲν ἀναίνονται καὶ ἴφια μῆλα, αἰόλα δὲ ξαίνοντες ἐρήμης ἄνθεα γαίης εἵματα τεύχουσιν πολυδαίδαλα, τιμήεντα, εἰδόμενα χροιῇ λειμωνίδος ἄνθεσι ποίης· κείνοις οὔ τί κεν ἔργον ἀραχνάων ἐρίσειεν», ὑπελάμβανεν ὅτι τὰ σηρικὰ ἦσαν διάφορα τῆς μετάξης. Ὁ δὲ Πολυδεύκης καὶ αὐτὸς λέγει· «τὰ δὲ (ὑφάσματα) ἐκ βομβύκων· σκώληκές εἰσιν οἱ βόμβυκες, ἀφ' ἑαυτῶν τὰ νήματα ἀνέντες, ὥσπερ ὁ ἀράχνης· ἔνιοι δὲ καὶ τοὺς Σῆρας ἀπὸ τοιούτων ἑτέρων ζώων ἀθροίζειν φασὶ τὰ ὑφάσματα». Πάντως δὲ σημειωτέον ὅτι ἡ μέταξα ἤρχετο εἰς Ἑλλάδα ὑπὸ δύο εἴδη, τὸ μὲν ἐξειργασμένη ὡς ὑφάσματα, καὶ τότε ταῦτα ὠνομάζοντο σηρικὰ ὡς ἀπὸ Σηρῶν ὑφάσματα, τὸ δὲ συνηθέστερον ὡς ἀκατέργαστος, καὶ τότε ἐκαλεῖτο μέταξα. Οὕτω δὲ μεταφερόμενα ἐκεῖθεν τὰ βομβύκια (κουκούλια), κατὰ πρῶτον ἐν Ἑλλάδι ἀνεπηνίζοντο, ἀνεμηρύοντο ἢ ἀνελύοντο, καὶ ἐκ τῶν νημάτων ὑφαίνοντο τὰ βομβύκινα. Ἄλλως δὲ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα οὐδὲ καὶ μόνον εἰσήχθη εἰς Ἑλλάδα ἡ χρῆσις βομβυκίνων ἱματίων, πρωϊαίτατα δὲ ἐπεκράτει ἐν Ἀσίᾳ, καὶ τοιαῦται φαίνεται ὅτι ἦσαν αἱ Μηδικαὶ ἐσθῆτες, αἳ ἐδίδοντο ὡς τιμὴ καὶ δωρεά· διὸ καὶ ἡ ἐσθής, ἣν οἱ μετὰ ταῦτα ἐκάλουν σηρικήν, ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν πάλαι Ἑλλήνων Μηδική. Τοὐναντίον δὲ ἐν Ἑλλάδι ἡ ἰδίως μεταξουργία φαίνεται ὅτι καὶ ἐπὶ Ἀριστοτέλους ἔτι ἦν λίαν περιωρισμένη, διότι λέγει ὅτι ἔνιαι μόνον τῶν γυναικῶν ὕφαινον. Ἀλλὰ τοῦτο οὐδαμῶς ἀποκλείει καὶ τὴν εἰσαγωγὴν ἑτοίμων ὑφασμάτων. Πάντως ὅμως ἡ χρῆσις τῶν βομβυκίνων ἦν περιωρισμένη, διότι πρῶτον μὲν λείπουσιν ἡμῖν μαρτυρίαι, ἔπειτα δὲ ἡ τιμὴ τῆς μετάξης καὶ κατὰ ὀψιαιτέρους χρόνους ἦν ὑπέρογκος. Ἐν ὑστέροις χρόνοις ἀναφέρονται καὶ χιτῶνες μετάξινοι· οὕτω λέγεται παρ' Ἀλκίφρονι· «βόμβυξ δ' ἦν τὸ χιτώνιον».

§ 7. Συχνότερον ὅμως καὶ βεβαιότερον ἀπαντῶνται ἐν Ἑλ-

λάδι ὡς ἐνδύματα πολυτελῆ καὶ λεπτά, καὶ μάλιστα προσκρούοντα καὶ σκανδαλώδη διὰ τὴν διαφανῆ λεπτότητα αὐτῶν, τὰ ἀμόργινα καὶ τὰ συνηθέστερον παρὰ τοῖς ῥωμαίοις ποιηταῖς μνημονευόμενα κῶα ὑφάσματα. Καὶ τὰ μὲν ἀμόργινα, ὀνομασθέντα οὕτως ἢ ἀπὸ τῆς νήσου Ἀμοργοῦ, ἔνθα κατεσκευάζοντο τὰ ἄριστα, ἢ ἐκ τοῦ χρώματος τῆς ἀμόργης, τοὐτέστι τῆς τρυγίας ἢ ὑποστάθμης τοῦ ἐλαίου κατά τινα ἀπίθανον ἐξήγησιν τοῦ Εὐσταθίου, εἴτε ἐκ τοῦ φυτοῦ ἀμόργης ἢ ἀμοργίδος ἢ καὶ ἀμοργοῦ, ἀφ' οὗ, ἐν ἀφθονίᾳ εὑρισκομένου, ἐκεῖ ἴσως τὸ πάλαι ὠνομάσθη καὶ ἡ νῆσος, ἦσαν εἶδος βύσσου κατὰ τὴν προεκτεθεῖσαν πιθανωτέραν σημασίαν τῆς λέξεως, ὥς τινος ἀπροσδιορίστου ἀκριβέστερον εἴδους λίνου, ἀλλὰ λεπτοτέρου καὶ αὐτοῦ καὶ τῆς καρπάσου. Τὰ τοιαῦτα ὑφάσματα καὶ ἐνδύματα ἐκαλοῦντο ἔτι ἀμοργίδια, ἀμοργίδες, χιτῶνες ἀμόργινοι καὶ χιτώνια ἀμόργινα. Καὶ τὰ μὲν παρ' Ἀριστοφάνει ἀμόργινα χιτώνια ἐκλαμβάνονται ὡς συνώνυμα τοῖς διαφανέσι χιτωνίοις· παρ' Αἰσχίνῃ δὲ ἀναφέρεται καὶ ἐν Ἀθήναις γυνὴ ἐπισταμένη ἀμόργινα ἐργάζεσθαι καὶ ἐκφέρουσα λεπτὰ ἔργα εἰς τὴν ἀγοράν. Καὶ ἐκ τούτων μὲν φαίνεται ὅτι ἦσαν λεπτοτάτης ἐργασίας καὶ διαφανῆ, περὶ δὲ αὐτῆς τῆς ὕλης ὅτι ὡμοίαζε βύσσῳ, παρατίθεμεν τὰς εἰδήσεις τῶν ἀρχαίων γραμματικῶν. Ὁ μὲν Εὐστάθιος λέγει· «τὸ ἀμόργινος προπαραξυτόνως χιτῶνος ἐπίθετον ἀπὸ χρώματος ἴσως ἐλαιοχρόου τινός· ἀμόργη γὰρ ἡ τοῦ ἐλαίου ὑποστάθμη, ὅ ἐστιν ὁ τρυγίας. Παυσανίας δέ, οὗ τὸ Ἀττικὸν λεξικόν, ἄλλο τι ἐμφαίνει λέγων, ἀμοργὸς ὅμοιον βύσσῳ». Ἐπίσης ὁ Ἁρποκρατίων· «ἀμοργὸς ἔστι παραπλήσιόν τι βύσσῳ». Ὁ δὲ Πολυδεύκης συγκαταλέγει αὐτὰ μετὰ τῶν λινῶν· «τὰ δὲ ἀμόργινα γίγνεσθαι μὲν τὰ ἄριστα ἐν τῇ Ἀμοργῷ· λίνου δ' οὖν καὶ ταύτας εἶναι λέγουσιν· ὁ δὲ ἀμόργινος χιτὼν καὶ ἀμοργὶς ἐκαλεῖτο». Ἀλλαχοῦ δὲ τὰ ἀμόργινα ἐξηγοῦνται ὡς τὰ πορφυροβαφῆ νήματα καὶ λεπτά, καὶ ἡ ἀμοργὶς ὡς τὸ λεπτότατον τοῦ καλάμου τῆς ἀνθήλης καὶ ἐοικὸς τῇ βύσσῳ· ἡ δὲ παρ' Ἀριστοφάνει ἄλοπος ἀμοργὶς (τῆς λινοκαλάμης) ἑρμηνεύεται ὑπὸ τοῦ σχολιαστοῦ· «ἔστι δὲ ἡ ἀμοργὶς ὅμοιον ἀλεπίστῳ λίνῳ· περιλεπίζουσι δὲ αὐτὸ καὶ ἐργάζονται· ἔστι δὲ σφόδρα λεπτὸν ὑπὲρ τὴν

βύσσον καὶ τὴν κάρπασον». Ἐκ τούτων φαίνεται ὅτι ἡ σημασία σαλεύει μεταξὺ φυτοῦ καὶ χρώματος ἀμοργίδος, καὶ τὸ τελευταῖον ἔχεται πλείονος πιθανότητος ἔκ τε τοῦ παρὰ Στεφάνῳ τῷ Βυζαντίῳ ἀναφερομένου, ὅτι ὁ ἀμόργινος χιτὼν χρώματος ἴδιον, καὶ ἐκ τῆς παρατηρουμένης ἐν τῇ νήσῳ ἰδιαιτέρας χρωστικῆς ἐρυθρᾶς ὕλης. Ἐπίσης ἐκ βύσσου ἢ καὶ ἐκ μετάξης, ὡς τεκμηριοῖ τὸ προμνησθὲν τοῦ Ἀριστοτέλους χωρίον, ἦσαν τὰ κῷα ὑφάσματα, ὄντα καὶ αὐτὰ τόσον διαφανῆ, ὥστε αἱ ἐν τοιούτοις χιτωνίοις ἐνδεδυμέναι ἦσαν οὐδὲν μᾶλλον ἢ γυμναί, καὶ διὰ τοῦτο προσφυῶς ὁ Λουκιανὸς καλεῖ αὐτὰ εἰς πρόφασιν ἐσθῆτα, καὶ περί τινων αὐλητρίδων ἐν τοιούτοις χιτῶσιν εἰσελθουσῶν εἰς ἑστίασίν τινα προσφυῶς εἶπεν ἄλλος τις· «ἐμοὶ μὲν γυμναὶ δοκῶ, πλὴν ἔλεγόν τινες αὐτὰς ἔχειν χιτῶνας». Περιεργείας χάριν ἀναφέρομεν ἐνταῦθα καὶ τὰ ἐκ τῆς παρὰ τὴν Εὐβοϊκὴν Κάρυστον ἀσβέστου κατασκευαζόμενα ὑφάσματα, περὶ ὧν ὁ Στράβων λέγει· «ἐν δὲ τῇ Καρύστῳ καὶ ἡ λίθος φύεται ἡ ξαινομένη καὶ ὑφαινομένη, ὥστε τὰ ὕφη χειρόμακτρα γίνεσθαι, ῥυπωθέντα δ' εἰς φλόγα βάλλεσθαι καὶ ἀποκαθαίρεσθαι τῇ πλύσει τὸν πίνον παραπλησίως.» Παρόμοια λέγει καὶ ὁ Πλούταρχος· «τῆς δ' ἐν Καρύστῳ πέτρας, χρόνος οὐ πολύς, ἀφ' οὗ πέπαυται μηρύματα λίθων μαλακὰ νηματώδη συνεκφέρεσθαι». Τὰ αὐτὰ λέγει καὶ περὶ τῶν Βρσχμάνων ὁ Ἱεροκλῆς παρὰ Στεφάνῳ· «χρῶνται δὲ ἐσθῆτι λινῇ τῇ ἐκ πετρῶν· λίθων γὰρ μηρύματα μαλακὰ καὶ δερματώδη συνυφαίνουσιν, ἐξ ὧν ὑφάσματα γίνεται μήτε πυρὶ καιόμενα, μήτε ὕδατι καθαιρόμενα, ἀλλ' ἐπειδὰν ῥύπου καὶ κηλῖδος ἐμπλησθῇ, ἐμβληθέντα εἰς φλόγα, λευκὰ καὶ διαφανῆ γίγνεται.»

§ 8. Ἐπανερχόμενοι νῦν ἐκ τοῦ χρώματος καὶ τῆς ὕλης τῶν γυναικείων ἱματίων εἰς τὸν προσδιορισμὸν καὶ τῶν ἄλλων συστατικῶν μερῶν τοῦ γυναικείου ἱματισμοῦ, εὑρίσκομεν πρῶτον τὸ ζήτημα, ἂν ὁ χιτὼν ἐφορεῖτο ἀμέσως πρὸς τῇ σαρκί, ἢ ἐφόρουν ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἔτι ὑπὸ τοῦτον τὸν χιτῶνα καί τι ἄλλο ἐπέχον τόπον τοῦ παρ' ἡμῖν ξενίζοντος κατὰ τὸ ὄνομα ὑποκαμίσου. Περὶ τούτου, εἰ καὶ εἰδήσεις ἀρχαίων συγγραφέων καὶ μαρτυρίαι γραμματικῶν καὶ τεχνικὰ μνημεῖα οὐδαμῶς αἴρουσι πᾶσαν

ἀμφιβολίαν καὶ ἀντίφασιν, βεβαιοῦται ὅμως ὅτι ἐν ἑκατέρῳ τῷ ἱματισμῷ εὑρίσκετο ἐν εἴδει ὑπενδύτου ἢ ὑποχιτωνίου βραχὺς χιτών, ὃς ἰδίως παρὰ μὲν ταῖς γυναιξὶν ἐκαλεῖτο χιτώνιον ἢ χιτωνάριον, παρὰ δὲ τοῖς ἀνδράσι χιτωνίσκος· ὡς μεγάλην ἀκυρολεξίαν ἐξελέγχει ὁ Λουκιανὸς τὴν ὑπό τινος ἀτόπου καινοτόμου περὶ τὴν γλῶσσαν χρῆσιν τοῦ χιτωνίου παρ' ἀνδράσι· «πῶς οἴει κατὰ γῆς δῦναι ἠὐχόμην, ἐκεῖνα ἀκούων σου ἐπιδεικνυμένου, ὅτε χιτώνιον μὲν καὶ τὸν ἀνδρεῖον ᾧου λέγεσθαι, δουλάρια δὲ καὶ τοὺς ἄῤῥενας τῶν ἀκολούθων ἀπεκάλεις, ἃ τίς οὐκ οἶδεν ὅτι χιτώνιον μὲν γυναικὸς ἐσθής, δουλάρια δὲ τὰ θήλεα καλοῦσι»; Ὁ δὲ Εὐστάθιος σημειοῖ ὅτι «ὁ ἀνδρεῖος χιτωνίσκος, ὅ τινες ἐπενδύτην, τὸ δὲ βραχὺ χιτωνισκάριον· χιτώνιον δὲ καὶ χιτωνάριον λεπτὸν ἔνδυμα γυναικεῖον πολυτελές». Διὸ παρ' Ἀριστοφάνει αἱ γυναῖκες λέγουσι περὶ ἑαυτῶν ὅτι παρίασι γυμναὶ ἐν τοῖς χιτωνίοις τοῖς ἀμοργίνοις. Περὶ δὲ τῆς κατασάρκου χρήσεως τοῦ τοιούτου χιτωνίου ἄριστα μαρτυρεῖ ἡ περὶ τῆς κρινομένης ὡραίας Φρύνης (ἀφ' ἧς ὁ μὲν Ἀπελλῆς ἀνεγράψατο τὴν ἀναδυομένην Ἀφροδίτην, ὁ δὲ Πραξιτέλης ἐπλάσατο τὴν Κνιδίαν Ἀφροδίτην) ἐπίνοια τοῦ συνηγόρου αὐτῆς Ὑπερείδου· οὗτος «ὡς οὐδὲν ἤνυε λέγων καὶ οἱ δικασταὶ ἦσαν ἐπίδοξοι ὅτι ἔμελλον καταψηφιεῖσθαι αὐτῆς, παραγαγὼν αὐτὴν εἰς τὸ ἐμφανὲς καὶ περιῤῥήξας τοὺς χιτωνίσκους, γυμνά τε τὰ στέρνα ποιήσας, τοὺς ἐπιλογικοὺς οἴκτους ἐκ τῆς ὄψεως αὐτῆς ἐπερρήτόρευσε, δεισιδαιμονῆσαί τ' ἐποίησε τοὺς δικαστὰς τὴν ὑποφῆτιν καὶ ζάκορον Ἀφροδίτης ἐλέῳ χρησαμένους μὴ ἀποκτεῖναι· καὶ ἀφεθείσης ἐγράφη μετὰ ταῦτα ψήφισμα μηδένα οἰκτίζεσθαι τῶν λεγόντων ὑπέρ τινος, μηδὲ βλεπόμενον τὸν κατηγορούμενον ἢ τὴν κατηγορουμένην κρίνεσθαι· ἦν δὲ ὄντως μᾶλλον ἡ Φρύνη καλὴ ἐν τοῖς μὴ βλεπομένοις· διόπερ οὐδὲ ῥαδίως ἦν αὐτὴν ἰδεῖν γυμνήν· ἐχέσαρκον γὰρ χιτώνιον ἠμπείχετο καὶ τοῖς δημοσίοις οὐκ ἐχρῆτο βαλανείοις». Ἦν δὲ τὸ ἐχέσαρκον αὐτὸ τοῦτο τὸ χιτώνιον, οὐδὲ χρεία διακρίνειν μεταξὺ ὑποχιτωνίου καὶ ἐχεσάρκου, ὡς δύο διαφόρων ἐνδυμάτων. Εἶχε δὲ τοῦτο τὸ χιτώνιον ἔν τε τῇ ἀττικῇ καὶ τῇ δωρικῇ στολῇ πτέρυγας, ἃς ἠδύναντο ἐκκομβοῦν, ὅπως ἀπογυμνῶσι τὸ δεξιὸν

μέρος τοῦ στέρνου, καὶ τοῦτο ἦν τὸ παραλύειν τὴν πτέρυγα τοῦ χιτωνίου. Καὶ ἐν μὲν τῇ δωρικῇ στολῇ τὸ χιτώνιον ἦν τὸ μόνον ἔνδυμα τῶν γυναικῶν ἐν τῇ οἰκίᾳ τοὐλάχιστον, τῶν δὲ παρθένων καὶ ἐκτὸς τῆς οἰκίας· διὰ τοῦτο καὶ αἱ Δωρίδες κόραι ἢ Σπαρτιάτιδες παρθένοι ἀναφέρονται ὡς μονοχίτωνες, καὶ ἡ ἀναμπέχονος καὶ μονοχίτων γυνὴ θεωρεῖται ὡς ἠσθημένη Πελοποννησιακῶς. Ἐφόρουν δὲ αἱ Λάκαιναι νεάνιδες τοῦτο τὸ φόρημα ἀνοικτὸν καὶ ἀναπεπταμένον, καὶ διὰ τοῦτο ἐκαλοῦντο ὑπὸ τῶν ποιητῶν Λάκαιναι φαινομηρίδες, ἢ κατ' Εὐριπίδην βαδίζουσαι «γυμνοῖσι μηροῖς καὶ πέπλοις ἀνειμένοις»· διότι τῷ ὄντι τοῦ παρθενικοῦ χιτῶνος αἱ πτέρυγες οὐκ ἦσαν συνερραμμέναι κάτωθεν, ἀλλ' ἀνεπτύσσοντο καὶ συνανεγύμνουν ὅλον τὸν μηρὸν ἐν τῷ βαδίζειν· οὕτως ὁ Σοφοκλῆς λέγει περὶ Ἑρμιόνης, «ἆς ἔς' ἄστολος χιτὼν ἀραιὸν ἀμφὶ μηρὸν πτύσσεται». Καὶ τοῦτο μᾶλλον, ἢ ὁ κατὰ τὰς χειρίδας σχιστὸς χιτών, ἦν ὁ σχιστὸς χιτὼν τῶν Σπαρτιατίδων, περὶ οὗ ὁ Πολυδεύκης λέγει· «ἐκαλεῖτο δὲ οὕτω καὶ ὁ τῶν παρθένων χιτωνίσκος, οὗ παραλύσαντες ἄχρι τινὸς τὰς πτέρυγας ἐκ τῆς κάτω πέζης παρέφαινον τοὺς μηροὺς μάλιστα αἱ Σπαρτιάτιδες, ἃς διὰ τοῦτο φαινομήριδας ὠνόμαζον». Ἀλλ' ὅτι οὐδαμῶς ἐξάγεται ὅτι οὗτος ἦν ὁ αὐτὸς τῷ ἱματίῳ ἢ πέπλῳ, ὥς τινες ἐνόμισαν, δεικνύουσι τὰ τεχνικὰ μνημεῖα. Παρεδέξαντο δέ τινες τοιαύτην ταὐτότητα, ἵνα ἄρωσι τὰς ἀμφιβολίας καὶ ἀντιφάσεις τῶν ἀρχαίων σχολιαστῶν καὶ γραμματικῶν, οἵας ὑποδεικνύει ἡμῖν ὁ Εὐστάθιος. «Αἴλιος γοῦν Διονύσιος δωριάζειν φησὶ τὸ παραφαίνειν καὶ παραγυμνοῦν πολύ τι τοῦ σώματος· αἱ γὰρ κατὰ Πελοπόννησον, φησί, κόραι διημέρευον ἄζωστοι καὶ ἀχίτωνες, ἱμάτιον μόνον ἐπὶ θατέρᾳ ἐμπεπορπημέναι· καὶ ὅρα ἐνταῦθα διαφορὰν χιτῶνος καὶ ἱματίου. Παυσανίας δὲ καὶ αὐτὸς δωριάζειν φησὶ τὸ παραγυμνοῦσθαι· δωρικὸν γάρ, φησί, τὸ παραφαίνειν τὸ σῶμα καὶ τὸ μηδὲ ζώνας ἔχειν, τὸ πολὺ δὲ χιτῶνας φορεῖν.... καὶ ὅρα, ὡς ὁ μὲν Διονύσιος ἀπέφησε τῶν Δωριάδων τὸ χιτωνοφορεῖν, Παυσανίας δὲ χιτῶνας αὐτὰς φορεῖν ἔφη, πλὴν οὐκ ἀεί, ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πολύ». Ἀλλὰ τοῦτο σημαίνει τὸ μέγιστον ὅτι τινὲς ἐφόρουν τὸν πέπλον μόνον ἄνευ χιτῶνος. Ἦσαν δὲ οὐχὶ ἄζωστοι οἱ

τοιοῦτοι χιτῶνες, εἰ καὶ ὁ Καλλίμαχος θέλει ἐπικυροῦν τοῦτο διὰ τῶν ἀρχαίων γραφῶν, ἀλλ' οἱ μὴ ζωννύμενοι χιτῶνες οἱ καλούμενοι ὀρθοστάδιοι ἀπαντῶνται ἀλλαχοῦ, ὡς ἐν τῇ Ἀττικῇ τὰ κιμβερικὰ ὀρθοστάδια, δηλαδὴ οἱ μὴ ζωννύμενοι διαφανεῖς χιτωνίσκοι. Ἐπὶ δὲ τῆς κυρίως ἐσθῆτος εἶχον αἱ γυναῖκες καὶ ζώνιον ἢ ζώνην, εὑρισκομένην καὶ παρ' ἀνδράσιν, ὅτε καὶ ἰδίως ὠνομάζετο ζώνη, ὡς διακρίνει ὁ Μοῖρις· «ζώνιον τὸ γυναικεῖον Ἀττικῶς, ζώνη ἡ τοῦ ἀνδρός». Ἐφόρουν δὲ ταύτην τὴν ζώνην ἢ ὑψηλότερον καὶ ἀμέσως ὑπὸ τὸ στέρνον, εἴτε ταπεινότερον ὑπεράνω τῶν ἰσχίων· διὸ καὶ αἱ γυναῖκες παρ' Ὁμήρῳ καὶ ἄλλοις ποιηταῖς ἐπικαλοῦνται βαθύζωνοι ἢ βαθύκολποι, ὅπερ ἀρχαῖοι τινὲς ἑρμηνευταὶ ἤθελον περιορίζειν μόνον εἰς Ἀσιάτιδας γυναῖκας, ἐν ᾧ καὶ τὸ ἐπίθετον εὔζωνος, καθὰ καὶ τὸ βαθύπεπλος καὶ βαθύζωνος καὶ τανύπεπλος ἀποδίδονται ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου γενικῶς πάσαις ταῖς Ἑλληνίσιν. Ἔτι δὲ καὶ κροσσοὶ ἢ ὗσανοι ὑπῆρχον ἐν ταύταις ταῖς ζώναις, καὶ τοιαύτας κροσσωτὰς ζώνας εἶχον οὐχὶ μόνον αἱ Περσίδες, ἀλλὰ καὶ ἡ Ἥρα παρίσταται παρ' Ὁμήρῳ ζωσαμένη ζώνην ἑκατὸν θυσάνοις ἀραρυῖαν. Περὶ τοῦ βαθύκολπος τὸ πλεῖστον δυνάμεθα ἐκλαβεῖν ὅτι ὁ μέγας ἢ βαθὺς κόλπος ἦν παρ' Ὁμήρῳ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς στολῆς τῶν Ἀσιατίδων, εἶτα δὲ καὶ τοῦ Ἰωνικοῦ ἱματισμοῦ, διὸ παρὰ Πινδάρῳ καὶ αἱ Μοῦσαι καλοῦνται βαθύκολποι. Ἀλλὰ μετὰ ταύτης τῆς ζώνης, ἥτις ἐνίοτε ἦν καὶ διπλῆ, οὐδέποτε πρέπει συγχέειν τὸν στηθόδεσμον, ὃς εὑρίσκετο ὑπὸ τὸ ἱμάτιον καὶ ἐπεῖχε τὸν τόπον τοῦ καὶ παρ' ἡμῖν εὐχρήστου στηθοδέσμου. Ἐλαλεῖτο δὲ οὗτος καὶ στρόφιον (στρόφος, στρόβος), ἔτι δὲ καὶ ταινία καὶ μίτρα καὶ ἀπόδεσμος καὶ μαστόδετα καὶ μηλοῦχος. Ἐπίσης διάφορον τῆς ζώνης καὶ τὸ περίζωμα ἢ ἡ περιζώστρα, τὸ περὶ τῇ γαστρὶ ζῶσμα, περὶ οὗ τινες ἀτόπως ἐνόμισαν ὅτι μετεχειρίζοντο αὐτό, ἵνα περιζώσωσι τὴν μεγάλην γαστέρα. Ἐν γένει δὲ αἱ Ἑλληνίδες, μὴ ἀπηλλαγμέναι καὶ αὐταὶ τοῦ καλλωπιστικοῦ καὶ φιλαρέσκου τῶν γυναικῶν, ἐγίνωσκον καὶ αὐταὶ πολλὰ μυστικὰ γυναικεῖα ἐπικουρήματα, ἢ ἵνα ἐξαίρωσι τὴν ὑπάρχουσαν ὡραιότητα, ἢ ἵνα καλύπτωσι τὰς φυσικὰς ἀσχημίας καὶ φαίνωνται

ἀρεστότεραι, εἰ καὶ πολλὰ τούτων ἀναφέρονται ὡς εὔχρηστα παρὰ ταῖς ἑταίραις. Μακρὸν κατάλογον τοιούτων παρέχει τῷ βουλομένῳ ὁ κωμικὸς Ἄλεξις παρ' Ἀθηναίῳ (ΙΓ', 23).

§ 9. Περὶ δὲ τῆς διασκευῆς τῆς κόμης τὸ μέγιστον δυνάμεθα ποιεῖσθαι μεταξὺ ὑπάνδρων γυναικῶν καὶ παρθένων ταύτην τὴν διάκρισιν, ὅτι αἱ μὲν ὕπανδροι ἐφόρουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διάφορα εἴδη καλυμμάτων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, αἱ δὲ παρθένοι περιωρίζοντο ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εἰς ἔντεχνον διάταξιν τῆς φυσικῆς κόμης, ὁποίαν περιγράψομεν κατωτέρω· τοῦτο μανθάνομεν καὶ ἐκ τῆς Πολυγνωτείου γραφῆς, ἔνθα αἱ μὲν ὕπανδροι Ἀνδρομάχη καὶ Μηδεσικάστη καλύμματα ἦσαν ἐπικείμεναι, Πολυξένη δὲ κατὰ τὰ εἰθισμένα παρθένοις ἀναπέπλεκται τὰς ἐν τῇ κεφαλῇ τρίχας. Αἱ ὕπανδροι συνηθέστερον, αἱ παρθένοι δ' ἐνίοτε, περιέβαλλον τὴν κόμην καὶ τὴν κεφαλὴν διὰ διαφόρων τὸ εἶδος ταινιῶν, καὶ ἄλλων καλυμμάτων καὶ κοσμημάτων. Παρ' Ὁμήρῳ ἤδη ἀναφέρονται σιγαλόεντα δέσματα κρατὸς ἄμπυξ, κεκρύφαλος καὶ πλεκτὴ ἀναδέσμη καὶ κρήδεμνον. Τὸ ἁπλούστατον τούτων ἦν ἡ ἁπλῆ ταινία (ταινίδιον) ἡ καλουμένη καὶ μίτρα καὶ παρ' Ὁμήρῳ ἀναδέσμη καὶ ἐξηγουμένη, ὡς σειρά, ἣν κύκλῳ περὶ τοὺς κροτάφους ἀναδοῦσιν, ἥτις ἦν οὐχὶ ὑφαντή, ἀλλὰ πλεκτή, χρησιμεύουσα κυρίως, ἵνα συνέχῃ περὶ τὴν κεφαλὴν τὴν κόμην, καὶ ἀπέληγεν ἢ εἰς σφενδόνην, δηλαδὴ εἰς ταινίαν σφενδονοειδῶς ἐν τῷ μέσῳ ἐπὶ τοῦ μετώπου εὐρυνομένην καὶ πρὸς τὰ ἄκρα ἑκατέρωθεν ἀποστενουμένην, ἢ εἰς ὀπισθοσφενδόνην, οὖσαν εὐρεῖαν καὶ κατὰ τὸ ὄπισθεν μέρος ἢ ἐκεῖ μόνον, ἢ καὶ συναμφότερα εἰς σφενδόνην καὶ ὀπισθοσφενδόνην. Ἦσαν δὲ αὗται πολλάκις καὶ ἐπίχρυσοι ἢ κεχρυσωμέναι ταινίαι. Τοιοῦτος δὲ γυναικεῖος κόσμος κεφαλῆς φαίνεται, ὅτι ἦν κατὰ μερικήν τινα ἔννοιαν καὶ ἡ στλεγγίς, δέρμα τι κεχρυσωμένον, ὃ περὶ τὴν κεφαλὴν ἐφόρουν. Ὑπῆρχον δὲ καὶ ἄλλα σακκοειδῆ ἢ δικτυοειδῆ καλύμματα κεφαλῆς, ἐν οἷς διακριτέον τὸν κεκρύφαλον, τὸν σάκκον καὶ τὴν κατ' ἰδιαιτέραν σημασίαν μίτραν. Καὶ ὁ μὲν κεκρύφαλος ἦν ἀμφιβληστροειδὲς ἢ δικτυοειδές τι, ὅπερ ἐπέρριπτον ἐπὶ τῆς κόμης οὐχὶ μόνον ἐν νυκτί, ἀλλὰ καὶ ἐν ἡμέρᾳ χάριν εὐκολίας (ὡς αἱ Ῥωμαῖδες τὸ ἀντιστοι-

χοῦν reticulum). Ἐπλέκοντο δὲ μόνον ἐκ νημάτων, καὶ διὰ τοῦτο οἱ τεχνῖται τοιούτων ἐκαλοῦντο κεκρυφαλοπλόκοι, ἴσως δὲ ἐνίοτε καὶ σακχυφάνται, ὅπερ ἐξηγεῖται μὲν καὶ οἱ πλέκοντες τοὺς κεκρυφάλους ταῖς γυναιξίν, ἀλλὰ πιθανώτερον σημαίνει τοὺς πλέκοντας τοὺς σάκκους τοὺς χρησιμεύοντας ὡς καλύμματα τῆς κεφαλῆς παρὰ ταῖς γυναιξίν. Ἄλλως δ' ἐπλέκοντο ἐνίοτε καὶ ἐξ ἐπιχρύσων νημάτων καὶ ἐκ βομβυκίων ἢ μετάξης, ὡς καὶ ἐκ τῆς πολυτίμου κιτρίνης βύσσου τῆς Ἠλείας, ἀλλὰ βεβαίως καὶ ἐξ εὐτελεστέρων ὑλῶν. Τὸν αὐτὸν ἐννοοῦσιν οἱ πλεῖστοι τῶν ἀρχαίων γραμματικῶν καὶ διὰ τῆς λέξεως τρίχαπτον, τὸ βομβύκινον ὕφασμα τὸ ἁπτόμενον τῶν τριχῶν τῆς κεφαλῆς, εἰ καὶ ὁ Πολυδεύκης ἐξηγεῖ αὐτὸ ὅλως διαφόρως ὡς ὕφασμα ἢ πλέγμα ἐκ τριχῶν· ὁ κεκρύφαλος ἐκαλεῖτο μεταγενεστέρως καὶ κρυκόφαντος. Οἱ δὲ σάκκοι συνηθέστατα ἦσαν καλύμματα ἐκ χονδροτέρου ὑφάσματος, ὁτὲ μὲν καλύπτοντα ὅλην τὴν κεφαλήν, ὥστε πολλάκις αἱ τρίχες κατήρχοντο ἐπὶ τοῦ ὤμου ὡς ἔν τινι σάκκῳ, ὁτὲ δὲ λείποντα ἐλεύθερον τὸ ἔμπροσθεν μέρος καὶ συνδεόμενα ἐπὶ τοῦ μετώπου, ὁτὲ δὲ ἀνοικτὰ ὄπισθεν, ὥστε ἐξήρχετο πλόκαμος τριχῶν. Ἀπὸ δὲ τοῦ θυσάνου τοῦ σάκκου ἤρτηντο ἐνίοτε καὶ κροσσοί. Κατεσκευάζοντο δ' ἐκ διαφόρων ὑλῶν, ἐκ μετάξης, βύσσου καὶ ἐρίου, ὁ δὲ ἐκ τοῦ τελευταίου σάκκος (ἢ κεκρύφαλος) ἐκαλεῖτο καὶ φαρίον. Συνήθως ἦσαν κεχρωσμένοι καὶ συχνάκις φαίνονται, ὡς καὶ αἱ καλύπτραι, κατεσκευασμένοι ἄλλοτε μὲν ἐκ μονόχρου, ἄλλοτε ἐκ ποικιλόχρου, ἔτι δὲ καὶ ἐκ πλινθιωτοῦ ὑφάσματος, εἴτε πλινθοβαφοῦς, εἴτε πλινθυφοῦς. Πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν μετεχειρίζοντο ἔνίοτε καὶ πομφόλυγας, αἵτινες ἑρμηνεύονται τὰ δερμάτινα, ἃ ἐπὶ τῶν κεφαλῶν αἱ γυναῖκες ἔχουσιν. Εἶτα ἔρχονται αἱ καλύπτραι, αἳ κακῶς ἐξηγοῦνται ὑπό τινων ὡς μίτραι, συνηθέστερον δὲ ἐκαλοῦντο κρήδεμνα (δέειν — κάρη, οἱονεὶ κεφαλόδεσμοι), καλύμματα κεφαλῆς παρειμένα μέχρι τῶν ὤμων. Εἰ καὶ πολλαχῶς ἀποδεικνύεται ὅτι αἱ δύο λέξεις συνωνυμοῦσιν, ἐποιήσαντό τινες ταύτην τὴν διάκρισιν, ὅτι ἡ καλύπτρα ἦν ἁπλούστερον κάλυμμα, φορούμενον ἐν τῇ κεφαλῇ ὑπὸ τῶν ὀλίγον χρόνον περὶ τὸν κόσμον καταναλισκουσῶν γυναικῶν, τὸ δὲ κρήδεμνον ἦν τὸ καθ'

αὐτὸ καλύπτον διὰ τῶν πλατέων καταπιπτόντων αὐτοῦ ἄκρων καὶ τὸ πρόσωπον. Διότι τοιαύτη κάλυψις ἦν συνήθης, καὶ μάλιστα αἱ θηβαΐδες γυναῖκες ἐκαλύπτοντο τὸ πρόσωπον κατὰ τρόπον ἀντιστοιχοῦντά πως πρὸς τὸ ἔθος τῶν ἀνατολικῶν γυναικῶν· παρ' ἐκείναις τὸ τῶν ἱματίων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς κάλυμμα ἦν τοιοῦτον, ὥστε πᾶν τὸ πρόσωπον ἐφαίνετο ὅτι ἦν κατειλημμένον προσωπιδίῳ, καὶ διεφαίνοντο μόνον οἱ ὀφθαλμοί, πάντα δὲ τὰ λοιπὰ μέρη τοῦ προσώπου κατείχοντο τοῖς ἱματίοις. Ἀμφίβολον, ποία τις ἦν ἡ παρωπὶς ἡ καλουμένη προσωπὶς τῶν γυναικῶν. Ἐνταῦθα καταλεκτέον ἔτι μεταξὺ τῶν χρυσῶν ἢ ἐπιχρύσων καλλωπισμῶν τῆς κεφαλῆς τὴν ἄμπυκα, ἥτις ἦν διάδημά τι πρὸς ἀνάδεσιν τῶν τριχῶν καὶ πολυτελέστερος κόσμος, πεποικιλμένος οὐχὶ μόνον χρυσῷ, ἀλλὰ καὶ λίθοις ἐνίοτε, ὃν ἐφόρουν περὶ τὰς κεφαλὰς ἐπισημότεραι γυναῖκες ἢ καὶ θεαί· διὸ καὶ αἱ Μοῦσαι ἀποκαλοῦνται χρυσάμπυκες. Παρ' Ὁμήρῳ ἀναφέρεται ἔτι καὶ στεφάνη πλεκτὴ καὶ αὐτή. Ἔτι δὲ πλείονα τοιαῦτα καταλέγει ὁ Πολυδεύκης· «πυλεῶνας, κάλυκας, καὶ στρόφιον καὶ σφενδόνην καὶ ὀπισθοσφενδόνην, καὶ ἀνάδημα καὶ κάλαμον καὶ καλαμίδα καὶ ἔντροπον, χρυσᾶ καὶ ἐπίχρυσα πάντα· τὸ δὲ ξάνιον ἦν μὲν καὶ αὐτὸ χρυσοῦν, κεφαλῇ κόσμος, ἔνιοι δ' αὐτὸ κτένιον εἶναι νομίζουσιν».

§ 10. Περὶ δὲ τῆς γυναικείας ὑποδήσεως παρατηροῦμεν ὅτι καὶ ἐνταῦθα ἦσαν οὐχὶ εὐάριθμα τὰ διάφορα εἴδη τῶν γυναικείων ὑποδημάτων. Παρὰ τῷ ὀνοματολόγῳ Πολυδεύκει ἀναφέρονται ὑπὲρ τὰ εἴκοσιν εἴδη, ἀλλὰ περὶ τῶν πλείστων ἐξ αὐτῶν οὐδὲν ἄλλο γινώσκομεν ἢ τὸ ὄνομα. Ἐν τούτοις ἄλλα μὲν ἀναφέρονται ὡς κοινὰ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ὑποδήματα, ἀλλὰ δ' ἰδίως ὡς γυναικεῖα, καὶ ἄλλα ὡς ἑταιρικά. Καὶ αὐτὰ δὲ τὰ γυναικεῖα ὑποδήματα διαιροῦνται εἰς δύο κυριωτέρας τάξεις, εἰς ἁπλᾶ πέλματα, ἢ καττύματα, ἐφ' ὧν ἔβαινεν μόνον ἡ πέζα τοῦ ποδός, τὸ δὲ ἄνω μέρος αὐτοῦ περιεδεῖτο μόνον δι' ἱμάντων, καλούμενα ἰδίως πέδιλα μὲν ἐκ τῆς πέζης, μεταγενεστέρως δὲ σάνδαλα ἢ σανδάλια, ἴσως ἐκ τῆς ὕλης, ἐξ ἧς ταῦτα κατ' ἀρχὰς κατεσκευάζοντο, ὡς μικρά τινα σανίδια μετὰ λεπτοτέρων ἢ ἀδροτέρων πελμάτων

ἐκ φελλοῦ, ὃν παρενέβαλλον εἰς τὸ μέσον στρῶμα τοῦ πέλματος, ἵνα βαίνωσιν ἐφ' ὑψηλοτέρων ὑποδημάτων· ἦσαν δὲ ταῦτα οὐχὶ οὐσιωδῶς διάφορα ἀπὸ τῶν ἀνδρικῶν καττυμάτων ἢ σανδάλων, ὡς δεικνύει τοῦτο ἡ χρῆσις τῆς λέξεως σάνδαλον ἐπὶ ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν, ἐπὶ μὲν τῶν πρώτων ὡς συνωνύμου τῇ βλαύτῃ, ἐπὶ δὲ τούτων ἀναφερομένης ὑπὸ τῶν ἀρχαίων γραμματικῶν ὡς κατ' ἐξοχὴν γυναικείου ὑποδήματος, ἐν ᾧ ἡ εὔμαρις ἦν κοινὸν ἀνδράσι πρὸς γυναῖκας ὑπόδημα, βαρβαρικὸν μὲν εὕρημα, ἐξ ἐλαφῆς δὲ πεποιημένον, καὶ τὰ διάβαθρα δὲ κοινὰ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. Ἡ δὲ δευτέρα τάξις, ἥτις καὶ ἐνταῦθα χαρακτηρίζεται διὰ τοῦ γενικοῦ ὀνόματος κοῖλα ὑποδήματα, περιελάμβανε τὰ σύμπαντα τὸν πόδα καλύπτοντα ὑποδήματα. Ἐνταῦθα ἀνήκουσιν ἐν πρώτοις τὰ περσικὰ ἢ αἱ περσικαὶ (ἐμβάδες;), εὐτελῆ ὑποδήματα ἴδια γυναικῶν, καλούμενα ἐνίοτε καὶ κόθορνοι, ἢ τοὐλάχιστον συναλλασσόμενα μετ' αὐτῶν, διότι ἴσως καὶ τὰ περσικὰ ἦσαν κατεσκευασμένα οὐχὶ ἐπὶ τοῦ ἑτέρου ποδός, ἀλλ' οὕτως, ὥστε ἥρμοζον πρὸς ἀμφοτέρους τοὺς πόδας. Τοὐλάχιστον τοιοῦτο γνωστὸν περὶ τοῦ κοθόρνου καὶ ὡς γυναικείου ὑποδήματος, ὁποῖον καὶ περὶ τοῦ τραγικοῦ καθόρνου καὶ τοῦ θηρευτικοῦ, ὅτι ἦν εἶδος ὑποδήματος ἁρμόζοντος ἀμφοτέροις τοῖς ποσίν, ὑπόδημα ἀμφοτεροδέξιον, ὅθεν καὶ ἡ γνωστὴ ἐπωνυμία τοῦ περιφήμου Θηραμένους, ὃν ἀπεκάλουν κόθορνον διὰ τὸν περὶ τὴν πολιτείαν ἀμφοτερισμόν, καὶ ἡ παροιμία εὐμεταβολώτερος κοθόρνου. Φαίνεται δὲ ὅτι ὠνομάσθησαν περσικὰ ἀπὸ τοῦ ποικίλου καὶ καταστίκτου αὐτῶν κατ' ἀναλογίαν τῶν ἄλλων ἐνδυμάτων καὶ πραγμάτων τῶν φερόντων παρ' Ἕλλησι τὴν αὐτὴν ἐπωνυμίαν περσικά, καὶ διὰ τὴν παρὰ τοῖς Ἀσιάταις ἐν γένει γνωστὴν προτίμησιν τῶν ποικιλόχρων, μετὰ δὲ ταῦτα κατήντησαν κοινὰ καὶ εὐτελῆ. Ὡς πολυτελέστερον καὶ κροκοειδὲς ὑπόδημα γυναικῶν ἀναφέρονται αἱ βαυκίδες, ἢ βαυκίδια, ὡς ὑπόδημα δὲ θεραπαινίδων, δούλων καὶ ἐν γένει τῶν ταπεινοτέρων τάξεων ἐχρησίμευον αἱ περιβαρίδες. Αἱ δὲ Βοιωτίδες ἀναφέρονται ἡμῖν φοροῦσαι ὑπόδημα λιτόν, οὐ βαθύ, φοινικοῦν δὲ τῇ χροιᾷ καὶ ταπεινόν, ὑσκλωτὸν δὲ (ἢ ὑσχλωτόν), ὥστε γυμνοὺς σχεδὸν ἐκφαίνεσθαι

τοὺς πόδας. Πρὸ πάντων δὲ φαίνεται ὅτι ἦσαν προσφιλῆ τὰ ἐν Σικυῶνι εὑρεθέντα τὸ πρῶτον ἢ ἐκεῖ κατασκευαζόμενα Σικυώνια ὑποδήματα. Ἐπίσης ἐκ τῶν σανδαλίων ἐτιμῶντο λίαν τὰ τυῤῥηνικὰ ἢ τυῤῥηνικουργῆ, ἔχοντα τὸ κάττυμα ξύλινον τετράγωνον, τοὺς δ' ἱμάντας ἐπιχρύσους. Γυναικεῖον ἐπίσης ὑπόδημα, ἀλλ' ὡς θηρευτικὸν κοινὸν καὶ τοῖς ἀνδράσιν, ἦσαν αἱ συνώνυμοι πολλάκις τοῖς κοθόρνοις ἐνδρομίδες, χρησιμεύουσαι τοῖς κυνηγοῖς πρὸς δρόμον καὶ ἐν ὀρειναῖς χώραις, καὶ ἀποδιδόμεναι ἰδίως τῇ Ἀρτέμιδι, τῇ Ἀταλάντῃ καὶ ἄλλαις θηρευτικαῖς νύμφαις. Παρὰ τοῖς κωμικοῖς ἀναφέρονται ἔτι ὡς εἴδη γυναικείων ὑποδημάτων καὶ πλοιάρια καὶ ἀκάτια, ἔτι δὲ καὶ ῥάδια ὡς ποικίλον καὶ πολυέλικτον ὑπόδημα. Ἔτι δὲ γυναικεῖα ἦσαν καὶ τὰ ἄφρακτα, αἱ ὀπισθοκρηπῖδες, καννάβια, γυμνοπόδια, περίβαρα (περιβαρίδες;), νυκτιπήδηκες, μεσοπερσικαί, φιττακίδες, Σελευκίδες, νοσσίδες, Ἀμβρακίδες, ἀμφίσφυρα, ἀκροσφύρια, καὶ πολυσχιδὲς Ἀττικὸν καὶ γυναικεῖον ὑπόδημα αἱ κρηπῖδες.

§ 11. Εὐκόλως ἐννοεῖται ὅτι ἔτι μᾶλλον ἰδίαζε τῷ γυναικείῳ φύλῳ ἄπειρος πληθὺς κοσμημάτων προσδιωρισμένων ἢ πρὸς ἰδιαιτέρας πραγματικὰς χρείας αὐτῶν, ἢ πρὸς ἔξαρσιν τῆς ὡραιότητος αὐτῶν. Ἐν τοῖς πρώτοις ἀνήκουσιν αἱ ῥιπίδες, τὰ ῥιπίδια ἢ ῥιπιστήρια (flabellum, éventail), ἴσως πλέγμα ἐκ ψιάθου κατ' ἀρχάς, ἀλλὰ καὶ πτέρινα τοιαῦτα ἀναφέρονται, ὧν ἄλλως σπανίως ἀναφέρεται παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἡ χρῆσις· τοιοῦτος ὁ πτέρινος εὐπαγὴς κύκλος ὁ ἄσσων αὔραν πρὸ παρηίδος Ἑλένης παρὰ βόστρυχον βαρβάροις νόμοις. Εἶτα τὰ σκιάδια (σκιάδεια) ἦσαν ἀπαραίτητα καὶ ταῖς ἄλλαις Ἑλληνίσιν, ἰδίως δὲ ταῖς Ἀττικαῖς, καὶ ἐφέροντο ἐν μὲν ταῖς ἐξόδοις ὑπὸ θεραπαινῶν, ἐν δὲ ταῖς πομπαῖς ὑπο τῶν θυγατέρων τῶν μετοίκων, καὶ γνήσια ἀνθήλια ἢ τὰ παρ' ἡμῖν συνήθη σκιάδεια, ἐκτεινόμενα καὶ συστελλόμενα πρὸς τὸν ἑκάστοτε καιρὸν διὰ κινητῶν ῥαβδίων· τοιαῦτα ἦσαν τὰ σκίρα, μεγάλα λευκὰ σκιάδια, φερόμενα ἐν πομπῇ κατὰ τὰ Σκιροφόρια πρὸς τιμὴν τῆς Ἀθηνᾶς, περὶ ἧς λέγεται ὅτι πρώτη ἐπενόησε σκιάδιον πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ ἡλιακοῦ καύματος. Ἐνταῦθα καταλεκτέον καὶ τὴν θολίαν τὴν ἀναπληροῦσαν πολλάκις τὸ

σκιάδειον καὶ ὁμοιάζουσαν πρὸς τὸ ἀχυρόπλοκον κάλυμμα τῶν παρ' ἡμῖν ἀνδρῶν ἢ γυναικῶν καὶ ὀνομασθεῖσαν οὕτω ἀπὸ τοῦ θολοειδοῦς σχήματος αὐτῆς· «θολία δ' ἐκαλεῖτο πλέγμα τι θολοειδές, ᾧ ἀντὶ σκιαδίου ἐχρῶντο αἱ γυναῖκες», σημειοῖ ὁ Πολυδεύκης· καὶ «πῖλος εἰς ὀξὺ ἀπολήγων, οἱ δὲ σκιάδιον» (Εὐσταθ.) Τὰ δὲ δεύτερα τὰ περιέχοντα πολυπληθῆ εἴδη γυναικείων κόσμων ἐκτὸς τῶν προμνησθέντων τῆς κεφαλῆς ἦσαν περὶ μὲν τοῖς ὠσὶν ἔρματα, διόπαι, ἑλλόβια, ἐνώπια, ἕλικες, ἑλικτῆρες, σίγλαι κατὰ τοὺς Αἰολέας, κατὰ δὲ τοὺς Δωριέας ἀρτίαλα· ἐκαλοῦντο δὲ παρὰ τοῖς κωμῳδοῖς καὶ ἐγκλαστρίδια καὶ βοτρύδια καὶ πλάστρα καὶ καρυάτιδες καὶ ἱπποκάμπια καὶ κενταυρίδες καὶ ἔντροφον καὶ τρίπους, δῆλον ὡς ἀπὸ τῶν σχημάτων θεμένων αὐτῶν τοῖς ἐνωτίοις τὰς προσηγορίας, ὥσπερ καὶ Ὅμηρος τρίγληνα ἔρματα ὠνόμασεν ὡς τριῶν εἰδωλα κορῶν ἔχοντα. Τὰ δὲ περὶ τῷ τραχήλῳ ἐν γένει μὲν εἰπεῖν περιτραχήλια καὶ περιδέραια καὶ δέραια καὶ ὑποδέραια καὶ ὑποδερίδες, ἀλλὰ καὶ ὅρμοι καὶ ἱσθμια καὶ στρεπτοὶ καὶ πλόκοι καὶ πλόκια καὶ στόμια καὶ μαλάκια, καὶ τανθαρυστοὶ ὅρμοι παρὰ Θεοπόμπῳ τῷ κωμικῷ, ὧν κατεκρέμαντο λίθοι τινές, ὡς ἀπὸ τῆς κινήσεως ὠνομάσθαι· καὶ τριοπὶς δὲ ὅρμου εἶδος, τρεῖς ὥσπερ ὀφθαλμοὺς κρεμαστοὺς ἔχοντος, καὶ, ὡς Ἀντιφάνης, κάθεμα· ἐκάλουν δ' αὐτὸ καὶ καθετῆρα· ὠνομάζετο δέ τι καὶ μάννος ἢ μόννος μάλιστα παρὰ τοῖς Δωριεῦσιν. Τὰ δὲ περὶ τοὺς βραχίονας περιβραχιόνια καὶ βραχιόνια, περὶ δὲ τοὺς καρποὺς περικάρπια καὶ ἐχῖνοι καὶ ἀμφιδεῖς καὶ ὄφεις καὶ ψέλλια καὶ χλιδῶνες καὶ βουβάλια, ὧν ἔνια καὶ τοῖς περὶ τοὺς βραχίονας ἐπονομάζουσι καὶ τοῖς περὶ τοὺς πόδας, μάλιστα δὲ τὰς ἀμφιδέας καὶ τοὺς χλιδῶνας. Ἰδίως δὲ τὰ περὶ τοῖς ποσὶ περισφύρια, πέζαι, περιπεζίδες, περιπέζια καὶ αἴγλη καὶ πέδη καὶ περισκελίδες· καὶ γὰρ τούτῳ τῷ ὀνόματι κέχρηνται Μένανδρος καὶ Νικόστρατος οἱ κωμῳδοδιδάσκαλοι· περὶ δὲ τοῖς στέρνοις αἰγίδες καὶ μασχαλιστῆρες. Ἐν δὲ τοῖς δακτύλοις δακτύλιος, δακτυλίδιον, σφραγίς, σφραγίδιον· οὕτω γὰρ τοὺς ἐπισήμους δακτυλίους ὠνόμαζον τοὺς τὰ σήμαντρα ἢ λίθους ἐν αὐτοῖς ἔχοντας. Περὶ δὲ τῷ σμικρῷ δακτύλῳ ἐφόρουν, ὃ ἀκαρὲς ἐκάλουν διὰ σμικρότητα, καὶ ἕτερον

κορίαννον τῷ λιχανῷ περιηρτημένον· καὶ ἄλλους δέ τινας κόσμους ὀνομάζουσιν οἱ κωμῳδοδιδάσκαλοι, λῆρον, ὀχθοίβους, ὄλεθρον, ἑλλέβορον, πομφόλυγας, βάραθρον, περιστέρια, σαμάκια, σισύμβριον, σισάριον, «ὧν οὐ ῥᾴδιον τὰς ἰδέας συννοῆσαι διὰ τὸ μηδὲ πρόχειρον εἶναί τινα κατιδεῖν, εἴτε σπουδάζοντες, εἴτε παίζοντες χρῶνται τοῖς ὀνόμασιν», ὡς σημειοῖ ὁ Πολυδεύκης· καὶ ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς ἐκτίθησι κατὰ λέξιν ἐκ τῶν ἀπολομένων Θεσμοφοριαζουσῶν τοῦ Ἀριστοφάνους ὑπὲρ τὰ πεντήκοντα εἴδη γυναικείων φορημάτων καὶ κόσμων· «ξυρόν, κάτοπτρον, ψαλίδια, κηρωτὴν λίτρον, προκόμιον, ὀχθοίβους, μίτρας, ἀναδήματα, ἄγχουσαν, ὄλεθρον τὸν βαθύν, ψιμύθιον, μύρον, κίσηριν, στρόφι' ὀπισθοσφενδόνην, κάλυμμα, ῥῦκος, περιδέραι', ὑπογράμματα, τρυφοκαλάσιριν, ἑλλέβορον, κεκρύφαλον, ζῶμ' ἀμπεχόνην, τρύφημα, παρυφές, ξυστίδα, χιτῶνα, βάραθρον, ἔγκυκλον, κομμώτριον· τὰ μέγιστα δ' αὐτῶν οὐ λέγεις ταῦτ'· εἶτα τί; διόπας, διάλιθον, πλάστρα, μαλάκιον, βότρυς, χλίδωνας, περόνας, ἀμφιδέας, ὅρμους, πέδας, σφραγῖδας, ἁλύσεις, δακτυλίους, καταπλάσματα, πομφόλυγας, ἀποδέσμους, ὀλίσβους, σάρδια, ὑποδερίδας, ἑλικτῆρας, ἄλλα πολλὰ θ', ὧν οὐδ' ἂν λέγων λέξαις». Ὅλως δὲ περιττὸν σημειῶσαι ἐνταῦθα τὴν ἐν τούτοις ἀνάμιξιν πολλῶν κωμικῶν ἐκφράσεων, σημαινουσῶν ἀντὶ κοσμημάτων ἀρὰς ἢ εἰρωνείας καὶ ἀπευχάς.

§ 12. Μόνους τοὺς δακτυλίους ἐκ τοῦ δευτέρου εἴδους τῶν κοσμημάτων ἔχουσι κοινοὺς ἀμφότερα τὰ φῦλα· οἱ ἄνδρες μάλιστα εἶχον τούτους καὶ πρὸ τῶν γυναικῶν, διότι κατ' ἀρχὰς ἐγίνετο χρῆσις τῶν δακτυλίων μόνον πρὸς τὸ σφραγίζειν, καὶ τοιοῦτον ἔργον ἐπεφύλαττον οἱ ἄνδρες ἑαυτοῖς, πρὸς ὃ καὶ περιέφερον μεθ' ἑαυτῶν τὸν δακτύλιον, καὶ οὐχὶ ἁπλῶς κόσμου χάριν. Κατὰ τοιαύτην ἔννοιαν καὶ ὁ δακτύλιος ἄνευ διακρίσεως ὀνομάζεται καὶ σφραγίς, ἢ συναλλάσσονται αἱ λέξεις αὗται, ὡς καὶ οἱ τεχνῖται αὐτῶν δακτυλιογλύφοι καὶ σφραγιδογλύφοι. Ἐπὶ τῶν τοιούτων δακτυλίων ἐπετήδευον οἱ λιθογλύφοι τὴν ἐν σφενδόνῃ χρυσηλάτῳ ἔνδεσιν πολυτίμων λίθων ἢ ἐγκεχαραγμένων καὶ ἐντομὴν ἐχουσῶν (intaglio) ἢ ἐκτύπου λιθουργικῆς (cameo), τῶν μὲν πρώτων πρὸς σφράγισιν, τῶν δὲ δευτέρων πρὸς κόσμον. Με-

τεχειρίζοντο δὲ κατὰ τὰ πρῶτα εἴδη τῶν δακτυλίων, τὰς σφραγῖδας, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μονόχρους, διαφανεῖς, ἀλλὰ καὶ κηλιδωτὰς καὶ κελαινεφεῖς λίθους, ἐκ μὲν τῶν ἰδίως τιμαλφῶν λίθων σχεδὸν μόνον τὸν οἰνωπὸν ἀμέθυστον καὶ τὴν ὑάκινθον, ἀμέθυστον καὶ ταύτην, ἀλλ' ὑακινθίζουσαν τὸ χρῶμα, συνηθέστερον δὲ ἡμιπολυτίμους λίθους, ἰδίως τοὺς πολυειδεῖς ἀχάτας, λευκαχάτας (chalcedoine) ἀπὸ τοῦ ἐν Σικελίᾳ Ἀχάτου ποταμοῦ, τὸ πρασινίζον τοπάζιον, τὴν βήρυλλον (aqua marina), τὸ σάρδιον (carneol καὶ sard), τὴν ἴασπιν, ἰδίως τὴν κεραμόχρουν, τὸν κύανον, τὴν σάπφειρον, τὴν σμάραγδον (ψευδοσμάραγδον, χαλκηδονίαν σμάραγδον, plasma di smeraldo), τὸ λυγγούριον, τὴν ὑαλοειδῆ κρύσταλλον, τὸ ἀνθράκιον, τὴν ὄμφακα. Κατὰ δὲ τὸ δεύτερον εἶδος τῶν ἐχόντων ἐκτύπους γλυφὰς δακτυλίων μετεχειρίζοντο πολυχρόους λίθους, τοὺς ἐναλλὰξ χρυσίζοντας καὶ γαλακτόχρους ὄνυχας καὶ τοὺς ποικιλόχρους σαρδώνυχας (sardoine, ὄνυχας σαρδώους, ψήφους τῶν τριχρώμων, ἐρυθρὰς ἐπιπολῆς) καὶ ἄλλα εἴδη πολυτίμων λίθων, ἃς εἰσῆγεν ἐν νῦν ἀγνώστῳ καὶ θαυμαστῷ κάλλει καὶ μεγέθει ἡ ἐξ Ἀσίας καὶ Λιβύης ἐμπορία. Παραλείποντες τὴν ἀκριβῆ ἐξέτασιν τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἀρχῆς τῶν δακτυλίων καὶ σφραγίδων, καὶ ἂν ἡ συνήθεια τοῦ φορεῖν δακτυλίους καὶ σφραγίζειν ἦλθεν ἐκ Βαβυλῶνος, καὶ ποῖός τις ἦν ὁ δακτύλιος ἢ ἡ σφραγὶς τοῦ τυράννου τῆς Σάμου Πολυκράτους, περὶ ἧς ὁ Ἡρόδοτος λέγει ὅτι ἦν χρυσόδετος σμαράγδου λίθου, παρατηροῦμεν ὅτι, ἀφ' οὗ μεταγενεστέρως ἤρξαντο χρησιμεύειν ὡς κόσμημα, ἐφόρουν ἐνίοτε καὶ πλείονας καὶ ἐν χρόνοις μείζονος διαφθορᾶς καὶ πολυτελείας καὶ κατεφόρτουν ἐντελῶς τὰς χεῖρας δι' αὐτῶν. Ὁ ἐπιστάμενος δακτυλίους γλύφειν Ἱππίας ἀναφέρεται παρὰ Πλάτωνι φορῶν δύο δακτυλίους, τὸν ἕνα μὲν ὡς κόσμημα, τὸν ἕτερον δὲ ὡς σφραγῖδα, ἀμφοτέρους ἔργον αὐτοῦ. Ὑπὸ τοὺς χρόνους τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἐκαλλωπίζοντο διὰ πλειόνων καὶ οἱ σεμνότεροι χαρακτηρίζονται ὡς σφραγῖδας ἔχοντες καὶ οἱ σφραγιδονυχαργοκομῆται τοῦ κωμικοῦ ἑρμηνεύονται ὡς περιττοῖς δακτυλίοις τὰς χεῖρας κοσμούμενοι μέχρι τῶν ὀνύχων ὡς ὑπὸ δακτυλίων σκέπεσθαι. Πιθανῶς καὶ ὁ Δημοσθένης ἐκόσμει

τὰς χεῖρας αὐτοῦ παραδόξως πως διὰ δακτυλίων, καὶ διὰ τοῦτο ὀνειδίζεται, ὅτι ἐν δεινοῖς χρόνοις τῆς πατρίδος αὐτὸς καταισχύνων τὴν τῆς πόλεως δόξαν χρυσὸν ἐκ τῶν δακτύλων ἀναψάμενος περιεπορεύετο τρυφῶν ἐν τοῖς τῆς πόλεως κακοῖς, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης πρὸς τῇ ἐπισήμῳ ἐσθῆτι καὶ κουρᾷ ἐχρῆτο καὶ δακτυλίοις. Ἡ κατὰ τοῦτο πολυτέλεια καὶ δαπάνη δεικνύεται ἐκ τοῦ περὶ Ταραντίνων, ὧν καὶ ὁ εὐτελέστατος εἶχε σφραγῖδας δέκα μνῶν. Ἡ δὲ τῶν μεταγενεστέρων πολυτέλεια ἦν ἔτι μείζων, καὶ παρὰ Λουκιανῷ ἀναφέρονται καὶ ὀκτὼ δακτύλιοι καὶ ἔτι ὅσον ἑκκαίδεκα δακτύλιοι ἐξημμένοι τῶν χειρῶν. Τὴν ἀξίαν τοῦ δακτυλίου ἀπετέλει κυρίως ἡ λίθος, ἀλλ' ἔτι καὶ ἡ ἐργασία τοῦ δακτυλιογλύφου. Ἐν τῇ σφενδόνῃ (pala annuli, chaton) ἐνεβάλλετο ἢ ἐνεδέετο ἡ λίθος, ἡ ψῆφος ἢ σφραγίς· ἀλλ' ὑπῆρχον καὶ ἄνευ λίθου δακτύλιοι, ἄψηφοι· «ἀγαθοὶ δὲ καὶ οἱ χρυσοῖ δακτύλιοι οἵ γε ψήφους ἔχοντες· ἐπεὶ οἵ γε ἄψηφοι ἀκερδεῖς τὰς ἐγχειρήσεις σημαίνουσι διὰ τὸ ἄψηφον. ψῆφον γὰρ καλοῦμεν, ὥσπερ λίθον τὸν ἐν δακτυλίῳ, οὕτω καὶ τὸν τῶν χρημάτων ἀριθμόν» (Ἀρτεμίδωρος). Ὅτι δὲ καὶ παρὰ ταῖς γυναιξὶν ἦσαν εὔχρηστοι οἱ δακτύλιοι καταδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς ἀντιστοιχούσης τῷ σφραγίζειν καὶ ἀνταναθιστώσης τὴν διὰ κλείθρου κλείδωσιν τῶν ταμείων καὶ ἀποθηκῶν καὶ κιβωτίων σφραγίσεως ἢ ἐπιθέσεως τῆς σφραγῖδος. Ἀνῆκε δὲ καὶ ἡ τοιαύτη ἀπόκλεισις καὶ ἐν γένει ἡ διαχείρισις τῶν κλειδῶν ἰδίως εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τῶν οἰκοδεσποινῶν. Ἀλλὰ γυναικείων δακτυλίων σπανίως γίνεται μνεία, καὶ ὁ Πλίνιος ἀμφιβάλλει, ἂν ἡ χρῆσις αὐτῶν ἤρξατο ἀπὸ τῶν γυναικῶν, ἐν ᾧ ἡ παράδοσις κατῆγεν αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ Προμηθέως. Φαίνεται δὲ ὅτι οἱ γυναικεῖοι δακτύλιοι ἦσαν διάφοροί πως τῶν παρὰ τοῖς ἀνδράσι, κατασκευαζόμενοι καὶ ἐξ ἠλέκτρου καὶ ἐξ ἐλέφαντος· «σούκινοι καὶ ἐλεφάντινοι καὶ ὅσοι ἄλλοι δακτύλιοι γίνονται γυναιξὶ μόναις συμφέρουσιν», ὡς σημειοῖ πρὸς τὸν ἑαυτοῦ σκοπὸν ὁ Ἀρτεμίδωρος· ἐνίοτε ἦσαν καὶ ὀφιοειδεῖς τὸ σχῆμα. Ἐφόρουν δὲ συνήθως τὸν δακτύλιον κατὰ τὸν τέταρτον δάκτυλον, τὸν παράμεσον, τῆς δεξιᾶς χειρός, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἀριστερὰν ἕνα ἢ πολλούς, ἢ καὶ πεφορτισμένοι δακτυλίοις τὴν ἀριστερὰν κατὰ δάκτυλον ἕνα.

§ 13. Ἀλλ' ὡς ἀποκλειστικῶς γυναικεῖον κόσμον εὑρίσκομεν πρὸ πάντων τὰ ἐνώτια ὑπὸ διαφόρους ἐπωνυμίας, ὧν αἱ κυριώταται ἕρματα (καθέρματα) καὶ ἐλλόβια ἐκ τοῦ ὅτι ἐπερῶντο διὰ τῶν τετρημένων λοβῶν τῶν ὤτων καὶ ἕλικες ἢ ἑλικτῆρες, διόπαι, σίγλαι, καὶ τρίγληνα μετὰ τριῶν γληνῶν ἢ κορῶν ἢ ἄστρων (breloques), οἷον τρίκορα· «γλήνη γὰρ ἡ τῶν ὀφθαλμῶν κόρη», παραλειπομένων ἄλλων ὀνομάτων, ἅτινα παρὰ τοῖς κωμικοῖς ἀποδίδονται αὐτοῖς ἀπὸ τοῦ σχήματος αὐτῶν. Ὡς πρὸς τοῦτο δὲ περίεργον, ὅτι αἱ γυναῖκες διὰ τὴν ταχυτέραν σύμφυσιν τοῦ ἀριστεροῦ τρυπωμένου ὠτὸς ἐκάλουν τὸ μὲν τῶν ὤτων ἄρρεν, τὸ δὲ θῆλυ. Ἀλλὰ τὸ φορεῖσθαι ἐνώτια ὑπ' ἀνδρῶν ἐθεωρεῖτο ἐπονείδιστον καὶ ἀπομίμησις βαρβαρικῆς συνηθείας, καὶ διὰ τοῦτο περί τινος Βοιωτοῦ Ἀπολλωνίδου λέγεται παρὰ Ξενοφῶντι, ὅτι οὔτε τῆς Βοιωτίας αὐτῷ προσῆκεν οὐδέν, οὔτε τῆς Ἑλλάδος παντάπασιν, ἐπειδὴ ἐφαίνετο τετρυπημένος ἀμφότερα τὰ ὦτα, ὡς Λυδός. Ἔτι δ' ἐφόρουν αἱ γυναῖκες καὶ πολυειδεῖς ἁλυσίδας ἢ στρεπτοὺς περὶ τὸν λαιμόν, οἳ ἐκαλοῦντο καὶ στρεπτά, περιδέραια, στρεπτοὶ οἱ περὶ τῇ δέρῃ, ὅρμοι· ὡσαύτως καὶ περὶ τοὺς βραχίονας βραχιόνια (οὐχὶ βραχιόλια), περιβραχιόνια, ψέλλια (περὶ ταῖν χειροῖν), καὶ ἐκ τοῦ ὀφιοειδοῦς σχήματος ὄφεις, δράκοντας, ἕλικας, καὶ ἐχίνους καὶ ἀμφιδέας καὶ χλιδῶνας, εἰ καὶ ταῦτα τὰ δύο τελευταῖα ἦσαν εὔχρηστα καὶ ἐπὶ κοσμημάτων τῶν ποδῶν· διότι καὶ τούτους ἐκόσμουν διὰ τῶν περισκελίδων, περισφύρων, ἅτινα ἀττικῶς ἐκαλοῦντο πέδαι (πέζαι, περιπεζίδες, περιπέζια, αἴγλη). Ἐννοεῖται δὲ ὅτι εἰς ταῦτα ἐδαπανᾶτο καὶ ὁλόκληρος οὐσία πολλάκις· οὕτως ἡ μήτηρ τοῦ Ἀλκιβιάδου Δεινομάχη ἀναφέρεται ὡς ἔχουσα κόσμον ἄξιον πεντήκοντα μνῶν, καὶ ἄλλαι ἐκ τῶν λοβῶν ἀνηρτημέναι πολυτάλαντον βρῖθος ἑλίκων καὶ πολυτίμων λίθων. Ἐν γένει δὲ καὶ ἄλλα τινὰ γυναικεῖα κοσμήματα ἀναφέρονται, ἰδίως μὲν ὀνομαζόμενα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἢ ἐκ τοῦ κοσμουμένου μέρους τοῦ σώματος, ἢ ἐκ τοῦ πρὸς ζῶα ἢ φυτὰ ὁμοίου σχήματος αὐτῶν, γενικῶς δὲ ἐμπεριλαμβανόμενα ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν χρυσία, ἅτινα ὁ Ἕλλην λίαν ἐξετίμα καὶ μετεβίβαζε κληρονομικῶς ὡς πολύτιμον περιουσίαν καὶ κειμήλια. Ἀλλ' ἐνίοτε καὶ ἐνιαχοῦ

ὑπῆρχον νομικαὶ διατάξεις, ἀπαγορεύουσαι τὴν χρῆσιν τοιούτων χρυσῶν καὶ πολυτίμων κόσμων· ἐν Λακεδαίμονι ἦν παντάπασιν ἀφῃρημένος ὁ κόσμος ἀπὸ τῶν γυναικῶν καὶ ἦν ἀπηγορευμένον αὐταῖς τὸ χρυσοφορεῖν. Οἱ δὲ Ἐφέσιοι, δεηθέντες ποτὲ χρημάτων, νόμον ἔθεντο μὴ φορεῖν χρυσὸν τὰς γυναῖκας, ὅσον δὲ εἶχον δανεῖσαι τῇ πόλει. Ἀλλαχοῦ δὲ πάλιν ἦν ἀπηγορευμένον τοῦτο μόνον ταῖς θεραπαίναις καὶ ἑταίραις, ἐπεφυλάττετο δὲ ὡς δικαίωμα ἐλευθέρων καὶ σεμνῶν γυναικῶν· τοὐναντίον δὲ παρὰ τοῖς Λοκροῖς κατὰ τὴν Ζαλεύκειον νομοθεσίαν ἦν ἀπηγορευμένον ταῖς ἐλευθέραις, καὶ ἴσως μετὰ τῶν ποικίλων ἐσθήτων καὶ τοῦτο συγκεχωρημένον ταῖς ἑταίραις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΙΚΟΣΤΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ.

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΕΡΙΠΟΙΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ.

§ 1. Πρὸς ἐπαύξησιν τῆς γυναικείας ὡραιότητος ἐχρησίμευον καὶ τὰ ἐντρίμματα ἢ ἡ διὰ διαφόρων χρωμάτων βαφὴ διαφόρων μερῶν τοῦ προσώπου. Εἴτε δὲ ἀνατολικὴ ὑποθετέα αὕτη ἡ συνήθεια, καθ' ἣν οἱ πλεῖστοι τῶν βαρβάρων, ὡς οἱ Μῆδοι, ἦσαν κεκοσμημένοι ὀφθαλμῶν ὑπογραφῇ καὶ ἐντρίψει χρώματος, μεταβᾶσα κατ' ὀλίγον καὶ βαθμηδὸν εἰς μέγα μέρος τῆς Ἑλλάδος, εἴτε καθ' ἑλληνικὰς ἰδέας γινομένη, βέβαιον διαμένει ὅτι αἱ Ἑλληνίδες σχεδὸν γενικῶς ἐνετρίβοντο διὰ λευκοῦ καὶ ἐρυθροῦ χρώματος. Τινὲς ἐνόμισαν ὅτι ἀνεῦρον τὸν λόγον ταύτης τῆς γενικῶς ἐπικρατούσης κακῆς συνηθείας ἐν τούτῳ, ὅτι τὸ οἰκουρεῖν καὶ σκιατραφεῖσθαι καὶ ἀεὶ καθῆσθαι ἠδύνατο ἀφαιρεῖν ἀπὸ τῶν παρθένων καὶ γυναικῶν τὴν φαιδρότητα καὶ ἀνθηρότητα τοῦ φυσικοῦ χρώματος τοῦ προσώπου, καὶ διὰ τοῦτο αὗται ἐπειρῶντο, ὅπως διὰ τεχνητοῦ ἐρυθήματος καὶ λευκότητος παράσχωσιν ἑαυταῖς ἀπατηλὸν εἶδος. Τὸ τοιοῦτον ἀνομολογεῖται πολλάκις καὶ ὑπ' ἀρχαίων συγγραφέων. Οὕτω παρὰ Ξενοφῶντι ὁ Ἰσχόμαχος, βλέπων τὴν γυναῖκα αὐτοῦ ἐντετριμμένην πολλῷ ψιμυθίῳ, ὅπως δοκῇ εἶναι ἔτι λευκοτέρα ἢ ὅσον ἦν, πολλῇ δ' ἐγχούσῃ, ὅπως φαίνηται ἐρυθροτέρα τῆς ἀληθείας, συνεβούλευεν αὐτῇ, ἵνα περιποιῆται φυσικὴν εὐχροιαν διὰ κινήσεως καὶ ἐργασίας, καὶ οὐχὶ ὅπως περιτιθῇ ἑαυτῇ χρῶμα ψιμυθίου καὶ ἐγχούσης ἐπίπλαστον καὶ ἀπα-

τηλὸν καὶ εὐεξέλεγκτον τῷ ἀνδρὶ διὰ διαφόρων περιστάσεων, μόνον δὲ τοὺς ἔξω δυνάμενον ἐξαπατᾶν ἀνεξελέγκτως· πρὸς δὲ τοῦτο συνεβούλευεν αὐτῇ μὴ καθῆσθαι ἀεὶ δουλικῶς, ἀλλ' ἐπιχειρεῖν διαφόροις οἰκονομικαῖς καὶ πρεπούσαις ἐλευθέρᾳ γυναικὶ ἐργασίαις. Τὰ αὐτὰ λέγει περὶ γυνσικὸς καὶ ὁ Νικόστρατος παρὰ Στοβαίῳ· «εἰ γὰρ μηδέν τι ὀκνῆσαι αὐτὴν καὶ περὶ γυμνασίας ἔχειν ἀναπείσαις, ἐνταῦθα εὕροις ἂν καί, οὗ πάλαι ἐπεθυμοῦμεν, τὸν κόσμον τῷ σώματι· τοῦ μὲν γὰρ ὑγιαίνειν οὐδὲν ἔμοιγε δοκεῖ ἄλλο τι περίθημα καὶ περιδέραιον κρεῖττον· πόῤῥω δ' ἂν εἴη καὶ τοῦ δεηθῆναι γυνὴ ὑγιαίνουσα καὶ ὑπ' ὀφθαλμῷ ὑπογραφῆς καὶ ἄλλου χρώματος ζωγραφοῦντος καὶ ἀφανίζοντος τὰς ὄψεις.» Ἀλλ' ἡ ἐντριβὴ χρωμάτων σπανιώτερον ἐγίνετο ὑπὸ τῶν οἰκουρουσῶν ἢ ὑπὸ τῶν ἐξερχομένων γυναικῶν. Τὰ πρὸς τοῦτο χρησιμεύοντα χρώματα ἦσαν ἢ ψιμύθιον (ψίμυθος, cerussa), χρησιμεῦον εἰς προσθήκην λευκοῦ χρώματος καὶ κατασκευαζόμενον ἐκ μολύβδου, ἢ εἰς προσθήκην ἐρυθροῦ χρώματος ἐκτὸς τῆς μίλτου (ἥτις καὶ κιννάβαρι καὶ ἄμμιον, minium ἐλέγετο, ἣν ἀρχαιότερον μετεχειρίζοντο, ἵνα ἐρυθραίνωσι τὰ πλοῖα, ὅθεν μιλτοπάρῃοι, μιλταλιφεῖς νῆες) καὶ τοῦ νίτρου φῦκος (ἢ φύκιον), ὅπερ καὶ ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ, ὡς τὸ λατινικὸν fucus, εὕρηται ἐν χρήσει σημαῖνον πάντα τὰ ἐρυθρὰ ἐντρίμματα ἐν γένει. Συχνότατα ἀπαντᾶται ἡ ἄγχουσα ἢ ἔγχουσα, ἐντριβομένη, ἵνα φαίνηταί τις ἐρυθροτέρα τῆς ἀληθείας· ἔτι ὁ παιδέρως, ἐντριβόμενος πρὸς ἐξάνθησιν τῆς μεγάλης λευκοχροίας· ἔτι δὲ ἀναφέρεται καὶ συκάμινον, δι' οὗ ἐχρίοντο τὰς γνάθους, ἀλλὰ καὶ ἀνδρείκελον, εἶδος ἐντρίμματος εἴκελον ἤτοι ὅμοιον ἀνδρὸς χρώματι· Ἐκ δὲ τῆς μίλτου καὶ τοῦ νίτρου, τούτων τῶν δύο μεταλλικῶν χρωστικῶν ὑλῶν, βλέπομεν ὅτι πάντα τὰ ἐρυθρὰ ἐντρίμματα ἀνῆκον οὐχὶ ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς τὸ βασίλειον τῶν φυτῶν. Ἐξ ἀρχαιοτέρων χρόνων οὐδὲν παράδειγμα περὶ ἐντριβῆς φύκους ἔχομεν, ἀντὶ δὲ τούτου εἴδομεν ἐν χρήσει παρὰ τῇ γυναικὶ τοῦ Ἰσχομάχου τὴν ἔγχουσαν. Ἐν δὲ τοῖς γυναικείοις τεχνάσμασι πρὸς ἀναπλήρωσιν τῶν φυσικῶν ἐλαττωμάτων ὁ κωμικὸς Ἄλεξις ἀναφέρει καὶ ταῦτα· «συμβέβηκ' εἶναι μέλαιναν· κατέπλασε ψιμυθίῳ· λευκόχρως

λίαν τίς ἐστι· παιδέρωτ' ἐντρίβεται»· ἐχρῶντο δὲ τῷ μὲν φύκει εἰς τὰ μῆλα, ἵνα ἐξανθίζῃ, τῷ δὲ ψιμυθίῳ εἰς ὅλον τὸ πρόσωπον· Τὸ μωρὸν καὶ ἀηδὲς τούτων τῶν περικεχρισμένων προσώπων ἄριστα παριστᾷ ὁ Ἰσχόμαχος, ἔνθα λέγει ὅτι «αἱ ἀπάται αὗται τοὺς μὲν ἔξω πως δύναιντ' ἂν ἀνεξελέγκτως ἐξαπατᾶν, συνόντας δὲ ἀεὶ ἀνάγκη ἁλίσκεσθαι, ἂν ἐπιχειρῶσιν ἐξαπατᾶν ἀλλήλους· ἢ γὰρ ἐξ εὐνῆς ἁλίσκονται ἐξανιστάμενοι πρὶν παρασκευάσασθαι ἢ ὑπὸ ἱδρῶτος ἐλέγχονται ἢ ὑπὸ δακρύων βασανίζονται ἢ ὑπὸ λουτροῦ ἀληθινῶς κατωπτεύθησαν». Μετὰ κωμικωτέρων δ' ἔτι χρωμάτων ἀπόσπασμά τι τοῦ κωμικοῦ Εὐβούλου ἐπεκτείνει ἔτι περαιτέρω τὰς ἀηδεῖς συνεπείας τοῦ ψιμυθιοῦσθαι καὶ ἐντρίβεσθαι. «Μὰ Δί', οὐχὶ πεπλασμέναι ψιμυθίοις, οὐδ' ὥσπερ ὑμεῖς συκαμίνῳ τὰς γνάθους κεχριμέναι· κἂν ἐξίητε τοῦ θέρους, ἀπὸ τῶν μὲν ὀφθαλμῶν ὑδροῤῥόαι δύο ῥέουσι μέλανος, ἐκ δὲ τῶν γνάθων ἱδρὼς ἐπὶ τὸν τράχηλον ἅλοκα μιλτώδη ποιεῖ, ἐπὶ τῷ προσώπῳ δ' αἱ τρίχες φορούμεναι εἴξασι πολιαῖς ἀνάπλεῳ ψιμυθίου. Περιέργοι εἶναι ἔτι καὶ αἱ ἐπίσης κωμικαὶ παραστάσεις τοιαύτης ἐντριβῆς, οἵαι αἱ ἑξῆς· φυτεύει ἐν ταῖς παρειαῖς ῥόδον αὐθωρὸν ἀνθοῦν καὶ θᾶττον ἀπανθοῦν, οὐ πρόσωπον, ἀλλὰ προσωπεῖον φέρει, καὶ προκρίνει τῶν πραγμάτων γράμματα, καὶ γίνεται εἰκὼν ἀντὶ πρωτοτύπου.

§ 2. Ἀλλ' ἐκτὸς τῆς ἐπὶ τοῦ προσώπου ἐντριβῆς τοιούτων χρωμάτων, ἅπερ ἀπετέλουν τὰ κυριώτατα τῶν καλλωπιστικῶν τεχνασμάτων τῶν συμπεριλαμβανομένων ἐν ἑνὶ ὀνόματι τῆς κομμωτικῆς, ἦσαν καὶ ἄλλα εἴδη τοῦ ὑπογράφεσθαι καὶ ζωγραφεῖσθαι, τὰ ὑπογράμματα καὶ αἱ βαφαί. Ἔβαπτον δηλαδὴ τὴν κόμην, καὶ ἰδίως οἱ Ἀττικοὶ ξανθίζεσθαι ἐκάλουν τὸ βάπτεσθαι τὰς τρίχας, καὶ ἐμέλαινον ἢ ἔβαπτον διὰ μέλανος στίμμιος ἢ καὶ δι' ἀσβόλου τὰς ὀφρῦς καὶ τὰ βλέφαρα, καὶ ὑπέγραφον ἢ ὑπήλειφον τοὺς ὀφθαλμούς· ἡ δὲ ὑπογραφὴ ἢ ὑπαλοιφὴ τῶν ὀφθαλμῶν, ἢ ἀναφέρεται γινομένη δι' ἀνδρεικέλου, ἐννοητέα οὕτως, ὅτι ἔγραφον οὐχὶ τὰ βλέφαρα, ἀλλὰ τὸ κάτω μέρος τῶν ὀφθαλμῶν δι' ἀνδρεικέλου ἢ σαρκὶ ὁμοίου χρώματος· διὸ καὶ ἡ χρῆσις τῶν ἐκφράσεων ὑπογράφειν καὶ ὑπαλείφειν· «περὶ τοῦ ὑπογράφειν τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὰ πρόσωπα (οὕτως γὰρ εὕρηται ἀεὶ παρὰ τοῖς παλαι-

οἷς) λέγει Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασσεὺς ἐν τῷ περὶ χρήσεως Ἀττικῶν ὀνομάτων, ὅτι τὴν ὑπὸ εἰώθασιν οἱ παλαιοὶ πολλάκις καὶ ἀντὶ τῆς πρὸ ἐκτιθέναι». Ὡς πρὸς τὴν κόμην δὲ ἐκτὸς τῆς ἐπὶ τὸ μέλαν ἢ ξανθὸν βαφῆς αὐτῆς (ξανθίζεσθαι) μνημονευτέον καὶ τῶν προσθέτων κομῶν, τῆς φενάκης ἢ πηνήκης, ἣν ἐφόρουν οὐχὶ μόνον αἱ γυναῖκες, ἀλλὰ καὶ οἱ ἄνδρες, ὅτε εἶχεν ἐνδεῶς φυσικῆς κόμης· ἡ αὐτὴ ἐνίοτε ἐλέγετο καὶ περίθετος κεφαλή. Μετεχειρίζοντο δὲ συνήθως τοιαῦτα ἐντρίμματα καὶ ὑπογραφὰς αἱ γυναῖκες, ὡς εἴρηται, ἀλλὰ καὶ ἄνδρες πολλάκις. Οὕτως ὁ πολυτελὴς Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς ἐπεμελεῖτο τῆς ὄψεως αὐτοῦ τήν τε τρίχα τὴν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ξανθιζόμενος καὶ παιδέρωτι τὸ πρόσωπον ὑπαλειφόμενος καὶ τοῖς ἄλλοις ἀλείμμασιν ἐγχρίων ἑαυτόν, βουλόμενος τὴν ὄψιν ἱλαρὸς καὶ τοῖς ἀπαντῶσιν ἡδὺς φαίνεσθαι. Ἔπειτα ὅμως ἐθεωρεῖτο τὸ τοιοῦτον ὡς κιναιδικόν· οὕτως ὁ παρὰ τῷ σκυθρωπῷ καὶ βαθυπώγωνι καὶ πολιῷ φιλοσόφῳ παρακαθήμενος κίναιδος παρίσταται παρὰ Λουκιανῷ οὐχὶ μόνον ὡς περιεξυρημένος τὸν πώγωνα, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐντετριμμένος φῦκος καὶ ὑπογεγραμμένος τοὺς ὀφθαλμούς, καὶ ἀλλαχοῦ ὡς γνωρίσματα τοῦ κιναίδου ἀναφέρονται ψιμύθιον καὶ μαστίχη καὶ φῦκος. Τοιαῦτά τινα ἦσαν τὰ κοσμήματα, περὶ ἃ ἐστρέφετο ἡ κομμωτικὴ τέχνη, ἥτις θεωρητέα οὐχὶ μόνον ὡς τέχνη τοῦ διασκευάζειν καὶ κοσμεῖν τὴν κόμην, καθ' ἃ ἀναφέρουσιν οἱ ἀρχαῖοι γραμματικοί, καὶ ἑπομένως οὐχὶ μόνον ἡ τέχνη τοῦ παρὰ τοῖς Γάλλοις coiffeur, ἀλλὰ καὶ ἡ κοσμητικὴ ἐν γένει· ὡσαύτως καὶ περὶ τὰ ὀνόματα κομμωταί, κομμώτριαι, κομμοῦν. Τούτοις προστίθενται ἔτι καὶ διάφοροι εὐώδεις ἀλοιφαὶ ἢ μύρα. Κατὰ τοὺς ἡρωϊκοὺς ἤδη χρόνους, καίτοι γνωστοῦ ὄντος τοῦ μύρου, ὁ Ὅμηρος, εἰδὼς τὴν τοῦ μύρου φύσιν, οὐκ εἰσήγαγε μύροις ἀλειφομένους τοὺς ἥρωας, ἀλλὰ μόνον ἀλειφομένους λίπ' ἐλαίῳ, ἐκτὸς τοῦ θηλυπρεποῦς Πάριδος, περὶ οὗ λέγει ὅτι ἔστιλβε κάλλει, καὶ περὶ τῶν προσφιλῶν τῇ Ἀφροδίτῃ, ὧν αὕτη ἐκάθαιρε τὰ πρόσωπα κάλλει. Ἀλλ' οὐδαμῶς ἐκληπτέον ἐνταῦθα τὴν λέξιν κάλλος ὡς ὀνομασίαν ἰδιαιτέρου τινὸς εἴδους εὐώδους ἀλοιφῆς, ὡς ἐποίησαν τοῦτο οἱ ἀρχαῖοι γραμματικοί· διότι μόνον ῥοδόεν ἔλαιον

ἀναφέρεται ἡμῖν ὡς τοιοῦτον, ἢ μᾶλλον ὡς ἀντισηπτικόν, οἷον τὸ δι' οὗ ἡ Ἀφροδίτη χρίει τὸν νεκρὸν τοῦ Ἕκτορος· «ῥοδόεντι δέ χρῖεν ἐλαίῳ, ἀμβροσίῳ, ἵνα μή μιν ἀποδρύφοι ἑλκυστάζων». Τοιαῦτα ἀντισηπτικὰ μύρα ἀναφέρει ἡμῖν καὶ ἀλλαχοῦ ὁ Παυσανίας, ὡς ἐν Χαιρωνείᾳ· «ἐνταῦθα μύρα ἀπὸ ἀνθῶν ἕψουσι καὶ ῥόδου καὶ ναρκίσσου καὶ ἴρεως· ταῦτα ἀλγηδόνων ἰάματα ἀνθρώποις γίνεται· τὸ δὲ ἐκ τῶν ῥόδων ποιούμενον, εἰ καὶ ἀγάλματα εἰργασμένα ξύλου χρίοις, ῥύεται καὶ ταῦτα σηπεδόνος· ἡ δὲ ἶρις φύεται μὲν ἐν ἕλεσι, μέγεθος δέ ἐστιν ἴσῃ κρίνῳ, χρόαν δὲ οὐ λευκὴ καὶ ὀσμὴν ἀποδεῖ κρίνου». Ἀλλ' ὁποία τις ἦν ἡ μεταγενεστέρα μυραλοιφία καὶ περιεργία μυρεψῶν, δεικνύει ἡμῖν τό τε πλῆθος τῶν ὀνομάτων τῶν μύρων καὶ αἱ περὶ τῆς χρήσεως αὐτῶν εἰδήσεις. Καὶ αὕτη δὲ συνίστατο κατὰ μέγα μέρος ἐν τῇ μετὰ τοῦ χυμοῦ διαφόρων ἀνθέων ἀναμίξει ἐλαίου, καὶ διὰ τοῦτο μάλιστα πάντοτε καὶ ἐθεωρεῖτο κατὰ τοὺς αὐστηροτέρους τὰ ἤθη ὡς διαφθορὰ τοῦ ἐλαίου· καὶ οἱ μὲν Λακεδαιμόνιοι ἐξήλαυνον τῆς Σπάρτης τοὺς κατασκευάζοντας τὰ μύρα ὡς διαφθείροντας τὸ ἔλαιον, ὁ δὲ Σόλων ἀπηγόρευσε διὰ νόμου τὸ μυροπωλεῖν τοὺς ἄνδρας, ὁ δὲ Σωκράτης ἐπέτρεπεν αὐτὰ τὸ μέγιστον ταῖς γυναιξίν, ἄλλως τε καὶ ἂν τύχωσιν οὖσαι νύμφαι, οὐδαμῶς δὲ τοῖς ἀνδράσιν, οἷς ἐπιτρέπει μόνον τὴν ἀπὸ τοῦ ἐν τοῖς γυμνασίοις ἐλαίου ὀσμήν, διότι τὸ ἀλείφεσθαι μύρῳ οὐδὲν ἀνδρεῖον ἔχει οὐδ' ἐλευθέριον, διότι μύρῳ ἀλειψάμενος δοῦλος καὶ ἐλεύθερος εὐθὺς ἅπας ὅμοιον ὄζει· ὁ δὲ πολλῷ τῷ μύρῳ τὸ πρόσωπον ὑπό τινος ἐπιχρισθεὶς Κύνουλκος ἔν τινι συμποσίῳ, διεγερθεὶς καὶ μόλις ἑαυτὸν ἀναλαβών, τί τοῦτο; εἶπεν, Ἡράκλεις, οὐ σπογγιᾷ τις παρελθὼν τὸ πρόσωπόν μου ἐκκαθαρίσει μεμολυσμένον μαγγανείαις πολλαῖς; Παρὰ τῷ ῥωμαίῳ σατιρικῷ Περσίῳ τὸ ἔλαιον παρίσταται διεφθαρμένον ὑπὸ τοῦ ἐκ κασίας μύρου *), καὶ ὁ Σοφοκλῆς καταδεικνύει τὴν ἀντίθεσιν τῆς μυραλοιφίας καὶ τῆς δι' ἁπλοῦ ἐλαίου χρίσεως, παρεισάγων τὴν μὲν ἱμερόεσσαν θεὰν Ἀφροδίτην μύρῳ ἀλειφομένην καὶ κατοπτριζομένην, τὴν δὲ θεὰν τῆς φρονή-

*) „Haec sibi corrupto casiam dissolvit olivo".

σεως καὶ ἀρετῆς Ἀθηνᾶν ἐλαίῳ χριομένην καὶ γυμναζομένην, ὁ δὲ Χρύσιππος, καταφερόμενος κατὰ τῶν μύρων, ἔλεγε μετὰ παιδιᾶς ὅτι τὰ μύρα ἔλαβον τὴν ὀνομασίαν ἀπὸ τοῦ γίνεσθαι μετὰ πολλοῦ μόρου καὶ πόνου ματαίου. Περὶ δὲ τοῦ πλήθους τῶν διαφόρων εἰδῶν μύρων καὶ τῶν ὀνομάτων αὐτῶν ἥρκει μὲν εἰπεῖν ὅτι καὶ συγγράμματα ἰδιαίτερα συνέγραψάν τινες τῶν ἀρχαίων περὶ αὐτῶν, ἀναφέρονται δ' ἐνταῦθα συντόμως τὰ κατὰ τόπους ἄριστα μύρα μετὰ τῆς ἀπὸ τῆς ὕλης αὐτῶν ὀνομασίας. Ἡ μὲν ἶρις (ἴρινον) ἐγίνετο χρηστοτάτη ἐν Ἤλιδι καὶ ἐν Κυζίκῳ, ἄριστον δὲ ῥόδινον ἐν Φασήλιδι καὶ Νέᾳ πόλει καὶ Καπύῃ, κρόκινον ἐν Σόλοις τῆς Κιλικίας καὶ ἐν Ῥόδῳ, νάρδινον τὸ ἐν Ταρσῷ, οἰνάνθη ἡ Κυπρία καὶ Ἀδραμυττηνή, ἀμαράκινον Κῷον καὶ Μήλινον, κύπρινον δὲ (τὸ λεγόμενον ἄλλως κυπρινέλαιον ἐκ τοῦ δένδρου κύπρου, ἤτοι κνᾶς) προὐκρίνετο τὸ ἐν Αἰγύπτῳ, δευτερεῦον δὲ ἦν τὸ Κυπριακὸν καὶ τὸ ἐν Φοινίκῃ καὶ τούτου τὸ ἀπὸ Σιδῶνος· τὸ δὲ παναθηναϊκὸν λεγόμενον ἐσκευάζετο κάλλιστον ἐν Ἀθήναις, τὸ δὲ μετώπιον καὶ Μενδήσιον ἄριστον ἐν Αἰγύπτῳ· ἐσκευάζετο δὲ τὸ μετώπιον ἐξ ἐλαίου τοῦ ἀπὸ τῶν πικρῶν καρύων. Ἔτι δὲ καταλεκτέον ἐνταῦθα καὶ τὰ ἐκ διαφόρων ἄλλων ὑλῶν μυρώματα, οἰνάνθινον, τήλινον, λιβανώτινον, Αἰγύπτιον, ἴσως τὸ ἐκ τῆς στακτῆς ἢ σμύρνης τῆς δι' Αἰγύπτου εἰς Ἑλλάδα εἰσαγομένης, σαμψύχινον, ἐρπύλλινον, νάρδινον, λευκοΐνον, σισύμβρινον, μύρρινον, φοινίκινον, βάκχαρις ἢ βάκκαρις, βρένθειον, βασίλειον, ψάγδα, πλαγγόνειον, μεγάλλειον. Πόσον πολύτιμα ἦσαν ἐν Ἀθήναις τὰ μύρα, δεικνύουσιν αἱ εἰδήσεις ὅτι μία κοτύλη ἐτιμᾶτο πέντε μνῶν μέχρι δέκα, διότι τὰ δύο μνῶν π. χ. οὐδαμῶς ἤρεσκον. Πόσον δὲ μεγάλη χρῆσις αὐτῶν ἐγίνντο, δεικνύει ἥ τε παρατήρησις τῶν διαφόρων δυνάμεων αὐτῶν καὶ ἡ διαφόρων μερῶν τοῦ σώματος διὰ διαφόρων εἰδῶν μύρων ἀλοιφή. Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον μανθάνομεν ὅτι ἐκ τῶν μύρων, ἅπερ διηροῦντο εἰς χρίματα καὶ εἰς ἀλείμματα, τὸ μὲν ῥόδινον ἦν ἐπιτήδειον πρὸς πότον, ἔτι δὲ καὶ τὸ μύρσινον καὶ μήλινον· τοῦτο δ' ἦν καὶ εὐστόμαχον καὶ ληθαργικοῖς χρήσιμον· τὸ δ' οἰνάνθινον εὐστόμαχον ὂν καὶ τὴν διάνοιαν ἀπαραπόδιστον φυλάσσει· καὶ τὸ σαμψύχινον

δὲ καὶ ἐρπύλλινον ἐπιτήδεια πρὸς πότον καὶ τὸ κρόκινον τὸ χωρὶς σμύρνης πολλῆς· καὶ ἡ στακτὴ δ' ἐπιτήδειος πρὸς πότον, ἔτι νάρδος· τὸ δὲ τήλινον καὶ γλυκύ ἐστι καὶ ἁπαλόν· τὸ δὲ λευκόϊνον καὶ εὐῶδες καὶ σφόδρα πεπτικόν. Ὡς πρὸς δὲ τὸ δεύτερον εὑρίσκομεν ὅτι ἤλειφον οὐχὶ μόνον τὴν κεφαλήν, ἀλλὰ καὶ τὰ στήθη καὶ τοὺς πόδας καὶ ἄλλα· οὕτως ὁ κωμικὸς Ἀντιφάνης λέγει περί τινος χριομένης μύροις ὅτι «λοῦται ἀληθῶς· ἐκ χρυσοκολλήτου δὲ κάλπιδος μύρῳ Αἰγυπτίῳ μὲν τοὺς πόδας καὶ τὰ σκέλη, φοινικίνῳ δὲ τὰς γνάθους καὶ τὰ στήθη, σισυμβρίνῳ δὲ τὸν ἕτερον βραχίονα, ἀμαρακίνῳ δὲ τὰς ὀρρῦς καὶ τὴν κόμην, ἐρπυλλίνῳ δὲ τὸ γόνυ καὶ τὸν αὐχένα». Ἔτι δὲ καὶ ὅλον τὸ σῶμα καὶ τὰ ἱμάτια αὐτά. Ὡς ἀγγεῖα μύρων ἀναφέρονται ἡ λήκυθος καὶ ἀλάβαστρος. Ἀλλὰ περίεργος ἡ παρ' Ἀλέξιδι τῷ κωμικῷ ἐπίνοια τῆς ἐκ μύρου βροχῆς, ἔνθα λέγεται περί τινος ὅτι οὐκ ἐμυρίζετο ἐξ ἀλαβάστρου, πρᾶγμα γενόμενον ἤδη ἕωλον καὶ χρονικόν, ἀλλὰ τέτταρας περιστερὰς ἀφῆκεν ἀποβεβαμμένας εἰς οὐχὶ ταὐτὸν τὰς πάσας μύρον, ἰδίῳ δ' ἑκάστην· πετόμεναι δ' αὗται κύκλῳ ἔῤῥαινον ἡμῶν θαἰμάτια καὶ στρώματα· μή μοι φθονήσητε, ἄνδρες Ἑλλήνων ἄκροι, ἠλειφόμην ὑόμενος ἰρίνῳ μύρῳ». Καὶ ταῦτα μὲν περὶ μύρων ἢ μυρωμάτων καὶ μυραλοιφίας, ἐξ ὧν βλέπομεν ὅτι ὁ πλοῦτος τῶν διαφόρων ἐντριμμάτων, χριμάτων καὶ ἀλειμμάτων, ἅπερ ἠδύνατο μεταχειρίζεσθαι ἡ φιλαρέσκεια, ἦν ἀνεξάντλητος, ἐν ᾧ ἡ φυσικὴ καθαριότης καὶ ἡ δι' ἁπλοῦ ἐλαίου χρίσις ἦν ἄμεμπτος συνήθεια, ὡς ἄριστα χαρακτηρίζει τοῦτο καὶ τὸ παρὰ Πλουτάρχῳ λεγόμενον, ὅτι αἱ γυναῖκες αἱ φυκούμεναι καὶ μυριζόμεναι καὶ χρυσὸν φοροῦσαι καὶ πορφύραν, περίεργοι δοκοῦσι, λουτρὸν δὲ καὶ ἄλειμμα καὶ κόμης θρύψιν οὐδεὶς αἰτιᾶται.

§ 3. Ἐμνημονεύσαμεν ἀνωτέρω ὅτι τὸ ἀλείφεσθαι ἢ χρίεσθαι καὶ ἐντρίβεσθαι χρώμασι κατηγορεῖτο καὶ παρ' αὐταῖς ταῖς γυναιξί, πολλῷ δὴ μᾶλλον παρὰ τοῖς ἀνδράσι, συνιστᾶτο δὲ ὡς ἄριστον εὐεξίας μέσον τὸ κινεῖσθαι καὶ ἐργάζεσθαι καὶ παντοιοτρόπως γυμνάζεσθαι, ἰδίως δὲ ἐν τοῖς γυμνασίοις. Καὶ ἀλλαχοῦ μὲν τῆς Ἑλλάδος αἱ σεμνότεραι καὶ τὴν ἀληθῆ εὐεξίαν ἐπιδιώ-

κουσαι γυναῖκες ἠδύναντο ἐπιτυγχάνειν αὐτῆς μόνον δι' οἰκιακῶν ἐργασιῶν καὶ κινήσεων· μόνον δὲ σχεδὸν ἐν Σπάρτῃ μετεῖχε καὶ ἡ θήλεια νεολαία τῶν γυμνασίων τῆς ἄῤῥενος, καὶ διὰ τούτων περιεποιεῖτο οὐχὶ μόνον τὴν ἀπαραίτητον λακωνικὴν ἀνδρείαν, ἀλλὰ καὶ εὐεξίαν καὶ κάλλος, καὶ οὕτω διὰ τῆς γυμνάσεως ἀνεπλήρου τὰ ψευδῆ καὶ βλαβερὰ τῇ ὑγείᾳ κοσμητικά. Καὶ οὐχὶ μόνον τὸ γυμνάζεσθαι ἐν ταῖς παλαίστραις καὶ σωμασκεῖν ἐπέβαλεν ὁ Σπαρτιάτης νομοθέτης ὡς καθῆκον τοῦ θήλεος φύλου οὐχ ἧττον τοῦ ἄῤῥενος, ἀλλὰ καὶ ἀγῶνας δρόμου καὶ ἰσχύος κατέστησε ταῖς θηλείαις πρὸς ἀλλήλας, ὥσπερ καὶ τοῖς ἀνδράσιν. Ἐπίσης οὐδὲν ἧττον εἴθισε τῶν κόρων τὰς κόρας γυμνάς τε πομπεύειν καὶ ἱεροῖς τισιν ὀρχεῖσθαι καὶ ᾄδειν τῶν νέων παρόντων καὶ θεωμένων, καὶ παρὰ Πλάτωνι τὸ λακωνικὸν ἔθος ἢ ἰδίωμα ἰσοδυναμεῖ τῷ τὰς κόρας εἶναι μετόχους τῶν γυμνασίων καὶ μουσικῆς. Ἀλλὰ καὶ ἐν ἄλλοις μέρεσι τῆς Ἑλλάδος ἀναφέρονται ἡμῖν γυναικεῖοι ἀγῶνες καὶ γυμνάσια· οὕτως ἐν Ἤλιδι ἀπαντῶμεν γυμνικὸν δρόμον παρθένων, ἔνθα κατὰ τὸν ἀγῶνα τῶν Ἡραίων αἱ παρθένοι οὐχὶ πᾶσαι τῆς αὐτῆς ἡλικίας ἡμιλλῶντο πρὸς ἀλλήλας δρόμῳ· καὶ πρῶτον μὲν ἔτρεχον αἱ νεώτεραι, μετὰ δὲ ταύτας αἱ ἀμέσως πρεσβύτεραι τὴν ἡλικίαν, χιτῶνος καθήκοντος ὀλίγον ὑπὲρ γόνατος, καὶ φαίνουσαι τὸν δεξιὸν ὦμον μέχρι τοῦ στήθους. Τοιαύτη τις δημοσία σωμασκία ἐγίνετο καὶ ἐν Κυρήνῃ, ἔνθα κατὰ τὴν ἐνιαυσίαν ἑορτὴν τῆς Ἀθηνᾶς αἱ παρθένοι, διηρημέναι εἰς δύο στρατόπεδα, ἐμάχοντο πρὸς ἀλλήλας λίθοις καὶ ξύλοις. Παλαιστρικοὶ δὲ ἀγῶνες μεταξὺ κόρων καὶ κορῶν, ἠϊθέων καὶ παρθένων, οὐχὶ μόνον ὑπὸ τῆς μυθικῆς παραδόσεως ἀναφέρονται ἡμῖν, ὡς οἱ τοῦ Διονύσου καὶ τῆς Παλλήνης, τοῦ Πηλέως καὶ τῆς Ἀταλάντης, ἀλλὰ καὶ πραγματικῶς ἐτελοῦντο κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους μόνον ἐν τῇ νήσῳ Χίῳ, ἔνθα ἀναφέρεται ὡς ἥδιστον θέαμα τὸ βλέπειν κατὰ τὰ γυμνάσια καὶ τοὺς δρόμους προσπαλαίοντας τοὺς νέους ταῖς κόραις. Ἀλλαχοῦ δὲ τῆς Ἑλλάδος τὰ γυμνάσια ἦσαν μᾶλλον ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν γυναικείαν μαλθακότητα καὶ χλιδὴν τὸ κέντρον καὶ ἡ ἑστία τῆς σωματικῆς περιποιήσεως τοῦ ἄῤῥενος φύλου, ὅπερ ὤφειλε τοῖς

γυμνασίοις ἰδίως καὶ τῇ σωμασκίᾳ τὸ πλεονέκτημα τῆς ἐξαιρέτου ὑγείας καὶ εὐεξίας αὐτοῦ, καὶ πολλαχοῦ ῥητῶς ἀναφέρεται ἡμῖν τοῦτο ὡς σκοπὸς καὶ ὑπόθεσις τῆς γυμναστικῆς, ἥτις καὶ ὁρίζεται παρὰ Πλάτωνι ὡς ἐμπειρία περὶ λόγους τοὺς περὶ εὐεξίαν τε καὶ καχεξίαν τῶν σωμάτων· καὶ μόνη ἡ τοιαύτη ἐν τοῖς γυμνασίοις ἐπιμέλεια τῆς εὐεξίας τῶν σωμάτων, εἰς ἣν ὤφειλον ἀποβλέπειν οἱ γυμναζόμενοι, ἦν βεβαίως τὸ ἄριστον μέρος τῆς σωμασκίας καὶ γυμναστικῆς, ἥτις ἄλλως ἔμεινεν οὐχὶ ἀνεπίληπτος διὰ τὸ πλῆθος τῶν κακῶν, ἅπερ ἐγέννησεν.

§ 4. Ἀλλὰ τοιοῦτος ψόγος κατὰ τῆς γυμναστικῆς εὐλόγως ἠδύνατο γίνεσθαι μετὰ ταῦτα, ὅτε κατὰ πρῶτον ἡ ἀνάμιξις πολλῶν διαιτητικῶν περιεργειῶν, πρὸ πάντων δὲ ἡ καθ' ἑκάστην χρῆσις θερμῶν λουτρῶν μετεσχημάτισαν τὴν ἀρχαϊκὴν καὶ εἰς ἀνδρείαν συντείνουσαν γυμναστικὴν εἰς ἰατραλειπτικὴν καὶ κατέστησαν αὐτὴν ἄντικρυς ἀπαίτησιν ἀβροβιότητος. Πρῶτος ὁ Σηλυμβριανὸς Ἡρόδικος, σύγχρονος τοῦ Σωκράτους, ἐφεῦρε τὴν ἰατραλειπτικὴν καὶ ἀφελὼν ἀπὸ τῆς γυμναστικῆς τὸν φυσικὸν καὶ παιδαγωγικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα, θεωρεῖται ὡς παρασχὼν πόρον ζωῆς καὶ τοῖς ἀλείπταις καὶ διακόνοις τῶν ἰατρῶν, εἰ καὶ κατ' ἄλλους εἰσηγηταὶ τῆς τοιαύτης διαιτητικῆς μεθόδου καὶ ἰατραλειπτικῆς θεωρητέοι οἱ πυθαγόρειοι φιλόσοφοι. Ἐν τοιαύτῃ πρὸ πάντων μεταγενεστέρᾳ ἐποχῇ ὑπέπεσεν εἰς τὴν κατηγορίαν περιττῆς καὶ περιέργου καὶ δὴ καὶ βλαβερᾶς φροντίδος ὑπὲρ τοῦ σώματος. Διότι κατὰ τὴν κρίσιν μάλιστα τῶν σπουδαίων τὸν χαρακτῆρα Ῥωμαίων ἐκτὸς τῆς ἐκεῖ παρεχομένης πρὸς παιδεραστίαν ἀφορμῆς κατεκρίνετο ὡς παρεκτρέπουσα πρὸς ἀδράνειαν καὶ ἀπραξίαν καὶ πρὸς παντοῖα ἐλαττώματα, ἢ ὡς ἀποβαλοῦσα τὸν ἀνέκαθεν σκοπὸν αὐτῆς, τὸν τῆς ἐνισχύσεως καὶ πρὸς τὸν πόλεμον ἀσκήσεως τοῦ σώματος, καὶ διδάσκουσα ἀντὶ τῆς χρήσεως τῶν ὅπλων ἀνωφελεῖς μόνον τέχνας· ἑπομένως πολλοὶ τῶν περὶ τὴν γυμναστικὴν ἀσχολουμένων ἐψέγοντο ὡς ὑπερτρέφοντες τὸ σῶμα αὐτῶν διὰ διαίτης παρὰ φύσιν καὶ καθιστῶντες αὐτὸ ἀνίκανον πρὸς ἄλλα ἔργα καὶ πρὸς ἄλλους πόνους καὶ ὡς ἐπενεγκόντες καὶ αὐτὴν δὴ τὴν ἄτιμον δουλείαν τῆς ἑαυτῶν πατρίδος· «Τὸ γὰρ ξηραλοιφεῖν,

λέγει ὁ Πλούταρχος, ὑφεωρῶντο Ῥωμαῖοι σφόδρα καὶ τοῖς Ἕλλησιν οἴονται μηδὲν οὕτως αἴτιον δουλείας γεγονέναι καὶ μαλακίας, ὡς τὰ γυμνάσια καὶ τὰς παλαίστρας, πολὺν ἄλυν καὶ σχολὴν ἐντεκούσας ταῖς πόλεσι καὶ κακοσχολίαν καὶ τὸ παιδεραστεῖν καὶ τὸ φθείρειν τὰ σώματα τῶν νέων ὕπνοις καὶ περιπάτοις καὶ κινήσεσιν εὐρύθμοις καὶ διαίταις ἀκριβέσιν, ὑφ' ὧν ἔλαθον ἐκρυέντες τῶν ὅπλων καὶ ἀγαπήσαντες ἀνθ' ὁπλιτῶν καὶ ἱππέων ἀγαθῶν εὐτράπελοι καὶ παλαιστρῖται καὶ καλοὶ λέγεσθαι». Ἀλλ' ἐνταῦθα διακριτέον δύο τινά· πρῶτον, ὅτι μεγάλη διαφορὰ ὑπῆρχε μεταξὺ τῆς μονομεροῦς καὶ ὅλως τυπικῆς καὶ τεχνικῆς τάσεως τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος ἀθλητῶν τῶν ἐποικοδομούντων τοῖς σώμασιν ἑαυτῶν πάχος καὶ σάρκας καὶ τῶν συνήθων ἐν τοῖς γυμνασίοις ἀσκήσεων· καὶ δεύτερον, ὅτι ἡ ἀγωνιστικὴ τάσις συμπάσης τῆς ἑλληνικῆς γυμναστικῆς εἶχε μεγάλην ἀξίαν, οὐχὶ μόνον διότι παρεῖχε τοῖς σώμασι τῶν νέων τὴν εὐκταίαν καλλονὴν καὶ ἄλλην ἐπιδεξιότητα, ἐφ' ὅσον αὗται εἰσὶν οὐχὶ ὁ κύριος καὶ ἀποκλειστικὸς σκοπὸς αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ διότι μετέφερε τὴν ἐκ τῶν γυμνασίων ἅμιλλαν καὶ εἰς τὸν λοιπὸν κοινωνικὸν καὶ πολιτικὸν βίον. Διὸ καὶ τὰς περὶ ἀθλητικῆς καὶ γυμναστικῆς δυσμενεῖς κρίσεις τοῦ Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους ἀνενεκτέον μᾶλλον εἰς τοῦτο τὸ τυπικὸν καὶ τεχνικὸν στοιχεῖον τῆς ἀγωγῆς· καὶ τὴν ἕξιν τῶν ἀθλητῶν καταδικάζει ὁ τελευταῖος ὡς ἐπίσης ἄχρηστον πρὸς πολιτικὴν εὐεξίαν καὶ πρὸς ὑγείαν καὶ τεκνοποιίαν, ὡς καὶ τὴν λίαν θεραπευτικὴν καὶ κακοπονητικήν, ἐπιδοκιμάζει δὲ μόνην τὴν μέσην τούτων, λέγων ὅτι πεπονημένην μὲν δεῖ ἔχειν τὴν ἕξιν, πεπονημένην δὲ πόνοις μὴ βιαίοις μηδὲ πρὸς ἓν μόνον, ὥσπερ ἡ τῶν ἀθλητῶν ἕξις, ἀλλὰ πρὸς τὰς τῶν ἐλευθέρων πράξεις. Ἐν Λακεδαίμονι, ἔνθα ἔλειπον αἱ κυρίως παλαῖστραι, ἔνθα ἦσαν μόνον τὰ τῆς ἀγροικοτέρας γυμναστικῆς ἐχόμενα, τὸ πυριᾶσθαι καὶ ξηραλοιφεῖν, ἔνθα τὰ γυμνάσια οὐκ ἦσαν ὅμοια οὔτε παγκρατίῳ, οὔτε πυγμῇ, ἔνθα κατὰ τὴν γνώμην αὐτῶν τῶν Λακεδαιμονίων τὰ γυμνάσια ἦσαν οὐχὶ ἕνεκεν ἀγωνίας, ἀλλὰ καρτερίας μόνης, οὐδεὶς μὲν τῶν Ὑόνων ἐκείνων ἐφαπτόμενος, ἀλλὰ διὰ τοῦτο καὶ ἦσαν μᾶλλον ἐπιλήψιμοι ἐπὶ πνευματικῇ τραχύ-

τητι καὶ ὑπερτιμήσει σωματικῶν προτερημάτων, ὡς μετὰ τῆς αὐτῆς ἀντιθέσεως τῶν δύο ἕξεων λέγει περὶ αὐτῶν ὁ αὐτὸς Ἀριστοτέλης· «νῦν μὲν οὖν αἱ μάλιστα δοκοῦσαι τῶν πόλεων ἐπιμελεῖσθαι τῶν παίδων αἱ μὲν ἀθλητικὴν ἕξιν ἐμποιοῦσι, λωβώμεναι τά τε εἴδη καὶ τὴν αὔξησιν τῶν σωμάτων, οἱ δὲ Λάκωνες ταύτην μὲν οὐχ ἥμαρτον τὴν ἁμαρτίαν, θηριώδεις δ' ἀπεργάζονται τοῖς πόνοις, ὡς τοῦτο μάλιστα πρὸς ἀνδρείαν συμφέρον».

§ 5. Ἡ κατὰ τῆς νεωτέρας περιεργίας τῆς περὶ τὴν γυμναστικὴν καὶ τὴν εὐεξίαν τοῦ σώματος μομφὴ ἥπτετο τῆς ἀρχαιοτέρας Ἑλλάδος τὸ μέγιστον ὡς πρὸς τὴν περιποίησιν τῆς κόμης καὶ τοῦ γενείου. Περὶ τῆς κόμης παρατηροῦμεν ἐν γένει ὅτι, ὅσῳ ἔλαττον εἶχεν ὁ Ἕλλην τὴν συνήθειαν τοῦ καλύπτειν τὴν κεφαλὴν διά τινος καλύμματος ἐν τῷ καθ' ἑκάστην βίῳ, τόσῳ μᾶλλον περιεποιεῖτο τὸν φυσικὸν κόσμον τῆς κόμης, τούτους τοὺς οἰκείους καὶ αὐτοφυεῖς πίλους, οὓς καὶ ὁ Πλάτων ἐπεθύμει χάριν σκληραγωγίας καὶ πολεμικῆς ἀσκήσεως μὴ διαφθείρειν τῇ περικαλυφῇ ἀλλοτρίων σκεπασμάτων. Ἐπειδὴ ἡ φύσις ἐδωρήσατο ἐν γένει τοῖς Ἕλλησιν, ὡς καὶ πᾶσι τοῖς κατοίκοις μεσημβρινῶν κλιμάτων, τοῦτον τὸν κόσμον πλουσιώτερον καὶ εὐχροώτερον ἢ τοῖς βορείοις λαοῖς, εὐλόγως οἱ τοσοῦτον ζωηρὸν αἴσθημα πρὸς τὸ ἀνθρώπειον κάλλος ἔχοντες Ἕλληνες οὐ παρημέλουν τούτου τοῦ φυσικοῦ δώρου, ἀλλ' ἐπιμελῶς διεσκεύαζον τὴν κόμην, ὅπως παράσχωσι τῇ μορφῇ σεμνότητα καὶ εὐάρεστον εἶδος. Ἐκτὸς δὲ τούτου κατὰ διαφόρους χρόνους, φῦλα καὶ κοινωνικὰς τάξεις, εἶχεν ἡ κόμη καί τινα πολιτικὴν καὶ διακριτικὴν σημασίαν. Καὶ παρ' Ὁμήρῳ μὲν ἐν γένει οἱ καρηκομόωντες Ἀχαιοὶ καὶ κατὰ τοῦτο διακρίνονται ἀπὸ τῶν βαρβάρων, ἐκ δὲ τῶν Ἑλλήνων ἀναφέρονται ἰδίως ὡς διακρινόμενοι οἱ ὄπισθεν κομόωντες Ἄβαντες. Μετὰ δὲ ταῦτα διεκρίνετο ὁ πιστῶς ἐμμένων τῷ ἰωνικῷ ἔθει Ἀθηναῖος ἀπὸ τοῦ αὐστηρῶς τὸ ἀρχαῖον δωρικὸν ἔθος φυλάττοντος Σπαρτιάτου. Οἱ τελευταῖοι, θεωροῦντες τὴν κόμην ὡς τὸν ἀδαπανώτατον πάντων τῶν κόσμων, ὡς πολλοὶ τῶν Σπαρτιατῶν ὠνόμασαν αὐτήν, ἔτρεφον μακρὰν κόμην. Ὁ μὲν Ἀριστοτέλης σημειοῖ· «ἐν Λακεδαίμονι κομᾶν καλόν· ἐλευθερίας γὰρ σημεῖον· οὐ γὰρ

ἔστι κομῶντα ῥᾴδιον οὐδὲν ποιεῖν ἔργον θητικόν». Ὁ δὲ Πλούταρχος λέγει περὶ αὐτῶν ὅτι, «κομῶντες εὐθὺς ἐκ τῆς τῶν ἐφήβων ἡλικίας, μάλιστα περὶ τοὺς κινδύνους ἐθεράπευον τὴν κόμην λιπαράν τε φαίνεσθαι καὶ διακεκριμένην», καὶ ἔτι πλείω ἀλλαχοῦ· «Λυσάνδρου ἐστὶν εἰκονικὸς (ἀνδριὰς) εὖ μάλα κομῶντος ἔθει τῷ παλαιῷ καὶ πώγωνα καθειμένου γενναῖον· οὐ γάρ, ὡς ἔνιοί φασιν, Ἀργείων μετὰ τὴν μεγάλην ἧτταν ἐπὶ πένθει καρέντων, οἱ Σπαρτιᾶται πρὸς τὸ ἀντίπαλον αὐτοῖς τὰς κόμας ἀγαλλόμενοι τοῖς πεπραγμένοις ἀνῆκαν, οὐδέ, Βακχιαδῶν τῶν ἐκ Κορίνθου φυγόντων εἰς Λακεδαίμονα ταπεινῶν καὶ ἀμόρφων διὰ τὸ κείρασθαι τὰς κεφαλὰς φανέντων, εἰς ζῆλον αὐτοὶ τοῦ κομᾶν ἦλθον· ἀλλὰ καὶ τοῦτο Λυκούργειόν ἐστι, καί φασιν εἰπεῖν αὐτόν, ὡς ἡ κόμη τοὺς μὲν καλοὺς εὐπρεπεστέρους ὁρᾶσθαι ποιεῖ, τοὺς δὲ αἰσχροὺς φοβερωτέρους». Ἦν δὲ τὸ κομᾶν πάντως οὐχὶ νεωτέρα Λυκούργειος διάταξις, ἀλλὰ πρώϊμον δωρικὸν ἔθος. Ἡ εἴδησις, ὅτι οἱ Σπαρτιᾶται πρὸ τῆς μάχης, ἢ ἐν γένει ἐπικειμένου κινδύνου, ἐκοσμοῦντο τὴν κόμην, ἐλήφθη πιθανῶς ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου ἐκ τῶν τοῦ Ἡροδότου, ἔνθα λέγεται ὅτι, γινομένων τῶν προπαρασκευῶν πρὸς τὴν ἐν Θερμοπύλαις μάχην, ὁ τοῦ Ξέρξου κατάσκοπος εὑρίσκει τὸ στῖφος τοῦ Λεωνίδα κτενιζομένους τὰς κόμας, καὶ ὁ Ἡρόδοτος εἰσάγει τὸν Δημάρατον αἰτιολογοῦντα τοῦτο ὧδε· «νόμος γάρ σφι οὕτω ἔχων ἐστί, ἐπεὰν μέλλωσι κινδυνεύειν τῇ ψυχῇ, τότε τὰς κεφαλὰς κοσμέονται». Ἀλλὰ πρὸς ταύτας τὰς ἀναμφιλέκτους εἰδήσεις ἐκ διαμέτρου ἀντιφάσκουσι μαρτυρίαι τινὲς περὶ τοῦ ἀντιθέτου ἔθους. Ὁ Πλούταρχος, καταδεικνύων τὴν μεγάλην ἐπιτηδειότητα, μεθ' ἧς ὁ Ἀλκιβιάδης ἐξῳκειώθη τὸ σπαρτιατικὸν ἔθος, λέγει ὅτι τοὺς πολλοὺς κατεδημαγώγει καὶ κατεγοήτευε τῇ διαίτῃ λακωνίζων, ὥσθ' ὁρῶντας ἐν χρῷ κουριῶντα καὶ ψυχρολουτοῦντα καὶ μάζῃ συνόντα καὶ ζωμῷ μέλανι χρώμενον ἀπιστεῖν», καὶ ἀλλαχοῦ πάλιν λέγει περὶ τοῦ αὐτοῦ ὅτι ἐν Λακεδαίμονι ἐκείρετο ἐν χρῷ καὶ ἐτριβωνοφόρει καὶ ἐψυχρολούτει· ἀλλὰ καὶ περὶ γυναικός τινος λέγεται ὅτι ἦν ἐν χρῷ κεκαρμένη εἰς τὸ Λακωνικόν, ἀῤῥενωπὴ καὶ κομιδῇ ἀνδρικὴ οὖσα. Ἀλλ' ἡ ἀντίφασις αὕτη εὐκόλως αἴρεται διὰ τῆς παρατηρήσεως,

ὅτι ὁ Πλούταρχος καὶ οἱ κατ' αὐτὸν καὶ μετ' αὐτὸν συγχέουσι τὸ ἔθος τῶν χρόνων αὐτῶν μετὰ τοῦ προγενεστέρου. Διότι τότε ἀπὸ πολλοῦ ἤδη εἶχον ἀποβαλόντες οἱ Σπαρτιᾶται ταύτην τὴν ἀρχαϊκὴν συνήθειαν, ὡς βεβαιοῦται τοῦτο κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀχαϊκοῦ δεσμοῦ, διότι ὁ Παυσανίας, ποιούμενος λόγον περὶ τῶν βιαιοπραγιῶν τῶν Ἀχαιῶν, λέγει ὅτι συνήρπαζον πάντα τινὰ καὶ ὃν Λακεδαιμόνιον σαφῶς ὄντα ἠπίσταντο κοὐ ὅτῳ κουρᾶς καὶ ὑποδημάτων εἵνεκα ἢ ἐπὶ τῇ ἐσθῆτι ἢ κατ' ὄνομα προσγένοιτο ὑποψία. Ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον ἀπαντῶνται οἱ Σπαρτιᾶται αἰχμάλωτοι τῆς Σφακτηρίας κομῶντες, πιθανῶς ὀρθότερον ἐκληπτέον ὅτι τὸ μὲν κομᾶν ἐγίνετο κατὰ τὸν πόλεμον καὶ συγκατελέγετο ἐν ταῖς πολεμικαῖς ἀσκήσεσι τῶν νέων, τὸ δὲ κείρεσθαι ἐν εἰρήνῃ καὶ κατὰ τὸν οἴκοι βίον τῶν ἀνδρῶν. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ Σπαρτιατῶν καὶ τοῦ δωρικοῦ ἔθους. Οἱ δ' Ἀθηναῖοι βεβαιοῦται ἡμῖν ὅτι μικρὸν ἔτι πρὸ τῶν Μηδικῶν ἔπλεκον αὐτὴν ἐν εἴδει κρωβύλου καὶ συνεῖχον αὐτὴν διὰ χρυσοῦ ἐνειρομένου τέττιγος, ὡς μαρτυρεῖ περὶ τούτου ὁ Θουκυδίδης· «οἱ πρεσβύτεροι αὐτοῖς τῶν εὐδαιμόνων διὰ τὸ ἁβροδίαιτον οὐ πολὺς χρόνος, ἐπειδὴ χιτῶνάς τε λινοῦς ἐπαύσαντο φοροῦντες καὶ χρυσῶν τεττίγων ἐνέρσει κρωβύλον ἀναδούμενοι τῶν ἐν κεφαλῇ τριχῶν· ἀφ' οὗ καὶ Ἰώνων τοὺς πρεσβυτέρους κατὰ τὸ ξυγγενὲς ἐπὶ πολὺ αὕτη ἡ στολὴ κατέσχε»· διὸ καὶ παρ' Ἀριστοφάνει καλεῖται τεττιγοφόρος ὁ κατὰ τὸ ἀρχαῖον σχῆμα ἐπιθυμῶν διαπρέπειν, καὶ τὰ παλαιὰ καὶ ἕωλα καλοῦνται ἀνάμεστα τεττίγων· καὶ παρ' Ἀθηναίῳ οἱ τρυφῶντες Ἀθηναῖοι ἀναφέρονται ὡς ἀναδούμενοι κορύμβους τῶν τριχῶν καὶ φοροῦντες χρυσοῦς τέττιγας περὶ τὸ μέτωπον καὶ τὰς κόμας. Καὶ ἄλλως δὲ τὰ τεχνικὰ μνημεῖα τοῦ ἀρχαιοτέρου ῥυθμοῦ παρέχουσιν ἡμῖν λίαν ἐπιμελῆ διασκευὴν τῆς κόμης, αὕτη δὲ βεβαίως μόνον ἐκ τοῦ πραγματικοῦ βίου ἠδύνατο μεταβῆναι εἰς τὴν τέχνην, εἰ καὶ πολλάκις ὁ καλλιτέχνης, ἀπηλλαγμένος τῆς ἀνάγκης τοῦ ἀπομιμεῖσθαι τὴν πραγματικότητα, ἠδύνατο μεταχειρίζεσθαι ἁρμοδίως πρὸς τὸν χαρακτῆρα τοῦ εἰκονιζομένου προσώπου ὁτὲ μὲν τοιοῦτον, ὁτὲ δὲ διάφορον εἶδος κόμης. Τὴν ἀρχαιότητα τῆς περιποιήσεως καὶ κομψῆς δια-

θέσεως τῆς κόμης δεικνύουσιν οὐχὶ μόνον τὰ ἐπίθετα καλλιπλόκαμος καὶ εὐπλόκαμος, ἅπερ ὁ Ὅμηρος ἀπονέμει θεαῖς καὶ νύμφαις, ἀλλὰ καὶ θεοῖς, οἷον τῷ ἀμβροσίας καὶ μακρὰς χαίτας ἔχοντι Διὶ καὶ τῷ ἀκερσεκόμᾳ Ἀπόλλωνι, ἀλλὰ καὶ τῷ Εὐφόρβῳ ἀποδίδονται κόμαι ὅμοιαι ταῖς τῶν Χαρίτων καὶ πλόκαμοι, οἳ χρυσῷ καὶ ἀργύρῳ ἐσφήκωντο, ἤτοι συνεδέοντο καὶ συνεστενοῦντο περὶ τὸ μέσον δίκην σφηκῶν· ὁ Θησεὺς παρίσταται τοῖς οἰκοδόμοις ἔχων τὴν κόμην πεπλεγμένην εἰς εὐπρεπές, καὶ τῶν Ἰώνων οἱ μὲν Σάμιοι ἐβάδιζον κατὰ τὰ Ἡραῖα κατεκτενισμένοι τὰς κόμας ἐπὶ τὸ μετάφρενον καὶ τοὺς ὤμους, παροιμιῶδες δὲ κατήντησε τό, «βαδιστέον εἰς Ἡραῖον ἐμπεπλεγμένον», καὶ ὁ ποιητὴς Ἄσιος λέγει περὶ αὐτῶν ὅτι ἐκτενίζοντο τοὺς πλοκάμους, «αἱ δὲ χαῖται αὐτῶν ἠωροῦντο ἀνέμῳ χρυσέοις ἐν δεσμοῖς, χρύσειαι δὲ κόρυμβαι ἐπ' αὐτῶν, τέττιγες ὥς»· οἱ δὲ Κολοφώνιοι προήεσαν καὶ αὐτοὶ διησκημένοι τὰς κόμας χρυσῷ καὶ κόσμῳ, «χαίτῃσιν ἀγαλλόμενοι χρυσέῃσιν, ἀσκητοῖς ὁδμὴν χρίμασι δευόμενοι». Ἐν γένει δὲ πλουσία καὶ καλῶς περιπεποιημένη κόμη ἐθεωρεῖτο ἐν τῇ ἀρχαιότητι ὡς ἐξαίρετος κόσμος ἐλευθέρου καὶ καλῶς ἀνατεθραμμένου ἀνδρός· διὸ καὶ ἡ κόμη εὐλόγως ἠδύνατο ὀνομάζεσθαι τὸ μόνον τοῦ εἴδους κόσμημα, καὶ οἱ Ἕλληνες ἐπαινοῦνται ὡς καρηκομόωντες, καὶ ἡ ἔλλειψις ἢ ἡ μέχρι χρωτὸς κουρὰ αὐτῆς ἦν ἴδιον τῶν ἀνδραπόδων καὶ ἀνδραποδώδης θρὶξ ἐκαλεῖτο, καὶ τὸ κομᾶν ὡς τρυφὴν καὶ καλλωπισμὸν καὶ μετάβασιν ἀπὸ πολεμικῶν πόνων καὶ σκληραγωγίας εἰς εἰρηνικώτερον καὶ κομψότερον βίον ἐθεώρουν· διὸ οἱ ἱππεῖς παρ' Ἀριστοφάνει λέγουσιν· «ἦν ποτ' εἰρήνη γένηται καὶ πόνων παυσώμεθα, μὴ φθονεῖτε ἡμῖν κομῶσι μηδ' ἀπεστλεγγισμένοις». Ὁ δὲ ἱππομανὴς καὶ ἄσωτος υἱὸς τοῦ Στρεψιάδου Φειδιππίδης παρὰ τῷ αὐτῷ «κόμην ἔχων ἱππάζεταί τε καὶ ξυνωρικεύεται ὀνειροπολεῖ τε ἵππους», καὶ ὁ φυλαρχῶν ἔφιππος ἀνὴρ παρίσταται ὡς κομήτης. Καὶ ἐν γένει ἡ κομψὴ καὶ ἀστεία νεολαία (la jeunesse dorée) τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν ἐποιεῖτο περὶ πολλοῦ τὸν κόσμον πλουσίας κόμης· διὸ καὶ τὸ κομᾶν κατήντησεν εἰς τὸ σημαίνειν μεταφορικῶς τὸ ἐπαίρεσθαι καὶ ἀλαζονεύεσθαι. Περὶ δὲ Ἀργείων καὶ Λακεδαιμονίων σημειοῖ

ὁ Ἡρόδοτος ὅτι μετὰ τὸ περὶ τὰς Θυρέας δυστύχημα «οἱ μὲν Ἀργεῖοι ἀπὸ τούτου τοῦ χρόνου κατακειράμενοι τὰς κεφαλάς, πρότερον ἐπάναγκες κομῶντες, ἐποιήσαντο νόμον τε καὶ κατάρην, μὴ πρότερον θρέψειν κόμην Ἀργείων μηδένα, πρὶν ἂν Θυρέας ἀνασώσωνται· Λακεδαιμόνιοι δὲ τἀναντία τούτων ἔθεντο νόμον· οὐ γὰρ κομῶντες πρὸ τούτου, ἀπὸ τούτου κομᾶν». Ὁμοίως ἐκόμων καὶ ἄλλοι Ἕλληνες, οἷς τὰ Λακωνικὰ ἦν ἐν λόγῳ, Θούριοι, Ταραντῖνοι καὶ Μήλιοι.

§ 6. Ἐν ᾧ δὲ περὶ τῆς Σπάρτης λέγεται ὅτι οἱ ἐκεῖ ἔφηβοι ἤρχοντο κομᾶν, ἀπεκείρετο δὲ ἡ τῶν παίδων κόμη, εἰς ὃ ἔθος ἀναφέρεται ἴσως καὶ ἡ τοῦ Καλλιμάχου ἔκφρασις ἀπόθριξ ὡς συνώνυμος τοῦ ἄνηβος, ἀλλαχοῦ καὶ μάλιστα ἐν Ἀθήναις ἐλάμβανε χώραν ἡ ἀντίθετος συνήθεια· διότι ἐκεῖ κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας οἱ μελλέφηβοι ἀπεκείροντο τὴν κόμην τῷ προστάτῃ τῆς παιδικῆς ἡλικίας θεῷ, ἡ δὲ δημοτελὴς αὕτη πρᾶξις συνεδυάζετο καὶ μετὰ θρησκευτικῶν τελετῶν, οἷα ἦν ἡ πρὸ τῆς κουρᾶς τῷ Ἡρακλεῖ τελουμένη θυσία, τὰ οἰνιστήρια, περὶ ὧν ὁ Ἡσύχιος λέγει· «Ἀθήνησιν οἱ μέλλοντες ἐφηβεύειν πρὶν ἀποκείρασθαι τὸν μαλλὸν εἰσέφερον Ἡρακλεῖ μέτρον οἴνου καὶ σπείσαντες τοῖς συνελθοῦσιν ἐπεδίδουν πίνειν, ἡ δὲ σπονδὴ ἐκαλεῖτο οἰνιστήρια»· ἐπίσης ὁ Ἀθήναιος σημειοῖ περὶ τῆς λέξεως οἰνιστηρίας κατά τινα Πάμφιλον ὅτι «οἱ μέλλοντες ἀποκείρειν τὸν σκόλλυν ἔφηβοι εἰσφέρουσι τῷ Ἡρακλεῖ μέγα ποτήριον, πληρώσαντες οἴνου, ὃ καλοῦσιν οἰνιστηρίαν, καὶ σπείσαντες τοῖς συνελθοῦσι διδόασι πιεῖν». Ὁ δὲ κειρόμενος ἀπὸ τῆς κόμης πλόκαμος συνήθως ἀφιεροῦτο θεότητί τινι, ὡς τῇ Ἀρτέμιδι παρὰ Κριναγόρᾳ, συνηθέστατα δὲ ἐγχωρίῳ τινὶ ποταμῷ. Παρ' Ὁμήρῳ ἤδη ὁ Πηλεὺς εἶχεν εὐξάμενος τὴν κόμην τοῦ παιδὸς Ἀχιλλέως ὧν ἤδη περὶ τοῦ θανάτου αὐτοῦ καὶ ἐπομένως ἀπελπισθεὶς κόμην τοὺς νέους μέχρι τῆς ἀκμῆς, εἶτα κείρειν αὐτὴν ἐπιχωρίοις ποταμοῖς. Τοῦτο τὸ ἐκ παλαιοῦ καθεστὼς πᾶσι τοῖς Ἕλ-

λησιν ἔθος μαρτυρεῖται ὑπὸ πολλῶν παραδειγμάτων ἔκ τε τῶν ἡρωϊκῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν χρόνων· ὁ Ὀρέστης ἀπέκειρε πλόκαμον θρεπτήριον τῷ Ἰνάχῳ ποταμῷ, ὁ Παυσανίας ἀναφέρει πρὸ τοῦ Κηφισσοῦ ἄγαλμα, παριστῶν τὸν τῆς Μνησιμάχης υἱὸν κειρόμενον τὴν κόμην τῷ Κηφισσῷ, ὁ δὲ Λεύκιππος ἔτρεφε κόμην τῷ Ἀλφειῷ. Ἀλλὰ κατ' ἀρχαιοτέρους ἔτι χρόνους ὑπῆρχε καὶ συνήθεια τοῦ μεταβαίνειν εἰς Δελφοὺς χάριν ταύτης τῆς ἀπαρχῆς τῆς κόμης, ὡς ἐποίησε τοῦτο ὁ Θησεύς, περὶ οὗ λέγει ὁ Πλούταρχος· «ἔθους ὄντος ἔτι τότε τοὺς μεταβαίνοντας ἐκ παίδων ἐλθόντας εἰς Δελφοὺς ἀπάρχεσθαι τῷ θεῷ τῆς κόμης, ἦλθε μὲν εἰς Δελφοὺς ὁ Θησεύς, καὶ τόπον ἀπ' αὐτοῦ τὴν Θησείαν ἔτι νῦν ὀνομάζεσθαι λέγουσιν· ἐκείρατο δὲ τῆς κεφαλῆς τὰ πρόσθεν μόνον, ὥσπερ Ὅμηρος ἔφη τοὺς Ἄβαντας (ὄπιθεν κομόωντας)· καὶ τοῦτο τῆς κουρᾶς τὸ γένος Θησηὶς ὠνομάσθη δι' ἐκεῖνον. Οἱ δὲ Ἄβαντες ἐκείραντο πρῶτοι τὸν τρόπον τοῦτον, οὐχ ὑπ' Ἀράβων διδαχθέντες, ὡς ἔνιοι νομίζουσιν, οὐδὲ Μυσοὺς ζηλώσαντες, ἀλλ' ὄντες πολεμικοὶ καὶ ἀγχέμαχοι, καὶ μάλιστα δὴ πάντων εἰς χεῖρας ὠθεῖσθαι τοῖς ἐναντίοις μεμαθηκότες, ὡς μαρτυρεῖ καὶ Ἀρχίλοχος ἐν τούτοις, «οὔ τοι πόλλ' ἐπὶ τόξα τανύσσεται, οὐδὲ θαμειαὶ σφενδόναι, εὖτ' ἂν δὴ μῶλον Ἄρης συνάγῃ ἐν πεδίῳ· ξιφέων δὲ πολύστονον ἔσται ἔργον· ταύτης γὰρ κεῖνοι δαήμονές εἰσι μάχης δεσπόται Εὐβοίας δουρικλυτοί»· ὅπως οὖν μὴ παρέχοιεν ἐκ τῶν τριχῶν ἀντίληψιν τοῖς πολεμίοις, ἀπεκείραντο. Τοῦτο δὲ ἀμέλει καὶ Ἀλέξανδρον τὸν Μακεδόνα ἐννοήσαντά φασι προστάξαι τοῖς στρατηγοῖς ξυρεῖν τὰ γένεια τῶν Μακεδόνων, ὡς λαβὴν ταύτην ἐν ταῖς μάχαις οὖσαν προχειροτάτην». Ἡ δὲ συνήθεια τοῦ μεταβαίνειν πρὸς τοῦτο εἰς Δελφοὺς διετηρεῖτο ἔτι καὶ μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Θεοφράστου, ὃς ἀναφέρει ὡς γνώρισμα τοῦ μικροφιλοτίμου καὶ τὸ ἀπάγειν τὸν υἱὸν εἰς Δελφοὺς καὶ ἐκεῖ κείρειν αὐτόν, καὶ ἐκ τῆς πραγματικότητος ἀναφέρεται ὁ καλὸς υἱὸς τοῦ Σικυωνίου Πυθοδώρου παραγενόμενος αὐτόσε, ἵνα ἀποκείρηται τὴν κόμην· διὰ τοῦτο καὶ πανταχοῦ ἐν τοῖς μνημείοις τῆς τέχνης παρίστανται οἱ ἔφηβοι ἔχοντες βραχεῖαν τὴν κόμην. Ἐκ δὲ τῶν ἱστορικῶν χρόνων μανθάνομεν ὅτι πολλαχοῦ τῆς Ἑλ-

λάδος ἐγίνετο τὸ αὐτὸ καὶ ὑπὸ παρθένων πρὸ τοῦ γάμου. Ὁ μὲν Εὐριπίδης εἰσάγει τὴν Ἄρτεμιν ὑπισχνουμένην τῷ ἀναξιοπαθοῦντι Ἱππολύτῳ ὅτι ἄζυγες κόραι πρὸ τοῦ γάμου ἔμελλον κείρεσθαι αὐτῷ τὰς κόμας εἰς σημεῖον πένθους· τὸ δὲ ἐν Τιτάνῃ κατὰ τὴν χώραν Σικυῶνος ἄγαλμα τῆς Ὑγείας ἦν σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου περιειλημμένον κόμαις γυναικῶν, αἳ ἐκείροντο τῇ θεῷ, ταῖς δὲ κόραις τῶν Μεγαρέων καθειστήκει ἔθος πρὸ γάμου ἀπάρχεσθαι τῶν τριχῶν πρὸς τὸ μνῆμα τῆς Ἰφινόης, καὶ αἱ θυγατέρες τῶν Δηλίων ἐποίουν τὸ αὐτὸ τῇ Ἑκαέργῃ καὶ Ὠπιδι. Καὶ τοιαύτη μὲν κουρὰ ἐγίνετο ὑπὸ τῶν ἐφήβων, ὡς ἐνίοτε καὶ ὑπὸ τῶν παρθένων ἐν καιρῷ πένθους ἢ ἐν ἄλλαις ἐπισήμοις τελεταῖς. Παρὰ δὲ τοῖς ἀνδράσιν ἡ βραχεῖα κόμη ἐθεωρεῖτο σπανίως μὲν ὡς σημεῖον ἐνδείας καὶ φιλαργυρίας, καὶ τὸ ἐν χρῷ κείρεσθαι ἀναφέρεται ὡς χαρακτηριστικὸν τῶν μικρολόγων παρὰ Θεοφράστῳ, λέγοντι ὅτι τοὺς μικρολόγους ἔστιν ἰδεῖν ἐν χρῷ κειρομένους, ἄλλοτε δὲ ὡς σημεῖον πένθους, ὡς κουρὰ πένθιμος, συνηθέστερον δὲ ὡς σημεῖον ἀθλητικῆς ἢ φιλοσοφικῆς αὐστηρότητος. Οὕτως οἱ σφόδρα ἀνδρώδεις τῶν ἀθλητῶν παρίστανται ἡμῖν ἐν χρῷ ἀποκεκαρμένοι, καὶ πρὸς τοὺς τοιούτους τῶν ἀθλητῶν παραβάλλεται παρὰ Λουκιανῷ ἡ ἀρρενωπὸς Μέγιλλα, ἣ ἐφάνη ἐν χρῷ ἀποκεκαρμένη μετὰ τὸ ἀφελέσθαι τὴν πηνήκην ἀπὸ τῆς κεφαλῆς αὐτῆς· κατὰ μίμησιν δὲ τῆς ἀθλητικῆς αὐστηρότητος καὶ σκληραγωγίας καὶ οἱ φιλόσοφοι ἐπετήδευον τοιαύτην κουράν». Οὕτως ὁ Ἰουβενάλις ἀποδίδωσι τοῖς Στωϊκοῖς κόμην βραχυτέραν τῆς ὀφρύος καὶ ὁ ἀπὸ τῆς στοᾶς σκυθρωπὸς φιλόσοφος χαρακτηρίζεται ὡς ἐν χρῷ κουρίας. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο συνέβαινε οὐχὶ παρὰ πᾶσι τοῖς φιλοσόφοις, ἐπετηδεύετο δὲ μόνον ὑπὸ τῶν ἀπαθῶν στωϊκῶν καὶ τῶν ἀπανθρώπων κυνικῶν, οἵτινες ἀμφότεροι ἐπετήδευον σκληραγωγίαν παντοίαν, διαμένοντες οὐχὶ μόνον ἐν χρῷ κουρίαι, ἀλλὰ καὶ ἄλλως ἀκαλλώπιστοι καὶ δὴ καὶ ἀχίτωνες καὶ ἀνυπόδητοι, καὶ σύμφωνον πρὸς ταῦτα ἔχοντες καὶ τὴν ἄλλην διαγωγήν, σιωπηλοὶ ὄντες καὶ καθ' ἑαυτοὺς βλέποντες ἐν ταῖς ὁδοῖς καὶ πάντα σκυθρωπασμὸν ἐπιδεικνύμενοι. Καὶ ταῦτα μὲν παρὰ τοῖς πλείστοις τῶν στωϊκῶν καὶ κυνικῶν φιλοσόφων. Ἄλλοι δὲ πάλιν ἐψέγοντο ἐπὶ

τῷ ἐναντίῳ τούτου μᾶλλον, ἢ ἐπὶ τῷ ἀτημελήτῳ τῆς κόμης, ὡς κομῶντες ἢ κομῆται, ἢ ἐπὶ τὸ κωμικώτερον ὡς σφραγιδονυχαργοκομῆται, καὶ οἱ σωκρατῶντες ἢ κατὰ τὸν Σωκράτη ζῶντες καὶ λακωνομανοῦντες παρίστανται ὡς κομῶντες, πεινῶντες, ῥυπῶντες καὶ σκυτάλια φοροῦντες, καὶ ὁ τριβωνοφόρος καὶ κομήτης καὶ πωγωνοφόρος φιλόσοφος ἐκ τούτου καὶ μόνου ἀπήτει διακρίνεσθαι ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων. Φαίνεται δὲ ὅτι διὰ τῆς μακρᾶς κόμης καὶ οἱ τοιοῦτοι τῶν φιλοσόφων ἐπετήδευον σεβάσμιον καὶ οἱονεὶ ἱεροπρεπὲς σχῆμα· διότι τοιαύτην κόμην ὤφειλον τρέφειν οἱ θύοντες πρὸ πάντων γυμνῇ τῇ κεφαλῇ ἱερεῖς καὶ τὰ ἄλλα θρησκευτικὰ πρόσωπα καὶ ὑπὸ τοιαύτην ἔννοιαν ἀντιστοιχεῖ καὶ συνδυάζεται μάλιστα ἡ φιλοσοφικὴ κόμη τῇ ἱερατικῇ, ὡς παρ' Ἀρτεμιδώρῳ σημειοῦται, ὅτι «ἀγαθὸν καὶ σοφῷ ἀνδρὶ καὶ ἱερεῖ καὶ μάντει καὶ βασιλεῖ τὸ κομᾶν· τούτων γὰρ οἷς μὲν ἔθος ἐστὶ κομᾶν, οἷς δὲ τὸ ἐπιτήδευμα κομᾶν ἐπιτρέπει». Ἀλλαχοῦ δὲ πάλιν τὰ ἐξωτερικὰ σημεῖα, ὁ τρίβων καὶ ἡ κόμη, ἀναφέρονται ὡς ἀπατηλὰ καὶ μόνον παρὰ τοῖς ἀκρίτοις εὐδοκιμοῦντα χαρακτηριστικὰ τοῦ φιλοσόφου. Εὐκόλως δὲ ἐννοεῖται, ποία τις ἦν ἐκείνη ἡ ἐν χρῷ κουρά, δηλαδὴ βραχεῖα μέχρι τοῦ δέρματος καὶ λείως κειρομένη κόμη, ἡ αὐτὴ ἴσως κωμικώτερον καὶ πρὸς φθεῖρα κείρεσθαι καλουμένη. Ὁ μὲν Εὐστάθιος σημειοῖ, «ἐν χρῷ κουρὰ ἡ ψιλὴ κατ' Αἴλιον Διονύσιον καὶ πρὸς τὸν χρῶτα», ὁ δὲ Πολυδεύκης, «ἐν χρῷ κουρίαι οἱ ἐν χρωτὶ κεκαρμένοι». Ἀλλὰ καὶ ὡς σκυθίζων ἐχαρακτηρίζετο ὁ ἔχων τοιαύτην ἀκαρῆ κουρὰν (ἐξ ἧς βεβαίως προῆλθε καὶ ἡ ὡραία ἐπὶ χρόνου μεταφορικὴ ἔκφρασις ἐν ἀκαρεῖ). Διακριτέον δὲ πάντως ταύτην τὴν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον φιλοσοφικὴν κουρὰν ἀπό τε τῆς ἐφηβικῆς κουρᾶς, ὡς πάλιν ἀφ' ἑτέρου καὶ ἀπὸ τῆς συνηθείας τοῦ ξύρεσθαι. Ἀλλ' ἐν τῷ κοινῷ βίῳ οἱ ἄνδρες ἐπετήδευον τὴν μέσην κουρὰν, ἥτις φαίνεται ὅτι ἦν κομψοτέρα καὶ συνηθεστέρα τοῖς ἀριστοκρατικοῖς, ὥστε ὁ ὀλιγαρχικὸς παρίσταται ὡς μέσην κουρὰν ἀποκεκαρμένος· οἱ ἄνδρες συνήθως ἔτρεφον κόμην, ἀλλὰ κατὰ διάφορον μῆκος καὶ κατὰ διαφόρους τρόπους ἢ κουράς· ὥστε ὑπῆρχον διάφορα εἴδη κουρᾶς, διαφέροντα ἐπίσης κατὰ χρόνους καὶ συρμούς, καὶ ὑπὸ τοιαύτην

σημασίαν τὸ «κείρεσθαι κουρὰν» ἰσοδυναμεῖ τῷ ἔχειν τὴν κόμην τοιαύτην ἢ τοιαύτην καθ' ὡρισμένον τι εἶδος. Μῆκος δὲ καὶ εἴδος κουρᾶς ἦσαν ἐπίσης γνωρίσματα ἀστείου καὶ κομψοῦ ἀνδρός, ὡς καὶ ἡ περιβολὴ τοῦ ἱματίου καὶ ὑπόδεσις· οὕτως ὁ περιέργῳ ἐσθῆτι καὶ ὑποδέσει χρώμενος Ἀριστοτέλης καὶ ἀήθη κουρὰν κειρόμενος ἀπήρεσκε τῷ Πλάτωνι διὰ τὴν τοιαύτην περιεργίαν τοῦ βίου καὶ τὴν τοιαύτην περὶ τὸ σῶμα κατασκευήν, καὶ ὁ Στράβων θεωρεῖ τὴν περὶ τὰς κόμας φιλοτεχνίαν, τὸ κυριώτερον μέρος τῆς προμνησθείσης κομμωτικῆς, ὡς συνισταμένην ἐν τῇ θρέψει καὶ τῇ κουρᾷ τῆς τριχός· ὁ δὲ Πολυδεύκης ὑπὸ τεχνικωτέραν ἔποψιν ἀναφέρει ἡμῖν ὡς εἴδη κουρᾶς τὰ ἀκόλουθα, κῆπον, σκάφιον, πρόκοττον, περιτρόχαλα, ἅπερ ὀνόματα εὑρίσκονται σποράδην καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἀρχαίοις γραμματικοῖς καὶ συγγραφεῦσι. Καὶ περὶ μὲν τοῦ πρώτου εἴδους, τοῦ κήπου, ἀναφέρεται ἡμῖν ὅτι ἦν εἶδος κουρᾶς, ἣν οἱ κειρόμενοι διεβάλλοντο, καθ' ἣν κατελίμπανον τὰς ἔξω τῆς κεφαλῆς περὶ τὰ ἄκρα τρίχας· φαίνεται δὲ ὅτι ἦν κομψοτέρα καὶ καλλωπιστικωτέρα κουρὰ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἁπλούστερον καὶ ἀκομψότερον σκάφιον, ὅπερ ἦν οὐδὲν ἄλλο ἢ αὐτὸ τὸ ἐν χρῷ κείρεσθαι, ὡς σημειοῖ ὁ σχολιαστὴς Ἀριστοφάνους· «τὸ μὲν οὖν σκάφιον τὸ ἐν χρῷ, ὁ δὲ κῆπος τὰ πρὸ μετώπου κεκοσμῆσθαι· διὸ καὶ συνωνυμοῦσιν αἱ ἐκφράσεις «σκάφιον ἀποτετιλμένος» καὶ «σκάφιον ἀποκεκαρμένος». Περὶ δὲ τῆς προκόττης σημειοῖ ὁ Πολυδεύκης· «τὴν δὲ πρόκοττάν φασιν εἶναι, ὅταν τις τὰ ἔμπροσθεν κομᾷ, τὰ πρὸ τῆς κεφαλῆς (δωρικῶς κοττίδος)· οἱ δὲ οὐδὲ κουρὰν οἴονται εἶναι τὴν πρόκοττον, ἀλλ' αὐτὰς τὰς ὑπὲρ τὸ μέτωπον τρίχας, τὸ προκόμιον». Ἦν δὲ καί τι εἶδος κουρᾶς κομψοτέρας καὶ ἐφιμέρου, καλουμένη ἑκτόρειος κόμη, ἥτις ὤφειλε περιεστάλθαι περὶ τὸ μέτωπον, τῷ δὲ τραχήλῳ περικεχύσθαι. Τὴν κουρὰν κῆπον διακριτέον ἀπὸ τοῦ σκόλλυος, περὶ οὗ ὁ αὐτὸς γραμματικὸς σημειοῖ ὅτι ἦν κόμη, ἣν ἔτρεφόν τινες ἐκ πλαγίου ἢ κατόπιν ἢ ὑπὲρ τὸ μέτωπον ποταμοῖς ἢ θεοῖς, καὶ ἐκάλουν ἔτι καὶ πλοχμόν, πλόκαμον ἢ σειρὰν τριχῶν. Ἄδηλον δέ, ποία τις ἦν ἡ κουρὰ περιτρόχαλα. Ἀλλὰ σημειωτέον ἐνταῦθα ἐκ τοῦ τριχώματος καὶ τῆς κουρᾶς τῶν κωμικῶν καὶ τρα-

γικῶν προσώπων τὴν στεφάνην τῶν τριχῶν, τὸ ἔχειν ἐπισειομένας τὰς τρίχας (ἐπίσειστος), τὸ ἔχειν σπεῖραν τριχῶν, τὸ κατάκομον ἢ περίκομον εἶναι, τὸ ἔχειν τὰς τρίχας ἀνατεταμένας ἐκ μέσου, τὸ εἶναι μεσόκουρον ἢ περίκουρον ἢ εἶναι περικεκαρμένον ἐν κύκλῳ, καὶ ἐπὶ τέλους τὸ λαμπάδιον, εἶδος πλέγματος τριχῶν εἰς ὀξὺ ἀπολήγοντος. — Μόνον ἡ μεγάλη πλησμονὴ τῆς κόμης ἐθεωρεῖτο ὡς ὑπερβολὴ καὶ ὡς τοιαύτη προσέκρουεν· οὕτως ὁ διὰ φιλοτιμίαν περιττὸς τὸν βίον Ἱππόδαμος ἐδόκει ἐνίοις ζῆν περιεργότερον διά τε τὸ πλῆθος τῶν τριχῶν καὶ τὸν πολυτελῆ κόσμον, τῶν δὲ κοινῶν ἀνθρώπων τις κομψότερος ἐν τοῖς σκιραφείοις ἐγκυλιόμενος καὶ αὐτολήκυθος περιγράφεται ὡς ἀεὶ κουριῶν, διότι καὶ οὕτως ἔλεγον τὸ κομᾶν, κουριᾶν ἀπὸ τοῦ δεῖσθαι κουρᾶς, καὶ πύκτης τις ἐσκώπτετο ἐπὶ μαλακίᾳ, ἐπειδὴ εἶχε κόμας, οἱ δὲ καλλωπισταὶ σοφισταὶ διασύρονται ὡς σφραγιδονυχαργοκομῆται. Ἀλλὰ καὶ ἡ συχνὴ κουρά, ἢ τὸ πλειστάκις ἀποκείρεσθαι, ἐθεωρεῖτο ὡς σημεῖον γελοίας ματαιότητος, περπερείας, ἢ ἀρεσκείας.

§ 7. Ἡ αὐτὴ ἐπιμέλεια τῆς κόμης κατεβάλλετο καὶ περὶ τὸν πώγωνα, ὃν τοὐλάχιστον κατὰ τὴν ἀκμὴν τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας ἐθεώρουν οὐχὶ ὡς περιττὸν καὶ ὀχληρὸν βάρος, ἀλλ' ὡς φυσικὸν κόσμον, παρέχοντα ἴδιον καὶ διακριτικὸν ἀξίωμα τῷ ἀνδρὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν γυναικείαν λειότητα καὶ ψίλωσιν· οἱ παλαιοὶ ἄνδρες παρίστανται ἡμῖν ὑπὸ Λουκιανοῦ ὡς ἀμείνονες καὶ ἡγούμενοι ὅτι ὑγρότης μὲν καὶ λειότης σαρκὸς πρέπει γυναιξίν, «αὐτοὶ δ', ὥσπερ ἦσαν, καὶ φαίνεσθαι ἄνδρες ἤθελον καὶ τὸν πώγωνα κόσμον ἀνδρὸς ἐνόμιζον, ὥσπερ καὶ ἵππων χαίτην καὶ λεόντων γένεια, οἷς ὁ θεὸς ἀγλαΐας καὶ κόσμου χάριν προσέθηκέ τινα· οὕτω καὶ τοῖς ἀνδράσι τὸν πώγωνα προσέθηκεν». Τὰ σημαίνοντα τὰς τρίχας τῶν διαφόρων τοῦ προσώπου μερῶν ὀνόματα ἦσαν πώγων, γένειον, ὑπήνη, ἅπερ πολλάκις εὑρηνται ἐν γένει ἀντὶ τοῦ πώγωνος· ὅτε δὲ γίνεται διάκρισις αὐτῶν, τότε γένειον μὲν καλεῖται τὸ περὶ τὰς παρειάς, τὰς γνάθους ἢ γένυς τρίχωμα, πώγων δὲ τὸ κατὰ τὴν κάτω σιαγόνα ἢ τὸν ἀνθερεῶνα τρίχωμα, εἰ καὶ τοῦτο καλεῖται καὶ ὀξύγενυς καὶ γένυς, ὑπήνη δὲ τὸ ἐκ τοῦ μύστακος (ὑποῤῥίνιον, αἱ ὑπὸ τῇ ῥινὶ τρίχες) καὶ ἐκ τῶν πρὸς

τῷ κάτω χείλει τριχῶν (αἱ ἐκαλοῦντο πάππος) συναποτελούμενον τρίχωμα. Πρὶν δὲ ὑποπλησθῇ ὁ πώγων, καὶ κατὰ τὴν πρώτην ἐξάνθησιν τῶν τριχῶν ἦσαν εὔχρηστα τὰ ὀνόματα χνοῦς καὶ χνοάζειν καὶ ἴουλος, ὅπερ ἐν ὡραίᾳ ποιητικῇ εἰκόνι παρέστησε περί τινος παιδὸς ὁ Πίνδαρος, λέγων, «οὔπω γένυσι φαίνων τέρειναν ματέρ' οἰνάνθας ὀπώραν». Καὶ τὸν πώγωνα λοιπὸν ἢ τὸ γένειον ὑπέβαλλον μὲν ὑπὸ τὴν μάχαιραν, ἀλλ' οὔτε ἐξύριζον, οὔτε ἄλλως ἐξηφάνιζον αὐτὸν ἐντελῶς, ὅπερ ἠδύνατο ἴσως ἰσχύειν παρὰ τοῖς Σπαρτιάταις τὸ μέγιστον ὡς πρὸς τὸν μύστακα· ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ οὐδαμῶς πρόκειται περὶ ἐντελοῦς ξυρήματος· τὸ δὲ μὴ τρέφειν μύστακα σημαίνει μᾶλλον τὸ κείρεσθαι τὸν μύστακα, ὅπερ ἐγίνετο καὶ αὐτὸ κατὰ διαταγὴν τῶν εἰς τὴν ἀρχὴν εἰσιόντων ἐφόρων πρὸς ἄσκησιν τῶν πολιτῶν εἰς τὸ πείθεσθαι τοῖς νόμοις καὶ πειθαρχεῖν καὶ περὶ τὰ μικρότατα. Τὰ δὲ προμνησθέντα ὡς τόπος συνεντεύξεως καὶ συνδιαλέξεως τῶν ἀπραγμόνων κουρεῖα, ταῦτα τὰ ὑπὸ Θεοφράστου ἐπικληθέντα ἄοινα συμπόσια, ἦσαν μόνον ὁ τόπος, ἔνθα ἐκάθαιρον ἢ ἀπέκειρον τὴν κόμην, τὸ γένειον, ἢ ἀπέκοπτον τοὺς ὄνυχας καὶ τοὺς τύλους, καὶ πᾶν ὅ τι ἄλλο τοῦ σώματος ἦν ἀχρεῖον καὶ βλαβερὸν κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ κομψοῦ καὶ ἀστείου τρόπου (bon ton). Καὶ ἐν τούτοις τοῖς μικροῖς ἐτήρουν ἐπιμελῶς τὴν εὐσχημοσύνην οὕτως, ὥστε ἐθεωρεῖτο π. χ. ὡς ἄκομψον τὸ περιφέρεσθαι μετ' ἀκόπων ὀνύχων, καὶ παρὰ μὲν Θεοφράστῳ χαρακτηρίζεται ὁ δυσχερὴς ὡς τοιοῦτός τις, ὥστε λέπραν ἔχων καὶ τοὺς ὄνυχας μεγάλους περιπατεῖν, τοὐναντίον δὲ ὁ κομψότερος παρίσταται ὡς «ἀκριβῶς ἀπωνυχισμένος». Φαίνεται δὲ ὅτι ἐν Ἀθήναις πάντως οὐχὶ ἀνάξιον ἑαυτοῦ ἐθεώρει τις τὸ ποιεῖν αὐτὸς τοῦτο, ὥστε οὔτε ὁ ἀπεξυρημένος ἐν τῇ σχολαίᾳ σκιᾷ τοῦ κουρέως [1]), οὔτε ὁ μαχαιρίδι καθαίρων τοὺς ἰδίους ὄνυχας [2]) (καθ' Ὁράτιον) ἦν καταγέλαστος. Ὡς σκεύη κουρέως ἀναφέρονται κτένες, κουρίδες, μάχαιραι, μαχαιρίδες, καὶ ψαλὶς δέ, ἣν καὶ μίαν μάχαιραν καλοῦσι, καὶ ξυρὸν καὶ ξυροδόχη καὶ ὀνυχιστήρια

[1]) Abrasus vacua tonsoris in umbra.

[2]) Cultella proprios purgans ungues.

λεπτὰ καὶ κάτοπτρα. Ὡς εἰκὼν τοιούτου κουρείου, ἔχοντος τὰ ἀναγκαῖα σκεύη καὶ κάτοπτρα, δύναται χρησιμεῦσαι τὸ παρὰ Λουκιανῷ· «τοὺς κουρέας τούτους ἐπίσκεψαι, καὶ ὄψει τοὺς μὲν τεχνίτας αὐτῶν ξυρὸν καὶ μαχαιρίδας καὶ κάτοπτρον σύμμετρον ἔχοντας, τοὺς δὲ ἀμαθεῖς καὶ ἰδιώτας πλῆθος μαχαιριδίων προτιθέντας καὶ κάτοπτρα μεγάλα, οὐ μὴν λήσειν γε διὰ ταῦτα μηδὲν εἰδότας, ἀλλὰ τὸ γελοιότατον ἐκεῖνο πάσχουσιν, ὅτι κείρονται μὲν οἱ πολλοὶ παρὰ τοῖς γείτοσιν αὐτῶν, πρὸς δὲ τὰ ἐκείνων κάτοπτρα προσελθόντες τὰς κόμας εὐθετίζουσιν»· καὶ περὶ τῆς διευθετίσεως τῶν τριχῶν σημειοῖ ὁ Πλούταρχος· «ἐκ κουρείου ἀναστάντα δεῖ τῷ κατόπτρῳ παραστῆναι καὶ τῆς κεφαλῆς ἅψασθαι τὴν περικοπὴν τῶν τριχῶν ἐπισκοποῦντα καὶ τῆς κουρᾶς τὴν διαφοράν». Ἐπίσης ἓν τῶν ἀπαραιτήτων σκευῶν τοῦ κουρέως ἦν καὶ ἡ σινδών, ἣν περιεβάλλετο ὁ κειρόμενος. Τὸ δὲ ξύρεσθαι ἐντελῶς τὸν πώγωνα ἐγένετο ἐπικρατοῦσα συνήθεια μόνον ἐπὶ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου καὶ κατὰ τοὺς μακεδονικοὺς χρόνους. Εὑρίσκεται δὲ ἡ λέξις ξύρειν (radere) πάντοτε ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ κείρειν (tondere). Καὶ ἀναμφισβήτητον μέν, ὅτι καὶ προγενέστερον ἐγίνετο ἐνίοτε τοῦτο, ὡς παρ' Ἀριστοφάνει παρίσταται ὁ Μνησίλοχος ξυριζόμενος διὰ τοῦ ξυροῦ τοῦ Ἀγάθωνος ὑπὸ τοῦ αἰτήσαντος αὐτὸν Εὐριπίδου. «Εὐριπιδ. Ἀγάθων, σὺ μέντοι ξυροφορεῖς ἑκάστοτε· χρῆσόν γε νῦν ἡμῖν ξυρόν. Ἀγ. Αὐτὸς λάμβανε ἐντεῦθεν ἐκ τῆς ξυροδόκης. Εὐριπ. Γενναῖος εἶ· κάθιζε, φύσα τὴν γνάθον τὴν δεξιάν». Ἀλλ' ἐπίσης ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἐκεῖ κεῖται ὅλως ἰσοδύναμον τῇ κιναιδικῇ ψιλώσει (λεαίνεσθαι, ψιλοῦν), καὶ διὰ τοῦτο ἐθεωρεῖτο πάντοτε ὡς ἐπονείδιστον. Ὑπὸ τοιαύτην ἔννοιαν ψέγεται καὶ τὸ ξύρεσθαι ἐπίσης, ὡς καὶ τὸ δίκην κιναίδων παρατίλλεσθαι καὶ παραλεαίνεσθαι καὶ πιττοῦσθαι ἢ πιττοκοπεῖσθαι καὶ δρωπακίζεσθαι. Καὶ τὰ μὲν δύο πρῶτα ἦσαν ἡ διὰ τοῦ τριχολαβίου ἢ ψιλώθρου ἀπόσπασις τῶν μικρῶν τριχῶν τοῦ σώματος, ὡς πρῶτοι δὲ εἰσαγαγόντες τοῦτο τὸ κακὸν ἔθος ἀναφέρονται οἱ ἐκτεθηλυμμένοι Ταραντῖνοι, περὶ ὧν λέγεται ὅτι «προῆλθον εἰς τοσοῦτον τρυφῆς, ὥστε τὸν ὅλον χρῶτα παραλεαίνεσθαι καὶ τῆς ψιλώσεως ταύτης τοῖς λοιποῖς κατάρξαι»· τὸ δὲ δεύτερον

τὸ ἀφαιρεῖν αὐτὰς διὰ πίττης ἢ δρώπακος ψιλώθρου, εἰ καὶ τὸ δρωπακίζειν κατακρίνεται ὡς ἀδόκιμον καὶ ἀντὶ τούτου ἀναφέρεται ὡς ἀρχαῖον τὸ παρατίλλεσθαι ἢ πιττοῦσθαι. Ἀμφότερα ταῦτα βεβαίως φαίνονται διαφέροντα τοῦ ξυρήματος κατὰ τοῦτο, ὅτι διὰ τῆς παρατίλσεως ἢ παραλεάνσεως ἐκείνης ἐσκοπεῖτο ἡ τελεία ἢ τοὐλάχιστον ἐπὶ πολὺν χρόνον ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τοιούτων τριχῶν, ὡς καὶ καθ' ἡμᾶς γίνεται τοῦτο ἐνίοτε, ἀναφέρονται δὲ ὡς συνήθεια ἐν χρήσει πρῶτον γενομένη παρὰ τοῖς ἑσπερίοις βαρβάροις καὶ ἐκεῖθεν διαδοθεῖσα. Οὕτω λέγεται περὶ τῶν Τυῤῥηνῶν ὅτι «γίνονται παρ' αὐτοῖς πάνυ καλοὶ τὰς ὄψεις παῖδες καὶ μειράκια, ἅτε τρυφερῶς διαιτώμενοι καὶ λεαινόμενοι τὰ σώματα. Πάντες δὲ οἱ πρὸς ἑσπέραν οἰκοῦντες βάρβαροι πιττοῦνται καὶ ξυροῦνται τὰ σώματα· καὶ παρά γε τοῖς Τυῤῥηνοῖς ἐργαστήρια κατεσκεύασται πολλὰ καὶ τεχνῖται τούτου τοῦ πράγματός εἰσιν, ὥσπερ παρ' ἡμῖν οἱ κουρεῖς· παρ' οὓς ὅταν εἰσέλθωσι, παρέχουσιν ἑαυτοὺς πάντα τρόπον, οὐδὲν αἰσχυνόμενοι τοὺς ὁρῶντας οὐδὲ τοὺς παριόντας. Χρῶνται δὲ τούτῳ τῷ νόμῳ πολλοὶ καὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν τὴν Ἰταλίαν οἰκούντων, μαθόντες παρὰ Σαυνιτῶν καὶ Μεσσαπίων.» Ὅτι δὲ ἡ νεωτέρα συνήθεια τοῦ ξύρεσθαι (ξυρεῖσθαι), πιθανῶς ἐκ τῆς Αἰγύπτου ἢ τῆς Ἀσίας παραληφθεῖσα, εἰσήχθη ἐπὶ Ἀλεξάνδρου, περὶ τούτου ῥητῶς λέγει ὁ Χρύσιππος ὅτι «τὸ ξύρεσθαι τὸν πώγωνα κατ' Ἀλέξανδρον προῆκται, τῶν πρώτων οὐ χρωμένων αὐτῷ· καὶ γὰρ Τιμόθεος ὁ αὐλητής, πώγωνα μέγαν ἔχων, ἠύλει καὶ ἐν Ἀθήναις διατηροῦσιν οὐ σφόδρα ἀρχαῖον τὸν πρῶτον προσκειράμενον παρωνύμιον ἔχειν Κόρσην». Εἴδομεν δὲ ἤδη ὅτι ὁ Πλούταρχος ἐξηγεῖται τοῦτο ὡς μίαν τῶν στρατηγικῶν διατάξεων τοῦ Ἀλεξάνδρου, προστάξαντος τοῖς στρατηγοῖς ξυρεῖν τὰ γένεια τῶν Μακεδόνων, ὡς λαβὴν ταύτην ἐν ταῖς μάχαις οὖσαν προχειροτάτην. Ἐν τισι δὲ πόλεσιν ἐγένετο σφοδρὰ ἀντίδρασις κατὰ τούτου τοῦ νεωτερισμοῦ καὶ δι' ἰδιαιτέρων νόμων ἀπηγορεύθη τὸ ξύρεσθαι τὸν πώγωνα, ἀλλ' ἡ καινοτομία ἤρεσε καὶ ἐπεκράτησε καὶ παρὰ τούτους τοὺς νόμους. Οὕτως ἐν Ῥόδῳ, νόμου ὄντος μὴ ξύρεσθαι, οὐδὲ ὁ ἐπιληψόμενος τῶν ξυρομένων οὐδεὶς ἦν διὰ τὸ πάντας ξύρεσθαι, ἐν Βυζαντίῳ δέ, ζημίας ἐπικειμένης τῷ κουρεῖ

τῷ ἔχοντι ξυρόν, οὐδὲν ἧττον πάντες ἐχρῶντο αὐτῷ. Ἐκ τῆς τοιαύτης γενικῆς καὶ ταχείας διαδόσεως τοῦ νέου ἔθους ἐξηγεῖται ὅτι καὶ πάντες οἱ διάδοχοι τοῦ Ἀλεξάνδρου οἱ τοσοῦτον κολακευτικῶς ἀπομιμούμενοι πάντα τὰ ἐξωτερικὰ ἰδιώματα καὶ ἐλαττώματα ἐκείνου ἀπεμιμήθησαν καὶ τοῦτο, καὶ διὰ τοῦτο πᾶσαι αἱ εἰκόνες καὶ προτομαὶ τῶν ἐκ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας ἡγεμόνων μετὰ μικρῶν ἐξαιρέσεων εὑρηνται ἄνευ πώγωνος ἢ ἀγένειοι. Ἐπίσης ἄνευ πώγωνος εὑρηνται καὶ αἱ εἰκόνες ἀνδρῶν ταύτης τῆς ἐποχῆς, οἷον ποιητῶν, ὡς τοῦ Μενάνδρου καὶ Ποσειδίππου, ἰατρῶν, ὡς τοῦ Ἀσκληπιάδου, καὶ φιλοσόφων ἔτι, ὡς τοῦ Ἀριστοτέλους. Μόνον δὲ ἡ τῶν πλείστων φιλοσόφων ἢ μᾶλλον σοφιστῶν ἀντίδρασις διετήρησεν ἀνέπαφον τὴν προγενεστέραν πωγωνοτροφίαν πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπόν, ὡς σύμβολον τοῦ ἄῤῥενος καὶ διακριτικὸν ἀπὸ τοῦ θήλεος γνώρισμα καὶ περιποιοῦν ἀξίωμα ἀνδρὶ φιλοσόφῳ· διὰ τοῦτο μέχρις ἐπ' ἐσχάτων τῶν χρόνων ὁ βαθὺς πώγων ἦν ἡ συνήθης καὶ τρόπον τινὰ τυπικὴ καὶ ἐπίσημος στολὴ τῶν καλουμένων φιλοσόφων καὶ διέμεινεν ὡς ἔμβλημα τῶν στωϊκῶν ἀρεταλόγων, ἐπιδεικνύμενον ὑπ' αὐτῶν μετά τινος περιεργίας καὶ ἐπιτηδεύσεως, δούσης ἀφορμὴν πρὸς πολλὰς παροιμιώδεις φράσεις, ὡς «ὁ ἐκ πώγωνος σοφός», ἀλλὰ καὶ «πωγωνοτροφία φιλόσοφον οὐ ποιεῖ», καὶ τὸ τοῦ Ἀττικοῦ Ἡρώδου· «ὁρῶ πώγωνα καὶ τρίβωνα, φιλόσοφον δ' οὔπω ὁρῶ». — Περίεργον δὲ περιγραφὴν ξυρήματος καὶ ἄλλων λεπτομερειῶν κουρείου εὑρίσκομεν παρ' Ἀλκίφρονι. Ἐν πρώτοις αὐτὸς ὁ κουρεὺς παρίσταται ὡς ἀδόλεσχος καὶ λάλος, οἷα ἐστὶν ἡ διηνεκὴς ἰδιότης τῶν τοιούτων ἀνθρώπων ἔν τε τῇ ἀρχαιότητι καὶ παρὰ τοῖς νεωτέροις μετά τινος εὐτραπελίας καὶ μεγάλης περιεργίας, προσπαθεῖ δὲ παντοιοτρόπως, ὅπως προσελκύσῃ φοιτητάς, ἐκτίθησι βρεντεσινὸν κάτοπτρον, κρατεῖ τιθασσοὺς λαλοῦντας κόρακας, καὶ δι' αὐτῶν τῶν μαχαιρίδων αὐτοῦ ἀνακρούει εὔρυθμον κυμβαλισμόν· εἶτα ἐξακολουθεῖ ὁ συγγραφεύς· «ὡς ἀφικόμην, ξυρεῖσθαι τὴν γενειάδα βουλόμενος, ἀσμένως τε ἐδέξατο καὶ ἐφ' ὑψηλοῦ θρόνου καθίσας, σινδόνα καινὴν περιθεὶς πρᾴως εὖ μάλα κατέφερέ μοι τῶν γνάθων τὸ ξυρὸν ἀποψιλῶν τὸ πύκνωμα τῶν τριχῶν»· ἀλλ'

ὁ κουρεύς, πανοῦργος ὢν καὶ σκαιός, παιδιᾶς χάριν τολμᾷ ἀφεῖναι ἀξύρητον μέγα τοῦ γενείου μέρος. Ὅτι δὲ ἠδύνατό τις ξυρεῖσθαι καὶ αὐτός, τοῦτο ὑποτίθεται παρ' Ἕλλησι τοὐλάχιστον ὡς δυνατόν, παρὰ δὲ Ῥωμαίοις ἀναφέρεται ὡς εὔχρηστον, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ παρὰ Πλουτάρχῳ παραδείγματος τοῦ χρηστοῦ Ἀντωνίου, ὅς, θέλων εὐεργετῆσαι φίλον λάθρα τῆς γυναικὸς τῆς κωλυούσης αὐτὸν φιλανθρωπεύεσθαι, προσέταξε παιδαρίῳ, εἰς ἀργυροῦν σκύφον ὕδωρ ἐμβαλόντι, κομίσαι, καὶ κομίσαντος, ὡς ξύρεσθαι μέλλων, κατέβρεχε τὰ γένεια».

§ 8. Ἰδίως δὲ σημειωτέον ἐνταῦθα ὀλίγα καὶ περὶ τῆς κόμης τῶν γυναικῶν, ἧς ἡ διασκευὴ φαίνεται ὅτι ἦν ἀρκούντως ποικίλη, ἀλλ' οὐχὶ εὐκόλως ἐπιμαρτυροῦνται καὶ διὰ μνημείων οἱ κατὰ καιροὺς ἐπικρατήσαντες νεωτερισμοί, οὐδ' ἐξηγοῦνται ἀρκούντως αἱ διάφοροι σποράδην ἀπαντώμεναι ὀνομασίαι. Διασκευὴ κόμης τόσον περίεργος καὶ τεχνήεσσα, οἵαν βλέπομεν ἐν ταῖς παρθένοις τοῦ Πανδροσείου, ταῖς καλουμέναις Καρυάτισι, βεβαίως ἀνήκει εἰς τὸ καθ' ἑκάστην ἔθος οὐχὶ μᾶλλον ἢ ἡ ὅλη στολή. Τὸ δ' αὐτὸ ἰσχύει καὶ περί τινων κεραμίων, εὑρεθέντων ἐν ἀττικοῖς τάφοις, ἔνθα πρὸς τούτοις διαμένει ἀβέβαιος καὶ ἡ ἐποχή, εἰς ἣν ἀνήκουσιν ἐκεῖνα. Συχνότατα δὲ ἡ μακρὰ καὶ πλουσία κόμη ἀναφαίνεται οὔτε πεπλεγμένη οὔτε βεβοστρυχισμένη (διαβεβοστρυχωμένη) ἤτοι εἰς τεχνικοὺς βοστρύχους συνεστραμμένη, ἀλλ', ἐὰν μὴ προστίθηται ἄλλος κόσμος κεφαλῆς, περιλαμβάνεται καὶ συνδέεται πρὸς τὰ ὀπίσω ἢ καὶ ἐπὶ τοῦ βρέγματος εἰς λόφον ἢ κρωβύλον (παραπλέκειν, ἀναπλέκειν). Τότε συνήθως ἡ κόμη κατέβαινεν ἱκανῶς κάτω ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ ἀπέλειπε βραχὺ μεταίχμιον τῷ μετώπῳ, καὶ τὸ τοιοῦτο στενὸν μέτωπον, ὅπερ ἄλλως ἐκαλεῖτο ὄγκος βραχύς, (tenuis frons τοῦ Ὁρατίου), ἐθεωρεῖτο ὡραῖον. Ἐν τούτοις εὑρίσκονται καὶ πραγματικὰ παραδείγματα ἐπιμελεστέρας διασκευῆς κόμης, ὡς ἐν τῇ προτομῇ τῆς Ἀσπασίας καὶ ἐν τῇ τῆς Βερενίκης, γυναικὸς Πτολεμαίου τοῦ Σωτῆρος. Ἐν ἀμφοτέραις ταύταις περιθέει περὶ τὴν κεφαλὴν στεφάνη μακρῶν, ἐντέχνως βεβοστρυχισμένων καὶ ἰδίως ἐπὶ τοῦ ὤμου εἰς μῆκος καταπιπτόντων βοστρύχων. Τούτοις παραβλητέον τὰ παρὰ Λουκι-

ανῷ λεγόμενα περὶ τῆς καλλωπιστικῆς γυναικός, ὅτι τὸ πλεῖστον μέρος τῆς ἡμέρας ἀναλίσκει ἡ πλοκὴ τῶν τριχῶν· «αἱ μὲν γὰρ φαρμάκοις ἐρυθαίνειν δυναμένοις πρὸς ἡλίου μεσημβρίαν τοὺς πλοκάμους ἴσα ταῖς τῶν ἐρίων χροιαῖς ξανθῷ μεταβάπτουσιν ἄνθει τὴν ἰδίαν κατακρίνουσαι φύσιν· ὁπόσαις δὲ ἀρκεῖν ἡ μέλαινα χαίτη νομίζεται, τὸν τῶν γεγαμηκότων πλοῦτον εἰς ταύτην ἀναλίσκουσιν, ὅλην τὴν Ἀραβίαν σχεδὸν ἐκ τῶν τριχῶν ἀποπνέουσαι, σιδηρᾶ τε ὄργανα (καλαμίδες, calamistra), πυρὸς ἀμβλείᾳ φλογὶ χλιανθέντα, βίᾳ τὴν ἑλίκων οὐλότητα δισπλέκει, καὶ περίεργοι μὲν αἱ μέχρι τῶν ὀφρύων ἐφειλκυσμέναι κόμαι βραχὺ τῷ μετώπῳ τὸ μεταίχμιον ἀφιᾶσι, σοβαρῶς δὲ ἄχρι τῶν μεταφρένων οἱ ὄπισθεν ἐπισαλεύονται πλόκαμοι». Ἀλλὰ μακροὶ βόστρυχοι καθειμένοι πρὸς τὰ πλάγια ἀνῆκον εἰς τὴν ἐν τῇ κωμῳδίᾳ σκευὴν ἢ στολὴν τῶν ἑταιρῶν· τὰ δὲ διάφορα ὁρῶντα ἐν ταύτῃ γυναικεῖα πρόσωπα ὡς πρὸς τὴν κόμην παρίστανται ἡ μὲν παχεῖα γραῦς ἔχουσα ταινίδιον τὰς τρίχας περιλαμβάνον· ἐκ δὲ τῶν νέων γυναικῶν ἡ μὲν λεκτικὴ καλουμένη περίκομος καὶ ἔχουσα τὰς τρίχας ἡσυχῇ παρεψησμένας, ἡ δὲ οὔλη τῇ τριχώσει παραλλάττει, ἡ δὲ κόρη διάκρισιν ἔχει παρεψησμένων τῶν τριχῶν, ἡ δὲ ψευδοκόρη περὶ τὸ βρέγμα δέδεται τὰς τρίχας καὶ ἔοικε νεογάμῳ, ἡ δὲ ἑτέρα ψευδοκόρη γινώσκεται μόνῳ τῷ ἀδιακρίτῳ τῆς κόμης, ἡ δὲ παλλακή ἐστι περίκομος, τὸ δὲ τέλειον ἑταιρικὸν βοστρύχους ἔχει περὶ τὰ ὦτα (παρωτίδας, κικίννους), τὸ δὲ ἑταιρίδιον ἀκαλλώπιστόν ἐστι ταινιδίῳ τὴν κεφαλὴν περιεσφιγμένον· ἡ δὲ διάχρυσος ἑταίρα πολὺν ἔχει τὸν χρυσὸν περὶ τῇ κόμῃ· ἡ δὲ διάμιτρος μίτρᾳ ποικίλῃ τὴν κεφαλὴν κατείληπται· τὸ δὲ λαμπάδιον (πρόσωπον γυναικὸς καὶ τοῦτο) ἰδέα τριχῶν πλέγματός ἐστιν εἰς ὀξὺ ἀπολήγοντος, ἀφ' οὗ καὶ κέκληται· ἡ δὲ ἄβρα ἡ περίκουρος θεραπαινίδιόν ἐστι περικεκαρμένον, χιτῶνι μόνῳ ὑπεζωσμένῳ λευκῷ χρώμενον· τὸ δὲ παράψηστον θεραπαινίδιον διακέκριται τὰς τρίχας. Τὸ δὲ τρίχωμα τῶν γυναικείων προσώπων τῆς τραγῳδίας εἶχεν οὕτω· ἡ κατάκομος πολιὰ ἦν λευκόκομος, μετρία τὸν ὄγκον, τὸ δὲ ἐλεύθερον γράδιον ὑπόξανθον τὴν πολιάν, ἔχον μικρὸν ὄγκον καὶ τὰς τρίχας μέχρι τῶν κλειδῶν· τὸ δὲ οἰκετικὸν γράδιον εἶχε περίκρανον ἐξ ἀρνακίδων ἀντὶ τοῦ ὄγκου· τὸ δ' οἰκετικὸν μεσόκουρον εἶχε βραχὺν ὄγκον καὶ ἦν οὐ πάντα πολιόν, ἡ δὲ διφθερῖτις νεωτέρα οὐκ εἶχεν ὄγκον, ἡ δὲ κατάκομος ὠχρὰ ἦν μέλαινα τὴν κόμην, ἡ δὲ μεσόκουρος ὠχρὰ ἐκ μέσου ἐκέκαρτο, ἡ δὲ κούριμος παρθένος ἀντὶ ὄγκου εἶχε τριχῶν κατεψηγμένων διάκρισιν καὶ βραχέα ἐν κύκλῳ περιεκέκαρτο. Φαλακροὶ δὲ καὶ ἀναφαλαντίαι ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἀνεπλήρουν, ὡς ἐρρέθη, τὴν φυσικὴν ἔλλειψιν τῶν τριχῶν διὰ πηνήκης. Ταῦτα καὶ περὶ τῆς γυναικείας κόμης.

§ 9. Κατὰ δὲ τὴν ἄλλην περιποίησιν τοῦ σώματος φαίνεται ὅτι οἱ ἀρχαιότεροι Ἕλληνες περιωρίζοντο ἐν τῇ καθ' ἑκάστην σωματικῇ κινήσει, διενεργουμένῃ κατά τε τοὺς περιπάτους καὶ τὰ γυμνάσια, καὶ ἐν τοῖς ψυχροῖς ποταμίοις ἢ θαλασσίοις λουτροῖς. Ὁ παρ' Ὁμήρῳ Ἕλλην, ἐπανερχόμενος ἐκ τῆς μάχης ἢ ἐκ τῆς ὁδοιπορίας ἢ ἄλλης κακουχίας κεκμηκὼς καὶ κεκονισμένος, ἐλούετο πρὸς ἀναψυχὴν καὶ καθαριότητα τοῦ σώματος. Τὸ τοιοῦτο λουτρὸν ἐγίνετο ἢ ἐν ποταμῷ καὶ θαλάσσῃ, ἢ ἐν ἀσαμίνθῳ ἢ πυέλῳ κατ' οἶκον· ἐνίοτε μάλιστα μετὰ τὸ πρῶτον ἐν ποταμῷ λουτρὸν ἐπηκολούθει καὶ τὸ δεύτερον ἐν πυέλῳ· ὡς, ὅτε ὁ Διομήδης καὶ Ὀδυσσεὺς ἐπανῆλθον εἰς τὸ στρατόπεδον ἀπὸ τῆς νυκτερινῆς κατὰ τοῦ Ῥήσου προσβολῆς, πρῶτον μὲν εἰσβάντες εἰς τὴν θάλασσαν ἀπενίπτοντο τὸν πολὺν ἱδρῶτα τοῦ σώματος αὐτῶν καὶ ἀνεψύχθησαν, μετὰ δὲ ταῦτα ἐλούσαντο, ἐμβάντες εἰς εὐξέστους ἀσαμίνθους. Τὰ τελευταῖα λουτρὰ ἦσαν συνήθως θερμά. Καὶ ἀληθὲς μέν, ὅτι ἡ καθ' ἑκάστην χρῆσις τῶν τοιούτων ἦν σημεῖον τρυφῆς καὶ μόνον τὸ κεχλιδὸς ἔθνος τῶν Φαιάκων πρὸς ταῖς ἄλλαις τρυφαῖς ἐπέτρεπεν ἑαυτῷ καθημερινὴν χρῆσιν θερμῶν λουτρῶν, ἀλλὰ πάλιν καὶ ἡ ἐπὶ πολὺν χρόνον ἀπὸ τοιαύτης περιποιήσεως ἀποχή, ὡς καὶ ἡ τοῦ λουτροῦ τῶν ποδῶν, τῶν ποδανίπτρων, στέρησις, ἐθεωρεῖτο ὡς ἔκτακτος καὶ ὡς σημεῖον κακουχίας, εἰς ἣν μόνον μακρὰ ταλαιπωρία καὶ δυστυχία ἠδύναντο ἀναγκάσαι καὶ ἐθίσαι τοὐλάχιστον τὸν εὐποροῦντα· ἐνίοτε δὲ καὶ ὡς σημεῖον πένθους ἐθεωρεῖτο ἡ παράλειψις τοῦ λουτροῦ. Περὶ δὲ τῶν διαφόρων ὁμηρικῶν λουτρῶν σημειοῦται παρ' Ἀθηναίῳ ὅτι «οἱ παρ' Ὁμήρῳ νέοι Φαίακες ἴσασι καὶ λουτρὰ ἄκη πόνων παν-

τοῖα, κόπον μὲν θαλάττῃ λύοντες, ἢ μάλιστα τοῖς νεύροις ἐστὶ πρόσφορος· ἀναχαλῶντες δὲ ταῖς ἐμβάσεσι τὰς τῶν μυῶν συστάσεις, εἶτ' ἐπαλείφοντες λίπα (ἐλαίῳ) πρὸς τὸ μὴ ἀπεσκληρυμμένα γίνεσθαι τὰ σώματα ξηρανθέντος τοῦ ὕδατος. Ἔτι δὲ καὶ τρόπος ἕτερος καμάτων λύσεως ἐκ τῶν κατὰ κεφαλῆς καταιονήσεων, ἤτοι τῶν δίκην βροχῆς κατὰ τῆς κεφαλῆς καὶ τῶν ὤμων καταστα-ζουσῶν σταγόνων ὕδατος θερμοῦ τε καὶ ψυχροῦ ἀναμεμιγμένων εἰς θυμήρη θερμοκρασίαν (douches). Αἱ γὰρ ἐμβάσεις, περικεχυ-μένου πανταχόθεν τοῖς πόροις τοῦ ὕδατος, φράττουσι τὴν τοῦ ἱδρῶτος ἔκκρισιν, ὡς ἂν εἴ τις ἠθμὸς εἰς ὕδωρ βληθῇ· διέξεισι γὰρ οὐδέν, εἰ μή τις αὐτὸν μετεωρίσας τοῖς πόροις ἀναψυχὴν καὶ διέξοδον εἰς τὸ ἔξω παράσχῃ, ὡς Ἀριστοτέλης εἴρηκεν ἐν τοῖς φυσικοῖς προβλήμασι, ζητῶν, διὰ τί οἱ ἱδροῦντες, ἐπὰν ἔλθωσιν εἰς θερμὸν ἢ ψυχρὸν ὕδωρ, οὐκέτι ἱδροῦσιν, ἕως πάλιν ἐπανέλθω-σιν ἀπὸ τῶν ἐμβάσεων». Τόσον δ' ἐξετίμα ὁ ὁμηρικὸς Ἕλλην πάσας τὰς εὐμαρείας τοῦ κατ' οἶκον καθημερινοῦ θερμοῦ λουτροῦ, ὃ ἐλάμβανε πρός τε κάθαρσιν καὶ ἐνίσχυσιν τοῦ σώματος αὐτοῦ, ὥστε τοῦτο συνηριθμεῖτο καὶ ὡς μία τῶν κατ' ἐξοχὴν τιμῶν τῶν ἀποδιδομένων τῷ ξένῳ, καὶ μάλιστα ἐβοήθουν αὐτὸν ἐν τούτῳ οὐχὶ μόνον αἱ θεράπαιναι, ἀλλὰ καὶ αὐταὶ αἱ γυναῖκες καὶ θυγα-τέρες τῶν ξενιζόντων αὐτόν, ὅπερ ὑπὸ πολλῶν νεωτέρων ἐκρίθη ὡς ἀντιβαῖνον τῇ ἐγκωμιαζομένῃ ἁπλότητι καὶ ἀκακίᾳ τῶν γυ-ναικῶν τῶν χρόνων ἐκείνων, διὸ καὶ παντοιοτρόπως ἐπειράθησαν ἐξηγήσασθαι τὴν τοιαύτην παράστασιν τῶν προσώπων τοῦ γυναι-κείου φύλου. Πρὸς ἀσφαλῆ καὶ εὐάρεστον ἀπόλαυσιν τῶν ποτα-μίων ἢ θαλασσίων λουτρῶν ἡ παιδικὴ ἡλικία ἐξησκεῖτο εἰς τὸ νήχεσθαι (νεῖν, κολυμβᾶν) ὡς ἀπαραίτητον προγυμνασίαν. Καὶ παρ' Ὁμήρῳ μὲν οὐδὲν εὑρίσκεται περὶ τοιαύτης ἀσκήσεως, ἀλλ' ὅμως οἱ ἥρωες αὐτοῦ πολλάκις ἀναφέρονται ὡς δυνηθέντες σω-θῆναι νηχόμενοι· ἀλλ' ἐν Ἀθήναις τοῦτο ἦν τόσον σύνηθες, ὥστε περὶ τῶν ὅλως ἀμαθῶν παροιμιωδῶς ἐλέγετο «μήτε νεῖν, μήτε γράμματα ἐπίστασθαι»· διότι ταῦτα ἐμάνθανον παιδιόθεν ἐν Ἀθή-ναις· ἐπίσης τοιαύτην ψυχρολουσίαν ἐπετήδευον καὶ ἐν Σπάρτῃ, ἔνθα οἱ Λακεδαιμόνιοι οὕτως ἐπιπόνως ἤσκουν, ὥστε οὐδ' ἠνεί-

χοντο ἄλλων λουτρῶν, ἀλλ' ἠρκοῦντο λουόμενοι ἐν τῷ ποταμῷ Εὐρώτᾳ· θερμὰ δὲ λουτρὰ ἐντὸς ἀσαμίνθων ἐχρησίμευον ἐκεῖ μό-νον πρὸς ἔκτακτον ἀναψυχήν· διότι κατὰ τὸ Λυκούργειον πολί-τευμα οἱ Σπαρτιᾶται, γενόμενοι ἤδη δωδεκαέτεις, πρὸς τῇ ἄλλῃ σκληραγωγίᾳ ἔμενον συνήθως αὐχμηροὶ τὰ σώματα καὶ λουτρῶν καὶ ἀλειμμάτων ἄπειροι, μόνον δ' ὀλίγας τινὰς ἡμέρας τοῦ ἐνι-αυτοῦ μετεῖχον τῆς τοιαύτης φιλανθρωπίας. Καὶ ἐν γένει παρα-τηρεῖται ὅτι τὸ καθ' ἑκάστην ἐν βαλανείῳ λουτρὸν ἦν οὐχὶ τό-σον ἀναπόδραστος ἀνάγκη τῷ ἀρχαίῳ καὶ αὐστηρῷ τὴν δίαιταν Ἕλληνι, ὅσον ἦν τῷ Ῥωμαίῳ, καὶ ὅτι οὐχὶ μόνον πολλοὶ σπα-νιώτερον ἠδύναντο ἀπολαύειν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ κατά τινας ἐπόψεις ἐθεωρεῖτο καὶ ὡς ἀνάρμοστον, καὶ ὅτε μάλιστα εἰσήχθησαν κατὰ πρῶτον εἰς τὰς οἰκίας καὶ τὰς πόλεις ὡς ἀναγκαῖαι οἰκοδομαὶ οἱ τεχνικοὶ λουτρῶνες ἢ τὰ βαλανεῖα, τότε τὰ λουτρὰ ἐθεωρήθησαν ὡς σύμπτωμα διαφθορᾶς ἠθῶν καὶ κατεπολεμήθησαν ὡς ἐκθηλύ-νοντα. Διὸ καὶ τὸ „πάλαι τὰ βαλανεῖα," ὡς μὴ λουομένων τόσον συνεχῶς τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ μόνον μετὰ τὴν ἀπὸ τῆς μάχης ἐπάνοδον ἢ τὴν ἀπὸ μεγάλου πόνου κατάπαυσιν ποιούντων τοῦ-το, ἢ οὐδαμῶς ἐπετρέποντο ἐντὸς τῶν πόλεων, ἢ ἦσαν πονηρὰ καὶ οὐχὶ τόσον πολυάριθμα. Ἀλλ' ἐννοεῖται πάλιν βεβαίως ὅτι καὶ τὸ πάλαι καὶ μετὰ ταῦτα καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς αὐστηροῖς τὴν δίαιταν ἐσκώπτετο ἡ παραμέλησις τοῦ ἁπλοῦ λουτροῦ, καθ' ὅσον τοῦτο ἐθεωρεῖτο πρόξενον σωματικῆς καθαριότητος. Οὕτως ὁ παρ' Ἀριστοφάνει πινῶν καὶ ῥυπῶν ἠδύνατο χαρακτηρίζεσθαι ὡς ἐξ ἐτῶν ἄλουτος, καὶ τῶν δεξιῶν καὶ νοῦν ἐχόντων φειδωλῶν ἀνδρῶν οὐδείς ποτε ὑπὸ τῆς φειδωλίας ἀπεκείρατο οὐδ' ἠλείψατο, οὐδ' εἰς βαλανεῖον ἦλθε λουσόμενος. Διὸ καὶ ἡ παρὰ τοῖς ξένοις ἔθνεσι διαφορὰ τοῦ ἔθους ἠδύνατο προξενεῖν ἐντύπωσιν καὶ τρόπον τινὰ ἀναφέρεσθαι σκωπτικῶς, ὡς παρὰ τῷ Ἰλλυρικῷ ἔθνει τῶν Δαρδανέων, περὶ ὧν ἀνεφέρετο ὅτι τρὶς μόνον λούονται ἐν τῷ βίῳ αὐτῶν, ὅταν γεννῶνται (ἐξ ὠδίνων) καὶ ἐπὶ γάμοις καὶ τε-λευτῶντες. Ἐπίσης παρὰ τοῖς Μακεδόσιν ἡ θερμολουσία ἦν σχεδὸν παντελῶς ἀπηγορευμένη, καὶ ὑπὸ τὸ κράτος τοιούτου ἔθους ὁ Φίλιππος, μαθὼν ὅτι ἀνὴρ Ταραντῖνος δόκιμος ἐχρήσατο ἐπὶ

στρατοπέδου θερμῷ λουτρῷ, ἀφεῖλεν αὐτοῦ τὴν ἡγεμονίαν, εἰπών, «ἀγνοεῖν μοι δοκεῖς τὰ Μακεδόνων, παρ' οἷς οὐδὲ γυνὴ τεκοῦσα θερμῷ λούεται». Ἀλλὰ παρ' Ἕλλησι καὶ ἰδίως παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις, ἐν ᾧ οἱ αὐστηροὶ ἐλούοντο σπανίως καὶ ὁ λιτὸς Σωκράτης ὀλιγάκις ἐφαίνετο λελουμένος καὶ τὸν Φωκίωνα οὐδεὶς τῶν Ἀθηναίων εἶδεν εὐκόλως λουσάμενον ἐν δημοσίῳ βαλανείῳ, καὶ ἐν ᾧ ἐν Σπάρτῃ σπανίως ὀλίγας τινὰς ἡμέρας τοῦ ἔτους μετεῖχον τῆς τοιαύτης φιλανθρωπίας τῶν λουτρῶν καὶ ἀλειμμάτων, ἡ συχνὴ χρῆσις τῶν ἐν βαλανείῳ λουτρῶν θεωρεῖται καὶ κατακρίνεται ὡς τρυφή. Ἓν τῶν κακῶν σημείων τῆς διαφθορᾶς ναυτικοῦ πληρώματος ἀναφέρεται παρὰ Δημοσθένει τὸ ἐν βαλανείῳ λούεσθαι. Ὁ δίκαιος λόγος παρ' Ἀριστοφάνει παραινεῖ τῷ νεανίᾳ ἀπέχεσθαι τῶν βαλανείων καὶ ψέγει ταῦτα ὡς ποιοῦντα τὸν ἄνδρα κάκιστον καὶ δειλὸν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς παλαίστρας τὰς ποιούσας αὐτοὺς ἀνδρείους, εἰ καὶ τὰ φυσικὰ θερμὰ λουτρὰ οὐδαμῶς ἠδύνατο ψέγειν ὡς τοιαῦτα, διότι καὶ ὁ Ἡρακλῆς ἐχρήσατο τοιούτοις, ἐξ οὗ καὶ Ἡράκλεια λουτρὰ ἐπωνομάσθησαν ταῦτα. Καὶ ἐν γένει αἱ θερμολουσίαι ἀπεδείκνυον ἁπαλοὺς τοὺς ἄνδρας, καὶ ὁ μὲν Ἔρπιππος παρῄνει ὅτι «οὐ χρὴ μεθύειν τὸν ἀγαθὸν ἄνδρα οὐδὲ θερμολουτεῖν», ὁ δὲ Πλάτων μόνον τοῖς γέρουσι καὶ ἀσθενέσι καὶ νοσοῦσιν ἐπιτρέπει τὰ θερμὰ λουτρά, ἅπερ διὰ τοῦτο καὶ γεροντικὰ ἀποκαλεῖ. Μεταγενεστέρως δὲ τόσον γενικὴ κατέστη ἡ χρῆσις θερμῶν λουτρῶν, ὥστε ὁ Πλούταρχος, ἐμιλῶν περὶ τῶν λουτρῶν τῶν χρόνων αὐτοῦ, προσεπάγει ὅτι οἱ ἀρχαιότεροι ἠδύναντο εἰπεῖν περὶ αὐτῶν· «ἔνθα μὲν εἰς Ἀχέροντα Πυριφλεγέθων τε ῥέουσι. Τοῦτο γάρ», λέγει, «δοκεῖ μοι εἰπεῖν ἄν τις τῶν ὀλίγον ἔμπροσθεν ἡμῶν γεγονότων, βαλανείου θύρας ἀνοιχθείσης. Ἐκεῖνοι γὰρ οὕτως ἀνειμένοις ἐχρῶντο καὶ μαλακοῖς, ὥστε Ἀλέξανδρος μὲν ὁ βασιλεὺς ἐν τῷ λουτρῶνι πυρέττων ἐκάθευδεν, αἱ δὲ Γαλατῶν γυναῖκες εἰς τὰ βαλανεῖα πόλτου χύτρας εἰσφέρουσαι μετὰ τῶν παίδων ἦσθιον ὁμοῦ λουόμεναι. Νῦν δὲ λυττῶσιν ἔοικε τὰ βαλανεῖα καὶ ὑλακτοῦσι καὶ σπαράττουσιν· ὁ δὲ ἑλκόμενος ἀὴρ ἐν αὐτοῖς, ὑγροῦ μίγμα καὶ πυρὸς γεγονώς, οὐδὲν ἐᾷ τοῦ σώματος ἡσυχίαν ἄγειν, ἀλλὰ πᾶσαν ἄτομον κλονεῖ καὶ ταράσσει καὶ μεθίστησιν ἐξ ἕδρας, ἄχρις οὗ κατασβέσωμεν αὐτοὺς πεπυρωμένους καὶ ζέοντας». Διὸ καὶ διατείνεται ὁ αὐτὸς ὅτι οὐδενὸς ἄλλου νοσοποιοῦ αἰτίου ἀσθενέστερον πρὸς μεταβολὴν καὶ πρὸς γένεσιν καινῶν νοσημάτων ἐστὶν ἡ περὶ τὰ λουτρὰ πολυπάθεια τῆς σαρκός, διότι αὕτη, ὡς σίδηρος, μαλάσσεται διὰ τοῦ πυρὸς καὶ ῥέει, ἔπειτα ἀναδέχεται βαφὴν καὶ στόμωσιν ὑπὸ τοῦ ψυχροῦ.

§ 10. Ἐκ τῶν προῤῥηθέντων καταφαίνεται ὅτι παρὰ τοῖς τρυφῶσιν εἰσήχθη καὶ πρὸ τῆς τελευταίας ταύτης ἐποχῆς ἡ χρῆσις τῶν λουτρῶν καὶ διεδόθησαν ταῦτα ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ἡ χρῆσις αὐτῶν μάλιστα πρὸ τοῦ γεύματος ἐγένετο τακτικὴ ἀνάγκη τοῦ καθ' ἑκάστην ἑλληνικοῦ βίου. Διὸ καὶ ἐν Ἀθήναις ὑπῆρχον ᾠκοδομημένα μετὰ τῶν γυμνασίων πολλὰ λουτρὰ καὶ ἀποδυτήρια, ἄλλα μὲν ἰδιωτικά, ἀνήκοντα ἐνίοις τῶν πλουσίων, ἄλλα δὲ δημόσια, διότι ῥητῶς ἀναφέρεται ὅτι αὐτὸς ὁ δῆμος ᾠκοδομεῖτο ἑαυτῷ ἰδίᾳ πολλὰς παλαίστρας, ἀποδυτήρια, λουτρῶνας, καὶ οὕτω διὰ ταύτην τὴν δημοτικὴν πρόνοιαν ὁ ὄχλος ἀπήλαυε τούτων πλέον ἢ οἱ ὀλίγοι καὶ εὐδαίμονες. Τὰ ἰδιωτικὰ ἢ ἴδια βαλανεῖα ἠδύναντο εἶναι ἢ ὑπὸ ἰδιωτῶν πρὸς κερδοσκοπίαν διατηρούμενα καὶ ἀνοικτὰ τοῖς πᾶσι βαλανεῖα (τῶν τοιούτων ἀναφέρεται ἓν πωληθὲν ἀντὶ τρισχιλίων δραχμῶν), ἢ καὶ ὑπὸ ἰδιωτῶν ἐν ταῖς ἰδίαις αὐτῶν οἰκίαις ἀνεγηγερμένα πρὸς οἰκιακὴν χρῆσιν. Καὶ ἐν τούτοις τοῖς ἰδιωτικοῖς πρὸς κερδοσκοπίαν βαλανείοις καὶ ἐν τοῖς δημοσίοις λουτρῶσιν οἱ λουόμενοι κατέβαλλον τῷ βαλανεῖ εὐτελῆ ποσότητα, καλουμένην ἐπίλουτρον, ὅπερ μετὰ ταῦτα ἐν τῇ συνηθείᾳ ἐκαλεῖτο βαλανικόν. Διὰ τοῦτο περὶ Σωκράτους καὶ τῶν αὐτοῦ μαθητῶν λέγει ὁ Στρεψιάδης ὅτι ὑπὸ φειδωλίας οὐδέποτ' ἐλούσαντο, καὶ διὰ τὴν αὐτὴν φειδωλίαν ὁ πονηρὸς βαλανεὺς ἠπάτα τοὺς λουομένους χρώμενος ῥύμματι ἀντὶ ἄλλου σμήγματος, ὡς παρ' Ἀριστοφάνει χαρακτηρίζονται οἱ πονηρότατοι βαλανεῖς, «ὁπόσοι κρατοῦσι ψευδονίτρου (οὕτω κατ' εἰκασίαν διορθωτέον ἀντὶ ψευδολίτρου) κονίας καὶ Κιμωλίας γῆς»· οὕτω καὶ παρὰ Λουκιανῷ ὁ Λεξιφάνης παραγγέλλει τῷ παιδὶ ναυστολεῖν (φέρειν) αὐτῷ εἰς τὸ βαλανεῖον στλεγγίδα καὶ βύρσαν καὶ φωσώνια καὶ ῥύμματα καὶ κομίζειν τοὐπίλουτρον, ὅπερ ἀναβαίνει εἰς δύο ὀβο-

λούς. Τὸ αὐτὸ ἴσχυε καὶ περὶ τῶν δημοσίων βαλανείων, ὡς τοῦτο γίνεται δῆλον ἐκ τοῦ ἐν Φασήλιδι ἰσχύοντος νόμου, περὶ οὗ διηγεῖται ὁ Ἀθήναιος ὅτι ὁ κιθαριστὴς Στρατόνικος, διαμφισβητοῦντος τοῦ βαλανέως πρὸς τὸν παῖδα περὶ τοῦ ἀργυρίου (ἦν γὰρ νόμος πλείονος λούειν τοὺς ξένους), ἔφη, ὦ μιαρὲ παῖ, παρὰ χαλκοῦν μικροῦ με Φασηλίτην ἐποίησας». Ἐπίσης χαρακτηριστικά εἰσι καὶ τὰ ἄλλα τοῦ αὐτοῦ ἀστεῖα καὶ εὔστοχα ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς συνηθείας τῶν βαλανείων· οὕτως, ἀφ' οὗ ἐξῆλθεν ἔκτινος βαλανείου ψυχροῦ καὶ φαύλου κακῶς λελουμένος, ἰδὼν πρὸς τῷ τοιούτῳ βαλανείῳ ἡρῷον λαμπρῶς κεκοσμημένον, εἶπεν, οὐ θαυμάζω, ὅτι πολλοὶ ἀνάκεινται πίνακες· ἕκαστος γὰρ τῶν λουομένων ἀνατίθησιν, ὡς σωθείς· καὶ πάλιν, ὅτε ἐν τῇ πόλει Καρδίᾳ ὁ βαλανεὺς παρεῖχεν αὐτῷ ὡς ῥύμμα γῆν μοχθηρὰν καὶ ὕδωρ ἁλμυρόν, εἶπεν ὅτι ἐπολιορκεῖτο κατὰ γῆν καὶ θάλασσαν. Ἐπίσης περίεργα χαρακτηριστικὰ παρέχει καὶ τῷ Θεοφράστῳ ἡ συνήθεια τῶν βαλανείων· οὕτως οἱ μὲν λογοποιοὶ ἀναφέρονται παρ' αὐτῷ ὡς συχνάκις ἀποβάλλοντες τὰ ἱμάτια, ποιούμενοι περιστάσεις ἐν τοῖς βαλανείοις, οἱ δὲ ἀναίσχυντοι ὡς ὄντες δεινοὶ προσέρχεσθαι πρὸς τὰ χαλκεῖα τὰ ἐν τῷ βαλανείῳ καὶ βάψαντες ἀρύταιναν, βοῶντος τοῦ βαλανέως, καταχέειν αὐτοὶ ἑαυτῶν, καὶ ἀπιόντες λέγειν ὅτι λέλουνται, καὶ μηδεμίαν χάριν ἀποδιδόναι· οἱ δὲ αἰσχροκερδεῖς, ὡς ὄντες ἱκανοὶ ἀλείφεσθαι ἐν τῷ βαλανείῳ ἀλλοτρίῳ ἐλαίῳ, λέγοντες τῷ παιδαρίῳ «σαπρόν γε τὸ ἔλαιον ἐπρίω»· οἱ δὲ δυσχερεῖς ὡς τοιοῦτοι, ὥστε σφύζεσθαι ἐν τῷ βαλανείῳ χρώμενοι σαπρῷ ἐλαίῳ.

§ 11. Περὶ τῆς διασκευῆς τῶν βαλανείων ὀλίγιστα μανθάνομεν, ὥστε ἀδύνατον παραστῆσαι ἀκριβῆ καὶ σαφῆ εἰκόνα αὐτῶν. Παρατίθεμεν ὅμως ἐνταῦθα τὴν παρὰ Λουκιανῷ περιγραφὴν τοιούτου, εἰ καὶ τὸ βαλανεῖον τοῦτο ὑπῆρχεν ἠρχιτεκτονημένον κατὰ τὴν μεταγενεστέραν φιλοκαλίαν καὶ χρείαν. Περιγράφων οὗτος τὸ τοῦ περιφήμου καὶ πολυτέχνου ἀρχιτέκτονος Ἱππίου βαλανεῖον, λέγει· «Κοινὴ ἡ ὑπόθεσις καὶ τῷ καθ' ἡμᾶς βίῳ πάνυ πολλή, βαλανείου κατασκευή· περίνοια δὲ καὶ ἐν τῷ κοινῷ τούτῳ σύνεσις θαυμαστή. Τόπος μὲν ἦν οὐκ ἐπίπεδος, ἀλλὰ πάνυ προσάντης

καὶ ὄρθιος, ὃν, παραλαβὼν κατὰ θάτερα εἰς ὑπερβολὴν ταπεινόν, ἰσόπεδον θατέρῳ ἀπέφηνε, κρηπῖδα μὲν βεβαιοτάτην ἅπαντι τῷ ἔργῳ βαλόμενος καὶ θεμελίων θέσει τὴν τῶν ἐπιτιθεμένων ἀσφάλειαν ἐμπεδωσάμενος, ὕψεσι δὲ πάνυ ἀποτόμοις καὶ πρὸς ἀσφάλειαν συνεχομένοις τὸ ὅλον κρατυνάμενος· τὰ δὲ ἐποικοδομηθέντα τῷ τε τοῦ τόπου μεγέθει σύμμετρα καὶ τῷ εὐλόγῳ τῆς κατασκευῆς ἁρμοδιώτατα καὶ τὸν τῶν φώτων λόγον φυλάττοντα. Πυλὼν μὲν ὑψηλός, ἀναβάσεις πλατείας ἔχων, ὕπτιος μᾶλλον ἢ ὄρθιος πρὸς τὴν τῶν ἀνιόντων εὐμάρειαν· εἰσιόντα δὲ τοῦτον ἐκδέχεται κοινὸς οἶκος εὐμεγέθης, ἱκανὴν ἔχων ὑπηρέταις καὶ ἀκολούθοις διατριβήν, ἐν ἀριστερᾷ δὲ τῶν εἰς τρυφὴν παρεσκευασμένων οἰκημάτων· βαλανείῳ δ' οὖν καὶ ταῦτα πρεπωδέστατα, χαρίεσσαι καὶ φωτὶ πολλῷ καταλαμπόμεναι ὑποχωρήσεις· εἶτ' ἐχόμενος αὐτῶν οἶκος, περιττὸς μὲν ὡς πρὸς τὸ λουτρόν, ἀναγκαῖος δὲ ὡς πρὸς τὴν τῶν εὐδαιμονεστέρων ὑποδοχήν· μετὰ δὲ τοῦτον ἑκατέρωθεν διαρκεῖς τοῖς ἀποδυομένοις ἀποθέσεις, καὶ μέσος οἶκος ὕψει τε ὑψηλότατος καὶ φωτὶ φαιδρότατος, ψυχροῦ ὕδατος ἔχων τρεῖς κολυμβήθρας, Λακαίνῃ λίθῳ κεκοσμημένος καὶ εἰκόνες ἐν αὐτῷ λίθου λευκοῦ τῆς ἀρχαίας ἐργασίας, ἡ μὲν Ὑγιείας, ἡ δὲ Ἀσκληπιοῦ. Εἰσελθόντας δὲ ὑποδέχεται ἠρέμα χλιαινόμενος οἶκος οὐκ ἀπηνεῖ τῇ θέρμῃ προαπαντῶν, ἐπιμήκης, ἀμφιστρόγγυλος, μεθ' ὃν ἐν δεξιᾷ οἶκος εὖ μάλα φαιδρός, ἀλείψασθαι προσηνῶς παρεχόμενος, ἑκατέρωθεν εἰσόδους ἔχων Φρυγίῳ λίθῳ κεκαλλωπισμένας, τοὺς ἀπὸ παλαίστρας εἰσιόντας δεχόμενος· εἶτ' ἐπὶ τούτῳ ἄλλος οἶκος, οἴκων ἁπάντων κάλλιστος, στῆναί τε καὶ ἐγκαθίζεσθαι προσηνέστατος καὶ ἐμβραδῦναι ἀβλαβέστατος καὶ ἐγκυλίσασθαι ὠφελιμώτατος. Φρυγίου καὶ αὐτὸς εἰς ὀροφὴν ἄκραν ἀποστίλβων. Ἐξῆς δὲ ὁ θερμὸς ὑποδέχεται διάδρομος Νομάδι λίθῳ διακεκολλημένος. Ὁ δὲ ἔνδον οἶκος κάλλιστος, φωτός τε πολλοῦ ἀνάμεστος καὶ ὡς πορφύρᾳ διηνθισμένος· τρεῖς καὶ οὗτος θερμὰς πυέλους παρέχεται. Λουσαμένῳ δὲ ἔνεστί σοι μὴ τὴν διὰ τῶν αὐτῶν οἴκων αὖθις ἐπανιέναι, ἀλλὰ ταχεῖαν τὴν ἐπὶ τὸ ψυχρὸν δι' ἠρέμα θερμοῦ οἰκήματος, καὶ ταῦτα πάντα ὑπὸ φωτὶ μεγάλῳ καὶ πολλῇ τῇ ἔνδον ἡμέρᾳ. Ὕψη πρὸς τούτοις ἀνάλογα καὶ πλάτη τοῖς μή-

κεσι σύμμετρα καὶ πανταχοῦ πολλὴ χάρις καὶ Ἀφροδίτη ἐπανθεῖ· κατὰ γὰρ τὸν καλὸν Πίνδαρον «ἀρχομένου ἔργου πρόσωπον χρὴ θέμεν τηλαυγές», τοῦτο δ' ἂν εἴη ἐκ τῆς αὐγῆς μάλιστα καὶ τοῦ φέγγους καὶ τῶν φωταγωγῶν μεμηχανημένον. Ὁ γὰρ σοφὸς ὡς ἀληθῶς Ἱππίας τὸν μὲν ψυχροδόχον οἶκον εἰς βορρᾶν προκεχωρηκότα ἐποίησεν, οὐκ ἄμοιρον οὐδὲ τοῦ μεσημβρινοῦ ἀέρος, τοὺς δὲ πολλοῦ τοῦ θάλπους δεομένους νότῳ καὶ εὔρῳ καὶ ζεφύρῳ ὑπέθηκε. Τί ἄν σοι τὸ ἐπὶ τούτῳ λέγοιμι παλαίστρας καὶ τὰς κοινὰς τῶν ἱματιοφυλακούντων κατασκευὰς ταχεῖαν τὴν ἐπὶ τὸ λουτρὸν καὶ μὴ διὰ μακροῦ τὴν ὁδὸν ἐχούσας τοῦ χρησίμου τε καὶ ἀβλαβοῦς ἕνεκα; καὶ μή με ὑπολάβῃ τις μικρὸν ἔργον προθέμενον κοσμεῖν τῷ λόγῳ προαιρεῖσθαι· τὸ γὰρ ἐν τοῖς κοινοῖς καινὰ ἐπινοῆσαι κάλλους δείγματα οὐ μικρᾶς σοφίας ἔγωγε τίθεμαι, οἷον καὶ τόδε τὸ ἔργον ὁ θαυμάσιος ἡμῖν Ἱππίας ἐπεδείξατο πάσας ἔχον τὰς βαλανείου ἀρετάς, τὸ χρήσιμον, τὸ εὔκαιρον, τὸ εὐρεγγές, τὸ σύμμετρον, τὸ τῷ τόπῳ ἡρμοσμένον, τὸ τὴν χρείαν ἀσφαλῆ παρεχόμενον καὶ προσέτι τῇ ἄλλῃ περινοίᾳ κεκοσμημένον, ἀφόδων μὲν ἀναγκαίων δυσὶν ἀναχωρήσεσιν ἐξόδοις τε πολλαῖς τεθυρωμένον, ὡρῶν δὲ διττὰς δηλώσεις, τὴν μὲν δι' ὕδατος καὶ μυκήματος, τὴν δὲ δι' ἡλίου ἐπιδεικνύμενον». Καὶ ταῦτα μὲν ὁ Λουκιανὸς περὶ πολυτελοῦς καὶ μᾶλλον τοῖς εὐδαίμοσι προωρισμένου βαλανείου.

§ 12. Παράδοξον δὲ ὅτι ἐν πάσαις ταῖς ἐπ' ἀγγείων εἰκόσι ταῖς παριστώσαις λουτρῶνας καὶ μάλιστα δημοσίους οὐδὲν ὅμοιον δεξαμενῇ ἢ πυέλῳ φαίνεται, ἔνθα οἱ λουόμενοι ἠδύναντο ἵστασθαι ἢ καθῆσθαι· πανταχοῦ εὑρίσκεται στρογγύλη ἢ ὠοειδὴς λεκάνη, στηριζομένη ἐπὶ ποδὸς ἢ βάθρου, παρ' ᾗ ἵστανται οἱ λουόμενοι ὅλως γυμνοὶ καὶ πλυνόμενοι. Τοιαύτας λεκάνας ἐννοητέον ἀναμφισβητήτως ὑπὸ τὸ ὄνομα λουτῆρας ἢ λουτήρια, εἰ καὶ φαίνεται ὅτι ἀρχαιότερον ὠνόμαζον οὕτω λουτήρια καὶ αὐτὰ τὰ βαλανεῖα· οὕτως ὁ κωμικὸς Ἀναξίλας ἐν τῷ Λουτροποιῷ αὐτοῦ μετὰ διακρίσεως ἀπὸ τῶν βαλανείων ὀνομάζει λουτήρια τοὺς μεταγενεστέρως κληθέντας λουτῆρας ἐν τῷ πάντως ἐρωτηματικῶς ἀναγνωστέῳ στίχῳ, ἐν τοῖς βαλανείοις οὐ τίθεται λουτήρια; Ἐπίσης ὁ

Πολυδεύκης σημειοῖ ὅτι καὶ ἐν τοῖς Δημιοπράτοις εὑρίσκομεν λουτήριον καὶ ὑπόστατον· τοῦτο δὲ ἦν τὸ ὑπόβαθρον, ἐφ' οὗ ἥδραζεν ἡ λεκάνη. Περὶ τοῦ μεγαλοπρεποῦς πλοίου τοῦ Ἱέρωνος ἀναφέρεται ὅτι ἦν ἐν αὐτῷ καὶ βαλανεῖον τρίκλινον πυρίας χαλκᾶς ἔχον καὶ λουτῆρα πέντε μετρητὰς δεχόμενον ποικίλον τοῦ Ταυρομενίτου λίθου. Ἐκ ταύτης τῆς πέντε μετρητῶν χωρητικότητος αὐτοῦ ἐξάγεται ὅτι ἦν οὐχὶ δεξαμενὴ πρὸς ὑποδοχὴν πολλῶν, ἀλλὰ τοιοῦτον δοχεῖον, οἷον βλέπομεν ἐν ταῖς εἰκόσι τῶν ἀγγείων. Ἀλλὰ πάντως μένει ἀναμφίβολον, ὅτι ἐν τοῖς βαλανείοις ὑπῆρχον καὶ πύελοι ἢ ἀσάμινθοι, ἐν αἷς ἐκάθηντο ἀναβαίνοντες. Ὁ μὲν Ἡσύχιος σημειοῖ «πύαλος ἡ ἀσάμινθος», ὁ δὲ Σχολιαστὴς Ἀριστοφάνους ἐξηγεῖται τὰς πυέλους διὰ τῆς λέξεως ἐμβάσεις, προστιθείς· «πύελος γὰρ ὄργυμα, ἐμβατή, ἔνθα ἀπολούονται, ὁ δὲ Πολυδεύκης ἀναφέρει ἀπόσπασμα τοῦ Ἀριστοφάνους, ἔνθα λέγεται· «ἀλλ' ἀρτίως κατέλιπον αὐτὴν σμωμένην ἐν τῇ πυέλῳ». Φαίνεται δὲ ὅτι αὗται ἦσαν πρὸς χρῆσιν οὐχὶ μόνον ἑνός, ἀλλὰ καὶ πλειόνων ὁμοῦ συλλουομένων. «Εὔπολις καὶ τὴν πύελον τὴν ἐν τῷ βαλανείῳ μάκτραν ὠνόμασεν, ὡς οἱ νῦν· λέγει γοῦν ἐν Διαιτῶντι, εἰς βαλανεῖον εἰσελθὼν μὴ ζηλοτυπήσῃς τὸν συμβαίνοντά σοι εἰς τὴν μάκτραν. *)

§ 13. Ἐν τῷ βαλανείῳ εὑρίσκετο ἔτι, ἀλλ' ἴσως οὐχὶ πάντοτε, λουτρὸν ἱδρῶτος ἢ ἀτμοῦ τὸ καλούμενον πυρία ἢ πυριατήριον, πολλαχοῦ ἀναφερόμενον καὶ ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου μάλιστα ὡς ἑλληνικὸν ἔθος χαρακτηριζόμενον, πυρία ἑλληνική, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ τῶν Σκυθῶν ἔθος. Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι αὗται αἱ ἑλληνικαὶ πυρίαι οὐδαμῶς εἶχον τοιαύτην διασκευήν, οἵα ἦν ἡ παρὰ Ῥωμαίοις concamerata sudatio μετὰ τοῦ Λακωνικοῦ, ἀλλ' οἱ ἐνταῦθα λουόμενοι ἐκάθηντο ἢ ἀνέκειντο ἐν ἰδιαιτέροις τμήμασιν ὁμοίοις πυέλῳ. Τοιοῦτό τι ἦν τὸ ἐν τῷ πλοίῳ τοῦ Ἱέρωνος προμνησθὲν βαλανεῖον τὸ ἔχον τρεῖς χαλκᾶς πυρίας· καὶ παρὰ τοῖς Συβαρίταις ἀναφέρονται εὑρισκόμεναι τοιαῦται πύελοι, ἐν αἷς κατα-

*) Λουτὴρ ἀντιστοιχεῖ τῷ παρὰ Ῥωμαίοις labrum, πύελος δὲ τῷ ὀνόματι alveus.

κείμενοι ἐπυριῶντο. Ἀλλὰ καὶ αὐταὶ αἱ προσδιωρισμέναι πρὸς τὸ τοῦ ἱδρῶτος λουτρὸν πύελοι καλοῦνται πυρίαι. Ὁ Φρύνιχος σημειοῖ· «πυρία· τοῦτο τάττουσιν οἱ πολλοὶ ἐπὶ τῆς ἐν τῷ βαλανείῳ πυέλου, καὶ ἔχει μὲν τὸ ἔτυμον ἀπὸ τοῦ πυροῦσθαι, οὐ μὴν τὸ ἀκριβὲς καὶ δόκιμον· πυέλους γὰρ οἱ ἀρχαῖοι καλοῦσιν, ἀλλ' οὐ πυρίας». Τέλος μέρος τοῦ βαλανείου ἦν καὶ τὸ ἀλειπτήριον, πιθανῶς τὸ ὑπὸ Οὐϊτρουβίου καλούμενον ἐλαιοθέσιον· «Μέρος δὲ βαλανείου καὶ ἐσχάρα καὶ ἀλειπτήριον· φησὶ γοῦν Ἄλεξις ἐν Καυνίοις· ἐν τῷ βαλανείῳ μήτε τὸ πῦρ ταῖς ἐσχάραις ἐνὸν κεκλεισμένον τε τἀλειπτήριον». Ἀποδυτήριον δέ, ἤτοι μέρος, ἔνθα ἀπεδύοντο τὰ ἐνδύματα, φαίνεται ὅτι μεταγενεστέρως μόνον κατεσκευάζετο ὡς ἴδιον μέρος λουτρώνων, ὅπου ἐπίσης ὀψὲ ἐτάττοντο ἱματιοφύλακες (παρὰ Ῥωμαίοις capsarii)· ἀλλ' ἔτι κατὰ τοὺς μακεδονικοὺς χρόνους ἦν ἄγνωστος ἡ χρῆσις τοιούτων φυλάκων, οἱ δὲ λουόμενοι εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ ἐνδύματα αὐτῶν. Τοιοῦτον ἔθος δεικνύει ὁ Ἀριστοτέλης, ἐρωτῶν ἔν τινι τῶν προβλημάτων αὐτοῦ· «διὰ τί ποτε, ἐὰν μέν τις ἐκ βαλανείου κλέψῃ ἢ ἐκ παλαίστρας ἢ ἐξ ἀγορᾶς ἢ τῶν τοιούτων τινός, θανάτῳ ζημιοῦται, ἐὰν δέ τις ἐξ οἰκίας, διπλοῦν τῆς ἀξίας τοῦ κλέμματος ἀποτίνει; ὅπερ λύει ὀρθῶς, ὅτι ἐν μὲν τῇ οἰκίᾳ δύναταί τις προφυλάττεσθαι, ἐν δὲ τῷ βαλανείῳ καὶ ἐν τοῖς οὕτω κοινοῖς οὖσιν, ὥσπερ τὸ βαλανεῖον, ῥᾴδιον τῷ βουλομένῳ κακουργεῖν· οὐδὲν γὰρ ἰσχυρὸν ἔχουσι πρὸς τὴν φυλακὴν οἱ τιθέντες, ἀλλ' ἢ τὸ αὐτῶν ὄμμα ὥστε, ἂν μόνον τις παραβλέψῃ, ἐπὶ τῷ κλέπτοντι ἤδη γίνεται.» Τοιαῦται δὲ κλοπαὶ φαίνεται ὅτι ἐγίνοντο οὐχὶ σπανίως, ὡς ὁ μὲν Θεόφραστος λέγει περὶ τῶν λογοποιῶν ὅτι πολλάκις οἱ τοιοῦτοι, ποιούμενοι περιστάσεις ἐν τοῖς βαλανείοις, ἀπέβαλλον τὰ ἱμάτια, ἡ δὲ γλῶσσα καὶ διὰ τοῦ ἰδιαιτέρου ὀνόματος τῶν λωποδυτῶν ἢ ἱματιοκλεπτῶν καὶ βαλανειοκλεπτῶν χαρακτηρίζει τοὺς τοιούτους κλέπτας. Τὸ δὲ ἐνταῦθα ἀναφυόμενον ζήτημα, ἂν ὑπῆρχον κοιναὶ βαλανεῖα καὶ πρὸς χρῆσιν τῶν γυναικῶν, φαίνεται ὅτι λυτέον καταφατικῶς ἐκ τῶν ἐν διαφόροις ἀγγείοις παραστάσεων, ἔνθα πολλαὶ γυναῖκες λούονται πλησίον ἑνὸς λουτῆρος. Ἰδίως ἐπί τινος ἀγγείου τοῦ ἐν Βερολίνῳ Μουσείου παρίσταται λουτρὸν γυ-

ναικῶν, ἀλλὰ λίαν ἰδιάζον· διότι τὸ ὕδωρ καταπίπτει ἐκ κρουνῶν ἐν σχήματι κεφαλῶν ζώων, ἐπιτεθειμένων ἐν τοῖς κιονοκράνοις τῶν ὑποδηλούντων αὐτὸ τὸ δωμάτιον τοῦ βαλανείου κιόνων ἐν εἴδει βροχῆς (καταιόνησις, douche) ἐπὶ τῶν ὑπ' αὐτοὺς ἱσταμένων γυναικῶν. Παραδεχόμενοι δὲ ὅτι ὑπῆρχον κοιναὶ λουτρὰ πρὸς χρῆσιν τῶν γυναικῶν, ἴσως δὲ καὶ δημόσια τοιαῦτα, σημειοῦμεν ὅτι ἐν μὲν ταῖς Ἀθήναις ὁ γενικὸς περιορισμὸς τῆς διαίτης τῶν γυναικῶν ἀπάδει πρὸς τὴν τοιαύτην γνώμην· ἀλλὰ τοῦτο πιθανώτατα συνέβαινεν ἐν ἄλλαις πόλεσιν, ἔνθα αἱ γυναῖκες ἔζων ἧττον περιωρισμέναι, ἴσως κατ' ἐξοχὴν ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἑλλάδι· ἐπὶ ἑταιρῶν δὲ φαίνεται ὅτι ἐπεκράτει γενικῶς αὕτη ἡ συνήθεια, ὡς ἐξάγεται τοῦτο ἐκ τῶν λεγομένων περὶ Φρύνης, ἥτις μόνη κατ' ἐξαίρεσιν οὐκ ἐχρῆτο τοῖς δημοσίοις βαλανείοις. Ἐκ δὲ τῆς παρ' Ἡσιόδῳ ἀπαγορεύσεως, «μηδὲ γυναικείῳ λουτρῷ χρόα φαιδρύνεσθαι ἀνέρα», ἐννοητέον τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς ὑπ' ἀνδρῶν χρήσεως ἐκθηλυνόντων λουτρῶν, καὶ οὐχὶ τὴν ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων χρόνων καὶ μάλιστα ἐπὶ τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας διαφθορὰν τοῦ συλλούεσθαι ἄνδρας καὶ γυναῖκας ἐν κοινοῖς λουτροῖς. Ἄλλως δὲ αἱ ἐν ἐκείναις ταῖς εἰκόσι φαινόμεναι γυναῖκες λούονται ὅλως ἀπεκδεδυμέναι καὶ σπανίως ἐφόρουν χιτῶνα λεπτόν, καλούμενον ἐχέσαρκον χιτώνιον· ἐν δὲ τῇ συνηθείᾳ ἐφόρουν τὴν λεγομένην λουτρίδα ᾠάν, περὶ ἧς ὁ Πολυδεύκης λέγει· «τὸ δέρμα, ᾧ ὑποζώννυνται αἱ γυναῖκες λουόμεναι ἢ οἱ λοῦντες αὐτάς, ᾠάν λουτρίδα ἔξεστι καλεῖν, Θεοπόμπου εἰπόντος ἐν Παισίτηνδι περιζωσάμενος ᾠάν λουτρίδα κατάδεσμον ἥβης περιπέτασον.» Φερεκράτης δὲ ἐν Ἰπνῷ, καταλέγων τὰ ἐργαλεῖα τῆς παιδοτριβικῆς, λέγει· «ἤδη μὲν ᾠάν λούμενος προζώννυται».

§ 14. Πᾶν δέ, οὗτινος ἔχρῃζον πρὸς τὸ λουτρόν, ἐκτὸς τοῦ ὕδατος ἔφερον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μεθ' ἑαυτῶν, ὅ ἐστιν ἐνεχείριζον τῷ δούλῳ, ὅπως φέρῃ αὐτά· ἦσαν δὲ ταῦτα ξύστραι ἢ στλεγγίδες, σινδὼν καὶ ἔλαιον. Περὶ τοῦ σχήματος τῆς στλεγγίδος μανθάνομεν ὅτι ἡ λαβὴ αὐτῆς ἦν κοίλη ἢ σιφωνοειδής, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς χρήσεως, ἣν ἐποιοῦντο αἱ γυναῖκες, σιφωνίζουσαι δι' αὐτῶν τὸν οἶνον. Ἦσαν δὲ συνήθως κατεσκευασμέναι ἐκ σι-

δήρου, παρὰ δὲ τοῖς Σπαρτιάταις ἐκ καλάμου, ἐν Ἀκράγαντι ἀναφέρονται καὶ ἐξ ἀργύρου, ὡς καὶ αἱ λήκυθοι. Τὸ δὲ πρὸς κάθαρσιν τοῦ σώματος χρησιμεῦον ῥύμμα παρεῖχε συνήθως ὁ βαλανεύς· διὸ ἡ μὲν παρ' Ἀριστοφάνει γυνὴ σκωπτικῶς λέγει, «εἰ ῥύμμα τυγχάνεις ἔχων, λουτρόν γέ σοι παρέξω»· ἔτι δὲ σαφέστερον ἐκφέρεται ἡ κατὰ τῶν πονηροτάτων βαλανέων κατηγορία, ὁπόσοι κρατοῦσι κυκησιτέφρου ψευδονίτρου κονίας καὶ Κιμωλίας γῆς», περὶ ὧν ὁ Σχολιαστὴς σημειοῖ ὅτι ταῦτα εἰσὶ καθάρματα τοιαῦτα, οἷς οἱ λουόμενοι χρῶνται, τῶν βαλανέων πωλούντων. Τὰ δὲ διάφορα εἴδη τῶν ῥυμμάτων ἦσαν κονία, νίτρον, χαλαστραῖον, Κιμωλία γῆ· ἄδηλον δέ, κατὰ πόσον τὰ σμήματα ἢ σμήγματα ἦσαν ὅμοια τῷ παρ' ἡμῖν σάπωνι. Ἰδίως δὲ περὶ τοῦ τρόπου τοῦ λούεσθαι μανθάνομεν ὅτι συνήθως, εἴτε θερμὸν λουτρὸν ὕδατος, εἴτε λουτρὸν ἰδρῶτος ἐλάμβανέ τις, εὐθὺς μετὰ τοῦτο περιεβρέχετο ψυχρῷ ὕδατι, περιχεομένῳ κατὰ κεφαλῆς καὶ ὤμων. Ἐκ τῆς τοιαύτης τοῦ ὕδατος περιχύσεως ἀρύεται ὁ Πλάτων καὶ ἄλλοι τὴν ὡραίαν εἰκόνα τοῦ ῥεύματος τοῦ λόγου, τὴν τοῦ καταντλεῖν κατὰ τῶν ὠτων τῶν ἀκρατῶν δίκην βαλανέως ἀθρόον καὶ πολὺν λόγον. Ἡ περίχυσις αὕτη ἐγίνετο ὑπ' αὐτοῦ τοῦ βαλανέως, ἔχοντος καὶ βοηθοὺς πρὸς τοῦτο τοὺς καλουμένους παραχύτας, οἵτινες ἦσαν καὶ ἐν γένει πρὸς πᾶσαν ἄλλην ὑπηρεσίαν τοῦ λουτροῦ προσδιωρισμένοι. Περὶ τῆς χρήσεως τούτων μανθάνομεν ἐκ τοῦ Πλουτάρχου, ἔνθα λέγει ὅτι οἱ τοῦ Σωκράτους κατήγοροι ἐγένοντο τοσοῦτον μισητοί, ὥστε οὐδεὶς ἤθελεν οὔτε πῦρ αὔειν, οὔτε ἀποκρίνεσθαι πυνθανομένοις, οὔτε λουομένοις κοινωνεῖν ὕδατος, ἀλλ' ἠνάγκαζον τοὺς παραχύτας ἐκχέειν ἐκεῖνο ὡς μεμιασμένον· καὶ ἀλλαχοῦ σημειοῖ ὅτι «Ἀλκιβιάδῃ τῷ Ἀθηναίῳ βαλανέως ἐπὶ πλεῖστον παραχέοντος ὕδωρ, Λάκων εἶπε· τί τούτῳ ὡς οὐ καθαρῷ; σφόδρα δὲ ῥυπαρῷ πλεῖον παράχει». Τὸ δοχεῖον, δι' οὗ ὁ παραχύτης ἠρύετο τὸ ὕδωρ καὶ περιέχεεν αὐτὸ ἐπὶ τοῦ λουομένου, ἐκαλεῖτο ἀρύταινα, ἴσως τὸ αὐτὸ καὶ ἀρύβαλλος. Ἐνταῦθα ἀναφέρονται αἱ κωμικαὶ καὶ ἀμιλλώμεναι ἀλλήλαις ἐκφράσεις τοῦ Κλέωνος καὶ τοῦ ἀλλαντοπώλου παρὰ τῷ Ἀριστοφάνει, ἔνθα ὁ μὲν Κλέων λέγει· «ἀλλ' ἐγὼ εἶδον ὄναρ καί μοι δόκει ἡ θεὸς

αὐτὴ τοῦ δήμου καταχεῖν ἀρυταίνῃ πλουθυγίειαν»· ὁ δὲ ἀλλαντοπώλης· «νὴ Δία καὶ γὰρ ἐγώ· καὶ μοι δόκει ἡ θεὸς αὐτὴ ἐκ πόλεως ἐλθεῖν καὶ γλαυξ αὐτῇ ἐπικαθῆσθαι· εἶτα κατασπένδειν κατὰ τῆς κεφαλῆς ἀρυβάλλῳ ἀμβροσίην κατὰ σοῦ, κατὰ τούτου δὲ σκοροδάλμην». Τινὲς μὲν ἐκλαμβάνουσι τὰς δύο ὀνομασίας ὡς σημαινούσας τὸ αὐτὸ δοχεῖον, καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ ἀρύεσθαι ἐτυμολογία συμμαρτυρεῖ αὐτοῖς, ἄλλοι ὅμως διακρίνουσι τὸν ἀρύβαλλον ὡς εἶδος ποτηρίου κάτωθεν εὐρυτέρου, ἄνω δὲ συνηγμένου, ὡς τὰ συσπαστὰ βαλάντια, ἐν ᾧ ἡ ἀρύταινα διαμένει ἀναμφισβητήτως ὡς σκεῦος τῶν βαλανείων. Σημειωτέον ἔτι ἐν παρόδῳ ὅτι οὗτοι οἱ παραχύται ἔφερον καὶ τὸ θερμὸν ὕδωρ· περὶ τῶν Συβαριτῶν μάλιστα μυθεύεται ὅτι παρ' αὐτοῖς πρώτοις εἰσήχθησαν εἰς τὰ βαλανεῖα λουτροχόοι καὶ παραχύται πεπεδημένοι, ὅπως μὴ θᾶττον ἴωσι καὶ ὅπως μὴ σπεύδοντες κατακαίωσι τοὺς λουομένους.

§ 15. Ὥρα δὲ τοῦ λουτροῦ ἦν ἐν τοῖς χρόνοις τῆς ἀκμῆς ἡ ἀμέσως τοῦ δείπνου προηγουμένη, ἐν δὲ μεταγενεστέροις χρόνοις ἀναφέρεται ἐνίοτε καὶ ἡ τῆς μεσημβρίας. Πολὺ δὲ πρότερον οἱ τρυφηλοὶ ἐλούοντο πολλάκις τῆς ἡμέρας, δὶς καὶ τρίς, ἐνίοτε δὲ καὶ πεντάκις. Ἀλλὰ καὶ τότε τὸ λουτρὸν διέμεινε κυρίως ὡς προπαρασκευὴ πρὸς τὸ δεῖπνον, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν παρ' Ἀρτεμιδώρῳ· «νῦν δὲ οἱ μὲν οὐ πρότερον ἐσθίουσιν, εἰ μὴ λούοιντο· οἱ δὲ καὶ ἐμφαγόντες, εἶτα δὴ λούονται, μέλλοντες δειπνήσειν, καὶ ἔστι νῦν τὸ βαλανεῖον οὐδὲν ἄλλο, ἢ ὁδὸς ἐπὶ τροφήν.» Ἐνίοτε διετίθεντο ἐν τῷ λουτρῷ καὶ διασκεδάσεις, ὡς ὁ κόττα-βος. Ἔτι δὲ κατὰ τὸν χειμῶνα ἐχρησίμευον τὰ βαλανεῖα καὶ μάλιστα τὸ πυριατήριον, ὡς τόπος διατριβῆς τῶν πτωχῶν, ἵνα θερμαίνωνται, ἐὰν ἐπέτρεπε τὸ τοιοῦτον ὁ βαλανεύς. Τοιοῦτον αἰνίττονται τὰ παρ' Ἀριστοφάνει, ἔνθα ὁ πλουτήσας ἤδη δίκαιος παραπέμπει τὸν συκοφάντην εἰς τὴν πάλαι ποτὲ ὑπ' αὐτοῦ κατεχομένην θέσιν· «καὶ μὴν ἐπειδὴ τὴν πανοπλίαν τὴν ἐμὴν ἔχων βαδίζεις, ἐς τὸ βαλανεῖον τρέχε· ἔπειτ' ἐκεῖ κορυφαῖος ἑστηκὼς θέρου· κἀγὼ γὰρ εἶχον ταύτην τὴν στάσιν ποτέ»· ἔνθα ὁ Καρίων ποιεῖται τὴν παρατήρησιν, «ἀλλ' ὁ βαλανεὺς ἕλξει θύραζ' αὐτόν.» πρὸς ἐξήγησιν τούτων χρησιμεύει τὸ ἀκόλουθον χωρίον τοῦ Ἀλ-

κίφρονος· «ἐβουλευσάμην οὖν Ὀδύσσειον βούλευμα, δραμεῖν εἰς τοὺς θόλους ἢ τὰς καμίνους τῶν βαλανείων· ἀλλ' οὐδὲ ἐκεῖσε συνεχώρουν οἱ τῶν ὁμοτέχνων περὶ ταῦτα ἀλινδούμενοι· .... ὡς οὖν ἠσθόμην οὐκ εἶναί μοι εἰς ταῦτα εἰσιτητόν, δραμὼν ἐπὶ τὸ Θρασύλλου βαλανεῖον ἰδιωτικῆς οἰκίας εὗρον τοῦτο κενὸν καὶ καταβαλὼν ὀβολοὺς δύο καὶ τὸν βαλανέα τούτοις ἵλεων καταστήσας ἐθερόμην». Καὶ ἐκ προγενεστέρων χρόνων μανθάνομεν περὶ τοῦ κυνικοῦ ὅτι, ἐὰν εἶχε χρείαν ἀλείψασθαι, εἰσερχόμενος εἰς τὸ βαλανεῖον, ἠλείφετο τῷ γλοιῷ καὶ ἐκάθευδε τὸ μὲν θέρος ἐν τοῖς ἱεροῖς, τὸν δὲ χειμῶνα ἐν τοῖς βαλανείοις. Ἐν γένει δὲ κατὰ μικρὸν καὶ τὰ βαλανεῖα, ὡς πρότερον ἤδη τὰ κουρεῖα καὶ ἄλλα ἐργαστήρια, ἐγένοντο τόποι συνδιαλέξεως, ἔνθα ἐγίνετο λόγος περὶ τῶν καθ' ἑκάστην νέων καὶ ἐπολυπραγμόνουν περὶ ἄλλων· διὸ καὶ ἔμεινε παροιμιῶδες «ὁ βαλανεὺς ἐπὶ πολυπραγμονούντων· οὗτοι γὰρ σχολὴν ἄγοντες πολυπραγμονοῦσιν».

§ 16. Ἀνεξαρτήτως δὲ τούτων τῶν ἐν τοῖς βαλανείοις λουτρῶν ἐξηκολούθει πάντως καὶ ἡ συνήθεια τῆς ἁπλῆς δι' ἐλαίου ἐπαλοιφῆς, ὡς ἀνέκαθεν τοιαύτη ἐπαλοιφὴ συνώδευε τὰς γυμναστικὰς ἀσκήσεις πρὸς ὑγρότητα καὶ ὀλισθηρότητα τοῦ σώματος. Τὸ τοιοῦτο ἐκαλεῖτο ἁπλῶς ἀλείφεσθαι καὶ ἰδίως ξηραλοιφεῖν καὶ ξηραλοιφία, ἐσήμαινε δὲ οὐχὶ τόσον τὸ ἐν ταῖς παλαίστραις γυμναζόμενον κόνει χρῆσθαι, ἀλλὰ τὸ ἄνευ λουτροῦ δι' ἐλαίου ἀλείφεσθαι ἐν ὑπαίθρῳ, καὶ οὐχὶ ἐν τῷ βαλανείῳ μετὰ τὸ λουτρόν· διότι καὶ ξηρὸς ἱδρὼς ὠνομάζετο ὁ μὴ ὑπὸ λουτροῦ, ἀλλ' ὑπὸ γυμνασίων καὶ πόνων γινόμενος, καὶ τοιοῦτοι ξηροὶ ἱδρῶτες σὺν τοῖς ἀνδρείοις πόνοις ἀντιτίθενται πρὸς τὴν ἁπαλὴν καὶ ἄνανδρον δίαιταν. Κατὰ ταῦτα τὸ ξηραλοιφεῖν ἦν ἐν γένει ἡ παρὰ τοῖς ἀρχαιοτέροις Ἕλλησιν ἐπιμέλεια τοῦ σώματος καὶ εἶδος ἀγροικοτέρας γυμναστικῆς, σκοποῦσα πρὸ πάντων τοὺς ἀνδρικοὺς καὶ ξηροὺς ἱδρῶτας, καὶ ἐλάμβανε χώραν οὐχὶ ἐν ταῖς παλαίστραις μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ. Ὅτι δὲ οὐδαμῶς ἦν τὸ ἐν ταῖς παλαίστραις γυμναζόμενον κόνει χρῆσθαι, ὡς διατείνεται ὁ ἐτυμολόγος, τοῦτο δεικνύει ἐκτὸς τῶν μαρτυριῶν δοκιμωτέρων γραμματικῶν ἥ τε παραγωγὴ τῆς λέξεως, τὴν δι' ἐλαίου ἀλοιφὴν καὶ οὐχὶ

τὸν διὰ κόνεως ἐπιπασμὸν σημαίνουσα, καὶ ἡ συγγενὴς ἔννοια τῆς ξηροτριβῆς (τοῦ ἀδοκίμως ὑπὸ τῶν ἀλειπτῶν λεγομένου ξηροτρίβεσθαι). Ἄλλως τε τὸ μὲν ἔλαιον ἐξ ἅπαντος μετεχειρίζοντο ἐν τοῖς λουτροῖς, ἡ δὲ χρῆσις τῆς κόνεως ἐν ταύταις ταῖς ξηραῖς ἐντριβαῖς τῆς παλαίστρας ἀντιτίθεται εἰδικῶς τῇ τοῦ ὕδατος τῶν λουτρῶν. Ἐνομίζετο δὲ ἡ ἐπὶ τοῦ ἠλειμμένου ἤδη σώματος ἐπιπαττομένη κόνις χρησίμη οὐχὶ μόνον ὅπως μὴ διολισθαίνωσι τὰ σώματα τῶν συμπλεκομένων, ἀλλὰ καὶ ὅπως συνέχῃ τὸν ἀθρόον ἐκχεόμενον ἱδρῶτα καὶ πρὸς τὴν ἐπὶ πολὺ διάρκειαν τῆς δυνάμεως, καὶ ὡς κώλυμα, ὅπως μὴ βλάπτηται ἡ ὑγεία ὑπὸ τῶν ἀνέμων, ἐμπιπτόντων εἰς τὰ ἤδη ἀραιὰ καὶ ἀνεῳγότα σώματα, ἄλλως τε καὶ ὡς ἀποσμῶσα τὸν ῥύπον καὶ ποιοῦσα τὸν ἄνδρα στιλπνότερον. Συχνότατα οἱ λουτρῶνες συνείχοντο μετ' αὐτῶν τῶν γυμνασίων, μεθ' ὧν ἄλλως εἶχον κοινὰς καὶ πολλὰς ἀνάγκας τῆς οἰκοδομικῆς, οἷον δωμάτια πρὸς ἔκδυσιν τῶν ἱματίων, ἢ ἀποδυτήρια, στοὰς ὑποστέγους καὶ ὑποσκίους δρόμους πρὸς περίπατον, καὶ ἄλλα τοιαῦτα, οἷα περιεγράφησαν ἁρμοδιώτερον ἐν τοῖς περὶ γυμνασίων. Καὶ ἡ παλαιστρικὴ συσκευὴ τῶν γυμνασίων, ἡ ἐλαιηρὰ λήκυθος καὶ ἡ ξύστρα (ξυστὶς ἢ στλεγγίς), ἥτις καὶ συνημμένως ξυστρολήκυθον ἐλέγετο, ἣν ἡ αὐτὴ καὶ ἐν τῷ βαλανείῳ. Εἴδομεν δὲ ἀνωτέρω ἐν ἀκριβείᾳ καὶ τὰ ἄλλα σκεύη τοῦ βαλανείου, ἅπερ ὁ Πολυδεύκης καταλέγει κατὰ σειράν· ἀσάμινθον, πύελον, κρουνόν, ἀρύταιναν, ἀρύβαλλον, κατάχυτλον· ἔτι δὲ καὶ χαλκίον καὶ λέβητα καὶ τρίποδα ἐμπυριβήτην. Σημειωτέον δὲ ἔτι τὸν ληκυθοφόρον παῖδα τὸν κομίζοντα τῷ εἰς λουτρὸν πορευομένῳ κυρίῳ τὴν λήκυθον καὶ τὴν ἄλλην ἀναγκαίαν λουτρικὴν σκευήν, ἐν ᾧ αὐτολήκυθος ὠνομάζετο ὁ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ φιλαργυρίας καὶ ῥυπαρότητος αὐτὸς μεταφέρων μεθ' ἑαυτοῦ τὰ τοιαῦτα εἰς τὸ λουτρόν. Ἐν γένει δὲ ὡς ὁ συχνὴν χρῆσιν τῶν λουτρῶν ποιούμενος καὶ ἀλειφόμενος ἐλαίῳ ἦν καὶ ἐκαλεῖτο λιπαρός, δι' οὗ ἐπιθέτου παρ' Ὁμήρῳ ἤδη ἐκφράζεται ἡ τοιαύτη καθαριότης καὶ ὡραιότης τοῦ ἀνδρός, οὕτως ὁ λίαν ἀπεχόμενος αὐτῶν καὶ παραμελῶν τοῦ ἰδίου σώματος περιέπιπτεν ἐπὶ τέλους εἰς ξηρότητα ἢ αὐχμηρότητα τῆς κόμης καὶ τοῦ δέρματος, εἰς τὸ συχνάκις ψεγόμενον

αὐχμεῖν ἢ αὐχμᾶν, καὶ ὁ αὐχμηρὸς τὸ σῶμα ἢ τὴν κόμην, ὅπερ κατ' ἀρχὰς ἐσήμαινε τὸν ἀπεχόμενον τῶν λουτρῶν καὶ ἑπομένως ἐχαρακτήριζε καὶ αὐτοὺς τοὺς παντοίας ἄλλης περιποιήσεως τοῦ σώματος εὐμοιροῦντας Σπαρτιάτας, ὡς μὴ ποιουμένους συχνὴν χρῆσιν τῶν λουτρῶν, ὡς καὶ ἄλλους αὐστηροὺς τὴν δίαιταν καὶ ἐργατικοὺς καὶ σκυθρωπούς, κατήντησεν ἐπὶ τέλους σχεδὸν ἐντελῶς συνώνυμον τῷ ῥυπαρὸς καὶ ἀκάθαρτος, ὡς δεικνύει ἡ συχνὴ συμπαράθεσις αὐτοῦ μετὰ τῶν ἄλλων ἐκφράσεων τῆς τοιαύτης κακουχίας καὶ σκληραγωγίας καὶ ῥυπαρότητος. Οὕτω πρὸς τὸν τὴν αὐχμώδη κόμην αὐτοῦ δεικνύοντα Ὀρέστην ἡ ἀδελφὴ Ἠλέκτρα λέγει· «ὦ βοστρύχων πινῶδες ἄθλιον κάρα, ὡς ἠγρίωσαι διὰ μακρᾶς ἁλουσίας». Ἡ ἀντίθεσις τῶν δύο τούτων τῆς ἐπιμελείας καὶ ἀμελείας τοῦ σώματος ἐκφραστικῶν ἐπιθέτων λιπαρὸς καὶ αὐχμηρὸς ἄριστα καταφαίνεται ἐκ τῶν ὑπὸ τῆς Ἀρετῆς λεγομένων περὶ τῆς διαίτης τῶν θιασωτῶν τῆς Κακίας, οἳ ἀπόνως μὲν λιπαροὶ διὰ νεότητος τρέφονται, ἐπιπόνως δὲ αὐχμηροὶ διὰ γήρως περῶσιν· ἔτι δὲ καὶ ἐκ τῶν λεγομένων παρὰ Λουκιανῷ περὶ τῆς Ἑρμογλυφικῆς, ἣ παρίσταται ὡς ἐργατική, ἀνδρική, αὐχμηρὰ τὴν κόμην, ἀνάπλεως τύλων τὼ χεῖρε, διεζωσμένη τὴν ἐσθῆτα, τιτάνου καταγέμουσα, καὶ περὶ τῆς παιδείας, ἣ τοὐναντίον περιγράφεται ὡς μάλα εὐπρόσωπος καὶ τὸ σχῆμα εὐπρεπὴς καὶ κόσμιος τὴν ἀναβολήν. Ὡσαύτως ὁ μισάνθρωπος Τίμων περιγράφεται ὡς ὅλος πιναρὸς καὶ αὐχμηρὸς καὶ ὑποδίφθερος, καὶ οἱ κυνικώτεροι τῶν φιλοσόφων ὡς πονοῦντες καὶ μοχθοῦντες καὶ ῥυπῶντες καὶ αὐχμῶντες τὸ σῶμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΙΚΟΣΤΟΝ ΤΡΙΤΟΝ.

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΦΥΤΙΚΩΝ ΤΡΟΦΩΝ.

§ 1. Ἐν τοῖς προηγουμένοις εἴδομεν, πότε καὶ ποσάκις ὁ Ἕλλην ἐλάμβανε τὴν καθημερινὴν τροφὴν αὐτοῦ. Πρὶν δὲ ῥίψωμεν βλέμμα ἐπὶ τῶν συστατικῶν τῆς τροφῆς αὐτοῦ, ἀνάγκη σημειῶσαι ὅτι οὐδαμῶς ἀναδεχόμεθα παραστῆσαι τὸ ἰδιάζον παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἔθος, ζητοῦντες τοῦτο ἐν τῇ λεπτομερεῖ ἐκθέσει καὶ περιγραφῇ τῶν ἐδεσμάτων τοῦ τε βασιλείου τῶν φυτῶν καὶ τοῦ τῶν ζώων, οὐδὲ προτιθέμεθα συντάξαι καὶ ἐκθεῖναι πλήρη κατάλογον μαγειρικῶν σκευασιῶν ἢ ὁδηγὸν τῶν γαστριμάργων καὶ λίχνων. Ἄλλως ὁ θέλων συντάξαι τοιοῦτον τινὰ ἠδύνατο εὑρεῖν ἄφθονον καὶ δυσπερίληπτον ὕλην παρὰ τῷ Ἀριστοφάνει, ἐν τοῖς λειψάνοις τῶν ἄλλων κωμικῶν, παρὰ Πλουτάρχῳ, καὶ ἔτι μᾶλλον ἐν τοῖς ἀλφαβητικοῖς καταλόγοις κογχυλίων, ἰχθύων, πεμμάτων, ἄρτων, οἴνων καὶ τῶν τοιούτων παρὰ τῷ Ἀθηναίῳ τῷ περιεκτικωτάτῳ, ἀλλὰ καὶ ἀνουσιωτάτῳ πάντων τῶν ἐρανιστῶν. Ἀλλὰ πρὸς πιστὴν καὶ αὐτάρκη παράστασιν τοῦ ἐπικρατοῦντος ἔθους οὐδὲ ἔχει ἀξίαν τινὰ τοιαύτη ὀνοματολογία. Πρὸ πάσης διερευνήσεως τῆς ἀναγκαιοτέρας ὕλης ἢ πρὸ τῆς ἐκθέσεως τῶν κυριωτέρων συστατικῶν τῆς τροφῆς τοῦ Ἕλληνος εὑρίσκομεν εὐλόγως ὅτι τὸ πρῶτον καὶ κυριώτατον αὐτῶν ἀπετέλουν τὰ προϊόντα τῆς γεωργίας καὶ πρῶτον τὰ σιτηρά, ἢ οἱ δημητριακοὶ

καρποί, ὧν καὶ ἄλλοτε διεκρίναμεν εἴδη, τὸν σῖτον (τοὺς πυροὺς) τὴν κριθήν, τὸν χόνδρον (τὸ φάρ), ζέαν ἢ ζειάν, τίφην, ὄλυραν, βρόμον, αἰγίλωπα. Ἀλλ' ὅμως καὶ ἐνταῦθα οὐδαμῶς ἁρμόζει συναλλάσσειν τὰ διάφορα εἴδη τῆς ἀρτοποιίας. Μόναι αἱ μηχανικαὶ προπαρασκευαὶ ἦσαν ὅμοιαι κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος τῶν σιτηρῶν καὶ τῆς ἀρτοποιίας καὶ πεμματοποιίας. Καὶ πρῶτον εἴδομεν καὶ ἀλλαχοῦ ὅτι ὁ σῖτος ἠλωνίζετο ἢ ἀπηλοᾶτο ἐν τῇ ἅλῳ (τῷ ἀλωνίῳ) ὑπὸ βοῶν, περιελαυνομένων καὶ κατεργαζομένων τοὺς στάχυας, ἐχόντων συνήθως προσηρτημένας καὶ τὰς τριβόλους ἢ τὰ τρίβολα (tribulum), κατασκευαζόμενα ἐκ σανίδος τραχυνομένης διὰ λίθων ἢ σιδήρου, ἥτις ἐπιβαίνοντος τοῦ ἡνιόχου ἢ ἐπιτιθεμένου μεγάλου βάρους καὶ συρομένη ὑπ' ἐζευγμένων ὑποζυγίων, ἐχρησίμευε πρὸς διαχωρισμὸν καὶ ἐκτίναξιν τῶν κόκκων ἐκ τοῦ στάχυος. Ἀναφέρεται δ' ἔτι καὶ τυτάνη ἢ τυκάνη ὡς ὄργανόν τι, ᾧ ἐχρῶντο εἰς τὸν ἀλοητὸν τοῦ σίτου, εἶδος ροπάλου ἢ κοπάνου, οἷον καὶ νῦν μεταχειρίζονται κατὰ τὸ ἁλώνισμα τοῦ σίτου, τὸ καλούμενον χειρόβολον, συγκείμενον ἐκ δύο ροπάλων συνημμένων σχοινίῳ, ὧν τὸ μὲν ἓν χρησιμεύει ὡς λαβὴ τοῖς τύπτουσιν, τὸ δὲ ἕτερον περιστρεφόμενον μετὰ μεγάλης δυνάμεως καταφέρεται κατὰ τῶν σταχύων. Ἵνα δὲ κόπτωνται καλῶς οἱ στάχυς καὶ ὁμαλύνηται ὁ ἀλοητός, ἐχρησίμευον οἱ λεγόμενοι ἐπαλῶσται, στρέφοντες καὶ ὑποβάλλοντες ὑπὸ τοὺς πόδας τῶν ἐλαυνομένων ὑποζυγίων τὰ ἑκάστοτε ἄτριπτα (διὰ τοῦ δικράνου;). Μετὰ ταῦτα ὁ ἁλωνισθεὶς σῖτος ἐκαθαίρετο καὶ ἐχωρίζετο ἀπὸ τῶν ἀχύρων διὰ λικμήσεως ἢ λικνίσματος, γινομένου διὰ τοῦ λίκνου, καὶ διὰ πτυαρίσματος, γινομένου διὰ τοῦ πτύου (ὅπερ καὶ πτέον καὶ πτίον ἔτι ἐλέγετο, ventilabrum)· προὐτιμᾶτο δὲ ἡ ἀναλίκμησις ἡ γινομένη, πνέοντος ἀνέμου, ἵνα ἀπάγῃ εὐκολώτερον τὰ ἄχυρα· ἐλίκμων δὲ οὐχὶ ἐκ τοῦ προσηνέμου μέρους τῆς ἅλω ἀρχόμενοι, ἵνα μὴ φέρωνται τὰ ἄχυρα δι' ὅλης τῆς ἅλω καὶ ἐπιπίπτωσιν ἐπὶ τὸν σῖτον, ἀλλ' ἐκ τοῦ ὑπηνέμου, ἵνα τὰ ἄχυρα εὐθὺς πίπτωσιν εἰς τὴν ἀχυροδόκην ἢ τὸν ἀχυρῶνα· καθαιρομένου δὲ οὕτω τοῦ σίτου μέχρι τοῦ ἡμίσεος τῆς ἅλω, τὰ λοιπὰ ἄχυρα ἐλικμῶντο, οὐχὶ εὐθὺς οὕτω κεχυμένου τοῦ σίτου, ἀλλὰ συνωθουμένου τοῦ καθαροῦ ἤδη σίτου πρὸς τὸν πόλον, τὸ κέντρον ἢ τὸν ἄξωνα τῆς ἅλω, ὡς εἰς στενότατον, ἵνα τὰ ἄχυρα ὑπερφέρωνται εἰς τὸ κενὸν τῆς ἅλω καὶ μὴ γίνηται χρεία του ἀναλικμᾶν δὶς τὰ αὐτὰ ἄχυρα. Σημειωτέα δὲ ἐν παρόδῳ ἡ συνήθεια, καθ' ἣν, ἀναλικμηθέντος τοῦ σίτου καὶ σωρευθέντος, ἐνεπήγνυον τὸ πτύον κατὰ τὸ μέσον τοῦ σωροῦ. Διὸ καὶ ἡ παρὰ Θεοκρίτῳ εὐχή· «Δήμητρος ἁλῳάδος ἐπὶ σωρῷ πήξαιμι μέγα πτύον». Ταύτην τὴν ἀρχαιοτάτην συνήθειαν τῆς λικμήσεως μεταχειρίζεται καὶ ὁ ἄριστα ἐκλέγων τὰς ἑαυτοῦ εἰκόνας Ὅμηρος, ἵνα παραστήσῃ τὴν ὑπὸ τοῦ κονιορτοῦ τοῦ ἐγειρομένου ὑπὸ τῶν ποδῶν τῶν ἵππων λεύκανσιν τῶν Ἑλλήνων. «Ὡς δ' ἄνεμος ἄχνας (ἄχυρα) φορέει ἱερὰς κατ' ἀλωάς, ἀνδρῶν λικμώντων, ὅτε τε ξανθὴ Δημήτηρ κρίνῃ, ἐπειγομένων ἀνέμων, καρπόν τε καὶ ἄχνας· αἱ δ' ὑπολευκαίνοντ' ἀχυρμιαί (οἱ τόποι, εἰς οὓς ἐκπίπτουσι τὰ ἄχυρα)· ὣς τότ' Ἀχαιοὶ λευκοὶ ὕπερθε γένοντο κονισάλῳ, ὃν ῥα δι' αὐτῶν οὐρανὸν ἐς πολύχαλκον ἐπέπληγον πόδες ἵππων». Ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ θώρακος τοῦ Μενελάου ἀποπλάνησιν καὶ πτῶσιν τοῦ βέλους πρὸς τὸ αὐτὸ ἔθος παραβάλλει· «ὡς δ' ὅτ' ἀπὸ πλατέος πτυόφιν μεγάλην κατ' ἀλωὴν θρώσκωσιν κύαμοι μελανόχροες ἢ ἐρέβινθοι, πνοιῇ ὕπο λιγυρῇ καὶ λικμητῆρος ἐρωῇ· ὣς ἀπὸ θώρηκος Μενελάου κυδαλίμοιο πολλὸν ἀποπλαγχθεὶς ἑκὰς ἔπτατο πικρὸς ὀϊστός».

§ 2. Μεταφερόμενα δὲ τὰ σιτηρὰ ἐκ τοῦ ἁλωνίου εἰς τὸν οἶκον, πρὶν ἔτι ἀλεσθῶσιν ἐφρύγοντο, ἵνα γίνηται εὐκολώτερον ἡ ἀπὸ τῶν ἐλύτρων ἀποχώρισις αὐτῶν· οὕτως ἡ ζέα, τὸ φάρ, ἡ κέγχρος, ἡ μελίνη, οὐδαμῶς ἄλλως ἠδύναντο καθαρθῆναι ἢ περφρυγμένα, περὶ δὲ τῆς κριθῆς ἰδίως σημειοῦται ὅτι οἱ Ἕλληνες, διαβρέχοντες αὐτὴν δι' ὕδατος, ἐξήραινον ἐν μιᾷ νυκτὶ καὶ τῇ ἐπαύριον ἔφρυγον αὐτὴν καὶ ἔπειτα ἔθραυον διὰ τῶν μυλῶν. Ἡ ἀκριβὴς καὶ διαδοχικὴ ὀνοματολογία τούτων τῶν πράξεων ἐμπεριλαμβάνει κατὰ σειρὰν τὸ ἐπιχέειν τὰς κριθάς, πτίσσειν, φρύγειν, ἀναβράττειν, αἴνειν (κατὰ Πολυδεύκην οὕτως ἐλέγετο τὸ πτίσσειν), ἀλεῖν. Μόνος ὁ σῖτος ἔμενεν ἄφρυκτος, αἱ δὲ κριθαὶ ἀναφέρονται πάντοτε πεφρυγμέναι, εἰ καὶ μετὰ τῶν ἀφρύκτων πυρῶν συναναφέρονταί που καὶ κριθαὶ ὅλαι, ὅ ἐστιν ἅλφιτα ἐξ ἀφρύκτων κρι-

θῶν, ἅπερ καὶ πρόκωνα ἢ προκώνια ἐκαλοῦντο, ἐν ᾧ τὰ ἐκ πεφρυγμένων κριθῶν ἐκαλοῦντο δανδαλίδες. Ἄλλως δὲ ἡ οὕτως ἐκλελεπισμένη κριθὴ ἐκαλεῖτο κάχρυς, ἐξ οὗ καὶ ὁ καχρυδίας ἄρτος· τὸ δὲ σκεῦος τὸ χρησιμεῦον πρὸς τὸ φρύγειν τὰς κάχρυς ἐκαλεῖτο φρύγετρον, ὡς καὶ παττάλια τὰ δι' ὧν ἔφρυγον τὰς κριθὰς ἢ καὶ τοὺς κυάμους καὶ μετέβαλλον αὐτά. Μετὰ ταῦτα, ἵνα μεταβληθῇ ὁ σῖτος εἰς ἄλευρον, κατ' ἀρχὰς μὲν πρὸ τῆς ἐφευρέσεως τῶν μυλῶν ἢ μυλοπετρῶν συνετρίβοντο καὶ ἐθρύπτοντο τὰ πεφρυγμένα ἢ ἄφρυκτα σιτηρὰ ἐντὸς ὅλμων, καὶ τοῦτο ἐπεῖχε τόπον τοῦ παρὰ τοῖς μεταγενεστέροις ἀλέσματος· ἴσως μάλιστα καὶ τὸ ὄνομα τούτου τοῦ ἐργαλείου ὅλμος ἀπὸ τοῦ ἀλεῖν (ἀλήθειν) παράγεται. Ἔπειτα δὲ γενομένου τοῦ πρώτου βήματος ἐν τῇ τελειοποιήσει τῶν σιτοποιικῶν ὀργάνων, μετὰ τὴν εὕρεσιν τῶν διὰ μόνης τῆς χειρὸς στρεφομένων μυλῶν, τῶν χειρομυλῶν ἢ παρ' ἡμῖν χειρομύλων, ὁ σῖτος ἠλήθετο διὰ τούτων. Αἱ χειρομῦλαι κατ' ἀρχὰς τοὐλάχιστον περιεστρέφοντο ὑπὸ τῶν θεπαραινίδων τοῦ οἴκου, αἵτινες ἐκαλοῦντο διὰ τοῦτο καὶ ἀλετρίδες, κατά τινας δὲ καὶ μυλοκρίδες γυναῖκες, καὶ ἐν γένει σιτοποιοί. Κατὰ τὴν τοιαύτην ἄλησιν ᾄδετο συνήθως καὶ ᾠδή, καλουμένη ἰμαῖος ἢ ἐπιμύλιος ᾠδή· τοιούτου ἐπιμυλίου ᾄσματος, ᾀδομένου ὑπὸ γυναικῶν ἐν Λέσβῳ, διεσώθησαν ἡμῖν λέξεις τινές, περιέχουσαι ἐγκώμιον τοῦ τυράννου τῆς Λέσβου Πιττακοῦ, ὃς ἐπῄνει τὴν μύλην σφόδρα ἐπὶ τῷ λόγῳ, ὅτι δι' αὐτῆς ἦν δυνατὸν τὸ ἐν μικρῷ τόπῳ γυμνάζεσθαι διαφόρους γυμνάσεις. «Ἄλει, μύλα, ἄλει· καὶ γὰρ Πιττακὸς ἀλεῖ, μεγάλας Μιτυλάνας βασιλεύων». Μετὰ δὲ ταῦτα ἱδρύθησαν ἰδιαίτερα ἐργοστάσια πρὸς τοῦτον τὸν σκοπὸν οἱ μύλωνες ἢ μυλῶνες, οἵτινες κατὰ τὰ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀληθόμενα ἐν αὐτοῖς σιτηρὰ ἦσαν διαφόρων εἰδῶν καὶ ὠνεμάζοντο ἀλφιτεῖα, ὅπου ἐκόπτοντο τὰ ἄλφιτα ἢ τὰ ἐκ κριθῶν ἄλευρα, ζητρεῖα καὶ ζωντεῖα καὶ ζώτρια, ὅπου ἐκόπτοντο αἱ ζειαὶ (ὁ ἐτυμολόγος προϋτίμα καλεῖν τοὺς τοιούτους ζώντεια, «οἱονεὶ ζεόντεια», λέγει), χονδρεῖα καὶ χονδροκοπεῖα καὶ χονδροκοπίαι ὅπου ἐκόπτετο ὁ χόνδρος (far, ὁ φάρος), ἡ σεμίδαλις, τὰ κρίμνα. Εἰς τοὺς τοιούτους μυλῶνας ἔπεμπον μόνον τοὺς ἀπειθεῖς ἢ πταίστας δούλους ἢ δούλας πρὸς

καταναγκαστὴν ἐργασίαν· τοιαῦται δὲ τιμωρίαι ἦσαν ὅμοιαι τοῖς νεωτέροις κατέργοις (travaux forcés), καθ' ὅσον ἡ παρὰ Λυσίᾳ ἀπειλουμένη γυνὴ ἠδύνατο μαστιγωθεῖσα ἐμπεσεῖν εἰς μύλωνα καὶ μηδέποτε παύσασθαι κακοῖς τοιούτοις συνεχομένη, πᾶσι δὲ τοῖς τοιούτοις οἰκέταις τοῖς ἐντὸς τοῦ μυλῶνος ἐργαζομένοις περιετίθετο περὶ τὸν τράχηλον καί τι τροχοειδὲς μηχάνημα, ἐμποδίζον τὴν τῶν χειρῶν πρὸς τὸ στόμα προσαγωγήν, ἵνα μὴ κάπτωσιν οἱ δοῦλοι ἐκ τῶν ἀλφίτων, καὶ διὰ τοῦτο παυσικάπη ὀνομαζόμενον· περὶ δέ τινος ἀπαιτοῦντος ἄρχειν λέγεται· «ἐν τῷ μύλωνι αὐτὸν προσῆκεν εἶναι μᾶλλον, ἢ τῶν λοιπῶν κύριον γενέσθαι». Πρὸς ἐργασίαν ἐν τοῖς μυλῶσιν ἐξεμισθοῦντο μὲν ἐνίοτε καὶ ἐλεύθεροι, ἀλλ' ὅμως συνήθως ἦν ἀπηγορευμένον τὸ μεταχειρίζεσθαι ἐλευθέρους πρὸς τοῦτο, καὶ ἔνθα μάλιστα ἐγίνετο διὰ βίας τοιοῦτος περιορισμὸς τῆς ἐλευθερίας τινός, ἐπεβάλλετο κατὰ τοῦ τολμῶντος τοῦτο καὶ αὐτὴ ἡ θανατικὴ ποινή. Ἄλλως δὲ καὶ συνηθέστερον ἐχρησίμευον ὡς κινητήριος δύναμις ὁ ὄνος καὶ ἄλλα ὑποζύγια. Παρατηρητέον μόνον ἐνταῦθα ὅτι ὄνος μετὰ τοῦ ἐπιθέτου ἀλέτης ἢ ἀλέτων ἐκαλεῖτο καὶ ὁ ἄνω μυλόλιθος ὁ περιστρεφόμενος, ἐν ᾧ ἡ κάτω ἀκίνητος μυλοπέτρα ἢ ἡ τράπεζα τοῦ μύλου ἐκαλεῖτο ἁπλῶς μῦλος ἢ μύλη. Ὁ δὲ Ἀριστοτέλης τάσσει τὴν λέξιν ἐπ' ἀμφοτέρων, καὶ τοῦ ἄνω καὶ τοῦ κάτω μυλολίθου, καὶ τοιαύτην ἐπαμφοτερίζουσαν σημασίαν φαίνονται ἔχοντες παρὰ Ξενοφῶντι οἱ παρὰ τὸν Εὐφράτην ποταμὸν ἀνορυττόμενοι καὶ εἰς Βαβυλῶνα μεταπωλούμενοι ἁλέται ὄνοι *). Τοὐναντίον δὲ ὁ Ἑλλάδιος διετείνετο ὅτι ὄνος ἐκλήθη ὁ κάτω λίθος, ὡς ἀνέχων τὸ βάρος τοῦ ἄνω λίθου, ὡς ὁ ὄνος εἴωθε φέρειν τὰ ἐπιτιθέμενα αὐτῷ βάρη. Σημειωτέον δ' ἐν παρόδῳ ὅτι ἔκ τε ταύτης τῆς διπλῆς χρήσεως τοῦ τε ὑποζυγίου, τοῦ ὄνου, καὶ τοῦ μυλικοῦ λίθου, πρὸς δὲ καὶ διὰ τὴν παρὰ πολλῶν ἄγνοιαν τῶν ἐν τοῖς μυλῶσι καὶ ἴσως καὶ τὴν ἔμφυτον πολλοῖς ἀκρισίαν καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἀρχαιότητι φαίνεται ὅτι προέκυψαν πολλαὶ συγχύσεις, ὡς δεικνύουσιν οἱ ἑρμηνευταὶ

*) Ὡς καὶ ὁ τῶν Εὐαγγελιστῶν μυλικὸς ὄνος, ὃν ὁ Σωτὴρ ἔλεγεν ὅτι συμφέρει τῷ σκανδαλίζοντι τοὺς ἄλλους, ἵνα κρεμάσῃ ἀπὸ τοῦ τραχήλου αὐτοῦ καὶ καταποντισθῇ ἐν τῷ πελάγει τῆς θαλάσσης.

τῆς παροιμίας Ἀντρώνιος ὄνος ἐπὶ τῶν μεγάλων καὶ ἀγρίων καὶ ἀνενεργήτων· διότι κατά τινας μὲν ἐν Ἄντρωνι τῆς Θεσσαλίας ἐγίνοντο μεγάλοι ὄνοι· ἀλλὰ κατ' Εὐστάθιον Ἄντρων ὠνομάσθη τὸ μέρος ἐκεῖνο «διὰ τὸ τοὺς ἐκεῖ τόπους ἀντρώδεις, τουτέστι σπηλαιώδεις καὶ ὑπονόμους εἶναι· ὁ δὲ τὰ ἐθνικὰ συλλέξας καὶ τὸν ἐν παροιμίαις Ἀντρώνιον ὄνον ἐντεῦθεν εἰρῆσθαι λέγει· εὐφυεῖς γάρ, φησί, πρὸς μύλωνας ἔχει λίθους, ὥστε κατὰ τοῦτον τὸν λόγον Ἀντρώνιος ὄνος ὁ πρὸς ἀλετὸν δεξιός».

§ 3. Περὶ δὲ τοῦ ἀλεύρου παρατηρητέον πρῶτον ὅτι διεκρίνετο εἰς διάφορα εἴδη κατὰ τὸ εἶδος τοῦ γεννήματος, ἐξ οὗ ἀληθομένου παρήγετο, καὶ ἐν ᾧ φαίνεται ὅτι ἡ λέξις αὕτη, γενικῶς ἐκλαμβανομένη, ὤφειλε σημαίνειν τὸ ἐξαγόμενον ἐκ τῆς ἀλήσεως παντὸς εἴδους σιτηροῦ, ὡς ἀπὸ τῆς ῥίζης ἀλεῖν (ἀλήθειν, οἱονεὶ ἄλεϜρον, ἄλειαρ), ἐκλαμβάνεται συνήθως ὑπὸ τὴν μερικωτέραν σημασίαν τοῦ ἀπὸ σίτου ἢ πυρῶν, τοῦ εὐγενεστάτου τῶν σιτηρῶν, ἀλεύρου, ἐν ᾧ τὰ ἀπὸ κριθῆς ἄλευρα ἐκαλοῦντο ἄλφιτα, ἀμφότερα μὲν ἐπίσης συνήθη τρόφιμα καὶ μυελὸς ἀνδρῶν καθ' Ὅμηρον ὄντα, ἀλλὰ μετὰ τῆς διαφορᾶς, ὅτι τὰ μὲν ἄλφιτα παρεῖχον τροφὴν τραχυτέραν, τὰ δὲ ἄλευρα λεπτοτέραν. Ἐνίοτε ἡ λέξις ἄλφιτα ἐσήμαινε κατ' εὐρυτέραν σημασίαν παντὸς ἀληλεσμένου καρποῦ τὸ σύμμετρον τῷ μεγέθει θραῦμα· τότε ὅμως πάντοτε ἡ λέξις ἄλευρα ἐσήμαινε τὸ λεπτότερον, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἀδρότερον χόνδρον ἢ πτισάνην, ἢ τὰ κρίμνα, ἢ καὶ πρὸς αὐτὰ τὰ φαυλότατα τῶν πυρῶν τὰ κυρήβια (πίτυρα, στέμφυλα). Ἔτι δὲ ἀναφέρονται καὶ χίδρα τὸ ἐκ πυρῶν ἀληλεσμένων βρῶμα καὶ τὰ ἐκ νεαρῶν κριθῶν ἄλευρα, ἢ εἶδος ἔτνους, γινομένου ἐκ χλωροῦ πυροῦ, ὅστις διὰ τοῦτο ἐκαλεῖτο χιδρίας· ἔτι δὲ σταίς, πάλη καὶ παιπάλη, τὸ λεπτότατον τοῦ ἀλεύρου, ἄμυλον (καταστατόν), κατασκευαζόμενον ἐκ παντὸς σίτου καὶ σεμιδάλεως, ἀλλὰ τὸ ἄριστον ἐκ τριμήνου, οὗ ἡ εὕρεσις ἀποδίδοται τῇ νήσῳ Χίῳ καὶ τὸ ἄριστον ἦν τὸ Χῖον, ὠνομάσθη δὲ οὕτω, διότι ἐγίνετο ἄνευ μύλου. Οὐχὶ δὲ μόνον κατὰ τὸ εἶδος τῶν σιτηρῶν, ἐξ ὧν προήρχοντο, οὐδὲ κατὰ τὴν ὀνομασίαν μόνην διέφερον τὰ τοιαῦτα ἄλευρα ἀπ' ἀλλήλων, ἀλλὰ καὶ καθ' ὅλην τὴν παρασκευὴν αὐτῶν πρὸς ἀρ-

τοποιΐαν, καθ' ὅσον μόνον τὸ ἐκ σίτου ἄλευρον ἐπέττετο καὶ ὠπτᾶτο ὡς πραγματικὸς ἄρτος, τὰ δὲ ἄλφιτα ἀνεδεύοντο, ἐμάττοντο, ἐφυρῶντο ἢ ἐζυμοῦντο ὡς ἁπλῆ μάζα (μᾶζα;), ἥτις ἔπειτα ἐξηραίνετο ὑπό τι σχῆμα καὶ ἐτρώγετο διαβρεχομένη ὕδατι. Μετὰ τοιαύτης διακρίσεως καὶ ὁ Πλάτων τρέφει τοὺς κατοίκους τῆς αὐτοῦ πολιτείας, οἵτινες ἐκ μὲν τῶν κριθῶν σκευάζονται ἄλφιτα, ἐκ δὲ τῶν πυρῶν ἄλευρα, τὰ μὲν πέψαντες (ἀρτοποιήσαντες), τὰ δὲ μάξαντες (φυράσαντες, ζυμώσαντες), μάζας γενναίους καὶ ἄρτους. Καθ' ὁμοίαν διάκρισιν ἡ μὲν λέξις ἄρτος ἀναφέρεται εἰς τὰ ἐκ σίτων ἄλευρα, ἡ δὲ μᾶζα εἰς τὰ ἄλφιτα τὰ ἐκ κριθῆς, καὶ ἐντεῦθεν ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ τοῦ ἀρτοσιτεῖν καὶ ἀλφιτοσιτεῖν, ἐσθίειν ἄρτον καὶ ἐσθίειν μᾶζαν, καὶ περὶ τῶν ἄλφιτα ἐσθιόντων Σπαρτιατῶν λέγεται ὅτι οὐδεὶς ἐν αὐτοῖς ἔπεττε σῖτον, διότι οὐκ ἐκόμιζον ἄλευρα. Ἦν δὲ ἡ μᾶζα (μάδδα, ὀνομασθεῖσα οὕτως ἀπὸ τοῦ μάττειν, τοῦ ἰδιαιτέρου τρόπου τῆς παρασκευῆς αὐτῆς) ἡ καθ' ἑκάστην τροφὴ τοῦ Ἕλληνος τῆς κατωτέρας τάξεως, ἡ κοινὴ καὶ δημοτικὴ τροφή. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ παροιμία, «ἀγαθὴ καὶ μᾶζα μετ' ἄρτον», λεγομένη ἐπὶ τῶν διδόντων τισὶ τὰ δευτερεῖα. Ἦσαν δὲ ταύτης τῆς μάζης διάφορα εἴδη· ἐκτὸς τῶν ἱερῶν μαζῶν, αἳ προσφερόμεναι διαφόροις θεοῖς διάφορα ἐλάμβανον καὶ ὀνόματα (ἀμφιφῶντες, ὀβελίαι ἄρτοι, πέλανοι, σελῆναι, βόες, μελιτοῦττα, ὑγίεια, ἀρεστήρ), αἱ μᾶζαι, αἷς ἐχρῶντο οἱ ἄνθρωποι, ὠνομάζοντο ἄνθεμα, θριδακίνη, φυστή, οἰνοῦττα, ἐφίερος, δανδαλίς, λωλοδιακόνιον, τριπτή, ἀνεμώνη, καρδάμη, κρίνον· ἀλλὰ καὶ βήρηκες ἦσαν μᾶζαι μεμαγμέναι διηθημένων τῶν ἀλφίτων, αἱ δὲ δανδαλίδες πεφρυγμένων τῶν κριθῶν, καὶ τολύπαι καὶ Ἀχίλλειος ἡ ἐξ Ἀχιλλείων κριθῶν γινομένη, καὶ μᾶζα ἀμολγαία, ἢ ποιμενικὴ ἢ ἀκμαία, καὶ ἄλλα πολλὰ εἴδη, περὶ ὧν καὶ ἰδίας συγγραφὰς ἔγραψαν ἀρχαῖοι. Ἀλλ' ἡ μᾶλλον συνήθης ἦν ἡ φυστὴ μᾶζα, ἡ μὴ ἄγαν τετριμμένη καὶ ἐξ ἀλφίτων καὶ οἴνου σκευαζομένη, ἡ αὐτὴ καὶ οἰνοῦττα διὰ τοῦτο λεγομένη ὡς οἴνῳ δεδευμένη· πιθανῶς τοιαύτη μᾶζα ἦσαν καὶ τὰ ἄλφιτα τὰ πεφυρμένα οἴνῳ καὶ ἐλαίῳ, εἰ καὶ ἄλλοι ἐννοοῦσι διὰ ταύτης τὸ μαλακὸν φύραμα τῶν ἀλφίτων· «φυστῇ πεῤῥισπωμένως τὸ φύραμα τῶν ἀλφίτων, ὅταν μὴ γένηται μᾶζα»,

κατὰ τὸν Μοῖριν· κατὰ δὲ τὸν ἐτυμολόγον, «φύστη ἡ ἐν ταῖς σκάφαις τριβομένη καὶ ἠρέμα ἀναδευομένη μᾶζα». Οὕτως ἡ κατ' ἀρχὰς ἁπλῆ καὶ δημοτικὴ μᾶζα διὰ τῆς ποικιλωτάτης σκευασίας αὐτῆς κατήντησεν ἀκόλαστος καὶ περίεργος τροφὴ καὶ τρυφή, καὶ τὸ καθ' ὑπερβολὴν τρυφᾶν ὠνομάσθη ὑπερμαζᾶν. Πάντως ὅμως ἀπέναντι τοῦ ἄρτου εἶχε τὰ δευτερεῖα, θεωρουμένου ἐκείνου οἱονεὶ ἑορτασίμου τροφῆς καὶ ἀπολαύοντος προτιμήσεως· διὸ καὶ ὁ Σόλων διέταξε καθ' ἑκάστην μὲν παρέχειν μᾶζαν τοῖς ἐν Πρυτανείῳ σιτουμένοις, μόνον δὲ κατὰ τὰς ἑορτὰς προσπαρατιθέναι ἄρτον.

§ 4. Ὁ δὲ ἄρτος πάλιν ἦν καὶ αὐτὸς διαφόρων εἰδῶν. Ἐν πρώτοις ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς ὀπτήσεως ἠδύνατο εἶναι ἄρτος προπαρεσκευασμένος ἢ ἐζυμωμένος μετὰ ζύμης, ἢ ἄνευ ταύτης· τὸ πρῶτον εἶδος ὠνομάζετο ζυμίτης (ζυμής, ἔνζυμος), τὸ δὲ δεύτερον ἄζυμος· ἄξιον δὲ παρατηρήσεως, ὅτι ζυμῖται ἄρτοι ἀναφέρονται ῥητῶς, μόνον προκειμένου λόγου περὶ βαρβαρικῶν χωρῶν, ὡς περὶ Θράκης καὶ Βαβυλῶνος· ἀναφέρονται δ' ἡμῖν ἔτι καὶ φυραθέντα ἄλευρα οὐκ ἐζυμωμένα, ἤτοι ἄζυμον φύραμα σίτου. Ἄλλως διεκρίνετο ἄρτος, ὀπτώμενος μετὰ πιτύρων, ἢ ἄνευ τούτων· ὁ πρῶτος ἐκαλεῖτο αὐτόπυρος ἢ αὐτοπυρίτης, ἴσως ὁ αὐτὸς καὶ συγκομιστός, γινόμενος ἐξ ἀσήστων ἀλεύρων καὶ διὰ τοῦτο πολυτροφώτερος θεωρούμενος, ὁ δὲ ἄλλος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἀκάθαρτον αὐτόπυρον καθαρὸς ἄρτος, ἢ σητάνειος, κληθεὶς οὕτως ἀπὸ τοῦ σήθειν (σεῖν, διασήθειν) καὶ λευκός. Εὐκόλως ἐννοεῖται ὅτι οἱ αὐτόπυροι ῥυπαροὶ ἦσαν οἰκονομικοὶ καὶ κατάλληλοι τοῖς πένησιν, ἐκαλοῦντο δὲ καὶ Δωρικοὶ οἱ ἀκάθαρτοι καὶ εὐτελεῖς ἄρτοι, ὡς ὄντες εὔχρηστοι παρὰ τοῖς λιτοδιαίτοις Δωριεῦσιν, οἱ δὲ παντελῶς καθαροὶ καὶ λευκοὶ ἦσαν κατάλληλοι τοῖς πλουσίοις. Κατὰ δὲ τὸν τρόπον τῆς ὀπτήσεως διεκρίνοντο ἄρτοι ὀπτώμενοι ἐν ὀβελοῖς ἢ ὀβελίσκοις, καλούμενοι ὀβελίαι ἄρτοι, ἢ ἐν κριβάνῳ ἢ κλιβάνῳ καὶ κριβανῖται (ἀττικῶς, ἄλλως δὲ κλιβανῖται) καλούμενοι, οἵτινες καὶ κατὰ πάντα ὑπερεῖχον τῶν ἄλλως ὀπτωμένων ἄρτων, ὡς εὔχυλοι καὶ εὔπεπτοι καὶ ῥᾷστοι πρὸς ἀνάδοσιν, ὡς οὔτε ἱστάνοντες κοιλίαν, οὔτε παρατείνοντες κατὰ Γαληνόν. Ὡς

πρὸς τὸν διάφορον τρόπον τῆς ὀπτήσεως διακρίνονται ἔτι ἄρτοι ἐγκρυφίαι (ἴσως οἱ αὐτοὶ καὶ σποδῖται καὶ ἀποπυρίαι καὶ κολλῦραι) οἱ ἐν τῇ ἀνθρακιᾷ ἢ ἐν τῇ σποδῷ ὀπτώμενοι, ἄρτοι ἐσχαρῖται, ἄρτοι ἰπνῖται καὶ καμινῖται, κόλλαβοι καὶ κόλλικες περίφημοι ἐν Θεσσαλίᾳ (κριμνατίαι) ἐκ νέου πυροῦ, δίπυροι, λάγανα, καὶ ἐπανθρακίδες, ἐλαφρὰ καὶ ἁπαλὰ εἴδη ἄρτων· ἔτι δὲ ναστοὶ (ἄρτοι ἢ πλακοῦντες;) — Ἔτι δὲ ὡς πρὸς τὴν ὕλην, ἢ τὰ ἄλευρα, ἐξ ὧν ἐφυρῶντο, ἀναφέρονται ἄρτοι ἐκ κριθίνου ἀλεύρου ἢ ἀλφίτων, οἵτινες ἦσαν πολυτροφώτεροι καὶ εὐοικονομητότεροι καὶ κατὰ πάντα κρείττονες, ἔτι δὲ καὶ ὀξυδερκείας πρόξενοι, καλούμενοι καὶ καχρυδίαι, χρησιμεύοντες δὲ ὡς βαρβαρικὴ ἢ δουλικὴ τροφή· εἶτα ἄρτοι ἐκ κέγχρου κεγχριδίαι, σεμιδαλῖται, χονδρῖται, ἄμυλοι, ἀλευρῖται, ἐκ γύρεως γυρῖται, οἱ φαυλότεροι πιτυρίαι, σησαμῖται. Περὶ δὲ τοῦ ἀλεύρου ἐν γένει μανθάνομεν ὅτι κατεβάλλετο πλείων φροντὶς περὶ τὴν κατασκευὴν καὶ χρῆσιν αὐτοῦ, ὅτι ἠλήθετο λεπτότερον καὶ ἐσήθετο (ἐκοσκινίζετο) ἐπιμελέστερον. Τὰ δὲ σκεύη, δι' ὧν διεσήθοντο τὰ ἄλευρα, ἦσαν διάφορα· καὶ τὸ μὲν ἐκ σχοίνων πλέγμα ἐλέγετο κόσκινον (σῆστρον ἢ σεῖστρον), εἰ δὲ κύκλῳ τοῦ κοσκίνου ἦν ἐξημμένον λινοῦν τι σινδόνιον, ἵνα καθαίρηται ἀκριβέστερον τὸ ἄλευρον, ἐκαλεῖτο ἀλευρότησις (ἢ κατ' ἄλλους ἀλευρόττησις, ᾧ τὰ ἄλευρα διαττῶσιν), εἰ δὲ ἦν ἐξ ἐρίου χρησέρα (χρησέριον)· τινὲς δ' ἐκάλουν αὐτὸ τηλίαν καὶ ἄλλοι σηλίαν. Τὰ δὲ ἄλλα πρὸς ἀρτοποιίαν χρήσιμα σκεύη ἦσαν ἡ μάκτρα, ἢ σκάφη, πλάθανος ἢ πλάθανον καὶ τὸ ἐφ' οὗ ἐπλάττοντο οἱ ἄρτοι (πλαστήριον) καὶ τὸ δι' οὗ ἐπλάττοντο (πλαστήρ). Αἱ δὲ διάφοροι ποιότητες τοῦ ἀλεύρου ἦσαν χόνδρος (alica), σεμίδαλις (simila), γύρις (pollen), ἐξ ὧν ἰδίως ὁ χόνδρος ἐγίνετο ἐκ ζειᾶς, ὁ ἄριστος ἐν τῇ εὐφορωτάτῃ Καμπανίᾳ τῆς Ἰταλίας, εἰ καὶ ἀναφέρεται καὶ ἐκ πυρίνου σίτου χόνδρος, οὐχὶ ὅμως ἀπὸ κριθῆς. Τὸ δὲ ἄριστον εἶδος αὐτοῦ ἐκαλεῖτο ἀφαίρημα.

§ 5. Ἀλλὰ πρὸ πάντων μετεχειρίζοντο τὸ ἄλευρον κατὰ τὴν λεπτοτέραν πεμματοποιίαν ἢ πλακουντοποιίαν, διότι καὶ κατὰ ταύτην ὁ Ἕλλην ἐγίνωσκε παντοδαπὰ καὶ ποικιλώτατα εἴδη, ὧν τὰ κυριώτερα ἀναφέρομεν ἐνταῦθα· πλακούντων εἴδη καὶ ὀνόματα,

περὶ ὧν καὶ συγγράμματα πλακουντοποικὰ ἀναφέρονται ἐν τῇ ἀρχαιότητι, ἦσαν· ἄμης καὶ ἀμητίσκος, πυραμοῦς (διάφορος τῆς καλουμένης πυραμίδος), σησαμοῦς, ἔγχυτος, ἔνθρυπτα, στρεπτοί, νεήλατα, κοτυλίσκος (ὁ γινόμενος ἐκ τρίτου ἢ τετάρτου μέρους τῆς χοίνικος, κοτύλης), φθοῖς καὶ φθοίδια, ἐπίχυτος, θρυμματίδες· ἦν δὲ καὶ κρηπὶς ἐξ ἀλεύρου καὶ μέλιτος, ᾗ ἐνέκειντο ἀμπελίδες τινὲς ἢ συκαλίδες ὀπταί, ὧν βρωθεισῶν τὴν κρηπῖδα ζωμῷ ὀρνιθείῳ ἐνθρύψαντες ἤσθιον· ἐκαλεῖτο δὲ καὶ στεγαστὴ θρυμματίς· ναστοὶ (οἱ αὐτοὶ καὶ σακτοὶ) εἶδος πλακοῦντος, ἔχοντος ἔνδον καρυκείας, κῶνος σὺν ἀσταφίσι καὶ ἀμυγδάλαις, ἅπερ τριφθέντα καὶ μιχθέντα ὀπτῶνται· ἐχῖνος, νησιωτικὸς πλακοῦς τῆς Ῥόδου ὅμοιος τῷ ἀττικῷ ἄμητι· ἐσχαρίτης καὶ αὐτὸς Ῥοδιακός, μεθόριος ἄρτου καὶ πλακοῦντος. Προσθετέον δὲ τούτοις καὶ τὰ μελίπηκτα (ἤτις ἄλλως εἶναι καὶ γενικὴ ὀνομασία τούτων τῶν μέλιτι συμπηγνυμένων πεμμάτων), τὰ ἴτρια, πεμμάτια λεπτά, γινόμενα διὰ σησάμου καὶ μέλιτος, τοὺς ταγηνίας ἢ ταγηνίτας, πλακοῦντας τετηγανισμένους ἐν ἐλαίῳ, εἰς οὓς χυθέντας κατὰ τοῦ τηγάνου ἐπεχέετο τυρός, μέλι, ἔλαιον, σήσαμα· ὡσαύτως καὶ ἐγκρίδας, πεμμάτιον ἑψόμενον ἐν ἐλαίῳ καὶ μετὰ τοῦτο μελιτούμενον· κριμνίτην καὶ σταιτίτην, ποιούς τινας πλακοῦντας, γινομένους ἐκ κρίμνων καὶ σταιτὸς μετὰ μέλιτος (καὶ σησάμης καὶ τυροῦ). Περιεργείας χάριν ἀναφέρομεν καί τινας συνταγὰς κατασκευῆς πλακούντων τινῶν. «Ὁ φθοῖς οὕτω γίνεται· τυρὸν ἐκπιέσας τρῖβε καὶ ἐμβαλὼν εἰς κόσκινον χάλκεον (ἡθμὸν) διήθει, εἶτ' ἐπίβαλε μέλι καὶ σιλίγνεως ἡμίμναν καὶ συμμάλαξον εἰς ἕν». Τὸ δὲ τυροκόσκινον οὕτω· «τυρὸν ἐκπιέσας καλῶς, θὲς εἰς ἄγγος, εἶτ' ἄνω κόσκινον χαλκοῦν ἐπιθεὶς δίαγε τὸν τυρόν· ὅταν δὲ μέλλῃς προσφέρειν, βάλε μέλιτος αὔταρκες ἐπάνω». Αἱ δὲ ὑποτυρίδες· «εἰς γάλα βαλὼν μέλι ἐκπίεσον καὶ βάλε εἰς σκεῦος καὶ ἔα παγῆναι· ἐὰν δέ σοι παρῇ κοσκίνια μικρά, ἐπίβαλε εἰς αὐτὰ τὸ σκεῦος καὶ ἔα ἐκρεῖν τὸν ὀρόν· καὶ ὅταν σοι δόξῃ πεπηγέναι, ἄρας τὸ σκεῦος μετάβαλε εἰς ἀργύρωμα καὶ ἔσται ἡ ὄψις ἄνωθεν, ἐὰν δὲ μὴ ᾖ κοσκίνια, φλαβιλλίοις καινοῖς χρῶ, ἐν οἷς τὸ πῦρ ῥιπίζεται· τὴν γὰρ αὐτὴν ποιεῖ χρείαν»· ὁ δὲ κοπτοπλακοῦς (ἐν Κρήτῃ πλακούν-

τηρον, γάστρις) οὕτω· κάρυα θάσια καὶ ποντικὰ καὶ ἀμύγδαλα, ἔτι δὲ μήκωνα, ὃν φρύξας θεράπευσον καλῶς καὶ εἰς θυείαν καθαρὰν τρῖψον ἐπιμελῶς· συμμίξας τε τὴν ὀπώραν μᾶξον μέλιτι ἡψημένῳ καὶ ἕλκυσον λαγάνια δύο, καὶ ἐν θὲς ὑποκάτω, καὶ τὸ ἄλλο ἐπάνω, ἵνα τὸ μέλαν εἰς μέσον γένηται, εὖ ῥύθμισόν τε αὐτό». Ταῦτα ἐκ τῶν τοῦ πεμματολόγου Χρυσίππου παρ' Ἀθηναίῳ. Ἰδίως περίφημος κατὰ τὴν πεμματοποιίαν ἦν ἡ Ἀττική· ταύτην δὲ τὴν ὑπεροχὴν παρεῖχεν αὐτῇ πρῶτον ἡ ἀρετὴ τῶν σιτηρῶν προϊόντων αὐτῆς ἐν γένει καὶ αὐτῆς τῆς κριθῆς, ᾗ ἀπεδίδοντο τὰ πρωτεῖα· ἀλλὰ καὶ ἂν ταῦτα τὰ πρωτεῖα ἦσαν ἀμφισβητήσιμα, τοὐλάχιστον ὁ ἀττικὸς ἄρτος ἐθεωρεῖτο ὡς ὁ κάλλιστος, ὡς ὁ Ἀρχέστρατος ἐν Γαστρονομίᾳ μετὰ κύρους ἀπεφαίνετο ὅτι «τὸν εἰς ἀγορὰν ποιούμενον ἄρτον αἱ κλειναὶ παρέχουσι κάλλιστον βροτοῖς Ἀθῆναι». Δεύτερον συνετέλει τὰ μέγιστα εἰς τὴν ὑπεροχὴν τῶν ἀττικῶν πεμμάτων τὸ ἐξαίρετον τοῦ ἀττικοῦ (ὑμηττίου) μέλιτος, οὗ ἄνευ γλυκεῖα πεμματοποιία ἦν πρᾶγμα ἀκατάληπτον καὶ ἀδύνατον ἐν τῇ ἀρχαιότητι, ὡς ἀνωτέρω εἴδομεν πάντα τὰ πέμματα κατασκευαζόμενα διὰ μέλιτος ἑφθοῦ ἢ ἡψημένου· διὸ καὶ μελίπηκτα ἐν γένει ὠνομάζοντο πάντα τὰ τοῖς παρ' ἡμῖν σακχαρωτοῖς ἢ σακχαροπήκτοις ἀντιστοιχοῦντα γλυκύσματα ἢ γλυκεῖαι σκευασίαι τῆς σιτοποιίας. Ἀλλ' ὅμως καὶ δι' ἄλλων οὐσιῶν ἐκαρύκευον τὰ πέμματα, οἷον διὰ τυροῦ, μήκωνος κ. τ. τ. διὸ καὶ ἀναφέρονται τετυρωμένοι πλακοῦντες, μηκωνῖται ἄρτοι, ἰδίως δὲ σησαμῖται ἢ σησαμοῦντες καὶ σησαμίδες. Ἀλλ' ἀδύνατον ἀποκλεῖσαι αὐτὰ καὶ ἀπὸ πάσης ἄλλης χώρας· διότι οὐχὶ μόνον ῥητῶς ἀναφέρονται καὶ ἄλλαι χῶραι ἐπίσημοι ἐπὶ ἰδιαιτέροις τισὶ πέμμασιν, ὡς ἡ Ῥόδος, ἡ Χίος, ἡ Σπάρτη αὐτή, ἡ Δῆλος, — ἀλλὰ καὶ ἦν ἀδύνατος ἡ ἀπὸ οἱουδήποτε τόπου ἀπουσία αὐτῶν καὶ διὰ τοῦτο, διότι ἡ κατασκευὴ αὐτῶν ἔλαβεν ἀφορμὴν κατ' ἀρχὰς ἐκ θρησκευτικῶν τελετῶν, ἐν αἷς ἐθύοντο τοιοῦτοι πλακοῦντες, ὀνομαζόμενοι τότε ἰδίως πέλανοι, ἢ πόπανα ἢ ψαιστὰ ἄνευ τινὸς διακρίσεως σημασίας καὶ συναριθμούμενοι ἐν τοῖς ἀγνοῖς θύμασιν, ἅπερ καὶ ὁ Πλάτων ἀναφέρει ὅτι ἐθύοντο τὸ πάλαι τοῖς θεοῖς· «θύματά τε οὐκ ἦν τοῖς θεοῖσι ζῶα,

πέλανοι δὲ καὶ μέλιτι καρποὶ δεδευμένοι καὶ τοιαῦτα ἄλλα ἁγνὰ θύματα».

§ 6. Τοὐναντίον δέ, καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν καθ' ἑκάστην εὐτελεστέραν τροφὴν τοῦ Ἕλληνος, ἐχρησίμευον ὡς αὐτοφυῆ καὶ αὐτόματα ὄψα, προσλαμβανόμενα μετὰ τοῦ ἄρτου ἄνευ περαιτέρω προπαρασκευῆς, τοιαῦτα τινὰ φυτικὰ προϊόντα, οἷα ἦσαν οἱ διάφοροι βολβοὶ καὶ ῥίζαι καὶ λάχανα, παραγόμενα μετὰ μεγίστης ἀφθονίας ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις, περὶ ὧν ἐγένετο καὶ ἀλλαχοῦ λόγος. Ἐκ δὲ τῶν παρασκευαζομένων ὀνομαστέον ἐν πρώτοις τὰ ὄσπρια, ἅπερ ἐτρώγοντο τὸ μὲν ὡς ἔτνος, τὸ δὲ καὶ πεφρυγμένα. Καὶ ἔτνος μὲν ἦν εἶδος ζωμοῦ, κατασκευαζομένου ἐκ τῶν ἐρεχθέντων ἢ κοπανισθέντων ὀσπρίων καὶ χεδρόπων, ἔχοντος ἱκανὴν σύμπηξιν, ἀντιστοιχοῦντος δὲ τῇ παρὰ Γάλλοις purée. Τοιαῦτα ἀναφέρονται ἡμῖν κυάμινον ἔτνος (ἢ παρ' ἡμῖν ξενίζοντι ὀνόματι καλουμένη φάβα), εἶτα φάκινον ἔτνος, καὶ ἐν γένει ἔτνος κατερικτῶν ἢ κεκοπανισμένων ὀσπρίων, ἐπίπαστον ἔτνος, ἐφ' οὗ ἐπιπάττοντες ἀλφίτων λεπτῶν καὶ ἐλαίου ἤσθιον. Καὶ τὰ χίδρα ἦσαν ὡσαύτως εἶδός τι ἔτνους, γινομένου ἐκ σίτου χλωροῦ τοῦ καλουμένου χιδρίου, καὶ ἄλλο παλημάτιον ῥόφημα, ἴσως ἔτνος ἐκ παιπάλης, τοῦ λεπτοτάτου ἀλεύρου, καὶ ἀθάρη ἔτνος ἐκ πυροῦ, καὶ ἄλλα τοιαῦτα συστατικὰ τῆς πενιχρᾶς καὶ λιτῆς διαίτης, ἣν ὁ Πλούταρχος χαρακτηρίζει ἐν μάζῃ καὶ φακῇ δίαιταν. Ἐκ δὲ τῶν πεφρυγμένων ὀσπρίων ἀναφέρονται ἠνθρακισμένοι ἐρέβινθοι καὶ φηγοὶ αὗαι ἢ ἐμπεπυρευμέναι, καὶ πρὸ πάντων οἱ ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων κυνικῶν λίαν πεφιλημένοι θέρμοι ἢ θερμοκύαμοι, εἶδος πικρῶν κυάμων, οἵτινες, πρὶν ἢ διαβραχῶσιν, ἦσαν πικρότατοι, διαβραχέντες δὲ γλυκεῖς καὶ ἥδιστοι, πάντως δὲ πολυτροφώτατοι. Ἐκτὸς δὲ τούτων φαίνεται ὅτι καὶ λάχανα καὶ ἄλλοι βολβοειδεῖς καρποὶ ἥψοντο (ἐβράζοντο) ἐν ἐλαίῳ, ἢ ἄλλως ἀνέψητοι προπαρεσκευάζοντο ἐν εἴδει φυλλάδων (ἀλάδων) μετ' ἐλαίου καὶ ὄξους. Οὕτω καὶ ὁ Πλάτων παρέχει τοῖς πολίταις αὐτοῦ ὡς ὄψα βολβοὺς καὶ λάχανα, οἷα δὴ ἐν ἀγροῖς ἑψήματα. Ἐκ τούτων οἱ βολβοί, οἵτινες ἐθεωροῦντο ὡς πολύτροφοι καὶ εὐστόμαχοι, ἦσαν διαφόρων εἰδῶν· ἄριστοι ἦσαν οἱ λεγόμενοι βασιλικοί, μετὰ δὲ τούτους οἱ πυῤῥοί, εἶτα οἱ λευκοί, χείρονες δὲ πάντων οἱ αἰγύπτιοι· ἐνιαχοῦ δὲ ἦσαν τόσον γλυκεῖς οἱ βολβοί, ὥστε ἠσθίοντο ὠμοί, συνήθως ὅμως, αὐτοὶ ἀφ' ἑαυτῶν πονηροὶ καὶ πικροὶ ὄντες, ἐσκευάζοντο μετὰ τυροῦ, μέλιτος, σησάμου, ἐλαίου, κρομμύου, ὄξους, σιλφίου. Ἐκ δὲ τῶν λαχάνων, τῶν ἀγρίων ἢ κηπαίων, αἱ γογγυλίδες, ὧν εἶδος αἱ βουνιάδες, ὠμαὶ μὲν ἦσαν λεπτυντικαὶ καὶ δριμεῖαι καὶ δύσπεπτοι, ὀπτώμεναι δὲ μᾶλλον ἐπέττοντο καὶ ἐλέπτυνον, ταριχευόμεναι δὲ μάλιστα μετὰ νάπυος ἦσαν λεπτυντικώτεραι τῶν ἑφθῶν. Αἱ δὲ κράμβαι (ἁλμυρίδες λειόφυλλοι, σελινούσιαι οὐλόφυλλοι) ἥψωντο μετ' ἐλαίου ἐν χύτραις καὶ ἐθεωροῦντο ὡς εὐτελὲς βρῶμα· ὡσαύτως δὲ καὶ τὰ σεῦτλα (λευκὰ καὶ μέλανα), διάφορα τῶν σευτλίδων, οἱ δριμεῖς σταφυλῖνοι, τὰ κεφαλωτὰ (πράσα) διάφορα τῶν καρτῶν, ἄλλως γηθυλλίδες ἢ γήθυα (ἀμπελόπρασα), αἱ κολοκύνται, καὶ ἐκ τῶν πολλῶν ἄλλων τὰ συχνάκις ἀναφερόμενα ὡς πενιχρὰ ἐδέσματα, ἡ κάππαρις, τὸ πήγανον, τὸ πράσον, τὸ ὀρίγανον, τὸ μάραθρον, τὸ ἄνηθον, τὸ κύμινον, τὸ κορίαννον, τὸ γήτειον, τὸ ἄννισον, ὁ θύμος, σφάκον, νᾶπυ, καυλός, σίλφιον καὶ ἄλλα ὠμὰ λάχανα. Ἀλλὰ τὸ βασίλειον τῶν φυτῶν, ὅπερ ἄλλως ἐχρησίμευεν ὡς καταφύγιον τοῖς πένησι, παρεῖχεν ἔτι παντοῖα καὶ ποικίλα εἴδη λεπτοτέρων ἐδεσμάτων, ἅπερ ἡ ὀψαρτυτικὴ μεταγενεστέρων χρόνων ἐγίνωσκε διασκευάζειν ἢ πρόσφατα ἢ τεταριχευμένα ὡς ὄψα ἢ ἐκλεκτὰ προσφάγια καὶ πρὸς παράθεσιν ἐπὶ πολυτελῶν καὶ λίχνων τραπεζῶν. Τοιαῦτα ἦσαν οἱ γηγενεῖς μύκητες, οἵτινες καὶ ὡς πενιχρὸν ὄψον ἐτρώγοντο ἑφθοὶ ἢ ὠμοί, ὧν ὀλίγοι ἦσαν ἐδώδιμοι, οἱ λεπτοὶ καὶ ἁπαλοὶ καὶ εὔθρυπτοι οἱ ἐπὶ πτελέαις καὶ πεύκαις γινόμενοι, πολλοὶ δὲ θανάσιμοι οἱ μέλανες καὶ πελιοὶ καὶ σκληροὶ καὶ οἱ μετὰ τὸ ἐψηθῆναι καὶ τεθῆναι πησσόμενοι (ἀμανῖται μύκητες, ἀμανιτάρια, μύκαι)· εἶτα τὰ ὕδνα (truffes) τὰ αὐτόματα καὶ ὑπόγεια καὶ περὶ τοὺς ἀμμώδεις μάλιστα τόπους γινόμενα, τὰ ἐν καιρῷ ἔαρος ἀκμάζοντα καὶ δύσπεπτα θεωρούμενα· περὶ ὧν ἐπιστεύετο ὅτι ἐλάμβανον τὴν γένεσιν ἐκ βροντῆς, διότι, διισταμένης δῆθεν τῆς γῆς διὰ τῆς βροντῆς, οἱ ζητοῦντες τὰ ὕδνα ἐτεκμαίροντο τὴν ὕπαρξιν αὐτῶν ἐκ τῶν ῥωγμῶν τοῦ ἐδάφους·

ἐπὶ τέλους ἐλᾶαι (ἢ ἐλαῖαι) δρυπεπεῖς, κολυμβάδες, θλασταί, ἁλμάδες, ἀπόθετοι ἐν ἅλμῃ ἢ τεταριχευμέναι· εἶτα κάππαρις ἢ καππάραι ἀπόθετοι ἐν ἅλμῃ, εἶτα καὶ ὅα τεταριχευμένα, χρησιμεύοντα ὡς ἀναστομώματα ἤτοι πρὸς ἀναστόμωσιν καὶ διέγερσιν ὀρέξεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΙΚΟΣΤΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ.

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΖΩΙΚΩΝ ΤΡΟΦΩΝ.

§ 1. Πάντα, ὅσα ὁ Ἕλλην ἤσθιεν ἐκτὸς τοῦ ἄρτου καὶ πρὸς τῷ ἄρτῳ, ἐξαιρουμένου τοῦ ἐπιδορπίου ἢ τῶν τραγημάτων, περιελαμβάνοντο ὑπὸ τὴν γενικὴν προσηγορίαν ὄψον, ἥτις κατὰ τὴν εὐρυτέραν σημασίαν τῆς λέξεως σημαίνει τὸ παρ' ἡμῖν προσφάγιον, καὶ οὕτω πάντοτε ἀντιτίθενται αἱ δύο ἐκφράσεις ἄρτος καὶ ὄψον, ἀρτοφαγεῖν καὶ ὀψοφαγεῖν, ἀρτοποιία καὶ ὀψοποιητικὴ ἢ ὀψαρτυτικὴ κ. τ. τ. Διάκρισιν ὡσαύτως ποιοῦνται πάντοτε οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς καὶ ὡς πρὸς τὰ δύο ὀνόματα, ὄψα, περιλαμβάνοντα τροφὰς καὶ προσφάγια φυτικά, ἢ ζώων χερσαίων τε καὶ θαλασσίων, καὶ τραγήματα, περιλαμβάνοντα πέμματα καὶ πλακοῦντας καὶ διαφόρους ὀπώρας, ἐνίοτε δὲ διακρίνονται ἀπ' ἀλλήλων καὶ τὰ τρία, ὄψα καὶ πέμματα καὶ τραγήματα. Ἰδίως δὲ ὑπὸ τὰ ὄψα, ὧν πολλὰ μὲν φύει ἡ γῆ, πολλὰ δὲ τρέφει κατὰ Ξενοφῶντα, ἐννοοῦνται ἐκτὸς ἄλλων καὶ ὁ τυρός, καὶ τὰ σῦκα, ἡ κράμβη, μαλάχη καὶ ἀνθέρικος καὶ διάφορα ἄλλα προϊόντα πετρωδῶν τόπων, ἅπερ καὶ πετραῖα ὀψάρια καλοῦνται παρὰ Φιλήμονι τῷ κωμικῷ (κάππαρις, θύμος, ἀσπάραγος). Ὡσαύτως ὁ Πλάτων ἐμπεριλαμβάνει ἐν τοῖς ὄψοις ἅλας, ἐλαίας, τυρόν, βολβούς, κράμβας, καὶ ὡς τραγήματα σῦκα, μύρτα, κάρυα, ὄσπρια, ἀλλὰ καὶ πάντα τὰ ἐκ κρέατος ἐδέσματα (κρέα) καὶ τὰ ἐξ ἰχθύων (τὰ ἰδίως ὄψα). Διετηρήθη ὅμως ἡ λέξις ὄψα ὡς ὀνομασία πλουσιω-

τέρων καὶ ἐκλεκτοτέρων ἐδεσμάτων καὶ ἤδη παρ' αὐτῷ τῷ Ὁμήρῳ τὰ ἐκλεκτὰ καὶ ἐξεζητημένα ἐδέσματα τῶν διοτρεφῶν βασιλέων καλοῦνται ὄψα· ἐν γένει δὲ ἡ λέξις, παραγομένη πιθανῶς ἐκ τοῦ ῥήματος ἕψειν, φαίνεται ἰδίως σημαίνουσα πᾶν τὸ ἑφθόν, ἰδίως κρέας, ἰχθῦς, λάχανα. Μεταγενεστέρως δὲ μετά τινος ὑποδείξεως λιτῆς καὶ αὐστηρᾶς διαίτης καὶ οἷον περιφρονητικῶς ἀναφέρεται ὡς ἁπλούστατον ὄψον τὸ ἑφθὸν ὕειον κρέας, ὅπερ ἤσθιον κοινῶς πάντες οἱ Σπαρτιᾶται ἐν τοῖς δημοσίοις φιδιτίοις αὐτῶν. Κατὰ ταύτην δὲ τὴν ἔννοιαν ἡ λέξις ὄψα ἐσήμαινε κατ' ἐξοχὴν ζωϊκὰς τροφάς. Ἀλλ' εἴτε κατὰ φιλοσοφικὰς δοξασίας (ὡς παρὰ τοῖς πυθαγορείοις), εἴτε διὰ λόγους ὑγείας καὶ οἰκονομίας ὡς ἐν μεσημβρινῷ κλίματι, οἱ ἀρχαιότεροι ἄνθρωποι ἀπείχοντο τῆς σαρκοφαγίας, νομίζοντες ἀνόσιον τὸ ἐσθίειν σάρκας χερσαίων καὶ θαλασσίων ζώων, ὡς καὶ τὸ μιαίνειν αἵματι τοὺς βωμοὺς τῶν θεῶν· διὸ καὶ προσέφερον τὰ ἀγνὰ θύματα, πέμματα καὶ πελάνους καὶ πόπανα, καὶ ἐγίνοντο τοῖς τότε ζῶσιν Ὀρφικοί τινες λεγόμενοι βίοι, ἐχόμενοι πάντων τῶν ἀψύχων, ἀπεχόμενοι δὲ τοὐναντίον πάντων τῶν ἐμψύχων. Τὴν αὐτὴν ἀπὸ τῶν θαλασσίων ἐμψύχων ἀποχὴν εὑρίσκομεν τηρουμένην καὶ ὑπὸ τῶν ὁμηρικῶν ἡρώων, οὓς ὁ Ὅμηρος καίτοι παροικοῦντας τῇ θαλάσσῃ ἐν Ἑλλησπόντῳ καὶ γνωστῆς οὔσης τῆς ἁλιείας οὔτε δι' ἰχθύων ἑστιᾷ ἐν τοῖς δείπνοις, οὔτε δι' ἑφθῶν κρεάτων, ἀλλὰ μόνον δι' ὀπτῶν, ὡς ὁ Πλούταρχος ῥητῶς σημειοῖ· «ἡ περὶ ταῦτα τὰ ὄψα πραγματεία, πολυτελὴς οὖσα καὶ περίεργος, ἔοικεν ἐμφαίνειν ἀκρασίαν τινὰ καὶ λιχνείαν. Ὅθεν Ὅμηρος οὐ μόνον τοὺς Ἕλληνας ἰχθύων ἀπεχομένους πεποίηκε περὶ τὸν Ἑλλήσποντον στρατοπεδεύοντας, ἀλλ' οὐδὲ τοῖς ἀβροβίοις Φαίαξιν, οὐδὲ τοῖς ἀσώτοις μνηστῆρσιν, ἀμφοτέροις οὖσι νησιώταις, θαλάττιον παρατέθεικεν ὄψον· οἱ δὲ Ὀδυσσέως ἑταῖροι, τοσαύτην πλέοντες θάλατταν, οὐδαμοῦ καθῆκαν ἄγκιστρον, οὐδὲ πόρκιον, οὐδὲ δίκτυον, ἁλφίτων παρόντων». Κατὰ τὴν αὐτὴν πρωϊμωτέραν ἀρχαιότητα ἥσθιον πρόσφατον κρέας τοὐλάχιστον μόνον ἢ ἐκ κυνηγίου, ἢ ἐκ τῶν λειψάνων τῶν θυσιαζομένων τοῖς θεοῖς ἡμέρων ζώων· διότι πᾶσα συναγωγὴ συμποσίου παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἀνέφερε τὴν αἰτίαν εἰς θεόν τινα· διὸ

καὶ οἱ ἀρχαῖοι γραμματικοὶ σημειοῦσιν ὅτι τὰ τοιαῦτα συμπόσια ἐκαλοῦντο θοῖναι, ὅτι διὰ θεοὺς οἰνοῦσθαι δεῖν ὑπελάμβανον, ὡς καὶ τὸ μεθύειν κατ' Ἀριστοτέλη ἐκλήθη διὰ τὸ χρῆσθαι οἴνῳ μετὰ τὸ θύειν. Ἀλλά, καὶ ὅτε ἤρξαντο πρωΐμως πάντως σφάζειν ζῶα ἐπὶ ἀπολαύσει μόνον καὶ οὐχὶ συνάμα ἐπὶ σκοπῷ θυσίας, ἡ λέξις ἱερεῖα ἔμεινεν ἐν χρήσει καὶ περὶ τοιούτων σφαζομένων ζώων, καὶ ἱερεύειν ἔλεγον οὐχὶ μόνον τὸ θύειν τοῖς θεοῖς ἱερὰν θυσίαν, ἀλλὰ καὶ ἁπλῶς τὸ σφάζειν. Διὰ τοῦτο καὶ ἀντιτίθενται αἱ λέξεις θήρα καὶ ἱερεῖα, σημαίνουσαι ἐν ἀντιθέσει ζῶα κυνηγίου καὶ ζῶα ἐσφαγμένα, καὶ ἁπλῶς ἱερεῖον ἐκαλεῖτο ἐνίοτε τὸ πρόβατον.

§ 2. Ἀλλ' ἐπὶ τέλους καθ' ὑστέρους χρόνους ἡ περὶ τὴν τράπεζαν τρυφὴ καὶ λιχνεία περιέλαβεν ὑπὸ τὴν αὐτῆς ἁρμοδιότητα καὶ τοιαῦτα ζῶα, ἅτινα ἢ οὐδέποτ' ἦσαν κατάλληλα ἢ σπανίως εὔχρηστα πρὸς θυσίας, ὡς τὰ ἄγρια θηρία καὶ τὰ πτηνά, οἷον ἐλάφους (ἐλάφεια κρέα), χοίρους (ὕεια κρέα), χῆνας ἢ χήνεια κρέα, ὄρνιθας μελεαγρίδας, περιστεράς. Ἑπομένως τὸ βόειον καὶ μόσχειον, τὸ ὄειον (πρόβειον) καὶ ἄρνειον, τὸ αἴγειον καὶ τὸ χοίρειον κρέας δύνανται θεωρεῖσθαι ὡς ἡ πρωϊμωτάτη ἐν Ἑλλάδι ζωϊκὴ τροφή. Ὑπῆρχον δὲ καὶ χοῖροι σιτευτοὶ (παρ' Ὁμήρῳ σίαλοι), τρεφόμενοι ἰδίως δι' ἀκύλου (καρποῦ πρίνου), βαλάνου δρυὸς ἢ φηγοῦ καὶ κρανείων, ἀλλὰ καὶ δελφάκια ἢ χοῖροι γαλαθηνοί. Ἰδίως τὸ χοίρειον κρέας φαίνεται ὅτι ἁλατιζόμενον ἐταριχεύετο, διότι ἀναφέρονται ταριχευτὰ καὶ ὑφαλμυρίζοντα ὕεια κρέα, καὶ ἰδίως μηρία τεταριχευμένα ἢ κωλῆνες τεταριχευμένοι, καὶ οὔθατα ἢ ὑπογάστρια, ἢ περιεκόπτετο καὶ κατεσκευάζετο ἐν εἴδει ἀλλάντων καὶ φυσκῶν καὶ χορδῶν, αἵτινες ἦσαν ἔντερα πεπληρωμένα αἵματος καὶ πιμελῆς καὶ ἁλφίτων συμπεφυρμένων· διὸ καὶ χορδὴ αἱματῖτις, καὶ ὁ ἁλλᾶς μετὰ κωμικῆς πρὸς τὸν δράκοντα παρομοιώσεως ἐκλήθη αἱματοπώτης. Λεπτομερέστερον παρὰ Πολυδεύκει ἀναφέρονται ἐκ τούτων «κωλῆνες ἑφθοί, ἀκροκώλια δίεφθα, κρέα πλευριαῖα, δελφάκια... ὑπογάστρια, οὔθατα, ἠτριαῖον δέλφακος, φῦσκαι, ἁλλᾶντες, χόλιξ καὶ χολίκια ὕεια, κωλῆνες τεταριχευμένοι, σχελίδες ἑλόκνημοι αἱ πέρναι, ἦνυστρον· ἔστι δὲ

γαστρίον ἡδυσμένον». Καὶ ὄνεια δὲ κρέα σπανίως μέν, ἀλλ' ἐνιαχοῦ ἠσθίοντο, οἷον ἐν Ἀθήναις μανθάνομεν ὅτι οὐχὶ μόνον ἔτρωγον ὄνους, ἀλλ' ὅτι καὶ ὑπῆρχεν ἰδιαίτερον μέρος τῆς ἀγορᾶς, ἔνθα ἐπωλοῦντο τὰ κρέατα τῶν ὄνων, τὰ καλούμενα μεμνόνεια. Ἐκ δὲ τῶν ἀγρίων ἢ θηρείων κρεῶν ἡ γεῦσις τῆς μεταγενεστέρας Ἑλλάδος ἀπένεμε τὰ πρωτεῖα τῷ λαγῷ (λαγωῷ, λαγῷα κρέα), ὃς ὑπῆρχεν ἐν ἀπιστεύτῳ ἀφθονίᾳ κατὰ τὴν Ἑλλάδα διὰ τὸ πολύγονον αὐτοῦ, καίτοι θηρευόμενος ὑπὸ πάντων καὶ θηρίων καὶ ὄρνιθος καὶ ἀνθρώπου (πτῶκες λαγωοί). Ἐκ τούτου καὶ τὰ παροιμιώδη «πρώτη ματτύη λαγωοῦ», ματτύη δὲ ἐλέγετο πᾶν τὸ ἐξαίρετον καὶ πολυτελὲς ἔδεσμα, καὶ τὸ παρ' Ἀριστοφάνει «ζῆν ἐν πᾶσι λαγῴοις», ἤτοι ἔχειν πάντα τὰ ἀγαθά. Ἀλλὰ καὶ συάγρους καὶ ἐλάφους καὶ δορκάδας πολλαχοῦ ἐν ὀρεινοῖς τόποις ἐθήρευον, ὡς καὶ αἶγας ἀγρίους ἢ αἰγάγρους (παρ' Ὁμήρῳ αἶγες ὀρεσκῷοι, αἶγες ἀγρότεραι). Τοὺς δὲ δασύποδας (cuniculos) θετέον μᾶλλον ἐν τοῖς ἡμέροις.

§ 3. Ἐκ δὲ τῶν ἡμέρων πτηνῶν προὐτιμῶντο αἱ ὄρνιθες καὶ οἱ ἀλεκτρυάνες, τὰ ὀρνίθεια κρέα· διὸ καὶ τὸ γενικὸν ὄνομα πάντων τῶν πτηνῶν, ὁ ὄρνις, ἡ ὄρνις, ἐν τῇ συνηθείᾳ κατήντησε σημαίνειν κατὰ θηλυκὸν γένος, ἡ ὄρνις, τὴν κατοικίδιον ὄρνιθα, τὴν ἀλεκτορίδα· οἱ δὲ ἀλέκτορες καὶ ἀλεκτρυόνες ἦσαν ἴσως καὶ ἐκτομίαι ἢ κάπωνες. Παρὰ Πλουτάρχῳ ἀναφέρεται ὡς ἴδιον οὐχὶ ὑγιαινόντων ἀνθρώπων, ἀλλὰ διεφθαρμένων ὑπὸ λιχνείας, τὸ ἐκτέμνειν τοὺς ἀλεκτρυόνας, ἵνα ποιήσωσι τὴν σάρκα αὐτῶν ἁπαλὴν παρὰ φύσιν καὶ θήλειαν. Πρῶτοι δὲ οἱ Δήλιοι ἀναφέρονται ὡς σιτίσαντες ὄρνιθας καὶ διαδόντες τὴν συνήθειαν τοῦ τρώγειν παχείας ὄρνιθας. Ἀλλ' ἀναφέρονται καὶ χῆνες σιτευτοὶ καὶ νῆσσαι (κολυμβάδες καὶ φαλαρίδες, αἱ δεύτεραι μᾶλλον ἄγριαι). Ἐκ δὲ τῶν ἀγρίων πτηνῶν προὐτιμᾶτο ἡ κίχλη πρὸ πάντων ὀπτή· ἦσαν δὲ τρία εἴδη κιχλῶν, ὧν ἡ πρώτη καὶ μεγίστη ἦν πάρισος κίσσῃ καὶ ἐκαλεῖτο ἰξοφάγος, ἡ δὲ ἴση τῷ κοσσύφῳ καὶ ἐκαλεῖτο τριχάς, ἡ δὲ τρίτη, οὖσα ἐλαχίστη τῶν ἄλλων, ὠνομάζετο ἰλλάς· εἶτα ἔρχονται οἱ κόσσυφοι ἢ κόψιχοι, εἶτα σπίνοι καὶ σπινίδια, πέρδικες, νῆσσαι (ἄγριαι), καὶ τὰ ἄγρια εἴδη τῆς περιστερᾶς, οἰνάς, φάψ, φάσσα, τρυγών, ὧν ἡ μὲν οἰνὰς μείζων τῆς περιστερᾶς, χρῶμα δ' ἔχει οἰνωπόν, ἡ δὲ φάψ μέσον περιστερᾶς καὶ οἰνάδος, ἡ δὲ φάσσα ἀλέκτορος τὸ μέγεθος, χρῶμα δὲ σποδιόν, ἡ δὲ τρυγὼν πάντων ἐλάττων, χρῶμα δὲ τεφρόν. Εἶτα ψᾶρες, ὄρτυγες, κίσσαι, συκαλίδες, τέτρακες, ἀτταγαῖ (οὐχὶ ἀτταγῆνες. Ἦν δὲ ὁ ἀτταγᾶς μικρῷ μείζων πέρδικος, ὅλος δὲ κατάγραφος τὰ περὶ τὸν νῶτον, κεραμεοῦς τὴν χρόαν, ὑποπυρρίζων μᾶλλον)· ὁ ἐκ Λιβύης πορφυρίων σχιδανόπους, ἔχων χρῶμα κυανοῦν, σκέλη μακρά, ῥύγχος ἠργμένον ἐκ τῆς κεφαλῆς φοινικοῦν, μέγεθος ἀλεκτρυόνος, πορφυρὶς καὶ ἄλλα.

§ 4. Τούτοις προσετέθησαν μετὰ ταῦτα πρὸ πάντων τὰ πολυάριθμα εἴδη τῶν ἰχθύων, οἵτινες τοσοῦτον ὑπερίσχυσαν καὶ αὐτῶν τῶν κρεάτων, ὥστε ἐπὶ τέλους τὸ ὄνομα ὄψον κατὰ τὴν στενοτέραν σημασίαν τῆς λέξεως περιωρίσθη μόνον ἐν αὐτοῖς, καὶ διὰ τὸ ὑπερέχειν πάντων τῶν ἄλλων ὄψων κατὰ τὴν ἐξαίρετον γεῦσιν ἐξενίκησαν οὕτως, ὥστε ὠνομάζοντο ἢ μόνον αὐτοὶ ὄψα ἢ μάλιστα αὐτοί, ὡς καὶ ὀψοφάγοι καὶ φίλοψοι ἐλέγοντο οὐχὶ οἱ χαίροντες τοῖς βοείοις ἢ ἄλλοις κρέασιν, οὐδὲ οἱ φίλοι σύκων καὶ ἄλλων ὀπωρῶν, ἀλλ' οἱ ἑκάστοτε ἀναφαινόμενοι εἰς τὰ ἰχθυοπωλεῖα. Καὶ ἡ καθ' ἡμᾶς δὲ γλῶσσα, διατηρήσασα τὴν γενικωτέραν σημασίαν τῆς λέξεως ὄψου μόνον ἐν τοῖς συνθέτοις ὀψωνεῖν καὶ ὀψώνιον (ὀψωνίζειν καὶ ὀψώνισμα), καλεῖ ἰδίως τὸν ἰχθὺν ὀψάριον διὰ τοῦ ὑποκοριστικοῦ τοῦ ὄψου κατὰ τὴν γενικὴν καὶ δουλοπρεπῆ συνήθειαν τῆς γλώσσης, ὑποκορισάσης (καὶ διττῶς μάλιστά τινα) πάντα τὰ λίχνα ἐδέσματα, ὡς καὶ πάντα τὰ ἄλλα φαγητὰ καὶ ἄλλα συνήθη πράγματα. Καὶ οἱ μὲν ἰχθῦς τῶν γλυκέων ὑδάτων, ποτάμιοι καὶ λιμναῖοι, ὀλίγου ἐξετιμῶντο, θεωρούμενοι ὡς ἧττον ἀγαθοὶ καὶ ἧττον θρεπτικοὶ τῶν θαλασσίων, ὡς ἐσθίοντες βόρβορον. Τούτων ὅμως τῶν ἰχθύων ἐξηροῦντο οἱ ἐγχέλεις τῆς ἐν Βοιωτίᾳ Κωπαΐδος λίμνης, αἵτινες παρ' Ἀριστοφάνει καλοῦνται τερπνότατον τέμαχος ἀνθρώποις· διὸ καὶ πρὸς τὴν κατάραν τῆς γενικῆς ἐξωλείας τῶν Βοιωτῶν ἀποκρίνεται ἡ Ἀττική, «ἐξαιρουμένων τῶν ἐγχέλεων αὐτῶν»· εἶχον δὲ ταύτην τὴν

προτίμησιν, διότι ἦσαν εὐχυλότεραι καὶ θρεπτικώτεραι, ὡς ἀποφεύγουσαι τὸ θολερὸν ὕδωρ καὶ ἐνδιατρίβουσαι ἐντὸς καθαρωτάτου· αἱ Κωπαΐδες ἐγχέλεις καὶ σήμερον ἔτι διατηροῦσι τὴν πάλαι φήμην αὐτῶν. Τοὐναντίον δὲ ἡ θάλασσα ἐχρησίμευεν ὡς ἀνεξάντλητος θησαυρὸς τοῦ ἑλληνικοῦ μαγειρείου, διότι, παρακειμένη πλείσταις χώραις καὶ πόλεσι καὶ τρέφουσα γενναῖον καὶ πολὺν ἰχθὺν ἐν τόποις καθαροῖς καὶ ἀγχιβαθέσι, παρεῖχε τῷ πλουσίῳ ποικιλώτατα εἴδη προσφάτων ἰχθύων. Παραλείποντες τὴν διεξοδικὴν περιγραφὴν τῶν διαφόρων εἰδῶν αὐτῶν, διότι καὶ σύντομος ἔκθεσις ἠδύνατο παρασχεῖν εὔπορον ὕλην πρὸς ὀγκώδες σύγγραμμα, καταλέγομεν μόνον τὰ διάφορα ὀνόματα αὐτῶν. Ἦσαν δὲ ταῦτα ἁλφηστής, ἀνθίας (κάλλιχθυς, λύκος, πομπίλος), ἀφύη (ἀφρῖτις, κωβῖτις), ἄχαρνος, βατίς, βάτραχος, βάτος (ἐκ τῶν σελαχῶν), βῶκες (βόαξ, βῶξ, βόωψ), βεμβράδες (μεμβράδες), βλέννος (ὅμοιος κωβιῷ), βαίων (ἀπευκταῖος ὡς κακὸς ἰχθύς), βούγλωσσος (καλὴ ἐν Χαλκίδι, ψῆττα παρ' Ἀττικοῖς καλουμένη), γόγγροι (γρύλλοι, ἐν Σικυῶνι ἁλισκόμενοι καὶ ἀνδραχθεῖς καὶ ἁμαξιαῖοι ἐνίοτε, ἰχθύες ὑπερέχοντες πολὺ πάντων τῶν ἄλλων ὄψων), γαλεοὶ (ὧν πολλὰ εἴδη, ἀστερίας, ἀκανθίας, λεῖος, ποικίλος, σκύμνος, ἀλωπεκίας, ῥίνη, κεντρίνης, νωτιδανὸς ἢ ἐπινωτιδεὺς ἐν Ῥόδῳ), γλαῦκος (ἐξαίρετος ἐν Μεγάροις), γναφεὺς (οὗ τὸ ἐκ τῆς ἑψήσεως ὑγρὸν ἐκάθαιρε πάντα σπίλον), ἔγχελυς θαλασσία (ἐκτὸς τῶν λιμναίων καὶ ποταμίων ἐγχέλεων), ἔλοψ (περίφημος ἐν Συρακούσαις), ἐρυθρῖνος (ὕκης, παρόμοιος φάγρῳ καὶ ἡπάτῳ), ἐγκρασίχολοι (μικρὰ ἰχθύδια παρόμοια ταῖς ἀθερίναις), ἑψητοὶ (λεπτὰ ἰχθύδια), ἧπατος ἢ λεβίας (ὅμοιος φάγρῳ, μονήρης, ἐν Δήλῳ καὶ Τήνῳ), ἡλακατῆνες (κητώδεις ἐπιτήδειοι εἰς ταριχείαν), θύννος (γενναῖος ἐν Σάμῳ, ἐν Βυζαντίῳ, ἐν Καρύστῳ, ἐν Σικελίᾳ καὶ Λακωνίᾳ καὶ ἐν Πόντῳ, ἔχων ὑπὸ τὰ πτερύγια τὸν καλούμενον οἶστρον, σκωλήκιον ὅμοιον σκορπίῳ, τὸ δὲ μέγεθος ἴσον ἀράχνης, ὅπερ ποιεῖ αὐτοὺς ὁρμᾷν καὶ ἐξάλλεσθαι), θυννὶς (διαφέρουσα τοῦ ἄῤῥενος θύννου, ὡς ἔχουσα ὑπὸ τῇ γαστρὶ πτερύγιον, ὁ καλεῖται ἀθήρ, ἰχθὺς ἀγελαῖος καὶ ἐκτοπιστικός, ἀρίστη ἐν Βυζαντίῳ), ἵππουρος (ἀρνευτὴς ὡς συχνάκις ἐξαλλόμενος, ἄριστος ἐν τῇ καὶ ἄλλως εὐόψῳ Καρύστῳ), ἵππος θαλάσσιος (ἢ ἱππίδια), ἰουλὶς (μάργος), κίχλαι καὶ κόσσυφοι (θαλάσσιοι, ἰχθύες πετραῖοι μαλακόσαρκοι, ὧν αἱ μὲν κίχλαι ποικιλόστικτοι, οἱ δὲ κόσσυφοι μελανόστικτοι), κάπρος (σκληρότατος, τραχύδερμος ἰχθύς, ἄριστος ἐν Ἀμβρακίᾳ, νέκταρος ἄνθος), κίθαρος (καρχαρόδους, μονήρης, φυκοφάγος ἰχθύς, τὴν γλῶσσαν ἀπολελυμένος, καρδίαν λευκὴν ἔχων καὶ πλατεῖαν, λευκὸς καὶ πυῤῥός), κόρδυλος (ἰχθὺς ἀμφίβιος, ὁ αὐτὸς καὶ κούρυλος καὶ κορύδυλις), κάμμοροι (γένος καρίδων, κάμμαροι, cammari), καρχαρίας (λάμια, σκύλλα), κεστρεὺς (διάφορα εἴδη τούτου κέφαλος, κεφαλῖνος ἢ βλεψίας, χελλῶνες, μυξῖνος, μύξος, σαργός, φεραῖος· οἱ κεστρεῖς ἐνομίζοντο νήστεις καὶ ἄσιτοι, ὡς μὴ ἐσθίοντες δελέατα ἔμψυχα καὶ σάρκας· ὅθεν καὶ ἡ παροιμία «κεστρεὺς νηστεύει», ἐπὶ τῶν δικαιοπραγούντων μέν, μηδὲν δὲ πλέον ἀπὸ τῆς δικαιοσύνης ἀποφερομένων· ἄριστοι δὲ κεστρεῖς ἦσαν ἐν Αἰγίνῃ καὶ Σκιάθῳ), κορακῖνος (θαλάσσιος καὶ ποτάμιος ἐν Νείλῳ, ὅμοιος τῷ μελανούρῳ, ὀνομαζόμενος καὶ σαπέρδης, παρ' Ἀλεξανδρεῦσι πλάταξ καὶ πλατίστακος, μελανοπτέρυξ), κυπρῖνος *), κωβιὸς (λευκὸς καὶ μέλας, θαλάσσιος καὶ ποτάμιος, καὶ κῶθος καὶ κώθων, κάλλιστος ὁ Φαληρικός), κόκκυξ (ἐρυθρὸς ἰχθύς), κύων καρχαρίας (ἐν Τορώνῃ ἄριστος), λάβραξ (μονήρης, σαρκοφάγος, σοφώτατος πάντων ἰχθύων, ἄριστοι οἱ Μιλήσιοι οἱ ἐκ τοῦ Γαίσωνος ποταμοῦ ἢ τῆς Γαισωνίδος λίμνης μεταξὺ Πριήνης καὶ Μιλήτου, καὶ ἐν Καλυδῶνι καὶ ἐν τῇ πλουτοφόρῳ Ἀμβρακίᾳ), λάτος (λευκότατος καὶ ἥδιστος ἰχθύς, ἄριστος κατὰ τὴν Ἰταλίαν καὶ τὸν Νεῖλον), λειόβατος (καὶ ῥίνη, λευκόσαρκος), μύραινα (σμύραινα, περὶ ἧς ψευδῶς ἐπεκράτει ἡ δόξα, ὅτι ἐξερχομένη εἰς τὰ τεναγώδη μέρη ἐμίγνυτο μετὰ τῶν ἔχιων ἢ ἐχιδνῶν), μῦρος (διάφορος τῆς μυραίνης, μελανίζων καὶ ὑποπυῤῥίζων), μαινίδες (ὅμοιαι πρὸς τὰς σμαρίδας), μελάνουρος (ἐστιγμένος περὶ τὸ ὀρροπύγιον, πολύγραμμος καὶ μελανόγραμμος· ὅμοιος αὐτῷ ψύρος ἢ

*) Μᾶλλον λιμναῖος καὶ ποτάμιος ἰχθὺς τῶν σαρκοφάγων καὶ συναγελαστικῶν, carpe.

ψόρος), μόρμυρος (μόρμυλος, μύρμη, τροφιμώτατος ἰχθύς), νάρκη (γνωστὴ διὰ τὴν ναρκωτικὴν αὐτῆς ἰδιότητα, δι' ἧς θηρεύει τὰ πρὸς τροφὴν αὐτῆς χρήσιμα ἰχθύδια, ἥτις μάλιστα διαπέμπεται καὶ διὰ τῶν ξύλων καὶ τριοδόντων εἰς τὰς χεῖρας τῶν κρατούντων αὐτά), ξιφίας (ὀνομασθεὶς οὕτω διὰ τὸ μέγεθος τοῦ ὀστώδους ἄνω ρύγχους αὐτοῦ, ἐξισουμένου τῷ ὅλῳ αὐτοῦ μεγέθει, ὅπερ καὶ ἐκαλεῖτο ξίφος, ἄριστος ἐν Βυζαντίῳ καὶ ἐν τῇ Πελωριάδι ἄκρᾳ, τῇ πρὸς τὸν πορθμὸν ἀκτῇ τῆς Σικελίας), ὀρφὼς (καὶ ὀρφός, σαρκοφάγος, καρχαρόδους, μονήρης, πρόσγειος μᾶλλον ἢ πελάγιος), ὄρκυνος (ἐκ τῶν Γαδείρων καὶ τῶν Ἡρακλείων στηλῶν διασκεδαζόμενος εἰς τὰ λοιπὰ μέρη τῆς Μεσογείου), ὄνος καὶ ὀνίσκος (γάδος ἐν Ἀνθηδόνι, γαλλερίας, γελλαρίας καὶ καλλαρίας, ἴσως ἐντεῦθεν καὶ ἡ κοινὴ λέξις μπακαλάρος ἡ σημαίνουσα τοῦτον τὸν ἰχθύν), πάγουρος, πηλαμὺς (ἐν Πόντῳ, Βοσπόρῳ καὶ Ἑλλησπόντῳ μᾶλλον ἐνδιαιτωμένη), πέρκη (ποικίλη τὰς γραμμὰς καὶ πλαγίας ἔχουσα ῥάβδους· ὅθεν καὶ αἱ παροιμίαι «ἕπεται πέρκη μελανούρῳ» καὶ «πέρκαισι καθηγητὴς μελάνουρος»), ῥαφίδες (καὶ βελόναι, ἀνόδοντες), ῥίνη (ἐξαίρετος ἐν Σμύρνῃ καὶ Μιλήτῳ), σκάρος (δύο εἴδη, ὀνίας καὶ αἴολος, ἄριστος ἐν Ἐφέσῳ, ἐν Καλχηδόνι, ἐν Βυζαντίῳ), σπάρος, σκορπίος (σκόρπαινα καὶ σκορπίς, πελάγιος πυῤῥός, τεναγώδης μελανίζων, ξηρόσαρκος, καλοὶ ἐν Θάσῳ), σκόμβρος, σαργὸς (σκληρὸς καὶ πανοῦργος περὶ τὴν ἁλιείαν ἰχθύς· διάφοροι δὲ τούτου οἱ σαργῖνοι), σάλπη (ποικίλη, πολύγραμμος καὶ ἐρυθρόγραμμος, καλλίστη ἐν Μιτυλήνῃ, ἐνίοτε ὁ σάλπης), συνόδοντες καὶ συναγρὶς (κατ' ἄλλους σινόδοντες), σαῦρος (ἐκ τῶν καρχαριῶν), σκεπῖνος καὶ ἀτταγῖνος καὶ σκέπανος), σκίαινα (σκιαθίς, σκιαδεύς), συαγρίδες (ἴσως παραφθορὰ τοῦ ὀνόματος συναγρίδες), σύαξ, σφύραινα (κέστρα ἀττικῶς), τρίγλη (ἴσως τὸ ὄνομα ἐκ τοῦ τρὶς γεννᾶν, ξανθοχρῶτες καὶ παντόστικτοι, ἄρισται αἱ ἐρυθρόχρωτες Αἰξονικαί, εἶτα αἱ ἐν Θάσῳ, Τέῳ, Μιλήτῳ, Ἐρυθραῖς), ταινίαι (πλεῖσται καὶ κάλλισται πρὸς τῇ Ἀλεξανδρείᾳ καὶ ἐν Σελευκείᾳ), τράχουροι (ξηροὶ ἰχθῦς), ταυλωπίας ἢ αὐλωπίας, ὗς (ὕαινα, ἐν Αἴνῳ καὶ Πόντῳ), ὕκης (συγχεόμενος μετὰ τοῦ ἐρυθρίνου καὶ τῆς ἰουλίδος), φάγρος (γλυκὺς καὶ παρα-

στύφων καὶ τρόφιμος, παραπλήσιος τῷ γένει πρὸς τοὺς ἀνθίας, ὀρφούς, συνόδοντας, συναγρίδας κ. τ. τ.), χόνναι (πεποικιλμέναι ἐρυθραῖς καὶ μελαίναις γραμμαῖς), χελιδὼν (ἡ θαλασσία), χρόμις (μέγας ἐν Πέλλῃ, πίων ἐν Ἀμβρακίᾳ), χρύσοφρυς (γλυκύτατος καὶ τροφιμώτατος, πίων ἐν Ἐφέσῳ), χαλκίδες, θρίσσαι, τριχίδες (ἑκατὸν τοῦ ὀβολοῦ, τριχίαι), ἐρίτιμοι σάρδινοι, ἀθερίναι (ὅμοιοι οὗτοι), θρᾶτται, ψῆτται (ἐν Ἐλευσῖνι ἐκ τῶν σελαχῶν, ῥόμβος παρὰ Ῥωμαίοις). Ἐκτὸς τούτων ἀναφέρονται παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἰχθυολόγοις καί τινα ἄλλα σπανιώτερα καὶ μᾶλλον ἀπροσδιόριστα ἰχθύων ὀνόματα. Ἰδίως ἀναφέρομεν ἐνταῦθα τὰς πολυαρίθμους μαινίδας (ἀρίγγας) καὶ ἀφύας ἢ τριχίας (σαρδέλλας), αἵτινες εἰσήγοντο τεταριχευμέναι ἐκ τῶν ἀκτῶν τοῦ Εὐξείνου Πόντου, καὶ διὰ τοῦτο κατ' ἐξοχὴν αὐταὶ ἐκαλοῦντο ταρίχη ἢ ταριχεύματα, οὖσαι δὲ εὔωνοι ἀπετέλουν τροφὴν προσφιλῆ καὶ εὐπρόσδεκτον καὶ αὐτῷ τῷ λαῷ μάλιστα ἐν Ἀθήναις, ὅπου διὰ τὴν ἀφθονίαν περιεφρονεῖτο ὑπὸ τῶν πλουσίων καὶ ἐκαλεῖτο πτωχικὸν ὄψον, ἐν ᾧ ἐν ἄλλαις πόλεσιν ὑπερεθαυμάζοντο καίτοι πολὺ χείρονες γινόμεναι· προὐτιμᾶτο δὲ τούτων ἡ ἀφρῖτις, ἐπηνοῦντο δὲ καὶ αἱ ἐγχώριοι Φαληρικαί. Ὅσον δὲ εὔωνοι ἦσαν ἐν Ἀθήναις, ἑκατὸν τιμώμεναι ἑνὸς ὀβολοῦ, τοσοῦτον ἐσπουδάζοντο αὐτόθι ἀνέκαθεν μέχρι καὶ μεταγενεστέρων χρόνων. Περὶ τῆς μεγάλης εὐτελείας καὶ εὐθηνίας αὐτῶν μαρτυροῦσιν αἱ παροιμίαι «ταρίχους ἀξιώτερα» καὶ «ἀφύων τιμή», ἐπὶ τῶν μικροῦ παρ' ἄλλοις τιμωμένων· ὡς καὶ τὸ ταριχοπωλεῖον ἀναφέρεται ὡς μέρος, ὅπου ἐπωλοῦντο τὰ εὐτελῆ ταρίχη, καὶ τὰ αὐτὰ ταρίχη, μετὰ τοῦ ἔτνους συνδυαζόμενα καὶ ἀντιτιθέμενα πρὸς τὰ ὀρνίθεια καὶ σύεια καὶ λαγῷα κρέα, παρίστανται ὡς τροφὴ οἰκετικὴ καὶ πενιχρά. Ἀλλ' ὅμως οὐχὶ καὶ πάντα τὰ ταρίχη ἦσαν ἀφύαι, ἀλλ' ἐννοητέον ὑπὸ ταῦτα καὶ τὰ ἄλλως λεγόμενα τεμάχη, ἢ τεταριχευμένα τεμάχια διαφόρων ἰχθύων (παστὰ ὀψάρια), προερχόμενα ἐκ διαφόρων τόπων· διὸ ταρίχη Ποντικά, Φρύγια, Αἰγύπτια, Σαρδῷα, Γαδειρικά, ὡς καὶ πάλιν ὡραῖα τεμάχη σκόμβρων, κεστρίνων, κύβων, θυννίδων κ. τ. τ.

§ 5. Ἐκτὸς τούτων τῶν παντοίων ἰχθύων, ἢ προσφάτων,

ἁλιευομένων ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς θαλάσσαις, ἢ τεταριχευμένων, μεταφερομένων ἐξ ἀπωτέρων θαλασσῶν, ὁ ἑλληνικὸς φάρυγξ ἦν εἰθισμένος καὶ ἐν ταῖς τροφαῖς ταῖς ἐκ διαφόρων θαλασσίων μαλακίων, μαλακοστράκων καὶ ὀστρακοδέρμων. Ἐκ τῶν πρώτων ἀναφέρομεν τοὺς πολύποδας, τὰς σηπίας, τὰς τευθίδας καὶ τοὺς διαφέροντας τούτων τεύθους, καλοὺς καὶ ἀφθόνους ἐν Ἀμβρακίᾳ, μαλάκια ἔχοντα ὀκτὼ πλεκτάνας ἢ ἁπλούστερον πόδας· διὸ καὶ παρ' ἡμῖν ἐπεκράτησεν ἡ λέξις ὀκτάπους (ὀκταπόδιον) ὡς προσηγορία τοῦ μείζονος τῶν μαλακίων, τοῦ πολύποδος· ἐκ τῶν δευτέρων ἀναφέρομεν τοὺς καράβους, καρκίνους, ἀστακούς, καρίδας, παγούρους, καὶ ἐκ τῶν ὀστρακοδέρμων τὰ ὄστρεα, τοὺς ἐχίνους, τοὺς κτένας, τοὺς μύας ἢ μύακας (τὰ μύδια), τὰς λεπάδας (πεταλίδας), τὰς χήμας (τὰς τραχείας τὰς λεγομένας βασιλικὰς καὶ τὰς λείας), τὰς πίννας, καὶ ἄλλα κογχύλια, ὧν ἡ λεπτομερὴς ἔρευνα καὶ σπουδὴ παραλειπτέα ἐνταῦθα. Σημειωτέοι μόνον οἱ σωλῆνες, καθ' ὅσον καὶ οἱ ἁλιεῖς πάντων τούτων ἐκαλοῦντο σωληνισταὶ ἢ σωληνοθῆραι. Μένει δὲ ἀβέβαιον, ἂν οἱ Ἕλληνες ἤσθιον καὶ χελώνας καὶ βατράχους. — Ἐν γένει δὲ οἱ Ἕλληνες ἀπένεμον τὰ πρωτεῖα τοῖς τοιούτοις θαλασσίοις ζώοις, ὧν ἡ σάρξ ἦν πλησιεστέρα τῷ κρέατι τὴν γεῦσιν, καὶ διὰ τοῦτο ἐκ πολλῶν ἰχθύων πελαγίων καὶ ποταμίων προὐτίμων τοὺς πρώτους ὡς μᾶλλον κρεώδεις. Ἰδίως δὲ περὶ πλείστου ἐποιοῦντο τὴν προπαρασκευὴν αὐτῶν, τὴν ἄρτυσιν τῶν ὄψων, καὶ αὕτη ἦν ἔργον τῆς καλουμένης ὀψοποικῆς ἢ ὀψαρτυτικῆς, ἥτις καὶ γενικώτερον μαγειρικὴ ἐκαλεῖτο, εἰ καὶ ὁ ὀψοποιὸς διέφερε τοῦ μαγείρου, καθ' ὅτι ὁ μὲν πρῶτος ἠσχολεῖτο περὶ τὴν ἁπλῆν σκευασίαν τῶν διαφόρων ἐδεσμάτων παρὰ τῷ πυρὶ καὶ τῇ λοπάδι, ὁ δὲ μάγειρος εἶχε πλείονας καὶ ὑψηλοτέρας φροντίδας τοῦ συνιδεῖν τὸν τόπον, τὴν ὥραν, τὸν καλοῦντα, τὸν δειπνοῦντα πάλιν, καὶ πότε ἔδει καὶ τίνα ἰχθὺν ἀγοράσαι, καὶ ἡ μαγειρικὴ ἐθεωρεῖτο ὡς τέχνη μὴ ἔχουσα ὅρον καὶ ἀπαιτοῦσα κατὰ τὴν παρὰ τοῖς κωμικοῖς διασυρομένην μαγειρικὴν ἀλαζονείαν γνώσεις ἀστρονομικάς, γεωμετρικάς, στρατηγικὰς κ. τ. Οὐχ ἧττον ὅμως παρ' ἀμφοτέροις ἦν ἀπαραίτητος ἡ γνῶσις οὐχὶ μόνον τῶν συστατικῶν καρυκευμάτων ὄψου τινὸς καὶ

τῆς ἀναλογίας αὐτῶν καὶ τοῦ τρόπου τῆς ἑψήσεως, ἀλλὰ καὶ τί μέρος ἑκάστου ζώου ἢ ἰχθύος ἦν κατάλληλον πρὸς τοιοῦτον ἔδεσμα, ἑπομένως ἡ γνῶσις ἡδυσμάτων, ὑποτριμμάτων, ἡ χρῆσις ἠτρίων, ὑπογαστρίων, μητρῶν κ. τ. τ. Μετήρχοντο δὲ τὴν μαγειρικὴν καὶ ὡς θεωρητικὴν διδασκαλίαν καὶ τέχνην, καὶ εἶχον καὶ ἐκτεταμένην μαγειρικὴν φιλολογίαν, ὀψαρτυτικὰ συγγράμματα καὶ ὀψαρτυτικὰς γλώσσας ὑπὸ διαφόρων συγγραφέων, ὧν εἷς μάλιστα, Ἀρχέστρατος ὀνόματι, ἐκ Γέλας τῆς Σικελίας, περιῆλθε πᾶσαν γῆν καὶ θάλασσαν, ἵνα σπουδάσῃ καὶ ἐκμάθῃ τὰ ἑκασταχοῦ ἄριστα τῶν ὄψων, καὶ συνέταξε Γαστρονομίαν. Διὸ καὶ ὁ Μουσώνιος δυσανασχετεῖ παρὰ Στοβαίῳ λέγων· «εἰς τοῦτο προεληλύθαμεν λιχνείας καὶ ὀψοφαγίας, ὥστε καθάπερ μουσικὰ καὶ ἰατρικά, οὕτω καὶ μαγειρικὰ πεποίηνταί τινες συγγράμματα, ἃ τὴν μὲν ἡδονὴν καὶ πάνυ αὔξει τὴν ἐν τῷ φάρυγγι, τὴν δ' ὑγίειαν διαφθείρει». Περιφημόταται δὲ κατὰ τοῦτο τὸ εἶδος τῆς καλλιτεχνίας καὶ φιλολογίας ἦσαν ἡ Σύβαρις, ἡ Χίος καὶ αἱ Συρακοῦσαι.

§ 6. Περὶ δὲ τῆς παρασκευῆς καὶ σκευασίας αὐτοῦ τοῦ κρέατος σημειωτέον ὅτι οἱ ὁμηρικοὶ χρόνοι ἐγίνωσκον μόνον τὸ ἐν ὀβελῷ ὀπτᾶν, ὅπερ λίαν συνῇδε πρὸς τὴν ἔντονον ἁπλότητα τοῦ τότε βίου, καὶ τοιαύτην ἁπλῆν δίαιταν ἀπέδωκεν ὁ ποιητὴς ἀδιακρίτως πᾶσι, βασιλεῦσιν, ἰδιώταις, νέοις πρεσβύταις, παρατιθεὶς πᾶσιν ὀπτὰ βόεια κρέατα, καὶ οὐχὶ ἰχθῦς ἢ ὄρνιθας ἢ μελίπηκτα πέμματα, λογιζόμενος ὅτι αἱ ἰσχυρόταται τῶν ἐπιθυμιῶν ἦσαν αἱ περὶ τὴν ἐδωδὴν καὶ πόσιν καὶ ἐπιθυμῶν συντελέσαι πρὸς διατήρησιν τῆς πρώτης ἀρετῆς καὶ μητρὸς πάντων τῶν καλῶν σωφροσύνης. Πρὸς τοιαύτην ἁπλῆν ὄπτησιν τοῦ κρέατος οὐδὲ σκεύη πολλὰ ἀπῃτοῦντο· πρὸς τοῦτο ἤρκουν ἡ μαγειρικὴ τράπεζα, ἐφ' ἧς διῃρεῖτο τὸ κρέας, καλουμένη κρεῖον, εἶτα ὁ ὀβελός, ἐν ᾧ περιεπείρετο τὸ ὀπτηθησόμενον, εἶτα δύο στηρίγματα τοῦ περιστρεφομένου περὶ τὴν ἀνθρακιὰν ὀβελοῦ, καλούμενα κρατευταί, καὶ μετὰ ταῦτα σανίς τις, ὁ εἰλεὸς ἢ τὸ εἰλεόν, ἐφ' οὗ ἐπεχέοντο τὰ ἤδη ὀπτὰ κρέατα, ἵνα τμηθῶσιν εἰς μικρὰ τεμάχια (ὅπερ μετὰ ταῦτα ὠνομάσθη ξάνιον ἢ ἐπίξηνον ἢ ἐπικόπανον). Ταύτην τὴν λιτότητα

διεδέξατο καὶ ἐνταῦθα ἡ εἰς τὴν πολυτέλειαν καὶ λιχνείαν πρόοδος· διότι κατὰ μικρὸν προσετέθησαν τοῖς ὀπτοῖς κρέασι τὰ ἑφθὰ (βραστὰ) καὶ τὸ ἕψειν ἢ ὀπτᾶν ἐν ἐλαίῳ, ὅπερ εἶχε μεγίστην σημασίαν ἐν τῇ γαστρονομικῇ ὀψοποιίᾳ τῶν ἀρχαίων μάλιστα περὶ τὴν σκευασίαν τῶν ἰχθύων, ὡς καὶ παρ' ἡμῖν, καὶ ἐν πολλοῖς ἀντικαθίστα τὸ παρὰ τοῖς νεωτέροις γενικῶς εὔχρηστον βούτυρον· διὰ τὴν τοιαύτην μεγάλην χρῆσιν τοῦ ἐλαίου καὶ αὐτὸ τὸ βούτυρον ἐκαλεῖτο ἐνίοτε ἔλαιον ἐκ γάλακτος. Ἰδίως δὲ ὁ βούτυρος ἢ τὸ βούτυρον ἀναφέρεται ὡς πολυτελέστατον ἔδεσμα τῶν βαρβάρων ἐθνῶν καὶ διακριτικὸν τῶν πλουσίων ἀπὸ τῶν τοῦ δήμου, καὶ ἐγίνετο πλεῖστον ἐκ τῆς βοός, ὅθεν καὶ τοὔνομα, ἀλλὰ παχύτατον ἐκ τοῦ γάλακτος τῶν προβάτων. Ἀδύνατον δὲ ἐνταῦθα εἰσχωρῆσαι εἰς πλείονας λεπτομερείας περὶ τῆς ποικιλίας τῶν διαφόρων ἑφθῶν βρωμάτων κσὶ ζωμῶν καὶ καρυκευμάτων, διότι καὶ ἡ ὕλη τόσον ἄρθονος, ὥστε ὀγκώδη λεξικὰ μαγειρικῆς καὶ γαστρονομίας ἠδύνατό τις συντάξαι ἐκ τῶν ἐναπολειφθεισῶν περὶ διαφόρων ἐδεσμάτων εἰδήσεων. Ἄλλως δὲ ὁ μὲν φίλοψος καὶ φιλάρχαιος ἀναγνώστης παραπέμπεται εἰς τὸν κυκεῶνα τῶν Δειπνοσοφιστῶν τοῦ Ἀθηναίου, ἡμεῖς δὲ ἀρκούμεθα ὑποδεικνύοντες διὰ βραχέων τὰ κυριώτερα ἔργα καὶ σκεύη τῆς ἀρχαίας μαγειρικῆς. Καὶ τὰ μὲν ἔργα τῶν μαγείρων ἦσαν εὖσαι (ἀφεῦσαι, καψαλίζειν), καθῆραι, κόψαι, τεμεῖν, διατεμεῖν, ῥαχίσαι, ἑψῆσαι, ὀπτῆσαι, ἀπανθρακῶσαι, μάξαι, διηθεῖν, διαττᾶν, ἀποβράττειν, τρίβειν ἐν θυΐᾳ, σταθεύειν, ἡδύνειν, ἀρτύειν, σκευάζειν, ὀνθυλεύειν (σημαῖνον τὰς περιττοτέρας ἀρτύσεις ὄψων, παραγεμίζειν), σάττειν, καρυκεύειν, καπνίζειν· πρὸ πάντων ἦδον τὰ χοιρίδια ἐν βόθροις, οἳ ἐκαλοῦντο εὔστραι. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι πρὸς τοιαῦτα πολυπληθῆ ἔργα καὶ ὄψα ἀπῃτοῦντο καὶ σκεύη μαγειρικὰ οὐκ ὀλίγα. Ἀναφέρονται ἡμῖν κοπίδες, μαχαιρίδες, σφαγίδες, δορίδες, καὶ ἐκτὸς τῶν προμνησθέντων ὁμηρικῶν ξανίου (ἐπικοπάνου, ἐπιξήνου, ἑλεοῦ), τῶν ὀβελῶν (ὀβελίσκων), τῶν κρατευτηρίων κ. τ. λ. ἐσχάραι καὶ ἐσχαρίδες, τάγηνα (τήγανα, φρύγετρα, κοδομεῖα), χύτραι, (χυτρίδες), λοπάδες (κακκάβαι), λέβητες, ἁρπάγη, λύκος (ἑξαυστήρ), τορύνη (ἐόργη), ζωμήρυσις, ἐτνήρυσις, λίστρον (ταγηνοστρόφιον),

μάκτρα, σκάφη, μαγίς, σκαφίς, θυΐα (ἴγδις, δοίδυξ), πατάνη (πατάνιον, εὐπέταλον λοπάδιον, πατέλλιον), ἠθμός, τυρόκνηστις, πέλυξ· ἀλετρίβανον, γαστρόπτης, δευτήρ, ἐχῖνοι, χαλκία, κρίβανοι, βαῦνοι, ἰπνοί, ἰπνολεβήτιον, θερμαντήρ, χυτρόγαυλον, σείσων (ψήστης, παττάλια), κρεωστάθμη μετὰ τῆς ἀρτάνης, χυτρόποδες.

§ 7. Ἐκ δὲ τοῦ γάλακτος τῶν κατοικιδίων μαστοφόρων κατεσκευάζετο σχεδὸν μόνον τυρός, ὅστις, εἴτε μόνος ἐτρώγετο, εἴτε ὡς ἓν τῶν συστατικῶν ἀρτυμάτων ἄλλων βρωμάτων ἐχρησίμευεν, ἀπετέλει ἓν τῶν οὐχὶ ἀσημάντων τροφίμων τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Ὡς ἥδυσμα ἐχρησίμευεν ὁ τυρὸς οὐχὶ μόνον ἐν τοῖς πέμμασι καὶ πλακοῦσι μετὰ τοῦ μέλιτος (τυροῦντες), ἀλλὰ καὶ ἐν διαφόροις ἐδέσμασι κρεῶν καὶ ἰχθύων (τυροῦν, φαρμσκεύειν τυροῖς), μετ' ἄλλων ἀρτυμάτων καὶ ἐλαίου, ἀσταφίδων, μαράθρου, ἀνήθου, νάπυος, σιλφίου, κοριάννου, κυμίνου, καππάρεως, ὀριγάνου, πεπέρεως, καρδάμου, θύμου, ἡδυόσμου (μίνθης) κ. τ. τ. Ἀλλὰ καὶ μόνος ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὡς τράγημα μετ' ὀπωρῶν ἢ μελιπήκτων ἐτρώγετο ὁ τυρὸς ἢ χλωρὸς ἢ ξηρός, ὅτε ἐκαλεῖτο ἰσχνός. Καὶ ὀξερίας δέ τις τυρὸς ἀναφέρεται ὡς Σικελικὸν ἔδεσμα, ἔτι δὲ καὶ τροφαλὶς τυροῦ (ἆρά γε χλωρὸς τυρὸς ἢ κεφαλὴ τυροῦ;) καὶ μετὰ τῶν ἐλαιῶν ὡς λιτὸν ἔδεσμα ἀναφέρεται νησιωτικὸς (Κύθνιος) τυρός. Ὡς ἄριστος ἐφημίζετο ὁ Σικελικὸς τυρός, εἶτα καὶ ὁ Χερρόνησίτης. Ἐκτὸς δὲ τοῦ Σικελικοῦ τυροῦ ἀναφέρεται ἄλλος τυρὸς αἴγειος ἥδιστος, μὴ ἔχων σύγκρισιν πρὸς ἄλλον, ὁ καλούμενος Τρομιλικὸς ἐκ τῆς ἐν Ἀχαΐᾳ πόλεως Τρομιλείας. Ἐπίσης ἀναφέρεται ὀπίας τυρός, ὁ ὁριμύς, ὁ πηγνύμενος τῷ ὀπῷ τῆς συκῆς. — Τὰ δὲ ὠὰ ἢ παρετίθεντο ἐν ταῖς δευτέραις λεγομέναις τραπέζαις μετὰ μελιπήκτων, ἢ ἦσαν ἐν χρήσει πρὸς ἄρτυσιν ἄλλων βρωμάτων, καὶ πρὸς τοῦτο μετεχειρίζοντο μάλιστα τὴν λέκιθον ἢ τὰ χρυσᾶ τῶν ὠῶν, ὡς ἐγίνετο ἰδίως κατὰ τὴν σκευασίαν τοῦ θρίου· «στέαρ ὕειον ἑφθὸν μετὰ γάλακτος μίγνυ χόνδρῳ παχεῖ, συμφυράσας δ' αὐτὰ τυρῷ χλωρῷ καὶ λεκίθοις ὠῶν καὶ ἐγκεφάλοις, περιβαλὼν συκῆς φύλλῳ εὐώδει, ζωμῷ ὀρνιθείῳ ἢ ἐριφείῳ ἕνεψε,

ἔπειτα ἐξελὼν καὶ τὸ φύλλον ἀφελών, ἔμβαλε εἰς ἀγγεῖον γέμον μέλιτος ζέοντος· καὶ τὸ μὲν ὄνομα τῷ ἐδέσματι προσέθηκε τὸ φύλλον (θρῖον), ἡ δὲ μίξις πάντα ἐξ ἴσου δέχεται, τῶν δὲ λεκίθων πλέον, ὅτι πηγνύουσι καὶ συνιστᾶσιν». Ἐθεωροῦντο δὲ πρωτεύοντα ὠὰ τὰ τῶν ταῶν, εἶτα τὰ χηναλωπέκεια, χήνεια, ὀρνίθεια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΙΚΟΣΤΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ.

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΠΟΤΩΝ.

§ 1. Πρὶν ἢ ὁμιλήσωμεν περὶ τῶν διαφόρων ποτῶν τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι συνήθων, προτάττομεν τὴν παρατήρησιν, ὅτι καὶ ἐν τούτοις διετήρησαν καθ' ὅλην τὴν ἀκμὴν τῆς αὐτονομίας αὐτῶν τὴν αὐτὴν μετριοπάθειαν καὶ ἐγκράτειαν, οἵαν ἀπεικονίζει ἡμῖν ἡ ἀρχαία λιτὴ καὶ κατὰ τὴν τροφὴν δίαιτα, καὶ μακρὰν ἀπέχοντες τοῦ πίνειν διάφορα γλυκέα καὶ μεθυστικὰ ἢ πνευματώδη ποτά, οἷα ἡ νεωτέρα λιχνεία ἐφεῦρεν, οὐδ' αὐτὸν τὸν οἶνον προήγαγον εἰς τὴν παρὰ Ῥωμαίοις ἐξεζητημένην σκευασίαν καὶ ἐπὶ πολὺν χρόνον διατήρησιν, οὐδὲ ἄκρατον μάλιστα ἠδύναντο πίνειν αὐτόν. Λέγεται μάλιστα ὅτι ἐν προγενεστέροις χρόνοις πρὸ τῆς εὑρέσεως τοῦ Διονυσιακοῦ καρποῦ τὴν πρώτην μεταξὺ τῶν ποτῶν θέσιν ἐπεῖχε τὸ γάλα (γαλακτοτροφία), πολὺ δὲ μεταγενεστέρως συνιστᾶτο ἡ χρῆσις αὐτοῦ ὡς ποτοῦ ὑγιεινοῦ καὶ ὡς σιτίου, ἔχοντος δύναμιν ἐμβριθῆ καὶ πολύτροφον. Ἐκ δὲ τῶν διαφόρων γαλάκτων συνιστᾶτο ἰδίως τὸ προβάτειον ὡς γλυκύτερον καὶ θρεπτικώτερον, ἀλλὰ καὶ παχύτερον· διὸ καὶ κακοστομαχώτερον· εἶτα τὸ αἴγειον γάλα, ὅπερ ἐκρίνετο εὐστομαχώτατον, ὡς τῆς αἰγὸς νεμομένης κλαδία μᾶλλον ἢ χόρτα, ἐφημίζοντο δὲ αἱ Σκύριαι αἶγες «ὡς ἐξοχώταται ἐς ἄμελξιν γλάγους»· τὸ δὲ βόειον γάλα, θεωρούμενον ὡς ἰαματικώτερον τούτων καὶ εὐκοιλιώτατον, ἦν ἐν ἐξαιρέτῳ χρήσει, καὶ ἐν Ἀρκαδίᾳ ἔπινον αὐτὸ οἱ

φθισικοί, ἢ συντηκτικοὶ ἢ καχέκται, διότι κατὰ τὸ ἔαρ μάλιστα οἱ παντοβόροι βόες ἐνέμοντο τὰ μάλιστα χυμώδη καὶ σπαργῶντα χόρτα. Ἐπίσης ἰαματικὸν ἐθεωρεῖτο καὶ τὸ ὄνειον γάλα. Ἵππειον δὲ γάλα καὶ ὀξύγαλα ἀναφέρονται ἐσθίοντες μόνον οἱ γαλακτοφάγοι καὶ ἱππημολγοὶ Σκύθαι.

§ 2. Ἀλλ' εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς κατέλαβεν ἀναμφισβητήτως τὰ πρωτεῖα ὡς ποτὸν ὁ οἶνος, ὃν παρῆγεν ἄφθονον καὶ πανταχοῦ ἡ ἑλληνικὴ χώρα, καίτοι διαφέροντα τὴν ποιότητα καὶ ἀρετήν. Καὶ κατὰ μὲν τὸ χρῶμα διεκρίνοντο ἰδίως τρία εἴδη οἴνου, ὁ μέλας ἢ ὑπέρυθρος (ὁμηρικῶς αἴθοψ οἶνος), ὁ λευκὸς καὶ ὁ κιρρὸς ἢ κιτρινωπός. *) Ὁ μὲν μέλας οἶνος ἐνομίζετο δυνατώτατος καὶ θρεπτικώτατος, ἧττον ὁ στυφρὸς ἢ στυπτικὸς ὁ μὴ γλυκάζων, μᾶλλον δὲ ὁ γλυκάζων, ὅστις παχύνων μᾶλλον τὰ ὑγρὰ ἧττον παρενοχλεῖ τὴν κεφαλὴν καὶ μένει ἐν ταῖς ἕξεσι τῶν πινόντων ἐπὶ πλεῖστον χρόνον· ὁ δὲ λευκὸς ἐθεωρεῖτο λεπτὸς καὶ ἀδύνατος, θερμὸς καὶ ἔχων τάσιν ἀνωφερῆ, καὶ διὰ τοῦτο τὴν κεφαλὴν διάπυρον ποιῶν, ὁ δὲ κιρρὸς ἦν ξηραντικὸς καὶ ἐθεωρεῖτο πεπτικώτερος. Περὶ δὲ τῶν ἐν Ἑλλάδι οἰνοφόρων τόπων ἠδυνάμεθα εἰπεῖν ὅτι πάντες ἀνεξαιρέτως παρῆγον οἶνον οἱ μὲν καλλίονος, οἱ δὲ χείρονος ποιότητος, καὶ ἑπομένως περιττὸν καὶ ἀδύνατον τὸ καταλέξαι τοσοδαποὺς οἴνους, ὅσαι καὶ αἱ χῶραι καὶ αἱ νῆσοι τῆς Ἑλλάδος. Διὸ ἀναφέρομεν ἐνταῦθα μόνον τοὺς κυριωτέρους καὶ ἐξαιρέτους αὐτῶν. Καὶ ἐκ μὲν τῶν οἴνων τῆς ἑλληνικῆς ἠπείρου καὶ Πελοποννήσου διεκρίνοντο ὁ Σικυώνιος καὶ ὁ Φλιάσιος· ἐπίσης ἠσκεῖτο σημαντικὴ ἀμπελουργία ἐν Ἐπιδαύρῳ, Λακωνίᾳ, Μεσσηνίᾳ, ἐν Θήβαις, ἐν Παρνασσῷ, ἐν Ἀττικῇ καὶ ἐν Εὐβοίᾳ. Ἀλλ' ἀσυγκρίτως μᾶλλον διεκρίνοντο ἐπὶ ἀμπελουργίᾳ αἱ νῆσοι καὶ τὰ παράλια τοῦ Αἰγαίου πελάγους, ἰδίως ἡ Χίος, ἡ Λέσβος, ἡ Θάσος, ἡ Λῆμνος, ἡ Ῥόδος, ἡ Κῶς, ἡ Ἰκαρία, ἡ Κρήτη, ἡ Κύπρος, ἡ Πεπάρηθος, ἡ Νάξος, ἡ Ζάκυνθος, ἡ Ἰθάκη, ἡ Κέρκυρα. Ὡς χῖος δὲ οἶνος ἄριστος καὶ τίμιος ἦν ὁ ὑπέρυθρος ἢ μέλας Ἀριούσιος. ἀλλὰ καὶ ἀνεφάνη παρὰ τοῖς Χίοις πρώτοις ἡ τοῦ οἴνου κατασκευή, ὡς καὶ

*) Τέσσαρα δὲ εἴδη διακρίνει ὁ Πλίνιος album, fulvum, sanguineum, nigrum.

τὸ φυτεύειν καὶ καλλιεργεῖν ἀμπέλους· ὁ δὲ Λέσβιος οἶνος ἐπαινεῖται ὡς ἥδιστος καὶ νεκταροσταγής, μάλιστα ὁ παλαιός, προτιμώμενος ἐνίοτε καὶ αὐτοῦ τοῦ Θασίου, ὁ δὲ Θάσιος οἶνος ἐθρυλεῖτο ὡς γενναῖος πίνειν καὶ μάλιστα ὁ χρόνιος, καὶ οὗτος εἰσήγετο ἔκπαλαι εἰς Ἀθήνας καὶ μάλιστα ἔφθανε καὶ μέχρι τῶν βορείων ἀκτῶν τοῦ Ἀδριατικοῦ κόλπου· καὶ ὁ Πεπαρήθιος δὲ οἶνος ἦν οὐχὶ τόσον περίφημος, ὅσον οἱ προηγούμενοι, ἐπίνετο δὲ ἡδέως μετὰ διατήρησιν ἐξ ἐτῶν. Καὶ ἡ Θρᾴκη δὲ ἐν γένει ἡ παραλία καὶ αἱ περὶ αὐτὴν νῆσοι ἐφημίζοντο ὡς εὔοινοι· καὶ ἐπίσημος ἦν ἐνταῦθα ὁ Μενδαῖος, οἶνος ὁ καὶ ἐκ τοῦ Ὁμήρου γνωστὸς Μαρωνείτης καὶ Ἰσμαρικός. Ἡ δὲ Ἴκαρος πάλιν ἀναφέρεται ὡς παράγουσα ἐξαίρετον οἶνον, διότι ὑποτίθεται ὑπό τινων ὅτι ἐν αὐτῇ ἐφύετο ὁ ἐπίσης καὶ ἐξ Ὁμήρου γνωστός, ὁ περίφημος Πράμνιος οἶνος. Ἀλλὰ περὶ τοῦ ὀνόματος τούτου τοῦ οἴνου ἐπικρατεῖ ἀμφιβολία· διότι τινὲς μὲν λέγουσιν ὅτι ἐν τῇ νήσῳ Ἰκάρῳ ὑπῆρχεν ὄρος, καλούμενον Πράμνος, ἔνθα ἐφύετο ὁ ἐπώνυμος αὐτοῦ οἶνος, ἄλλοι δὲ ὅτι ὠνομάσθη οὕτως ἀπὸ ἀμπέλου, καλουμένης πραμνίας, ἄλλοι πάλιν ὅτι ἐφύετο ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Σμύρνης, καὶ κατ' ἄλλους ὠνομάσθη οὕτως ὡς πρὸς παραμονὴν ἐπιτήδειος (οἱονεὶ παραμένιος;)· ἦν δὲ οὐχὶ γλυκύς, οὔτε παχύς, ἀλλ' αὐστηρὸς καὶ σκληρὸς καὶ εἶχε διαφέρουσαν δύναμιν· διὸ καὶ ὁ Ἀριστοφάνης πρὸς τοῦτον τὸν μὴ ἀγαπώμενον ἐν Ἀθήναις αὐστηρὸν οἶνον παραβάλλει τοὺς τραχεῖς ποιητάς, λέγων ὅτι ὁ δῆμος τῶν Ἀθηναίων οὔτε ποιηταῖς σκληροῖς καὶ ἀστεμφέσιν ἥδεται, οὔτε πραμνίοις σκληροῖς οἴνοις, συνάγουσι τὰς ὀφρῦς τε καὶ τὴν κοιλίαν, ἀλλ' ἀνθοσμίᾳ καὶ πέπονι νεκταροσταγεῖ. Πάντες ὅμως οὗτοι οἱ ἑλληνικοὶ οἶνοι ἀπελείποντο πολὺ τῶν μετὰ ταῦτα περιφήμων Ἰταλικῶν, οἵτινες οὐδαμῶς μνημονεύονται ἐν τῇ ἀρχαιοτέρᾳ ἐποχῇ τῆς Ἑλλάδος, ὡς ῥητῶς μαρτυρεῖ ὁ Πολυδεύκης· «οἱ παλαιοὶ οὔπω ᾔδεσαν ἀκριβῶς τὸν Ἰταλιώτην, ἐπεὶ οὐκ ἔστιν ὅντινα ἂν τούτου προὔθεσαν», εἰ καὶ λίαν πιθανόν, ὅτι ἐπὶ τῆς ἀκμῆς τῶν πόλεων τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος καὶ Σικελίας ἠσκεῖτο ἐπιμελῶς ἡ ἀμπελουργία ἐν ἐκείναις ταῖς ἐπιτηδειοτάταις πρὸς τοῦτο χώραις, καὶ ἠδύνατο εἰσάγεσθαι διὰ τῆς ἐμπορίας εἰς Ἑλ-

λάδα τὸ προϊὸν αὐτῶν, ὁ οἶνος, ὡς καὶ ὁ Σικελικὸς τυρός. Πρῶτος ἐκ τῶν Ἑλλήνων ὁ Γαληνὸς γινώσκει ἀκριβῶς καὶ ἐκτίθησι τὰς ἰδιότητας αὐτῶν, καταλέγων ὑπὲρ τοὺς τριάκοντα, ὧν ὡς ἀρίστους ἐξαίρει τὸν Φαλερῖνον, Τιβουρτῖνον καὶ Καίκουβον.

§ 3. Ἐκτὸς τῶν κατὰ τὸ χρῶμα καὶ τοὺς τόπους τῆς παραγωγῆς διαφόρων εἰδῶν τοῦ οἴνου μανθάνομεν καὶ περὶ διαφόρων τεχνητῶν σκευασιῶν αὐτῶν, αἵτινες ἐκφράζονται καὶ αὐταὶ δι' ἰδίων ὀνομάτων. Ἐν πρώτοις μανθάνομεν ὅτι ἥψον (ἕβραζον) αὐτόν, ἵνα διατηρήσωσιν αὐτὸν ἐπὶ πολὺν χρόνον καὶ ἐλαττώσωσι τὴν μεθυστικὴν αὐτοῦ δύναμιν· διότι ὁ ἀφηψημένος ἢ ἑφθὸς οἶνος οὐχὶ μόνον πινόμενος ἧττον ἐμέθυσκεν, ἀλλὰ καὶ εὐωδεστέραν καὶ βελτίονα φύσιν ἐκτᾶτο. Ὁ τοιοῦτος εἰς γλυκύτητα ἡψημένος οἶνος ἐκαλεῖτο καὶ ἁπλῶς ἕψημα, καὶ γλύξις ὁ ἔχων τὸ ἕψημα οἶνος, καὶ σίραιον δὲ (sapa, sirop) ἐκάλουν τὸν ἐκ γλεύκους ἡψημένον γλυκύν· ὁ δὲ φυσικός, ὡμὸς καὶ μὴ ἡψημένος οἶνος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοῦτον ἐκαλεῖτο ἄπυρος. Εἶτα ἀνεμίγνυον τὸν οἶνον διαφόροις μύροις, καὶ ἦσαν λίαν ἐπιζήτητοι οὗτοι οἱ μύροις κεκραμένοι οἶνοι· ἐκαλεῖτο δ' ὁ τοιοῦτος ἐκ τῶν μύρων μυρίνης ἢ μυρινίτης, ἐν ᾧ ἄλλοι προτιμῶσι γράφειν μυρρίνην ἐκ τῆς μύρρας ἢ σμύρνης, δι' ἧς ἐσκευάζετο, ἢ μυρρινίτην ἐκ τῆς μυρρίνης ἢ μυρσίνης. Πιθανώτατον δέ, ὅτι οὗτος ὁ τελευταῖος οἶνος ἦν μόνον ἓν τῶν εἰδῶν τοῦ μυροφόρου οἴνου, ὃς ἦν ἀναμφισβητήτως εὔχρηστος, ὡς μαρτυροῦσι καὶ αἱ ἐκφράσεις μύρῳ μιγνύναι καὶ μύρα πίνειν. Καὶ μετ' ἄλλων δὲ ἀρωματικῶν οὐσιῶν ἀνεμίγνυον τὸν οἶνον (ἀρωματίτης οἶνος), ἵνα αὐξήσωσι καὶ διὰ τῆς ὀσφρήσεως τὴν ἡδεῖαν αὐτοῦ γεῦσιν, καὶ ἀναφέρονται ἡμῖν οἶνοι ἡδυσμένοι χυμοῖς διαφόρων ὀπωρῶν, ἢ κηπαίων βοτανῶν, ἢ καὶ διαφόρων ἀνθέων, οἶνοι ἡδυσμένοι ἁλόαις, ἢ κινναμώμοις, κρόκοις, νάρδῳ, κασίᾳ, ὑσώπῳ, σμύρνῃ ἢ μύρρᾳ. Ἔτι δὲ καὶ οἶνος μετὰ μέλιτος κεκραμένος, τὸ μελίκρατον ἢ οἰνόμελι, ἥδιστον καὶ μεθυστικὸν ποτόν. Ὁ δὲ ἀνθοσμίας οἶνος ἀναφέρεται ὡς κατασκευαζόμενος κατ' ἰδιόν τινα τρόπον ἐξ αὐτοῦ τοῦ γλεύκους ἢ τοῦ οἴνου ἁπλῶς, ἢ ἐπιχεομένου ἑνὸς χοέως θαλασσίου ὕδατος ἐπὶ πεντήκοντα χοῶν γλεύκους, ἢ ἐκ συμπεπατημένων νέων ἀώρων καὶ

ὀμφακωδῶν σταφυλῶν καὶ ἀποτιθεμένων. Μετεχειρίζοντο δ' ἔτι οἱ ἀρχαῖοι καί τι πόμα ἐξ ἀρωμάτων κατασκευαζόμενον, ὃ ἐκάλουν τρίμμα, ἀπαντώμενον παρὰ τοῖς νέοις κωμικοῖς· τὸν δὲ σαπρίαν περιγράφει ὁ Ἕρμιππος· «ἔστι δέ τις οἶνος, τὸν δὴ σαπρίαν καλέουσιν, οὗ καὶ ἀπὸ στόματος στάμνων ὑπανοιγομενάων ὄζει ἴων, ὄζει δὲ ῥόδων, ὄζει δ' ὑακίνθου, ὀσμὴ θεσπεσία κατὰ πᾶν δ' ἔχει ὑψερεφὲς δῶ· ἀμβροσία καὶ νέκταρ ὁμοῦ τοῦτ' ἔστι τὸ νέκταρ». Ὡς ἰδιαίτερον κρᾶμα οἴνου μετὰ μέλιτος θαυμαζόμενον καὶ διδόμενον ἐν τῷ πρυτανείῳ Θάσου ἀναφέρει ὁ Θεόφραστος ἠρτυμένον τινὰ οἶνον, ὃν κατεσκεύαζον οὕτως· ἐνέβαλλον εἰς τὰ κεράμια σταῖς μέλιτι φυράσαντες, ὥστε τὴν ὀσμὴν ἀπ' αὐτοῦ, τὴν δὲ γλυκύτητα ἀπὸ τοῦ σταιτὸς λαμβάνειν τὸν οἶνον. Ἔτι δὲ ἀνεμίγνυον καὶ διαφόρους οἴνους καὶ ἐσχημάτιζον τὰς λεγομένας ἀλλοινίας. Τοιοῦτος οἶνος μεμιγμένος οἴνῳ ἐγίνετο, ὅτε ἐκιρνᾶτο σκληρὸς καὶ εὔοσμος μαλακῷ καὶ ἀόσμῳ, ἵνα ὁ μὲν παρέχῃ τὴν μαλακότητα, ὁ δὲ τὴν εὐοσμίαν. Ἐκ δὲ τῶν στεμφύλων ἢ βρυτίων τῶν σταφυλῶν κατεσκεύαζον καὶ εἶδός τι δευτερίου οἴνου, ὅστις ὡς οἶνος φαῦλος καὶ κατωτάτης ποιότητος ἐχρησίμευεν τὸ μὲν ὡς ποτὸν τῶν ἐργατῶν καὶ δούλων, ὁτὲ δὲ καὶ ὡς ὄξος. Ὁ αὐτὸς δευτερίας φέρεται καὶ ὑπὸ τὰ ὀνόματα τρυγηφάνιος, ἐξεστηκώς, ἐκτροπίας, ὀξίνης καὶ ὀξώδης καὶ κυριώτερον τρυγίας οἶνος. Τὸ δὲ περιεργότερον· ἀνεμίγνυον τοὺς ὑπερθαλαττίους οἴνους μετὰ θαλασσίου ὕδατος (θαλασσοῦν τὸν οἶνον, καὶ ὡς οἶνοι τεθαλασσωμένοι ἀναφέρονται ὁ Ῥόδιος, ὁ Κῷος, ὁ Μύνδιος, ὁ Ἁλικαρνάσσειος), νομίζοντες ὅτι οὕτω καθίστων αὐτοὺς διαρκεστέρους καὶ ἐπιτηδειοτέρους πρὸς διαπεραίωσιν, ὡς μὴ ἐῶντος τοῦ ἅλατος ἐγγίνεσθαι δυσωδίαν καὶ σῆψιν καὶ ἐλαττοῦντος τὴν στυφότητα πολλῶν τοιούτων οἴνων· διὸ καὶ οἱ μὴ τοιοῦτοι ἐν ἀντιθέσει ἐκαλοῦντο ἀθάλασσοι. Εἰς ἄλλους δὲ οἴνους, οἷον τὸν Ζακύνθιον καὶ Λευκάδιον, ἐνέβαλλον γύψον, ἔτι δὲ καὶ ῥητίνην, ὡς ταῦτα τὰ τελευταῖα γίνονται ἔτι καὶ καθ' ἡμᾶς.

§ 4. Ἡ δὲ διὰ θαλάσσης ἀποστολὴ τούτων τῶν ὑπερθαλασσίων οἴνων ὡς καὶ ἡ διὰ ξηρᾶς ἀπὸ τόπου εἰς τόπον μεταφορὰ φαίνεται ὅτι ἐγίνετο συνήθως ἐντὸς τραγείων ἢ αἰγείων

ἀσκῶν, πρὸς δὲ τὴν ἐν τῷ ταμιείῳ καὶ οἴκῳ διατήρησιν αὐτῶν μετεχειρίζοντο πεπισσωμένους πίθους ἢ κεράμια (πήλινα ἀγγεῖα). Οὗτοι οἱ πίθοι (πιθάκναι) κατεσκευάζοντο τόσον μεγάλοι, ὥστε ἐν καιρῷ ἀνάγκης ἢ ἐν ἐνδείᾳ μετεχειρίζοντο αὐτοὺς ἄνθρωποι ὡς κατοικίαν, ὡς μαρτυρεῖ τοῦτο τὸ πασίγνωστον ἀνέκδοτον περὶ τῆς ἐν πίθῳ κατοικίας τοῦ Διογένους. Τὸ μέγεθος αὐτῶν καταδεικνύει καὶ ἡ παροιμία «ἐν πίθῳ τὴν κεραμείαν μανθάνειν», ἡ εὔχρηστος ἐπὶ τῶν ἀπὸ μεγάλων ἀρχομένων ἄνευ προηγουμένης γυμνασίας. Μικρότερα δὲ οἰνοδόχα ἢ οἰνοφόρα ἀγγεῖα ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς· ἀμφιφορεύς, (ἀμφορεύς, ἀμφορίσκος), δύο λαβὰς ἔχων πίθος, στάμνος ἢ σταμνίον, κρωσσός, λάγυνος ἢ λαγύνιον, κεράμιον, κραδισσός, πυτίνη*), ἀλλὰ καὶ ἀσκοπυτίνη, βίκος, κάδος, καδίσκος· ὕρχαι, κεράμια ὅμοια τῷ βίκῳ, καὶ ὑδρία δὲ πολλάκις ὡς οἰνοφόρον ἀγγεῖον (ἣν καὶ φιδακνίδα καὶ φεναικνίδα ὠνόμαζον), καὶ πλημοχόη, κεράμεον ἀγγεῖον, ἔχον τὸν πυθμένα οὐχὶ ὀξύν, ἀλλ' ἑδραῖον καὶ στάσιμον. Περὶ δὲ τῆς ἐν ὑπογείοις ταμείοις ἐναποθέσεως καὶ τοῖς ἐν οἰνῶσιν ἢ πιθῶσι διατηρήσεως τοῦ οἴνου, ὡς καὶ περὶ τῆς ἄλλης μεταχειρίσεως καὶ σκευασίας αὐτοῦ μετὰ τὴν ληνοπάτησιν, οὐδὲν ἄλλο γινώσκομεν, ἢ ὅτι βεβαίως καὶ ἡ ἀρχαιότης ἐξετίμα τὴν ἀρετὴν αὐτῶν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐτῶν αὐτῶν. Ὅθεν ἡ παρὰ Πινδάρῳ ὡραία παραβολή· «αἶνει δὲ παλαιὸν μὲν οἶνον, ἄνθεα δ' ὕμνων νεωτέρων», καὶ ἡ παρὰ τῷ κωμικῷ Ἀλέξιδι πρὸς τὸν οἶνον ἀντίθεσις τοῦ ἀνθρώπου· «οὐδὲν ἔοικ' ἄνθρωπος οἴνῳ τὴν φύσιν· ὁ μὲν ἀπογηράσκων ἀηδὴς γίνεται, οἶνον δὲ τὸν παλαιότατον σπουδάζομεν.» Ὁ δ' Εὔβουλος προβαίνει ἔτι μᾶλλον, λέγων· «ἄτοπον τὸν μὲν οἶνον εὐδοκιμεῖν ἀεὶ παρὰ ταῖς ἑταίραις τὸν παλαιόν, ἄνδρα δὲ μὴ τὸν παλαιόν, ἀλλὰ τὸν νεώτατον». Ὁ αὐτὸς συνιστᾷ τὸν γέροντα Λέσβιον ὡς νεκταροσταγῆ (νέκταρος ἀποῤῥῶγα) καὶ ἄλλος δὲ τὸν Θάσιον ὡς γενναῖον πίνειν, «ἐὰν ᾖ πολλαῖς πρεσβεύων ἐτέων περικαλλέσιν ὥραις»· διότι ἐνομίζετο ὅτι ἡ παλαίωσις, πεπαίνουσα

*) Βυτίνη, βύτις, ἴσως ἀγγεῖον οἰνοφόρον ἐξ ὑάλου ἢ κεράμου πεποιημένον καὶ ἐμπεριπεπλεγμένον ἐν πλέγματι λύγου (damejeanne).

τὸν οἶνον, ἐμποιεῖ αὐτῷ τὴν ἀρίστην διάθεσιν, καὶ ὁ παλαιὸς οἶνος ἐθεωρεῖτο προσφορώτερος οὐχὶ πρὸς ἡδονὴν μόνον, ἀλλὰ καὶ πρὸς ὑγείαν· «πέσσει τε γὰρ μᾶλλον τὰ σῖτα καὶ λεπτομερὴς ὢν εὐανάδοτός ἐστι, δύναμίν τε τοῖς σώμασιν ἐμποιεῖ, τὸ αἷμά τε ἐνερευθὲς καὶ εὐανάδοτον κατασκευάζει καὶ τοὺς ὕπνους ἀταράχους παρέχει». Ἀμφίβολον ὅμως, ἂν πρέπῃ ἐννοεῖν τοιαύτην παλαιότητα οἴνου, οἵα ἐπεζητεῖτο ἐν Ῥώμῃ καὶ παρὰ τοῖς Ἰταλικοῖς οἴνοις, συνήθως ἀπὸ 10 καὶ 15 μέχρις 25 ἐτῶν, εὑρίσκομεν δὲ μόνον ἑκκαιδεκαέτη οἶνον, ἀναφερόμενον οὐχὶ ὡς λίαν ἀρχαῖον, διότι περὶ τοῦ τοιούτου παρατηρεῖται «μικρός γε ὡς τοσούτων ἐτῶν,» ὅπερ ἴσως ἀναφέρεται μᾶλλον εἰς τὴν ὀλίγην ποσότητα τοῦ οἴνου, διότι ἐπεδόθη μικρὸς οἶνος ἐν ψυκτηριδίῳ. Ἀναφέρεται δὲ πινόμενος καὶ οἶνος οὐ γέρων τῶν ἀπὸ βύρσης, ἤδη μὲν ἀγλευκής, ἄπεπτος δ' ἔτι. Περὶ δὲ ἀλλοίας σκευασίας οἴνου οὐδ' αὐτὸς ὁ Πλίνιος, ὅστις ποιεῖται εἰδικώτερον λόγον περὶ τοιούτων καὶ μνημονεύει ὅτι Ἕλληνες συγγραφεῖς ὀνομαστὶ καὶ εἰδικῶς συνέγραψαν περὶ παρασκευῆς οἴνου, δόντες παραγγέλματα καὶ ἀναβιβάσαντες αὐτὴν εἰς αὐτόχρημα τέχνην, οὐδὲν ἄλλο ἀναφέρει περὶ ἑλληνικῶν, ἢ ὅτι ἡ Ἑλλὰς καθιστᾷ δριμυτέρους καὶ δυνατωτέρους τοὺς οἴνους δι' ἀργίλλου ἢ μαρμάρου ἢ ἁλῶν ἢ θαλάσσης. Περὶ δὲ ἀργίλλου καὶ πίτυος καὶ ῥητίνης μανθάνομεν ὅτι τὴν μὲν πίτυν ἐθεώρουν ὡς ἐφηδύνουσαν τὸν οἶνον· «τὰ γὰρ πιτυώδη χωρία λέγουσιν ἡδύοινον τὴν ἄμπελον φέρειν διὰ τὴν θερμότητα τῆς γῆς» (κατὰ Θεόφραστον), ἔνθα φύονται αἱ πίτυς, καὶ ἥτις ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐστὶν ἀργιλώδης· καὶ ἡ ἄργιλος δὲ θερμὴ καὶ συνεκπέττει τὸν οἶνον, ὡς σημειοῖ ὁ Πλούταρχος· «οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τῆς πίτυος αὐτῆς εἰκὸς ἀπολαύειν τὴν ἄμπελον, ἐχούσης ἐπιτηδειότητα πολλὴν πρὸς σωτηρίαν οἴνου καὶ διαμονήν· τῇ τε γὰρ πίττῃ πάντες ἐξαλείφουσι τὰ ἀγγεῖα καὶ τῆς ῥητίνης ὑπομιγνύουσι πολλοὶ τῷ οἴνῳ, καθάπερ Εὐβοεῖς τῶν ἑλλαδικῶν».

§ 5. Μόνον δέ, ὅτε ἔμελλον πίνειν τὸν οἶνον, φαίνεται ὅτι κατέβαλλον περὶ τὴν χρῆσιν αὐτοῦ μείζονα φροντίδα. Ἐν πρώτοις ἐκάθαιρον αὐτὸν ἀπὸ τῆς τρυγός, ὡς ἀπ' εὐρῶτος καὶ ῥύπου, διὰ διηθητικοῦ σάκκου, ὅστις ἐκαλεῖτο ὑλιστὴρ ἢ σάκκος ἢ τρυ-

γοιπος (ἠθμὸς ἐπικρητηρίδιος χαλκήλατος)· ἡ δὲ τοιαύτη κάθαρσις τοῦ οἴνου, ἥτις μόνον σπανίως ἀναφέρεται παρὰ τοῖς ἀρχαιοτέροις, ἦν δὲ συνηθεστέρα παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις, ἐψέγετο ὡς ἀφαιρουμένης τοῦ οἴνου καὶ ἀποκρινομένης τῆς τρυγός, ἣν ἐθεώρουν ὡς κράτος καὶ στόμωμα τοῦ οἴνου, ἐκαλεῖτο δὲ ἠθεῖν, ἐνδιηθεῖν, διηθεῖν, σακκίζειν καὶ διϋλίζειν τὸν οἶνον, ὡς ὁ τοιοῦτος σακκιζόμενος καὶ διϋλισμένος οἶνος ἠθημένος, διηθικός, σακκίας καὶ σηκτός. Εἰς τοιαύτην τινὰ συνήθειαν ἀναφέρεται καὶ τὸ παρ' Ἀριστοφάνει μεταξὺ Χρεμύλου καὶ νεανίου ἀλληγορικῶς λεγόμενον· «ὅμως δ' ἐπειδὴ καὶ τὸν οἶνον ἡξίους πίνειν, συνεκποτέ' ἐστί σοι καὶ τὴν τρύγα·» πρὸς δὲ τὴν ἔνστασιν τούτου, «ἀλλ' ἔστι κομιδῆ τρὺξ παλαιὰ καὶ σαπρά», ὁ Χρεμύλος ἐπιφέρει, «οὐκοῦν τρύγοιπος πάντα ταῦτ' ἰάσεται». Ἄλλη περιποίησις τοῦ οἴνου ἦν, ὅτι ἔπινον αὐτὸν ψύχοντες ἐν ὥρᾳ θέρους διὰ χιόνος, ἣν ἔφερον τότε μακρόθεν καὶ διεφύλαττον ἄτηκτον ἐπὶ πολὺν χρόνον, σπαργανοῦντες ἐν ἀχύροις καὶ περιστέλλοντες δι' ἀγνάπτων ἱματίων. Ἄλλως δὲ καὶ ὀρύγματα ἢ λάκκους καὶ βόθρους ἀνέσκαπτον πρὸς διατήρησιν αὐτῆς, ἀντιστοιχοῦντα τοῖς παρ' ἡμῖν παγετῶσιν, πρὸς ἃ παραβλητέα ἴσως τὰ ἐν τῇ νήσῳ Κιμώλῳ ψυχεῖα, ἔνθα, καταθέντες κεράμια πλήρη χλιαροῦ ὕδατος, ἐλάμβανον αὐτὰ κατ' οὐδὲν διάφορα χιόνος (λακκαῖον ὕδωρ). Ἔψυχον δὲ τὸν οἶνον διττῶς, ἢ ἐμβάλλοντες εἰς τὸν ἄκρατον τὴν χιόνα, ἢ ἐντιθέντες εἰς αὐτὴν τὴν χιόνα τὸ οἰνηρὸν ἀγγεῖον καὶ περισωρεύοντες αὐτὴν περὶ τοῦτο. Πρὸς αὐτὸ δὲ τοῦτο ἐπωλεῖτο καὶ ἐν τῇ ἀγορᾷ χιών. Ἀμφιβάλλεται δέ, ἂν ἐκληπτέον μετὰ τῆς αὐτῆς σημασίας καὶ τὴν πόσιν τῆς χιόνος καὶ τὸ χιόνα πίνειν, ἢ ἂν τοῦτο ἦν ἀνάλογον τῇ χρήσει τῶν παρ' ἡμῖν παγωτῶν. Ἀλλ' ἀναμφιβόλως πάντα ταῦτα ἦσαν ἐπίνοιαι καὶ ἐπιτεχνήσεις μεταγενεστέρας τρυφῆς. Ὅτε δὲ τοιαῦται λεπτότητες ἦσαν ἄγνωστοι, καὶ ὅπου διετηρεῖτο ἀδιάφθορος καὶ ἀμιγὴς ἡ γνησία καὶ λιτὴ ἑλληνικὴ δίαιτα, ἐκεῖ ἡ σωφροσύνη καὶ ὁ ἀστεῖος τρόπος ἀπήτει τὸ ἀναμιγνύειν ἢ κεραννύναι τὸν οἶνον μεθ' ἱκανῆς δόσεως ὕδατος, ὁσάκις ποτ' ἔμελλον ἀπολαύειν αὐτοῦ μεγάλην ποσότητα, τὸ δὲ πίνειν αὐτὸν παντάπασιν ἄκρατον ἐθεωρεῖτο ὡς βαρβαρικὴ συνήθεια, παρὰ Σκύθαις

καὶ Θραξὶ καὶ ἄλλοις βαρβάροις καὶ πολεμικοῖς λαοῖς ἐπιχωριάζουσα. Ἀλλαχοῦ μάλιστα ἐμνημονεύσαμεν ὅτι ὁ Ζάλευκος καὶ νόμον ἔθετο παρὰ τοῖς Λοκροῖς, ὅπως θνήσκῃ (τιμωρῆται διὰ κεφαλικῆς ποινῆς) ὁ πίνων ἄκρατον ἐν νόσῳ ἄνευ διαταγῆς ἰατροῦ. Πόσον δὲ ἀρχαία ἦν ἐν αὐτῇ τῇ Ἑλλάδι ἡ κρᾶσις αὕτη, δεικνύουσι τὰ περὶ τῆς εὑρέσεως καὶ ἀρχῆς τῆς τοῦ οἴνου κράσεως λεγόμενα, δι' ὧν, καθιεροῦντες τρόπον τινὰ αὐτήν, ἀνέφερον εἰς τὸν Ἀμφικτύονα, βασιλέα τῶν Ἀθηναίων, ὃς πρῶτος ἐκέρασεν οἶνον, μαθὼν τοῦτο παρὰ Διονύσου, καὶ λέγεται ὅτι ἀνεγείρας βωμὸν τῷ Διονύσῳ ἐδείματο ἐγγὺς αὐτοῦ καὶ ἕτερον βωμὸν ταῖς Μούσαις, ὡς ὑπόμνημα τῆς τοῦ οἴνου πρὸς τὸ ὕδωρ κράσεως. Ἡ ἀρχαία αὕτη συνήθεια διήρκεσε μέχρις ὀψιαιτάτων χρόνων, πᾶσα δ' ἀπὸ ταύτης παρέκκλισις ἐθεωρεῖτο οὐχὶ μόνον ὡς σημεῖον ἀκρασίας, ἀλλὰ καὶ λίαν ἐπιβλαβὴς τῷ τε σώματι καὶ τῷ πνεύματι. Τοιοῦτό τι ἀναφέρεται παρ' Ἡροδότῳ περὶ τοῦ Σπαρτιάτου Κλεομένους· «Κλεομένεα δὲ λέγουσιν, ἡκόντων τῶν Σκυθέων ἐπὶ ταῦτα, ὁμιλέειν σφι μεζόνως· ὁμιλέοντα δὲ μᾶλλον τοῦ ἰκνευμένου, μαθεῖν τὴν ἀκρητοποσίην παρ' αὐτῶν· ἐκ τούτου δὲ μανῆναί μιν νομίζουσι Σπαρτιῆται». Καὶ ἡ τοιαύτη γνώμη φαίνεται ὅτι ἦν γενική· τοιοῦτό τι ὑπαινίττεται καὶ ὁ Πλάτων διὰ τῆς ἀστείας ἐτυμολογίας τοῦ οἴνου, λέγων ὅτι ὁ οἶνος ὠνομάσθη οἰονεὶ «οἰόνους διὰ τὸ ἐμπιπλᾶν οἰήσεως τὸν νοῦν ἡμῶν». Ἐνομίζετο δὲ ὅτι οὐχὶ μόνον ὁ παντάπασιν ἄκρατος συνεπήγετο τοιαῦτα ὀλέθρι' ἀποτελέσματα, ἀλλὰ καὶ ἡ μὴ ἀνάλογος κρᾶσις· ὅθεν ἡ παρὰ Μνησιθέῳ παρατήρησις· «ἐὰν δ' ἴσον ἴσῳ προσφέρῃ, μανίαν ποιεῖ, ἐὰν δ' ἄκρατον, παράλυσιν τῶν σωμάτων». Διὸ καὶ λίαν συνιστᾶτο τὸ μετριάζειν ταύτην τὴν ἐπὶ τοῦ ὀργανισμοῦ σφοδρὰν ἐπίδρασιν τοῦ οἴνου διὰ κράσεως αὐτοῦ μετὰ τῶν νηφαλίων πηγαίων ὑδάτων κατὰ τὴν ὡραίαν ἔκφρασιν τοῦ Πλάτωνος, λέγοντος ὅτι ἡ πόλις ὀφείλει εἶναι κεκραμένη δίκην κρατῆρος, «οὗ μαινόμενος μὲν οἶνος ἐγκεχυμένος ζεῖ, κολαζόμενος δὲ ὑπὸ νήφοντος ἑτέρου θεοῦ, καλὴν κοινωνίαν λαβών, ἀγαθὸν πόμα καὶ μέτριον ἀπεργάζεται». Κατὰ μίμησιν τῶν πλατωνικῶν τούτων λέγει πολλαχοῦ καὶ ὁ τὴν κορυφὴν πασῶν τῶν ἐν τοῖς ἀρ-

χαιοτέροις Ἕλλησι συγγραφεῦσιν ἀνθηρῶν ἐκφράσεων καὶ σεμνῶν ἀρετῶν ὀρέπων Πλούταρχος ὅτι «μαινόμενος θεός, ἑτέρῳ θεῷ νήφοντι κολαζόμενος, σωφρονίζεται»· καὶ «ὅτι δεῖ τὸν θεὸν τοῦτον (τὸν τοῦ οἴνου Διόνυσον) ἐν πλείοσι μέτροις νυμφῶν τιθασσευόμενον καὶ παιδευόμενον ἡμερώτερον ποιεῖν καὶ φρονιμώτερον», καὶ ἐν γένει ὅτι «ἡ κρᾶσις τοῦ οἴνου ἀφαιρεῖ τὸ βλάπτον, οὐ συναναιροῦσα τὸ χρήσιμον». Διὸ καὶ πάντοτε ὁ οὕτω κεκραμένος οἶνος καλεῖται ἁπλῶς οἶνος, καὶ ἔνθα γίνεται λόγος περὶ πόσεως αὐτοῦ, πάντοτε ἐννοεῖται κεκραμένος, ἐὰν μὴ ὀνομάζηται ῥητῶς ἄκρατος, ὡς ὁ αὐτὸς Πλούταρχος σημειοῖ· «τὸ κρᾶμα, καίτοι ὕδατος μετέχον πλείονος, οἶνον καλοῦμεν». Τοιοῦτον κρᾶμα καὶ κρᾶσις οἴνου ἦν ἄλλως τόσον γενικὴ συνήθεια, ὥστε καὶ ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῇ γλώσσῃ ὁ οἶνος ὑπὸ τοῦτο μᾶλλον τὸ ὄνομα διεσώθη κατ' ἀνώμαλον ὑποκορισμὸν κρασίον.

§ 6. Ἡ δὲ ἀναλογία τῆς κράσεως ταύτης ἦν λίαν διάφορος, καθ' ὅσον καὶ οἱ πίνοντες ἦσαν μᾶλλον ἢ ἧττον νηφάλιοι· διὸ καὶ ἀρχαῖός τις ἔλεγεν ὅτι ὁ οἶνος κεράννυται τοῖς τρόποις τῶν πινόντων. Χάριν πρεσβυτέρων τὴν ἡλικίαν φαίνεται ὅτι ἐγίνετο καὶ ἐπίτασις κράσεως, ὡς ὁ Πλούταρχος, ἑρμηνεύων τὴν παρ' Ὁμήρῳ πρὸς τὸν οἰνοχοοῦντα Πάτροκλον παρακέλευσιν τοῦ Ἀχιλλέως, «ζωρότερον κέραιρε», καὶ λέγων ὅτι τοῦτο ἐγένετο χάριν τῶν πρεσβυτέρων Φοίνικος καὶ Ὀδυσσέως, περὶ ὧν ἐγίνωσκεν ὅτι ἔχαιρον οὐχὶ ὑδαρεῖ, ἀλλ' ἀκρατοτέρῳ, χαρακτηρίζει ταύτην τὴν κρᾶσιν ὡς ἀνήκουσαν εἰς πάντας γενικῶς τοὺς γέροντας. Ὁ δὲ Ἀριστοτέλης καὶ παρατηρεῖ ὅτι μᾶλλον κραιπαλῶσιν οἱ ἀκρατέστερον πίνοντες, ἢ οἱ ὅλως ἄκρατον. Ἐν Σπάρτῃ ἐκαλεῖτο ἐπισκυθίζειν τὸ τοιοῦτον ἔθος τοῦ πίνειν ἀκρατέστερον ἢ ζωρότερον καὶ αὐτὴ ἡ ἀκρατοποσία Σκυθικὴ πόσις. Μόνον ἡ ἰσομερὴς σύμμιξις οἴνου καὶ ὕδατος ἐνομίζετο ὁ ἔσχατος ὅρος, μέχρις οὗ ἠδύνατο φθάνειν ἀνεπιλήπτως ὁ Ἕλλην οἰνοπότης, καὶ ἴσως τοιαύτη κρᾶσις ἴσου ἴσῳ ἐννοεῖται καὶ ἐν τῷ ὁμηρικῷ, «ζωρότερον κέραιρε»· ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ κιρνᾶν ἴσον ἴσῳ ἐθεωρεῖτο ὡς μεθυστικόν. Ἡ δὲ συνήθης ἀναλογία ἦν τρία μέρη ὕδατος καὶ ἓν οἴνου, ἢ πέντε μέρη ὕδατος καὶ δύο οἴνου. Τὴν πρώτην κρᾶσιν

συνιστᾷ ἤδη ὁ Ἡσίοδος· «τρὶς ὕδατος προχέειν, τὸ δὲ τέτρατον ἱέμεν οἴνου». Ἀναφέρονται δὲ καὶ ἄλλαι πολλαὶ κράσεις, ἐκφραζόμεναι ἢ ἁπλῶς διὰ τῆς ποσότητος τοῦ ὕδατος μόνον, οἷον τὸ τῆς θρυλουμένης παροιμίας, «ἢ πέντε πίνειν, ἢ τρί' ἢ μὴ τέτταρα» (ἤτοι 5 : 2, ἢ 3 : 2, ἢ 4 : 2), ἢ παρατιθεμένων ἀμφοτέρων τῶν ἀριθμῶν, οἷον πέντε καὶ δύο, τρία καὶ δύο, ἓν καὶ δύο, πέντε καὶ τρία. Ἐν πάσαις ταύταις ταῖς ἀναλογίαις κατὰ τὰς συνήθεις ἑλληνικὰς κράσεις ὁ μείζων ἀριθμὸς παριστᾷ τὰ μέρη τοῦ ὕδατος, καὶ σημειωτέον ὅτι ὑπῆρχον ἀρκούντως δυνατοὶ ἑλληνικοὶ οἶνοι, ὥστε, καίτοι δεχόμενοι τὸ διπλοῦν ἢ πολλάκις καὶ τὸ τριπλοῦν ὕδωρ, ἐθεωροῦντο οὐχὶ ὑδαρεῖς κράσεις. Τοιοῦτοι δὲ οἶνοι ἐκαλοῦντο πολυφόροι. Ἐπέκεινα δὲ τῆς ἐπιτεταμένης κράσεως ἴσου ἴσῳ ἀναφέρονται καὶ κράσεις, ἐν αἷς ὑπερτερεῖ ὁ οἶνος· ἀλλὰ τοιαῦται ἦσαν σπάνιαι, καὶ μόνον κωμικῶς ἠδύνατο καλεῖσθαι ὑδαρὴς κρᾶσις καὶ βατράχοις οἰνοχοεῖν ἡ κρᾶσις 2 μερῶν ὕδατος πρὸς 4 οἴνου. Τὸ δὲ κρᾶμα ἓν καὶ τέσσαρα ἐνομίζετο ὑδαρές, εἰ καὶ ὑπῆρχον καὶ ἄλλαι κράσεις ὑδαρέστεραι ταύτης. Ἄλλως δ' ὑπῆρχε καὶ οἶνος, μηδεμιᾶς προσθήκης δεόμενος, ὅστις ἐκαλεῖτο αὐτόκρας. Διὰ ταύτην τὴν νηφάλιον κρᾶσιν τοῦ πινομένου οἴνου σπάνια ἦσαν τὰ παραδείγματα κτηνώδους οἰνοφλυγίας ἐν Ἑλλάδι, ἢ τοὐλάχιστον σχετικῶς οὐχὶ τόσον συχνά, ὡς ἠδύνατό τις ἀναμένειν ἐκ τῆς διαδόσεως καὶ ἐπιτάσεως τῆς οἰνοποσίας, εἰ καί τινες κατέλεξαν πολλὰ παραδείγματα τοῦ ἐναντίου.

§ 7. Ἐγίνετο δ' αὕτη ἡ κρᾶσις κατὰ τὸν ἀρχαῖον τρόπον ἐντὸς μεγάλου δοχείου, ὅπερ δι' αὐτὸ δὴ τοῦτο ἐκαλεῖτο κρατήρ. Ἐξ αὐτοῦ δὲ λαμβανόμενος ὁ οἶνος διενέμετο εἰς ποτήρια καὶ δι' αὐτῶν ἐνεχειρίζετο τοῖς συμπόταις· τὸ δὲ δι' οὗ ἐλαμβάνετο ὁ οἶνος ἐκ τοῦ κρατῆρος ἐκαλεῖτο κύαθος, ἀρυστήρ, οἰνοχόη. Τὸ δ' ἐνταῦθα ἀναφερόμενον Ἡσιόδειον, «μηδέποτ' οἰνοχόην τιθέμεν κρητῆρος ὕπερθεν πινόντων», ἑρμηνευτέον ὡς δεισιδαιμονίαν τινά, καθ' ἣν ἐθεωρεῖτο ἀπαίσιος οἰωνὸς ἡ ἐπὶ τοῦ κρατῆρος ἐπίθεσις τοῦ κυάθου, ἐξακολουθούντων ἔτι πίνειν τῶν συμποτῶν, ὡς ἐὰν μὴ ἔχρῃζον ἔτι τοῦ πίνειν· οὐδαμῶς δὲ ἀποδεκτέον τὴν ἑρμηνείαν, ἥτις ἑρμηνεύει τὴν μὲν οἰνοχόην ὡς ἀγγεῖον ἀκράτου, τὸν δὲ

κρατῆρα ὡς ἀγγεῖον κεκραμένου οἴνου καὶ ἐντεῦθεν ἐξάγει τὸ παράγγελμα τοῦ μὴ προτιμᾶν τὸν ἄκρατον τοῦ κεκραμένου οἴνου. Καὶ ὁ μὲν κύαθος ἦν εἶδός τι προσόμοιον τοῖς παρ' ἡμῖν καυκίοις ἢ κυμβίοις, ἡ δ' οἰνοχόη εἶχε μᾶλλον τὸ σχῆμα κοτύλης ἢ ὄλπης ἢ ἐλαιηρᾶς ληκύθου. Κρατῆρες δὲ παρίστανται πολλοὶ ἐν διαφόροις εἰκόσι βακχικῶν σκηνῶν ἢ ἁπλῶν συμποσίων, ἀναφέρονται δὲ διαφόρου μεγέθους. Ἀνεμίγνυον δὲ τὸ πάλαι ἐν τῷ κρατῆρι πάντα τον κρινόμενον ἀρκετὸν τοῖς συμπόταις οἶνον, καὶ αὕτη ἡ συνήθεια διήρκεσε καὶ μετὰ ταῦτα· μάλιστα ὁ Θεόφραστος ἀναφέρει ὡς χαρακτήρισμα τοῦ περιέργου τὸ ἐπαναγκάσαι τὸν παῖδα πλείονα κεράσαι, ἢ ὅσον δύνανται ἐκπιεῖν οἱ παρόντες. Ἀλλ' ἐνίοτε καὶ ἐν τῷ ποτηρίῳ ἐγίνετο ἡ κατὰ τὰς προμνησθείσας ἀναλογίας κρᾶσις τοῦ οἴνου, ἐγχεομένου πρώτου τοῦ ὕδατος καὶ ἔπειτα τοῦ οἴνου κατ' ἀρχαῖον ἔθος, μεταβληθὲν μετὰ ταῦτα εἰς τοὐναντίον. Ἐνίοτε ἡ ἐν τῷ κρατῆρι κρᾶσις τοῦ οἴνου ἐπανελαμβάνετο καὶ πολλάκις βεβαίως κατὰ τὴν ὄρεξιν τῶν πινόντων. Εἰς τοῦτο δὲ τὸ ἔθος ἀναφέρονται, ὅσα ὁ κωμικὸς Εὔβουλος ποιεῖ τὸν Διόνυσον λέγοντα· «Τρεῖς γὰρ μόνους ἐγκεραννύω κρατῆρας τοῖς εὖ φρονοῦσι· τὸν μὲν ὑγιείας ἕνα, ὃν πρῶτον ἐκπίνουσι· τὸν δὲ δεύτερον ἔρωτος ἡδονῆς τε· τὸν τρίτον δ' ὕπνου, ὃν ἐκπιόντες οἱ σοφοὶ κεκλημένοι οἴκαδε βαδίζουσ'· ὁ δὲ τέταρτος οὐκέτι ἡμέτερός ἐστ', ἀλλ' ὕβρεος· ὁ δὲ πέμπτος βοῆς· ἕκτος δὲ κώμων· ἕβδομος δ' ὑπωπίων· ὁ δ' ὄγδοος κλητῆρος· ὁ δ' ἔνατος χολῆς· δέκατος δὲ μανίας, ὥστε καὶ βάλλειν ποιεῖ». Τὸ αὐτὸ ἐννοεῖ καὶ ὁ Πανύασις, ἀπονέμων τὴν μὲν πρώτην πόσιν Χάρισιν, Ὥραις καὶ Διονύσῳ, τὴν δευτέραν Ἀφροδίτῃ καὶ πάλιν Διονύσῳ, τὴν δὲ μετὰ ταύτας τῇ Ὕβρει καὶ τῇ Ἄτῃ. Τὸ δὲ ποὸς τὴν κρᾶσιν χρησιμεῦον ὕδωρ παρετίθετο ἐντὸς ὑδριῶν παρὰ τοὺς κρατῆρας.

§ 8. Οἶνος δὲ κατεσκευάζετο παρὰ τοῖς ἀρχαίοις οὐχὶ ἀπὸ μόνου τοῦ καρποῦ τῆς ἀμπέλου, ἀλλ' ἀναφέρονται ἡμῖν καὶ οἶνοι κατεσκευασμένοι ἐκ μήλων, σύκων, φοινίκων καὶ ἄλλων ὀπωρῶν. Καὶ ὁ μὲν ἐκ μήλων οἶνος ἐκαλεῖτο μηλίτης, ὁ δὲ ἐκ βαλάνων φοίνικος πεποιημένος φοινίκινος, ὁ ἐκ σύκων σύκινον πόμα ἢ συ-

κίτης, ὁ ἐκ ῥοιῶν ῥοίτης· ἐπίσης ἀναφέρονται οἶνοι ἐξ ἀπίων, ἐκ κερατίων, ἐκ κράνων, μεσπίλων, ὄων, ξηρῶν μόρων καὶ ἐκ τῶν καρύων ἢ κώνων τῆς πίτυος (οἶνοι τεχνητοί, vina fictitia). Ἀλλ' οὐδεὶς τούτων τῶν τεχνητῶν οἴνων φαίνεται τυχὼν μεγάλης καὶ γενικῆς χρήσεως. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τοῦ ζυθοειδοῦς ἀφεψήματος τῆς κριθῆς, τοῦ κριθίνου πόματος ἢ κριθίνου οἴνου, ὅστις ἀναφέρεται παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ὑπὸ δύο ἐπωνυμίας τὸ ζῦθος ἢ πῖνον· ἔτι δὲ σημειοῦνται ὅτι καὶ βρῦτον ἐκαλεῖτο τὸ ζῦθος, εἰ καὶ ἄλλοι θεωροῦσι τοῦτο ὡς πόμα ἐκ ῥιζῶν. Ὁ Ἀριστοτέλης μάλιστα ἀναφέρει καὶ τὰ περὶ τοῦ τρόπου τῆς πτώσεως τῶν μεθυόντων ἐξ οἴνου καὶ ζύθους καὶ τῶν ἄλλων μεθυστικῶν ποτῶν, λέγων ὅτι οἱ ὑπὸ τῶν ἄλλων ποτῶν μεθυσθέντες ἐπὶ πάντα τὰ μέρη πίπτουσιν, ἐπί τε τἀριστερὰ καὶ τὰ δεξιὰ καὶ πρηνεῖς καὶ ὕπτιοι, μόνοι δὲ οἱ τῷ πίνῳ μεθυσθέντες εἰς τοὐπίσω καὶ ὕπτιοι κλίνονται. Ἀλλὰ καὶ τὸ ζῦθος κατεσκεύαζον μᾶλλον πρὸς διαφόρους τεχνικοὺς σκοπούς, ἢ πρὸς χρῆσιν ὡς ἰδιαιτέρου ἐπιζητήτου ποτοῦ καὶ ἐπέχοντος τὸν τόπον τοῦ οἴνου, ὡς συμβαίνει παρὰ τοῖς νεωτέροις λαοῖς τῆς ἑσπερίας Εὐρώπης. Τὴν εὕρεσιν τοῦ ζύθους ἀνέφεον μάλιστα εἰς τὸν αὐτὸν τῆς ἀμπελουργίας θεόν, τὸν Διόνυσον, περὶ οὗ σημειοῖ ὁ Διόδωρος· «λέγεται δ' εὑρεῖν αὐτὸν καὶ τὸ ἐκ τῆς κριθῆς κατασκευαζόμενον πόμα τὸ προσαγορευόμενον μὲν ὑπ' ἐνίων ζῦθος, οὐ πολὺ δὲ λειπόμενον τῆς περὶ τὸν οἶνον εὐωδίας».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΙΚΟΣΤΟΝ ΕΚΤΟΝ.

ΠΕΡΙ ΔΕΙΠΝΩΝ ΚΑΙ ΣΥΜΠΟΣΙΩΝ.

§ 1. Ἀφ' οὗ ἐν τοῖς προηγουμένοις ἐλαλήσαμεν περί τε τῶν διαφόρων ὡρῶν, καθ' ἃς μετελάμβανον τροφῆς οἱ Ἕλληνες, καὶ περὶ τῶν διαφόρων συστατικῶν τοῦ κυρίως δείπνου, ἐδεσμάτων τε καὶ ποτῶν, λείπεται ἡμῖν πρὸς συμπλήρωσιν τῆς εἰκόνος ἑλληνικοῦ δείπνου τὸ λαλῆσαι ἔτι καὶ περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν διεξήγοντο αὐτὰ τὰ δεῖπνα ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα. Ἀλλ' ἐνταῦθα ἐν πρώτοις ὀφείλομεν διακρίνειν οὐ μόνον κατὰ τὰς ὥρας τῆς ἡμέρας, ἀλλὰ καὶ κατ' ἄλλα τινά, τὸ ἔθος τῶν ὁμηρικῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τοῦ μεταγενεστέρου ἑλληνικοῦ ἔθους. Πρὸς εὐχερῆ δὲ ἀντιπαράθεσιν ἑκατέρου, διαγράφομεν ἐνταῦθα, ὅσον ἔνεστι συντομώτερον τὴν εἰκόνα ὁμηρικοῦ δείπνου. Καὶ πρῶτον γενικῶς παρατηροῦμεν ὅτι, ὡς ἐν γένει ἡ φαιδρὰ, ἀδιάφθορος καὶ ὀργῶσα εὐζωΐα καὶ ἀπόλαυσις ἦν τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῶν ὁμηρικῶν ἰδεῶν καὶ τοῦ ὁμηρικοῦ βίου, οὕτως ἰδίως ἀπεδίδοντο καὶ τοῖς εὐθύμοις δείπνοις ἰδιαιτέρα ἀξία, ὥστε ὁ ποιητὴς ποιεῖ που τὸν Ὀδυσσέα λέγοντα ὅτι οὐδεμίαν τερπνοτέραν ἡδονὴν γινώσκει, ἢ πλουσιοπάροχον καὶ εὐφρόσυνον δεῖπνον, συνοδευόμενον ὑπ' ᾠδῆς, καὶ ὅτι τοῦτο φαίνεται αὐτῷ τὸ κάλλιστον καὶ ἔπακρον τῶν ἀγαθῶν. Καὶ ἐψέχθη μὲν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων (πρὸ πάντων ὑπὸ Πλάτωνος καὶ τῶν κατ' αὐτὸν ἠθολογούντων) τοιοῦτος ὑλισμός, ἀποδιδόμενος τῷ κατ' ἐξοχὴν συνετῷ ἥρωϊ ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ, ἀλλὰ

λίαν παρενοήθη ἐν τούτῳ καὶ ὁ σκοπὸς τοῦ Ὀδυσσέως, προτιθεμένου εἰπεῖν φιλόφρονας λόγους πρὸς τὸν μεγαλοπρεπῶς ξενίζοντα αὐτὸν Ἀλκίνοον, ὃς προηγουμένως εἶχεν εἰπὼν ὅτι οἱ Φαίακες ἠγάπων μόνον συμπόσια, ᾠδὰς καὶ χορόν, εἶτα δὲ καὶ ἐπαινοῦντος τοιαύτην μόνον εὐγενῆ ἀπόλαυσιν, ἣν παρεῖχεν οὐχὶ μόνον πλουσία ἐδεσμάτων καὶ δαιτυμόνων τράπεζα, ἀλλὰ καὶ ἡ ᾠδὴ τοῦ ἀοιδοῦ ἐν τῷ μέσῳ εὐθυμούντων συνδαιτυμόνων. Οὐχὶ δὲ σπάνιαι ἦσαν παρ' Ὁμήρῳ αἱ πρὸς πάνδημα δεῖπνα εὐκαιρίαι, ὡς ὅτε οἱ ἀριστεῖς ἐπεσκέπτοντο ἀλλήλους ἢ τὸν βασιλέα, ἢ ὁσάκις ἐν γένει ἤρχετο ξένος τις, διότι ἡ ξενία ἦν ἴδιον, μέγα καὶ ὑπερτιμώμενον καθῆκον, εἶτα ἐν θρησκευτικαῖς τελεταῖς ἢ θυσίαις, ἐν μεγάλοις καὶ σπουδαίοις οἰκιακοῖς συμβάμασιν, ἐν ἐγγυήσει θυγατρὸς ἢ ἐν γάμοις. Ἀλλ' εἰ καὶ ἐποιοῦντο περὶ πλείστου ταύτην τὴν ὑλικὴν ἀπόλαυσιν, ἐξηγενίζετο ὅμως διὰ δύο τινῶν, διά τε τῆς περὶ τὴν ἀπόλαυσιν μετριότητος καὶ διὰ τοῦ μετ' αὐτοῦ τοῦ δείπνου συνδυασμοῦ ὑψηλοτέρων κοινωνικῶν ἀπολαύσεων. Ἡ κυριωτέρα ἡδονὴ τοῦ δείπνου ἦν ὁ πότος, τὰ δὲ ἰδιάζοντα αὐτῷ κοσμήματα ἦσαν ᾠδὴ καὶ χορός· «μολπή τ' ὀρχηστύς τε· τὰ γὰρ ἀναθήματα δαιτός, ἢ ἀγάλματα δαιτός», ὡς ἀλλαχοῦ λέγεται. Ἡ δὲ ἀκρασία ἀείποτ' ἐψέγετο καὶ κατεφρονεῖτο παρ' Ὁμήρῳ, ὡς ἀποδεικνύουσι τἀκόλουθα· ἡ Ἀθηνᾶ κρίνει ἀπρεπὲς τὸ μηκύνειν τὸ ἐν θυσίᾳ δεῖπνον, οἱ μνηστῆρες σφοδρῶς ἐπιπλήττονται ἐπὶ τῇ ἀκρασίᾳ αὐτῶν, ὁ ἐν τῇ ἐσχάτῃ αὐτοῦ ἀγανακτήσει τὸν Ἀγαμέμνονα ὀνειδίζων Ἀχιλλεὺς ἀποκαλεῖ αὐτὸν οἰνοβαρῆ, τὰ δ' ἀποτελέσματα τοῦ ἀκράτου καὶ εἰς ὑπερβολὴν πινομένου οἴνου ἀποφεύγονται μετ' ἀποτροπιασμοῦ, καὶ ὁ οἶνος παρίσταται ὡς ἡλεὸς ἢ ἠλιθιοποιός. Μεταξὺ τῶν ἐν τῷ δείπνῳ εὐγενεστέρων ἀπολαύσεων ἦσαν καὶ εὐφρόσυνοι διηγήσεις· διὸ ἴσως καὶ ἐν τοῖς τοιούτοις δείπνοις λέγεται ὅτι καὶ ἡ καρδία οὐκ ἦν ἄμοιρος ἴσης δαιτός, ἐκαλοῦντο δὲ κοσμήματα τοῦ δείπνου ὁ χορὸς καὶ ἡ μουσικὴ καὶ ἡ ᾠδή, ἀλλ' οὐχὶ ἡ θορυβώδης ᾠδὴ αὐτῶν τῶν παροινούντων δαιτυμόνων, οἷόν τι ἠδύνατο συμβαίνειν μόνον ἐν βαρβαρικοῖς ἔθεσιν, ἀλλὰ τὸ σοφὸν καὶ ἔντεχνον ᾆσμα τοῦ ἀοιδοῦ, ὅστις κάθηται ἐν τῷ ἀν-

δρῶνι μεταξὺ τῶν δαιτυμόνων, ἔχων ἐνώπιον αὐτοῦ τὴν τράπεζαν, καθήμενος ἐπ' ἀργυροήλου θρόνου παρὰ τὸν μέγαν κίονα, ἀφ' οὗ κρέμαται ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ ἡ λίγεια φόρμιγξ, μέχρις οὗ ἀποφαγὼν καὶ ἀποπιὼν ἐκκρεμάσῃ αὐτὴν καὶ γεγωνήσῃ τὴν ᾠδὴν αὐτοῦ. Φαίνεται δὲ ὅτι ἡ φόρμιγξ ἰδίως ἐπαίζετο ἐν τοῖς δείπνοις, διότι λέγεται περὶ αὐτῆς ὅτι ἦν καλὴ καὶ ἐκ θεῶν δεδομένη φίλη καὶ σύντροφος τῆς τραπέζης. Κατὰ τὸ ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῶν Φαιάκων διδόμενον τῷ Ὀδυσσεῖ συμπόσιον ᾖδεν ὁ θεῖος ἀοιδὸς Δημόδοκος, καὶ ἐν αὐτῷ τῷ δείπνῳ τῶν ὑπερφιάλων μνηστήρων ᾖδεν ὁ ἀοιδὸς Φήμιος, παίζων τὴν φόρμιγγα. Οὐδ' ἡ πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσέβεια ἔλειπεν ἀπὸ τῶν συμποσίων, ἀλλ' ἔθυον αὐτοῖς. Διακριτέον δὲ παρ' Ὁμήρῳ τὰ ἀκόλουθα εἴδη δείπνων ἢ συμποσίων· τὴν εἰλαπίνην, μεγαλοπρεπὲς καὶ πλουσιοπάροχον δεῖπνον, οἱονεὶ πανηγύριον ἐν ἰδιαιτέραις δημοτελέσιν ἑορταῖς, τὸν ἔρανον, ὅστις ἦν οὐχὶ τόσον τὸ δεῖπνον τῶν παρὰ τῷ παμβασιλεῖ μετὰ τῶν συνεισφορῶν αὐτῶν συνερχομένων ἀριστέων, ὅσον τὸ συμπόσιον, εἰς ὃ ὁ προσκεκλημένος καὶ μεταλαμβάνων παρεῖχε συμβολήν τινα*). Περὶ δὲ τῆς διατάξεως αὐτοῦ τοῦ δείπνου σημειωτέον ὅτι πρὸ τῆς ἐνάρξεως αὐτοῦ ἐνίπτοντο αἱ χεῖρες (χέρνιβα ἐπιχέειν), αἱ τράπεζαι, καὶ πρότερον ἤδη ἀπεσμηγμέναι, ἐκαθαίροντο καὶ πάλιν διὰ πολυτρήτων σπόγγων. Συνήθως ἕκαστος τῶν δαιτυμόνων εἶχε τὴν ἑαυτοῦ τράπεζαν, ἀλλ' ἐνίοτε καὶ δύο δαιτυμόνες κατεῖχον τὴν αὐτὴν τράπεζαν, ἐνίοτε δὲ καὶ σύμπαντες μίαν καὶ μόνην, μετελάμβανον δὲ τοῦ δείπνου καθήμενοι. Ἡ δ' ὑπηρεσία ἐγίνετο τὸ μὲν ὑπ' αὐτῶν τῶν ἑστιώντων κυρίων, τὸ δὲ ὑπὸ θεραπαινίδων, ὡς παντα-χοῦ ἐν ὁμοίαις περιστάσεσι διὰ τῶν αὐτῶν λέξεων ἐπαναλαμβάνεται· «χέρνιβα δ' ἀμφίπολος προχόῳ ἐπέχευε φέρουσα καλῇ, χρυσείῃ ὑπὲρ ἀργυρέοιο λέβητος νίψασθαι· παρὰ δὲ ξεστὴν ἐτάνυσσε τράπεζαν· σῖτον δ' αἰδοίη ταμίη παρέθηκε φέρουσα εἴδατα πόλλ' ἐπιθεῖσα, χαριζομένη παρεόντων· δαιτρὸς δὲ κρειῶν πίνακας παρέθηκεν ἀείρας παντοίων, παρὰ δέ σφι τίθει χρύσεια κύπελλα· κήρυξ δ' αὐτοῖσιν θάμ' ἐπῴχετο οἰνοχοεύων». Δαιτρὸς δὲ ἦν ὁ ἐπίτηδες διωρισμένος κόπτης, οὗ χρέος ἦν τὸ κόπτειν τὸ κρέας εἰς τεμάχια, ὃς ἐκάθητο παρ' ἰδιαιτέρᾳ τραπέζῃ, καὶ οὗ τὸ ἔργον ἐξεπλήρουν ἐνίοτε καὶ αὐτοὶ οἱ ἄνακτες ἢ καὶ κήρυκες. Αἱ μερίδες διενέμοντο ἴσαι πᾶσι τοῖς δαιτυμόσιν, ἦσαν δ' ἄνισοι ἢ μείζονες, ἐάν τις τῶν ἀνωτέρων ἐτιμᾶτο δι' αὐτῶν. Πρὸς διανομὴν τοῦ οἴνου εἶχον οἰνοχόους, τοιοῦτο δ' ἔργον ἀνεδέχοντο ἐνίοτε καὶ οἱ κοῦροι ἢ υἱοὶ εὐγενῶν· καὶ ὁ οἶνος δὲ διενέμετο ἐξ ἴσου, ἀλλ' οἱ πρεσβύτεροι πρὸς πλείονα τιμὴν ἐλάμβανον μείζονα μερίδα (γερούσιος οἶνος), καὶ πρὸς τούτοις πρῶτοι αὐτοὶ ἐλάμβανον τὸ ποτήριον. Ὁ οἶνος ἐκιρνᾶτο πρῶτον ἐν κρατῆρι πλήρει *), εἶτα ἐνεχέετο ἐκεῖθεν εἰς τὰ ποτήρια καὶ προσεφέρετο κύκλῳ. Καὶ οἱ μὲν ὁμηρικοὶ ἥρωες προσέφερον ἀλλήλοις τὸ πλῆρες οἴνου ποτήριον, προσαγορεύοντες ἀλλήλους πρὸ τοῦ πίνειν, μετὰ δὲ ταῦτα εἰσήχθη τὸ ἔθος τοῦ πίνειν πρότερον ἐκ τοῦ ποτηρίου. Ἐν δὲ τοῖς πλείστοις τῶν συμποσίων, ἰδίως δ' ἐν τοῖς μετὰ θυσίαν, προσεφέρετο καὶ σπονδὴ τοῖς θεοῖς, ὅτε οὐχὶ μόνον ἐσπένδετο οἶνος, ἀλλὰ καὶ ἐκαίετο μέρος κρεῶν πρὸς τιμὴν τῶν θεῶν.

*) Ὥστε ὁ ἔρανος, ὡς παραγόμενος ἀπὸ τοῦ ἐρᾶν = ἀγαπᾶν, συγγενεύει καὶ πράγματι καὶ ὀνόματι πρὸς τὰ τοιαῦτα γεύματα τοῦ ἀρχαίου χριστιανισμοῦ, τὰς ἀγάπας.

§ 2. Μετὰ ταύτην τὴν διατύπωσιν ὁμηρικοῦ δείπνου παρατηροῦμεν ὅτι μία τῶν κυριωτέρων διαφορῶν τοῦ ὁμηρικοῦ ἔθους ἀπὸ τοῦ τῶν μεταγενεστέρων συνίσταται ἐν τούτῳ, ὅτι, ἐν ᾧ παρ' Ὁμήρῳ ἔτι πάντες οἱ συνδαιτυμόνες μεταλαμβάνουσι τοῦ δείπνου καθήμενοι ἐπὶ ὑψηλῶν καὶ ἐλευθέρων θρόνων μεθ' ὑποποδίων (θρήνεων), ἢ ἐπὶ κλισμῶν ἐχόντων ἀνάκλισιν, ἢ ἐπ' εὐτελεστέρων δίφρων, μετὰ ταῦτα οἱ κοινωνοῦντες τῶν δείπνων τέλειοι ἄνδρες κατεκλίνοντο παρὰ τῇ τραπέζῃ. Πότε εἰσήχθη αὕτη ἡ ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου ἔθους παρέκκλισις, μένει ἀβέβαιον· πιθανολογεῖται ὅμως ὅτι αὕτη εἰσήχθη εἰς Σπάρτην πρὸ τῶν Μηδικῶν, ἐν ᾧ ἐν Ἀθήναις φαίνεται ὅτι, καθ' ἣν ἐποχὴν ἐφόρουν ἔτι

*) Ἐπιστεφεῖ· διὰ δὲ τοῦ ἐπιστέφειν τοὺς κρατῆρας ἐννοητέον οὐχὶ τὸ ἐπιτιθέναι αὐτοῖς στέφανον κατὰ τὴν μεταγενεστέραν συνήθειαν, ἣν καὶ ὁ Οὐεργίλιος ἐννοεῖ διὰ τοῦ coronare cratera, ἀλλὰ τὸ πληροῦν αὐτὸν ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ἐξέχειν τὸ ὑγρόν, ὡς τι ἐπιπολάζον κάλυμμα καὶ στέφανος.

τὸν ἰωνικὸν ποδήρη χιτῶνα, διετηρεῖτο τὸ ἔθος τοῦ καθῆσθαι. Μόνον δ' ἐν Κρήτῃ διεφυλάχθη ἀναλλοίωτος ἡ ἀρχαία συνήθεια, τῶν δαιτυμόνων καθημένων ἐπὶ θρόνων. Ἐὰν δὲ οὗτος ὁ τρόπος τοῦ τρώγειν φαίνηται ἡμῖν ἀκατάλληλος, μὴ λησμονῶμεν ὅτι ὁ Ἕλλην ἐθεώρει κυριώτερον οὐχὶ τὸ δεῖπνον, ἀλλὰ τὸν πότον, καὶ ὅλος δὲ ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἔτρωγον, καθίστα αὐτοῖς ἧττον ἀναγκαῖον τὸ καθέζεσθαι παρὰ τῇ τραπέζῃ. Ἀλλὰ πρὸς τὸ ἑπόμενον τῷ δείπνῳ συμπόσιον ἡ κατάκλισις ἦν καταλληλοτέρα καὶ ἀνετωτέρα, ὡς θεωρεῖ τὸ πρᾶγμα καὶ ὁ Πλούταρχος, λέγων ὅτι «ἡ κλίνη τοῖς πίνουσι καθέδρας ἀμείνων, ὅτι τὸ σῶμα κατέχει καὶ ἀπολύει κινήσεως ἁπάσης». Ὡσαύτως καὶ παρ' Ἀθηναίῳ σημειοῦται περὶ τοῦ τοιούτου ἔθους· «ἔτι δὲ καὶ νῦν τοῦτο τὸ καθέζεσθαι παραμένει παρ' ἐνίοις τῶν Ἑλλήνων· ἐπεὶ δὲ τρυφᾶν ἤρξαντο καὶ χλιδῶσι, κατερρύησαν ἀπὸ τῶν δίφρων εἰς τὰς κλίνας, καὶ λαβόντες σύμμαχον τὴν ἀνάπαυσιν καὶ ῥᾳστώνην ἀνειμένως ἤδη καὶ ἀτάκτως ἐχρῶντο τῇ μέθῃ, χορηγούσης, εἶμαι, τῆς παρασκευῆς εἰς τὰς ἡδονάς». Μόνον δ' αἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδία διέμειναν πισταὶ ταύτῃ τῇ ἀρχαίᾳ συνηθείᾳ· καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς ἁπλοϊκαῖς καὶ ἀγροδιαίτοις οἰκογενείαις οἱ μὲν ἄνδρες κατεκλίνοντο ἐπὶ φύλλων καὶ δερμάτων, ἐπὶ στιβάδος ὑψηλῆς ἢ ἐπὶ πενιχρῶν κλινιδίων, αἱ δὲ γυναῖκες καὶ τὰ παιδία ἐκάθηντο παρὰ τοῖς ἀνδράσι καὶ τοῖς πατράσι· μόνον δ' εἰς ῥωμαϊκοὺς χρόνους ἀνήκουσι τὰ ἐνίοτε ἀναφερόμενα παραδείγματα χρηστῶν γυναικῶν καὶ παίδων ἀνήβων συγκατακειμένων τοῖς τελείοις ἀνδράσιν. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ ἐν ταῖς πολυαρίθμοις ἐπὶ εἰκόνων παραστάσεσι συμποσίων, δείπνων ἀποχωρισμοῦ κ. τ. τ. Ἀλλὰ τὸ παράδειγμα τῶν κατακλινομένων ἀνδρῶν μετεδόθη καὶ παρὰ ταῖς ἑταίραις, καὶ ὡς ἑταιρικὰ ἐκληπτέον τὰ δεῖπνα ἐκεῖνα, ὧν αἱ εἰκόνες δεικνύουσιν ἡμῖν γυναῖκας κατακεκλιμένας.

§ 3. Ἄλλη διαφορὰ τοῦ ὁμηρικοῦ ἔθους ἀπὸ τοῦ μεταγενεστέρου. Ἐκεῖ μέν, πλειόνων ὄντων τῶν συνδαιτυμόνων ἢ ξένων, εἴδομεν ὅτι παρετίθετο ἑκάστῳ αὐτῶν ἐπὶ ἰδιαιτέρας τραπέζης, ἐνώπιον αὐτοῦ κειμένης, ἴση μερίς, διανεμομένη ὑπὸ τοῦ δαιτροῦ, διὸ καὶ αἱ δαῖτες ἢ μερίδες παρ' Ὁμήρῳ χαρακτηρίζονται πανταχοῦ ὡς ἴσαι, μόνον δ' ὡς ἐξαίρετον γέρας ἐδίδοντό τισι διπλαῖ μερίδες, μετὰ ταῦτα ὅμως τὸ τοιοῦτον ἔθος διέμεινε μόνον ἐν δημοθοινίαις ἢ συμποσίοις μετὰ θυσίαν, ἅπερ δι' αὐτὸ τοῦτο ἐκλήθησαν καὶ δαῖτες, διότι ἕκαστος τῶν δαιτυμόνων ἐλάμβανε προσδιωρισμένην μερίδα κρεῶν καὶ ἄρτου. Περὶ τοιούτων λέγει ἡμῖν ὁ Πλούταρχος· «ὅτε τὴν ἐπώνυμον ἀρχὴν ἦρχον οἶκοι, τὰ πλεῖστα τῶν δείπνων δαῖτες ἦσαν, ἐν ταῖς θυσίαις ἑκάστῳ μερίδος ἀποκληρουμένης... ἡ δὲ εἰς μερίδας αὕτη κρεωδαισία, τὴν κοινωνίαν ἀναιροῦσα, πολλὰ δεῖπνα ποιεῖ καὶ πολλοὺς δειπνοῦντας, οὐδένα δὲ σύνδειπνον οὐδενός, ὅταν ὥσπερ ἀπὸ κρεωπωλικῆς τραπέζης σταθμῷ λαβὼν ἕκαστος μοῖραν ἑαυτῷ πρόθηται. Καίτοι τίνα ἔχει διαφορὰν τοῦτο, ὅπερ νῦν γίνεται, κρέας προθέμενον καὶ ἄρτον ὥσπερ ἐκ φάτνης ἰδίας ἕκαστον εὐωχεῖσθαι; μόνον δ' ὁ κρατὴρ ἦν κοινὸς προκείμενος ἐν τῷ μέσῳ πηγὴ ἄφθονος φιλανθρωπίας καὶ οὐδέν' ἄλλον ὅρον ἢ μέτρον ἔχουσα, ἢ τὴν ὄρεξιν τῆς ἀπολαύσεως». Ἡ τοιαύτη συνήθεια τῆς κρεωδαισίας καὶ ἰσομοιρίας, ἥπερ ἴσως καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους καὶ κατὰ τὰ μεταγενέστερα δημόσια καὶ ἐν θυσίαις δεῖπνα προῆλθεν ἐκ τῆς ἀφελείας καὶ καθαρότητος τῆς διαίτης, ἴσως ἦν οὐχὶ γενική, ἀλλ' ἁπλῶς μεταγενεστέρα καὶ ἐν Χαιρωνείᾳ μόνον ὑφισταμένη διάταξις, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ οὐχὶ τοῖς πᾶσιν ἀρέσκουσα. Ἀλλ' ἀναφέρονται καὶ ἀλλαχοῦ ὡς σύνηθές τι αἱ μερίδες, ἐν Ἄργει δὲ καὶ αἶσαν ἐκάλουν τὴν μερίδα. Ὅτε δ' ἐπεκράτησεν ἡ πρὸς τὴν πολυφαγίαν λύσσα καὶ ἰδίως ἡ τῶν γαστριμάργων παρασίτων, εἰσήχθη πάλιν ἡ κατὰ μερίδας ἑστίασις πρὸς ἀποφυγὴν τῶν ἐκ τῆς ἀπληστίας προερχομένων ἀτοπημάτων. Οὕτως ἀποφαίνεται ὁ Δικαίαρχος ἐν τοῖς περὶ Ἑλλάδος «ἐν τοῖς δείπνοις μὴ εἶναι σύνηθες τοῖς ἀρχαίοις διανέμειν μερίδας· διὰ δὲ προφάσεις τινὰς ἐνδεεστέρων γενομένων τῶν ἐδεσμάτων, κρατῆσαι τὸ ἔθος τῶν μερίδων.... τῶν γὰρ ἐδεσμάτων κοινῇ καὶ μὴ κατὰ μέρος τιθεμένων τὸ πρότερον, οἱ δυνατώτεροι τὰς τροφὰς τῶν ἀσθενῶν ἥρπαζον καὶ συνέβαινε τούτους ἀποπνίγεσθαι μὴ δυναμένους ἑαυτοῖς βοηθεῖν»· ὅθεν καὶ τὸ παροιμιῶδες, «μερὶς οὐ πνίξ». Εἰς ποίας δέ τινας ἔριδας καὶ συμπλοκὰς ἔφερεν ἐνίοτε ἡ κοινὴ παράθεσις τῶν

ἐδεσμάτων, καταφαίνεται ἐκ τῶν ὑπὸ Πλουτάρχου λεγομένων· «Οὐ γὰρ φιλικὸν οὐδὲ συμποτικόν, οἶμαι, προοίμιον εὐωχίας ὑφαίρεσις καὶ ἁρπασμὸς καὶ χειρῶν ἅμιλλα καὶ διαγκωνισμός, ἀλλ' ἄτοπα καὶ κυνικὰ καὶ τελευτῶντα πολλάκις εἰς λοιδορίας καὶ ὀργὰς οὐ κατ' ἀλλήλων μόνον, ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν τραπεζοκόμων καὶ κατὰ τῶν ἑστιώντων». Τὸ ζωηρότατον παράδειγμα τοιαύτης ἁρπαγῆς καὶ ἁμίλλης χειρῶν παρέχει ἡμῖν ὁ Λουκιανὸς ἐν τῷ τῶν σοφιστῶν αὐτοῦ συμποσίῳ· «Ἀνελομένων, λέγει, τῶν ἄλλων συνδαιτυμόνων ἑκάστου τὰ παρατεθέντα αὐτῷ, ὁ Δίφιλος ἠξίου καὶ τὰ τῷ Ζήνωνι δὴ ἀπιόντι παραδοθέντα φέρεσθαι καὶ ἔλεγε μόνῳ παρατεθῆναί οἱ αὐτὰ καὶ πρὸς τοὺς διακόνους ἐμάχετο, καὶ ἀνέσπων τῆς ὄρνιθος ἐπειλημμένοι, ὥσπερ τὸν Πατρόκλου νεκρὸν ἀνθέλκοντες, καὶ τέλος ἐνικήθη καὶ ἀφῆκε, πολὺν γέλωτα παρασχὼν τοῖς συμπόταις, καὶ μάλιστα ἐπεὶ ἠγανάκτει μετὰ τοῦτο ὡς ἂν τὰ μέγιστα ἠδικημένος. Οἱ δὲ περὶ τὸν Ἕρμωνα καὶ Ζηνόθεμιν ἅμα κατέκειντο, ὥσπερ εἴρηται, ὁ μὲν ὑπεράνω, ὁ Ζηνόθεμις, ὁ δ' ὑπ' αὐτόν· παρέκειτο δ' αὐτοῖς τὰ μὲν ἄλλα πάντα ἴσα καὶ ἀνείλοντο εἰρηνικῶς· ἡ δὲ ὄρνις ἡ πρὸ τοῦ Ἕρμωνος πιμελεστέρα, οὕτως, οἶμαι, τυχόν· ἔδει δὲ καὶ ταύτας ἀναιρεῖσθαι τὴν ἑαυτοῦ ἑκάτερον· ἐν τούτῳ τοίνυν ὁ Ζηνόθεμις, τὴν παρ' αὐτῷ ἀφείς, τὴν πρὸ τοῦ Ἕρμωνος ἀνείλετο, πιοτέραν, ὡς ἔφην, οὖσαν· ὁ δ' ἀντεπελάβετο καὶ οὐκ εἴα πλεονεκτεῖν· βοὴ τὸ ἐπὶ τούτοις καὶ συμπεσόντες ἔπαιον ἀλλήλους ταῖς ὄρνισιν αὐταῖς εἰς τὰ πρόσωπα, καὶ τῶν πωγώνων ἐπειλημμένοι ἐπεκαλοῦντο βοηθεῖν ὁ μὲν τὸν Κλεόδημον, ὁ δὲ Ζηνόθεμις Ἀλκιδάμαντα καὶ Δίφιλον, καὶ συνίσταντο οἱ μὲν ὡς τοῦτον, οἱ δ' ὡς ἐκεῖνον· οἱ δ' ἐμάχοντο συμπλακέντες, καὶ ὁ μὲν Ζηνόθεμις, σκύφον ἁράμενος ἀπὸ τῆς τραπέζης, κείμενον πρὸ τοῦ Ἀρισταινέτου, ῥίπτει ἐπὶ τὸν Ἕρμωνα, καὶ ἐκείνου μὲν ἥμαρτε, παρατραπεὶς δ' ὁ σκύφος, διεῖλε τοῦ νυμφίου τὸ κρανίον (διότι τὸ δεῖπνον ἐγίνετο ἐπὶ ἑστιάσει γάμων) ἐς δύο χρηστῷ μάλα καὶ βαθεῖ τῷ τραύματι· βοὴ οὖν παρὰ τῶν γυναικῶν ἐγένετο καὶ κατεπήδησαν εἰς τὸ μεταίχμιον αἱ πολλαί, καὶ μάλιστα ἡ μήτηρ τοῦ μειρακίου, ἐπεὶ τὸ αἷμα εἶδε· καὶ ἡ νύμφη δὲ ἀνεπήδησε, φοβηθεῖσα περὶ αὐτοῦ. Ἐν τοσούτῳ

δὲ ὁ Ἀλκιδάμας ἠρίστευσε τῷ Ζηνοθέμιδι συμμαχῶν καὶ πατάξας τῇ βακτηρίᾳ τοῦ Κλεοδήμου μὲν τὸ κρανίον, τοῦ Ἕρμωνος δὲ τὴν σιαγόνα ἐπέτριψε, καὶ τῶν οἰκετῶν ἐνίους, βοηθεῖν αὐτοῖς ἐπιχειροῦντας, κατέτρωσεν· οὐ μὴν ἀπετράποντο ἐκεῖνοι, ἀλλ' ὁ μὲν Κλεόδημος ὀρθῷ τῷ δακτύλῳ τὸν ὀφθαλμὸν τοῦ Ζηνοθέμιδος ἐξώρυττε καὶ τὴν ῥῖνα προσφὺς ἀπέτραγεν, ὁ δὲ Ἕρμων τὸν Δίφιλον, ἐπὶ ξυμμαχίαν ἥκοντα τοῦ Ζηνοθέμιδος ἀφῆκεν ἐπὶ κεφαλὴν ἀπὸ τοῦ κλιντῆρος. Ἐτρώθη δὲ καὶ Ἰστιαῖος ὁ γραμματικός, διαλύειν αὐτοὺς ἐπιχειρῶν, λάξ, οἶμαι, εἰς τοὺς ὀδόντας ὑπὸ τοῦ Κλεοδήμου, Δίφιλον εἶναι οἰηθέντος· ἔκειτο οὖν ὁ ἄθλιος κατὰ τὸν αὐτοῦ Ὅμηρον «αἵμ' ἐμέων»· πλὴν ταραχῆς γε καὶ δακρύων μεστὰ ἦν πάντα καὶ αἱ μὲν γυναῖκες ἐκώκυον, τῷ Χαιρέᾳ περιχυθεῖσαι, οἱ δὲ ἄλλοι κατέπαυον· μέγιστον δὲ ἦν ἁπάντων κακῶν ὁ Ἀλκιδάμας, ἐπεὶ ἅπαξ τὸ καθ' αὑτὸν ἐτρέψατο, παίων τὸν προστυχόντα· καὶ πολλοὶ ἄν, εὖ ἴσθι, ἔπεσον, εἰ μὴ κατέαξε τὴν βακτηρίαν. Ἐγὼ δὲ παρὰ τὸν τοῖχον ὀρθὸς ἐφεστὼς ἑώρων ἕκαστα, οὐκ ἀναμιγνὺς ἐμαυτόν, ὑπὸ τοῦ Ἰστιαίου διδαχθείς, ὡς ἔστιν ἐπισφαλὲς διαλύειν τὰ τοιαῦτα. Λαπίθῃς οὖν καὶ Κενταύρους εἶδες ἄν, τραπέζας ἀνατρεπομένας καὶ αἷμα ἐκκεχυμένον καὶ σκύφους ῥιπτομένους. Τέλος δ' ὁ Ἀλκιδάμας, ἀνατρέψας τὸ λυχνίον, σκότος μέγα ἐποίησε, καὶ τὸ πρᾶγμα, ὡς τὸ εἰκός, μακρῷ χαλεπώτερον ἐγεγένητο· καὶ γὰρ οὐ ῥᾳδίως εὐπόρησαν φωτὸς ἄλλου, ἀλλὰ πολλὰ ἐπράχθη καὶ δεινὰ ἐν τῷ σκότῳ... Ἐπὶ τούτοις διελύθη τὸ συμπόσιον... καὶ οἵ τε τραυματίαι φοράδην ἐξεκομίζοντο πονήρως ἔχοντες, καὶ μάλιστα ὁ πρεσβύτης ὁ Ζηνόθεμις ἀμφοτέραις, τῇ μὲν τῆς ῥινός, τῇ δὲ τοῦ ὀφθαλμοῦ ἐπειλημμένος, βοῶν ἀπόλλυσθαι ὑπ' ἀλγηδόνων... καὶ ὁ νυμφίος δέ, ἀκεσαμένου τὸ τραῦμα τοῦ Διονίκου, ἀπήγετο εἰς τὴν οἰκίαν, ταινίαις κατειλημένος τὴν κεφαλήν, ἐπὶ τὸ ζεῦγος ἀνατεθείς, ἐφ' οὗ τὴν νύμφην ἀπάξειν ἔμελλε, πικρούς ὁ ἄθλιος τοὺς γάμους ἑορτάσας· καὶ τῶν ἄλλων δὲ ὁ Διόνικος ἐπεμελεῖτο δὴ τὰ δυνατά». Τοιοῦτον τραγικὸν τέλος ἔσχε τοῦτο τὸ ὑπὸ τοῦ Λουκιανοῦ πεπλασμένον μὲν μεθ' ὑπερβολῆς, ἀλλὰ χαρακτηριστικώτατον τοῦ μεταγενεστέρου κυνισμοῦ συμπόσιον. Ἄλλως δὲ συνήθως οἱ συνδαιτυμόνες ἐτοπο-

θετοῦντο περὶ μίαν ἢ πολλὰς κοινὰς τραπέζας οὕτως, ὥστε παρ' ἑκάστῃ τούτων ἐκάθηντο τοὐλάχιστον δύο συνδαιτυμόνες. Καὶ τοῦτο τὸ ἔθος ἐπικρατεῖ ἰδίως καὶ κατὰ πάντα τὰ μείζονα δεῖπνα τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς, μάλιστα καθ' ὅσον ἔλειπον ἀπ' αὐτῶν αἱ γυναῖκες· κατὰ τοῦτο δὲ καὶ διέφερε τὸ ἑλληνικὸν ἔθος λίαν ἀπὸ τοῦ ῥωμαϊκοῦ, καθ' ὃ οὐδεὶς ἠδύνατο ψέγειν τὴν ἐν τῷ δείπνῳ ἢ ἐν τῷ ἀνδρῶνι ἐνώπιον ξένων παρουσίαν τῆς γυναικός, ἐν ᾧ κατὰ τὸ ἑλληνικὸν αἱ γαμεταὶ οὐδαμῶς ἤρχοντο μετὰ τῶν ἀνδρῶν ἐπὶ τὰ δεῖπνα, οὐδ' ἠξίουν συνδειπνεῖν μετὰ τῶν ἀλλοτρίων, ἀλλ' εἱστιῶντο μετὰ τῶν παίδων ἐν τῇ γυναικωνίτιδι. Μόνον ἐν ἑστιάσει γάμων ἠδύναντο συνδειπνεῖν μετὰ τῶν ἀνδρῶν καὶ αἱ γυναῖκες, ὡς ῥητῶς λέγεται παρ' Εὐαγγέλῳ· «τέτταρας ποιεῖν τραπέζας τῶν γυναικῶν εἶπά σοι, ἓξ δὲ τῶν ἀνδρῶν, τὸ δεῖπνον δ' ἐντελὲς καὶ μηδενὶ ἐλλιπές· λαμπροὺς γενέσθαι βουλόμεσθα τοὺς γάμους», καὶ παρὰ Λουκιανῷ· «ἐν δεξιᾷ εἰσιόντων αἱ γυναῖκες ὅλον τον κλιντῆρα ἐκεῖνον ἐπέλαβον οὐκ ὀλίγαι οὖσαι, καὶ ἐν αὐταῖς ἡ νύμφη πάνυ ἀκριβῶς ἐγκεκαλυμμένη, ὑπὸ τῶν γυναικῶν περιεχομένη».

§ 4. Οἱ κλιντῆρες ἢ αἱ κλῖναι, ἐφ' ὧν κατεκλίνοντο οἱ συνδαιτυμόνες, παρὰ μὲν τοῖς πενεστέροις ἦσαν κεκαλυμμέναι ψιάθοις ἐν ὥρᾳ θέρους καὶ δέρασιν ἢ κῳδίοις ἐν ὥρᾳ χειμῶνος, παρὰ δὲ τοῖς πλουσιωτέροις καὶ διὰ πολυτιμοτέρων στρωμάτων ἢ ταπήτων· διὸ καὶ ἡ ἔκφρασις στορεννύναι κλίνας. Ἦσαν δὲ τοὐλάχιστον ἰσοῦψεῖς ταῖς τραπέζαις, ὥστε ἔχρῃζον τῆς θρήνεως ἢ τοῦ ὑποποδίου, ἵνα ἀναβαίνωσιν ἐπ' αὐτῶν, ὡς φαίνονται τοιαῦτα ἀπεικονισμένα καὶ ἐν συμποτικαῖς ἐπὶ ἀγγείων σκηναῖς. Ὁ ἀριθμὸς τῶν δαιτυμόνων, οἳ κατέκειντο ἐφ' ἑκάστης τῶν κλινῶν, φαίνεται ὅτι σπανίως ὑπερέβαινε τοὺς δύο· καὶ κατὰ τοῦτο διέφερε τὸ ἑλληνικὸν ἔθος ἀπὸ τοῦ ῥωμαϊκοῦ, καθ' ὃ ἐπὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς κλίνης κατεκλίνοντο τρεῖς δαιτυμόνες. Οὕτως ἐν τῷ τοῦ Πλάτωνος συμποσίῳ ὁ ἑστιῶν Ἀγάθων, διανέμων τὰς θέσεις, λέγει «σύ δ', Ἀριστόδημε, παρ' Ἐρυξίμαχον κατακλίνου», πρὸς δὲ τὸν Σωκράτην, «δεῦρο, Σώκρατες, παρ' ἐμὲ κατάκεισο». Ἀλλ' ὅτε ὕστερον εἰσῆλθεν ὁ Ἀλκιβιάδης, κατειλημμένων ἤδη ἁπασῶν τῶν

ἐν ταῖς κλίναις θέσεων, ὁ Ἀγάθων προσκαλεῖ αὐτὸν πρὸς ἑαυτὸν καὶ τὸν Σωκράτην, «ἵνα κατακέηται ἐκ τρίτων». Ἀλλὰ τοῦτο τὸ ἐκ τρίτων κατακεῖσθαι σπανίως μόνον καὶ ὡς ἐξαίρεσις ἐλάμβανε χώραν. Τὸ αὐτὸ εὑρίσκομεν καὶ ἐν τῷ μεγάλῳ δείπνῳ τῷ δοθέντι Ἕλλησι καὶ Πέρσαις ἀναμίξ ὑπὸ τοῦ Θηβαίου Ἀτταγίνου, εἰς ὃ ἦσαν προσκεκλημένοι πεντήκοντα Πέρσαι καὶ ἰσάριθμοι Ἕλληνες, ἔνθα κατεκλίνοντο ἐν ἑκάστῃ κλίνῃ ἀνὰ δύο, Πέρσης καὶ Ἕλλην. Ἐκαλοῦντο δ' οἱ συνανακείμενοι ὁμόκλινοι ἢ ὁμόσπονδοι (pares)· ἐὰν δ' ἐνίστε ἀναφέρωνται, ἢ εὑρίσκωνται καὶ ἐν εἰκόσι συμποτικαῖς, τρεῖς ἢ καὶ πλείονες, τοῦτο ἢ ἀνήκει εἰς ἄλλο διάφορον τοῦ ἐνταῦθα διαγραφομένου ἔθους, ἢ λίαν σπάνιον, ἢ ἀποδοτέον ἰδιαιτέρᾳ τινὶ περιστάσει. Ὁ δὲ τρόπος, καθ' ὃν κατεκλίνοντο οἱ συνδαιτυμόνες, ἤτοι τὸ σχῆμα τῆς κατακλίσεως, ἦν τοιοῦτος. Ὁ μὲν ἀνώτερος εἶχεν ἐλευθέραν τὴν ἀριστερὰν χεῖρα, ὁ δὲ κατώτερος τὴν δεξιάν, ὡς φαίνεται τοῦτο ἐκ τῆς συμπτώσεως, ὅτι ὁ ἀεὶ κατακείμενος πρὸς τὰ δεξιὰ κεῖται ὑπὸ τὸν ἄλλον. Παρὰ Πλάτωνι ὁ Σωκράτης προσκαλεῖ τὸν τέως ἀνώτερον καὶ ἐν τῇ πρώτῃ θέσει κατακείμενον Ἀγάθωνα, ὅπως κατακλιθῇ ὑποκάτω αὐτοῦ, ὅ ἐστιν ἐπὶ δεξιά, ἵνα δυνηθῇ ἐπαινέσαι τὸν ἐπὶ δεξιά, ὅ ἐστιν ἵνα ὁ ἔπαινος προχωρῇ τακτικῶς ἀπὸ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω, ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τοῦ τέλους. Αὕτη δὲ ἡ διάταξις τῶν θέσεων ἢ χωρῶν τῆς κλίνης ἀπὸ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω ἐλέγετο ἐπιδέξια, ἢ κυριώτερον ἐπὶ δεξιά, εὔχρηστος οὖσα οὐχὶ τόσον ἐπὶ τοῦ τρόπου τοῦ κατακλίνεσθαι, ὅσον ἐπὶ τοῦ πίνειν καὶ ἐπὶ παντὸς ὀφείλοντος γίνεσθαι ὑφ' ἑκάστου συνδαιτυμόνος κατὰ τάξιν καὶ σειράν. Ὅθεν αἱ φράσεις ἐπὶ δεξιὰ πίνειν (διαπίνειν), ἐπὶ δεξιὰ λόγον εἰπεῖν, ἐπιτάξαι τῷ ἐπὶ δεξιᾷ, ἐπαινεῖν τὸν ἐπὶ δεξιά. Ἔνθα δὲ ὑπῆρχον πλείονες κλῖναι, πρώτη χώρα κατὰ τὸ ἑλληνικὸν ἔθος ἦν ἡ πρώτη θέσις τῆς πρώτης πρὸς ταριστερὰ κλίνης, ἐν ᾧ ἔντιμος τόπος παρὰ μὲν τοῖς Πέρσαις ἦν ὁ μεσαίτατος, ἐφ' οὗ κατεκλίνετο ὁ καὶ ἐν τῷ στρατοπέδῳ καὶ πανταχοῦ ἀλλαχοῦ κατὰ τὸ μέσον διατρίβων βασιλεὺς τῶν Περσῶν, παρὰ δὲ τοῖς Ῥωμαίοις ὁ τελευταῖος τῆς μέσης κλίνης ὁ καλούμενος

ὑπατικὸς *), παρὰ δέ τισι τῶν περὶ τὸν Πόντον Ἑλλήνων, οἷον παρὰ τοῖς Ἡρακλεώταις, ὁ τῆς μέσης κλίνης πρῶτος τόπος. Περὶ δὲ τοῦ προσδιορισμοῦ τῶν ἁρμοδίων ἑκάστῳ συνδαιτυμόνι θέσεων εἰκάζομεν ὅτι, ὅπερ ὁ ἑστιῶν Ἀγάθων ἔπραξε πρὸς τοὺς ἑστιωμένους ὑπ' αὐτοῦ, προσδιορίσας ἑκάστῳ τὴν οἰκείαν χώραν, τοῦτο ἐγίνετο συνήθως, εἰ μὴ πάντοτε. Βεβαίως οἱ λόγοι, καθ' οὓς προσδιωρίζετο αὕτη ἡ τάξις τῆς τοποθεσίας τῶν ἑστιωμένων, ἠδύναντο εἶναι πάντως διάφοροι, ἡ δόξα καὶ τὸ ἀξίωμα καὶ ἡ πνευματικὴ ἱκανότης, ὁ πλοῦτος, ἡ εὐγένεια, τὰ πρεσβεῖα κ. τ. τ. Ὁ Πλούταρχος μάλιστα ἔχει ἐν τοῖς συμποσιακοῖς προβλήμασιν αὐτοῦ ἰδιαιτέραν διατριβὴν περὶ τούτου, ἂν ὁ ἑστιῶν ὀφείλῃ διανέμειν αὐτὸς τὰς θέσεις, ἢ ἐᾶν ἕκαστον ἐλεύθερον περὶ τὴν ἐκλογὴν τῆς φαινομένης αὐτῷ καταλλήλου κατακλίσεως ἢ χώρας. Καὶ ὁ μὲν ἔντιμος τόπος ἐκαλεῖτο προνομή, ἡ δὲ φαυλοτέρα καὶ ἀντίθετος αὐτῆς ἐκαλεῖτο κλισία ἄτιμος, ἢ ἁπλῶς ἐσχάτη χώρα. Ὁ προκλίτης τῆς ἑστιάσεως ὠνομάζετο πρωτοστάτης, ὁ δὲ συγκατακείμενός τινι παρακλίτης, παραστάτης, παρὰ δὲ Πλουτάρχῳ ἀναφέρονται κορυφαῖος καὶ κρασπεδίτης. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι μετὰ ταῦτα ἐν τῇ παντοίᾳ διαφθορᾷ τοῦ ὑπὸ τοὺς Ῥωμαίους ἑλληνικοῦ βίου ἡ κοινωνικὴ φιλοδοξία παρεῖχε συχνὰς ἀφορμὰς πρὸς ἔριν περὶ τοιούτων ἐντίμων θέσεων, καὶ ἐθεώρει τις ἑαυτὸν προσβεβλημένον, ἐὰν μὴ εὕρισκε τὸν ἄξιον ἑαυτοῦ τόπον, ὡς δεικνύει τὸ παρὰ Πλουτάρχῳ παράδειγμα τοῦ μεγαλοπρεποῦς πλουσίου τοῦ εἰσελθόντος μέχρι τῶν θυρῶν τοῦ ἀνδρῶνος, ὃς ἐπελθὼν ταῖς ὄψεσι κύκλῳ τοὺς κατακειμένους οὐκ ἠθέλησεν εἰσελθεῖν, ἀλλ' ᾤχετο ἀπιών, καὶ πολλῶν μεταθεόντων οὐκ ἔφη ὁρᾶν τὸν ἄξιον ἑαυτοῦ τόπον λειπόμενον, καὶ ἡ μεταξὺ τοῦ στωϊκοῦ Ζηνοθέμιδος καὶ τοῦ ἐπικουρείου Ἕρμωνος μονονουχὶ ἔρις περὶ τῶν πρωτείων. Ἡ δὲ ἀνάγκη τοῦ περιορίσαι ταύτην τὴν ψευδοφιλοτιμίαν ἐγένετο τόσον ἐπαισθητή, ὥστε ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις εὑρίσκομεν καὶ ἰδιαι-

*) Locus consularis, ὁ τελευταῖος τῆς κλίνης, ὃν κατεῖχεν ὁ ὕπατος, ἵνα δύνηται ἔχειν καὶ φωνὴν καὶ χεῖρα ὑπερδέξιον καὶ ἀκώλυτον, ὅ ἐστιν ἵνα ἔχῃ ἐλευθέραν τὴν δεξιὰν χεῖρα πρὸς τὸ ἐπιτάττειν ἐκεῖθεν καὶ ὑπογράφειν ἀνέτως, εἰ χρεία.

τέρους ὑπηρέτας, ὀφείλοντας προσκαλεῖν τοὺς ἑστιωμένους, ὅπως οὗτοι καταλαμβάνωσι τὴν προσδιωρισμένην ἑκάστῳ θέσιν, καὶ οὗτοι ἐκαλοῦντο ὀνομακλήτορες. Ἐν γένει δὲ κατὰ τὸν προσδιορισμὸν τούτων τῶν θέσεων ἀρίστη διάταξις ἐκρίνετο ἡ κατὰ συμπάθειαν καὶ ἁρμονίαν πρὸς πλείονα εὐαρέσκειαν ἑκάστου τῶν συνδαιτυμόνων γινομένη. Κατ' ἀρχαιοτέρους ὅμως χρόνους φαίνεται ὅτι ἡ ἔντιμος θέσις ἦν ἡ παρὰ τῷ ἑστιῶντι οἰκοδεσπότῃ κατάκλισις· τοῦτο πράττει πρὸς τὸν Σωκράτην ὁ Ἀγάθων, ὅστις κατεκλίθη πρῶτος, καὶ ὡς ἓν τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ μικροφιλοτίμου ἐκτίθεται ὅτι σπουδάζει ἐν τῷ δείπνῳ κατακλίνεσθαι καὶ δειπνεῖν παρ' αὐτὸν τὸν καλέσαντα.

§ 5. Ἕκαστος τῶν συνδαιτυμόνων εἶχε πρὸς τὰ ἀριστερὰ αὐτοῦ προσκεφάλαιον, ἵνα ἐπ' αὐτοῦ στηρίζῃ τὸν ἀριστερὸν βραχίονα, καὶ τοῦτο ἐννοητέον διὰ τῆς ἐκφράσεως ἐπ' ἀγκῶνος δειπνεῖν· τὰ δὲ τοιαῦτα προσκεφάλαια τὰ πρὸς τὸ δειπνεῖν χρήσιμα ἐκαλοῦντο ὑπαγκώνια ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ τῶν εὐνῶν καὶ τῆς κεφαλῆς προσκεφάλαια, ἅπερ ἐκαλοῦντο ἐνεύναια ἢ ὑπαυχένια. Ποία δέ τις ἦν ἡ ἀρίστη καὶ εὐαρεστοτάτη κατάκλισις, καταφαίνεται ἐκ τῆς κωμικωτάτης καὶ προσφυεστάτης παρ' Ἀριστοφάνει φαντασιώδους ἑστιάσεως (ἐνύπνιον ἑστιώμεθα), ἔνθα διαλέγονται Φιλοκλέων καὶ Βδελυκλέων· «Φιλοκλ. πῶς οὖν κατακλινῶ; φράζ' ἀνύσας. Βδελ. Εὐσχημόνως. Φιλοκλ. Ὧδι κελεύεις κατακλινῆναι; Βδελ. Μηδαμῶς. Φιλοκλ. Πῶς δαί; Βδελ. τὰ γόνατ' ἔκτεινε καὶ γυμναστικῶς ὑγρὸν χύτλασον σεαυτὸν ἐν τοῖς στρώμασι· ἔπειτ' ἐπαίνεσόν τι τῶν χαλκωμάτων, ὀροφὴν θέασαι, κρεκάδι' αὐλῆς θαύμασον». Διὰ δὲ τῆς οὕτως ἐστηριγμένης ἀριστερᾶς χειρὸς ἐκράτουν μόνον τὸν ἄρτον, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς ἐλάμβανον τὸ πρὸς τῷ ἄρτῳ ἐσθιόμενον ὄψον. Κατὰ μικρὸν δὲ ἐκτείνοντος τοῦ δαιτυμόνος τὴν δεξιὰν αὐτοῦ πρὸς τὰ ἐδέσματα, ἡ κατ' ἀρχὰς ὅλως πλαγία κατάκλισις αὐτοῦ μετέβαινεν εἰς παράπλευρον στάσιν ἢ ἐστρέφετο οὗτος ἐπὶ πλευράν. Ἐκ τούτου δὲ ἑρμηνεύει ὁ Πλούταρχος τὸ φαινόμενον, ὅτι κατὰ τὸ τέλος τοῦ δείπνου μεταβάλλεται εἰς ἄνεσιν καὶ εὐρυχωρίαν ἡ κατ' ἀρχὰς στενόχωρος καὶ κατηναγκασμένη θέσις τῶν κατακειμένων συνδαιτυμόνων.

§ 6. Περὶ δὲ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν συνδαιτυμόνων αὐτῶν φαίνεται ὅτι ἔν τισι πόλεσιν ὑπῆρχον καὶ νομικαὶ διατάξεις, περιορίζουσαι μέχρις ὡρισμένου τινὸς ποσοῦ τοὺς δυναμένους συνευωχεῖσθαι. Ἀλλ' αἱ τοιαῦται διατάξεις ἀναφέρονται μόνον εἰς τὰς ἐπὶ γάμοις ἑστιάσεις, καὶ τοῦτο διὰ τὴν ἐν αὐταῖς παρουσίαν τοῦ γυναικείου φύλου. Ἐν Ἀθήναις ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν γάμοις συνεστιωμένων ἠδύνατο φθάνειν μέχρι τῶν τριάκοντα· ἰδιαιτέρα δὲ ἀρχή, οἱ ἐπὶ τῆς κοσμιότητος καὶ σωφροσύνης τῶν γυναικῶν τεταγμένοι γυναικονόμοι, ὤφειλεν ἐφορᾶν πολλάκις μετὰ τῶν Ἀρεοπαγιτῶν τὰς τοιαύτας ἑστιάσεις καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν κεκλημένων. Πάντως ὅμως καὶ τοιοῦτος νόμος ἀστυνομικῆς ἐπιβλέψεως ἀναφέρεται ὡς καινός τις νόμος. Ἐν δὲ τῇ Καρικῇ πόλει Ἰάσῳ μόνον δέκα ἄνδρες καὶ ἰσάριθμοι γυναῖκες ἠδύναντο κατὰ νόμον συνευωχεῖσθαι ἐν γάμοις. Ἄλλως ὅμως εὑρίσκομεν ἀνδρῶνας ἢ οἴκους πρὸς ἑστίασιν διαφορωτάτης χωρητικότητος, ὀνομαζομένους κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν κλινῶν, ἃς ἐχώρουν· οὕτως ἀναφέρονται ἡμῖν οἶκοι τρίκλινοι, πεντάκλινοι, δεκάκλινοι καὶ ἄλλοι, γενικῶς κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν κλινῶν ὀνομαζόμενοι, οἱ δὲ ἀλαζονευόμενοι τῶν πλουσίων μεταγενεστέρως κατεσκεύαζον καὶ τριακοντακλίνους καὶ ἔτι μείζονας (Cyziceni œci). Ἀλλὰ πάντως ἡ πολλῶν συνδαιτυμόνων εἰς τὸ αὐτὸ συμφόρησις ἀνῄρει τὸν κυριώτερον χαρακτῆρα τῶν ἑλληνικῶν δείπνων καὶ συμποσίων, ὅστις ἦν ἡ διὰ τοῦ λόγου κοινωνία καὶ ψυχαγωγία, ὡς ῥητῶς παρὰ Ξενοφῶντι τελεία ἑστίασις θεωρεῖται ἡ πρὸς τῷ ἀμέμπτῳ δείπνῳ καὶ ἀκροαμάτων καὶ θεαμάτων ἡδίστων εἰσαγωγή. Τοὐναντίον δὲ δεῖπνον, ὅπερ ἐλάμβανεν ὁ Ἕλλην αὐτὸς ἐφ' ἑαυτοῦ, στερούμενος πάσης συντροφίας, οὐδὲ ὡς δεῖπνον ἠδύνατο θεωρεῖσθαι ὅλως, καὶ ἐὰν ὁ Ῥωμαῖος ὁ δειπνήσας κατὰ μόνας, εἰπὼν ὅτι «σήμερον βέβρωκα, ἀλλ' οὐκ ἐδείπνησα», ἐξέφραζεν οὕτω τὸ ῥωμαϊκὸν ἔθος, ἐπίσης ἐξέφραζε καὶ τὸ ἑλληνικὸν ἔθος ὁ Ἄλεξις, ἔνθα λέγει περὶ τῶν μονοσιτούντων, «ἐπὰν ἰδιώτην ἄνδρα μονοσιτοῦντ' ἴδῃς, ἢ μὴ ποθοῦντα ᾠδάς, ποιητὴν καὶ μέλη, τὸν μὲν ἰδιώτην τοῦ βίου τὸν ἥμισυν ἀπολωλεκέναι νόμιζε, τὸν δὲ τῆς τέχνης τὴν ἡμίσειαν. ζῶσι δ' ἀμφότεροι μόλις». Ἐκτὸς δὲ τῆς ἀφορμῆς τῆς πρὸς δεῖ-

πνα παρεχομένης ὑπὸ δημοσίων καὶ ἰδιωτικῶν θυσιῶν καὶ κατὰ τοὺς ἡρωϊκοὺς καὶ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, καταλεκτέον ἐνταῦθα ὡς κυριωτάτας εὐκαιρίας, ἐν αἷς κατ' οἶκον ἐδίδοντο ἑστιάσεις καὶ μεγάλα δεῖπνα, ἐν πρώτοις τοὺς γάμους, οἵτινες ἦσαν ἐν τῷ οἰκιακῷ βίῳ ἡ ἐπισημοτάτη εὐκαιρία τοῦ προσκαλεῖν καὶ ἑστιᾶν πλείστους· διὸ καὶ ὁ Πλούταρχος τὸ ζήτημα, διὰ τί πλείστους ἐν γάμοις ἐπὶ δεῖπνον καλοῦσι, λύει ἢ διὰ τὸ ἀναγκαῖον τῆς παρουσίας πολυαρίθμων ἑστιωμένων, ἵνα πάντες οὗτοι συνειδῶσι καὶ μαρτυρῶσιν ὑπὲρ τῶν νυμφευομένων ὅτι καὶ αὐτοί εἰσιν ἐλεύθεροι καὶ παρ' ἐλευθέρων ἄγονται νύμφας, ἢ διότι συνέρχονται κατὰ ταύτην τὴν τελετὴν δύο οἶκοι καὶ ἑπομένως ὅ τε λαμβάνων τὴν γυναῖκά φιλοφρονεῖται τοὺς φίλους καὶ οἰκείους τοῦ διδόντος, ὅ τε διδοὺς τοὺς τοῦ λαμβάνοντος. Ἦσαν δὲ καὶ ἄλλαι οἰκιακαὶ ἀφορμαὶ πρὸς δεῖπνα, οἷον τὰ γενέθλιά τινος, ἢ εὐτυχία τις καὶ πρὸ πάντων νίκη (γενέθλια ἑστιᾶν, νικητήρια). Κατὰ πάσας δὲ ταύτας ἐνομίζετο ἴδιον κομψῆς καὶ ἀστείας ἀγωγῆς ἡ εἰς τὸ δεῖπνον ἔγκαιρος παρουσία τοῦ προσκεκλημένου, πρὸς δὲ τοῦτο οὔτε ὤφειλεν ὑστερίζειν, οὔτε ἔρχεσθαι πρωΐμως. Ἐνομίζετο δὲ τόσον ὀλιγαρχικὸν τὸ ὑστερίζειν τοῦ δείπνου καὶ περιμένεσθαι ὑπὸ τῶν συνδαιτυμόνων, ὥστε ὁ ἐν Ἀθήναις δημαγωγὸς Πολύχαρμος, διδοὺς ἐν ἐκκλησίᾳ ἀπολογισμὸν τοῦ βίου αὐτοῦ, εἶπεν ἐκτὸς τῶν ἄλλων, «οὐδέποτε κληθεὶς ἐπὶ δεῖπνον ὕστατος ἀφικόμην». Ἀλλ' ἐκτὸς τῶν μνησθεισῶν πρὸς δεῖπνα ἀφορμῶν ὑπῆρχε σύνηθες ἤδη ἀπὸ πρωϊμωτάτων χρόνων τὸ ἐν συντροφίᾳ γινόμενον συμφορητὸν δεῖπνον, ὅπερ πλείονες συνερχόμενοι ἐποίουν κοινῇ δαπάνῃ. Τοιοῦτο δεῖπνον ἦν ὁ ἔρανος καὶ ἐπὶ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων καὶ μετὰ τούτους κατὰ τὴν στενοτέραν σημασίαν τῆς λέξεως, τηρουμένης τῆς εὐρυτέρας σημασίας ἐπὶ συνεισφορῶν, ἀπὸ κοινοῦ γινομένων ὑπὸ ἰδιωτικῶν ἑταιριῶν ἐπὶ διαφόροις σκοποῖς, ἐν οἷς περιελαμβάνοντο καὶ τοιαῦτα δεῖπνα, καθ' ἣν ἔρανος ἐκαλεῖτο καὶ αὐτὴ ἡ ἑταιρία καὶ τὰ συνεισενεχθέντα χρήματα, τὰ δὲ μέλη ἐρανισταί, καὶ σύμπαντα τὸ κοινὸν τῶν ἐρανιστῶν καὶ ὁ ἀρχηγὸς αὐτῶν ἐράναρχος. Ὁ κατὰ μερικωτέραν σημασίαν ἔρανος ἐκαλεῖτο ἄλλως καὶ δεῖπνον ἀπὸ συμβολῶν (ὅπερ

παρῳδῶν ὁ Λουκιάνειος Λεξιφάνης ἐκάλει δεῖπνον ἀπὸ συμφορῶν), ὅπου ἕκαστος τῶν ἑστιωμένων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον νέων συνετέλει χρηματικήν τινα ποσότητα, συμβολήν, καὶ ἐγίνετο ἢ παρ' ἑταίροις ἢ παρά τινι τῶν ἀπελευθέρων ἢ καὶ παρά τινι τῶν συμβαλλομένων τὸν ἔρανον. Ἐπίσης ὑπὸ τὸν ἔρανον δυνατὸν ἐννοεῖν καὶ ἄλλο εἶδος δείπνου, εἰς ὃ ἕκαστος τῶν συνδαιτυμόνων συνεβάλλετο οὐχὶ χρήματα, ἀλλ' ἢ τὴν ἐξαρκοῦσαν αὐτῷ τροφήν, ἢ μέρος τι τοῦ κοινοῦ δείπνου. Τοῦτο δ' ἐκάλουν δεῖπνον ἀπὸ σπυρίδος, διότι τὰ βρώματα καὶ τὰ ὄψα μετεφέροντο εἰς τὸν τόπον τῆς εὐωχίας ἐντὸς σπυρίδων ἢ κανίστρων, ἔτι δὲ καὶ δεῖπνον ἐκ τῆς κιστίδος. Ποῖαι δέ τινες ἀτοπίαι ἠδύναντο συμβαίνειν ἐν τοῖς τοιούτοις ἀπὸ συμβολῶν δείπνοις, ὑποδεικνύει ἡμῖν τὸ τοῦ Σωκράτους, ὃς «ὁπότε τῶν ξυνιόντων ἐπὶ τὸ δεῖπνον οἱ μὲν μικρὸν ὄψον, οἱ δὲ πολὺ φέροιεν, ἐκέλευε τὸν παῖδα τὸ μικρὸν ἢ εἰς τὸ κοινὸν τιθέναι, ἢ διανέμειν ἑκάστῳ τὸ μέρος. Οἱ οὖν τὸ πολὺ φέροντες ᾐσχύνοντο τό τε μὴ κοινωνεῖν τοῦ εἰς τὸ κοινὸν τιθεμένου καὶ τὸ μὴ ἀντιτιθέναι τὸ ἑαυτῶν· ἐτίθεσαν οὖν καὶ τὸ ἑαυτῶν εἰς τὸ κοινόν, καὶ ἐπεὶ οὐδὲν πλέον εἶχον τῶν μικρὸν φερομένων, ἐπαύοντο πολλοῦ ὀψωνοῦντες». Ἐννοεῖται ὅτι ἐν τοιούτοις διὰ κοινῆς δαπάνης ἢ συμβολῆς γινομένοις δείπνοις ὁ ἀριθμὸς τῶν συμβαλλομένων καὶ μετεχόντων ἠδύνατο εἶναι ἀπεριόριστος. Πρὸς συμπλήρωσιν δὲ τῶν κοινῶν δείπνων μνημονευτέον ἔτι ἐνταῦθα καὶ τῶν μᾶλλον πολιτικὴν σημασίαν ἐχουσῶν ἑστιάσεων, αἵτινες καὶ φυλετικὰ δεῖπνα καὶ φυλαρχίαι ἐκαλοῦντο, καὶ ἔλαβον ἀφορμὴν ἐξ ἱερῶν σκοπῶν καὶ πρὸς διατήρησιν φιλικῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν φυλετῶν, ἐν αἷς ἠδύναντο παρευρίσκεσθαι τοὐλάχιστον δισχίλιοι πολῖται· ἔτι δὲ καὶ τῶν μετὰ δημοτελῆ θυσίαν καὶ ἐν πανηγύρεσιν ἑστιάσεων τοῦ δήμου ἢ τῶν δημοθοινιῶν, ἐν αἷς τὰ κρέατα τῶν δημοτελῶν ἱερῶν μεταφερόμενα ἐτρώγοντο ἐν τῷ πρυτανείῳ ἢ ἐν ἄλλῳ τινὶ δημοσίῳ ἑστιατορίῳ· ἐν Ἀρκαδίᾳ ἰδίως ἐγίνοντο μεγάλαι τοιαῦται βουθυσίαι καὶ ἑστιάσεις, ἐν αἷς δεσπόται καὶ δοῦλοι συνειστιῶντο, ἔχοντες πάντες μίαν κοινὴν τράπεζαν, ἐν ᾗ παρετίθεντο τὰ αὐτὰ σιτία καὶ ἐκεράννυτο ὁ αὐτὸς κρατὴρ ἅπασιν. Ἔτι δὲ τρανότερον ἐκπεφρασμένην πολιτικὴν σημασίαν εἶχον τὰ συσσίτια ὅλων πολιτειῶν, ἅτινα συνῆγον καθ' ἑκάστην εἰς τὴν αὐτὴν τράπεζαν πάντας τοὺς ἄῤῥενας κατοίκους κατὰ τὴν εἰς διαφόρους ἡλικίας διαίρεσιν αὐτῶν. Τοιαῦτα ἦσαν τὰ ἐν Σπάρτῃ ἰδίως φιδίτια καλούμενα (οἱονεὶ ἐδίτια παρὰ τὴν δίαιταν καὶ ἐδωδήν), δι' ὧν σκοπιμώτατα ἐπεδιώκετο ἡ παρὰ τοῖς ἀνδράσι τῆς Σπάρτης ἐξέγερσις κοινωνικοῦ πνεύματος καὶ βίου, ὡς καὶ ἡ παρὰ τοῖς παισὶ καὶ ἐφήβοις ἐν ἰδιαιτέροις συσσιτίοις. Ὅμοια τοῖς Σπαρτιατικοῖς ἦσαν καὶ τὰ ἐν Κρήτῃ συσσίτια, τῶν μὲν ἐφήβων συναθροιζομένων εἰς τὰς ἀγέλας, τῶν δὲ τελείων ἀνδρῶν μετὰ τῶν παίδων αὐτῶν εἰς τὰ ἀνδρεῖα. Τοιαῦτα δ' ἀναφέρονται καὶ παρ' ἄλλοις ἑλληνικοῖς λαοῖς, Μιλησίοις, Βοιωτοῖς καὶ Θουρίοις, ἅπερ οἱ τύραννοι ἀπηγόρευον τοῖς πολίταις τῶν τυραννουμένων πόλεων ἕνεκα τοῦ δημοτικοῦ καὶ πολιτικοῦ σκοποῦ αὐτῶν. Εἰς ταῦτα τὰ συσσίτια ἀνακτέον ἔτι καὶ τὰς ἐν Πρυτανείῳ σιτήσεις τῶν διά τινας ἐνδόξους πράξεις ἀξιωθέντων τῆς ἐν αὐτῷ σιτήσεως καὶ τῶν ἐκ τιμῆς ἀεισίτων ἢ ἐχόντων ἀΐδιον σίτησιν.

§ 7. Μετὰ τὴν κατάλεξιν τῶν διαφόρων κοινῶν δείπνων καὶ συσσιτίων, τῶν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον πολυξένων, μεταβαίνοντες νῦν εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ ἐπικρατοῦντος ἔθους κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν κοινῶν δείπνων καὶ συμποσίων τῶν ἐχόντων χαρακτῆρα ἰδιωτικόν, εὑρίσκομεν εὐθὺς ἐν πρώτοις ὅτι οἱ προσκεκλημένοι σύνδειπνοι ἐξυπελύοντο τὰς ἐμβάδας αὐτῶν, ὅπως ἀνέτως καὶ ἀβλαβῶς κατακλιθῶσιν ἐπὶ τῶν κλινῶν· τοῦτο δὲ ἐγίνετο συνήθως ὑπὸ τοῦ παιδὸς ἢ δούλου τοῦ συνοδεύοντος ἕκαστον τῶν συνδαιτυμόνων καὶ κατὰ τὰ ἔξω τῆς οἰκίας αὐτοῦ δεῖπνα, ὡς καὶ κατὰ πάσας τὰς ἄλλας ἐξόδους. Αἱ ἐμβάδες ἀφαιρεθεῖσαι ἐδίδοντο πρὸς διαφύλαξιν συνήθως τῷ αὐτῷ οἰκέτῃ, ὑφ' οὗ μάλιστα παρακειμένου καὶ ὄπισθεν ἑστῶτος ἐνίοτε καὶ ὑπηρετεῖτο ὁ κύριος αὐτοῦ ἐν τοῖς δείπνοις τῶν ἑστιώντων. Ἐν ταῖς εἰκόσιν ἐνίοτε παρίστανται ἀφαιρούμεναι ἐμβάδες ἀνδρῶν ὀρθίων ἱσταμένων. Διὰ δὲ ταύτην τὴν ἐν ἀρχῇ γινομένην ἀπόθεσιν τῶν ἐμβάδων καὶ τὴν ὑπὸ τῶν δούλων τήρησιν ἐννοεῖται ὅτι κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ δείπνου ἐξέγερσιν ἠναγκάζοντο κεκραγέναι ἐμβάδας (soleas poscere).

Μετὰ τοῦτο ἀπενίπτοντο τὰς χεῖρας δι' ὕδατος, προσφερομένου ἑκάστῳ τῶν ἑστιωμένων ξένων ὑπὸ τῶν δούλων τῆς οἰκίας. Ἡ τοιαύτη χειρονιψία ἐκαλεῖτο ἀπονίζειν ἢ κατὰ χειρὸς δοῦναι (ὁμηρικῶς χέρνιψ), καὶ οὐδαμῶς συγχυτέον τοῦτο τὸ ἀπονίζειν τοῖς ποδανίπτροις ἢ τῇ ποδολουσίᾳ, εἰ καὶ ἀναφέρονται καὶ τοιαύτης ποδολουσίας παραδείγματα ὡς ἀποτελούσης μέρος παρασκευῆς δείπνου. Ἀλλὰ καὶ πρὸ τῆς ἐν αὐτῷ τῷ δείπνῳ ἀπονίψεως τῶν χειρῶν ἐλούοντο καὶ ἠλείφοντο δι' ἐλαίου· ἀλλ' ἐν ᾧ κατὰ τοὺς ὁμηρικοὺς ἤδη χρόνους ἀμφότερα ἐγίνοντο συγχρόνως ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ δαιτυμόνος, μετὰ ταῦτα ἐγίνετο ὑπ' αὐτῶν καὶ τὸ ἕτερον ἐναλλάξ, τῶν μὲν λουομένων, τῶν δὲ χριομένων μόνον δι' ἐντριβῆς ἐλαίου (ξηραλοιφεῖν, ξηροτριβεῖν). Συνηθέστερον ὅμως διέμεινε τὸ ἔρχεσθαι ἐπὶ δεῖπνον λελουμένον ἢ λουσόμενον, ὅπερ ἔθος μεταγενεστέρως παρὰ Ῥωμαίοις ἰδίως προϋχώρησεν ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε πολλοί, μὴ δυνάμενοι μηδ' ὑπομένοντες γεύσασθαι τροφῆς ἄλουτοι, ἀπώλοντο (ὧν ἦν καὶ Τίτος ὁ αὐτοκράτωρ). Προφανῶς δὲ δύο ἦσαν συνάμα οἱ σκοποὶ τῶν τοιούτων λουτρῶν καὶ ξηραλοιφιῶν, καὶ ἡ διατήρησις ἢ ἀποκατάστασις τῆς εὐκταίας καθαριότητος καὶ ἡ ἐπίτασις καὶ στόμωσις τῆς ὀρέξεως.

§ 8. Μετὰ τοῦτο τὸ κατὰ χειρὸς ὕδωρ ἢ χερόνιπτρον εἰσεφέροντο αἱ τράπεζαι, καὶ οὕτως ἤρχοντο τοῦ καθ' αὐτὸ δείπνου, ὅπερ συνίστατο ἐν πολλαῖς παραθέσεσι. Τὰ δὲ παρατιθέμενα ταῦτα ἐδέσματα φαίνεται ὅτι παρετίθεντο οὐχὶ εἰσφερόμενα ἐπὶ πινάκων, ὡς τοῦτο ἐγίνετο παρὰ Ῥωμαίοις, ἀλλ' εἰσεκομίζοντο μετ' αὐτῶν τῶν τραπεζῶν καὶ ἐπετίθεντο ἐπὶ τριπόδων. Ὅθεν καὶ αἱ ἐκφράσεις εἰσφέρειν τὰς τραπέζας, καὶ αἱ ἐν τῷ τέλει αἴρειν, ἀπαίρειν, ἐπαίρειν, ἀφαιρεῖν, ἐκφέρειν, βαστάζειν τὰς τραπέζας. Ἐν πάσαις δὲ ταύταις ταῖς ἐκφράσεσι τραπέζας ἐννοητέον οὐχὶ μεταφορικῶς τὰ ἐπὶ τῶν τραπεζῶν παρατιθέμενα βρώματα, ἀλλ' αὐτὰς κυρίως τὰς τραπέζας, ὡς βλέπομεν ἐν ἅπασι τοῖς τεχνικοῖς μνημείοις τοῖς παριστῶσι δεῖπνα μίαν τράπεζαν ἔμπροσθεν ἑκάστης κλίνης, ἐὰν δὲ συγκατακλίνωνται ὑπὲρ τοὺς δύο, καὶ πλείονας τραπέζας καὶ τρίποδας. Ὁ Πολυδεύκης ἐννοεῖ διὰ τῶν τραπεζῶν τοὺς πίνακας, ἐφ' ὧν ἐπετίθεντο τὰ βρώματα, ἔνθα λέγει περὶ αὐτῶν· «ἦσαν

δέ τινες πρῶται τράπεζαι καὶ δεύτεραι καὶ τρίται· καὶ τρίποδες μέν, ἐφ' ὧν ἔκειντο (αὗται αἱ τράπεζαι)... αἱ δ' ἐπιτιθέμεναι καὶ αἰρόμεναι τράπεζαι, ἃς νῦν μαγίδας καλοῦσι». ἀλλ' ἐπιφέρει «τραπέζας δὲ ἐκάλουν καὶ τὰ σιτία τὰ ἐπ' αὐτῶν τιθέμενα». Ἀλλὰ συχνάκις καὶ ἐν ἀρχαιοτέροις χρόνοις ἀναφέρονται τράπεζαι σημαίνουσαι παραθέσεις, εἰσφερομένας ἐπὶ τριπόδων. Ἐκτὸς δὲ ἐκτάκτων περιπτώσεων μεγαλοπρεποῦς καὶ πολυτελοῦς ἑστιάσεως, οἵα ἡ ἐπὶ γάμοις, ἔνθα παρετίθεντο καὶ πλείονες παραθέσεις, συνήθως παρετίθεντο δύο τοιαῦται τοὐλάχιστον, τὸ κυρίως δεῖπνον καὶ τὸ ἐπίδειπνον ἢ ἐπιδόρπιον. Ποῖα τινὰ ἦσαν τὰ παρατιθέμενα ἐν τῷ κυρίως δείπνῳ ἐδέσματα, ταῦτα ἐμνημονεύσαμεν κατὰ τὸ ἐνὸν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν. Μετὰ δὲ τὸ δεῖπνον εἰσεφέροντο αἱ δεύτεραι τράπεζαι, ἢ τὸ ἐπιδόρπιον, ὅπερ καὶ ὑπὸ ἄλλα ποικίλα ὀνόματα ἀναφέρεται, οἷον ἐπιδορπίσματα, ἐπιδόρπιοι τράπεζαι, ἐπίδειπνα ἢ ἐπιδειπνίδες, ἐπιφορήματα, ἐπαίκλια (ἢ ἔπαικλα ἐν Σπάρτῃ), νωγαλεύματα, καὶ τὸ μετὰ τὸ ἐπιδόρπιον συνηθέστερον ὄνομα τραγήματα, ἔτι δὲ καὶ τρωγάλια, ἐπιφορήματα, μεταδόρπια. Περὶ δὲ τῶν συνωνύμων τραγήματος καὶ τρωγαλίου σημειοῖ ὁ Ἀριστοτέλης· «τὸ μὲν οὖν ὅλον διαφέρειν τράγημα βρώματος νομιστέον, ὅσον ἔδεσμα τρωγαλίου· τοῦτο γὰρ πάτριον τοὔνομα τοῖς Ἕλλησιν· ἐπεὶ ἐν τραγήμασι τὰ βρώματα παρατίθενται (ἴσως· ἐπεὶ ἐν τραγήμασι καὶ βρώματα παρατίθενται), διόπερ οὐ κακῶς ἔοικεν εἰπεῖν ὁ πρῶτος δευτέραν προσαγορεύσας τράπεζαν· οὕτως γὰρ ἐπιδορπισμός τις ὁ τραγηματισμός ἐστι καὶ δεῖπνον ἕτερον παρατίθεται τραγήματα». Φαίνεται δ' ἐννοῶν ὅτι ἡ κυρία ὀνομασία ἦν τρωγάλια, ἅπερ ὀνομάζονται παρὰ Ξενοφῶντι καὶ τρωκτὰ ὡραῖα, ἐμπεριλαμβάνοντα τὰ ὡραῖα, ἤτοι ὀπώρας, καὶ πέμματα, οἷον ἰσχάδας, κάρυα, ἀμύγδαλα, μυρτίδας, — πλακοῦντας κ. λ., ἐν ᾧ κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ παρετίθεντο μετὰ τῶν τραγημάτων καὶ διάφορα ἰδίως ἐδέσματα ἢ βρώματα, λαγῷα, χήνεια, ὀρνίθεια κ. τ. τ. Σκοπὸς τούτων τῶν ἐν τοῖς ἐπιδορπίοις τρωγαλίων ἦν πρὸ πάντων ἡ καθ' ὅλον τὸν πότον διατήρησις καὶ ἐπίτασις τῆς πρὸς τὸ πίνειν ὀρέξεως· διὸ καὶ ἐν ᾧ κατ' ἀρχὰς ἦσαν ταῦτα ἁπλαῖ ὀπῶραι, μετὰ ταῦτα ἐπεδίδοντο καὶ ἰδίως δριμέα καὶ ἐρεθιστικὰ

βρώματα καὶ ἐκ κρεάτων ἔτι ἐσκευασμένα, ἐν οἷς πρὸ πάντων ἦν γενικῶς εὔχρηστος ἡ ματτύη (πολυτελὲς ἔδεσμα, εἰς ὃ ἐνεβάλλοντο φάτται, χῆνες, τρυγόνες, κίχλαι, κόσσυφοι, λαγῴ, ἄρνες, ἔριφοι, ὀνομασθὲν οὕτω ἐκ τοῦ μάττειν τοῦ ἐφαρμοσθέντος ἔπειτα εἰς τὰ πολυτελέστερα τῶν ἐδεσμάτων καὶ μεταβληθέντος εἰς ματτυάζειν). Τὸ αὐτὸ ἔδεσμα, Μακεδονικῆς καὶ Θεσσαλικῆς ὂν καταγωγῆς, ἦν γνωστὸν καὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα ματύλλη, ὡς δίψους ἐγερτικὸν βρῶμα, ᾧ ἐχρῶντο μεσοῦντος τοῦ πότου (διάφορον δὲ τοῦ μυττωτοῦ, τῆς σκοροδάλμης ἢ τοῦ ἐκ σκορόδων δριμέος τρίμματος). Ἐκτὸς τούτων φαίνεται ὅτι οἱ πενέστεροι, ἢ καὶ αὐτοὶ οἱ ποτίστατοι μετεχειρίζοντο καὶ τὸ ἅλας (τοὺς ἅλας), ἢ καθαρὸν καὶ μόνον, ἢ ὡς ἄρτυμα ἄλλων, ἵνα καταστήσωσι τὴν τοῦ οἴνου γεῦσιν ἡδυτέραν καὶ ἐρεθίσωσι πρὸς τὸ πίνειν. Διὸ οἱ ἅλες ἀναφέρονται καὶ ὡς ὄψον πρὸς πότον, οὗπερ ἐγεύοντο λείχοντες [1]). Καὶ ὡς ἡδύσματα μετ' ἄλλων ὄψων μεμιγμένα ἀναφέρονται γενικῶς μὲν ἅλες ἡδυσμένοι ἢ ἅλες ἡδυντῆρες, ἰδίως δὲ ἅλες θυμῖται ἢ θυμιτίδαι, μετὰ θύμου τετριμμένοι. Ἔνθα δὲ ἀναφέρονται καὶ ἄλλα εὐτελῆ κηπαῖα προϊόντα, οἷον κρόμυα καὶ κύμινον, μετὰ τῶν ἁλῶν, ἐκεῖ μᾶλλον ὑποδηλοῦται διὰ τούτων ἡ στενοτάτη οἰκειότης φίλων, τὸ δὲ πρὸς ἅλα δειπνεῖν καὶ κύμινον ἐσήμαινε τὸ τούτοις τοῖς ἡδύσμασιν ἀρκεῖσθαι. Ὅθεν καὶ αἱ παροιμίαι, οἱ περὶ ἅλα καὶ κύμινον, καὶ συγκατεσθίειν πολλοὺς μεδίμνους ἁλῶν. Τὰ δὲ ἐπίσης πρὸς τὸ πίνειν λειχόμενα ἐπίπαστα ἦσαν πλακοῦντες ἢ ἄρτοι, ἐφ' ὧν ἐπέπασσον ἁλμυρά τινα καρυκεύματα. Ὡς τοιοῦτον ἡδύσμα ἀναφέρονται οἱ ἅλες καὶ παρ' Ἡροδότῳ, ἔνθα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Ἕλληνας λέγεται περὶ Περσῶν ὅτι «σίτοισιν ὀλίγοισι χρέωνται, ἐπιφορήμασι δὲ πολλοῖσι καὶ οὐκ ἁλέσι [2])· καὶ διὰ τοῦτο φασὶ Πέρσαι τούς Ἕλληνας σιτεομένους πεινῶντας παύεσθαι, ὅτι σφι ἀπὸ δείπνου παραφορέεται οὐδὲν λόγου ἄξιον· εἰ δέ τι παραφέροιτο, ἐσθίοντας ἂν οὐ παύεσθαι». Δηλαδὴ τοῖς τρυφηλοῖς Πέρσαις οἱ ἅλες ὡς λιτότατον

[1]) Ἅλα λείχειν, ἐπίπαστα λείχειν, lingere salem, delingere salem.
[2]) Γραπτέον, „καὶ οὐκ ἅλεσιν", ἢ „οὐκ ἁλάσι".

ἐπιφόρημα τοῦ λιτοδιαίτου Ἕλληνος ἐφαίνοντο ὡς οὐδενὸς λόγου ἄξιον ἥδυσμα. Ἐνταῦθα ἐπίσης ἀναφέρεται καὶ ἄλλη παροιμία «ἁλίαν τρυπᾶν», σημαίνουσα ἀνάλογόν τι τῷ τοῦ Ῥωμαίου σατιρικοῦ Περσίου «regustatum digito terebrare salinum». Παρὰ τοῖς κωμικοῖς γίνεται ὀλίγη μνεία τῶν ἁλῶν διὰ τὴν εἰσβολὴν καὶ πλημμύραν τῶν ἄλλων λίχνων τραγημάτων· ἀλλαχοῦ δὲ πάλιν ὑπὸ τοὺς ἅλας ἐννοοῦνται καὶ ταρίχη ἢ τεταριχευμένοι ἰχθύες. — Ἐνίοτε ἀναφέρονται καὶ τρεῖς ἢ καὶ πλείονες παραθέσεις, καθ' ὅσον μάλιστα μεταγενεστέρως προέταττον τοῦ ἰδίως δείπνου καὶ ἀναστομωτικὰ ἢ διεγερτικὰ ὀρέξεως ψυχρὰ ὄψα ὀστρέων, ἐχίνων, ὠμῶν λαχάνων, τὰς καλουμένας ψυχρὰς τραπέζας, ἢ καὶ ἁπλᾶ λάχανα ἐπὶ λιτῶν δείπνων. Αἱ τοιαῦται ψυχραὶ τράπεζαι, συγκείμεναι ἐξ ὀρεκτικῶν ἐδεσμάτων, πρότερον ἴσως παρετίθεντο μεταξὺ τοῦ δείπνου καὶ τοῦ ἐπιδορπίου (προπόματα). Μετὰ δὲ τῶν διαφόρων τοῦ ἐπιδορπίου πεμμάτων καὶ καρυκευμάτων κατατακτέον καὶ τοὺς ζωμούς.

§ 9. Πρὸς ἀπόγευσιν ἰδίως τῶν ζωμῶν μετεχειρίζοντο ἐξ ἀνάγκης κοχλιάρια. Ἐκαλοῦντο δὲ συνήθως ταῦτα μυστίλαι, μύστρα ἢ μύστροι, ἔτι δὲ καὶ γλῶσσαι καὶ κοχλιώρυχα καὶ λιστρία. Ἔτι δὲ ἀναφέρεται καὶ κώταλις (συγγενὴς τῇ κοτύλῃ;), τορύνη, ζωμήρυσις. Κατ' ἀρχὰς ἐχρησίμευεν ὡς τοιοῦτον ἁπλῶς κοῖλος ψωμός, εὑρίσκονται ὅμως τοιαῦτα μύστρα καὶ ἐκ μετάλλου καὶ μάλιστα χρυσᾶ. Ἄλλως δὲ ὁ ἐσθίων μετεχειρίζετο ἁπλῶς τὴν χεῖρα καὶ ἐλάμβανεν ὁτὲ μὲν διὰ τοῦ ἑνός, ὁτὲ δὲ διὰ δύο ἢ τριῶν δακτύλων τὰ διάφορα ὄψα («ἑνὶ δακτύλῳ τὸ τάριχος ἅψασθαι, δυσὶ δ' ἰχθύν, σῖτον, κρέας»). Τὴν διὰ τῆς ἐπαφῆς τῶν ὄψων μολυνθεῖσαν χεῖρα ἀπεσπόγγιζον οἱ ἀρχαῖοι διὰ τοῦ μαλακοῦ καὶ σταιτώδους τοῦ ἄρτου ἢ τῆς ψιχός, ἥτις ἕνεκα τοῦ ἐν αὐτῇ ἀπομάττεσθαι ἐκαλεῖτο ἀπομαγδαλιὰ καὶ ἐῤῥίπτετο τοῖς κυσὶ (διὸ καὶ κυνὰς ἐκαλεῖτο ἡ αὐτὴ ἐν Σπάρτῃ). Μετὰ δὲ ταῦτα ἐξεμάττοντο ἐν τοῖς χειρομάκτροις. Ἀντὶ δὲ περονίων, ἅπερ διὰ τὴν ἁπλῆν τῶν δακτύλων χρῆσιν καθίσταντο πάντῃ περιττά, καὶ ἀντὶ τῶν σπανίως ἀναφερομένων μαχαιρῶν, ὧν οὐδ' εἶχον ἀνάγκην τὸ παράπαν τὸ μὲν διὰ τὴν ἔλλειψιν τῶν περονίων, τὸ δὲ

διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ δαιτροῦ εἰς μικρὰ τεμάχια κατατομὴν τῶν κρεῶν, ἀναφέρονται παρὰ τοῖς κωμικοῖς ὡς χρήσιμα ὅπλα τῶν λαιμάργων δακτυλῆθραι τινές, δι' ὧν ἡδύναντο λαμβάνειν ἀκινδύνως τὸ ὄψον θερμότατον, ἐὰν μὴ ἠδύναντο ποιεῖν τοῦτο δι' ἁπλῆς τῆς χειρός. Πρὸς τοῦτο ἐγυμνάζοντο ἐνίοτε ἐμβάπτοντες εἰς ζέον ὕδωρ τὴν χεῖρα, ὡς καὶ ἀνεγαργαρίζοντο διὰ θερμοῦ ὕδατος, ἵνα γίνωνται αἱ χεῖρες καὶ ἡ γλῶσσα ἀναίσθητοι πρὸς τὴν ἐκ τῆς θερμότητος ἀλγηδόνα. Εὑρίσκομεν δὲ κοινῶς εὔχρηστα καὶ πραγματικὰ σκεύη τραπέζης πρῶτον τὰ πρὸς ἐναπόθεσιν τοῦ ἄρτου χρησιμεύοντα κανᾶ (κάνεα) τὰ καλούμενα ἰδίως καὶ μαζονόμια, ἅπερ ἦσαν οὐχὶ μόνον πλεκτὰ κατὰ τὰ ἡμέτερα κάνιστρα, ἢ ἐκ καλάμων καὶ κλάδων ἰτέας ἢ οἰσύης πλατεῖς καλαθίσκοι, ἀλλὰ καὶ χαλκᾶ ἤδη παρ' Ὁμήρῳ. Ὡς συνώνυμα τούτων ἀναφέρονται ἔτι καὶ κάνητες καὶ κανίσκια πλεκτά, ἔτι δὲ κανοῦν ἀρτοφόρον, κίστη ὀψοφόρος, καὶ σπυρὶς καὶ σπυρίδιον (πλεκτὴ σχοῖνος)· εἶτα πίνακες, ἢ πινάκια, ἐφ' ὧν ἦσαν παρατεθειμένα τὰ ἐδέσματα (κοῖλοι πίνακες, πίνακες ἐκπέταλοι ἢ ὕπτιοι ἢ κυκλοτερεῖς), ἔτι λεκάναι λεκανίδες, ἐμβάφια, τρυβλία, ἔτι δὲ καὶ παροψίδες μετὰ τῆς διπλῆς σημασίας τῶν τε σκευῶν καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς ἐδεσμάτων, κυριώτερον δὲ ἐπὶ εὐτελοῦς ἐδέσματος λεκάρια, λεκίδες, λεκίσκοι, καὶ γενικώτερον κύκλοι καὶ τεύχη. Εἶτα ἔρχονται τὰ πρὸς ἐναπόθεσιν ὄξους καὶ ἄλλων ἡδυσμάτων προσδιωρισμένα δοχεῖα, ὀξίδες μὲν καὶ ὀξύβαφα ἰδίως τὰ δεχόμενα τὸ ὄξος, ἀλλὰ καταχρηστικῶς καὶ τὰ δεχόμενα ἄλλα ἡδύσματα, ἢ ἁλμυρὰς ἐλαίας, ὡς ἐνίοτε ἦσαν καὶ ποτηρίου ὄνομα· τοιαῦτα τινὰ ἀναφέρονται καὶ χρυσᾶ· οὐδαμῶς δ' ἐννοητέον δι' αὐτῶν, ὡς ἐπὶ πολὺν χρόνον ἐνομίζετο, μέγα τι καὶ κωδωνοειδὲς κρατῆρος εἶδος. Ἐν τούτοις τοῖς ὀξυβάφοις ἢ ἐμβαφίοις παρετίθεντο καὶ πάντα τὰ ἄλλα εἴδη τῶν ἡδυσμάτων καὶ καρυκευμάτων ἢ ἐμβαμμάτων, ὧν τὰ πλεῖστα ἦσαν δριμέα καὶ ὀξέα, ὡς νᾶπυ, κάρδαμον (ἐξ ὧν καὶ αἱ κωμικαὶ ἐκφράσεις τοῦ ἀγρίου βλέμματος ὑπότριμμα βλέπειν, νᾶπυ βλέπειν, κάρδαμα βλέπειν). Καταλέγονται δ' ὡς τοιαῦτα ἀσταφὶς κεκομμένη, μάραθρον, ἄνηθον, νᾶπυ, καυλός, σίλφιον, κορίαννον αὖον, ῥοῦς, κύμινον, κάππαρις, ὀρίγανον, σκορόδια, γήτειον, θύμοι, σφάκος, σίραιον, σέσελι, πήγανον, πράσον· ἔτι ἀβυρτάκη, μυττωτὸς (σκοροδάλμη), ὀξάλμη, τύβαρις παρὰ Δωριεῦσιν ἐν ὄξει σέλινα. Ἐπὶ τέλους σημειωτέον ὅτι τὰ ὀξέα καὶ δριμέα καὶ στρυφνὰ καὶ τὰ τούτων ἀδελφὰ ἐδέσματα καλοῦνται παρὰ Ξενοφῶντι ἐπιθυμήματα καὶ μηχανήματα ψυχῆς μαλακῆς καὶ ἀσθενούσης τρυφῇ.

§ 10. Ἓν τῶν κυριωτέρων χαρακτηριστικῶν τοῦ ἑλληνικοῦ δείπνου διαμένει καὶ τοῦτο, ὅτι οὐδαμῶς ἔπινον διαρκοῦντος τοῦ κυρίως δείπνου, μόνον δὲ ὡς καινοτομίαν καὶ μεγάλην διαφθορὰν τῶν χρόνων αὐτοῦ ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος τὴν καὶ πρὸ αὐτοῦ τοῦ δείπνου ἀκρατοποσίαν καὶ μέθην τῶν ἀσίτων, ἐν ᾧ οἱ παλαιοὶ οὐδ' ὕδωρ ἔπινον πρὸ τοῦ ἐντραγεῖν. Αἱ τοιαῦται πρὸ τοῦ δείπνου πόσεις αἱ κατὰ τοὺς ῥωμαϊκοὺς χρόνους εἰσαχθεῖσαι ἐκαλοῦντο προπόματα, εἰ καὶ ἐνίοτε δυνατὸν ἐννοεῖν διὰ ταύτης τῆς ἐκφράσεως τὰς ἐπίσης κατὰ μεταγενεστέρους χρόνους συνήθεις γενομένας καὶ τοῦ δείπνου προτασσομένας ψυχρὰς τραπέζας (πρόδειπνον), διότι τότε ἐλάμβανον καὶ τοιαῦτα ψυχρὰ ὄψα. Ἐκ τοῦ Πλινίου μάλιστα μανθάνομεν καὶ τὴν ἐποχὴν καὶ τὴν ἀφορμὴν τοιαύτης ῥιζικῆς περὶ τὸ πίνειν καινοτομίας, γενομένης ἐπὶ Τιβερίου Κλαυδίου τεσσαράκοντα ἔτη πρὸ τῶν χρόνων αὐτοῦ κατὰ ξένας τέχνας καὶ συμβουλὰς ἰατρῶν καινοτόμων, συμβουλευόντων, ὅπως πίνωσιν οἱ ἄνθρωποι νήστεις καὶ ἄσιτοι, καὶ οὕτω προηγῆται ὁ πότος τοῦ δείπνου· ἀλλ' ὁ αὐτὸς ἀναφέρει τὸν Ἀλκιβιάδην ὡς πρῶτον ἀξιωθέντα ταύτης τῆς φήμης παρὰ τοῖς Ἕλλησι. Μόνον δὲ περὶ τὸ τέλος τοῦ δείπνου, ὅτε αἱ πρῶται τράπεζαι ᾔροντο, πρὸς σύγκλεισιν τρόπον τινὰ αὐτοῦ καὶ ἐπίσημον μετάβασιν ἀπ' αὐτοῦ εἰς τὸν κυρίως πότον, ἀπερρόφουν πάντες οἱ συνδαιτυμόνες ὀλίγον ἄκρατον οἶνον, προπίνοντες ταύτην τὴν πρόποσιν Ἀγαθοῦ Δαίμονος καὶ τοῦτο ἐπιφωνοῦντες. Προέπινον δὲ μικρὸν μόνον ῥόφημα ἀκράτου, οἷον ἵνα ἀναμνήσωσι τὴν ἰσχὺν καὶ τὴν δωρεὰν τοῦ θεοῦ καὶ μὴ ἐκτραχηλισθῶσιν εἰς μέθην καὶ ἀσχημοσύνην. Ὁ δ' ἀγαθὸς οὗτος Δαίμων οὐδεὶς ἄλλος ἠδύνατο εἶναι ἢ ὁ τοῦ οἴνου εὑρέτης Διόνυσος. Ταύτην δὲ τὴν δι' ἀκράτου πρόποσιν τοῦ Ἀγαθοῦ Δαίμονος διακριτέον πάντοτε ἀπὸ τῶν κατὰ τὴν ἀρχὴν

τοῦ πότου σπονδῶν, διότι αὕτη ἐγίνετο, ἔτι αἰρομένων καὶ βασταζομένων τῶν πρώτων τραπεζῶν ἐπὶ τῶν δείπνων αὐτῶν ἢ παρὰ τὸ δεῖπνον. Μετὰ τοῦτο ἀπενίπτοντο καὶ αὖθις τὰς χεῖρας, καὶ αὕτη ἡ μετὰ τὸ δεῖπνον νίψις τῶν χειρῶν ἐκαλεῖτο κυριολεκτικῶς ἀπονίπτεσθαι, διακρινομένη ἀπὸ τοῦ πρὸ τοῦ δείπνου φερομένου κατὰ χειρὸς ὕδατος, καὶ τότε πρὸ πάντων ἀνεφαίνοντο πρὸς ἀπόσμηξιν καὶ τὰ χειρόμακτρα, ὡς ἀφαιροῦντα μᾶλλον τὴν τοῦ ὕδατος ὑγρασίαν ἐκμαγεῖα, ἢ ὡς ἀποσμηκτικὰ τοῦ ἐκ τῶν διαφόρων ὄψων ἐναπομένοντος ἐν τοῖς δακτύλοις ρύπου, ὃς ἐκαθαίρετο μᾶλλον διὰ ψιχίων ῥιπτομένων. Εὐθὺς δὲ μετὰ τοῦτο ἀνεβάλλοντο ἢ ἐγεγώνουν τὸν παιᾶνα (παιανίζειν, παιωνίζειν, ᾄδειν τὸν θεόν), πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ ἄλλων θεῶν πρός τε εὐχαριστίαν ἐπὶ τοῖς καταπεμπομένοις ὑπ' αὐτῶν ἀγαθοῖς καὶ πρὸς εὐφροσύνην καὶ τέρψιν διὰ τῶν ἐναρμονίων ἐκείνων παιάνων καὶ ὕμνων καὶ πρὸς ἠθικὴν σωφροσύνην καὶ κοσμιότητα καὶ ἁρμονίαν. Τότε δὲ μόνον, ἐκκομισθεισῶν καὶ ἀρθεισῶν τῶν τραπεζῶν καὶ εἰσφερομένου τοῦ ἐπιδορπίου, ἤρχετο, ὡς εἰ δευτέρα τις πρᾶξις δράματος, τὸ καθ' αὑτὸ συμπόσιον ἢ ὁ πότος. Ἡ δὲ τοιαύτη διαδοχὴ τῶν διαφόρων σκηνῶν τοῦ δείπνου ἦν τόσον τακτικὴ καὶ συνήθης, ὥστε πανταχοῦ ἐν ταῖς ὑπὸ τῶν κωμικῶν καὶ τῶν συμποσιογράφων περιγραφαῖς συμποσίων ἀναφέρονται κατὰ τὴν αὐτὴν πάντοτε σειράν. Ἐκ τούτων ἀναφέρομεν τὴν βραχυτάτην παρ' Ἀριστοφάνει· «ὕδωρ κατὰ χειρός· τὰς τραπέζας εἰσφέρειν· δειπνοῦμεν· ἀπονενίμμεθ'· ἤδη σπένδομεν»· καὶ τὴν κομψὴν καὶ μεγαλοπρεπῆ τῆς ἐνάρξεως τοῦ πότου περιγραφὴν τοῦ Ξενοφάνους· «Νῦν γὰρ δὴ ζάπεδον καθαρὸν καὶ χεῖρες ἁπάντων καὶ κύλικες, πλεκτοὺς δ' ἀμφιτιθεῖ στεφάνους, ἄλλος δ' εὐῶδες μύρον ἐν φιάλῃ παρατείνει, κρατὴρ δ' ἕστηκεν μεστὸς εὐφροσύνης, ἄλλος δ' οἶνος ἕτοιμος, ὃς οὔποτέ φησι προδώσειν, μείλιχος ἐν κεράμοις, ἄνθεος ὀσδόμενος... ἐν δὲ μέσοις ἁγνὴν ὀδμὴν λιβανωτὸς ἵησιν, ψυχρὸν δ' ἐστὶν ὕδωρ καὶ γλυκὺ καὶ καθαρόν· πάρκεινται δ' ἄρτοι ξανθοὶ γεραρή τε τράπεζα τυροῦ καὶ μέλιτος πίονος ἀχθομένη· βωμὸς δ' ἄνθεσιν ἀν τὸ μέσον πάντη πεπύκασται, μολπὴ δ' ἀμφὶς ἔχει δώματα καὶ θαλίη· χρὴ δὲ πρῶτον μὲν θεὸν ὑμνεῖν εὔφρονας

ἄνδρας εὐφήμοις μύθοις καὶ καθαροῖσι λόγοις, σπείσαντάς τε καὶ εὐξαμένους τὰ δίκαια δύνασθαι πρήσσειν· ταῦτα γὰρ ὧν ἐστι προχειρότερον, οὐχ ὕβρις· πίνειν δ' ὁπόσον κεν ἔχων ἀφίκοιο οἶκαδ' ἄνευ προπόλου μὴ πάνυ γηραλέος». Ἤρχετο δὲ ὁ πότος, γινομένων τριῶν σπονδῶν, ἐξ ὧν ἡ μὲν πρώτη ἐσπένδετο πᾶσι τοῖς θεοῖς (θεοῖς Ὀλυμπίοις καὶ Διὶ Ὀλυμπίῳ), ἡ δευτέρα τοῖς ἥρωσιν, ἡ δὲ τρίτη ἰδίως τῷ Διί, καλουμένη καὶ τελεία σπονδή, ἢ τέλειος κρατήρ· διότι ὁ ἀριθμὸς τρία εἶχε μυστικήν τινα σημασίαν ὡς τέλειος ἀριθμός, ὡς ἔχων ἀρχήν τε καὶ μέσον καὶ τέλος· ὅθεν καὶ τὸ παροιμιῶδες «τὸ τρίτον τῷ Σωτῆρι» καὶ τὸ σχεδὸν ἐπίσης παροιμιῶδες «μέχρι τριῶν δεῖ τιμᾶν τοὺς θεούς». Κατὰ δὲ ταύτην τὴν δευτέραν ἀποκλειστικὴν πρᾶξιν τοῦ πίνειν ἦν σχεδὸν καὶ ὑπόχρεως πρὸς τοῦτο ἕκαστος τῶν συμποτῶν· διὸ καὶ ὤφειλεν ἀποσύρεσθαι ὁ μὴ θέλων συμπίνειν, πρὸς ὃν καὶ ἐπέλεγον, «ἢ πῖθι, ἢ ἄπιθι».

§ 11. Ἐν ἐπισημοτέροις δὲ καὶ πολυτελεστέροις συμποσίοις ἐμυρίζοντο καὶ διὰ διαφόρων μυρωμάτων ἢ πολυτίμων μύρων, ὧν τὰ κυριώτερα κατελέξαμεν ἀλλαχοῦ. Ἡ χρῆσις τῶν μύρων, καίτοι οὖσα ἄγνωστος τοῖς ὁμηρικοῖς Ἕλλησιν, ἦν ὅμως ἀοχαιοτάτη, πρῶτον μὲν εἰσαχθεῖσα παρὰ τοῖς τρυφηλοῖς Ἴωσι καὶ τοῖς ὑλικοῖς Αἰολεῦσιν, εἶτα δὲ σφόδρα ἐπικρατήσασα καὶ πολυτελεστάτη ἀναδειχθεῖσα παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις τοῖς θρυλουμένοις εἰσηγηταῖς καὶ τελειωταῖς πάντων τῶν κομψῶν καὶ καλλίστων τῶν ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ. Ἐν τοῖς αὐτοῖς συμποσίοις καὶ ἐστεφανοῦντο διὰ στεφάνων ἐκ διαφόρων στεφανωματικῶν ἀνθέων, πλεκομένων καὶ πωλουμένων ὑπὸ γυναικῶν στεφανοπωλίδων, αἵτινες ἡτοίμαζον αὐτοὺς ἢ ἐπὶ τυχηρᾷ κερδοσκοπίᾳ, ἢ καὶ κατὰ παραγγελίαν (συνθηματιαῖοι στέφανοι, ἠργολαβημένοι καὶ ἐκδόσιμοι). Ἐκτὸς τῶν ἀγωνιστικῶν στεφάνων τῶν κατασκευαζομένων ἐκ διαφόρων φυλλωμάτων, δάφνης, κοτίνου, σελίνου, κισσοῦ, οἵτινές εἰσι ξένοι ἐνταῦθα, καὶ τῶν ἐξ ἄλλων θαλλῶν καὶ ἀνθέων κατασκευαζομένων καὶ ἀνηκόντων εἰς πολλῷ μεταγενεστέραν ἐποχήν, συνηθέστερος θαλλὸς πρὸς συμποτικὴν στεφανηπλοκίαν ἦν ἡ μυρρίνη (μυρσίνη, μύρτα), πωλουμένη καὶ ἐν ἰδίῳ μέρει τῆς ἀγορᾶς, ὅπερ ἐκαλεῖτο

καὶ ἁπλῶς αἱ μυρρίναι. Ἐκ δὲ τῶν διαφόρων ἀνθέων τῶν συνήθως παρενειρομένων εἰς τοιοῦτον μυρρινίτην στέφανον, τὸ προσφιλέστατον καὶ τὰ πρωτεῖα κατέχον ἦν τὸ ῥόδον, τὸ ἄνθος τῶν ἐρώτων καὶ ὁ βασιλεὺς τῶν ἀνθέων· προσφιλῆ δὲ ἦσαν καὶ τὰ ὑπομέλανα ἴα καὶ ἡ ἀμφίβολος γραπτὴ ὑάκινθος. Ὡς δὲ τὰ μύρα, οὕτω καὶ οἱ στέφανοι οἱ ἐν τοῖς συμποσίοις προηγούμενοι πάντοτε τῶν δευτέρων τραπεζῶν, οἱ κατὰ πρῶτον εἰσαχθέντες ἐπίσης ὑπὸ τῶν Ἰώνων, ἦσαν ἄγνωστοι τῷ Ὁμήρῳ, παρ' ᾧ ἡ ἔκφρασις ἐπιστέφεσθαι τοὺς κρατῆρας οὐδαμῶς σημαίνει τὴν διὰ στεφάνων ἐπίστεψιν αὐτῶν, ἀλλὰ τὴν ὑπερχειλῆ πλήρωσιν αὐτῶν. Οἱ συμποτικοὶ στέφανοι, μάλιστα οἱ ἐξ ἴων πεπλεγμένοι, ἦσαν τὰ μάλιστα ἐν χρήσει καὶ φήμῃ κατὰ τὰς Ἀθήνας, διὸ καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἰδίως ἰοστέφανοι ὑπό τινων ποιητῶν καλοῦνται. Ἐκτὸς τῆς μυρσίνης εὔχρηστος πρὸς κατασκευὴν στεφάνων ἦν καὶ ὁ κλάδος τῆς λεύκης, δένδρου ἱεροῦ τοῦ Ἡρακλέους, καὶ ὁ κισσός. Ἀλλὰ καὶ ταινίαι πολλάκις πολλαὶ καὶ πορφυραῖ περιειλίσσοντο μετὰ τῶν ἴων καὶ τῶν ἄλλων ἀνθέων ἐν τοῖς τοιούτοις στεφάνοις. Τούτων τῶν στεφάνων ἐπίσης διακριτέον τοὺς προσφιλέσι προσώποις ἑκατέρου τοῦ φύλου παρεχομένους στεφάνους τοὺς ἐπέχοντας τόπον τῶν παρ' ἡμῖν ἀνθοδεσμῶν. Περὶ δὲ τῆς πόσεως αὐτῆς, ἥπερ ἦν ἡ κυριωτάτη πρᾶξις τοῦ πότου, καὶ πρότερον ἤδη ἐσημειώθη ὅτι καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς μεγίστοις συμποσίοις ἔπινον μόνον κεκραμένον οἶνον. Ἀλλ' ἡ ζημία ἠντιῤῥοπεῖτο· διότι οἱ εὔθυμοι οὗτοι πόται, καίτοι ἀρχόμενοι τοῦ πότου διὰ μικρῶν καὶ μετρίων ποτηρίων, ἀνεπλήρουν ἔπειτα διὰ τῆς μεγάλης ποσότητος τὴν νοθευθεῖσαν οὐσίαν καὶ δύναμιν τοῦ ἀκράτου οἴνου, πίνοντες διὰ μειζόνων ποτηρίων· ἀντεφιλοτιμοῦντο δὲ μάλιστά πως περὶ τὸ ἐκπίνειν ἐν τέλει τὰ μέγιστα ποτήρια καὶ ἐνίοτε ψυκτῆρας ὅλους καὶ κάδους μονορρόφητί· τοῦτο δ' ἦν τὸ ἀπνευστὶ πίνειν, ὅπερ ἄλλως ἐλέγετο καὶ ἀμυστὶ πίνειν, καὶ προσφέρεσθαι ἀπνευστὶ καὶ ἕλκειν ἀπνευστὶ καὶ ἄμυστιν ἐκλάπτειν καὶ μονολεξεὶ ἀμυστίζειν, ὅπερ ἄλλως ἀναφέρεται ὡς θρᾳκικὸν ἔθος, ἐκεῖθεν εἰσχωρῆσαν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ὥστε πραγματικῶς τοιαύτη οἰνοποσία ἐπὶ τῷ τέλει τοῦ δείπνου ἀπέβαινε τῷ ὄντι λουτρόν, καὶ

οὐχὶ πότος, καὶ οἱ τοιοῦτοι οἰνοπόται ἠδύναντο εἶναι καὶ πραγματικῶς βεβαπτισμένοι ἐν τῷ οἴνῳ ὡς ἐν λουτρῷ, ὡς ὠνομάζοντο κατ' εὐφημισμὸν οἱ μεμεσθυσμένοι, ἐν ᾧ τὸν μετρίως ὑπὸ τοῦ οἴνου προσβληθέντα καὶ μέχρι τοιούτου βαθμοῦ, ὥστε ἦν μὲν τεταραγμένον τὸ λογικόν, ἴσχυε δὲ ἔτι τὸ φανταστικόν, ἐκάλουν ἀκροθώρακα (ictus, saucius). Ἀλλὰ καὶ ποῦ ὁ οἶνος ὁ μεταβάλλων τὴν διάνοιαν τῶν ἀνθρώπων καὶ μανίαν αὐτοῖς ἐμποιῶν, οὗ τὰ βλαβερὰ καὶ ὀλέθρια ἀποτελέσματα καταλέγει ἀφελῶς, ἀλλὰ καὶ ἀληθῶς ὁ Πλίνιος, οὐχ εὗρε μανιώδεις θιασώτας καὶ ὀργιαστάς; Τοὐλάχιστον παρ' Ἕλλησι διετηρήθη παρὰ τὸν οἶνον ἡ πνευματικὴ διὰ λόγων, ζητημάτων καὶ ἀκροαμάτων εὐφροσύνη, καὶ οὐχὶ μόνον φιλόσοφοι, οἷος ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ξενοφῶν, ἀποκλείουσι τῶν συμποσίων αὐτῶν τὴν κτηνώδη οἰνοφλυγίαν, εἰσάγοντες τοὺς συμπότας αὐτῶν καὶ λέγοντας καί τι καὶ ᾄδοντας καί τι φιλοσοφοῦντας ἐπὶ τῇ κύλικι, ἀλλὰ καὶ ὁ κωμικὸς Ἄλεξις συνίστησιν ὡς ἑλληνικὸν πότον τὸ χρῆσθαι μετρίοις ποτηρίοις καὶ λαλεῖν τι καὶ ληρεῖν πρὸς αὐτοὺς ἡδέως. Ἐνίοτε δὲ καὶ ἠγρύπνουν ἐν τῷ πότῳ ἐπὶ στοιχήματι. Καὶ ὁ μὲν ἐν ταύτῃ τῇ πονηρᾷ ἀμίλλῃ νικητής, ὅστις διαγρυπνήσας ἐν τῇ τοιαύτῃ συμποτικῇ πανυχίδι ἔμενε κύριος τοῦ πεδίου τῆς μάχης, ἐλάμβανεν ἔπαθλον πλακοῦντα ὡς ἀπὸ τοῦ σχήματος αὐτοῦ ἐπικαλούμενον πυραμοῦντα· ἀλλ' ὁ ἡττηθείς, πρὶν ἢ ἐκκενώσῃ τὸν ἴδιον αὐτοῦ κρατῆρα τὸν πλησίον αὐτοῦ παρατεθειμένον, ὑπεβάλλετο εἰς τὴν ποινὴν τῆς ἑωλοκρασίας· κατεχέετο δηλαδὴ ἢ κατεσκεδάζετο τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ἀνισταμένου τὴν πρωΐαν κρᾶμα τῶν ὑπολειφθέντων ζωμῶν καὶ ἑώλων δείπνων, ἐμβαμμάτων, ὑποτριμμάτων κ. τ. τ. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἀφειδὴς ἐξύβρισις καὶ ὁ ὀνειδισμὸς ἠδύνατο καλεῖσθαι «κατασκεδαννύναι τινὸς ἑωλοκρασίαν».

§ 12. Ἐν δὲ τοιούτοις συμποσίοις, ἔνθα ὁ θίασος τῶν ἑστιωμένων ἦν συνηθροισμένος περὶ τὸν ἑστιῶντα οἰκοδεσπότην, ἐλάμβανον χώραν καὶ αἱ προπόσεις ἢ ἡ φιλοτησία (κύλιξ), οἱονεὶ φιλοφρονήσεως κύλιξ τῶν ξενιζομένων καὶ ἑστιωμένων συνδαιτυμόνων. Ἡ τοιαύτη δὲ φιλοφρονητικὴ πρόποσις, ἣ καὶ παρ' Ὁμήρῳ ἤδη ἦν γνωστὴ ὑπὸ τὴν ἔκφρασιν δειδέχθαι δεπάεσσιν, ὅ ἐστι

δεξιοῦσθαι διὰ τῶν κυλίκων, ἐκαλεῖτο μεταγενεστέρως ἁπλῶς προπίνειν τινί, ἢ καὶ φιλοτησίας προπίνειν τινί [1]), ἢ καὶ φιλοτησίαν προπίνειν [2]). Ἐγίνετο δ' ἡ πρόποσις οὕτω· πρῶτος ὁ ἑστιῶν αὐτὸς ἐλάμβανε τὴν κύλικα ἢ τὸν σκύφον πλήρη οἴνου καὶ προέπινεν αὐτὴν ἢ συνάμα ἐκκενῶν πᾶσαν, ἢ ἑκάστῳ τῶν ἑστιωμένων, ἀρχόμενος ἀπὸ τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου κατὰ διαφόρους λόγους προτιμήσεως, εἶτα δὲ αὐτοὶ οἱ συνδαιτυμόνες προέπινον ἀλλήλοις, περιφερομένης τῆς κύλικος ὑπὸ τῶν δούλων ἀδιαλείπτως κατὰ σειράν, ἀρχομένων ἀπὸ τῆς πρώτης ἐν ἀριστερᾷ θέσεως καὶ προχωρούντων πάντοτε ἐπὶ δεξιά. Ἕκαστος δ' ὤφειλε προκαλεῖσθαι ὀνομαστὶ (εἰσονομακλήδην) ἐκεῖνον, ᾧπερ ἤθελε προπίνειν, οὗτος δὲ ὤφειλεν ὑποδέχεσθαι τὴν φιλοτησίαν καὶ ἀντιπροπίνειν ἢ ἐκφωνεῖν ἐν περιπτώσει μὴ ἀντιπροπόσεως «ἔχω τὴν φιλοφρόνησιν», ὡς καὶ εὔχεσθαι σύνδεσμον φιλίας κ. τ. τ. ἢ σπένδεσθαι φιλίαν (ἴσως τοῦτο σημαίνει τὸ παρὰ Πολυδεύκει σπονδαρχεῖν). Φαίνεται δὲ ὅτι συχνάκις περιεσοβεῖτο ἐν τῷ κύκλῳ τῶν συμποσιαζομένων ἡ τοιαύτη φιλοτησία κύλιξ (πυκνὸν ὑποψεκάζειν, τὴν φιλοτησίαν συνεχῶς περισοβεῖν), καὶ ἦν μία τῶν κυριωτέρων ἀφορμῶν πρὸς πολυποσίαν καὶ μέθην, καὶ διὰ τοῦτο παρὰ τοῖς Λακεδαιμονίοις οὐκ ἦν ἔθος ποιεῖν τοιαύτας προπόσεις ἀλλήλοις. Ἐνίοτε δὲ ἡ προμνησθεῖσα ἐπὶ δεξιὰ περιαγωγὴ τῆς κύλικος καὶ ἡ ὑποχρέωσις τοῦ ἀντιπροπίνειν καὶ παρέχειν φιλοτησίαν κατεκρίνετο ὡς ὀχληρὰ καὶ φορτικὴ κατανάγκασις· διὸ καὶ ὁ Λουκιανὸς μεταξὺ τῶν ἄλλων συμποτικῶν νόμων ἤθελε προτείνειν καὶ τοιοῦτον τινὰ περὶ ἐλευθέρας ἐξασκήσεως τῆς οἰνοποσίας «πάντες πᾶσι προπινέτωσαν, ἢν ἐθέλωσι, προπιόντος τοῦ πλουσίου, μηδὲ ἐπάναγκες ἔστω πίνειν, ἢν μή τις δύνηται». Ἄλλως δὲ καὶ κατὰ τὰς τοιαύτας ὁμηγύρεις ὤφειλεν ἐπικρατεῖν ἄκρα εὐταξία καὶ εὐνομία καί, ὡς ἐν πάσῃ εὐνομουμένῃ πόλει ἐπιτάττει εἷς πρόεδρος, εἷς κοίρανος, οὕτω καὶ ἐν τοῖς συμποσίοις, μάλιστα τοῖς δι' ἐράνου γινομένοις, ἐξελέγετο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πρὸς διακόσμησιν

[1]) Εἴτε ἕνεκα φιλοτησίας κύλικος, εἴτε προπίνειν φιλοτησίας κύλικας.
[2]) Propinare, post potum tradere.

τοῦ συμποσίου, ἢ κατὰ τὴν πλατωνικὴν ἔκφρασιν ἵνα παιδαγωγῇ τὸ συμπόσιον, εἷς πρόεδρος. Οὗτος ἐκαλεῖτο συνηθέστερον συμποσίαρχος ἢ βασιλεύς, ἢ καὶ ἄρχων τῆς πόσεως καὶ ἐπίσταθμος, πᾶν δὲ τὸ συμπόσιον ὤφειλε πειθαρχικῶς ὑποτάττεσθαι αὐτῷ καὶ πείθεσθαι ταῖς ἐπιταγαῖς αὐτοῦ. Ἡ ἐκλογὴ αὐτοῦ φαίνεται ὅτι ἐγίνετο διὰ βολῆς ἀστραγάλων, ἄλλως δὲ πολλάκις ἐξελέγετο ἀναμφηρίστως ὁ πρῶτος παρασχὼν ἑαυτὸν ὡς συμποσιάρχην, ὡς παρὰ Πλάτωνι ὁ Ἀλκιβιάδης. Ἀλλὰ καὶ ὁ Πλούταρχος ὁ καὶ διατριβὴν γράψας περὶ τοῦ, ποῖον τινὰ δεῖ εἶναι τὸν συμποσίαρχον καὶ ἀναφέρων ἄλλως τὴν συμποσιαρχίαν ὡς ἔθος, παντάπασιν ἐκλειφθὲν κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ, προτείνει ἑαυτὸν κατὰ τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ ἔθους. Χρέος τοῦ συμποσιάρχου, ὅστις ὤφειλεν εἶναι νήφων τε ἅμα καὶ σοφὸς ἄρχων μεθυόντων, ἄλλως δὲ μήτε παροινῶν, μήτε ὑβριστής, μήτε νήφων καὶ ἀηδὴς καὶ αὐστηρός, ἦν τὸ προσδιορίζειν τὸν τρόπον τῆς πόσεως καὶ τὴν σχέσιν τῆς κράσεως τοῦ οἴνου, τὸ μέγεθος καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν κυλίκων, ἃς ὤφειλε πίνειν ἕκαστος. Ἄλλως δὲ ἠδύναντο καὶ πάντες οἱ συμπόται προσδιορίζειν ἐκ συμφώνου τὸν τρόπον τῆς πόσεως. Τοιοῦτό τι συμβαίνει ἐν τῷ πλατωνικῷ συμποσίῳ, ἔνθα ὁ Παυσανίας μετά τινων συμποτῶν, χαλεπῶς διακείμενος ἐξ ἄλλου προηγηθέντος συμποσίου, προτείνει τὸ ζήτημα, «τίνα τρόπον ἥδιστα πιόμεθα; Ἐγὼ μὲν οὖν λέγω ὑμῖν ὅτι τῷ ὄντι πάνυ χαλεπῶς ἔχω ὑπὸ τοῦ χθὲς πότου καὶ δέομαι ἀναψυχῆς, οἶμαι δὲ καὶ ὑμῶν τοὺς πολλούς· παρῆσθε γὰρ χθές· σκοπεῖσθε οὖν τίνι τρόπῳ ἂν ὡς ῥᾷστα πίνοιμεν». Πάντες δὲ συμφωνοῦσι «μὴ διὰ μέθης ποιεῖν τὴν ἐν τῷ παρόντι συνουσίαν, ἀλλὰ οὕτω πίνοντες πρὸς ἡδονήν, καὶ πίνειν, ὅσον ἂν ἕκαστος βούληται, ἐπάναγκες δὲ μηδὲν εἶναι.» Ὥστε οὐδαμῶς ἐξήρτητο ἐκ τῆς διαθέσεως ἑκάστου ὁ τρόπος καὶ ἡ ποσότης τοῦ ποτοῦ, ἀλλ' ἐξαιρουμένων ὀλίγων περιπτώσεων, ἐν αἷς κατὰ προηγουμένην ἀπὸ κοινοῦ συγκατάθεσιν ἠδύνατο πίνειν ἕκαστος πρὸς ἡδονὴν καὶ ἀκαταναγκάστως, συνήθως ἠναγκάζετο πίνειν εἴτε κατὰ διαταγὴν τοῦ συμποσιάρχου, εἴτε διὰ προπόσεων, εἴτε ἐπὶ ποινῇ, ἐὰν ἀπετύγχανεν ἐν τοῖς συμποτικοῖς παιγνίοις. Τοῦτο ἦν τὸ πίνειν προς βίαν, ἀναγκάζεσθαι, ἢ πίνειν

ἀναγκαίῳ, εἰ καὶ τοῦτο τὸ τελευταῖον ἀποδίδοται ὑπό τινων ὡς ὄνομα μείζονός τινος ἀγγείου (vas urnale, anancaea pocula). Περὶ δὲ τοῦ μεγέθους τούτων τῶν συμποτικῶν ποτηρίων ἐκτὸς τοῦ προσημειωθέντος, ὅτι οἱ Ἕλληνες, ἀρχομένου τοῦ πότου, ἔπινον ἐν μικροῖς, προχωροῦντος δ' αὐτοῦ, ἐν μεγάλοις, προσθετέον ἐνταῦθα ὅτι ἐνίοτε ἦσαν σημαντικῆς χωρητικότητος. Οὕτω Χαιρέας τις συμποσίαρχος παρίσταται προπίνων εἴκοσι κυάθους ($^2/_7$ χοός), καὶ διὰ τοῦτο χαρακτηρίζεται οὐχὶ ὡς συμποσίαρχος, ἀλλ' ὡς δήμιος. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο καταντᾷ ἀσήμαντον, παραβαλλόμενον πρὸς τὰ περὶ Ἀλκιβιάδου καὶ Σωκράτους παρὰ Πλάτωνι ἀναφερόμενα· «ἀλλὰ φερέτω Ἀγάθων εἴ τί ἐστιν ἔκπωμα μέγα, μᾶλλον δὲ οὐδὲν δεῖ· ἀλλὰ φέρε, παῖ, φάναι, τὸν ψυκτῆρα ἐκεῖνον, ἰδόντα αὐτὸν πλέον ἢ ὀκτὼ κοτύλας χωροῦντα ($^2/_3$ τοῦ χοός)· τοῦτον ἐμπλησάμενον πρῶτον μὲν αὐτὸν ἐκπιεῖν, εἶτα τῷ Σωκράτει κελεύειν ἐγχεῖν καὶ ἅμα εἰπεῖν. Πρὸς μὲν Σωκράτη, ὦ ἄνδρες, τὸ σόφισμά μοι οὐδέν· ὁπόσον γὰρ ἂν κελεύσῃ τις, τοσοῦτον ἐκπιὼν οὐδὲν μᾶλλον μήποτε μεθυσθῇ· τὸν μὲν οὖν Σωκράτη, ἐγχέαντος τοῦ παιδός, πίνειν». Ἀλλὰ τί ῥητέον περὶ ἄλλης τινὸς διηγήσεως τραγικῆς αὐτόχρημα συμποτικῆς σκηνῆς μεταξὺ δύο μανιωδῶν οἰνοφλύγων, Πρωτέου τοῦ Μακεδόνος καὶ Ἀλεξάνδρου, ὅστις, αἰτήσας ποτὲ ποτήριον δίχουν, προέπιεν αὐτὸ τῷ Πρωτέᾳ· «καὶ ὃς λαβὼν καὶ πολλὰ ὑμνήσας τὸν βασιλέα, ἔπιεν ὡς ὑπὸ πάντων κροταλισθῆναι· καὶ μετ' ὀλίγον τὸ αὐτὸ ποτήριον αἰτήσας ὁ Πρωτέας καὶ πάλιν πιών, προὔπιε τῷ βασιλεῖ· ὁ δ' Ἀλέξανδρος, λαβών, ἔσπασε μὲν γενναίως, οὐ μὴν ὑπήνεγκεν, ἀλλ' ἀπέκλινεν ἐπὶ τὸ προσκεφάλαιον, ἀφεὶς τῶν χειρῶν τὸ ποτήριον, καὶ ἐκ τούτου νοσήσας ἀπέθανεν». Τοιαῦτα δοχεῖα, τοιοῦτοι ψυκτῆρες καὶ κάδοι εὐλόγως ἠδύναντο καλεῖσθαι καὶ ὑπὸ τῶν κωμικῶν φρέατα καὶ λουτρά, καὶ τοιοῦτοι πότοι αὐτόχρημα θάνατοι, ἐπιβαλλόμενοι ὑπὸ δημίων συμποσιάρχων ἢ ἄλλων προπινόντων! Ἐπὶ τέλους χρέος τοῦ συμποσιάρχου ἦν καὶ τὸ διευθύνειν ἐπιτηδείως καὶ σκοπίμως καὶ τὰς διαφόρους παιδιὰς καὶ διασκεδάσεις, οἵας ἐπενόει μυρίας ἡ ἀνεξάντλητος εὐθυμία καὶ ἀγχίνοια τοῦ Ἕλληνος. Ἐν τοιαύταις περιστάσεσιν ὁ προνομιοῦχος

βασιλεὺς τοῦ συμποσίου, ἀπηλλαγμένος αὐτὸς τῶν γελοίων ἐπιταγμάτων τῶν συμποτῶν αὐτοῦ, ἠδύνατο αὐτὸς ἐπιτάττειν ἐκείνοις, τῷ μὲν ὅπως ἀναβοήσῃ αἰσχρόν τι περὶ ἑαυτοῦ, τῷ δέ, ὅπως ὀρχήσηται γυμνός, καὶ ἄλλῳ ἄλλα ἀστεῖα σκώμματα. Ἐνίοτε τοιαῦται πολλάκις ἄκαιροι παιδιαὶ παρηγγέλλοντο καὶ ὑπὸ ὅλων τῶν συμποτῶν, ἢ ὑπό τινων μελῶν τοῦ συμποσίου, ἀλλὰ πάλιν καὶ ἐνταῦθα ἦν ἀναγκαία ἡ τοῦ συμποσιάρχου ἐπιστασία, ὅπως εὐλαβῶνται καὶ μὴ ἐξυβρίζωσι διὰ τῶν παραγγελλομένων ἐπιταγμάτων, προστάττοντες ᾄδειν ψελλοῖς ἢ κτενίζεσθαι φαλακροῖς, ἢ ἀσκωλιάζειν χωλοῖς. Οὕτως ἀναφέρεται παρὰ Πλουτάρχῳ ὅτι «Ἀγαπήστορι τῷ Ἀκαδημαϊκῷ, λεπτὸν ἔχοντι καὶ κατεφθινηκὸς τὸ σκέλος, ἐπηρεάζοντες οἱ συμπόται, πάντας ἐκέλευσαν ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ποδὸς ἑστῶτας ἐκπιεῖν τὸ ποτήριον ἢ ζημίαν καταβαλεῖν· τοῦ δὲ προστάσσειν περιελθόντος εἰς αὐτόν, ἐκέλευσε πάντας οὕτω πιεῖν, ὡς ἂν αὐτὸν ἴδωσι· καὶ κεραμίου κενοῦ κομισθέντος, εἰς τοῦτο τὸν ἀσθενῆ πόδα καθείς, ἐξέπιε τὸ ποτήριον, οἱ δ' ἄλλοι πάντες, ὡς ἐφαίνετο πειρωμένοις ἀδύνατον, ἀπέτισαν τὴν ζημίαν». Παρὰ τῷ αὐτῷ Πλουτάρχῳ χαρακτηρίζονται καὶ αἱ ἡδεῖαι ἐρωτήσεις καὶ τὰ εὐτράπελα σκώμματα. Ἐκ τῶν προμνησθέντων βλέπομεν ὅτι πρῶτον μὲν ἐπεβάλλετο ποινή τις τῷ μὴ δυναμένῳ ἐπιτελεῖν τὰ ἐπιτεταγμένα, δεύτερον δὲ ὅτι καὶ ἐνταῦθα ἐφυλάττετο ἡ διαδοχικὴ σειρὰ τῶν διαταγῶν, μεταδιδομένων τῷ ἀεὶ εὑρισκομένῳ ἐπὶ δεξιά, ὡς παρὰ Πλάτωνι· «σὺ δ' ἐπειδὴ οὐκ εἴρηκας καὶ ἐμπέπωκας, δίκαιος εἶ εἰπεῖν· εἰπὼν δ' ἐπιτάξαι Σωκράτει, ὅ τι ἂν βούλῃ, καὶ τοῦτον τῷ ἐπὶ δεξιὰ καὶ οὕτω τοὺς ἄλλους». Ὑπὸ δὲ τὴν ἄμεσον τοῦ βασιλέως τούτου διαταγὴν ἐνοεῖτο· ὅτι ἦσαν ὡς ἀξιωματικοὶ αὐτοῦ οἱ οἰνοχόοι ἢ οἰνηροὶ θεράποντες, συνήθως νέοι δοῦλοι, ὧν ἔργον ἦν τὸ ἀρύεσθαι ἐκ τοῦ κρατῆρος διὰ τοῦ κυάθου οἶνον καὶ οἰνοχοεῖν καὶ ἐγχέειν αὐτὸν καθαρίως εἰς τὰς φιάλας ἢ ἀλλοῖα ἐκπώματα, ἅπερ προηγουμένως ἔκλυζον ἢ ἐξέπλυνον καλῶς. Ἡ δὲ μεγίστη ἐπιτηδειότης αὐτῶν συνίστατο ἐν τῷ προσφέρειν αὐτὴν κομψῶς καὶ εὐλήπτως τοῖς μέλλουσι πίνειν, καὶ πρὸς τοῦτο προσέφερον τὴν φιάλην, ἐποχοῦντες αὐτὴν ἐπὶ τῶν τριῶν δακτύλων. Γυνὴ δὲ οἰνοχόος

μόνον παρὰ Πτολεμαίῳ τῷ Φιλαδέλφῳ ἀναφέρεται καὶ αὕτη κατ' ἀνατολικὸν ἔθος.

§ 13. Τῶν προμνησθεισῶν συμποτικῶν παιδιῶν αἱ φαιδρόταται ἦσαν ἐν πρώτοις ᾄσματα ἐκ διαδοχῆς ὑπὸ τῶν συμποτῶν ᾀδόμενα καὶ μεμελισμένα ὑπὸ τῶν ἐπισημοτάτων καὶ δημοτικωτάτων μελοποιῶν. Ἰδίως δὲ ᾖδοντο τὰ συμποτικὰ ᾄσματα τὰ καλούμενα σκόλια ἢ σκολιά, ὀνομασθέντα οὕτως ἐκ τοῦ σκολιοῦ καὶ ἀτάκτου τρόπου, καθ' ὃν ᾖδοντο, οὐχὶ ὑπὸ πάντων ὁμοῦ τῶν συμποτῶν, οὐδὲ κατὰ τὴν συνήθη σειρὰν ἐπὶ δεξιὰ καὶ διαδοχικῶς, ἀλλ' οὕτως, ὥστε ἠδύνατο ὑποδέχεσθαι τὸ ᾆσμα ἕκαστος, ᾧπερ παρεῖχεν ὁ προᾴδων κατὰ τὸ δοκοῦν τὸ πρὸς τοῦτο σημεῖον διὰ τῆς προσφορᾶς κλάδου μυρσίνης (ἴσως καὶ ἐκπώματος καὶ λύρας συνάμα). Τοῦτο ἐκαλεῖτο πρὸς μυρρίνην ᾄδειν. Ἐνίοτε ἀντὶ τῆς αὐθαιρέτου ταύτης διαδοχῆς ἐν τῷ ᾄδειν τὰ σκολιά, καθ' ἣν ὁ ᾄδων προσδιώριζε τὸν διάδοχον αὐτοῦ, λέγων, «δέξει», ὤφειλε λαμβάνεσθαι ὑπ' ὄψιν ἡ μουσικὴ ἱκανότης τοῦ μέλλοντος ᾄδειν, οἱ δὲ ἄμουσοι ἀπεκλείοντο τούτου τοῦ δυσκόλου αὐτοῖς καὶ ὄντως φερωνύμου σκολιοῦ. Ἤδετο δὲ τὸ σκολιόν, ὅτε ἐλάμβανον τέλος τὰ ἄλλα εἴδη τῶν συμποτικῶν ᾀσμάτων τὰ ἀπὸ κοινοῦ καὶ ἐκ συμφώνου ᾀδόμενα ὑπὸ συμπάντων τῶν συμποτῶν καὶ τὰ κατὰ τὴν ἐπὶ δεξιὰ περίοδον καὶ ἐξ ὑποδοχῆς, περιφερομένης καὶ τότε τῆς μυρσίνης, ἣν ὤφειλε λαμβάνειν ὁ μέλλων ᾄδειν. Εἶχον δὲ ταῦτα τὰ σκόλια ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὑπόθεσιν ἢ τὴν δι' ὠφελίμων γνωμῶν παραίνεσιν, ἢ τὴν ἔνθουν ἔκθεσιν μεγάλων ἀνδραγαθιῶν προβαλλομένων εἰς μίμησιν. Ἐνταῦθα παρατίθεμεν πρὸς γνῶσιν τοῦ εἴδους πρῶτον τὸ τοῦ Σιμωνίδου· «Ὑγιαίνειν μὲν ἄριστον ἀνδρὶ θνατῷ, δεύτερον δὲ φυὰν καλὸν γενέσθαι, τὸ τρίτον δὲ πλουτεῖν ἀδόλως, καὶ τὸ τέταρτον ἡβᾶν μετὰ τῶν φίλων·» εἶτα τὸ ἀδέσποτον (ἴσως τοῦ Τηΐου Πυθέρμου) περὶ φιλίας· «εἴθ' ἐξῆν ὁποτός τις ἦν ἕκαστον τὸ στῆθος διελόντ', ἔπειτα τὸν νοῦν ἐσιδόντα, κλείσαντα πάλιν, ἄνδρα φίλον νομίζειν ἀδόλῳ φρενί». Ἔτι «εἴθ' ἄπυρον καλὸν γενοίμην μέγα χρυσίον, καί με καλὴ γυνὴ φοροίη καθαρὸν θεμένη νόον.» Ἔτι «Σύν μοι πῖνε, συνήβα, συνέρα, συστεφανηφόρει, σύν μοι μαινομένῳ μαίνεο, σὺν σώφρονι σωφρόνει.»

Ἔτι δὲ καὶ τὸ ἀριστοκρατικοῦ δεσποτισμοῦ ἀποπνέον σκόλιον Ὑβρίου τοῦ Κρητός. «Ἔστι μοι πλοῦτος μέγα δόρυ καὶ ξίφος καὶ τὸ καλὸν λαισήϊον, πρόβλημα χρωτός· τούτῳ γὰρ ἀρῶ, τούτῳ θερίζω· τούτῳ πατέω τὸν ἁδὺν οἶνον ἀπ' ἀμπέλω· τούτῳ δεσπότας μνοίας κέκλημαι· τοὶ δὲ μὴ τολμῶντ' ἔχειν δόρυ καὶ ξίφος καὶ τὸ καλὸν λαισήϊον πρόβλημα χρωτός, πάντες γόνυ πεπτηῶτες ἀμὸν προσκυνεῦντί με δεσπόταν καὶ μέγαν βασιλέα φωνέοντες.»

§ 14. Ἄλλο εἶδος πνευματικῆς διασκεδάσεως ἐν τοῖς συμποσίοις ἦσαν παντοῖα αἰνίγματα καὶ γρῖφοι *), καὶ παντοῖα ἄλλα προβλήματα καὶ ζητήσεις ἐπικυλίκειοι καὶ λογοπαίγνια. Μετὰ δὲ τούτων τῶν γρίφων συνεδυάζοντο καὶ ἀστεῖα ἔπαθλα καὶ ποιναί, περιφορά τις κρεάτων ὡς γέρας τῷ λύσαντι, ὡς ποινὴ δὲ τῷ μὴ λύσαντι ἡ ὑποχρέωσις τοῦ πίνειν ἀπνευστὶ τὸ συγκείμενον, ποτήριον ἢ κάδον ἀκράτου οἴνου ἀναμεμιγμένου μεθ' ἅλμης. Προὐβάλλοντο δὲ οἱ γρῖφοι ἔμμετροι, ἀλλὰ καὶ αἱ λύσεις αὐτῶν ἐγίνοντο ἐνίοτε ἔμμετροι. Καὶ ἐκ τούτων παρατίθεμέν τινας ἐνταῦθα. «Οὐ θνητός, οὐδ' ἀθάνατος, ἀλλ' ἔχων τινὰ σύγκρασιν, ὥστε μήτ' ἐν ἀνθρώπου μέρει μήτ' ἐν θεοῦ ζῆν, ἀλλὰ φύεσθαί τ' ἀεὶ καινῶς φθίνειν τε τὴν παρουσίαν πάλιν, ἀόρατος ὄψιν, γνώριμος δ' ἅπασιν ὤν». Λύσις. «Ὕπνος, βροτείων, ὦ φίλοι, παυστὴρ πόνων.» Ἔτι «Τίς φύσις οὔθ' ὅσα γαῖα φέρει τροφὸς οὔθ' ὅσα πόντος, οὔτε βροτοῖσιν ἔχει γυίων αὔξησιν ὁμοίαν· ἀλλ' ἐν μὲν γενέσει πρωτοσπόρῳ ἐστὶ μεγίστη, ἐν δὲ μέσαις ἀκμαῖς μικτά, γήρᾳ δὲ πρὸς αὐτῷ μορφῇ καὶ μεγέθει μείζων πάλιν ἐστὶν ἁπάντων.» Γρῖφος περὶ σκιᾶς. Ἔτι «Ἔστι φύσις θήλεια βρέφη σώζουσ' ὑπὸ κόλποις αὑτῆς· ὄντα δ' ἄφωνα βοὴν ἵστησι γεγωνὸν καὶ κατὰ πόντιον οἶδμα καὶ ἠπείρου διὰ πάσης οἷς ἐθέλει θνητῶν· τοῖς δ' οὐδὲ παροῦσιν ἀκούειν ἔξεστιν· κωφὴν δ' ἀκοῆς αἴσθησιν ἔχουσιν.» Λύσις· «θήλεια μέν νύν ἐστι φύσις ἐπιστολή, βρέφη δ' ἐν αὐτῇ περιφέρει τὰ γράμματα· ἄφωνα δ' ὄντα ταῦτα τοῖς πόρρω λαλεῖ οἷς βούλεθ'· ἕτερος δ' ἂν τύχῃ τις πλησίον ἑστὼς ἀναγιγνώσκον-

*) Προβάλλειν γρίφους, γριφεύειν, μηδεμιᾶς γινομένης διακρίσεως σημασίας τῶν δύο λέξεων γρῖφος καὶ αἴνιγμα παρὰ τοῖς ἀρχαίοις.

τος, οὐκ ἀκούσεται». Ἔτι ὁ περὶ νυκτὸς καὶ ἡμέρας γρῖφος· «εἰσὶ κασίγνηται δισσαί, ὧν ἡ μία τίκτει τὴν ἑτέραν, αὐτὴ δὲ τεκοῦσ' ὑπὸ τῆσδε τεκνοῦται.» Ἀλλ' ὡς περιεργότατον πάντων διὰ τὸ εἶδος τῆς συνθέσεως ἀναφέρομεν τὸν Κλεάρχου παιδικὸν γρῖφον. «Αἶνός τίς ἐστιν, ὡς ἀνὴρ τε κοὐκ ἀνὴρ ὄρνιθα κοὐκ ὄρνιθα ἰδών τε κοὐκ ἰδὼν ἐπὶ ξύλου τε κοὐ ξύλου καθημένην λίθῳ τε κοὐ λίθῳ βάλλει τε κοὐ βάλλει·» ὃς ἐφέρετο καὶ ἄλλως·» ἄνθρωπος οὐκ ἄνθρωπος, ἄνθρωπος δ' ὅμως, ὄρνιθα κοὐκ ὄρνιθα ὄρνιθα δ' ὅμως, ἐπὶ ξύλου τε κοὐ ξύλου καθημένην λίθῳ βαλών τε κοὐ λίθῳ διώλεσε». Λύσις «Νυκτερίδα εὐνοῦχος νάρθηκος κισήρει.» Συχνότατα ὅμως τὸ συμπόσιον κατήντα εἰς τὸ ἄψυχον καὶ ἀνόητον παίγνιον τοῦ κοττάβου, ἓν τῶν προσφιλεστάτων παιγνίων, ὅπερ ἦν Σικελικῆς καταγωγῆς, καὶ ἐν ᾧ ἡ ἐπιτυχία ἐξηρτᾶτο ἐκ τῆς σωματικῆς ἐπιδεξιότητος. Φαίνεται δὲ ὅτι οὗτος ἦν δύο εἰδῶν· ὁ εἷς ἐλέγετο κότταβος κατακτός, καθ' ὃν ἐνεπήγνυτο ἐν τῷ ἐδάφει ῥάβδος, ἔχουσα ἐπὶ τῆς κορυφῆς ζυγὸν μετὰ μιᾶς ἢ δύο πλαστίγγων ἐξηρτημένων κατὰ τὰ ἄκρα, ὑπὸ δὲ τὰς πλάστιγγας ὑπέκειντο ἀνδριαντάρια. Πληροῦντες δὲ τὸ στόμα οἴνου ἢ ὕδατος, (ἢ μετὰ ταῦτα καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς φιάλης ἀπ' ἀγκύλης βάλλοντες) ἐπιτύλιζον αὐτὸ πρὸς τὴν μίαν τῶν πλαστίγγων. Ἐὰν δὲ ἐφικνοῦντο αὐτῆς καὶ ἐπλήρουν αὐτήν, τότε φυσικῷ τῷ λόγῳ ἔῤῥεπεν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ ὑπ' αὐτὴν ἀνδριανταρίου, ὅπερ ἐκαλεῖτο Μάνης, καὶ διὰ τοῦ ἀντιῤῥόπου τῆς ἑτέρας ἤρετο πάλιν καταβιβαζομένης ἐκείνης, ὥστε ἀμφότεραι ἀπετέλουν ποιόν τινα ἦχον ἢ ψόφον, καλούμενον λάταγα (κοτταβεῖον, ἐπικοτταβίζειν, λυχνίον). Τὸ ἄλλο εἶδος τοῦ κοττάβου ἦν τὸ δι' ὀξυβάφων. Ἐν τῇ ἐπιφανείᾳ λεκάνης πλήρους ὕδατος διέταττον μικρὰ κενὰ ἀγγεῖα (ὀξύβαφα) καὶ σφαῖραν καὶ πλάστιγγα καὶ Μάνην καὶ τρεῖς μυῤῥίνας, εἶτα ἐπίῤῥίπτοντες τὸν κότταβον (λαταγεῖν) ἐπειρῶντο καταδύειν αὐτά· ὁ δὲ ὑγρᾷ χειρὶ ἀφεὶς τὸν κότταβον καὶ τυχών τινος τούτων εὐδοκίμως, ἢ μᾶλλον ὁ καταδύσας πλεῖστα τῶν ἐπιπολαζόντων ἐλάμβανε τὸ ἆθλον, ὅπερ ἦν ἢ τὰ ἐν τῇ λεκάνῃ ὀξύβαφα ἢ καὶ ἄλλο τι. Ἄλλη συμποτικὴ διασκέδασις, προσφυεστέρα πρὸς τὴν καλλιτεχνικὴν φιλοκαλίαν καὶ εὐμουσίαν τοῦ Ἕλ-

ληνος, μάλιστα ἔνθα ἐσυμποσίαζον εὔθυμοι νέοι, ἦν ἡ τῆς μουσικῆς καὶ πρὸς ταύτῃ ἡ τῆς ὀρχήσεως. Πρὸς τοῦτο ἐπεισήρχοντο κατὰ τὴν ἀκμὴν τοῦ ποτοῦ αὐλητρίδες καὶ ψάλτριαι ἢ κιθαρίστριαι καὶ ὀρχηστρίδες (ἐνίοτε δὲ καὶ παῖδες ὡραῖοι κιθαρίζοντες καὶ ὀρχούμενοι). Ὁ αὐλὸς μάλιστα αὐτοδικαίως τρόπον τινὰ εἰσήρχετο διὰ τὸν βακχικὸν χαρακτῆρα τοῦ πότου καὶ πρὸς τὴν δι' αὐτοῦ καθιέρωσιν τῶν σπονδῶν καὶ τῶν παιάνων, καὶ διὰ τὴν χάριν καὶ πρᾳότητα τοῦ μέλους καὶ τὴν ἐμποιουμένην δι' αὐτοῦ ψυχικὴν γαλήνην καὶ θυμηδίαν, ὡσαύτως καὶ ἡ λύρα καὶ κιθάρα καὶ πηκτίς, ἁρμοζομένη πρὸς τὸν παιᾶνα καὶ τὰ ἐν σκολιοῖς ἐξυμνούμενα κλέα τῶν ἀνδρῶν ἀπ' αὐτῶν ἤδη τῶν ὁμηρικῶν χρόνων. Μόνος ὁ Πλάτων φαίνεται αὐστηρὸς πρὸς τὴν εἴσοδον τοιούτων ἐπεισάκτων φωνῶν αὐλῶν καὶ αὐλητρίδων, παραπέμπων εἰς αὐτὰς μόνους τοὺς φαύλους καὶ ἀγοραίους ἀνθρώπους τοὺς μὴ δυναμένους συνομιλεῖν διὰ τῆς ἰδίας ἑαυτῶν φωνῆς καὶ τῶν ἰδίων λόγων ὑπὸ ἀπαιδευσίας. Ἐνίοτε δὲ ἐγίνοντο καὶ κῶμοι μετὰ τῶν αὐλητρίδων τοὐλάχιστον περὶ τὴν οἰκίαν τοῦ ἑστιῶντος. Ἔτι δὲ καὶ ἄλλα θεάματα ἀναφέρονται παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, οἷον κυβιστήσεις ἐπὶ κύκλου μεστοῦ ὀρθῶν ξιφῶν, καὶ περιδινήσεις ἐπὶ τροχῶν ἅμα περιδινουμένων καὶ ὀρχήσεις μᾶλλον δραματικαὶ ἢ μιμικαί, καὶ βωμολοχίαι γελωτοποιῶν καὶ παρασίτων. Ἀλλ' αἱ εὐγενέστεραι πασῶν ἦσαν πολλάκις ἀκροάματα ἢ φιλοσοφικαὶ συζητήσεις καὶ διατριβαὶ περὶ ἐλαφροτέρων ἠθικῶν καὶ εὐγενῶν ζητημάτων τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, τῶν τὰ μάλιστα ἁρμοδίων πρὸς τοιαύτας εὐκαιρίας φαιδρότητος καὶ διαχύσεως, οἷον περὶ ἔρωτος, περὶ ἀξίας γυναικῶν, περὶ μουσικῆς, περὶ ὀρχήσεως, περὶ φιλίας, καὶ παντοίων προσιτῶν τοῖς συμποσίοις κοινωνικῶν ζητημάτων, ὧν ἀθάνατον τύπον παρέχουσιν ἡμῖν τὸ Ξενοφώντειον συμπόσιον τοῦ Καλλίου καὶ τὸ Πλατώνειον τοῦ Ἀγάθωνος. Ἐν πᾶσι δὲ τούτοις διηνοίγετο εὐρὺ τὸ στάδιον τῇ ἑλληνικῇ εὐτραπελίᾳ καὶ χάριτι, ἥτις καὶ αὐτῶν τῶν δυσχερεστέρων ζητημάτων ἥπτετο ἐκ τοῦ προχείρου καὶ ἄνευ ξηρᾶς αὐστηρότητος, διότι καὶ αὐτὴ ἡ φιλοσοφία οὐδαμῶς ὤφειλε φθέγγεσθαι ἐν οἴνῳ, ὡς οἰκοδέσποινα, αὐστηροὺς καὶ νήφοντας λόγους, ἀλλ' ἱλαρωτέρους, καὶ ἐν πᾶσι δὲ

τοὺς ἄλλοις, εἴτε παιγνίοις, εἴτε αἰνίγμασιν, εἴτε ἀκροάμασιν, ἀνεπτύσσετο ἀκατανάγκαστος καὶ πάντοτε ἀποπνέουσα νεαρῶν καὶ ἀνεξαντλήτων θελγήτρων. Ἀλλὰ καὶ τὰ προμνησθέντα θαύματα ἠρτύοντο ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς εὐφυΐας δι' ἀστείων σκωμμάτων καὶ προσφυῶν παρατηρήσεων, καὶ οὐδέποτ' ἔφθασαν οἱ συμποσιάζοντες Ἕλληνες εἰς ἐκείνην τὴν ὅλως παθητικὴν κατάστασιν, εἰς ἣν ἔφθανον οἱ ἀπομακρυνόμενοι ὁπωσοῦν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθους, ὡς ἐν τῇ Μακεδονικῇ αὐλῇ, καὶ ἰδίως ὕστερον ἐν Ῥώμῃ, ἔνθα αἱ παῦλαι τοῦ συμποσίου ἐπληροῦντο ἀναγνωσμάτων, πολυφώνων συνῳδιῶν, μονομαχικῶν ἀγώνων καὶ μίμων καὶ αὐτόχρημα δραματικῶν παραστάσεων οὐ μόνον δραμάτων τραγικῶν καὶ κωμικῶν, ἀλλὰ καὶ δραματικῶν διαλόγων τοῦ Πλάτωνος· διὸ καὶ ὁ Πλούταρχος ἐν τοιούτῳ περιέχοντι γράφων καὶ ἐπιθυμῶν ἐπαναγαγεῖν τὸ συμποτικὰ πρὸς τὴν γνησίαν ἑλληνικὴν φιλοκαλίαν, ἠναγκάσθη ἐξετάσαι τὰ παρὰ το δεῖπνον ἀκροάματα καὶ συνέστησεν ἰδίως τὰ περὶ τὴν μουσικήν. Μετὰ τὰς παντοίας ταύτας διασκεδάσεις συνεκλείετο τὸ συμπόσιον πάλιν διὰ σπονδῆς πρὸς τὸν Ἑρμῆν, καὶ μετὰ ταύτην τὴν εὐσεβῆ πρᾶξιν, τὴν ἀκροτελεύτιον τοῦ ἑλληνικοῦ συμποσίου, ἐτρέποντο οἱ χρῄζοντες τῆς εὐεργετικῆς ἀναπαύσεως τῆς κλίνης πρὸς τὸν ὕπνον, τὸν λιμένα τῶν ἐν τῇ ἡμέρᾳ παντοίους βιωτικοὺς κλύδωνας καὶ καμάτους ὑποστάντων.

ΤΕΛΟΣ

ΤΟΥ Α΄ ΤΟΜΟΥ.

ΠΙΝΑΞ

ΤΩΝ ΕΝ ΤΩι Α΄ ΤΟΜΩι ΕΜΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ.

ΒΙΒΛΙΟΝ Α΄. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΧΩΡΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ.

		Σελ.
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.	Ἔκτασις καὶ πληθυσμὸς τῆς ἑλληνικῆς χώρας . .	5
— Β΄.	Γεωλογικὴ μόρφωσις τῆς Ἑλλάδος	16
— Γ΄.	Κλίμα καὶ προϊόντα τῆς ἑλληνικῆς χώρας . . .	40
— Δ΄.	Φυσικὸς χαρακτὴρ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους	76
— Ε΄.	Ἠθικὸς καὶ πνευματικὸς χαρακτὴρ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους	92
— ΣΤ΄.	Ἀδυναμίαι τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτῆρος τῶν Ἑλλήνων.	103
— Ζ΄.	Διαφοραὶ χαρακτῆρος, παρατηρούμεναι παρ' ἑκάστῳ τῶν ἑλληνικῶν φύλων	122
— Η΄.	Αἱ ἐν ταῖς ἀποικίαις τοπικαὶ διαφοραὶ τῶν ἑλληνικῶν φύλων	137

ΒΙΒΛΙΟΝ Β΄.

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΒΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΙΑΚΟΥ ΒΙΟΥ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ.

		Σελ.
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ΄.	Ὁ οἶκος καὶ τὰ συστατικὰ αὐτοῦ	151
— Ι΄.	Τὰ θήλεα μέλη τοῦ ἑλληνικοῦ οἴκου	158
— ΙΑ΄.	Τὰ τέκνα τοῦ ἑλληνικοῦ οἴκου.	178
— ΙΒ΄.	Οἱ δοῦλοι παρ' Ἕλλησιν. Ἱστορία καὶ διαίρεσις αὐτῶν	193
— ΙΓ΄.	Περὶ πραγματικῆς ἢ ἀψύχου ἰδιοκτησίας παρ' Ἕλλησιν	229
— ΙΔ΄.	Περὶ γεωργίας καὶ κηπουρικῆς παρ' Ἕλλησιν . .	242
— ΙΕ΄.	Κτηνοτροφία καὶ κατοικίδια ζῶα	259

ΒΙΒΛΙΟΝ Γ'.

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΥΝΗΘΩΝ ΑΣΧΟΛΙΩΝ ΤΟΥ ΚΑΘ' ΕΚΑΣΤΗΝ ΒΙΟΥ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ.

		Σελ.
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΣΤ'.	Αἱ κατὰ τὰς διαφόρους ὥρας τῆς ἡμέρας ἀσχολίαι τῶν Ἑλλήνων	279
— ΙΖ'.	Αἱ πόλεις καὶ τὰ μέρη αὐτῶν	293
— ΙΗ'.	Περὶ τῶν οἰκιῶν τῶν Ἑλλήνων	317
— ΙΘ'.	Περὶ ἐπίπλων καὶ σκευῶν τοῦ οἴκου	347
— Κ'.	Περὶ ἐσθῆτος ἢ ἱματισμοῦ τῶν ἀνδρῶν	365
— ΚΑ'.	Περὶ ἐσθῆτος ἢ ἱματισμοῦ τῶν γυναικῶν . . .	393
— ΚΒ'.	Περὶ περιποιήσεως τοῦ σώματος	425
— ΚΓ'.	Περὶ τῶν φυτικῶν τροφῶν	467
— ΚΔ'.	Περὶ τῶν ζωϊκῶν τροφῶν	481
— ΚΕ'.	Περὶ τῶν ποτῶν.	495
— ΚΣΤ'.	Περὶ δείπνων καὶ συμποσίων.	508